

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands - Deel 2: Flexie woordvorming

Bree, C. van

Citation

Bree, C. van. (2020). *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands - Deel 2: Flexie woordvorming*. Leiden: Leiden Universiteit. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/87122>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/87122>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

LEERBOEK VOOR DE
HISTORISCHE
GRAMMATICA
VAN HET NEDERLANDS

DEEL 2

FLEXIE
WOORDVORMING

Cor van Bree

2^e sterk vermeerderde uitgave Universiteit Leiden

WOORD VOORAF

Dit is het tweede deel van het *Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands* waarvan de eerste druk verscheen in 1977. In het *woord vooraf* bij het in 2016 verschenen eerste deel heb ik uiteengezet waarom ik tot een herziening ben overgegaan en waarom ik ondanks de (toegenomen) omvang de benaming *leerboek* in de titel heb gehandhaafd. Dit tweede deel behandelt de morfologie: vormleer (flexie) en woordvorming. Laatstgenoemd onderwerp, waaraan het laatste hoofdstuk is gewijd, kwam in de eerste druk niet voor. Er is ook in zoverre een verschil met de eerste druk dat de “vormleer” daarin ongeveer een kwart van het totaal van “klank- en vormleer” besloeg terwijl er nu een apart deel aan is gewijd. In bladzijden uitgerekend is de verhouding nu ongeveer 56% klankleer en 44% vormleer. De vormleer is dus aanmerkelijk uitgebreider aan bod gekomen; het effect wordt nog groter als we ook de woordvorming meerekenen.

Dat ik er toe over ben gegaan om ook de geschiedenis van de woordvorming te behandelen, is met de nodige aarzelingen gepaard gegaan. Niet alleen betreft het hier een uitgebreid en ingewikkeld onderdeel van de taalgeschiedenis, het is ook een onderdeel waarvoor nog heel wat onderzocht moet worden. Ik meende echter het er toch maar op te moeten wagen, in de hoop dat diverse paragrafen tot nader onderzoek zullen inspireren.

Terwijl voor de overzichtelijkheid de klankleer in eerste instantie (enigszins) atomistisch is behandeld, per klank of groep van klanken, met daarna een overzicht per periode, vereiste de vormleer en ook de woordvorming een meer systematische behandeling. Het belangrijkste is echter dat er altijd naar een duidelijk overzicht is gestreefd. Evenals bij de klankleer wordt ruime aandacht aan dialectische ontwikkelingen besteed, ook wanneer ze voor de ontwikkeling van de standaardtaal niet (direct) van belang zijn. Dit is een duidelijk verschil met de eerste druk. Voor de grammatica van het Gotisch en voor de algemeen inleidende hoofdstukken, met aandacht ook voor de externe geschiedenis als context voor de interne, moet naar deel 1 worden verwezen. Ook nu moet ik onder dank diverse collega's noemen die de voorlopige tekst of delen ervan kritisch hebben doorgelezen. Voor de tekst in z'n geheel noem ik Camiel Hamans (Breda) en Michiel de Vaan (Lausanne), voor hoofdstuk 1 Wil Pijnenburg (Leiden), voor hoofdstuk 3 (substantieven) Ann Marynissen (Keulen), voor hoofdstuk 4 (adjectieven) en 5 (pronomina) Reinhild Vandekerckhove (Antwerpen), voor hoofdstuk 7 (woordvorming) Ariane van Santen (Leiden), Matthias Hüning (Berlijn) en Magda Devos (Gent). Overname van kaarten heeft met toestemming van auteurs of uitgevers plaatsgevonden; in het geval van niet meer levende auteurs ben ik er evenals in het eerste deel van uitgegaan dat overname als een vorm van citeren kan worden beschouwd. Mijn dank gaat ook uit naar al die niet meer levende taalkundigen die mij met hun colleges of publicaties in het vak hebben ingewijd. In het *woord vooraf* in het eerste deel heb ik hen in dankbaarheid en eerbied genoemd.

Evenals bij het eerste deel vindt de publicatie op twee manieren plaats: in uitgeprinte vorm (in 50 exemplaren voor collega's en bepaalde instellingen) en online (open access). Citeren en kopiëren is onder bronvermelding toegestaan, kopiëren echter uiteraard niet met een winst oogmerk.

Ten slotte: uiteraard houd ik mij aanbevolen voor correcties en aanvullingen zodat te gelegener tijd een bijgewerkte versie tot stand kan komen. Dit geldt vooral voor de vlaamse en brabantse delen van het taalgebied: ik ben geen “native speaker” van een zuidelijk dialect, ben bij mijn dialectonderzoek ook niet zo vaak in de betreffende regionen terechtgekomen, en dat kan

aanleiding zijn geweest tot leemtes en onjuistheden. Dat geldt vooral voor die gebieden, overigens ook buiten het zuiden, waarvoor de bronnen schaars zijn.

Cor van Bree
(Universiteit Leiden, januari 2020)

ENIGE AANWIJZINGEN VOOR HET GEBRUIK

Bij verwijzingen binnen een bepaald hoofdstuk, van de ene naar de andere paragraaf, wordt altijd de afkorting *par.* gebruikt. De verwijzingen naar andere hoofdstukken worden aangegeven met *hfdst.* gevolgd door de aanduiding van de paragraaf. (Mocht *par.* of *hfdst.* een keer ontbreken, dan is een verwijzing naar een ander hoofdstuk bedoeld.)

In de aantekeningen bij de hoofdstukken wordt naar relevante literatuur verwezen; een titellijst bevindt zich achterin. In hoofdstuk 7 zijn de aantekeningen gesplitst en over de verschillende hoofddelen gespreid.

In de uitgeprinte vorm ontbreken registers: dat is ook het geval in de online-versie waarin men met zoekfuncties een heel eind kan komen.

INHOUDSOPGAVE

1. STERKE WERKWOORDEN [p. 13]

[p. 13] 1.1. Inleiding, 1.2. Proto-indo-europees en Protogermaans. Klassen 1 t/m 5, 1.2.1 Proto-indo-europees, 1.2.2 Protogermaans, 1.3. Gemeengermaans klassen 1 t/m 5, 1.4. Klasse 6, 1.5. Klasse 7, 1.6. Klasse 7 met reduplicatie, 1.7. Nieuwe Ablaut in klasse 7, 1.8. Grammaticische wisseling. Causatieven, [p. 23] 1.9. Klassen van de sterke werkwoorden, 1.9.0. Opmerkingen vooraf, 1.9.1. Klasse 1: vocaal vóór i + consonant, 1.9.2. Klasse 2a en b: vocaal vóór ũ plus consonant, 1.9.3. Klasse 3, 1.9.3.1. Klasse 3a: vocaal vóór nasaal plus consonant, 1.9.3.2. Klasse 3b: vocaal vóór liquida plus consonant, 1.9.4. Klasse 4: vocaal vóór enkele liquida of nasaal, 1.9.5. Klasse 5: vocaal vóór enkele obstruent, 1.9.6. Klasse 6: vocaal vóór enkele liquida, nasaal of obstruent, 1.9.7. De 7^e klasse: ie, ĭ, ě als stamvocalisme, [p. 43] 1.10. Umlaut, verkorting, 1.10.1. Umlaut, 1.10.2. Verkorting, [p. 47] 1.11. Oudwestgermaans systeem, 1.12. Oudnederlands systeem, 1.13. Nederlands systeem, 1.13.1. Middelnederlands systeem, 1.13.2. Modern-nederlands systeem, [p. 53] 1.14. Regionale aspecten, 1.14.1. Inleiding, 1.14.2. i-Umlaut, 1.14.3. De klassen 1, 2 en 3, 1.14.4. De klassen 4 en 5, 1.14.5. Klasse 6, 1.14.6. Klasse 7, [p. 56] Aantekeningen.

2. WERKWOORDEN. ALGEMEEN [p. 59]

[p. 59] 2.1. Het werkwoord in het Germaans en Proto-indo-europees, 2.2. Van Proto-indo-europees naar Germaans, 2.2.1. Naar categorie, 2.2.2 Deflexieproces, 2.3. Sterke werkwoorden, 2.4. Zwakke werkwoorden, 2.4.1. Inleiding, 2.4.2. Zwak zonder bindvocaal, 2.4.3. Zwak met bindvocaal, 2.4.4. Dentaal-suffix, [p. 71] 2.5. Preterito-presentia, 2.6. Werkwoord willen, 2.7. Athematische relicten, 2.7.1. Vormen op -mi (> -m, -n), 2.7.2. Verbum substantivum”, 2.7.3. Doen, gaan, saan, [p. 86] 2.8. Uitgangen, 2.8.1. Algemeen, 2.8.1.1. Nogmaals de deflexie, 2.8.1.2. Sandhiverschijnselen. Overgangsklanken, 2.8.1.3. Nog enkele opmerkingen, [p. 89] 2.8.2 Het presens, 2.8.2.1. Inleiding, 2.8.2.2. Persoon en getal, 2.8.2.3. Systeem, 2.8.3. Preteritum indicatief, 2.8.3.1. Inleiding, 2.8.3.2. Suffix zwak, 2.8.3.3. Persoon en getal, 2.8.3.4. Systeem, 2.8.4. Conjunctief, 2.8.5. Imperatief, 2.8.6. J-loze vormen bij jan-werkwoorden, [p. 120] 2.9. Nominale vormen van het werkwoord, 2.9.1. Infinitief, gerundium, 2.9.2. Participium presens, 2.9.3. Participium preteritum, [p. 125] 2.10. Sterk en zwak door de eeuwen heen, 2.10.1. Frequentie, structuur, norm, 2.10.2. Verlies en behoud, 2.10.3. Types verandering, 2.11. Veranderingen systeem, [p. 133] 2.12. Regionale verschillen, [p. 135] Aantekeningen.

3. SUBSTANTIEVEN [p. 139]

[p. 139] 3.1. Proto-indo-europees, 3.1.1. Stammen, 3.1.2. Casus en numerus, 3.1.3. Genus, 3.1.4. Flexietyes, 3.1.5. Bepaaldheid en onbepaaldheid, 3.2. Gotisch, 3.3. Deflexie,

[p. 148] 3.4. Ontwikkeling paradigmata. Opmerkingen vooraf, 3.5. Masculiene en neutrum n-stammen, 3.6. ō-stammen, feminiene n-stammen, 3.7. ā-stammen, 3.7.1. Masculinum algemeen, 3.7.2. Pluralis-s, 3.7.3. Het neutrum, 3.7.4. Jā- en wā-stammen, 3.9. De s-stammen, 3.10. Consonantstammen, 3.11. Wortelnomina, 3.12. Stapelvormen en dubbelvormen, 3.13. Onregelmatige pluralia,

[p. 169] 3.14. Middelnederlands. Samenvatting, 3.15. Nieuwnederlands. Samenvatting,

[p. 175] 3.16. Genus en voornaamwoordelijke aanduiding, 3.16.1. Gotisch en Middelnederlands, 3.16.2. Ontwikkeling vanaf het Middelnederlands, 3.16.3. Norm en werkelijkheid, 3.16.3.1. Standaardiseringseffecten, 3.16.3.2. Moderne situatie, 3.16.4. Veranderingen in genus, 3.16.5. Genus bij leenwoorden,

[p. 182] 3.17. Regionale aspecten, 3.17.1. Casus, 3.17.2. Genus, 3.17.3. Pluralisvorming algemeen, 3.17.4. Pluralisvorming Noordoosten, 3.17.5. Pluralisvorming Zuidoosten,

[p. 187] Aantekeningen.

4. ADJECTIEVEN [p. 190]

[p. 190] 4.0. Opmerking vooraf, 4.1. Proto-indo-europees, 4.2. Gotisch,

[p. 194] 4.3. Ontwikkeling naar het Nederlands, 4.3.1. Inleiding, 4.3.2. Per casus, numerus en genus, 4.3.3. Ter afsluiting,

[p. 200] 4.4. Trappen van vergelijking, 4.5. Biezontere categorieën, 4.5.1. Gesubstantiveerde adjectieven, 4.5.2. Stoffelijke adjectieven en sterke participia,

[p. 203] 4.6. Latere ontwikkelingen, 4.7. Standaardisering,

[p. 206] 4.8. Regionale aspecten, 4.8.1. Genus-n, 4.8.2. Neutrum, 4.8.3. Sjwa-apocope in femininum en pluralis, 4.8.4. In/auslautende d bij verbuiging in het Zuiden, 4.8.5. Trappen van vergelijking, 4.8.6. Adjectieven met stam op -e(n), 4.8.7. Gesubstantiveerde adjectieven,

[p/ 214] Aantekeningen.

5. PRONOMINA. LIDWOORDEN [p. 217]

[p. 217] 5.0 – 5.1 Inleiding en oudere fasen, 5.0. Inleiding 5.0.1. Algemeen, 5.0.2. Grammaticalisatie. 5.1. Proto-indo-europees en ouder Germaans, 5.1.1. Gotisch: personalia, reflexiva en possessiva, 5.1.2. Gotisch: demonstrativa, 5.1.3. Gotisch: interrogativa, indefinita en relativa.

[p. 224] 5.2 – 5.10. Verdere ontwikkeling, 5.2. Personalia, 5.2.1. Verlies, 5.2.1.1. Deflexie, 5.2.1.2. Subjectspromotie, 5.2.2. Nieuwe vormen, 5.2.2.1. Ontstaan van doffe vormen, 5.2.2.2. Nieuwe pluralisvormen, 5.2.3. Subjectsverdubbeling, 5.2.4. Regionale verschillen. Inleiding,

[p. 237] 5.2.5. Personalia 1^e persoon, 5.2.6. Personalia 2^e persoon, 5.2.6.1. Vormen, 5.2.6.2. j-vormen, 5.2.6.3. Aanspreekvormen gebruik*, 5.2.7. Personalia 3^e persoon, 5.2.7.1. Singularis masculinum en neutrum, 5.2.7.2. Femininum singularis, 5.2.7.3. Pluralis,

[p. 262] 5.3. Reflexiva, 5.3.1. Oudere fasen en dialecten, 5.3.2. Standaardtaal,

[p. 265] 5.4. Reciproque (wederkerige) pronomina,

[p. 267] 5.5. Possessiva, 5.5.1. Algemeen, 5.5.2. Flexie, 5.5.2.1. Algemeen, 5.5.2.2. Regionale verschillen, 5.5.3. Zelfstandig gebruik (ook regionaal),

[p. 275] 5.6. Demonstrativa, 5.6.1. Demonstrativum die, 5.6.2. Overige demonstrativa, 5.6.3. Regionale aspecten,

[p. 280] 5.7. Lidwoorden, 5.7.1. Algemeen, 5.7.2. Regionale aspecten,

[p. 285] 5.8. Interrogativa, 5.8.1. Algemeen, 5.8.2. Regionale aspecten,

[p. 286] 5.9. Relativa, 5.9.1. Algemeen, 5.9.2. Regionale aspecten

[p. 288] 5.10. Indefinita,

[p. 291] Aantekeningen.

(* [p. 245] 5.2.6.3. 1. inleiding, 2. Nederlands algemeen, 3. ondergang van du, 4. vanaf de 17^e eeuw (4.1. indirecte aanspreekvormen, 4.2. ontstaan van u-beleefdheid), 5. Zuiden, 6. Noordoosten, 7. recente ontwikkelingen, 8. samenvatting.)

6. NUMERALIA [p. 297]

[p. 297] 6.1. Inleiding,

[p. 299] 6.2. Cardinalia, 6.2.1. Systeem, 6.2.1.1. Getallen 1 t/m 19, 6.2.1.2. Tientallen, 6.2.1.3. Samengestelde numeralia, 6.2.1.4. Syntactische opmerkingen, 6.2.2. Vormen, 6.2.3. Proto-indo-europese reconstructie, 6.2.4. Flexie-verschijnselen,

[p. 316] 6.3. Ordinalia, 6.3.1. Vormen, 6.3.2. Flexieverschijnselen,

[p. 318] Aantekeningen.

7. WOORDVORMING [p. 320]

[p. 320] 7.1. Inleiding. Aantekeningen inleiding.

[p. 324] 7.2. Algemene aspecten. 7.2.0. Vooraf. 7.2.1. Samenstelling, afleiding. 7.2.2. Affixoïden. 7.2.3. Productiviteit, blokkering, concurrentie. 7.2.1. Reïnterpretatie en analogie. 7.2.4.1. Traditionele versie.

7.2.4.2. Alternatieve versie. 7.2.5. Productiviteitsverlies. 7.2.6. Isolering. 7.2.7. Stam- en affixwisseling,

7.2.8. Vreemde herkomst. 7.2.8.1. Ontlening. 7.2.8.2. Romaans lexicon. 7.2.8.3. Neoklassiek lexicon.

7.2.9. Semantische aspecten. 7.2.10. Fonologische aspecten. 7.2.11. Prosodische aspecten. 7.2.12.

Typologische aspecten.

Aantekeningen algemene aspecten.

[p. 344] 7.3. Samenstelling. 7.3.1. Algemeen. 7.3.1.1. Ontstaan. 7.3.1.2. Scheidbaarheid, onscheidbaarheid (1) Synchrone aspecten. (2) Diachrone aspecten. (3) Regionale aspecten. 7.3.1.3. Inkorting en verlenging.

[p. 354] 7.3.2. Substantivische samenstellingen. 7.3.2.1. Substantief plus substantief. (1). Substantief plus substantief. (2). Verbindingsklanken. (3). Types. 7.3.2.2. Adjectief/partikel/numeraal plus substantief.

7.3.2.3. Werkwoord plus substantief. 7.3.2.4. Biezoondere gevallen. 7.3.2.5. Zinwoorden.

[p. 372] 7.3.3. Adjectivische samenstellingen. 7.3.3.1. Niet-participiale vormen. 7.3.3.2. Participiale vormen. 7.3.4. Possesieve composita. Samenstellende afleidingen. 7.3.5. Werkwoordelijke samenstellingen. 7.3.6. Andersoortige samenstellingen. 7.3.7. Reduplicerende samenstellingen.

Aantekeningen samenstelling.

[p. 384] 7.4. Afleiding. 7.4.0. Vooraf. 7.4.1. Substantieven. 7.4.1.1. Zelfstandig gebruik van adjectieven en infinitieven. (1) Adjectieven. (2). Infinitieven.

[p. 385] 7.4.1.2. Niet-persoonsnamen. (0) Vooraf. (1) Relictsuffixen. (2) Conversie. (3) Niet-persoonsnamen op -e en -te/-de. (4) op -sel. (5) op -ing (6) op -nis. (7) op -heid, -dom, -schap. (8) op - (er/aar)ie/ij. (9) op -s. (10) op -age. (11) met prefixen. (12) met ge-. (13) Romaans lexicon.

[p. 406] 7.4.1.3. Persoonsnamen. (0) Vooraf. (1) Relictsuffixen bij persoonsnamen. (2) Persoonsnamen op -ing/(e)ling. (3) op -(e)rik. (4) op -er, -aar/-enaar/-elaar (-aris). (5) op -ier. (6) op -aard/-erd. (7) op -ist. (8) Geografische persoonsnamen. (9) Persoonsnamen met aarts-. (10) Romaans lexicon.

[p. 421] 7.4.1.4. Vrouwelijke persoonsnamen. (0) Vooraf. (1) Conversie. (2) Vrouwelijke persoonsnamen op -in. (3) op -ster. (4) op -egge/-ei. (5) op -es(se). (6) Vlaamse vormen. (7) Vrouwelijke persoonsnamen op -e. (8) op -se/-er, (9) Romaans lexicon. (10). Gebruik.

[p. 432] 7.4.2. Adjectieven. 7.4.2.0. Vooraf. 7.4.2.1. Relictsuffixen. 2. Adjectieven op -ig/-erig. 3. op -s/-isch (-er). 4. op [(1) -loos, (2) -baar, (3) -zaam, (4) -(e)lijk], 5. op -achtig/-haftig. 6. Pseudoparticipia. 7. Adjectieven met prefixen. 8. Romaans lexicon.

[p. 448] 7.4.3. Adverbia (en preposities). 7.4.3.0. Algemeen. 7.4.3.1. Oude casusuitgangen. 7.4.3.2. Adverbia tegenover adjectiva. 7.4.3.3. Adverbiale en prepositionele affixen.

[p. 453] 7.4.4. Werkwoorden. 7.4.4.0. Vooraf. 7.4.4.1. Oude vormen. 7.4.4.2. Werkwoorden van adjectieven afgeleid, op -igen. 7.4.4.3. op -elen, -eren. 7.4.4.4. op -k, -sk, -s. 7.4.4.5. Type klappertanden.

7.4.4.6. Werkwoorden met te-. 7.4.4.7. met be-. 7.4.4.8. met ge-. 7.4.4.9. met ont-. 7.4.4.10. met er-, her-, ver-. 7.4.4.11. met partikel-prefix, 7.4.4.12. Romaans lexicon.

[p. 471] 7.4.5. Ontkennende prefixen.

Aantekeningen afleiding.

[p. 474] 7.5. Alternatief lexicon. 7.5.0. Vooraf. 7.5.1. Letterwoorden. 7.5.2. Verkortingen. 7.5.3. Samensmeltingen. 7.5.4. Nieuwe affixoiden.

Aantekeningen alternatief lexicon.

[p. 479] 7.6. Samenvatting. 7.6.1. Regionaal. Algemeen. 7.6.2. Westfriesland, Holland, friese steden, Waddeneilanden. 7.6.3. Groningen, Noordoosten. 7.6.4. Zuiden. 7.6.5. Per periode, oudere fasen (Gotisch). 7.6.5.1. Samenstellingen. 7.6.5.2. Afleidingen. 7.6.5.3. Wortel, stam, woord. 7.6.6. Tussen Oudgermaans en Middelnederlands. 7.6.6.1. Algemeen. 7.6.6.2. Samenstellingen. 7.6.6.3. Afleidingen. 7.6.7. Vanaf het Middelnederlands. 7.6.8. Recente ontwikkelingen.

Aantekeningen samenvatting.

[p. 490] 7.7. Diminutieven. 7.7.1. Vormen. 7.7.1.1. K- en L-vormen. 7.7.1.2. J-vormen. 7.7.2. Standaardtaal. 7.7.3. Basis en betekenis. 7.7.3.1. Basis. 7.7.3.2. Betekenis en gebruik. 7.7.4. Regionale aspecten. 7.7.4.1. Schematisch per regio. 7.7.4.2. Tussen-sjwa, stammen (bases) op -ing. 7.7.4.3. Samenvatting. 7.7.4.4. Gebruik. 7.7.5. Augmentatieven. 7.7.6. Romaans lexicon. 7.7.7. Typologische aspecten.

Aantekeningen diminutieven.

[p/. 524] Bibliografie: titellijst (p. 524).

LIJST VAN KAARTEN

(tussen vierkante haken de nummers van de hoofdstukken]

1. *hef* 'heeft' (Kloeke 1956) [1]
2. *bracht* in het oosten (ANKO kaart 2) [2]
3. enclitisch -de in (vooral) brabant's gebied (Van der Sijs 2011 kaart 4.16) [2]
4. double agreement (De Vogelaer 2008) [2]
5. eenheidspluralis (De Vogelaer 2005) [2]
6. presens singularis (Van Bree) [2]
7. preteritum sterk (Van Bree) [2]
8. samenvallend van *liggen* en *leggen*, *kennen* en *kunnen* (Stroop 2005) [2]
9. vormen van (ge)zegd (Van Bree 1969) [2]
10. prefix van het participium preteritum (schetsmatig naar Hol 1941) [2]
11. pluralisvorming bij *ei* (Goossens 1987) [3]
12. pluralisvorming bij *pot* (Goossens 1987) [3]
13. pluralisvorming bij *steen* (Goossens 1987) [3]
14. genus-n vóór vocaal (uit MAND deel 1) [4]
15. adjectief femininum en pluralis algemeen (Taeldeman 1980) [4]
16. neutrum singularis met auslautend d-syncope of d > j/w (Taeldeman 1980) [4]
17. stoffelijk bijvoeglijk naamwoord *goud* (Peters 1936-37) [4]
18. zelfstandig gebruikte adjectieven naar genus (Peters 1938-39) [4]
19. subjectspromotie (Van Bree 2012a) [5]
20. subject na prepositie (Devos & Vandeweghe 2002 - 2003) [5]
21. pro-drop 2^e pers.sg. overzicht (De Vogelaer 2008) [5]
22. geografische spreiding liede-composita (De Vogelaer 2008) [5]
23. subjectsverdubbeling 1 (De Vogelaer 2008) [5]
24. subjectsverdubbeling 2 (De Vogelaer 2008) [5]

25. o.a. dof *em* en *en* (De Vogelaer 2008) [5]
26. mnl. *soe* weergegeven percentages (Mooijaart 1992 kaart 128) [5]
27. reflexivum in de 2de helft van de 19^e eeuw (Ureland 1979) [5]
28. reflexivum in de 2^e helft van de 20ste eeuw (Barbiers en Bennis 2003 via Van der Sijs 2004) [5]
29. vormen van het possessivum *jullie* (Peters 1937-38) [5]
30. vormen van het possessivum *ons* (zuidelijk ook masc. *onzen*, *uzen*, *ozen*) (Peters 1937-38) [5]
31. zelfstandig gebruikt *mijn* (Peters 1938-39a) [5]
32. regionale vormen van het onbepaalde lidwoord (Van Ginneken 1936-37) [5]
- 33 (= 48 KL. 1) stippellijn: ten zuiden *gij* (Van Bree) [5]
34. *(t)negentig* (Weijnen 1966) [6]
35. vormen voor *zestig* in het 14^e-eeuwse Middelnederlands (Rem 2003) [6]
36. vormen voor *twaalf* in 14^e-eeuws Nederlands (Rem 2003) [6]
37. *tachentig* enz. in de 14^e eeuw (Rem 2003) [6]
38. *duzentig* in de 13^e eeuw (Mooijaart 1992, kaart 139) [6]
39. noordoostelijke verbindingsklanken in *duivehok* en *eendekooi* (Moorshuis 1977) [7]
40. vormen met ge- plus -s in Limburg (Weijnen 2001) [7]
41. suffixen van inwonersnamen in het nederlandse taalgebied (De Schutter 1983) [7]
42. dialectvarianten van *naaister* en *kosteres* in het Zuiden (Taeldeman 1995) [7]
43. -erse in het Middelnederlands (Mooijaart 1991) [7]
44. spreiding van *waaro*, *hiero*, *daaro* (Weijnen 2001) [7]
45. spreiding van *boerkn* 'de boerderij beheren' (Weijnen 2002) [7]
46. Umlautsisoglossen = Kl. 27 (Goossens 1972) [7]
47. *jaartje* in Zuid-Holland (Daan 1965, in Daan & Heeroma 1965) [7]
48. oostnederlandse diminutieven (Kloeke 1952) [7]
49. tussen-s in Twente (Van Bree 1997b) [7]
50. tussen-sjwa in Twente (Van Bree 1997b) [7]
51. voorkomen -k-suffix in Twente (Van Bree 1997b) [7]
52. westvlaamse diminutiefsuffixen in *huisje* rond 1936 (Devos & Vandekerckhove 2003, op basis van Pée 1936) [7]
53. diminutiefsuffixen in het nederlandse taalgebied (Goossens 2008) [7]

FLEXIE

1. STERKE WERKWOORDEN

(1. Inleiding, 2 Proto-indo-europees. Klassen 1 t/m 5, 3. Gemeengermaans. Klassen 1 t/m 5, 4. Klasse 6, 5. Klasse 7 met reduplicatie, 7. Nieuwe Ablaut in klasse 7, 8. Grammaticische wisseling. Causatieven, 9. Klassen in het Nederlands, 10. Umlaut en verkorting, 11. Oudwestgermaans systeem, 12. Oudnederlands systeem, 13. Nederlands systeem, 14. Regionale aspecten, Aantekeningen)

1.1. INLEIDING

In Kl. 8.6 (Kl. = Klankleer) is al een en ander opgemerkt over de Ablaut in het Germaans. In dit hoofdstuk gaan we daar dieper op in in de eerste plaats aan de hand van de sterke werkwoorden. Daarnaast zullen we telkens aan de hand van een aantal voorbeelden (volledigheid is niet gegarandeerd) zien dat ook andere soorten woorden erin meedoen. Onder de sterke werkwoorden verstaan we die werkwoorden die hun preteritum in ieder geval historisch gezien niet met een dentaalsuffix vormen; doen ze dit wel, dan spreken we van zwakke werkwoorden. In het moderne Nederlands wordt dit suffix teruggevonden als -t, -de of -te: *bracht, maakte, roofde* (in *haatte* vervalt in de gesproken taal een t, in *wiedde* een d > *hate, wiede*). Vergelijk daarnaast *stijgen – steeg, dragen – droeg* enz. *Bracht* bij *brengen* vertoont ook Ablaut maar behoort om z'n dentaalsuffix (vgl. nog en duidelijker mnl. *brachte*) tot de zwakke werkwoorden. Het dentaalsuffix kan door syncope verdwenen zijn: *zoude > zou*. De sterke werkwoorden zijn voor het Gotisch in drie groepen te verdelen: de werkwoorden met alleen Ablaut, met Ablaut en reduplicatie en met alleen reduplicatie (zie hieronder). In het Nederlands zijn er slechts sterke werkwoorden met Ablaut. We onderscheiden bij de sterke werkwoorden de volgende stamtijden:

1. infinitief plus presens, participium presens en imperatief, in het Gotisch ook het synthetische passivum (1^e categorie);
2. 1^e persoon singularis preteritum indicatief plus daarbij in het Gotisch ook de 2^e en 3^e persoon, in het Westgermaans bij de 1^e alleen de 3^e (2^e categorie);
3. de 1^e persoon pluralis preteritum indicatief plus de 2^e en 3^e persoon en het hele preteritum van de optatief (conjunctief) met in het Gotisch ook de dualis preteritum indicatief, in het Westgermaans ook de 2^e persoon singularis preteritum indicatief (3^e categorie);
4. het participium preteritum met zijn casusvormen (4^e categorie).

De volgende klassen worden traditioneel onderscheiden (de voorbeelden worden aan het Gotisch ontleend):

met Ablaut:

1. *steigan – stáig – stigum – stigans* 'stijgen'
- 2a. *biudan – báuþ – budum – budans* 'bieden'
- 2b. *lūkan – láuk – lukum – lukans* 'luiken'
3. *bindan – band – bundum – bundans* 'binden'
4. *niman – nam – nemum – numans* 'nemen'
5. *giban – gaf – gebum – gibans* 'geven'
6. *dragan – drog – drogum – dragans* 'dragen'

met Ablaut en reduplicatie:

7a. letan – laílot – laílotum – letans ‘laten’

met alleen reduplicatie:

7b. háitan – haíháit – haíháitum – háitans ‘heten’

Bij de indeling in klassen of subklassen spelen, ook in het vervolg, twee criteria een rol: de vorm van de Ablaut en de klanken of klankcombinaties (de stamstructuur) die op het ablautende vocalisme volgen. Voor de stamstructuur zie hieronder (waarbij de afwisselende stamvocaal ook NUL kan zijn):

1. stamvocaal vóór *ī* plus consonant
2. stamvocaal vóór *ū* plus consonant (2b. 1e cat. *ū* + *ū* = *ū*)
3. stamvocaal vóór liquida of nasaal plus consonant (“gedekte liquida of nasaal”)
4. stamvocaal vóór enkele liquida of nasaal
5. stamvocaal vóór enkele obstruent
6. stamvocaal vóór enkele obstruent, nasaal of liquida (of een consonantcombinatie met s: sk, *χs*)
7. stamvocaal vóór wisselend consonantisme

Opmerkingen (voor de uitspraak zie Kl. 5.4):

voor klasse 1 1^e categorie moeten we reeds voor het oudste Gotisch aannemen dat <ei> monoftongische waarde had gekregen: *ē* > *ī*; we moeten ook rekening houden met de overgang van *ī* resp. *ū* vóór r, *χ* <h> en *χ^u* <h> tot *ē* <ai> resp. *ō* <au> (vgl. bijv. *waírpan*, *waúrpum*, *waúrpan*s);

klasse 2b is afwijkend door een lange *ū* die teruggaat op korte *ū* waarvóór dus oorspronkelijk, in de 1^e categorie, de stamvocaal NUL was;

in klasse 3 is er ook de mogelijkheid van een geminaat: nn (*brinnan* ‘branden’; op deze mogelijkheid wordt verder niet meer geattendeerd); voor deze klasse moeten we ook rekening houden met het geval liquida + stamvocaal + twee obstruenten; (type *þriskan* ‘dorsen’, ndl. type *vlechten*); voor de 4e klasse moeten we rekening houden met liquida + stamvocaal + één obstruent (type *brikan*, ndl. type *breken*);

in klasse 5 en 6 zijn er werkwoorden met een presens-j, bijv. *bidjan* (5e klasse), of een presens-n, bijv. *fraíhnan* (5e klasse); *standan* (klasse 6) vertoont een n-infix (een presens-n vinden we ook in got. *uskeinan* ‘te voorschijn groeien’ (1^e klasse) met daarbij als participium preteritum *uskijanata*). Voor een lat. presens-n vergelijk men *sperno* ‘ik wijs af’ (perfectum *sprēvī*); *rumpo* ‘ik breek’ (perf. *rūpī*) heeft een m-infix.

We zullen al deze gevallen niet steeds apart vermelden.

Bij de sterke werkwoorden komen we dus in aanraking met het verschijnsel van de Ablaut: dat is een functionele afwisseling van vocalen (kwalitatief of kwantitatief) in de eerste plaats binnen het Proto-indo-europees met daarbij dus ook als mogelijkheid de afwezigheid van een vocaal. Verder gebruiken we de term Ablaut voor iedere vocaalwisseling binnen een indo-europese taal die, direct of indirect, teruggaat op die van het Proto-indo-europees. Binnen de bekendste vorm van

Ablaut onderscheiden we pie. een *ě*-, een *ō*-, een *ē*-, een *ō*- (twee rekkingstrappen) en een nultrap, Zie verder Kl. 8.6.

1.2. PROTO-INDO-EUROPEES EN PROTOGERMAANS. KLASSEN 1 T/M 5

1.2 (1) *Proto-indo-europees*

We bekijken eerst het proto-indo-europese systeem dat we als basis voor de eerste vijf klassen kunnen aannemen. Het is het systeem zoals dat traditioneel wordt (werd) aangenomen maar zie voor de 4^e en 5^e klasse hieronder. We kunnen het volgende systeem opstellen:

1 ^e cat.	2 ^e cat.	3 ^e cat.	4 ^e cat.
1. <i>ě</i> C	<i>ō</i> C	<i>ī</i> C	<i>ī</i> C
2a. <i>ě</i> ūC	<i>ō</i> ūC	<i>ū</i> C	<i>ū</i> C
2b. <i>ū</i> C	<i>ō</i> ūC	<i>ū</i> C	<i>ū</i> C
3. <i>ě</i> L/NC	<i>ō</i> L/NC	<i>ī</i> _L /N _C	<i>ī</i> _L /N _C
4. <i>ě</i> L/N	<i>ō</i> L/N	<i>ē</i> L/N	<i>ī</i> _L /N _̥
5. <i>ě</i> Ob	<i>ō</i> Ob	<i>ē</i> Ob	<i>ē</i> Ob

(C = consonant, L = liquida, N = nasaal, *ī*_L = sonantische liquida, *ī*_N = sonantische nasaal, Ob = obstruent)
Opmerking. We hebben, anachronistisch, 2b als een aparte klasse aangenomen wat we ook verder zullen doen. Dit is gebeurd met het oog op het latere Germaans waarin er van een duidelijke subklasse sprake is (die overigens niet overal even sterk ontwikkeld is, bijvoorbeeld in het Nederlands meer dan in het Duits; zie par. 9.2).

Voor de wortelstructuur vergelijk men het bij het Gotisch gegeven schema. Let erop dat *ī* (j) en *ū* (w) tot de wortelstructuur behoren. Voor deze taal c.q. fase kunnen we overigens beter van *stam*structuur spreken: het is de vraag of we de oude, proto-indo-europese en nog protogermaanse, driedeling: wortel – stamsuffix (samen de *stam* vormend) – uitgang (zie Kl. 8.6.1), er nog voor kunnen aannemen. Vgl. pgm. **nem-e-ti* > got. *nim-ip* ‘hij neemt’, **nem-o-mes* > got. *nim-am* ‘wij nemen’; got. *ī/ā*, teruggaande op het stamvormend suffix (themavocaal) *ě/ō*, maakt intussen deel uit van de uitgang. Voor het Gotisch onderscheiden we dus niet een tweedeling *stam* + uitgang.

Aan de wortelvocaal (c.q. *stam*vocaal) gaan meestal één of meer consonanten vooraf (de *onset*). Biezoondere gevallen (hierboven reeds genoemd) zijn na de beginconsonant liquida + wortelvocaal plus twee obstruenten: LVO_bOb (type got. *priskan* ‘dorsen’) en liquida + wortelvocaal plus één obstruent: LVO_b (type got. *brikan*), die respectievelijk tot klasse 3 en klasse 4 behoren.

Uit het schema blijkt dat we overal dezelfde ablautsvormen aantreffen: *ě* – *ō* – *ē* – NUL, ook al komen deze trappen niet altijd alle vier voor. Goed beschouwd is de indeling in vijf klassen voor het proto-indo-europese stadium een anachronisme. Afwijkend zijn natuurlijk wel (behalve klasse 2b met afwijkende vocaal in de 1^e categorie) klasse 4 en 5 door de rekkingstrap in de 3^e categorie, en klasse 5 met een *ē* in plaats van nultrap in de 4^e categorie. Het is overigens waarschijnlijk dat ook de 4e klasse oorspronkelijk in de 3^e categorie een nultrap had: *ī*_L/N_̥; de *ē* heeft zich dan vanuit de 5e klasse in het Germaans analogisch uitgebreid. De nultrap vinden we nog bij bij de preterito-presentia van de 4e klasse; vgl. got. *skulum* ‘wij zullen’ (< **skī*_L-) met een uit een preteritum (perfectum) ontstaan presens (zie hfdst. 2, 6). Hiermee is de rekkingstrap nog niet in de 5e klasse

verklaard. Ongetwijfeld hangt deze trap samen met het feit dat een nultrap hier, met twee obstruenten die op elkaar stuiten (ObOb), niet goed mogelijk is. Een obstruent kan namelijk niet zoals een liquida of nasaal sonantisch worden. Vandaar ook, zonder reductie van de vocaal, de ě-trap in de 4e categorie. In de 3e categorie viel de keuze op een rekkingstrap; bij een ě-trap zou er geen verschil met het presens geweest zijn.

Ter verklaring van de rekkingstrap is wel aan invloed van de 6^e klasse met lange vocaal (vgl. got. *drogum* bij *dragan*) in deze categorie gedacht. Een andere verklaring is dat we moeten uitgaan van de reduplicatie zoals die optrad bij werkwoorden met een ě aan het begin, bijv. bij ‘eten’ met ěě > ē; vgl. got. *itan* – *et* – *etum* – *itans* (en vergelijk in dit verband ook lat. *ēdi* sg. bij *edere*). De lange vocaal kon dan in de 2^e categorie naar het model van de andere werkwoorden later door ā vervangen worden: vgl. ndl. *eten* – *at* – *aten* – *gegeten*. Hieronder zullen we van dit bijzondere “eten”-geval afzien.

Soms vinden we in plaats van de ě-trap een nultrap in de 1e categorie: vgl. klasse 2b. We zullen daar meer incidenteel voorbeelden van tegenkomen (maar zeker niet in klasse 5). Mogelijk had zo’n nultrap in een eerder stadium aoristische betekenis, d.w.z. dat hij een afgesloten handeling aangaf.

Ten slotte een waarschuwing: niet alle sterke werkwoorden gaan terug op het Proto-indo-europees; er zijn er nogal wat waar dat niet voor geldt. Hierboven ging het om het *model* van de sterke werkwoorden dat in principe op het Proto-indo-europees teruggaat. In het oude Germaans is de Ablaut een tijd lang een dominant en productief vormingsprincipe bij de werkwoorden geweest; er is ook geen ander deel van het Indo-europees te noemen waarin hij zo opvallend en zo systematisch bewaard is gebleven.

In Kl. 12.4.3 is daarvoor de mogelijkheid van een semitisch of daarmee verwant substraat genoemd. Semitisch-sprekenden zouden weliswaar de germaanse Ablaut hebben aangeleerd maar deze onder invloed van hun eerste taal systematisch hebben uitgebreid en geregulariseerd. Omdat de Semitisch-sprekenden voor de autochtone Germanen een prestigieuze groep vormden, hebben dezen de sterk gesystematiseerde Ablaut van hen overgenomen. In sociaal opzicht vormde het Semitisch dus een *superstraat*, in talig opzicht een *substraat*. In ieder geval is een sterk op de Ablaut gelijkend procédé kenmerkend voor de semitische talen. Vergelijk de volgende hebreeuwse vormen: *qāṭal* ‘hij doodde’, *’eqṭol* ‘ik zal doden’, *qēṭol* ‘dood!’, *qāṭul* ‘gedood’ enz. (q = k, ’ = laryngaal, ’e is een prefix), steeds met de wortel qṭl met tussen de consonanten wisselende vocalen en ook een keer geen vocaal.

We kunnen voor het (traditioneel aangenomen) Proto-indo-europees de volgende (betrekkelijk eenvoudige) afleidingsregels opstellen (waarbij we de ě van de 1^e categorie als uitgangsvocaal aannemen): 1) ě > ǫ in de 2e categorie; 2) ě > NUL in de 3e en 4^e categorie van de klassen 1 t/m 3 en in de 4e van klasse 4; 3) ě > ē in de 3e categorie van de klassen 4 t/m 5. Verder blijft het ě. Bij een nultrap in de 1^e categorie worden de regels als volgt: 1) NUL > ǫ in de 2e categorie; 2) NUL > ē in de 3^e categorie van de klassen 4 t/m 5. Verder blijft het NUL.

1.2 (2) *Protogermaans*

We geven nu een mogelijke reconstructie van het protogermaanse systeem waarvoor we volgens een bepaalde mogelijkheid nog stemhebbende fricatieven aannemen (zie Kl. 36.1-3). Bij de voorbeelden worden alleen de wortels gegeven:

1 ^e cat.	2 ^e cat.	3 ^e cat.	4 ^e cat.
1. ěiC (steiγ-)	ǣiC (staiγ-)	īC (stiγ-)	īC (stiγ-)
2a. ěüC (βeuδ-)	ǣüC (βauδ-)	ūC (βuδ-)	ūC (βuδ-)
2b. ũC (luk-)	ǣüC (lauk-)	ūC (luk-)	ūC (luk-)
3. ěL/NC (χelp-) (βenδ-)	ǣL/NC (χalp-) (βanδ-)	ūL/NC (χulp-) (βunδ-)	ūL/NC (χulp-) (βunδ-)
4. ěL/N (nem-)	ǣL/N (nam-)	ēL/N (nēm-)	ūL/N (num-)
5. ěOb (γeβ-)	ǣOb (γαβ-)	ēOb (γēβ-)	ēOb (γeβ-)

(De corresponderende werkwoorden in het Nederlands zijn achtereenvolgens *stijgen*, *bieden*, *luiken* ('sluiten'), *helpen*, *binden*, *nemen*, *geven*.)

Klankwetten: $\ddot{o} > \ddot{a}$ (Kl. 18), $L_e = \ddot{u}L$, $N_e = \ddot{u}N$ (Kl. 20); voor de pie. $\ddot{e}$ hebben we aangenomen dat hij al iets opener is geworden (Kl. 24.1).

We zouden de klassen 1, 2a en 2b samen kunnen nemen omdat ze in feite nog een eenheid vormden: ěi, ěü, ǣi, ǣü waren immers combinaties van twee fonemen; ī en ū behoren nog tot de wortelstructuur. Het schema wordt dan als volgt (let erop dat in de 3^e en 4^e klasse ū nu meedoet in de Ablaut):

- 1/2. ě – ǣ – NUL – NUL
- 3. ě – ǣ – ũ – ũ
- 4. ě – ǣ – ē – ũ
- 5. ě – ǣ – ē – ě

Bij een nultrap in de 1e categorie (vgl. 2b, niet mogelijk in 5) wordt het schema als volgt:

- 1/2. NUL – ǣ – NUL – NUL
- 3. ũ – ǣ – ũ – ũ
- 4. ũ – ǣ – ē – ũ

Er zijn nu meer regels nodig om de trappen af te leiden (telkens één meer): 1) $\ddot{e} > \ddot{a}$ in de 2e categorie; 2) $\ddot{e} > \text{NUL}$ in de 3e en 4e categorie van de klassen 1 en 2; 3) $\ddot{e} > \ddot{u}$ in de 3e categorie van klasse 3 en in de 4e categorie van de klassen 3 en 4; 4) $\ddot{e} > \bar{e}$ in de 3e categorie van de klassen 4 en 5. Verder is het $\ddot{e}$. VVBij een nultrap in de 1^e categorie krijgen we als regel voor de klassen 1 en 2: 1) $\text{NUL} > \ddot{a}$ in de 2^e categorie, 2) $\ddot{u} > \ddot{a}$ in de 2^e categorie in de klassen 3 en 4, 3) $\ddot{u} > \bar{e}$ in de 3^e categorie van klasse 4. Verder is het NUL (1/2) of $\ddot{u}$ (3/4). De regels worden in de komende stadia nog ingewikkelder zodat we ervan afzien om ze telkens te formuleren. Psycholinguïstisch lijkt dat ook verantwoord: de sterke werkwoorden worden vooral een kwestie van geheugen-opslag, echter niet zonder dat, zoals we zien, een zekere regelmaat een rol blijft spelen.

1.3. HET GEMEENGERMAANS. KLASSEN 1 T/M 5

Het gemeengermaanse systeem zag er al volgt uit (alleen de wortels c.q. stammen worden gegeven):

- 1. īC (stīγ-) – ǣiC (staiγ-) – īC (stiγ-) – īC (stiγ-)
- 2a. ěō/īüC (beoδ/biuδ-) – ǣüC (bauδ-) – ũC (buδ-) – ōC (boδ-)

- 2b. ūC (lūk-) – āŭC (lauk-) – ūC (luk-) – ōC (lok-)
 3a. īNC (bind-) – āNC (band-) – ūNC (bund-) – ūNC (bund-)
 3b. ē/īLC (help/hilp-) – āLC (halp-) – ūLC (hulp-) – ōLC (holp-)
 4. ē/īL/N (nem/nim-) – āL/N (nam-) – æL/N (nāem-) – ōL/N (nom-)
 5. ē/īOb (geþ/giþ-) – āOb (gaþ-) – æOb (gæþ-) – ēOb (geþ-)

Klankwetten: ēī > ī (evt. in sommige posities ē die vroeg door analogie is verdwenen; Kl. 25); ēū > ēō in 1^e categorie door a-Umlaut, zo ook ū > ō in de 4^e categorie behalve vóór NC (Kl. 20), ēū > iū en ē > ī in de 1^e categorie door invloed van i, j, evt. u in volgende syllabe of vóór NC (Kl. 19); tegen de verwachting in geen a-Umlaut in de 4^e categorie van klasse 1 (Kl. 19); mogelijk een nog iets opener worden van de vocaal in de 3^e categorie van klasse 4 en 5 > æ (Kl. 24). De lange ū in de 1^e categorie van 2b berust waarschijnlijk op analogie naar de lange ī van klasse 1. In enkele gevallen komt in klasse 5 1^e categorie alleen ī voor (type ndl. *bidden* (got. *bidjan* met -j) met ī).

In de eerste categorie ontstonden dus alternanties in de klassen 2a, 3b, 4 en 5: vgl. nog hgd. *fleugt* (archaisch) bij *fliegen*, *helfen* – *hilft*, *nehmen* – *nimmt*, *geben* – *gibt*. Evenals de afwisseling van ū en ō in de 3^e en 4^e categorie hebben deze alternanties (nog) geen morfologische maar een fonologische motivatie. De ī (ook in de 1^e categorie) doet nu mee in de Ablaut zoals dat met de ū (zie het Protogermaans, nu ū/ō) al eerder het geval was, terwijl ze oorspronkelijk (vergelijk het Proto-indo-europees) tot de vaste (consonantische) wortelstructuur (j, w) behoorden. Dit geldt ook, als gevolg van het ontstaan van resp. ī en ū, voor de ī en de ū/ō van de 3^e en 4^e categorie in resp. de klassen 1 en 2b. Alleen voor klasse 2a zouden we nog de oude Ablautstrappen kunnen aannemen: ē(ī)-trap, ō-trap, twee nultrappen. maar dat lijkt gezien het geheel niet erg zinvol meer.

Er is duidelijk sprake van vijf klassen als we letten op de vocalen van de 2e, 3e en 4e categorie: 1. āī/ī/ī, 2. āū/ū/ō, 3. ā/ū/ō c.q. ā/ū/ū, 4. ā/æ/ō, 5. ā/æ/ē. Voor de 3e klasse vatten we dan ū en ō als varianten van één foneem op. Op basis van de 1e categorie komen we echter tot zes klassen. We moeten echter ook buiten klasse 2b met oude nultrappen in de 1e categorie rekening houden. Met het oog op (een deel van) het Westgermaans moeten we (misschien ook al voor de vorige periode) ermee rekening houden dat het vocalisme van de 3^e categorie ook voorkwam in de 2^e pers.sg.indic.: vgl. osa. *kuri* ‘jij koos’ naast *kōs* 1^e en 3^e persoon en *kurun* pl. bij *kiosan*; vgl. ook bij *niman/neman* ‘nemen’ *nam*, *nāmi*, *nāmun*.

Het gotische systeem (zie par. 1.1) kan uit het gemeengermaanse op eenvoudige wijze met de volgende klankveranderingen worden afgeleid: 1) ē en ī, zo ook ō en ū, worden combinatorische varianten: ē <ai> en ō <au> vóór r, χ <h> en χ^u <h>, elders ī en ū; ēō/iū vinden we als iu <iu> terug, æ als ē. We gaan hierbij uit van een uitspraak die waarschijnlijk niet altijd meer voor Wulfila zelf gegolden zal hebben (zie Kl. 5.4).

1.4. KLASSE 6

Klasse 6 vertoonde in het Proto- c.q. Gemeengermaans en ook in het Gotisch de Ablaut ā – ō: vgl. got. *dragan* ‘dragen’ – *drog* – *drogum* – *dragans*. De werkwoorden in deze klasse hebben de ablautende vocaal vóór enkele liquida, nasaal of obstruent; het hierboven gegeven voorbeeld *dragan* heeft de vocaal vóór enkele obstruent. Voorbeelden van enkele nasaal of liquida zijn resp.

got. *anan* ‘ademen’ en got. *farán* ‘varen’ (ndl. *varen*). Gevallen met twee consonanten komen maar zelden voor, bijv. osa. *wahsan* ‘groeien’ (got. *wahsjan*) en osa. *waskan* ‘reinigen’ (mnl. resp. *wassen* en *wasschen*). Opmerkelijk is dat in beide gevallen een s in het geding is (vgl. Kl. 46). Voor het overige vinden we de voorbeelden met de vocaal vóór twee consonanten in klasse 7. Het betreft dan gevallen met *ǣ* vóór liquida of nasaal plus obstruent (type *haldan*).

Historisch gezien is de 6^e klasse een amalgaan van vormingen. Ze bevat voornamelijk de volgende twee groepen: 1. werkwoorden, vaak intensiva, met in het presens een pie. *ǫ*-trap (bijv. got. *malan* ‘malen’, lat. *molēre* (sommige moeten we, uiteraard met *ǣ*-vocalisme, in de 7^e klasse zoeken) en 2. werkwoorden met een j-suffix (pie. *-ǵj/i-*) en een pie. nultrap (bijv. pie. **kh₂p-* > got. *hafjan* ‘heffen’, lat. *capere/capio*). Voor een paar jan-werkwoorden wordt echter een *ǫ*-trap aangenomen, o.a. voor got. *skapjan* ‘schaden’, een afleiding van *skapis* ‘schade’. Uiteraard kunnen er gevallen zijn waarvoor het beste aan een substraatverklaring gedacht kan worden. Hiermee is de *ō* van het preteritum nog niet verklaard. Dat deze zowel in de singularis als in de pluralis optreedt, valt te verwachten wanneer analogie in het spel is: men zal dan eerder naar tijd dan naar getal differentiëren. In ieder geval moet oorspronkelijk bij de jan-werkwoorden een preteritum (perfectum) ontbroken hebben (hfdst. 2, 4.4). Dat de keuze op *ō* gevallen is, kan er verband mee houden dat *ō* fonologisch de lange “partner” van *ǣ* was (zoals de *ē* bij *ě*); een *ā* kwam door samenvall van pie. *ā* en *ō* in pgm. *ō* aanvankelijk niet voor (Kl. 40.2.1).

1.5. KLASSE 7

Tot klasse 7 behoren in het Gotisch werkwoorden met reduplicatie (met herhaling van het eerste deel van de stam) en werkwoorden met reduplicatie plus Ablaut: *ē* – *ō* – *ǣ*. Een voorbeeld van de eerste, tamelijk talrijke, groep is *háitan* ‘noemen’ – *haiháit* – *haiháitum* – *háitans*. Zie voor deze werkwoorden verder de volgende paragraaf, met een preciezere bespreking van de reduplicatie. Een werkwoord met reduplicatie plus Ablaut is got. *tekan* ‘nemen’ – *taítok*, verwant met mnl. *taken* ‘grijpen’, eng. *to take*, met oude *ǣ*. Er is ook de variant *saian* ‘zaaien’, met pgm./ggm. *ē/ǣ*, got. *ǣ* vóór vocaal: got. *saian* – *saíso* – *saísoum* – *saians*. In de rest van het Germaans vertonen de genoemde werkwoorden een nieuwe vorm van Ablaut: vgl. mnl. *heeten* – *hiet*, *saaien* – *sieu* (nu stdnl. *heten* – *heette*, *zaaien* – *zaaide*). Aan de nieuwe Ablaut is par. 6 gewijd. Er kan in beide richtingen verband zijn tussen het bewaard blijven van de reduplicatie enerzijds en het verdwijnen of onduidelijk worden (met uitzonderingen, vgl. *tekan*) van de Ablaut anderzijds. Voor het laatste vergelijk het geval *scheiden* hieronder. Bij de sterke werkwoorden van de klassen 1 t/m 5 is er zeker verband tussen de Ablaut die zich goed handhaaft, en het verdwijnen van de reduplicatie die in het Proto-indo-europees in het perfectum (waarop het preteritum teruggaat) regel was.

Bij de klassen 1 t/m 5 zijn we steeds van het pie. schema *ǵ* – *ǫ* – NUL – evt. *ē* uitgegaan. Zeker voor de klassen 6 en 7 moeten we met het effect van de proto-indo-europese laryngalen rekening houden (zie Kl. 8.5 en ook 18 e.v.). Zie het hierboven besproken got. *hafjan* en de volgende voorbeelden: *(be)seffen* (oorspr. klasse 6, later ook 7 of zwak, lat. *sapio*) kan teruggaan op pie. **sh₁p-* met een nultrap ook in de 1^e cat. > pgm. **saf-* (-sef- met *ě* door Umlaut door volgende j); de *ǫ*-trap **soh₁p-* levert in de 2^e cat. *ō* op (> oe, vgl. *besoef*, analogisch *besief*, *beseft*) welke *ō* analogisch ook naar de 3^e (met oorspronkelijke nultrap) gegaan kan zijn om verschil met het presens te behouden;

laten (klasse 7) wordt herleid tot pie. *leh₁d- waarin eh₁ > ē > â; voor de 2^e en analogisch ook de 3^e categorie gaan we uit van de ð-trap oh₁ > ō (vgl. got. met ook reduplicatie *letan* - *laīlot*; ndl. met nieuwe Ablaut *liet*);

scheiden (klasse 7) gaat terug op een nultrap *skh₂i-t die pgm. *skai-þ oplevert; een evt. ð-trap (*skh₂oi) in de 2^e categorie zou via ði ook ði hebben opgeleverd evenals een evt. nultrap in de 3^e en 4^e categorie; het is dan ook goed te begrijpen dat we in dit geval, vgl. got. *skaidan* (pret. *skaískáiþ*), reduplicatie (zonder Ablaut) vinden.

1.6. KLASSE 7 MET REDUPLICATIE

De gotische klasse 7 bevat de werkwoorden met reduplicatie in de 2^e en 3^e categorie, met een enkele keer zoals we in de vorige paragraaf gezien hebben, ook Ablaut. De reduplicatiesyllabe, die aan het begin voorkomt, draagt het accent en bevat als vocaal altijd een ē <ai>. Van de stam wordt alleen de eerste consonant herhaald; in het geval van st- en sk- (van sp- is er geen voorbeeld) worden beide consonanten herhaald (let erop dat ook hier weer een s in het spel is: Kl. 46). Begint de stam met een vocaal, dan bestaat de reduplicatiesyllabe alleen uit ē. Voor gotische voorbeelden zie hieronder.

Subklasse 1 met ái:

háitan ‘heten’ – haíháit – haíháitum – háitans

skáidan ‘scheiden’ – skaískáiþ – skaískáidum – skáidans

fráisan ‘bekoren’ – faífráis – faífráisum – fráisans

Subklasse 2 met áu:

áukan ‘vermeerderen’ – aíáuk – aíáukum – áukans

Subklasse 3 met ā vóór liquida of nasaal plus obstruent:

gastaldan ‘verwerven’ – gastaístald – gastaístaldum – gastaldans

blandan ‘mengen’ – baíbland – baíblandum – blandans

Historisch gezien behoort tot deze subklasse ook *fāhan* ‘vangen’ met ā door compensatorische rekking uit ā plus n vóór χ (Kl. 33). Met *hāhan* ‘hangen’ vormt het synchroon een aparte subklasse: *fāhan* – faífāh – faífāhum – fāhans

Subklasse 4: ē:

slepan ‘slapen’ – saíslēp/saízlēp – saíslēp/saízlēpum – slepans

Subklasse 5: ō:

huopan ‘zich beroemen’, hwaíhuop – hwaíhuopum ‘zich beroemen’ – huopans

Er moet oorspronkelijk ook nog een zesde groep geweest zijn, met ū, bijv. pgm. *būan*- dat in het Middelnederlands *bouwen* oplevert met nog het sterke part.pret. *gebouwen* naast zwak geworden *bouwde*. In het Gotisch correspondeert hiermee *bauan* dat volgens de zwakke klasse 3 gaat.

Merk op dat de werkwoorden met ā-vocalisme in de 1^e categorie (de ā-groep) verdeeld zijn over klasse 6 en klasse 7: ā gevolgd door enkele liquida, nasaal of obstruent in klasse 6 (wat betreft stamstructuur corresponderend met de klassen 4 en 5 van de werkwoorden met ē in de 1^e categorie, de ē-groep), ā gevolgd door i, u of liquida c.q. nasaal plus consonant in klasse 7 (corresponderend met de klassen 1 t/m 3 van de ē-groep).

Het lijkt erop dat afgezien van een geval als got. *tekan* Ablaut en reduplicatie in het Germaans tot een onderlinge taakverdeling gekomen zijn. Vergelijk voor de werkwoorden met *ā*-vocalisme wat zojuist is opgemerkt. Wat de werkwoorden met een lange vocaal betreft (op de een of andere manier met een laryngaal te verklaren; zie Kl. 8.6), type got. *tekan/saian*, *hopan*, ook *bauan* < -*ū*-, deze waren moeilijk in een Ablautsrij in te passen en moesten het dus wel met reduplicatie doen. Voor zover in deze werkwoorden de vocaal zich op het einde van de wortel bevond, worden ze wel *verba pura* genoemd, zoals **būan*. Een voorbeeld met een *ī* ontbreekt. In het geval got. *tekan* – *taítok* kan de reduplicatie analogisch zijn binnengedrongen zij het dat samengaan van Ablaut en reduplicatie al van het Proto-indo-europees bekend is (zie een grieks voorbeeld hieronder).

Evenals de Ablaut is de reduplicatie een oud, uit het Proto-indo-europees overgeërfd procédé dat vaak in het perfectum (waarop het germaanse preteritum in veel gevallen teruggaat) werd gebruikt. Dus niet alléén in het perfectum: vgl. bijv. lat. *gi-gn-o* ‘ik breng voort’ met reduplicatie in het presens terwijl het perfectum (dat in dit geval op een aoristus teruggaat) ze juist mist: *genui*. Een dergelijk voorbeeld uit het Germaans is ohgd. *bibēn*, ndl. *beven*. De reduplicatie geeft hier het herhaalde gebeuren aan (iteratief). Voor een perfectum vergelijk gr. *lelouka*, perfectum bij *louō* ‘ik was, ben aan het wassen’ en *dedorka* bij *derkomai* ‘ik zie’, in het laatste geval ook met Ablaut. Latijnse voorbeelden zijn *cano* ‘ik zing’ – perf. *cecini* of, met aanpassing van de vocaal van de reduplicatiesyllabe aan die van de wortel, *mordeo* ‘ik bijt’ – perf. *momordi* (ouder *memordi*).

1.7. NIEUWE ABLAUT IN KLASSE 7

In plaats van reduplicatie of evt. reduplicatie plus Ablaut vinden we in het overige Germaans een nieuwe vorm van Ablaut met in preteritum singularis en pluralis *ē*, *io*, *ī* of *ě*, in het Middelnederlands *ie*, *ī* of *ě*: bijv. *heeten* – *hiet*, *houden* – *hilt*, *helt*, *hielt*. Van een rest als *deed* (*dede*) bij doen (zie volgend hoofdstuk) zien we hierbij af. Dat de reduplicatie het oude procédé is, blijkt uit resten in het Oudengels: bijv. *heht*, *reord* (let op -ht, -rd) bij *hātan* ‘heten’, *rādan*, *rēdan* ‘raden’.

De oudengelse preterita met resten van reduplicatie zijn niet altijd gemakkelijk te verklaren. Duidelijk ligt het bij *reord* waarin -rd- de oude stam (met nultrap, oorspronkelijk van de 3e categorie) en re- de reduplicatiesyllabe. De andere vormen moeten hier onbesproken blijven.

Hoe is de nieuwe vorm van Ablaut te verklaren? We kunnen ons het ontstaan (bij wijze van *reconstructie*) als volgt voorstellen. De oude reduplicerende preterita van het Gemeengermaans hadden in meer dan één opzicht een onregelmatig voorkomen gekregen. Ten eerste kwam dat door de reduplicatie terwijl juist het Ablautsprocédé zo succesvol was geworden. Bovendien viel het accent (door de accentverschuiving) niet meer op de wortel maar op de reduplicatiesyllabe waar dan ook nog bij kwam dat de wortel als gevolg van de Wet van Verner (zie Kl. 36.1.4, ook par. 8) met een stemhebbende in plaats van met een stemloze fricatief begon. Vergelijk (de nummers geven de klassen aan; evt. uitgangen worden verwaarsloosd) *ggm. 1. *hāitan* – *hēgāit* (met “Verner”), *skāidan* – *skēskāip*, *frāisan* – *frēþrāis* (met “Verner”), 2. *hlāūpan* – *hēglāūp* (met “Verner”), 3. *haldan* – *hēgald* (met “Verner”), 4. *lētan* – *lēlēt*, *slēpan* – *sēzlēp* (nog in het

Gotisch, met “Verner”), 5.*hrōpan* – *hęgrōp* (met “Verner”). We kunnen ons voorstellen dat deze vormen moeilijk te verwerven waren. Wanneer de juiste vorm nog niet goed aangeleerd was, kon onder invloed van de bekende sterke praeterita een nieuwe vorm met één syllabe gemaakt worden en met de (opvallende) Anlaut van de 1e categorie (de basisvorm). Daarin kwam ook het wortelvocalisme terecht dat aangeeft met welk woord we te maken hebben, verder ook (daarvóór) de vocaal van de reduplicatiesyllabe (ě) die in alle aan te leren vormen in het begin te horen was en dus opviel en aangaf dat we met een preteritum te maken hebben. We zouden hier als het ware van een triomf van de Ablaut kunnen spreken. Zoals al aangegeven nam de Ablaut in het alleroudste Germaans een sterke positie in: de systematiek ervan was bewaard gebleven of nog versterkt en het procédé is een tijd lang productief geweest waardoor ook substraatwoorden erin gingen meedoen. Ook de reduplicerende werkwoorden moesten er nu voor wijken. De (gemeengermaanse) ontwikkelingen kunnen we ons als volgt voorstellen:

1. *hęyǣit*, vervangen door: *heait* > *hēit* > *heit* > *hēt* (e₂) > mnl. *hiet* (nnl. analogisch *heette*);
skęškǣiþ, vervangen door: *skeaiþ* > *skēiþ* > *skeiþ* > *skēt* (e₂) > mnl. *sciet* (mnl., nnl. analogisch *scheidde*);
2. *hęylǣup*, vervangen door: *hleaup* > *hlēop* > *hleop* > *hliop* > mnl. nnl. *liep*;
3. *hęyald*, vervangen door: *heald* > *hēld* (e₂) > met verkorting mnl. *helt*, ook *hilt*, waarschijnlijk analogisch mnl., nnl. *hield*;
4. *lělēt*, vervangen door: *lēēt* > *lēt* > mnl. nnl. *liet*;
- sęzlēp* vervangen door: *slēþ* > *slēp* > mnl. nnl. *sliep*;
5. *hęgrōp*, vervangen door: *hreōp* > *hreop* > *hriop* > mnl. nnl. *riep*.

Vergeleken met de oude vormen is er van reduplicatie geen sprake meer, is de Anlaut aan het presens aangepast en is overbodig, soms (in geval van Verner) afwijkend inlautend consonantisme (-γ-, -sk-, -γl-, -l-, -z-, -γr-) verdwenen. Ook lijkt de vocaal van de reduplicatiesyllabe in de wortel geïnfingeerd te zijn. Dit zijn de structurele effecten (niet motivaties) van een “onvolmaakte” taalverwerving. Hoe dan ook, het ontstaan van de nieuwe Ablaut moet verband houden met het feit dat de praeterita, door hun accentuatie, de gevolgen van de Wet van Verner en het enkele feit van de reduplicatie een onregelmatig voorkomen hadden gekregen.

Een gecompliceerd geval is dat van ndl. *vangen* (ook *hangen*) van klasse 3 (Kl. 36.9). Hier moeten we ook met Ersatzdehnung vóór χ rekening houden (KL. 33); deze werkt echter niet in de 3^e en 4^e categorie omdat in die vormen door de wet van Verner een stemhebbende fricatief ontstaan was. De ontwikkeling moet hier als volgt zijn gegaan: ggm. **fanχan* > **fāχan* (1^e cat.) – **fēþanχ* > **fēþāχ* (2^e cat.) – (3^e cat.) **fēþang* – (4^e cat.) **fang*-. Hierin werd **fēþang*- vervangen door **feang* > **fēng*- (e₂) > mnl. *vingh(en)* (met verkorting en uiteraard ĭ vóór nasaal plus consonant) en **fēþāχ* door **feāχ* > **fēχ* (e₂) > **viech*, analogisch vervangen door *vinc* (nu *ving*). (Het part.pret. is klankwettig *gevangen*, zo ook infinitief, presens mnl. *vaen*; mnl. *ghevaen* en *vangen* zijn analogisch.)

De geschetste ontwikkelingen vonden dus niet in dat deel van het Gemeengermaans plaats waarop het Gotisch teruggaat. Het Gotisch kiest als het ware voor een alternatieve oplossing: het verwijdert in ieder geval de Verner-alternanties (een uitzondering is waarschijnlijk archaïsch *saizlēp* bij *slēpan*, naast overigens regelmatig *saizslēp*) en het kan ook het accent op de wortel

getrokken hebben. In het geval *fāhan* past het de 3^e en 4^e categorie aan de 1^e en de 2^e aan: *fāhan* – *faifāh* – *faifāhum* – *fāhans*. (zo ook bij *hāhan*).

1.8. GRAMMATISCHE WISSELING. CAUSATIEVEN

In de Klankleer 36.1.4 is de Wet van Verner ter sprake gekomen: in het Proto-germaans worden stemloze fricatieven stemhebbend wanneer ze binnen het woord in een stemhebbende omgeving staan tenzij het hoofdaccent op de onmiddellijk voorafgaande syllabe valt. De alternanties die erdoor ontstonden, waren eerst fonologisch bepaald, later, na de accentverschuiving, morfologisch: “grammatische wisseling”. Het meest opvallend is deze wisseling, als ze niet door analogie verdwenen is, bij de sterke werkwoorden. De verzachting vindt wel in de 3^e en 4^e categorie plaats, niet in de 1^e en 2^e. Overigens geldt zoals we al in par. 1 gezien hebben, de verdeling naar categorieën niet precies voor (een deel van) het Westgermaans: daarin vinden we de verzachte fricatief ook in de 2^e pers.sg.indic.: vgl. *osa. kuri* ‘jij koos’ met r uit z bij *kiosan*. De grammatische wisseling is duidelijk bewaard gebleven in *mnl. kiezen* – *coos* – *coren* – *ghecoren* (nu analogisch *kozen* – *gekozen*); de analogische vormen kwamen overigens, zij het zeldzaam, al in het Middelnederlands voor. Voor een ander voorbeeld van analogievorming zie *vangen* (*hangen*) in par. 7 hierboven. Zie ook KL. 36.8. In het Gotisch is de wisseling meestal analogisch verdwenen: *kiosan* – *káus* – *kusum* – *kusans*. Hieronder, bij de bespreking van de verschillende klassen van de sterke werkwoorden, zullen we nog meer voorbeelden van bewaarde grammatische wisseling tegenkomen. In de genoemde paragraaf (KL. 36.8) kan men zien dat die voorbeelden alleen bij de stemloze c.q. stemhebbende (labio)velaire of strident dentale fricatief te verwachten zijn.

In de volgende paragrafen zal soms de term *causatief* vallen. Hiermee wordt een van een sterk werkwoord afgeleid zwak jan-werkwoord bedoeld waarvan de betekenis met ‘doen’ of ‘maken’ omschreven kan worden: vgl. bij got. *ligan* ‘liggen’ het causatief *lagjan* ‘doen liggen = leggen’, *ndl. liggen* – *leggen*. Een causatief staat in de *ō*-trap (vandaar got. *ǣ*) en vertoont de werking van de Wet van Verner doordat het accent oorspronkelijk op het suffix viel waarvan de j het restant is. Ook nu is de grammatische wisseling in het Gotisch niet meer te zien (vgl. boven): zie *reisan* ‘rijzen’ – *raisjan* ‘doen rijzen, opwekken’. In dit geval vinden we het causatief in het Middelnederlands terug als *reeren* ‘doen rijzen, vallen’ met r (rhotacisme) uit door de Wet van Verner ontstane z.

1.9. KLASSEN VAN DE STERKE WERKWOORDEN

(0. opmerkingen vooraf, 1. klasse 1, 2. klasse 2a en 2b, 3. Klasse 3, 4. klasse 4, 5. klasse 5, 6. klasse 6, 7. klasse 7)

1.9.0. OPMERKINGEN VOORAF

Hieronder wordt een overzicht gegeven van de verschillende klassen waarbij we uitgaan van het Middelnederlands. c.q. 16^e-eeuws (waarbij we als aanduiding meestal alleen *mnl.* gebruiken). We kijken daarbij steeds terug en vooruit. In par. 11 en volgende proberen we al samenvattend de systeemontwikkeling vanaf het Oudwestgermaans tot aan het Modern Nederlands te overzien. Bij

de werkwoorden die opgesomd worden, wordt waar passend aangegeven of ze van zwak sterk geworden zijn of omgekeerd van sterk zwak of ten dele zwak. Het laatste kan betekenen dat één vorm sterk is en de andere zwak of dat een sterke en een zwakke vorm afwisselen. We gaan er in het algemeen van uit dat we een middelnederlands werkwoord sterk mogen noemen wanneer het, eventueel naast zwakke, sterke vormen vertoont. Uiteraard bestaat de mogelijkheid dat in het Middelnederlands of in een stadium ervóór het werkwoord van zwak (ten dele) sterk geworden is. Per werkwoord zou daarvoor onderzoek nodig zijn. Er wordt verder steeds genoteerd wanneer een werkwoord in onbruik is geraakt. Van de verschillende gevallen worden tellingen gegeven (zonder dat naar een al te grote exactheid wordt gestreefd). Na de opsomming volgen overzichten van de betreffende klankveranderingen en van verwante ablautende vormen. Ten slotte worden de nodige biezonderheden besproken.

We hebben steeds aanduidingen gegeven van de stamstructuur (de op de vocaal volgende consonantische condities). Het blijkt namelijk dat behalve het vocalisme ook deze structuur of een combinatie van beide bij de analogie een rol kan spelen. Een aantal in oorsprong zwakke maar sterk geworden werkwoorden kunnen dit illustreren. Zo gaat het franse leenwoord mnl. *quiter* (vgl. hedendaags frans *quitter*, mod.ndl. *kwijten*) op basis van de vocaal over naar de 1^e klasse (type *stijgen*) maar gaat (oorspronkelijk ndl.) *dingen* weliswaar op basis van de *ī* maar ook op die van nasaal plus consonant over naar klasse 3a (type *vinden*). Voor *schenden* dat eveneens in klasse 3a terecht is gekomen, kunnen we moeilijk anders dan aan invloed van het consonantisme (nasaal plus consonant) denken, bij *breien* (informeel *bree* – *gebreeën*) aan die van het vocalisme.

Ten slotte: over het algemeen beperken we ons tot de simplicia; dus bij *nemen* worden niet ook *benemen*, *hernemen*, *ontnemen*, *vernemen* vermeld of meegeteld. Van een volledige vermelding van alle voorkomende vormen kan geen sprake zijn.

1.9.1. KLASSE 1: vocaal vóór *i* + consonant

pie. *ěi* – *ōi* – *ī* – *ī*

ogm. *ěi* – *ōi* – *ī* – *ī*

ggm. *ī* – *āi* – *ī* – *ī* [got. *ī* – *ai* – *ī* – *ī* (*ī* – *ai* – *ē* – *ē*)]

osa. *ī* – *ê* – *ī* – *ī*

mnl. *ī* – *ê* – *ē* – *ē*

nnl. *ei* <*ij*> – *ē* – *ē* – *ē*

got. <i>steigan</i>	<i>stáig</i>	<i>stigum</i>	<i>stigans</i>
teihan	<i>táih</i>	<i>taíhum</i>	<i>taíhans</i>
osa. <i>stīgan</i>	<i>stêg</i>	<i>stigum</i>	<i>gistigan</i>
onl. <i>stīgon</i>	<i>steig/stêg</i>	<i>stigon</i>	<i>gestigon</i>
mnl. <i>stigen</i>	<i>steeg</i>	<i>stegen</i>	<i>gestegen</i>
nnl. <i>stijgen</i>	<i>steeg</i>	<i>stegen</i>	<i>gestegen</i>

Verder in het Middelnederlands: beliden (oorspr. zwak *beliën*; zie hieronder), (be)niden (ook (oorspronkelijk) en nu steeds zwak), (be)swiken, beswimen (vaak al mnl. zwak; bij Vondel nog *bezweem*), biden ‘wachten’ (nu in onbruik), biten, bliken (15^e eeuw weleens zwak), bliven, diën ‘groeien,

toenemen' (zie hieronder; zwak geworden), driten 'z'n behoefte doen', driven, (ge)finen 'ophouden' ('met woekerrente lenen' zwak; uit het Frans, nu in onbruik), geliken (oorspr. en nog wel mnl. zwak), (ge)rinen 'raken' (simplex zwak), gliden, grinen 'huilen' (zwak geworden: vgl. grienen), gripen (ook begripen), grisen (nog in: een afgrijzen hebben; verder in onbruik), hischen (nnl. hijsen), kiken, kiven, (be)cliven 'kleven' (nu zwak), crighen, crischen (krijzen nu ook zwak), criten, liden 'pijn lijden enz.', liden 'gaan' (vgl. nog nnl. overlijden, geleden, verleden, een akte verlijden), liën 'lenen' (nu in onbruik), miden, nighen, nipen (vgl. nijpend; nnl. knijpen), onderwisen (oorspr. zwak), pipen (als piepen zwak geworden), prisen (uit het Frans en dus oorspr. zwak; nnl. prijzen 'van een prijs voorzien' zwak), quiten (uit het Frans, oorspr. zwak), riden, riën/righen 'rijgen' (mnl. sterk en zwak, nu sterk; zie hieronder), risen, riten, siën 'ziften'/sighen 'zinken' (mnl. sterk en zwak, nu in onbruik; zie hieronder), sipen (vgl. nnl. sijnepelen), scinen (mnl. ook zwak), sciten, scriden, scriën (zie volgende paragraaf), scriven (oude ontleening aan het Latijn: scribere), slipen, sliten, smiten, sniden, spiën 'spuwen' (zie volgende paragraaf), spiten (van ofra. despit, oorspr. zwak), spliten, stiven (oorspr. zwak en nog zwak in meer overdrachtelijke zin), striden, striken, swighen (oorspr. zwak), tiën 'beschuldigen' (zie hieronder), trinen 'zich bekommeren om' (nu in onbruik), (ver)cnisen 'kwellen' (mnl. sterk en zwak; nu in onbruik), verdwinen, versiken 'zuchten' (pret. verseece, nu in onbruik), verswinen 'verdwijnen' (nu in onbruik), vervliten (part.pret. vervleten 'dol op', nu in onbruik), vliën (mnl. vaak al zwak, nnl. zich vlijen; zie hieronder), vliten 'ijverig werken' (mnl. sterk en zwak, nu in onbruik), wiken, wisen (oorspr. zwak, vgl. nog: uit kracht van gewijsde = vonnis), witen, wriven. Latere voorbeelden: informeel breien (oorspr. zwak), uitscheiden (id., schee uit, uitgescheeën). vrijen (id.). (Dialectische voorbeelden van zwak naar sterk: reizen, dweilen, twijfelen.) *Knijpen* is pas vanaf de 16^e eeuw overgeleverd.

Voor mnl. scriën 'schreeuwen' en spiën 'spuwen' zie volgende paragraaf.

Samenvattend: we tellen op 72 gevallen 41 sterk gebleven, 11 zwak > sterk, 7 sterk > zwak, 13 in onbruik geraakt.

Klankwetten: diftongering van ī tot ei <ij> (Kl. 26), ontwikkeling van ä tot diftong ê (Kl. 21), rekking van ĭ tot ē (Kl. 19). Let op de afwezigheid van de a-Umlaut in de 4^e categorie (Kl. 19). Door die afwezigheid bleef verschil bestaan met de 4^e categorie van klasse 5 (zie hieronder): *osa. giwisan* 'gewezen' bij *wīsan* 'wijzen' – *giwesan* 'geweest' bij *wesan* 'wezen'; *gibiðan* 'verwacht' bij *bīðan* – *gibeðan* 'gebeden' bij *biðjan* 'bidden'. Heeft dit ertoe bijgedragen dat er geen a-Umlaut optrad? Mogelijk had reeds het Middelnederlands in de 2^e categorie door Ausgleich de representant van de gerekte vocaal (ē); hierop wijst dat in teksten uit die fase een vorm van de 2^e categorie op een vorm van de 3^e of 4^e kan rijmen. De rijmen in andere (oudere) teksten wijzen echter nog in de richting van ê. In dialecten waar het verschil tussen ê en ē bewaard is gebleven, heeft de 2^e categorie de aldaar niet-klankwettige ē. Het Duits heeft de ie van de 3^e en 4^e categorie ook in de 2^e gekregen: *steigen* – *stieg* – *stiegen* – *gestiegen*.

Ablautend bij stijgen zijn steeg, steg (in heg noch steg), beide met nultrap, *steiger* met ð-trap. Nultrappen zijn ook (ge)bit, drift, kift, rit, en met gerekte vocaal beet, dreef 'oorspr. weg waarlangs het vee gedreven wordt', greep (maar greep 'mestvork', ohgd. greipa is een ð-trap), kleven (zie klasse 5), kreet, reet, scheet, schrede, sleets, slepen 'slepend glijden' (hierbij ook slēpen 'met moeite voorttrekken', ð-trap in het (uiteraard transitieve) causatief bij slijpen; vgl. du. schleifen), snede, spleet, streek. Op een ð-trap gaat ook terug oostmnl. reeren 'doen rijzen/vallen' < *rāizjan (met r uit z: rhotacisme), causatief bij rijzen, mnl. risen 'rijzen/vallen' (het Gronings heeft echter *rizzen*); vgl. got. (ur)rāisjan 'doen verrijzen, opwekken' met analogische s naar reisan 'rijzen'. Het oude causatief bij swighen is sweigen, bij scinen sceinen. Een oorspronkelijk causatief, dus met ð-trap, is ook mnl. beeten 'doen bijten > laten grazen (van het paard) > afstijgen', causatief bij bijten, mnl. biten, verder ook leiden bij mnl. liden, nnl. lijden 'gaan' (vgl.

overlijden), neigen bij nijgen, en misschien ook beiden ‘verwachten’ bij biden; kempisch kraeten bij krijten, slaepen bij slijpen, splaeten bij splijten.

Biezonderheden. Got. (*ga*)*teihan* – *táih* – *taíhum* – *taíhans* ‘aankondigen’ vinden we in het Middelnederlands als *tiën* ‘beschuldigen’ terug met als klankwettige stamtijden *teech* – *tegghen* – *ghetegghen*. Let op de grammatische wisseling (niet meer in het Gotisch). Een rest in modern Nederlands is *aantijging* bij (*iemand iets*) *aantijgen*. De *γ* is hierin analogisch naar de 3^e en 4^e categorie. Zie verder got. *tiuhan* in de volgende paragraaf waarmee het werkwoord is verward. Een vergelijkbaar geval is mnl. *diën* ‘toenemen’, nnl. *gedijen* (got. *peihan*). Dit werkwoord is in het Middelnederlands meestal reeds zwak al komt als part.pret. nog wel *gedegen* voor dat voortleeft als adjectief in bijv. *een gedegen werkstuk*. Ook de waarschijnlijk jongere vormen *ter dege* en *degelijk* kunnen genoemd worden. Overigens moet de *ī* door compensatorische rekking ontstaan zijn uit *īnχ* (pie. *tenk- ‘samentrekken’, skrt. *tannákti* ‘trekt samen’) waarmee we in de klasse 3 terecht komen: stamvocaal vóór nasaal plus consonant. De klankwettige vormen van de 3^e en de 4^e categorie zouden hierbij *dongen en *gedongen zijn met een analogische 1^e categorie *dingen (en dito 2^e categorie *dang). Op grond van de *ī* in de 1^e categorie (vgl. *tiën*) is het werkwoord dus in de 1^e klasse terechtgekomen. De genoemde vormen met velaire nasaal zijn uit het Nederlands niet bekend. Een werkwoord *dingen*, ook *afdingen*, komt echter wel voor als afleiding van *ding* ‘rechtsgeding’, dat analogisch tot de 3^e klasse is overgegaan; het part.pret. is adjectief geworden in (*een*) *voldongen* (*feit*). Als *tiën* en *diën* gaat (behalve het weinig voorkomende mnl. *siën* (naast *sighen* ‘zinken’) ‘ziften’) mnl. *riën* (zwak), analogisch *righen* (sterk) dat in het moderne Nederlands als enige vorm is overgebleven: *rijgen*, ook mnl. *vliën*, nu (*zich*) *vlijen* zwak. Het werkwoord *beliën* was oorspronkelijk zwak; het is reeds mnl. *beliden*, nnl. *belijden* geworden, met hypercorrecte *d* (Kl. 36.10) en overgegaan tot klasse 1.

1.9.2. KLASSE 2a en 2b: vocaal vóór *ǔ* plus consonant

pie. *ěŭ* – *ǫŭ* – *ŭ* – *ŭ*

pgm. *ěŭ* – *ǣŭ* – *ŭ* – *ŭ*

ggm. *ěō/īŭ* – *ǣŭ* – *ŭ* – *ō* [got. *iu* – *au* – *ŭ* – *ŭ* (got. *iu* – *au* – *ō* – *ō*)]

osa. *io/[Iy]* – *ô* – *ŭ* – *ō*

mnl. *ie* – *ô* – *ō* – *ō*

nnl. *ie* – *ō* – *ō* – *ō*

got.	<i>biudan</i>	<i>báup</i>	<i>budum</i>	<i>budans</i>
	(<i>tiuhan</i>)	<i>táuh</i>	<i>taúhum</i>	<i>taúhans</i>)
osa.	<i>biodan</i>	<i>bôd</i>	<i>budun</i>	<i>gibodan</i>
onl.	<i>biedon</i>	<i>bôt</i>	<i>budon</i>	<i>gebodon</i>
mnl.	<i>bieden</i>	<i>boot</i>	<i>boden</i>	<i>geboden</i>
nnl.	<i>bieden</i>	<i>bood</i>	<i>boden</i>	<i>geboden</i>

Klasse 2b: vervang de 1^e categorie door *ū* > mnl. *uu*, nnl. *ui* (got. *lūkan*, osa. *lūkan*, mnl. *luken*, nnl. *luiken*).

Verder in het Middelnederlands: bedriegen, ghenieten, gieten, kiezen (zie hieronder), clieven (nu zwak), lieghen, rieken (noordelijk: ruken), scieten, sieden ‘koken’ (nog wel sterk part.pret., vgl. ook (iemand is) ziedend), smieken ‘roken’ (nu in onbruik; ook mnl. smuken zwak), tien ‘gaan, trekken’ (zie hieronder), verdrieten, verliesen, vlien ‘vluchten’ (zie hieronder), vlieghen, vlieten, vriesen (zie hieronder); beduven (alleen part.pret. bedoven ‘ingedompeld’, nu in onbruik), bughen (mnl. ook wel zwak), drupen (id.), duken, duwen (mnl. vaak zwak, oorspr. sterk?), fluiten (met ui₂; oorspr. zwak, afgeleid van fluit uit het Frans), ghebruken (mnl. sterk en zwak, nu zwak), cluven (sterk geworden), cruden ‘kruien’ (mnl. sterk en zwak, nu zwak, dial. nog krooi, gekrooien), crupen, luken ‘trekken’ (nu in onbruik), ontpluken ‘openen’ (nu in onbruik), plusen (sterk geworden; ‘pluis afgeven’ nog zwak, uit het Frans), ruten ‘gonzen’ (nu in onbruik), schulen (oorspr. en mnl. vaker zwak, nu zwak en sterk), scuven, slupen, sluten (limb. ook slieten), snuven (oorspr. zwak), snuten (mnl. ook zwak, nu sterk), spruten (mnl. ook zwak), spuiten (met ui₂, sterk geworden), stupen ‘buigen’ (nu in onbruik), stuiten (ui₂?, nu vooral sterk gestoten, door verwarring met stoten), stuven (soms stieven), sughen, suken ‘zuigen’ (nu in onbruik), supen, verscrufen (alleen part.pret. mvla. verscroven ‘verjaagd’, nu in onbruik); dial. (holl.) luien ‘luiden’ (gelooien); schertsend: wuiven;

(be)rouwen (nu zwak), blouwen ‘slaan’ (nu in onbruik), brouwen (nu zwak pret.), gelouwen ‘grijpen’ (nu in onbruik; zie telkens hieronder).

Voor scriën, ndl. schreien/schreeuwen (dial. nog met sterke vormen), en spiën, ndl. spuwen/spugen (met *spuuwde* <spuwde> naast spoog) zie eveneens hieronder.

We tellen op 58 gevallen 33 sterk gebleven, 7 zwak > sterk, 7 sterk > zwak, 3 sterk > ten dele zwak, 10 in onbruik geraakt.

Klankwetten: ontwikkeling van *ěō* tot *ie* (*ĩū* > *ȳ* door Ausgleich verdwenen; Kl. 23); ontwikkeling van *āū* tot *ō* (Kl. 22); rekking van *ũ* en *ō* tot *ō* (Kl. 20); palatalisatie van *ū* tot *uu* gevolgd door diftongering tot *ui* (Kl. 27). Evenals bij de 1^e klasse heeft het vocalisme van de 2^e categorie zich aan dat van de 3^e en 4^e categorie aangepast. Dit geldt al voor het Middelnederlands; in ieder geval is daarin van een verschil niets meer te bespeuren. Het geldt ook voor die dialecten die nog verschil kennen tussen “vanouds lange” en “gerekte oo”. Het Duits heeft overal *ō*: *bieten* – *bot* – *boten* – *geboten*. In *bot* enz., vóór dentaal, is de *ō* klankwettig; in bijv. *flog* (waar we au zouden verwachten), berust hij op analogie. Klasse b is opmerkelijk sterk in het Nederlands (en het Fries) vertegenwoordigd in tegenstelling tot het Duits met daarin ie naast *ū* > au: vgl. met overeenkomst *bieden* – *bieten* of *zuigen* – *saugen* maar met verschil *druipen* – *triefen*, *kruipen* – *kriechen*, *sluiten* – *schliessen* enz. Van klasse b kennen we in het Gotisch slechts één voorbeeld: *lūkan* ‘sluiten’. In *rieken* – (meer noordelijk) *ruiken* hebben we beide types naast elkaar. Het Standaardnederlands heeft, samenstellingen niet meegerekend, 21 ui-gevallen, het Standaardduits heeft er maar 4, naast *saugen* ook nog *saufen* (zuipen), *schnauben* (snuiven) en *schrauben* ‘schroeven’. Historisch gezien hebben we hier een andere afwisseling: teruggaande op ggm. *ěō/ĩū* – *ū*, dan in *lieden* – *lui(den)*, teruggaande op *ěō* – *ĩū* (Kl. 23). Opmerkenswaard is dat in 2b relatief veel gevallen met stamvocaal vóór labiaal of velair (ongeveer 18 op 24) voorkomen; vergelijk in dit verband ook de vier duitse vormen. Tot klasse 2 worden ook werkwoorden met stamvocalisme ou (pgm. -*ěūw*-) gerekend, type mnl. (be)rouwen. Met au en *ō* vóór w gaf dat klankwettige preterita met au resp. ou, bijv. mnl. (be)rau, rouwen, berouwen. Analogisch naar klasse 7 is *berieu*; mhol. is de vorm *breu*. *Berouwen* is nu helemaal zwak terwijl *brouwen* nog een sterk part.pret. *gebrouwen* heeft. De beide andere werkwoorden, *blouwen* en *gelouwen*, zijn in onbruik geraakt.

Ablautend met *bieden*: bod, bode, beul < beudel (osa. budil) oorspronkelijk ‘gerechtsbode’, steeds met nultrap. Verdere nultrappen: bedrog, genot, los, schot, tocht (bij *tiën* ‘trekken’), vlot, vorst (met metathesis bij vriezen), bocht, drop (naast drup), slot, snot, zog, met i-Umlaut: klucht (bij *klieven*; oorspr. ‘afgesneden stuk’), kust (in te kust en te keur, bij *kiezen*), nut, schut (ook (be)schutten), tucht (bij *tien*, zie boven), vlucht (zie hieronder), zuchten (waarschijnlijk bij *zuigen*), met rekking: genoot, goot, vloot, boog, kloof, rook, schoot (oorspr. ‘uitschietend stuk’), met i-Umlaut plus rekking: beug (visserijterm), keuze/keus, keur (met rhotacisme), leugen (naast logen), reuk, teug (bij *tien*), scheut, sleutel (os. slutil), met nultrap en secundair lange vocaal (vgl. type luiken): tuig (bij *tien*, oorspr. ‘wat erbij gehaald wordt’). Een *ö*-trap in een causatief: zogen, tw. zeugen (pgm. *säugjan) bij *zuigen*, zo ook kloven, tw. kleuvn bij *klieven* en kempisch beugen bij *buigen*; ook met deze trap: loos ‘inhoudsleeg’, got. *láus* (ook suffix: voorbeeldeloos). Mnl. besopen ‘indrinken’ is het causatief bij *supen*.

Biezonderheden. Een verradelijk sterk op *tiën* (sterk 1, bisyllabisch) lijkend werkwoord in klasse 2 is *tien* ‘gaan, trekken’ (monosyllabisch) bij got. *tiuhan* – *táuh* – *taúhum* – *taúhans* ‘id., voeren’. De andere middelnederlandse stamtijden zijn *tooch* – *toghen* – *ghetoghen* (let weer op de grammatische wisseling, niet echter meer in het Gotisch: Kl. 36.9). Deze tijden komen nog steeds voor met intransitieve betekenis; transitief gebruik kan nog worden herkend in gelexicaliseerd (uit het water) *getogen*, (geboren en) *getogen*, *ingetogen*, *onvertogen*, *opgetogen* (in oorsprong een mystieke term). Met intransitieve betekenis sluiten hierbij aan: (*iemand laten*) *betijen* ‘begaan’, (*aan het werk*) *tijgen* (met *γ* analogisch naar de andere stamtijden). Naar het vocalisme passen deze vormen echter bij *tiën* (sterk 1) waaruit blijkt dat de beide werkwoorden met elkaar verward zijn. Met *tien* vergelijkbaar is *vlien* ‘vluchten’ (got. *pliuhan* met afwijkende Anlaut: Kl. 36.10) waarvan *vlucht* een afleiding is (pgm. *fluhti- met nultrap). Middelnederlandse stamtijden zijn *vlooch*, *vloghen*, *ghevloghen*. Met hypercorrecte d (KL. 36.10.4) ontstond *vlieden* – *vlood* – *gevloden* terwijl *vlien*, *vlooch* enz. in onbruik zijn geraakt. Met *vlien* enz. mag niet *vliegen* – *vlooch* – *vloghen* verward worden (ohgd. *fliohan*) dat etymologisch verband houdt met *vlieten* ‘stromen’. Bij dit *vliegen* hoort *vlucht* (eveneens nultrap: pgm. *fluhti-) als in *een vlucht van vogels*; met al eerder genoemd *vlucht* is er sprake van oude homonymie. Grammaticale wisseling vertonen ook mnl. *kiesen* – *coos* (analogisch *coor*), *coren*, *ghecoren*, nnl. *uitverkoren*, nu analogisch *kozen*, *gekozen*; mnl. *verliesen* – *verloos*, *verloren*, *verloren*, nu analogisch *verloor*, *verloren*, *verloren*; mnl. *vriesen* – *vroos* (analogisch, ook hedendaags *vroor*), *vroren*, *gevroren* (dialectisch komen ook *vrozen*, *bevrozen* voor).

Wat de huidige vocaal betreft is *spuwen* met *uu* uit *ī* vóór *w* in deze klasse thuis; vanwege de oudere *ī* (vgl. got. *speiwan*) behoorde het echter oorspronkelijk tot de 1^e klasse. De middelnederlandse vormen ervan vertonen een grote variatie. De oude *w*-preterita *spêu* – *speuwen* van de 1^e klasse zijn nog in westvlaamse teksten terug te vinden. Daarnaast kwam een vorm met *w*-syncope voor: *spiën*, vooral in noordoostelijke en hollandse teksten. De preteritumvormen met *χ/γ*: *speech* – *speghen*, sluiten zich hierbij aan. Bij deze vormen kan analogie naar *tiën* ‘beschuldigen’ in het spel geweest zijn: vgl. *teeg* – *tegghen*; daarnaast kwamen ook analogievormen in de 1^e categorie voor: *spigen*, later *spijgen*. Bij mnl. *spuwen* kwamen preterita van de 2^e klasse voor: mnl. *spau* – *spouwen* (met oorspronkelijk resp. *au* en *ö* vóór *w*). Er ontstonden, voornamelijk in de 15^e eeuw in het Hollands, ook preterita als *spooch* – *spoghen*; de *velair* kwam analogisch ook in de 1^e categorie terecht: *spugen*. Mogelijk zijn ouder *speech* en *speghen* aan het vocalisme van de 2^e klasse > *spooch*, *spoghen*, aangepast. Hoewel later ook wel *spuigen* opduikt, bleef in *spugen* de niet gediftongeerde *uu* gehandhaafd onder invloed van *spuwen* (klankwettig zonder diftongering) dat naast *spugen* de vorm van de standaardtaal geworden is. Beide werkwoorden worden nu

zwak vervoegd (*spuwede* komt al in de 13^e eeuw voor) hoewel nog steeds *spoog* mogelijk is; verder lijkt er tussen *spugen* en *spuwen* enig betekenisverschil te zijn ontstaan (bijvoorbeeld resp. vooral ‘overgeven’ en vooral ‘speeksel laten gaan’). Naast *spuwen* kwam de brabantse variant *spouwen* voor; met de preterita *spau*, *spouwen* gaf dat een weinig functioneel geheel wat tot het succes van de vormen met γ (*spoog* enz.) kan hebben bijgedragen.

Mnl. *scriēn* heeft het verwachte preteritum *scree* maar daarnaast komt brab., limb. ook vla. (15^e eeuw) *scrau* – *scrouwen* voor. Afleidingen van dit sterke werkwoord zijn *schreien* (zwak) en *schreeuwen* (id.), uit *skrai(w)ōn, met $\ddot{o}$ -trap bij *skrei- dat aan *scriēn* ten grondslag ligt. Deze vormen kunnen elkaar beïnvloed hebben; zo kunnen de hierboven genoemde preteritumvormen *scrau* – *scrouwen* (vgl. die bij *spuwen*) ontstaan zijn bij *skruwen*, met ronding door w uit *skrīwen* dat z’n w aan *schreeuwen* te danken heeft. Naast *skruwen* kon (nog hedendaags) dialectisch *skrouwen*, *schrouwen* (zwak) ontstaan.

1.9.3 KLASSE 3

(1. klasse 3a, 2. klasse 3b)

1.9.3.1. KLASSE 3a: vocaal vóór nasaal plus consonant

pie. ēNC – ōNC – ȚC – ȚC

pgm. ēNC – āNC – ūNC – ūNC

ggm. ĭ – ā – ū – ū [got. ĭ – ā – ū – ū]

osa. ĭ – ā – ū – ū

mnl. ĭ – ā – ō – ō

nnl. ĭ – ō – ō – ō

got.	bindan	band	bundum	bundans
osa.	bindan	band	bundum	gibundan
onl.	bindon	bant	bundon	gebundon
mnl.	binden	bant	bonden	gebonden
nnl.	binden	bond	bonden	gebonden

Verder in het Middelnederlands: beghinnen (zie hieronder), belinnen ‘ophouden’ (nu in onbruik), blinken (sterk geworden), dingen (zie par. 9.1), oostmnl. dinsen ‘slepen’ (nu in onbruik), dringhen, drinken, drinten ‘zwellen’ (nu in onbruik), dwinghen, glimmen, clemmen (nu klimmen; zie hieronder), clingen ‘klinken’ (nu in onbruik), clinken, crimpen, cringhen ‘zich samentrekken’ (nu in onbruik), ontginnen (zie hieronder), prenden (uit fra. prendre; sterk geworden maar in onbruik geraakt), rimpen (mnl. sterk en zwak, part.pret. 16^e eeuw: verrompen; nu in onbruik; afleiding: rimpelen), ringhen ‘worstelen’ (nu in onbruik), rinnen ‘stromen, lopen’ (nu in onbruik; nog wel: geronnen), schenden (sterk geworden), schenken (id.), schrimpen ‘verschrompelen’ (nu in onbruik), schrinden ‘openbarsten’ (nu in onbruik), shrinken ‘zich terugtrekken’ (id.), singhen, sinken, sinnen (mnl. al vaak zwak, nu nog ten dele zwak), slingen ‘zich kronkelen’ (nu in onbruik), slinken, spinnen, springen, stincken, swemmen (zie hieronder; ook zwak), swinden ‘wegkwijnen’ (nu in onbruik), swinghen ‘slingeren’ (id.), (ver)slinden (mnl. ook wel zwak), vinden, winden, winnen, wringen (sterk geworden). Dial. hinken (sterk geworden).

Opm. Het (zwakke) causatief *rennen*, oorspr. ‘doen lopen’, heeft de betekenis van *rinnen* overgenomen. Het oude part.pret. *geronnen* vinden we terug in *geronnen bloed* en in de uitdrukking *zo gewonnen*, *zo geronnen*. Het causatief bij *winden* is *wenden*, bij *springen* *sprengen*, bij *sinken* *senken*, Voor *zinnen* vgl.

zwak (*het*) zinde (*me niet*); *bezinnen* in *je ergens op bezinnen* is sterk.

We tellen op 39 gevallen 20 sterk gebleven, 3 zwak > sterk, 2 sterk > ten dele zwak, 14 in onbruik geraakt.

Klankwetten: *ũ* wordt in gesloten syllabe *ö*. Analogiewerking: de 2^e categorie heeft zich aan de 3^e en 4^e aangepast; in het Duits heeft omgekeerde analogie plaatsgevonden: *band* – *banden* – *gebunden*. Deze analogie kwam ook in het Middelnederlands weleens voor, namelijk in het late Middelhollands en -Vlaams. Uit het feit dat in het Middelnederlands het oorspronkelijk zwakke *senden* enz. nog *ã* – *ö* in het preteritum kon krijgen, blijkt dat de afwisseling nog tamelijk sterk stond. Let ook op de invloed van de stamstructuur. De oude vorm *vand* was op het platteland rond Breda nog in de 19^e eeuw in gebruik; rond het midden van de 20^e eeuw werden dergelijke vormen nog voor het Zuidoostvlaams genoemd. In de 17^e eeuw zijn de *ã*-vormen nog heel gewoon. Bij *beginnen* komt al in het Middelnederlands een vorm als *begonst(e)*, in eerste instantie preteritum, later ook wel part.pret., voor, in de 17^e eeuw ook als *begost*, analogie naar *conste*, *coste* bij *connen* ‘kunnen’?. Een factor kan geweest zijn dat (middelvlaams) ook de infinitief *begonnen* voorkwam (oude nultrap?; vgl. hedendaags Westvlaams *begunnen*, infinitief en part.pret.; Kl. 13.4.1); *begonste* werd gevormd om verschil tussen preteritum en presens te behouden. Bij *ontghinnen* komen dergelijke vormen niet voor. De vorm *begonst* komt (kwam) in diverse varianten dialectisch nog voor.

Ablautend met *bindan* zijn *band* (*ö*-trap), (*ver*)*bond*, *bundel* (osa. *bundil*) (nultrappen). Verdere *ö*-trappen zijn: *drang*, *drank*, *dwang*, *klank*, *kramp*, *slang*, *stank*, *wand*, *zang*, met i-Umlaut: *drenken*, causatief bij *drinken*, *spreng*/*sprenk* ‘waterader’, nultrappen: *dronken*, *sprong*, *vondst*, *wrong*.

Biezonderheden. Afwijkend vocalisme in de 1^e categorie hebben mnl. *clommen* (nnl. *klimmen*), *crempen* (nnl. *krimpen*) en *swemmen* (nnl. *zwemmen*); we vinden hier het vocalisme van het causatief (**klamjan*-, **swamjan*-, oorspr. ‘doen klimmen, zwemmen’; zie hfdst. 2, 1.3).

Overigens komen ook mnl. *climmen*, *crimpen*, *swimmen* voor. In het Middelnederlands werden ook *sinken* en (causatief) *senken* wel verward. Afwijkend qua vocalisme zijn ook *schenken* (oorspronkelijk zwak), *schenden* en (hierboven al genoemd) *zenden* (id.; zie Kl. 34.9) en mnl. *prenden* (leenwoord uit het Frans: *prendre*, id. maar al vroeg sterk). Let weer op de invloed van de stamstructuur.

1.9.3.2. KLASSE 3b: *vocaal vóór liquida plus consonant*

pie. *ěLC* – *öLC* – *ĭC* – *ĭC*

pgm. *ěLC* – *ǣLC* – *ũLC* – *ũLC*

ggm. *ě/ĩ* – *ǣ* – *ũ* – *ö* [got. *ĩ* – *ǣ* – *ũ* – *ũ* (*ě* – *ǣ* – *ö* – *ö*)]

osa. *ě/ĩ* – *ǣ* – *ũ* – *ö*

mnl. *ě* – *ǣ* – *ö* – *ö*

nnl. *ě* – *ö* – *ö* – *ö*

got.	hilpan	halp	hulpum	hulpans
(baírgan		barg	baúrgum	baúrgans)
osa.	helpan	halp	hulpum	giholpan

onl.	helpon	halp	hulpon	geholpon
osa.	bergen	barg	burgum	giborgan
mn.	helpen	halp	holpen	geholpen
	bergen	barg	borgen	geborgen
nnl.	helpen	hielp!	hielpen!	geholpen
	bergen	borg	borgen	geboren

N.B. Er zijn ook gevallen met de liquida vóór de vocaal gevolgd door twee consonanten: vgl. got. *þriskan* ‘dorsen’.

Verder in het Middelnederlands: bederven (mn. ook wel zwak), belgen (nnl. part.pret. verbolgen; verder zwak: gebelgd naast verbolgen), bergen (mn. weleens zwak), bernen ‘branden’ (zwak geworden; zie hieronder), bersten (ook mn. volledig zwak, nu nog met sterk part.pret.; zie hieronder), be/overstelpen (zwak geworden; 16^e eeuw pret. bestolp); beswelten ‘bezwijmen’ (nu in onbruik), delven (nu vaak zwak in bijv. *hij delfde het onderspit*), derscen ‘dorsen’ (ook mn. volledig zwak; zie hieronder), ghelden (zie hieronder), gellen ‘schreeuwen’ (nu in onbruik), gelpen ‘schreeuwen’ (nu in onbruik), kerven, melken, ontwelven (betekenis?, 16^e eeuw pret. ontwolve, part.pret. ontwolver), scelden (zie hieronder), scenken (zie hieronder), schrikken (ten dele sterk geworden), senden (zie hieronder), smelten (id.), smerten (id.), sterven (id.), swelghen (nu vaak zwak), swellen, swelten ‘bezwijmen’ (nu in onbruik), swerven (zie hieronder), terden ‘treden’ (id.; zie ook volgende klasse), vechten (id.), verderven (id.), verwerren ‘verwarren’ (als verwarren zwak geworden), vlechten (zie hieronder), wellen ‘rollen, wentelen’ (mn. sterk en zwak; nu in onbruik), welven (part.pret. 16^e eeuw omwolver; nu zwak; vgl. ook hierboven ontwelven); wenken (weleens sterk, o.a. in Gorter’s Mei), werden ‘worden’ (zie hieronder), werpen (id.), (ver)werpen (id.); hierbij ook treffen (id.) en trekken (id., vgl. ook: vertrekken). Informeel: erven (sterk geworden in part.pret.).

Opm. Oorspronkelijk zwak is zoals aangegeven *schrikken* dat nu sterk is in intransitief gebruik: *ik schrok* naast *het schrikt me af* (ook wel substandaard *het schrok me af*).

Op een aantal van 40 tellen we 22 sterk gebleven, 2 zwak > sterk, 6 sterk > zwak, 4 sterk > ten dele zwak, 6 in onbruik geraakt.

Klankwetten: samenvallende van *ũ* en *õ* in *õ* in categorie 3 en 4 (KL. 20). Analogiewerkingen: *ẽ/ĩ*-wisseling vóór l plus consonant in categorie 1 ten gunste van *ẽ* verdwenen: vgl. ndl. *helpen* – *helpt* met du. *helfen* – *hilft*: Kl. 19; zie verder par. 7.5 hieronder. Vóór r plus consonant is het verschil verdwenen doordat in die positie *ĩ* steeds *ẽ* werd: Kl. 31. De *ã* in de 2^e categorie is vervangen door de *õ* van de 3^e of 4^e categorie dan wel door de *ie* van klasse 7 (type *scheppen* – *schiep*); vergelijk de omgekeerde analogie in het Duits: *half* – *halfen* naast *geholfen*, *barg* – *bargen* naast *geborgen*. Voor ou-vormen bij mn. *ghelden*: *gout* naast *galt* enz. zie Kl. 30.1; dergelijke werkwoorden zijn ook *scelden*, *smelten*. In de 13^e-eeuwse oorkondentaal blijkt *gegouden* vooral brabantse te zijn; voor het overige is het de analogische vorm *gegouden*.

Ablautend met *helpen* is ook *hulp* (nultrap), met *bergen borg* ‘onderpand’ (nultrap), met *smelten smout* < *smalt, du. *Schmalz* (o-trap), met *werpen worp* (nultrap).

Biezonderheden.

1. Door inwerking van r plus consonant (vooral labiaal of velair; Kl. 31) kon de *ã* van de 2^e categorie in het Middelbrabants in de 2^e categorie in *ẽ* of *æ* overgaan (palatalisatie): vgl. mn.

starf > *sterf*, *staerf*. Dergelijke preterita met *ě* of *æ* zijn later weer verdwenen: er was te weinig verschil met de 1^e categorie. Omgekeerd kon in het Vlaams en Hollands de *ě* van de 1^e categorie vóór *r* plus consonant (vooral dentaal) depalataliseren tot *ǣ* (Kl. 31). Ook nu vervaagde het verschil tussen de 1^e en de 2^e categorie; afgezien van *barsten* en *dorsen* (zie hieronder, ook voor *worden*) hebben de vormen met depalatalisatie zich dan ook niet kunnen handhaven. Beide ontwikkelingen kunnen de opkomst van de *ie*-preterita (naar analogie van de 7^e klasse) bevorderd hebben; deze kwamen al eerder bij werkwoorden met *ě*-vocalisme voor: vgl. *scheppen* – *schiep*, *heffen* – *hief*. De *ie*-vormen duiken het eerst in vlaamse teksten voor. Naar het model van klasse 7 kwam de *ie* ook in de 3^e categorie terecht. Vergelijk *bedierf*, *stierf*, *wierf*, *wierp*, *zwierf*, ook *bedierven* enz.; vergelijk ook *hielp*, *hielpen*. Omdat de *ǣ* van *halp* met de vocaal vóór *l* plus geen gevaar liep, moeten we voor laatstgenoemde vormen aan analogie naar de andere vormen denken, maar mogelijk ging er dreiging uit van een zuidwestelijke ontwikkeling van *ě* tot *ǣ* (*elpe* > *alpe*, Kl. 19.7). De bekende analogie naar de 3^e en 4^e categorie vond plaats bij *bergen* en *kerven*: *borg* en *korf*.

Het is opmerkelijk dat afgezien van *bergen* en *kerven* *ǫ-ǫ*-analogie niet plaatsvond of zich in ieder geval niet doorzette (*storf* en *holp* zijn wel geattesteerd). De *ie*-analogie vond echter plaats bij relatief frequente werkwoorden en het is denkbaar dat men juist bij zulke werkwoorden een duidelijk en onaantastbaar verschil wilde hebben. De 7^e klasse, waarin al werkwoorden met een *ě*-vocalisme voorkwamen, bood hier uitkomst; deze klasse blijkt een tijd lang een sterke aantrekkingskracht gehad te hebben (zie verder par. 7.6 hieronder). Een factor kan geweest zijn dat in de meeste gevallen de positie vóór *r* plus labiaal in het geding was; dat maakte de *ǫ* vatbaar voor palatalisatie (vgl. geattesteerd *sturf*, *sturven*) en de *ě* voor ronding; bij *werven*, *werpen*, *zwerfen* kan ook een rol gespeeld hebben dat hier onder invloed van de (bilabiale) *w* een *ǫ* kon ontstaan (*worpen* 1e cat. komt inderdaad voor). Als deze factoren niet bij het ontstaan van de *ie*-preterita een rol gespeeld hebben (het oorsprongsgebied is Vlaanderen waar genoemde tendenzen nu juist niet heel sterk lijken te zijn), dan wellicht wél bij de verspreiding. Hoe dan ook hebben we hier een merkwaardig verschijnsel: terwijl in het algemeen een relatief hoge frequentie weerstand biedt aan analogie, bleek hier de behoefte aan een duidelijk morfologisch verschil sterker. Bij *bergen* en *kerven* ontstonden geen *ie*-preterita; deze minder frequente werkwoorden, die dus minder bijdroegen aan mogelijk misverstanden, zijn als het ware bij de *ie*-analogie vergeten. Het frequente *helpen* ging dus wél in de *ie*-analogie mee; ze vond niet plaats bij minder frequent *delven* (ook met *l* plus labiaal), zo ook niet bij *gelden* enz. (met *l* plus dentaal) terwijl toch al *hield* bij *houden* voorkwam. Bij *bergen* en *kerven* ontstonden dus wél *borg* en *korf* (naast zwak *bergde* en *kerfde*) volgens de bekende analogie naar de 3e en 4e categorie. Door hun geringe frequentie waren ze voor deze analogie vatbaar, die dus ook een tijd lang zorgde voor vormen als *storf* (*sturf*, *sturven*), daarnaast ook voor *holp* (waarnaast *hulp* met analogische *ù*). Opmerkelijk is overigens dat over het algemeen niet voor de oplossing gekozen is om de vormen zwak te maken; misschien werd *ě* gevolgd door liquida plus consonant sterk als een indicatie voor een sterk werkwoord ervaren. Hierboven ging het steeds om de singularis preteritum; de (minder frequente) pluralis gaat steeds in de *ie*-analogie mee; het zeer frequente participium preteritum handhaafde zich, te meer omdat het qua vocalisme met de 1^e categorie overeenkomt, zoals ook in de 7^e klasse het geval is. Overigens komen de *ie*-preterita niet altijd dialectisch voor (zie par. 14.3).

2. Een moeilijk werkwoord is *worden*. De stamtijden luiden oorspronkelijk: *wart* – *worden* – *worden* (nog zonder *ge-*, zie hfdst. 2, 3.3). soms *ghewaerden*). Ook bij dit werkwoord dreigde samenval van infinitief en preteritum singularis, analogisch eventueel ook pluralis. In dit geval hebben we echter met *r* plus dentaal te maken waarvóór we eerder depalatalisatie dan palatalisatie

kunnen verwachten (ě > ǣ): het vocalisme van *werden* en van *wart* (anal. evt. *warden*) naderde elkaar daarmee. Bij *wart* > *wert* kan ook de invloed van de onder punt 1 besproken preterita een rol gespeeld hebben. Er kwam nog een probleem bij, namelijk dat de nog bilabiale w een rondende invloed op de volgende vocaal kon uitoefenen waaruit uiteindelijk in alle vormen een ǫ kon resulteren (Kl. 29). Per dialect kan het verschillend zijn hoe de problemen werden opgelost. Ten eerste kon in plaats van *wart wort* opkomen (bij nog bewaard *werden*) naar analogie van de 3^e en 4^e categorie. Ten tweede kon de keuze vallen op een 1^e categorie *worden* met daarbij als preteritumvorm *werd*, ook *werden*; het participium bleef (*ge*)*worden*. Dit kan ook de schrijftaaloplossing geworden zijn die ook die van de standaardtaal *werd*. *Worden* sloot ook mooi bij het participium preteritum aan (*worpen* 1^e cat. bijv. had geen succes omdat het te veel afweek van de andere werkwoorden met r plus labiaal of velair). Ten derde kon ook het ie-preteritum worden gebruikt: *wierd* – *wierden*; er was dan hoe dan ook een verschil met het presens (met ě of met ǫ). Terwijl *werd/werden* gezien de voorkeur voor een palatale vocaal in brabantse richting wijst, wijzen *wierd* – *wierden* zoals alle ie-preterita in (west)vlaamse richting. De ie-vormen hebben zich nog lang kunnen handhaven, ook in (als zodanig bedoelde) standaardtaal; pas in de 19^e eeuw werd het pleit ten gunste van *werd* – *werden* beslecht. Dialectisch komt *wierd* – *wierden*, evt. in de vorm *wier* – *wiere* (vgl. Katwijk aan Zee), nog wel voor. Het Twents heeft het probleem opgelost door een palatale vocaal in het preteritum: *wùr*, *wùr(d)n*. Ook zwakke vormen zijn voorgekomen, bijv. laatmiddelbrab. of laatmiddelholl. *wordde*. Ook deze vormen komen dialectisch nog voor.

Zwakke vormen worden voor een aantal noordoostelijke gebieden genoemd: (een deel van) Groningen, Zuidwest-Drenthe (Ruinen), de omgeving van Steenwijk (Kallenkote), Salland, de IJsseldelta genoemd. In de pluralis is er dan samenvallend met het presens: zo zijn in een groot deel van het genoemde gebied de 1^e en 3^e pers.sg. verschillend: *worre* pret. – *wort* pres. maar vallen de andere vormen in *worrn* samen. Dit is in het algemeen bij de zwakke werkwoorden het geval: *maakn* pres. en pret. In het dialect van Raalte (Salland) is er geen probleem doordat naast 1e pers.sg. *wùdde* het hele presens, ook in de pluralis, *wùdt* is tegenover het eenheidspreteritum *wùnn*. Vgl. 2.8.2 en 3. Vergelijk voor een vorm met palatale vocaal ook gron. ik *wúr* ‘ik werd’. Het Roermonds heeft *wèère* (vgl. mnl., du. *werden*) met als preterita *woort* (zo ook het oude Montforts) en zwak *wéérde*.

De 3e persoon singularis presens laat wisselend vocalisme zien: ǫ maar (ongeveer) in het zuiden ě (de oude vocaal?) en meer naar het noorden gerond vocalisme, bijv. [œ] (door ronding uit ě of palatalisatie uit ǫ?). Het limburgse gebied is wat deze vorm betreft zeer divers. Het zuiden van Belgisch Limburg bijvoorbeeld heeft een [i] (vgl. du. *wird*), het oostelijke Limburgs heeft vaak met ronding [y].

Het uiterste zuidwesten (ongeveer het zuiden van West-Vlaanderen) is moeilijk te vergelijken omdat daar in plaats van *worden* de werkwoorden voor ‘zijn’ en ‘komen’ worden gebruikt.

3. Tot deze klasse behoorde ook het geval CLVObOb: got. *þriskan*, mnl. *derscen* (ook *darscen*), ndl. *dorsen*. In de nultrap (3^e en 4^e cat.) vocaliseerde de ʀ niet tot ūr maar tot rū (got. *þruskum*, *þruskans*) conform de positie van de vocaal in de 1e en 2e categorie. De nederlandse vormen laten metathesis zien (vgl. du. *dreschen* zonder metathesis), de latere nederlandse vorm ook overgang van ě in ǫ vóór r plus dentaal (Kl. 31). Terwijl het middelnederlandse werkwoord nog sterk kon

zijn, is *dorsen* mede door de afwijkende vocaal volledig zwak geworden. Zo'n werkwoord is ook mnl. *bersten* (osa. ohgd. *brestan* zonder metathesis; pret. *borst – geborsten*) dat, evenals onder invloed van r plus dentaal, tot *barsten* of *borsten* is geworden. Ook hier bevorderde de afwijkende vocaal dat het werkwoord zwak is geworden hoewel het part.pret. nog sterk is: *gebarsten* met *ǣ* conform de 1^e categorie (*barsten*) en dus niet meer *geborsten*. Er is ook nog een andere verklaring voor het ten dele zwak worden: preterita met *ǣ* of *ö* verschilden niet (duidelijk) meer van de presentia. Beide verklaringen gelden ook voor *smerten* dat nu zwak *smarten* is. Biezoondere gevallen zijn *trekken*, oorspronkelijk causatief (dus en mnl. nog wel zwak), bij mnl. *treken* van klasse 4, zie daar) en *treffen*, uit het Duits met verschoven p, bij onl. *drepan* 'bereiken', klasse 4. Voor mnl. *bernen* 'branden', got. *brinnan* zie Kl. 37.7.2 en 34.9. Een geval met de liquida l is *vlechten* dat waarschijnlijk model heeft gestaan voor *vechten*. Vlaams is *rekken* (*rok – gerokken*), oorspronkelijk (zwak) causatief bij *reken* (klasse 5). Voor mnl. *terden* zie par. 9.5 hieronder.

1.9.4. KLASSE 4: vocaal vóór enkele liquida of nasaal

(er zijn ook gevallen met consonant + liquida (r) gevolgd door stamvocaal + obstruent (CLVOB))

pie. *ēL/N – öL/N – ēl/N – L/N*

pgm. *ēL/N – ǣL/N – ēL/N – ūL/N*

ggm. *ē/ī – ǣ – æ – ö* [got. *ī – ǣ – ē – ū* (*ē – ǣ – ē – ö*)]

osa. *ē/ī – ǣ – â – ö*

mnl. *ē – ǣ – â – ō*

nnl. *ē – ǣ – ā – ō*

got. <i>niman</i>	<i>nam</i>	<i>nemum</i>	<i>numans</i>
(<i>baíran</i>)	<i>bar</i>	<i>berum</i>	<i>baúrans</i>)
osa. <i>neman</i>	<i>nam</i>	<i>nânum</i>	<i>ginoman</i>
onl. <i>nemon</i>	<i>nam</i>	<i>nâmon</i>	<i>genumon</i>
mnl. <i>nemen</i>	<i>nam</i>	<i>nâmen</i>	<i>genomen</i>
nnl. <i>nemen</i>	<i>nam</i>	<i>namen</i>	<i>genomen</i>

N.B. Er zijn ook gevallen met liquida vóór vocaal.

Verder in het Middelnederlands: bevelen, breken (zie hieronder), drepen 'treffen' (nu in onbruik), helen (mnl. sterk en zwak; nnl. verhelen: zwak, nog onverholen), comen (zie hieronder), ontberen (mnl. sterk en zwak; nu zwak, vgl. echter nog: geboren, verwant met baren; zie hieronder), plegen (ten dele, al mnl., zwak geworden, in 'gewoon zijn' nog sterk; zie hieronder), quelen 'pijn lijden' (nu in onbruik), scheren (ten dele zwak geworden: scheerde naar schoor; zie hieronder), spreken (id.), stelen (mnl. ook wel zwak, zelden *stolen* pret.pl.), stenen (pret. *stan*, mnl. sterk en zwak) 'zuchten' (nu in onbruik), sweren 'pijn doen' (ten dele zwak geworden: zweerde naast zwoor; zie hieronder), temen 'betamen' (nu in onbruik), treken 'trekken' (zie vorige par.), verdwelen 'oostelijk 'verdwalen' (nu in onbruik), wreken (ten dele zwak geworden; zie hieronder).

Op een totaal van 19 tellen we 8 sterk gebleven, 2 sterk > zwak, 3 sterk > ten dele zwak, 6 in onbruik geraakt.

Klankwetten: rekking van *ī* en *ē* tot *ē* (id.); ontstaan van “vanouds lange aa” uit *ǣ*; *ū* wordt *ō* door a-Umlaut gevolgd door rekking tot *ō* (het Oudnederlands heeft echter een vorm met *ū* vóór m: *genuman*). Door de rekking verdwijnt het *ē/ī*-verschil in de 1^e categorie (par. 7 hierboven). De 2^e en 3^e categorie zijn niet gelijkgemaakt evenmin als dit in klasse 5 gebeurd is (zie volgende paragraaf); de *ā-ā*-wisseling sluit aan bij de substantieven met rekking: vgl. *dag – dagen*. (In het Duits heeft de *ā* steeds gewonnen.)

Ablautend bij nemen: aangenaam ‘aan te nemen’ (rekkingstrap). Vergelijk verder bij got. *baíran* ‘dragen’ (vgl. nog steunbeer): mnl. (moeder)baren ‘door een moeder gedragen > ‘sterveling’ (o-trap, got. *barn*, fri. *bern* ‘kind’), (draag)baar (rekkingstrap, osa. *bāra*; ook suffix -baar: vgl. vruchtbaar oorspr. ‘vrucht dragend’), *geboren*, oud part.pret. met nultrap (*bēran* ‘dragen’ > baren perfectief ‘voortbrengen’, zwak zoals ook ontberen), bij scheren: schaar (osa. *skāra*) met rekkingstrap, met nultrap en i-Umlaut scheur; bij plegen: plicht, *ē*-trap met *ē* > *ī* door *ī* in oud ti-suffix, ook met nultrap zuidndl. *geploegenheid* ‘gewoonte’; bij breken: met *ō*-trap mogelijk brak, gezegd van half zout, half zoet water (?), id. met rekking braak subst. en adj. (id., osa. -braka), met tweede rekkingstrap mogelijk broek (osa. *brōk*) ‘gebroken kledingstuk’ vanwege de twee pijpen (?), met nultrap brok, met nultrap plus i-Umlaut breuk (osa. *bruki*); bij spreken: met rekkingstrap spraak/sprake (osa. *sprāka*), met nultrap sprook(je), met nultrap plus i-Umlaut spreuk; bij wreken: met rekkingstrap wraak (osa. *wrāka*), met nultrap wrok.

Biezonderheden. Tot klasse 4 behoren ook de werkwoorden met na de consonant een liquida (r) gevolgd door stamvocaal + obstruent (CLVOB): *breken*, *spreken*, *wreken* (preteritum nu zwak), mnl. *treken* ‘trekken’. Er kan overloop naar klasse 5 plaatsvinden (stamvocaal vóór enkele obstruent); vgl. got. *wrikan*, naast *brikan* dat volgens klasse 4 gaat. In het Gotisch behoort tot klasse 4 ook *trudan* ‘treden’ naast nl. *treden* dat volgens klasse 5 gaat. Het gotische werkwoord kan als een nultrap begrepen worden (pie. **ḍrt-*) waarin de *ṛ* niet tot *ūr* maar conform cat. 2 en 3 met de vocaal na r (vgl. *trad – traden*) tot *rū* is gevocaliseerd. Bij het type *breken* moet dit ook gebeurd zijn: **brk-* (4e cat.) vinden we niet als **burk-* maar als **bruk-* terug. Door metathesis ontstond bij *treden* mnl. *terden – tard – torden – ghetorden* (3^e klasse, immers met stamvocaal vóór r plus consonant).

Volgens de stamstructuur hoort *plegen* ‘doen, gewoon zijn om te doen’ in deze klasse. Bij dit werkwoord komt in het Middelnederlands een grote vormvariatie voor. Zo komt naast *plegen* ook *plien* voor. Deze vorm is de oudste; hij gaat terug op pgm. **plēχan* waarin de *χ* via *h* is gesyncopeerd en *ēā* is samengetrokken tot *ie* (Kl. 36.4.3; 33.8) terwijl in *plach* de *χ* op het eind is blijven staan. In de 3^e en 4^e categorie werkte de Wet van Verner met als resultaat *plaghen* en *gheploghen* als analogievorm naast *ghepleghen*. Analogievormen zijn verder *pleghen* in de 1^e en *gheplien* in de 4^e categorie. In laatstgenoemde categorie komt ook, rijmend op *doen*, *geploen* voor (oogrijm voor *geploen*, analoog naar *plien*?). Door metanalyse kon achter *plach* een *t* komen (de vorm werd in de sandhi namelijk vaak met *te* gecombineerd) waaraan de pluralis zich heeft aangepast: *plachten*. In het 17^e-eeuws komt als preteritum *pleeg*, *plegen* voor. Het participium preteritum is intussen in onbruik geraakt maar vergelijk nog de afleiding *geploegenheid*, misschien onder invloed van du. *Gepfloegenheit*. De afleiding *verplegen* is zwak geworden, zo ook *plegen* ‘uitvoeren’: *een misdaad plegen*.

Komen heeft een afwijkende vocaal in de 1^e categorie, dezelfde als in de 4^e; onregelmatig is ook de *w* in *kwam – kwamen*. *Komen* (pgm. **kuman-*, ggm. **koman-*) gaat terug op een nultrap waarin een *w* tot *ū* is gevocaliseerd. Hetzelfde is gebeurd in het part.pret. *gekomen*. De *w* treffen

we dus nog aan in de preteritumvormen maar analogisch kon, middelwestvlaams, *cam*, *came(n)* voorkomen; deze vormen worden ook nog voor hedendaags Brussels genoemd. Got. *qiman* kan de ē-trap vertegenwoordigen die naast de nultrap voorkwam; in het Gotisch is dan de eerste trap gegeneraliseerd, in de rest van het Germaans de tweede. De nultrap kan aoristische betekenis gehad hebben (zie par. 2 hierboven): ‘komen’ (vgl. lat. *venire*), tegenover de duratieve ē-trap ‘gaan’ (vgl. gr. *bainein*). De gotische preterita *qam* en *qemum* zijn te verwachten vormen terwijl het participium preteritum met nultrap *qumans* met labiovelair k^u <q> daarnaar analogie moet zijn. Vergelijk ook nog de duitse w-loze vormen: *kommen* – *kam* – *kamen* – *gekommen*. Tot klasse 4 behoren ook *scheren* ‘snijden, toebedelen’ en *zweren* ‘etteren’ die de vocaal van het participium preteritum ook in de preteritumvormen gekregen hebben: *schoor* (ook *scheerde*) – *geschoren* (bij intransitief gebruik zwak: *er scheerde een vogel langs het raam*), *zwoor* (ook *zweerde*) – *gezworen*, naast overigens tot in de 18^e eeuw *schoer* en *zwoer* (naar klasse 6, zie volgende par. 9.6). In de betekenis ‘toebedelen’ is *scheren* een apart (zwak) werkwoord, verwant met eng. *share*, du. *scheren*; het sterke (*iets is je*) *beschoren* moet op analogie naar het sterke *scheren* berusten. (Eveneens apart staat mnl. *scher(i)ën* ‘spotten’; vgl. nog *gekscherend*.) Voor de aanpassing van de preteritumvormen kunnen we bij *zweren* denken aan invloed van de w, bij *scheren*, met eveneens de vocaal vóór r, aan analogie. Ook kan het voorbeeld van de 2^e klasse, met ō in de 3^e en 4^e categorie en ook al vroeg in de 2^e, een rol gespeeld hebben. Er was echter wel een belangrijk verschil in vocalisme in de 1^e categorie (ie/ui – ē) welke categorie toch wel als de “ongemarkeerde” uitgangsvorm mag worden beschouwd. *Zweren* ‘een eed doen’ hoort thuis in de 6^e klasse.

Bevelen was oorspronkelijk klasse 3: vgl. got. *filhan* ‘verbergen’ (*anafilhan* ‘overleveren’) met als stamtijden *falh*, *fulhum*, *fulhans* (nog wel *fulgins* adj. ‘verborgen’ met “Verner”). Door Ausgleich is hier de grammatische wisseling verdwenen: **fulgum*, **fulgans*; deze vormen zouden we in het Nederlands als **volgen*, **gevolgen* moeten terugvinden. In het Nederlands is in de 1^e categorie de χ gesyncopeerd waardoor de vocaal (ē) in open syllabe kwam te staan en tot ē gerekt werd. Daardoor ging het werkwoord tot klasse 4 over: *bevelen*, *beval* (en dus niet het klankwettige **bevalch*), *bevalen*, *bevolen*. De betekenis ‘bevelen’ kan via ‘toevertrouwen’ tot ‘verbergen’ herleid worden. Voor de tweede betekenis vergelijk *aanbevelen*, ook mnl. *wees gode volen*.

1.9.5. KLASSE 5: vocaal vóór enkele obstruent

pie. ē – ō – ē – ē

pgm. ē – ǣ – ē – ē

ggm. ē/ī – ǣ – æ – ē [got. ĭ – ǣ – ē – ĭ (ē – ǣ – ē – ě)]

osa. ē/ī – ǣ – â – ē

mnl. ē – ǣ – â – ē

nnl. ē – ǣ – ā – ē

got. <i>giban</i>	<i>gaf</i>	<i>gebum</i>	<i>gibans</i>
(saíhuan)	<i>sahu</i>	<i>sehūm</i>	saíhuans)
osa. <i>gevan</i>	<i>gaf</i>	<i>gâvum</i>	<i>gigevan</i>
onl. <i>gevon</i>	<i>gaf</i>	<i>gâvon</i>	<i>gegevon</i>

mn. geven	gaf	gaven	gegeven
nnl. geven	gaf	gaven	gegeven

Verder in het Middelnederlands: *beweghen* (zie hieronder), *eten* (id.), *ghenesen* (id.), *ghescien* (nnl. geschieden, zwak geworden; id.), *cleven* (oorspr. en ook nu weer zwak), *cneden* (mn. in pret. al vaak zwak), *leken* ‘lekken, druppelen’ (nu in onbruik), *lesen*, *meten* (nu vaak met zwak pret.; zie ook par. 9.7 hieronder), *reken* (mn. soms zwak, nu in onbruik) ‘samenschrapen’, *schrepen* ‘schrappen’ (nu in onbruik), *sneven* (oorspr. en ook nu zwak) ‘vallen’, *steken* (zie hieronder), *treden* (zie vorige paragraaf), *vergeten*, *vreten*, *weghen* (zie hieronder), *wesen* (zie hieronder), *weven* (mn. soms zwak, nu nog met sterk part.pret.). Verder: *bidden*, *liggen*, *zitten*; *sien*, *gescien* (zwak geworden).
Op een totaal van 24 tellen we 14 sterk gebleven, 5 sterk > zwak, 2 sterk > ten dele zwak, 3 in onbruik geraakt.

Klankwetten: *ě* en *ĩ* worden gerekt tot *ē*; *ǣ* wordt tot “vanouds lange aa”. Door de rekking verdwijnt dus het *ě/ĩ*-verschil in de 1^e categorie zoals dat ook in klasse 4 het geval was. Voor het behoud van het vocaalverschil bij de 2^e en 3^e categorie ziet vorige paragraaf.

Ablautend met *geven* zijn *gaaf* adj., *gave* subst. (rekkingstrappen); de e-trap vinden we in *gift* < **gefti*-. Aan een rekkingstrap moeten we ook denken bij *maat*, *laak* ‘moerassig stuk land’, *vraat*(zucht), *waag*, *laag* subst., aan een *ō*-trap bij *raken* ‘harken’. Voor het oude causatief (met *ō*-trap) mn. *gheneren* zie bij de biezonderheden. Ablautend bij *liggen* is *laag* subst. (ohgd. *lāga*, rekkingstrap), bij *zitten*: (have)zate ‘boerenhofstede’ (eveneens met rekkingstrap); *plicht* < pgm. **plixti*- en *zicht* <pgm. **siχ(w)ti* zijn e-trappen evenals *zetel* en *gebeden*, beide met rekking (vgl. *gebed*). Causatieven zijn *leggen* bij *liggen*, *zetten* bij *zitten*, beide met i-Umlaut en jod-geminatie.

Biezonderheden. *Gestoken* bij *steken* is analogisch naar de 4^e klasse (type *breken*); dat de stamvocaal vóór *k* staat, is hier van invloed geweest. Het oudere *gesteken* is nu in onbruik geraakt; in het 17^e-eeuws was er tussen beide vormen een sterke concurrentie. Analogieformaties, vóór *γ*, zijn ook *bewoog*, *bewogen* en *woog* (mn. nog *wach*), *gewogen* (mn. ook *gewegen*), met de *ō* ook in het preteritum. In deze gevallen kan de *w* van invloed geweest zijn en misschien ook het voorbeeld van de 2^e klasse (vgl. *zweren* en *scheren* in klasse 4 en wat daarbij is opgemerkt). De werking van de Wet van Verner vinden bij *wezen* ‘zijn’ terug in de 3^e categorie: *waren* met *r* uit *z* (onl. *wāron*). Voor het part.pret. zou **geweren* verwacht kunnen worden; wat we vinden is analogisch mn. *gewezen*, nog bijv. in (de) *gewezen* (*burgemeester*), of nu zwak *geweest*. Bij *genezen* (got. *ganisan*), oorspronkelijk intransitief maar nu ook transitief, is van genoemde wet niets meer te bespeuren: *genazen* 3^e cat., *genezen* 4^e cat., maar vgl. het oude causatief (got. *ganasjan* met analogische *s*) mn. (hem) *gheneren* ‘in z’n levensonderhoud voorzien’; vgl. ook *nering*, eveneens met *r* uit *z* (rhotacisme). Een stapelvorm is *gegeten*, met historisch gezien tweemaal het prefix *ge-*; dialectisch komen *geēten* en *geten* voor.

Een afwijkende stamvocaal hebben *bidden*, *liggen* en *zitten*. We moeten hiervoor uitgaan van -jan-vormen, d.w.z. vormen met een presens-j, een *j* dus die alleen in het presens voorkomt (maar analogisch ook in de infinitief). Deze *j* vertoont het Gotisch alleen in het geval *bidjan* tegenover zonder *j* *ligan* en *sitan*. De *j* veroorzaakte in het Westgermaans geminatie waardoor geen rekking kon optreden; bovendien bewerkstelligde de *j* in *liggen* en *zitten* de gemeengermaanse overgang van *ě* in *ĩ*. Voor de oorspronkelijke *ě* vgl. lat. *lec-tus* ‘rustbed’ en *sed-ēre* ‘zitten’. Overgang van *ě*

in *ī* kunnen we niet voor *bidden* (got. *bidjan*) aannemen; deze, overigens moeilijk te etymologiseren vorm kan een nultrap binnen klasse 1 geweest zijn die naar analogie van *liþjan* en *sitjan* de vervoeging van klasse 5 heeft aangenomen. Voor het Gotisch kunnen we aan analogie naar klasse 5 zonder meer denken (vgl. *giban*). Zie voor verdere informatie de etymologische woordenboeken. Zie voor deze werkwoorden ook de volgende paragraaf.

Een biezonder geval is *zien* uit pgm. **sēχ^u*an- met syncope van *χ^u* en contractie. De verwachte en ook inderdaad voorkomende preteritumvormen zijn *zag* (met *χ* uit *χ^u*) en *zagen* (met *γ* uit *γ^u* door de Wet van Verner). Een analogievorm moet *gezien* zijn, naar de 1^e categorie; omdat genoemde wet ook in de 4^e categorie werkt, zouden we **gezezen* verwachten. Voor het 17^e-eeuws wordt een imperatiefvorm *sich* genoemd; deze vorm wordt in de variant *zuch* nog voor het Gronings genoemd in welk dialect ook *doe zugst* ‘jij ziet’ en *hai zugt* ‘hij ziet’ voorkomen. Het Duits heeft klankwettig *sehen* waar de andere stamtijden zich aan hebben aangepast: *sah, sahen, gesehen*. Vergelijkbaar is mnl. *gescien* (ohgd. *gascehan*) waarvan het oude preteritum nog oostmnl. voorkomt: *geschach*. Het is helemaal zwak geworden waarbij de intervocalische *d* in de 1^e categorie (*geschieden*) het beste als een hypercorrectie kan worden begrepen (Kl. 36.10.4). Het Duits heeft sterke maar buiten de 1^e categorie wel analogische vormen: *geschehen, geschah, geschehen*.

1.9.6. KLASSE 6: vocaal vóór enkele liquida, nasaal of obstruent

pie. zie par. 1.4

pgm. *ǣ – ȝ – ȝ – ǣ*

ggm. *ǣ – ȝ – ȝ – ǣ* [got. *ǣ – ȝ – ȝ – ǣ*]

osa. *ǣ – ȝ – ȝ – ǣ*

mnl. *ā – oe – oe – ā*

nnl. *ā – oe – oe – ā*

got.	faran	for	forum	farans
osa.	faran	fōr	fōrum	gifaran
onl.	faron	fuor	fuoron	gefaron
mnl.	varen	voer	voeren	gevaren
nnl.	varen	voer	voeren	gevaren

Verder in het Middelnederlands: baken ‘bakken’ (nu in onbruik maar vgl. nog bakeren), backen (nog gebakken, mnl. bieć naar klasse 7; zie verder volgende paragraaf), draghen (zie hieronder), dwaen ‘wassen’ (nu in onbruik; zie hieronder), (be)graven, ook greven (id.), laden ‘opladen’ (nu nog met sterk part.pret.), oostmnl. laden ‘roepen’ (zwak en sterk, nu in onbruik; vgl. du. einladen, got. laþon zw.2 ‘uitnodigen’), malen ‘fijn maken’ (nu nog met sterk part.pret.), malen ‘schilderen’ (mnl. soms sterk, nu eook oorspr. zwak: got. meljan zw.1), scaven (mnl. vaker zwak), slaen (zie hieronder), spanen ‘lokken’ (in onbruik), staen (zie hieronder), varen, veren (id., vgl. ook ervaren, beide nu soms met zwak pret.; het oude causatief is voeren), vlaen ‘villen’ (zie hieronder, alleen mnl. sterk part.pret.; nu in onbruik), waden (nu zwak), ghewaghen (mnl. ook zwak, nu geheel zwak), waken (mnl. gewaken, pret. wieć naar klasse 7). Verder: beseffen (zie hieronder), heffen (id.), sceppen (id.), (een eed) zweren (id.), lachen (ten dele, reeds oostmnl. en mhol., zwak geworden, id.), wasschen ‘reinen’ (ten dele zwak geworden, id.), wassen ‘groeien’ (id.).

We tellen op 25 gevallen: 10 sterk gebleven, 9 sterk > zwak, 2 sterk > ten dele zwak, 4 in onbruik geraakt.

Klankwetten: rekking van *ǣ* tot *ā* in open syllabe: Kl. 18; ontwikkeling van *ō* tot *oe*: Kl. 28; analogiewerking in de 1^e categorie: vgl. ndl. *dragen* – *hij draagt* met du. *tragen* – *er trägt*, Kl. 18.

Ablautend bij *graven* is *groef/groeve*. Met het verdwenen werkwoord *dwaen* is verwant *dweil* < pgm. *dwagil naast zonder Umlaut (*altaar*)*dwaal* ‘doek op het altaar’. Zie voor *dwaen* ook hieronder.

Biezonderheden. Bij het mnl. *dwaen* ‘wassen’ (got. *þwahan*) vinden we de Wet van Verner in de 3^e en 4^e categorie: *dwoech*, *dwoeghen*, *ghedweghen* (zie voor de *ē* hieronder) naast ook wel *ghedwoghen* (naar klasse 5). Vergelijk ook mnl. *vlaen* ‘villen’ met vooral *gevlegen* (een sterk preteritum komt niet voor) en vergelijk nog steeds *slaan* – *sloeg* – *sloegen* – *geslagen* maar soms ook mnl. *geslegen*. Bij laatstgenoemd werkwoord sluit *slag* aan, ook in samenstellingen: *slaguurwerk*, en met rekking: *touwslager*.

In het presens en analogisch ook in de infinitief kwam vaak een *j* voor, een presenselement dat umlaut van *ǣ* tot *ē* veroorzaakte. Zoals we al bij *zitten*, *liggen* (vorige paragraaf) gezien hebben en ook hieronder zullen zien, komen het Gotisch en het Westgermaans wat betreft de aanwezigheid van die *j*, niet altijd overeen. Zie de volgende voorbeelden:

got. *hafjan* – ndl. *heffen*, osa. *heffian*, met nog het mnl. preteritum *hoef*, daarnaast *hief* naar klasse 7; het part.pret. is *gehaven* naast *geheven* (zie hieronder); in het Middelnederlands kwamen ook zwakke vormen voor (onl. *irhevon* ‘verheffen’ met *v* moet analogie naar pret. of part.pret. zijn); got. *hlahjan* – ndl. *lachen*, osa. *hlahhian*, met jod-geminatie maar zonder umlaut (Kl. 18.8.2), met oud preteritum *loech* – *loeghen* (nog dial.), nu zwak *lachte(n)*, en met analogische *χ* in het part.pret. *gelachen* (nog sterk) in plaats van de op grond van de Wet van Verner te verwachten stemhebbende fricatief: *gelagen;

ndl. *beseffen*, osa. *biseffian* (owgm. *-safjan) met de mnl. preterita *besoef* naast volgens klasse 7 *besief* (nu *besepte*) en met als part.pret. mnl. *beseven* (zie hieronder), nu *beseft*;

got. -*skapjan* – ndl. *scheppen*, osa. *skeppian* met als mnl. preteritum *schoep* en *schiep* naar de 7^e klasse; het part.pret. is *gescapen* naast *gescepen* (zie hieronder); in het Middelnederlands kwamen ook zwakke vormen voor (dit werkwoord moet niet verward worden met het zwakke *scheppen* dat etymologisch wel verwant kan zijn);

got. *wahsjan* ‘groeien’ – ndl. *wassen*, osa. *wahsan*, du. *wachsen* steeds zonder *j*, met oud preteritum *woes* (17^e eeuw part.pret. *bewossen*, *ontwossen* onder invloed van de *w*) maar *wies* naar de 7^e klasse (nog in (*het*) *wassende (water)*, *wassende (maan)*, *gewas*, *volwassen*);

ndl. *wassen* ‘reinigen’ (mnl. *wasschen*, du. *waschen*) met als pret. mnl. *wosch* maar ook *wiesch* (*wesk*) naar de 7^e klasse, nu (vooral) zwak maar met nog steeds als part.pret. *gewassen*, mhol. *ghewoschen* met *ō* onder invloed van de *w* (het Gotisch heeft voor deze betekenis *þwahan*, zie boven);

got. *swaran* zonder *j* – ndl. *zweren* ‘een eed afleggen’ uit owgm. *swarjan (osa. *swerian*) met nog steeds als preteritum *zwoer* – *zwoeren* maar als part.pret. *gezworen*, in plaats van verwacht *gezwaren*, evt. *gezweren*, mogelijk onder invloed van *zweren* ‘pijn doen, etteren’ (klasse 4), in het algemeen onder invloed van die klasse (men hoort ook wel *zwoor* in plaats van *zwoer* zoals ook

wel *zwoer* bij ‘pijn doen’). De beide werkwoorden hebben elkaar dus beïnvloed hoewel *zwoor* ‘legde een eed af’ ook latere analogie naar *gezworen* kan zijn.

In de 2e en 3e pers.sg.pres.indic. kwam in het Oudwestgermaans geen *j* meer voor met als gevolg dat in die beide vormen geen jod-geminatie optrad (2.5.5). Later kon daarin wél i-Umlaut en nog later ook rekking optreden. Omdat de oude 2e pers.sg. samen met het bijpassende pronomen (mnl. *du*) verdwenen is, beperken we ons tot de 3e persoon. Bij ggm. **hafjan*, **χlayjan*, **-safjan*, **skapjan* zouden we in het Oudwestgermaans klankwettig resp. **hēvit*, **lēhit*, **sēvit*, **skēpit* krijgen welke vormen in het Nederlands **heeft*, **leit* of **leet*, **seeft*, **skeeft* zouden moeten opleveren. De vormen die we werkelijk terugvinden, *heft*, *lacht*, *beseft*, *schept*, moeten analogisch zijn naar de vormen waarin de geminatie wél plaatsvond. Op dezelfde manier moeten we bij **bidjan*, **ligjan*, **sitjan* (klasse 5) resp. **beedt* uit **bēdit*, *leegt* (komt in het Middelnederlands voor) uit **lēgit*, **zeegt* uit **zēgit* verwachten; De vormen *bidt*, *ligt* en *zit* moeten dus op Ausgleich berusten. Voor *liggen* zie overigens ook hfdst. 2, 8.6.

De overgang van klasse 6 naar 7 komt wel meer voor, zoals bijvoorbeeld blijkt uit *waken* (got. *wakan*), oorspronkelijk 6 (vgl. nog eng. *woke*) maar overgegaan tot 7: mnl. *wiec*, *ghewaken* (Walewein) maar nu helemaal zwak. Overigens kwam van oudsher hiernaast al een zwak werkwoord voor. De omgekeerde overgang, die minder vaak plaatsvindt, vinden we in *wieu* bij *waaien* dat nu *woei* is (het part.pret. is nu zwak: *gewaaid*). In par. 1 is al geattendeerd op een gotisch werkwoord met een presensinfix, namelijk -n-: *standan* naast *staan*; de vormen *stond* en *stonden* met verkorting van de oude *ō* houden hiermee verband. Zie hiervoor ook hfdst. 2.7.3. Opmerkelijk zijn de in het Middelnederlands frequent voorkomende participia preteritum met ē-vocalisme: behalve reeds genoemd *gedwegen*, *geheven*, *gescepen*, *beseven*, *geslegen*, *gevlegen* komen ook *gedregen* en *gheweghen* voor. In de 13^e-eeuwse oorkondentaal blijken deze vormen – het geldt in ieder geval voor *gedregen* – vlaams-brabants te zijn. De ē kan hier verklaard worden door Umlaut plus rekking aan te nemen; we gaan dan uit van vormen niet met een -an- maar met een daarmee ablautend -in-suffix. Dit suffix komt bijvoorbeeld duidelijk te voorschijn in got. *fulgins* ‘verborgen’, adjectief maar oorspronkelijk preteritum bij *filhan* (klasse 3b); het is ook bekend van het Oudnoors (-enn), het Oudengels (-en), het Oudsaksisch (-en, -in) en het Oudfries (-en). In laatstgenoemde taal veroorzaakte het ook palatalisatie: vgl. *bretsen* ‘gebroken’, hedendaags fri. *brutsen*. Zo’n gelijk opgaan van Noordgermaans, Fries, Nederlands, Oudsaksisch komt wel meer voor. Een ander voorbeeld daarvan vormen de frequent in deze talen optredende ū-vormen in de 2^e klasse sterk (zie par. 1.9.3). Bij een andere verklaring denkt men aan invloed van Umlautsvormen in het praesens: mhol. *dregen*. Hierdoor ontstond eerst ē-vocalisme in de 1^e categorie, conform klassen 1 t/m 5, en vervolgens gelijkmaking van de 1^e en 4^e categorie. Gelijkheid van beide categorieën was al, vooral in de 6^e klasse, aanwezig. Opmerkelijk is wel dat het verschijnsel voornamelijk tot de 6^e klasse beperkt blijft; het middeleeuwse Brabants heeft echter ook *dene* naast *ghedane* bij het onregelmatige *doen* (zie hfdst. 2, 7.3).

Bij een vorm als *dregen* (1^e categorie) kan aan invloed van de Umlautsvocaal in de (oude) 2^e en 3^e persoon op resp. -is en -it gedacht worden (vgl. onl. *feris* en *ferit* bij *faran*). Een eventuele analogie naar de 4^e categorie (als de ē daarin onafhankelijk zou zijn ontstaan) ligt misschien minder voor de hand. Andere voorbeelden van de 1^e categorie zijn mhol. en mbrab. *graven* en zuidwestelijk mnl. *veren* naast *varen*, verder in de 7^e klasse (die hieronder aan de beurt zal komen) *blesen* en *breden*.

In de hedendaagse dialecten vinden we niet veel van deze Umlautsgevallen terug: wel vinden we grofweg in Belgisch Brabant *veren* met daarnaast de participia *gevere* en (zwak) *geveerd* en in een zuidelijk gebiedje, omvattende o.a. Geraardsbergen en Dendermonde, *blezen*. Voor het Katwijkse wordt *dregen* genoemd.

1.9.7. KLASSE 7: *ie, ĭ, ě als stamvocalisme*

Zoals we al in par. 5 dit hoofdstuk gezien hebben, behoren tot de 7^e klasse historisch gezien de werkwoorden die oudtijds reduplicatie hadden, in plaats waarvan in het Germaans buiten het Gotisch een nieuwe vorm van Ablaut is ontstaan.

subklasse 1: mnl. *ê – ie* (ggm. *ǣ – ē*) vóór enkele obstruent

got. háitan	haíháit	haíháitum	háitans
osa. hêtan	hēt	hētum	gihêtan
onl. heiton/hêton	hiet	hieton	geheiton/gehêton
nnl. heten	hiet	hieten	geheeten
mnl. heeten	(heette)	(heette)	geheeten
nnl. dial. hêten	hiet	hieten	gehêten

Ook *ei* komt als stamvocalisme voor: vgl. mnl. *sceiden*, *sciet*, *gesceiden* (nu zwak *scheidde* zoals aangegeven ook bij *heten* het preteritum nu zwak is).

subklasse 2: mnl. *ô – ie* (ggm. *ǣ – ě*) vóór enkele obstruent

got. hláupan	haíhláup	haíhláupum	hláupans
osa. hlôpan	hliop	hliopum	gihlôpan
onl. loupon	liep	liepen	geloupon
mnl. loopen	liep	liepen	geloopen
nnl. lopen	liep	liepen	gelopen

(de gewone mnl. spellingen zijn <gelopen, geloepen>)

subklasse 3: mnl. *ǣ – ě* (ggm. *ǣ – ē*) vóór liquida of nasaal plus consonant

got. haldan	haíhald	haíhaldum	haldans
osa. haldan	held	heldum	gihaldan
onl. haldon	hield	hieldon	gehaldon
mnl. houden	helt/hilt	helden/hilden	gehouden
nnl. houden	hield	hielden	gehouden

De al mnl. preterita met *ie* (dus niet *ě* of *ĩ*) berusten op analogie naar de *ie*-preterita van de 1^e, 2^e, ook 4^e en 5^e subklasse. Tot subklasse 3 behoort ook *vallen* (mnl. *vel*, *vil*, *viel*) met oorspronkelijke gegemineerde *l* (het causatief met *i*-Umlaut is *vellen*), verder ook *spannen* met

oorspronkelijke gegemineerde n (nu alleen nog met sterk part.pret.). Vóór nasaal plus consonant vinden we in de 2^e en 3^e categorie de verwachte ĭ: vgl. *ving* – *vingen* bij *vangen*. Zie voor *vangen* en ook *hangen* verder par. 7 dit hoofdstuk. Bij *gaan*, *gegaan* komt *ging* – *gingen* voor (vgl. got. *gaggan*; zie verder hfdst. 2, 7.3).

subklasse 4: mnl. â – ie (ggm. æ – ē)

got.	slepan	saíslep/saízlep	saíslepum/saízlepum	slepan
osa.	slâpan	slēp	slēpum	gislâpan
onl.	slâpon	sliēp	sliēpon	geslâpon
mnl.	slapen	sliēp	sliēpen	geslâpen
nnl.	slapen	sliēp	sliēpen	geslapen
got.	letan	laílot	laílotum	letans
osa.	lâtan	lēt	lētum	gilâtan
onl.	lâton	liet	lieton	gelâton
mnl.	lâten	liet	lieten	gelâten
nnl.	laten	liet	lieten	gelaten

subklasse 5: mnl. ō – ie (ggm. ō – ē)

got.	(h)opan	hwaíhuop	hwaíhuopum	huopans)
osa.	hrōpan	hriop	hriopum	gihrōpan
onl.	ruopon	riep	riepon	geruopon
mnl.	roepen	riep	riepon	geroepen
nnl.	roepen	riep	riepon	geroepen

(Een met got. *hupan* corresponderend woord komt in het Nederlands niet voor; het zou **hoepen* moeten zijn: vgl. *hoe*, *hoesten*, Kl. 36.4.4. Wel vinden we in de Psalmen *woepen*, verder in het (oudere) Vlaams frequentatieven als *woepelen* en *wupelen* ‘schreeuwen’ (ook *woepel*, *woepeling*), verwant met eng. *to weep*. Mogelijk hangen de beide werkwoorden toch op de een of andere manier samen.)

Verder in het Middelnederlands: backen (zie hieronder), (ver)bannen (mnl. weleens zwak, nu nog met sterk part.pret.), bassen ‘blaffen’ (nu zwak, zie hieronder), blasen, bouwen (nu zwak, mnl. nog gebouwen), braden (nu nog met sterk part.pret.), draeyen (mnl. met sterke vormen), eiscen (oorspr. zwak, mnl. ook sterk iesc, nu geheel zwak), gaen (zie hieronder), groeien (mnl. soms grieu, nu zwak), houwen (mnl. pret. weleens zwak, nu nog sterk part.pret.), craeyen (mnl. met sterke, ook zwakke vormen, nu steeds zwak), lopen, raden (nu vaak met zwak part.pret.), saeyen (mnl. al overwegend zwak, soms nog: sieu), scroden ‘stuk snijden’ (mnl. ook zwak, nu in onbruik), souden (nu nog met sterk p.p.), spannen (mnl. al zwakke vormen, nu nog met sterk part.pret.), spouden/spouwen (‘splejten’ (mvla. al zwak maar ook mlimb. speelt, nu nog wel gespouwen, verwant met du. spalten), stappen (nu zwak, zie hieronder), stoten (nu meestal met zwak part.pret.), vallen, verwaten ‘vervloeken’ (nu in onbruik, nog wel adj. verwaten), vloeken (mnl. vlieg naast zwakke vormen, nu zwak), vouden/vouwen ‘vouwen’ (al mnl. zwakke vormen, nu nog met sterk p.p.),

waeyen (mnl. wieu, woey (kl. 6), vaak ook zwak, nu waaide, woei en steeds gewaaide; zie hieronder), waken (zie hieronder), wallen ‘opborrelen’ (mnl. wiel, gewallen, vaak echter zwak, nu in onbruik). We tellen op 31 gevallen (backen niet meegerekend): 10 sterk gebleven, 6 sterk > zwak, 12 sterk > ten dele zwak, 3 in onbruik geraakt.

We wijzen nog op de talrijke werkwoorden die in het preteritum naar de 7^e klasse zijn overgegaan. Ze zijn in de vorige paragrafen al genoemd: *bederven*, *sterven*, *werpen*, *werven*, *zwerfen*; *helpen*, *werden* ‘worden’ (ook bij *meten* komt in het Middelnederlands wel eens *miet* voor); *beseffen*, *heffen*, *scheppen* ‘creëren’, *wassen* ‘groeien’, *wass(ch)en* ‘reinigen’. Het Tilburgs heeft zelfs *ierf* naast *georve* bij het oorspronkelijk zwakke *erven*; vgl. ook mnl. *iesc* hierboven. Het oudst zijn de overgangen vanuit klasse 6: het ě-vocalisme van *beseffen*, *heffen*, *scheppen* viel daarin uit de toon; dat gold ook voor de stamstructuur van *wassen* en *wass(ch)en*. Een plaats in de 7^e klasse was geen groot probleem omdat reeds van oudsher daarin nogal wat variatie voorkwam. Vervolgens bevorderde de overeenkomst in stamvocalisme (ě) de overgang van *bederven* enz. De grote wervingskracht van deze klasse blijkt ook uit dial. *miek* bij *maken* en *vrieg* bij *vragen* (beide oorspronkelijk zwak). Let op *blazen*, *braden*, *draaien*, *kraaien*, *raden*, *verwaten* ‘vervloeken’, *waaien*, *zaaien* die vanwege de oude ã tot de 7^e klasse behoren en dus als *slapen* gaan en niet tot de 6^e met door rekking ontstane ā behoren.

We besteden ten slotte nog enige aandacht aan gevallen met de stamvocaal vóór een niet door jod-geminatie veroorzaakte geminaat. Een moeilijk in te delen stamstructuur heeft *bassen* ‘blaffen’ dat aansluit bij de beide werkwoorden *wassen* (ss < -ks of -sk) en steeds volgens de 7^e klasse gaat (mnl. *bies*, *biessen*, *ghebassen*) als het niet zwak vervoegd wordt wat nu steeds het geval is. Het is zeer waarschijnlijk een klanknabootsing. Ook *stappen* moet genoemd worden. Het is waarschijnlijk in oorsprong een zwak werkwoord (*stappōn) dat vanwege de gelijkenis van de stamvocaal sterk geworden is, eerst volgens klasse 6 (osa. *stōp*), later volgens klasse 7 (mholl. *stiep*). Het is nu weer helemaal zwak geworden. Verder is er mnl. *backen* dat ook in oorsprong een zwak werkwoord geweest moet zijn maar in het Middelnederlands de preterita *boec* en *biec* had en als part.pret. *gebakken*. Bij het sterk worden kan de variant *baken* (met als afleiding *bakeren*), regelmatig klasse 6, van invloed geweest zijn. Het werkwoord is nu weer zwak maar niet in het part.pret.: *bakte*, *gebakken*.

1.10. UMLAUT, VERKORTING

(1. Umlaut, 2. verkorting)

1.10.1. UMLAUT

Bij de sterke werkwoorden is het volgende verschijnsel van belang. Als gevolg van wisselende vocalen in de uitgangen ontstonden er bij de sterke werkwoorden vocaalalternaties in het presens. Vergelijk osa. bij *biodan* ‘bieden’ (2^e klasse) *biudu*, *biudis*, *biudid* resp. 1^e, 2^e en 3^e persoon singularis naast de algemene pluralisvorm *biodad*. En vergelijk bij ohgd. *biotān biutu*, *biutis*, *biutit*, *biota/e/umēs*, *biotet*, *biotant*. In het Nederlands zou het paradigma moeten luiden: *bieden*, *ik buid*, *hij buidt*, *wij bieden*, *jij biedt* (ook singularis geworden), *zij bieden* (de oude singularis 2e persoon met *du* is in onbruik geraakt). Door Ausgleich hebben de ie-vormen het gewonnen (Kl. 23.4); dat geldt ook voor het Duits: *bieten*, *er bietet* enz. Dat de alternantie in de 2e klasse zich niet of moeilijk handhaafde, kan het gevolg geweest zijn van het feit dat deze tot

één klasse beperkt bleef en dus nogal geïsoleerd stond. Voor het Gronings worden echter voor *baiden* ‘bieden’ nog (met verkorte vocaal) *doe budst*, *hai budt* vermeld. Dergelijke vormen worden voor meer noordoostelijke dialecten genoemd, bijvoorbeeld ook voor de dialecten van Ruinen, Kallenkote bij Steenwijk en Salland: vgl. *hij bedrùg* bij *bedriegn*. Sallands *zùt* bij *zien* moet wel op analogie berusten. In oostelijk Middelnederlands vinden we *hi verluyst* en *hi cuyst* bij *verliesen* en *kiesen*. Door een mogelijk zeer vroege Ausgleich vinden we in de 1^e klasse altijd ei <ij> door diftongering uit oude ī (Kl. 26.4).

Ausgleich moeten we ook aannemen voor de sterke werkwoorden 3^e klasse van het type *helpen* (stamvocaal vóór l plus consonant): vgl. nog du. *helfen* – *er hilft* (ook *du hilfst*) naast ndl. *helpen* – *hij helpt* (over de 1^e persoon zie hieronder). Let wel: *jij helpt* is in oorsprong 2^e pers.pl. welke vorm niet voor Umlaut in aanmerking kwam, conform osa. *nimad* met *ǣ* in volgende syllabe (maar niet conform got. *nimip*). Een vorm met behoud van *ī* is bijv. mnl. *hij ghift* ‘geeft’. Vóór nasaal plus consonant komt van oudsher steeds *ī* voor; vgl. ndl. *binden* – *hij bindt*, du. *binden* – *er bindet*. Klankwettig verdween de alternantie als gevolg van de rekking in de 4^e en de 5^e klasse: vgl. du. *nehmen* – *er nimmt* (ook *du nimmst*) naast ndl. *nemen* – *hij neemt* en du. *geben* – *er gibt* (ook *du gibst*) naast ndl. *geven* – *hij geeft*. In het Duits kon door contractie in *nimmt*, *nimmst* geen rekking optreden (die overigens ie zou hebben opgeleverd. Dat iedere *ī* vóór r plus consonant *ē* wordt (Kl. 31.3.2), is verantwoordelijk voor het verdwijnen van de alternantie bij de sterke woorden (3^e klasse) van het type *werpen*: vgl. du. *werfen* – *er wirft* (ook *du wirfst*) naast ndl. *werpen* – *hij werpt*. Zoals blijkt heeft de genoemde klankwet niet in het Duits gewerkt. Doordat in zoveel gevallen de alternantie klankwettig verdween dan wel er nooit geweest was, is het begrijpelijk dat hij in het geval *helpen* analogisch kon verdwijnen. Bovendien stond de vorm *hilpt* 3^e pers. nog eens extra geïsoleerd doordat de 2^e pers. (*hilps*) in onbruik raakte. In het Duits konden de alternanties zich handhaven (maar dus niet in de 2^e klasse) doordat geen rekking optrad en *ī* vóór r geen *ē* werd.

Alternanties als gevolg van de i-Umlaut komen in het Duits nog voor bij de 6^e klasse: vgl. du. *tragen* – *er trägt* (ook *du trägst*) naast ndl. *dragen* – *hij draagt*, en bij de 7^e klasse met *ǣ*: du. *fangen* – *er fängt* (ook *du fängst*), ndl. *vangen* – *hij vangt*; du. *halten* – *er hält*, ndl. *houden* – *hij houdt*. Hier zijn in het Nederlands de alternanties die eventueel ontstonden, door analogie verdwenen (vgl. Kl. 18.8.2). Een ander geval vormen de werkwoorden van de 7^e klasse met lange vocaal of diftong: vgl. ndl. *laten* – *hij laat* naast du. *lassen* – *er lässt* beide met verkorting (got. *letan*), ndl. *stoten* – *hij stoot* naast du. *stoßen* – *er stößt* (got. *stáutan*), ndl. *lopen* – *hij loopt* naast du. *laufen* – *er läuft* (got. *hláupan*), echter ndl. *roepen* – *hij roept* naast du. *rufen* – *er ruft* zonder Umlaut. Vergelijk ook de duitse 2^e pers.sg.: *du lässt, stößt, läufst, ruft*. De verklaring is dat we in deze gevallen voor het westen en de standaardtaal met Umlaut geen rekening behoeven te houden. Doordat in zoveel gevallen de alternantie klankwettig niet ontstond, is het begrijpelijk dat hij bij *dragen*, *vangen*, *houden* (< *haldan*) analogisch kon verdwijnen. Het verdwijnen van de *ē/ī*-wisseling en dat van de *ǣ/ē*-wisseling kunnen elkaar versterkt hebben. In beide gevallen kwam de 3^e pers.sg. er ook alleen voor te staan.

Voor al in het oostelijke Middelnederlands kunnen we de Umlaut nog wel in de 3^e pers.sg. terugvinden: *hi dreecht* ‘draagt’, *hi dweet* ‘wast’ (bij *dwaen*), *hi geet*, ook *geit* (vaak naast *gaat*), *hi greeft* ‘graaft’, *hi helt* ‘houdt’ (limburgs, bij *halden*), *hi sleet* ‘slaat’, *hi steet*, ook *steit* (vaak naast *staat*), *hi veet* ‘vangt’ (bij *vaen*), verder ook *hi ghift* ‘geeft’, *scilt* ‘scheldt’. Ook in de 2^e pers.sg. komt nog wel Umlaut voor: *du slee*s

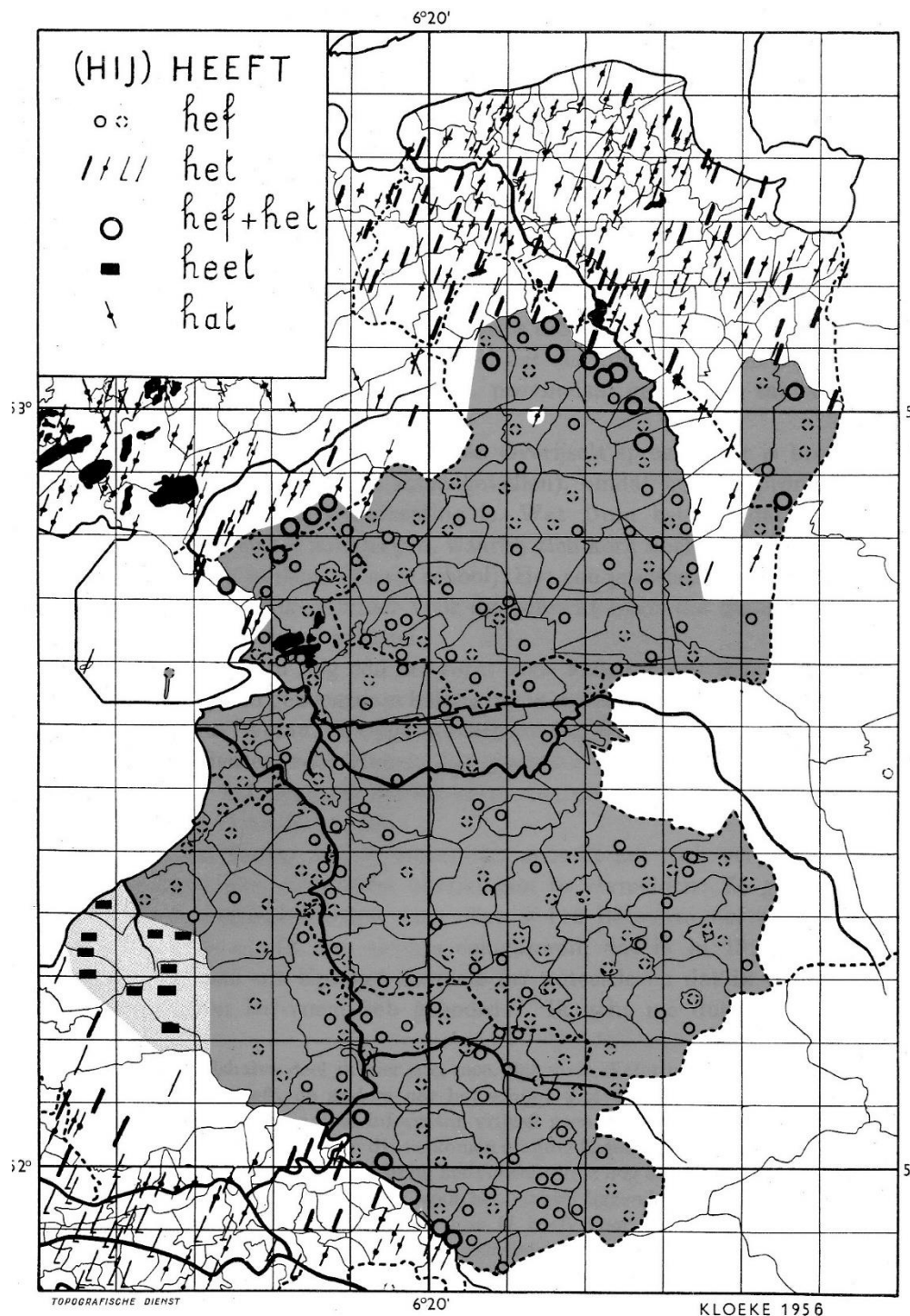
enz. Dergelijke Umlautsvormen kunnen nog wel in hedendaags Limburgs (Roermonds) teruggevonden worden, soms ook in het noordoosten: vgl. twents *hee slûp* ‘hij slaapt’ bij *sloapn*. Het zuiden van Utrecht, een deel van Zuid-Holland, het westen van Noord-Brabant en ook delen van oostelijke Brabant en Limburg hebben voor ‘hij geeft’ nog de vorm *gif(t)* (in laatstgenoemd gebied *gûf*). Zie Kl. kaart 38. Opvallend is het Umlautsloze Twente bij oude *ā* en *ū* (bijv. in *hij bakt, draagt, komt*) dat daarin aansluit bij een gelijkaardig gebied aan de andere kant van de grens. Het groningse *hai slept* ‘hij slaapt’ (fri. *slept*) bij *sloapn* is niet een geval van morfologische Umlaut maar moet aan friese substraatwerking worden toegeschreven.

De 1^e persoon singularis (met oudtijds de uitgang -u) schaart zich in het Middelnederlands al niet meer aan de kant van de 2^e en 3^e persoon maar aan die van de infinitief en pluralis; vergelijk ook hedendaags Duits: *ich helfe, ich werfe, ich nehme, ich gebe, ich trage, ich fange, ich halte, ich blase*. In de 6^e en 7^e klasse was dat al vanoudsher het geval omdat in de 1^e persoon geen i-Umlaut optrad. Dat model kan zich tot de andere klassen hebben uitgebreid wat bevorderd kan zijn doordat in de 2e en 3e persoon vóór consonantcombinaties verkortingen plaatsvonden (vgl. mnl. *hi brecht, hi left*, ook *hi et* (< *et-t*); du. *nimmt, nimmst* enz.); de 1e persoon kwam daardoor geïsoleerd te staan. Vergelijk voor een oostnederlands dialect, namelijk het Tongers, *hè eet* maar *ich èèt* bij *èten*.

Voor regionale Umlaut in het preteritum en het participium preteritum zie par. 14 hieronder. De besproken alternanties blijven zoals opgemerkt beperkt tot de sterke werkwoorden. Het is duidelijk dat we bij de zwakke werkwoorden van de 1e klasse door het hele paradigma heen i-Umlaut vinden: vgl. got. *tamjan, tamja, tamjīþ, tamjam, tamjīþ, tamjand* (in het Oudwestgermaans ontbreekt weliswaar in de 2^e en 3^e pers.sg. de j maar niet de ī), ndl. *temmen, ik tem, jij temt* enz. Bij de 2^e klasse resp. 3^e klasse (type got. *salbon, haban*) zouden we op basis van *ō* resp. *a/ai* in volgende syllabe (got. *salbo, salboþ; haba, habáiþ* enz.) eveneens door het hele paradigma in principe a-Umlaut kunnen krijgen, bij woorden op -inon (vgl. got. *skalkinon* ‘knecht zijn’) i-Umlaut. Voorbeelden om dit te illustreren zijn echter moeilijk te vinden. (In plaats van *haban* 3^e klasse heeft het Nederlands overigens *hebben*, teruggaande op *habjan* zwak 1^e klasse.)

1.10.2. VERKORTING

Vormen met verkorting, ook weer vooral bij sterke werkwoorden en vooral in de 3^e pers.sg., komen meer verspreid voor; ze gaan vaak met een verlaging (meer open worden) van de vocaal gepaard: vgl. noordoostelijk *strieken* ‘strijken’ (zeer gesloten) – *hee strik* (half gesloten) of *zoegen* ‘zuigen’ (gesloten) – *hee zùg* (half open), de laatste vorm ook met Umlaut. In limburgs (roermonds) *hae brik*, met gemeengermaanse Umlaut, is die verlaging ook aanwezig: [i] > [I] maar in vergelijking met de infinitief *braeke* (met duidelijk open vocaal) niet te zien. Voor de gegeven voorbeelden moeten we wel aannemen dat de verkorting plaats vond toen de uitgangst er nog stond; ze vond dus plaats vóór een cluster van consonanten. In noordhollands *steekt* bij *steken*: *de zon steekt*, vinden we de -t nog terug. Dat geldt ook voor het Brussels en het Antwerps: daar is verkorting opgetreden wanneer de stam uitgaat op k, l, p of t. In mnl. *(hi) et* ‘hij eet’ vindt de verkorting vóór “onderliggend” -tt (< *et-t*) plaats; diachroon gezien moet ze dateren van de tijd dat in deze vorm nog een geminaat (lange t) werd uitgesproken. In de verkorte vorm kan nog de oude vocaal bewaard gebleven zijn: zo heeft het Brussels *ei slopt* ‘hij slaapt’ bij *sloepe* (met oe uit oa: [ɔ.]). Dat

Kaart 1: *hef* 'heeft' (Kloeke 1956)

de verkorting ook bij een 2e persoon en bij een zwak werkwoord kan optreden, blijkt uit twents *bæts* (2), *bæt* (3) bij *beutn* 'vuur aanleggen', vóór resp. -ts en -tt. Vergelijk ook in het dialect van Hasselt (Limburg) een 2e pers.sg., in oorsprong pl. als *schref* bij *schrève* 'schrijven'. Verkorting komt niet vaak voor in de 2e pers.pl.: de pluralisvorm is minder frequent terwijl nu juist frequentie verkorting in de hand werkt. Maar vgl. toch antwerps *ge brekt* bij *breke*,

oorspronkelijk 2e pers.pl., dus ook 2e pers.sg. Ook komen er in het algemeen minder verkortingen voor bij de (gemiddeld immers ook minder frequente) zwakke werkwoorden; toch is een vorm als *makt* bij het frequente *maken* wel mogelijk. Vergelijk verder in dit verband brab. *gepròt* met verkorting vóór “onderliggend” -tt uit *gepròt-t* ‘gepraat’. Uiteraard speelt verkorting geen rol in (het grootste deel van) het Oostvlaams omdat de lengte-oppositie daarin immers verdwenen is (zie Kl. 33.6; zie 33.5 voor verkortingen in het algemeen). De verkorte vormen zijn al bekend van het Middelnederlands: *hi et*, *hi briect/brect*.

Bepaalde noordoostelijke gevallen zijn niet door verkorting ontstaan. Zo is de korte vocaal bewaard in de 3^e pers.sg.pres.indic. doordat de vocaal van de tweede syllabe al vroeg gesyncopeerd werd. Een voorbeeld daarvan is de zeer frequent gebruikte en geografisch zeer verspreide vorm *hef* voor ‘heeft’. Zie de kaart 1. Het feit dat de twentse 3^e persoon *brek* ‘breekt’ niet de open vocaal van o.a. de infinitief *braekn* heeft, kan ook in dit verband gezien worden: de vocaal van de 3e persoon kon niet zoals die van de infinitief zich via een stijgende diftong tot een meer open korte vocaal ontwikkelen (zie Kl. 19.7). Vergelijk ook (*hee*) *gif* ‘geeft’ bij *gewn* met een iets minder duidelijk verschil in openingsgraad, zuidwestdrents (ruinens) *hij brek* bij *brèèkn*. De korte vocaal blijkt in deze gevallen dus niet meer open maar juist meer gesloten te zijn. In twents *blijf* ‘blijft’ bij *blīvn* (met lange vocaal) vinden we wél verkorting maar ook een meer open worden. Een twentse vorm (reeds genoemd) met i-Umlaut en verkorting is *hee slùp* ‘hij slaapt’ bij *sloapn* (met vanouds lange vocaal). Hoe dan ook, niet iedere (onverwacht) korte vocaal hoeft dus op verkorting te wijzen.

Het spreekt vanzelf dat vormen met Umlaut en/of verkorting c.q. bewaarde korte vocaal door druk vanuit het paradigma kunnen verdwijnen. Zo komt een ook zuid-hollandse vorm als *gift* (zie boven) niet in de standaardtaal vorm; daar is het “regelmatig” *geeft*. Naarmate een vorm frequenter is, kan die druk beter worden weerstaan: een tweede persoon *maks* bij *maken* zal dus eerder aan analogie ten prooi vallen dan een derde persoon *makt*.

1.11. OUDWESTGERMAANS SYSTEEM

In deze paragraaf geven we het systeem inclusief de klassen 6 en 7 voor het Oudwestgermaans, preciezer dat deel van het Oudwestgermaans waarop het Nederlands teruggaat. In onderstaande schema worden alleen de stammen genoteerd; wat het consonantisme betreft kan het zijn dat we al enigszins op de ontwikkelingen vooruitlopen. Bij klasse 3 en 4 laten we de gevallen met de liquida vóór de vocaal onvermeld. Hoewel we ook aanduidingen van de stamstructuur geven, concentreren we ons op de Ablautsverhoudingen. Dit betekent ook dat we gevallen van consonantalternantie (grammatische wisseling), bijv. de z(s) -r-afwisseling (vgl. nog mnl. *kiesen* – *coor*), verwaarlozen. Verder laten we de zogenaamde athematische werkwoorden als “echt onregelmatig”: mod.nl. *doen*, *gaan*, *staan*, *zijn/wezen*, buiten beschouwing (zie hfdst. 2, 7.2, 7.3).

1. vóór consonant: *stīy* – *steiy* – *stiy* – *stiy* ‘stijgen’
- 2a. vóór consonant: *biod*/*biyd* – *boud* – *bud* – *bod* ‘bieden’
- 2b. vóór consonant: *lūk* – *louk* – *luk* – *lok* ‘luiken’
- 3a. vóór nasaal + consonant: *bind* – *band* – *bund* – *bund* ‘binden’
- 3b. meestal vóór liquida + consonant: *help* – *halp* – *hulp* – *holp* ‘helpen’
- 4a. meestal vóór liquida of nasaal: *nem*/*nim* – *nam* – *nâm* – *nom* ‘nemen’

- 4b. uitzondering: kom – kwam – kwâm – kom ‘komen’
 5a. vóór obstruent: gev/giv – gav – gâv – gev ‘geven’
 5b. -jan in 1e cat.: bid – bad – bâd – bed ‘bidden’
 6a. vóór liquida of nasaal, sk of χs: dray/drey – drōγ – drōγ – dray ‘dragen’
 6b. -jan- in 1^e cat.: skep – skōp – skōp – skap/skep ‘scheppen’ (tendens > klasse 7)
 6c. id. zonder i-Umlaut: laχ – lōχ – lōγ – lay ‘lachen’
 7a. vóór wisselend consonantisme: heit – hēt – hēt – heit ‘heten, noemen’
 7b. id.: hloup – hliop – hliop – hloup ‘lopen’
 7c. vóór nasaal of liquida plus consonant: bijv. hald – hēld/hiold – hēld/hiold – hald ‘houden’
 7d. vóór wisselend consonantisme: slâp – slēp – slēp – slâp
 7e. id.: hrōp – hriop – hriop – hrōp

Klankwetten: *ǣ* > *ei* (Kl. 21), *ěō* > *io* (Kl.23), *ǣ* > *iy* (id.), *ǣ* > *ou* (Kl. 22), *ǣ* > *â* (Kl. 24), *ǣ* > *ě* door i-Umlaut (Kl. 18) – zie voor de ontwikkelingen in klasse 7 par. 7 dit hoofdstuk.

Verdere toelichtingen. We hebben nu ook het geval *komen* opgenomen; zie hiervoor par. 9.4. 5b is gekenmerkt doordat in de 1^e categorie alleen *ī* optreedt; vgl. niet alleen *bidden* maar ook *zitten* en *liggen*; zie hiervoor par. 9.5, ook 9.7. Voor de Umlautsfactor in 6a zie bijv. got. *dragip* (zie par. 8.1 hierboven), in 6b 1^e cat. vergelijk men got. *skapjan* (zie par. 9.6 hierboven) en in 6b 4^e cat. mnl. *ghescepen* ‘geschapen’ met waarschijnlijk Umlautsvocaal (zie eveneens par. 9.6).

Vergelijk voor 6c got. *hlahjan*; ook dit werkwoord is in par. 9.6 behandeld.

Merk op dat in de 2^e categorie van de klassen 1 t/m 5 het *ǣ*-vocalisme een veer heeft moeten laten door het ontstaan van *ei* en *ou* in de klassen 1 en 2. Voor het overige is er niet veel verschil met het Gemeengermaans.

Als we voor het Gemeengermaans de rijen tellen, komen we tot (ongeveer) 15 (vgl. 1.3-1.6): 9 in de klassen 1 t/m 5 (de gevallen *koman* ‘komen’ en *biðjan* zijn meegerekend), 1 in klasse 6 en 5 in klasse 7. Voor het Oudwestgermaans (we tellen 7c voor één mee) worden dat er 17, twee meer door de splitsingen in klasse 6 (een toename van ruim 13%).

1.12. OUDNEDERLANDS SYSTEEM

Het volgende schema heeft betrekking op het Oudnederlands waarin we ook nu (doorgaans) alleen de stammen geven. We gaan uit van een late fase van het Oudnederlands waarin bijvoorbeeld de rekking in open syllaben al had plaatsgevonden. Plaatst men de rekking later, dan kan men het onderstaande schema op het vroege Middelnederlands betrekken. De gevallen in klasse 3 en 4 met de liquida vóór de vocaal laten we ook nu weer onvermeld. We concentreren ons weer op de Ablautsverhoudingen zij het dat we ook aanduidingen van de stamstructuur geven. Consonantalernanties worden niet verdisconteerd tenzij ze een rol in de Ablaut spelen. Ook laten we de zogenaamde athematische werkwoorden als “echt onregelmatig”: mod.nl. *doen*, *gaan*, *staan*, *zijn/wezen*, buiten beschouwing (zie hfdst. 2, 7.3, 7.2).

- 1a. vóór consonant: stīγ – stēχ – stēγ – stēγ ‘stijgen’
 1b. vóór consonant: tiēn – tēχ – tēγ – tēγ ‘aanzeggen’
 2a. vóór consonant: bied – bōt – bōd – bōd ‘bieden’
 2b. vóór consonant: tien – tōχ – tōγ – tōγ ‘trekken’

- 2c. vóór consonant: lȳk – lôk – lōk – lōk ‘luiken’
 2d vóór w: brouw (uw) – brauw – brouw – brouw ‘brouwen’
 3a. vóór nasaal + consonant: bind – bant – bond – bond ‘binden’
 3b. vóór l of r + consonant: help – halp – holp – holp ‘helpen’
 4a. vóór liquida of nasaal: nēm – nam – nām – nōm ‘nemen’
 4b. uitzondering: kōm – kwam – kwām – kōm ‘komen’
 5a. vóór obstruent: gēv – gaf – gāv – gēv ‘geven’
 5b. vóór geminaat: bid – bat – bād – bēd ‘bidden’
 5c. uitzondering: sehan > sien – saχ – sâγ – -sien (analogisch) ‘zien’
 5d. uitzondering: ēt – at (ât?) – ât – gēt ‘eten’
 6a. vóór liquida of nasaal, sk of χs: drāγ – droeχ – droeγ – drāγ ‘dragen’
 6b. uitzondering: slaan – sloech – sloegen – geslagen ‘slaan’ (ook mnl. dwaen)
 6c. oud -jan in 1^e cat.: skep – skoep – skoep – skāp/skēp ‘scheppen’ (tendens > klasse 7)
 6d. id. met stam op r: zweer – zwoer – zwoer – zwār ‘zweren, een eed afleggen’
 6e. id. zonder i-Umlaut: laχ – loeχ – loeχ (analogisch) – laχ (id.) ‘lachen’ (hierbij ook wassen (2x), bakken, stappen, bassen; tendens > klasse 7)
 7a/a vóór wisselend consonantisme: hêt – hiet – hiet – hêt ‘heten, noemen’
 7a/b. 1^e cat. met ei: skeid ‘scheiden’
 7b. id.: lôp – liep – liep – lôp ‘lopen’
 7c/a. vóór nasaal plus consonant: fang – fink – fing (analogisch) – fang (id.) ‘vangen’
 7c/b. vóór liquida plus consonant: fall – fell – fell – fall ‘vallen’
 7c/c. houd – helt/hilt – helt/hilt – houd ‘houden’
 7d. vóór wisselend consonantisme: slâp – sliep – sliep – slâp
 7e. id.: roep – riep – riep – roep
 N.B. In 7c/b en 7c/c komen analogisch vormen met ie voor.

Klankwetten: ĭ > ě vóór r plus consonant; ŭ > ǫ; ǣ vóór dentaal > ou; rekking van ĭ tot ē; id. van ǫ of ŭ tot ȝ; id. van ǣ tot ā; ei > ê; ou > ô; io, ea en ē > ie (iy > uu 2^e klasse analogisch verdwenen); ū > ȳ; ontwikkelingen vóór w in 2c; *hield* mogelijk analogie, χ intervocalisch via h gesyncopeerd. De ie of oe kunnen op de een of andere manier nog (licht) diftongisch geweest zijn. Wat betreft de consonanten hebben we Auslautverscherping genoteerd (2^e cat.).

Wat al het geval was in klasse 1 en 3a, namelijk een gelijke vocaal in de 3^e en 4^e categorie, geldt nu ook voor klasse 2 en 3b. De rekking heeft ervoor gezorgd dat de ě/i-wisseling in klasse 4 en 5 behoudens relictten is verdwenen; in klasse 3 is dat gebeurd door analogie of door de overgang van ĭ in ě vóór r plus consonant. De analogie heeft ook gezorgd voor het verdwijnen van de io/iy-wisseling in klasse 2 en voor die van de ǣ/ē-wisseling in klasse 6. Relictten zijn echter mogelijk evenals regionale verschillen: in het oosten kunnen de alternanties in aansluiting bij het Duits behouden zijn gebleven. Interessant in klasse 7 is het geval *houden* waarin de ou op één lijn staat met iel enz. in het preteritum; er doet dus nu ook een consonant in de afwisseling mee. In *komen* – *kwam* – *kwāmen* – *gekomen* was dat in eerdere stadia al het geval. Het geval *eten* – *at* – *eten* – *gegeten* (stapelvorm) gaat zich ook hierbij aansluiten evenals *tiën* – *teech* – *tegen* – *getegen*, *tien* – *toch* – *togen* – *getogen*, *slaan* – *sloech* – *sloegen* – *geslagen*. Er zijn ook nog steeds gevallen van zuivere consonantalalternantie (grammatische wisseling), bijv. bij *kiesan* (*kieson*) met daarbij *kuri* ‘jij koos’ (s/z – r).

Zo lang de grammatische wisseling nog onaangetast was, bleef ze buiten de eigenlijke Ablaut. Dat werd, zeker in de oudnederlandse periode, anders doordat ze klankwettig bij labialen en de niet-strident dentalen verdween en bij de velairen (we laten eventuele labiovelairen buiten beschouwing) niet meer (goed) te zien was doordat anlautende χ via h geprocopeerd werd (zie de voorbeelden *tiën* enz. hierboven). Bij de strident dentalen was ze nog duidelijk aanwezig zij het dat oude z in r was veranderd: vgl. het geval *kiesan*. Toch zou men dit geïsoleerde geval intussen als een aparte Ablautsrij kunnen opvatten. Hetzelfde geldt voor het geval *heffen – hoeft – hoeven – geheven* (met afwisseling f – v).

Voor het Oudnederlands komen we tot 27, evt. 29 rijen; dat is vergeleken met de voorafgaande fase een aanmerkelijke toename (van 59, evt. 71%). Die toename is het gevolg van de hierboven genoemde klankveranderingen. Het is duidelijk dat tussen het Oudwestgermaans en het Oudnederlands, fonologisch en als gevolg daar van ook morfologisch, het meeste is gebeurd. Er kan verband zijn met de turbulente tijd rond 400 (Volksverhuizingstijd) waarin stammen en volkeren op drift raakten; een factor kan ook geweest zijn dat door de intrede van het Christendom (met het Latijn als liturgische en wetenschappelijke taal) de germaanse talen "gedegradeerd" werden tot gesproken volkstalen.

1.13. NEDERLANDS SYSTEEM

(1. Middelnederlands, 2. modern Nederlands)

1.13.1. MIDDELNEDERLANDS SYSTEEM

Het zal in de subparagrafen in par. 9 duidelijk geworden zijn dat het niet gemakkelijk is om voor het Middelnederlands een systeem op te stellen: er is veel variatie per vorm, per regio, per subperiode. We zullen daartoe dan ook niet een poging doen: eigenlijk zouden er meerdere systemen opgesteld moeten worden. Er komt bij dat we nu ook rekening moeten houden met hybride werkwoorden, werkwoorden die ten dele zwak geworden zijn. Toch zou, aan de andere kant, een alfabetische lijst een verkeerde indruk geven: er zijn wel degelijk bepaalde groepen te onderscheiden; de onregelmatigheid is niet zonder enige regelmaat. In die groepen valt de oude indeling nog vrij goed te herkennen: er is het type *stijgen* (klasse 1), *bieden* of *luken* (2), *vinden* (3a), *helpen*, *bergen* (3b), *nemen*, *breken* (4), *geven*, *liggen* (5), *dragen* (6). Klasse 7 was al tamelijk heterogeen wat betreft het vocalisme van de 1^e categorie maar is dat nu nog in sterkere mate geworden: *ê* (*heeten*), *ei* (*scheiden*), *ô* (*stooten*), *ou* (*houden*, *houwen*, ook analogisch *berouwen* uit klasse 2), *ã* (*vangen*, *vallen*), *â* (*slapen*), *oe* (*roepen*), *ë* (*scheppen*, *heffen*, beide uit klasse 6). Door het verloop van klasse 3b naar 7 (dat in het Middelnederlands begon) nam het aantal gevallen daarin met *ë* toe: *werpen*, *helpen*. In het Middelnederlands oefende klasse 7 dus nog een grote aantrekkingskracht uit op werkwoorden uit de 3^e en 6^e klasse; juist de grote variatie aan basisvocalisme maakte ze althans wat het preteritum betreft tot een waar toevluchtsoord voor werkwoorden die in hun eigen klasse niet zo goed meer pasten. In een later stadium kan dit echter juist tot een verzwakking van de positie geleid hebben. Zie hiervoor verder hfdst. 2, 10.2.

Hoewel zoals gezegd de oude indeling zich nog vrij aardig in het Middelnederlands laat terugvinden, moet toch geconstateerd worden dat het aantal rijen is toegenomen c.q. in de loop van de tijd toeneemt: zo ontstaat bijvoorbeeld (in oorspronkelijk 3^e klasse) naast de types 1. *vinden – vand – vonden – vonden* en 2. *bergen – barg – borgen – geboren* nu ook (door de

genoemde aantrekkingskracht van klasse 7) type 3: *werpen* – *wierp* – *wierpen* – *geworpen*. Als we de consonantische context (na de vocaal) verdisconteren, wordt het beeld nog ingewikkelder: r plus consonant vinden we zowel bij type 2 en 3 evenals l plus consonant hoewel het bij 3 alleen tot *helpen* beperkt blijft. Nasaal plus consonant c.q. geminaat treffen we ook bij type 2 aan: *zwemmen* enz., later ook *schenden* enz. Verder is er van oudsher het geval *trekken* of *vlechten* (analogisch *vechten*) met de liquida vóór de vocaal, volgens type 2.

Binnen de rijen (horizontaal) ontstaat er in het Middelnederlands in zoverre een vereenvoudiging dat in de klassen 1 t/m 2 de singularis preteritum zich over het algemeen aan de pluralis (plus participium preteritum) aanpast: *steeg*, *bood* niet meer met *ê*, *ô* maar met *ē*, *ō* (een gelijkmaking die althans in de standaardtaal toch zou hebben plaatsgevonden omdat in het algemeen het verschil tussen de betreffende vocalen verdwenen is). Na het Middelnederlands vindt een dergelijke gelijkmaking ook in klasse 3 plaats: de *ā* van de 2^e categorie (*vand*) wordt analogisch vervangen door de *ō* van de 3^e en 4^e (*vond*, *gevonden*). In de klassen 4 en 5 blijft er verschil bestaan tussen de 3^e en 4^e categorie: *nam* – *namen*, *gaf* – *gaven*. Maar er bestaat dan toch in zekere zin gelijkheid omdat *ā* en *ā* blijkens de meervoudsvorming van de substantieven (*dag* – *dagen*) als morfologisch gekoppelde vocalen ervaren kunnen worden.

1.13.2. MODERN-NEDERLANDS SYSTEEM

Ook het Nieuwnederlands laat een grote variatie zien, opnieuw per vorm, regio en subperiode; per vorm en regio geldt dit ook voor het moderne Nederlands. We beperken ons hieronder tot het Standaardnederlands. In het overzicht volgen we nog zoveel mogelijk de historische indeling maar doordat we uitgaan van het vocalisme van de basiscategorie, namelijk de 1^e categorie (wat synchroon gerechtvaardigd lijkt maar zie ook hieronder), zijn afwijkingen onvermijdelijk. We concentreren ons weer op de Ablautsverhoudingen maar niet zonder aanduidingen van de stamstructuur. Het overzicht ziet er als volgt uit (tussen haakjes worden aan het begin de historische klassen aangegeven, aan het eind de aantallen waarbij eventuele samenstellingen of afleidingen niet apart zijn medegeteld):

- 1a. ei vóór consonant (1): *stijgen* – *steeg* – *stegen* – *gestegen* (48)
- 1b. ei vóór consonant (2): *tijgen* – *toog* – *togen* – *getogen* (1)
- 2a. ie vóór consonant (2a): *bieden* – *bood* – *boden* – *geboden* (12)
- 2b. ie vóór consonant (2): *vriezen* – *vroor* – *vroren* – *gevroren* (20)
- 2c. ie in monosyllabum (5): *zien* – *zag* – *zagen* – *gezien* (1)
- 3. ui vóór consonant (2b): *luiken* – *look* – *loken* – *geloken* (20)
- 4. uu vóór consonant (1): *spugen* – *spoog* – *spogen* – *gespogen* (1)
- 5a. ĩ vóór nasaal plus consonant (3a): *binden* – *bond* – *bonden* – *gebonden* (24)
- 5b. ĩ vóór oude geminaat (5): *bidden* – *bad* – *baden* – *gebeden* (3)
- 6a. ě vóór nas. of liq. plus cons., obstr.comb., mm (<zwak) (3): *schenden* – *schond* – *schonden* – *geschonden* (vgl. ook *bergen*, *vlechten*, *zwemmen*) (17)
- 6b. ě vóór liquida plus consonant (3): *werpen* – *wierp* – *wierpen* – *geworpen* (6)
- 6c. ě vóór oude geminaat (6): *scheppen* – *schiep* – *schiepen* – *geschapen* (1)
- 6d. ě vóór oude geminaat (6): *heffen* – *hief* – *hieven* – *geheven* (1)
- 7. ǫ vóór t plus dentaal (3): *worden* – *werd* – *werden* – *geworden* (1)

- 8a. ē vóór enkele nasaal of liquida (4): nemen – nam – namen – genomen – vgl. ook breken (6)
- 8b. ē vóór enkele obstruent (5): geven – gaf – gaven – gegeven (7)
- 8c. ē vóór g of r (5): wegen – woog – wogen – gewogen (3)
- 8d. ē vóór r (6): zweren – zwoer – zwoeren – gezworen (1)
- 8e. ē uitzondering: eten – at – aten – gegeten (1)
- 9. ō vóór enkele nasaal (4): komen – kwam – kwamen – gekomen (1)
- 10a. ā vóór enkele nas., liq. of obstr. (6): dragen – droeg – droegen – gedragen (3)
- 10b. ā uitzondering (6): slaan – sloeg – sloegen – geslagen (1)
- 10c. ā vóór consonant (7): laten – liet – lieten – gelaten (4)
- 11a. ǣ vóór liquida (oude geminaat) (7): vallen – viel – vielen – gevallen (1)
- 11b. ǣ vóór velaire nasaal (7): vangen – ving – vingen – gevangen (2)
- 12. ō vóór consonant (7): lopen – liep – liepen – gelopen (2)
- 13. oe vóór consonant (7): roepen – riep – riepen – geroepen (1)
- 14a. ou vóór consonant (7): houwen – hieuw – hieuwen – gehouwen (1)
- 14b. ou vóór consonant (7): houden – hield – hielden – gehouden (1)

In de volgende gevallen doet ook consonantwisseling in de Ablaut mee, namelijk bij *komen* (9), *eten* (8e), *slaan* (10b), *houden* (14b) en *heffen* (6d). De gevallen *tiën*, *tien* en zijn door analogie verdwenen: *tijgen* enz. De hybride werkwoorden (het zijn er 18) die ten dele zwak geworden zijn, zijn in het overzicht niet meegenomen. Verder ontbreken de gevallen *staan* – *stond* – *stonden* – *gestaan*, *gaan* – *ging* – *gingen* – *gegaan*, ook *doen* – *deed* – *deden* – *gedaan*. Voor deze gevallen zie hfdst. 2, 7.3, voor *zijn/wezen* 2, 7.2; het betreft hier de zogeheten athematische werkwoorden. Voor het Standaardnederlands komen we op 29 rijen; voor het Oudnederlands waren dat er 27, evt. 29; dit is dus slechts een geringe toename of geen toename (ongeveer 7, evt. 0%). Er zijn rijen bijgekomen en er zijn ook rijen verdwenen. Het beeld zou echter “ongunstiger” worden als we ook de hybride werkwoorden verdisconteerden; die vallen ook weer in een aantal groepjes uiteen: vgl. *brouwen* – *brouwde* – *gebrouwen*, *lachen* – *lachte* – *gelachen*, *laden* – *laadde* – *geladen*, enz. Daar staat dan wel tegenover dat deze werkwoorden meestal dezelfde vocaal in alle vormen hebben (ze zijn nog ten dele sterk door het suffix -en in het part.pret.); uitzondering zijn *wreken* met *gewroken* en *zieden* met *gezoden*. De overige zijn: *bakken*, (ver)bannen, *barsten*, *braden*, *brouwen*, *heten*, *lachen*, *laden*, *malen*, *scheiden*, *spannen*, *spouwen*, *vouwen*, *wassen*, *weven*, *zouten*. N.B. Het omgekeerde patroon: sterk in het preteritum, zwak in het participium, vinden we bij *jagen* en *vragen*; dit zijn in oorsprong zwakke werkwoorden; bij *waaien* (*gewaaide*; oorspronkelijk klasse 7) komt naast *waaide* nog *woei*, vroeger *wieu* voor. Oorspronkelijk zwak is ook *zeggen* met klankwettig *zei*, soms nog *zegde*.

Overigens zou ook een indeling op basis van de Ablaut in de secundaire vormen mogelijk zijn: het geval *wegen* (8c) bijvoorbeeld zou dan bij *bieden* (2a) aansluiten. Een indeling zou ook op de horizontale structuur gebaseerd kunnen zijn: soms gaan de categorieën 2, 3 en 4 gelijk op (vgl. bijv. 1a), soms 1 en 4 tegenover 2 en 3 (vgl. bijv. 6a) enz. En zo is er nog wel meer te bedenken. De kwestie is dat we in feite met een ingewikkeld systeem te maken hebben dat eigenlijk tweedimensionaal niet kan worden weergegeven. De verschillende relaties die er bestaan, kunnen in de diachronie een rol spelen. Vergelijk bijvoorbeeld wat hierover in par. 1.9.1 hierboven is opgemerkt.

In 2.11 worden de sterke werkwoorden binnen het geheel van het werkwoordensysteem bekeken.

1.14. REGIONALE ASPECTEN

(1. inleiding, 2. i-Umlaut, 3. klassen 1, 2 en 3, 4. klassen 4 en 5, 5. klasse 6, 6. klasse 7)

1.14.1. INLEIDING

In de voorafgaande paragrafen zijn hier en daar al regionale bijzonderheden genoemd. In deze paragraaf komt een en ander meer systematisch aan de orde. Volledigheid is gezien de talloze dialectverschillen niet mogelijk; we proberen vooral wat meer algemene trends te singaleren en verwaarlozen we dus al te locale bijzonderheden en lexicaal nogal geïsoleerde gevallen. Als we de sterke werkwoorden in de dialecten in ogenschouw nemen, moeten we rekening houden met de voor die dialecten geldende klankwetten. Zo is gronings (Hogeland, Westerkwartier) *roupn* – *raip* – *roupn* gezien vanuit klankhistorisch perspectief in feite niet afwijkend van stndl. *roepen* – *riep* – *geroepen*: de owgm. *ō* en *ē* die aan deze vormen ten grondslag liggen, worden in het Gronings immers *ou* en *ai*. Dergelijke gevallen worden hieronder over het algemeen verwaarloosd. Voor verkorting c.q. kort blijven en/of Umlaut in de 3^e pers.sg.pres.indic. zie par. 1.10 dit hoofdstuk.

1.14.2. i-UMLAUT

In par. 7.6 hebben we i-Umlaut in de participia preteritum van de 6^e klasse leren kennen (type *geslegen*); een rest daarvan is (was?) zeeuws c.q. flakkees *volslegen* ‘volslagen, volwassen’. Andere gevallen treffen we aan in het noordoosten annex een strook langs de Zuiderzee waarin de Umlaut primair in de preterita voorkomt en secundair ook in de participia preteritum. Komt hij in het participium voor, dan ook in het preteritum; het omgekeerde is met een enkele uitzondering niet het geval. Dat de Umlaut dus in het participium een geringere verbreiding heeft (hij ontbreekt ook in het Nederduits), wijst erop dat hij vanuit het preteritum daarin is binnengedrongen. Aan invloed van een -in-suffix (zoals evt. bij mnl. *gedwegen* enz. – zie par. 9.6 dit hoofdstuk) moet hier dus niet gedacht worden. Op zijn beurt heeft het preteritum de Umlaut aan de conjunctief te danken. Zoals de gotische vormen laten zien, kwam in de vormen van het preteritum conjunctief (optatief) een Umlautsfactor voor: *nemjáu*, *nemeis* enz. De invloed van het preteritum conjunctief is begrijpelijk omdat deze vorm vaak, namelijk in de bijzin, gebruikt werd. Zo heeft het Gronings bij *groavn* (kl. 6) *gruif* uit *greuf* met Umlaut van oude *ō* en bij *bloazn* (kl. 7) *bluis* uit *bleus* eveneens met Umlaut van oude *ō* (die overigens op analogie berust naar kl. 6 op basis van de overeenkomende stamvocaal *oa*) maar daarnaast *groavn* en *bloazn* als ge-loze participia preteritum. Vergelijk ook *luip* (uit *leup* met Umlaut van *ô* uit pgm. *ǎū*) bij *lopen* (klasse 7). Het noorden van Groningen (Hogeland, Westerkwartier) doet echter in de Umlaut niet mee getuige *blous* en *grouf* met *ou* uit *ō*; daar komt ook *laip* voor met *ai* uit *ē*, vergelijkbaar met *liep* (vgl. hierboven reeds vermeld *raip*). Het ui-preteritum komt overigens analogisch ook bij een zwak werkwoord als *betoaln* voor: gron. *betuil*. Het Gronings heeft echter geen Umlaut in *goot* (kl. 2) en *dronk* (kl. 3). Het Zuidwestdrents (Ruinen) laat de Umlaut wel in het participium preteritum zien (maar daar is hij wel dus jonger): *egùùtn* ‘gegoten’ [œ:] (kl. 2) naast pret. *gùùt*, *ekrùùpn* ‘gekropen’ (id.) naast *krùùp*, *edrunkn* ‘gedronken’ (kl. 3) naast *drunk*. Het participium *estùùkn* ‘gestoken’ (kl. 4) is in de Umlaut meegegaan hoewel het preteritum hem mist: vgl. *stak* –

staakn; hetzelfde geldt voor *ebrèùkn* waar preteritum zich aan aangepast heeft: vgl. *brèùk*, niet *brak*. Dat is ook het geval bij *nùùmp*, niet *nam*, bij *enùùmp* (kl. 4). Vgl. ook *elùùtn* ‘gelaten’, ook *elotn* ‘gelaten’ (kl. 7) naast analogisch *lùùt* (dus niet *liet*). De omgeving van Steenwijk (Kallenkote) laat eenzelfde beeld zien zij het dat het *steuk* – *esteukn* heeft terwijl het dialect van Ommen *stùk* – *estùkkn* heeft. Het westelijke Twents heeft de Umlaut in beide vormen, het oostelijke niet in het participium. De indruk is dat we de Umlaut vaker in de klassen 2 en 3 vinden dan in de klassen 6 en 7. Op het noordwesten van de Veluwe vinden we echter *bùùk*, *bùùken* bij *baken* ‘bakken’.

Niet alleen de regio met preteritale Umlaut heeft een verklaring nodig, ook die zonder die Umlaut en die maakt het grootste deel van het taalgebied uit. Het westen is geen probleem: daar kwam (praktisch) alleen de Umlaut van *ä* voor en die was niet van toepassing op de conjunctief waarvoor een *ä*, dat wil zeggen een *ö*-trap, niet kenmerkend was. Het oosten dat algehele Umlaut kende, is voor zover het die niet in het preteritum heeft, wél een probleem. Er kan verband zijn met de sjwa-apocope waar het noordoosten grotendeels vrij van is gebleven. De Umlaut in het preteritum werd als het ware gesteund door de sjwa-uitgang in de 3e persoon (vgl. *hij kwamt* – *hij kweme*); waar echter de sjwa verdween, kon de Umlaut gemakkelijk aan analogie ten prooi vallen. Voor het oostelijke Middelnederlands worden overigens nog conjunctieven genoemd als *queme*, *gheve*, *gulde*, *hulpe* (vgl. *du kâme*, *gâbe*, *gûlte*, *hûlfe*); in het westen zijn ze zoals te verwachten sporadisch.

1.14.3. KLASSEN 1, 2 EN 3

Op de regel dat in de klassen 1 en 2 de 2^e categorie zich aan de 3^e (en 4^e) heeft aangepast, bestaan uitzonderingen: in sommige zuidelijke dialecten, bijv. het Tilburgs, heeft de vocaal van de singularis het gewonnen. In het limburgse dialect van Tegelen evenals in dat van Heerlen bestaat er in de 2^e klasse verschil tussen cat. 2 en 3 aan de ene en cat. 4 aan de andere kant: *bedroog* – *bedroge* (ggm. *ũ*) – *bedroage* (ggm. *ö*); in het Maastrichts is het steeds door verdere analogie *ö*. In het Heerlens bestaat een dergelijk verschil ook bij de 1^e klasse: *biete* – *beeët* (ggm. *ě*) – *gebieëte* (ggm. *ĩ*). *Vrijen*, *vriën* is over het algemeen sterk (1^e kl.) geworden maar is nog zwak in het noordoosten en in Limburg. *Vroos*, (*g*)*evrozen* bij *vriezen* zijn kenmerkend voor het Vlaams, Zeeuws en het belgische Brabants.

In klasse 3a kan in het zuiden de *ä* in categorie 2 (*vand*) bewaard gebleven zijn; vergelijk de opmerking hierboven (par. 9.3) over de omgeving van Breda in de 19^e eeuw. In klasse 3b kunnen de dialecten een *ö* in cat. 2 zowel als in cat. 3 en 4 hebben; dit vinden we vaak in het noordoosten en in Limburg (voor het Flakkees wordt *holp* als een ouderwetse vorm genoemd). De *ie*-preterita vinden we vooral in de zuidelijke helft van het taalgebied; dit kan erop wijzen dat ze zich vanuit het zuiden hebben uitgebreid. Vgl. hiervoor wat in par. 9.3 hierboven over het Middelnederlands is opgemerkt: de <ie> duikt het eerst in vlaamse teksten op. In het Randstadgebied zijn de *ie*-preterita wel aan invloed van de standaardtaal toe te schrijven. In plaats van *ö* komt, vooral vóór r + labiaal, *u* [œ] voor. In het Katwijks vinden we *sturf* en *esturve* [ø] bij *stûrve* [œ] ‘sterven’ met ronding. Merk op dat in het laatste geval de vocaal meer open is. Deze gepalataliseerde vormen komen verspreid ook elders in het taalgebied voor.

1.14.4. KLASSEN 4 EN 5

De 3^e categorie van klasse 4 en 5 kan zich in het Hollands inclusief het Westfries en het Flakkees (in het Hollands al blijkens 17^e-eeuwse teksten) aan de 2^e categorie hebben aangepast: *ze kwamme, brakke, stakke, lagge, gavve* enz. Dergelijke vormen komen ook in het noordoosten en ook verder verspreid voor. De omgekeerde analogie komt ook voor; daarvoor moeten we vooral in het (brabantse) zuiden zijn. Zo wordt voor het Tilburgs *baad* bij *bidde* genoemd, verder ook *naam* en *aat*, voor Schouwen-Duiveland zij het verouderd *naem*, voor het Goerees *braek, kwaem, naem, spraek*. Het brabantse gebied heeft vaak *kwaam – kwame*. Ook komt het voor dat het preteritum de *ō* van het participium (kl. 4) overneemt (vgl. ook stndl. *wegen – woog – wogen – gewogen*); regionaal komt dit vooral voor van Drenthe tot Belgisch Limburg (inclusief Noord-Brabant): *noom/nomen, brook/broken* enz. Klasse 2 kan hierbij model hebben gestaan (vgl. echter par. 9.4 en 9.5 hierboven n.a.v. *zwoor* en *woog*); dat moeten we in ieder geval aannemen voor het Tegels en het Heerlens omdat het participium daar een afwijkend vocalisme heeft, namelijk *gebroake* (ggm. *ō*; zie boven). Vergelijk ook tegels en heerlens *goof – gove* bij *gaeve* met als participium *gegaeve* (klasse 5). Ook nu komen *ō*-vormen verspreid meer in het taagebied voor; op de Noordwest-Veluwe zijn ze zo succesvol dat ze ook bij *wizen, gripen, plukken, trekken, stelen* voorkomen. Het verschil tussen cat. 2 enerzijds en 3 anderzijds kunnen we regionaal terugvinden maar dan is wel vaak invloed van de standaardtaal in het spel, zeker als het om het Randstadgebied gaat. Maar voor bijvoorbeeld het Antwerps ligt het minder voor de hand om daaraan te denken.

1.14.5. KLASSE 6

Bij klasse 6 vinden we in Zeeland en gebieden daaromheen in het preteritum en het participium preteritum *ō*-vocalisme: bijv. *droog – gedroge, sloog, (g)esloge*; verder ook *vroog, (g)evroge, joog, (g)ejoge, (g)eprove* (oorspronkelijk zwak) en *(g)eropn* (kl. 7). Deze *ō* kan op analogie berusten naar vormen van klasse 2 en 4: vgl.: *bood, boden, (g)eboden, (g)enomen*. Het is echter opmerkelijk dat de stamvocaal altijd voor een velair of een labiaal staat. Een verklaring kan zijn dat in het betreffende gebied in genoemde positie de oude *ō* van *droog, drogen, sloog, slogen, (g)erope* zich nog lang handhaafde (vgl. Kl. 28.3); analogisch vindt er dan uitbreiding plaats naar *(ge)droge, (g)esloge*. Ook de meer algemene trend in de richting van een tegenstelling tussen het presens enerzijds en de overige stamtijden anderzijds kan van invloed geweest zijn. De oorspronkelijk zwakke preterita en participia van *jagen, vragen, proeven*, steeds met de stamvocaal vóór velair of labiaal, hebben zich hierbij aangesloten.

De genoemde tegenstelling komt op de Noordwest-Veluwe tot stand doordat de *oe* in het part.pret. terechtkomt (*edroegn*). Oude preterita met *ō* (klasse 6) heeft het Gronings in *wosk(n)* bij *waskn* ‘reinigen’ en in *wozz(n)* bij *waazn* ‘groeien’ (maar *een waazn wicht* ‘een volwassen meisje’); dergelijke vormen vinden we, met Umlaut, ook elders in het noordoosten terug. We vinden ze ook, weliswaar zonder Umlaut en als verouderd genoemd, voor het Westfries vermeld.

1.14.6. KLASSE 7

Bij de 7^e klasse komen niet overal de *ie*-vormen voor. Zo komen in het noordoosten inclusief Zuid-Groningen, onder invloed van de 6^e klasse, vormen voor met *ùù* (gron. *ui*) door Umlaut van

ō. Zie par. 14.2 hierboven maar vergelijk nog zuidwestdrents (ruinens) *bloazn* – *blùs* – *ebloazn*, verder met korte vocaal *hangn* – *hunk* (ook *vunk* ‘ving’) – *ehangn*. De ie-preterita zijn vooral zuidelijk en westelijk, in het westen zeker ook door de invloed van de standaardtaal. De preteritumvormen van *gaan*, *hangen*, *staan* en *vangen* zijn in diverse dialecten duidelijk door elkaar heen gaan lopen: *gong*, *hong*, *vong* onder invloed van *stond*; *stong* en nog duidelijker *sting* (bommelerwaards *stin*) onder invloed van *ging*, *hing*, *ving*. De eerste drie vormen werden pas in de 19^e eeuw als niet-standaard beschouwd.

Aantekeningen. Sterke werkwoorden

Voor morfologische verandering in het algemeen zie men de handboeken voor de historische taalwetenschap. Een nederlands handboek is Van Bree 1956 (ook online). Speciaal aan de morfologie is Van Loon 2005 gewijd. De sterke werkwoorden worden in “Schönfeld” besproken in par. 13 e.v. Zie voor regionale aspecten Weijnen 1966 in par. 105 (werkwoord stamtijden). Vergelijk voor de oudgermaanse situatie diverse publicaties van Van Coetsem evenals Van der Rhee 1973. Een vergelijkende oudgermaanse grammatica is Fulk 2018. Mottausch 2013 gaat de rol van de aoristus na in de voorgeschiedenis van de sterke werkwoorden. Zie ook Hofstra 2003. De ontwikkeling van het sterke werkwoord zowel in het Duits als in het Nederlands wordt beschreven in Hempfen 1988. Seebold 1970 is een vergelijkend en etymologisch overzicht. Een overzicht van de middelnederlandse vormen biedt naast de woordenboeken Van Loey 1976. Een uitvoerig overzicht voor de 16^e eeuw bevat De Vriendt 1965. Zie ook par. 50 e.v. in De Vooy 1967. Zie voor eventuele semitische of daarmee verwante invloed bij de uitbouw van het sterke-werkwoordensysteem in het Germaans Vennemann 2003; hierin wordt gesteld dat de etymologie van een groot aantal sterke werkwoorden in niet-indo-europese richting wijst. Onder deze werkwoorden zijn er bijna 24 die met een p- beginnen terwijl anlautende b- voor het Proto-indo-europees wordt uitgesloten (Kl. 36.2). Zie in dit verband ook Mailhammer 2007 die stelt dat de helft van de germaanse sterke werkwoorden geen geaccepteerde etymologie heeft. Ook hij wijst op de typologische overeenkomst met de semitische talen. De tweede verklaring voor de “rekkingstrap” in klasse 4 en 5 is geïnspireerd op Kortlandt 1992. Het ontstaan ervan moet in een periode geplaatst worden waarin er nog voldoende werkwoorden met *ē* aan het begin waren om de sterke analogische uitbreiding aannemelijk te maken. Zie ook Laker 2001. Zie voor een opsomming van de mogelijkheden Fulk 2018 par. 12.14. Voor ontstaan en verval van de grammatische wisseling zie Van der Rhee 1995. Voor de eventuele homonymievermijding bij de participia preteritum van de 1^e en de 5^e klasse Van Loon 2014, 60. Ter verklaring aan de *ū*-verba in de 2^e klasse denkt Perridon (2001) aan een onvoltooide klankwet waarbij *ēū* tot *ū* kan worden: de *ū* in kwestie komt namelijk ook in substantieven en adjectieven voor.

Het ontstaan van de nieuwe Ablaut is een bekend probleem uit de oudgermanistiek. Fulk 1987 geeft een overzicht van de belangrijkste lijnen waarlangs men gedacht heeft. Het bezwaar is vaak dat op vrij grote schaal analogie moet worden aangenomen. Met de in deze paragraaf gegeven verklaring sluiten we aan bij Van Coetsem 1980 en 1983 (samengevat in Van Coetsem 1990) die de verklaring in Van Coetsem 1964 vervangt, en bij Fulk 1987. Van Coetsem gaat ervan uit dat afwijkende en ongemotiveerde elementen uit de preteritumwortel worden verwijderd, bijv. -ga- uit *hēgāit*; er ontstaat dan een soort spiegeleffect (*mirror image*): *hāitan-* – *hēit-* – tegenover *stēigan-* – *stāig-*. Op analogie naar een paar werkwoorden waar de nieuwe Ablaut zou zijn ontstaan, behoeven we bij deze verklaring geen beroep te doen. De vraag is echter of ze bij de taalverwerver c.q. taalgebruiker niet een te bewust bezig zijn met taalvormen veronderstelt. Zelf zijn we niet uitgegaan van structurele motivaties maar van structurele effecten: in dit boek is een poging gedaan om vanuit de eerste-taalverwerver c.q. de taalgebruiker en hun moeilijkheden te denken. De overeenkomst met Van Coetsem is dat ook nu niet aan analogie naar een paar werkwoorden gedacht behoeft te worden. Fulk (1987) gaat uit van die werkwoorden die met een vocaal beginnen, bijv. (got.) *áukan* “vermeerderen”; in het praeteritum van zo’n werkwoord hoefde aan het begin alleen een *ē* te worden toegevoegd: *ēūk* (got. *áiūk*). Analogisch daaraan werd *ē* geïnfigeerd in de andere werkwoorden: *hēait* enz. Hierdoor ontstaan vormen waarvan we ook in onze bespreking zijn uitgegaan zij het dus dat we geen analogie naar de (weinige) werkwoorden met anlautende vocaal hebben aangenomen. Zie Kortlandt 1991 die enige (corrigerende) aanvullingen geeft bij de verklaring van Fulk; zie deze publicatie ook voor de oudengelse vormen met *ēo* (*fēoll* ‘viel’ enz.) en de id. relicten van reduplicatie. Michiel de Vaan (persoonlijke mededeling: vgl. Fulk) gaat uit van *ē* uit *ea* in werkwoorden met vocaalanlaut; dit vocalisme werd productief als teken van het preteritum van klasse 7: *heait >

*heat > *hēt (*heait >> *hēt). Het geval got. *bauan* is gecompliceerd; vgl. Kroonen 2013. We hebben aangenomen dat het accent op de reduplicatiesyllabe lag maar dat is onderwerp van discussie geweest: zie bijv. Vennemann 1997 waarin dit niet wordt aangenomen. Voor het analogische verdwijnen van het vocalisme van de 2^e en 3^e pers.sg.pres. zie Goossens 1975. Voor de historische ontwikkeling is ook gebruik gemaakt van Hoezen 1991. Het overzicht van de sterke werkwoorden in het Standaardnederlands is gebaseerd op de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS): Geerts e.a. 1984.

Zie in verband met de frequentie-factor Dammel, Nowak & Schmuck 2010: vergeleken bij het Duits en het Nederlands houdt het Zweeds in sterkere mate het preteritum en participium preteritum uit elkaar doordat er nog een duidelijk aspectsverschil is. In de beide andere talen is de met het participium omschreven werkwoordstijd een sterke concurrent van het preteritum geworden. Oorspronkelijk gold deze situatie ook voor het Engels maar daarin is het preteritum later weer belangrijker geworden. In beide genoemde publicaties wordt het Nederlands vergeleken met het Duits en het Engels.

Voor de vorm *vand* in de omgeving van Breda zie J.H. Hoeufft, *Proeve van Bredaasch taal-eigen*, 1836. Op kaart 76 in Berteloot 1983 is mnl. *gegolden* vooral oostvlaams, op kaart 80 *gedregen* zuidwestelijk annex walchers. De (13^e-eeuwse) middelnederlandse vormen voor ‘worden’ worden besproken in Berteloot 1985. Voor de vormen *wierd* – *wierden* in de 18^e eeuw zie Rutten 2008. Voor het behoud van het vocaalverschil in de 2^e en 3^e categorie bij de klassen 4 en 5 vgl. Austefjord 1990 waarin gesteld wordt dat het Duits afkerig is van kwantitatieve verschillen terwijl in het Nederlands juist kwalitatieve verschillen (bijvoorbeeld als gevolg van Umlaut) verdwijnen. Voor mnl. *cam*, *came(n)* zie Mooijaart 1992, o.a. de kaarten 85a en b, en Rem kaart *kwam* op p. 197. Voor het preteritum van mnl. *staen* zie Mooijaart kaart 135. Voor de rol van frequentie bij het ontstaan van de ie-preterita in de 3^e klasse zie Nowak 2010.

Voor meer recente stamtijden in de dialecten zie FAND deel 2 zie kaarten 76 t/m 83 betreffende *bijten*, *breken*, *duwen*, *helpen*, *jagen*, *lopen*, *maken*, *sterven*, *vangen*, *varen*, *vriezen*, *vrijen*, *zoeken*, *zuigen*, *komen*, *leggen*, *liggen*. Op het FAND-materiaal zijn ook de volgende kaarten in Van der Sijs red. 2011 (hoofdstuk ‘woordvormen’ door Marc van Oostendorp en Anke en Pieter van Reenen) gebaseerd: *breken* pl. (4.8), *gekomen* (4.10), *gegeten* (4.11), *geloofd* (4.12), *ik legde/lag* (4.13), *hij heb* (4.14), *wij benne* (5.15), *leefdege* (4.16), *ik leef* (4.17), *ik breekt* (4.18) *hij breekt* (4.19), *vangen* – *ving* (4.24), *vriezen* – *vroom* (4.25). Zie voor *spuwen* kaart 202, in verhouding ook tot kaart 201 (*duwen*), in FAND 2/3. In het bijhorende commentaar wordt een andere verklaring van de γ gesuggereerd. Voor de preterita (en participia) met noordoostelijke Umlaut zie Kloeke 1955; zie voor het participium speciaal Hol 1937. Voor de noordoostelijke vorm *hef* zie Kloeke 1956a. Voor de Umlaut in de 3^e persoon zie de kaarten (4.6.1.8 t/m 10) in de MAND waaruit afgeleid kan worden dat de Umlautalternantie gemakkelijker verloren gaat bij de korte dan bij de lange vocalen. Voor het bij de 3^e persoon relatief umlautsloze Twente zie ook Goeman 2004. Voor de vormen *blezen*, *dregen*, *veren* zie Goossens 2000b. Zie voor deze vormen en de participia met $\bar{e}$ Boutkan 1995, p. 85 (promotie-exemplaar; handelseditie 1995). Over de belgisch brabantse sterke werkwoorden van de klassen 3b, 4 en 5 met opmerkelijk gesloten vocalisme zie Goossens 2000. Een uitvoerig overzicht van vocaalwisseling in het presens in een limburgs dialect (Hasselts) geeft Clerinx en Staelens 2014.

Voor de volledigheid noemen we hier ter aanvulling van de aantekeningen in dit en de volgende hoofdstukken nog een aantal dialectgrammatica’s: Laféber 1967 voor Gouda, Opprel 1896 voor Oud-Beierland, Sercu 1972 voor Oostende, Smout 1980 voor Antwerpen, Boutkan & Kossmann 1996 voor Tilburg, Ausems 1953 voor Culemborg, Van de Water 1904 voor de Bommelerwaard, Clerinx 2014 voor Hasselt (Belgisch Limburg), Keulen e.a. voor Limburg, Houben 1905 voor Maastricht, Bezoen 1938 voor Enschede, Spa 1996 voor Vollenhove, Spa 2000 voor Groot-IJsselmuiden, Spa 2004 voor Kallenkote, Steenwijk en Steenwijkerwold, Spa 2011 voor centraal Salland, Bloemhoff 2008a voor de Stellingwerven, Bloemhoff, Kocks & Niebaum 2008 voor Drenthe, Bloemhoff-de Bruijn 1994 voor Wijhe, Bloemhoff-de Bruijn 1998 voor Ommen, Bloemhoff-de Bruijn 2008 voor West-Overijssel, Van der Haar 1967 voor Genemuiden, Gunnink 1908 voor Kampen, Van Schothorst 1904 voor het noordwesten van de Veluwe, Scholtmeijer 2002 voor Utrecht, de Veluwe en Flevoland. In de aantekeningen bij hoofdstuk 45 (Klankleer) worden meer publicaties genoemd die echter vooral fonologisch van aard zijn.

2. WERKWOORDEN. ALGEMEEN

(1. werkwoord Germaans en Proto-indo-europees, 2. van Proto-indo-europees naar Germaans, 3. sterke werkwoorden, 4. zwakke werkwoorden, 5. preterito-presentia, 6. werkwoord *willen*, 7. athematische relictten, 8. uitgangen, 9. nominale vormen, 10, sterk en zwak door de eeuwen heen, 11. veranderingen, systeem 12. regionale verschillen, aantekeningen; voor de werkwoordspelling zie Kl. 15.11)

Opmerking vooraf. Zoals in dit boek te verwachten is, is de aandacht in dit hoofdstuk vooral op de vormen gericht en dus niet op de functies die slechts incidenteel worden aangestipt. In het algemeen kan gesteld worden dat werkwoorden een zeer basale woordsoort vormen.

2.1. WERKWOORD GERMAANS EN PROTO-INDO-EUROPEES

In het germaanse werkwoord onderscheiden we de volgende vormen:

naar genus (geslacht, grieks: diathesis): activum (actief) en passivum (passief, ook wel mediopassivum genoemd);
naar modus (wijze): indicatief, optatief (ook wel conjunctief genoemd), imperatief;
naar tempus (tijd): presens, preteritum;
naar numerus (getal): singularis, pluralis, met o.a. in het Gotisch nog dualisvormen;
naar persoon: 1^e, 2^e en 3^e persoon.

Het Proto-indo-europees moet een heel wat ingewikkelder systeem gehad hebben, vergelijkbaar met dat van in het Sanskrit of het Grieks maar wel met afwijkingen; in het Germaans zou dan evenals in het Hettitisch een sterke vereenvoudiging zijn opgetreden. Oude resten vinden we vooral in het Grieks en het Sanskrit maar ook in het Latijn terug (in het geheel niet in het Hettitisch) wat inderdaad erop wijst dat het systeem van de drie genoemde klassieke talen, vooral van het Grieks en het Sanskrit, nog dicht bij de prototaal staat.
Het Proto-indo-europees had de volgende onderscheidingen (namelijk 17, dat zijn er 4 meer dan het germaanse):

naar genus: activum en medium;
naar modus: indicatief, conjunctief, optatief, injunctief, imperatief;
naar tempus/aspect: presens, imperfectum, aoristus, perfectum (een plusquamperfectum is onzeker);
naar numerus: singularis, dualis, pluralis;
naar persoon: 1^e, 2^e en 3^e persoon.

Wat de stamvorming betreft zijn met het oog op het Germaans de volgende onderscheidingen van belang. Om te beginnen het verschil tussen de thematische en de athematische flexie; bij de eerste flexie staat er tussen de wortel en de uitgang een zogeheten themavocaal (ablautend *ē* of *ō*), bij de tweede is dat niet het geval. Ook voor de wortel moeten we met Ablaut rekening houden, verder, vooral in het perfectum, met reduplicatie. Zie voor beide het vorige hoofdstuk. De presensstam bevat vaak (dus niet altijd) een suffix, in het Germaans bijv. een *j*-suffix (*ēj*, *ējē*, *jē*) of een *n*-

suffix of n-infix, resp. type got. *bidjan* sterk 5 ‘bidden’, *hafjan* sterk 6 ‘heffen’, *namnjan* zwak 1 ‘noemen’, en type got. *fraihnan* sterk 5 ‘vragen’, got. *standan* ‘staan’ sterk 6. Van het augment dat in de verleden tijden (imperfectum, aoristus) vóór de wortel kwam te staan, is in het Germaans geen spoor meer te ontdekken (vgl. gr. *e-pherein* ‘ik droeg’ imperfectum, *e-themen* ‘zij zetten’ aoristus); dit houdt ongetwijfeld verband met het feit dat de genoemde tijden niet in het Germaans zijn overgegaan. Ten slotte had het Proto-indo-europees diverse soorten uitgangen, bijvoorbeeld primaire en (kortere) secundaire uitgangen. Zo heeft het (athematische) presens pie. *h₁es-mi (> got. *im* ‘ik ben’) de primaire mi-uitgang, de (athematische) optatief preteritum *bher-ieh₁-m met suffix ieh₁ (> got. *berjáu* ‘dat ik droege’) de secundaire m-uitgang. Verdere aspecten van het Proto-indo-europees worden in de volgende paragraaf toegelicht.

2.2. VAN PROTO-INDO-EUROPEES NAAR GERMAANS

(1. naar categorie, 2. deflexieproces)

2.2.1. NAAR CATEGORIE

Genera. Evenals het Proto-germaans had het Proto-indo-europees twee genera: actief en medium. De term *medium* is terecht omdat het aangeeft dat het subject nauw bij de handeling is betrokken; een eigenlijk passief kwam niet voor. Zo betekent de mediale griekse vorm *thuetai* niet ‘hij wordt geofferd’ maar ‘hij offert voor zichzelf’. (Voor een *constructie* met mediale betekenis vergelijk men limburgs *hij gaat zich iets (een borreltje) nemen*: hij doet dat voor zichzelf.) De (synthetische) germaanse passiefvormen, vgl. got. *nimada* ‘ik word genomen’, gaan echter wel op het proto-indo-europese medium terug. Men kan zich goed voorstellen dat een mediumfunctie in een passieffunctie verandert: vgl. binnen het Nederlands *zich verspreiden* en *verspreid worden*, met slechts een subtiel betekenisverschil. Later ontstaan er perifrastische (omschreven) vormen die het Gotisch reeds voor het preteritum passief gebruikt: *dáupiþs ist/was/warþ* lett. hij is/was/werd gedoopt’. Het Nederlands gebruikt nu in alle gevallen het perifrastische passief: *hij wordt/werd/is/was gedoopt*; dit geldt ook voor het Duits (dat overigens verder meer synthetische trekjes behouden heeft): *er wird getauft/er wurde getauft/er is getauft worden*. Zowel het protogermaanse preteritum indicatief (vgl. got. *dáupida* ‘ik/hij doopte’) als het dito presens passief (vgl. got. *dáupjada* ‘ik/hij word(t) gedoopt’) zouden in het Middelnederlands *dopedede* (nnl. *doopte*) geworden zijn; dit probleem verdween doordat voor het passief een omschrijving met *worden* enz. in gebruik kwam. Omdat het synthetische passief geen doorwerking in het Nederlands heeft gehad, zullen we er verder geen aandacht aan besteden.

Modi. Wat de modi betreft gaat de germaanse conjunctief terug op de optatief, d.w.z. op de “wensende wijs”, en dus niet op de conjunctief (die een mogelijkheid of een onwerkelijkheid aangaft). Traditioneel wordt in verband met het Gotisch de term *optatief* gebruikt. De germaanse conjunctief (optatief) combineert de functies van de proto-indo-europese conjunctief en optatief. Van de germaanse conjunctief is er in het Nederlands niet veel overgebleven; in het Middelnederlands was er al geen verschil in de pluralis. Conjunctief-functies kunnen thans worden vervuld door het preteritum en/of een omschrijving met *zou(den)*: *als ik het wist, als ik het zou weten...*; in geval van een wens wordt nog wel de oude conjunctiefvorm *moge* gebruikt: *moge hij nog lang leven* naast *hij leve lang*. De proto-indo-europese *injunctief* was een vorm die

noch heden noch verleden aangaf en daarom gemakkelijk kon worden gebruikt om een bedoeling aan te geven. Hij komt als modus niet meer in het Germaans voor. Verder had het Proto-indo-europees een imperatief met vier vormen: sg. 2, sg. 3, pl. 2, pl. 3. Behalve de laatste vinden we deze vormen in het Gotisch terug (*nim*, *nimadáu* ‘hij moet nemen’, *nimip*); de pluralis 3e persoon is niet overgeleverd. Wél vinden we een pluralis 1e persoon: *nimam* ‘laten we nemen’. Voor het Nederlands onderscheiden we een singularis- en een pluralisvorm: *neem*, *neemt*; laatstgenoemde vorm is in ieder geval in gesproken standaardtaal nauwelijks meer gangbaar. Opmerkelijk is dat in het Gotisch voor een gebod de imperatief werd gebruikt maar voor een vórbod de optatief samen met een negatie. Zie Kl. 7.2.

Tempora/aspecten. Verschillen in tijd c.q. aspect werden in het Proto-indo-europees met behulp van de vier genoemde “tempora” uitgedrukt: presens, imperfectum (‘onvoltooid verleden’), aoristus, perfectum (‘voltooid verleden’). De aoristus werd gebruikt om een in het verleden afgesloten gebeuren aan te duiden; deze tijd is qua gebruik verwant met de *passé simple* van het Frans (bijv. *j’aimai* bij *aimer*). Het perfectum duidde een gebeuren in het verleden aan dat leidt tot een toestand in het heden; het is (omgekeerd) ook mogelijk en waarschijnlijker dat het primair de toestand aanduidde die van het gebeuren het gevolg was. De eerstgenoemde betekenis heeft zich dan uit de tweede ontwikkeld. Het Proto-indo-europees had dus een systeem waarin zowel tempus als aspect een rol speelden. Het onderscheidde ‘tegenwoordige tijd’ (presens, oorspronkelijk ook perfectum) en ‘verleden tijd’ (imperfectum of aoristus). Het Gotisch houdt alleen het tempus over en heeft alleen nog een presens en een preteritum; de oude (sterke) vormen van laatstgenoemde tijd gaan voornamelijk terug op het perfectum. Het gotische preteritum verenigde dus een aantal functies waarvoor het Proto-indo-europees onderscheiden vormen had (imperfectum, aoristus, perfectum). Dit geldt uiteraard ook voor latere, nieuw gevormde preterita, namelijk die met nieuwe Ablaut (1.7) en die van de zwakke werkwoorden, die pas in het Germaans ontstaan. In bepaalde gevallen moeten we overigens ook met aoristusresten rekening houden, bijvoorbeeld bij de uitgangen van het zwakke preteritum (zie par. 4.4 hieronder). Het Proto-indo-europees had geen futurum en dat geldt ook voor het Gotisch. Het Nederlands laat zien dat deze tijd niet noodzakelijk is: vgl. *morgen ga ik naar het strand* en ook *dan gaan we naar het strand* (als uit de context duidelijk is dat dat morgen zal gebeuren). Toch ontstaat er in een later stadium een perifrastische tijd met *zullen*: *ik zal naar het strand gaan*, of met *gaan* ter aanduiding van nabije toekomst: *het gaat onweten* (in het Zuiden is *gaan* helemaal hulpwerkwoord van het futurum geworden). Naast het preteritum ontstaan er ook perifrastische vormen: *hij heeft/had gewerkt*, *hij is/was gekomen*, met een perfectum en een plusquamperfectum. Zowel het preteritum als het perfectum geven een gebeuren in het verleden aan; bij het perfectum wordt dat echter anders dan bij het preteritum (dat het “echte” verleden aangeeft) als nog van betekenis voor het heden gezien. De perifrastische tijden moeten niet lang vóór het Middelnederlands ontstaan zijn: vaak worden daarin nog preterita gebruikt waar in het modern Nederlands de voorkeur aan een omschreven tijd gegeven zou worden. In veel dialecten is intussen het preteritum een weinig gebruikte vorm geworden; in het Afrikaans is hij zo goed als verdwenen.

De drie westgermaanse talen Nederlands, Duits en Engels lopen uiteen in de keuze van de hulpwerkwoorden. Voor het futurum gebruikt het Nederlands *zullen*, het Duits *werden*, het Engels *will* or

shall. Voor een voltooide tijd gebruikt het Engels *to have*, het Nederlands en het Duits *hebben/haben* en *zijn/sein*. En vergelijk (nogmaals) het passivum onvoltooid: ndl. *worden* of Duits *werden* maar in het Engels door *to be*: *it is broken* (het onvoltooid passieve *zijn* is overigens ook van het Middelnederlands bekend). Voor het voltooid volstaat het Nederlands, althans het Standaardnederlands, met *zijn*: *het is gebroken*, terwijl het in het Duits *es ist gebrochen worden* is en in het Engels *it has been broken*.

Numerus en persoon. De dualisvormen in het Gotisch blijven beperkt tot de 1^e en 2^e persoon wat overigens ook voor de pronomina vormen geldt. De dualis is proto-indo-europees en komt bijvoorbeeld ook in het oude Grieks voor, en nog in veel meer talen, al dan niet indo-europees. Het Gotisch is de enige germaanse taal die de dualis niet alleen bij de pronomina maar dus ook nog bij de werkwoorden heeft. Voor de teloorgang van de dualis zie hdst. 3, 2.1.1.

Nominale vormen. Het Proto-indo-europees kende nog verschillende soorten participia in diverse tijdsvormen met diverse suffixen afgeleid; in de omschrijving krijgen we in het Nederlands steeds een participium presens. Er is een -nt-suffix (presens) dat we terugvinden in skrt. *ad-ant*, got. *it-and*, ndl. *etend(e)* en een -wes-suffix (perfectum actief) dat etymologisch verscholen zit in got. *berusjos* (ber-us-jos) 'de gedragen hebbenden' > 'ouders', substantief geworden. Deze participia werden vaak gebruikt doordat bijzinnen in de prototaal waarschijnlijk niet voorkwamen; in ieder geval wordt daaraan getwijfeld. Vergelijk hiervoor ndl. *fluitend viel hij van de trap* met *terwijl hij floot, viel hij van de trap*, afwisselend met participium en bijzin. Het Proto-indo-europees kende daarnaast een adjectivum verbale, afgeleid van een wortel in de nultrap, meestal op -tō- maar ook op -ēnō- of -ōnō-: vgl. resp. got. *nasips* 'gered' part.pret. met þ uit t; *fulgins* 'verborgen', oorspronkelijk part.pret., adjectief geworden; *numans* part.pret. 'genomen'. Vergelijk voor het Nederlands resp. *gemaak-t* (zwak) en *genom-en* (sterk). Of er oorspronkelijk bij het participium preteritum betekenisverschil was tussen het t-suffix en het n-suffix (waardoor het geschikt was voor het zwakke resp. het sterke werkwoord) moet hier in het midden blijven. Waarschijnlijk kwamen er in het Proto-indo-europees geen (onverbuigbare) infinitieven voor. Wel had het verbuigbare verbale nomina waarbij het object in de genitief kwam te staan (vgl. ndl. *het doden van een man*). Uit bepaalde casus (naamvallen) daarvan konden zich infinitieven ontwikkelen; zo gaat de germaanse infinitief op een accusatief op -onom terug (got. *it-an*). De infinitief kan in het Middelnederlands en soms nog in dialecten verbogen worden (gerundium); middelnederlandse vormen zijn *te lesene*, *te keerne*, *te maenne* (< *te manene*), *te meerre* (< *te meerene*), *te velle* (< *te vellene*). Historisch gezien gaat ook deze vorm op een verbaal nomen, in het Germaans een jā-stam, terug. In een vorm als *te copenne* moet de -nn- dan ook uit jod-geminatie verklaard worden.

2.2.2. DEFLEXIEPROCES

Van de proto-indo-europese en ook nog oudgermaanse "vormenrijkdom" is als gevolg van het proces van deflexie (Kl. 16 en 17) in het hedendaagse Nederlands niet veel meer terug te vinden. Voor een deel vonden de veranderingen klankwettig (fonologisch) plaats, voor een ander deel berusten ze op (morfologisch gemotiveerde) analogie. De vraag is hoe de krachtsverhouding tussen beide factoren is. Morfologisch gemotiveerde analogie doet als het om deflexie gaat wat vreemd aan: zou men niet eerder morfologisch gemotiveerd behoud of herstel van vormverschillen verwachten? Morfologische vormverschillen kunnen natuurlijk wél verdwijnen wanneer ze door andere verschillen gecompenseerd worden; vgl. de conjunctieffunctie waarvoor

we nu een omschrijving met *zou(den)* kunnen gebruiken. En analogisch behoud of herstel komt wel degelijk voor: zo dreigde door de sjwa-apocope het verschil tussen presens *maakt* en preteritum *maakte* te verdwijnen; *maakte* heeft zich (uiteindelijk) kunnen handhaven. Ook kan de analogie verschillen opruimen die geen belangrijke functie (meer) hebben. Zo breidt in het Oudnederlands de *ōn*-uitgang van de 1^e pers.sg.pres.indic. zich van bepaalde werkwoorden ook tot andere werkwoorden uit. “Overbodige” verschillen tussen woordklassen verdwenen hiermee: bovendien wa er het voordeel dat er verschil met de conjunctiefvormen ontstond. Zie hierover meer in par. 8.2.2 onder punt 1. Maar door de fonologie kan ook een niet onbelangrijk verschil verdwijnen, dat dan niet op de een of andere wijze hersteld wordt. Zo vinden we door een fonologische oorzaak voor de infinitief got. *biudan* en de 1e pers.pl. got. *biudam* in het Nederlands nog maar één vorm: *bieden* (evt. ook met n-apocope: *biede*). Deze vorm komt analogisch ook in gebruik als 3e persoon pluralis; op grond van got. *biudand* zouden we namelijk **biedend* verwachten. Het is echter ook mogelijk dat de slot-d van **biedend* in de sandhi verloren is gegaan, d.w.z. dat *bieden* zonder -d aan metanalyse moet worden toegeschreven, wanneer er namelijk een woord met aan het begin een d volgde. Hoe dan ook, belangrijke vormverschillen zijn hiermee verdwenen. Dit hoeft echter geen ramp te zijn omdat context en situatie desambiguerend kunnen werken. Bij iedere taal is er namelijk een subtiel evenwicht tussen wat expliciet tot uitdrukking komt en wat aan de goede verstaander wordt overgelaten. Per taal manifesteert zich dit op een andere manier: de uitgebreide morfologie van zo’n prototaal als het Proto-indo-europees leidt tot een hoge mate van explicitering; het gebruik van participia presens in plaats van bijzinnen heeft echter het omgekeerde effect. Vergelijk al fluitend in het in de vorige paragraaf gegeven zinnetje: ‘terwijl hij floot’, ‘omdat hij floot’, ‘wanneer hij floot’, ‘hoewel hij floot’?

In beperkte mate vinden we al samenvallend of verlies van de uitgang in het Gotisch c.q. het oude Germaans terug. Zo vinden we met samenvallend en zonder uitgang got. *nam* zowel ‘ik’ als ‘hij nam’ (pie. resp. *-h₂e en -e) en vinden we ook samenvallend bij *nimip* ‘hij neemt’ en ‘jullie nemen’ (pie. *-eti, en *-eth₁e-). Deze vorm kan trouwens ook imperatief 2^e pers.pl. zijn (pie.*-ete). Het verlies van nogal wat verschillen in uitgang maakte het noodzakelijk dat voortaan een pronominaal subject “tot uitdrukking” kwam: vgl. got. *jah qam* met en ***hij*** *kwam*. Het Gotisch was dus anders dan het moderne Nederlands en anders ook dan het Middelnederlands nog een “pro-droptaal”: alleen bij nadruk werd het pronomen gebruikt. De zogeheten subjectsverplichting is zo sterk geworden dat ook bijv. *regent* een, weliswaar leeg, subject gekregen heeft: *het regent*; vgl. ook *er wordt gedanst* waarin *er*, oorspronkelijk bijwoord (< *daar*), wel als plaatsonderwerp wordt opgevat. Overigens is got. *rignip* ‘het regent’ precies genomen geen voorbeeld van “pro-drop” omdat er van een echt subject geen sprake is. Een prodrop-verschijnsel (in zekere zin) in het moderne Nederlands is de imperatief waarbij de 2^e persoon “verzwegen” wordt: *neem!* ongeveer ‘jij moet nemen’.

Toch bleven er nog tamelijk veel uitgangen over wat tot gevolg had dat in het Nederlands in feite de subjectsfunctie op twee manieren wordt gecodeerd, in de uitgang en meestal ook nog in een pronomen of een substantiefgroep, wat typologisch uitzonderlijk schijnt te zijn. De uitgangen voegen in semantisch opzicht niet zo heel veel meer toe (en misschien zelfs helemaal niets meer); vergelijk dit met de pluralisuitgangen bij de substantieven die semantisch wel belangrijk zijn. Het verschil tussen beide soorten uitgangen wordt wel aangeduid respectievelijk met de termen *contextueel* en *inherent*. Dit is een belangrijk verschil dat zich ook in plaatsing manifesteert

inherente uitgangen bevinden zich dicht bij de stam dan de contextuele: vgl. *zij maak-te-n* waarin (aangenomen dat de -n uitgesproken wordt) -te- de verleden tijd aanduidt (inherent) en -n dat het subject meervoudig is. In feite hebben de werkwoordsuitgangen in kwestie alleen in de zinsstructuur nog een functie door het verband met het subject aan te geven. Dit geldt dan vooral voor de bijzin waarin subject en werkwoord zich op enige afstand van elkaar kunnen bevinden. De uitgangen zouden daarom zonder veel bezwaar kunnen verdwijnen. Het is opmerkelijk dat dit, anders dan in het Afrikaans, in het Nederlands inclusief de dialecten tot dusver niet gebeurd is. Hieruit blijkt dat men met een dubbele codering niet zo heel moeite heeft; misschien heeft deze (vergelijk nogmaals de zinsstructuur) zelfs voordelen. Wat het Afrikaans betreft moeten we ermee rekening houden dat we voor het ontstaan ervan met creolisering (bij een sterke vorm van meertaligheid) moeten rekening houden. Hierbij kan een drastische vormreductie optreden. Samengevat. Het is niet altijd zo eenvoudig om te bepalen wat er het eerst was, bijvoorbeeld de teloorgang van de conjunctievormen of de compenserende omschrijving met het hulpwerkwoord *zou(den)*? Het gaat hier om een ingewikkeld en langdurig heen-en-weerproces waarvoor wel de term *drift* gebruikt wordt. Uitgangen kunnen dus verdwijnen of met meer dan één functie verbonden raken. Door de deflexie kunnen zelfs hele delen van het morfologisch systeem verloren gaan. Zo is het ondanks resten als *leve de koning*, *ware het niet*, *het zij zo* enz. niet zinvol meer om voor het Nederlands van een conjunctief te spreken. Het verdwijnen van de oude morfologie wordt hier en ook elders dus opgevangen door het gebruik van hulpwerkwoorden. En er is zoals we gezien hebben, ook de subjectsverplichting. Het Nederlands heeft zich dus vanuit zijn voorstadia van een overwegend synthetische tot een overwegend analytische taal ontwikkeld.

Er is al een sterke morfologische reductie opgetreden op de overgang van Proto-indo-europees naar Germaans. Diverse functies worden vormelijk aan elkaar gekoppeld: ‘wens’, ‘mogelijkheid’, ‘onwerkelijkheid’ in de optatief/conjunctief, diverse nuances van ‘tijd’ en ‘aspect’ in het preteritum. Dit is in zoverre merkwaardig dat het Germaans – en dat geldt ook voor het Hettitisch dat ook een sterke vereenvoudiging laat zien – zich aan de rand van het (oorspronkelijke) proto-indo-europese taalgebied bevindt. Aan de randen zouden we taalgeografisch gezien juist behoud van de oude toestand verwachten; vgl. wat in Kl. 36.2 in verband met de obstruenten is opgemerkt. Zo’n sterke morfologische vereenvoudiging zou op de doorwerking van een substraat kunnen wijzen of op een situatie van uitgebreide tweetaligheid. Er is dus sprake van morfologische reductie maar we moeten het belang ervan wél relativeren: als we de later onstane omschreven vormen meetellen, komen we tot 15 onderscheidingen. Hiermee zijn we weer bijna op het niveau van het Proto-indo-europees: activum, omschreven passivum; indicatief, omschreven conjunctief, imperatief; presens, preteritum, omschreven perfectum, omschreven plusquamperfectum, omschreven futurum; twee numeri; drie personen.

De Renaissance-grammatici (17^e eeuw) hebben hun best gedaan om nog zoveel mogelijk morfologie te redden, door oude onderscheidingen te handhaven of eventueel nieuwe in te voeren. Zij spiegelde zich daarbij aan de “vormenrijkdom” van het Latijn en probeerden volgens hen storende ambiguïteit te vermijden. Zo moest men volgens de haarlemse grammaticus Samuel Ampzing verschil maken tussen singularis *gy bemint* (de vorm met syncope) en pluralis *gy beminnet* (de vorm zonder syncope) al geeft hij toe dat laatstgenoemde vorm geen spreektaal is. De leidse grammaticus Christiaan van Heule gebruikt dit verschil (wat in het taalverleden geen steun vindt) om in de pluralis resp. indicatief en conjunctief aan te duiden; de Statenvertalers deden dat ook in de singularis. Het verschil in getal kon dan worden uitgedrukt door middel van

het pronomen: *gij – gijlie(den)*. Soms ging een grammaticus in de taalontwikkeling mee: zo aanvaardde de ook leidse grammaticus Petrus Leupenius de eenheids-imperatief zonder -t zoals die in het 17^e-eeuwse Hollands gewoon was geworden. Zijn collega's wensten echter verschil tussen singularis en pluralis; de regel van Arnold Moonen (17^e – 18^e eeuw): geen uitgang in de singularis, -t in de pluralis, heeft het gewonnen. Het grammaticale streven heeft tot gevolg gehad dat er een typische schrijftaal ontstond die tot in de 20^e eeuw haar doorwerking had (vgl. Kl. hfdst. 15). Voorbeelden ontleend aan de 19^e-eeuwse Potgieter zijn (*dat ik haar gevonden*) *hebbe* (met oude 1^e persoon), *gij gadesloegt* (met id. 2^e persoon), (*dwing hem dat hij*) *late* (3^e persoon, met conjunctief). De informele gesproken taal ging haar eigen gang.

2.3. STERKE WERKWOORDEN

Hier volgt nog een keer de globale indeling van het germaanse sterke werkwoord (zie verder vorig hoofdstuk):

sterke werkwoorden

Gotisch	Nederlands
1a. met Ablaut: klasse 1 t/m 6 (steigan – stáig enz.)	met Ablaut (stijgen – steeg)
1b. met Ablaut + reduplicatie: klasse 7 (letan – laílot)	met nieuwe Ablaut (laten – liet)
2. met reduplicatie zonder Ablaut (háitan – haíháit)	met nieuwe Ablaut (heten – hiet, anal. heette)

N.B. presens-j: got. *bidjan*, ndl. *bidden* met jod-geminatie (5), got. *hafjan*, ndl. *heffen* id. met ook i-Umlaut (6), presens-n: *keinan* (1), *fraíhnan* (5), n-infix: *standan* (6) (vgl. ndl. pret. *stond – stonden*). De tussen haakjes geplaatste cijfers verwijzen naar de klassen.

2.4. ZWAKKE WERKWOORDEN

(1. inleiding, 2. zwak zonder bindvocaal, 3. zwak met bindvocaal, 4. dentaal-suffix)

2.4.1. INLEIDING

De definitie van het zwakke werkwoord luidt dat het preteritum plus het participium preteritum met een dentaal-suffix worden gevormd: vgl. ndl. *maken – maakte – gemaakt*, *loven – loofde – geloofd* <geloofd>. Een negatieve definitie: werkwoorden zonder Ablaut, is niet mogelijk omdat bijv. uit got. *briggan – brāhta* (uit * brānxta-) – *brāhts*, ndl. *brenge(n) – bracht* (ook *gebracht*), resp. met ě- en ö-trap, blijkt dat bij een zwak werkwoord zij het sporadisch Ablaut mogelijk is. De zwakke werkwoorden moeten om te beginnen in twee hoofdklassen worden verdeeld: die met een bindvocaal in het preteritum en die zonder zo'n vocaal. Vergelijk got. *wandjan* 'wendden' – *wandida – wandíps* (ndl. *wenden – wendde – gewend* met later verlies van de bindvocaal) met *pagkjan* 'denken' – *pāhta – pāhts* (ndl. *denken – dacht – gedacht*; vgl. ook *briggan*). De eerste groep bevat in het Gotisch vier klassen: behalve *wandjan* (1) *salbōn* 'zalven' – *salboda – salbops* (2), *haban* 'hebben' – *habáida – habáíps* (3) en *fullnan* 'vervuld raken' – *fullnoda –*

fullnops (4). De vierde klasse ontbreekt in het Westgermaans; we hoeven er dus voor het Nederlands geen rekening mee houden.

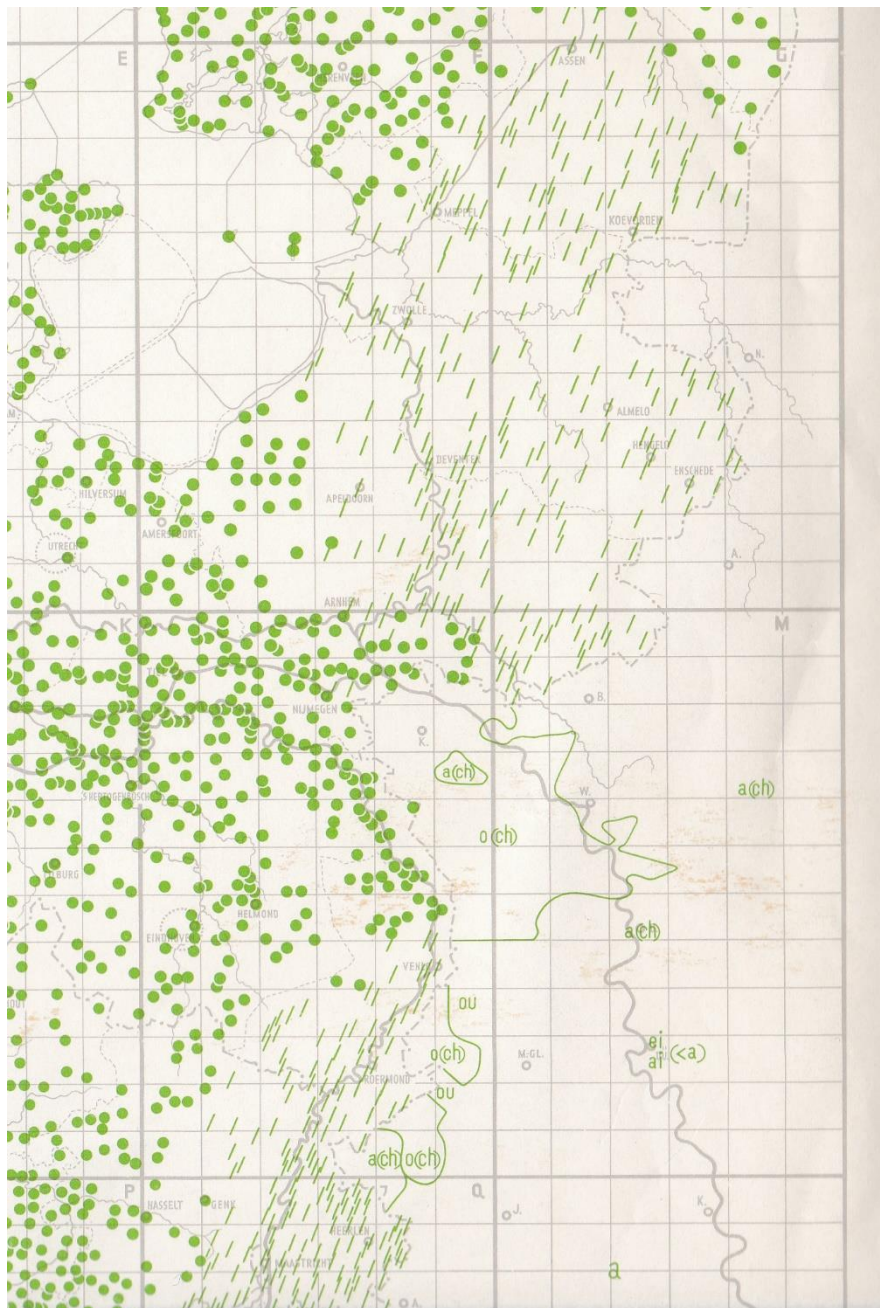
2.4.2. ZWAK ZONDER BINDVOCAAL

De groep zonder bindvocaal bevat als belangrijke subgroep de preterito-presentia. Het gaat hierbij om oude perfectumvormen die presensbetekenis hebben gekregen en in het Germaans dus als presentia verschijnen. Een voorbeeld is got. *wáit* ‘ik weet’ < ‘ik heb gezien’, een nieuw preteritum is daarbij later op de zwakke manier gevormd: got. *wissa* (ndl. *wist*) uit *wit-ta; vgl. ook de secundair gevormde infinitief *witan*. Zie voor een uitvoerig overzicht par. 5 dit hoofdstuk. Ook bij got. *wiljan* (ndl. *willen*) dat teruggaat op een oude optatief perfectum, is een dergelijk preteritum gevormd: got. *wilda* (ndl. *wilde*). Zie par. 6 dit hoofdstuk.

Een alternatieve visie houdt in dat er in het Proto-indo-europees reeds sprake was van een presensbetekenis: ‘toestand als voltooiing van een handeling’, of zelfs ‘toestand zonder meer’. Vanuit laatstgenoemde betekenis kan dan eventueel de perfectumbetekenis zich ontwikkeld hebben. De preterito-presentia hebben in deze visie de oude betekenis behouden.

Tot de overige werkwoorden zonder bindvocaal behoren verder, behalve reeds genoemd *briggan* en *þagkjan*, got. *brūkjan* ‘gebruiken’ – *brūhta*, got. *bugjan* ‘kopen’ – *baúhta* – *baúhts*, got. *þugkjan* – *þūhta* – *þūhts* (ndl. *dunken* – *docht*), ndl. *zoeken* – *zocht* – *gezocht* (got. *sokjan* is regelmatig zwak geworden: *sokida* enz.), got. *waúrkJan* – *waúrhta* – *waúrhts* (ndl. *wrocht*, *gewrocht*, mnl. ook *wrachte*, *gewracht*). Het zijn behalve *briggan* (voor de variant *brenge*n moeten we wel i-Umlaut door j aannemen) steeds jan-werkwoorden, teruggaande op proto-indo-europese vormingen met -ēj/i-. Latere vormingen hebben er zich bij aangesloten: mnl. *copen* (uit lat. *caupo* ‘koopman’) – *cochte* – *gecocht* (oorspr. *cofte* – *gecoft*), mnl. *cnopen* – *cnochte* – *gecnocht* (beide eveneens met *xt* uit *ft*), mnl. *roeken* ‘geven om’ (vgl. *roeke-loos*) – *rochte* – *gerocht*, mnl. *raken* – *rocht* – *gerocht* (vgl. nog zeeuws *kwieterocht* ‘kwijtgeraakt’), oostmnl. *geloven* – *gelochte* (met *ft* uit *xt*), *dopen* – *dochte* (id.); verder heeft zich hierbij ook *hebben* aangesloten met *hadde* – *gehad* (zie 8.6 dit hoofdstuk). Voor de consonantische afwisselingen zie Kl. 36.1.3.

Opmerkelijk is dat we bij sommige van de hierboven besproken werkwoorden Ablaut aantreffen, niet alleen bij *briggan* (ē-trap) – *brāhta* (ō-trap) maar ook bij *werken* (ē-trap) – *wracht(e)* (ō-trap) naast *wrocht* (nultrap). De mogelijkheid is daarom geopperd dat we hier en ook in andere gevallen in oorsprong met sterke werkwoorden te maken hebben die later in het perfectum > preteritum (en in aansluiting daarbij ook in het participium) een dentaal suffix erbij gekregen hebben, misschien ter vorming van een plusquamperfectum (wat bevordert kan zijn doordat het perfectum vooral een toestand aanduidde). Opmerkelijk is overigens ook dat in de hierboven genoemde oude vormingen de stam steeds op een velair eindigt; bij de verwante preterito-presentia (par. 2.5) is dat echter niet altijd het geval, wél in *áihta*, *mahta*, *ohta*, *nah*, mnl. *dochte* (vijf op twaalf). Voor oudsaksische vormen zonder bindvocaal bij werkwoorden voor ‘zeggen’, ‘leggen’, ‘hebben’ zie par. 8.6.

Kaart 2: *brocht* in het oosten (*brocht* groene stippen)
(ANKO kaart 2)

Wat betreft de als ingweoons beschouwde vormen *brocht* en *docht* is het opmerkelijk dat ze zo'n groot deel van het taalgebied in beslag nemen en dus zeker niet tot het kustgebied beperkt blijven; ze zijn bijvoorbeeld, in ieder geval heden ten dage, ook brabantse (de *ā*-vormen zijn limburgse en noordoostelijk maar niet gronings). Zie kaart 2.

Ook in vroegere perioden kwamen verschillende varianten naast elkaar voor, met in de middelnederlandse periode *brocht*, *dacht* in de brabantse-limburgse schrijftaal. Mogelijk stond de brabantse onder invloed van de limburgse c.q. meer oostelijke schrijftaal. Nu komt het wel vaker voor dat ingweonismen een grote

verspreiding hebben (zie voor deze oudere verschijnselen Kl. 10) maar andere voorbeelden met *ō* in plaats van *ǣ* met zo'n wijde verspreiding zijn niet bekend. Het kan zijn dat we moeten denken aan invloed van de andere werkwoorden zonder middenvocaal. Die preterita hadden vaak een *ō* vóór stemloze velaire fricatief: *zocht*, *wrocht*, *docht*, *knocht*, *kocht*, *rocht*, *gelocht*, en dat kan het succes van de ingweoonse vormen *brocht* en *docht* eveneens met zo'n fricatief bevorderd hebben. De keuze van *ǣ* voor de schrijftaal kan aan Duits beïnvloede bijbelvertalingen toegeschreven worden maar ook aan invloed van de Brabantse-Limburgse schrijftaal. Bij de vermijding van *docht* 'dacht' kan een rol gespeeld hebben dat dit ook het preteritum van *dunken* kon zijn (hoewel dit ook zwak voorkwam). De Statenvertalers kozen voor de vormen met <a>.

2.4.3. ZWAK MET BINDVOCAAL

Wat de presensvorming betreft sluit de 1^e klasse (type *wandjan*, *nasjan*) aan bij de sterke *jan*-werkwoorden in de 5^e en 6^e klasse sterk (type *bidjan*, *hafjan*) evenals bij een aantal zwakke werkwoorden zonder bindvocaal (zie boven). Een belangrijke subgroep in de 1^e klasse zijn de van sterke werkwoorden afgeleide causatieven, te omschrijven met 'doen', met doorgaans *ō*-trap; omdat het accent oorspronkelijk op het suffix (pie. -*ējē/ō*) lag, kunnen deze werkwoorden de werking van de Wet van Verner vertonen. Vanwege de *j* in de volgende syllabe laten ze ook waar mogelijk *i*-Umlaut c.q. jod-geminatie zien; stond er geen *j* maar wél een *i*, dan vond alleen Umlaut plaats. Voorbeelden zijn got. *dragkjan* 'doen drinken' > 'drenken' (vgl. *het paard drenken*) bij *drigkjan* (klasse 3a) en *nasjan* 'redden, doen genezen' bij (*ga*)*nisan* 'gered worden, genezen' (klasse 5). In *nasjan* vinden we echter een analogische *s*; de klankwettige *z* (door Verner) met daaruit ontstane *r* (rhotacisme) vinden we in mnl. (*hem*) *gheneren* 'in z'n levensonderhoud voorzien' (vgl. ook *nering*) bij *genezen*. (Soms is er eerder sprake van een intensieve/iteratieve betekenis, bijv. in got. *wrakjan* naast *wrikan*, beide 'wreken'.) Er zijn ook factitieve vormingen, te omschrijven met 'maken', met pie. -(*ē*)*jē*-. Het zijn afleidingen (pie. -*jē/ō*) van substantieven: got. *táiknjan* 'een teken maken > tonen' bij *táikns* 'teken', of van adjectieven, bijv. *hnáiwjan* 'nederig maken > vernederen' bij *hnáíws*. In het algemeen kan de betekenis van de klasse 1-werkwoorden dus omschreven worden met 'doen' (causatief) of 'maken' (factitief). Een semantische uitzondering is bijv. got. *siponjan* 'leerling zijn' bij *siponeis* 'leerling' maar het zou kunnen zijn dat dit ook transitief kon zijn ('tot leerling maken') en later ook intransitief geworden is (vgl. als semantische parallel *leren* dat ook beide gebruikswijzen kent). Een intensiverende betekenis heeft bijv. got. *wrakjan* bij *wrikan* sterk 5 'wreken'. De afleiding van substantieven of adjectieven is in het Gotisch zeker produktief geweest en dat kan tot semantische uitwaaiëring geleid hebben. Een morfofonologisch gegeven is de afwisseling in het gotische presens van -*is/iþ* en -*eis/eiþ* in de uitgangen: vgl. bijv. *nasjis* 'jij redt' met korte stam tegenover *sokeis* 'jij zoekt' met lange. Zie hiervoor verder Kl. 5.6.1. In de subparagrafen in 1.9 zijn al diverse voorbeelden van (oorspronkelijke) causatieven gegeven.

Klasse 2 (pie. -*ēh₂*) bevatte in eerste instantie deadjectieven; een mogelijk gotisch voorbeeld is *frijon* 'liefhebben' (bij *frija*- 'vrij'), later ook denominatieven: vgl. got. *fiskon* 'vissen' bij *fisks* 'de verhouding tussen *salbon* 'zalven', dat meestal als standaardvoorbeeld wordt gebruikt, en *salbons* 'zalf' ligt moeilijk). Dat de vorming populair was, kan bijvoorbeeld blijken uit *þiudanon* 'koning zijn' bij *þiudans* 'koning'. (De werkwoorden die hier thuis horen, hebben in het Gotisch en ook in andere oudgermaanse talen door het hele paradigma heen een *ō*: got. *salbon*, *salbo*,

salbos enz., ook in de optatief: *salbo*, *salbos* enz. Voor het etymologisch verband tussen ‘lief’ en ‘vrij’ zie het etymologisch woordenboek.)iwa

Klasse 3 (pie. suffix -eh₁) bevat meestal intransitiva, bijv. *þahan* ‘zwijgen’; in dit licht gezien is het gewoonlijk als voorbeeld gegeven werkwoord *haban* een uitzondering (voor ndl. *hebben*, osa. *hebbian*, zie par. 8.6). Transitief zijn echter ook *arman* ‘zich ontfermen over’ bij *arms* ‘arm, behoeftig’ (dus oorspronkelijk ‘iemand als arm behandelen’) en *gaþiwan* ‘tot dienstbaarheid brengen, tot slaaf maken’ bij *þius* ‘dienaar’. Kenmerkend in het Gotisch is de afwisseling a/ái: *haban*; *haba*, *habáis* enz., met in de optatief steeds ái: *habáis*, *habái* enz., echter met -áu in de 1^e pers.sg.pres.: *habáu*.

Klasse 4 (niet in het Westgermaans) bevat de -nan-werkwoorden: got. *fullnan* ‘vervuld raken’; in het preteritum verschijnt -no-: *fullnoda*. De -n- komt door het hele paradigma voor: *fullna*, *fullnis* enz., ook in de optatief voor zover overgeleverd (maar weer met -áu in *fullnáu* 1^e pers.sg.pres.). De werkwoorden in kwestie kunnen zowel deverbale afleidingen zijn: bij *andbindan* hoort *andbundnan* ‘ontbonden raken’ met de vocaal van het participium preteritum, als deadjektivische: bij *daúps* ‘dood’ hoort *gadáuþnan* ‘dood gaan, sterven’. In het laatste geval staan ze steeds naast transitiva, in casu *gadáuþjan* ‘doden’. De meeste werkwoorden hebben intransitief-inchoatieve betekenis ‘in een bepaalde toestand raken’; dit impliceert een niet-agentief subject en wegens het ontbreken van een object ook het ontbreken van een passief.

Als gevolg van de klankwetten zijn de hierboven besproken klassen als zodanig niet meer in het Nederlands terug te vinden, met de aantekening dat in de (laatste) voorstadia ervan klasse 4 dus niet aanwezig is geweest. In het Oudnederlands zijn nog klasse 1 en klasse 2 te onderscheiden: de eerste kenmerkt zich door een i als bindvocaal in het preteritum, de tweede door een o als zodanig. Vergelijk *neridon* ‘zij redden’ met *macodon* ‘zij maakten’. Maar naast -*nerida* kon echter ook analogisch -*neroda* voorkomen. Klasse 1 kan zich zoals opgemerkt manifesteren in jod-geminatie c.q. i-Umlaut. Hierbij moeten we ook met zgn. Rückumlaut (zie Kl. 34.9) rekening houden. Zo heeft *kennen* niet alleen als mnl. preteritum *kende* maar ook *kande* en zo ook *ghekent* en *ghekant* als vormen van het participium preteritum. De vormen met *ë* hebben, afgezien van zuidoostelijke dialecten, het pleit gewonnen. Dat de *ě/ã*-wisseling nog lang vitaal is gebleven, blijkt uit het feit dat bij een frans leenwoord als mnl. *prenden* (*prendre*) een participium *gheprant* voorkomt. Behalve bij (*be*)*kennen* en *prenden* vinden we in het Middelnederlands de afwisseling bij (*be*)*wenden*, *bernen* ‘branden’, *nennen* ‘noemen’, *rennen*, *scenden*, *senden* (onl. *sanda* bij *sendon*).

Aan het begin van het Germaans moeten we een periode aannemen waarin het sterke procédé sterk werd uitgebouwd en productief was; er zijn nogal wat gevallen die als kandidaat-woorden voor substraatwerking kunnen worden beschouwd, vgl. hfdst. 1, 2 (1). Hierop volgde een periode, die nog steeds voortduurt, waarin het zwakke procédé (vooral van de 2e klasse) de wacht overnam. Nieuwe werkwoorden, en dat geldt ook voor leenwoorden, krijgen de zwakke vervoeging. Slechts incidenteel (dus niet systematisch) komt er een nieuw sterk werkwoord bij voor een al bestaand zwak. Voorbeelden daarvan zijn in de subparagrafen van 1.9 besproken. Dat de sterke werkwoorden het in productiviteit tegen de zwakke moesten afleggen, moet er zeker aan worden toegeschreven dat het sterke systeem door allerlei klankwetten en analogieën (vgl. vorig hoofdstuk) steeds ingewikkelder werd. De basis-oorzaak kan echter geweest zijn dat het zwakke procédé algemeen toepasbaar was.

2.4.4. DENTAAL-SUFFIX

De herkomst van het dentaal-suffix is een bekend probleem uit de historische grammatica van het Germaans waarover veel discussie is geweest en waarover nog veel discussie gevoerd zal worden. Volgens sommige theorieën gaat het suffix terug op pie. *t* (> *þ* > *ð* via de Wet van Verner), volgens andere op pie. *dh* (> *ð*). Voor beide opties is wel wat te zeggen. Voor de preterita met bindvocaal lijkt de beste oplossing om uit te gaan van pie. *dh*: deze preterita gaan dan terug op combinaties van een verbaal substantief plus vormen van het werkwoord ‘doen’. Dus *nasjida* moet oorspronkelijk worden begrepen als ‘redden deed ik’. In dit geval zou het verbale substantief **nasi-* geweest zijn dat we met nog een extra suffix terugvinden in got. *naseins* ‘redding’. Als dit juist is, dan is dat in het Germaans de eerste stap in de ontwikkeling in meer analytische richting geweest (aangenomen dat het Proto-indo-europees volledig synthetisch was wat niet zeker is). De uitgangen van de preterita doen in ieder geval sterk aan oude preteritum-vormen van ‘doen’ denken welke vormen meestal teruggaan op proto-indo-europese aoristusvormen. De overeenkomst (zeker in de pluralis en de 2^e pers.sg.) is te opvallend om op toeval te berusten. Vergelijk de volgende voor ‘doen’ gereconstrueerde protogermaanse vormen met daarnaast de preterita indicatief van het Gotisch (pgm. *d-* is pie. *dh-*; vgl. skrt. *a-dhām* sg. 1 met augment *a-*):

pgm.	got.	pgm.	got.
* <i>dēn</i> (sg. 1)	<i>nasi-da</i>	* <i>dēdume</i> (pl. 1)	<i>nasi-dedum</i>
* <i>dēs</i> (sg. 2)	<i>nasi-des</i>	* <i>dēduþe</i> (pl. 2)	<i>nasi-deduþ</i>
* <i>dēt</i> (sg. 3)	<i>nasid-a</i>	* <i>dēdunt</i> (pl. 3)	<i>nasi-dedun</i>

Voor het suffix in het participium zonder bindvocaal moet in ieder geval aan pie. *t* gedacht worden. We gaan uit van pie. *-to-*, met accent, het suffix van een van de verbale adjectieven in het Proto-indo-europees (zie par. 1); vgl. lat. *amā-tus*, ‘bemind’, *delē-tus* ‘verwoest’, *fac-tus* ‘gemaakt’ enz. (overigens niet meer met het accent op het suffix). Vergelijk in het geval van *briggan* (*-ŋgh-* > *-ŋg-*) *brāhts* met *-gh-t-* > *-k-t-* (assimilatie) > *-χt-* (Germaanse Klankverschuiving, let ook op de Ersatzdehnung), in het geval van bijv. *þangkjan* (*-g-* > *-k-*) *þāhts* met *-g-t-* > *-k-t-* > *-χt-* (id.). De flexie van het participium preteritum is blijkens het Gotisch zowel die van het sterke als die van het zwakke adjectief (Kl. 6.3.2). Het c.q. een *t*-suffix vinden we echter ook in het preteritum (in oorsprong perfectum) terug, verder ook in het participium preteritum van de zwakke werkwoorden met bindvocaal. Doordat in het laatste geval *þ* intervocalisch stond en het accent volgde, trad de Wet van Verner op, met als gevolg *ð*, door assimilatie *þ* (vgl. *nasidis*, *nasips*). De van deze werkwoorden bekende preteritum-uitgangen treffen we ook aan in het preteritum van de werkwoorden zonder bindvocaal: vgl. *brāhta*, *brāhtes*, *brāhta*, *brāhtedum* enz. Welke veranderingen er precies in het spel geweest zijn, laten we hier onbesproken; duidelijk is wel dat het werkwoord ‘doen’ een rol gespeeld moet hebben en daarnaast ook een *t*-suffix. Van het bovenstaande gaat de suggestie uit dat de werkwoorden met en zonder bindvocaal, in een soort kruisbestuiving, een nauw met elkaar verweven ontwikkeling hebben doorgemaakt.

Bij de werkwoorden met bindvocaal vond later in het preteritum (reeds genoemd in par. 2.2.2) geen sjwa-apocope plaats of werd de oorspronkelijke vorm weer spoedig hersteld om samenvallend

met het presens te voorkomen: vgl. *maakte* > *maakt, *schudde* > *schud(t). Bij de werkwoorden zonder bindvocaal was er geen probleem: er bleef verschil bestaan bijv. tussen *brenge* – *bracht*, *denke* – *dacht* enz.

De werkwoorden met bindvocaal zijn dus over het algemeen afgeleid, althans voor zover ze tot de 1^e en 2^e klasse behoren. Het zijn over het algemeen causatieven (1^e klasse) resp. denominatieven (1^e en 2^e klasse). De afgeleide werkwoorden, ook de (afgeleide) werkwoorden in klasse 6 en 7 (vgl. 1.9.6 en 7), hadden naast het presens, naar wordt aangenomen, oorspronkelijk slechts een imperfectum, in tegenstelling tot de primaire werkwoorden die al vroeg een aoristus en een perfectum hadden. De werkwoorden van de klassen 6 en 7 werden na het verdwijnen van het oude imperfectum in het Ablautspatroon ingepast of in dat van de reduplicatie, de andere werkwoorden namen dus een omschreven preteritum aan. Misschien werd dit in de hand gewerkt door de betekenis die althans in de meeste gevallen gemakkelijk met ‘doen’ of ‘maken’ omschreven kon worden. Een andere factor kan geweest zijn dat ze naar stamvorming vaak afweken van de andere groepen werkwoorden en zich daar moeilijk bij lieten indelen. Got. *wandjan* ‘wenden’, *háiljan* ‘helen’, *háuhjan* ‘verhogen’ kwamen in hun vocalisme weliswaar overeen met reduplicerende werkwoorden (vgl. **fanjan* (> *fāhan*), *háitan*, *hláupan*) maar verschilden daarvan toch als jan-werkwoorden, enz. De zwakke werkwoorden van de 3e en de 4e klasse, waarvoor een omschrijving met ‘doen’ of ‘maken’ niet opgaat, zouden dan (als latere vormingen?) het zwakke procédé van de 1e en 2e klasse overgenomen kunnen hebben. Overigens zou een omschrijving met ‘doen’ ook in de richting van tweede-taalverwerving kunnen wijzen; het is een probaat middel om moeilijke flexie te omzeilen zoals blijkt bij Twenten die Nederlands proberen te spreken.

2.5. PRETERITO-PRESENTIA

De preterito-presentia zijn al in paragraaf 4.2 van dit hoofdstuk genoemd en omschreven. In het Gotisch zijn ze duidelijk te herkennen doordat ze in het presens, zij het met uitzonderingen, overeenkomen met de sterke werkwoorden (van de klassen 1 t/m 6) in het preteritum. De verklaring voor dit verschijnsel is dat we hier te doen hebben met proto-indo-europese perfectia die presensbetekenis hebben gekregen, dus in feite presentia geworden zijn. In principe: is soms moeilijk om precieze parallellen buiten het Germaans te vinden hetgeen op innovaties kan wijzen. Gezien de oorsprong zou dus de term perfectio-presentia verdedigd kunnen worden; op synchrone gronden heeft echter de term preterito-presentia de voorkeur. De verklaring voor de overeenkomsten met het sterke preteritum, is dat dit zoals al in par. 2 opgemerkt, op het proto-indo-europese perfectum teruggaat. De perfectio-presentia zijn niet alleen een germaans verschijnsel: immers, we vinden ze ook in het Latijn, het Grieks en het Sanskrit. Vergelijk voor het Latijn *nōvī* ‘ik heb leren kennen > ik weet’, verder *ōdī* ‘ik haat’, *coepī* ‘ik begin’; voor het Grieks *oīda* ‘ik heb gezien > ik weet’, corresponderend met got. *wáit*, verwant met lat. *vidēre* ‘zien’; voor het Sanskrit *vēda* ‘ik weet’ (idem). Denk bij laatstgenoemde vorm aan de *veda*’s, teksten waarin het oude weten is opgeslagen. Het ontstaan van de perfectio-presentia wordt niet in het Proto-indo-europees geplaatst; gezien het voorkomen in zoveel oudere fasen moet het echter wel een oud verschijnsel zijn. Dat het soms moeilijk kan zijn om precieze parallellen buiten het Germaans te vinden, wijst er inderdaad op dat de ontwikkeling “einzeldialectisch” is. Niet altijd is de betekenisontwikkeling zo duidelijk als bij ‘weten’. Hoe moeten we bijvoorbeeld redeneren bij got. *skal* ‘ik moet’? Hiervoor zouden we kunnen uitgaan van ‘ik heb de verplichting gekregen’ > ‘ik ben verplicht’; vanuit ‘moeten’ ontwikkeld zich dan verder de aanduiding van de ‘toekomst’

zoals in het Nederlands. (Als we de toestandsbetekenis als oud beschouwen (vgl. par. 2.1), dan kunnen we zeggen dat *skal* nog niet die oude betekenis heeft bewaard. Mut.mut. geldt dan hetzelfde voor *wáit*, ndl. *weet*.)

Een nieuw preteritum werd in het Germaans zoals reeds opgemerkt gevormd met behulp van een dentaalsuffix, dus op de zwakke manier, maar zonder bindvocaal: vgl. bijv. got. *kunþa* bij *kunnan*. Het dentaalsuffix gaat in dit geval terug op pie. -to- (zie par. 4.4 hierboven). Nieuw gevormd zijn ook een infinitief en een participium preteritum (het laatste eveneens zonder bindvocaal: got. *kunþs*). Qua vocalisme sluiten deze vormen aan bij de presens pluralis: vgl. *kunnan*, *kunþa*, *kunþs* met *kunnum*.

In het Middelnederlands c.q. het moderne Nederlands vallen bij deze werkwoorden, zij het niet consequent, de hieronder genoemde verschijnselen op.

1. De 3^e pers.sg.pres.indic. mist de uitgangs-t: mnl. *hi can*, nnl. *hij kan* bij *connen*, *kunnen*, vgl. *nam* pret. bij *nemen*; bij *weten* en *moeten* met slot-t valt deze “onregelmatigheid” natuurlijk niet op. Voor het Middelnederlands komt erbij dat de 1^e persoon niet de sjwa-uitgang heeft: *ic can* naast regelmatig *ik make*. Het Gotisch mist de presens-uitgang -iþ in *kann*, *wáit*, *gamot* (vgl. *nimiþ*) en -a in de 1^e persoon: *kann* (vgl. *nima*).
2. De 2^e pers.sg.pres.indic. heeft in het Middelnederlands na het pronominaal subject *du* soms nog de oude -t-uitgang in plaats van -s: mnl. *du macht* naast overigens “regelmatig” *du maechs* (*du cant* komt niet voor, wel “regelmatig” *du cans*). Voor de oude -t vergelijk het Gotisch met *magt*, *kan(n)t*, te vergelijken met pret. *namt* bij *niman*. Een groningse rest is *doe zelt*.
3. In het presens kunnen vocaalwisselingen voorkomen die ons ook bekend zijn van de preterita van de sterke werkwoorden: mnl. *ic kan* ‘ik kan’ – *wi connen*, te vergelijken met pret. *band* – *bonden* bij *binden* (klasse 3a sterk); vgl. got. *kann* ‘id.’ – *kunnum* met *band* – *bundum*.
4. Zoals reeds opgemerkt worden de preterita en bijpassende participia zonder bindvocaal gevormd: mnl. *conste* (ook *cost(e)*, *conde*), ook wel *gheconst* bij *connen* (voor nnl. *kon* bij *kunnen* zie hieronder evenals voor got. *kunþa*, *kunþs*).

Hieronder volgt een overzicht waarin niet alle mogelijke vormen gegeven kunnen worden. Zie dus verder een gotische of een middelnederlandse grammatica. De grote variatie aan vocalen die we soms aantreffen, kan er verband mee houden (vgl. Kl. 17.3) dat de betreffende vormen – het zijn dikwijls hulpwerkwoorden – vaak niet al te sterk in de zin geaccentueerd worden. De indeling is volgens de verschillende klassen van de sterke werkwoorden. De Opmerkingen waarnaar vaak verwezen wordt, staan achter het overzicht.

Overzicht preterito-presentia

Achtereenvolgens worden de 1^e en 3^e persoon singularis presens indicatief, de 1^e persoon pluralis presens indicatief, de 1^e persoon singularis preteritum indicatief, het participium preteritum, de infinitief en de betekenis gegeven. Duidelijke analogievormen staan tussen haakjes. Voor het Gotisch wordt soms het adjectief geworden participium preteritum genoemd. Voor de 2^e pers.sg. zie vooral punt 4 onder de Opmerkingen.

1. got.	wáit	witum	wissa	-wiss adj.	witan	‘weten’

mn.	weet	weten	wist	(gheweten)	weten	id.
nnl.	weet	weten	wist	(geweten)	weten	id.

(vgl. got. *stáig* – *stigum* bij *steigan*)

De 1^e pers.sg.pres. kan soms analogisch een -e krijgen zoals uit het Goerees blijkt: *wete* (dit geldt ook voor de andere preterito-presentia). De vorm *wissa* heeft ss uit -tt-zie Kl. 36.1.3. Op dezelfde manier is de got. 2^e pers.sg.pres. *wáist* te verklaren die echter een analogische -t gekregen heeft (*wait-t > *waiss > anal. waist); een overeenkomende vorm *du weist* vinden we in het Oudnederlands: *weist*, *wêst*, later nog in het Middellimburs (Limburgse Sermoenen, circa 1300) en nu nog in het Vriezenveens: *weest* waarnaast echter reeds mn. *du weets* met varianten voorkomt. Mnl. *wiste* (jonger ook *woste* met ð onder invloed van de w) heeft een analogische -t naar het model van de andere preterita op -te (zie *dochte* enz. hieronder). De slot-sjwa kon geapocopeerd worden omdat er voldoende verschil met het presens bleef. Het oude part.pret. vinden we terug in got. *unwiss* adj. ‘onzeker’ en in ndl. (*ge*)*wis* ‘zeker’, *wiskunde*; *geweten* is analogie naar de sterke werkwoorden. Verwant is *wijs*, got. -*weis*. Het “moederwerkwoord” zou kunnen voortleven in ndl. (*ver*)*wijten* (sterk 1) oorspronkelijk ‘iemand ergens op aanzien’.

got.	áih	áigum	áihta	áihts subst.	áigan	‘hebben’
mn.	ooch	oghen	ochte	-	-	id.

Dit werkwoord vertoont geen Ablaut, door analogie? In het (noordelijke) Middelnederlands zijn slechts overgeleverd: (*h*)*oech(t)* of *echt* 3^e pers., *hoghen* pl. (de h is hypercorrect, de t analogisch), *ochte* pret. Het werkwoord ontbreekt in het Nieuwnederlands. Verwant is got. *áigin* n. ‘eigendom’ (vgl. ndl. *eigen*) welke betekenis ook got. *áihts* heeft. Voor de ð kan dezelfde verklaring in aanmerking komen als die voor bijv. *toon* ‘teen’; zie Kl. 21.6.

got.	láis	-	-	-	-	‘ik weet’

Er zijn geen overeenkomende vormen in het Nederlands. Verwant is *láisjan* ‘leren, onderwijzen’ en met nultrap *list* mn. oorspronkelijk ‘kennis, weten’.

2. got.	dáug	-	-	-	-	‘het deugt’
mn.	dooch	doghen	dochte	(ghedoghen)	doghen	deugen
nnl.	deug(t)	(deugen)	(deugde)	(gedeugd)	deugen	id.

(vgl. got. *band* – *bundum* bij *bindan*)

In het Oudnederlands is *douch* 3^e pers.sg.pres.indic. overgeleverd; in de 16^e, 17^e eeuw komt nog *dooch* voor. Voor het Culemborgs wordt *duch* genoemd, voor het Twents *docht*. Het part. *gedogen* is analogie naar de sterke werkwoorden. Nnl. *deugen* is regelmatig zwak geworden; voor de palatale vocaal zie na dit overzicht. Een palatale vocaal (met verkorting) vinden we ook in de culemborgse vormen: naast *duch* ook *duchte*, *geduch*. Het oude pret. *dochte* kan in onbruik geraakt zijn omdat er verwarring mogelijk was met *dochte* ‘dacht’ en *dochte* ‘dunkte’.

3. got.	kann	kunnum	kunþa	kunþs adj.	kunnan	‘kennen’
mn.	can	connen	conste	gheconnen	connen	‘kunnen’
nnl.	kan	kunnen	kon	(gekund)	kunnen	id.

Het Ruinens heeft een analogische 1^e persoon op sjwa: *ik kanne*, met dus sjwa op het eind (vgl. 8.2.2 hieronder). Voor de palatale vocaal van *kunnen* zie na dit overzicht. Dialectisch komt ook analogisch *kannen* voor en, oud of analogisch, *konnen*. Voor de þ uit pie. t in *kunþa*, *kunþs* zie na dit overzicht; op grond van *kunþa* zouden we mn. *conde* verwachten welke vorm inderdaad ook voorkomt (vgl. ook onl. *kunde*) en dat met assimilatie via *conne nnl. *kon* opleverde. Voor *conste* moeten we denken aan analogie naar *dorste* (zie hieronder); ook mn. en nog wel dial. *cost(e)* komt voor waarnaast hedendaags dial. ook *kos* – *kozze*. Het part. *gheconnen* (nu dial. *gekunne*) berust op analogie naar de sterke werkwoorden; *gekund* is een latere zwakke vorm. Got. *kunþs* adj. betekent ‘bekend’. Vergelijk hiermee ndl. *kond* in *iets kond doen* (met als afleiding *verkondigen*). Voor de westvlaamse presensvorm (1^e pers.sg.) *kunnen* zie eveneens par. 8.2.2. Dialectisch, o.a. hollands, is *ken* voor *kan* en *kennen* voor *kunnen*. Mogelijk laat *ken* ingweoonse palatalisatie van *ā* tot *ē* zien (vgl. ook *zel* hieronder) en hebben infinitief en pluralis (ook de 2^e pers.sg. die in oorsprong pluralis is: zie par. 8.2.2. hieronder) zich aan deze frequente singularisvorm aangepast. Het gevolg is samenval met *kennen* ‘weten wie/wat is’ waarbij de sterke vorm *kon* in beide gevallen preteritum werd en de zwakke vorm *gekend* het part.pret., met als resultaat *kenne* – *kon* – *gekend*. Dat de werkwoorden semantisch dichtbij elkaar liggen, kan voor de samenval bevordelijk geweest zijn. De samenval is overigens ook gronings en wordt ook voor het Brussels genoemd, verder voor het Maastrichts zij het met de kanttekening dat de preterita met Rückumlaut (*kānt*, *kānte*) alleen in de betekenis ‘kende, kenden’ voorkomen. Er zijn ook verder zuidelijke vormen met *ē* maar die komen in de bekende ontrondingsgebieden voor en zijn dus in de algemene ontronding meegegaan (zie Kl. 29.3.3). Het is bijna overbodig om op te merken dat de standaardiserende grammatici de samenval hartstochtelijk bestreden hebben en dat ook heden ten dage schoolmeesters en bewuste standaardtaal-sprekers het onderscheid nog altijd streng handhaven.

Anders dan in het geval *leggen* – *lag* – *gelegen* (zie 8.6 dit hoofdstuk) is het voor *kennen* – *kon* – *gekend* moeilijker om voor het Hollands of Gronings aan friese substraatwerking te denken: het Fries maakt namelijk verschil tussen *kinne* ‘kunnen’ en *kenne* ‘kennen’; wél is er gelijkheid in het preteritum: *koē* – *koene*. Er wordt ook wel aangenomen dat de *ē* van *kennen* met die van *pet*, *breg* enz. samenhangt; in dat geval zou de *ē*, door ingweoonse ontronding uit *ū* [œ] (zie Kl. 10.3 of 20.8.1), in infinitief en pluralis ontstaan zijn en zich vandaar naar de andere vormen hebben uitgebreid. Het probleem is echter dat hollandse vormen als *pet* enz. vooral tot de kuststrook beperkt blijven terwijl *kennen* zo succesvol is geweest dat het tot diep in het utrechtse gebied is doorgedrongen (zie kaart 8 bij par. 8.6).

mn.	an	onnen	onste	(gheonnen)	onste	‘gunnen’

Het gotische equivalent is niet bekend; verwant is het substantief *ansts* feminiene i-stam ‘gunst’. Nnl. *gunnen* met g- uit het prefix ge- is regelmatig zwak geworden; voor de palatale vocaal zie na dit overzicht. Voor *onste* vgl. *conste*. Het mn. participium preteritum berust op analogie naar de

sterke werkwoorden. Brabants-vlaams is in het Middelnederlands *jonnen* dat ook in het 17^e-eeuws bij Hooft, Vondel en anderen voorkwam; zie voor de afwisseling j/g Kl. 10.4 L6 en 37.1.

3(b) got.	þarf	þaúrbum	þaúrfta	þaúrfts adj.	þaúrban	‘behoeven’
mn.	darf	dorven	dorste	-	dorven	id.
nnl.	durf/durft	durven	dorst/(durfde)	(gedurfd)	durven	‘durven’
got.	gaders	gadaúrsan	gadaúrsta	-	gadaúrsan	‘durven’
mn.	dar	dorren	dorste	(ghedorren)	dorren	id.

(vgl. got. *warp* – *waúrþum* bij *waírþan*)

Got. f – b in *þarf* – *þaúrbum* is een voorbeeld van grammatische wisseling (zie 1.8). Het adjectief geworden *þaúrfts* betekent ‘nodig’. Soms komt nog mn. *dorfte* voor; *dorste* berust op assimilatie van ft tot st wat verwarring met *dorren* opleverde. Deze twee werkwoorden waren toch al sterk op elkaar gaan lijken doordat þ- en d- in d- waren samengevallen. Het resultaat was dat *dorven* de betekenis van *dorren* overnam en met uitzondering van het preteritum de vormen van laatstgenoemd werkwoord in onbruik raakten (zie voor dialectische relictten echter hieronder). De oude betekenis ‘behoeven’ vinden we nog terug in du. *bedürfen*. Nnl. *durven* is regelmatig zwak geworden maar naast *durfde* hoort men nog wel het nu wat ouderwets klinkende *dorst* met sjwa-apocope die geen probleem was omdat er verschil met het presens bleef bestaan. Naast *durfde* en *dorst* komt vooral brabants *dorf* voor dat in gebruik langzaam afneemt. Zuidelijk is naar analogie van *stierf* bij *sterven* (7^e klasse) enz. het preteritum *dierf* ontstaan. Voor de palatale vocaal van *durven* zie na dit overzicht.

Wat de vormen van het tweede werkwoord betreft: vanwege de verwachte grammatische wisseling zouden we got. **gadaúrzan* verwachten; *gadaúrsan* is dus een analogievorm. In de mn. vorm is de z tot r geworden (rhotacisme) > rr; analogisch is de -s in mn. *dar* verdwenen. Analogie naar de sterke werkwoorden is *gedorren*. *Duurn* in de betekenis ‘durven’ wordt voor Groningen, ZW. Drenthe (Ruinen) en Vriezenveen genoemd, een vorm met anlautend t, eveneens in de betekenis ‘durven’, voor Zuid-Brabant: brussels *tèère*. In de taal van Vondel vinden we naast elkaar vormen als *darren* (infin.), *hij dart*, *wij darren*, *ghij dart* en *dorven*, *hij durf(t)*, *durfte*, *durfde*, *dorst*. Hieruit blijkt wel dat hij moeite had met dit onderdeel van de werkwoordsmorfologie.

4. got.	skal	skulum	skulda	skulds adj.	skulan	‘moeten’
mn.	sal	sullen	soude	-	sullen	id.
nnl.	zal	zullen	zou	-	zullen	‘zullen’

(vgl. got. *nam* – *nemum* bij *niman*)

Voor de d in *skulda* en *skulds* zie hieronder; *skulds* betekent ‘schuldig’. In plaats van de verwachte rekkingstrap in de pres.indic.pl. (vgl. *nēmum*) vinden we in *skulum* enz. de waarschijnlijk oorspronkelijke nultrap terug (vgl. 1.2). In *zou* (dial. *zoe*), nog onl. *scolde*, vinden we d-syncope met wegval van syllabe (er bleef verschil met het presens bestaan); vergelijk voor de overgang van sk- in z- Kl. 36.5 en voor de overgang van ðl vóór dentaal in ou Kl. 30. Voor de palatale vocaal van *zullen* en varianten zie na dit overzicht.

got.	man	munum	munda	munds	munan	‘menen’

Het Gotisch heeft ook *ga-man* ‘ik herinner mij’. Er is geen nederlands equivalent; verwant is ndl. *minnen* met *ē*-trap en ook lat. *me-min-i* ‘ik herinner mij’.

5. got.	mag	magum	mahta	mahts	magan	‘kunnen’
nnl.	mag	mogen	mochte	(ghemoghen)	mogen	id.
nnl.	mag	mogen	mocht	(gemogen)	mogen	‘mogen’

(vgl. got. *gaf* – *gebum* bij *giban*)

Volgens de stamstructuur: vocaal vóór enkele obstruent (vgl. 5^e klasse sterk), hoort got. *magan* hier thuis. Het werkwoord is echter problematisch. Conform sterk 5 zou het Gotisch de Ablaut *ǣ* – *ē* moeten vertonen. In plaats daarvan vinden we bij *magan* overal (analogisch?) de *ǣ*. In het Westgermaans heeft dit werkwoord de invloed ondergaan van de andere preterito-presentia (type klasse 3b hierboven): *mogen* uit owgm. **mūgum*, *mochte* uit owgm. **muxta* via **moxta*, daarnaast echter mnl. *machte*. Vergelijk osa. *mǔȝum*, *mōhta*, met daarnaast *mǣȝum*, *mǣhta*; de laatste vormen komen met de gotische overeen. Oudnederlands zijn *mugat* 2. pl, *mugan* 3.pl., daarnaast ook conjunctief-vormen met <u>, verder preteritumvormen met <o>: *moghta* enz. Het Middelnederlands kan ook in de 2^e pers.sg.pres. *ō* hebben: *du moges(t)*, *muegs*, *moochste*; de <ue>-spelling kan op een *ø*-klank wijzen. In *mocht* kon sjwa-apocope optreden omdat er verschil met het presens bleef bestaan. Het part. *g(h)emog(h)en* (naast *gemocht*, *vermocht*) is analogie naar de sterke werkwoorden. Dialectisch komt *meugen* voor welke vorm ook achter een mnl. spelling met <o> schuil kan gaan. Dialectisch is o.a. hollands *magge*, *gemagge*. Standaardtaal is *je mag/mag je* (2^e pers.sg. < 2^e pers.pl.) waarnaast *je moogt/moog je* wat ouderwets aandoet. Voor de palatale vormen zie opmerking 2 hieronder.

got.	-nah	-	-	-naúhts	-	‘genoeg zijn’

Got. *-nah* (*ganah* ‘het is genoeg’, *binah* ‘het mag, moet’) hoort hier eveneens qua stamstructuur thuis. Het part.pret. *-naúhts* moet analogie zijn bijv. naar *þaúrfts*. Er is verwantschap met *ganohs*, ndl. *genoeg*.

6. got.	gamot	gamotun	gamosta	-	gamotan	‘ruimte vinden’
nnl.	moet	moeten	moeste	(ghemoeten)	moeten	‘mogen’
nnl.	moet	moeten	moest	(gemoeten)	moeten	‘moeten’

(vgl. got. *drog* – *drogum* bij *dragan*)

Got. *gamosta* met -st- terwijl we **gamossa* (met -ss- uit -tt-) zouden verwachten, heeft een analogische -t- naar het model van de andere preterita op op -ta: *þaúrfta* enz.; vgl. voor *moeste*, dat met de got. vorm overeenkomt, *wiste* (klasse 1). Voor de got. 2^e pers.sg.pres. *most* zie *waist* eveneens onder 1. In *moest*, dial. c.q. substandaard ook *mos(t)*, kon sjwa-apocope optreden omdat

er verschil met het presens bleef bestaan. Het part. *g(h)emoeten* is analogie naar de sterke werkwoorden. Het Maastrichts heeft *gemós*. Voor de (vooral vlaamse) presensvormen 1^e pers.sg. *moetn/moen* zie par. 8.2.2 dit hoofdstuk.

got.	og	ogum	ohta	-	ogan	‘vrezēn’

Opmerkelijk is de imperatief 2^e sg. got. *ogs*. Een nederlands equivalent van dit werkwoord ontbreekt. Verwant is de neutrale a-stam got. *agis*, ndl. *ijselijk*, *ijzen* met volksetymologische <ij> (zie Kl. 18.7).

Opmerkingen

1. Let op de vloeiende betekenisverschillen bij de betrokken werkwoorden: *zullen* (‘zullen’ < ‘moeten’), *moeten* (‘moeten’ < ‘mogen’), *mogen* (< ‘mogen’ < ‘kunnen’), *kunnen* (‘kunnen’ < ‘kennen’). Een aantal werkwoorden hebben modale functie gekregen of erbij gekregen: *kunnen*, *durven*, *moeten*, *mogen* (ze worden gecombineerd met een *te*-loze infinitief); *zullen*, dat ook met zo’n infinitief gecombineerd wordt, kan zowel ‘tijd’ als ‘modaliteit’ aanduiden: vgl. resp. *hij zal komen* met *hij zal wel ziek zijn*. De modaliteit van *durven* is dubieus; het is dan ook niet verwonderlijk dat daarbij (steeds vaker) de infinitief met *te* optreedt: *hij durft dat te doen* (het gaat gemakkelijker zonder *te* bij een negatie: *hij durft dat niet doen*). Modaliteit lijkt ook bevorderlijk voor behoud van de oude flexie; niet-modaal *deugen* en *gunnen* zijn regelmatig geworden (vergelijk nogmaals *durven* dat ook zijn oude preteritum dreigt kwijt te raken: *dorst*). De verdwenen werkwoorden blijken ook alle niet-modaal te zijn: vgl. *áih*, *láis*, *man*, *-nah*, *og*; is er verband? Een uitzondering is het niet-modale *weten* met onregelmatig preteritum *wist*.

2. De vocalen van *deugen*, *kunnen*, *gunnen*, onl. *durren*, *durven*, *zullen*, *meugen* – noordoostelijke varianten van *moeten* met palatale vocaal maar ook antwerps, brussels *mute* kunnen hieraan worden toegevoegd – kunnen aan i-Umlaut of aan spontane palatalisatie worden toegeschreven. Ook achter een middelbrabantse <o>-spelling (zie Kl. 20 casus) kan zo’n palatale vocaal schuil gaan. Voor zover i-Umlaut in het spel is (vgl. du. *können*, *gönnen*, *dürfen*, *mögen*), kan gedacht worden aan invloed vanuit de optatief (conjunctief) presens, dus in oorsprong optatief preteritum waarin immers een Umlautsfactor aanwezig was: vgl. bij got. *niman*: *nemjáu*, *nemeis* enz.. Door het modale karakter van de preterito-presentia, althans een aantal ervan, zou deze modus tamelijk vaak gebruikt kunnen zijn (vgl. ‘kon/durfde ik maar’, ‘hij zou weleens’ enz.) en dus een sterke invloed hebben kunnen uitoefenen. *Zullen* met varianten is problematisch.

De vocaal van *zullen* is merkwaardig omdat we op grond van het feit dat de stamvocaal in open syllabe stond (vgl. got. *skulan*), een gerekte vocaal zouden verwachten. Die komt overigens in het Middelnederlands voor met diverse (vooral oostelijke) spellingen die op eu [ø.] (kunnen) wijzen: *solen*, *soelen*, *suelen*, *sulen*. Umlaut, evt. spontane palatalisatie kan hierbij in het spel geweest zijn. Ook komt zuidbrabants *selen* voor, blijkbaar met ontronding. De vorm *sullen* is vooral vlaams-zeeuws en *sel*, *sellen* vooral hollands. Hedendaags *zelle* wordt behalve voor Holland, Utrecht ook voor Brussel en Groningen genoemd; ook *zalle* komt dialectisch voor. De korte vocaal van *sullen* (bij *sal*) kan op analogie naar *kan* – *kunnen* berusten terwijl de *ë* van *zel* (analogisch *zelle(n)*, sporadisch zeeuws *sillen*), in ieder geval als het om vormen van de kustgebieden gaat, een geval van ingweoonse palatalisatie kan zijn (zie Kl. 18.9). Het

vlaamse maar ook wel hollandse *zullen* is de vorm van de standaardtaal geworden waarbij de schrijftaal c.q. de bijbeltaal een belangrijke rol gespeeld moet hebben. Ook het Oudnederlands van de Psalmen laat al vocaalvariatie zien: naast het verwachte *sulun* heeft het *salun* (analogie resp. naar sg. *sal(t)*) en *sulun* (analogie naar pret. *scolde, scolden?*).

Opmerkelijk in het Zuidwest-Drents (Ruinen) is dat de palatale vocaal ook in het preteritum voorkomt: 1^e sg. *kunne*, 2^e pers. *kunn*, 3^e pers. *kun*, pl. *kunn*; het verschil met het presens blijft bestaan: resp. *kanne, kunt, kan, kunt*. Alleen in de inversie kan er weleens samenval zijn, bijvoorbeeld in *ku'je* 2e pers.sg. Waarschijnlijk is hier analogie naar de sterke preterita met hun Umlaut in het spel (zie 1.14.2).

Het is opmerkenswaard dat de palatale vocaal bij *kunnen* en *zullen* in de standaardtaal geen probleem geeft, bij *meugen* wél. Het laatste kan aan invloed van de <o>-spelling van de schrijftaal worden toegeschreven waarbij te bedenken valt dat achter <o> een [ø.]-klank schuil kon gaan (zie Kl. hfdst. 20 plus casus (appendix)). Dat *deugen* wel geaccepteerd werd, kan aan homonymie-vermijding t.o.v. *doghen* ‘toelaten’ worden toegeschreven.

3. Als we voor het preteritum en het participium preteritum uitgaan van pie. -to- (met accent) en de Wet van Verner op -t- in stemhebbende omgeving (na liquida of nasaal en vóór vocaal) laten werken, dan is de uitkomst een *ð* die na l of n in het Gotisch als d verschijnt. De vormen *skulda* en *munda* plus *munds* beantwoorden aan deze verwachting. Een probleem vormen dan *kunþa, kunþs* in plaats van verwacht *kunda, kunds*. Is er bij *kunþs* sprake geweest van analogie naar vormen als *nasipþs* en bij *kunþa* vervolgens naar *kunþs*? De Wet van Verner heeft wél gewerkt in de homonieme vorm got. -*kunds* ‘geboren’ dat we o.a. terugvinden in *himinakundis* (gen.) ‘van hemelse oorsprong’. We zouden dus ook aan homonymievermijding kunnen denken waardoor de Wet van Verner in de vorm voor ‘gekend’ niet heeft gewerkt c.q. weer ongedaan gemaakt is. (De oudsaksische vorm *kūð* ‘bekend’ (adjectief geworden) wijst hoewel de spelling er niet op schijnt te wijzen, op een auslautende stemloze fricatief gezien de Ersatzdehnung die ervóór is opgetreden.) Voor het Nederlands is er geen probleem omdat beide niet-stridente dentalen d (in Auslaut t) opleveren; dus mnl. *conde* kan oorspronkelijk zowel **kunþa* als **kunda* geweest zijn.

4. De oorspronkelijke 2^e pers.pl.pres.indic. luidt bij *kunnen, zullen, mogen: jij(gij) kunt, zult, moogt*; deze vormen zijn in ieder geval na *jij* nu singularisvormen. Anders dan bijvoorbeeld *jij naamt* dat door *jij nam* is vervangen (zie par. 8.2.2 dit hoofdstuk), hebben deze vormen op t omdat ze gesteund werden door regelmatige vormen als *jij leeft, jij maakt, zich kunnen* handhaven. Dat geldt echter vooral voor de (geschreven) standaardtaal; in gesproken en meer informele taal is het vaak *jij kan, jij zal*, ook in inversie waar de acceptabiliteit misschien groter is dan in de rechte vormen: *kan-jij, zal jij* enz. Zonder meer acceptabel is *jij mag/mag jij* terwijl *jij meugt/meug jij* verworpen is (vergelijk hierboven) en *je moogt* (evenals al eerder *ghe cont* en *ghe sout, ge/je zoudt*) ouderwets geworden is. Opmerkelijk bij de vormen in kwestie is dat een onregelmatig patroon, namelijk de uitgangsluigheid van de 3e persoon plus de vocaal van de 1e en 3e persoon, zich analogisch heeft uitgebreid terwijl analogie nu juist vaak onregelmatigheden opruimt. Wél is er nu in zoverre van een grotere regelmaat sprake dat de 2e persoon binnen het geheel van de singularis niet meer uit de toon valt. De zeer frequente 3e persoon zal hier de doorslag hebben gegeven, in strijd met het gegeven dat gewoonlijk de infinitief als basisvorm fungeert. Die steunt uiteraard wel de standaardvormen *kunt, zult, moogt*. De substandaardvorm

magge (vgl. ook *kanne*, *zalle*) laat zien dat ook de infinitief zich aan de 3^e persoon kan aanpassen. De vormen met de stam op -t vormen uiteraard geen probleem: *jij weet*, *durft*, *moet*.

2.6. WERKWOORD *WILLEN*

Een biezonder geval is het werkwoord *willen*, pie. *wel(H) (vgl. lat. *volo* ‘ik wil’, slav. (pools) *woleć* ‘liever hebben’); de *ě* vinden als gevolg van *i* of *j* in de volgende syllabe (zie de gotische vormen hierna) als *ī* terug maar vgl. osa. pret. *welda* met *ě* doordat in deze vorm geen *ī* volgde. De presensvormen van dit werkwoord zijn zoals in het Gotisch duidelijk te zien is, in oorsprong vormen van het preteritum optatief: *wiljáu*, *wileis*, *wili*, *wileima*, *wileip*, *wileina* (vgl. bij *niman*: *nemjáu*, *nemeis* enz. Dit geldt althans voor de uitgangen; de stam vertoont niet zoals *nemjáu* enz. een rekkingstrap. Het zijn daardoor ook in oorsprong athematische werkwoorden (zie par. 1 of 7 dit hoofdstuk). De oorspronkelijke betekenis kan geweest zijn: ‘ik zou wel willen’ of iets dergelijks (vgl. du. *ich möchte*, *wünschte*). Het gebruik van het pretéritum optatief zou de beleefdheid van het verzoek nog eens extra hebben laten uitkomen; het is echter ook mogelijk dat hier sprake is van aanpassing aan de preterito-presentia. Op grond van deze vormen verwachten we jod-geminatie in de 1e pers.sg. en verder rekking van *ī* tot *ē*. Het Middelnederlands heeft inderdaad soms *hi wele* (onl. *wile*, *wila*, ook conj. *wela*) naast in Brabant en aan de Nederrijn ook *du wels/welt*, *hi welt* en *ghi welt* met verkorting (nog in het Maastrichts met open *è*). Voor het Twents wordt *weelt* (pl. en 2e sg.) genoemd. Meestal heeft het Middelnederlands echter de korte *ī*: *ic wille*, *du wils*, *hi wille*, *wi willen*, *ghi wilt*, *si willen*. Meer dan de invloed van de 1e pers.sg. is hier de invloed van de (secundair gevormde) infinitief in het spel: vgl. got. *wiljan*, ndl. *willen*. Een in het Middelnederlands vaak voorkomende vorm is naast *hi wille* (later *wil*) *hi wilt*; gezien osa. *wil(i)*, *will* zonder *t* moet dit *wilt* op vroege analogie berusten. Later voorkomend dialectisch *wilt* moet wel op nieuwe analogie berusten. De 2^e pers.sg. *du wilt* (nog gronings), die naast *du wils* (met op grond van *wileis* verwachte -s) voorkomt, is analogie naar vormen als *du macht*, *du salt* (zie vorige paragraaf). Het Nieuwnederlands heeft eveneens de vormen met korte vocaal; als 3^e pers. is *wil* nog steeds standaard. Het preteritum is zwak gevormd evenals het part.pret.: *wilde*, *gewild* (soms dial. analogisch naar de sterke werkwoorden *gewille*). Hiernaast komen vormen met ou uit *ōlD* voor: mnl. vooral oostelijk *woude*, nnl. *wou* sg., *wouwe* pl. (laatstgenoemde vorm is informeel). De standaardvorm *wilde* blijkt in het 13^e-eeuwse Middelnederlands vooral vlaams te zijn. De ou-vormen vertegenwoordigen een nultrap met sonantische *l*. Vergelijk in dit verband du. *wollen*, *er wollte* enz., ook onl. *wolda*. Let wel: in pret. *wilde* vindt geen sjwa-apocope plaats om verschil met pres. *wilt* te behouden.

2.7. ATHEMATISCHE RELICTEN

(1. vormen op -mi (> -m, -n), 2. “verbum substantivum”, 3. *doen*, *gaan*, *staan*)

2.7.1. VORMEN OP -mi (> -m, -n)

Athematisch zijn (zoals al in par. 1 hierboven is vermeld) vormen die in het Proto-indo-europees zonder themavocaal zijn gevormd; de uitgangen staan dus direct achter de wortel. De perfecta, die voortleven in de germaanse preterita, werden op die manier gevormd. Er waren echter ook werkwoorden die ook in de presensvormen athematisch waren en die daarom als *athematische*

werkwoorden te boek staan. Dat de preterito-presentia zo ook genoemd zouden kunnen worden, komt doordat ze in oorsprong perfectumvormingen zijn. Het geldt ook voor *willen* waarvan zoals we in de vorige paragraaf gezien hebben, de presensvormen in oorsprong optatief preteritum (perfectum) zijn.

De enige duidelijke athematische rest in het Germaans is de uitgang van de 1^e pers.sg.pres.indic.: -m in got. *im*, onl. *bim*, mnl. (vooral wvla.) *ic bem* ‘ik ben’ (nu nog slechts in de westvlaamse Westhoek). Deze uitgang gaat terug op pie. -mi welke uitgang we nog in het Grieks (ook in het Sanskrit) als zodanig terugvinden (gr. *eimi*, skrt. *ásmi*, ‘ik ben’) en die in het Latijn als -m verschijnt (*sum* ‘id.’). Vaker vinden we deze uitgang in het Germaans als -n terug: *ik ben* (onl. *bin*), ook mnl. *ic doen* (onl. *duon*), *ic gaen* (onl. *gân*), *ic staen* (onl. *stân*); deze op -n eindigende vormen komen ook nu nog dialectisch (zie ook hieronder) zeer verspreid voor, echter nauwelijks in het noordoosten. Vergelijk in dit verband gr. *ti-thē-mi* ‘ik stel, ik leg’ (> ‘ik doe’) verwant met *doen*, *hi-stē-mi* ‘ik stel’ verwant met *staen*. (Gr. *eimi* ‘ik ga’ is niet verwant met *gaan*, wél met got. *iddja* pret. uit *ējjō- door “Verschärfung”; zie Kl. 4.2.) Voor de -n van *doen*, *gaan*, *staen* kan men overigens ook uitgaan van hiaatdelging bij inversie: *doe ik* > *doen-ik* (zie Kl. 17.6).

Hiaatdeling of analogie is in ieder geval de verklaring voor *zien-ik*; *zien* behoort immers tot de 5^e klasse van de sterke werkwoorden en is dus zeker geen athematisch werkwoord in oorsprong. Vergelijk ook een mogelijk *slaan-ik* (klasse 6).

Ik doen enz. is de algemene vorm in het Noordhollands maar blijft in het Zuidhollands meer tot de hiaatpositie beperkt: *doen-ik*, *ik doen-et* naast *ik doe/doet*; in genoemde positie komen overigens ook *doe-d-ik*, *ik doe-d-et* voor (zie voor zogeheten hiaatdelgende klanken meer in par. 8.1.2 dit hoofdstuk). In het zuiden is *ik doen-et* vlaams en belgisch-brabants maar ontbreekt het in westelijk Oostvlaams en zuidoostelijk Westvlaams. Is het toevallig dat Gent zo ongeveer in het midden van laatstgenoemd gebied ligt? Verder zien we in het Noordbrabants o.a. *doe-j-et* en *doe-g-et* (zie voor een verklaring par. 7.3) verschijnen. Voor het westfries wordt ook naast *gaat-u gaan-u* genoemd. *Ik zien*, *ik staan* worden ook voor de tussentaal genoemd naast *gij ga niks*, *hij zie scheel*.

2.7.2. “VERBUM SUBSTANTIVUM”

Voordat we (vooral) op de nederlandse vormen ingaan, volgt hier eerst in een schema>

SCHEMA: verbum substantivum

	pie.	got.	osa.	mnl.	nnl.
pres.ind.sg. 1	-mi	im	bium*	bem/ben*	ben*
pres.ind.sg. 2	<u>h</u> ₁ es-si	is	bist*	best/bist*	bent*
pres.ind.sg. 5	<u>h</u> ₁ es-ti	ist	is(t)	is/es	is
pres.ind.pl.	<u>h</u> ₁ s- <u>mes</u> <u>/te/enti</u>	sijum/uþ/sind	sind(un)	sijn/sijt/sijn	zijn
pres.conj.sg. .	<u>h</u> ₁ s- <u>jeh</u> ₁ - m/s/t	sijáu/áis/ái	si/sis/si	si/sijs/si	(zij)

pres.con.pl.	h ₁ s-ih ₁ - me/te/en t	sijáima/áiþ/áina	sīn	sijn/sijt/sijn	-
pret.ind.sg.	we-wos- h ₂ e/th ₂ e/ e	was/wast/was	was/wāri/was	was/waers/was	was
pret.ind.pl.	we-ws- me/te/en t	wēsum/wēsup/wēsu n	wārun	waren/waert/ware n	waren
pret.conj.sg.	-	wēsjaú/wēseis/wēsi .	wāri/wāris/wā ri	ware/waers/ware	(ware)
pret.conj.pl.	-	wēseima/wēseiþ/ wēseina	wārin (3)	waren/waert/ware n	-
imperatief	-	-	wis, wes, pl. wesad	wes, bes, si	wees, zijt
infinitief	-	wisan	wesan	sijn	zijn, wezen
part.pres.	-	wisands	wesandi	sijnde, wesende	zijnde (wezende)
part.pret.	-	-	-	ghewesen, ghesijn	geweest

In het schema zijn de vocalen kort tenzij anders aangegeven. Met schuine haken worden de personen onderscheiden, met komma's varianten, met liggende streepjes de delen van de pie. vormen (wortel, suffix, uitgang), met ronde haken archaïsche vormen. <j> en <w> in de pie. vormen kunnen consonantische j, w (traditioneel aangeduid met een i, u met een rondje eronder) of vocalische waarde hebben: ī, ū. Accent is met onderstreping aangegeven. De gotische dualisvormen zijn niet opgenomen. *De Anlaut wijst op de wortel pie. *bhǣ-; er moet op de een of andere manier sprake zijn van contaminatie.

Het "verbum substantivum" betreft in het Nederlands het werkwoord *zijn*, afwisselend met *wezen*. Het fungeert als zelfstandig werkwoord, als koppelwerkwoord en (door latere grammaticalisatie) ook als hulpwerkwoord. Bij dit zeer "essentiële" werkwoord komt veel suppletie voor die zich door de grote gebruiksfrequentie over het algemeen ook heel goed weet te handhaven. De vormen zijn namelijk van drie verschillende wortels: pie. 1. *bhǣ-, 2. *h₁ǣs, 3. *wēs: (*ik*) *ben*, (*hij*) *is*, (*we*) *waren*, die resp. zo iets als 'groeien, worden', 'zijn' en 'vertoeven, overnachten, blijven' moeten hebben betekend. In het Proto-indo-europees kunnen dit drie aparte werkwoorden geweest zijn waarvan verschillende vormen samen het paradigma van het verbum substantivum zijn gaan vormen. Er is zoals we hieronder zullen zien met analogie over en weer rekening te houden. Ook in het Duits vinden we suppletie: vgl. (*ich*) *bin*, (*er*) *ist*, (*wir*) *waren*, zo ook in het Engels: (*to*) *be*, (*I*) *am*, (*he*) *is*, (*we*) *were*. Opmerkelijk is dat we er in het (4^e-eeuwse!) Gotisch minder van terug zien: *im*, *ist*, *wesum*, dus geen vorm met een b-. Vergelijk voor de suppletie in het Latijn *est* 'hij is' (wortel 2), *futūrus (esse)* 'zullen zijn'.

De vraag is hoe een werkwoord met zoveel suppletie is kunnen ontstaan. Had men er vooral bij dit semantisch belangrijke werkwoord, dat relevante relaties tussen subject en plaats of eigenschap (*hij is boven, hij is lui*) of soms zelfs alleen existentie aangeeft (*er is een heelal*), extra behoefte aan duidelijke onderscheidingen: tussen personen: spreker, gesprekspartner, besprokene (de beide eerste vaak samen): *ben*, ook *bent* tegenover *is*, tussen singularis en pluralis: bijv. *ben* tegenover *zijn*, en tussen presens en preteritum: bijv. *ben* tegenover *was*? Vooral de 3^e pers.sg. blijkt vaak op zichzelf te staan; vergelijk hieronder bij de dialectvormen. Suppletie is dan niet zomaar iets onregelmatigs; ze zou ook een bepaalde functie kunnen hebben. Morfologische verschillen beginnen dan op lexicale te lijken. Bij de gespreksrollen moeten we overigens bedenken dat de suppletie in de prodrop-fase ontstond: de werkwoordsvormen drukten ook ‘persoon’ uit en dat maakte ze extra belangrijk. Vervolgens kan men zich afvragen waarom bijvoorbeeld de 1^e pers.sg. in tegenstelling tot de 3^e pers.sg. nu juist b-vormen ‘aantrekt, enz. Suppletie vinden we ook bij de pronomina (vgl. *ik – mij*) en bij de adjectieven (vgl. *goed – beter – best*). Als een voorbeeld bij de substantieven zou beschouwd kunnen worden: (*timmer*)*man* – (*timmer*)*lieden*. Het verschijnsel kan zich voor het taalgevoel ook uitbreiden: zo gaan *is* en *zijn* op dezelfde wortel terug; de hedendaagse spreker zal echter geen verband meer ervaren. Er is dan sprake van suppletie in synchrone maar niet in diachrone zin. Ten slotte zou suppletie ook als een gradueel verschijnsel kunnen worden opgevat: vgl. *brenge* – *bracht* (van dezelfde wortel) die wél dezelfde Anlaut hebben maar wat de staart betreft nogal verschillend zijn.

*De wortel *bhǣ (> b-)*. Deze wortel vinden we terug in ndl. *ben* (onl. *bim, bin*), analogisch *bent*, mnl. *du best* (onl. *bist*, ook gronings), de laatste vorm als versmelting van de beide wortels (b-V-s + t). Vergelijk du. *bin, bist*. De -t in *best, bist* moet vanuit de preterito-presentia binnengedrongen zijn. Het Middelnederlands heeft een imperatiefvorm *bes*. In het Latijn vinden we anlautend f- in de nultrap, bijv. in *fuī* ‘ik ben geweest’ of *futūrus* ‘zullende zijn’; in het Grieks is *phuesthai* ‘geboren worden’, *phusis* ‘groei’ verwant. De betekenis ‘zijn’ gaat terug op ‘gegroeid zijn’. In het Middelnederlands komt een imperatief *bes* voor. Een oude futurum-betekenis (vgl. het Latijn) heeft nog zijn doorwerking in het Oudengels, in b-vormen als *bēo* (sg.1) enz. (die we daar overigens ook in de presens conjunctief terugvinden).

*De wortel *ēs*. Deze wortel vinden we terug in got. *im* (uit pie. *h₁es-mi), *is, ist*, resp. 1^e, 2^e en 3^e pers.sg.pres.indic., ndl. *is* (lat. *es, est*, gr. *esti*, skrt. *ásti*, du. *ist*); daarnaast als nultrap (let op de begin-s of -z) in got. *siju* enz. (zie Kl. 6.1.5), ndl. *zijn, (ge) zijt, (het) zij (zo)*, imper. *zijt*, mnl. *ghesijn* (lat. *sunt* ‘zij zijn’, du. *sein, sind, seid, sei*). In de Psalmen vinden we onder duitse invloed *ist*, in de Williram *is*. Opmerkelijk is de mnl. clisisvorm *sidi* ‘zijt ge’ uit *sīd-ji (d uit þ; vgl. got. *sijub*). De ndl. 3^e pers. mist de oorspronkelijke -t (dus nog wel onl. *ist*, vgl. ook du. *ist*); misschien is deze in de sandhi wanneer er bijvoorbeeld in combinatie met *te* een t volgde, door metanalyse verloren gegaan. Een andere mogelijkheid is dat hier invloed van de preterito-presentia in het spel is: vgl. got. *skal* (ndl. *zal*) ‘hij moet’ enz.

De pluralisvormen met s/z- zijn analogisch. Ter verklaring moeten we uitgaan van optatiefvormen (conjunctief): vgl. ohgd. opt. 1. *sīn*, 2. *sīt*, 3. *sīn* met mnl. *sijn, sijt, sijn*. Op basis van de oudhoogduitse indicatiefvormen 1. *birum/n*, 2. *birut*, 3. *sint*, die oorspronkelijk weliswaar preteritumvormen zijn (preterito-presensvormen dus), zouden we *beren, *beert, *zind verwachten. Het Oudsaksisch heeft als pl.indic.alle personen *sind(u/on)*, *sundon*, *sint* (oorspronkelijk 3^e persoon); het heeft als optatiefvorm steeds *sīn*. In het moderne Duits vinden we in de indicatief *wir sind, ihr seid, sie sind*; de derde persoon stamt evenals de analogische 1^e persoon uit de indicatief, de tweede uit de optatief. De moderne

conjunctiefvormen zijn als te verwachten: *seien* – *seiet* – *seien*. Mnl. *ghesijn* is analogisch naast *ghewesen* (zie hieronder); hetzelfde geldt voor *zijn* (infinitief) naast *wezen*, *zijnde*, imper. *zijt* nu ouderwets naast *wees* (mnl. *si*, *zijt*; vgl. nog kempisch *ze*: *ze braaf!*). Een vorm als dial. *we zijne(n)* is als een stapelvorm te interpreteren.

*De wortel *wēs*. De afleidingen hiervan zijn thematisch. Vergelijk got. *wisan*, *was*, *wesum*, *wisans* (sterk 5) met ndl. *wezen* (dat als oude infinitief naast secundair ontstaan *zijn* voorkomt) – *was* – *waren* (met *z > r* door de Wet van Verner, in het Duits ook in de sg. *war*; dial. ook wel analogisch *waar* of *wazze*) – *geweest*. Laatstgenoemde vorm is analogisch zwak voor nog mnl. *gewezen* dat nu nog als adjectief voorkomt: *de gewezen minister* (vgl. nog *du gewesen*). Dit *gewezen* is op zijn beurt analogisch voor **geweren* (met Verner). Mnl. *ghesijn* (zie hierboven) heeft zich niet kunnen handhaven. Ook de ndl. imperatief *wees* (mnl. *wes*) komt van deze wortel. Naast *wes* komen ook reeds genoemd mnl. *bes* en *si* voor maar *wes/wees* heeft het gewonnen, afgezien van een zeer archaïsch *zijt*. In de conjunctief was de overwinning aan de *z*-vorm: *zij*, maar het Middelnederlands had nog bijv. *ic wese*. Het part.pres. *wezende* komt nog voor in de uitdrukking *nu ter tijd wezende*, overigens is het nu *zijnde*. De infinitief *wezen* is van oorsprong de noordelijke, *zijn* de zuidelijke vorm; laatstgenoemde vorm heeft zich naar het noorden uitgebreid en is nu de meest gebruikte standaardvorm geworden. Het oude *wezen* komt nog vooral in gesproken taal voor en heeft iets ouderwets' gekregen; het is nog steeds de dialectvorm in Zeeland, Noord-Holland boven het IJ en het noordoosten. In een constructie als *ik ben wezen vissen* is het niet door *zijn* te vervangen.

Dialectvormen. Er is ook variatie aan dialectvormen. In de 1^e pers.sg.pres. vinden we *zin*, *zien*, *zun*, *zen*, *zain* in Twente en in het zuiden (maar veelal niet in Limburg, oostelijk Noord-Brabant en Oost-Vlaanderen); ook in de amsterdamse kluchtentaal vinden we deze vorm: *sin ick*. Deze vorm is analogie naar de pluralis (of naar de conjunctief) waarbij de *-n* uit het concurrerende (en op een gegeven moment in onbruik geraakte) *ben* gekomen zal zijn. In de o.a. kempische variant *ik zij* (ook in de Betuwe) is die overname van *-n* blijkbaar niet gebeurd. Het kan dus zijn dat in een dialect alle vormen met *s*- of *z*- beginnen; de 3^e pers.sg. (*is*) is dan wel een uitzondering. Het Zeeuwsvlaams is afgezien van het oosten dat bij het oostvlaamse (plus zuidwest-vlaamse) dialect met *ik ben* aansluit, ook zo'n *s/z*-dialect, althans in oorsprong; een groot deel van het gebied in het westen en oosten is op het algemeen zeeuwse *binne* overgegaan. Voor het overige vinden we in het taalgebied *ik ben*.

Analogisch dialectisch vinden we pl. *ben(ne)* (hollands, utrechts, zeeuws, gronings, verder langs de oude Zuiderzeekust tot aan de Stellingwerven) met verder in het noordoosten *bint/bunt*. In zo'n geval hebben we met een *b*-dialect te doen. (Het Standaardnederlands is *b/z*: *ben*, *bent*, *is*, *zijn*, evenals een zuidelijk dialect met *gij zijt*: *ben*, *zijt*, *is*; *zijn*, *zijt*, *zijn*.) In de amsterdamse kluchtentaal van de 17^e eeuw vinden we *jij sint* naast *zij zinnen*.

Een vorm *zeent* (pl. en 2^e pers. sg.) wordt voor het Twents genoemd maar ook *bent/bunt* komen voor, met wel de *-t* van de eenheidspluralis (vgl. par. 8.2.2 hieronder onder punt 7).

2.7.3. DOEN, GAAN, STAAN

Doen. Het athematische *doen* heeft ook een athematisch part.pret.: *gedaan*, zo ook du. *getan* bij *tun*. De middelnederlandse preteritumvormen vertonen afwisselend een *ē* door rekking (vooral in 1 en 3 sg.) en een *â* (vooral in de overige vormen): *ic dede*, *du daets*, *hi dede*, *wi daden*, *ghi daet*, *si daden*. De 2e pers.sg. staat dus zoals gebruikelijk (zie par. 8.3.3 hieronder) aan de kant van de pluralis. Een vergelijkbare afwisseling vinden we in de oudsaksische maar niet in de oudnederlandse vormen: *deda*, *dedos*, *deda*, *dedon*, *dedet*, *dedon* (wél *dâde* ‘hij zou doen’). De nieuwnederlandse vormen hebben steeds *ē*: *deed*, *deden*, de duitse *â*: *tat*, *taten*. Vormen als *dede* kunnen als een laatste rest van reduplicatie worden beschouwd (vgl. 1.6). Opmerkelijk zijn de middelnederlandse imperatiefvormen *doch*, *doech* naast *doe* (onl. *duo*, *duot*). Deze berusten op analogie naar *dwach* bij *dwaen*, *sich* bij *sien*, *slach* bij *slaen* enz. Vgl. par. 8.5.

Gaan. Naast *gaan* (het Duits heeft *gehen*) komt het thematische got. *gangan* voor (soms mnl. *gangen*) met als preteritum het suppletieve *iddja* (zie par. 7.1 hierboven). Bij *gangen* sluit het ndl. preteritum *ging* (du. *ging*) aan (thuis horend in klasse sterk 7), verder ook het mnl. participium preteritum *gegangan* (got. *gaggans*) naast gebruikelijker *gegaan* dat het van *gegangen* gewonnen heeft. In het Duits heeft zich echter het omgekeerde voorgedaan. Vergelijk voor het Nederlands nog vormingen met -gang(er): *toegang*, *feestganger*.

Staan. Op dezelfde manier staat naast het athematische *staan* (eveneens met *â*, Duits weer met een opmerkelijke *ē*: *stehen*) het thematische got. *standan* (ook mnl. *standen*, met n-infix) met als preteritum *stōp* – *stōpum*, mnl. (brabants) *stoet* – *stoeden* (klasse 6 sterk) of met analogisch n-infix plus verkorting *stond* – *stonden* en met als part.pret. mnl. *gestanden* naast gebruikelijker *gestaan* dat het ook nu weer gewonnen heeft. De omgekeerde situatie komt weer in het Duits voor: *gestanden*, met analogische preterita: *stand*, *standen*. Vergelijk voor het Nederlands nog vormingen met -stand(er): *toestand*, *medestander*.

Voor de 1^e pers.sg.pres. *ik doen*, *gaan*, *staan* zie paragraaf 7.1 hierboven. Op analogie naar *we leve/leve-we* enz. berusten dialectisch c.q. niet-standaard (*we*) *doene*, *gane*, *stane/doene-we*, *gane-we*, *stane-we* (met vaak *me* in plaats van *we*; vgl. hfdst. 5, 2.2); de vormen in de inversie zijn mogelijk primair. De vormen *doene* enz. lopen door hun bisyllabiciteit parallel met de regelmatige vormen als *leve* enz. De behoefte aan bisyllabiciteit kan echter niet de enige factor geweest zijn omdat anders de beide posities gelijk op zouden gaan terwijl zoals gezegd de vormen in kwestie primair in de inversie lijken te zijn ontstaan. Er kan ook in het spel geweest zijn dat er behoefte was aan duidelijke lento-vormen naast de allegrovormen *doeme*, *game*, *stame* (m < nw). Een oud (middelnederlands) voorbeeld is *dar gane vele lude in*.

Dialectvormen. Voor de limburgse vormen *geet/geit* met Umlaut zie hfdst. 1, 14.2. Het uiterste zuidoosten van Limburg heeft *gont* als 1^e en 3^e pers.pl. (met de oude -nd-uitgang van de 3 persoon; vgl. *sind* in de vorige paragraaf). Het Limburgs (Maastricht, Roermond) heeft ook nog als imperatief *gānk*, *gank*, verder de imperatief *sjtank*, waarschijnlijk naar analogie van *gank*. Voor het Maastrichts worden als preteritumvormen *dēch*, *dōch*, *dēge*, pl. *dōge* genoemd, met *g* via *j* uit intervocalische *d*.

Vooral brabants zijn vormen als *hij duget*, *doar geiget* ‘hi doet het, gaat het’, ook *hi sieget* ‘hij ziet het’ die door middel van analogie te verklaren zijn: naast kempisch *hij li* ‘hij ligt’, *hij zī* ‘hij zegt’ komt als er een vocaal volgt, *doar ligget* ‘daar ligt het’, *hij zig-et* ‘hij zegt het’ voor op basis waarvan de *g* als hiaatdelger kon worden gereïnterpreteerd. Vandaar *hij duget* enz. Deze vormen zijn al 17^e-eeuws; ze komen voor bij de brabantse literator Adriaan Poirters en worden in Bredero’s *Spaanschen Brabander* de Antwerpenaar

Jerolimo in de mond gelegd. *Gi ga* verschijnt in midden-Brabant en hier en daar in Belgisch Limburg (onder invloed van de inversievorm *gade* ‘gaat gij’?).

In het Zeeuws plus Overflakkees komen pluralisvormen zonder -n voor: *wi/zi doe(e)*, infin. *doe(e)* (naast ook *je, hi doe*); ook bij de werkwoorden voor ‘staan’ en ‘gaan’ komen dergelijke vormen voor: infin. *gae, stae*. Mogelijk is een nieuwe infinitief *doe* uit de door sjwa-apocope ontstane gerundiumvorm op -n: *doene* > *doen* (de vorm na *te*; zie par. 2 of 9) geabstraheerd; de pluralisvormen, die doorgaans met de infinitief overeenkomen, zijn daarin meegegaan. Analogisch ontstond later enerzijds *doe* (2^e pers.sg. buiten inversie en 3^e pers.sg.), anderzijds *doeë*.

Vergelijkbaar met de mnl. imper. *doch, doech* is gron. *duch*. In het noordoosten kunnen we pret. *deud* aantreffen, met geronde vocaal, onder invloed van *gunk/gùnk, steund/stund* bij *goan* en *stoan*? Deze vormen kunnen dan weer analogisch zijn naar de vele preterita met zo’n vocaal in dat gebied. Voor deze Umlautsvormen zie hfdst. 1, 14.2.

Zoals gebleken is heeft het Gotisch anders dan het Nederlands een voorkeur voor thematische vormen: vgl. *gaggan, standan*; voor ‘doen’ gebruikt het regelmatig zwak *táujan* (1^e klasse). De vormen van *doen* kunnen dus niet met het Gotisch worden vergeleken; het heeft wel een verwant substantief: *gadeþs* ‘daad’.

In het bovenstaande is geïmpliceerd dat historisch gezien de verhouding van *gaen* tot *ganghen* niet dezelfde is als die tussen *vaen* en *vanghen* subs. *haen* en *hanghen*. In het eerste geval gaat het om een oud verschil in stamvorming, in het tweede om een verschil binnen het paradigma dat door de Wet van Verner en Ersatzdehnung is ontstaan. Wel beïnvloedden *gaan, staan, vangen, hangen* elkaar in de preteritumvormen (zie hfdst. 1, 14.6).

De presensvormen met oude *ō* bij *doen* kunnen verklaard worden uit een wortel **dhōh₁*, de *ō*-trap (van een intensivum?) bij **dhēh₁*- ‘leggen, stellen’ (vgl. gr. *ti-thē-mi* ‘ik stel’). De *ō* hier is vreemd omdat we die buiten het Germaans alleen in nominale vormen terugvinden: vgl. gr. *thōmos* ‘hoop’, lat. *ab-dōmen* ‘buik’. Als we uitgaan van een perfectum met reduplicatie: **dhē-dhōh₁*-, met accent op de eerste syllabe, dan verwachten we als preteritum *de-de*, waarin de stam dan teruggaat op de reduplicatiesyllabe. De *â*, in de pluralis maar ook in de 2^e pers.sg., zou aan invloed van de 3^e categorie sterk 4 en 5 (*namen, gaven*) kunnen worden toegeschreven; er is bijvoorbeeld ook wel aan aoristus-vormen met **dhēh₁* (germ. *dē*) gedacht. Steeds is echter de vraag waarom de 1^e en 2^e pers.sg. buiten schot blijven. Bij de analogie-verklaring is dat nog niet zo’n groot probleem: de 3^e pers.sg. was de meest gebruikte vorm (laat werd dat de infinitief) en kon daardoor aan de analogie weerstand bieden. De (iets minder gebruikte) 1^e persoon ging daarin mee. Een andere verklaring van de *ō* houdt in dat er contaminatie heeft plaatsgevonden met **dō*- ‘geven’ (vgl. lat. *dōnare* ‘geven’, gr. *di-dō-mi* ‘ik geef’) waarvan de betekenis niet zo ver afstond van de oude betekenis van **dhēh₁*- ‘zetten, stellen’. Dit verklaart dan ook meteen dat **dō* op zichzelf geen sporen in het Germaans heeft achtergelaten. Ten slotte: dat we alleen bij ‘doen’ nog een rest van reduplicatie aantreffen, kan aan de hoge gebruiksfrequentie van het werkwoord worden toegeschreven.

2.8. UITGANGEN

(1. algemeen, 2. presens, 3. preteritum, 4. conjunctief, 5. imperatief, 6. j-loze vormen (jan-werkwoorden))

2.8.1. ALGEMEEN

(1. nogmaals deflexie, 2. sandhi-verschijnselen, overgangsklanken, 3. nog enkele opmerkingen)

2.8.1.1. Nogmaals deflexie

De beschrijving van de flexie is een ingewikkelde zaak omdat we met heel wat parameters rekening moeten houden: het verschil tussen mono- en polysyllabische woorden (vgl. *gaan* tegenover *nemen*), verschillen naar modus, tempus, numerus en persona, naar rechte volgorde en bij inversie (vgl. *jij leeft* tegenover *leef jij*), naar regio.

Door de klankwetten annex analogie zijn er nogal wat uitgangen verdwenen of samengevallen: het proces van deflexie. Hieraan is al aandacht besteed in par. 1.2 dit hoofdstuk. Laten we het “slagveld” nog een keer overzien. Het effect van het deflexieproces wordt duidelijk wanneer we de gotische vervoeging van het werkwoord *niman* vergelijken met die van het nederlandse *nemen*. Bij *niman* vinden we 39 aparte vormen (de participia, die verbogen kunnen worden, telkens voor één meegeteld): *nimip* is zowel 3e pers.sg. als 2e pers.pl.pres.indic.actief, verder ook imperatief 2e pers.pl., *nimam* is zowel 1e pers.pl.pers.indic.actief als imperatief 1e pers.pl., *nam* is zowel 1e als 3e pers.sg.pret.indic.actief, maar verder is iedere vorm met slechts één samenstel van functies verbonden. Een samenstel van functies: bijv. -is in *nimis* ‘jij neemt’, houdt in dat zowel persoon, getal, tijd, modus als genus worden aangegeven. Dat is anders dan in een agglutinerende taal (als bijv. Hongaars of Turks) waarin althans idealiter een uitgang c.q. suffix met slechts één functie is verbonden: vgl. turks *ev-ler-in-den* (stam + pl. + poss. + ablatief) ‘uit zijn huizen’. Van de oudgermaanse vormen “rijkdom” zijn behoudens enkele conjunctiefresten in het Standaardnederlands alleen de indicatief actief, de imperatief en de participia overgebleven. Bij de indicatief actief is er verschil tussen presens en preteritum (zwak of sterk): *ik neem* – *ik nam*, *ik maak* – *ik maakte*, tussen singularis en pluralis: *ik neem* – *wij neme(n)*, en tussen 1^e tegenover 2^e en 3^e persoon bij presens singularis: *ik neem* – *jij/hij neemt* enz. Het verschil *maakte* sg. – *maakte(n)* pl. is wankel omdat de -n kan wegvallen. Bij de imperatief worden hooguit twee vormen onderscheiden: *neem* – *neemt*, overigens vormelijk niet verschillend van indicatiefvormen; de participia hebben geen verbuiging meer. Hiermee komen we voor het Standaardnederlands op 7 vormen (evt. 6, als we *maakten* verwaarlozen). Verder kan worden opgemerkt dat het verschil presens – preteritum het sterkst staat, gevolgd door het verschil singularis – pluralis dat zoals opgemerkt bij *maakte* – *maakten* zwak staat. Niet zeer sterk staat het verschil naar persoon dat alleen maar in de singularis presens voorkomt waar het ook in het moderne Hollands kan verdwijnen (zie volgende paragraaf). Het verschil in numerus wordt gesteund doordat het zich ook bij het substantief en het pronomen personale weet te handhaven of te herstellen (zie hfdst. 3 en 5): de numerus van de werkwoordsvorm wordt immers in de zin bepaald door die van het subject dat vaak substantief(groep) of pronomen personale is. Een zelfstandige bijdrage aan het numerusverschil in semantische zin levert het werkwoord echter niet (vgl. ook par. 2.1).

Oorspronkelijk (zie par. 2 hierboven) werden toen het Nederlands of z'n voorouder nog een pro-droptaal was, de pronomina personalia alleen bij nadruk gebruikt. Dat veranderde door het verval van de uitgangen: in het Middelnederlands was het gebruik van pronomina al verplicht geworden (subjectsverplichting: par. 2.1). Verschil maken naar nadruk werd pas weer mogelijk toen er naast de sterke (volle) ook zwakke (gereduceerde) pronomina ontstonden, bijv. *se* naast *si*.

2.8.1.2. Sandhiverschijnselen. Overgangsklanken

Vooraf moet er ook enige aandacht besteed worden aan contactverschijnselen: wat kan er met werkwoordsvormen gebeuren wanneer ze in de zin met andere woorden gecombineerd (sandhi)? Voor het Middelnederlands moeten we terdege rekening houden met de clisis waardoor uitgangen en ook stammen, althans voor de lezer van nu, minder goed herkenbaar zijn geworden. Dergelijke clisisverschijnselen komen namelijk ook (anders dan nu) heel vaak in de spelling tot uitdrukking (vgl. Kl. 14.5). Bij het werkwoord moeten we vooral rekening houden met enclise, dus wanneer de subjectsvorm (minder vaak een andere vorm) volgt. We besteden daar vooral aandacht aan wanneer dit voor een goed begrip van het systeem noodzakelijk is. Voor uitvoeriger informatie zie de grammaticale beschrijvingen van het Middelnederlands. Uit de volgende vormen blijkt in ieder geval dat in het Middelnederlands de werkwoordsvorm in de enclise veranderingen kan ondergaan: *hebbic* < *hebbe-ic*, *hebwi* < *heb(be)-wi*, *hebwer* < *hebben-wer* (limburgs 'hebben wij'), *gadi* < **gaed-ji* 'gaat gi', *haddi* < *hadde-hi*, *mochtsi* < *mochte-si*, *hebsi* < *hebben-si*. Sommige van die vormen kunnen we heden ten dage nog horen, bijv. *hebbik*, maar vgl. *hatti* in plaats van *haddi*. Een vorm met gerekte vocaal ontstaat (in open geworden syllabe) in het Middelnederlands bij combinatie met bijv. enclitisch -et of -es: *hi namet* < *hi nam et*, *hi saels* < *hi sales* < *hi sal es*. Vergelijk voor het modern Nederlands: *heb-je* (en niet *hebt-je*); *je heb(t) je vergist*. Uit het laatste voorbeeld blijkt dat we rekening moeten houden met lento- en allegrovormen, resp. *hebt* en *heb*; vergelijk bijvoorbeeld ook nog in hedendaags gesproken taal *wat wille-we* tegenover *wat wiwwe*.

In het algemeen wordt er hier op gewezen dat in de inversie tussen vocalen overgangsklanken kunnen optreden. Een voorbeeld daarvan kan zijn *zien-ik* (al in par. 7.1 hierboven genoemd) met mogelijk een hiaatdelgende *n*; verder is er ook al, in par. 7.3 dit hoofdstuk, een dialectische hiaatdelgende *g* genoemd. Ook een zodanige *d* is mogelijk: vgl. holl. *dat doe-d-ik niet*; deze overgangsklank kan tegen de achtergrond van de *d*-syncope verklaard worden: vgl. (*dat*) *raad-ik (je)* naast (*dat*) *ra'k (je)* 'dat raad ik je'. Een andere oorsprong kan de variant *d'r* (< *daar*) van *er* geweest zijn: *ik ga d'r niet naar toe*. In het oosten is, ook door analogie te verklaren, een zodanige *r* (uit intervocalische *d*) mogelijk: vgl. *goar-ie* 'ga jij/jullie'.

In het noordoosten fungeert dus als overgangsklank de *r*. We maken het ontstaan daarvan met enkele voorbeelden duidelijk waarbij we ons op het Ruinens (Zuidwest-Drenthe) baseren. De *r* vindt z'n oorsprong in een intervocalische *d* in bijv. *road-ik* bij *roan* 'raden' (< *roadn*) > *roar-ik* (lento) naast *roa-k* (allegro); het is een geval van rhotacisme. Zo ontstonden ook *roar-ie* (2^e sg.) naast *roa-j* en *roare-wij* (1^e pl.) naast *roa-w*; de 3^e persoon met *roat-hi* en *roadn-zi*, dus zonder rhotacisme, is echter niet in het spel. Vergelijk ook in het preteritum van *sniën* *sneer-ik* 'sneed ik', *sneer-ie* 'sneed jij/jullie', *sneere-wij* 'sneed wij' naast *snee-k*, *snee-j*, *snee-w*. Vanuit zulke gevallen heeft de *r* zich als overgangsklank uitgebreid naar vormen zonder oorspronkelijk zo'n intervocalische *d*. Volgens het model *roa-k/roar-ik*, *roa-j/roar-ie*, *roa-w/roare-wij* ontstaat naast *goa-k* *goar-ik* 'gaan ik', naast *goa-j* *goar-ie* 'gaat jij/jullie', naast *goa-w* *goare-*

wij ‘gaan wij’. De vorm *goar-ik* is dan weer aanleiding voor de niet-inversievorm *ik goare* naast *ik goa*. Op een vergelijkbare manier ontstaan bij *loatn* ‘laten’ *loar-ik*, *loar-ie*, *loare-wij* naast *loa-k*, *loa-j*, *loa-w*. Opgemerkt moet worden dat we de *r* niet overal aantreffen, bijv. niet in *rier-ie* voor *ried-ie*. Een voorbeeld van *r* na korte vocaal is *har-ik* ‘had ik’, *ik har* ‘ik had’. Een bezwaar van deze verklaring kan zijn dat rhotacisme overigens alleen bekend is na korte vocaal, meestal ook bij een (oude) geminaat: vgl. *bedde* > *tw. ber*. Dit kan ondervangen worden door de analogie van het zeer frequente *har* < *hadde* te laten uitgaan. Het is opmerkelijk dat we de lento-vormen met een *r* steeds aantreffen wanneer er allegro-vormen van het type *roa-k* naast staan.

Als een voordeel van een vorm als *goare-wij* bij monosyllabisch *goan* kan worden aangemerkt dat hierin *goare* bisyllabisch is en daarmee gelijk staat met een vorm als *roare-wij* bij “regelmatig” bisyllabisch *roadn*. Dat voordeel betreft alleen de inversiepositie; in de rechte volgorde was er al geen verschil: *wij roadt* – *wij goat*. Bij de *r*-vormen van *goan* kan ook de behoefte aan duidelijke lento-vormen een rol gespeeld hebben (vgl. *gane* enz. in par. 7.3 hierboven). Synchroon stelt een vorm als *goare-wij* ons voor segmentatie-problemen. Als we de vorm analyseren als *goa-r-e-wij*, dan staat er tussen de stam en de uitgang een tussenklank (*r*) wat een vreemde situatie oplevert: een uitgang pleegt namelijk onmiddellijk op de stam te volgen. Het is ook mogelijk de *r* als een tussenklank tussen de stam (*goa*) en een pronomen -*ewij* op te vatten waarin -*ewij* dan een enclitische variant van *wij* is. Ten slotte is het mogelijk *goar* als een stamvariant op te vatten met daarachter de uitgang -*e* gevolgd door het pronomen *wij*.

2.8.1.3. Nog enkele opmerkingen

D-syncope speelt een rol in katwijkse persoonsvormen als: *ze verbiene* ‘verbieden’, *we reene* ‘reden’, *ze vreene* ‘vrijden’, *we laene* ‘laden’, *ze verbonen* ‘ze verboden’. Hierin is steeds een *d* gesyncopeerd: *reden* > *reen* enz. waarna vervolgens analogisch nog een extra buiging-*e* is toegevoegd > *reene* enz. Vergelijk voor het (limburgse) Hasselts: *mèèden* ‘mijden’ > *mèèn*, analogisch *ze mèène(n)* ‘ze mijden’, ook *iech mèèn* ‘ik mijd’.

Voor het Limburgs moeten we rekening houden met toonverschillen: vgl. bijv. roermonds *doo²ⁿ* ‘doen’ infin. + pl. 1e en 3e pers. met sleeptoon tegenover *ich doo¹ⁿ* ‘ik doe’ met stoottoon (stoottoon heeft ook *doo^{1t}* pl. 2e pers.; de sg. 3e pers. luidt *duit*). Zie verder Kl. 33.9. In het algemeen wordt hier ten slotte geattendeerd op de mogelijkheid van fonologisch bepaalde *t*-deletie (zie Kl. 36.12); er is ook morfologische bepaalde *t*-deletie die tot de 3^e, soms ook de 2^e persoon singularis presens beperkt blijft.

Ten slotte nog de algemene opmerking dat het niet mogelijk is om helemaal recht te doen aan de regionale variatie: de situatie kan soms zeer divers en verward zijn. Dit geldt in het bijzonder voor het oostvlaamse gebied. Houdt dit verband met het feit dat dit gebied al vroeg dicht bevolkt was waardoor ieder dorp niet alleen economisch maar ook taalkundig z’n eigen gang kon gaan? Verder zullen we allerlei fonologische verschijnselen moeten verwaarlozen: als bijvoorbeeld sprake is van *n*-apocope na *sjwa*, dan kan er van een tussenstadium met genasaleerde *sjwa* sprake zijn (geweest).

2.8.2. PRESENS INDICATIEF

(1. inleiding, 2. persoon en getal, 3. systeem)

2.8.2.1. Inleiding

Met zwak 4 (type got. *fullnan*) behoeven we geen rekening te houden omdat dit in het Westgermaans ontbreekt. Om dezelfde reden kunnen we de dualis (nog in het Gotisch) verwaarlozen. Beide zullen we ook in de volgende paragrafen terzijde laten. Voor het Gotisch worden drie paradigmata gegeven, van *giban* (sterk 5), *nasjan* (zwak 1) en *salbon* (zwak 2). Als *salbon* gaat afgezien van de afwisseling a/ai in plaats van ō ook *haban* (*haba*, *habáis* enz.). Bij *sokjan* komt, na lange stam, niet -jīþ maar -eiþ voor (*sokēiþ*); dit verschil is voor het Nederlands niet van betekenis. De j van zwak 1 veroorzaakte jod-geminatie en waar passend i-Umlaut: vgl. got. *haffja* met mnl. *ic heffe*. Zie echter voor j-loze vormen bij de jan-werkwoorden, zonder jod-geminatie maar wél met eventuele i-Umlaut, par. 8.6 hieronder. Onverwachte vormen staan in het schema tussen haakjes. Wat betreft de preterito-presentia (zie par. 5 hierboven): de presens-uitgangen daarvan zijn in oorsprong uitgangen van het preteritum (perfectum).

In de indicatief presens, in ieder geval bij de sterke werkwoorden, komen alternanties voor die het gevolg zijn van Umlaut en/of verkorting in de 2^e en 3^e pers.sg. In de 2^e pers.pl.pres.indic. komt Umlaut echter niet voor terwijl verkortingen er vrij zeldzaam zijn. Zie hfdst. 1, 10.2.

Zonder Umlaut en/of verkorting, aspecten die bijdragen aan de herkenbaarheid van de vorm, is de kans op t-deletie, waardoor de herkenbaarheid geschaad zou worden, kleiner. T-deletie in de 2^e pers.pl. is dan ook zeldzaam.

2.8.2.2. Persoon en getal

SCHEMA: presens indicatief

got.			osa.		mnl.	nnl.
giba sg.1	nasja	salbo	gibu	salboiu	geve	geef
gibis sg.2	nasjis	salbos	gibis	salbos	geefs	(geeft)
gibiþ sg.3	nasjiþ	salboþ	gibid	salbod	geeft	geeft
gibam pl.1	nasjam	salbom	gibad	salboiad	geven	geven
gibiþ pl.2	nasjiþ	salboþ	gibad	salboiad	geeft	geeft (geven)
giband pl.3	nasjand	salbond	gibad	salboiad	(geven)	(geven)

1. 1^e pers.sg. De oude ō van de uitgang (vgl. lat. *agō* ‘ik handel’, gr. *louō* ‘ik was, reinig’), die we in het Gotisch als -a terugvinden, werd in het Oudwestgermaans -u (onl. -o). Deze uitgang moest na lange syllabe afvallen maar werd analogisch hersteld, vandaar osa. *bindu* conform *gibu*. Opvallend is de oudnederlandse -n in bijv. *ic givon* ‘ik geef’ (sterk), *ic hôron* ‘ik hoor’ (zwak 1); deze vormen op -n kunnen in verband worden gebracht met oudsaksische en oudhoogduitse vormen van de 2^e klasse zwak als osa. *makon* ‘ik maak’ en ohgd. *salbōm/ōn* ‘ik zelf’, met onverwachte athematische uitgang (-m/-n uit -mi) mogelijk naar analogie van een frequent *dōmi ‘ik doe’ (let op de overeenkomst in ō). Van hieruit breidde de -n zich tot andere klassen van

werkwoorden uit, vgl. onl. *givon*, *hōron*, misschien omdat daardoor een duidelijk verschil met de conjunctiefvorm ontstond: vgl. onl. *hōron* tegenover *hōre*.

De uit -u ontstane slot-sjwa is nog zeer bekend van het Middelnederlands; in de clisis kon de slot-sjwa echter verdwijnen: bijv. *biet ik* ‘bijt ik’. De slot-sjwa komt nog dialectisch, in het Zeeuws en het Vlaams en verspreid ook in het noordoosten, voor; het Ooststellingwerfs heeft de vorm op -e nog op het eind van een bijzin: *dat ik dat niet kope*. In het Hollands is de -e al in de latere Middeleeuwen verdwenen maar in geschrifte, bijvoorbeeld in de Statenvertaling, werd hij nog wel gebruikt. Archaïsche resten zijn: *zegge en schrijve*, *verzoeke*; het pronominaal subject *ik* ontbreekt hierbij (“prodrop”). Bij *doen*, *gaan*, *staan* (zie 7.1 hierboven) komen oude 1^e sg.-vormen op -n voor: *ik doen* enz. In jonger oostelijk Middelnederlands vinden we die -n ook bij andere werkwoorden: *ic bidden*, *ic werpen* enz. Is hier sprake van analogie naar frequent *ik doen* enz. of is er verband met de (oostelijke) oudnederlandse vormen op -n (zie boven)? Hiertegen pleit dat de middelnederlandse vormen pas in later tijd opduiken; is er toch verband, dan moeten ze enige tijd in de geschreven taal onderdrukt zijn. Omdat onverwachte vormen op -n ook in het zwakke preteritum optreden, kan men eerder aan een versterking van de sjwa-uitgang denken (die immers geapocopeerd dreigde te worden). Ook in hedendaags West- en Frans-vlaams (vooral van de kustgebieden) inclusief westelijk Zeeuws-vlaams en ook hier en daar verder naar het oosten komen vormen op -n voor. In het vlaamse kustgebied komt zelfs *ik kunnen* voor, ook *ik moeten* en daaruit ontstaan *ik moen*. Verband met de oudnederlandse vormen is hierbij uiteraard nog minder waarschijnlijk; eerder kan ook nu aan invloed van *doen* enz. gedacht worden. Dat de -n ook als een welkome versterking van de sjwa-uitgang begrepen kan worden, ligt nu minder voor de hand omdat we ons niet in een gebied met (dreigende) sjwa-apocope bevinden; bovendien wordt de -n ook niet voor het zwakke preteritum genoemd. Het (in deze hoek van het taalgebied lang bewaarde) gerundium (vgl. par. 9 dit hoofdstuk) kan een rol gespeeld hebben: zoals naast *te doene ik doen* voorkwam, ontstond naast *te levene ik leven*. De vorm *moen* komt overigens wanneer er een vocaal volgt, ook rond de Dender voor terwijl we in Oost-Vlaanderen plus zuidwestelijk West-Vlaanderen ook *moe* naast *doe* aantreffen. Opgemerkt ten slotte moet ook worden dat in streken waar de sjwa geapocopeerd is, deze toch nog z’n vroegere bestaan kan verraden doordat de stamfinale consonant nog niet verscherpt is (vgl. Kl. 36.6.5).

Uit 18^e-eeuwse brieven (rond 1780) blijkt dat de hogere klasse langer dan de lagere aan de sjwa-uitgang vasthoudt welke uitgang ook tamelijk resistent is in formulair taalgebruik (waarmee bijvoorbeeld een brief geopend wordt) en wanneer *ik* ontbreekt (vgl. de hierboven gegeven voorbeelden). Aan de andere kant komt de sjwa-uitgang bij zuidhollandse en zeeuwse briefschrijvers meer voor bij de vrouwen dan bij de mannen onder hen; de vrouwen blijken in de taalverandering dus minder ver te zijn. In 17^e-eeuwse brieven (geschreven rond 1670) was het juist andersom. Uit het 18^e-eeuwse brievenonderzoek kwam ook te voorschijn dat na v, g en d minder snel geapocopeerd werd dan na t, k en p: de stemhebbende fricatief houdt de sjwa gemakkelijker vast. Vergelijk hiermee wat hierboven over het ontbreken van Auslautverscherping is opgemerkt.

2. 3^e pers.sg. De vorm *geeft* beantwoordt aan de verwachtingen: vgl. got. *gibīþ*, lat. -it (*agit* ‘hij doet’, pie. **eti*), onl. -it, -ot. In het begin van de 13^e eeuw kan men in zeeuwse of westvlaamse teksten nog (?) stemhebbend -d aantreffen, echter steeds onmiddellijk (als gevolg van sjwa-syncope) na stemhebbende slotklank van de stam: *nemd*, *blijfd*, *comd*, *draghd*. Opmerkelijk in dit

verband is in het Flakkees de clisisvorm *hie neemd-altiet* ‘hij neemt altijd’, of in het Vriezenveens *wi hebd -oe ezeine* ‘wij hebben u gezien’.

We moeten in het algemeen rekening houden met t-deletie (zie Kl. 36.12). Er is echter ook morfologisch bepaalde deletie, over het algemeen bij sterke werkwoorden, die zeer verbreid voorkomt: in het noordoosten, Limburg, Brabant, tegelijk met vocaalwisseling door verkorting c.q. kort blijven en/of Umlaut, waarop reeds in de vorige paragraaf is geattendeerd. De condities waaronder een en ander gebeurt, verschillen van dialect tot dialect. In het Ruinens (ZW.Drenthe) vinden we geen t-wegval na liquida: *hij stèelt*, en in de 3e klasse sterk: *hij drinkt, hij starft*. Voor verdere voorbeelden zie hfdst. 1.10. Ook bij behoud van -t kan de vocaal verschillen, bijv. in het Gronings en het Stellingwerfs in *brekt* bij *breekn* en vergelijk het brabantse *brekt* bij dit werkwoord. Toch kan in het algemeen aangenomen worden dat de vocaalwisseling de t-uitgang overbodig maakte.

In de inversie blijft afgezien van t-deletie de -t gehandhaafd: *geeft-ie* (uit -hi), *geeft-se* ‘neemt-ze’, *geeft- t*. Het (oude) Gents heeft die -t, bij volgend *hij* of *er*, ook waar hij historisch niet thuishoort, bijv. in *magt hij spelen?* Volgt (*h*)et, dan kan de -t vervallen wanneer de werkwoordsvorm monosyllabisch is, bijv. in *mag-et meegaan?* en ook in *doe-et mee?*

3. *Singularis algemeen. Zuid-Holland.* In het (zuidelijke) Zuidhollands annex het Utrechts bestaat voor de singularis de mogelijkheid van Ausgleich. Deze Ausgleich is niet zozeer morfologisch als wel fonologisch gemotiveerd, namelijk het gevolg van twee elkaar uitsluitende klankontwikkelingen die dus wel een morfologisch effect hebben: t-deletie en t-paragoge; de laatste kan een reactie zijn op de eerste. In de 2^e en 3^e persoon kan t-deletie voorkomen: *jij, hij geef*; in de 1^e persoon kan er juist een -t bijgevoegd worden: *ik geeft*. Terwijl de deletie (in ieder geval hier) gemakkelijk na een obstruent plaatsvindt en niet gemakkelijk na een vocaal, is het bij de paragoge juist andersom: *hij geef* zal men eerder horen dan *hij ga*, omgekeerd *ik gaat* eerder dan *ik geeft*. (Overigens wordt voor het Tilburgs een regelmatige 3^e pers.sg. zonder t-uitgang vermeld wanneer de stam op vocaal eindigt: *hij goa*.) Een vorm als *ik gaat* zal ook vaker te horen zijn naarmate, bijvoorbeeld in een bijzin, de afstand tot het subject groter wordt: *ik geloof dat ik maar 's gaat*. Ook een in de sandhi volgende klank kan van invloed zijn en bij inversie zal men eerder *ga'k* dan het meer nadrukkelijke *gaat-ik* horen. Tegen de hier geschetste achtergrond kan het frequent hollandse *ik vin, ik wor* begrepen worden: men voelde de -t als (onjuiste) uitgang aan; bij *wor* kan ook invloed van *worre* (ook *wier, wiere*) met assimilatie uit *worde* een rol spelen, bij *vin* eventueel van *vinne* met assimilatie uit *vinde*. Hollands is ook *ik raai*, verder *jij/hij raait*, bij *raaien* uit *raden*, *ik hou* naast *jij/hij houdt* bij *houën* uit *houden*. Vergelijk in dit verband ook ruinens (zuidwest-drents) bijv. bij *vienn*: *ik viene, vien-ie* enz. (ook *ik vunne, vun-ie* pret.) steeds zonder d.

4. *1^e pers.pl.* De vorm op -n beantwoordt aan de verwachtingen: vgl. got. *gibam*, lat. *agimus* ‘wij handelen’ weliswaar met analogische i naar *agit* enz., pie. *-omes, onl. -on. De -n wordt in een groot deel van het taalgebied geapocopeerd; zie Kl. 17.9; in het Westfries zou de -e echter oud kunnen zijn, zie hieronder onder punt 8. Het onderscheid tussen oude -n en -n als hiaatdelger is, ook bij de 3^e persoon pluralis (zie hieronder), weleens moeilijk te maken; in een gebied rond Gouda lijkt oude -n met -e in concurrentie te staan. In het noordoosten vinden we -t maar die

vinden we in de hele pluralis: de eenheids-t (met -e in inversie bij de 1^e persoon); zie hieronder onder punt 7. Het Gronings maar ook andere delen van het noordoosten heeft -n zoals in de hele pluralis; het Gronings heeft geen uitgang bij inversie: *moak-we* ‘maken-we’ (zie onder punt 8). Verder is er bij -n of -e over het algemeen geen verschil tussen inversie en non-inversie; wél is er (bij de 1e persoon die hier aan de orde is) de mogelijkheid van assimilatie van -n-w- tot -mm- > -m-: vgl. hollands maar ook bijvoorbeeld gents *woneme* ‘wonen we’ Hierin kon -me als pronomen worden begrepen waardoor *me* ook in non-inversiepositie kan verschijnen: *me hebbe...* Dit *me*-pronomen is hollands maar komt frequent in het (ruim genomen) hele zuidwesten van het taalgebied voor.

In het noorden van Oost-Vlaanderen komen vormen als *wij/we bakkeme(n)*, *wij/we game(n)* voor die uit de inversie moeten worden verklaard, namelijk uit *bakken-we*, *gaan-we*. Er kan reïnterpretatie plaatsgevonden hebben waarbij -(e)me als uitgang is opgevat waaraan dan opnieuw de meervouds-n kan worden toegevoegd. Op een uitgang wijst dat een subject (*wij*), ook als zwak pronomen (*we*), vooraf kan gaan; bij vol *wij* lijkt het erop dat men nog het gevoel heeft van een verborgen subject dat men wil verduidelijken; bij zwak *we* lijkt dat minder het geval. Een vorm op -(e)me(n) kan echter *niet* op het eind van een bijzin voorkomen wat dan weer aan een pronomen (-me) doet denken: het subject bevindt zich immers in de bijzin doorgaans aan het begin en niet aan het eind. Waarschijnlijk hebben we hier met een overgangssituatie te maken; daarop wijst ook dat in het Zeeuws wél combinatie met een sterk pronomen mogelijk is maar (nog) niet met een zwak. Overigens is ook de interpretatie voorgesteld dat in *bakkemen* het pronomen (*me*) tussen de stam en de uitgang is geïncorporeerd. Van dergelijke “incorporaties” zijn wel meer voorbeelden (zie par. 8.3.2 dit hoofdstuk). In oostvlaams, zeeuws *ga-men dat doen?* moet *men* als pronomen opgevat worden.

5. 3^e pers.pl. Op grond van got. *giband* (vgl. lat. *agunt* ‘ze handelen’, pie. *onti, onl. nog -unt, -ont) zouden we *gevend verwachten; *geven* moet wel op analogie naar de 1^e persoon berusten en mogelijk ook op invloed vanuit de conjunctief en het preteritum waarin de 1^e en 3^e persoon al vroeg aan elkaar gelijk waren. De oude uitgang komt nog in het Oudnederlands voor: *sia gevunt* ‘zij geven’. Het middeleeuwse Limburgs heeft hem nog vaak bij enclise: *si makent-ene* ‘zij maken hem’. Vergelijk in dit verband zuidoost-limburgs *zint* ‘zijn’, *gont* ‘gaan’, *hant* ‘hebben’ niet alleen als 3^e maar ook als 1^e pers.pl. (-ente komt ook voor). Noordoostelijke vormen als *zint* en *bunt* (vgl. par. 7.2 hierboven) moeten met de daar heersende eenheids-t (zie hieronder onder punt 7) in verband gezien worden. Het Gronings en zoals ook andere delen van het noordoosten heeft een algemene pluralis-n. Verder moeten we weer rekening houden met n-apocope; westfries *geve* zou echter oud kunnen zijn (zie onder punt 8). Er is bij -n of -e geen verschil tussen inversie of non-inversie.

6a. 2^e pers.algemeen. Vooraf de opmerking (die ook geldt voor volgende paragrafen) dat de lotgevallen van de 2^e persoon bij het werkwoord nauw verweven zijn met die van de 2^e persoon bij de pronomina personalia. Vooraf wijzen we ook weer op de mogelijkheid van Umlaut en verkorting c.q. behoud van korthed (hfdst. 1.10). In de volgende subparagraaf worden de vormen bij inversie behandeld.

Mnl. *geefs* (vgl. got. *gibis*, lat. *agis* ‘jij handelt’, pie. *esi, onl. -is(t), -os) is verdwenen met het daarbij passende pronomen *du*. Het oude *doe*-pronomen vinden we nog plus werkwoordsvorm op -s of -st(e) in oostelijke gebieden terug (beide uitgangen dus ook in het Oudnederlands): -s vooral

in Oost-Limburg en ook Twente, -st(e) vooral meer naar het noorden langs de staatsgrens tot aan Groningen.

De vormen met st(e) zijn in de enclise ontstaan uit (stam)-s + *de* (= *doe*) dat via assimilatie en metanalyse (stam)-st(e) opleverde: gron. *doe kikt(e)* (naast *doe kiks*) ‘jij kijkt’. Let op de progressieve assimilatie van d tot t (vgl. Kl. 38.3). De zware vorm -ste is alleen bekend van Groningen waarnaast ook -se voorkomt: *doe kikse*. Deze vorm is waarschijnlijk ontstaan volgens de proportionele analogie: -st – -ste: -s – x; x = -se. Hiervoor moeten we dan wel aannemen dat naast -st een tijd lang nog -s voorkwam. *Doe/du* plus de erbij passende werkwoordsvormen komen opnieuw aan de orde in 5.2.6.

In het Middelnederlands komen in de 2^e pers.sg. soms nog de volgende vormen voor: *du leerst(e)* door assimilatie en metanalyse uit de clitische vorm *leerstu* < *leers-du* (vgl. ook *seghestedu*), *du nemet*, *du woont* (analogie naar de 3^e pers.sg. en/of de 2^e pers.pl., of naar de preterito-presentia?), *du nemets*, *du mints* (contaminatie van *du mint* en *du mins*?).

In de oostelijke gebieden in kwestie is er dus nog verschil tussen de singularis- en de pluralisvorm. De pluralisvorm, bij limb. *geer*, noordoostelijk *ie*, is de vorm op -t (*geeft*) die we in het Gotisch met de uitgang -iþ terugvinden: *gibiþ*, in het Oudnederlands met -et, -ot (pie *-ete; lat. *agitis* ‘jullie handelen’ met afwijkende uitgang). In een groot noordoostelijk gebied is de vorm onderdeel van een eenheidspluralis op -t (punt 7). In Groningen gaat de pluralisvorm (immers deel van een eenheidspluralis) op -en uit (punt 8).

In de rest van het taalgebied is de pluralisvorm, in eerste instantie als beleefdheidsvorm, ook singularisvorm geworden. In het grootste deel van het Zuiden betreft dit *gij/ge geeft*; oorspronkelijk gold dit ook voor de westelijke gebieden (Zeeland, Holland, Utrecht) met *jij(ji)/je geeft* dat nu echter tot de singularis beperkt blijft. Standaardtalig *gij/ge geeft* is nog beide maar is intussen wel erg formeel of ouderwets geworden. Het nieuwe *u*-pronomen, met *geeft*, is ook beide.

Na het eveneens nieuwe pronomen *jullie* is de vorm *geeft* verouderd geraakt; nu, wordt al vanaf de 19^e eeuw, *geven* gebruikt (dat ook weleens na *gij* kon voorkomen). Let wel: de eenheidspluralis op -n die hierdoor ontstond, zal in de gesproken taal heel wat vroeger een feit geweest zijn dan in de geschreven taal. Het betreft hier een verdere stap in het deflexieproces waarin de uitgangen van de pluralis worden gelijkgetrokken. Het is een bekend verschijnsel dat zo’n gelijkmaking eerder in de pluralis dan in de singularis plaatsvindt. Tegen de hier gegeven verklaring kan echter o.a. worden aangevoerd dat in het Duits de verdeling -en/-t/-en (1^e, 2^e, 3^e persoon) rustig, zonder gelijkmaking, is blijven bestaan. Het succes van de eenheidspluralis lijkt gelijk op te gaan met dat van *jullie* zelf, dat zich over een groot deel van het taalgebied heeft uitgebreid. Mogelijk moeten we de oorsprong van de combinatie *jullie* plus pluralisvorm op -e(n) in Noord-Holland zoeken, dat wil zeggen in een gebied met een oud eenheidsmeervoud op -e (zie hieronder onder punt 7); de uitbreiding heeft dan van daaruit, in de eerste plaats vanuit het nabijgelegen Amsterdam, plaatsgevonden, weliswaar met dien verstande dat -e in de schrijftaal en in formeel gesproken taal door -en vervangen werd. Ritmische factoren kunnen het succes van de uitgang -e(n) na *jullie* bevorderd hebben: het gebruik ervan verhinderde bij polysyllabische werkwoorden in het geval van inversie een accentbotsing. Vergelijk *weet-jullie* met *wet-en jullie*. In Noord-Holland (Westfries, Zaanse) is de singularisvorm *je loupe* ‘je loopt’ naast *jullie loupe* (zie ook hierover meer onder onder punt 8). Opmerkelijk is overigens dat in het Westfries bij *u* een t-loze vorm gebruikt kan worden: *u roep me maar*, terwijl de 3^e persoon sg. doorgaans de -t

heeft: *hai roept*. Na *julder* wordt -e(n) onder hollandse invloed ook in Zeeland de uitgang; in het Zuiden blijft de -t-vorm ook na een *lieden*-vorm, bijv. antw. *golle* ‘gijlieden’, in gebruik (dat geldt ook dergelijke vormen in het noordoosten met z’n eenheidspluralis). In een strook vanaf de Stellingwerven langs de oude Zuiderzeekust (Genemuiden, Kampen) naar het zuiden tot op de Veluwe gaat zowel de singularis als de pluralis op -n uit: *jie wareken*. Omdat deze strook zo ongeveer de loop van de oude Zuiderzeekust volgt, kunnen we hiervoor de term *flevisch* gebruiken. De situatie doet denken aan wat we aan de andere kant van de oude Zuiderzee (op Wieringen en in Westfriesland en de Zaanstreek) vinden: *je loupe* (singularis zowel als pluralis, met sjwa-apocope *loup*).

Noordoostelijke en zuidelijke gebieden komen dus hierin overeen dat we er (in de gesproken taal) nog de oude pluralisvorm op -t vinden. De beide gebieden vertonen echter geen geografische samenhang omdat ze uiteraard in de pluralis door een wig met -n worden gescheiden. Deze wig laat westelijke expansie via de Grote Rivieren zien.

6b. 2^e *persoon clisis*. Opmerkelijk is de t-loze clisisvorm bij het j-pronomen: *hoor-jij/je*. We kunnen hiervoor uitgaan van de oude verbinding *hored-(j)i waarin de sjwa nog niet gesyncopeerd is. De combinatie -dj- (evt. -tj-) leverde door assimilatie via -dʒ- (evt. -tʃ-; palatalisatie) -j- op die als behorend tot het pronomen werd ervaren: *hoor-ji/je* naast *ji/je hoort*. Deze t-loze vorm is zeer algemeen: vgl. bijv. twents (Rijssen) *vriej-jie* ‘vrij je’ (ook *vriej-ieleu* ‘vrijen jullie’) naast *ie vriejt* ‘je vrijt’, zuidwestdrents (Ruinen) *wark-ie* ‘werk je’ (met *jie* > *ie*) sg., ook pl. naast *ie warkt* (id.), dialect van Kallenkote (omgeving Steenwijk) *gaep-ie?* naast buiten de enclise *ie gaepen* sg. en pl. (Kallenkote ligt zoals blijkt in de flevische strook). Zo’n vorm wordt ook voor het Gronings genoemd: *heb-ie* ‘heb je’ naast in rechte volgorde *ie hebbn*. Naast westfries *je loupe* komt bij inversie *loup-je* voor.

Voor een gebied reikend van Oost-Vlaanderen via Brabant tot over een deel van Belgisch Limburg, het Land van Maas en Waal en de oostelijke Betuwe moeten we met een andere ontwikkeling rekening houden: *hored-ji ontwikkelde zich daar zonder palatalisatie (die westelijk is) tot *hoordi*; dit is een clisisvorm die goed bekend is van het Middelnederlands. Overigens zou er tijdelijk toch van palatalisatie (mouillering) sprake geweest zijn (vgl. Kl. 34.9) maar die is dan later weer ongedaan gemaakt. Uit *hoordi* ontstond door reductie *hoorde* waarin -e de rest van het pronomen (zie kaart 3). Door stapeling (verdubbeling van het subject) kon hedendaags brabants *hoorde-gai* (vgl. ook tilburgs *hoorde-gullie*) ontstaan waarnaast *hoorde* echter nog goed mogelijk is: *wat hoorde* ‘wat hoor je?’, na vocaal *goade* ‘ga je’ en met verscherping *wat hoopte* < *hoopti* ‘wat hoop je?’. Vergelijk bij een sterk werkwoord *waar blijfde?* Overigens wordt na een stam eindigend op een vocaal ook wel zoals in het Brussels (dus wél met mouillering) j gehoord: *wa doeij*, *wa choaj i(goaj) doon?* Dat men in *hoordi* het element *di* (*dy*) ook wel als pronomen opvatte, blijkt uit het feit dat het wel eens (bij Bredero) afzonderlijk gespeld wordt. In archaïserend proza van de 19e eeuw (Aarnout Drost) kan men ook, buiten de inversie, kunstmatig *dij segt* vinden. In oostelijk Noord-Brabant kan een vorm op -de met een zwak pronomen gecombineerd worden (overigens alleen in de inversie); toch heeft het oorspronkelijk pronominaal karakter van -(d)e nog steeds hierin zijn doorwerking dat de vorm niet op het eind van een bijzin kan verschijnen (het subject verschijnt daarin immers doorgaans aan het begin). Er is hier waarschijnlijk sprake van een overgangssituatie (vgl. -men 1^e pers.pl. onder punt 4 hierboven). Merk op dat in het aangegeven gebied het oude *ji* (vgl. got *jus*) buiten de enclise tot

4.16 Leef-de-ge

Kaart 3: enclitisch -de in (vooral) brabants gebied
(uit Van der Sijs 2011 kaart 4.16)

gi (*gij, ge*) geworden is (37.1) met daarbij de werkwoordsvorm *hoort* waarin we Auslautverscherping vinden. Voor de uitgangen -s of -st in de enclise zie hierboven. Bij *jullie* en dergelijke vormen is er geen verschil tussen rechte volgorde en inversie: *jullie kome(n)* ook –

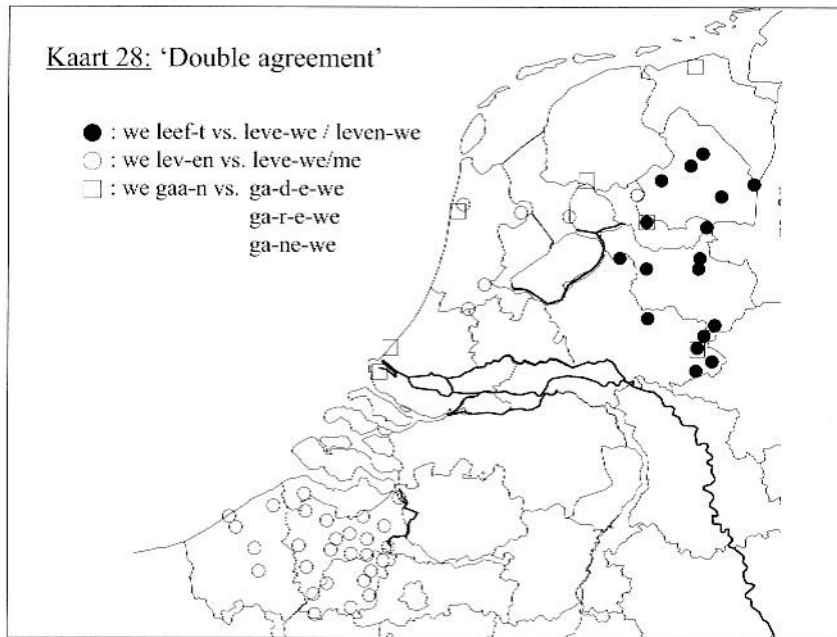
kome(n) jullie ook? Er is ook bij *gij/ge* en *u* geen verschil tussen rechte volgorde en inversie: *gij geeft/geeft gij*, *u geeft/geeft u*. dat geldt behoudens t-deletie ook voor zuidoostelijk (2^e pers.pl.) *geer* ‘gij’. Zie voor sommige clisis-vormen ook onder punt 7.

7. *pluralis algemeen*. In grote gebieden vinden we een eenheidspluralis op -(e)n of -e. We noemen om te beginnen het Standaardnederlands annex het Zuidhollands-Utrechts en het Zeeuws; we hebben hierboven gezien dat de pluralis op -e (geschreven -en) ontstaan is doordat *jullie* met bijpassende vorm op -e mogelijk vanuit Noord-Holland zich is gaan verspreiden. De oude 2^e pers.pl. op -t bleef bestaan na schrijftalig *gij* en werd ook de uitgang na *u*, steeds in beide numeri; eventueel meervoudig *jij* met vorm op -t verdween. Het Noordhollands zelf heeft oude -e in alle drie de vormen (zie ook volgend punt). Noordoosten-noord plus het Flevisch heeft algemene -n tegenover algemene -t in noordoosten-zuid. De vlaams-brabantse gebieden hebben geen algemene pluralis, namelijk een pluralis met -t in de 2e persoon en -e(n) in de 1e en 3e. Wel is er is een klein gebiedje bij Sint Truiden met een algemene -e. In een groot (zuidelijk) deel van het noordoosten (zie kaart 5) vinden we dus in de pluralis maar één, op -t eindigende, vorm: vgl. *nemt* dat dus niet alleen 2e persoon is. We spreken hier van de “saksische eenheidspluralis”, die echter niet in Groningen, Noord-Drenthe, Oost-Friesland, ten dele ook niet in Zuidoost-Drenthe (vanuit Groningen ontgonnen) voorkomt. De westgrens is ongeveer de IJssel, de oostgrens ligt ver Duitsland in. Vergelijk ook de osa. vorm *gibad* in het schema. Er is voor het binnen Nederland gelegen gebied wel aan middeleeuwse expansie vanuit Westfalen gedacht maar waarschijnlijk is het verschijnsel daar te oud voor. Het uitgangspunt voor de eenheids-t zal de 3^e pers.pl. op -anþ geweest zijn waarin Ersatzdehnung plaatsvond tot -āþ gevolgd door reductie tot -(e)t. Hiermee gingen zowel de 2^e als de 3^e persoon op -t uit waaraan de 1^e persoon zich dan heeft aangepast, weliswaar met dien verstande dat deze persoon in de inversie op -e uitgaat: *leve-wi* oplevert, met assimilatie uit **leveð-wi*. Het Vriezenveens heeft dan overigens een vorm op -n, onder invloed van het preteritum (zie par. 8.3.3 hieronder)? Voor de t-loze clisisvorm bij de 2^e persoon zie hierboven; bij de 3^e persoon blijft de t gehandhaafd: rijssens (evenals ruinens) *ze vriejt* ‘ze vrijen’ – *vriejt ze* ‘vrijen ze’ onder invloed van de oude stemloze uitspraak *si* voor ‘zij, ze’.

Het verschijnsel dat er in rechte volgorde een andere uitgang optreedt dan bij inversie, wordt wel aangeduid als *double agreement*. Kaart 4 laat met zwarte stippen de gevallen daarvan in het noordoosten zien; de met andere tekenjes geven gevallen aan die in ieder geval met “double agreement” verwant zijn.

8. *pluralis, 2^e persoon algemeen. Friese invloeden?* Voor het groningse land moeten we ermee rekening houden dat dit gewest oorspronkelijk friestalig was; voor een deel heeft dit misschien ook voor de Stad gegolden. Friese substraatinvloed, direct of indirect, is dus een mogelijkheid; deze moet tijdens de ontfriesing rond 1500 actueel geweest zijn. De werkwoorden van het aan te leren Nedersaksisch hadden -t als eenheidsuitgang van de pluralis presens maar -dn (> -n) in de pluralis preteritum (later ook wel singularis) van het zwakke preteritum en -n in het sterke participium preteritum en de infinitief inclusief het gerundium: vgl. hedendaags twents *wij griepet*, *wij maaktn*, *griepn*, *(te) griepn*. Het Fries had evenals het Nedersaksisch -n in het preteritum, het gerundium en het participium preteritum (resp. *griepen*, *gripen*, *grepen*) maar de -e van de

infinitief (*gripe*) moest bij de taalwissel vervangen worden door -n en dit gebeurde hypercorrect ook in het presens (*wy*)

Kaart 4: double agreement (De Vogelaer 2008)

gripe); daarin werd de pluralis-t van het Nedersaksisch dus niet overgenomen, misschien ook omdat de sprekers van het Fries aan een -t gewend waren als uitgang van de 3^e pers.pres.sg. (*grypt*).

Zo zou dus het Gronings aan z'n algemene -n gekomen zijn, dus -n ook in het presens. Wel te verstaan zijn we hierbij uitgegaan van een fase in de ontwikkeling van het Fries waarin de oorspronkelijke eenheids-t in het presens (ofri. -at(h), -et(h)) al door -e vervangen was, althans in gesproken taal: de teksten kunnen een archaisch Fries weerspiegelen. Vanuit de pluralis kwam de -n ook in de 2^e sg. beleefdheidsvorm terecht: *ie lopen zo hard* 'u loopt zo hard'. Ook dat doet denken aan het Fries waarin bij *jo* hetzelfde gebeurt. Zoals we echter hierboven al gezien hebben, vinden we de algemene -n niet in de clisis 1^e en 2^e persoon: *moak-we*, *heb-ie*. Mogen we voor deze gevallen aannemen dat de -n daarin is weggeassimileerd? In ieder geval voor de 2^e persoon kunnen we ons dat voorstellen: -n-jie > -pie > -ie.

Het ontbreken in het Gronings van de eenheids-t in het presens enerzijds en assimilatie van de d tot n in het zwakke preteritum anderzijds (zie volgende paragraaf) kon tot storende homonymie leiden: *wij woon* 'wij wonen' zowel als 'wij woonden'. Tegenwoordige Groningers lossen dit op door in het preteritum er voor de duidelijkheid -de aan toe te voegen: *wij woonnde*. Zie voor deze vorm verder par. 8.3.2 dit hoofdstuk.

De verklaring voor de eenheids-n (in plaats van de verwachte eenheids-t) door middel van (weliswaar indirecte) friese substraatwerking kan wellicht ook gelden voor de hierboven genoemde flevische strook, met dus eveneens overgeneralisering via tweede-taalverwerving. Ook

in dit gebied vinden we immers een eenheids-n. We vinden er ook een vorm als *jie wareken* ‘je werkt’, in oorsprong pluralisvorm (maar niet perse beleefdheidsvorm), te vergelijken met gron. *ie lopen* en dus ook met het friese *jo* plus pluralisvorm. We moeten er echter mee rekening houden dat het gebied met de eenheids-t oorspronkelijk tot aan de Zuiderzee reikte, ook echter met de mogelijkheid dat deze -t deel uitmaakte van een oostelijk georiënteerde schrijftaal en daarmee ook buiten zijn eigenlijke gebied kon voorkomen. Een vorm, vergelijkbaar met *jie wareken* maar dan zonder -n, vinden we ook zoals we gezien hebben, aan de andere kant van de oude Zuiderzee, in westfries, zaans *je loupe*. Voor de westfries, zaanse eenheidspluralis op -e kan niet aan n-apocope gedacht worden: relictten op -n zijn niet bekend. De oude -e van het presens kan op in dit geval rechtstreekse invloed van het Fries wijzen: dat heeft namelijk ook -e; op friese invloed wijst ook o.a. nog de -n van het gerundium (*te geven*). Tegen friese invloed pleit dan weer dat Westfries plus Zaans anders dan de flevische strook ook in het preteritum -e heeft terwijl het Fries daarin -n heeft. Misschien is men bij de verhollandsing de -e eveneens in het preteritum gaan gebruiken omdat ook het Hollands in beide werkwoordstijden dezelfde uitgang had, namelijk -en of reeds -e met n-apocope.

Wat de clisis betreft, daarin kan het Flevisch in de 2^e persoon uitgangsluus zijn; voor een verklaring zie hierboven. Voor het Westfries, Zaans wordt die uitgangsluusheid alleen voor de singularis vermeld, dus niet na *jullie*. Ter afronding: wat men ook van friese invloed wil denken, het is opmerkelijk dat de gebieden met eenheidspluralis op -en of -e aansluiten bij het friese taalgebied. Duidelijk friese invloed vinden we in het Stadsfries dat wat de -n betreft helemaal parallel loopt met het Fries: -e in het presens en de infinitief, -en in het preteritum, het gerundium en het participium preteritum sterk.

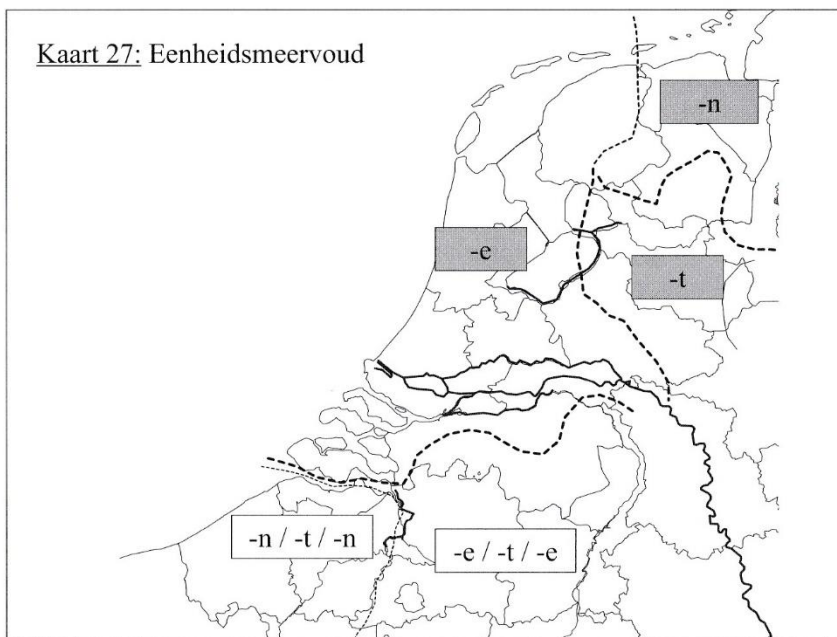
Aan de hollandse kust en in Frans-Vlaanderen zijn ook enkele verspreide gevallen gesignaleerd waarin zowel de 2^e pers.sg. als de 2^e pers.pl. -(e)n heeft. Dit roept de gedachte aan een ingweonisme op. Mogelijk hadden de ingweoons-sprekenden een algemene -ep/et-pluralis zoals we die in het Oudfries en het Oudengels terugvinden en hebben ze toen ze het Nederfrankisch met -n/-t/-n (1, 2, 3 pl.) overnamen de -n overgegeneraliseerd (zoals bij tweede-taalverwerving wel vaker gebeurt; vgl. hierboven). Later werd eveneens in die dialecten de 2^e pers.pl. ook singularis. Over het algemeen echter kreeg de nederfrankische -t-uitgang de overhand die pas in de 19^e eeuw, vooral in combinatie met *jullie*, waarschijnlijk vanuit Noord-Holland door -e(n) vervangen werd.

Komen er in het gebied met eenheids.-t vormen op -n voor, dan kan dat het gevolg zijn van westelijke invloed of van recente invloed van de standaardtaal. In dit verband is het interessant dat de eenheids-t minder sterk in het overijsselse Vechtgebied blijkt te staan, een gebied waarin westelijke vormen naar het oosten kunnen zijn opgedrongen.

Kaart 5 laat de spreiding van gevallen met eenheidspluralis zien: de -t van het noordoosten, de -n van het Gronings en de -e van het Noordhollands die ook geldt voor de gesproken taal in de rest van het westen (*wij/jullie/zij werke*). Het zuiden heeft geen eenheidspluralis: -n/-t/-n in het Vlaams, -e/-t/-e in het Brabant en Limburgs (maar -de in Oostvlaams, Brabants bij inversie).

2.8.2.3. Systeem

We houden behalve voor de standaardtaal voor het hieronder opgestelde systeem geen rekening met die gevallen waarin de slot-n weer te voorschijn komt, hetzij onder invloed van de schrijftaal, hetzij in de sandhi vóór vocaal (reden waarom we nog een “onderliggende” n zouden kunnen aannemen; vgl. Kl. 17.6). De mogelijkheid van morfologische t-deletie, bij 2^e en 3^e pers.sg., geven we aan door de t in kwestie tussen haakjes te zetten. We zien voor het schema af van evt. i-Umlaut en/of verkorting c.q. kort blijven in de 2^e en 3^e pers.sg. We werken ook met zeer globaal aangeduide gebieden waarvan de grenzen kunnen verschuiven en waarvoor we niet met alle mogelijkheden rekening kunnen houden. Dat geldt in ieder geval voor de gebieden die we als *noordoost-noord* en *noordoost-zuid* aanduiden, resp. het noordelijke en het zuidelijke deel van het

Kaart 5: eenheidspluralis (De Vogelaer 2005)

noordoosten, grofweg aan de ene kant Noord-Drenthe en Groningen, aan de andere kant het overige Drenthe, Overijssel en Oost-Gelderland met de Achterhoek. Bij het zuidwesten lijkt het 't beste om in eerste instantie aan West-Vlaanderen te denken. Een voorbeeld om aan te geven hoe globaal de indeling is: de uitgangen van de 2^e pers.sg. zijn niet zo precies verdeeld als in het schema is aangegeven. Zo kan bijvoorbeeld het Winterswijkse tot noordoost-zuid gerekend worden

SCHEMA: presens indicatief regionaal

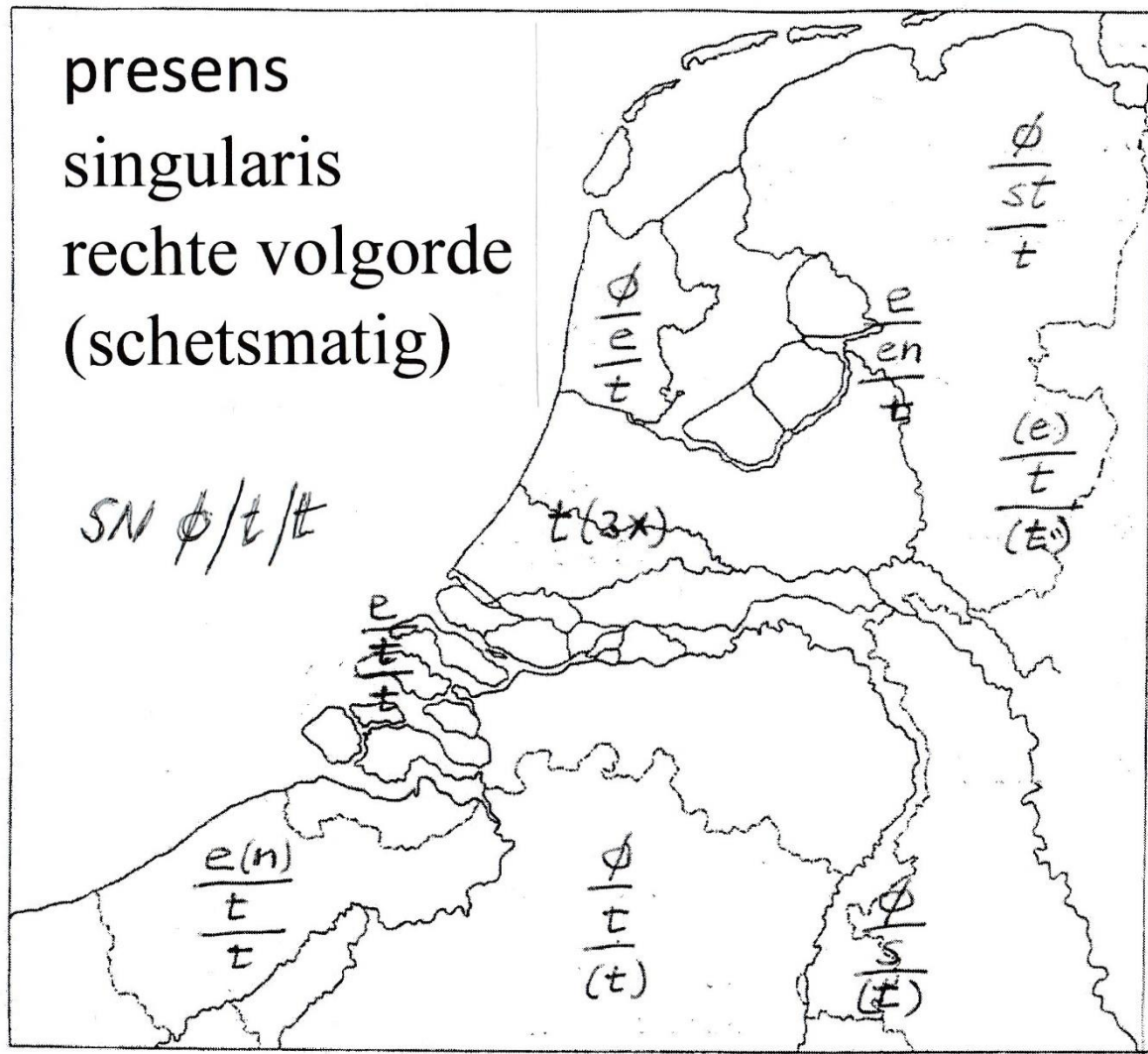
	1.sg.	2 sg.>	clisis	3 sg.	1 pl. >	clisis	2 pl.>	clisis	3 pl.
st.ndl.	geef	geeft	geev-	geeft	geve(n)		geve(n)		geve(n)

zholl.utr.	geef(t)	geef(t)	geev-	geef(t)	geve	gevem e	geve		geve
zeeuws	geve	geeft	geev-	geeft	geve		geve		geve
zuidwest.	geve(n)	geeft	geev-	geeft	geven		geeft	geev-	geven
centr.zuid	geef	geeft	geevd/ e	geef(t)	geve	gevem e	geeft	geevd/ e	geve
zuidoost	geef	geefs		geef(t)	geve		geeft		geve
n.o.zuid	gev(e)	geeft	geev-	geef(t)	geeft	geve	geeft	geev-	geeft
n.o.noord	geeve	geeft		geeft	geven	geev-	geven	geev-	geven
noordholl	geef	geve	geev-	geeft	geve		geve	geev-	geve
flevisch	gev(e)	geven	geev-	geeft	geven		geven	geev-	geven

Legenda. Een klank tussen haakjes betekent dat hij afwezig kan zijn. Clisisvormen worden slechts gegeven wanneer ze afwijken van de “rechte” vormen. In plaats van -en kan soms -n worden uitgesproken. Bij liede-vormen is er geen verschil tussen de rechte volgorde en inversie.

maar heeft het bij de 2^e pers.sg. niet de uitgang -t maar de noordelijke -st. Ook Vriezenveen sluit vaak bij het noorden aan. Onder *Noordhollands* moeten Westfries en Z aans begrepen worden; voor het begrip *Flevisch* zie hierboven onder punt 6a. We beperken ons tot hoofdlijnen en laten onregelmatige werkwoorden buiten beschouwing. Zie overigens ook kaart 6. De clisis-vormen woden in het schema alleen opgenomen als ze afwijkend zijn van die bij rechte volgorde. In de singularis (buiten inversie) staat in de standaardtaal de 1e persoon zonder uitgang tegenover de 2e en 3e persoon met de uitgang -t. In het Zuidhollands annex Utrechts is er een tendens tot één vorm, met of zonder -t; er treedt dan een parallelie met de eenheidspluralis (op -e) op. De tegenstelling zoals we die van het Standaardnederlands kennen, geldt ook voor vele dialecten; in het Zeeuws gaat de 1e persoon dan echter op sjwa uit, in het zuidwesten op sjwa of op sjwa plus n, in noordoost-zuid soms ook op sjwa. Het zuidoosten en het noordelijk deel van het noordoosten hebben een driedeling door de s(t)-uitgang plus varianten in de 2^e persoon. Een dergelijke driedeling geldt ook voor de flevische strook en het (oude) Noordhollands door de -en of -e in deze persoon. De clisisvormen kunnen dit beeld hier en daar compliceren. In de pluralis is er in grote delen van het taalgebied een eenheidsuitgang: -e in het westen plus de standaardtaal. Zeeland en Noordholland, -t in het zuidelijk deel van het noordoosten, -n in het noordelijk deel van het noordoosten en in de flevische strook. In de zuidelijke gebieden is er sprake van een tweedeling: -e(n) in de 1^e en 3^e persoon (in het zuidwesten geen n-apocope), -t in de 2^e. Merk op: een eenheidspluralis komt een paar keer voor, een eenheidssingularis ontbreekt (afgezien van de ontwikkeling in Zuid-Holland, Utrecht). Dit is in overeenstemming met een universele tendens, namelijk dat de pluralis minder onderscheidingen kent dan de singularis. Doordat de singularisvormen gemiddeld frequenter zijn, weten ze zich namelijk beter te handhaven. Ook in de pluralis kunnen de clisisvormen het beeld compliceren. Wat de verhouding tussen singularis en pluralis betreft: de -n of -e (al dan niet door apocope) is over het algemeen kenmerkend voor de pluralis. De 1^e persoon singularis kan echter ook op -e

uitgaan en ook in de 2^e persoon singularis komt, in het Noordhollands, wel -e voor. De -t is een vaak voorkomende uitgang in de singularis maar komt, in zuidelijke dialecten, ook in de 2^e persoon pluralis voor; een groot deel van het noordoosten heeft zelfs in alle personen een eenheids-t. De -s of st-uitgang in de 2^e persoon blijft tot de singularis beperkt. In veel singularisgevallen vinden we geen uitgang, zij het in 2e en 3e persoon gecombineerd met Umlaut/verkorting; in de pluralis ontbreken zulke gevallen. Dit is weer in overeenstemming met de genoemde tendens, namelijk dat de pluralis minder onderscheidingen kent. Er is slechts één gebied waar singularis en pluralis althans bijna zijn samengevallen, namelijk het zuidwesten. Er is daar wél verschil in de 3e persoon en verder moeten we dan wél uitgaan van een 1e pers.sg. op -en. Als we op de oostelijke Veluwe een uitgang sloze singularis plus pluralis aantreffen, dan is dat waarschijnlijk het resultaat van een uit de hand gelopen t-deletie (het gebied grenst aan de eenheidspluralis op -t). De algemene indruk is dat persoonsonderscheidingen eerder verdwijnen dan numerus-

Kaart 6: presens singularis rechte volgorde

Legenda: van boven naar beneden 1^e, 2^e, 3^e persoon (bij SN naast elkaar)

onderscheidingen hoewel beide soorten niet semantisch maar slechts syntactisch bepaald zijn. De verklaring kan zijn dat het getal ook bij de nomina en vaak ook pronomina wordt onderscheiden terwijl dat wat betreft de persoon alleen bij de pronomina gebeurt.

Hoe dan ook, er is sprake van een verregaand verlies van onderscheidingen waarmee het Nederlands zich typologisch als tamelijk uitzonderlijk gedraagt. Als we afzien van de clisis, dan weerspiegelen het zuidoosten en noordoost-noord nog het beste de proto-indo-europese c.q. oudgermaanse constellatie. Daarin waren alle uitgangen verschillend zij het dat blijkens het Gotisch singularis 3 en pluralis 2 al vroeg dezelfde uitgang hadden. Vergelijk got. -a, -is, -iþ, -am, -iþ, -and, met vijf uitgangen. De genoemde gebieden laten slechts één afwijking zien: de 1e en 3e persoon pluralis zijn gelijk; ze hebben dus vier vormen. Als we echter voor het zuidoosten rekening houden met de -ent-resten in pluralis 3, is de weerspiegeling volledig. Een belangrijke ontwikkeling is de overgang van de vorm van de 2e pers.pl. naar de singularis geweest, met als gevolg, mede vanwege de oude eenheidspluralis op -t, dat in noordoost-zuid nog maar twee vormen kunnen voorkomen. Een verdere belangrijke ontwikkeling was dat ook in andere gebieden een eenheidspluralis ontstond met als resultaat drie vormen: in het Flevisch en het Noordhollands vinden we de uitgang van de pluralis ook in de 2e pers.sg., in het Standaardnederlands en het Zeeuws zijn de 2e en 3e pers.sg. aan elkaar gelijk. Het verst verwijderd van het oude germaanse systeem is het Zuidhollands-Utrechts met zero/-t in de singularis en -e(n) in de pluralis. Wat de afwijkende clisisvormen betreft: op één uitzondering na komen deze alle bij de 2e persoon voor. De zwakke positie van de -j- (ook g- vóór palatale vocaal) is daarbij in het spel.

2.8.3. PRETERITUM INDICATIEF

(1. inleiding, 2. zwakke suffix, 3. persoon en getal, 4. systeem)

2.8.3.1. Inleiding

SCHRMA: presens indicatief

got.	osa.	mnl.	nnl.	got.	osa.	mnl.	nnl.
gaf sg.1	gaf	gaf	gaf	salboda	salboda	zalfde	zalfde
gaft sg.2	gâbi	(gaefs)	(gaf)/(gaaft)	salbodes	salbodes	zalfdes	(zalfde) (zalfdet)
gaf sg.3	gaf	gaf	gaf	salboda	salboda	zalfde	zalfde
gebum pl. 1	gâbun	gaven	gaven	salbodedum	salbodun	zalfden	zalfden
gebup pl. 2	gâbun	gaeft	(gaven)/gaaft	salbodedup	salbodun	zalfdet	(zalfden) zalfdet
gebun pl. 3	gâbun	gaven	gaven	salbodedun	salbodun	zalfden	zalfden

Ook nu kunnen hieronder niet alle varianten genoemd worden. Dit geldt vooral voor de uiterste zuidwesthoek (Frans-Vlaanderen) waar de variatie, zelfs binnen één zin, heel groot kan zijn. Voor het Gotisch kunnen we met één klasse van de zwakke werkwoorden volstaan; *nasjan* en

sokjan gaan op dezelfde manier als *salbon*, zij het met als bindvocaal dan een *i*, terwijl *haban* daarin een afwisseling *a/ai* heeft (ohgd. ē).

2.8.3.2. Suffix zwak

De variant -te voor -de vinden we wanneer de stam op een stemloze consonant eindigt: vgl. naast *leggen* – *legde maken* – *maakte*; denk aan het bekende *'t kofschip* of *'t fokschaap* of bij de hedendaagse jeugd *'t fokschaapshit* omdat -sj ook -te krijgt: *brainwashte* (waarmee *brunchte* en *relaxte* nog niet verdisconteerd zijn), Er is dus sprake van progressieve assimilatie (die in het algemeen oud lijkt te zijn: vgl. Kl. 38.4). Helemaal waterdicht is, althans in gesproken taal (Hollands), deze regel niet: zo kan men *krapte* in plaats van *krabde* horen en *pochde* of *dansde* in plaats van *pochte* of *danste*. De verklaring is dat achter een stam die op *p* eindigt, in de meeste gevallen -te komt te staan (vgl. *klop* – *klopte*) en achter een stam op -*χ* of -*s* in de meeste -de (vgl. *slagen* – *slaagde*, *lozen* – *loosde*). Zulke vormen zijn ook voor het Westfries gesignaleerd: *hai skropte* tegenover *juichde*, *reesde* ‘racete’, *winsde* ‘wenste’, ook *slofde*. Een schijnbare uitzondering is (ook westfries) *nieste* dat wel bij *niesen*, intensief bij *niezen*, gerekend moet worden. In het Limburgs werkt de assimilatie echter de andere kant uit (regressief): *maakde*, vgl. ook *wagde* ‘wachtte’, *zwedzde* ‘zwetste’; in de laatste voorbeelden zijn beide slotconsonanten van de stam stemhebbend geworden waarbij *wagdde* uiteraard tot *wagde* is geworden. Er zijn aanwijzingen, bijvoorbeeld voor het Twents en het Oostgronings, dat genoemde assimilatie vroeger in méér oostelijke gebieden voorkwam. Wanneer de stam op een stemhebbende consonant eindigt, krijgen we dus in het algemeen de variant -de: *verhuiz-de*; vóór de uitgang -t assimileert de *z* echter tot *s*: *verhuist*.

Zoals al in par. 2.4 dit hoofdstuk is opgemerkt, is er in het zwakke preteritum geen sjwa-apocope opgetreden (of heeft deze zich daarin niet doorgezet) om samenval met het presens te voorkomen: vgl. *maakt* – *maakte*; *schud(t)* - *schudde*. Waar er geen samenval dreigde, vinden we wél apocope: vgl. bijv. *wist* uit *wiste* bij *weten*. Gezien de gotische vormen met bindvocaal: *salboda*, *nasida*, *sokida* enz., moet er ook sjwa-syncope hebben plaatsgevonden. Volgens de syncopewet van Sievers gebeurde dit alleen na lange stam (Kl. 17.2): vgl. bijv. onl. *neridon* ‘zij redden’ met korte stam naast *erloosda* ‘ik verlostte’ met lange stam. Klankwettig zijn dus mnl. *hoorde* en *zalfde* (lange stam) en *made* (korte stam), echter *wide* bij *wiën* met korte stam die op een vocaal eindigt. In het Middelnederlands zijn deze verhoudingen al verstoord geraakt: het optreden van -de/-te of -ede blijkt daar vaak af te hangen van de voorafgaande consonant. Zo vinden we bijvoorbeeld na liquida of nasaal doorgaans -de: *haelde*, *gebaerde*, *woende*, *betaemde*, en zo ook -de of -te na *d*, *t* of *s*: *scade* (let op de spelling: nnl. <schaadde>), *haette*, *vreesde*. De vormen met syncope hebben het op den duur gewonnen, in de standaardtaal en in vele dialecten. Een tijdlang echter waren in de schrijftaal vormen met tussen-sjwa na een stam op -*d* of -*t* in gebruik: *reddede*, *zettede*, spottenderwijs wel “stottervormen” genoemd. De reden was dat men in de pluralis samenval met het presens wilde voorkomen: vgl. *redden*, *zetten* dat zowel presens (of infinitief) als preteritum kan zijn. Vanwege de consequentie laste men dan ook een <e> in het participium in: *geredded*, *gezetted*.

Opmerkelijk is overigens dat dergelijke vormen ook in sommige hollandse, zeeuwse en frans-vlaamse dialecten voorkomen; ook voor het dialect van Steenwijkerwold worden ze vermeld. In het Stellingwerfs

komen ze niet alleen na d maar ook na b voor: *schrabbede*; dit komt overeen met de 1^e pers.sg.pres. *schrabbe*, de 3^e pers.sg.pres. *schrabbet* en het part.pret. *schrabbet*. In het Goerees zijn de ede-vormen algemene regel: *ze borduredede*. Aan invloeden vanuit de standaardtaal kunnen we bij deze dialectvormen moeilijk denken. Wilde men samenvallend in gesproken taal vermijden? Een ambigu *zetten* ontbreekt in het Westbrabants: er is verschil tussen *we zetten* (pres.) en *zettene* (pret.); de laatste vorm is een relict van de oorspronkelijk lange uitgang van het zwakke preteritum.

Evenals de 2^e en 3^e pers.sg.pres. kunnen de zwakke preterita verkorting laten zien: *maakte* ‘maakte’. In het oostelijke Middelnederlands komen vormen op -n voor: *ic hoorden*, *hi keerden*; vgl. voor dergelijke vormen in presens 1^e pers.sg. par. 8.2.2 hierboven. Dergelijke vormen komen ook in het 17^e-eeuws frequent voor; zijn ze in verband met de n-apocope als hypercorrecties te interpreteren?

Over het algemeen laten de dialecten een vrij uniform beeld zien. Het Limburgs heeft zoals reeds vermeld steeds -de; in het uiterste zuidoosten vinden we echter -et terwijl het Westvlaams -d/-t met syn- en apocope heeft en het Frans-Vlaams -ste dat uit de preterito-presentia afkomstig is (vgl. *onste*, *dorste* enz.) en van daaruit gegeneraliseerd moet zijn. Een opvallend beeld laat het oostvlaamse gebied zien: hierin komen verspreid vormen op -dege/-tege voor, vormen die ook voor het Brussels worden genoemd: *leefdege*, *maaktege*. Uit reactie op een dreigend verdwijnen van de sjwa in *leefde*, *maakte*, waardoor samenvallend met het presens zou ontstaan, werd nogmaals het suffix (-de) toegevoegd > *leefdede*, *maaktede* (stapelvormen). De intervocalische d dreigde vervolgens gesyncopeerd te worden; hypercorrect kon hij dan door een g worden vervangen. Dit was mogelijk doordat in het Oostvlaams klankwettige intervocalische g gesyncopeerd werd maar ook weer hersteld kon worden (zie Kl. 33.6). Door metanalyse ontstond -dege/-tege: *troost-egē* > *troost-tege*, *meld-egē* > *meld-dege*; vgl. *leef-dege*, *maak-tege*. Een voordeel van de -ege-vorm is dus dat het verschil tussen presens en preteritum weer is hersteld: *ik prate* – *ik pratege* (in plaats van *ik prate* sg. en pl.). Overigens blijkt -dege vooral gebruikt te worden als er in de zin een woord met een beginvocaal volgt; de sjwa van de variant -de/-te zou daar gemakkelijk mee kunnen versmelten. Hoewel het -ege-suffix een opvallend fenomeen is en dus een goede kandidaat lijkt voor dialectverlies, blijkt het zich toch nog uit te breiden naar sterke werkwoorden: bijv. *leesdege* naast *las* bij *lezen*; ook in de zogeheten tussentaal dringt het door. Opmerkelijk op Overflakkee, Schouwen-Duiveland en in het westen van Zeeuws-Vlaanderen is het suffix -ende: *hi makende*, waarin het preteritum lijkt afgeleid te zijn van de infinitiefvorm of een presensvorm op -n. Ook deze vorm (voorbeelden vindt men al in het latere Middelnederlands) kan als een reactie op dreigende sjwa-apocope (in casu in *ik maakte*) begrepen worden.

In het algemeen kan hier op marker-verwisseling worden gewezen. De regel is dat de tijdsmarker (in casu die van het preteritum) aan die voor numerus plus persoon voorafgaat: vgl. *wij maakten* = *maak* (stam) + te ‘pret.’ + n ‘pl. 1^e pers.’ De vorm *makende* kan men als in strijd hiermee beschouwen: *maak* (stam) + en (pluralis) + de (tijd). Een voorbeeld van zo’n verwisseling is ook de al in de vorige paragraaf onder punt 8 genoemde groningse vorm (*wai*) *woonnde* ‘wij woonden’ waarin voor de duidelijkheid (*woonn* kan namelijk ook presens zijn) nog een keer de tijdsmarker -de is toegevoegd. De vorm *woonnde* kan dus geanalyseerd worden als *woon* (stam) + n ‘pl. 1^e pers.’ + de ‘pret.’, dus weer met de tijdsmarker na die voor numerus/persoon. Een ander voorbeeld is limb. (*doe*) *leevezde* ‘jij leefde’ uit *leevedes* + (nogmaals) -de (*leevedes* dreigde door assimilatie *leevez* te worden). Een wat ander voorbeeld is hollands *maakte-die* >

maaktie-de omdat het hier verwisseling van een preteritummarker en een pronominaal subject betreft; het pronominaal subject is geïncorporeerd. Maar ook hier kan *-de* zijn toegevoegd omdat *-te* niet erg prominent aanwezig was en als zodanig dreigde te verdwijnen.

Ten slotte: het is mogelijk dat een bepaalde persoonsuitgang zich over het hele paradigma verbreid heeft. Zo is op bepaalde plaatsen in het Westlimburgs de *-n* veralgemeniseerd; synchroon houdt dat in feite in dat de *-n* tot het suffix is gaan gehören: *-d(e)n*.

2.8.3.3. *Persoon en getal*

1. *Inleiding*. In deze paragraaf willen we evenals we dat voor het presens hebben gedaan de diverse uitgangen per persoon en getal en zo nodig ook per rechte volgorde dan wel clisispositie nagaan. De situatie is in zoverre ingewikkelder dat we nu ook met het verschil tussen sterk en zwak rekening moeten houden.

2. *1^e en 3^e pers.sg., 1^e en 3^e pers.pl.* In het Oudnederlands doen sterk sg. 1 en 3 het zonder uitgang: *gaf*; de zwakke vormen gaan op *-a* uit: *nerida* bij *neron* ‘redden’ (oud jan-werkwoord; 1^e klasse); in de pluralis hebben zowel sterk als zwak *-on* (1 en 3): *gâvon/neridon*. Naast *nerida* enz. komen van een oud *ōn*-werkwoord (2^e klasse) vormen met een <o> voor: *macoda* enz. Dat de beide klassen door elkaar zijn lopen, blijkt uit een vorm als *(ge)neroda*. De nederlandse singularisvormen zijn over het algemeen volgens verwachting: *gaf*, *zalfde*, zo ook *gaven*, *zalfden*; de zwakke vormen moeten door contractie uit de langere vorm ontstaan zijn zoals we die in het Gotisch aantreffen. Voor een deel van het taalgebied moeten we hierbij rekening houden met *n*-apocope; voor de westfriesse vormen zie par. 8.2.2 (vorige paragraaf). Bij de 1^e persoon pluralis in het Hollands en in (ruim genomen) zuidwestelijke dialecten moeten we weer rekening houden met assimilatie van *-n-w-* tot *-m-*: *gaven-we* > *gave-me* (vgl. vorige paragraaf onder punt 4). De rechte volgorde kan zich aanpassen: *me gave*.

Bij de sterke vormen komen nogal wat dialectische verwickelingen voor. Een gebied reikend van Zuidwest-Drenthe tot de Achterhoek maar zonder Twente heeft een 1^e persoon sg. op *-e*; een dergelijke vorm wordt ook voor het Overflakkees genoemd: *ik keke*, *ik kwamme*, en is nog vrij gewoon in Vlaanderen. Het ligt het meest voor de hand hier aan invloed van het presens te denken. Aan de vlaamse kust kunnen ook net als in het presens vormen op *-n* optreden (zie vorige paragraaf). Het Stellingwerfs heeft een slotsjwa ook in de 3^e persoon terwijl we in Oost-Vlaanderen voor deze persoon, mogelijk door analogie naar het presens, vormen op *-t* aantreffen. Hoewel er qua uitgang gelijkmaking met het presens plaatsvindt, blijft het verschil door de Ablaut bestaan. In Overijssel en in de Achterhoek (dus niet in noordoosten-noord) komen voor deze persoon, maar niet in de clisis, ook vormen op *-n* voor. Dit is waarschijnlijk analogie naar het zwakke preteritum; in het aangegeven gebied is de zwakke singularis aan de pluralis gelijk geworden: *ik, hij/hee leev(d)n – we, ze leev(d)n* (met assimilatie *leemm*). Dergelijke vormen vinden we ook wel in het 17^e-eeuwse Hollands: *ik/hij hoorden*. Zie voor de *-n* in het zwakke preteritum verder opunt 4.

Voor het Zuidwest-drents (Ruinen) wordt vermeld dat de 1^e pers.pl. in de inversie op *-e* uitgaat: *wij leefdn – leefde-wij* (zoals ook in het presens: *leve-wij*; zie vorige paragraaf onder punt 7); bij een sterk

werkwoord komt zelfs zonder uitgang *keek-wij* voor. Voor Ommen (Salland) wordt *leupe-wij* ‘liepen wij’ genoemd, voor Genemuiden *gave-wij*.

3. 2^e pers.sg. en pl. *Algemeen*. In het Oudnederlands vinden we als 2^e pers.sg. sterk *gâvi* (let op de rekkingstrap; zie hfdst.1.2); de zwakke werkwoorden gaan uit op -os (2): *neridos* bij *neron* ‘redden’ (oud jan-werkwoord; 1^e klasse). In de pluralis hebben zowel sterk als zwak -et (2) *gâvet/neridet*.

De verklaring van het preteritum *gâvi* is een probleem in de oudgermanistiek. Is deze vorm in de plaats van een ouder *gaft* gekomen? De vorm op -t kan (hij is ook van het Gotisch bekend) oorspronkelijk zijn gelet op het feit dat we hem nog bij de preterito-presentia terugvinden: archaische vormen kunnen zich goed handhaven wanneer ze frequent gebruikt worden en ook in andere opzichten afwijkend zijn. Maar waarom is de -t-vorm elders verdwenen en wat voor soort analogie is hier dan in het spel geweest? Het is ook mogelijk dat de variatie in kwestie al van oudsher in het Germaans bestond. Voor de vorm op -i is wel gedacht aan een oude optatief (vgl. de gotische vormen met *i/ī*-element: *gebeis* enz.) of aan een oude aoristus op -es (> -i), meer recent ook aan een oud plusquamperfectum.

Mnl. *gaefs* correspondeert noch met got. *gaft* noch met owgm. (ohgd., osa., onl.) *gâvi*; het moet wel op analogie naar het presens berusten (vgl. *geefs*) of naar de zwakke flexie. Voor een variant als *nameste* zie *nemeste* (vorige paragraaf punt 6a). Vormen met de oude -t van got. *gaft* treffen we nog aan bij de preterito-presentia. De mnl. pluralis op -det moet wel door contractie ontstaan zijn uit een langere vorm zoals we die in het Gotisch terugvinden (*salbodedup*). De pluralisvormen zijn later ook singularis geworden; *gij/jij gaft, zalfdet*; let in *naamt* op de â die thuishoort in de 3^e categorie waarvan het preteritum pluralis deel uitmaakte. Is *jij gaf* evenals (*jij zalfde*) analogie naar de 1^e en 3^e persoon? Maar bij het presens (zie vorige paragraaf) hebben we gezien dat analogie tussen personen niet zeker is. Wat het ontbreken van de -t betreft kan er invloed van de clisis in het spel zijn: vgl. *gaf jij, zalfde gij/jij* (zie hieronder: punt 5). In de schrijftaal konden na *gij* (sg. of pl.) *gaft* c.q. *zalfdet* (naast *zalfden*) en ook de “stottervorm” (zie boven) *wachtedet* nog lange tijd voorkomen. De Statenvertalers hielden deze vormen aan en ook in de 19^e eeuw deden nog vele auteurs dit, bijvoorbeeld Potgieter. Overigens gebruikte men geen â vóór d of t: vgl. *gij badt* (om samenvallend met *gij baadt* te voorkomen?). Na *u* is men *gaf, zalfde* gaan gebruiken. De pluralis *gave(n)* c.q. *zalfde(n)* na *jullie* berust op analogie naar de beide andere personen; het is echter ook mogelijk (vgl. punt 8 in de vorige paragraaf) dat we hier een in oorsprong noordhollandse vorm op -e hebben die zich met het populaire *jullie* verder heeft verbreid. De vorm op -n moet dan als een schrijftalige weergave beschouwd worden. Die noordhollandse vorm op -e vinden we zoals in het presens (punt 6a vorige paragraaf) niet alleen in de 2^e pers.pl. maar ook in de 2^e pers.sg.: *gave*.

Dialectisch vinden we de situatie van het sterke werkwoord zoals de standaardtaal die laat zien, terug in het westen annex Zeeland: *gaf – gave(n)*; een groot deel van het zuiden (Oost-Vlaanderen, Brabant, deel Limburg) heeft een vorm op -t in de singularis zowel als in de pluralis (vgl. got. *gebup* 2^e pers.pl.). Het zuidwesten (West-Vlaanderen) kan afwijken doordat het een uitgangsloze pluralis kan hebben (*gaf*). Is hier een oude -t gedeleerd? Of is die gedeleerde -t de/een westvlaamse variant van het zwakke preteritumsuffix dat in het betreffende gebied met sterke vormen gecombineerd kon worden? Het zuidoosten heeft de -t alleen in de pluralis; in de singularis heeft het een s-uitgang. Die uitgang (maar dan in de variant -st) heeft ook het

noordelijk deel van het noordoosten met in de pluralis -n zoals in de 1^e en 3^e persoon. Dat betekent dus een algemene n-pluralis wat overeenkomt met het Oudsaksisch: *kurin* (sterk) ‘wij/jullie/zij kozen’, *sweþidun* (zwak) ‘id. lieten inslapen’ (vgl. ook *gābun* in het schema). Een gebied reikend van Drenthe tot de Achterhoek heeft niet alleen in de pluralis maar ook in de singularis -n: *ie keken* (het Gronings in de beleefdheidsvorm *ie luipen* ‘u liep’). Deze singularisvorm is echter in oorsprong de vorm van de pluralis; we hoeven dus niet zoals hierboven bij de 3^e pers.sg. gebeurd is, aan analogie naar het zwakke preteritum te denken. Er is wat de algemene n-pluralis en de -n in de 2^e pers.sg. betreft een zekere parallelie met het presens (par. 8.2.2 punt 7) al is het gebied bij het presens wel kleiner en meer tot de oude Zuiderzeekust beperkt, dus meer “flevisch” in engere zin en mogelijk aan friese invloed toe te schrijven. Dat ligt in dit geval ook daarom niet direct voor de hand omdat wat het preteritum betreft het Fries (ook al Oudfries) en het Oudsaksisch (de historische basis van het Nedersaksisch), beide met -n, overeenstemmen. (Vergelijk voor het Oudfries *fōren/in* ‘wij/jullie/zij gingen’; zie voor oudsaksische voorbeelden hierboven.)

Over het algemeen laat het zwakke werkwoord het van de standaardtaal bekende patroon zien: *zalfde – zalfde(n)*, dus in feite een uitgangsloze singularis en een pluralis op -n die gemakkelijk geapocopeerd wordt. De oude -t van de 2e persoon is ook nu weer op de een of andere manier verdwenen door Ausgleich (vgl. *gaf* hierboven); vergelijk voor het centrale zuiden echter onder punt 5. Daar vinden we de -t (vgl. hierboven) nog wél bij het sterke werkwoord; het zuiden van Oost-Vlaanderen heeft overigens *zalfdeget*. Het zuidoosten heeft in de singularis weer de s(t)-uitgang (met -de(t) in de pluralis) evenals het noordelijk deel van het noordoosten; laatstgenoemd gebied heeft verder in de pluralis weer -n terwijl het zuidelijk deel (Achterhoek, Overijssel, Zw.Drenthe) zowel in de singularis als in de pluralis -n heeft (met verlies van d door assimilatie). Zie hierover meer onder punt 4.

Nog enige dialectisch biezonderheden. Wat het sterke werkwoord 2^e pers. betreft, in het Tilburgs kan de -t in de singularis onder bepaalde fonetische voorwaarden wegvallen; ook voor het Antwerps wordt wegval, zowel in singularis als in pluralis, vermeld (met de suggestie dat dit op analogie naar het zwakke werkwoord berust, zie punt 5). Voor het oude Heerlens (Limburgs) wordt voor de 2^e pers.pl. van het zwakke werkwoord *ier neumdet* genoemd; die vorm komt/kwam meer verspreid voor. Het Vriezenveens heeft bij het zwakke werkwoord een hybride vorm op -nst: *doe waiknst* ‘jij werkt’; ook een dergelijke vorm wordt voor dialecten wel vaker genoemd. Voor het dialect van de Veenkoloniën wordt vermeld dat pret. *woondest* (2^e pers.sg.) geassimileerd wordt tot *woondst* en verder tot *woonst* waardoor het samenvalt met het presens. Een ontsnapping aan deze samenvall biedt de omschreven werkwoordstijd *doe hest woond*.

4. Veralgemeende n-uitgang.

De -n in het zwakke preteritum komt overeen met dezelfde uitgang bij de sterke werkwoorden; hoe echter moet de uitbreiding in noordoosten-zuid naar de singularis worden verklaard? Noordoosten-zuid kenmerkt zich door een ruim gebruik van de -n-uitgang: in alle personen van de pluralis sterk zowel als zwak en daarbij ook in alle personen van de singularis zwak (en soms ook in de 2^e en 3^e persoon singularis sterk). Diende de n in de singularis als versterking en afweer van dreigende sjwa-apocope (in de uitgang -de/te)? Daartegen pleit dat we ons voornamelijk in een gebied zonder sjwa-apocope bevinden. Er is grofweg in het betreffende gebied (met het

eenheidspresens pluralis op -t) een zekere parallellie met een ruim gebruik van de -t in het presens: alle personen pluralis zwak en ook sterk, verder in de 2^e en 3^e persoon singularis zwak en sterk. Is hier van een zekere invloed over en weer sprake: de -t voor het presens, de -n voor het preteritum? Door het eenheidspresens pluralis op -t valt in dit gebied het preteritum met eenheids-n niet samen met het presens: *wi leeft* – *wi leevn* (bij sterk speelt uiteraard de Ablaut mee). Er is wel samenval in het Gronings: vgl. de vorm *woonn* (zie vorige paragraaf onder punt 8). Er is echter overal samenval met de infinitief tenzij er nog een subtiel fonetisch verschil overblijft, bijv. tussen *leevn* (pret.) en *leewm* (infin.); laatstgenoemde vorm kan gemakkelijker *leemm* worden.

Een veralgemeende zwakke n-uitgang (-dn/-tn, ook -degen/-tegen), dus eveneens in de singularis, vinden we ook in het overgangsgebied van Oost-Vlaanderen en Brabant plus het zeeuwse gebied ten noorden daarvan; dat is ook het grensgebied van de n-apocope in het oosten en het gebied zonder die apocope in het westen. De -n lijkt dus hypercorrect in oorsprong te zijn. Overigens vinden we een algemeen geworden uitgang ook hier en daar in West-Limburg: -d(e)n, en in de antwerpse Kempen: -den/-ten.

5. 2^e persoon. *Clisis*. Voor een sterke vorm kunnen we uitgaan van *gaaf-t-j* waarin de t wordt weggemouilleerd: *gaaf-je*, door analogie naar de 1^e en 3^e persoon: *gaf-je*, holl. ook *gav-ie*; een vorm als brabantse *gaf-de* moet op analogie berusten (zie beneden). Wat de zwakke clisisvormen betreft vragen de vormen op -t, ouder -ed (got. -uþ), onze aandacht. We gaan uit van *hoorded-ji waarvan de verdere ontwikkeling in een groot deel van het taalgebied (met palatalisatie) *hoorde-ji/je* opleverde en in het brabantse deel met randgebieden (Oost-Vlaanderen, deel Belgisch Limburg, Land van Maas en Waal, oostelijke Betuwe) *hoorde-di/de*. In het eerstgenoemd deel raakte de t-loze vorm ook buiten de enclise in gebruik: *jij/je hoorde*. In laatstgenoemd deel ontstond door haplogogie *hoordi/de* (met verscherping *hoopti/te*) welke vorm, al in het Middelnederlands, samenviel met de gelijkklidende presensvorm. Door verduidelijkende subjectsverdubbeling ontstond *hoord-e-gij* waarin men *hoorde* als de werkwoordsuitgang ging interpreteren wat buiten de enclise analogisch *gij hoorde* (dus niet meer *hoordet*) opleverde. Niet alleen *hoorde* maar ook *hoorde gij* kan echter storende ambiguïteit opleveren (vgl. kaart 3) die verholpen wordt door het patroon *gij hoort* – *hoort gij* tegenover *gij hoorde* – *hoorde gij* dat zich vanuit de toonaangevende steden verbreidt. Overigens kan de ambiguïteit ook met behulp van het (oostvlaamse) suffix -ege worden opgeheven: *hoordege* kan alleen preteritum zijn; in het Westbrabants gebeurt het met behulp van een lange uitgang van het preteritum: *wachte-gij* (pres.) tegenover *wachtene-gij* (pret.). Terwijl in het presens oude vormen op -de nog gehoord kunnen worden: *wa hoorde* ‘wat hoort ge’, *wa ziede* ‘wat ziet ge’, ook, analogisch in preteritum sterk, *wa gafde* ‘wat gaaf gij’ (voorbeelden uit het Tilburgs), zal dat in het preteritum zwak niet meer gebeuren: **wa hoorde* ‘wat hoordet gij’. Mnl. *hoordi* kon ten slotte ook ‘hoorde hij’ betekenen; dit leidde niet tot een nog grotere ambiguïteit omdat toevoeging van een al dan niet pronominaal subject desambiguerend werkte.

Voor de enclise bij de vormen op -s(t) zie de opmerkingen in verband met het presens (par. 7.2 hierboven). Voor het Ruinens (Zuidwest Drenthe) wordt vermeld dat er in de inversie in de singularis/pluralis een n-loze vorm optreedt: ruinens *keek-ie*, *warkt-ie* (en dus niet **keekn-ie*, **warktn-ie*; daaruit wél ontstaan?). Dergelijke vormen worden ook voor het Twents genoemd. De vorm *warkt-ie* kan

niet verward worden met het presens waarin de 2e pers. *wark-ie* is, met verlies van de t. Voor Salland (Ommen) wordt dit alleen voor het sterke werkwoord singularis vermeld: vgl. *leup-ie* ‘loop je’ maar *euren-ie/ielu* ‘hoor je/horen jullie’ en *leupn-ielu* ‘lopen jullie’, voor meer westelijke dialecten (Raalte, Heino, Lemelerveld) ook voor het sterke werkwoord pluralis: *zoep ule* ‘zuipen jullie’.

2.8.3.4. Systeem

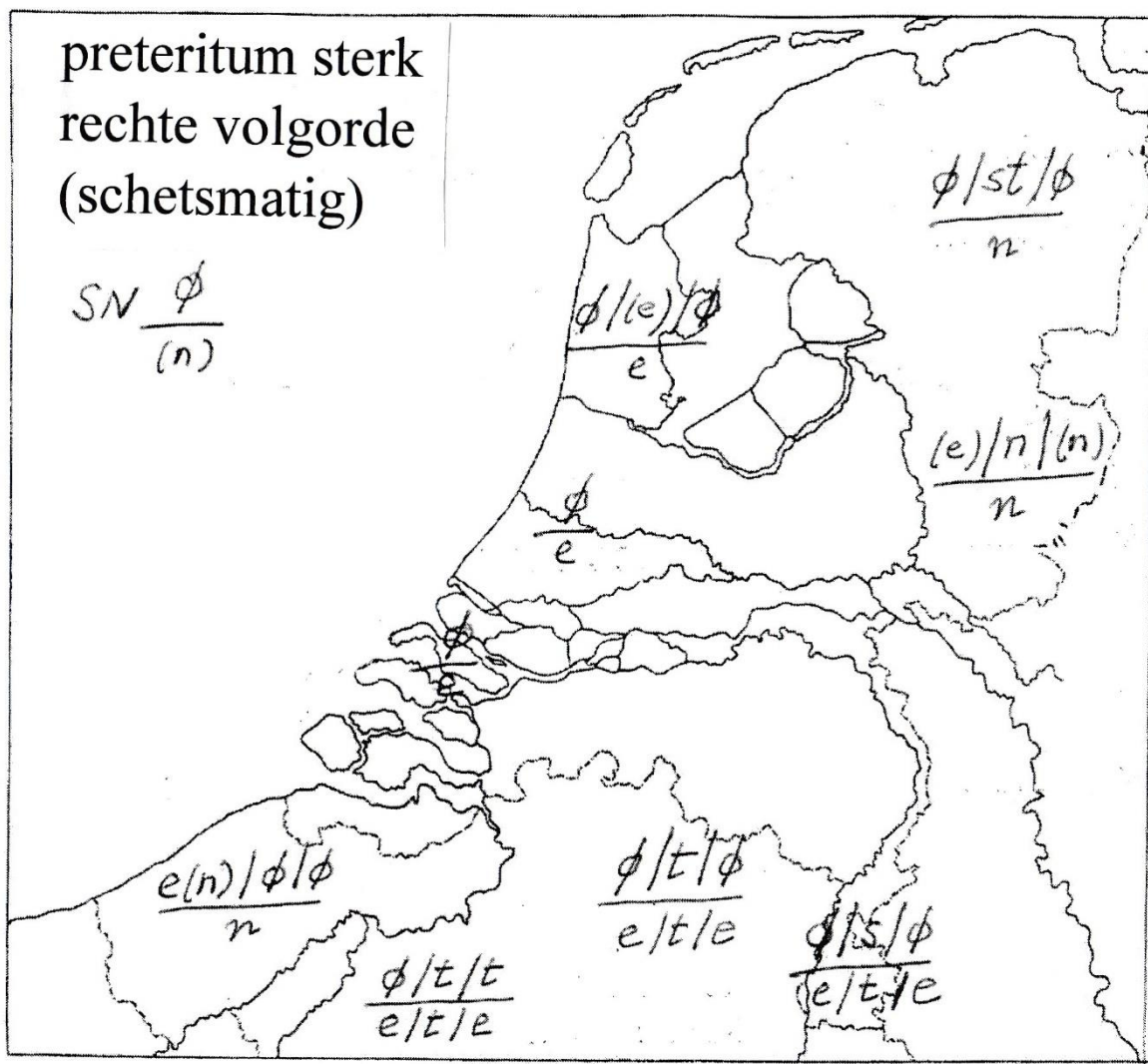
SCHEMA: preteritum indicatief regionaal sterk

	1 sg.	2 sg.>	clisis	3 sg.	1 pl. >	clisis	2 pl. >	clisis	3. pl
standaardndl.	gaf	gaf		gaf	gave(n)		gave(n)		gave(n)
west/zeeuws	gaf	gaf		gaf	gave		gave		gave
zuidwest	gave(n), gaf	gaf		gaf	gaven		gaven		gaven
oostvlaams	gaf	gaaf	-de	gaaf	gaven		gaaf	-de	gaven
centr.zuid	gaf	gaaf(t)	-de	gaf	gave		gaaf	-de	gave
zuidoost	gaf	gaafs		gaf	gave		gaaf		gave
no.zuid+flev.	gaf, gave	gaven	gaf	gaf gave(n)	gaven	gaf, gave(n)	gaven	gaf, gave n	gaven
no.noord	gaf	gaafst		gaf	gaven		gaven		gaven
noordholl.	gaf	gaf, gave		gaf	gave		gave		gave

SCHEMA: preteritum indicatief regionaal zwaak

	1 sg.	2 sg.>	clisis	3 sg.	1 pl. *	clisis	2 pl. >	clisis	3 pl.
stand.ndl.	-de	-de		-de	-de(n)		-de(n)		-de(n)
west/zws*	-de	-de		-de	-de		-de		-de
zuidwest**	-de	-de		-de	-den		-den		-den
z.o.vlaams	-ge	-get	-ge	-ge	-ge		-get	-ge	-ge
ovl./c.zuid	-gen	-gen	-ge	-gen	-gen		-gen	-ge	-gen
centr.zuid***	-de	-de	-de	-de	-de		-de	-de	-de
zuidoost	-de	-des		-de	-de		-de(t)		-de
no.z.+flev.	-den	-den		-den	-den	-de	-den		-den
no. noord	-de	-dest		-de	-den		-den		-den
noordholl.	-de	-de		-de	-de		-de		-de

Legenda. Zie vorige schema. N.B. zuidoostvlaams: de vorm *zaktet*; ovl./c.zuid: algemene -n (zie onder punt 4). Naast de uitgang -de (van bijv. *zalfde*) is er ook de variant met -te. Betekenis sterretjes: * = ook -ende; ** = ouder - d/t; *** = wlimb. steeds -den.

Kaart 7: preteritum sterk rechte volgorde (schetsmatig)

Legenda: van links naar rechts 1^e, 2^e en 3^e persoon; boven de streep singularis, eronder pluralis.

Ook voor de uitgangen van het preteritum stellen we een systeem op. Enig voorbehoud is hier op z'n plaats: de gegevens waarop we ons moesten baseren, bleken niet altijd duidelijk of volledig te zijn. Het systeem is ook ingewikkelder dan dat voor het presens. Daarvoor hadden we (zoals hiervóór al opgemerkt) behalve met verschillen naar regio te maken met verschillen naar persoon, getal en al dan niet clisis; voor het preteritum komt daar dan nog het verschil tussen sterk en zwak bij. Voor de overzichtelijkheid geven we de sterke en zwakke vormen in aparte schema's. Als voor het zwakke werkwoord een <e> genoteerd staat, dan kan dat de sjwa van het suffix -de zijn: *maakte*

sg. In sommige gevallen kan men deze sjwa ook als pluralisuitgang opvatten die dan met de sjwa van het suffix is samengevallen: *maaktə-ə* > *maaktə* pl. De uitgang -n moet soms afhankelijk van het gebied als -ən of als (sonantische) -n worden begrepen. De indeling naar regio's is hier en daar anders dan bij het presens; zo is er in het schema geen aparte plaats voor de flevische strook ingeruimd omdat deze zich bij het preteritum niet duidelijk op de bestaande kaarten aftekent. Er

is trouwens wat betreft de regionale indeling ook verschil tussen sterk en zwak. Voor de zwakke werkwoorden zijn alleen de uitgangen genoteerd.

Kaart 7 betreffende preteritum sterk laat het volgende zien. In het westen inclusief Zeeland en Noord-Holland evenals in de standaardtaal is er bij de sterke werkwoorden een duidelijke tegenstelling tussen singularis (uitgangsløos) en pluralis (met ə). Die is er door de n-apocope niet bij de zwakke, wél wanneer in de schrijftaal en in formeel gesproken standaardtaal de n niet geapocopeerd wordt. Ook in het noordelijke deel van het noordoosten tekent de pluralis (steeds eindigend op -n) zich duidelijk tegenover de singularis met NUL of -st af; dit geldt ook voor het zuidoosten met NUL of -s in de singularis maar -e of -t in de pluralis. In de andere dialecten is dat minder duidelijk het geval. Dat ligt in het Oostvlaams en centraal zuid aan de 2^e pers.pl. die gelijk is aan de 2^e pers.sg. en in het zuidelijk deel van het noordoosten aan de -n die in de pluralis gebruikt wordt maar ook in de singularis voorkomt. In de 3^e persoon berust dat laatste wel op analogie naar het zwakke werkwoord. Als we voor het zuidwesten mogelijk -en voor de 1e pers.sg. en voor het noordwesten mogelijk -e in de 2e pers.sg. verdisconteren, dan is er ook in die gebieden niet van een duidelijke tegenstelling tussen singularis en pluralis sprake. Afgezien van zuidelijke gebieden heeft de pluralis maar één uitgang. Voor de singularis geldt dat voor Hollands en Zeeuws; verder kan de 2e persoon afwijkend zijn, in het zuidwesten echter de 1e.

Noordoosten-zuid laat een ingewikkeld beeld

Als we sterk en zwak samennemen, dan zien we dat ook bij het preteritum (zoals bij het presens) uitgangsløosheid op enkele uitzonderingen alleen in de singularis optreedt, verder dat de pluralis minder variatie laat zien. De flexie van het zwakke werkwoord laat ook minder variatie zien dan die van het sterke: de eerste flexie laat vijf verschillende vormen zien, de tweede acht. Ook dit kan met de frequentiefactor in verband worden gebracht: de sterke vormen worden vaker gebruikt dan de zwakke.

Er is ook in het preteritum sprake van een groot verlies aan uitgangen. Voor het Gotisch komen we zowel bij sterk als bij zwak tot vijf uitgangen: bij sterk twee keer geen uitgang, verder -t, -um, -up, -un; bij zwak twee keer -da, verder -des, -dedum, -dedup, -dedun. Ook nu blijkt het zuidoosten het conservatiefst te zijn met vier uitgangen bij sterk en twee á drie bij zwak; daarop volgt ook nu weer noordoost-noord met zowel bij sterk als zwak drie uitgangen. Bij sterk gedragen de zuidelijke gebieden zich met (vaak) drie uitgangen nog tamelijk conservatief; bij oostvlaams en centraal-zuid speelt het behoud van de -t-vorm in de 2e pers. daarbij een rol. De andere gebieden hebben twee of soms drie uitgangen; zijn er maar twee vormen, dan geven die steeds het verschil tussen singularis

en pluralis aan. Zwak geeft verder met één of twee uitgangen een sterk vereenvoudigd beeld te zien; dat er van één uitgang sprake kan zijn, moet aan de n-apocope worden toegeschreven. Ook nu komen de aparte clisisvormen vooral bij de 2e persoon voor.

Nemen we beide tijden samen nemen, dan heeft de pluralis 8 aparte vormen, de singularis 14. Zie voor verklaringen hiervoor bij het schema in de vorige paragraaf. Verder stellen we vast dat er vijf keer een eenheidssingularis is aangegeven (één keer sterk, vier keer zwak) en tien keer een eenheidspluralis (vier keer sterk, zes keer zwak). Overeenkomst tussen singularis en pluralis komt zeven keer voor, steeds bij zwak; in vijf van deze gevallen is dat het gevolg van de (optionele) n-apocope. De persoonsonderscheidingen staan ook nu zwakker dan de numerus-onderscheidingen. Er is echter praktisch altijd verschil tussen presens en preteritum, is het niet in de uitgang (vgl. *ik geef* – *ik gaf*, beide uitgangsløos) dan wel door stamwisseling of door het

dentaalsuffix: in maakte heeft immers de sjwa-apocope niet plaatsgevonden. Gaat bij het zwakke werkwoord de stam uit op een d of een t, dan treedt er in de pluralis samenvol op: *wij waden* < *wij waden*> zowel als <*wij waadden*>, *wij haten* <*wij haten*> zowel als <*wij haatten*>.

2.8.4. CONJUNCTIEF

SCHEMA: conjunctief

got. pres.	pret.	osa.pres.	osa.pret.	mn. pres.		pret.	
gibáu	gebjáu	gibe	gâbi	geve	woene	gave	woende
gibáis	gebeis	gibes	gâbis	geefs	woens	gaefs	woendes
gibái	gebeima	gibe	gâbi	geve	woene	gave	woende
gibáima	gebi	giben	gâbin	geven	woenen	gaven	woenden
gibáiþ	gebeina	giben	gâbin	geven	woent	gaeft	woendet
gibáina	gebeþ	giben	gâbin	geeft	woenen	gaven	woenden

De gotische, middelnederlandse en nieuwnederlandse vormen komen goed overeen. De oudnederlandse komen met de middelnederlandse overeen zij het dat we bijv. mn. *geeft* als onl. *gevet* terugvinden. De presens-uitgangen van het Oudnederlands bevatten steeds een <e> en vertonen geen vocaalwisseling zoals de overeenkomende indicatief-uitgangen; in het preteritum bevat de uitgang steeds een <i>: *gâvi*, *gâvis* enz. Let erop dat we ons met de conjunctief (in oorsprong optatief) preteritum singularis zowel als pluralis in de 3^e categorie bevinden (vgl. got. ē). In *gâve* vinden we, dus zonder Umlaut, de â van de rekkingstrap (hfdst. 1, 2). Let ook op het ai-element (maar au in de 1^e sg.pres.) in de uitgangen van het gotische presens dat teruggaat op het

pie. suffix -oih₁-, en op het ī(j/i)-element in de uitgangen van het gotische preteritum dat teruggaat op het pie. suffix -ieh₁- (met accent dus). Laatstgenoemd element veroorzaakte bij de sterke werkwoorden i-Umlaut waarvan echter niet veel meer terug te vinden is. Dat geldt al voor het Oudnederlands, maar vergelijk nog *behēlin* ‘zij zouden verbergen’ bij hedendaags *helen*, oorspronkelijk sterk 4: *helen*, *hal*, *hâlen*, -*hollen*. Dat het ī-element geen Umlaut veroorzaakte bij de zwakke werkwoorden, houdt er wel verband mee dat het daarbij verder van de stamvocaal stond: vgl. got. *nasidedeis*. En misschien was het als zodanig al verdwenen toen de Umlaut werkte.

Er is al in het Middelnederlands op veel punten samenvol met de vormen van de indicatief; verschillend zijn dus alleen, in de singularis presens, de 3^e persoon *geve* tegenover *geeft* (nog wel zij het relictmatig in modern Nederlands: *God geve*), en verder in de singularis preteritum 1^e en 3^e persoon sterk: *gave* tegenover *gaf* (geen modern Nederlands meer maar vgl. nog *ware*). Naar het Nederlands toe kan er dan ook nog sjwa-apocope in *geve* plaatsvinden en kan de 2^e pers.sg. wijken voor de 2^e pers.pl. terwijl *gave* (> *gaf*) analogisch verdwenen moet zijn. De conjunctief als aparte vormcategorie is hiermee in het moderne Nederlands verdwenen afgezien van relicten, hierboven al genoemd. Vergelijk echter ook *men neme een snuffje zout* (in kookboekstijl), *hij leve lang*, *het zij zo*, *het ga je goed*, *god bewaar’ me*, *moge het zijn dat...* In ietwat archaische stijl fungeert *moge* als een soort hulpwerkwoord ter uitdrukking van een wens (conjunctief presens). Dit zijn presensvormen; een preteritumvorm is het reeds genoemde *ware* (*het niet dat...*). De met

de indicatief samengevallen preteritumvormen kunnen nog steeds de conjunctief-functie vervullen: *als het zo was, dan...* maar ook het preteritum van *zullen* kan hiervoor worden gebruikt: *als het zo zou zijn, dan...* Voor het oude dialect van Heerlen (we bevinden ons dan wel in 1884) worden nog volop duidelijk onderscheiden conjunctieven van het preteritum genoemd.

2.8.5. IMPERATIEF

Het Gotisch heeft behalve een 2^e pers.sg. en pl. een vorm voor de 3^e persoon singularis: *nimadáu* ‘hij moet nemen’ en een vorm voor de 1^e persoon pluralis: *nimam* ‘laten we nemen’ (een 3^e pers.pl. is niet bekend). Van laatstgenoemde vorm kunnen we zeggen dat hij nog voortleeft in een constructie als *nemen we liever de trein*. Beide vormen laten we verder buiten beschouwing. Het Gotisch heeft dus een 2^e persoon singularis: *nim* (uitgangsluus), en een 2^e persoon pluralis: *nimiþ*. Het Oudnederlands staat nog tamelijk dicht bij de oorspronkelijke toestand: het heeft in de singularis sterk meestal geen uitgang, in de singularis zwak een afwisseling van -e, -a, -o, -a die in de richting van een sjwa kan worden geïnterpreteerd. De beide klassen van de zwakke werkwoorden (type *neran* ‘redden’ en *macon* ‘maken’), met imperatieven resp. op -i/-e en -o/-a, zijn niet goed meer te herkennen. In de pluralis (sterk en zwak) vinden we met eenzelfde afwisseling -it, -et, -ot.

Het gotische *gif* zouden we ook in het Middelnederlands als een uitgangsluuz vorm moeten terugvinden, *gibiþ* als een vorm eindigend op -t. Vergelijk hiervoor mnl. *nem*, *neemt*, de laatste vorm met rekking uit *nemet* (waarnaast echter met verkorting *nemt*). Bij de zwakke werkwoorden en ook de sterke jan-werkwoorden zouden we op grond van got. *nasei*, *sokei*, *salbo*, *habái*, *bidei* een singularisvorm op -e verwachten. Die komt inderdaad voor maar de vorm zonder sjwa is frequenter, dus bijv. *merc* (bij zwak *merken*) en zo ook *bid* naast *bidde*. Bij de overige sterke werkwoorden komt de waarschijnlijk analogische vorm op -e evenveel voor als die zonder -e: *geve*, *geef*. In de vormen op -e kon rekking optreden, vgl. *neme*; de vorm *spreec* laat rekking en latere apocope zien. Er bestond lange tijd, conform het gebruik van *du* en *ghi*, de tendens om de pluralisvorm (*geeft*) om hoofse redenen ook tegenover één persoon te gebruiken. In de 17e eeuw werden beide vormen, zonder en met -t, door elkaar heen gebruikt, soms zelfs in één zin. Voor zuidelijke dialecten wordt dat eveneens vermeld. Mogelijk werd c.q. wordt de t-vorm vooral bij nadruk gebruikt; voor het hedendaagse Katwijk is dat in ieder geval opgemerkt. De t-loze vormen: *neem*, *spreek*, naast *merk*, *bid*, zijn regel geworden in de standaardtaal; vormen op -t komen daarin, tenzij op papier, in feite niet meer voor. Voor de schrijftaal bleef de regel door toedoen van de grammatici nog lange tijd: geen uitgang in de singularis, -t in de pluralis. De Statenvertalers maakten echter verschil tussen -t singularis en -et pluralis. Een betrekkelijk nieuwe imperatiefvorm wordt gevormd door de indicatiefvorm gevolgd door het pronomen personale u: *gaat u zitten*, *wezen jullie ‘s stil*. Ook *jij* (niet *je*) en *jullie* kunnen zo gebruikt worden maar dan wel (bijvoorbeeld) met een modaal woordje als *maar* erbij: *ga jij maar zitten*, *lopen jullie maar door*.

Wat het regionaal aspect betreft: als we het hele taalgebied overzien, vinden we naast de situatie zoals deze oorspronkelijk was (in het zuidoosten, met -t in de pluralis of bij beleefdheid) veralgemening van de t-loze vorm in ieder geval in Groningen en Noord-Holland (zeker wel door friese invloed); dominantie van de vorm op -t in Brabant, Vlaanderen; en concurrentie van de beide vormen maar niet meer volgens de oorspronkelijke verdeling in de rest van het taalgebied.

Is er sprake van variatie, dan kan de fonologische context van invloed zijn, bijv. t-deletie vóór een consonantcluster, na een stam eindigend op een obstruent (limburgs Hasselts) of bij een stam eindigend op een vocaal vóór een consonant (Antwerps). Er kan ook een pragmatische factor in het spel zijn, bijv. -t bij sterke nadruk (vergelijk het hierboven genoemde Katwijks) of geen t in een vaste verbinding als in antwerps *kom iz ier* ‘kom eens hier’. Ook moeten we met behoud van de oorspronkelijke vorm rekening houden, bijvoorbeeld een moeilijk anders te verklaren -t-loze vorm in Brabant. Hoe dan ook, als er meer dan één vorm is, kan het gebruik heel ingewikkeld zijn, zoals bijvoorbeeld in het Vriezenveens. Een biezonder geval vormen sterk pragmatisch gekleurde vormen als *zeg* (*seg*), *hoor*, *toe* (*nou*) (van *doen*), *zie* die wel op heel oude stadia teruggaan (vgl. bijv. got. *sái* ‘zie!’).

Soms komt bij mnl. *dwaen* ‘wassen’ *dwach* voor, bij *sien sich*, bij *slaen slach*, bij *vlien* ‘vluchten’ *vlich*; dit zijn oude vormen waarin de slot- χ bewaard is terwijl de χ c.q. χ^u intervocalisch in *dwaen* enz. verdwenen is. Vgl. got. *þwahan*, *saíhvan*, *slahan*, *þliuhan* met de imperatieven *þwah*, *saíhv*, *slah*, *þliuh*. Analogisch zijn *doch* (*doech*) bij *doen* en *lach* bij oostmnl. *laen*, variant van *laten*. Voor de eerstgenoemde vorm vergelijk nog gronings *duch*, limburgs *dooch*. Verkorting van de vocaal vinden we in *swich* bij *swighen*. Naast mnl. *nem* en *gef* komen *nim* en *gif* voor, door analogie ontstaan naar de 2^e pers.sg.pres.indic. (osa., ohgd.) *nimis*, let wel toen er in deze vorm nog geen rekking was opgetreden. (Let wel: got. *gif*, *gibiþ* hebben de voor het Gotisch algemene *i*.)

2.8.6. J-LOZE VORMEN (JAN-WERKWOORDEN)

In de 1^e klasse van de zwakke werkwoorden (type got. *nasjan*), in het algemeen bij de jan-werkwoorden, ontbrak de j in het preteritum, het participium preteritum en de imperatief 2^e sg.: vgl. got. *nasida*, *nasips/nasidis*, *nasei*. In het Westgermaans anders dan in het Gotisch (vgl. *nasjis*, *nasjip*) ontbrak het ook in twee presensvormen, nl. de 2^e en 3^e persoon van de singularis. In deze vormen krijgen we dus klankwettig wel i-Umlaut maar geen jod-geminatie. Vergelijk hiervoor de oudsaksische vormen *swebis* (2^e) en *swebit* (3^e) maar *swebbiu* (1^e pers.sg.pres.indic.) bij *swebbian* ‘doen inslapen’. Zie nu om te beginnen het schema.

SCHEMA: leggen, liggen, hebben

	owgm. (osa.)	mnl.	nnl.
infinitief	*lagjan (leggian)	legghen	leggen
1. sg. pres. indic.	*lagju (leggiu)	legghe	leg
2. sg. pres. indic.	*lāyis (lēgis)	leghes	-
3. sg. pres. indic.	*lāyīþ (lēgid)	leghet/leit/leet	(legt), dial. leit, leet
pl. indic. enz.	*lagj- (leggi-)	legghen	leggen
preteritum	*layida (lēgida)	legkede/leide/lede	(legde), dial. lei, lee
part. pret.	*-layīþ (gilēgid)	gheleghet/gheleit/gheleet	(gelegd), dial. geleid, geleet
infinitief	*ligjan (liggian)	ligghen	liggen
1. sg. pres. indic.	*ligju (liggiu)	ligghe	lig
2. sg. pres. indic.	*liyis (ligis)	leghes	-

3. sg. pres. indic.	*liγiþ (ligid)	leghet/leit/leet	(ligt), dial. leit, leet
pl. indic. enz.	*ligj- (liggi-)	ligghen	liggen
[preteritum sterk	*lay- (lag)	lach	lag
part. pret. sterk	*-leγ- (gilegan)	gheleghen	gelegen]
infinitief	*habjan (hebbian)	hebben	hebben
1. sg. pres. indic.	*habju (hebbiu)	hebbe	heb
2. sg. pres. indic.	*hābis (hābes/as/is)	heves/(hebst)	-
3. sg. pres. indic.	*hābiþ (hābed/ad/id)	hevet/heet/heit/het	heeft, dial. heet, heit, het
pl. indic. enz.	*habj- (hebbiad)	hebben	hebben
preteritum	*habda (hābda)	hadde	had
part. pret.	*-habd- (hābda)	gehat	gehad

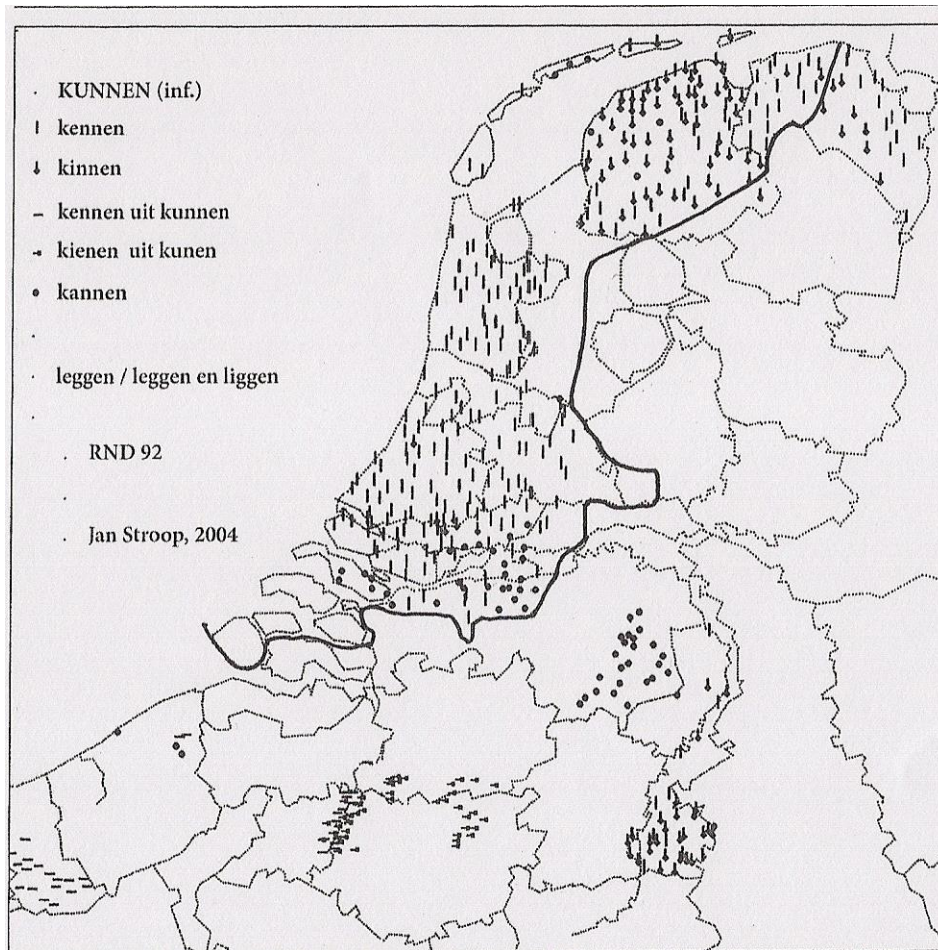
Bij het schema kan worden opgemerkt dat in het Oudsaksisch *ā* en *ē*, al dan niet Umlaut, kunnen afwisselen. De afwezigheid van Umlaut vindt z'n oorsprong in de 2^e en 3^e pers.sg.pres. met oorspronkelijk *ai* als vocalisme.

We gaan nu de nederlandse vormen bekijken (niet-klankwettige vormen, die niet alle genoemd worden, staan tussen haakjes). In mnl. *leghes*, *leghet* heeft rekking plaatsgevonden resp. van *ē* (door Umlaut uit *ā*) of *ī*. De klankgroepen *ājī* en *ījī* kunnen zich echter ook tot *ei* ontwikkelen (zie KL. 18.7 en 19.6) met als resultaat *leit*; een vorm *leis* is echter niet geattesteerd. De oude 2^e pers.sg. is echter hoe dan ook verdwenen, samen met het oude pronomen *du*. De ontwikkeling tot *ei* is vooral die van de kustgebieden (maar ook het Vriezenveens heeft *leit* 3^e pers.pres., ook als eenheidspluralis); in de 13^e-eeuwse oorkondentaal is *leit* vooral vlaams-hollands. Een ontwikkeling die meer brabantse lijkt, is die tot *ē* door syncope van *γ* in *leet*. Vergelijk de afwisseling *legkede* – *leide* – *lede* en *ēgheleghet* – *gheleit* – *gheleet*. De tegenwoordige derde persoon *legt* c.q. *ligt* berust op analogie naar die vormen waarin wél geminatie optrad. Dat geldt ook voor *legde* en *gelegd*. *Jij/gij legt/ligt* is in oorsprong pluralis; vergelijk verder *jullie leggen/liggen* met de pluralisvorm maar *u legt/ligt* (singularis zowel als pluralis). Vormen met zogenaamde Rückumlaut als *lachde*, *gelacht* ‘legde, gelegd, vinden we in het Oostmiddelnederlands. Opmerkelijk is overigens dat het (over het algemeen oostelijk getinte) Oudnederlands vormen met bindvocaal heeft: *legede*, *geleget* (mod.ndl. *leggen*). De Psalmen hebben *ē*-vormen, de Williram heeft echter, wel onder duitse invloed, vormen met *ā*.

De Rückumlaut (voor zover we daar inderdaad aan moeten denken) in *lachde*, *gelacht* is opmerkelijk omdat we hier niet de syncopewet van Sievers zouden verwachten: in **lagīða*, **lagīð-* gaat immers aan de *ī* een korte syllabe vooraf. Misschien zijn hier naar analogie van vormen met “Sievers” vormen zonder *ī* ontstaan of heeft het door deze wet ontstane patroon *ē* – *ā* zich analogisch uitgebreid. Ook kan analogie naar de werkwoorden zonder bindvocaal in het spel geweest zijn. Hieronder zullen we ook *sachde*, *gesacht*, *hadde* (< *havda*), *gehad* (< *havd*) tegenkomen. In het laatste geval, dat niet alleen maar oostelijk is, ligt de laatstgenoemde analogie zeer voor de hand.

Uit bovenstaand schema wordt duidelijk dat *liggen* en *leggen* klankwettig in de 2e en 3e persoon singularis samenvallen; dat is één van de oorzaken geworden van de “verwarring” van de beide

werkwoorden in het Hollands, verder ook in het Zeeuws (met uitzondering van het Zuidbevelands), het noordwestelijke Noordbrabants, het Utrechts en een deel van het Gronings (Westerkwartier en Hunzingo). In de 13e-eeuwse oorkondentaal is *leggen* ‘liggen’ vlaams-hollands. De (o.a.) hollandse stamtijden, in twee betekenissen dus, zijn *leggen* – *lag* – *gelegen*. Het is begrijpelijk dat de standaardiserende grammatici met hun afkeer van ambiguïteit deze samenval hebben afgekeurd. In dit opzicht gaan *kennen/kunnen* (zie par. 5 hierboven onder punt 3) en *liggen/leggen* gelijk op. Zie kaart 8.

Kaart 8: samenval van *liggen* en *leggen*, *kennen* en *kunnen*
(uit Stroop 2005)

Een voldoende verklaring is hierboven nog niet gegeven omdat samenval ook elders plaatsvond zonder dat dit tot “verwarring” leidde. Friese substraatinvloed zou ook in het spel geweest kunnen zijn. Ook in het Fries (en onder invloed daarvan in het groningse Westerkwartier) vielen de beide personen samen: *do leist, hy leit*, echter ook de infinitieven en de andere presensvormen: inf. *lizze*, (*ik*) *lis*, (*wy*) *lizze* enz. Oudfries *ledza* ‘leggen’ werd namelijk tot *lidza* > *lizze* (vergelijk *sedza* ‘zeggen’ > *sidza* > *sizze*) en viel samen met *lidza* ‘liggen’ > *lizze*. Op basis van deze gelijkenissen werden ook het preteritum en participium preteritum gelijkgemaakt: pret. (*ik*) *lei*, (*wy*) *leine*, (*ik ha*) *lein*. Friese substraatwerking kan aangenomen worden voor het Noordhollands en een deel van het Zuidhollands; vgl. Kl. 11.2. Onder friese

invloed kunnen dus twee, overigens verwante, betekenissen aan één vorm gekoppeld zijn geraakt. Omdat *lizze* ‘leggen’ en *sizze* ‘zeggen’ met nederfrankische vormen met *ë* correspondeerden, werd ook *lizze* ‘liggen’ door *leggen* vervangen. In het latere Hollands werden de vormen *leit*, *lei(de)*, *geleid* (of *lee* enz.) onder invloed van de standaardtaal vervangen door *legt*, *lag*, *gelegen*. Omdat dit in beide betekenissen gebeurde, kan hier van een mislukte aanpassing worden gesproken. Of er inderdaad sprake is van friese substraatinvloed, kan echter betwijfeld worden op grond van het geografische beeld: de eventuele friese invloed blijft niet tot Noord-Holland en het zuidhollandse kustgebied beperkt. De samenvallende *liggen* en *leggen* zou zich echter later door hollandse expansie tot de omringende gebieden hebben kunnen uitgebreid.

Het werkwoord *zeggen* gaat net als *leggen*, dus met als klankwettige vormen: *zeggen*, *ik zeg*, *hij zeit/zeet* (mnl. *seghes*, *seghet*), *zei(de)/ze(d)e* (mnl. *seghede*), *gezeit/gezeet* (mnl. *gheseget*) en als analogische: *hij zegt*, *zegde*, *gezegd*. Anders dan *gezeit* is *zei(de)* standaardtaal geworden; ook *zegde* komt wel voor, bijv. bij een samenstelling als *toezeggen*: *hij zegde het mij toe*. *Geseit* is in de 13^e-eeuwse oorkondentaal vooral vlaams-zeeuws, *geseghet* brabant-hollands-utrechts terwijl ook *gezegd* brabant is. Voor *sachde*, *gesacht* vergelijk men *lachde*, *gelacht* hierboven. Ook nu is het opmerkelijk is dat het (over het algemeen oostelijk getinte) Oudnederlands vormen met bindvocaal heeft: *sagode*, *gesaget* bij *-sagon* (vgl. du *sagen*).

Het paradigma *hebben* maakt duidelijk waaraan we de onregelmatige vorm *heeft* te danken hebben, aan de j-loze 3^e pers.sg.; daarnaast komt echter een vorm met een korte vocaal voor: *hef(t)* (zie hfdst 1, 10.1). De brabant-limburgse vorm *heet* (met diverse varianten, o.a. het verkorte *het*) kan het beste uit syncope van de *v* worden verklaard; hiernaast komt het zuidhollandse *heit* voor, naar analogie van *zeit*, *leit*? Een vrij recente, nu algemeen hollands geworden analogievorm is *hep* (met ook t-deletie) dat we weer als een geval van mislukte standaardisering kunnen beschouwen. Een preteritum en participium preteritum komen bij *hebben* zonder bindvocaal voor. Het is echter niet zeker of we dit al voor de oudwestgermaanse periode mogen aannemen. Het Oudnederlands heeft echter al *habda* (*havda*) of *hatta* (vgl. du. *hatte*; zie hierboven), maar ook *habeda* met bindvocaal, volgens zwak 3, komt voor (vgl. de preterita bij de werkwoorden voor ‘leggen’ en ‘zeggen’).

Let wel dat *zeggen* (< *sagjan*, osa. *seggian*) en *hebben* (< *habjan*, osa. *hebbian*) hier als zwakke werkwoorden van de 1^e klasse verschijnen; wat betreft *hebben* is dat een verschil met het Gotisch waarin dit werkwoord tot de 3^e behoort (voor ‘zeggen’ gebruikt het Gotisch *qīpan*). Het Duits staat met *haben* (ohgd. *habēn*) aan de kant van het Gotisch; evenals *sagen* (*sagēn*) behoort het oorspronkelijk tot de 3^e klasse zwak, niet zoals in het Nederlands tot de 1^e. In het oostelijke of literaire Middelnederlands komen *haven*, *saghen* en bij *haven ic haen* (met analogische *n* naar *doen* enz.; zie par. 7.3 dit hoofdstuk) voor. De vorm *haven* is ook die van de oudnederlandse Leidse Willeram waarvoor aan hoogduitse invloed gedacht kan worden. Het Oudnederlands heeft echter ook zoals de Psalmen laten zien, vormen met *ë*. Het Oudsaksisch heeft ook *libbian* dat niet overeenkomt met ndl. *leven*, du. *leben*, got. *liban* (zw. 3), wél met fri. *libje*.

Bij *bidden* en *zitten* hebben (in het presens) de vormen met geminatie het gewonnen, daarentegen komen in het Middelnederlands bij *mennen*, *tellen*, *wennen* (oude jan-werkwoorden) wel eens de enkele vocaal voor (bijv. *geteelt* ‘geteld’, ook *verweent* ‘verwend’ dat geïdentificeerd is met *verwaand*).

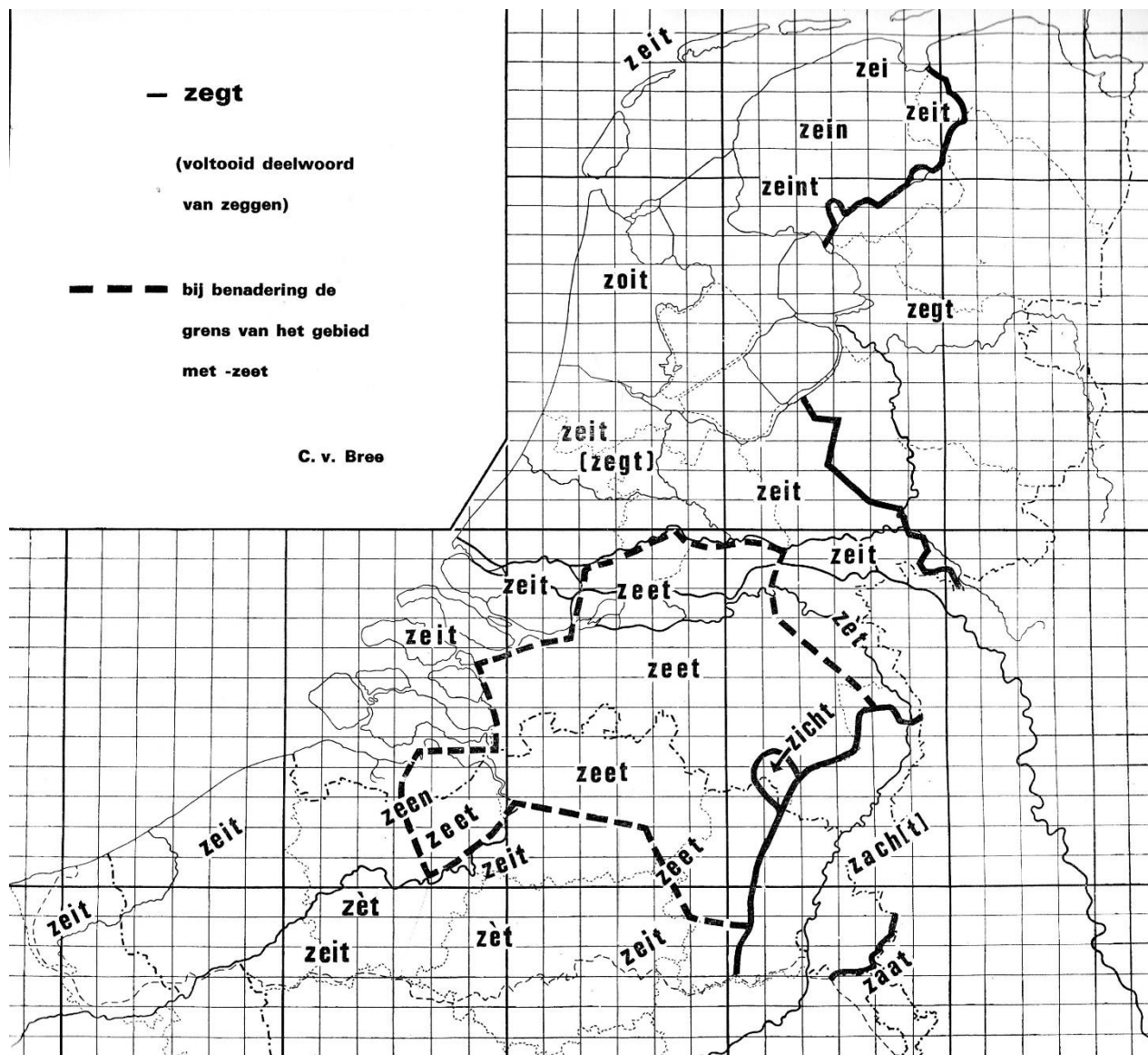
Regionale aspecten

Dat we bij samenval van *leggen* en *liggen* niet alleen aan westelijke gebieden moeten denken, laat het dialect van Grave zien: daarin is er op z'n minst bijna-samenval. Het presens 3e pers.sg. is steeds *leet* of *leit* maar voor diezelfde persoon kan het preteritum met samenval *lèèj* zijn naast bijvoorbeeld *lèèn* alleen bij *leggen*. In en om de Achterhoek komt nog wel *lei* 'lag' zowel als 'legde' voor.

De variatie *ëg/ei/ē* is zoals boven hier en daar al bleek, regionaal bepaald. We vinden globaal genomen *ëg* in het noordoosten (maar ook wel *èè*, uit *ǣi*?, bijv. in zuidwest-drents (ruinens) *lèè*, *zèè*), *ei* in de kustgebieden en ook in Utrecht en West-Gelderland (en Twente), *ē* in Brabant; wat het preteritum betreft is het opvallend dat de *ē*-vorm *zee* naast *zei* ook tamelijk verspreid in Holland voorkomt, maar ook *seghede* was in het Middelnederlands al hollands. De vorm *zee* wordt ook voor het Gronings genoemd (naast *legde*). In het zuidoosten vinden we met "Rückumlaut" (? , vgl. hierboven) *ǣχ*. Vergelijk roermonds *lag* (pret.), *gelag* (part.pret.) bij *ligke* 'leggen' en *zag* (pret.), *gezag* (part.pret.) bij *zégke* 'zeggen'. Deze vormen sluiten aan bij het Oudnederlands (zie boven). Het intransitieve *ligke* 'liggen' valt met het transitivum samen maar is in het preteritum en participium preteritum daarvan verschillend: vgl. *loog* (vroeger *laag*) – *gelaeye*. Opmerkelijk bij roermonds *zeggen* zijn de 2e en 3e persoon: *doe zaes*, *hae zaet*, wel met *èè* voor "gerekte ee" (vgl. *laeve* 'leven'). Vergelijk ook roermonds *zat* – *gezat* bij *zetten* (onl. *satta* bij *sendon*). Het preteritum bij het intransitieve *zitte* is in het Roermonds *zoot*, vroeger *zaat*, Het uiterste zuidoosten heeft (bijvoorbeeld) *gezaat* (met syncope van de *velair* en compensatorische rekking). De noordoostelijke (twentse) vormen zijn bij *leggn* en *zeggn* voor het presens sg. 1. *legge/zegge*, 2. *legst/zegst*, 3. *leg/zeg*, pl. *legt/leit*, *zegt/zeit* en voor het preteritum *lèè(n)*, *zèè(n)* terwijl de participia preteritum (*e*)*legd*, (*e*)*zegd* zijn (naast in het preteritum *lèèr(n)*, *zèèr(n)* met rhotacisme van -d- tot -r-; zie par. 8.1 dit hoofdstuk).

We kunnen voor het Twents uitgaan van oudsaksisch *leggian*, *seggian*, met als presensvormen *leggiu*, *legis*, *legid*, *leggiad* (zo ook *seggiiu* enz.) en met (onverwacht) preteritumvormen zonder bindvocaal, nl. *lagda/legda*, *sagda* en dito participiumvormen *gisagd*, *gilagd* (niet overgeleverd, wél de nieuwvorming *gilegid*). De twentse 2e en 3e persoon *legst/zegst*, *leg/zeg* moeten in ieder geval op analogie berusten. De vocaal van *-legd* en *-zegd* kan wijzen op een oude *ǣ* met palatale kleur of kan ook op analogie berusten. De *èè* in het preteritum kan uit *ǣi* worden verklaard: *èè* [ɛ:] treedt in ieder geval vaak op waar het Standaardnederlands *ei* heeft (Kl. 21.6), maar kan ook op één lijn staan met *ē* door *γ*-syncope in *ēγə* via *ēyi* uit *ǣyi*. Hoe dan ook gaan de genoemde vormen terug op resp. **lǣγīdǣ* en **sǣγīdǣ* die als nieuwvormingen met een bindvocaal kunnen worden begrepen (vgl. ook middelnld. *legede* en *segede*). Opmerkelijk is de (analogische?) *ei* in de pluralisvormen; voor Vriezenveen wordt ook *zeist* (sg.) vermeld. Verder dient vermeld dat in het Twents bij *liggn* als preteritum *lèè* voorkomt dat oorspronkelijk bij *leggn* hoort; het participium preteritum heeft ook *èè* maar is wel sterk: *elèègn*. De hierboven genoemde groningse toestand (*zee*, *legde*) geldt ook voor Steenwijk en omgeving (Kallenkote).

Ook over de regionale spreiding van de persoonsvormen bij *hebben* is hierboven al iets gezegd. Interessant is dat we ze al mooi in Bredero's *Spaansche Brabander* kunnen terugvinden: de amsterdamse Robbeknol zegt *het*, de antwerpse Jerolimo *heet*. Merkwaardig is dat de vorm *heeft* nergens een echte dialectvorm is. Waarschijnlijk is men <hevet> blijven schrijven en heeft men in geschrifte deze vorm door <heeft> vervangen toen *levet*, *gravet* enz. *leeft*, *graaft* geworden

Kaart 9: vormen van (ge)zegd (Van Bree 1969)

waren. Intussen is *leeft* de “levende” vorm van de standaardtaal geworden. Hierboven is *heit* met *heet/het* uit *hevet* in verband gebracht; de vraag is of we dat ook voor vlaams *èè(t)/ee(t)* mogen doen. Dit hoort eerder bij een infinitief *èèn/een* die wel met got. *áigan* ‘bezitten’ (zie par. 5 dit hoofdstuk) in verband is gebracht maar waarschijnlijk eerder een samentrekking is van *(h)ebbn*. Het noordoosten heeft de vorm *hef* (hierboven al genoemd; zie kaart 1 bij hfdst.1, 10.2) waarin het aansluit bij een groot *hef*-gebied aan de duitse kant van de grens; de 2e persoon kan *hest* zijn. Groningen heeft echter *het* dat net als *slept* (zie hfdst. 1, 7) op friese substraatinvloed kan berusten. Het (zuidoostelijke) Roermonds heeft *hèet* bij *hòbbe* met ronding van de vocaal. Het uiterste zuidoosten kent de vorm *hant* 1e en 3e pers.pl. bij *hebben*, met een rest van de oude -nd-uitgang van de 3e persoon; zie par. 8.2.2 dit hoofdstuk. Brabants (vooral belgische-brabants) zijn

vormen op -m: antwerps *ik em, way emme, zolān* ('zijlieden') *emme* (maar verder als 3^e persoon *et*) waarin de m(m) hoe dan ook door assimilatie is te verklaren.

Kaart 9 laat voor het stamgedeelte van de vormen van *gezegd* nog wat preciezer de regionale spreiding zien. De *zeit*-vormen met als variant westfries *-zoit* komen in de kustgebieden voor en verder via Utrecht en West-Gelderland tot aan het Rijk van Nijmegen (voor zuidelijke *-zeit*-vormen zie hierna). Een groot *-zeet*-gebied beslaat het noordelijk deel van Brabant, in het noorden tot over de Grote Rivieren; het ten zuiden hiervan gelegen gebied met *-zèèt* plus een dergelijk gebiedje rond Kuik en het gebied met *-zeit* rond Tienen en Sint Truiden (en misschien ook het *zeit*-gebied van Klein Brabant) kunnen hieraan toegevoegd worden: *èè* en *ei* zijn in de genoemde gebieden varianten van (gerekte) *ee*. De *(-)zegt*-vorm is kenmerkend voor het noordoosten, in het zuiden tot aan de Oude IJssel en een grens die dwars over de Veluwe loopt. In het grootste deel van Limburg vinden we met Rückumlaut *zach(t)* (roermonds *gezag*), in het uiterste zuidoosten *zaat*.

2.9. NOMINALE VORMEN

2.9.1. INFINITIEF, GERUNDIUM

De infinitief stond oorspronkelijk los van het presens; hij gaat terug op een bepaalde naamval van een proto-indo-europees verbaal nomen (zie par. 2 dit hoofdstuk). In het Germaans heeft hij zich bij het presens aangesloten. Vergelijk het verschil tussen got. *haffja* – *haffjan* (beide met *j* die in de infinitief dus secundair is) met lat. *capio* – *capere* met *i* = *j* alleen in het presens. De uitgang is -en die correspondeert met got. *-(j)an, -on* (*giban, bidjan, nasjan, haban, salbon*); het Oudnederlands laat met de bekende afwisseling (zie Kl. 17.3) *-on, -en, -an* zien. Naast de infinitief staat in het Westgermaans het gerundium, in oorsprong (zie weer par. 2) eveneens een verbaal nomen. Het gerundium is als een verbogen vorm van de infinitief gaan fungeren: mnl. *te lesene, te singene*. De *j* van de oorspronkelijke *ja*-stam veroorzaakte geminatie die soms nog te zien is: *te lesenne*. Het wegvallen van de -e blijkt in *te doen* in de 13^e-eeuwse oorkondentaal vooral hollands te zijn. Net als in het middeleeuwse Hollands was in het dito Brabants (14^e eeuw) het gerundium met de infinitief samengevallen.

Het vormverschil tussen de infinitief en het gerundium bleef al dan niet relictmatig lang bewaard (of komt nog wel voor) in de Achterhoek, Oost-Vlaanderen, Goeree en West-Overflakkee, Zeeland, West- en Frans-Vlaanderen en verder ook in het Westfries. Vgl. *leze* < *lezen* naast *te lezen* of *te lezene*: de eindsjwa in de laatste vorm kon wegvallen wanneer er door de *n*-apocope verschil met de gewone infinitief bleef bestaan. Dat was niet het geval bij een monosyllabum als *doen* waarnaast *te doene* zich dan ook nog lang wist te handhaven; in het Zuidwest-drents (Ruinen) is het dan ook de enige gerundium- vorm die we terugvinden. In het dialect van Goeree lijkt echter juist bij een monosyllabum als *gaan* (*goaën*) het gerundium verdwenen te zijn: *te goëən*; dit is echter maar schijn omdat de infinitief *goaë* is geworden; voor het overige konden de oude gerundia er zich handhaven: *te lezene*. Een indirecte getuige vinden we in het Genks (Belgisch Limburg) waarin *te doen* en *te zien* de stoottoon hebben die ontstond toen de eind-sjwa werd geapocopeerd (vgl. Kl. 33.9). Is er voor bepaalde gebieden een relatie met de *n*-apocope c.q. het achterwege blijven daarvan? Zo heeft het Zeeuws anders dan in de “gewone” infinitief de -n bewaard in de pluralis van de substantieven wat bevorderlijk kan zijn geweest voor het behoud van de -n in het gerundium. Mogelijk werd de gerundiumvorm nog als sterk nominaal ervaren.

Het Westfries is een geval apart. Daarin komt de -n-vorm ook in een accusativus cum infinitivo-constructie voor en in combinatie met een aantal werkwoorden waaronder *blijven*; anders dan voor de zuidwestelijke dialecten wijst hier het gebruik van eindsjwa of -n in verbale vormen in de richting van friese substraatinvloed (vgl. hierboven par. 8.2 onder punt 8). Het Fries heeft namelijk ook twee infinitiefformen en wel *fiskje* en *fiskjen*. Naast de “datief” van het gerundium kwam een “genitief” voor, nu nog in “versteende” vorm in *levensmoe* (vgl. ook het poëtische *peinzensmoede*) en in uitdrukkingen als *tot barstens toe* en *een uur gaans*.

In het Middelnederlands komen niet zeer zeldzaam infinitieven op -e voor: vgl. *off hi onsen here ontfaene wolde* ‘of hij onze Heer ontvangen wilde’. Mogelijk is hierbij invloed van het gerundium in het spel; de vorm werd door toevoeging van de sjwa herkenbaarder. In Bredero’s Spaansche Brabander vinden we de infinitief *gane* (vers 786); hierbij kan analogie naar andere infinitieven of naar een pluralisvorm *gane* een rol gespeeld hebben. Voor *gane* zie ook par. 7.3 hierboven.

Er is ook nog het zogeheten limburgse gerundium, eindigend op -taere (uit -erwijs), dat gebruikt wordt wanneer een persoon twee gelijktijdige handelingen uitvoert. Het moet eerder als een bijwoord beschouwd worden waarop wijst dat er geen voorwerpen of bepalingen bij mogelijk zijn: *e liedsje zèngenteres ‘(limburgs hasselts), wél e liedsje zèngend.

2.9.2. PARTICIPIUM PRESENS

Het participium presens, in het Proto-indo-europees eveneens een participium, werd gevormd met het pie. suffix -nt-, pgm. (na de Wet van Verner) -nδ-, ggm. -nd-. Enkele van deze participia zijn later substantief geworden; ze vertonen dan de oude flexie (van de nd-stammen), bijv. got. *nasjands* ‘redder’ (zie Kl. 6.2.2). Als participia vertonen ze de zwakke flexie, d.w.z. de flexie van de n-stammen. Het suffix is in het Nederlands end- of -ende: *slapend(e)*, afhankelijk van ritmische factoren. Bij monosyllaba is het -nde: *doende, gaande, staande, ziende*. Het Oudnederlands heeft reeds deze variatie met weer de hierboven genoemde afwisseling van vocalen.

2.9.3. PARTICIPIUM PRETERITUM

Het participium preteritum gaat terug op een proto-indo-europees verbaal adjectief en wel in twee vormen, op -to- of op -ono/eno- (par. 2). Beide vormen hebben we in vorige paragrafen leren kennen. Het eerste suffix kwamen we tegen bij de zwakke werkwoorden, het tweede bij de sterke werkwoorden: *brāhts, nasīps; numans* met het -ono-suffix, *fulgins* (adj. geworden ‘verborgen’) met het -eno-suffix (zie echter hfdst. 1, 9.6). Het eerste suffix kan in het Middelnederlands nog -ed/-et zijn: *gheclaghet*; latere vormen als *gezettēd, gegroetēd* zijn als schrijftaalformen te beschouwen (vgl. de “stottervormen” in par. 8.3.2 hierboven). Vergelijkbaar zijn stadsfries *praten* ‘gepraat’, *rēden* ‘gered’ (onder friese invloed); ook in deze, dialectische, vormen wordt samenvallend van de dentaal van de stam en die van het suffix vermeden. Voor het oude Twents wordt vermeld dat na een stam op -d of -t het suffix zich nog in een verlenging van de slotconsonant kan manifesteren. Het tweede suffix is doorgaans -en (onl. meestal <o>) of met n-apocope: -e.

Er zijn ook gevallen waarin een van beide suffixen etymologisch aanwezig is maar niet meer als zodanig herkenbaar. Vergelijk hiervoor de volgende gevallen (de uitgangsbetekenis staat tussen dubbele aanhalingstekens). Het eerste suffix (-to-) zit bijvoorbeeld in ndl. *oud* (< *ald), got. *alpeis*, “opgegroeid” bij got. *alan* ‘opgroeien’, verwant met lat. *alĕrĕ* ‘id.’, het tweede in *vol*, got. *fulls* “gevuld” uit *fulna-, verwant met lat. *pl-ĕre* ‘vullen’ (vgl. *pl-ĕnus* ‘vol’). Bij *alan* hoort ook, met het tweede suffix, ndl. *al*, got. *alls* (< *alna) “volgroeid” > ‘helemaal’. Andere voorbeelden met het n-suffix zijn: got. *barn* ‘kind’, fri. *bern*, mnl. *moeder-baren* ‘sterveling’ “het gedragene” bij *baíran*, ndl. *baren* verwant met lat. *ferō* ‘ik draag’, gr. *pherō* id.; *gaarne* “begeerd”, got. *gaírns* ‘begerig’ bij *be-geren*; got. *(himina)kunds* ‘van hemelse afkomst’, met nultrap ablautend met de ĕ-trap in ndl. *kind* “het voortgebrachte”, verwant met lat. *gi-gn-ĕre* (Germaanse Klankverschuiving: gn > kn); met het t-suffix: ndl. *licht* ‘niet donker’ <pgm. *lĕūhta “licht gegeven”, verwant met lat. *lucĕre* ‘licht geven’; got. *raíhts*, ndl. *recht* “het gerekte” bij *rekken*, verwant met lat. *rectus* ‘recht’; ndl. *luid* “geluid” bij *luiden*; ndl. *vet* “vet gemest” uit de verbogen vormen van het part.pret. *fĕttit-, met syncope (Sievers) plus verkorting van de vocaal uit *fĕttit- bij *fĕtjan (ggm. *fāitjan) “vet mesten”; *zat* “verzadigd” bij mnl. *saden* ‘verzadigen’; got. *dáuþs*, ndl. *dood* ‘gestorven’ ō-trap bij got. *diwan* ‘sterven’; ndl. *koud* “koud geworden”, got. *kalds*, ō-trap bij *kil* (ĕ-trap) en *koel* (rekkingstrap met ō). Vgl. ook *wis* (got. -wiss) bij *weten* en *kond* (got. *kunþs*) bij *kunnen* in par. 5 hierboven. Een oud participiaal suffix -ni- wordt wel aangenomen voor *groen* “groen geworden” (osa. *grōni*, du. *grün*) bij *groeien* en voor *schoon* “gezien, aan te zien” (osa. *skōni*, du. *schön*) bij *schouwen*. Mogelijk hoort hier ook *gemeen* “geruild”? (vgl. skrt. *mayate* ‘hij ruilt’; osa. *gimēni*) thuis. In *gemeen* vinden we het prefix ge-; zie hiervoor hieronder.

Het participium preteritum krijgt in het Westgermaans het prefix gi- (ndl. ge-), dat verwant is met got. ga-. Dit prefix had oorspronkelijk de semantische waarde van ‘samen’: nog got. *gaskohi* ‘schoeisel’ bij *skohs* ‘schoen’, ndl. *gebroeders*, *gebergte*. Die betekenis werkt ook nog door in een vorming als *gepraat* ‘al dat praten bij elkaar’ (met pejoratieve betekenis). Uit de betekenis ‘samen’ ontwikkelde zich een aspectuele functie, nl. om de voltooiing of het momentane van een handeling uit te drukken (‘samen’ > ‘vol’ > ‘voltooid’): vgl. got. duratief *háusjan* met momentaan *gaháusjan* ‘horen’. Een rest kunnen we in het Middelnederlands vinden in zinnen vooral met een ontkenning en een modaal hulpwerkwoord: *ic en conste dat niet ghesegghen* ‘ik kon dat niet gezegd krijgen’. Maar vergelijk ook *meer dan ic can ghenomen* ‘tot het einde toe opnoemen’ en nog nnl. *zich laten gezeggen* (nl. definitief zodat het verder niet meer gezegd hoeft te worden). Het werd ten slotte het prefix bij uitstek van het participium preteritum (“voltooid deelwoord”). Het Middelnederlands kent echter nog vormen zonder prefix bij vreemde woorden (bijv. *benedijt*) en ook vaak bij een compositum als *openbaren* (*openbaert*). Verder ontbreekt het in de regel in de volgende gevallen: *bleven* ‘ergens in terechtgekomen > gebleven’, *bracht*, *comen*, *leden* ‘voorbijgegaan’, *vonden*, *worden*, bij werkwoorden die in zichzelf perfectief waren. Vergelijk ook onl. *cuman* ‘gekomen’, *vunden/vundan* ‘gevonden’, *worthan* ‘geworden’. Wat betreft de perfectieve betekenis, denk voor *bliven* nog aan mnl. *doot bliven* ‘dood gaan’, voor *liden* aan nnl. *overlijden* oorspr. ‘overgaan’, *geleden*, *verleden*. *Comen* is perfectief bij *gaen*, *vinden* bij *soeken* terwijl ook *brenge* ‘op een bepaalde plaats aanwezig doen zijn’ en *werden* ‘in een bepaalde toestand komen’ als perfectief begrepen kunnen worden. Later hebben deze participia toch het prefix gekregen waarbij *brenge* voorop loopt en *werden/worden* achteraan komt. In het 13^e-eeuwse Middelnederlands blijken het de hollandse teksten te zijn waarin bij de genoemde werkwoorden de vormen met ge- tevoorschijn komen. De ge-vormen hebben zich dus vanuit Holland verbreid, een vroeg voorbeeld van hollandse expansie, tegelijk ook van prestandaardisering. Vlaanderen en Brabant toonden zich in het begin

afwerend ten opzichte van deze vernieuwing. Nog altijd kan men in vlaamse, brabantse en limburgse dialecten ge-loze participia terugvinden. Ook blijkt poëzie conservatiever te zijn dan proza en de handgeschreven tekst dan het gedrukte boek. Er is ook een zekere mate van lexicale diffusie: behalve het in dit verband reeds genoemde *worden* houdt *comen* het langste stand; het eerste is een duidelijk hulpwerkwoord terwijl het tweede ook als zodanig kan fungeren: vgl. wvla. *ziek komen* ‘worden’, eng. *to become*. Dat Holland de bakermat van de vernieuwing is, zou er verband mee kunnen houden dat de gesproken taal van dit gewest prefixloos was of op z’n hoogst de e-variant had (zie hieronder). Toen men niet alleen in het schrijven maar ook in het spreken het meer prestigieuze ge- overnam, deed men dat ook hypercorrect in de hier besproken vormen. Een vroege standaardisering kan hierbij zoals gezegd eveneens in het spel zijn: een participium preteritum moet consequent met ge- gemarkeerd zijn; bovendien moet er een duidelijk onderscheid met andere werkwoordsvormen zijn: vgl. bijv. *ge-sneden* tegenover *sneden*, *ge-maakt* tegenover *maakt*. Aan analogie kan niet gedacht worden: het gaat steeds om duidelijk frequente vormen, vormen waarbij gemakkelijk onregelmatigheden bewaard blijven (vergelijk de preterito-presentia).

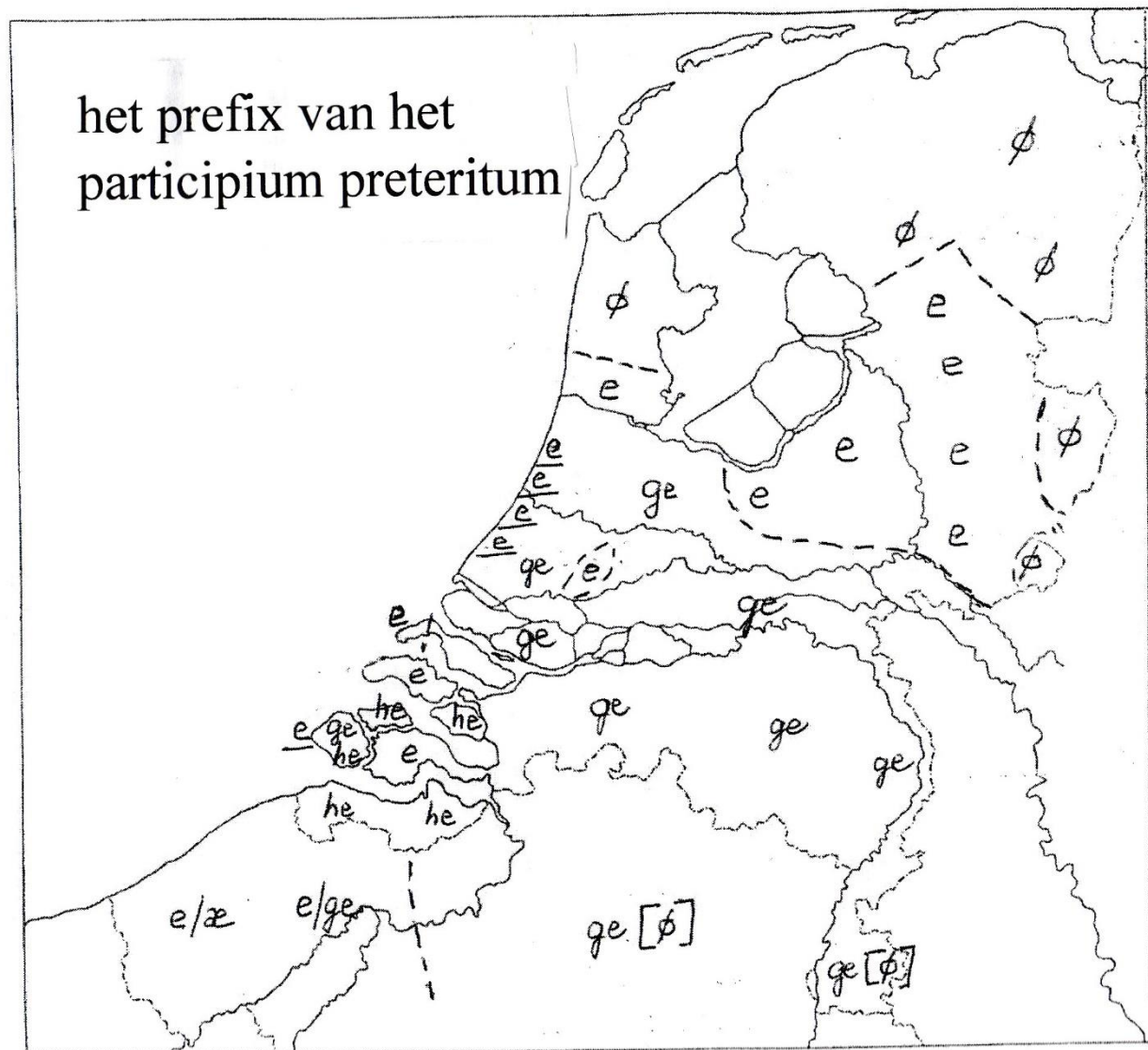
Prefixloos zijn in het moderne Nederlands nog altijd de onscheidbaar samengestelde werkwoorden (type *doorgronden*, ook perfectief!); in het Middelnederlands kunnen die overigens toch het prefix hebben: vgl. *gheanvaert*. Verder doen de werkwoorden die al een prefix hebben, het zonder ge-: *bevinden* – *bevonden*, *verkopen* – *verkocht* (het Kempisch heeft echter bij *hergeherzocht*). In het Katwijks en ook het Ruinens geldt dat ook voor werkwoorden op -eren, in het algemeen voor werkwoorden met het accent op de tweede syllabe: *prebeerd* ‘geprobeerd’. Een adjectief als *oudbakken* mist ge- omdat men het niet meer als een participium (‘gebakken’) voelde. Omgekeerd heeft *gebleven* wél ge- gekregen omdat men de -b- (uit bi-) niet meer als prefix herkende. Vergelijk ook dial. *gegloofd* bij *gloven* < *geloven*. Vormingen als *gemaskerd* ‘voorzien van maskers’, eerder adjectief dan participium preteritum, worden hier slechts voor de volledigheid vermeld. In prefixloze gebieden kan ge- optreden o.a. als het participium adjectief is geworden: vgl. gron. *’t is ’n oldgedainde* ‘het is een oudgediende’. In zulke gevallen moet men niet te snel aan invloed van de standaardtaal denken: het prefix kan hier heel goed bewaard zijn terwijl het verder verdwenen is (zie hieronder). Een mooi voorbeeld uit het dialect van Dedemsvaart is *hij hef’t hoar netties ekamd* (part.pret.) ‘hij heeft het/z’n haar netjes gekamd’ tegenover *hij hef’t hoar altied netties gekamd* (adj., met “band-lekconstructie”) ‘hij heeft altijd netjes gekamd haar’. De situatie in kwestie is ook bekend van het Fries: vgl. bijv. *ûngekjimd* ‘ongekamd’ of het sterk gelexicaliseerde *ûngetreast* ‘ongetroost’.

Het prefix kan regionaal gezien verschillende vormen aannemen. Zo vinden we in het west- en frans-vlaamse Middelnederlands vaak i- of met hypercorrecte h hi-; het wordt behalve met <i> of <ie>: *idaen*, *ieselle*, vaak met <y>, <hy> gespeld: (*h*)*yvarwet* ‘geverfd’. Deze variant moet via ji- uit gi- ontstaan zijn. De verdere ontwikkeling is geweest van i- tot e- en nog verder tot NUL. Het totale verdwijnen zal in de eerste plaats in de sandhi na vormen eindigend op een vocaal hebben plaatsgevonden. De g-vorm wist zich in het brabantse en limburgse, wellicht ook het utrechtse gebied te handhaven. Van daaruit kwam een tegengolf die het e-prefix naar het westen en noorden terugdrong terwijl dit prefix in een later stadium hetzelfde deed met het nul-prefix. Uiteraard heeft aan de triomf van ge- ook de standaardtaal, bij de vorming waarvan voor deze variant gekozen werd, een belangrijke bijdrage geleverd. De reductie van het prefix, eventueel tot NUL, kan als een (in ruime zin) ingweoons verschijnsel beschouwd worden. In het Engels is niet

alleen dit prefix maar zijn ook be-, for- en (in infinitieven) ge- verloren gegaan (vgl. bijv. oe. *besēon* ‘bezien’). Dit wijst er waarschijnlijk op dat het accent op de volgende syllabe bijzonder sterk was, wat ook verantwoordelijk was voor de sterke reductie in het algemeen in het ingweoonse deel van het Westgermaans.

Het oudnederlandse zinnetje (*hebban olla...*) bevat de vorm *hagunnan*, met hypercorrecte h-, en met <a> als aanduiding van een reductievocaal (vgl. Kl. 13.4.1)? De i-vormen komen (kwamen tot voor kort) nog in Frans-Vlaanderen en de westvlaamse Westhoek voor. Nu hoort men daar *edanst* waarbij de vocaal van het prefix, uit reactie op eventuele reductie, een [ɛ]- of [æ]-kleur kan aannemen. In de rest van West-Vlaanderen en ook in het grootste deel van Zeeland is het he-, met h- uit g-. Het e-prefix vinden we in het grootste deel van Gelderland en Overijssel en in het zuiden van Noord-Holland. Oorspronkelijk kwam deze variant ook in Zuid-Holland voor (nog steeds is dit de katwijkse vorm); op grond van oude bronnen kan zelfs gesteld worden dat het hele kustgebied van Duinkerken tot Alkmaar eens e- had. Het uiterste zuidoosten (waarin iedere g tot j wordt) heeft je-: *jedanst*. Prefixloos zijn het noorden van Noord-Holland, Groningen, Drenthe behalve de zuidwesthoek, Oost-Twente en het oosten van de Achterhoek. Dergelijke prefixloze vormen kwamen vroeger in Holland veel zuidelijker voor, o.a. bij Willem van Hildegaersberch en Dirk Potter die beiden in Zuid-Holland te localiseren zijn. Holland heeft dus in ieder geval in de “volkstaal” e- of geen prefix gehad; in de schrijftaal bleef onder zuidelijke (brabantse, oostvlaamse) invloed ge- in gebruik. Daardoor is het ge-participium de vorm van de standaardtaal geworden. In het noordoosten komen verspreid vooral bij monosyllaba vormen voor die extra gekenmerkt zijn door een sjwa-suffix: *edoane*, *eziene*, *egoane*. In het Achterhoeks zijn deze vormen algemene regel. De verklaring ervan is moeilijk. Voor het prefix zie kaart 10.

Vormen op -e zijn behalve van het Achterhoeks bekend van het Ruinens en hier en daar ook van het Twents; vergelijk voor het Ruinens bijvoorbeeld *ereene* bij *riën* ‘rijden’. Er is in zoverre een functioneel voordeel dat in de sandhi het e-prefix gemakkelijk kan verdwijnen na een woord dat op een sjwa uitgaat met als gevolg dat het participium niet meer gemarkeerd is. Dat is vooral een bezwaar wanneer het dezelfde vocaal heeft als de 1^e categorie: vgl. bijv. *doan*, *zien*, *goan*; dit geldt niet voor *ereene* (vgl. *riën*) dat echter met *edoane* enz. overeenkomt doordat na lange vocaal onmiddellijk -n volgt. Ook in het Vriezenveens blijft het verschijnsel niet tot monosyllaba beperkt. Dat de slot-sjwa toch vooral bij dergelijke werkwoorden voorkomt, kan met frequentie verband houden: ze werden vaak gebruikt wat de kans op misverstand vergroot. Bij minder frequente werkwoorden als *draagn* komt dan ook niet een vorm als *edragene* voor. De situatie in de Achterhoek, waarin -e algemene regel is geworden, moet wel aan verregaande analogische uitbreiding worden toegeschreven. Het sjwa-suffix draagt dus bij aan de herkenbaarheid van de vorm. Is het ontleend aan een oude gerundiumvorm op sjwa? Als bezwaar hiertegen kan worden aangevoerd dat een gerundium op -e in de betreffende gebieden niet meer voorkomt. Maar het gerundium kan zijn invloed hebben uitgeoefend toen het als aparte vorm nog bestond. Later is de -e daarin verdwenen terwijl hij in het participium om functionele redenen is gehandhaafd. Vormen als *gedane*, *ontfane*, *gesiene*, dus ook weer bij monosyllaba, worden overigens al voor het Middelnederlands (Brabant, Limburg, Gulik) gesignaleerd. Omdat deze vormen niet met e- beginnen, kan de hierboven genoemde functionele verklaring niet meteen van toepassing zijn. Toch kan ook nu de herkenbaarheid van vormen een rol gespeeld hebben en omdat de slot-sjwa niet alleen bij participia voorkomt maar ook bij infinitieven (en zelfs daar nog meer, zie par. 9.1 dit hoofdstuk), kan weer heel goed aan invloed van het gerundium gedacht worden. Het hedendaagse Gents heeft dergelijke vormen bij *goan*, *stoan*, *zien* en *doen*: *gegoane* enz. Dit zal wel op analogie naar de reguliere participia berusten als *gekome*. Eenzelfde analogie moeten we aannemen voor noordoostvlaamse vormen als (*ik heb zijn knie*)

Kaart 10: het prefix van het participium preteritum (schetsmatig naar Hol 1941).

Legenda: NUL betekent geen prefix; NUL tussen haakjes: geen prefix bij bepaalde, prefectieve, werkwoorden. Onderstreepte e: Zandvoort, Noordwijk, Katwijk, Scheveningen, Westkapelle; omcirkelde e: Krimpenerwaard; h of he: met zeeuws hee- in plaats van ge.

geziene. Recente niet-noordoostelijke vormen zijn dus analogieformaties die mogelijk waren dankzij de n-apocope.

2.10. STERK EN ZWAK DOOR DE EEUWEN HEEN

2.10.1. FREQUENTIE, STRUCTUUR, NORM

Zoals in par. 4.3 dit hoofdstuk is opgemerkt, moet er een periode geweest zijn waarin de sterke werkwoorden met hun Ablaut productief waren. Het is moeilijk te zeggen hoe lang deze periode

geduurd heeft, na verloop van tijd is het nog alleen het zwakke procédé dat productief is: nieuwe werkwoorden, ook leenwoorden, krijgen de zwakke vervoeging. Dat betekent dat de sterke werkwoorden anders dan de zwakke in principe telbaar zijn geworden. Tellingen komen echter niet altijd gelijk uit; het maakt bijvoorbeeld veel uit of men al dan niet samenstellingen meetelt: *ingeven, uitgeven, vergeven* enz.. Het neemt niet weg dat de sterke werkwoorden nog altijd een belangrijk onderdeel van het Nederlands vormen: over het algemeen verwijzen ze naar elementaire zaken uit de alledaagse sfeer en zijn ze mede als gevolg daarvan gemiddeld door een vrij hoge gebruiksfrequentie gekenmerkt. Bovendien kunnen ze weliswaar als geheel als onregelmatig geklassificeerd worden maar vertonen ze wél zekere regelmatige patronen al zijn die niet altijd even sterk vertegenwoordigd: vgl. de zeer talrijke klasse 1 (type *bijten*) met de veel minder talrijke klasse 5 (type *geven*). Eenzame uitzonderingen zijn er ook, bijv. *brengen – bracht*. Hiermee komen we bij de in hoge mate “onregelmatige werkwoorden”, historisch gezien de zwakke werkwoorden zonder bindvocaal, de preterito-presentia en de athematische werkwoorden. Deze kenmerken zich door een hoge frequentie en een alledaagse gebruikssfeer. Synchroon kunnen ze voor het hedendaagse Nederlands met de sterke werkwoorden samengenomen worden als “stamwisselende” werkwoorden. Bij die stamwisseling kunnen ook consonanten betrokken zijn: vgl. *brengen – bracht, doen – deed, zijn – was*. We zouden de werkwoorden met een historisch gegroeide stad kunnen vergelijken: de stamwisselende werkwoorden vormen de binnenstad met haar oude stratenpersoon, de stamvaste de zich uitbreidende buitenwijken met hun overzichtelijke structuren. Dat laatste neemt niet weg dat de oude binnenstad nog altijd het belangrijkste deel van de stad is.

Het is te verwachten dat taalverwervende kinderen meer moeite zullen hebben met de sterke c.q. onregelmatige werkwoorden dan met de zwakke. In een eerste fase echter leren ze een aantal zeer frequente stamwisselende werkwoorden correct aan. In een volgende fase leren ze het zwakke procédé kennen en zijn daar als het ware zo verheugd over dat ze alles zwak gaan maken, ook wat ze al aan sterke vormen verworven hebben. In de derde fase conformeren ze zich aan het taalgedrag van de volwassenen en leren ze zoals het hoort de sterke van de zwakke werkwoorden te onderscheiden. In het begin kunnen echter nog compromisvormen voorkomen, bijv. *geschreeft*. Het is niet zo dat we naast een regel voor het zwakke procédé alle sterke vormen één voor één in ons geheugen hebben opgeslagen; we brengen op basis van de met enige regelmaat optredende alternanties ook verbindingen daartussen aan. Zowel het vocalisme als de stamstructuur kunnen daarbij als aanknopingspunt dienen. We onderscheiden hierbij sterke (frequente) en minder sterke (minder frequente) patronen. Zo is het te verklaren dat een zwak werkwoord ook wel eens een sterke vervoeging kan krijgen, bijvoorbeeld wanneer op basis van het ei-vocalisme <ij> van de 1^e klasse bij het zwakke *breien* de vormen *bree* en *gebreeën* gemaakt worden of bij *wuiven* op basis van de ui van de 2e klasse *woof, gewoven*, of wanneer (zoals in het verleden gebeurd is) op basis van de -nd-structuur van de 3e klasse bij *zenden zond* en *gezonden* worden gevormd (ook het ë-vocalisme kwam in de 3e klasse maar doorgaans niet vóór nasaal, wél vóór liquida plus consonant: *bergen* enz.). De minder frequente en daardoor minder sterk staande 4e klasse (ē – ā – ā – ō) zal zich niet zo snel uitbreiden; daarbij kan het ook gemakkelijk misgaan, met als resultaat bijvoorbeeld, niet alleen bij kinderen, *bevelen – bevoel* (in plaats van *beval*) – *bevolen – bevolen*, mogelijk onder invloed van *bood – boden* bij *geboden* (2^e klasse). Hier speelt ook de geringe tokenfrequentie een rol; bij het frequentere *nemen* zal minder snel analogie optreden. Geringere type- en tokenfrequentie werkt ook het zwak worden in de hand: *beveelde* heeft een grotere kans

om op te treden dan *neemde*. In het algemeen staat het frequentere participium preteritum ook sterker dan het preteritum: *beveelde* zal eerder te horen zijn dan *beveeld*.

Behalve frequentie kunnen ook structurele factoren in het spel zijn. In de klassen 1, 2 en 3 is er een sterke systematisering opgetreden doordat de 2^e en 3^e categorie als gevolg van Ausgleich dezelfde vocaal hebben gekregen; in de 4^e, 5^e, 6^e en 7^e klasse bestond die gelijkheid al van oudsher. Let wel: in 4 en 5 is er strikt genomen verschil maar de betreffende vocalen: *ǣ* – *ā*, zijn voor de taalervaring morfologisch verbonden (vgl. bij de substantieven *dag* – *dagen* enz.) *alsof* er in de 3^e categorie sprake is geweest van rekking. Voor de klassen 1, 2 en 3 komt er echter nog bij dat het participium dezelfde vocaal heeft als de 2^e en 3^e categorie; er is daardoor een scherpe scheiding ontstaan tussen categorie 1 aan de ene en categorie 2, 3 en 4 aan de andere kant. Deze scheiding komt overeen met het verschil ‘tegenwoordige’ – ‘verleden tijd’. De positie van de genoemde klassen werd daardoor aanzienlijk versterkt. Dit kan gemaakt hebben dat deze klassen in het verwervingsproces snel herkend worden en daardoor goed zijn blijven bestaan en zelfs (en dat geldt vooral voor de 1^e klasse) een zekere wervingskracht hebben gekregen. In klasse 4 bleef de vocaal van het participium echter verschillend van die van het preteritum wat de positie van deze klasse verzwakte. De 5^e, 6^e en 7^e klasse missen eveneens een duidelijk verschil tussen ‘tegenwoordige’ en ‘verleden tijd’ doordat ze in de 1^e en 4^e categorie van oudsher dezelfde vocaal hadden. Het gevoel dat de vocaalwisseling functioneel relevant kan zijn, was daardoor minder sterk. Bovendien betekende dit een overeenkomst met de zwakke werkwoorden. Voor de 7e klasse kwam daar nog bij dat deze klasse door de bonte afwisseling van vocalen in de 1e categorie allerm minst een transparant systeem vormde. Het is dan ook te begrijpen dat het zwakke procédé vooral slachtoffers maakte onder de 5e, 6e en 7e klasse. Heel vaak betrof dit alleen het preteritum; het participium bleef sterk omdat dit zoals al eerder opgemerkt in het algemeen (denk aan de omschreven werkwoordstijden en -wijzen) frequenter was. We moeten echter ook met concrete gevallen rekening houden: zo stond het geval mnl. *diën* – *deech* zwak doordat het al dan niet optreden van [χ] het extra onregelmatig maakte, terwijl *zitten* – *zat* zich (mede) goed kon handhaven omdat zwak worden tot samenvallend van presens en preteritum zou leiden. Er is de laatste tijd veel onderzoek naar het gebruik van het sterke werkwoord verricht en naar de veranderingen die daarin te constateren zijn. Type- en tokenfrequentie bleken daarbij inderdaad belangrijkste factoren te zijn. Bij een Amerikaans onderzoek is gebleken dat als van twee sterke (onregelmatige) werkwoorden het ene werkwoord (a) honderd keer zo frequent is als het andere (b), werkwoord b een tien maal zo grote kans heeft om uit het gebruik te verdwijnen dan werkwoord a. De verdwijningskans is dus te berekenen door de wortel in dit geval uit 100 te trekken.

Tot zover ging het over de psycholinguïstische aspecten; we moeten daarnaast ook met sociolinguïstische aspecten rekening houden. De ontwikkeling van sterk naar zwak (en van sterk naar sterk) wordt sterk afgeremd door het door de standaardtaal gevoede normbesef. Het is steeds de vraag of een bepaalde “fout” tot een taalverandering leidt (d.w.z. niet in het stadium van een incidentele fout blijft steken) en uiteindelijk tot een taalnormverandering. Ook hierbij kan frequentie een rol spelen: met frequente vormen zullen minder fouten gemaakt worden en gebeurt dat toch, dan zal er sneller correctie optreden. Bij *wegen* bijvoorbeeld zijn de *ō*-preterita de norm geworden, bij *bevelen* niet. Voor de 16^e-eeuwse en ook 17^e-eeuwse geschreven taal (Vondel, Bredero, Statenvertaling) worden nogal wat zwakke vormen bij in oorsprong sterke werkwoorden genoemd. Soms zijn het er weinig, bijv. bij *kijven*, *rijden*, *strijken*, en dan is het te begrijpen dat

ze niet tot de norm zijn gaan behoren (*klieven* bijvoorbeeld is een uitzondering). Soms zijn het er betrekkelijk veel, bij *buigen*, *druipen*, *kerven*, *bergen*, *worden*, *plegen*, maar ook die gevallen zijn niet geaccepteerd; alleen bij *plegen* heeft de standaardtaal een zwakke vorm en dan nog slechts in de betekenis ‘uitvoeren’ (*verplegen*, *een misdaad plegen*). Het sterke *raden* en *stoten* hebben het echter althans in het preteritum niet gered; *ried* en nog meer *stiet* worden als “deftig” of als ouderwets ervaren. Het participium preteritum is nog steeds sterk: *geraden*, *gestoten*. Een dergelijk verschil vinden we ook bij *dunkte* tegenover *docht*.

Toch is het normbesef zo sterk dat het sterke werkwoord sinds Lambert ten Kate het in zijn *Aenleidingh* (1723) behandelde, wat betreft aantal en systematiek weinig veranderd is. We bevinden ons dan echter in een periode waarin van een duidelijke standaardisering sprake is. Als we verder het verleden ingaan, dan blijkt het aantal sterke werkwoorden toch wel afgenomen zijn: voor het Middelnederlands komen we bij wijze van schatting op een aantal van ongeveer 260. Die schatting is primair gebaseerd op de sterk gebleven en op de later in onbruik geraakte gevallen; verder hebben we de gevallen ‘zwak > sterk’, sterk > zwak’ en ‘sterk > ten dele zwak’ voor de helft meegerekend. Als we ook de oude zwakke werkwoorden zonder bindvocaal en de athematische werkwoorden meerekenen, komen we op ongeveer 280. Het 16e-eeuws laat, overigens wel met doorzettende “verzwakking”, ongeveer hetzelfde beeld zien als het Middelnederlands. Voor het moderne Nederlands komen we op ongeveer 200 à 210, gedeeltelijk zwak als sterk (24) meegerekend. Het verlies betekent niet dat het steeds gaat om sterke werkwoorden die zwak worden; er zijn ook nogal wat sterke werkwoorden in onbruik geraakt. Daartegenover staat dat er ook winst geboekt is. In de volgende paragraaf proberen we de ontwikkeling sinds het Middelnederlands preciezer te bekijken.

2.10.2. VERLIES EN BEHOUD

Op basis van de paragrafen 9.1 t/m 9.7 in het vorige hoofdstuk (zie de daarin gegeven tellingen) kan het hieronder staande schema opgesteld worden. Let wel: dit schema is niet gebaseerd op een bepaalde taalfase maar op het Middelnederlands plus de daarop gevolgde veranderingen. Aan de hand van het schema kan worden gezien of frequentie of structuur (zie vorige paragraaf) inderdaad hun rol hebben gespeeld. Let wel: voor het Middelnederlands (zie hfdst. 1, 9.0) hebben we een werkwoord als sterk beschouwd als het eventueel naast zwakke sterke vormen laat zien. Dit kan de middelnederlandse situatie te rooskleurig hebben voorgesteld (er was minder sterk dan het nu lijkt) en daarmee de achteruitgang van het sterke werkwoord te somber. Wat in ieder geval buiten beschouwing blijft, is de fase vóór het Middelnederland: ook daarin kunnen sterke werkwoorden zwak geworden zijn of zwakke sterk. Een voorbeeld van het eerste kan mnl. *zwak wipen* ‘bekransen’ zijn (got. *weipan*), van het tweede sterk *zwijgen* dat blijkens oeng. *swīgon* en ohgd. *swīgēn* oorspronkelijk zwak was (resp. 2^e en 3^e klasse). Een middelnederlandse nieuwvorming is sterk *kijken* dat een klanksymbolische oorsprong kan hebben. Verder kunnen al vóór het Middelnederlands werkwoorden in onbruik zijn geraakt: zo vinden we het got. *ga-daban* ‘gebeuren’ (6^e klasse) elders in het Germaans niet terug; in zo’n geval kunnen we echter ook met een tot een bepaald deel van het Germaans beperkte nieuwvorming te maken hebben. Dat omgekeerd voor het Gotisch bepaalde werkwoorden niet bekend zijn, bijv. (*k*)*neipan* (1^e klasse), kan met de gebrekkige overlevering verband houden.

SCHEMA: verlies en behoud sterke werkwoord

klasse	sterk>	>sterk	>zwak	>½zw.	>onbr.	tot.	N	zw.	%zw.
1	41	11	6	0	13	71	58(8)	6	10(7)
2	33	7	7	3	10	60	50(7)	8,5	17(6)
3a	20	3	0	2	14	39	25(4)	1	4(8)
3b	22	2	6	4	6	40	34(6)	8	24(5)
4	8	0	2	3	6	19	13(1)	3,5	27(4)
5	14	0	5	2	3	24	21(2,5)	6	29(3)
6	10	0	9	2	4	25	21(2,5)	10	48(1)
7	10	0	6	12	3	31	28(5)	12	43(2)
1 – 3	116	23	19	9	41	208	167	22,5	13
4 – 7	44	0	17	21	16	98	82	27,5	34
3a+b	42	5	6	6	20	79	59	9	14

(sterk> = sterk gebleven, >sterk = sterk geworden, >zwak = zwak geworden, >½zw. = ten dele zwak geworden (variabel of in een bepaalde vorm), >onbr. = in onbruik geraakt, tot. = totaal aantal gevallen, N = totaal zonder ‘in onbruik geraakt’, zw. = totaal zwak (½zw. voor de helft meegerekend), %zw. = zw. berekend op N; tussen haakjes rangordecijfers, resp. ‘hoe hoger, hoe talrijker’ bij N, en ‘hoe hoger, des te minder zwak worden, des te meer sterk blijven’ bij %zw.)

Zoals uit de toelichting bij de tabel blijkt, hebben we de sterk geworden gevallen voor N meegeteld: de levenskracht van een bepaalde klasse wordt niet alleen afgemeten aan de gevallen die zwak geworden zijn maar ook aan die gevallen die van zwak sterk geworden zijn. De in onbruik geraakte gevallen hebben we voor N verwaarloosd: we weten uiteraard niet of de werkwoorden in kwestie sterk gebleven of zwak geworden zouden zijn als men ze was blijven gebruiken. Het is echter opvallend dat *relatief* veel van dergelijke gevallen in de klassen 3a en 4 voorkomen.

De verwachting dat de typefrequentie bepalend is voor de mate van zwak worden, komt niet helemaal uit. We beperken ons tot die gevallen waarin er wat betreft de rangordes een verschil van meer dan twee punten is. De belangrijkste afwijking vormt klasse 3a (de 4^e in de rangorde in kolom N) die praktisch geen zwak worden laat zien en daarmee op de hoogste plaats wat betreft sterk blijven komt (8). Ook klasse 4 (de 1^e in de rangorde van N) vertoont minder zwak worden dan we zouden verwachten; ze komt op plaats 4. Klasse 7, op plaats 5 (zwak/sterk) komt wat betreft zwak worden op plaats 2, laat dus veel zwak worden zien. Wanneer we echter alleen letten op de sterke veroveringen (> sterk), zien we dat de meest talrijke klassen (1, 2, 3b, ook 3a) inderdaad de meeste op hun naam hebben staan. Klasse 1 komt daarbij als eerste te voorschijn; dit zou nog versterkt worden wanneer we ook die werkwoorden gaan meetellen die hetzij al vóór de middelnederlandse periode sterk geworden waren hetzij als sterke nieuwvormingen waren ontstaan (zie hierboven). We zien ook dat de veel talrijker klassen 1 t/m 3 samen genomen beter

stand houden dan de klassen 4 t/m 7 maar zoals we zojuist gezien hebben, blijkt bij uitsplitsing naar klasse de zaak minder duidelijk te worden. Er is ook nog een andere conclusie die we aan de laatste vergelijking kunnen verbinden, namelijk dat de werkwoorden met (op den duur) hetzelfde vocalisme in de categorieën 2, 3 en 4 tegenover categorie 1 (dus met een duidelijk verschil presens – secundaire vormen) het aanmerkelijk beter doen dan de werkwoorden zonder zo'n verschil. De hierboven genoemde structurele factor lijkt dus inderdaad een rol te spelen. Nu moet wel opgemerkt worden dat in de klassen 1 t/m 3 (namelijk in 3b) er zes gevallen zijn (type *werpen*) die in het preteritum een andere vocaal gekregen hebben dan in het participium preteritum; daar staat tegenover dat in de klassen 4 t/m 5 er vier zijn die in die vormen nu dezelfde vocaal hebben (types *scheren*, *wegen*). Op het geheel maken deze aantallen niet veel uit.

Het is niet helemaal duidelijk waarom sommige klassen zich wat onverwacht gedragen. Bij klasse 7 kan een rol spelen dat deze klasse het nadeel heeft dat er weinig systeem in de alternanties zit: het vocalisme van 1e en 4e categorie kan erg wisselend zijn. Dit betekent een aanmerkelijke structurele zwakte die ook nog eens in de hand gewerkt wordt doordat de rijen vaak maar weinig leden tellen: type *scheiden* komt bijvoorbeeld maar één keer voor (het betreffende werkwoord is in het preteritum zwak geworden). Bij klasse 4 kan het betrekkelijk geringe aantal leden en daarmee het toeval een rol spelen. Dat klasse 3a zich zo goed weet te handhaven, is moeilijk te verklaren; ligt dit aan de duidelijke stamstructuur: *ī* vóór nasaal plus consonant?

Overigens zijn we tot dusver uitgegaan van de traditionele klassen die echter qua vocaalwisseling niet altijd (meer) homogeen zijn. We kunnen de zaak ook per type- of tokenfrequentie bekijken. De ei/ee-wisseling blijkt bij veel werkwoorden voor te komen (een uitzondering is *tijgen* – *toog* – *getogen*) en weet zich dan ook goed te handhaven. Opmerkelijk is dan wel dat de *ī/ō*-wisseling (zie boven) het dan nog beter doet. We moeten er misschien ook op letten hoe vaak een wisseling überhaupt in het taalgebruik voorkomt. Die is uiteraard afhankelijk van de tokenfrequentie: een bepaalde wisseling komt vaak voor doordat deze bij vaak gebruikte werkwoorden voorkomt. Doet de *ē/ā/ō*-wisseling bijvoorbeeld het goed doordat ze o.a. (afgezien van de presensvorm) voorkomt bij het veel gebruikte *komen*? Veel gebruikte werkwoorden als *eten*, *liggen*, *zitten* leiden echter niet tot een goed resultaat bij klasse 5. Het is tenslotte mogelijk om alleen op de tokenfrequentie te letten: naarmate werkwoorden vaker gebruikt worden zoals *komen* en zoals het “echt onregelmatige” *denken* houden ze beter de stamwisseling vast. Maar *worden*/mnl. *werden* laat zien dat frequentie (dialectisch) zwak worden niet uitsluit; bepaalde, verwarrende klankontwikkelingen hebben de Ablaut hier ondergraven (zie hfdst. 1, 9.3.2).

Misschien ook moeten we de zaak zelfs per stamtijd bekijken: een bepaald werkwoord kan vaak in het presens en weinig in het preteritum gebruikt worden. Vergelijk nogmaals het participium preteritum dat over het algemeen beter standhoudt dan het preteritum.

Hoe dan ook, als we de geschiedenis van de sterke werkwoorden overzien, treft ons bij alle verlies wat wel genoemd is “de taaie levenskracht van de sterke werkwoorden”. Type- en tokenfrequentie heeft daarbij zeker een rol gespeeld, daarnaast wellicht ook structurele factoren. Verder hebben voor de moderne taalervaring de zwakke werkwoorden zonder bindvocaal als ook stamwisselend zich bij de vanouds sterke gevoegd. Dit betekende dat het gevoel van de taalverwerver c.q. -gebruiker dat hij ook met sterk/stamwisselend rekening moet houden, versterkt werd. Ten slotte betreft de wisseling in vocaal en/of consonant de geaccentueerde syllabe, een omstandigheid die voor het behoud en de versterking van het stamwisselende procédé gunstig is geweest. Al deze factoren hebben ervoor gezorgd dat ook in een taal met een grote deflexie als het Engels er nog steeds een aanzienlijk aantal “irregular verbs” voorkomt.

2.10.3. TYPES VERANDERING

Hieronder wordt een opsomming gegeven van de veranderingstypes die er mogelijk zijn. Als er sprake is van *sterke werkwoorden*, dan zijn die werkwoorden bedoeld die in het Middelnederlands sterk kunnen zijn. Voor meer voorbeelden zie de opsommingen in het vorig hoofdstuk.

Veranderingstypes:

1. in onbruik raken van sterke werkwoorden: biden ‘wachten’ (1), ruten ‘gonzen’ (2), gelpen ‘schreeuwen’ (3), verdwelen ‘verdwalen’ (4), reken ‘samenschrapen’ (5), gewagen ‘gewag maken van’ (6), wallen ‘opborrelen’ (7);
- 2a. sterk > zwak in preteritum en participium preteritum: benijden (1), ontberen (4), beseffen (6), zaaïen (7);
- 2b. sterk > zwak in preteritum: wreken (4), lachen (6), brouwen (7);
- 3a. zwak > sterk in preteritum en participium preteritum: kwijten (1), zenden (3);
- 3b. zwak > sterk in preteritum: jagen (6).

Er zijn ook overgangen binnen de sterke werkwoorden:

1. 3b > 7 in preteritum: werpen – wierp – geworpen (in cat. 2 en 3);
2. 4 > 2 in preteritum: zweren ‘pijn doen’ – zwoor – gezworen (id.);
3. 5 > 2 in preteritum en participium preteritum: wegen – woog – gewogen (in cat. 2 – 4);
3. 6 > 7 in preteritum: heffen – hief (in cat. 2 en 3);
4. 7 > 6 in preteritum: waaïen – woei (id.).

Verder valt de verwijdering van consonantische variatie te noemen; zo is in std.nl. *kiezen* – *koos* – *kozen* – *gekozen* de grammatische wisseling verdwenen (echter niet in *vriezen* en *verliezen* waar de *r* wél kenmerkend voor het hele niet-presens is geworden). Aan de andere kant vindt er een uitbreiding van consonantische variatie plaats doordat de zwakke werkwoorden zonder bindvocaal als gevolg van de sjwa-apocope in zekere zin sterk worden: vgl. *brenge* – *bracht* enz. We moeten rekening houden met variatie; zo komt naast *joeg jaagde* voor, naast *zwoor zweerde*, naast *woei waaide*.

In een paar oudere voorbeelden is door klankverandering de stamstructuur gewijzigd met als gevolg dat het werkwoord tot een andere klasse ging behoren: vgl. 3 > 1 in *dringen*, got. *preihan*, 3 > 4 in *bevelen*, got. *filhan* (zie hiervoor verder hfdst. 1, 9.3 en 9.4). Voorbeelden van zwakke werkwoorden die naar een andere klasse zijn overgegaan, zijn *hebben* dat tot de 1^e klasse is gaan behoren (**habjan*) maar oorspronkelijk in klasse 3 thuis was (vgl. got. *haban*, du. *haben*) en *zeggen* (**sagjan*) waarvoor hetzelfde geldt (du. *sagen*). Voor de “verwarring” van (intransitieve) grondwoorden en (transitieve) causatieven zie hdst. 1, 9.0.

2.11. VERANDERINGEN SYSTEEM

In het vorige hoofdstuk hebben we de ontwikkeling van het systeem van de sterke werkwoorden geschetst. De zwakke werkwoorden (regelmatig of onregelmatig) hebben we daarbij buiten beschouwing gelaten. Zeker voor het oudste Middelnederlands is dat nog gerechtvaardigd: de onregelmatig zwakke werkwoorden (zonder bindvocaal) zijn daar nog duidelijk als aparte groep te onderscheiden doordat de sjwa-apocope nog niet heeft plaatsgevonden: vgl. *preterita* als *conste*, *dorste*, *sochte* (onregelmatig zwak) met *makede*, *levede* (regelmatig zwak) en *steeg*, *bood* (sterk). Sterk en zwak zijn ook nog goed van elkaar te scheiden omdat er nog maar weinig hybride vormen zijn ontstaan: ten dele zwak c.q. sterk. In de loop van de middelnederlandse periode wordt het beeld anders: door de swja-apocope gaan de onregelmatig zwakke werkwoorden als stamwisselend één geheel met de oude sterke werkwoorden vormen (vgl. het al passim in par. 10 opgemerkte); verder neemt het aantal hybride vormen toe, bijv. *brouwen* – *brouwde* – *gebrouwen* (zwak – sterk). Een enkele keer gebeurt dit ook doordat een zwak werkwoord in het preteritum sterk is geworden: *jagen* (*joeg*, *gejaagd*), *vragen* (*vroeg*, *gevraagd*); *zeggen* met overigens klankwettig *zei* (soms nog *zegde*; *gezegd*) sluit zich hierbij aan. De veranderingen in het systeem sinds de Middeleeuwen zijn ingewikkeld; de voorbeelden in hoofdstuk 1 (9) laten zien dat de analogieën in diverse richtingen gaan. In feite is er een meerdimensionaal systeem nodig om aan alle mogelijke verbindingen recht te doen. Wat zijn de gevolgen ervan voor de systematiek in het moderne Nederlands? Het probleem is dat die systematiek op verschillende manieren kan worden beschreven;; dit is echter een onderwerp voor de synchrone grammatica. De beste aansluiting bij de historische indeling krijgen we door uit te gaan van de vocaal van de 1^e categorie plus het volgende consonantisme. Vergelijk het systeem dat in hfdst. 1,13.2 voor de historisch sterke werkwoorden in het moderne Nederlands is gegeven. De hybride werkwoorden evenals de onregelmatig zwakke zouden daarin voor het moderne Nederlands opgenomen moeten worden.

De hoofdregel die geleerd moet worden, luidt dat werkwoorden zwak vervoegd worden tenzij ze als “sterk” gemarkeerd zijn. In het laatste geval bepaalt het vocalisme van de 1^e categorie, soms in combinatie met het volgende consonantisme, hoe precies de vocaal-, evt. ook de consonantafwisseling zal zijn. Is een werkwoord met ei-vocalisme als sterk gecodeerd (er is ook het geval *wijden* – *wijdde* – *gewijd*), dan gaat het volgens *stijgen* – *steeg* – *gestegen* (1^e klasse). Hierop bestaan dan weer enige uitzonderingen, bijvoorbeeld *scheiden* dat alleen nog een sterk participium preteritum heeft. Een combinatie met volgend consonantisme laat *schenken* (ë gevolgd door nasaal + consonant) zien met als verdere stamtijden *schonk* – *geschonken*; zo gaan ook *schenden* en *zenden*. *Denken* met *dacht* – *dachten* is dan weer een uitzondering. Consonantafwisseling zorgt voor uitzonderingen bij het type *bieden* – *bood* – *geboden* (2^e klasse): vgl. o.a. *vriezen* – *vroor* – *gevroren*. De taalverwerver moet dus leren dat er op de hoofdregel uitzonderingen of groepen van uitzonderingen zijn en dat er ook binnen die groepen weer uitzonderingen kunnen voorkomen. Zo’n indeling op basis van het vocalisme van de infinitief (de basisvorm) plus het evt. volgende consonantisme benadert waarschijnlijk het dichtst de intuïtie van de taalverwerver c.q. taalgebruiker. Het is overigens de vraag in hoeverre de taalgebruiker een regelsysteem in zijn/haar hoofd heeft; het kan ook zijn dat hij/zij per werkwoord (dus lexicaal) onthoudt hoe hij/zij moet vervoegen. Dat lijkt vooral het geval te zijn bij (zeer) frequent gebruikte werkwoorden.

Wanneer men als eis stelt dat een synchrone indeling laat zien op welke punten veranderingen zouden kunnen optreden, dan is deze indeling daar een goede kandidaat voor. Zo kan men als verwachting formuleren dat als een werkwoord met ei-vocalisme sterk wordt, dit dan volgens het model *stijgen* – *steeg* – *gestegen* zal gebeuren (vgl. *breien* – *bree* – *gebreeën*). Een algemene verwachting is uiteraard dat elk sterk werkwoord het gevaar loopt om nog eens zwak te worden. Zoals we al gezien hebben, kunnen type- en tokenfrequentie hierbij een belangrijke rol spelen. Beide frequenties zouden in een “voorspellende” indeling aangegeven moeten worden. Of alleen frequenties een rol spelen, zou verder onderzocht moeten worden; ook structurele factoren kunnen zoals hierboven opgemerkt, een rol spelen. Deze zouden bij de indeling ook gecodeerd moeten worden. Uiteraard moeten we, in ieder geval voor de standaardtaal, ook rekening houden met de tegenkracht van de normering maar ook hierbij kan de frequentie een rol spelen: naarmate bepaalde vormen minder frequent zijn, zullen ze gemakkelijker aan de aandacht ontsnappen. Hoe dan ook, een kind dat in het Nederlands opgroeit, moet heel wat leerwerk verzetten. Dat lijkt al voor de middelnederlandse periode het geval te zijn; de hoofdregel was toen zeker al ‘vervoeg een werkwoord zwak’. Gaan we verder in de tijd terug, dan had de taalgebruiker c.q. taalverwerver nog tot op grote hoogte steun aan de vorm van de infinitief. Het Gotisch laat dat duidelijk zien: een jan-werkwoord ging volgens zwak 1 (met een paar uitzonderingen als *bidjan*, *hafjan*, *pagkjan*), een ðn-werkwoord volgens zwak 2, een nan-werkwoord volgens zwak 4. Werkwoorden op -an konden echter sterk zijn of zwak van de 3^e klasse: zo is aan *liban* ‘leven’ niet te zien dat het zwak 3 is; het zou ook volgens *giban* (sterk 5) kunnen gaan. Reeds in het Gotisch was dus al enig leerwerk nodig. Later verdwenen de nodige “ezelsbruggetjes” door de reductie in zwak geaccentueerde syllabe waardoor de infinitief (enige uitzonderingen als *staen* enz. daargelaten) steeds op -e(n) uitging.

2.12. REGIONALE VERSCHILLEN

Regionale verschillen zijn hierboven vaak al terloops aan de orde geweest; zie bijv. par. 2.8.6. Deze paragraaf dient ter aanvulling.

Soms vinden we oude sterke vormen dialectisch nog terug, bijv. *krooi*, *gekrooien* bij *kruien*, *loech* bij *lachen*; ook nieuwe vormen komen voor: *reizen* – *rees* – *gerezen*, *worden* – *wierd* – *geworden*. Vooral het werkwoord *maken* is althans in het preteritum vaak sterk geworden: zuidelijk *miek*, gronings *muik/mouk* bij *moak(e)n* (zie voor het Zuidwest-drents hieronder). Vermeldenswaard is ook zuidelijk *kloeg* bij *klagen* (opnieuw een vorm met de vocaal vóór g; vgl. *jagen* – *joeg*, *vragen* – *vroeg*). In het algemeen is het verloop naar de zwakke werkwoorden echter sterker, sterker ook dan in de standaardtaal. Dat is begrijpelijk: het dialect is vooral gesproken taal en de dialectnorm is minder stringent dan de standaard.

Er zijn ook verschillen tussen de dialecten onderling. De algemene indruk is dat het zwak maken van sterke preterita (dus niet of minder van de sterke participia die frequenter zijn en daardoor sterker staan) vooral zuidelijk, vlaams en brabant, is; in dat beeld past ook dat *vrijen* in het Westvlaams duidelijk zwak gebleven is. Het zuiden heeft ook een zekere voorkeur voor het zwak houden van het preteritum van *jagen* en *vragen*. Een tendens tot zwak worden wordt ook genoemd voor het Goerees en Flakkees; in het dialect van Schouwen-Duiveland is die tendens dan weer minder sterk. Voor laatstgenoemd dialect noteerde *ik smeltte*, *bederfde*, *zwerfde*, *graafde*, *draagde*. Vele van dergelijke preterita worden ook voor het (oude) Gents genoemd:

bijtege, bedriege, zingdege, verzweerdege, leesdege, verder bijvoorbeeld ook voor het Brussels. Voor het Frans-Vlaams worden gevallen genoemd waarin het sterke preteritum er een zwakke uitgang bij krijgt: *bondtse = bond + ste*. Het Bommelerwaards heeft echter opvallend veel sterke vormen: *geplokke* bij *plukke*, *ruilen – rool – gerole*, *schele – schol/schouw – geschouwe*, *twijfele – twefel – getwijfeld*, *vatte – viet – gevat*, *verstijve – versteve*, *vroage – gevroage*, *winke – wonk – gewonke*. Ook voor het Westnoordbrabants, het Zeeuws en het Oudbeierlands wordt in de dialectliteratuur vermeld dat ze een voorkeur voor sterke werkwoorden hebben; voor het Zeeuws (als we daar ook het Goerees en het Flakkees toe rekenen) geldt dit dan echter slechts ten dele (zie boven). Voor het Kempens wordt vermeld dat er een sterke invloed is van het sterke participium op het zwakke; een voorbeeld is *geveige* voor ‘geveegd’. Naar verhouding weinig zwak worden vinden we in het noordoosten en daarbinnen dan vooral in het gronings-drentse gebied. In het Zuidwest-drents (Ruinens) zijn er nogal wat zwakke werkwoorden die tot de 6e klasse sterk zijn gaan horen: *maakn – mèùk – emèùkn*, of alleen in het preteritum: *ploagn – plèùg – eploagt*. Dat alleen zoals uit het laatste voorbeeld blijkt, het preteritum kan worden aangepast, hangt samen met de sterke positie van de *èù*-preterita in het betreffende dialect (hfdst. 1, 14.2). Er worden echter voor het Ruinens ook zwak geworden sterke werkwoorden genoemd als *bijv. beginnen*.

Als we een aantal kaarten bekijken (voor *bijten, breken, helpen, lopen, sterven, vangen, varen, vriezen, zuigen*) die gebaseerd zijn op materiaal dat in het laatste kwart van de vorige eeuw is verzameld, dan komt *globaal* het volgende beeld te voorschijn: het noordoosten en vooral het uiterste noordoosten (Groningen, Drenthe) heeft inderdaad weinig neiging tot zwak maken terwijl het zuiden (vooral Oost-Vlaanderen; zonder Limburg) die neiging naar verhouding juist wel heeft. Met generaliseren moeten we echter voorzichtig zijn: zo heeft het zuiden (zoals al opgemerkt) een sterke vorm bij (het frequent gebruikte) *maken: miek*. Dat het noordoosten ook een sterke vorm heeft, nl. *meuk*, past dan weer goed in het algemene beeld. En zo heeft het zuiden ook een *ie*-preteritum bij *durven: dierf* (reeds vermeld in par. 5 hierboven). Er blijken ook verschillen naar werkwoord te zijn: bij *vriezen* komt maar zelden een zwakke vorm voor terwijl dat bij *varen* juist wél het geval is (het oosten van Noord-Brabant en Limburg hebben echter een sterke vorm). Een uitgebreid kwantitatief onderzoek zou nodig zijn om deze indrukken en observaties te toetsen.

Ten slotte nog een paar afwijkende participia preteritum. Allereerst *eten* waarvan we als participium preteritum de gecontraheerde vorm *geten* in het hele zuiden, in de Achterhoek en in het oosten van Twente vinden, ook als *heten* in het oosten van West-Vlaanderen (het westen ervan heeft *eten*) en in Zeeland. Daarnaast komt op de zuidhollandse eilanden, in het westen van Noord-Brabant, ook in het Grote Rivieren-gebied *ge-eten* voor. Van *helpen* vinden we vooral in Oost-Vlaanderen en Belgisch Brabant *golpen* en in Frans-Vlaanderen, de Westhoek en verspreid in het noordoosten *olpen*. Voor ‘geloofd’ vinden we *gegloofd* hier en daar in Zeeland en op Overflakkee, verder in een groot gebied dat reikt van Zuid-Holland over de Grote Rivieren heen tot het westen van Noord-Brabant en Nederlands Limburg. Ook *egloofd* komt voor, in Frans Vlaanderen, soms ook in West-Vlaanderen, en verder in een gebied reikend van de Stellingwerven over de Veluwe en de IJsselstreek tot de Achterhoek.

Algemeen. Voor morfologische verandering in het algemeen zie men de handboeken voor de historische taalwetenschap. Een nederlands handboek is Van Bree 1956 (ook online). Speciaal aan de morfologie is Van Loon 2005 gewijd. Een overzicht van de germaanse talen biedt Harbert 2007.

Indo-europees – Germaans. Zie voor het Indo-europees Beekes 1990. Zie voor de germaanse uitgangen in het algemeen Boutkan 1994. Een vergelijkende oudgermaanse grammatica is Fulk 2018 waarin veel alternatieve verklaringen worden genoemd. Het schema in par. 7.2 is op dit boek gebaseerd. In Bammesberger 1986 wordt gewezen op de Ablaut bij jan-werkwoorden zonder bindvocaal. In Kortlandt 1994a wordt voor het oudere Germaans (maar niet voor het Proto-indo-europees) een plusquamperfectum (pluperfect) aangenomen dat evenals het imperfectum later is verdwenen. Resten ervan kunnen worden teruggevonden in de preterita van de perfectopresentia en in vormen als *brāhta*. Aan Kortlandt is ook verder een en ander voor dit hoofdstuk ontleend (1986, 1989, 1990; zie ook de bundeling van 2010). Hewson 2001 gaat over de ontwikkeling van het proto-indo-europese, vooral aspectuele systeem naar het germaanse temporele systeem. Zie voor de doorwerking van de proto-indo-europese aoristus (perfectum-aoristus) in het Germaans Kotin 2011. Mottausch 2013 gaat de rol van de aoristus na in de voorgeschiedenis van de sterke werkwoorden. Een overzicht van theorieën over de herkomst van het dentaalsuffix bevat Tops 1974. Tops richt zijn behandeling in naar de twee genoemde mogelijkheden (pie. dh of t) (vgl. ook Ramat 1981). In een persoonlijke mededeling wijst Guy Tops op de mogelijkheid dat een participium tot preteritum wordt aan de hand van het preteritum in het Pools, Russisch. Van Uitert (1990) bespreekt de literatuur over het dentaalsuffix tussen ongeveer 1970 en 1990; aan hem is o.a. de homonymieverklaring bij *kunds* ontleend. Voor het succes van de zwakke werkwoorden, nl. hun algemene toepasbaarheid, zie Pijpops en Van de Velde 2015. West (2001) wijst op de belangrijke rol van het *to*-participium en de *s*-aoristus (die dan toch ook in het Germaans zijn sporen zou hebben achtergelaten). Zie ook, speciaal voor de uitgangen, Hill 2010. Voor de suggestie (van Wolfram Euler) dat in het Germaans de werkwoorden voor ‘doen’ en ‘geven’ (type lat. *dāre*) samengevallen zijn, zie Lühr 1984. De aoristus-verklaring voor vormen als *dade* is van Bammesberger via Fulk 2018. Voor de 2^e klasse zwak kunnen we uitgaan van pregermaanse vormen op *ā-je/o*. Zie via Boutkan 1994, 350 Cowgill 1959. Volgens Kortlandt 1990 (maar zie ook Kortlandt 1989 en Boutkan 1994, 105 e.v.) ligt aan de 3^e klasse zwak een (pregermaans) *ēje/ējo*-paradigma (later *ai/ā*), een afleiding van een preteritale *ē*-stam, ten grondslag. Het *n*-element in de 4^e klasse zou zijn oorsprong hebben in (een begin aanduidende) combinatie *n*-infix + laryngaal: *-nH-* of *-neH-*, die resp. *-n-* of *-nō-* opleveren (Boutkan 1994, 359-360). Een poging tot een synchroon verantwoorde beschrijving van de gotische jan-werkwoorden is De Vries 1981. In Braune 2004 (bew. van Frank Heidermanns) worden de gevallen *magan* en *āihan* los van de overige preterito-presentia besproken. Voor de alternatieve visie op de preterito-presentia zie Randall en Jones 2015. Algemeen (theoretisch en methodologisch) is Dammel 2011 waarin ook (o.a.) in aansluiting bij Joan Bybee de factor relevantie aan de orde komt: is tijd van meer gewicht dan getal of juist omgekeerd? De factor relevantie speelt ook een rol bij het verschijnsel suppletie; ook de alinea daarover is onder inspiratie van Bybee geschreven.

Algemeen. Nederlands. Zie voor het Nederlands in het algemeen Schönfeld hfdst. 6, voor de dialecten Weijnen 1966 par. 106 en 107 en voor het Middelnederlands Van Loey 1973 hoofdstuk 6. Zie ook Van den Toorn e.a. 1997 met daarin voor het Middelnederlands (met een overzicht van vormen voor ‘doen’) W.J.J. Pijnenburg e.a., voor de Renaissancegrammatica J.A. van Leuvensteijn (hoofdstuk 5) en voor de latere grammatica J.A.M. Komen (hoofdstuk 6). Normeringsaspecten komen ter sprake in Van der Sijs 2004 vanaf p. 493. Een uitvoerige beschrijving van de (vooral 19^e-eeuwse) schrijftaal is Brom 1955; de term *stottervormen* is aan dit werk ontleend. Zie ook Van der Wal 1993. Voor een poging tot generatieve beregeling van de sterke werkwoorden (klasse 1 t/m 5) zie de eerste druk van dit boek, par. 48.19. Een beschrijving van de regionale variatie met behulp van zogeheten phi-features geven Bennis en Maclean 2006. De dialectisch optredende syncretismen worden in een ruimer kader (feature structure gecombineerd met fonologische factoren, “amplification” en taalcontact) besproken in Aalberse 2004 en 2009 en in Aalberse en Don 2009 en 2011. Voor de spelling van de werkwoorden rond 1800 in Vlaanderen zie Couvreur 1973, verder de aantekeningen bij hfdst. 15 Kl.

Kaarten. Voor het Middelnederlands zie de volgende atlanten: Berteloot 1983 kaarten 27 (brengen/bringen), 37 (gezeit/gezeget), 45 (liggen/leggen), 58 en 59 (zullen, zolen, zellen, zelen), 60 (machte, mochte), 79 (gaat/geet), 80 (gedragen/gedregen), 91 (heeft/heft), 103 (hield/held), 146 (gerundium), 147 (kwam/kam), Mooijaart 1992 in hfdst. 28 (ben/bem, geweest/gewezen/gezijn, gaand/gangend, stond/toed, wilde/woude/wolde, prefix *ge-/o-*) en Rem 2003 (kocht, kwam, liggen, zullen). Zie voor de hedendaagse dialecten Marc van Oostendorp, Anke en Pieter van Reenen

‘woordvormen’ in Van der Sijs 2011 onderdeel 4 (breken pl., gekomen, geloofd, legde/lag, hij heb, wij benne, jij/hij breekt). Voor klinkerwisseling in het Tilburgs zie Boutkan 1990. Men raadplege verder de MAND deel 2 vanaf hoofdstuk 4 met bijbehorend commentaar waarin ook verdere literatuur genoemd wordt. Voor de uitgangen in het algemeen, ook dialectisch, zie De Vogelaer 2008 en daar vermelde literatuur. Hierin worden in het algemeen de subjectsmarkeerders behandeld, theoretisch en regionaal; ter sprake komen de werkwoordsuitgangen (presens), de pronomina, subjectsverdubbeling, “pro-drop”, de woordvolgorde. Ook aan voegwoordscongruentie en aan gevallen als *ja-ik* (bij wijze van antwoord) wordt aandacht besteed. De Vogelaer baseert zich op het materiaal van de SAND. Vormen als oostvlaams -men en oostnoord-brabants -de beschouwt hij als pronominale affixen en gronings-fries -est(e) als een referentieel affix. Zie De Vogelaer 2009 (ook 2008, verder De Vogelaer & Devos 2009) voor het verband van *jullie* met een oude eenheidspluralis en voor het gebruik ervan in verband met ritmische factoren. Een oudere publicatie, die ook op oudere gegevens is gebaseerd, is Van den Berg 1949. Zie voor de dialectbronnen de aantekeningen bij hoofdstuk 1.

Onregelmatige werkwoorden. *Je kan, je zal, je mag* komen aan de orde in Lamers 1979. Dat de vormen bij de preterito-presentia en *willen: je kunt, je kan* enz., sterk kunnen wisselen, blijkt uit Mars 1980. Uit De Meersman 2004 blijkt dat *wou* in het Noorden informeel is en vooral bij de 1^e en 2^e persoon voorkomt terwijl er in het Zuiden eerder sprake is van een gelijkwaardig naast elkaar bestaan van *wou* en *wilde*. Voor het preteritum *dorst* en varianten zie De Rooij 1979, hierin ook over het preteritum van *vragen* (*vroeg, vraagde*). Voor kaarten betreffend de mnl. vormen voor ‘zullen’ zie reeds genoemd Berteloot 1983, 58 en 59. In Van Loon 1986 (p. 43) vinden we een kaartje met de verspreiding van *brocht* en *docht* in de zuidelijke helft van het taalgebied. Voor een alternatieve verklaring voor de *ö* in *brocht, docht* zie Daan en Francken 1972 (ANKO) tekst afl. 1. Zie ook Van der Sijs 2004, blz. 197 e.v. Voor de *bem*-resten zie Paardekooper 1991. De verklaring voor brab. *duget* enz. is ontleend aan Weijnen 1991, par. 71 die naar A.P. de Bont en A.R. Hol verwijst. De Rooij 1986 behandelt historisch en dialectologisch *wezen* en *zijn*; ook 17^e- en 18^e-eeuwse grammatica’s worden in de beschouwingen betrokken. Zie Goeman 1979 voor *ik ben/ik zij(n)* (een oudere publicatie is Hol 1958). Bij Goeman wordt gewag gemaakt van het opmerkelijke verschijnsel dat in sommige dialecten *ik ben* in de hoofdzin langer behouden blijft dan in de bijzin terwijl in andere dialecten *ik zij(n)* in de hoofdzin het eerst door *ik ben* vervangen wordt. Is hier sprake van doorwerking van de oude conjunctief die immers vaker in de bijzin dan in de hoofdzin optrad? In Goeman 2019 worden *ik zij(n)*-vormen gesignaleerd bij Oldenbarneveldt die hierin zijn oostelijke (toen ook nog amersfoortse) oriëntatie laat blijken. Van algemene strekking over het verbum substantivum is Kotin & Whitt red. 2017 met daarin o.a. de bijdragen van Kotin zelf en van Rosemarie Lühr. De gegevens voor het Oudhoogduits zijn ontleend aan Braune/Eggers 1975. Voor de uitgangen van de 2^e persoon sg. algemeen zie Berteloot 1999 (betreffende het Middelnederlands van de 13^e eeuw): de -t van de preterito-presentia blijkt zich het beste bij *zullen* en *willen* te handhaven; verder is er sprake van vervanging door - (e)s. Vanuit *du bist* dringt de -t door in eerste instantie in *du hebst* (ook een hulpwerkwoord) en later ook bij andere werkwoorden. Berteloot wijst dus de verklaring van -st vanuit de enclise af: 1. het is twijfelachtig dat de enclise zo’n sterke invloed op de “rechte” vorm gehad zou hebben, 2. men zou in eerste instantie een uitgang -este verwachten die echter praktisch niet voorkomt. Later konden uitgangen wel met een sjwa worden uitgebreid. De situatie in Zeeuws-Vlaanderen wordt uiteengezet in Will 2004 (een eerdere publicatie is Will 1994).

Presens. Algemeen is Goeman 1976, oudere publicaties zijn Panzer 1972 en Sayre 1972. Voor de term *flevisch*, die al in Winkler 1874 voorkomt, zie Poorter 1989 (in de inleiding van Jan Nijen Twilhaar en Harrie Scholtmeijer). De term *double agreement* is afkomstig uit Zwart 1997. Zie Sassen 1982 voor een bespreking van allerlei analogievormingen op basis van een netwerk van meerszijdige relaties binnen de werkwoordsmorfologie. Het is niet altijd de infinitief die bepalend is: vgl. *je kan* voor *je kunt*. Gevallen van incorporatie worden besproken in De Schutter 1994 waarin ook een alternatieve verklaring voor de uitgang 1^e pers.pl. -men. Voor de onl. 1^e pers.sg.indic. op -n zie Quak 1997, 56 en in verband daarmee Boutkan 1994, 353. De clisis-vorm *neemd-altiet* is ontleend aan Landheer 1955, 81. Voor een bespreking van dergelijke vormen in het Middelnederlands zie Larsen 1998. Bij *komen* komt de persoonsvorm *koomt* voor; zie de kaart in Mooijaart 1992 voor het Middelnederlands. Voor de sjwa-uitgang 1^e persoon in 17^e-eeuwse en 18^e-eeuwse brieven zie resp. Nobels 2013 (par. 7.2) en Simons 2013 (hfdst. 6). Voor de 2^e pers.sg.indic. zie Boutkan 1994, 341 e.v. Goeman 1987 handelt over t-loze persoonsvormen (vooral 3^e pers.sg.pres.), Goeman 1993 over de eenheidspluralis. De uitgangen in het algemeen zijn voor de dialecten beschreven door Goeman (1992); dit is op basis van hetzelfde materiaal als aan de MAND ten grondslag ligt. Er zijn 21 sprekende kaarten toegevoegd. Zie het commentaar bij de MAND, deel 2 (kaarten *wij/jullie/zij leven*) voor resten op het oosten van de Veluwe van uitgangsluigheid in de pluralis.

Hol 1955 bevat een uitvoerig overzicht van pluralisvormen in oostelijke dialecten en dialectteksten; voor de limburgse vormen op -ent sluit Hol zich aan bij Theodor Frings; het zijn resten van een geografische compromisvorm tussen -(e)n en -(e)t. Voor het ontbreken van de saksische eenheidspluralis in Groningen zie men Goossens 1991 (die in het voetspoor van Frings en Kloeke hollandse invloed in de 17^e eeuw aanneemt), Goeman 1993 (die echter voor Groningen op 14^e-eeuwse pluralia op -n wijst), Bloemhoff 2008 (die, trouwens ook voor de Veluwe en de overijsselse Zuiderzeekust, alle westelijke invloed afwijst), Niebaum 2001 (die een samenvatting geeft en ook schrijftalige invloeden bespreekt) en Van Bree 2017 (die van friese substraatwerking uitgaat). In laatstgenoemd artikel wordt ervan uitgegaan dat het Fries dat als substraat fungeerde, al -e als uitgang van pluralis presens had en niet meer de -t uit ofri. *þ*. Volgens Hofmann 1956 ligt de vervanging van deze uitgangen in de 15^e, begin 16^e eeuw en is ze bij Gybert Japicx een voldongen feit. Zie Sassen 1982 verder voor dialectische (groningse) voorbeelden. Het relatief umlautsloze Twente in de 3^e persoon komt ter sprake in Goeman 2004; zie ook MAND kaart 4.6.1.7. De noordhollandse vorm *stekt* is ontleend aan Boekenooen 1971. Voor de verklaring van de combinatie *jullie* plus werkwoordsvorm op -e(n) uit een oud eenheidsmeervoud zie De Vogelaar 2009. Voor de verklaring van holl. *ik vin* enz. gaat Sassen (1982) uit van *vind-je* met d (historisch moet dit de oude stemhebbende d uit *þ* zijn – vB). Vanuit de inversiepositie in kwestie verbreidt *vin* zich dan naar de 1^e persoon *ik vin*. We kunnen we niet uitgaan van een vorm met een t; in bijv. *kindje* = *kintje* vindt geen assimilatie plaats. De uitgangen in de 1^e persoon zijn voor de zuidelijke dialecten in De Schutter 2008a beschreven. Voor de 1^e en 3^e persoon pl. zie De Schutter 2010 en voor de 2^e persoon sg. en pl. plus de 3^e sg. De Schutter 2011. In laatstgenoemd artikel komen veel sandhiverschijnselen (t valt weg, t > d) aan de orde, bijvoorbeeld dat in *komt-nooit* de d als t verschijnt. Opmerkelijk is dat vooral het zuidelijk deel van Oost-Vlaanderen zich afwijkend op de kaarten aftekent. Zie dit artikel ook voor de relatie tussen de persoonsvormen voor 3^e pers.sg. en 2^e pers.pl. en zie de hele serie artikelen (De Schutter 2008a-2011) voor eventuele verschillen die verband houden met het verschil hoofdzin – bijzin. Een inleidende, meer theoretische beschouwing over de werkwoordsuitgangen is De Schutter 2008.

Preteritum. Voor de groningse vormen voor ‘hoeven’ en de veranderingen daarin zie Reker 1989. Reker behandelt het groningse systeem en in het bijzonder de veranderingen in de vormen voor ‘hoeven’. Speciaal over vormen als *woonnde* handelt Reker 1987. De mogelijkheid van een alternatieve verklaring van een algemeen zwak -de-preteritum in de Veenkoloniën (vgl. *klobde*) geeft Roos 2004. Voor veranderingen sinds 1908 (het jaar waarin de grammatica van Gunnink verscheen) bij de “onregelmatige” werkwoorden in het Kampens en omringende dialecten zie Janssens 1983. Ze berusten ten dele op invloed van de standaardtaal eventueel via de stad Kampen (bijvoorbeeld het herstel van de d in bijv. *lidn* ‘lijden’) of op analogie (bijvoorbeeld de toename van verkorting in de 3^e pers.sg.pres. De overgang van sterk naar zwak komt meer voor dan van zwak naar sterk. De westfriesse zin (*moide* enz.) is overgenomen uit Pannekeet 1995. Zie voor de fouten tegen *’t kofschip* Ernestus en Bayen 2007. Voor *makende* zie de verklaring in De Vin 1953, 47, voor de ie-preterita zie Van den Berg 1957a, voor de preteritumvormen van de zwakke werkwoorden in het zuiden (stammen en uitgangen) Goossens en Verheyden 1970, voor het preteritumsuffix bij zwakke werkwoorden in het Frans-Vlaams Ryckeboer 1973; zie dit artikel voor meer nuancering en mogelijke verklaringen. De informatie over de lange zwakke uitgang in het Westbrabants is ontleend aan Heestermans & Stroop 2007. Over de “hardnekkigheid” van het -ege-suffix vindt men enkele opmerkingen in Taeldeman 2003. Voor het Westvlaams zie Vandekerckhove 2003. In Van der Sijs 2019 (206) worden als ezelsbruggetjes voor het zwakke preteritum nog *’t sexy fokschaap* en *’t ex-kofschip* genoemd.

Hiaatdelging. Voor een andere verklaring van de “hiaatdelgende” r zie Goeman 1992. Goeman vindt hiaatdelging niet aannemelijk omdat dit verschijnsel naar het noorden van het taalgebied afneemt. Hij gaat uit van een sjwa-suffix bij enclise in de 2^e persoon sg. waarmee hij ook het optreden van lange vocaal bij *doen* (Zeeland, noordoosten, Veluwe) in die positie in verband brengt. Een oudere publicatie is Van Haeringen 1962.

Liggen, leggen enz. In Stroop 2005 wordt de “verwarring” van *liggen/leggen* en *kennen/kunnen* taalgeografisch behandeld. Volgens Nijen Twilhaar en Scholtmeijer (Poorter 1989) komt *lègen* ‘liggen’ ook in het dialect van Blokzijl voor. Voor de vormen van *gezegd* zie Van Bree 1969 en 1971. Over de vormen met palatalisatie bij *liggen, leggen, zeggen* (*leit* enz.) zie De Vaan te versch. De regionale varianten voor ‘heeft’ krijgen een uitvoerige bespreking in Kloeke 1956a. Kloeke ziet de vocaal van *heft(t)* als oud. Voor de em-vormen in het Brabants zie De Schutter 2008.

Imperatief. Een uitvoerige bespreking van de dialectische imperatiefvormen, op basis van literatuur en RND-materiaal, bevat De Schutter 1997. De kaartjes in dit artikel laten zeer globaal zien dat de t-vormen inderdaad in het brabantse gebied geconcentreerd zijn. Voor een precieze bespreking zie uiteraard het artikel zelf. Zie niet alleen voor

de hedendaagse situatie, in het Antwerps en het Hollands, maar ook voor het 17^e-eeuws Hermkens 1988. Hierin wordt geconstateerd dat de antwerpse situatie van de 17^e-eeuw gelijk is aan die van heden ten dage.

Nominale vormen. Het genkse gerundium-relict met stoottoon wordt besproken in Goossens 1964. Uit Hogenhout-Mulder e.a. 1987 blijkt dat in het geval *te stane* (met de uitgang meteen achter de stam) de sjwa-apocope iets later optreedt. Voor het gerundium in de brugse oorkondentaal zie Gerritsen 1989; ze ziet zowel frequentie als articulatoirisch gemak als factoren in het verdwijnen van deze vorm. Een reactie hierop met daarbij een beschouwing van de goereese situatie is Van Marle 1994. Van Marle werkt met oppervlakte-gelijkenis als verklarende factor. Zie voor een samenvatting R. Willemyns in Van den Toorn e.a. 1997.

Ter verklaring van de mnl. participium- en infinitiefvormen op -e is wel (zie Van Loey 1954 waaraan de voorbeelden zijn ontleend) aan een participiaal suffix -ni gedacht dat dan in ieder geval ten grondslag ligt aan *dene* (prefixloze variant van *(ge)dane*; let op de i-Umlaut). Van daaruit heeft (bij monosyllaba) de -e zich tot andere participia verbreed, ook tot infinitieven en een enkele keer zelfs tot een finiete vorm. Een factor daarbij kan zijn geweest dat de trocheïsche structuur hierdoor werd veralgemeend: vgl. *(ge)vangen* – *(ge)dane*. Hieraan is ook voor de noordoostelijke vormen gedacht (Van Haeringen 1951). De functionele verklaring is uit Sassen 1953; (de invloed van de gerundiumvorm is is een suggestie van J. Naarding). Is er een historisch verband tussen de middelnederlandse en de noordoostelijke vormen? Vergelijk voor de katwijkse vormen ook De Vink 2004, 100. Zie voor dialectisch ge- bij adjectivisch gebruik Van Haeringen 1950a; uit dit artikel is het dedemsvaartse voorbeeld. In Goeman 2009 wordt voor de suffixen van het participium preteritum statistisch op basis van de gegevens van het Goeman-Taeldeman-Van Reenenproject het nederlandse “landschap” geschetst waarbij vooral het noordoosten (ook het eenheids-t-pluralisgebied) als apart gebied te voorschijn komt.

Voor de genitief van de infinitief zie De Schutter 2000. Over de overgang van de imperatief met -t naar die zonder -t in 18^e- en 19^e-eeuwse zie Jansen en Gerritsen 1997. Zie voor de ge-loze participia in het Middelnederlands Pijnenburg 1982 maar zie daarnaast ook Berteloot 2004. Het klassieke artikel is Hol 1941. Voor de geschiedenis van het prefix ge- zie Tálasi 2009. Voor het gebruik van ge- in adjectief geworden participia zie de dialectgrammatica's. De opmerking dat in het oude Twents in het participium preteritum bij stammen op dentaal het suffix via verlenging nog gehoord kan worden, is ontleend aan Schönfeld Wichers 1979, 75.

Sterk, zwak, (on)regelmatig. Het idee van de taaie levenskracht van het sterke werkwoord is van Van Haeringen (1940). Een poging tot een synchrone beschrijving van het modern-nederlandse werkwoordensysteem bevat Van Haeringen 1950; hierin wordt de tegenstelling stamwisselend – stamvast scherp aangezet. Voor de overgang van sterk naar zwak en omgekeerd is een en ander ontleend aan Weijnen 1968, par. 105. Zie De Vooys 1967 vanaf par. 50 met vele voorbeelden van zwakke vormen in de 16^e en 17^e eeuw. Houdt het feit dat de vele zwakke vormen vaak voorkomen in teksten die van auteurs met een zuidelijke herkomst waren, verband met de tegenwoordige voorkeur voor zwakke vormen in zuidelijke dialecten? Over de sterke werkwoorden in het Nederlands, Engels en Duits zie Salverda 2005; ook het psycholinguïstische aspect van de verwerving van de werkwoorden in kwestie komt daarin aan de orde. In De Vriendt 1965 vinden we dat bij de 16^e-eeuwse rederijders vooral de vele franse leenwoorden zwak vervoegd worden. Een uitvoerige structuralistisch-vergelijkende beschrijving van het sterke werkwoord in diverse fasen van het Duits en het Nederlands is Hempen 1988. Frequentie ziet ze als een belangrijke factor in behoud en verlies bij het sterke, ruimer: onregelmatige werkwoord. In haar slothoofdstuk bespreekt ze in reactie op publicaties van Renate Born, Paola Ramat en Andreas Bittner de mogelijke implicatie van ordeningen (Hempens vermeldt voor de 1^e klasse in het Middelnederlands 16 gevallen van sterk worden tegenover 18 voor de overige klassen.) Het idee dat we bij de teloorgang van het sterke werkwoord ook met in onbruik raken rekening moeten houden, dank ik aan Gerrit van Uiter (persoonlijke mededeling). Voor een recent onderzoek naar de lotgevallen van de sterke werkwoorden zie bijv. Van Santen 1997, Lalleman & Van Santen 1993, Lalleman & Van Santen 1994 en Lalleman & Caspers 2009. Voor het Amerikaanse onderzoek zie bijv. online ‘De zwakte van sterke werkwoorden – De AyO-tún’ (Anne Merkuur). Een vergelijking van een aantal westgermaanse talen bevat Durell 2001 waarin de werkwoorden in vier groepen worden verdeeld: suppletieve, ten dele gelexicaliseerde alternanties, stabielere groepen, regelmatige (zwakke) werkwoorden. Een onderzoek waarin niet alleen frequentie maar ook andere factoren verdisconteerd zijn, is De Smet 2018.

Voor een overzicht van dialectliteratuur zie de aantekeningen bij hoofdstuk 1.

3. SUBSTANTIEVEN

(1. Proto-indo-europees, 2. Gotisch, 3. deflexie, 4. ontwikkeling paradigma (opmerkingen vooraf), 5. maculie en neutrum n-stammen, 6. ō-stammen, feminiene n-stammen, 7. ā-stammen, 8. i- en u-stammen, 9. s-stammen, 10. consonantstammen, 11. wortelnomina, 12. stapelvormen en dubbelvormen, 13. onregelmatige pluralia, 14. Middelnederlands, samenvatting, 15. Nieuwnederlands, samenvatting, 16. genus en voornaamwoordelijke aanduiding, 17. regionale aspecten, aantekeningen)

3.1. PROTO-INDO-EUROPEES

(1. stammen, 2. casus en numerus, 3. genus, 4. flexietypes, 5. bepaaldheid en onbepaaldheid)

3.1.1. STAMMEN

Het Proto-indo-europees had een ingewikkeld flexiesysteem. In het algemeen moeten we uitgaan van een driedeling: wortel – stamvocaal (themavocaal) – uitgang: *ulk^u-o-s ‘wolf’, got. *wulfs*; ook is wortel – suffix – uitgang als driedeling mogelijk: *pont-oh₂-s ‘pad’ (vgl. lat. *pons*, *pontis* ‘brug’). Er kwamen echter ook *wortelnomina* voor waarbij de uitgang onmiddellijk achter de stam kwam te staan; *pōd-s ‘voet’, got. *fotus* (analogisch u-stam geworden). Al naar gelang de klank waarop de stam eindigt, worden verschillende stammen onderscheiden; zo wordt in het geval van *ulk^u-o-s van een ō-stam (germaans ā-stam) gesproken; omdat de ō themavocaal is (die met ě kan afwisselen), wordt hier ook wel van een thematische stam gesproken. Verder onderscheidt men op basis van de slotklank van het stamvormende suffix i-, u-, n-, nt- (germ. nd-), -r, -s- en laryngaalstammen; l-, m- en t-stammen zijn betrekkelijk zeldzaam. De eerste zes genoemde stammen zijn nog goed in het Gotisch terug te vinden; vergelijk resp. *dags* ‘dag’ (ā), *gasts* ‘gast’ (ī), *sunus* ‘zoon’ (ū), *guma* ‘man’ (n), *nasjands* ‘redder’ (nd), *fadar* ‘vader’ (r); voor de s-stammen geldt dit niet maar daarvan vinden we wél sporen in het overige Germaans (zie par. 3.9 hieronder). Zo’n oude s-stam is got. *riqis* ‘duisternis’ dat in het Gotisch als neutrum ā-stam verschijnt. Doordat de laryngalen als zodanig in het Germaans verdwenen zijn, zijn de daarop eindigende stammen evenmin als zodanig terug te vinden. Zo vinden we een oude iH-stam terug in het gotische *bandi* ‘band’ dat tot de jā-stammen is gaan behoren: -ih₂- = -jh₂- werd tot -jā. Bij de weerspiegeling van de oude stam-structuur moeten we dus rekening houden met klankontwikkelingen (vgl. *bandi*) en analogiewerkingen (vgl. *riqis*). Let wel: in alle elementen kon zich Ablaut manifesteren, in wortel, themavocaal (ĕ/ō), suffix, uitgang; voor een paar voorbeelden zie par. 1.4.

3.1.2. CASUS EN NUMERUS

Behalve verschillende stammen had het Proto-indo-europees ook verschillende naamvallen (casus). Er worden er acht onderscheiden: nominatief, vocatief, genitief, datief, accusatief, instrumentalis, locatief, ablatief (‘vanwaar’); misschien kwam ook een allatief (‘waarheen’) voor. Dat lijkt veel maar voor een fins-oegrische taal als het Hongaars worden er wel zeventien aangenomen. In het Gotisch vinden we nog slechts de eerste vijf terug. Ook in andere indo-europese talen is het aantal gereduceerd: in het Sanskrit vinden we ze nog alle acht, in het Grieks alleen weer de eerste vijf, in het Latijn idem met daarbij nog een ablatief; als het gaat om nu gesproken talen vinden we nog veel terug in een slavische taal als het Pools waarin alleen de

ablatief ontbreekt. Voor een deel is de reductie van het aantal casus een oud verschijnsel: casus nemen op basis van semantische verwantschap functies van elkaar over (*casussyncretisme*). Zo kunnen oude datief-, locatief- en instrumentalis-vormen voortleven in de germaanse datief. Voor een ander deel verdwijnen casusverschillen door klankontwikkelingen: terwijl het Gotisch nog verschil heeft tussen *dags* (nom.sg.) en *dag* (acc.sg.), is dat in het Oudwestgermaans klankwettig verdwenen: vgl. *osa*. in beide gevallen *dach*.

Het Proto-indo-europees had drie numeri, namelijk ook een dualis, waarvan we in het Germaans geen resten terugvinden (wél bij de werkwoorden en de pronomina: zie hfdst. 2 en 5 passim).

De proto-indo-europese ablatief had maar weinig eigen uitgangen terwijl de datief en locatief oorspronkelijk één casus geweest kunnen zijn. Dat is te begrijpen: aan iets levenloos als een plaats zullen we niet spoedig iets geven en een persoon zal niet spoedig als een plaats gezien worden. Er kon dus met één casus volstaan worden maar dat heeft niet verhinderd dat er toch twee ontstaan zijn, waarschijnlijk omdat men het onderscheid ‘levend’ (*animate*) en ‘niet levend’ (*non animate*) als belangrijk ervoer. Later zijn de beide casus weer samengesmolten (*casussyncretisme*). Dat ook de instrumentalis daarin meedoet, kan weer begrepen worden: ‘plaats’ en ‘middel’ zitten elkaar niet in de weg. Voor het eventueel ontstaan van casus-uitgangen zie hfdst., 5, 0.2.

3.1.3. GENUS

Het Proto-indo-europees had drie genera: masculinum, femininum en neutrum. Deze driedeling vinden we in het Gotisch nog duidelijk in de flexie terug evenals in de vorm van de met het substantief verbonden vormen (bijvoorbeeld de adjectieven). Dit betekent overigens niet dat de uitgangen apart genomen altijd op bepaalde genera wijzen: zo wijst -ons weliswaar duidelijk op een femininum (n-stam: *tuggons*) maar komt -os zowel bij het masculinum als bij het femininum voor (a-stam en ō-stam: *dagos*, *gibos*). Ook de nom.sg. (het basiswoord) was niet altijd duidelijk: vgl. bijv. *fadar* en *daúhtar*; dat gold al voor het Proto-indo-europees: *ph₂tēr, dhugh₂tēr. Terwijl numerus en casus (tamelijk) inzichtelijke categorieën zijn, is dat met het genus niet het geval. De oorsprong van het genus ligt waarschijnlijk in semantisch bepaalde groepen substantieven die formeel, bijvoorbeeld door een bepaalde flexie, gekenmerkt waren en/of bepalend waren voor de vorm van de ermee verbonden (congruerende) adnominale woorden: attributieve woorden of verwijzende pronomina. Door een latere ontwikkeling kon de semantische basis minder duidelijk worden hoewel een semantische kern bewaard bleef. Deze basis c.q. kern hoeft niet per se met sekse (mannelijk – vrouwelijk) te maken hebben; ook ‘levend’ (*animate*) – ‘niet-levend’ (*non animate*) kunnen bijvoorbeeld een rol spelen. Voor zo’n semantische kern vergelijk het Nederlands waarin het genus in het algemeen geen (duidelijk) semantische basis heeft maar waarin het gebruik van *hij* of *zij* nog steeds verband houdt met mannelijke of vrouwelijke personen. Het verschil ‘levend’- ‘niet-levend’ manifesteert zich in het gebruik van het volle pronomen *zij* dat (afgezien van collectiva en abstracta) beperkt blijft tot levende wezens: *de mensen...zij*, *de stoelen...zij* (?).

Soms heeft het genus een fonologische markering gekregen. Voor het (slavische) Pools kunnen op basis daarvan drie genera worden onderscheiden: substantieven die in de nom.sg. op een consonant eindigen zijn masculien, die op een a of een i feminien, anders neutrum; eindigen ze echter op een zogeheten zwakke consonant: ċ, dž, ś enz., dan kunnen ze masculien of feminien zijn. Zoals we hieronder zullen zien, ging de ontwikkeling van het Middelnederlands in de

richting van zo'n situatie, althans in zoverre dat de zogeheten zwakke flexie, met -e in de nom.sg., het kenmerk van het femininum begon te worden. Voor het Pools moeten we echter binnen het masculinum twee subgenera onderscheiden, oorspronkelijk gebaseerd op een semantisch verschil: 'levend-mannelijk' krijgt bijv. in de gen.sg. -a als uitgang: *pana* 'van de heer' (zo ook *lisa* 'van de vos'), en niet zoals anders -u: *pociagu* 'van de trein'; -u heeft zich echter analogisch uitgebreid. In het middelnederlandse neutrum konden oorspronkelijk twee subgenera onderscheiden worden: die met een korte stam hadden een nom. en acc.pl. op -e (*dal – dale*), die met een lange hadden geen uitgang (*jaer – jaer*). Ook hier heeft latere analogie de verhoudingen verstoord. Ook de woordvorming kan een kenmerk zijn: zo zijn c.q. waren de nederlandse substantieven op -ing feminien. Hierbij kan c.q. kon overigens ook de betekenis een factor zijn: vormingen op -ing zijn vaak abstracta of collectiva en dat kan bevorderlijk voor het femininum geweest zijn. In het moderne Nederlands valt (in het algemeen) het genus niet meer aan de woorden zelf af te lezen maar aan de adnominale woorden (lidwoorden of demonstrativa): *de (deze, die) – het (dit, dat)* of aan de verwijzende pronomina: *hij, zij, het*. In het eerste geval hebben we een tweedeling. in het tweede een driedeling. Opmerkenswaard is dat genusmarkering niet meer voorkomt bij de adjectieven, maar nog wel bij de lidwoorden c.q. demonstrativa; dit is een verlies-volgorde die meer voorkomt.

In verband met de congruerende woorden wordt wel onderscheid gemaakt tussen *woordgeslacht* (ook wel kortweg *genus*), af te leiden uit de adnominale woorden, en *pronominaal (referentieel) geslacht*, af te leiden uit wat in de nederlandse grammatica de voornaamwoordelijke aanduiding wordt genoemd. Dat beide niet parallel hoeven te lopen, kan mooi geïllustreerd worden aan een *hybride* woord als het franse *la sentinelle* 'de schildwacht' dat gezien *la* feminien is (adnominale) maar waarnaar met *il* verwezen wordt doordat het steeds (dat was vroeger zeker het geval) betrekking heeft op een man (referentieel). Vergelijk (overigens pas van na het Middelnederlands) *het meisje...zij; het meisje...het* blijft daarnaast mogelijk en geniet de voorkeur in het Zuiden. Een 17^e-eeuws voorbeeld, met possessivum, is *het meisje ontreech haar borsten* (Bredero). We kunnen voor deze gevallen ook formuleren dat het natuurlijke geslacht prevaleert boven het grammaticale, of anders geformuleerd: het semantische aspect prevaleert boven het formele.

Bij de verwijzing kan onderscheid gemaakt worden tussen *anaforisch* en *deiktisch*. De *anaforische* verwijzing houdt in dat er naar een bepaald woord wordt verwezen en via dat woord naar een referent in de werkelijkheid. De verwijzing kan ook *deiktisch* zijn: men verwijst dan rechtstreeks naar de man in kwestie zonder hem te noemen, bijv. met *daar gaat hij*.

Het genus is een categorie die niet overal voorkomt, bijvoorbeeld niet in een oeralische (fins-oegrische) taal als het Hongaars; zo kan daarin het pronomen *ő* zowel 'hij', 'zij' of 'het' betekenen. Dat is bepaald geen uitzondering: ook in een altaïsche taal als het Turks ontbreekt het genus; in semitische talen als het Hebreeuws en het Arabisch komt het echter wél voor. Ook kan het aantal genera sterk wisselen, van twee (bijv. in het Frans) tot en met, zeer uitzonderlijk, zeventien in het Nkore-Kiga (Oeganda).

Voor het indo-europese neutrum en femininum wordt aangenomen dat ze pas later maar al wel in de protofase ontstaan zijn (hoewel het femininum in het Hettitisch ontbreekt). Oorspronkelijk kwam alleen het masculinum voor maar eigenlijk moet men voor die fase formuleren dat er nog geen genusverschillen waren. Mogelijk heeft zich als eerste een apart neutrum gevormd. Het valt op dat het oude neutrum in de singularis geen verschil heeft tussen nominatief en accusatief: vgl. voor de singularis nog got. *waúrd* 'woord' nom. en acc. tegenover masc. *dags* nom. – *dag* acc., en dat het overeenkomt met de accusatief bij

niet-neutrum stammen: vgl. *waúrd* en *dag*, beide zonder uitgang. Een verklaring hiervoor kan zijn dat het Proto-indo-europees een zogeheten *ergatief* systeem had met dezelfde vorm (absolutus) voor het subject van een intransitief en voor het object van een transitief werkwoord (beide vaak ‘niet-levend’) terwijl het subject van het transitieve werkwoord (vaak agens en als zodanig ‘levend’) in een andere casus, de *ergativus*, stond. De latere neutra worden nog steeds vaak voor levenloze dingen gebruikt en laten nog het oude systeem: nominatief = accusatief masculinum, zien; uit het feit dat de betreffende vorm ook accusatief neutrum kan zijn, blijkt echter dat het neutrum een apart genus geworden is. Dat blijkt ook uit het feit dat het een eigen vorm (maar wel één vorm) voor nominatief en accusatief pluralis heeft. Aan de andere kant ontwikkelde zich bij het masculinum de ergatief-functie tot een “gewone” nominatief-functie. Dat het neutrum (vgl. het Gotisch) in genitief en datief singularis en pluralis dezelfde vormen heeft als het masculinum, laat echter nog de oude oorsprong zien. Wat het femininum betreft is het opmerkelijk dat het ook (in oorsprong?) voor collectiva c.q. abstracta gebruikt werd; er is in ieder geval (bij de *ō*-stammen, nom./acc. sg.: got. *giba*) wat de uitgang betreft verband met de nom./acc. pluralis van het neutrum: got. *waúrda*, (dat opvallend genoeg in het Grieks met een werkwoord in de singularis wordt gecombineerd). In beide gevallen wordt de uitgang *-eh₂* aangenomen. Uit de pluralis-betekenis zou zich dan de collectieve of abstracte betekenis hebben ontwikkeld. Naar de feminiene betekenis kunnen de volgende verschuivingen aangenomen worden: abstract > feminien (‘het baren’ > ‘de barende’), collectief (vrouwen waren in oude tijden vaker samen dan mannen) > feminien (vgl. verouderd Duits *das Frauenzimmer* ‘de vrouw’), feminien > abstract of collectief via personificatie (vgl. *de deugd*, du. *die Tugend*, als vrouw voorgesteld). Ook het femininum is tot een apart genus uitgebouwd. Een vergelijkbare ontwikkeling heeft zich voorgedaan bij de overgang van het Vulgair Latijn naar het Romaans; zo is fra. fem. *la joie* ontstaan uit *gaudia* pl. neutrum (sg. *gaudium*). De genusverschillen kunnen oorspronkelijk dus inderdaad een semantische basis gehad hebben; in de loop van de tijd is dit (behalve wanneer het om personen gaat) verdwenen. Enige taalvergelijking maakt dit verlies duidelijk: terwijl *die Sonne* in het Duits feminien is (evenals mnl. *die sonne* dat overigens ook masculien kan zijn), is fra. *le soleil* masculien; omgekeerd is du. *Mond* masculien maar fra. *la lune* feminien (evenals mnl. *die mane*).

3.1.4. FLEXIETYPES

Voor het Proto-indo-europees worden wat betreft accentverdeling verschillende flexietypes gereconstrueerd; met de accentverdeling kunnen Ablautsverhoudingen verband houden: geen of zwak accent leidt bijvoorbeeld tot een nultrap. Hieronder volgen een paar voorbeelden:

1. het accent viel op het suffix in de basiscasūs (nominatief, vocatief, accusatief), op de uitgang in de andere casūs: *hysterodynamisch*, vgl. de r-stam **ph₂t-ē_r-s* nom.sg. ‘vader’ tegenover **ph₂t-r-ō_s* gen.sg. (lat. *pater* – *patris*, gr. *patēr* – *patros*, got. *fadar* – *fadrs*, ndl. *vader*);
2. het accent viel op de wortel in de basiscasūs, op het suffix in de andere casūs: *proterodynamisch*, vgl. de laryngaalstam **g^hen-h₂* nom.sg. ‘vrouw’ tegenover **g^hn-eh₂-s* gen.sg. (got. *qino* ‘vrouw’, mnl. *quene* ‘oude vrouw’ met *ē*-trap naast got. *qens* ‘echtgenote’, eng. *queen* met rekkingstrap en gr. *gunē* ‘vrouw’ met nultrap);
3. het accent viel op de wortel in de basiscasūs, op de uitgang in de andere casūs: *amphodynamisch*, vgl. de laryngaalstam **pōnt-oh₂-os* nom.sg. ‘pad’ tegenover **pōnt-h₂-es* gen.sg. (vgl. lat. *pons* (*pontis*) ‘brug’ met *ō*-trap, ndl. (misschien) *pont* als leenwoord);
4. het accent viel steeds op hetzelfde element, bijv. op de wortel: *statisch*, vgl. **pōd-s* nom.sg. ‘voet’ naast *ped-s* gen.sg. (gr. *pous*, *podos*, lat. *pes* – *pedis*, got. *fotus*, ndl. *voet*).

De indeling in flexietypes kan dwars door de indeling in stammen heenlopen: terwijl de n-stammen als hysterdynamisch te boek staan, kunnen de laryngaalstammen zowel hystero- als proterodynamisch zijn of ook (zie geval 3) amphidynamisch.

(Voor een goed begrip van de termen vgl. gr. *husteros* ‘later’, *proteros* ‘eerder’. *amphi* ‘rondom’; in plaats van *dynamisch* wordt ook wel *kinetisch* gebruikt, vgl. naast gr. *dunamis* ‘kracht’ *kinein* ‘bewegen’.)

3.1.5. BEPAALDHEID EN ONBEPAALDHEID

Bij een substantief of substantiefgroep kan ten slotte ook van belang zijn of het/hij bepaald of onbepaald is. In de moderne germaanse talen kan dit onderscheid met behulp van lidwoorden worden aangegeven; in oudere fasen kwamen deze nog niet voor en kwam het verschil syntactisch tot uitdrukking, bijvoorbeeld doordat het bepaalde voorop stond en het onbepaalde (nog onbekende) meer naar achteren in de zin. Het gebruik van demonstratieven is echter al oud. Er wordt zelfs aangenomen dat ze evolutionair gezien tot de oudste woordsoorten behoren en dat daarmee deixis tot de oudste taalfuncties behoort. Zie voor lidwoorden en demonstrativa 5.7 en 5.6.

3.2. GOTISCH

De vormen van het gotische substantief zijn naar drie criteria te onderscheiden:

- a. naar genus: masculinum, femininum, neutrum;
- b. naar numerus: singularis, pluralis;
- c. naar casus: nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus.

De substantieven worden in een groot aantal klassen, “stammen”, verdeeld waarvan de belangrijkste in het hieronder staande overzicht staan vermeld.

Vocaalstammen:

ǣ-stammen: dags (masc.) ‘dag’, waúrd (neutr.) ‘woord’;

jǣ-stammen: háirdeis (masc.) ‘herder’, harjis (masc.) ‘leger’, kuni (neutr.) ‘geslacht’;

wǣ-stammen: triu (neutr.) ‘boom’;

ō-stammen: giba (fem.) ‘gave’;

jō-stammen: halja (fem.) ‘hel’, bandi (fem.) ‘band’;

i-stammen: gasts (masc.) ‘gast’, ansts (fem.) ‘gunst’;

u-stammen: sunus (masc.) ‘zoon’, handus (fem.) ‘hand’, faíhu (neutr.) ‘geld’;

consonantstammen (n-, r- en nd-stammen):

ǣn-stammen: guma (masc.) ‘man’, háirto (neutr.) ‘hart’;

jǣn-stammen: arbja (masc.) ‘erfgenaam’, sigljo (neutr.) ‘zegel’;

ōn-stammen: tuggo (fem.) ‘tong’;

jōn-stammen: rapjo (fem.) ‘getal’;

īn-stammen: managei (fem.) ‘menigte’;

r-stammen: fadar (masc.) ‘vader’, swistar (fem.) ‘zuster’;

nd-stammen: frijonds (masc.) ‘vriend’;

wortelnomina: baúrgs (fem.) ‘stad’, manna (masc.) ‘man’.

De hierboven gegeven klasse-indeling is in hoge mate adequaat, ze is m.a.w. voor een zeer belangrijk deel synchroon verantwoord. De benamingen echter – termen dus als *ǣ-stammen*, *ī-stammen* enz. – gaan voor het Gotisch niet meer op. Deze terminologie is gebaseerd op een analyse die correct is voor de vormen van een vóór het Gotisch liggend stadium, het Protogermaans. De *ǣ-stammen* worden zo genoemd omdat de stam van deze substantieven in dat stadium in een aantal casus op een *ǣ* uitging. Vergelijk met elkaar:

masc. *ǣ*-stam

	Gotisch	Proto-germ.	Pr.-indo-eur
nom.sg.	dag-s	dag-a-s	*-o-s
gen.sg.	dag-is	dag-e-sa	*-o-s
dat. < instr.sg.	dag-a	dag-ē	*-e-h ¹
acc.sg.	dag	dag-a-n	*-o-m
voc.sg.	dag	dag-e	* -e
nom.pl.	dag-os	dag-ō-ses	*-os-es
gen.pl.	dag-e	dag-ei-an	*-ei-om
dat.pl.	dag-am	dag-a-mus	*-o-mus
acc.pl.	dag-ans	dag-a-ns	* -o-ns

Verklaringen bij het schema: *-e-h¹ en *-ei-om berusten op invloed van de i-stammen; oorspronkelijk bij de *ō*-stammen zijn *-o-h₁ en *-om. Een oudere verklaring brengt de palatale kleur van de *ē*-uitgang van de got. gen.pl. in verband (o.a.) met de eveneens palatale kleur van de uitgang van de gen.sg. (pgm. -e-sa).

Terwijl het voor de hand ligt om in de gotische vormen een stam plus uitgang te onderscheiden (zoals we in het vervolg ook zullen doen), kunnen we zoals in het schema aangegeven voor de protogermaanse nog de uit het Proto-indo-europees stammende driedeling aannemen: wortel plus suffix (themavocaal), samen de stam vormend, plus uitgang. In vier naamvallen gaat de stam op *ǣ* uit, in twee op *ē*, in één op *ē* en in één op *ō* (voor -ei- zie hieronder), steeds aangenomen dat de reconstructie juist is. Deze afwisseling is een geval van Ablaut. De gotische datief singularis moeten we herleiden tot een instrumentalis-vorm terwijl het stamvormend element plus uitgang van de genitief pluralis uit de i-stammen afkomstig moet zijn. De daaruit ontstane *ē*-uitgang is typisch voor het Gotisch en komt analogisch ook bij andere stammen voor. In het Proto-indo-europees vinden we de *ǣ*-stammen als *ō*-stammen terug: *dhog^h-os enz. (lat. type *dominus*, gr. *logos*). *Baúrgs* en *manna* zijn in het overzicht als voorbeelden van wortelnomina gegeven; hierin kwam dus oorspronkelijk de uitgang onmiddellijk achter de wortel te staan: *baúrgs* gaat terug op pgm. *burg-s, pie. *bhrgh-s. Zie verder voor een beschrijving en analyse van het substantivische systeem van het Gotisch Kl. 6.2. We wijzen er misschien ten overvloede nog op dat wat in het Gotisch of een andere oudgermaanse taal een uitgang is, in de prototalen een suffix plus uitgang kan zijn. Het Gotisch is een duidelijk flecterende (fusionele) taal, d.w.z. dat een uitgang meerdere functies tegelijk heeft: zo geeft -am in *dagam* aan dat er sprake is van een datief, een pluralis en een masculinum. Een element dat steeds en alléén een bepaalde casus, numerus of genus aangeeft, komt niet voor. Wel komt een enkele keer een uitgang voor met een specifieke combinatie van functies, bijv. -ono dat per se op een genitief pluralis femininum wijst: *tuggono*. Maar -ōs kan zowel nominatief pluralis masculien (*dagos*) als genitief singularis en nominatief en accusatief pluralis feminien zijn (*gibos*). Vergelijk hiermee een agglutinerende taal als het Turks, bijv. *ev-ler-*

in-den waarin ieder element een eigen specifieke betekenis heeft: ‘huis-pluralis-bezit-ablatief = uit mijn huizen’. Door het in de volgende paragraaf besproken deflexie-proces ontstaan in het Nederlands uitgangen met een duidelijk eigen functie, vergelijk de pluralisuitgangen -en en -s, die als door de klankvorm van het woord geconditioneerde varianten kunnen worden begrepen (zie hieronder par. 7). De uitgang -en komt echter ook bij het werkwoord voor (overigens ook in het geval van pluralis) en -s kan in een beperkt aantal gevallen de genitief aanduiden.

We zijn nu steeds uitgegaan van een bepaalde uitgang en hebben daar vervolgens de functies van vastgesteld. De omgekeerde weg is ook mogelijk; hoe komt een bepaalde functie tot uitdrukking? Zo wordt ‘pluralis’ in het Nederlands uitgedrukt door -e(n), -s, -eren, ‘genitief’ soms door -s maar vaker door de “nieuwe genitief” (type *Jan z’n boek*) of een omschrijving met *van*, enz. We zullen dit niet verder uitwerken.

3.3. DEFLEXIE

Ook bij de substantieven heeft zich als gevolg van klankwetten en analogie de deflexie gemanifesteerd: verschillen tussen stammen, casus, genera, flexietypes verdwijnen. Klankwetten en analogiewerkingen (binnen en tussen paradigmata) spelen hierin hun rol; analogie binnen het paradigma is overigens vaak tot analogie tussen paradigmata te herleiden: als we in het Middelnederlands acc.sg. *tonghe* vinden waar we een vorm *tonghen* zouden verwachten (vgl. got. *tuggon* bij *tuggo* fem. n-stam, mnl. *tonghe*), dan kan dat als aanpassing aan de nom. begrepen worden; op de achtergrond speelt echter het model van *siele* (got. *sáiwala* fem. ō-stam) mee waarin al in eerdere fasen dezelfde vorm voor nom. en acc. voorkomt.

Op het al oude verschijnsel van casussyncretisme is hierboven al gewezen. Reeds in het Gotisch waren al heel wat uitgangen aan elkaar gelijk (geworden): zo kwam bijvoorbeeld de nominatief-s niet alleen bij de ā- maar ook bij de i-stammen voor (*dags*, *gasts*); de oorspronkelijke uitgangen waren pgm. *-az en *-iz maar klankwettig zijn die in -s samengevallen. Vergelijk ook de in de vorige paragraaf gegeven vormen op -ōs. Analogie heeft een rol gespeeld bij de gen.pl. *dage* ā-stam: de ē-uitgang is (zoals reeds opgemerkt) afkomstig van de i-stammen, vgl. bijv. *gaste*. Deze -ē is ook de uitgang van de gen.pl. van *baúrgs* geworden waardoor samenvall met nom. en acc.pl. (in *baúrgs*) werd opgeheven; het effect van analogie kan dus ook herstel van een onderscheid zijn. In het Middelnederlands is de deflexie alweer een stuk verder gegaan; zoals we in de volgende paragrafen in detail zullen zien, hebben ook nu weer klankwet en analogie hun rol gespeeld. De oude stam-indeling, zoals we hieronder zullen zien, is verdwenen; wél is het nog zinvol om vier casus te onderscheiden (een aparte vocatief is verdwenen). Toch zijn het in toenemende mate de adnominale woorden (adjectieven, pronomina enz.) waaraan we kunnen zien met welke vorm we precies te maken hebben: vgl. *die cnecht* nom.sg. tegenover *den cnecht* acc.sg.; in de pluralis was het in beide gevallen *die cnechte*.

We zullen hieronder zien dat het uiteindelijk vooral de casus zijn die op enkele resten na verdwenen zijn; afgezien van de genitief-s bij persoonsnamen (*vaders stoel*) kunnen we nog oude casus terugvinden in versteende uitdrukkingen: (*des*)tijds (genitief), (*ten*) tijde (*van*) (datief) enz. Dialectisch vinden we nog casus bij eigennamen (voor personen), bijv. in het Katwijk: zie par. 17.1 hieronder. Wat het genusverschil betreft kunnen we voor het boven-moerdijkse Nederlands praktisch volstaan met het onderscheid *de*-genus (genus commune) tegenover *het*-genus (neutrum). Verschillen tussen masculinum en femininum spelen alleen nog een rol bij de zogeheten voornaamwoordelijke aanduiding. Verschillen naar getal (zoals gezegd) handhaven zich echter of worden weer hersteld; men ervoer ze blijkbaar als belangrijk. Deze verschillen zijn zo belangrijk

geworden dat ze ook kunnen dienen voor een nieuwe indeling. De dualis is echter verdwenen (vgl. 5.2.1.1). Het genus was/is in het Nederlands eigenlijk overbodig geworden.

Het deflexieproces leidt tot een verschil tussen “het substantief op zichzelf”, de onverbogen vorm zonder uitgang, en een of meer verbogen vormen. We kunnen daarom formuleren dat de ontwikkeling geweest is van *stem-based* (op de stam gebaseerde) morfologie naar *word-based* (op het woord gebaseerde) morfologie. De *onverbogen* vorm is in ieder geval de nom.sg. (die daarom ook niet meer als een aparte casus opgevat wordt) maar de acc.sg. kan zich hierbij aansluiten; de andere casus zijn de verbogen vormen. Er wordt ook wel van *casus recti* (lett. ‘rechte naamvallen’) en *casus obliqui* (let. ‘scheve naamvallen’) gesproken. De termen gaan terug op een oude grammatica-praktijk waarin de casus al dan niet cursief werden afgedrukt.

Het zal duidelijk geworden zijn dat niet alle casusverschillen even snel verdwijnen. Van een aparte instrumentalis en locatief zijn in het Germaans nog slechts resten overgebleven; in de slavische talen echter kunnen we deze casus nog terugvinden. Een aparte ablatief komt daarin niet meer voor evenmin als in het Grieks; we vinden hem nog wel in het Latijn. In het Germaans komt al vroeg een sterke tendens te voorschijn om, klankwettig of door analogie, de nominatief en de accusatief in één vorm te laten samenvallen. Wat kan daar de reden van zijn? Misschien is het beter de vraag andersom te stellen: waarom bieden de vocatief, de genitief en de datief relatief lang weerstand aan de deflexie? De reden is waarschijnlijk dat deze casus relatief vaak op personen betrekking hebben, bij de accusatief gaat het relatief vaak om objecten. Bij personen kan men namelijk een sterkere behoefte voelen om te onderscheiden. Van de genoemde drie is het dan de vocatief die het minst lang standhoudt, misschien omdat een aanspreking ook wel door de intonatie duidelijk wordt.

Overigens speelt ook frequentie een rol: de pluralis wordt minder vaak gebruikt dan de singularis, staat daardoor zwakker; het is dan ook niet verwonderlijk dat we in de middelnederlandse standaard-paradigmata in de singularis drie uitgangen tegengekomen: -e, -s, -n, in pluralis slechts twee: -e, -n. In een taal met een ingewikkelde morfologie als het Pools is dat nog duidelijker: de datief, instrumentalis en locatief pluralis hebben bij alle substantieven dezelfde uitgang. Hoge frequentie leidt ook tot kortere vormen: het klopt dus dat de singularia korter zijn dan de pluralia, maar daarin speelt natuurlijk ook een rol dat de pluralis als gemarkeerde categorie (+pl.) ook formeel gemarkeerd moet zijn. Een opmerkelijke uitzondering is de poolse gen.pl. bij bepaalde groepen substantieven: vgl. *stron* bij *strona* ‘zijde’.

Het verdwijnen van de casusverschillen is niet onproblematisch. Men kan echter ook zeggen dat het niet zo problematisch is als het verdwijnen van numerusverschillen zou zijn omdat er (zie beneden) compensatie-mogelijkheden zijn. In oudere fasen dienden de casus om functies binnen de zin aan te geven. Vergelijk lat. *puer* (nom.) *patri* (dat. van *pater*) *librum* (acc. van *liber*) *dat* (van *dare*) lett. ‘de jongen aan de vader een boek geeft’. In het Gotisch kan dit als volgt geweest zijn: *magus* (nom.) *attin* (dat. van *atta*) c.q. *fadr* (dat. van *fadar*) *bokos* (acc.pl. van *boka*) *gibiþ* (van *giban*). Het verlies van casus werd gecompenseerd door een strengere woordvolgorde en door het gebruik van functiewoorden (adposities). Het oorzakelijk verband kan echter ook andersom geweest zijn; er is in feite van een ingewikkeld over-en-weer (een langdurig proces: *drift*) sprake geweest. Vergelijk met verschillende functionele verhouding mod.ndl. *ik* (agens 1) *liet de man* (agens 2) *een knecht* (object) *wegslepen* tegenover *ik liet een knecht* (agens 2) *de man* (object) *wegslepen*. In het Middelnederlands was de volgorde nog vrij; vergelijk: *ic liet den man* (object in accusatief) *enen cnechte* (agens 2 in datief) *slepen* naast *ic liet enen cnechte* (dat.) *hem* (acc.) *slepen*. De tweede agens, degene die de opdracht van de eerste agens uitvoert, wordt dus aangeduid met de datief, het object met de accusatief. Bij gebruik van de prepositie *door* is de woordvolgorde ook in het moderne Nederlands vrij: *ik liet hem door een knecht wegslepen* tegenover *ik liet door een knecht hem wegslepen*. De woordvolgorde was ook in de 17^e eeuw nog vrijer dan nu het geval is; een

bekende versregel van Vondel: *beny uw soon den hemel niet uit Vertrouwinge aan Geeraerd Vossius*, was daardoor ambigu: *uw soon* en *den hemel* kunnen beide zowel datief als accusatief zijn. Een andere omschrijving is die met *aan* voor de datief: *de man een boek geven naast aan de man een boek geven*. Dat *aan* echter niet altijd ter omschrijving van een datief gebruikt kan worden, blijkt uit het dubieuze karakter van zinnen als **hij gaf aan het meisje een knipoogje*, **hij gaf water aan de plantjes*, alsof het knipoogje en het water overhandigd worden. Vergelijk ook de omschrijving van de instrumentalis door middel van *met*: tegenover pools *pociąg-iem* staat ndl. *met de trein*, en de omschrijving met *van* van de genitief: *de hoofdstad van het land* naast archaïsch *des lands*. Die archaïsche genitief komt echter nog heel vaak voor in 18^e-eeuws briefmateriaal, namelijk in formulair (vooral religieus) taalgebruik en in de brieven van oude mannelijke schrijvers van de hogere klasse. Begin 19^e eeuw nam het gebruik ervan zelfs nog toe onder invloed van de normatieve en officiële grammatica van Petrus Weiland (1805). Het *van* van de nieuwe constructie duidde oorspronkelijk herkomst aan: vgl. mnl. *nog die kindre van 'uit' den dorpe*, maar kon later voor alle genitief-omschrijvingen gebruikt worden. Een klankwet waardoor de -s zou verdwijnen, is hier niet in het spel; ook aan analogie kunnen we, over het algemeen tenminste, niet denken: een uitgangsloze genitief type *hoofdstad land* is zeldzaam (zie voor een voorbeeld hieronder). De genitief gaat dus mee in de drift. Er is hier echter wel sprake van een ambivalent soort deflexie: er is inderdaad van deflexie sprake in zoverre dat een casus verdwijnt; een andere casus, namelijk de datief geregeerd door *van* (vgl. *den dorpe*), neemt echter althans in eerste instantie in frequentie toe en komt daardoor sterker te staan. Analogie naar de vele andere verbindingen van een prepositie met een datief kan hier een rol gespeeld hebben. De “nieuwe genitief” van het type *mijn broer z'n huis* is hoogstwaarschijnlijk in het zinsverband uit een oude datief ontstaan: vgl. *men zegt dat m'n broer (dat.) z'n huis is afgebrand*. De nieuwe genitief blijft echter nog tot de gesproken taal beperkt; zelfs in briefmateriaal, uit de 18^e eeuw, komt hij weinig voor. Toch komt hij al in het Middelnederlands voor: vgl. *Grote Kaerle zijn soon*; voorbeelden bij Huygens (17^e eeuw) zijn *de boer zijn antwoord* en *de winden haer 'hun' dreigen*. Opmerkelijk vaak – maar dit is een grote uitzondering – komt hij in dagboek van broeder Wouter Jacobsz (rond 1575) voor. In het gebruik gaat het doorgaans om personen maar vergelijk in het Afrikaans *die tafel se poot* en ook 17^e-eeuwse voorbeelden als *'t rijck zijn zee* (Vondel). Als een compromis tussen de oude pregenitief en de nieuwe constructie kan bijv. *des conincks zijn landen* (Jacobsz.) opgevat worden. Een concurrerende constructie vormde de “uitgespaarde flexie” van het type *mijn zusters kinderen* waarin het eerste lid niet meer en het laatste nog wél flexie heeft (ook het type *mijn zuster kinderen*, zonder enige flexie, kon voorkomen). Zou het Nederlands niet geschreven worden, dan zouden voor het taalgevoel misschien al echte genitieven ontstaan zijn: *broerz'n*, *moederd'r*, *kinderend'r*. Helemaal zeker is dit niet: tussen de kern en de uitgang kan een en ander worden ingevoegd blijkens bijv. *die jongen uit die winkel daar op de hoek z'n fiets*, en dat is vreemd voor een uitgang. Casus kunnen ook worden geregeerd door preposities: vgl. du. *mit dem Manne* (met datief) met ndl. *met de man*. In dit geval kunnen ze vaak “gemist” worden; in ieder geval is zoals uit de nederlandse weergave blijkt van compensatie geen sprake. “Problemen” ontstaan wanneer de preposities met verschil in betekenis verschillende casus regeren (maar nooit de nominatief!); als zowel datief als accusatief mogelijk zijn, begint dat al in de 13^e eeuw te variëren totdat alleen de accusatief overblijft. Het oorzakelijk verband kan overigens ook weer andersom geweest zijn; voor vroeg Middelenengels is geconstateerd dat er al een sterke tendens tot het gebruik van preposities was terwijl de casus nog bestonden. Verschillen in adpositie (c.q. verschillen in plaatsing) kunnen ook hier een verlies aan casus-verschil compenseren. Het duitse verschil tussen *er lief im Zimmer* (datief) en *er lief in das Zimmer (hinein)* (accusatief) correspondeert in hedendaags Nederlands met

hij liep in de kamer (met prepositie) en *hij liep de kamer in* (met postpositie). De laatste mogelijkheid kan zich uit mnl. *ter cameran in* ontwikkeld hebben.

Verder kunnen casus door werkwoorden of adjectieven worden geregeerd. Zo konden in het Middelnederlands *gebruken* en *ontfermen* de genitief regeren; in plaats daarvan vinden we nu een direct object (*iets gebruiken*) of een voorzetselvoorwerp (*zich erover ontfermen*). En ook bij een adjectief gebruiken we nu een prepositie: *karig zijn met* (vgl. mnl. *dijnre woorden karich*). Het algemene beeld is dus dat er een ontwikkeling geweest is van sterk synthetisch naar steeds meer analytisch. Deze ontwikkeling manifesteert zich duidelijker bij het substantief dan bij het werkwoord (vergelijk het vorige hoofdstuk): de oorzaak kan zijn dat dingen (zaken) voor het gevoel van de taalgebruiker een min of meer gelijk-blijvende aard hebben terwijl bij handelingen en toestanden allerlei nuanceringen een rol kunnen spelen. De ontwikkeling in analytische richting vinden we, in meerdere of mindere mate, in het algemeen in de germaanse en romaanse talen. Mogelijk is hier taalcontact (Sprachbund) in het spel.

De standaardiserende grammatici hebben het deflexieproces proberen af te remmen. Lang beschouwden ze bijv. *manne* als een mogelijke datievorm (naast *man*) welke vorm ook na *van*, in een soort ablatief, gebruikt kon worden. Moonen onderscheidde tussen *vrou* (nom. acc.) naast *vrouwe* (gen. dat. abl.) en *vrouwen* (pl.). Nog in de 19^e eeuw wemelt het bij een auteur als Potgieter van archaïsche genitieven als (*des*) *jongelings*. Zie hierover meer in par. 16.2 hieronder voor zover het de genera betreft.

3.4. ONTWIKKELING PARADIGMATA. OPMERKINGEN VOORAF

We bekijken in de volgende paragrafen de ontwikkeling van de paradigmata vanaf het Protogermaans naar het Middelnederlands en betrekken daarbij niet alleen het Gotisch maar ook het Oudsaksisch omdat deze oudgermaanse taal misschien wel het dichtst bij het Oudnederlands (in ieder geval het meer oostelijke) staat: het Oudengels en ook het Oudfries zijn daarvoor te ingweoons (terwijl er bij het Oudsaksisch en het Oudnederlands hooguit van een ingweoonse inslag sprake is) en het Oudhoogduits staat te ver af door het ontbreken van zo'n inslag. Van het Oudnederlands is zoals bekend betrekkelijk weinig overgeleverd; de schaarse vormen kunnen uiteraard in de beschouwingen worden betrokken.

Het Oudsaksisch heeft het probleem dat daarvoor bij de korte vocalen in onbeklemtoonde syllabe nogal wat spellingvarianties worden aangenomen. Deze varianties, waarin drie systemen zijn te onderscheiden (1. e/o, 2. a/o, 3. e/a), weerspiegelen verschillen in tijd en regio: het e/o-systeem is het oudste; de beide andere zijn van later tijd, het a/o-systeem uit Zuid-Westfalen, het e/a-systeem uit Oostfalen en het gebied tussen West- en Oostfalen. De <e> kan als [æ] geïnterpreteerd worden, dus als een palatale vocaal, de <o> als [ɑ] of als [ã], in ieder geval als een velaire vocaal, terwijl de <a> de palatale kant kan opgaan in geval 2, de meer velaire in geval 3. Daarnaast komt ook variatie tussen <e> en <i> en tussen <o> en <u> voor. Ook het verschil tussen proza en poëzie kan een rol spelen: bijv. dat.sg. *hēlagon* proza naast *hēlagumu* poëzie 'heilig'. We zullen uiteraard vooral aandacht besteden aan de oudsaksische vormen wanneer ze voor een goed begrip van de ontwikkeling naar het Middelnederlands toe belangrijk zijn.

Voor het Oudnederlands (althans van de Williram) moeten we rekening houden met twee, evt. drie reductievocalen, gezien het feit dat <e> en <i>, soms ook <a> enerzijds en <o> en <u> anderzijds kunnen afwisselen. We moeten ook rekening houden met invloeden vanuit de hoogduitse originelen. In het Middelnederlands is er intussen nog maar één sjwa overgebleven. In par. 12 gaan we dieper op het Middelnederlands in; hier wordt alvast opgemerkt dat we daarvoor globaal twee

flexies onderscheiden: de sterke flexie en de zwakke flexie. Bij de eerste flexie gaat de pluralis uit op -e (maar in de datief pluralis op -en), bij de tweede op -en. In het moderne Nederlands zijn -en, -s, -eren de meest voorkomende uitgangen; bij de eerste en de laatste zal (meestal) de -n- als niet vaak uitgesproken tussen haakjes geplaatst worden.

De vocatief, waarvan we in het Gotisch nog resten vinden maar in het Oudwestgermaans niet meer, zullen we verwaarlozen. Dat geldt ook voor resten van de instrumentalis of de locatief: vgl. bijv. osa. *hrossu* (van *hros* ‘paard’) instrumentalis en (*te*) *hus* bij *hus* ‘huis’ locativus.

Traditioneel wordt de volgende volgorde aangehouden: ā-stammen inclusief de s-stammen, ō-stammen, i- en u-stammen, n-stammen, andere consonantstammen. Om didactische redenen wijken we hiervan af en houden we deze volgorde aan: masculiene en neutrum n-stammen, ō-stammen plus feminiene n-stammen, ā-stammen, i- en u-stammen, s-stammen, andere consonantstammen. We zullen zien dat het soms nodig is om tussen een korte en een lange stam te onderscheiden; kort = korte vocaal plus consonant of lange vocaal, lang = korte vocaal plus twee consonanten of lange vocaal plus één consonant.

Voor een goed begrip van de veranderingen in de uitgangen zij verwezen naar de behandeling van de Auslautswetten in Kl. 17.1.

3.5. MASculIENE EN NEUTRUM n-STAMMEN

	got.	got.	osa.	osa.	mn.	mn.	nnl.	nnl.
	masc.	neutr.	masc.	neutr.	masc.	neutr.		
nom.sg.	hana	háirto	hana/o	herta/e	hane	herte	haan	hart
gen.sg.	hanins	háirtins	hana/e/o-n	herta/e/o-n	hanen	herten		
dat.sg.	hanin	háirtin	hana/e/o-n	herta/e/o-n	hane	herte		
acc.sg.	hanan	háirto	hana/o-n	herta/e	hane	herte		

nom.pl.	hanans	háirtona	hana/o/u-n	herto/u-n	hanen	herten	hanen	harten
gen.pl.	hanane	háirtane	hanono/uno/onu	hertono	hanen	herten		
dat.pl.	hanam	háirtam	hano/u-n	herto/u-n	hanen	herten		
acc.pl.	hanans	háirtona	han/a/o/u-n	herto/u-n	hanen	herten		

Opm. <hana/e/o-n> betekent *hanan*, *hanen*, *hanon*.

-Inleiding. Bij de n-stammen komen alle drie de genera voor: got. *hana* masc., *tuggo* fem., *háirto* neutrum. Dat komt overeen met het Latijn: *homō* (masc.) ‘mens’, gen. *homin-is*; *ratīō* (fem.) ‘rede’, gen. *ratīōn-is*, *carō* (fem.) ‘vlees’ – gen. *carn-is*; *nōmen* (neutrum) ‘naam’ – gen. *nomin-is*. *Ratīō* laat tevens een oorspronkelijk j-suffix zien. De neutra zijn gering in aantal maar er behoren een paar frequente woorden toe: got. *áugo* (ndl. *oog*), got. *áuso* (ndl. *oor*), got. *háirto* (ndl. *hart*) die alle drie iets met het lichaam te maken hebben. In deze paragraaf laten we de feminiene stammen terzijde omdat deze gezien de latere ontwikkelingen het beste samen met de ō-stammen kunnen worden besproken.

De masculiene n-stammen zijn in het Germaans een belangrijke groep gaan vormen doordat -an- een productief suffix werd ter vorming van nomina agentis ‘benamingen van de handelende persoon’, semantisch vergelijkbaar met -er- of -aar-vormingen in het latere Nederlands. Doordat het accent niet op de wortel viel, vertonen ze de nultrap en kunnen ze ook de werking van de Wet van

Verner laten zien; vgl. got. *nuta* ‘visser’ bij *niutan* ‘vangen’ (vgl. ndl. *ge-nieten*); osa. *bodo* (ndl. *bode* ‘boodschapper’) bij *biodan* ‘bieden’; osa. *heritogo* (mnl. *hertoghe*, nnl. *hertog*) bij *tiohan* (mnl. *tien*) ‘trekken’, dus ‘iemand die voor het leger (heer) uittrekt’ (vgl. de grammatische wisseling: $g - \chi <h>$). Ook gesubstantiveerde adjectieven werden n-stammen, bijv. osa. *wīso* ‘de wijze’.

Mogelijk gaat de betekenis van de n-stammen terug op een proto-indo-europese “singulatief”: de aanduiding van een enkel exemplaar van iets dat gewoonlijk in een groter aantal voorkomt. Vergelijk nog got. *kaúrn* ‘koren’ (a-stam) met n-stam *kaúrno* ‘graankorrel’. Vandaar dat n-stammen vaak naar personen verwijzen, algemener: een individualiserende functie hebben. Die wordt ook duidelijk bij zogeheten epitheta ornantia (versierende toevoegingen): vgl. ono. *Óláfr rauði* ‘Olaf de rode’. Soms kan ‘groter aantal’ voor een ‘paar’ staan: vgl. got. *áugo* (*oog*) ‘één van de twee ogen’. In het verlengde ligt de ‘bepalende’ functie zoals we die bij de zwakke adjectieven terugvinden: vgl. bijv. hdst. 4 (2).

Wat de herkomst van de uitgangen betreft, deze is aanleiding tot nogal wat discussie geweest. Het is niet mogelijk hier diep op in te gaan. Het stamvormende suffix laat Ablaut zien maar het is niet altijd de Ablaut van het Proto-germaans, laat staan van het Proto-indo-europees. De trappen die we hieronder noemen, kunnen dus op analogie berusten. Hieronder zullen we ook zien dat we de -n- van het suffix als deel van de nieuwe uitgang nog in veel vormen kunnen terugvinden. We wijzen hier vooraf op oude jän-stammen: mnl. *erve* (got. *arbja*, met i-Umlaut; vgl. nog *de erven Willink*); *kempe* ‘vechter’ (eveneens met i-Umlaut) bij mnl. *kempen* ‘vechten’, *camp* ‘gevecht’ (vgl. nog *kemphaan*); *wille* (got. *wilja*, met jod-geminatie).

-nom.sg. In deze casus is hoe dan ook de -n- van het suffix verdwenen: got. *hana*, osa. *hano* waarnaast echter ook *hana* voorkomt; de uitgang van de laatste variant kan gezien oe. *hona*, ofri. *skelta* ‘rechtsdienaar’ als ingweoons worden gekarakteriseerd. Het Oudnederlands laat beide uitgangen zien: vgl. in oud namenmateriaal owvla. *Sassa*, oudgents *Adalwalda* naast *Eilbodo*, oudgelders (omgeving van Zaltbommel) *Nôtha*, *Doda* naast *Abbo*, *Benno*. De verklaring van de neutrum-vorm (die ook accusatief is) is lastig en blijft hier onbesproken. In het Middelnederlands vinden we auslautend -e: *hane*, *herte*, waarbij later apocope kan optreden: *haan*, *hart*. Sommige substantieven hebben echter de -e bewaard: *bode*, *getuige* (zie hiervoor verder Kl. 17.6); dit geldt ook voor de gesubstantiveerde adjectieven: *de wijze*. Ook in het Duits is er afwisseling: *Bote*, *Gatte* naast *Fürst*, *Graf*. De -n van de overige casus drong een enkele keer in de nominatief door en werd daarmee onderdeel van het woord: *jongen* is daarvan een voorbeeld. Vergelijk ook mnl. *kinnenbacken* en bij Vondel *necken*. Dergelijke gevallen zijn frequenter in het Duits: *Balken*, *Bogen*, *Garten* enz.

-gen.sg. De gotische uitgang (-ins) wijst op een ě-trap; vgl. osa. -en (onl. ook -in) naast echter ook -an/-on. Het Middelnederlands heeft -en: *hanen*, *herten*; -e naar analogie van de nominatief of accusatief is zeldzaam (vooral *here* ‘van de heer’ komt voor). Op analogie o.a. naar de ā-stammen berust *haens*; een dubbele uitgang -ens komt bijvoorbeeld voor in mnl. *des hertens*, bij Vondel *hertens*. Als er nu nog genitieven op -en voorkomen, zijn deze archaïsch van aard: *de maaltijd des Heren*, *de vrede des harten*. Maar vergelijk ook plaatsnamen als *’s-Gravenhage*, *’s-Heerenberg*, *’s-Hertogenbosch*.

-dat.sg. Ook nu wijst de gotische uitgang (-in) op een ě-trap terwijl het Oudsaksisch weer -en (onl. ook -in) naast -an/-on heeft. Voor het Middelnederlands verwachten we een vorm op -en; deze vorm is echter al vaak naar analogie van de accusatief door een vorm op -e vervangen.

-acc.sg. In dit geval wijzen zowel de gotische als de oudsaksische uitgang van het masculinum (-an, -on) op een ð-trap die uit de nom. en acc.pl. afkomstig kan zijn. Zie voor het neutrum bij de nom.sg. Voor het Middelnederlands verwachten we vormen op -n; in plaats daarvan vinden we meestal -e naar analogie van de nominatief.

-nom.pl. In het Gotisch zowel als in het Oudsaksisch vinden we de ð-trap: got. *hanan*, osa. *hano/an*. Gotisch -ona (neutrum) kan herleid worden tot pie. *-ōn-eh₂; deze vorm is ook accusatief. Een variant bij got. *namo* (neutrum) is *namna* ‘naam’ met nultrap in de uitgang. De oudsaksische uitgang -un in *hertun* vinden we terug bij de feminina: vgl. *tungun* hieronder (par. 6); in de de nom.sg., eindigend op -a/e: *herte/a*, *tunge/a*, kwamen de feminina en neutra al overeen, vandaar de gelijkmaking van het neutrum aan het femininum. Ook bij osa. masc. *hanun* kan invloed van de feminina in het spel zijn. Het Oudnederlands heeft -on maar ook -a bij *herta* (van de ā-stammen?). Het Middelnederlands heeft volgens verwachting -en.

-gen.pl. Deze casus sluit bij de nom. en acc. pl. aan; let op de lange uitgangen: -got. -ane met de voor het Gotisch karakteristieke ē; osa. -ono; onl. (plaatsnaam) *Valc-ana-burg* 9^e eeuw ‘Valkenburg’ (ZH), *Fres-iono-wik* 9^e eeuw ‘Wijk van de Friezen = Vreeswijk’). Nultrappen vinden we in got. *abne* bij *aba* ‘man’, *aúhsne* bij *aúhsa* ‘os’ en *namne* bij *namo*. Ook nu heeft het Middelnederlands volgens verwachting -en.

-dat.pl. Deze casus, met -am, sluit in het Gotisch bij de nom. en acc.pl. aan; de -n- van het stamvormend suffix is verdwenen door assimilatie aan een volgende -m- (*-n-mus > -m); hiermee is de vorm gelijk geworden aan de dat.pl. van de ā-stammen (*dagam*). Vergelijk echter met nultrap got. *abnam*, *namnam*; ook *watnam* bij *wato* ‘water’ (neutrum). De osa. uitgang -un (met -n uit -m) wijst weer in de richting van de feminina. Opnieuw heeft het Middelnederlands volgens verwachting -en.

acc.pl. Deze komt zowel bij de masculina als bij neutra overeen met de nom.pl. waarbij de -un-uitgang weer van de feminina afkomstig kan zijn. En ook heeft het Oudnederlands -on maar ook -a bij (reeds genoemd) *herta*. Het Middelnederlands heeft volgens verwachting -en.

-Middelnederlands. In het Middelnederlands resulteren *hane* – *hanen*, *herte* – *herten* (*hanen* en *herten* soms ook nog als gen.sg.), in het Standaardnederlands *haan* – *hanen*, *hart* – *harten*, ook *getuige* – *getuigen*, *wijze* – *wijzen* met sjwa-apocope en evt. ook n-apocope. We hebben hier een belangrijke bron van de pluralis-n die dus in het latere (gesproken) Nederlands geapocopeerd kon worden. In oorsprong was -en een (stamvormend) suffix dat als zodanig improductief en onherkenbaar was geworden. Als uitgang heeft -en als het ware een nieuw leven gekregen, een voorbeeld van een soort morfologische recycling (wel aangeduid met de term *exaptatie*).

3.6. ð-STAMMEN, FEMINIENE n-STAMMEN

	got.	got.	osa.	osa.	mn.	mn.	modern nl.
nom.sg.	sáiwala	tuggo	seola	tunga/e	siele	tonge	ziel/tong
gen.sg.	sáíwalos	tuggons	seola/e	tungu/o/a-n	sielen	tongen	
dat.sg.	sáíwalái	tuggon	seola/e/u	tungu/o/a-n	sielen	tongen	
acc.sg.	sáiwala	tuggon	seola/e	tungu/o/a-n	siele	tonge	
nom.pl.	sáíwalos	tuggons	seola/e	tungun/on/an	sielen	tongen	zielen/tongen
gen.pl.	sáíwalo	tuggono	seolo/ono	tungono	sielen	tongen	
dat.pl.	sáíwalom	tuggom	seolon/un/um	tungun/on/an	sielen	tongen	

acc.pl.	sáiwalos	tuggons	seola/e	tungun/on/an	sielen	tongen	

Opm. <tungu/o/a-n> betekent *tungun, tungon, tungan*

-Inleiding. Omdat in de ontwikkeling naar het Nederlands toe de (steeds feminiene) *ō*-stammen en de feminiene *n*-stammen een gezamenlijke geschiedenis hebben, worden ze hier in één paragraaf behandeld. De samenval van deze beide groepen begon zich in het Oudnederlands al af te tekenen. De *ō*-stammen (type got. *sáiwala*) gaan terug op de *ā*-stammen (*ā* < eh₂) in het Proto-indo-europees; als zodanig vinden we ze in het Latijn terug: lat. *equa* ‘merrie’ (uit ouder *equā*). Voor het Protogermaans worden vormen gereconstrueerd met overal *-ō* gevolgd door de uitgangen; deze *ō* komt nog in een aantal gevallen in het Gotisch te voorschijn. We vinden hem ook terug in de gotische demonstratief-vormen *so* (mnl. *soe*) en *þo* en in de interrogatief-vorm *hvo*. Opmerkelijk is dat de protogermaanse uitgang van de nom.sg. overeenkomt met die van de nom. en acc.pl. van de neutrum *ā*-stammen (zie hieronder), nl. *-ō* (got. *sáiwala, waúrda*). In par. 1.3 hierboven is daarover al iets opgemerkt. De *jō*-stammen (oorspronkelijk met een *j*-suffix) gaan zoals de gewone *ō*-stammen; wél is *i*-Umlaut en *jod*-geminatie te verwachten: vgl. osa. *hellia* ‘hel’, mnl. *helle* (got. *halja*), nnl. *hel*. In het Gotisch vinden we een afwijkende nom.sg. bij lange stam: *bandi* met *-i* (uit *-iō*) via **-ī* uit *-ia* < *-ja*; na korte stam werd *-iō* via *-ia* tot *-ja*: *wrakja* ‘vervolging’. Dit verschil is met het oog op het Nederlands van geen belang.

De feminiene *n*-stammen laten in het Gotisch door het héle paradigma *-ō(n)*- zien. Aangenomen wordt dat we in oorsprong te maken hebben met het (sterke) feminiene adjectief (got. *blinda* < *-ō*) waaraan de uitgangen van de *n*-stammen zijn toegevoegd. Evenals bij de masculiene *n*-stammen vinden we de *-n*- nog in veel vormen terug. Er zijn overigens ook feminina die in het Gotisch door het hele paradigma heen *-īn-* < *-ein-*> hebben: type *managei* – *manageins* enz., afgeleid van *manags* ‘menig’. In het Oudnederlands corresponderen hiermee abstracta op *-i* die in het Middelnederlands op *-e* uitgaan: vgl. nog nnl. *koud-e* bij *koud*. In het Oudsaksisch gaan ze volgens de *i*-stammen (par.8).

Hieronder zullen we ons bij de bespreking van de casus vooral met de *ō*-stammen bezighouden. Voor de nom.sg. van de *n*-stammen kunnen we uitgaan van pgm. **ōn* dat got. *-a* en osa. *-a/e* oplevert; voor de verbogen nemen we aan dat *-un* tot *-ūn* uit *-ōn* herleid kan worden. Dat naast <*u*> ook <*o*> en <*a*> voorkomen, kan op invloed van de masculiene *n*-stammen wijzen.

-nom.sg. We verwachten bij de *ō*-stammen osa. *-u* uit pgm. **-ō* (got. *-a*: *sáiwala*); de vorm op *-a* is analogie naar de acc.sg., naar het model van de *ā*-stammen (zie hieronder) waarbij er tussen de beide casus klankwettig geen verschil is. Bij de *n*-stammen is er wél verschil: got. *tuggo* – *tuggon*, osa. *tunga/e* – *tungu/o/an*. In het Middelnederlands vinden we vormen op *-e*: *siele, tonghe*. met sjwa-apocope nnl. *ziel, tong*. Op de sjwa-apocope zijn echter nogal wat uitzonderingen, nl. bij oude *ō*-stammen: *gave*, (*er is geen*) *sprake (van), schande; zonde* (*jō*-stam), woorden op *-de* (got. *-iþ/da*) als *liefde, vreugde* of op *-te* (id.) als *diepte, hoogte*; bij oude *n*-stammen: *weduwe* (got. *widuwo*), bij woorden op *-e* uit *-ī* (got. *-ī* < *ei*>) als *hulde, koude, waarde*. Voor behoud van sjwa zie ook Kl. 17.6. -gen.sg. Op grond van pgm. **ōs* (got. *-os*) zouden we bij de *ō*-stammen velair vocalisme in het Oudsaksisch verwachten; de vorm op *-a/-e* berust op analogie naar de dat.acc.sg. (naar het model van de *n*-stammen: *tungu/o/an*?) en heeft als voordeel dat er geen samenval met de gen.pl. is (*seolo*). In het Middelnederlands verwachten we *siele* en *tonghen*; door analogie over en weer komen ook *sielen* en *tonghe* voor. In het Hollands en het westelijke Vlaams heeft de *-e* de voorkeur, in meer oostelijke gebieden de *-n*. Een oude genitief is bewaard gebleven in een plaatsnaam als *Vrouwenparochie* (vgl. ook *Onze Lieve Vrouwen-kerk*).

-dat.sg. De regelmatige reflex van pgm. *-ōi (vgl. got. *sáiwálái*) is *osa*. -a/e in *seola/e*. In het Middelnederlands verwachten we *siele* en *tonghen*; door analogie over en weer komen ook *sielen* en *tonghe* voor. Voor de voorkeur voor -e of -n zie bij de genitief.

-acc.sg. Het Oudsaksisch heeft bij de *ō*-stammen -a/-e [æ] uit pgm. *ōn (got. -a: *sáiwala*) die dus ook nom. is geworden. In het Middelnederlands verwachten we *siele* en *tonghen*; door de invloed van de *ō*-stammen vinden we echter bijna altijd *tonghe*.

-nom.pl. Op grond van pgm. *-ōs (got. -os: *sáiwalos*) verwachten we in het Oudsaksisch velair vocalisme; -a/-e moet op aanpassing aan de acc.pl. berusten (naar het model van de n-stammen: *tungu/on*?) We verwachten voor het Middelnederlands *siele* en *tonghen*; hier hebben de n-stammen het gewonnen: *sielen*.

-gen.pl. Op grond van pgm. *-ōan (got. -ō: *sáiwalo*) verwachten we opnieuw bij de *ō*-stammen in het Oudsaksisch velair vocalisme dat we nu inderdaad in *seolo* terugvinden; -ono berust op invloed van de n-stammen welke uitgang in het Oudnederlands tot -n verkort kan zijn. In het Middelnederlands verwachten we *siele* naast *sielen*, verder *tonghen*. Ook nu heeft de -n-vorm het gewonnen.

-dat.pl. De pgm. *ō*-stamuitgang is -ōmus waarin -mus via -mm tot -m (> n) wordt: got. *saiwalom*, *osa*. *seolun/on*. Voor het Middelnederlands verwachten we zowel *sielen* als *tonghen* welke vormen ook inderdaad voorkomen.

-acc.pl. Pgm. *-ōns geeft got. -os (*saiwalos*), *osa*. -a/-e (*seola/e*); -a/e is ook de uitgang van de nom. geworden. We verwachten voor het Middelnederlands *siele* en *tonghen*; het is echter *sielen*.

Samengevat: in het Middelnederlands verwachten we bij *siele* alleen een -n in de dat.pl., eventueel op grond van *osa*. *seolono* ook in de gen.pl.; deze verwachting komt niet uit: de pluralis heeft in alle casus -n terwijl de -n ook in de gen. en dat.sg. kan voorkomen. Invloed van de n-stammen is hier in het spel. Bij *tonge* verwachten we de -n in alle casus behalve de nominatief; de -n kan echter onder invloed van *ō*-stammen ontbreken in de gen. en dat.sg. terwijl hij zo goed als altijd ontbreekt in de acc.sg. Hier is omgekeerd invloed van de *ō*-stammen in het spel. Bij laatstgenoemde casus kan ook aanpassing aan de nom.sg. een rol gespeeld hebben. In feite zijn de beide groepen substantieven (zo ongeveer) in één groep samengevallen wat zoals gezegd al in het Oudnederlands het geval werd: alle verbogen vormen hebben daarin de -n-uitgang naast geen -n in de acc.sg. en de nom. en acc.pl. Wederzijdse beïnvloeding van beide groepen is al oud en wordt bijvoorbeeld al voor het Oudsaksisch genoemd (vgl. de genoemde -ono-uitgang bij de *ō*-stammen). De gelijkheid van de nom.sg. (*osa*. *seola*, *tunga*) kan hierbij een factor geweest zijn. In het Standaardnederlands resulteert na sjwa-apocope en evt. n-apocope resp. *ziel* – *ziele(n)* en *tong* – *tonge(n)*, daarnaast ook *weduwe* – *weduwen*). We zien dat de pluralis-n, die zijn oorsprong vindt in de n-stammen, zich in het Middelnederlands tot de *ō*-stammen heeft uitgebreid.

3.7. ǣ-STAMMEN

(1. masculinum, algemeen, 2. pluralis-s, 3. neutrum, 4. jā- en wā-stammen)

3.7.1. MASCULINUM. ALGEMEEN

	got.	got.	osa.	osa.	mnl.	mnl.	nnl.	nnl.
	masc.	neutrum	masc.	neutrum	masc.	neutrum	masc.	neutrum
nom.sg.	dags	waúrd	dag	word	dach	wort	dag	woord

gen.sg.	dagis	waúrdis	daga/e-s	worda/e-s	daghes	worts		
dat.sg.	daga	waúrda	daga/e	worda/e	daghe	worde		
acc.sg.	dag	waúrd	dag	word	dach	wort		
nom.pl.	dagos	waúrda	dagos/a-s	word	daghe	wort	dagen	woorden
gen.pl.	dage	waúrde	dago/a	wordo	daghe	worde		
dat.pl.	dagam	waúrdam	dagum/un/on	wordum	daghen	worden		
acc.pl.	dagans	waúrda	dagos	word	daghe	wort		

Opm. <daga/e-s> betekent *dagas* en *dages*

-Inleiding. Bij de ã-stammen komen zoals in het schema aangegeven masculina en neutra voor (feminina dus niet). Ze corresponderen met de tweede declinatie in het Latijn: pie. *-o-s > pgm. *-a-z-, got. -s (*dag-s* ‘dag’), lat. -u-s (*equ-us* ‘paard’) met ð > ũ. Een lat. neutrum is *iugum* ‘juk’. De oude ã van het suffix is niet vaak meer te zien, wel nog in *dagam* en *dagans*; de ã van *waúrda* gaat op een pgm. *-ō terug. We behandelen eerst de masculina; wat daarbij voor de genitief en de datief wordt opgemerkt, geldt echter ook voor de neutra.

-nom.sg. De nominatief-s is met het stamvormend element (ã) in osa., ndl. dag klankwettig verdwenen; het Gotisch heeft de -s nog wel.

-gen.sg. In de got. gen.sg. is ě (van pgm. *-esa) zoals gebruikelijk ĭ geworden: -is; het Oudsaksisch heeft -es waarnaast ook -as voorkomt. In het Middelnederlands vinden we -s: *daechs*, *worts*; in *daechs* is de gerekte vocaal (< *dages*) in gesloten syllabe terechtgekomen. Het Oudnederlands had nog zonder syncope -es of -as maar kon ook al syncope laten zien: vgl. owvla. *Wolfs-* (1188) maar vgl. ook de plaatsnaam *Dic-as-mutha* (1089) ‘de monding van de dijk = Diksmuide’. De oude -s leeft nog voort in genitieven bij eigennamen of daaraan gelijk te stellen verwantschapsnamen: *Jans boek*, *vaders stoel*, ook *moeders wil* (ook pronominaal in *ieders huis*) naast omschrijvingen met *van*: *het boek van Jan*, *de stoel van vader*, en de “nieuwe genitief” *Jan z’n boek*, *vader z’n boek*. Zie par. 3 hiervóór. Een partitieve genitief leeft voort in een constructie als *iets ongewoons* (zuidelijk al wel *iets ongewoon*). Relicten, met de gerekte vocaal in gesloten geworden syllabe, zijn *des daags*, (*hij ging*) *zijns weegs*, *goospenning* (uit *godespenning* ‘godspenning’). In het Middelnederlands “versmolt” de -es-uitgang met een auslautende s van de stam, bijv. in *des vos*, ook in *des visch* wat op s-uitspraak van <sch> wijst; vgl. Kl. 36.5. Vormen als (*heer des*) *huizen*, (*de begeerten des*) *vleses*, (*de roem des*) *kruises* zijn latere boekentaal.

Tussen bijv. *vaders stoel* en *de stoel van vader* bestaat een subtiel betekenisverschil. In het eerste geval is er van een nauwere relatie spraken: *vaders stoel* is eerder dan *de stoel van vader* de stoel waarin hij altijd zit, de stoel die bij hem hoort. Dit verschil kan ertoe bijgedragen hebben dat het type *Jans boek* is blijven bestaan. Het ondervindt overigens in gesproken taal concurrentie van *Jan z’n boek* dat intussen gewoner is geworden. Het type *Jans boek* vertoont de trekken van een tot op zekere hoogte versteende constructie; in semantische zin is de genitiefrelatie echter nog duidelijk aanwezig. Zo staat de genitief altijd voorop en neemt daarmee de plaats in van het bepaalde lidwoord; dat is in feite niet meer nodig (en in het moderne Nederlands ook niet meer mogelijk) omdat een eigenaam in zichzelf al bepaald is. Een demonstrativum lijkt niet uitgesloten: *die mans voorhoofd*. Het eigenaam-karakter blijkt ook uit het feit dat *mijn vader* als één geheel wordt opgevat: vgl. *mijn vaders stoel* en niet **mijns vaders stoel* (dat laatste zou een archaïsche indruk maken). Mogelijk is ook *meneer Piet Jansen’s boek*. Verder is het opmerkelijk dat ook in het vrouwelijk de uitgangs-s optreedt: *moeders stoel* (bij Vondel al *jonkvrouws borst*). Dat kan er verband mee houden dat de feminiene genitieven

niet meer (duidelijk) gemarkeerd waren: *moeder* had al van oudsher een uitgangloze genitief en bijv. *Mariën sone* levert na sjwa en n-apocope *Marieë zoon* op. In het Middelnederlands was achterplaatsing mogelijk: *Joseph was sone Jacobs, hi hiet broeder Jhesus*; het is niet duidelijk of *sone* c.q. *broeder* bepaald of onbepaald zijn. Ook gevallen met een bepaald lidwoord erbij kwamen voor: *die twee Zebedeus kinder* en *voor die voeten Jhesus*. Een nieuwe eveneens uit de oude genitief ontstane constructie is ook *dit is niet des priesters* ‘dit is niet wat bij een priester hoort’; vgl. de vrouwelijke variant *dit zal wel des vrouws zijn*.

-dat.sg. De oudsaksische datief-a/e gaat, gezien ook oudnederlandse vormen als oudgents *acc(a)ra*, *-berga* (beide masc.), *felda*, *-dala* (beide overigens neutrum), op een *ǣ* (uit pgm. **ōi*) terug; naast -e of -a komt in het Oudnederlands ook -o voor. De gotische -a gaat waarschijnlijk op een oude instrumentalis-uitgang *ē* terug: vgl. de pronominale vormen *hve* en *þe* (**ōi* zou ai opleveren). In bepaalde oude vormen moet de apocope al vóór de rekking hebben plaatsgevonden (type mnl. *god*); dit is gebeurd naar analogie van de consonantstammen (zie par. 10). Bij latere apocope kon een intussen gerekte vocaal in gesloten syllabe komen te staan: vgl. *vandaag* < *vandage*, *scheepgaan* < *te schepe gaan*, *teweegbrengen* < *te wege* enz., lett. ‘op de weg brengen’ (vgl. ook dial. *ga ’s uit de weeg*), en ook oude locatieve datieven in toponiemen op *-daal* en *-speet*: *Bloemendaal*, *Elspeet* en *Nunspeet* waarin *speet* met *spitten* verband houdt; zie Kl 19.8.

-acc.sg. Mnl. *dach*, *wort* zijn verwachte vormen: vgl. uitgangloos osa. *dach*, ook got. *dag* (pgm. **a-n*, pie. **o-n/o-m*; lat. *equ-u-m*). De ontwikkeling leidde dus tot eenzelfde vorm voor nominatief en accusatief; deze ontwikkeling, klankwettig of door analogie, zijn we al eerder tegenkomen en dat zal ook hierna nog gebeuren. In het Middelbrabants van het eind van de 14^e eeuw kunnen (analogische) vormen op -e optreden.

-nom.pl. Voor het Germaans moeten we op grond van het vroege Oudengels en het Oudsaksisch (met resp. -as en -os/-as) uitgaan van een uitgang *-*ōses*; daarnaast kwam als gevolg van de Wet van Verner de variant *-*ōzes* voor die met rhotacisme in het Oudnoors en Oudfries -ar oplevert. Als we op deze manier de -r-vorm als variant van de -s-vorm opvatten, is het geen probleem meer dat laatstgenoemde vorm in het Oudfries ontbreekt. Let wel: in het Oudfries; in het latere Fries komt hij onder hollands/nederlandse invloed wél voor. Het Oudfries gaat dan, wat wel meer voorkomt, in de ontwikkeling met het Noordgermaans mee (vgl. Kl. 11.2). Het gotische -os (= *ōs*) kan met Auslautverscherping op de z-variant teruggaan of teruggaan op de variant met s. In het Oudfries kwam als bijvorm de uitgang -a(n) voor die we ook, naast -as in *nestas*, terugvinden in het oudnederlandse *vogala* ‘vogels’ (in het *hebban olla-zinnetje*) en die de uitgang bij uitsteking van het Oudhoogduits is: *taga*. Deze uitgang wordt wel verklaard als in oorsprong die van de accusatief pluralis: -a via -*ǣ* uit pgm. *-*ans* (pie. *-*ons*). De oudnederlandse teksten (met hun vaak tamelijk oostelijke oorsprong) laten afwisselend met *ō* (en verspreid -s) dezelfde uitgang zien: *daga*, *ephelo* ‘appels’; vgl. ook oudgents *Sclotha* waarnaast ook *geldindas* ‘gecastreerde dieren’ (vgl. mnl. *gelde* ‘onvruchtbaar’) en als namen ook *Grifnings*, *Humas* voorkomen. Onl. *helpere* kan zowel singularis (nom., dat., acc.) als pluralis (nom. en acc.) zijn waarnaast *helpero* gen.pl. en *helperon* dat.pl. voorkomen. Tenzij we *nestas* als oudengels opvatten (het zinnetje is in Engeland geschreven; zie Kl. 13.2), weerspiegelt het zinnetje de van het Nederlands bekende situatie waarin twee pluralis-uitgangen: -en en -s, naast elkaar voorkomen. Merk op dat we *nestas* als een masculiene vorm hebben behandeld terwijl *nest* nu neutrum is. Regionaal kan het echter masculinum zijn. Voor het s-meevoud zie behalve wat hier volgt de aparte subparagraaf verder op.

De -s-variant kan moeilijk als een ingweonisme worden beschouwd, alleen al omdat hij in het Oudfries ontbreekt; ook wanneer (ruimer) -s/-r- als één uitgang wordt opgevat, lukt dat niet omdat -r- ook noordgermaans is. Tegen een ingweonisme pleit ook dat de -s-uitgang niet als een vernieuwing beschouwd

kan worden; eerder kan de oudhoogduitse annex nederfrankische -e, immers waarschijnlijk ontstaan door analogie, als zodanig beschouwd worden.

Een ingweoonse *indruk* maakt het Nederlands wél doordat het wat de frequentie van de -s betreft zich keurig tussen het Engels met veel -s en het Hoogduits met weinig -s in bevindt. Maar hoe dan ook, we moeten dus aannemen dat het overgrote deel van het nederlandse taalgebied in de keuze voor de accusatief-uitgang gelijk opgaat met het Hoogduits. In het westvlaamse kustgebied viel de keuze op de -s-uitgang; het laat hierin enige verwantschap met het Gronings zien dat ook een zekere voorkeur voor deze uitgang heeft. Voor een goed begrip: het betreft hier een aantal (merendeels) monosyllaba als *bancx*, *dams*, *decs* enz. (zie voor meer voorbeelden de volgende paragraaf); de -s na sjwa plus sonorant berust op een latere uitbreiding (id.).

-gen.pl. Het Gotisch heeft een biezondere uitgang: *ē*, die afkomstig is van de i-stammen; de oudsaksische uitgang is, teruggaande op pgm. *-ōan -o/-a, de oudnederlandse (oudvlaamse) -a in bijv. *Erniga-ham*. De middelnederlandse uitgang -e is volgens verwachting.

-dat.pl. De *ū* van de osa. dat.pl. op -um (pgm. *-amus, got. -am) kan verklaard worden uit *ā* vóór volgende m of vóór u in de volgende syllabe; het element -us is overal verdwenen. Het Oudnederlands heeft -on/-un, het Middelnederlands zoals in het algemeen het geval is, de uitgang -en die correspondeert met got. -am evenals met osa. -um, onl. -on (*dagon*).

-acc.pl. Het Middelnederlands heeft -e (osa. -a/e) die zoals we hierboven al gezien hebben, terug moet gaan op pgm. *-ans (vgl. got. *-ans) met als tussenstadium een genasaleerde *ā*. Terwijl deze uitgang zich (zoals we gezien hebben) in het Hoogduits en het Nederfrankisch uitbreidt naar de nominatief, breidt omgekeerd de -s-vorm (type *nestas*) zich van de nominatief naar de accusatief uit en verder ook naar andere casus.

pl. algemeen. Al in het oudste Middelnederlands, om te beginnen in West-Vlaanderen, duikt naast -e de gegeneraliseerde -n-uitgang op zoals we die uit de hedendaagse (geschreven) standaardtaal kennen. Het is niet erg waarschijnlijk dat het voornaamste vertrekpunt hiervoor in de datief pluralis heeft gelegen (hoewel die bij alle stammen op -n uitging). Eerder moeten we denken aan invloed van de n-stammen, eventueel ook van de *ō*-stammen (zie hierboven): -en was namelijk een duidelijker meervoudsmarkeerder dan -e; laatstgenoemde uitgang liep ook door de sjwa-apocope gevaar te verdwijnen. De, iets later optredende, n-apocope heeft de -n-uitgang overigens niet ongemoeid gelaten met als resultaat dan toch, in ieder geval gesproken, -e, maar nog -en in de sandhi: *kannen-en-kruike(n)* (de hiaatdelgende functie is secundair; Kl. 17.1). Omdat intussen de (iets eerder optredende) sjwa-apocope in de singularis z'n werk had gedaan, bleef in de zwakke flexie het numerus-verschil bestaan: *mensche – menschen > mens – mensen > mens – mense*, echter in ieder geval geschreven <mensen>. Bij de sterke flexie ging de ontwikkeling als volgt: *dag – dage > dag – dagen > dag > dage <dagen>*. Een zeldzaam geval van n-apocope zonder sjwa-apocope: *katte* 'kat' – pl. *katte*, vinden we in het Gents.

Een andere opvatting houdt in dat in de gebieden waar men nu algemeen in de spreektaal -e gebruikt, deze -e de oude, bewaarde uitgang van bijv. *dage* is die zich later tot alle substantieven, bijvoorbeeld ook de oude n-stammen, heeft uitgebreid. Het patroon *dag – dage* is dan op *mens – mense* (oorspronkelijk *mensche – menschen*) overgegaan waarbij we moeten aannemen dat er geen apocope van de, functioneel belangrijke, sjwa-uitgang heeft plaatsgevonden. Hiertegen pleit dat in deze gebieden (zoals we hierboven gezien hebben) de -n in de sandhi nog voorkomt tussen vocalen (tenzij we deze -n- alleen met de n-stammen in verband willen brengen). Ertegen pleit verder dat ook in die gebieden de -n veelvuldig geschreven werd (tenzij we aannemen dat dit een schrijftaal-aangelegenheid is geweest). Voor de gebieden met algemene pluralis-n moeten we in de alternatieve opvatting behoud van *mense – mensen* aannemen en analogisch *dag – dagen* (of evt. behoud van *dag – dage*). Omdat in de gebieden met n-apocope de n nog in de sandhi te voorschijn kan komen (dus "onderliggend" nog aanwezig is), zullen we voortaan meestal -en noteren.

In het Middelnederlands resulteert *dach* – *daghe*, in het Standaardnederlands *dag* – *dage(n)*. Over de pluralis-s hieronder meer.

3.7.2. DE PLURALIS-S

Het ligt dus voor de hand om de pluralis-s met de hier boven besproken oudwestgermaanse -os/as-uitgang in verband te brengen. We vinden de -s om te beginnen in het Middelnederlands in een aantal monosyllaba (meestal masculina) als *bancx*, *dams*, *decs*, *hils*, *hoeks*, *hulcs*, *knechts*, *ooms*, *pits* ‘putten’, *ponts*, *rams*, *steens*, *stix* ‘stukken’, *stiers*, *stoels*, *turfs*, *wijfs*, *zaels*, *zacs*, in hedendaags dialect ook *draads*, *kams*, *pots*. Hiervan komen *knechts*, *ooms*, *stuks* nog steeds vrij algemeen voor, ook wel *broers*, *zoons*, *neefs* (wierings ook *nichs*), dial. *mans*, *smids*; *boerderijs*, *kameraads* (naast *kamerade*) en *errem*s (naast *erreme* ‘armen’) worden voor het Wierings genoemd. Relatief vaak komen benamingen voor manspersonen voor; in ieder geval blijven die zoals blijkt het langst bestaan. Ze laten geografisch ook de grootste verspreiding zien: voorbeelden hiervan zijn *knechts* dat echter niet in het noordoosten voorkomt, en *zoons* dat niet brabants is. Regionaal gezien is de uitgang in het Middelnederlands vooral vlaams; in het Hollands is hij dan minder frequent dan in het Vlaams maar in latere fasen en ook in hedendaagse dialecten blijkt de -s wel degelijk goed hollands te zijn. Heden ten dage is de -s vooral kenmerkend voor West- inclusief Frans- en, weliswaar in geringere mate, ook voor Oost-Vlaanderen; hij komt echter steeds minder vaak bij jongeren en in de hogere klassen voor. Voor laatstgenoemd gebied wordt een sterke teruggang gemeld, vooral wanneer het woord in kwestie op een obstruent eindigt. Regionaal en sociaal hebben we hier dus met een relictsituatie te maken. Ouder westvlaams *neusdoeks* laat zien dat terwijl de -s in het ongelede woord verdwenen is, hij in het gelede nog kan voorkomen. Zijn grootste succes heeft de -s gehad bij woorden op -er (ook vlaams -ere in bijv. *riddere*), -el, -en, -em: mnl. *cloosters*, *ridders*, *duvels*, *deks*, *teks*, *besems*, vergelijk overigens ook, met -er plus dentale occlusief, *baaiers*. De substantieven in kwestie kunnen van oudsher tot verschillende stammen behoord hebben: *teken* was blijkens got. *táikns* een feminiene i-stam, *besem* blijkens osa. *besmo* een masc. n-stam, terwijl *clooster*, *duvel*, *deken* ‘ambt’ leenwoorden (lat. *claustrum*, gr. *diabolos*, lat. *decānus*) zijn. De -s-uitgang had vooral succes wanneer er ambiguïteit mee kon worden opgelost, namelijk in het geval van de substantieven op -ere (oude jā-stammen, met -ere, ontleend aan lat. -āreis): *riddere* – *riddere* > *riddere* – *ridders*. Vergelijk in dit verband ook onl. *helpere* in de vorige paragraaf. Voor het relatief sterke succes in het Vlaams zie hieronder. De -e-pluralis (uit -a) is in de meer naar binnen gelegen gebieden (Limburg, Gelderland, Utrecht) inheems; daarnaast komt in Brabant -en voor: *ridder* – *ridderen*. Het Nederfrankisch buiten het kustgebied sluit zo aan bij het hoogduitse taalgebied. Opvallend is dat de s-pluralis vaak bij persoonsnamen optreedt, dus bijv. bij *ridder*; van daaruit heeft hij zich verbreid naar namen voor dieren en dingen: *reiger*, *akker* e.d., niet of maar weinig naar feminina (wel bij *zuster*). Ook bij de monosyllaba spelen zoals we al gezien hebben, persoonsnamen een opmerkelijke rol. Vergelijk nog altijd stdnl. *portiers* (van een hotel) tegenover *portieren* (van een auto), met dus ook betekenisdifferentiatie. De vele franse leenwoorden (waarvan *portier* een voorbeeld is) zijn de -s komen versterken. Vernederlandsing kan tot een pluralis op -en leiden: vgl. *officiëren* (hoewel het een persoonsnaam is; in het Zuiden is overigens *officiers* heel gewoon), ook *portieren* (zie boven). Recent wordt de s-pluralis versterkt door de vele engelse leenwoorden: vgl. *flats* (*flatte* nog substandaard), *lifts* (*liften* ook al standaard), *sporten* (en niet *sports*). Dat -s vaak voorkomt na sjwa plus liquida of nasaal kan verband houden met de voorkeur voor de trochee (zie Kl. 16.4); in

gevallen als *monniken* en *lemmeten* (en dus niet *monniks*, *lemmets*) komt die voorkeur echter niet voor de dag.

Er is wel aan engelse invloed gedacht, via het Nauw van Calais, maar voor de ontlening van een uitgang moet er dan wel van een intensieve vorm van tweetaligheid sprake geweest zijn, die historisch moeilijk waar valt te maken. Bovendien kwam nu juist in het deel van Engeland waaraan we in dit verband moeten denken, nl. Kent, het -s-meervoud in tegenstelling tot het noordelijke Engels betrekkelijk weinig voor. Bovendien is het vreemd dat het Middelnederlands meestal niet de middelengelse uitgang -es laat zien maar in overweldigende mate -s (met dus een relatief vroege sjwa-apocope). Er zou eerder aan een vorm van tweetaligheid langs de taalgrens gedacht kunnen worden, dus aan franse invloed. Aan een vreemde herkomst, hoe dan ook, behoeven we echter niet per se te denken; als in het zuidwesten vanaf het eind van de 13^e eeuw de -s-pluralia een steeds grotere concurrent worden voor de pluralia op -en, kan dat ook komen doordat men de -s-vormen vaker durft te gaan schrijven. Ook is het niet nodig, zelfs niet aanbevelenswaardig om aan een vorm van culturele beïnvloeding, vanuit het Frans, te denken, namelijk via de vele leenwoorden; vanuit de leenwoorden zou de -s zich dan verder hebben uitgebreid. Franse leenwoorden blijken er geen moeite mee te hebben om zich bij de autochtone pluralisvorming aan te sluiten: vgl. bijv. *baroen* – *baroene*. Bovendien zou zo'n uitbreiding naar inheemse woorden heel bijzonder zijn; meestal blijven ontleende pluralisuitgangen tot de vreemde woorden beperkt (vgl. uit het Latijn: *museum*, *musea*). Een bezwaar van de verklaring uit het Frans is ook dat de -s in de franse masculina van die tijd alleen in de accusatief pluralis voorkwam; daarom valt eerder aan de feminina te denken met -s zowel in de nominatief als in de accusatief pluralis. Dat heeft dan weer als bezwaar dat de middelnederlandse -s nu juist niet vaak in het femininum optreedt. Met zo'n prestigieuze invloed is ook moeilijk te rijmen dat de -s, in ieder geval bij inheemse woorden, vaak minder status heeft dan het concurrerende -en-meervoud: vgl. *vaders* tegenover *vaderen*, *tekens* tegenover *tekenen*. Het -e-meervoud was vooral frankisch en daardoor in het begin ook het meervoud van de frankische bovenlaag. Daaraan kan het zijn ietwat hogere status te danken hebben en dat kan ook gemaakt hebben dat het -s-meervoud in geschrifte, althans bij inheemse woorden, niet meteen en niet al te vaak te voorschijn komt.

Het is dus vooral in het Vlaams dat de -s succes heeft gehad. Het aantal woorden op -ere en ook op -ele, -ene en -eme (sjwa plus sonorant plus sjwa) breidde zich daarin sterk uit door zogeheten omsyllabering: in pauzepositie veranderden singularia als *zust(e)r*, *voog(e)l*, *leug(e)n*, *beez(e)m*, met min of meer sonantische liquida of nasaal, in *zust(e)re*, *voog(e)le*, *leug(e)ne*, *beez(e)me* (zie Kl. 17.9). Er was daardoor in een sterk toegenomen aantal gevallen geen verschil meer met de meervouden: *zust(e)re* – *zust(e)re*. Hoewel genoemde omsyllabering in het Brabants niet plaatsvond en de pluralis-n er een sterke positie had en nog heeft, kon door vlaamse invloed de -s ook in dat dialect doordringen. Ook in andere dialecten, o.a. het Hollands, en via het Hollands in de standaardtaal is de -s een belangrijke uitgang geworden, vooral weer na -el, -er, -em, -en: vgl. *vogels*, *bakkers*, *bezems*, *wagens*, ook wel na -e: *gebergtes*. Ook hier kan vlaamse invloed in het spel zijn maar ook kan, bij sjwa plus sonorant, de (hierboven al genoemde) voorkeur voor de trochee bevorderlijk geweest zijn. In het noordoosten was de -e na sjwa plus sonorant al vroeg door apocope verdwenen; vooral de -s bleek een geschikt middel te zijn om het onderscheid met de singularis te herstellen. Westelijke invloed kan hierbij in het spel geweest zijn. Maar vergelijk bijv. twents *vuuegel* bij *voegel* zonder -s maar met Umlaut. Hoe ver de westelijke invloed is gegaan, is de vraag; in ieder geval komt het s-meervoud bij sjwa plus sonorant ook in het Fries, het Nederduits en het Limburgs voor. In het Nederduits kan een factor geweest zijn dat bij substantieven op -e (*herde* 'herder' – *herdes*) de oude-s-uitgang (osa. -os/as) nog bewaard was gebleven. Het Hoogduits is afgezien van nederduitse invloed ervan vrij gebleven: vgl. *Fischer* – *Fischer* met pluralis = singularis, *Apfel* – *Äpfel* met Umlaut, *Muskel* – *Muskeln* met pluralis-n. Het Hoogduits heeft echter wél de -s in *Fräuleins*, *Jungens*, *Kerls* (dialectisch), verder vooral in franse

leenwoorden: *Chefs, Hotels, Leutnants*. Opvallend is dat voor het Gronings ook in andere gevallen (dan met sjwa of sjwa plus sonorant) -s genoemd wordt: *aarms* ‘armen’, *boteram*s ‘boterhammen’, *rooms* ‘ramen’, *schelms* ‘schelmen’ (vaak weer monosyllaba). Hebben we ook hier een doorwerking van de oudsaksische -os/-as-uitgang? Vergelijk ook *vergoaderns* ‘vergaderingen’, *rekens* ‘rekeningen’ met -en uit -ing, dus in feite toch weer bij sjwa plus sonorant. Pluralia op -ings worden overigens voor meer dialecten genoemd, bijvoorbeeld ook het Westfries en het Wierings. 16^e-eeuwse hollandse monosyllabische voorbeelden op -s zijn *arms, boom, schoorsteens*, 17^e-eeuwse *beuls* (met d-syncope uit *beudels*; Bredero) of *schelms* (Vondel). Deze gevallen liggen in het verlengde van de genoemde middelnederlandse monosyllaba. De 17^e-eeuwse grammatici, gesteund door Hooft en Vondel, maakten verschil tussen *nakoomers* en *den naekoom'ren* als datief, terwijl Huygens -en gebruikte na -el of -er. In de standaardtaal vinden we de -s nog bij een aantal persoonsnamen, naast reeds genoemd *knechts* en *ooms* in *koks, maats, bruijgoms*, in het substandaard ook wel in andere woorden, bijv. in (*spoor*)*booms*. Vooral echter komt in de standaardtaal de -s behalve na (al vaker genoemd) el, -er, -em, -en na suffixen voor: na -aar (*dienaars*), -erd/-aard (*viezerds, lafaards*), -ier (*tuiniers*), alle drie van franse oorsprong, en na diminutiefsuffixen (*plantjes*). Ook na -e komt vaak de s voor hoewel er dan geen ritmische reden voor is: *gemeentes, gebergtes* enz.; *ziektes* is bijna in het hele taalgebied de gewone vorm maar heeft wel -n in West- en Frans-Vlaanderen. Vermijding van ambiguïteit kan hierbij een rol spelen: bij n-apocope ontstaat er (uit *gemeenten* enz.) een pluralis die gelijk is aan de singularis. Feminine, uit het Frans ontleende persoonsnamen kregen toch al een -s: *ouvreuses, manicures, studentes*. Het is ook mogelijk dat we hier nog een doorwerking hebben van de oude zwakke flexie (van vooral feminina) waarin de pluralis een uniforme n-uitgang had (zie par. 6). Ook hier kan ambiguïteit vermeden worden: vgl. *studentes* (alleen vrouwen) tegenover *studenten* (ook mannen). Homonymievermijding is in het spel bij *middels* (van het lichaam) tegenover *middelen* en bij *hemels* (van bedden) tegenover *hemelen* (van God). Verder is er een stilistische factor in het geding waarop hier boven al is geattendeerd: (voor)vaderen en tekenen (bijv. in *de tekenen des hemels*) klinken plechtig, *vaders* en (*letter*)*tekens* daarentegen gewoon. Vergelijk ook uit bijbelse taal (*het huis met*) *bezemen keren, de vogelen des hemels, dienaren* tegenover *dienaars*. Men spreekt daarom ook van *engelen* en *apostelen* en niet van *engels* en *apostels*. Ten slotte is er een zekere voorkeur voor -en bij collectiva te constateren: vgl. behalve *middelen, hemelen, vogelen, engelen, apostelen* ook *heidenen*, misschien verder nog *appelen* tegenover *appels* (vergelijk *waar liggen de appelen?* met *ik heb drie appels gegeten*). Ook bij de op -e eindigende substantieven is er enig verschil in status, vgl. meer informeel *gemeentes* en meer formeel *gemeenten*; de -s wordt echter steeds vaker gebruikt. Hierdoor is er een nieuw geval van betekenisdifferentiatie ontstaan met *waarden* (bijv. in *normen en waarden*) tegenover *waardes* (die men op de thermometer afleest). Een dergelijke differentiatie, waarmee we bij een monosyllabum terechtkomen, vinden we ook bij *maten* (van kleding) tegenover *maats* (personen). Ten slotte kan opgemerkt worden dat de -s ook nog in een aantal bijzondere gevallen wordt gebruikt: (*al die*) *waaroms* (zelfnoemfunctie), *kruidje-roer-me-niet's* (zinwoord), *janpleziers* (eigenaam plus gewoon substantief), *efs* (letter). Dat wil niet zeggen dat de -s hier als de meest voor de hand liggende uitgang te voorschijn komt: kinderen zullen hier meervouden op -e(n) vormen (zoals ze ook in plaats van *trem*s ‘trammen’ *tremme* zeggen). Een pluralis op -n (voor zover uitgesproken) treedt steeds op in gevallen waarin van substantivering sprake is: *de goeden en de kwaden*.

Kort samengevat: afgezien van de monosyllaba en van leenwoorden doen zich in het Middelnederlands bij de substantieven op sjwa plus sonorant c.q. sonorant plus sjwa de volgende mogelijkheden voor: pluralis gelijk aan singularis, -e, -en, -s (de laatste uitgang in toenemende

mate). Het Standaardnederlands heeft een afwisseling van -en en -s, ook bij substantieven op sjwa; het heeft daarnaast de -s bij leenwoorden en nog in enkele monosyllaba.

3.7.3. HET NEUTRUM

Van het neutrum zijn de genitief en de datief steeds gelijk aan die bij de masculina. In de singularis zijn de nominatief en de accusatief gelijk en ook gelijk aan de accusatief van de masculina die hierboven besproken zijn. Het zijn dus de pluralisvormen en daarvan met name de nominatief en accusatief die weer aan elkaar gelijk zijn, die om een aparte bespreking vragen. De genitief en datief pluralis zijn weer gelijk aan die bij het masculinum.

In het Gotisch vinden we als uitgang -ǣ teruggaande op pgm. -ō, pie. -eh₂ > -ā waaruit ǣ in lat. *iuga* bij *iugum* 'juk'. Als gevolg van sterk accent vinden we de oude ō nog terug in het gotische demonstrativum nom. en acc.pl. neutrum *þō*. Deze ō wordt buiten het Gotisch tot ũ welke vocaal na lange syllabe wordt geapocopeerd: vgl. osa. *word* 'woorden' tegenover *fatu* 'vaten'. Hieraan beantwoorden in het Middelnederlands resp. *wort* en *vate*; vgl. oudgents kortsyllabig *facu* bij **fac* 'vak land' en *Wintreshovo*. Analogisch komen echter bijv. *die worde* en *die dal* bij *dat wort* en *dat dal* voor; een uitgangslotte vorm komt in de genitief soms, in de datief zelden voor. De -e wint ten slotte: *woorde*, *dale*; dit proces tekende zich al in het Oudnederlands af. Ontbreken van numerusverschil werd blijkbaar als onbevredigend ervaren. Later ontstaan met de analogische meervouds-n: nnl. *woorden*, *dalen*. Relicten met een uitgangslotte pluralis komen nog dialectisch voor (o.a. *schaap*), verder *been* in stdnl. *van kindsbeen af* en (*er was veel volk op*) *de been* en *jaar* in bijv. *drie jaar*. Een uitgangslotte pluralis kan ook bij bepaalde consonantstammen (zie par. 10) voorkomen, bij *maand* en *voet* (als maat begrepen: *honderd voet*, vgl. ook *onder de voet lopen*), en bij een wortelnomen *man* (*drie man*, par. 11). De uitgangslotte pluralis is productief geworden wanneer er een numerale voorafgaat; het substantief heeft dan een kwantificerende betekenis: 'tijdperk', 'maat', 'gewicht', 'munt', 'prijs' enz., en hoeft geen neutrum meer te zijn. Men kan hier van *maatwoorden* spreken. Gevallen als *drie uur*, *jaar*, *voet*, *man* kunnen het uitgangspunt gevormd hebben; *drie maand* doet dialectisch aan terwijl *drie week* niet voorkomt. Ook *drie eeuw* (dit ligt buiten de dagelijkse ervaring) lijkt niet goed mogelijk. Verdere voorbeelden zijn *drie el*, *meter*; *ons*, *pond*, *kilo*, *gram*; *gulden*, *euro*. Het numerale in kwestie moet bepaald zijn; uitzonderingen zijn *menig jaar*, *een enkel jaar*. Wordt bijv. in *tien euro's* de pluralis gebruikt, dan denken we niet aan de waarde ('tien euro') maar aan tien losse munten.

Samengevat: het Middelnederlands kan een pluralis gelijk aan de singularis hebben, in het Standaardnederlands is er verschil en gaat de pluralis analogisch uit op -en. Maatwoorden na een numerale hebben gelijkheid van de beide numeri.

3.7.4. Jǣ- EN wǣ-STAMMEN

De jǣ-stammen (oorspronkelijk met een j-suffix) gaan over het algemeen zoals de ǣ-stammen. In het Gotisch komen twee types voor: *hǣrdeis* 'herder' (met een lange stam: -ērd-) en *harjis* 'leger' (met een korte stam: -ār-) met daarbij als gen.sg. resp. eveneens *hǣrdeis* en *harjis*. We zullen hier niet ingaan op een mogelijke verklaring van deze vormen; het is de Wet van Sievers die hiervan toepassing is. Op die wet bestaat nogal wat (analogische) uitzonderingen: vgl. got. *arbjis* 'erfenis' waar we na lange stam -eis zouden verwachten, en vgl. bijv. ook bij het zwakke werkwoord (klasse 1) *sōkei* imperatief bij *sōkjan* (lange stam) maar ook *nasei* en niet **nasji* bij *nasjan* (korte stam). Afgezien van de besproken vormen komen de gotische uitgangen overeen met de gewone ǣ-stammen met dien verstande dat er in de uitgangen steeds een j of, auslautend, i

voorkomt: *haírdja*, *haírdi* enz. Een voorbeeld van een neutrum is got. *kuni* ‘geslacht’ met een nom.sg. die zoals gebruikelijk gelijk is aan de acc.sg. en eenzelfde vorm in de nom. en acc.pl.: *kunja*; verder zijn de uitgangen gelijk aan de masculina.

Het Oudsaksisch heeft resp. *hirdi*, *heri* ‘menigte, volk’, beide masc., *kunni* ‘geslacht’ neutr. met in de gen. -ies/-ias en verder vóór de *ǣ*-stam-uitgangen een *i* (die al wel eens verdwenen kan zijn): *hierdie*, *hirdi* enz. Deze *i* heeft z’n sporen achtergelaten in *i*-Umlaut of als hij teruggaat op een oudere *j* ook in jod-geminatie: vgl. osa. *heri* ‘menigte, volk’ met *i*-Umlaut en latere rekking (mnl. *here* ‘leger, menigte’ neutrum!, nnl. *heerbaan* enz.), osa. *kunni* waarschijnlijk al met Umlautsvocaal [ø] en met jod-geminatie (mnl. *conne* fem. of neutr.!, nog *van beiderlei kunne*), osa. *endi* ‘einde’ masc. met *i*-Umlaut van *ǣ* (got. *andeis* masc., onl. *ende* masc. of neutr., mnl. *ende*, *einde* id., nnl. *end*, *eind*). Let op het wisselende genus dat aan de orde zal komen in par. 16.4 dit hoofdstuk. Zoals blijkt gaan de middelnederlandse vormen op -e uit; dit bevorderde de overgang naar de zwakke flexie, te meer omdat -e met uitzondering van de datief ook de uitgang van de pluralis was geworden en er dus veel samenvallend tussen singularis en pluralis was. In het moderne Nederlands gaat een mogelijke pluralis nu op -en uit: *einden*, bij een singularis met mogelijke sjwa-apocope: *heer*, *kunne*, *eind* naast *einde*. Van oudsher kwam overigens in nom. en acc.sg., als onverbogen vorm dus, een kort type voor, bijv. mnl. *ric*, *pit* enz. (zie Kl. 34.6) en *bed*, *net*, reeds osa. *bed*, *net*, met vroege apocope (got. *badi*, *nati*; steeds neutrum). Vormen op -er(e), -aar (uit lat. -*ārius*, got. -*areis*): *ridder*, *dienaar*, zijn oude *jǣ*-stammen; ze hebben hun -s-pluralis aan de *ǣ*-stammen ontleend (zie par. 7.2).

Bij de *wǣ*-stammen moeten we voor het Gotisch weer rekening houden met het verschil tussen korte en lange stam. Een voorbeeld van een korte stam is *triu* nom. en acc.sg. neutrum waarin de *w* in de Auslaut *ũ* geworden is; na een lange vocaal c.q. diftong blijft de *w* echter staan: *snáiws* nom.sg., ook *snáiw* acc.sg.masc. Een voorbeeld van een lange stam is, eveneens met behoud van *w*, *waúrstw* ‘werk’ nom. en acc.sg.neutrum. Verder zijn de uitgangen gelijk aan die van de *ǣ*-stammen weliswaar met daarvóór steeds een *w*: *triwis* gen.sg., *triwa* dat.sg. enz. Uiteraard geldt weer voor de neutra dat qua uitgang nom. en acc.sg. gelijk zijn aan elkaar en aan de acc.sg.masc. (*triu*, *snáiw*) evenals nom. en acc.pl. (*triwa*). Een voorbeeld van een korte stam is ook got. *skad-us* nom.sg.masc. uit **skad-ws*, acc. sg. *skadu*; *skadus* is vanwege de overeenkomstige staart van het woord *u*-stam geworden (vgl. *sunus*).

In het Oudsaksisch vinden we voor auslautende -*w* -*ǝ*: *trio/treo*, *snēo* (dat.sg. *trewē*, gen.sg. *snēwes*), in het laatste geval ook met verlies van *ǝ* *snē* (te verwachten na lange vocaal). Die -*ǝ* heeft ook het Oudnederlands in *horo* nom. en acc.sg. ‘slijk’. Voor *waúrstw* vinden we geen parallel in het Oudsaksisch maar we kunnen *sang* vergelijken (got. *saggws*) met verlies van *w* waardoor het woord naar de *ǣ*-stammen is overgegaan. In de Inlaut ontwikkelde zich tussen consonant en *w* bij wijze van svarabhakti een [y]/[o]-klank: osa. *baluwes*, *balowes* gen.sg. bij *balu/balo* ‘kwaad’, maar vergelijk zonder zo’n vocaal onl. *horwes* ‘van slijk’. We kunnen in het Nederlands onverbogen vormen (nom. en acc.sg.) zonder een *w* en verbogen vormen met een *w* verwachten; door Ausgleich is het verschil verdwenen: vgl. *sneeuw* (ook ww. *sneeuwen*) naast mnl. nog *snee* (doublet) en ook du. *Schnee*. De svarabhakti-vocaal heeft zich blijkens *schaduw* naast *schaduwen* paradigmatisch veralgemeend. Zie ook Kl. hfdst. 33.

3.8. DE ĩ- EN ũ-STAMMEN

	got.	got.	osa.	osa.	osa.	mn.	mn.	mn.	nn.
	masc.	fem.	masc.L.	fem.L./K.	masc.K.	sterk	sterk	zwak	
nom.sg.	gasts	deþs	gast	dād/stedi	stiki	gast	daet	steke	gast daad steek
gen.sg.	gastis	dedáis	gastes	dādi/stedi	stik(i)es	gasts	daet	steken	
dat.sg.	gasta	dedái	gaste	dādi/stedi	stiki(e)	gaste	daet	steken	
acc.sg.	gast	deþ	gast	dād/stedi	stiki	gast	daet	steke	

nom.pl.	gasteis	dedeis	gesti	dādi/stedi	stiki(os)	gaste	dade	steken	gasten daden steken
gen.pl.	gaste	dede	gestio	dādio	stikio	gaste	dade	steken	
dat.pl.	gastim	dedim	gestium/on	dādium/on	stikium/on	gasten	daden	steken	
acc.pl.	gastins	dedins	gesti	dādi/stedi	stiki(os)	gaste	dade	steken	

L = langstammig, K = kortstammig. Voor *stedi* kunnen we voor de niet overgeleverde gen.pl. en dat.pl. met *dād* overeenkomende vormen aannemen.

-Inleiding. Ook de i-stammen vinden we in het Latijn terug: vgl. *host-is* masc. ‘vijand’, *turris* fem. ‘toren’ (pgm. *iz); er is, oorspronkelijk ook in het Germaans, geen verschil in flexie naar genus. Bij de kortstammige komen zeldzame neutra voor als lat. *mare* ‘zee’ dat we als *mari-* terugvinden in got. *mari-sáiw*s ‘meer’, osa. *meri*, mn. *mere*, nn. *meer*. Zoals bij de bespreking van de casus zal blijken, laat het stamvormende suffix oorspronkelijk Ablaut zien. Voor het Germaans moet onderscheid gemaakt worden tussen lange en korte i-stammen omdat in de nominatief en accusatief singularis de i (uit resp. pie./pgm. *iz en *in) na lange stam verdween: vgl. got. *deþs*, *deþ*, ook osa. *dād*, *dād* met kortstammig osa. *stiki*, *stiki* ‘steek’, maar got. *mats*, *mat* ‘voedsel’, en niet *matis, *mati naar analogie van de langstammige. De masculiene i-stammen met lange stam zijn blijkens het Gotisch in de singularis al vroeg naar de dito ā-stammen overgegaan: vgl. *gasts* in het schema hierboven met *dags* bij de ā-stammen; dat de nom. en acc.sg. al aan elkaar gelijk waren, is hier van invloed geweest. Vergelijk ook de flexie van osa. langstammig *gast*. De kortstammige masculiene i-stam *stiki* heeft zich aangepast aan de jā-stammen (*heri*), in dit geval ook in de plur.nom. *stikios* (naast *stiki*; ook dat.sg. *stiki* kan een oude -i-stam-vorm zijn). De osa. feminiene i-stammen hebben in de gen. en dat.sg. -i als uitgang; -i(-) vinden we ook steeds in de pluralis-uitgangen. In de nom. en acc.sg. (onverbogen vormen) ontbreekt de -i zoals al opgemerkt na lange stam (*dād*) terwijl de kortstammige overal -i(-) hebben: *stedi* ‘plaats’. Bij de kortstammigen kunnen we dus door het hele paradigma heen i-Umlaut verwachten, bij de langstammige masculina alleen in de pluralis en bij de dito feminina alleen in de verbogen vormen. Bij de langstammige masculina is hij echter analogisch verdwenen: vgl. *gast* – *gasten* met du. *Gast* – *Gäste*; het Middelnederlands laat zien dat dit al vroeg gebeurd moet zijn. Ook de Umlaut in de verbogen vormen van het femininum verdwijnt vaak analogisch: vgl. *daad* (pl. *daden*), ook du. *Tat* (pl. *Taten*), maar soms wint de Umlaut: *geweld* < *giwaldi (naast mn. *ghewout*, du. *Gewalt*), *Schelde* (vgl. *Scaldis*, naast *Schouwen* < *Schouden*); *schuld* (naast *schout*), *geduld* (naast du. *Geduld*, mn. *ghedout*). Zie Kl.

hfdst. 30. Het Middelnederlands laat zien dat de betreffende Umlautsalternanties al vroeg zijn weggenivelleerd.

-nom.sg. De oude uitgang *iz stond in de nultrap. Merk op dat het Gotisch weer de -s heeft bewaard in tegenstelling tot het Oudsaksisch. Het Middelnederlands heeft een uitgangsloze vorm: *gast*, *daet* (na lange stam) of een vorm op -e: *steke*, *stede* (na korte stam), corresponderend met osa. *gast*, *dād*, *stiki*, *stedi*.

-gen.sg. Voor de masculina zie de ā- of jā-stammen. Het Gotisch heeft bij de feminina de oude -áis-uitgang (pgm. *ois) bewaard; vergeleken bij de nominatief op -iz (nultrap) hebben we hier het stamvormende suffix in de ö-trap. Uit *-aiz kan (via -æiz, samengetrokken in ī) osa. -i (*dādi*, *stedi*) worden afgeleid welke uitgang we in het Oudnederlands als -e terugvinden in bijv. *crefte* ‘kracht’ met i-Umlaut. Bij mnl. *daet* hoorde oorspronkelijk *dade* maar onder invloed van de nominatief en accusatief is dat *daet* geworden. Reeds in het late Oudnederlands kan men deze aanpassing constateren evenals bij de datief (zie hieronder). Onl. *nahtes* moet op analogie naar -stam *daghes* berusten waarmee het vaak gecombineerd voorkwam: *daghes inde nahtes*. Mnl. *steke* en *stede* hebben op grond van de auslautende -e (uit -i dus) onder invloed van de oude n-stammen de zwakke flexie gekregen: *steken*, *steden*.

-dat.sg. Voor de masculina zie weer de ā- of jā-stammen; naast osa. *stikie* komt echter *stiki* voor. Het Gotisch heeft -ái bij de feminina, denkkelijk een oude locatief-uitgang (pie./pgm. ēi), die in het Westgermaans (via -æi; osa. *dādi*, *stedi*) samenviel met de uitgang van de genitief in -i. De datief-alias locatief-uitgang zou dan wat het stamvormend suffix betreft een rekkingstrap vertegenwoordigen. Het Oudnederlands laat in *crefte*, met -e uit -i, Umlaut zien; vergelijk voor het Middelnederlands met *crachte*, *bi nachte*, *bi noede*, *van schulde*. Het tweede voorbeeld vinden we als *bij nachte* in een kerstlied terug (*De herdertjes lagen bij nachte*) maar de vraag is of het lied wel zo oud is. Het Middelnederlands heeft weer een uitgangsloze vorm bij *daet* voor ouder *dade* zoals bij de genitief. Vergelijk voor het late Oudnederlands *van thero magath* naast *magathe* ‘van de maagd’, beide ook zonder i-Umlaut. Voor het verloop van *steke* en *stede*, met auslautende sjwa dus uit -i, naar de zwakke flexie vergelijk de genitief.

-acc.sg. De oude uitgang *in stond in de nultrap. De na korte stam bewaarde -i (osa. *stedi*) is in het Middelnederlands sjwa geworden: *steke*, *stede*. Er is samenvallend met de nominatief. Na lange stam vinden volgens verwachting zonder auslautende -e mnl. *gast* en *daet* (osa. *gast*, *dād*). Voor *gast* vergelijk weer de ā-stammen.

-nom.pl. De pie./pgm. uitgang was -ei-es (met ē-trap in het suffix); hieruit resulteerde zowel got. -īs <eis> als osa. -i. Voor osa. -ios zie de inleiding bij deze paragraaf. Vergelijk onl. *crefti* naast *crefte*, met i-Umlaut. In het Middelnederlands vinden we -e: *gaste*, *dade*; *steke* en *stede* hebben in alle casus de n-pluralis van de zwakke flexie aangenomen. Klankwettig zou namelijk met uitzondering van de datief de pluralis aan de singularis gelijk zijn: *steke/stede* – *steke/stede*. *Steden* is ook als pluralis bij *stad* gaan fungeren dat een ontlending aan het Duits moet zijn.

-gen.pl. Het Gotisch heeft weer de bijzondere ē-uitgang uit pgm. *ei-an (met ē-trap; zie bij de ā-stammen), die in deze klasse (vgl. *ei-) ook z’n oorsprong heeft. Uit een variant *i-an (nultrap) ontwikkelde zich osa. -i waarachter de o-uitgang van de ā-stammen werd toegevoegd. Het Oudnederlands heeft zich geheel aan de ā-stammen geconformeerd: *crefto*. Het Middelnederlands heeft een vorm op -e naast de zwak geworden vormen *steken*, *steden*.

-dat.pl. Het Gotisch heeft -im uit pie./pgm. *-imus (nultrap); het Oudsaksisch kan het u/o-element (-ium, -ion) aan de ā-stammen hebben ontleend. Vergelijk verder nog oude westgermaanse datievormen op -ms in latijnse inscripties: *Vatvims*, *Aflims* (namen van moedergodinnen; vgl. Kl.

9.2.1). Het Oudnederlands heeft te verwachten *creftin* maar onder invloed van de *ǣ*-stammen ook *crefton*, het Middelnederlands een vorm op *-en*.
acc.pl. Het Gotisch heeft *-ins* uit pie./pgm. **ins* (> **inz*, nultrap) waaruit ook de oudsaksische uitgang *-i*, onl. *-e* (vgl. *crefte* met Umlaut), mnl. *-e* (maar *-en* in zwak geworden *steken*, *steden*) verklaard kan worden. Voor osa. *stiki(os)* zie boven.

De *u*-stammen vinden we als aparte groep nog duidelijk in het Gotisch terug, met ook nu Ablaut in de uitgangen. Vergelijk met *ǣ*-trap got. *sunjus* nom.pl. uit pie. **sun-ew-es* via pgm. **-iw-iz* (met syncope van de laatste *ǣ* en overgang van *īw* in *jū*), ook *sun-iw-e* gen.pl., met *ō*-trap (pgm. **au*) *sunáus* gen.sg., met *ē*-trap (pgm. **-ēu*) *sunáu* dat.sg. (oorspronkelijk locatief), met nultrap *sunus* nom.sg., *sunu* acc.sg., *sunum* dat.pl., *sununs* acc.pl. Ook bij de *u*-stammen is het onderscheid tussen lang en kort van belang: vgl. osa. *luft* ‘lucht’ met apocope tegenover *sunu* ‘zoon’ zonder apocope. Anders dan bij de *i*-stammen heeft in het Gotisch de analogie hier ten gunste van het (kortstammige) type *sunus* gewerkt: vgl. langstammig *handus* fem. (en niet **hands*). Neutra zijn weer vrij zeldzaam: lat. *pecu*, verwant met got. *faīhu*, ndl. *vee* (zie Kl. 33.8); got. *filu*, mnl. *vele*, nnl. *veel* (oorspronkelijk substantief). In het Westgermaans gingen de *u*-stammen, die duidelijk in de minderheid waren, naar de *i*- of soms ook tot de *ǣ*-stammen over. Aan osa. *sunu*, nom./acc.sg., ook naast *suno* dat.sg., verder dat.pl. *sunum* is nog te zien dat het een *u*-stam is (of was). Got. *fotus* ‘voet’ is een *u*-stam maar is oorspronkelijk een wortelnomen (pie. **pōd-s* nom.sg.masc.); een vergelijkbaar geval is got. *tunbus*. Uit osa. nom. en acc.pl. *fōti*, onl. *fuoti/e*, vgl. ook du. *Füße*, blijkt dat het woord onder de invloed van de *i*-stammen is gekomen. De onl. gen. en dat.pl. zijn resp. *fuoto* en *fuoti/on*. Hieronder zullen we meestal alleen nog maar van *i*-stammen spreken en de eventuele oorsprong in een *u*-stam verwaarlozen.

In het Middelnederlands resulteert dus sterk *daet* – *dade* (dat.pl. *daden*), zwak *steke*, *stede* (nom. en acc.sg., verder *steken*, *steden*). Het moderne Nederlands heeft *daad* – *daden* met *-en* door latere analogie en *steek* – *steke(n)* naast zonder sjwa-apocope *stede* – *stede(n)* (welke laatste vorm ook als pluralis bij *stad* fungeert).

3.9. DE s-STAMMEN

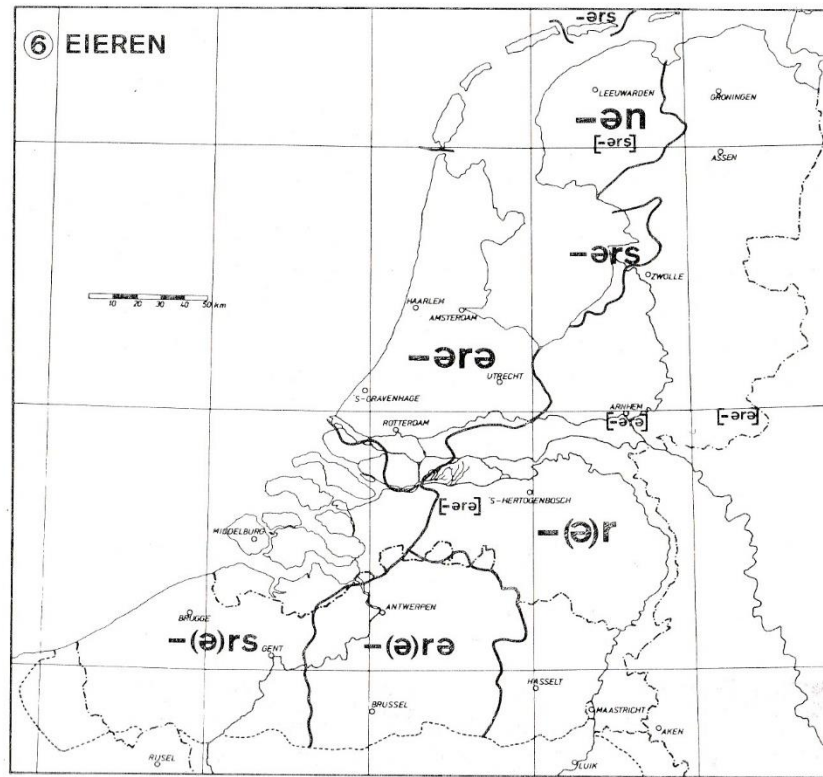
De proto-indo-europese *es/os*-stammen (steeds als neutrum in het Germaans overgeleverd: pgm. *-iz/az-* met grammatische wisseling) worden in het Gotisch niet teruggevonden; ze zijn daar naar andere stammen overgelopen. Een voorbeeld is *riqis* ‘duisternis’ dat een *ǣ*-stam is geworden evenals *ahs* ‘aar’ dat verwant is met ndl. *aar* (< **aḡaz*) waarin de *r* een deel van de stam is geworden. In het Duits en het Nederlands hebben de *s*-stammen een belangrijke doorwerking gehad, namelijk in de *er(en)*-pluralia: *Kind* – *Kinder*, *kind* – *kinderen* (stapelvorm met *-er* plus *-en*) enz. Het *iz/az*-element is in de nom. en acc.sg. verdwenen: osa. ohgd. *lamb* (oorspr. misschien een *a*-stam); in de nom. en acc.pl. werd **iz-ō* tot **iru* (rhotacisme) > *-er* waarbij de *i* Umlaut veroorzaakte: vgl. oghd. *lambir*, du. *Lämmer* (het Oudsaksisch vertoont weinig resten, wel *brōðer/ar* sg., *gibrōðer/ar* pl. maar *brōðrun/on* dat.pl.). De *ū* werd vroeg geapocopeerd zodat de Wet van Sievers (Kl. 34.9) waardoor de *ī* verdwenen zou zijn, niet kon werken. Ook in de andere verbogen vormen komt een uitgang met *r* voor: vgl. bijv. ohgd. *lambiro* (gen.pl.), *lambirum* (dat.pl.) met *ī* conform de acc. en nom.pl.; singularisvormen met *r* zijn schaars. Het oude stamvormende suffix is uiteindelijk pluralissuffix geworden (exaptatie; zie par. 4). De singularis-vormen hebben zich aan de vocaalstammen (*ǣ*-stammen enz.) aangepast: du. *des Lamms*, *dem Lamme*; vergelijk ook gen.pl. *der Lämmer* (en niet *Lämmere* op grond van *lambiro*) met aanpassing aan de nom. en

acc.pl. conform andere stammen. De dat.pl. *den Lämmern* kan eventueel nog uit *lembirum* worden afgeleid. Het Middelnederlands heeft in de singularis eveneens *lams*, *lamme* maar in de pluralis, door analogie, vormen zonder Umlaut: *lammer* nom. en acc., ook gen., *lammeren* dat. Een mnl. pluralis *lammere*, later ook *lammeren* moet secundair ontstaan zijn; hij is vooral brabant en verder oostelijk; ook de stapelvorm *lammers* is later ontstaan. De vormen op -ers zijn algemeen zuidwestelijk, standaardtalig minder formeel, die op -eren zijn duidelijk wél standaardtalig en regionaal gezien brabant. Oostelijk zijn de niet-gestapelde vormen op -er. Analogisch hebben de betreffende pluralia zich uitgebreid, volgens het model van *lammeren*, *eieren*, *hoenderen*, *kalveren*, *runderen* ontstonden *beenderen*, *bladeren* (*blaren*), *gelederen*, *gemoederen*, *goederen*, *kinderen*, *klederen* (*kleren*), *liederen*, *raderen*, *volkeren* (let op het relatief grote aantal diernamen). Ook *benen*, *bladen*, *kleden*, *volken* komen voor met betekenisdifferentiatie: steeds is bij de -eren-variant meer van een collectieve betekenis sprake. Middelnederlandse voorbeelden, nu verdwenen, zijn *berderen* bij *bert* ‘bord’ (vgl. *te berde brengen*), *cruder* bij *cruut*, *doekere(n)*; vgl. du. *Bretter*, *Kräuter*, *Tücher*. Dialectisch zijn bijv. *steender* (hier en daar in het noordoosten) of *steenders* (vooral zeeuws). Het Middelnederlands heeft omgekeerd ook analogisch *kinde(n)*, *lamme* en *rade* bij *rat* ‘rad’. De pluralisvorming op -eren is nu niet productief meer. Ze is zeer succesvol in het Duits geweest: vgl. naast oud *Eier*, *Hühner*, *Kälber*, *Lämmer*, *Rinder* ook *Bäder*, *Bücher*, *Dächer*, *Dörfer*, *Weiber*, waarvan parallellen in het Nederlands ontbreken. Zelfs bij masculina komen -er-pluralia voor: *Geister*, *Männer*, *Wälder*. Vanuit duitse originelen zijn voor het Nederlands ongebruikelijke -er-vormen in de oudnederlandse teksten binnen gedrongen: *holer* ‘holen’, *husero* ‘van de huizen’, *locheron* ‘gaten’ enz. In het Duits is de betekenisverdeling overigens andersom: vgl. bijv. individualiserend *Wörter* tegenover collectief *Worte*, *Länder* tegenover collectief *Lande*. Er wordt voor de hier besproken pluralia wel duitse invloed aangenomen; het zojuist vermelde betekenisverschil wijst echter niet in die richting. Ook in het Afrikaans heeft de vorming extra succes gehad met *maters*, *klippers*, *bogters* bij *bog* ‘bocht’. Een rest in het Engels is *child-r-en*. Zie voor het nederlandse taalgebied kaart 11.

De -er-vormen spelen ook een rol in de woordvorming: vergelijk afleidingen als *bladeren* ww., *gebladerte*, en vergelijk samenstellingen als *Kalverstraat*, *kinderfeest*, *liederboek* (ook *liedboek*). In diverse afleidingen en samenstellingen is -er- nog slechts als verbindingselement te beschouwen: *eierschaal*, *kinderachtig*, *kinderloos*, *kinderstoel* (tenzij men *eier* en *kinder* als stamvarianten van *kind* en *ei* opvat). Een meervoudig *kinder* resp. *eier* ligt ten grondslag aan *kindertjes* resp. *eiertjes* (pl.) naast *kindjes* en *eitjes* en in ieder geval als singularia *kindje* en *eitje*.

3.10. CONSONANTSTAMMEN

Let wel: bedoeld zijn hier de germaanse consonantstammen; voor het Proto-indo-europees moet het begrip ruimer worden genomen: ook de laryngaalstammen moeten ertoe gerekend worden terwijl het bij de i- en u-stammen om klanken (i en u) gaat die zowel consonant als vocaal kunnen zijn (zgn. resonanten). De n- en de s-stammen zijn al in aparte paragrafen besproken; in deze paragraaf besteden we nog aandacht aan de r- en nd-stammen. Voordat we hiertoe overgaan, moeten terloops de (schaarse) dentaalstammen worden genoemd, bijv. *maand* (pie. **mēnōt*) bij *maan*, en de (dito) -r/n-stammen, bijv. *vuur* naast got. *fon* of *water* naast got. *wato* n-stam, gen.sg. *watins* (vgl. hett. *wātar* – *witenas*). Voor het Proto-indo-europees wordt een groepje -(t)r-stammen aangenomen, bestaande uit verwantschapsnamen. In het Latijn vinden we ze als *pāter*, *māter*, *frāter*, *soror* terug, in het Gotisch als *fadar*, *broþar*, *swistar*, *daūhtar*, in het Nederlands als *vader*, *moeder*, *broeder*, *zuster*, *dochter*. (Een vergelijkbaar equivalent voor ‘dochter’ ontbreekt in het Latijn (maar vgl. gr.

doorgedrongen welke naamval hier dus niet op -uns uitgaat. De gen.sg. *nasjandis* (niet *nasjands*), de gen.pl. *nasjande* (met de bekende ē op het eind) en de dat.pl. *nasjandam* wijzen in de richting van de ā-stammen. In het Middelnederlands is de nd-groep schaars vertegenwoordigd, afgezien van het aan het Duits ontleende *heiland* (bij *heilen*, ndl. *helen*) door *viant* (got. *fijands* bij *fijan* ‘haten’) en *vrient* (got. *frijonds* bij *frijon* ‘liefhebben’, ndl. *vrijen*). Voor de contractie in *vriend* zie Kl. 23.3. In het Middelnederlands vinden we nog de oude pluralis *viant* of *vrient*; andere oude vormen zijn zeldzaam.

Hier en daar komen nog resten van andere (vrij zeldzame) consonantstammen voor, bijv. in *maan/maand* (got. *menops*) waaraan (als het niet een wortelnomen is) een pie. t-stam ten grondslag ligt (met behoud van de t (d) in de oorspronkelijke verbogen vormen).

3.11. WORTELNOMINA

Naast *manna* is in Kl. 6.2.2 voor het Gotisch als wortelnomen *baúrgs* behandeld; van de oude uitgangen zonder voorafgaande stamsuffix is niet veel overgebleven getuige de vormen *baúrgs* (nom. en gen.sg., nom. en acc.pl.) en *baúrg* dat. en acc.sg. De gen.pl. heeft de bekende, analogische ē gekregen: *baúrge*, terwijl de dat.pl. *baúrgim* analogie naar de i-stammen moet zijn. In ndl. *burg/borg* is van het oude karakter niets meer te bespeuren evenmin als dat het geval is bij *boek*, *borst*, *nacht*, *voet*. Totaal verloop naar de u-stammen laat got. *fōtus* zien (vgl. par. 7 hierboven) evenals *tunpus* ‘tand’.

Bij got. *manna* ‘man’ gaat een groot aantal vormen analogisch volgens de n-stammen, behalve de nom.sg. *manna* de acc.sg. *mannan*, de nom. en acc.pl. *mannans* en de dat.pl. *mannam*. De vormen *mans* gen.sg., nom.pl. en acc.pl., de gen.pl. *manne* (met de analogische ē) en *mann* dat.sg. komen echter niet met de n-stammen overeen en wijzen in de richting van het oude wortelnomen. Een andere verklaring is dat we hier met een oorspronkelijke n-stam te maken hebben waarbij we moeten uitgaan van een stam *man-n met het suffix in de nultrap; in *mans* is de geminaat nn dan vóór s verkort tot n terwijl hij in *mann* en *manne* bewaard is gebleven. De overige vormen moeten op analogie naar de andere n-stammen berusten. Osa. *man* nom., dat., acc.sg. en nom., acc.pl. (naast *men*) zijn oude vormen waarnaast ook vormen conform de ā-stammen voorkomen: *manne/as* gen.sg., *manna/e* dat.sg., *manna/o* gen.pl. en *mannum/n/on* dat.pl. Het Oudnederlands laat een vergelijkbare afwisseling zien. Op basis van *mans* pl. verwachten we in het Nederlands *man* welke vorm inderdaad voorkomt: vgl. *alleman* (eng. *men* met i-Umlaut door aanpassing aan de i-stammen). Het pronomen indefinitum *men* mag hiermee niet verward worden: dit is ontstaan uit de singularis (zie hfdst. 5,10). De regelmatige pluralis is nu *manne(n)*.

3.12. STAPELVORMEN EN DUBBELVORMEN.

Behalve het geval *kinderen* zijn er meer incidentële gevallen van stapelmeervouden. Een bekend voorbeeld is *schoenen* met historisch gezien twee pluralis-uitgangen, nl. -n plus -en. De oude singularis is mnl. *scoech* met als pluralis *scoeë* waarin de χ via h gesyncopeerd is (Kl. 36.4.3); naast *scoeë* ontstond een nieuwe singularis *scoe* (vgl. du. *Schuh* – *Schuhe*) die nog in dialecten (West- en Frans-Vlaams, noordoostelijke dialecten) teruggevonden wordt. De pluralis *scoeë* werd bij de uitbreiding van -(e)n als pluralis-uitgang vervangen door *scoen*. Voorbeelden van *schoen* pl. bij *schoe* sg. komen nog wel in de 17^e eeuw voor; ook dialectisch vinden we *schoen* nog bij een singularis *schoe*. De pluralis *schoen* is nog bewaard gebleven in *schoenmaker*; daarnaast staat als eigennaam *Schoemaker* (vgl. ook du. *Schuhmacher*) waarin *schoe* terug zal gaan op de oudere

pluralis *scoeë*. Achter *scoen* kwam vervolgens voor de duidelijkheid (naar analogie van de pluralia op -e, -en of -s) een tweede pluralis-uitgang te staan: mnl. *scoene*, *scoenen*, *scoens* (laatste vorm nog in het noordwesten van Oost-Vlaanderen), nnl. *schoene(n)* (nu ook de meest voorkomende dialectvorm) waaruit een nieuwe singularis *scoen* werd geabstraheerd. Een andere mogelijkheid is dat *scoen* als singularis werd begrepen en dat daarbij vervolgens een nieuwe pluralis is gevormd. De eerste mogelijkheid ligt meer voor de hand omdat het meervoudsaspect zich het meest opdringt: men zal het vaker over schoenen dan over maar één schoen hebben. Zeeuws heeft een uit de nieuwe pluralis *schoenen* geabstraheerde singularis *schoene*; het Limburgs heeft in beide numeri *sjoen*. Vergelijkbare gevallen zijn *peen* naast mnl. en nog zuidelijk *pee*; *kaan* ‘korstje geroosterd vet’ (Kiliaan *kaen* ‘walvisvet’), vooral nog bekend in de diminutiefvorm *kaantjes*, naast mnl. *cade* id.; *teen* (nog pluralis in van *top tot teen*; nog wel 17^e eeuw) naast mnl., soms 17^e-eeuws en nog wvla. *tee* (bewaard in de familienaam *Steketee*). Vooral in het laatste geval dringt het meervoudsaspect zich sterk op maar ook wel bij *kaantjes*. Een oorspronkelijke pluralis-s hebben we ook in *keuvelens* uit **keuvel*-ends, pluralis van *keuvel-end* ‘uiteinde van de molenkap’, en in *matroos* uit de franse pluralis *matelots*. Een oorspronkelijke pluralis-er heeft *spaander* naast *spaan* (met betekenisdifferentiatie) en *lover* naast *loof* (got. *láufs* ‘blad’); vgl. ook (o.a.) wvla. *longer* en *render* naast *rend* ‘jonge koe’. Het Afrikaans heeft *blaar* (uit *blader* dat bij Kiliaan verouderd is), *eier*, *hoender*. Over het algemeen werden dergelijke singularis-vormen bestreden waarbij eerst *lammer* door *lam* vervangen werd, daarna achtereenvolgens *lammertje* door *lammetje*, *lammertjes* door *lammetjes* en ten slotte het werkwoord *lammeren* ‘lammeren baren’ door *lammen*. Andere voorbeelden van stapelvormen komen dialectisch of in het substandaard voor: bijv. *peperclipse* bij een nieuwe singularis *peperclips* maar vergelijk ook *railze* bij *rails* (ook singularis?), *spoorboomze* bij *spoorbooms* (id.). Het omgekeerde heeft zich voorgedaan bij mnl., ook nog 17^e-eeuws *raven* (du. *Raben*, ono. *hrafn*) waarin -en als pluralisuitgang is opgevat met als gevolg een sg. *raaf* naast pl. *raven*. Op vergelijkbare wijze zijn als singularia *aalmoes* (uit het Grieks: *eleēmosunē*), *baak* (nog wel *baken*), *el* (17^e eeuw nog wel *ellen*), *els* ‘priem’ (antwerps *elzen*), *hek* (nog dial. *hekken*), *ui* (17^e eeuw nog wel *uien*), *zeis* (nog wel *zeisen*) ontstaan. Men spreekt in deze gevallen van reïnterpretatie ook wel van *Rückbildung* of *back formation*. 17^e-eeuws *verssen* ‘hielen’ en *harsen* ‘hersen’ wijzen erop dat *versenen* en *harsenen* ten onrechte als stapelvormen zijn opgevat; de vormen zijn dus als hypercorrecties op te vatten. Te beginnen bij laat middeleeuwse teksten van hollandse origine vinden we in toenemende mate de pluralis-uitgang -ens, bijv. mnl. *webbens* in de Rekeningen van Gouda. Een ander voorbeeld is *weddens* in de rekeningen van Dordrecht. Er is in zoverre een verschil met de hierboven behandelde gevallen dat er niet een nieuwe singularis *webben* ontstaan is. Daarom zou men hier ter onderscheiding van *dubbelvormen* kunnen spreken. 16^e-eeuwse voorbeelden zijn *beddens*, *cousens*, *schuyelhoekens*, 17^e-eeuwse *boeyens*, *moeytens* (beide bij Bredero), *bodens* (bij de lexicograaf Sewel), 18^e-eeuwse *eindens*, *gemeentens* (beide bij Wolff en Deken), 20^e-eeuwse wvla. *beddens*, *hemdens*, zuidbrab. *beddens*, *kousens* enz. De achtergrond hiervan vormen de pluralia op -n bij singularia op -e: *bedde* – *bedden*; door de n-apocope dreigde het verschil tussen singularis en pluralis te verdwijnen. Een begrijpelijke reactie hierop was dat men een extra uitgang toevoegde met als resultaat *beddens*. Bij Ten Kate (begin 18^e eeuw) vinden we als regel geformuleerd dat substantieven op -e zowel een pluralis op -ns als op -n konden hebben. Toen de n-apocope doorzette, kon de vorming met enkel een -s ontstaan; vergelijk in de Denderstreek en Pajottenland *bedde* – *beddes*. Wanneer ook de sjwa geapocopeerd werd, ontstond het paar, nog dialectisch (o.a. antwerps), *bed* – *beddes*. In de standaardtaal werd de vorming op -s vermeden: het werd of bleef daar dus *bed* – *bedde(n)*. Woorden die dialectisch net als *bed(de)* gaan, zijn bijvoorbeeld nog *ding*, *draad*, *hemd*, ook *tralie* dat echter wat meer verspreid voorkomt. Analogisch ontstonden ook -es-

pluralia bij substantieven die nooit op een auslautende -e waren uitgegaan: *balk* – *balkes*, *kip* – *kippes*, *de Coyes* ‘de Kooijen, in Waterland’.

Een apart geval is *omes* (vgl. *hoge omes*) bij (nog heel gewoon) *ome*; dit *ome* is al in het Middelnederlands ontstaan onder invloed van *moeye* ‘tante’ terwijl het -s-meervoud analogie kan zijn naar *tantes*. Ook *meides* zou in dit verband geplaatst kunnen worden; het kon ook ‘dochters’ betekenen, maar er kan ook analogie naar *jonges* (< *jongens*), dat overigens ook voor ‘zonen’ gebruikt kon c.q. kan worden, in het spel zijn. Een apart geval is ook mnl. *knechtsen*, oudnln. *knechses*. In noordhollandse dialecten leeft dat als verouderde vorm nog voort: wfri. *knechse* dat ook voor het Zaaans en Wierings genoemd wordt naast *wachse* ‘wachten’ subst. en *kniese*. Ook hier is sprake van verduidelijking van de pluralis; in het Volendams is de uitgang ook uitgebreid naar pluralia van het type *gemeentes* > -ese. Er wordt overigens ook wel aangenomen dat <beddens> alleen een spelvorm is geweest: men vormde een nieuwe pluralis op -s, nl. *beddes*, maar omdat men deze vorm op papier wat vreemd vond staan, schreef men <beddens>.

3.13. ONREGELMATIGE PLURALIA

Onregelmatige pluralia komen voor bij *koe* en *vlo*, nl. resp. *koeien* en *vlooien*. Deze vormen zijn onregelmatig omdat men bij aanhechting van -en aan voorafgaande (velaire) oe of oo als overgangsklank een -w-, dus niet een -j-, zou verwachten. Een oude pluralis bij *koe* is mnl. *coen* dat (vergelijkbaar met *scoen*; zie vorige paragraaf) ook singularis kon zijn; ook *vloon* en gestapeld *vlonen* kwam (komt) voor. Verder kwamen (komen) *vloo(w)en* en *vlo*’s maar de eerste vorm werd met *ōw* qua foneemcombinatie (fonotactisch) als minder prettig ervaren (vgl. Kl. 46.6) terwijl voor de tweede geldt dat -s bij een inheems woord op een volle vocaal maar zelden voorkomt. De vormen met j <i> hebben de overhand gekregen; ze berusten waarschijnlijk op analogie naar andere gevallen met een lange vocaal gevolgd door j plus sjwa: (*de*) *rooien* (met j uit d), *dooien* (id.), ook *kwaaien* (id.), *boeien*. Uit de nieuwe pluralia geabstraheerde singularia (substandaard) zijn *koei* en *vlooi*, zeeuws *vlooie*. In het oosten komen pluralia met Umlaut voor: limburgs (roermonds), twents *kuu(j)*, *vleu(j)*. Het Limburgs heeft ook toonverschillen (zie par. 17.5 hieronder).

Kleinnood, dat waarschijnlijk ontleend is aan het Middelhoogduits (*kleinôt*), heeft als pluralis *kleinodiën* met -iën onder invloed van middeleeuws latijns *clenodia*, pluralis van *clenodium*, dat op zijn beurt weer een latinisering van genoemd *kleinôt* is. Zo’n pluralis op -iën heeft/had ook *sieradiën* bij *sieraad* dat eveneens aan het Hoogduits is ontleend. *Sieradiën* heeft zijn -iën te danken aan *cieragiën*, pluralis van mnl. *cierage* (= *sier* + *age*); afgezien van archaïsch taalgebruik hoort men nu in plaats daarvan *sieraden*. Voor *stad* – *steden* zie par. 8 hierboven. Verder vermelden we voor de volledigheid de pluralia op -heden bij met -heid gevormde abstracta en de pluralis *lieden* c.q. *lui(den)* naast *mannen* bij *man* (vgl. *timmerlieden*).

3.14. MIDDELNEDERLANDS. SAMENVATTING

In het Middelnederlands vinden we het onderscheid tussen vocaal- en consonant-stammen nog terug in wat traditioneel, te beginnen bij Jacob Grimm in zijn *Deutsche Grammatik* (1819), resp. de sterke en de zwakke flexie heet. De zwakke flexie heeft in veel gevallen een -n nodig, de sterke kan meestal zonder. In beide gevallen moeten we echter ook onderscheid maken tussen enerzijds masculinum neutrum en anderzijds femininum. Eigenlijk is het niet goed mogelijk om

van een middelnederlands systeem te spreken: daarvoor zijn de chronologische en regionale verschillen te groot. Het hieronder staande schema lijkt dan ook aan een bepaalde mate van abstractie. Wél kan de algemene opmerking gemaakt worden dat het Middelnederlands in vergelijking met de voorafgaande stadia, door klankwet en analogie, een duidelijk eenvoudiger systeem laat zien: het kan zonder veel moeite in één schema worden ondergebracht. Het is echter nog zinvol om behalve naar numerus ook (al dan niet op basis van de adnominale woorden) naar casus, genus en dus ook naar sterk/zwak te differentiëren, wat niet wegneemt dat vooral behoud of herstel van het numerusverschil als belangrijk werd ervaren: vgl. *wort* > *worde*. Voor dit verschil moeten we vooral letten op de nominatief en accusatief (de onverbogen vormen): sterk NUL tegenover -e, zwak -e tegenover -n; bij de andere casus kan tussen de beide numeri samenvallend voorkomen. In de gevallen waarop regel 1g hieronder betrekking heeft, wordt de pluralis door het numerale uitgedrukt. In het schema is niet naar persoonsnamen en andere substantieven gedifferentieerd; bij de eerste groep is de datief-e in de regel gedeleerd.

	sterk	sterk	sterk	sterk	sterk	zwak	zwak	zwak
	masc.	neutr.K.	neutr.L.	neutr.	fem.	masc.	neutr.	fem.
nom.sg.	dach	dal	wort	kint	daet	cnape	herte	siele
gen.sg.	daghes	dales	worts	kindes	daet	cnapen	herten	sielen
dat.sg.	daghe	dale	worde	kinde	daet	cnape	herte	sielen
acc.sg.	dach	dal	wort	kint	daet	cnape	herte	siele
nom.pl.	daghe	dale	wort	kinder	dade	cnapen	herten	sielen
gen.pl.	daghe	dale	wort	kinder	dade	cnapen	herten	sielen
dat.pl.	daghen	dalen	worden	kinderen	daden	cnapen	herten	sielen
acc.pl.	daghe	dale	wort	kinder	dade	cnapen	herten	sielen

Er kunnen een aantal (globale) regels worden geformuleerd; hierbij zien we af van die steeds talrijker wordende gevallen waarin de pluralis-(e)n doordringt, en ook van allerlei spel- en klankvarianten. Rekkingen als in *daghe*, *scepe*, *ghebede*, *gode* laten we meestal onvermeld. Vooraf kan ook voor het ons overgeleverde Middelnederlands worden vastgesteld dat Umlaut als pluralisteken niet of nauwelijks een rol speelt.

1. Voor de masculiene en neutrum woorden die eindigen op een consonant is de algemene regel dat ze de sterke flexie krijgen: model *dach* en *dal* in het schema. Historisch gezien bevinden we ons hier (voornamelijk) in de ā-, de lange i- en de r-stammen en voor zover dat de pluralia op -er – zie hieronder (1a) – betreft ook in de s-stammen. Uitzonderingen:

1a. een aantal neutrum woorden (die een telbare categorie lijken te vormen) krijgen naar het model van *kint* - *kinder* (zie schema) een pluralis op -er: *ei* (eindigt echter op een diftong!), *hoen*, *loof*, *rund*, soms ook naast -e: *been*, *berd*, *blat*, *doek*, *gat*, *calf*, *kind*, *cleet*, *cruut*, *lam*, *rat* ‘rad’, *spaen*, *telch*, *wicht*, verder ook -ere (meer oostelijk) of -ers (vlaams);

1b. neutrum woorden met een lange stam hebben in de nom. en acc.pl. geen uitgang naar het model *wort* (zie schema): *aer*, *been*, *huus*, *scaep* enz., in een later stadium ook (de uiteraard neutrum) diminutieven op -kijn, -ken;

1c. woorden op -el, -em, -en, -er(e) (ook wel -re), -are, -e (persoonsnamen) gaan volgens de sterke flexie; de pluralis, in ieder geval in de nominatief en de accusatief, kan echter, om te beginnen vooral westelijk, later ook steeds meer oostelijk, op -s uitgaan of (brabants, limburgs, door apocope in beide numeri: -er) geen uitgang hebben;

1d. voor oude pluralia *vrient* en *viant* zie par. 10 hierboven;

1e. vreemde woorden (meestal uit het Frans) krijgen in de pluralis -s maar ook -e is mogelijk;

1f. een aantal inheemse monosyllaba, meestal masculina (*banc* enz.; zie par. 7.2 hierboven) kunnen de pluralis-s krijgen maar er zijn ook dito masculina die in de pluralis weleens onveranderd kunnen blijven: *steen*, *oom*, *knecht* enz. (analogie naar de neutra? zie regel 1b); vgl. ook het oud wortelnomen *man* naast regelmatig *manne* en dito *boec*, *ghenoet*, *voet*;

1g. maatwoorden kunnen een pluralis krijgen die gelijk is aan de singularis wanneer een (bepaald) numerale voorafgaat: *tien jaer* enz.

Biezonderheden. Gen.sg.: vaak al -s (niet meer -es), wegval van -s in *des vos*, *des gheest*; rekking in open syllabe: *daghes*, met syncope *daechs*, analogisch: *gods* i.p.v. *godes*. Dat.sg.: al vroeg en vaak vormen zonder -e (de functionaliteit remde de apocope wel af); zeer vroege apocope: *god*; *huus*: oude datievorm vanuit de oude consonantstammen; oude casusvormen bij de oude r-stammen *vader*, *broeder*, *dochter*, *suster*, *moeder* (zie par. 9 hierboven). Eigennamen voor personen: hierbij is het opvallend dat de acc.sg. soms op -e kan uitgaan, bijv. in *Janne*.

2. Voor de feminiene woorden die eindigen op een consonant, is de algemene regel dat ze de sterke flexie krijgen: model *daet* in het schema. Let op de overeenkomst in de pluralis met de andere sterke types, masculinum en neutrum, het genusverschil is dus voor de pluralis van geen belang. Historisch gezien bevinden we ons hier (voornamelijk) in de langse i-stammen. Doordat er onder de woorden met consonantische Auslaut meer masculina dan feminina voorkwamen, ging men een dergelijke Auslaut als masculien kenmerk ervaren; vandaar verloop naar het masculinum: vgl. *lucht* (in het Duits nog fem. *die Luft*). Voor hedendaags (oostvlaams) Kleits wordt vermeld dat *hand* neutrum is geworden. Wat *tijt* ('tijd') betreft weerspiegelt zich dit nog in staande uitdrukkingen: *indertijt*, *mettertijt* naast *destijds* (du. nog steeds fem. *die Zeit*). Ook het voorbeeld-woord *daet* kon masculinum worden maar vergelijk *inderdaad* en *metterdaad*. Een andere reactie was dat *daet* enz. de als feminien ervaren -e erbij kreeg: *dade*, *crachte*. Vergelijk in hedendaagse zuidelijke dialecten: *fazante*. Verloop naar het neutrum lijkt meer incidenteel en tijdelijk: *dat misdaet*. In de gen. of dat.sg. komt nog weleens de oude -e-uitgang voor: *siere vaerde gaen* (gen.) 'zijn weg voortzetten', ook na preposities: *met crachte* enz. Latere gen. of dat.sg. op -en wijzen op invloed van de zwakke flexie.

3. Voor de masculiene en neutrum woorden die eindigen op een sjwa, is de algemene regel dat ze de zwakke flexie krijgen: model *cnape* en *herte* in het schema. Historisch gezien bevinden we ons hier (voornamelijk) in de jă-, de korte i- en de n-stammen. Omdat de feminina op -e in aantal

overwegen, is er een groot verloop naar het femininum, maar *here*, *cnape*, *sone* zijn daarin als gevolg van het natuurlijke geslacht niet meegegaan. Vergelijk het oorspronkelijk masculinum *wille* (got. *wilja*, du. *der Wille*); dat het als femininum gebruikt kon worden, blijkt uit *iemand ter wille zijn, om der wille van*. Ook diverse neutra werden feminien: *ellende*, *kudde*, *kunne*, *oorlog* (mnl. *orloghe*), *speer* (mnl. *spere*); dit zijn ook nu allemaal *de*-woorden (vgl. echter als *het*-woorden nog wel *einde* en *gilde*). Dat de -e op een gegeven moment (min of meer) als een indicatie van het femininum werd ervaren, kan de apocope ervan voor alsnog gehinderd hebben. Ook neutrum *hart* en *oor* konden feminien worden: vgl. *iets ter harte nemen*, *ter ore komen*. Voor het hedendaagse (oostvlaamse) Kleits wordt vermeld dat *oge* en *ore* (zonder sjwa-apocope!) feminiem zijn geworden.

Biezonderheden. Gen.sg.: hier kan -s optreden bij oude jǎ-stammen als *antwoorde*, *gherechte*, of bij oude i-stammen: *seghe* ‘zege’, *vrede* (vgl. nog *in vredesnaam*); het latere *sijs heers* of *des haens*, bij oude n-stammen, berust op analogie naar de sterke flexie. Dat. en acc.sg.: de uitgang -en in *heren* en *herten* is zeldzaam maar past bij de oude n-stammen; vgl. nog uitdrukkingen als *de maaltijd des heren*, *de vrede des herten*. Pl. De oude jǎ-stammen kunnen in oude teksten nog -e krijgen evenals de oude i-stam (< u-stem) *sone*; de -e-uitgang in bijv. *mensche*, oude n-stam, berust op analogie naar de sterke flexie. Eigennamen voor personen: in de acc.sg. komt -e naast -en voor: *Folke*, *Folken*.

4. Voor de feminiene woorden die eindigen op een sjwa, is de algemene regel dat ze de zwakke flexie krijgen naar het model van *siele* in het schema. Let op de overeenkomst in de pluralis met de types *cnape* en *herte*; het genusverschil is voor deze numerus dus niet bepalend. Historisch hebben we hier (voornamelijk) te maken met (j)ō-, de kortsyllabische i(u)- en n-stammen.

Biezonderheden. Gen. of dat.sg.: in deze casus kunnen vormen met -n en zonder -n naast elkaar voorkomen. Die zonder -n gaan terug op de (j)ō-stammen, die met -n op de n-stammen. Pl. Vgl. voor *koeien* en *vlooien* par. 13 dit hoofdstuk. Bij *see* (dat overigens ook masculien kan zijn maar vgl. nog *ter zee*) komt *sewen* voor (oude wi-stam); vgl. ook dat.sg. *sewe*. Eigennamen voor personen: in de acc.sg. komt -e naast -en voor: *Lisebette(n)*.

Hoewel de werfkracht van de n-stammen zich al in het Oudnederlands manifesteerde, komt de uitbreiding van de meervouds-n pas goed in de 15^e eeuw van de grond; aan het einde van de 13^e eeuw komt de -n in West-Vlaanderen op waarna hij langzaam aan ook in meer oostelijke gewesten terecht komt. Sterk flecterende substantieven op -e komen er het eerst voor in aanmerking omdat er samenval van singularis en pluralis door vermeden wordt. Zeer vroeg komt de -n in gebruik bij woorden van de sterke flexie die op een vocaal (anders dan sjwa) eindigden (maar oorspronkelijk een stam hadden op -χ <h>), nl. *scoe* ‘schoen’, *tee* ‘teen’, *ree* ‘hertachtig dier’, *die* ‘dij’: *scoen*, *teen*, *reen*, *dien*. Ook bij *knie* gebeurde dit: *knien*. Voor later *schoenen*, *tenen* vgl. par. 12 hierboven. *Reen* en *knien* zijn later vervangen door *reeën* en *knieën* met een duidelijker -en-uitgang; voor *dijen* zie Kl. 23.3. Vergelijk ook vormen als *coen* ‘koeien’, *vlooen*, *vlonen* ‘vlooien’ (par. 13). In het Middelnederlands ging de ontwikkeling in de richting van een duidelijk vormverschil tussen feminiene woorden enerzijds en masculiene en neutrum anderzijds namelijk al dan niet eindigend op -e. Dit vormverschil bepaalde dan in hoge mate de pluralisuitgang. Door sjwa-apocope of d-syncope verdwijnt dit vormverschil voor een belangrijk deel echter weer: *wille* > *wil*, *armoede* >

armoe. Wél is het opmerkelijk (zoals hierboven al opgemerkt) dat de meeste woorden met bewaarde slot-sjwa het lidwoord *de* voor zich kregen; uitzonderingen zijn *einde* en *gilde*. Vroege voorbeelden van sjwa-apocope zijn *her* bij *here* ‘heer’ en *ver* bij *vrouwe*; vergelijk in dit verband ook gevallen als *pit* enz. in par. 7.2. Afgezien van persoonsnamen hadden masculina en neutra op swja de neiging om feminien te worden (bijv. masc. *mane* ‘maan’ en neutr. *kunne* ‘geslacht’) en feminina die niet eindigden op sjwa, masculien, evt. neutrum. “Ondeugdelijke” gelijkheid wordt overal opgeruimd met uitzondering van de categorie van de maatwoorden.

3.15. NIEUWNEDERLANDS. SAMENVATTING

- *Grote lijnen*. Op het eind van de Middeleeuwen en in de 16^e eeuw is het tijdelijk heel gewoon dat feminina de genitief-s krijgen; zo noemt Warenaar in het gelijknamige toneelstuk van Hooft zich “de vader des bruyts”. 17^e-eeuwse grammatici hebben zich hiertegen verzet, maar *moeders* (*servies*) is nog steeds mogelijk. De -s ontbreekt zoals in het Middelnederlands wanneer het woord op s, sch of st uitgaat: *des vleysch*, *onses huys*. Behalve -s komt ook -en nog als genitiefuitgang voor: *des raetsheeren*, *der sonnen*; ook -ens komt voor: *deuchdens liefde*. Een datief op -e komt in de 17^e eeuw vooral in literair taalgebruik nog weleens voor. Vooral bij als feminien ervaren woorden komt -en voor: *ter kercken*, *met grooter krachten* (sg.!). Dat men het gevoel voor de datief begint te verliezen, blijkt wanneer *Gode* als direct object wordt gebruikt. Hollands is het gebruik van -e bij een hoeveelheid aanduidend substantief: *ien hope stof*. De genitief-s vinden we in hedendaags Nederlands nog bij eigennamen of algemener persoonsnamen: *Jans boek*, *vaders pijp*, *Neerlands helden*, ook *om Gods wil*. Casusresten vinden we in versteende uitdrukkingen: *’s konings wapenrok*, *’s levens (loop)* genitief met vooropplaatsing, *(de dag) des heren* gen., *(de wil) eens mans*, *de heer des huizes* met achterplaatsing; *(met) dien verstande* dat., *ter dood (brengen)* id. fem. naast *des doods* (*schuldig*).

Er komen in de pluralis nog wat resten van vroegere toestanden voor: een uitgangsluus *steen* (vgl. vorige paragraaf), de vormen *schoen* en *teen* bij resp. sg. *schoe* en *tee* (zie par. 11) en de uitgang -e in bijv. *daghe* (vaak bij Bredero). Voor dubbelvormen op -ens: *boeyens* enz., zie par. 11; voor oud -er kan -eren voorkomen. Het -s-meervoud (vgl. par. 7.2) kwam in de 16^e, 17^e eeuw vaker voor dan tegenwoordig. In deze paragraaf is ook al een kunstmatig verschil tussen *nakoomers* en *den naekoom’re*n (datief) genoemd. Het is (zoals al eerder opgemerkt) vooral het numerus-verschil dat in de loop der eeuwen bewaard is gebleven of zo nodig hersteld (denk aan mnl. pl. *wort*, nnl. *worde*, *woorden*); casus of het verschil sterk/zwak spelen geen rol meer, genus (zie par. 16 hieronder) slechts zeer ten dele (zie par. 16).

Voor de pluralis in het moderne Nederlands (waarvoor in de eerste plaats aan de standaardtaal moet worden gedacht) kunnen de hieronder staande regels worden geformuleerd (vijf minder dan voor het Middelnederlands!); hierbij laten we het geval van rekking (*dag* – *dagen* enz.) weer terzijde. Dit rekkings-patroon kent overigens een zekere productiviteit: vgl. *Upanishaden* (naast *Upanishads*), *elektron* – *elektronen*, *factor* – *factoren*, *reactor* – *reactoren* (naast *reactors*) enz.; *gen* – *genen* sluit hierbij aan: mogelijk is *gen* sg. secundair gevormd bij pl. *genen*. We zien af van klankalternaties die het gevolg zijn van de Auslautverscherping.

1. de pluralis wordt gevormd door -en waarbij de -n heel vaak niet wordt uitgesproken (tenzij in de sandhi een woord met een anlautende vocaal volgt: vgl. *kannen-en* (*kruiken*)); gaat het substantief op -e uit, dan resulteert alleen -n: *waarde* – *waarden*, door n-apocope *waarde* dat dan samenvalt met de singularis (waarnaast overigens *waardes* voorkomt: zie par. 7.2 hierboven). Uitzonderingen:

2a. substantieven op -er, -el, -en, -em krijgen doorgaans -s maar ook weleens -en (maar vgl. ook *knechts, ooms*); afwisseling tussen -s en -en vinden we ook bij de substantieven op -e (het geval *gemeente*);

2b. (ongeveer) vijftien neutrum woorden krijgen een pluralis op -eren: *kind, ei* enz.;

2c. maatwoorden krijgen een pluralis die gelijk is aan de singularis wanneer een (bepaald) numerale voorafgaat: *tien jaar* enz.;

2d. van oorsprong vreemde woorden krijgen -en of -s: *baronnen, sergeants*; woorden uit het Latijn behouden vaak de originele uitgang: *musea*, naast *museums*, en als stapelvorm (substandaard) *musea's*. Quasi latijn is *prospecti* waar het Latijn zelf *prospectūs* bij sg. *prospectus* heeft; de pluralis “moet” dus zijn: *prospectussen*. Vergelijk ook ital. *saldi* naast *saldo* (waarnaast *saldo's*).

Het komt erop neer dat de westelijke pluralis vorming o.a. door het ontbreken of verdwijnen van de Umlaut (die praktisch alleen bij *ä* voorkwam: vgl. Kl. hfdst. 34) en door pluralia die aan singularia gelijk geworden waren, aan transparantie had ingeboet. Deze werd hersteld door met uitzondering van maatwoorden de pluralis in alle gevallen te markeren, door -e(n), -s of -eren. Dit is het expansief geworden systeem van de standaardtaal geworden. Casusverschillen verdwijnen (behoudens resten van de gentief), genusverschillen doen dat ook in het Noorden, niet echter in zuidelijke en oostelijke gebieden (zie par. 17 passim).

-*Biezonderheden*. De pluralis-vorming in het hedendaagse Nederlands is echter ingewikkelder dan men uit het bovenstaande zou kunnen afleiden. We proberen het nog op een wat andere manier. Als hoofdregel kan worden geformuleerd: woorden, eindigend op een consonant, krijgen -en (gesproken vaak -e): *boeken*, ook *olifanten* bij *olifant* (met bijaccent op de laatste syllabe); woorden, eindigend op syllabe met een sjwa, krijgen -s: *werkers*, naast soms -n: *gemeentes, gemeenten*. Uitzonderingen zijn de vijftien pluralia op -eren en de pluralia die gelijk zijn aan de singularis van het type *drie euro*. Het trocheeïsch principe komt hier duidelijk voor de dag; een pluralis als *kinderen* is daarmee nauwelijks in strijd omdat er een tendens is om *kindre* uit te spreken. In strijd ermee zijn bijv. dactylisch *dreumesen* (een pluralis *dreumes* zou niet functioneel zijn), *lemmeten* (*lemmets* misschien wel), *haringen* maar in laatstgenoemd woord is wél de staart van het woord (ingen) trocheeïsch. Woorden eindigend op een ie, uu, ee, eu, ei, aai, ui kunnen een pluralis op -en krijgen als het accent op ie enz. ligt: *knieën, residuën, zeeën, reuën, rijen, papagaaien, buien* (vgl. ook *vlooien* en *koeien*: par. 11); ligt het hoofdaccent niet op de genoemde vocalen, dan treedt er eerder een -s op: *ruzies, dominees*. Bij van oorsprong vreemde woorden op -ie is er echter een neiging tot -en: *koloniën* in plaats van *kolonies*; intussen is er een ontwikkeling gaande in de richting van -s: *families* is nu regel geworden en zelfs *compagnies* (in strijd met de “regel”) is mogelijk hoewel *compagnieën* nog altijd verzorgder klinkt. Woorden eindigend op andere vocalen, dan ie, ee enz., krijgen steeds -s: *paraplu's, taboes, opoes, kadoos* (*protozoën* is een uitzondering), *piano's, pappa's, papa's* (de voorbeelden met het accent voorop zijn trocheeïsch). Gelet op de staart van het woord manifesteert zich ook bij samenstellingen en afleidingen de trochee: *huis-deuren, leer-lingen* (ing in *haring* (zie hierboven) is blijkbaar als suffix behandeld), *dienaren*; een zuivere trochee hebben we in *dienaars*. Woorden van vreemde oorsprong kunnen, vooral wanneer ze recent ontleend zijn en nog niet voldoende “ingeburgerd”, de autochtone patronen doorbreken: vgl. *ballon – ballonnen* (ingeburgerd) tegenover *chanson –*

chansons (nog niet ingeburgerd, namelijk uit kindertaal, *champignonnen*), zo ook *sigaar* – *sigaren* tegenover *hangaar* – *hangaars* (of soms *hangaren?*), *lift* – *liften* tegenover *drug* – *drugs*. Deftigheid kan ook bij woorden met een vreemde oorsprong bevorderlijk zijn voor de uitgang -en: vgl. *professoren*; volgens de hoofdregel zouden we *professors* verwachten (dat we in het Zuiden wel kunnen horen). Vergelijk met eenzelfde verschil *directeuren* (volgens de regel) naast *directeurs*; *scholieren* (id.) naast *herbergiers* heeft die zweem van deftigheid niet. Verschil in betekenis komt voor bij (*nacht*)*portiers* tegenover *portieren* (van een auto; volgens de regel). Let ook steeds op de verspringing van het accent bij de uitgang -en. Grote gewenning hoeft nog niet tot aanpassing van de uitgang te leiden: vgl. *café* 's in plaats van *cafeeën*, ook *flats* in plaats van *flatten* (hoewel men het laatste weleens kan horen).

3.16. GENUS EN VOORNAAMWOORDELIJKE AANDUIDING

(1. Gotisch en Middelnederlands, 2. ontwikkeling vanaf het Middelnederlands, 3. norm en werkelijkheid, 4. veranderingen in genus, 5. genus bij leenwoorden)

3.16.1. GOTISCH EN MIDDELNEDERLANDS

Wat de fonologie van het basiswoord (als we de nom.sg.als zodanig mogen beschouwen) betreft kan voor het Gotisch worden vastgesteld dat bijvoorbeeld het type *haírdeis* (op -īs) evenals het type *harjis* (op -jis) masculien moet zijn; een -substantief op -i kan echter zowel een neutrum (*kuni* jã-stam) als een femininum: (*bandi* jō-stam) zijn. Flexievormen kunnen ook een indicatie van het genus zijn: vgl. een dat.sg. op ái die op een femininum wijst (*gibái*), een dat.sg. op ā kan echter zowel op een masculinum als op een neutrum wijzen (*daga*, *waürda* enz.). Een combinatie van uitgangen fungeert echter heel goed als een indicatie van een genus: zo wijst sg. ā/ōs/ái/a, pl. ōs/ō/ōm/ōs op een femininum (ō-stam). Ook de adnominale woorden kunnen indicierend zijn: zo wijst bij het adjectief de uitgang -ata op een neutrum, -ana op een masculinum, -is echter zowel op een masculinum als op een neutrum, enz. Over het algemeen mogen we wel aannemen dat het genus nog vrij goed aan de flexie viel af te lezen en dat de voornaamwoordelijke aanduiding daardoor geen groot probleem geweest zal zijn. Morfologische conditionering speelde ook een rol: zo waren substantieven op -ida/īpa feminien. In het Gotisch vormt het genus één systeem niet alleen met casus en numerus maar ook met diverse “stammen” (zie par. 1.1). Omdat bijvoorbeeld i-stam/femininum meer gelijkenis vertoont met i-stam/masculinum dan met n-stam/femininum prevaleert de indeling naar stammen; bij bepaalde stammen wordt dan gedifferentieerd naar genus.

Ook voor het Middelnederlands mogen we nog wel één systeem, van casus, numerus en soort flexie, aannemen. En ook aannemen dat de voornaamwoordelijke aanduiding geen al te groot probleem geweest zal zijn. Aan de basisvormen *man* (masc.), *daet* (fem.) valt weliswaar niet te zien tot welk genus ze behoren en ook substantieven op -e kunnen zowel masculien als feminien (maar wel vaak het laatste): *bake* ‘ham’ (masc.), *siele* (fem.), maar bijvoorbeeld in de genitief singularis wordt het genus duidelijk: *des mans*, *der daet*, zowel door de flexie van het substantief zelf als door die van het adnominale woord (het lidwoord). Bij *die goede man* tegenover *dat goede hof* is echter het genusverschil (masculinum tegenover neutrum) alleen aan de keuze van het lidwoord af te lezen. Interessant is dat er in het Middelnederlands, zoals al eerder opgemerkt, een tijd lang een ontwikkeling gaande was waarin de fonologie van het basiswoord informatief werd: sjwa op het einde ging femininum aanduiden (*vrouwe*), consonant op het einde

masculinum of neutrum genus (*man, hof*). Er was ook de mogelijkheid van morfologische conditionering: zo zijn woorden op -ing en -heid van oudsher feminien en zijn diminutieven altijd neutrum. Het oudgermaanse systeem heeft nog z'n doorwerking in het Middelnederlands in zoverre dat we primair onderscheiden naar flexie (sterk tegenover zwak, grosso modo teruggaande op vocaal- c.q. n-stammen) en secundair naar genus.

De semantiek speelde noch in het Gotisch noch in het Middelnederlands een belangrijke rol: de masculina heten zo omdat de benamingen voor mannen meestal masculien zijn, de feminina omdat die van vrouwen meestal feminien zijn, maar dat wil niet zeggen dat de andere woorden (dat zijn de meeste) semantisch iets mannelijks of iets vrouwelijks in hun betekenis hebben. Dit geldt ook voor het latere Nederlands. We zullen overigens hieronder zien hoe bepaalde semantische noties bij de latere voornaamwoordelijke aanduiding weer hun rol gaan spelen. Ook bij de keuze tussen *de* of *het* is invloed van de semantiek niet helemaal uit te sluiten.

3.16.2. ONTWIKKELING VANAF HET MIDDELNEDERLANDS

In het latere (vooral noordelijke) Nederlands is (afgezien van het numerusverschil) zo ongeveer alle substantief-flexie en ook de flexie van de adnominale woorden verdwenen (trouwens voor een deel ook die van de verwijzende pronomina). Het genus valt nu praktisch alleen nog af te lezen aan de keuze van het lidwoord bij 'bepaaldheid' of van het demonstrativum: *de* tegenover *het*, zo ook *die* tegenover *dat*, *deze* tegenover *dit*. Masculinum en femininum zijn opgegaan in één genus, het genus commune, met daarnaast als apart genus nog het neutrum: *de/die/deze man/daad, het/dat/dit hof*. Verder zijn er nog wat verschillen in de adjectief-flexie, bijvoorbeeld bij *een mooi boek* (neutrum) tegenover *een mooie man/vrouw* (genus commune). De genitief-s (voor zover nog gebruikt) komt zoals we gezien hebben (par. 15 dit hoofdstuk), op den duur ook bij feminina voor; dit draagt overigens niet alleen bij aan de teloorgang van het genus-gevoel maar kan daardoor ook veroorzaakt zijn. Die tweezijdige causaliteit geldt overigens in het algemeen. Wat reeds voor oudere fasen gold, geldt des te meer voor het moderne Nederlands, namelijk dat het genus per woord moet worden aangeleerd. Mannelijke en vrouwelijke persoonsnamen zijn echter *de*-woorden (*meisje* neutrum is een uitzondering) en ook verder kunnen bepaalde semantische verbanden nog wel een rol spelen: zo zijn boomnamen altijd *de*-woord en diminutieven altijd *het*-woord. In een dialect als het Westvlaams kan men echter voor het femininum nog steun hebben aan een auslautende sjwa (een fonologisch kenmerk dus): *die deure, heb je ze al gesloten?* De indeling in het moderne Nederlands is als gevolg van de deflexie primair op de pluralis-uitgang gebaseerd.

Het Duits, in ieder geval het Standaardduits, vertegenwoordigt vergeleken met het Nederlands een ouder stadium. Er is nog een duidelijk drie-generasysteem, in de flexie van de substantieven en de congruerende woorden: *der Schuh* (*des Schuhes, dem Schuhe, den Schuh*), *die Kraft* (*der Kraft, der Kraft, die Kraft*), *das Jahr* (*des Jahres, dem Jahre, das Jahr*), met de overeenstemmende pronominale aanduiding: *er, sie, das* plus naamvallen. Heel vaak zijn woorden op -e feminien (*die Liebe*) maar niet bijvoorbeeld een mannelijke persoonsnaam als *der Bote* of een collectivum als *das Gebirge*. In het Engels is de ontwikkeling zo voortgeschreden dat er nog slechts *the*-woorden (*this, that*) zijn, evenwel nog met een driedeling in de pronominale aanduiding: *he, she, it*. Deze is voor een zeer belangrijk deel semantisch gemotiveerd: *he* voor mannelijke wezens, *she* voor vrouwelijke, verder *it*. Een bekende uitzondering is *she* dat ook wel voor een schip gebruikt wordt. Het verschil 'levend' – 'niet-levend' manifesteert zich in het

gebruik van de relativa *who* en *that*. Dus terwijl de semantiek in het begin van het genusonderscheid een belangrijke rol gespeeld kan hebben (zie par. 1.3), is dat op het eind van de ontwikkeling opnieuw het geval.

Bij de voornaamwoordelijke aanduiding handhaaft zich een driedeling: *de man/de stoel...hij, de vrouw/de regering zij..., het kind/het boek...het*; ook naar het oorspronkelijk feminiene *daad* kan nog wel met *zij/ze* worden verwezen maar dat zal meer in het Zuiden dan in het Noorden gebeuren (zie volgende paragraaf). In het noordelijke Nederlands wordt door het verloren gaan van het nodige houvast in de flexie en eveneens in de keuze van het adnominale woord de voornaamwoordelijke aanduiding een probleem. Dit geldt echter ook voor het Kustwestvlaams waarin het bedoelde houvast eveneens verloren is gegaan, althans verloren dreigt te gaan. We zullen zien dat dit de taalgebruiker ertoe brengt om op zoek te gaan naar semantische aanknopingspunten. Het natuurlijk geslacht (man – vrouw), vgl. *het meisje...ze*, speelt die rol al van oudsher.

Voor de 17^e-eeuw (vooral Amsterdam) kunnen we wat die aanduiding betreft vaststellen dat naar *de*-woorden (tenzij het om mannen, dieren of schepen ging) vrij algemeen met *se* (*sy*) verwezen kon worden en ook met *s'n* (*syn*): *deze drank is altyd goed, want sy helpt de maag zijn spijsje verteren* met *sy* hoewel *drank* masculien is en met *sijn* hoewel *maag* meestal feminiën is (uit een tractaat uit 1679 van Cornelis Bontekoe over thee). De uitspraak zal met *sja* geweest zijn; <*sy*> en <*sijn*> zullen spelvormen geweest zijn. Er was dus in Holland een tendens om met *ze/zij* ook naar oorspronkelijk masculiene woorden te verwijzen, daarnaast echter eveneens met *hij*, ook naar dito feminiene, bijvoorbeeld naar *zon*. De laatstgenoemde tendens heeft het uiteindelijk gewonnen. Factoren hierbij kunnen geweest zijn dat men niet alleen *zij* maar ook *ze* te zeer als vrouwelijk ging ervaren en omgekeerd dat het vaak gebruikte *z'n* de weg plaveide voor *hij* en *hem*; *ze* bleef echter nog wel in gebruik om naar stofnamen te verwijzen. Daarmee komt weer het verband tussen 'feminiën' en 'collectief, niet-individueel' te voorschijn. Als er een conflict tussen het adnominale en het semantische aspect ontstaat, blijkt het laatste te prevaleren (dus *het meisje...zij...*). Genitief-verbindingen kwamen nog wel voor maar dan niet meer genusgetrouw: vgl. bij Bredero bijv. *des princessen zin*.

Uiteindelijk was dus het eindpunt (althans in het Noorden) dat er twee systemen naast elkaar bestaan: een tweedeling adnominaal en een driedeling bij de pronominale aanduiding. Voor het Zuiden ligt het anders; daar is er adnominaal gezien niet zonder meer sprake van een tweedeling. Vergelijk een deel van het ontwerpse systeem:

	masculinum	femininum	neutrum
singularis	de goeje vengt	de goej vraa	't hoe kint
singularis	dem brave kerel	de brave vraa	't braaf kint

In de zuidelijke dialecten (tot bij Dordrecht) is nog enig verschil tussen masculinum en femininum bewaard gebleven: het masculinum van adnominale woorden (*den, dien, goeien* enz.) gaat uit op -n vóór vocaal, h, b, d, t (met de nodige variatie). In oorsprong is dit een casus-n die echter doordat hij ook analogisch in de nom.sg. is doorgedrongen, genus-kenmerk is geworden. Deze situatie waarin tot op grote hoogte nog drie genera worden onderscheiden, heeft ook zijn doorwerking in de zuidelijke standaardtaal, ook waar het de voornaamwoordelijke aanduiding betreft, dus liever zegt men *het meisje...het* dan *het meisje...zij*. Let ook op de (fonetisch gecondioneerde) wegval van de

uitgangssjwa in fem. *goej*. In het algemeen zijn zuidelijke sprekers door een en ander, zoals ook uit de tussentaal blijkt, nog goed in staat om conform de traditie masculinum, femininum en neutrum te onderscheiden: *de stoel...hij, de tafel...ze* waar een noordelijke spreker eerder *de tafel...hij* zou zeggen. De herkenning van het femininum wordt in het (West)vlaams ook bevorderd doordat feminiene woorden daar nog vaak door een auslautende sjwa gekenmerkt zijn. Verder kan in het Noorden in *daar loopt-ie -ie* enclitisch zowel voor *-die* als voor *-hi (hij)* staan; dat kan bevorderd hebben dat bijvoorbeeld *koe* als masculien wordt begrepen. In het Zuiden is deze “vergissing” niet mogelijk doordat de enclitische vorm van *(h)ij* daar *-ij, -en, -em, -je* kan zijn (vgl. 5.2.7.1) maar nooit *-ie*.

3.16.3. NORM EN WERKELIJKHEID

(1. standaardiseringseffecten, 2. moderne situatie)

3.16.3.1. Standaardiseringseffecten

Het spreekt vanzelf dat de standaardiserende grammatici steen en been klaagden over de “verwaarlozing” van de geslachten; volgens Spieghel (Twe-spraack) is daarin “het lelyckste misbruyck, t’welck óock zwaarlycst te helpen is”. Een “afkeurenswaardig” voorbeeld is (17^e eeuw) *een strael des goetheys* met een masculiene genitief terwijl *goetheyt* een feminien woord was. Vooral bij een vooropgeplaatste genitief: *des goettheyts strael*, kwam dit “misbruik” voor. Het Nederlands bewoog zich hierin wel ver af van een ideale taal als het Latijn. De grammatici probeerden de genera te redden (overigens als onderdeel van de totale flexie) en kwamen daarbij voor de nodige problemen te staan: moet het bijvoorbeeld in de accusatief zijn *de drank* of *den drank* en moet er met *hij* of met *zij* naar verwezen worden? Hun pogingen kwamen neer op vechten tegen de bierkaai, ook waar het de voornaamwoordelijke aanduiding betreft: de ontwikkeling was in Holland al te ver voortgeschreden. Uit het Zuiden afkomstige grammatici (vooral Van Heule, door Hooft hierom geprezen) konden hun noordelijke collega’s van advies dienen omdat ze in hun eigen dialect nog voldoende met het verschil tussen masculinum en femininum vertrouwd waren (zie hierboven). De grammatici stelden allerlei regels op waaraan ze zich overigens zelf vaak niet hielden of konden houden.

In de 18^e eeuw bereikte de beregeling van de standaardtaal haar hoogtepunt; er is dan sprake van een merkwaardige paradox: juist iets waarvan het werkelijkheidsgehalte erg wankel geworden was, het genus, werd tot het belangrijkste grammaticale thema verheven. De grammatici probeerden evenals hun 17^e-eeuwse voorgangers de problemen op te lossen door regels te formuleren en woordenlijsten op te stellen. Een belangrijke geslachtslijst is die van David van Hoogstraten, de (later door Adriaan Kluit bijgewerkte) *Aanmerkingen over de geslachten der zelfstandige naamwoorden* (1700). Moonen en andere grammatici zochten naar regels op grond van vorm of betekenis, terwijl Ten Kate en Huydecoper de geslachten een historische fundering probeerden te geven. Het lukte nu ook steeds meer auteurs om bij het schrijven de “geslachten in aanmerking te nemen”. Een voorlopig eindpunt van alle normering was de *Woordenlijst voor de spelling van de Nederlandsche taal* van Matthias de Vries en L.A. te Winkel. Ook in het “Groene Boekje”: *Woordenlijst voor de nederlandse taal* (voor de eerste keer verschenen in 1954), worden de genera aangegeven; daarin vindt men als markerings v.(m.) waarmee bedoeld wordt dat een woord, bijv. *daad*, in het Zuiden als feminien en in het Noorden als masculien wordt behandeld. Omdat de flexie

in de standaardtaal voor een belangrijk deel verdwenen is, zit het probleem daar nu nog bij uitsluiting in de voornaamwoordelijke aanduiding.

In de 18^e eeuw komt het gebruik op van feminiene pronomina, vooral het possessivum *haar*, in verwijzing naar een collectivum of abstractum: vgl. *dit volk verbrand haar dooden*. Voor een deel kan dit *haar* (waar wij dan nu *hun* zouden zeggen) als pluralis worden opgevat, genus-indifferent (later ook specifiek feminien). Er is dan sprake van een constructio ad sententiam die ook in het werkwoord tot uitdrukking kan komen: *laat het volck nu kallen dat sy sweeten* ‘laat het volk nu praten dat ze zweten = dat het zweet hun uitbreekt’. Voor een ander deel kan ook hier weer de algemene tendens in het spel zijn om collectiva en abstracta als feminien op te vatten. Zo kan een *uitgeversfirma* (de “uitgeefster”) een “zij” worden waarbij ook het “feminiene” *firma* van invloed kan zijn. Ook steden en landen werden c.q. worden graag als feminina voorgesteld: vgl. bijv. *Amsterdam en haar grachten* (hoewel er in feite sprake is van een neutrum: vgl. *het Amsterdam van die dagen*). Dat men zich zo’n stad in de kunst graag als een mythologische figuur (meestal vrouwelijk) voorstelde (de stedemaagd), kan hierbij van invloed geweest zijn. Voor een land vgl. *Nederland en haar inwoners* dat niet erg acceptabel klinkt.

3.16.3.2. De moderne situatie

Naar (duidelijke afgebakende) dingen, dus bij soortnamen, wordt in het Noorden dus met *hij* verwezen: *de stoel...hij*, *de tafel...hij*, terwijl in het Zuiden (algemener: zuidelijke gebieden), met adnominaal vaak nog een driedeling (zie volgende hoofdstukken), verschil gemaakt wordt: *de stoel...hij*, *de tafel...ze*. Een dergelijk systeem komt overigens ook nog in de noordoostelijke dialecten (Twents) voor; er is daar echter een evolutie in de richting van de standaardtaal. Zelfs naar vrouwelijke dieren (*koe*, *teef*, *kat*) kan in het Noorden met *hij* verwezen worden: vgl. bijv. *de koe...hij geeft geen melk meer* (al in de vorige paragraaf genoemd) wat een Vlaming zeer vreemd in de oren klinkt. Bij stofnamen kan men in het Noorden nog wel *ze* gebruiken: *de suiker...ze is op* (misschien ook *hij?*). Let op het gebruik van het doffe *ze*; het volle *zij* (dat in gesproken taal doorgaans voor personen, evt. dieren gebruikt wordt) klinkt hier schrijftalig. Ook in objectsfunctie kan het alleen *ze* (evt. ‘*m?*’) zijn; *d’r* (dat bij personen goed mogelijk is) is, ook als possessivum, uitgesloten: **de suiker? gooi d’r maar weg*, **alle suiker heeft d’r eigen smaak* (wel mogelijk *z’n eigen smaak*). Het *ze*-gebruik bij stofnamen lijkt echter af te nemen. Abstracta en collectiva worden nog altijd graag als feminien behandeld: *de liefde...ze is een moeilijke deugd*, *de vereniging...ze (hij?) heeft besloten*; in deze beide gevallen kan ook gemakkelijker *zij* gebruikt worden doordat we wat meer in de schrijftalige sfeer terechtkomen. Zelfs kan de collectieve betekenis zo voor het bewustzijn aanwezig zijn dat ook naar een collectief neutrum met *ze/zij* verwezen wordt: *het bestuur...ze/zij heeft in haar laatste vergadering besloten*. Dit wordt echter binnen de standaardtaal nog als fout beschouwd, als onderdeel van de “haar-cultuur” die mogelijk verband houdt met een gelijkaardig verschijnsel in de 18e eeuw (zie vorige paragraaf). Het probleem hierbij is wél dat de moderne *haar*-cultuur vooral schrijftalig is wat niet lijkt te gelden voor het *haar*-gebruik in de 18e eeuw. Dat iets collectiefs gemakkelijk de gedachte aan iets feminiens oproept, blijkt ook uit de combinatie met een benaming voor een vrouwelijke persoon: *deze stichting is eigenaresse van dit bos*. Zoals reeds opgemerkt is er in de hedendaags gesproken taal sprake van een hersemantisering in die zin dat er een sterke neiging is om naar stofnamen met neutra te verwijzen; vgl. bijv. *ik hou niet van pasta*, *het smaakt nergens naar*. Omgekeerd lijkt er bij soortnamen een tendens van het neutrum af te zijn, getuige bijvoorbeeld het gebruik van het relativum *die* in gevallen als *het woord die...*, *een boek die...*, *een beroep die...*, zelfs bij een diminutief: *een tafeltje die...* *Het meisje die...* is

nog niet zo vreemd omdat het hier om een persoon gaat; iets vreemder lijkt dan weer *die meisje* maar zeker niet vreemd *het meisje...ze...* (vgl. de hieronder besproken hiërarchie). Overigens komt het in “straattaal” van jongeren voor dat er bij wijze van spel opzettelijk “fouten” gemaakt worden. Overigens kan het naar dingen verwijzend *hij* (trouwens ook als het naar personen verwijst) in gesproken taal gemakkelijk vervangen worden door *die*. Het gebruik van *die* (evt. *deze*) is ook een goede manier om een lastige keuze te ontwijken: *over deze vraag kan worden opgemerkt dat die (hij? zij?) niet juist gesteld is*; gebruik van *ze* lijkt hier echter ook goed mogelijk.

“Stof” (*mass/substance*) staat het laagst in de individualiseringshiërarchie die reikt van persoon (in hoge mate individualiserend) via dier, daarna voorwerp, tot stof. Verschil in individualisering verklaart bijvoorbeeld dat soortnamen anders behandeld worden dan stofnamen en persoonsnamen anders dan soort- of stofnamen. Bij de laatste sluiten de abstracta en collectiva aan. Er is ook nog een andere hiërarchie, namelijk betreffende de sterkte van de syntactische ten opzichte van de semantische factor (anders gezegd: van het grammaticale ten opzichte van het natuurlijke geslacht): hoe lager in de hiërarchie, hoe groter de kans dat de laatste (het laatste) van invloed is. Deze hiërarchie reikt van adnominaal via predicaat en relativum naar personale. Inderdaad is de semantische factor bij het personale het grootst terwijl die veel minder groot is bij de adnominale flexie (voor zover deze aanwezig is) of bij eventuele flexie bij predicatief gebruik (id.). Ook het relativum zal eerder qua genus bij het substantief aansluiten dan dat het zich door de semantiek (in casu het natuurlijke geslacht) laat bepalen: vergelijk *een meisje dat haar plicht doet* en niet snel: *die haar plicht doet*. Dit voorbeeld laat tevens zien dat het possessivum (*haar*) zich gemakkelijk aan het natuurlijke geslacht aanpast. Vergelijk overigens wat hierboven is opgemerkt over *het woord die...* enz.

Een ideologisch geïnspireerde beweging kwam op tijdens de tweede helft van de 20^e eeuw: het verzet tegen het gebruik van als masculien ervaren verwijzingen wanneer de mens of een soort mens in het algemeen bedoeld wordt: *de mens...hij, de student...hij, de lezer...hij*. Er werden/worden verschillende remedies toegepast: afwisselend gebruik van *hij* en *zij*, constant gebruik van *zij*, gebruik van *hij/zij, hij of zij, zij/hij, zij of hij*, gebruik van *zij* pluralis. Tegen de feministische interpretatie is wel ingebracht dat *hij* blijkbaar behalve masculien ook sekse-neutraal kan zijn; de suggestie dat de man de typische mens is, is echter toch wel aanwezig. (In het Zweeds is het probleem opgelost door het aan het Fins ontleende gender-neutrale *hän* dat mooi aansluit bij het (traditionele) *han* ‘hij’ en *hon* ‘zij’). Ook de migratie laat haar sporen na. In het Nederlands zoals dat door migranten gesproken wordt, staat het neutrum op de helling: *die Concertgebouworkest*. Wat de geschreven taal betreft, de afstand tot de gesproken taal is dank zij het in de 19^e eeuw opkomende streven naar taalvereenvoudiging (waaraan vooral de naam van R.A. Kollewyn is verbonden) aanmerkelijk minder groot geworden. Zo is de noorderling niet meer verplicht om over een tafel te schrijven dat men *haar* van de ene naar de nadere kamer verplaatst (vgl. wat in de vorige paragraaf over de Woordenlijst is opgemerkt.)

3.16.4. VERANDERINGEN IN GENUS

“Verandering” van genus kan zuiver synchroon worden begrepen. Zo krijgen over het algemeen nieuwe samenstellingen het genus van het rechter lid (*Right-hand Head Rule*): als *de deur de-woord* is, dan ook *huisdeur* of een nieuw gevormd *nepdeur*; een uitzondering is bijv. *de domoor* naast *het oor* (omdat *domoor* een persoonsnaam is wat om *de* vraagt). In par. 16.1 hierboven hebben we al kennis gemaakt met de morfologische conditionering van het genus: *werk-er* (bij *werken*) heeft het genus commune op basis van -er, *raadsel* (bij *raden*) is neutrum op basis van -sel; ook een prefix kan soms genus-bepalend zijn: vgl. *gedoe* bij *doen*. Over het algemeen echter is het eerder het slot van het woord dat het genus bepaalt dan het begin; vergelijk in dit verband de

situatie in het Pools (par. 1). Ook oude, niet meer herkenbare suffixen kunnen hun doorwerking hebben: zo kunnen mnl. *dracht, drift, gift, klucht, list, macht, tucht, vlucht, zucht* ‘ziekte’ (gewicht is een uitzondering) het feminine genus hebben doordat de slot-t teruggaat op een oud feminien -ti-suffix waarmee abstracta, over het algemeen bij werkwoorden: vgl. *dragen, driven* enz., werden gevormd. Onderwerp voor de historische taalkunde worden deze regels of regelmatigheden pas wanneer daar in de loop van de tijd veranderingen in gaan optreden. Zo hebben we in par. 14 (en ook even in 16.1) hierboven gezien dat de sjwa in het Middelnederlands op z’n minst op weg was om een markeerder voor het femininum te worden en dat hij daarmee iets suffixachtigs begon te krijgen. *Kunne* ‘geslacht’ (got. *kuni*) kan daardoor van neutrum femininum geworden zijn (vgl. *van beiderlei kunne*).

Soms betreft de verandering een enkel woord of een groepje woorden; een klankverandering kan daartoe de stoot geven. In sommige dialecten maar ook in het Fries kan *de* in bepaalde contexten gereduceerd worden tot ‘t: *van de zolder* > *van ’t zolder*, *van de zomer* > *van ’t zomer*, *in de zin* > *in ’t zin*, waardoor de woorden in kwestie als neutrum worden gereïnterpreteerd. Semantische overeenkomst kan ook in het spel zijn: vgl. *de schilderij* (nog steeds zo in het Zuiden) dat *het schilderij* is geworden, mogelijk onder invloed van het verwante *portret*. En zo kan mnl. *here* ‘leger’ van masculinum (vgl. got. *harjis*) neutrum geworden zijn onder invloed van neutrum *leger*. Vergelijk ook got. *andeis* masculien met *einde* neutrum (onder invloed van slot?), dat overigens in het Middelnederlands ook masculien kon zijn. Een individualiseringsaspect kan in het spel zijn wanneer een neutrum stofnaam *de*-woord worden: vgl. *de bessensap*: *waar staat de bessensap?* (vgl. *het sap*). Omgekeerd kan een soortnaam stofnaam worden en dan van *de* op *het* overgaan: *het zandsteen* (vgl. *de steen*).

Voor moderne veranderingstendenzen zie vorige paragraaf.

3.16.5. GENUS BIJ LEENWOORDEN

Er zijn bij leenwoorden twee mogelijkheden: 1. ze brengen hun genus mee vanuit de gevende taal (aangenomen dat daarin genusverschillen bestaan), 2. het genus ervan wordt toegekend in de ontvangende taal, eventueel op basis van een systematiek. Hoe mogelijkheid 2 werkt, kunnen we goed zien bij woorden uit het Engels; alleen die mogelijkheid 2 is dan van toepassing: het Engels heeft immers slechts *the*-woorden en afgezien van personen en nog enkele categorieën wordt er alleen met *it* verwezen. Een vormelijke factor is in het spel bij woorden op -ing: *coaching, dancing, hearing, marketeting, planning, timing*, die alle *de*-woorden zijn geworden naar analogie van de oorspronkelijk nederlandse als *overhoring, overmaking* enz. Een semantische factor kan in het spel zijn bij woorden voor sporten: *cricket, rugby, tennis, hockey*; dit kunnen *het*-woorden geworden zijn onder invloed van het verwante en min of meer overkoepelende (*het*) *spel*. Meer incidentele gevallen zijn bijv. *de creditcard* onder invloed van *de kaart* is of *de club* onder invloed van *de vereniging*; *plastic* kan onzijdig zijn omdat het een stofnaam is. Dubbel genus komt voor bij *de* of *het cluster* en bij *de* of *het flat* waarbij *het flat* wel als substandaard moet worden beschouwd. Bij de oude leenwoorden uit het Latijn of het Grieks moeten we vaak aan het oorspronkelijke genus denken: *de muur* (lat. *mūrus*), *de molen* (lat. *molīna*), *het graan* (lat. *grānum*) maar *zolder* is *de*-woord geworden hoewel het teruggaat op het latijnse neutrum *sōlārium* en *pek* *het*-woord hoewel het teruggaat op lat. *picem*, acc. van femininum *pix*.

Als het gaat om leenwoorden uit het Frans, is er verschil tussen Noord en Zuid; in het Zuiden kunnen zich dan ook nog regionale verschillen voordoen. In de noordelijke standaardtaal maakt men er vaak, volgens een eigen systematiek (regel 2), neutra van (hoewel het neutrum in het

Frans ontbreekt): vgl. *het alarm, het balkon, het bureau, het menu, het tracé* enz. waar het Zuiden *de*-woorden heeft. De indruk is wel dat die neutralisering eerder bij masculiene dan bij feminiene woorden optreedt: vgl. in het laatste geval weliswaar *het gordijn (la courtine)* en *het humeur* maar daarnaast *de grandeur, de lecture, de revue*. De woorden op -e, die in het Frans vaak feminien zijn, zijn ieder geval *de*-woorden op grond van de regel (met twee uitzonderingen: *einde* en *gilde*) dat in het Nederlands dergelijke woorden het genus commune hebben. Maar wat kan er nu de verklaring voor zijn dat zo vaak (bij franse masculina) het neutrum gekozen wordt? Mogelijk komt de noordelijke wijze van doen erop neer dat de leenwoorden het gemarkeerde genus, namelijk het neutrum, krijgen toebedeeld om nog eens extra hun vreemde status (van romaanse oorsprong) te markeren. Dit past in het totaal-beeld waarin het romaanse lexicon duidelijk ten opzichte van het in oorsprong germaanse is afgebakend. Beide lexica houden er een eigen fonologie en een eigen morfologie op na. Waarom toch ook vaak (bij franse feminina) het genus commune gekozen wordt, blijft hierbij onverklaard. Overigens kunnen zich veranderingen voordoen: zo was *salon* oorspronkelijk een *het*-woord en is het later *de*-woord geworden; in het Zuiden kan het nog steeds neutrum zijn.

Het Zuiden is in z'n genusgedrag dus meer op het Frans gericht dat als een soort superstandaard fungeert: het neemt voor een belangrijk deel het franse masculinum en het femininum over, zij het dat het masculinum wel de default-optie lijkt te zijn. Er zijn echter regionale verschillen. Het Kustvlaams (zonder apocope, dus met veel woorden op sjwa!) heeft bijvoorbeeld een betrekkelijke voorkeur voor het femininum, het noordwesten van de provincie Antwerpen (mogelijk in aansluiting bij het Noorden) voor het neutrum. Een factor bij de genustoekenning kunnen suffixen of suffixachtige elementen (nog ruimer geformuleerd: ausloutende klanken) zijn: woorden op een volle vocaal zijn overwegend masculien, die op -eur altijd masculien, die op -(st)atie feminien evenals die op -age (die in het Frans masculien zijn), die op -uur(e) meestal feminien maar in brabantse dialecten mogelijk neutrum of femininum, die op -ment altijd neutrum; ook de (feminiserende) -e kan van invloed zijn maar dan alleen, en in sterke mate, in het gebied zonder sjwa-apocope. De semantische factor blijkt uit brab. *confiture* en *geleie* die masculien zijn volgens de algemene tendens om namen voor voedingswaren als masculien te behandelen.

3.17. REGIONALE ASPECTEN

(1. casus, 2. genus, 3. pluralisvorming algemeen, 4. id. noordoosten, 5. id. zuidoosten)

3.17.1. CASUS

Evenals in de standaardtaal en afgezien van de genitief-s en andere relicten zijn in de dialecten over het algemeen casusverschillen bij de substantieven verdwenen. Dialectische datief-relicten, bekend o.a. van het Hollands, zijn prepositie-verbindingen waarin bij een neutrum-woord het lidwoord *de* komt te staan, bijv. *in de licht, voor de raam*, met oude rekking (*niks*) *in de weeg* (vgl. ook in par. 7.1 genoemd *uit de weeg*), in het Westflakkees en in zeeuwse dialecten met nog de buigings-e: *staeme nied-in de lichte*. Voor het Katwijkse wordt een casus-e genoemd bij substantieven die een inhoudsmaat aanduiden, vaak bij sterk effect: *die vent, die ving 'n berrege haering* 'die vent, die ving me toch een berg haring'. Wordt een dergelijke vorm ook in subjectsfunctie gebruikt, dan hebben we uiteraard niet meer met een casus-geval te doen. Merkwaardig is verder dat in veel dialecten nog casus voorkomen bij voor personen gebruikte eigennamen. Vergelijk weer katwijkse *Janne schoen* 'Jans schoen', *hè-je Aeries ezien* (-s na vocaal), *Piet van Nelle*; laatstgenoemd

voorbeeld laat zien waar de achternaam *Van Nelle* vandaan komt. Dit voorbeeld kan nog verder verbogen worden: *ik ben bij Piet van Nelles*, en zelfs: *dat huis van Piet van Nellese*. Deze casusvorming wordt genoemd voor een deel van Noord-Holland, het continent van Zuid-Holland plus een deel van Utrecht, de noordelijke zuidhollandse eilanden, de Neder-Betuwe plus de Bommelerwaard en een brede strook van Noord-Brabant. Het is vooral een plattelands-aangelegenheid. De oorsprong van de uitgangen in kwestie moet wel in de genitief worden gezocht, met dien verstande dat de afwisseling van sterke (-s) en zwakke uitgang (-e < -en) intussen fonologisch bepaald is geraakt, al naargelang de naam op een vocaal dan wel op een consonant eindigt. De genitiefvorm heeft zich dan secundair tot andere verbogen vormen uitgebreid. De verklaring voor behoud en uitbreiding kan eraan worden toegeschreven dat juist bij personen de behoefte bestaat om te onderscheiden. Overigens doen eigennamen die eindigen op -el, -er, -em (*Karel, Willem, Brouwer*) niet mee; bovendien ontbreekt het verschijnsel wanneer er bij de naam een bepaling staat: *laten we die arme Aeries daar maar buiten houden. Voor het Wierings worden genitieven op -es bij monosyllaba genoemd: *Jacoppes stoel* ‘de stoel van Jacob’. In par. 16.2. is al het behoud van de casus-n, die genus-n is geworden, in de zuidelijke dialecten genoemd.

3.17.2. GENUS

Het zuidelijke genus komt niet altijd overeen met het genus zoals dat bij De Vries en Te Winkel is aangeduid; de vraag is ook in hoeverre wat we bij de Vries en Te Winkel vinden, op natuurlijke gesproken taal gebaseerd was. Er kunnen in het Zuiden trouwens ook verschillen per subregio zijn. Zo blijkt *kalk* in West-Vlaanderen neutrum te zijn, verder masculien, *troef* masculien in een groot deel van Limburg, verder feminien, *kwik* neutrum in Vlaanderen maar verder masculien, enz. Op een verzamelkaart (die hier niet afgedrukt kan worden) is te zien dat er vooral een belangrijke scheiding loopt tussen Vlaanderen en Brabant en ook één die een groot noordoostelijk deel van Limburg van het overige Zuiden afbakt. Ook voor het oosten van Overijssel worden verschillen genoemd: zo is een vorming op -ster in het Hellendoorns masculien, in het (overige) Twents feminien, daarentegen is *nèdewe* ‘neef’ in het eerste dialect feminien, in het tweede masculien. Het Twents richt dus op het biologisch geslacht. Voor het Vriezenveens is geconstateerd dat substantieven op -e die masculien zijn, de -e kwijtraken, blijkbaar omdat men de -e als marker van het femininum ervaart. Voor de genus-toekenning aan leenwoorden in dialecten zie par. 16.5 hierboven. Zie voor het Zuiden ook passim par. 16. Voor de daar gesproken tussentaal kan worden opgemerkt dat de dialectische genusvormen daarin duidelijk kunnen worden teruggevonden.

3.17.3. PLURALISVORMING. ALGEMEEN

Regionale bijzonderheden wat betreft de pluralisvorming zijn in de vorige paragrafen al diverse keren terloops vermeld. Bij de regionale verschillen spelen een aantal klankwetten een belangrijke rol: de secundaire i-Umlaut, de sjwa-apocope, de n-apocope, de spontane palatalisatie waardoor een deel van de secundaire Umlaut, nl. *oe > uu*, niet meer te zien is, en in het zuidoosten ook het ontstaan van toonverschillen. Afgezien van het noordoosten (vooral Twente) en het zuidoosten (vooral Limburg) ontbreekt in het taalgebied de Umlaut, hetzij klankwettig hetzij door analogie. Het grootste deel van het taalgebied (inclusief het zuidoosten) heeft afgezien van -eren/-ers/-er slechts twee uitgangen: -en en -s; -eren is vooral hollands en brabant, -ers zeeuws en vlaams, -er oostelijk. Verspreid zijn er ook gevallen met een pluralis die gelijk is aan de singularis;

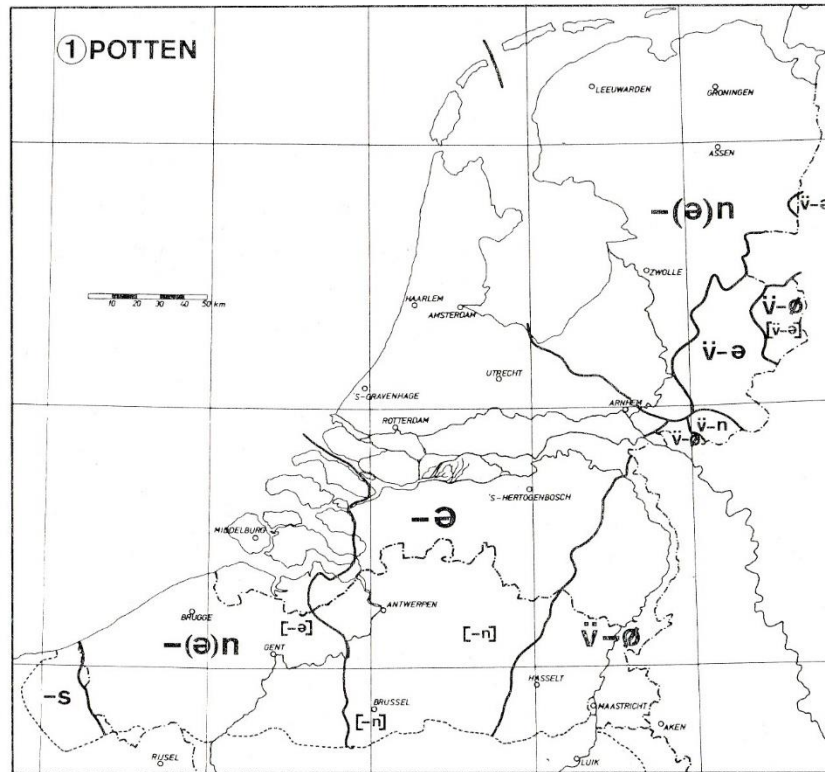
systematisch is dit het geval bij een maatwoord wanneer er een (meestal bepaald) numerale voorafgaat.

Het Zeeuws heeft over het algemeen nog de pluralis op -n, dus zonder apocope, om verschil te bewaren met de vaak op -e eindigende singularis (zonder sjwa-apocope dus): *tonge* – *tongen*. Dit patroon vinden we ook in een groot deel van het Vlaams. Het gentse patroon *katte* – *katte* is al in par. 7.1 gesignaleerd. Voor het Zuiden is bij onderzoek naar de woorden op -el of -er geconstateerd dat de -s-pluralis zich in een eeuw tijds heeft uitgebreid, omgekeerd ook zoals bij *engel* de -n-pluralis. Invloed van de standaardtaal is hierbij duidelijk. Die valt niet te constateren bij types waarvoor de standaardtaal geen aanknopingspunt biedt, juist in tegendeel: de uitgangsloze pluralis (vooral oostelijk, hier los gezien van de maatwoorden) en het vlaamse type met singularis op sjwa (*broere*, pl. *broers*) laten juist uitbreiding en consolidering zien. Wat de -s-pluralis bij monosyllaba betreft, moet het Westvlaams wel als een relictgebied beschouwd worden; daarop wijst ook dat de -s in gelede woorden nog kan voorkomen terwijl hij in de ongelede al verdwenen is (zie meer informatie in par. 7.1 en 2 hierboven). Er kan hier ook nog opgemerkt worden dat de zuidelijke standaardtaal soms een -s-meervoud heeft tegenover noordelijk -en, bijv. in *leraars*.

Ook een oudhollands dialect als het Katwijks laat op bepaalde punten een afwijkende pluralisvorming zien. Het heeft om te beginnen een aantal gevallen waarin na volle vocaal -n optreedt: *knie* – *knien*, *zae* ‘zee’ – *zaen* (hierbij behoren ook de oude gevallen *skoe* ‘schoen’ – *skoen*, *tae* ‘teen’ – *taen*), *roe* ‘roede’ – *roen* (met d-syncope), *bròd* ‘brood’ – *bròd* (id. in de pluralis). Verder heeft het een aantal voorbeelden van pluralia op -s bij singularia met niet geapocopeerde -e: *bigge* – *bigges*, *krebbe* ‘kribbe’ – *krebbes*, analogisch *kip* – *kippes*, en ook *zinkes* bij *zinking* ‘zenuwpijn’. Een pluralis op -s kennen ook *man* (*haele mans*, *haele!*) en *smid*: *smis* < *smids* ‘smeden’ (par. 7.2). Voor enige meer systematisch optredende verschillen in pluralisvorming moeten we vooral naar het noordoosten en naar het zuidoosten kijken. Beide gebieden zijn zoals zal blijken, als conservatief te beschouwen.

3.17.4. PLURALISVORMING NOORDOOSTEN

In het Twents kunnen we de sterke en de zwakke flexie nog goed terug vinden. De sterke flexie betreft die substantieven die in de pluralis -e krijgen: *kloomp* – *kloompe*, opvallend genoeg zonder Umlaut, maar met Umlaut *gast* – *geste* masc. (got. *gasts* i-stam), *pot* – *pötte* (zie kaart 12; waarschijnlijk substraatwoord), analogisch ook *hoes* ‘huis’ – *huze* neutrum (got. a-st, oude cons.stam). Een aantal substantieven, meestal neutra, krijgen als uitgang -er: *keend* ‘kind’ – *keender*, met Umlaut: *tak* – *täkker* (-er analogisch bij een masculinum). De substantieven op sjwa plus liquida of nasaal krijgen -s: *hazen* ‘haas’ – *hazens*, soms Umlaut: *voeëgel* – *vuuëgel* ‘vogels’, soms -n: *knùkkel* ‘knokkel’ – *knùkkeln*, soms geen uitgang en ook geen Umlaut waar dat mogelijk zou zijn: *appel* – *appel*. Laatstgenoemde situatie is de oudste (vgl. par. 7.2 hierboven); de andere mogelijkheden dienen tot herstel van het numerusverschil waarbij de pluralis-s, mede onder westelijke invloed, het meest succesvol is gebleken. Die wordt ook gebruikt bij een monosyllabisch woord als *zùn* ‘zoon’: *zùns* (par. 7.2). Ook de zwakke flexie kunnen we goed terugvinden doordat er geen apocope van sjwa of -n is opgetreden (in het Enschedees echter vaak wél van de sjwa): *vaze* ‘vaas’ – *vazen* (de uitgang is dus -n); het type *doad* ‘daad’ – *doadn*, oorspronkelijk fem. sterke flexie, heeft zich hierbij aangesloten. Umlautsgevallen doen zich nu niet voor. Ook een oude jä-stam als *rugge* krijgt -n; voor de 19e eeuw wordt nog een oude uitgangsloze pluralis genoemd: *rugge*. Dubbelvormen (vgl. par. 12 hierboven) zijn bijv. *raam* ‘raam’ – *ramens* (masc.), *èèn* ‘einde’ – *èènens*; vergelijk ook *kneene* bij *knee* ‘knie’. Volgens in de jaren ’80 van de vorige eeuw verricht

KAART 12: pluralisvorming bij *pot* (v = Umlautsvocaal)
(uit Goossens 1987)

onderzoek evolueert het twentse systeem in de richting van de standaardtaal, namelijk (afgezien van gevallen op -eren) in die van pluralia op -en of -s. Dat men voor -en en niet voor -e kiest, is begrijpelijk: men kent die uitgang van het papier; bovendien kunnen in gesproken standaardtaal -e en -en elkaar afwisselen. De evolutie in de richting van de standaardtaal blijkt ook uit het verdwijnen van de Umlaut.

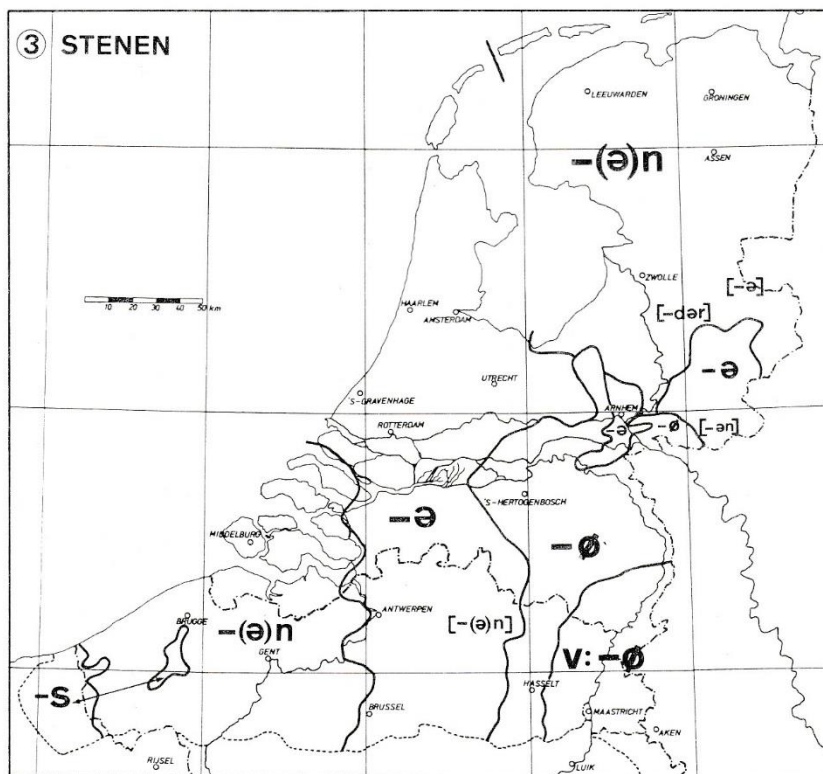
Het gebied van Twente en de Achterhoek heeft de trekken van een relictgebied. Gaan we er vandaan in de richting van de Noordwest-Veluwe, West-Overijssel, de Stellingwerven en Drenthe en verder ook in die van Groningen, dan komt op een gegeven moment de Umlaut niet meer voor (we bevinden ons dan ten westen van de betreffende Umlautslijn; zie Kl. kaart 27) en functioneert behalve -s (in toenemende mate) en -er (afnemend en wijkend voor -ers) verder alleen nog -en als pluralis-uitgang. We bevinden ons ten noorden van de n-apocope-lijn: zie Kl. kaart 13b, dus in het gebied zonder die apocope. Het is niet waarschijnlijk, zeker voor de meer naar het noorden gelegen gebieden, dat hier (alleen) westelijke, laat staan standaardtalige invloeden in het spel zijn. Er valt ook aan de doorwerking van een fries substraat te denken; naast -s is de friese pluralis-uitgang namelijk -en. De hierboven genoemde dubbelvormen worden ook voor de Stellingwerven genoemd; in de oostelijke Achterhoek is het mogelijk dat een woord op -el -e als uitgang krijgt: *laepel* 'lepel' – *laepele* naast *laepels*.

3.17.5. PLURALISVORMING ZUIDOOSTEN

Een ander gebied waar de pluralisvorming van de standaardtaal en vele andere dialecten afwijkt, is het zuidoosten (Limburgs) met een noordoostelijk deel van Brabant; oorspronkelijk moeten we,

althans in een aantal opzichten, aan een nog veel verder naar het westen uitstrekkend gebied denken (Brabant-Utrecht). Het zuidoostelijk gebied is tamelijk standvastig in het behoud van de oude pluralisvorming; toch moeten we ook hier voor gebieden aan de westrand rekening houden met het terugdringen van de secundaire Umlaut (voor zover deze door de spontane palatalisatie al niet ten dele onzichtbaar was geworden).

Voor concrete voorbeelden maken we gebruik van het Roermonds. We moeten om te beginnen met Umlaut rekening houden: *pot* – *pùt* (zie kaart 12), *moes* – *muus*, met niet door de spontane palatalisatie onzichtbaar geworden Umlaut (in het Oostnoordbrabants annex Noordnederrijns *moes/mous* – *muus/muis*). Verder moeten we rekening houden met toonverschillen, namelijk de stoottoon en sleптоon (Kl. 33.9). In de voorbeelden die hierna worden gebruikt, wordt alleen de stoottoon, namelijk met een geapostrofeerde 1 genoteerd. Gevallen als *beet* (mnl. *bete*) – *bete* (mnl. *beten*) gaan historisch terug op de zwakke flexie met sjwa-apocope in de singularis en n-apocope in de pluralis; er is combinatie met toonverschillen mogelijk: *hòð¹s* ‘kous’ (mnl. *hose*) – *hòðze*, of omgekeerd: *tied* ‘tijd’ – *tie¹je*. De sterke flexie vinden we terug in gevallen zonder uitgang; die

KAART 13: pluralisvorming bij *steen* (v: stoottoon)
(uit Goossens 1987)

uitgangsloze pluralis komt binnen Brabant vaker voor wanneer men van het midden naar het oosten gaat. Er is dan vaak sprake van Umlaut of toonverschillen: *gas* ‘gast’ (mnl. *gast*) – *ges*, *pot* (mnl. *pot*) – *pùt* (kaart 12), *voot* (mnl. *voet*) – *veut*, *voes* (mnl. *vuust*) – *vuus*; *sjein* ‘steen’ – *stei¹n* (vgl. kaart 13); westlimburgs is *stên* waardoor we als gevolg van de meer open vocaal in beide numeri stoottoon krijgen. Umlaut of toonverschil kan de apocope van de -e bevorderd hebben. Een uitzonderlijk geval is (reeds in par. 12 hierboven genoemd) *sjoon* ‘schoen(en)’ zowel singularis als

pluralis (de verouderde singularis is *sjoe*). Ook de uitgang *-er* komt voor; deze uitgang heeft zich analogisch sterk uitgebreid (vgl. het Duits): *laam* 'lam' (verouderd *lamp*, mnl. *lam*) – *lamer*, met toonverschil *kiendj* 'kind' – *kie¹njer*, id. *broo¹t* (mnl. *broot*) – *broojer* (met omgekeerd toonverschil), met Umlaut en toonverschil: *landj* (mnl. *land*) – *le¹njer*. Ten slotte kent het Limburgs de *-s*-pluralis die wel aan westelijke invloed moet worden toegeschreven; zoals gebruikelijk treedt hij, overigens met sterke geografische differentiatie, op bij substantieven die eindigen op *sjwa* plus liquida of nasaal (vgl. *teijers* 'borden'). Hij kan ook bij een paar persoonsnamen optreden: *zeu¹ns* bij *zoon*, *breurs* bij *broor* 'broer', *pesjteurs* bij *pesjtoor* 'pastoor' steeds ook met Umlaut (de beide eerste voorbeelden zijn monosyllaba).

Aantekeningen. Substantieven

Voor morfologische verandering in het algemeen zie men de handboeken voor de historische taalwetenschap. Een nederlands handboek is Van Bree 1956 (ook online). Speciaal aan de morfologie is Van Loon 2005 gewijd. Een overzicht van de germaanse talen biedt Harbert 2007. Een vergelijkende oudgermaanse grammatica is Fulk 2018. De oudsaksische vormen zijn op basis daarvan hier en daar nog aangevuld.

De term *exaptatie* is afkomstig van Roger Lass (bijv. 1988, zie Van de Velde 2006), het verschil tussen *stem-based* en *word-based* morfologie van Dieter Kastovsky via Harbert 2007, 91. Algemeen-typologisch over getal, genus, casus is Velupillai 2012 die zich voor het genus sterk baseert op Corbett 1991. Zie laatstgenoemd werk ook voor de diachrone aspecten: hoe ontstaan en ontwikkelen zich genussystemen en hoe kunnen ze verdwijnen? In het laatste hoofdstuk komt ook de functie van het genus ter sprake; een functie, althans van het congruentie-aspect, kan o.a. zijn dat het bijdraagt aan de verknoping van de delen van de zin. De in par. 1.3 gehanteerde opvatting is iets ruimer dan de door Hockett (1958, 131; via Corbett p. 1) gegeven definitie: “Genders are classes of nouns reflected in the behaviour of associated words”. Als er sprake is van zogeheten *classifiers* (bekend van oostaziatische talen), waarbij geen “agreement” optreedt, kan er volgens deze definitie niet van genus gesproken worden. Voor het Proto-indo-europees raadplege men Beekes 1990; dat de herkomst van het indo-europese femininum de gemoederen blijft bezighouden, blijkt uit de congresbundel Schuhmann & Neri 2014. Zie hierin, over de semantische ontwikkeling, bijv. Paser (2014). Voor de germaanse uitgangen zie Boutkan 1994 waarop een en ander in dit hoofdstuk is gebaseerd. De verklaring van de *ē* in de got. gen.pl. is afkomstig van Kortlandt 2007; de oude verklaring is van Van Helten 1893 of 1909. Een analytische behandeling van de gotische morfologie, met behulp van “inheritance trees”, vinden we in Rauch 2003. Voor de oude *n*-stammen is Kroonen 2009 van belang., voor de betekenis ervan Pronk 2015 (via Miller 2019). Zie voor de *r*-stammen Klein 2013. Volgens Gysseling 1975 is de westgermaanse ontwikkeling in de nom.sg. van de *ā*-stammen als volgt verlopen: *dagaz* > *daga* > *dag*; hij noemt enkele namen op *-a* en wijst erop dat leenwoorden van de latijnse *a*-klasse naar de masculiene, soms neutrale *a*-klasse zijn verlopen (toen daar nog *-a* op het eind stond). Voor de oudsaksische variatie en meer details daarvan zie Boutkan 1995, par. 2.4.3.7. Boutkan kiest voor de oplossing van Klein 1977; zie in dit verband ook Quak 1989. De oudsaksische vormen zijn overigens vooral ontleend aan Holthausen 1921 en/of Boer 1924 (zie ook Fulk hierboven); er is sprake van een grote variatie. Blok (1989) gaat over eventuele oudnederlandse casus in plaatsnamen. Oudnederlandse plaatsnamen zijn ontleend aan Schönfeld 1970 waarin weer geput is uit de *Oud-Gentsche naamkunde* van J. Mansion, en aan Van Loon 2014. Laatstgenoemd werk is wel een fonologie maar bevat ook veel belangrijke morfologische informatie. Voor het Oudnederlands in het algemeen kan men Quak 2002 raadplegen maar zie ook, in vergelijking met het Oudfries, Hofstra 2003. Van Loon 1987 bespreekt de oudnederlandse genitief pluralis op basis van plaatnamen-materiaal. De mogelijkheid van (saksische) kolonisatie in West-Vlaanderen wordt besproken in Devos 2002. Voor het vroege Middelenengels zie Harbert 2007, 109 die naar Tauno Frans Mustanoja verwijst. Voor speciaal het Nederlands zie Schönfeld 1970, ook De Vooy 1967, voor het Middelnederlands Van Loey 1976. Zie ook passim Stegeman 2014-16. De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands wordt uitvoerig beschreven in Ann Marynissen 1996. 17^e-eeuwse voorbeelden zijn ontleend aan Weijnen 1968a. Voor het 17^e-eeuwse briefmateriaal zie Nobels 2013 waaruit te voorschijn kwam dat wanneer de aanduiding van de bezitter langer is dan die van het bezit, de kans groot is dat die van de bezitter volgt in een *van*-constructie; is het omgekeerde het geval, dan bevordert dat de *-s*- of de *zijn*-constructie. Voor het 18^e-eeuwse briefmateriaal zie Simons 2013. Zie over het type *Jans boek*, over de “nieuwe genitief” en het verdwijnen van de oude genitief, binnen een generatief kader, Weerman & De Wit 1998. Een ouder artikel over de geschiedenis van *Jan z'n boek* en de pregenitief zie Koelmans

1975a; over de pregenitief bij Spiegel handelt Damsteegt 1978. Zie ook passim, bij *genitief*, Van der Horst 2008. Voor een grote verzameling vormen zie Royen 1947-1954; zie voor vooral de 19^e eeuw Brom 1956. Het effect van normering (Weiland) op het gebruik van de oude genitief is onderzocht voor Krogull 2018; een iets oudere publicatie is Scot 2014.

Over de herkomst van de pluralis-s is een lange discussie gevoerd. Een belangrijke aanzet daartoe was de dissertatie van Marlies Philippa (1987); zie in dit verband ook Philippa 1989 evenals Meijering 1989 over het oudfriese -ar-meervoud. Een eventuele engelse herkomst wordt kritisch besproken in Bremmer 1989 (zie ook hieronder Taeldeman). Op mogelijke franse invloed heeft Pieter van Reenen gewezen. Pijnenburg (1989) denkt aan invloed van het picardisch Frans; in dit artikel worden ook de pluralia op -er besproken. Een (voorlopig?) eindpunt van de discussie vormt het overzichtelijke De Schutter 1998. Over de -s bij westvlaamse monosyllaba en de interne en sociale factoren die op deze uitgang conserverend werken, zie Taeldeman 1980. Voor de oorsprong van de -s, die vanaf het eind van de 13^e eeuw in de zuidwestelijke dialecten steeds meer een concurrent wordt voor -en, denkt Taeldeman aan engelse invloed. Op dezelfde dialecten is Paardekooper 1991c gericht, die daarin ook aandacht besteedt aan de gebruikssfeer van de woorden in kwestie. Voor s-meervouden na -ing, historisch en dialectgeografisch, zie Paardekooper 1992. Paardekooper 2004 is een monografie over gebrandmerkte (gestigmatiseerde) pluralia in het Nederlands: -s-pluralia en “vormgelijken” (pluralia die vormgelijk zijn aan singularia). Hierin is ook een groot aantal kaarten opgenomen, o.a. betreffende de vormen van *zwaluw*. De lotgevallen van de pluralis-s in het Oostvlaams worden in Taeldeman 2003 besproken. “Dubbel meervoud” wordt behandeld in De Rooij 1974. Wat betreft de parallellen tussen Groningen en Westvlaanderen, er zijn er meer; zie hiervoor Kl. 20 aantekeningen. De -n bij substantieven op -e worden vergelijkenderwijs voor het Fries en het Nederlands besproken in Jarich Hoekstra 2011.

Aan Paardekooper is de term *maatwoorden* ontleend. Het ontstaan van het type uitgangsloze pluralis na (bepaald) numerale komt aan de orde in Mulder 1989. Voor die pluralia in het Engels en het Nederduits zie Rohdenburg 2002. De Schutter (2006) laat voor zuidnederlandse dialecten zien dat zowel in het zuidwesten als het zuidoosten het type *blaar(en/s)* zich heeft aangesloten bij het type *hoer(s/en)* en in het zuidoosten het type *blaaren/blaar* bij type *hoeren/hoer*. Het is niet de historie die de doorslag geeft maar de subcategorie van de oorspronkelijk monosyllabische woorden op r. Zie voor het behoud van de door rekking ontstane vocaalwisselingen Austefjord 1990 waarover meer in de aantekeningen bij hoofdstuk 1. Over de pluralia *vlooiën* en *koeien* handelt Stroop 1997.

Het verschil in genus-onderscheid tussen noord en zuid wordt in verband met sjwa- en n-apocope behandeld in Blancquaert 1943. Het komt ook aan de orde in Dekeyser 1980 die de historische ontwikkeling in het Engels en het Nederlands (standaardtaal in Noord en Zuid en dialectisch) behandelt. Zie over “dubbel genus” De Rooij 1977 en 1978. De dialectische casusvormen bij eigennamen zijn het onderwerp van Van Haeringen 1947a die overigens met andere verklaringen werkt dan die in dit boek gegeven worden. Een klassiek geworden studie over genus en geslacht in het Nederlands is Van Haeringen 1954 waarin de afstand tussen de gesproken en de geschreven (en formeel gesproken) taal duidelijk naar voren komt. Over genusverandering bij stofnamen (van *het* naar *de*) schrijft Van Haeringen in 1951a. Zie voor *ze* bij stofnamen (in casu *karnemelk*) zie Van Haeringen 1969. Van Leuvensteijn 1992 bevat wat betreft genustoekenning een vergelijking van het goudse en brugse dialect in de 16^e eeuw. Uit Van Leuvensteijn 1997 blijkt dat in Holland rond 1600 het feminiene genus al niet meer bestond. Oudere publicaties over het genus in het Zuiden zijn van Beughe 1934 en Pauwels 1938; in de laatstgenoemde publicatie staat een groot aantal kaarten, o.a. de overzichts kaart waarnaar in de hoofdttekst verwezen wordt. Een standaardwerk over genus en geslacht in de Gouden Eeuw is Geerts 1966. Maljaars 1979 borduurt hierop verder voor de 18^e eeuw. Maljaars denkt voor de verwijzing van *haar* (en *zij*) naar collectiva en abstracta aan de genus-indeferente pluralisvorm *haar* en dus niet aan de semantiek die het femininum zou oproepen. [Zie echter hfdst. 5 passim waarin dit *haar* tot de gen.sg.fem. wordt herleid, waarin de betreffende semantiek dan toch wél een rol gespeeld zou hebben.] Een reactie, voor de 17e eeuw, op Geerts en Maljaars is Hermkens 1981. In 2009 verscheen een speciaal thema-nummer van *Taal en Tongval*, gewijd aan genus. Hieruit moeten hier worden genoemd behalve de inleiding van Cornips en De Vogelaer: Audring & Booij over genus als probleemcategorie, De Vos over de dynamiek van hersemantisering, Roodenburg & Hulk over de verwerving van *het* en Van Emmerik e.a. over de problemen die doven en migranten met het *het*-genus hebben. Voor zinsneden als *de stichting is eigenaresse* zie Scott in hetzelfde nummer. Audring 2006 laat zien dat het gebruik van de pronomina in de geschreven taal vaak sterk semantisch bepaald is: voor laag geïndividualiseerde referenten, met name voor stofnamen, wordt het neutrum geprefereerd. Uit Vogelaer 2006 blijkt dat de zuidnederlandse taalverwerwers bezig zijn om in dit opzicht met de noordelijke te convergeren.

Over het verschil in genus van franse leenwoorden tussen Noord en Zuid gaat Van Marle 2004; zie in het bijzonder voor de brusselse situatie Van Marle 2010. Uitvoerig op basis van een enquête is De Schutter & Taeldeman 2009 (opgenomen in het hierboven vermelde themanummer). Zie voor het Brussels ook De Vriendt & De Schutter 2012

waarin met verschillende groepen sprekers wordt gewerkt. Er wordt o.a. gewezen op (morfo)-fonologische factoren bij de genuskeuze. Een oudere publicatie is Goemans 1937 waarin al op het merkwaardige feit gewezen wordt dat (vooral masculiene) franse leenwoorden in het Noorden als neutrum verschijnen. Geerts 1975 gaat over het genus van engelse leenwoorden in het Duits en in het Nederlands; eerder verschenen is Geerts 1970. Zie ook Van der Sijs 1996. Over de feminiene wervingskracht van de slot-sjwa handelt Nijen Twilhaar 1992a; hij kent aan die sjwa, ook die in het Duits en het Frans, een soort suffix-status toe. Een kritische reactie daarop is Van Marle 1997. In een eerder artikel (1992) gaat hij in op de vraag waarom anders dan in de westelijke het drie-generasysteem in de zuidelijke en oostelijke dialecten bewaard is gebleven. Over onderzoek naar het optreden van de masculiene -n in het Zuiden gaat Plevaets e.a. 2009. Voor een overzichtelijk artikel over de situatie in de dialecten zie Goossens 1987. Het twentse systeem en de recente veranderingen daarin worden behandeld in Van Bree 1986. Zie voor het verwante Hellendoorns Nijen Twilhaar 1982, voor de s-pluralis in het Duits en het Nederduits Öhmann 1924 of 1961/62. Het Gelsenaars (met dialectverlies) wordt besproken in Voortman 1989. Een eventueel fries substraat in Groningen wordt besproken in Van Bree 2017. Zie voor het hele noordoosten Van der Kooi 2008, daarin Siemon Reker voor Groningen, Henk Bloemhoff voor de Stellingwerven, Geert Kocks en Hermann Niebaum voor Drenthe, Philomène Bloemhoff-de Bruijn voor West-Overijssel, Jan Nijen Twilhaar voor Oost-Overijssel, Lex Schaars voor de Achterhoek en Harrie Scholtmeijer voor Gelderland ten westen van de IJssel. Een uitvoerige (morfofonologische) studie van het Hellendoorns is Nijen Twilhaar 1990. Westfriesse voorbeelden zijn aan Pannekeet 1995 ontleend, katwijkse aan De Vink 2004. Voor een specifiek westvlaamse “nieuwe genitief”, van het type *Jans zijn huis* (a.h.w. dubbel) = *Jansen huis*, zie Devos 2013. Het gentse voorbeeld *katte* zowel singularis als pluralis is ontleend aan De Vogelaer 2013, informatie over het Brabants aan De Schutter 2013. In Hoppenbrouwers 1983 (over dialectverlies in het Kempisch) komt ook de voornaamwoordelijke aanduiding ter sprake waarvan het verval vergeleken bij de flexie van de adnominale woorden voorop blijkt te lopen. Bij de bespreking van het genusverlies in de hoofdttekst is echter het omgekeerde gesuggereerd: noordelijke sprekers verliezen het “juiste” gevoel bij genoemde aanduiding omdat ze geen steun meer vonden in de flexie. De vlaamse omsyllabering wordt besproken in Taeldeman 1982a. Zeer uitvoerig in het algemeen is Pauwels 1958 over het dialect van Aarschot en omstreken. Een gedetailleerde beschrijving van de limburgse Umlautsvorming, mede gebaseerd op voorafgaand onderzoek van Goossens 1987 en Hinskens 1993, bevat Hermans en De Schutter 2013 (inclusief verklaring van de tonen). Limburgse voorbeelden zijn aan Kats 1939 ontleend. Een overzicht van de mogelijkheden vinden we voor het dialect van Montfort (niet ver van Roermond) in Bakkes 1996. Zie voor een overzicht van de dialecten ook de aantekeningen in hoofdstuk 2; zie ook in Hinskens & Taeldeman 2013 Devos (zuidwesten), De Vogelaer (tussen Brabant en Westvlaams), De Schutter (Brabant), De Schutter & Hermans (Limburg), Hoekstra en Van Koppen (Holland en Utrecht) en Bloemhoff e.a. (Nedersaksisch). In de MAND deel 1 zijn de kaarten in hoofdstuk 1 aan de pluralis-uitgangen gewijd, namelijk bij *taart, bed, pot, draad, vloek, schaap, tak, schip, dak, glas, lam, tafel, meubel, appel, vogel, broer, knecht, tram, ziekte, tralie, vlo, schoen*; van de volgende woorden zijn op aparte kaarten++9 ook nog de limburgse toonverschillen in kaart gebracht: *beer, oog, rib, hemd, steen, boom, stoel, kam, gans, voet, muur, haak, weg, dag, kind, ei, blad, ding, neger, trein, arm, zoon*. Deze kaarten laten zien hoe ingewikkeld de limburgse situatie kan zijn. Zie FAND 1 kaart 47 voor *weeg* en 65 voor *smeed/smeid* in Limburg. Voor meer literatuur over de dialecten zie de aantekeningen bij hoofdstuk 1.

Over de pluralis-vorming in de standaardtaal bestaan diverse publicaties; een oude (klassieke) publicatie is Van Haeringen 1947, een latere Hoppenbrouwers 1980. Trommelen (2009) verdedigt een default-meervoud in het Nederlands, nl. op -s. Zie ook de handboeken, bijv. Booij & Van Santen 2017. Hierin wordt (zie bijv. blz. 106) *kinder* dat niet alleen voorkomt in *kinderen* maar ook in *kinderwagen* en *kinderachtig*, als een verlengde stam beschouwd. Het handboek bevat ook een gedetailleerde beschrijving van de pluralisvorming in het moderne Nederlands. Voor een zekere productiviteit van het rekkingspatroon zie Goossens 1981.

4. ADJECTIEVEN

(0. opmerking vooraf, 1. Proto-indo-europees, 2. Gotisch, 3. ontwikkeling naar het Nederlands, 4. trappen van vergelijking, 5. bijzondere categorieën, 6. latere ontwikkelingen, 7. standaardisering, 8. regionale aspecten)

4.0. OPMERKING VOORAF

In dit hoofdstuk zijn de adjectieven aan de orde. Voor de goede orde (we zullen het niet steeds herhalen) horen hier ook bij de als adjectieven gebruikte werkwoordsvormen, namelijk participia presens en preteritum: vgl. *een/het brandend(e) huis*, *brandende huizen*; *een/de gekookte aardappel*, *gekookte aardappelen*; *een/de vergeten schrijfster*, *vergeten schrijfsters*.

4.1. PROTO-INDO-EUROPEES

Veel wat voor het substantief is opgemerkt (3.1), geldt ook voor het adjectief: er zijn verschillende stammen, numeri, casus, genera en flexies. De meeste adjectieven behoren tot de vocaalstammen en daaronder dan weer tot de *ö*-stammen. Dat vinden we nog in het Gotisch terug dat vooral *ā*- en *jā*-stammen heeft met daarnaast nog een paar *i*- en *u*-stammen. Het Proto-indo-europees zelf had ook consonantstammen en wortel-adjectiva. Evenals bij de substantieven zijn de drie bekende genera vertegenwoordigd: masculinum, femininum, neutrum. Het femininum heeft in plaats van *ö* het suffix *-eh₂*- dat in het Germaans *ā* oplevert; vgl. got. *blinda* ‘blind’ fem. (*ā* > *ǣ*) naast *blinds* masc. Het neutrum nom. en acc.sg. ging bij de *ö*-stammen uit op *pie*. *-om en kwam daarin overeen met de acc.sg. van het masculinum; vgl. got. *blind* in alle drie de gevallen (vgl. voor die overeenkomst hfdst. 3, 1.3). De numeri en casus komen overeen met die bij de substantieven; verder komt er ook verschil in flexie voor (protodynamisch, hysterodynamisch, statisch), een verschil dat met het oog op het Germaans van geen belang is (hfdst. 3, 1.4). In numerus, casus en genus paste het adjectief zich bij het substantief aan waar het bij hoorde. Het is dus een syntactische aangelegenheid, een kwestie van contextuele flexie. Het is bekend van het Latijn: vgl. *dominus bonus*, *puella bona*, *lignum bonum* resp. ‘goede heer, goed meisje, goed hout’, met steeds het adjectief achter het substantief en met aanpassing qua genus in de nominatief singularis. En vergelijk voor de aanpassing bij het masculinum in de acc.sg. en de nom.pl. resp. *dominum bonum*, *domini boni*. We kunnen het ook nog goed terugvinden in het Gotisch (Kl. 7.4): vgl. *du Kajafin*, *þamma máistin gudjin* ‘naar Kajafas, de hoogste priester’. De prepositie *du* regeert de datief: *Kajafin* bij *Kajafa*, vandaar dat ook het adjectief (*máistin* bij *máists*) evenals het demonstrativum (*þamma* bij *sa*) in de datief staan. Alle vormen in kwestie zijn ook singularis en masculinum. Het is mogelijk dat we voor de adjectieven aan oorspronkelijke substantieven moeten denken die als bijstelling (appositie) bij een bepaalde substantief fungeerden waarmee ze syntactisch direct (attributief) of indirect (predikatief) verbonden waren.

4.2. GOTISCH

Afgezien van de flexietypes weerspiegelt het Gotisch nog vrij goed het proto-indo-europese, en ook proto-germaanse systeem, wel met dien verstande dat het zoals in de vorige paragraaf al is opgemerkt, alleen de vocaalstammen heeft bewaard: *blinds* ‘blind’ ā-stam, *wilþeis* ‘wild’, *midjis* ‘midden’ jā-stammen, *hráins* ‘rein’ i-stam, *hardus* ‘hard’ u-stam. Evenals bij de substantieven heeft de i-loze vorm het bij de i-stammen gewonnen, de vorm met ū bij de u-stammen (vgl. hfdst. 3, 8; zie de beide gegeven voorbeelden). De i- en de u-stammen zijn echter al in sterke mate verlopen naar de jā- en in het femininum naar de jō-stammen: vgl. acc.sg.masc. *hráinjana*, *hardjana*, acc.sg.fem. *hráinja*, *hardja* met onverwachte j-uitgang (vgl. het schema hieronder). Zoals ook bij de substantieven is opgemerkt (3.2), gaat een term als a-stam voor het Gotisch eigenlijk niet meer op: *blinds* bestaat uit een “stam” *blind* plus een uitgang -s; in het Proto-germaans is de geleiding *blind-a-s, met wortel – stamvormend suffix – uitgang. Verder heeft het Gotisch alleen een singularis en een pluralis (geen dualis dus) en nog maar vier casus: nominatief, genitief, datief, accusatief, dus geen vocatief meer zoals nog wel bij de substantieven voorkomt. De drie genera vinden we in het Gotisch terug.

Het Gotisch laat echter (en is daarmee representatief voor het hele Germaans) twee vernieuwingen zien. In de eerste plaats heeft het verschil tussen een “sterke” en een “zwakke” flexie. De sterke flexie is die van de vocaalstammen, de zwakke die van de n-stammen: vgl. got. *blinds* nom.sg.masc.sterk met id. zwak *blinda* (vgl. bij de substantieven *dags* en *guma*).

Adjectieven konden gesubstantiveerd worden, ter benoeming van een bepaalde persoon met een permanente eigenschap, en kregen dan de flexie van de n-stammen, de “zwakke” flexie van de substantieven: osa. *wīso* ‘de wijze’. Dit sloot aan bij de vorming van nomina agentis, eveneens volgens de n-stammen: vgl. *nuta* masc. n-stam ‘visser’ bij *niutan* ‘vangen’ (vgl. hdst. 3 par. 5) ‘een man met een bepaald beroep’. Het Latijn loopt hierin parallel: vgl. de eigennaam *Catō*, gen. *Catōnis*, bij *catus* ‘geslepen’, dus lett. ‘de geslepenen’. Van de zwakke flexie ging men in het Germaans gebruik maken in de positie na een demonstrativum (later ook na het bepaalde lidwoord dat daaruit is ontstaan); vgl. got. (*haírdeis*) *sa goda* ‘d(i)e goede herder’, en ook in het geval van een vocatief: *atta weiha* ‘heilige vader’, naast resp. sterk *gops* en *weihs*. Dit is te begrijpen omdat het in beide gevallen om iets bepaalds gaat. We kunnen aan een oorspronkelijk adpositioneel gebruik denken: ‘herder, de goede’, ‘vader, de heilige’. De jā-/jō- maar ook de i- en de u-stammen vinden we in de zwakke flexie als jan-/jōn-stammen terug: vgl. *wilþja/wilþjo* naast *wilþeis/wilþi*, *hráinja/hráinjō* naast *hráins/hrains*, *hardja/hardjō* naast *hardus/hardus*. De ordinalia (numeralia), participia presens en comparatieven hebben in het Gotisch alleen de zwakke flexie.

De tweede vernieuwing betreft de sterke flexie die de invloed van de pronominale flexie heeft ondergaan. Die invloed is te begrijpen; de adjectieven komen immers in de zin vaak gecombineerd met pronomina voor; hierbij moet vooral aan de demonstrativa gedacht worden. Bovendien is er een groep die een tussenpositie tussen de pronomina en de adjectieven inneemt, namelijk de pronominale adjectieven: indefiniete pronomina of numeralia als (ndl.) *al(le)*, *ander*, *enige*. Er ontstond een gemengd substantivisch-pronominale flexie die goed in het Gotisch is terug te vinden. Drieërlei vormen zijn te onderscheiden: 1. substantivische, bijv. *blinds* nom.sg.masc. (vgl. *dags* subst.), 2. pronominale, bijv. *blindamma* dat.sg.masc. (vgl. *þamma*

dem.), 3. substantivisch-pronominale, bijv. *blindis* gen.sg.masc. (vgl. *dagis* subst., *þis* dem.). Uiteraard is slechts in geval 2 invloed van het pronomen bewezen.

Wat de chronologische volgorde van de beide vernieuwingen betreft: de als tweede vernieuwing moet wél vóór de eerste geplaatst worden, vóór de situatie waarin demonstrativum en zwakke flexie nog niet gecombineerd voorkwamen.

Ter toelichting herhalen we hier het schema uit Kl. 6.3.1.

	masc. – neutrum	fem.	a-stam	ō-stam	dem. masc. neutrum	dem. fem.
nom.sg.	blinds – blind /-ata	blinda	dags – waúrd	giba	sa <i>þata</i>	so
gen.sg.	<i>blindis</i>	<i>blindáizos</i>	<i>dagis</i>	<i>gibos</i>	<i>þis</i>	<i>þizos</i>
dat.sg.	<i>blindamma</i>	blindái	<i>daga</i>	gibái	<i>þamma</i>	<i>þizái</i>
acc.sg.	<i>blindana</i> – blind /-ata	blinda	<i>dag</i> – waúrd	giba	<i>þana</i> <i>þata</i>	<i>þo</i>
nom.pl.	<i>blindái</i> – blinda	<i>blindos</i>	<i>dagos</i> – waúrda	<i>gibos</i>	<i>þái</i> <i>þo</i>	<i>þos</i>
gen.pl.	<i>blindáize</i>	<i>blindáizo</i>	<i>dage</i>	<i>gibo</i>	<i>þize</i>	<i>þizo</i>
dat.pl.	<i>blindáim</i>	<i>blindáim</i>	<i>dagam</i>	<i>gibom</i>	<i>þáim</i>	<i>þáim</i>
acc.pl.	<i>blindans</i> – blinda	<i>blindos</i>	<i>dagans</i> – waúrda	<i>gibos</i>	<i>þans</i> <i>þo</i>	<i>þos</i>

Adjectieven; gotische vormen in vergelijking met substantieven en pronomina (vet: substantivische uitgang, cursief: pronominale, anders: substantivisch-pronominale)

Het lijkt erop dat frequente vormen (zoals te verwachten was) beter weerstand tegen de pronominale invloed hebben geboden. Als we de hierboven onder punt 3 genoemde gevallen voor de helft meerekenen dan is de verhouding substantivisch – pronominaal in de (meer gebruikte) singularis 6,5 tot 5,5, in de (minder gebruikte) pluralis 3,3 tot 6,5. Als we aannemen dat de nominatief en accusatief vaker gebruikt worden dan de genitief en de datief, dan komt de frequentie als factor opnieuw te voorschijn: bij de beide eerste casus is de verhouding 8,5 tot 4,5, bij de beide laatste 1 tot 6.

Het kan zijn dat het verschil tussen sterk en zwak oorspronkelijk geen verband hield met ‘onbepaald’ c.q. bepaald, maar met kwalificerend c.q. klassificerend. Kwalificerende bepalingen kennen eigenschappen toe aan het kernsubstantief, klassificerende geven een subklasse aan: vgl. *een geheim verslag* tegenover *een geheim agent*; de laatste groep is semantisch verwant met de, immers ook klassificerende, nomina (vgl. ook *geheim* als deel van een samenstelling in *geheimschrift*). Deze visie heft het probleem op dat nu juist de sterke “onbepaalde” flexie door het sterk “bepaalde” demonstrativum is beïnvloed; het demonstrativum is kwalificerend van aard en valt dus goed met de (ook kwalificerende) sterke flexie te rijmen. Anderzijds is de (klassificerende) zwakke flexie qua oorprong te verklaren vanuit een groep (uiteraard klassificerende) substantieven, namelijk de n-stammen. In de alternatieve visie wordt ook verklaard dat het predikaatsnomen steeds de sterke flexie heeft: klassificerende adjectieven kunnen namelijk niet als zodanig voorkomen (vgl. **die agent is geheim*). Bij klassificerende adjectieven kan ook geen graad worden aangegeven: vgl. **die agent is zeer geheim* (tegenover *dit verslag is zeer geheim*); hiermee komt overeen dat in het Oudgermaans een adverbium van graad alleen bij de sterke flexie optreedt. De

alternatieve visie steunt op voorbeelden uit de poëzie wat op relictten uit een archaïsch stadium wijst. In een later stadium gaat het verschil kwalificerend – klassificerend over in ‘onbepaald’ – ‘bepaald’; vergelijk voor de verwantschap tussen beide verschillen *een heilige geest* (kwalificerend, ‘onbepaald’) tegenover *de heilige geest* (klassificerend, ‘bepaald’).

Er is in de hierboven geschetste ontwikkeling sprake van tweemaal exaptatie achter elkaar: in de eerste fase wordt het proto-indo-europese n-suffix (waarmee nomina werden afgeleid) gereïnterpreteerd als een marker van een klassificerende bepaling (waarnaast overigens substantivische n-stammen bleven bestaan), in de tweede fase wordt het verschil tussen kwalificerend en klassificerend als een verschil tussen ‘onbepaald’ en ‘bepaald’ gereïnterpreteerd. In een derde fase, die hieronder aan de orde zal komen, verdwijnt met behoud van een enkele rest het verschil tussen de sterke en de zwakke flexie; het verschil in bepaaldheid wordt dan voornamelijk aangegeven door middel van de intussen uit demonstrativa ontstane lidwoorden.

4.3. ONTWIKKELING NAAR HET NEDERLANDS

(1. inleiding, 2. per caus, numerus en genus, 3. afsluiting)

4.3.1. INLEIDING

Om de ontwikkeling naar het Nederlands goed te kunnen volgen, hebben we de gotische, oudwestgermaanse (oudsaksische) en middelnederlandse vormen in de hieronder staande tabel ondergebracht. Voor zover overgeleverd zullen we ook de oudnederlandse vormen in de daarachter volgende beschouwingen betrekken.

,	got.sterk	got.zwak	osa.sterk	osa.zwak	mnl.sterk	mnl.zwak
nom.sg.	blinds	blinda	blind	blindo/a	blint	blinde
id. neutr.	blind/-ata	blindo	id.	blinda/e	blint	blinde
gen.sg.	blindis	blindins	blinde/a-s	blinde/a/o-n	blints	(blinden)
dat.sg.	blindamma	blindin	blindum/umu	blinde/a/o-n	blinden =	blinden
acc.sg.	blindana	blindan	blinda/o/e-n	blindo/a-n	blinden =	blinden
id. neutr.	blind/-ata	blindo	blind	blinda/e	blint	blinde
nom.pl.	blindái	blindans	blinde/a	blindu/o/a-n	(blint)/blinde	
id. neutr.	blinda	blindona	blind	blindu/o/a-n	blint/(blinde)	
gen.pl.	blindáize	blindane	blinda/o/e-ro	blindono	blinder	(blinden)
dat.pl.	blindáim	blindam	blindum/ blindom/on	blindum/ blindu/o-n	blinden =	blinden
acc.pl.	blindans	blindans	blinde/a	blindu/o/a-n	(blint)/blinde	
id. neutr.	blinda	blindona	blind	blindu/o/a-n	blint/(blinde)	

Adjectief, masculiene en neutrum-vormen in Gotisch, Oudsaksisch en Middelnederlands (relictvormen c.q. minder vaak voorkomende vormen zijn tussen haakjes geplaatst; van de oudsaksische vormen konden niet alle varianten genoteerd worden).

	got.sterk	got.zwak	osa.sterk	osa.zwak	mnl.sterk	mnl.zwak
nom.sg.	blinda	blindo	blind	blinda/e	(blint)	blinde
gen.sg.	blindáizos[izos]	blindons	blinde/a-ra	blindun	blinder	(blinden)
dat.sg.	blindái[ozo]	blindon	blinde/a-ru	blindu/o/a-n	blinder	(blinden)
acc.sg.	blinda	blindon	blinda/e	blindu/o/a-n	(blint)/blinde	
nom.pl. .	blindos	blindons	blinda/e	blindu/o/a-n	blinde	
gen.pl.	blindáizo[ozo]	blindono	blinda/o/e-ro	blindono	blinder	(blinden)
dat.pl.	blindáim	blindom	blindum/ blindom/on	blindum/ blindu/o-n	blinden =	blinden
acc.pl.	blindos	blindons	blinda/e	blindu/o/a-n	blinde	

Adjectief, feminiene vormen (zie ook de legenda bij vorig schema). Tussen vierkante haakjes staan de oorspronkelijke uitgangen vermeld. Let wel: <blinde/a-s> betekent: *blindes* en *blindas*.

Het stammenverschil van het Gotisch vinden we in het Oudsaksisch en het Middelnederlands terug, dat wil zeggen het verschil tussen de *ǣ/ō*-stammen enerzijds en de *jǎ/jō*-stammen anderzijds. Met de oude *i*- en de *u*-stammen hoeven we geen rekening meer te houden: deze zijn in het Oudwestgermaans (Oudsaksisch) praktisch zonder uitzondering naar de *jǎ/jō*-stammen verlopen zoals dat voor een belangrijk deel al in het Gotisch het geval was. De *-j* van deze stammen was in de sterke flexie in de nom.sg. alle genera, in de acc.sg. neutrum en ook in de nom. en acc.pl. neutrum een *-i* geworden die later *sjwa* werd: vgl. osa. *diuri* ‘duur’, mnl. *diere*. In de andere uitgangen verdween later de *-j*- en werd de vocaal gereduceerd tot *sjwa*; zo vinden we ook osa. zwak *diurjo/a* of *diurja/e* als een vorm op een *sjwa* terug in mnl. *diere*. Het komt er dus voor de tabel op neer dat waar in de kolommen van het Middelnederlands *blint* staat, dat dit voor het lemma “diere” door *diere* moet worden vervangen. De *ǣ/ō*-stammen vinden we in het Middelnederlands dus terug in de adjectieven die op een consonant eindigen, de *jǎ/jō*-stammen in de adjectieven die op een *sjwa* eindigen. Over en weer kon echter analogie plaatsvinden: zo komt naast *wijs* ook *wise* voor en naast *wilde* *wild*. Semantische factoren kunnen hierbij in het spel zijn: naast *wijt* kon *wide* ontstaan onder invloed van het synoniem *side* (vgl. nog *wijd en zijd*) en het contrasterende *enghe* en naast *hooch hoghe* onder invloed van *laghe* en het rijmende *droghe* (vgl. nog *hoog en droog*). Er kan bij predicatief gebruik ook aan invloed van adverbia op *-e* gedacht worden, bijv. van *wonderlike* ‘op een wonderlijke wijze’. Het verschil tussen de beide groepen adjectieven komt duidelijk voor de dag in een naamwoordelijk gezegde waarin de basisvorm gebruikt wordt: *die man is blint*, *dit boek is diere*. De *sjwa*-apocope (van tegen het einde van de Middeleeuwen) heeft althans in een groot deel van het taalgebied het verschil uitgewist. Op grond

van de -j- kunnen we i-Umlaut (evt. in plaats daarvan spontane palatalisatie) verwachten: vgl. *strenge* (oe. *streng*, eng. *strong*), ook *dunne*; in het Duits, waarin de Umlaut op alle achtervocalen werkt, komen meer gevallen voor: *blöde* (ndl. *blo(de)*), *böse* (ndl. *boos*), *müde* (ndl. *moe(de)*), *schnöde* (ndl. *snood*), *träge* (ndl. *traag*). Bij een j kan men ook jod-geminatie verwachten; als voorbeeld kan evt. dienen *midden* (mnl. ook adjectief, nu nog wel adverbium) bij got. *midjis*. Voor de wā-stammen (type *geluw*) zie Kl. hfdst. 32.

De casus, numeri en genera zijn in het Gotisch nog duidelijk onderscheiden, in het Oudsaksisch is dat ook nog wel het geval maar we vinden reeds daar samenvallende vormen en in het Middelnederlands in nog sterkere mate. Vergelijk bijv. osa. *blindu/o/an* zowel datief als accusatief (singularis femininum), id. zowel singularis als pluralis (accusatief femininum), id. alle genera (nominatief en accusatief pluralis). Vergelijk voor het Middelnederlands bijv. *blinder* zowel genitief als datief (singularis femininum), id. zowel singularis als pluralis (genitief femininum), id. alle genera (genitief pluralis). Enz. Terwijl we in het Gotisch 19 verschillende vormen aantreffen, zijn dat er in het Oudsaksisch nog 14 (maar dialectvariatie kan hierin een rol spelen) en in het Middelnederlands nog maar 4: *blind*, *blinde*, *blinden*, *blinder*. In het Middelnederlands zijn sterk en zwak nog wel te onderscheiden maar er is veel invloed over en weer geweest en ook invloed van het lidwoord dat in de zin kon voorafgaan, waardoor de sterke (vaak in oorsprong pronominale) flexie weer versterkt is. In de tabel is te zien dat er in de kolom mnl. zwak (de pluralis voor één keer meegerekend) 5 cellen leeg zijn; bovendien staan daarin 4 vormen tussen haakjes tegenover 3 (een alternatieve vorm voor de helft meegerekend) in de kolom voor sterk. Er is ook een syntactische verandering in het spel; het lijkt erop dat het optreden van zwak of sterk niet meer zo duidelijk als vroeger ervan afhing of er al dan niet een bepaald lidwoord of demonstrativum voorafging.

4.3.2. PER CASUS, NUMERUS EN GENUS

We zullen in deze subparagraaf de verschillende vormen, vooral die van het Middelnederlands, apart bekijken en waar passend ook de lijnen doortrekken naar het Standaardnederlands (voor dialectische bijzonderheden zie par. 8 hieronder). Voor de standaardtaal moeten we ermee rekening houden dat afgezien van staande uitdrukkingen de casusverschillen zijn verdwenen. In feite zijn er nog slechts twee vormen overgebleven: *blind* en *blinde*; het gebruik daarvan komt hieronder aan de orde. Let wel: de vormen op -s (*blinds*) en op -er (*blinder*) zijn door analogie verdwenen: er bestaan namelijk geen klankwetten die -s of -er op het eind deleren. Een vorm als *blinden* kan door n-apocope *blinde* opleveren maar ook hier kan analogie in het spel geweest zijn. We gaan hieronder steeds uit van het op een consonant eindigende adjectief *blind*; wanneer dus bijvoorbeeld vermeld wordt dat de uitgang -en is, dan betekent dat voor een op een sjwa eindigend adjectief als *diere* dat de uitgang -n is.

Vooraf maken we op een aantal mogelijke klankveranderingen in het Middelnederlands opmerkzaam: apocope van -e in -ele, -ene, -ere: *idel vate*, *besloten dore*, *wreeder dinge*; overgang van -enen in -en, -erer in -er: *beloken doren* (dat.pl.), *der lecker spise*. Let ook op varianten als *edele* en *scoenre*.

-nom.sg.masc./neutrum. We vinden volgens verwachting de sterke vorm (*blint*) wanneer er geen bepalend woord voorafgaat of na *een* of *geen* (of bij een neutrum soms na een possessivum):

sterflijc laet lett. ‘sterfelijke horige’ (een juridische term), *een out man*; analogisch vinden we een uitgangslotse vorm ook soms bij adjectieven op -e: *een rijc man*, *een clein stuc*, of na *die*, *dat* enz. waar we de zwakke vorm op -e (type *blinde*) zouden verwachten: *die arm ridder*, *dat half jaer*. Omgekeerd dringt de zwakke vorm door waar we de sterke zouden verwachten: *goede wijn*, *een oude man*, *een hovesche wijf*; hierbij kunnen ook de adjectieven op -e van invloed zijn geweest. De vorm op -e begint in de loop van tijd steeds meer het overwicht te krijgen maar vergelijk nog bij Vondel: *groot ridder*, *een recht bedrieger*. In het Standaardnederlands vinden we bij het masculinum steeds de in oorsprong zwakke vorm: *oude man* (bijv. in een aanspreking), *goede wijn* (*behoeft geen krans*), *een oude man*, *een goede wijn*, *de oude man*, *de goede wijn*. Toch kunnen soms, na *een/geen*, de sterke en de zwakke vorm nog naast elkaar voorkomen: vgl. *een groot man* naast *een grote man*. Er is enig betekenisverschil: bij *een groot man* denken we eerder aan een man die in figuurlijke zin groot is (als staatsman bijvoorbeeld), bij *een grote man* aan een in letterlijke (fysieke) zin grote man (vergelijk bijv. ook *een groot danser* met een grote danser). In 18^e-eeuws taalgebruik kan er sprake zijn van een verschil in waardering: (*iemand is*) *een groot poëet* of *maar een halleve poëet*.

In het neutrum vinden het verschil sterk – zwak nog volgens de oorspronkelijke situatie terug: *een/geen lief kind* – *het lieve kind*. Vooral voor niet-nederlandstaligen die Nederlands moeten leren, is dat een bekend struikelblok; ze zeggen *een lieve kind* in plaats van *een lief kind*. Een onverbogen vorm na *het* (*dit*, *dat*) en vooral na possessivum heeft zich sinds de Middeleeuwen onder zuidelijke invloed steeds meer in de wordende standaardtaal uitgebreid en kreeg daarin zelfs een zweem van deftigheid. Na de 19^e eeuw is deze manier van uitdrukken weer verdwenen, althans in de in het Noorden gesproken standaardtaal (zie voor het Zuiden par. 8 dit hoofdstuk). Een relict van de neutrum-uitgang -ata kan voorkomen in mnl. *nuut* ‘nieuw’; vergelijk ook pronominale vormen als mnl. *allet* bij *al*, *ghent*, *ghunt* bij *gene* dem. (*gunt* is nog bekend van dialecten: *gunt*, *gunter*). Zie voor zuidbrab. *blaut* ‘blauw’, zuidlimb. *sjoont* ‘schoon’ enz. echter par. 8.2 hieronder. Een grote verspreiding, namelijk ook in het noorden (vooral op de Veluwe maar ook in het Katwijks), heeft vooral bij predicatief gebruik (*over*)*nieuwt* dat niet perse met got. *niujata* hoeft samen te hangen maar ook aan invloed van *oud* (vgl. *oud en nieuw*) toegeschreven kan worden. In het Duits vinden we systematische resten van -ata in bijvoorbeeld *gutes* bij *gut*: *ein gutes Kind*.

Niet altijd is het verschil tussen een vorm zonder -e en met -e even duidelijk; vgl. *een goed leraar* met *een goede leraar*, *een luthers predikant* met *een lutherse predikant*. In het eerste geval lijkt de eigenschap eerder inherent, in het tweede toevallig. Ritmische factoren spelen ook een rol: vgl. *een verstandig man* naast *een verstandige jongen*. De mogelijkheden (paradigmatisch) zijn niet talrijk: naast *een goed man* komt **een goed jongen* dus niet voor, wél *een goed mens* waarnaast *een goede mens* niet goed mogelijk lijkt (N.B. *een goed mens* kan ook op een vrouw slaan: *het mens*). Een uitbreiding tot het vrouwelijk blijkt uit *een sterk speelster* (gehoord in een tv-uitzending 28.06.2019). Het adjectivische paradigma heeft ook z’n beperkingen: vgl. **een lief man*, **een jong man* (wél maar wat verouderd *een oud man*). Een vergelijkbaar verschil bij het neutrum kan zijn: *mijn oud huis* (‘huis dat oud is’) tegenover *mijn oude huis* (‘vroegere huis’).

-nom.sg.fem. Op grond van de sterke oudsaksische vorm *blind* (met oude wegval van de uitgang) verwachten we in het Middelnederlands een vorm eveneens zonder uitgang. Relictmatig komt deze nog voor, bijv. (*een*) *groot ere*, analogisch zelfs bij een adjectief op -e: *alst was scoon dach*,

of na *die*: *die clae lucht*. In het Standaardnederlands heeft de zwakke vorm (op -e) het gewonnen: *een/de lieve vrouw*.

-gen.sg.masc./neutrum. De sterke vorm gaat in het Middelnederlands op -s uit: *blints*, welke -s in *eens wijs conincs* in de -s van de stam is opgegaan en geapocopeerd is, althans ontbreekt in *menich wormes*. Deze genitief is dominant geworden onder invloed van de -s-vormen van lidwoord of demonstrativum (*des, dies*). Toch komt na een lidwoord in de genitief ook de zwakke vorm op -en voor, bijvoorbeeld in *des goeden mans*, later ook wanneer er geen lidwoord voorafgaat: *bedochten sinnes* 'na rijp beraad'; in laat mnl. *sijns lieve broeders* ontbreekt de -n. Wanneer adjectief en substantief nauw bij elkaar horen, kunnen we ook alleen -e aantreffen (uit -en?) of zelfs helemaal geen uitgang (wegval van -s?): *des oude testaments*. *des ewich rijcs*. Relictvormen in hedendaagse taal zijn *blootshoofs*, *goedmoeds*, *grotendeels* (oude absolute constructies: 'terwijl het hoofd bloot was' enz.; vgl. ook nog (bijbels) *vol zoeten wijns*).

-gen.sg.fem. Hier vinden we de sterke vorm *blinder*, soms nog *blindere*, die overeenkomt met osa. *blinde/arū* en via rhotacisme ($z > r$) ook met got. *blindáizos*. Soms komt nog de zwakke vorm voor, vooral in oostelijk Middelnederlands: *der edelen vrouwen*, daarnaast ook een vorm op -e: *der oude cuer*. In een staande uitdrukking als *onverrichter zake* (gen.absolutus met een als adjectief gebruikt participium) vinden we de sterke vorm. Vergelijk ook *mijn vader zaliger* (*nagedachtenis*).

-dat.sg.masc./neutrum. Hier vinden we een vorm op -en: *blinden* die in oorsprong zowel sterk als zwak kan zijn; onl. -in en niet zoals onder hoogduitse invloed ook wel voorkomt -emo, wijst op een zwakke vorm. Vergelijk nog uitdrukkingen als *in arren moede*, *met voorbedachten rade*, *in goeden doen*, *van koninklijken bloede*, *in koelen bloede* (in of met met datief). Een oude dat.sg.neutrum vinden we terug in twents *op 'm glātū* 'op het gladde = de gladde weg'. Adjectief en substantief vormen een nauwe eenheid in *bi den heilige geest*, met alleen -e; in het geheel geen uitgang vinden we in *t'ervelic sense* 'tot erfelijk pacht'. Vaak komt een vorm op -e bij participia presens voor: *met bernende moede* 'met brandend gemoed'.

-dat.sg.fem. Ook hier, evenals bij de genitief, vinden we een vorm op -er of nog -ere die weer overeenkomt met een oudsaksische vorm: *blinde/arū*, maar niet met got. *blindái* waarin een -z- ontbreekt. In deze vorm sluit het Gotisch aan bij het substantief (vgl. *gibái*); het Oudsaksisch sluit aan bij het pronomen (vgl. *pizái*). De verklaring is dat in het Gotisch de substantivische uitgang is hersteld. Verder is er weer een soms optredende vorm op -en; alleen -e vinden we in *metter minste scaden*. Vergelijk nog staande uitdrukkingen als *te gelegener tijd*, *ter-nauwer-nood* met de sterke vorm.

In *ternauwernoord* heeft de prepositie *te* er onder invloed van het volgende *nauwer* er een -r bijgekregen. Met ook wegval van de -r in het adjectief vinden in 17^e-eeuwse teksten: *ter naauwe noodt* (Hooft), *ter rechte hant*, *ter goede ure*. Een oude datief als locatief komt voor in plaatsnamen als *Heiligerlee* lett. 'op de heilige heuvel' (vgl. got. *hláiw* '(graf)heuvel', in België: *Denderleeuw* lett. 'heuvel bij de Dender', ook *Zoutleeuw*; zie Kl. 32.2) en het hier en daar voorkomende *Nieuwersluis*. Vergelijk ook *middernacht*, geabstraheerd uit *te middernacht*, en *rechter-* en *linkerhand* uit resp. (bijv.) *aan de rechter, linker hand*.

-acc.sg.masc./neutr. Hier gaan het masculinum en het neutrum uiteen: het neutrum heeft net als in de nominatief (zie hierboven) *blint* en *blinde*, het masculinum heeft *blinden* met een vorm op -n. Deze vorm kan sterk zowel als zwak in oorsprong zijn: de gotische en oudsaksische vormen hebben steeds -n- in de uitgang. Net als in de dat.masc./neutr. kan de -n ontbreken; een

masculiene vorm zonder -en (*een groot landsheer*) berust op invloed vanuit de nominatief. Voor neutrum-vormen op -t zie bij de nom.sg.

-acc.sg.fem. Hier vinden we de sterke vorm *blinde*; een zwakke vorm op -en (vgl. zowel gotisch als oudsaksisch met -n- in de uitgang) ontbreekt. Soms is er een uitgang sloze vorm onder invloed van de nominatief.

-nom.acc.pl. Het Oudsaksisch heeft al in het neutrum met apocope van de sterke uitgang *blind*; hiermee komt mnl. *blind* overeen dat analogisch ook voor de andere genera gebruikt wordt: naast *claer ogen, duerbaer cleder, scoen orse* (steeds neutrum) komt dus ook *die swaer wonden* (van fem. *wonde*) voor. Omgekeerd is de masculiene of feminiene vorm op -e ook neutrum geworden. Het Oudnederlands heeft als uitgangen -e en -a waarbij de eerste oorspronkelijk masculien, de tweede oorspronkelijk feminien was (vgl. osa. -e/a, -a/e). Zwakke vormen op -en (vgl. de gotische en oudsaksische met -n- in de uitgang) ontbreken; in het Oudnederlands is al de tendens zichtbaar om de zwakke flexie op te geven.

-gen.pl. De sterke vorm *blinder* komt overeen met de sterke vormen van het Gotisch met -z- en het Oudsaksisch met -r- (rhotacisme). Zwakke vormen op -e(n) komen soms in het oostelijke Middelnederlands nog voor.

-dat.pl. De vorm *blinden* kan sterk zowel als zwak in oorsprong zijn, gezien de -m- of de -n- in de gotische of oudsaksische vormen. Een -n kan ontbreken bij een participium presens: *den comende vianden*.

-instrumentalis. Het Oudsaksisch heeft nog een instrumentalis: *blindu/o*; een reflex hiervan zou de mnl. uitdrukking *beslotene grave* ‘met toegesloten graf’ kunnen zijn.

-singularis algemeen. Het moderne Nederlands (standaardtaal) heeft in het algemeen de vorm *blinde* naast wél neutrum *blind* na *een* of *geen*. Voor een eventueel verschil tussen *een groot man* en *een grote man* of tussen *mijn oud huis* en *mijn oude huis* zie boven.

-pluralis algemeen. In het moderne Nederlands vinden we doorgaans de vorm *blinde*. Voor verdere bijzonderheden betreffende het moderne Nederlands zie par. 6 hieronder.

4.3.3. TER AFSLUITING

Zoals we hierboven reeds gezien hebben, werd bij een predicaatsnomen de sterke flexie gebruikt. Nu was in het Oudwestgermaans (vgl. het Oudsaksisch) de nom.sg.sterk en ook de nom.pl.sterk neutr. uitgang sloos; in het Middelnederlands kon ook de nom.pl.sterk masc. en neutrum dat zijn. Van daaruit is het te begrijpen dat de uitgang sloze vorm de algemene norm in het naamwoordelijk deel van het gezegde is geworden; deze vorm werd ook als de basisvorm ervaren. Het Gotisch laat flexie zien in een geval als *sadái* (nom.pl.masc.) *waúrþun* ‘verzadigd werden ze’ en vergelijk bij een bepaling van gesteldheid: *bigetun...þata barn ligando* (ass.sg.neutrum) *in usetin* ‘en zij vonden het kind liggende in een kribbe’. Ook als het adjectief achter het substantief staat dat het bepaalt, blijft het in het algemeen onverbogen: mnl. *een ridder goet*; vgl. nog *Staten Generaal* (‘Algemene Staten’), *God almachtig*. Buiging ontbreekt ook in een verouderde constructie als *so edel een man* ‘zo’n edele man’; deze constructie berust waarschijnlijk op een “verkeerde” interpretatie van *so edelen man* met -en als flexiemoorfeem.

Het is opmerkelijk dat er bij alle deflexie nog altijd vormen op -e voorkomen. Dit houdt er waarschijnlijk mee verband dat er nogal wat vormen op -en uitgingen (waaronder de acc.sg.masc. en in een latere fase ook de nom.sg.masc.) die de vormen op sjwa als het ware vasthielden. Nadat de -n geapocopeerd werd, vond geen sjwa-apocope meer plaats (vgl. bij een werkwoord bijv. *zingen* > *zinge*), bleef de sjwa dus staan, waardoor de positie van de sjwa in de andere vormen nog eens versterkt werd (zie voor de apocope's Kl. 17.6). In het zuiden kon dan toch (zoals we hieronder zullen zien: par. 8.3) de sjwa onder bepaalde fonetische condities verdwijnen.

Terwijl in het Engels alle verschil verdwenen is, kan men in het Duits nog (tamelijk) goed de sterke en de zwakke flexie terugvinden. De laatste vinden we volgens verwachting terug na lidwoord of demonstrativum: in de nom.sg. en verder ook in de acc.sg.neutrum vinden we een vorm op een -e maar verder vormen op -(e)n: *dieser gute Mann*, *diese gute Frau*, *dieses gute Kind* alle nom.sg. (laatste vorm ook acc.sg.), *des guten Mannes* gen.sg., *diesem guten Manne* dat.sg. enz. De sterke flexie treedt c.q. trad op wanneer er geen bepalend woord voorafgaat: (verouderd) *gutes Mutes* gen.sg.masc. (vgl. ndl. *goedsmoeds*; nu *guten Mutes*), maar er kan (opnieuw) invloed van lidwoord of demonstrativum in het spel zijn: *guter Wein* nom.sg.masc. (en niet **gut Wein*; invloed van *der*); bij *gutes Bier* nom.sg.neutr. (mogelijk invloed van *das*) kan ook aan de gotische uitgang -ata gedacht worden. Sterke vormen vinden we ook wanneer er een onverbogen vorm van *ein* of *kein* of van een possessivum voorafgaat: *ein guter Mann*, *unser gutes Haus*, maar een zwakke vorm vinden we bijv. in *eines guten Mannes*. Als algemene regel voor het Duits wordt gegeven: codeer met een sterke vorm genus, casus, numerus op het (eerste) bepalende woord; volgt er nog een bepalend woord, gebruik dan de zwakke flexie: *guter Mann* (bij aanspreking), *des guten Mannes*; het verschil tussen sterk en zwak is dus nog steeds functioneel. Voor meer bijzonderheden zie de grammatica's van het Duits.

4.4. TRAPPEN VAN VERGELIJKING

In de comparatief waren in het Gotisch twee suffixen mogelijk, namelijk -iz- en -ōz: *managiza* 'meer' bij *manags* 'veel', *frodoza* 'wijzer' bij *frops* 'wijs'. In het Oudsaksisch waren deze suffixen al niet goed meer te scheiden: -ī-, ē-, -ā- en ō wisselen af als ze al niet gesyncopeerd zijn; de auslautende vocaal is meestal -ā: vgl. bij *ald* 'oud' *aldirō*, bij *liof* 'lief' *liobora*, *liobara*, *liobera*, bij *stilli* 'stil' *stilra* 'stiller'; het Oudnederlands heeft -ero of -oro: *suottera* 'zoetere' en *diepre*. In het Middelnederlands vinden we uit een ouder -ere -er of -re: *groter*, *langer*; *dulre* (bij *dul* 'dom, dol'), *scoenre*, *swaerre*, ook *swaer*. Later Middelnederlands laat een epenthetische d zien: *dulder*, *scoender*, *swaerder* (Kl. 36.11); deze is in de standaardtaal alleen na r aanvaard. De oorspronkelijke flexie is zwak; in het Middelnederlands zijn de comparatieven zoals de adjectieven in het algemeen gemengd sterk/zwak; de acc.sg.masc. heeft echter vaak geen -n: *si noit en sagen scoenre man*.

Ook in de gotische superlatief waren, in aansluiting bij de comparatief, twee suffixen mogelijk: -ist-, -ōst-; in feite hebben we hier een verlenging van het comparatiefsuffix met een dentaalsuffix. Dit is een voorbeeld van iconiciteit: het overtreffende is meer dan het vergrotende en dat komt in de vorm dus tot uitdrukking. In het Oudsaksisch domineert het met het gotische -ōst-overeenkomende -ost; *hēlgost* 'heiligst', maar vgl. nog *nāhist* bij *nāh* 'nabij'; in het Oudnederlands komt in ieder geval -ist voor: *letiston* 'laatste'. In het Middelnederlands vinden we -est na een velaire of dentale occlusief: *crankest*, *nutttest*, soms ook om wille van het metrum, verder is het -st: *langst*, *scoenst*. In het laatste geval, bij *scone*, is de sjwa van het adjectief vóór

de (oorspronkelijke) sjwa van het suffix uiteraard vervallen. Umlaut die veroorzaakt moet zijn door de i van het suffix (vgl. got. -iza, -ists, osa. -iro-, -ist), vinden we in *beter* en *best* < *betst (got. *batiza*, *batists*, osa. *betera*, *besto*) en ook in *lest* < *letst < pgm. *latista bij *lata- ‘lui, traag’, ndl. *laat* (*laatst*, al middelhollands, is analogisch). Voor dialectische Umlauts-vormen zie par. 8.5. De superlatief *laat* in het Gotisch anders dan de comparatief zowel de sterke als de zwakke flexie zien; dit geldt ook voor het Oudsaksisch en het Middelnederlands, weliswaar met de aantekening dat in eerstgenoemde taal de zwakke domineert.

In het moderne Nederlands kunnen de comparatief en de superlatief ook, syntactisch dus, worden omschreven, vooral als het lange of vreemde adjectieven betreft: *meer interessante*, *meest interessante*; overigens kan invloed van het Frans en nu vooral van het Engels in het spel zijn. Om fonetische redenen (moeilijke uitspreekbaarheid) vervangt men *gepastst* door *meest gepast*. Ook kan vermijding van twee sjwa’s achter elkaar worden geconstateerd; zo is naast *in ruimere kring* ook *in ruimer kring* mogelijk. (Die neiging vindt men overigens ook buiten de comparatieven: *het helder licht* in plaats van *dat heldere licht*.) Bij de superlatieven vindt meestal geen sjwa-apocope plaats maar vergelijk bijvoorbeeld *hij zingt wel het mooist van iedereen* of *het oudst bekende handschrift*.

Hoewel er de grens van de adjectieven mee overschrijden, kan hier ook nog gewezen worden op superlatieven bij adverbia: *bovenst*, *onderst*, *binnenst*, *buitenst*; voor *minst* zie hieronder.

We hebben bij *beter* en *best* een geval van suppletie (waarbij we dus van meer dan een wortel moeten uitgaan): *beter* en *best* horen immers bij *goed*. De adverbiale comparatief is *bat*, ook ‘meer’, waarnaast met analogische Umlautsvocaal *bet* (osa. *bet*, *bat*) voorkomt. Vergelijk nog *betweter* en *betovergrootvader*. We noemen hieronder nog een aantal andere gevallen; hierbij zijn twee onbepaalde telwoorden die we erbij nemen om wat overeenkomt bij elkaar te houden. Die gevallen zijn: got. *minniza* en *minnists* bij *leitils*, osa. *minnera* en *minnista* bij *lutil*, mnl. *minre* (nnl. *minder*) en *minnest*, *minst*, adv.comp. *min* bij *luttel*, *lettel*, *weinig*; got. *máiza* en *máists* bij *mikils*, osa. *mêra* en *mêsta*, adv.comp. *mêr* bij *mikil*, mnl. *meerre* (nnl. *meer*) en *meest*, adv.comp. *mee* (niet meer in later Nederlands) bij *vele* (nnl. *veel*); got. *waírsiza* ‘slechter’ bij *ubils*, osa. *wirsa* en *wirsista*, adv. comp. *wirs* bij *uþil*, mnl. superl. *werst*, adv.comp. *wers*, *wors* (vgl. nog eng. *worse*, *worst*) – in later Nederlands verdwenen; got. *sinista* ‘oudst’ bij *sineigs* – in het Nederlands niet aanwezig maar wel verwant met *zene-* in *zenegroen* ‘altijd groene plant’ (vgl. ook du. sint- in *Sintflut* ‘grote vloed’, ndl. onder invloed van *zonde* volksetymologisch *zondvloed*) en *sēn-* in lat. *senex*, *senātus*. Tot de onregelmatige trappen van vergelijking kan men ook *liever* – *liefst* bij *graag* rekenen; regelmatig zijn ze uiteraard bij *lief* waarvan ze afgeleid zijn.

4.5. BIEZONDERE CATEGORIEËN

(1. gesubstantiveerde adjectieven, 2/ stoffelijke adjectieven en sterke participia)

4.5.1. GESUBSTANTIVEERDE ADJECTIEVEN

Adjectieven kunnen als substantief worden gebruikt. Bij deze substantivering kunnen drie fasen worden onderscheiden: 1. er is sprake van samentrekking of het erbij te denken substantief wordt uit de context duidelijk (vgl. *dit is het dikke boek en dit het dunne; dit is het dunne*), 2. het adjectief is al duidelijk substantief geworden maar is nog altijd herkenbaar (vgl. *de rijken en de armen*), 3. zelfs het laatste is niet meer mogelijk (vgl. *de mens* – zie hieronder). We zullen ons hieronder (vooral) op de gevallen 2 en 3 richten. Gesubstantiveerde adjectieven werden

oorspronkelijk verbogen als gewone adjectieven. Er was echter al vroeg verloop naar de flexie van het substantief en daarmee ook in de richting van substantieven. We verwachten *een vroet* maar we vinden ook, als zwak substantief, *een vroede*; we verwachten *die sotte* maar we vinden ook, als sterk substantief, *die sot*. De wederzijdse beïnvloeding kan eventueel al hebben plaatsgevonden toen de vormen nog adjectivisch waren. In de richting van een substantief kunnen bepaalde flexievormen wijzen, bijv. dat.neutr. *ten leste* ‘ten laatste’ (en niet *lesten*), acc.masc. *den dode* (en niet *doden*), dat. *der schoenste* (en niet *schoensten*), nom.acc.pl. *kerstinen* (en niet *kerstine*), gen.pl. *der kerstine* (en niet *kerstinen*). Ook in het latere Nederlands komen vormen zonder en met een sjwa op het eind voor: *een/de gek*, *een/de zieke*, pl. *gekken*, *zieken*. In het 17^e-eeuws kwamen gesubstantiveerde adjectiva van de de-klasse vaker dan nu zonder -e voor: *de swart* (vgl. nog de achternaam *De Zwart*), *de goddeloos* (dat ook pluralis kon zijn), *een heiligh*. Ook worden voor die periode masculiene genitieven singularis op -ens genoemd: *zyn evennaastens*. Voor de volledigheid zij opgemerkt dat ook comparatieven en superlatieven zelfstandig gebruikt kunnen worden; *de/het mooiere*, *de/het mooiste*. Zie voor de moderne situatie hfdst. 7, 4.1.1.

Volledig, vroeg gesubstantiveerd en niet meer als zodanig herkenbaar zijn: *mens* < mnl. *mensche* < owgm. (osa.) *mennisko* bij got. *mannisks* ‘menselijk’; de oude comparatief *heer* ‘seigneur’, mnl. *here* < owgm. (osa.) *hêrro* < **hêiro* (met syncopewet volgens Sievers: zie Kl. 17.2) bij mnl. *heer* ‘verheven’, nnl. *heer*(lijk), du. *hehr* ‘id’; de oude superlatief *vorst* bij voor. De oorsprong kunnen we nog wél zien in *jongen* uit ouder *jonge* (met analogische n: zie hfdst. 3, 5) en in de oude comparatief pluralis *ouders* (oorspronkelijk *ouderen*). Duidelijk herkenbaar zijn de in oorsprong zwakke vormen *een/de arme*, *een/de bejaarde*, *een/de mensachtige*, *een/de naaste*, *een/de rijke*, *een/de zieke*. Er zijn ook vele in oorsprong sterke vormen als bijv. got. *áigin* neutr. ‘eigendom’ (vgl. ndl. adj. *eigen*), mnl. *een sot* (naast *een sotte*; zie ook hierboven), *sonder valsc* ‘zonder valsheid’, bij Vondel *de heilig* enz., mod.ndl. met genus commune *arm en rijk*, *dwaas*, *(lijf)eigen*, *gek*, *groen* ‘aankomend student’, *gulden*, *oud en jong*, *vrek*, *zonderling*, *zot*; neutrum (*algemeen*) *beschaafd*, *Duits*, *grauw*, *groen* ‘bepaalde kleur’, *jong* (van een dier), *’t kwaad* en *’t goed* (ook *het kwade* en *het goede*), *lief en leed*, *recht*, *vuil*, *wild*, *(doel)wit*. Vergelijk ook diminutieven als *grauwtje*, *geeltje*, *grootje*, *oudje*, en familienamen als *Klein*, *de Wit*, *de Zwart* naast *de Witte*, *de Goede*, *de Bruine*, *de Groote*.

4.5.2. STOFFELIJKE ADJECTIEVEN EN STERKE PARTICIPIA

Een bijzondere groep vormen de stoffelijke adjectieven van het type *gouden* (met -en uit *-īn-), een andere bijzondere groep de vormen van het sterke participium preteritum: type *besloten* (reeds in 2.9.3 aan de orde geweest). In hedendaags Nederlands ontbreekt hierbij de buigings-sjwa: **goudene* sieraden, **beslotene* afdelingen. In ouder Nederlands en later nog wel in literaire taal waren dergelijke vormen wel mogelijk: vgl. mnl. *goudene*, *goudenen*, *beslotene*, *besloten*. In gebieden met n-apocope zijn *gouden*, *besloten* intussen *goude*, *beslote* geworden (*goudene*, *beslotene* zouden dit evt. via sjwa- en n-apocope hebben opgeleverd). Doordat deze -e als een uitgang werd opgevat, ontstonden “onverbogen” neutrum vormen als *een goud horloge*, *een zilver potlood* (conform *een lief kind*). Ook gevallen als *het nikkel servies* naast *een nikkel servies*, met een althans oorspronkelijk sjwa-loos *nikkel*, kunnen van invloed geweest zijn. Dergelijke vormen zijn nog niet (geheel) in de standaardtaal aanvaard. Ze komen ook niet altijd voor; vgl. **een staal kettinkje*, wél *een stalen kettinkje*. Het suffix-loze geval *nikkel* betreft een materiaal dat pas later bekend geworden is; toch is nu *het/een nikkelen servies* wel mogelijk evenals bijv. *een*

diamanten ring (beide op het internet gevonden). Bij een leenwoord als *mika* (*het/een mika plaatje*) lukt deze “inburgering” uiteraard niet.

4.6. LATERE ONTWIKKELINGEN

In het Middelnederlands (zoals vermeld in par. 3.1 hierboven) konden nog twee groepen adjectieven onderscheiden worden, die eindigend op consonant en die eindigend op sjwa: *goet*, *rike*; dit verschil komt vooral bij predicatief gebruik aan het licht: *die man is goet*, *die man is rike*; tegen het eind van de Middeleeuwen verdwijnt dit verschil als gevolg van de sjwa-apocope. Verder moeten we constateren – zie hiervoor par. 3.2 – dat er in het Middelnederlands niet veel meer is overgebleven van het verschil tussen de sterke en de zwakke flexie. Na de eerdere pronominalisering van de sterke flexie heeft er door de invloed van het vaak voorafgaande lidwoord (bepaald of onbepaald) nogmaals pronominalisering plaatsgevonden. Dat wil zeggen dat in de verbogen vormen de sterke vorm het wint: *goets*, *goeder* (met nog wel zwak *goeden* naast *goets*); overigens konden de sterke en de zwakke vormen al aan elkaar gelijk zijn: vgl. bijv. de dat.sg. masc. en neutrum, de acc.sg.masc. en de dat.pl., steeds op -en en beide overeenkomend met het lidwoord (*den goeden*). Hierdoor ontstond in de verbogen vormen een opvallende congruentie tussen de flexie van het lidwoord en die van het adjectief. De pronominale invloed werd sterk in de hand gewerkt doordat het lidwoord intussen verplicht was geworden. Dat houdt er dan weer verband mee dat door de deflexie de uitgangen weliswaar nog te onderscheiden waren maar niet meer zo duidelijk als voorheen. Het lidwoord (*de*, *het*; *een*) werd dus de marker bij uitstek van het verschil tussen ‘bepaald’ en ‘onbepaald’ wat op zijn beurt de deflectie weer bevorderde. De zwakke vormen konden dus gemist worden, de sterke in feite ook maar die werden nog enige tijd door het lidwoord gesteund. Door de voortgaande deflexie verdwijnen op den duur ook de sterke vormen, zowel bij lidwoord als bij adjectief: de genitiefvormen wijken voor de omschrijving met *van*, de datief wijkt voor die met *aan* of *voor* of krijgt een vaste plaats in de zin (zie hfdst. 3, 3). In onderstaand schema worden voor het Middelnederlands alleen de meest voorkomende vormen vermeld.

mnl.	masculinum	neutrum	femininum	pluralis
nominatief	die/de <i>goede</i>	dat <i>goede</i>	die/de <i>goede</i>	die/de <i>goede</i>
genitief	des goets (-en)	des goets (-en)	der goeder	der goeder
datief	den goeden	den goeden	der goeder	den goeden
accusatief	den goeden	dat <i>goede</i>	die <i>goede</i>	die <i>goede</i>
stndl.	de <i>goede</i>	het <i>goede</i>	de <i>goede</i>	de <i>goede</i>
mnl.				
nominatief	een <i>goede</i>	een <i>goede</i>	eene/een <i>goede</i>	
genitief	eens goets/en	eens goets/en	eenre goeder	
datief	eenen goeden	eenen goeden	eenre goeder	
accusatief	eenen goeden	een <i>goede</i>	eene <i>goede</i>	
stndl.	een <i>goede</i>	een goed	een <i>goede</i>	

adjectivische vormen in het Middelnederlands (cursief = zwak, vet = sterk, anders zwak en sterk)

In een latere fase van het Middelnederlands treedt er een merkwaardige retrograde verandering op, in die zin dat na *des* en *eens* de zwakke vorm op -en weer veld gaat winnen. Terwijl de pronominalisering vooral uit het zuidwesten gekomen lijkt te zijn, lijkt het centrum nu het gebied van Zuid-Holland te zijn. Maar vergelijk na *der* nog in de 17^e eeuw *der wilder dieren*, *der feller honden*, *der menschelycker blintheyt*; “fouten” zijn *ter breeder* (i.p.v. *ten breedten*) *ampten* (dat.pl.) en *van aller* (i.p.v. *allen*) *eeuwen herr* (id.). Voor dezelfde periode kan worden geconstateerd dat er soms in afwijking van de hedendaagse standaardtaal een onverbogen vorm gebruikt wordt: *groot ridder*, *de dapper hoofdman*, *schoon woorden*, maar soms ook een verbogen vorm: *een milde ontfermen*. Bij de onverbogen vormen moeten we met zuidelijke (brabantse) invloed (par. 8) rekening houden, bijv. bij *ons tael* (fem.), *’t vett schaep* (neutrum), *so vele dapper Geesten* (plur.). Deze korte vormen, die misschien vooral schrijftaal of meer formele taal waren (zie volgende paragraaf), moesten op den duur wijken voor de (meer informele) “lange” op -e. De voortgaande deflexie blijkt uit een “foutief” casus-gebruik bij de volksdichter Bredero: in *een vasten handt* en *de hoogen wetenschap* behandelt hij *hand* en *wetenschap* als masculien terwijl ze (in oorsprong) feminien zijn. Van dezelfde auteur is *so komt den ouden man*, met een vorm op -n in de nominatief. Mogelijk kende Bredero in zijn spontane spraak in het geheel geen buigings-n meer en hebben we hier met een verkeerde toepassing van opgelegde regels te maken (vgl. de volgende paragraaf). Soms echter maakt het gebruik dat hij van de -n maakt, een zuidelijke indruk. Een merkwaardig verschijnsel in de 17^e eeuw is het gebruik van -er in andere casus dan de genitief: *du kloecker geest* ‘jij intelligente geest’ (duitse invloed?) en in uitroepen: *wat goddelycker glans!* Het laatste geval kan verklaard worden als een ontspoorde pluralis, naar analogie van *wat goddelijker glanzten* met een partitieve genitief pluralis afhankelijk van *wat*. Uit deze ontsporing wordt duidelijk dat -er in deze combinatie niet meer als een pluralis-uitgang werd ervaren. In de 18^e en zeker de 19^e eeuw gaat de buiging van het adjectief steeds meer op die van de 20^e lijken. In de 18^e eeuw vinden we nog wel vrij frequent, behalve sjwa-loze neutra, vormen van het type *goud* (stoffelijk adjectief), type *een groot man* en type *groter* in plaats van *grotere*. In de 19^e eeuw is het, afgezien van quasi-archaïschhe vormen als *met verhevenen ijver*, (*haar*) *verhevene hand*, *het gebogene hoofd*, *dier verhevene wezens* (Aernout Drost), nog vooral de masculiene casus-n die men in acht probeerde te nemen.

Richting Standaardnederlands gaat het deflexie-proces verder met als resultaat dat er nog maar twee vormen voorkomen: *blind* – *blinde*, ook bij de adjectieven die oorspronkelijk op -e uitgingen: *duur* – *dure*. De uitgangsloze vorm komt voor na *een/geen* bij het neutrum: *een goed kind*; in dit geval, dat als mogelijkheid al in het Middelnederlands voorkwam, wint dus de sterke flexie. Deze komt (zoals al eerder opgemerkt) ook voor bij predicatief gebruik; *het kind is blind*, *het kind is blind geboren*. Er is hier sprake van een rest van contextuele flexie. Omdat deze als zodanig geen steun vindt in de betekenis, ligt hier een moeilijkheid voor mensen die het Nederlands als vreemde taal leren; (zie par. 3.2). Zie echter ook genoemde paragraaf voor het geval (met toch betekenisverschil) *een groot man* tegenover *een grote man*, ook *ons oud huis* tegenover *ons oude huis*. Zie voor de stoffelijke adjectieven en de sterke participia waarbij de slot-n nog altijd geschreven wordt maar vaak niet uitgesproken par. 5.2; -e(n) is hier als een suffix te beschouwen. Dit laatste geldt ook voor de gesubstantiveerde adjectieven; de <n> wordt in dit geval overigens alleen geschreven als ze naar personen verwijzen: *de armen* (par. 5.1). Op deze drie categorieën komen we in verband met de standaardisering in de volgende paragraaf terug. De buigings-sjwa ontbreekt ook bij een masculiene functienaam: *een/de waarnemend*

directeur (rond 1950 nog niet door iedereen correct gevonden), of bij een neutrum waarmee een bepaald begrip wordt genoemd: *een/het psychiatrisch gesticht*, *een/het zelfstandig naamwoord*. Er kan in deze gevallen ook meespelen dat de adjectieven in kwestie tamelijk lang zijn, bij *zelfstandig* ook dat er in de laatste syllabe een sjwa voorkomt (vergelijk ook *dit onbegrijpelijk misverstand*). Verder kan ook een possessivum een sjwa-loze vorm bevorderen; vgl. bijv. *mijn oud huis*, hierboven al genoemd. Soms lijkt een adverbium in de flexie mee te doen: vgl. *een hele leuke avond*. Op dit geval komen we in hfdst. 7 par. 4.3.1 terug.

4.7. STANDAARDISERING

De afbrokkeling van de adjectief-flexie is uiteraard de taal-beregelende grammatici een doorn in het oog geweest. In het oog: het zal hun vooral om de vormen op papier te doen geweest zijn. Hun op- en aanmerkingen zijn door allerlei auteurs ter harte genomen. Zo waren de grammatici er erg voor dat de dat. en acc.sg.masc. op -en moest uitgaan: *ik zie den ouden man*, hoewel het althans in het Noorden (voor het Zuiden zie par. 8 hieronder) door de n-apocope *de oude man* geworden was. Ook hielden de grammatici vast aan de zuidelijke vormen zonder sjwa in femininum singularis, neutrum en pluralis; voor het neutrum vormden ze nog in de 18e eeuw een punt van discussie. Aan de buigings-n bleef men lang gehecht; pas bij de officiële regeling van 1934 (de spelling-Marchant) werd deze afgeschaft, evenwel met één uitzondering: bij mannelijke personen en dieren moest hij nog gebruikt worden. In 1946 werd hij echter facultatief verklaard wat op den duur in feite betekende dat hij uit de schrijftaal verdween (zoals al lang geleden in de, in ieder geval informele, spreektaal).

Een probleem vormden ook de stoffelijke adjectieven, type *ijzeren*. Hooft en Vondel maakten verschil tussen masculiene gevallen met -en (soms in de nominatief met -e) en feminiene, neutrum en meervoudige op -e; vgl. bijv. *zijde kleeren*. Moonen ging daarin mee terwijl David van Hoogstraten bij het neutrum verschil wilde maken tussen *een stael wapen* en *het stale wapen* (comform *een lief kind* en *het lieve kind*). De 18^e-eeuwse grammaticus Huydecoper maakte een einde aan de discussie, met als (juist) argument dat -en bij de adjectieven in kwestie geen buigings-uitgang was maar een oud suffix (mnl. -ijn) en er dus geen variant op -e kon worden aangenomen. Hij hield echter wel de spelling met -n aan omdat deze -n de klank van het taalverleden was; daarin was hij minder toeschietelijk dan Ten Kate die daarnaast -e wilde toelaten. Een vergelijkbaar probleem vormden de adjectivisch gebruikte sterke participia preteritum. Ook nu werd een tijd lang onderscheid gemaakt tussen masculiene woorden aan de ene kant en feminiene enz. aan de andere kant (vergelijk bij een sterk participium: *onse opgeblase siel*). Uiteindelijk won de regel dat de participia in kwestie steeds op -en moesten uitgaan. Een derde probleem vormden de gesubstantiveerde adjectieven, althans als ze naar personen verwijzen: moesten die in de pluralis op -en of op -e uitgaan? In de 18^e eeuw viel de keuze definitief op -en: *de gezonden*, *de zieken*; hiermee liepen de gesubstantiveerde adjectieven parallel met de substantieven in het algemeen (*de mensen*). Toch is de regel moeilijk: vgl. een zin als *de zieke mensen bleven thuis*, *de gezonde gingen erop uit*. Omdat we hier een geval van samentrekking hebben: bij *gezonde* moet *mensen* gedacht worden, mag geen <-n> worden gebruikt, maar het is te begrijpen dat men toch de neiging heeft om die <-n> wél te schrijven.

4.8. REGIONALE ASPECTEN

(1. genus-n, 2. neutrum, 3. sjwa-apocope in genitief en pluralis, 4. in/auslautende d bij de verbuiging in het Zuiden, 5. trappen van vergelijking, 6. adjectieven met de stam op -e(n), 7. gesubstantiveerde adjectieven)

Opmerking vooraf. Er is een grote regionale variatie: volledigheid is derhalve een onbereikbaar ideaal. We proberen ons tot het belangrijkste te beperken. Vooraf ook de opmerking dat zuidelijke flexievormen ook in de tussentaal teruggevonden worden. Aan de noordelijke kant van de staatsgrens staan de dialecten ook wat de hier besproken aspecten betreft, onder de sterke druk van de standaardtaal.

4.8.1. GENUS-N

Een opvallend verschijnsel in veel dialecten (zie kaart 14) is dat, afgezien van evt. dialectverlies, masculiene adjectieven evenals bijvoorbeeld ook dito lidwoorden een -n krijgen niet alleen in de dat. en acc.sg. maar ook in de nom.sg., vaak onder bepaalde condities. Er is sprake niet van een casus- maar van een genus-n! Dergelijke dialecten hebben dus (zij het dat de -n niet bij alle masculiene substantieven optreedt) een drie genera-systeem. In het (latere) Middelnederlands valt de genus-n al te constateren; het is opmerkelijk dat dit “accusativisme” zich in eerste instantie vooral bij niet-agens subjecten manifesteert (ergativisme; zie hfdst. 3, 1.3): vgl. *dus wart den camp anghenomen* ‘zo werd de strijd afgesproken’ (Karel ende Elegast), *mi es den buuc so gheladen* ‘mijn buik is zo volgeladen’ (Reinaert), resp. met een passief en een zogeheten toestandspassief. In de moderne dialecten vinden we het verschijnsel, en wel duidelijk *fonologisch* gecontioneerd, vooral in de zuidelijke dialecten (Vlaanderen, Brabant, Limburg). De Vader van de Vlaamse Beweging, Jan Frans Willems (1793-1846), keurde het accusativisme af: er verdween immers op deze manier een oud casusverschil. De fonologische conditionerin geldt echter niet voor het grootste deel van het westen van West-Vlaanderen plus Frans-Vlaanderen waarin we steeds -n vinden. Het noordwesten plus een aangrenzend deel van Zeeland hebben daarentegen de -n alleen vóór vocaal. In het westelijke Westvlaams kunnen echter ook vormen met -n en zonder -n naast elkaar voorkomen. In de conditionering is er dus enige variatie; in ieder geval treedt het verschijnsel op wanneer het volgende substantief met een vocaal begint. Verder kan het optreden vóór h (indien in het dialect aanwezig), b, d of t, in het Antwerps ook vóór m, n en r, terwijl het geval vóór m in het Tilburgs mogelijk maar problematisch genoemd wordt. Bij b- treedt assimilatie van -n tot -m op (*rondem bol*); in Limburg valt de -n dan weg (*ronde bol*) terwijl dat in het oosten van Belgisch Brabant evenals vóór r facultatief is. Een paar duidelijke voorbeelden ontleen we aan een noordbrabants (kempisch) dialect: *nen* ‘een’ *langen èrm*, *nen ouwen hond*, *nen jongen boer*, *nen goeien dokter*, *nen gladden tegel*. In oostlimburgse gebieden kan de -n in alle fonologische omgevingen wegvallen.

De genus-n komt c.q kwam overigens niet alleen in zuidelijke dialecten voor. Hij wordt ook voor Goeree-Overflakkee genoemd, bij (weliswaar) het lidwoord ook voor Schouwen-Duiveland. Ook verder komt/kwam hij verspreid in Zuid-Holland voor: in Oud-Beierland, Dordrecht, Giessendam-Hardinxveld, Gouda maar niet op Voorne-Putten. Uit een vertaling in het Katwijkse van de *Gelijkenis van de Verloren Zoon* (in Winkler 1874) kan worden afgeleid dat hij ook in dat dialect voorkwam: vgl. de zinsnede (weer met een lidwoord) *teuge den hemel* ‘tegen de hemel’. Voor de 17^e eeuw kan gebruik van *den*, vooral vóór vocaal, bij Huygens (Den Haag⁰, Van Santen (Delft), Coster (Amsterdam), Hooft (id.) genoemd worden. In par. 6 is al op Bredero gewezen. Hoewel

deze de -n te pas en te onpas gebruikt: vgl. *den hoogen wetenschap* fem., maakt zijn -n-gebruik toch vaak een zuidelijke indruk: vgl. *onse lieven Heer, eelen* ‘edele’ *baas*. Nam hij dat over van de vele zuidelijke immigranten in zijn stad of gold de van het Zuiden bekende situatie een tijd lang ook voor zijn hollandse (amsterdamse) dialect? Dat is niet zo waarschijnlijk: voor het Noordhollands (Zaans, Westfries) zijn er geen aanwijzingen voor een genus-n, dus voor een drie genera-systeem. In het meer zuidelijke Hollands kan de situatie anders geweest zijn. In Noord-Holland kan substraatinvloed van het Fries, met ook een twee genera-systeem, in het spel zijn geweest. Deze situatie is ook die van de standaardtaal geworden. Voor zover de genus-n in Holland voorkwam, lijkt hij zich als hiaatvuller nog het beste hebben kunnen handhaven.

Opmerkelijk is dat naast de b de p niet meedoet; verder ontbreken velairen en fricatieven in het rijtje en ook de liquidae. Het optreden van de -n wordt dus in eerste instantie bevorderd door een volgende vocaal of h, in tweede instantie door een volgende obstruent, vooral wanneer die stemhebbend is, en een volgende dentaal. Het wordt minder bevorderd door een stemloze obstruent, een nasaal (m), een r en een labiaal en weinig of niet door een l, een fricatief en een velair. Opmerkelijk is dat, wat vaak het geval is, de labialen en velairen hier niet gelijk opgaan (vgl. Kl. 36.9). Speelt hier de articulatorische afstand tot de -n, een dentaal, een rol? Dentalen en labialen worden immers beide vóór in de mond gearticuleerd, de velairen meer naar achteren.

Zoals we in Kl. 17.6 gezien hebben, heeft de pluralis-n bij het werkwoord en het substantief (die dan verder geapocopeerd is) een hiaatdelgende functie gekregen: vgl. *geven-en-neme(n)*, *boeren-en-buitenlui*. Dit is niet gebeurd met de casus- c.q. genus-n: terwijl in de standaardtaal de gegeven voorbeelden gehoord kunnen worden, is dat niet het geval met **den aardigen ober*. De verklaring kan zijn dat in het laatste geval geen storende opeenvolging van twee sjwa’s ontstond. In de dialecten met een nog levende genus-n zullen we deze over het algemeen (dan met een hiaatdelgende functie) ook niet bij het femininum, het neutrum of de pluralis zien optreden. Het is dus inderdaad een *genus-n*, kenmerkend voor het masculinum.

Ook het Twents, het Achterhoeks en een deel van het Sallands kent een (sonantische) genus-n maar daar treedt hij nagenoeg ongeconditioneerd op: *n/nen olln man* ‘de/een oude man’, *de/ne olle vrouwe* ‘de/een oude vrouw’, *t/een olle wicht* ‘het/een oud kind. Vóór m- valt de n- echter weg: *nen lange metwost* ‘een lange metworst’. In het overige noordoosten: West-Overijssel, de Stellingwerven en Groningen, vinden we een twee genera-systeem; gaan we binnen dat gebied naar het noorden, dan kan aan substraatinvloed van het Fries gedacht worden (dat immers ook zo’n systeem heeft), gaan we naar het zuiden, aan eventuele westelijke invloed. Recent is er natuurlijk ook invloed van de standaardtaal in het spel. Deze invloed hoeft nog niet meteen te betekenen dat de masculiene vormen plaats maken voor de met de standaardtaal overeenkomende feminiene. Het aantal masculiene vormen neemt weliswaar af maar ook kunnen in oorsprong feminiene vormen als masculien worden behandeld, waarschijnlijk omdat het masculiene genus als typerend voor het dialect wordt beschouwd. Ook bij het proces van

3.6.1.17 een GOEDE oogst
a GOOD harvest
GTRP 981

•	-en	289
◊	-e	267
—	-zero	9
•	geen/no data	47

KAART 14: de genus-n vóór vocaal (uit MAND deel 1)

dialectverlies in noordbrabantse dialecten is dit verschijnsel geconstateerd; hierin kwam de masculiene genus-n ook in posities te voorschijn waarin hij volgens de oude regel niet thuis hoort.

Voor het (oude) Veluws worden vormen op -n genoemd vóór substantieven die met vocaal of h beginnen; verschil naar genus wordt niet aangegeven: *een groten aart/hof* 'een grote erwt/tuin'. De oorsprong kan bij de genus-n liggen. Tegen hiaatdelging pleit dat de -n ook vóór een substantief met d- kan voorkomen: *een dooien diender*. Voor het Culemborgs, aan de grens van het brabantse gebied, wordt de -n soms maar niet altijd voor het masculinum gegeven, soms namelijk ook voor het femininum.

Het succes van de genus-n kan aan twee factoren worden toegeschreven: ten eerste aan het accusativisme (zie boven), ten tweede aan het feit dat in het Middelnederlands *blinden* (dat. en acc., sterk én zwak) een sterke positie had tegenover *blind* (nom., sterk) en *blinde* (nom. zwak). Voor de noordoostelijke gebieden is het duidelijk dat de -n van de verbogen vormen zich naar de nominatief heeft uitgebreid. Voor het zuiden is de ontwikkeling minder duidelijk. In het Middelnederlands kwam dus een vorm op -e (nom.) naast een vorm op -n (dat., acc.) voor; hebben deze vormen zich later verdeeld al naargelang de Anlaut van het volgende woord? Het is waarschijnlijker dat er eerst een veralgemening van -n is opgetreden; hierop wijst dat hij niet alleen vóór vocaal enz. maar bijvoorbeeld ook vóór k- (zie voorbeeld *camp* hierboven) kon optreden. Later heeft dan in andere posities dan vóór vocaal enz. n-apocope plaatsgevonden; een gemakkelijke fonetische aansluiting (zie boven) kan deze verhinderd hebben.

4.8.2. NEUTRUM

Voor hedendaags Standaardnederlands is vermeld dat in neutrum singularis een vorm zonder sjwa: *lief kind*, *een lief kind*, en een vorm met sjwa: *het/dit/dat lieve kind*, *ons lieve kind*, naast elkaar voorkomen. Voor de zuidelijke dialecten geldt dat ook in het tweede geval (en wel meer na *ons* dan na *het*) de vorm onverbogen blijft: *het bruin paard*, *ons bruin paard*. Voorbeelden zijn kempisch *'t ouw mes*, *'t bot mens*, *'t lang verhaal*. Dit beïnvloedt ook de in het Zuiden gesproken standaardtaal en dat kon zoals we gezien hebben, ook een tijd lang de noordelijke standaardtaal beïnvloeden. Dat het neutrum niet op een sjwa uitgaat, geldt ook wanneer het adjectief historisch van zichzelf op een sjwa uitgaat: zo komt bij *dikke* als neutrum *een dik stro* voor. Ook in het noordelijke deel van het noordoosten en het rivierengebied plus Zeeland komt de onverbogen vorm voor maar dan wel náást de verbogen vorm. Dat het wel, erg noordelijke, Stadsfries de onverbogen vorm heeft: *myn wit skaap*, kan aan friese invloed worden toegeschreven (*myn wyt skiep*).

Op Schouwen-Duiveland komt een n-uitgang voor bij een adjectief tussen een graad-aanduidend pronomen en een neutrum substantief met collectiviserende betekenis, bijv. in bijv. *zukken moajen weer èème nie dikkels* 'zulk mooi weer hebben we niet dikwijls'; de vorm op -n heeft hier een sterke gevoelswaarde. Een vergelijkbare vorm wordt voor het Antwerps genoemd: *wat e schoene weder!*, terwijl normaal het neutrum singularis geen uitgang krijgt.

In Oost-Vlaanderen en Zuid-Brabant vinden we vormen op -t: *blaat* 'blauw', *graat* 'grauw', *raat* 'rauw'. De verleiding is sterk om hier aan relictten van de (gotische) -ata-uitgang te denken. Het Middelnederlands laat echter dergelijke vormen niet zien; we moeten eerder denken aan invloed van vormen als *aat* 'oud' (het Brussels heeft *out* en *blaut*). Ook in het zuiden van Limburg en in het noordoosten van Luik gaan sommige neutra (in predicatief en gesubstantiveerd gebruik) op -t uit; hiervoor valt wél heel goed aan een relictvorm te denken (vgl. het duitse *neues* met klankverschuiving). Een relictvorm kan twents *nieuwt* zijn; voor het Bommelerwaards wordt *nijt* genoemd. Of is ook hier invloed van *oud* in het spel waarmee het betreffende adjectief vaak gecombineerd voorkomt (vgl. *oud en nieuw*)?

Voor het Hasselts (Belgisch Limburg is bij *kleen* 'klein' een neutrum-vorm *klee* (zonder n) mogelijk wanneer het volgende woord met een consonant begint (facultatief vóór d, t, dzj, tsj); *e klee lempke* 'een klein lampje'. Deze wegval van n wordt ook genoemd voor het Antwerps: *e schoe kint* 'een schoon kind'. Het verschijnsel blijft tot deze beide adjectieven beperkt; het wordt ook vermeld voor het Aarschots, Brussels, Kempisch, Zuidoost-Vlaams, het Zuidlimburgs en ook hier en daar voor oostelijk Noordbrabants. In het Brussels vindt de wegval niet plaats vóór vocaal, b, d, t; vgl. wél met wegval *e schuu pakske* 'een mooi pakje', *e schuu katsje* 'een mooi katje'. Dat de beide adjectieven (met -n na diftong of lange vocaal) frequent worden gebruikt, kan hier een rol gespeeld hebben. Let wel; het gaat hier om wegval of behoud van een -n die tot de stam van het woord behoort. Geen wegval maar wél assimilatie laten brussels *em broim pakske* 'een bruin pakje', *em broing katsje* 'een bruin katje' zien. Waarschijnlijk analogisch kan (vooral) in vlaamse gebieden langs de taalgrens ook de -t wegvallen: *bloo lijf*, *groo glas*.

In het Middelnederlands kwamen bij het neutrum (zie schema in par. 3.1) gelijkwaardig *blind* sterk naast *blinde* zwak voor. In het zuiden heeft dus de sterke vorm het gewonnen, in de rest van het taalgebied heeft er uiteindelijk een taakverdeling plaatsgevonden: *blind* na *een/geen*,

overigens *blinde*. *Blind* en *blinde* waren zowel nom. als acc.; accusativisme kon dus hier geen rol spelen.

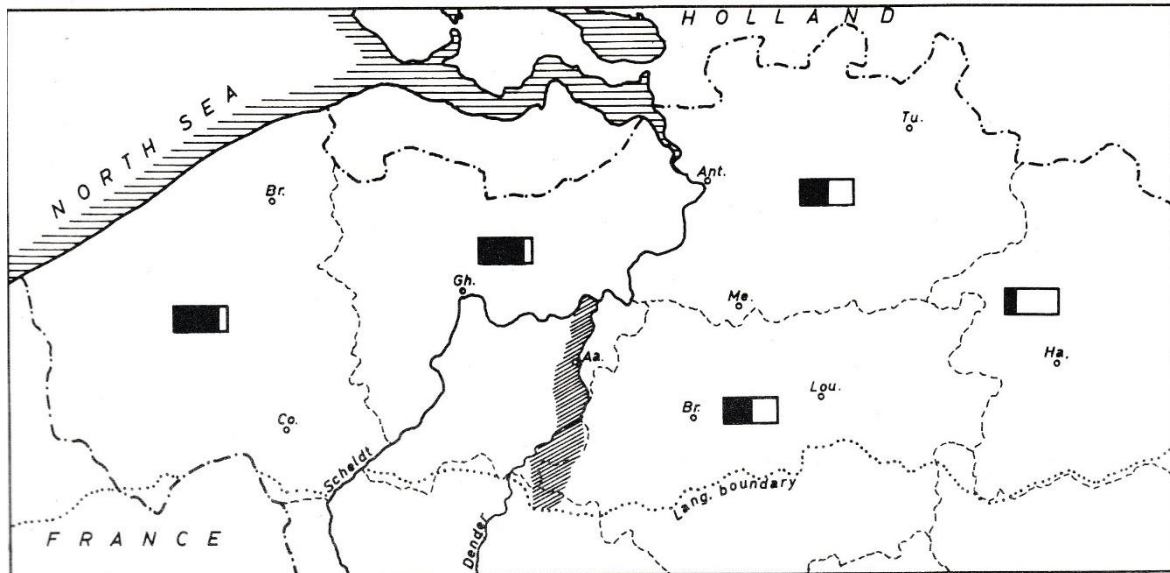
4.8.3. SJWA-APOCOPE IN FEMININUM EN PLURALIS

Een zuidelijk verschijnsel (zie kaart 15) is ook dat het adjectief in de sg.fem. of de pluralis onder bepaalde condities z'n slot-sjwa kan kwijtraken. In een kempisch dialect gebeurt dat wanneer de stam van het adjectief eindigt op een sonorant (halfvocaal, liquida of nasaal): *een ouw taffel*, *een rooi blom*, *een vol kaast*, *een duur lamp*, *een gruuu broek*, *een èr^em vrouw*, *een jong meid*.

Vergelijk voor de pluralis: *ouw opa's*, *gruuu broeken* enz. De condities zijn niet in alle dialecten dezelfde; zo wordt ook als conditie geformuleerd dat het adjectief een lange vocaal moet bevatten (wat in *vol* in *vol kaast* niet het geval is), verder ook dat de swja kan vervallen na een combinatie van consonant plus sjwa (*donker*). En zo verdwijnt grosso modo in Limburg de sjwa ook na een fricatief: vgl. *stjief krèèg* 'stijve kragen' (pl.), en kan het adjectief ook een korte vocaal bevatten: *een vol maag* (fem.). In Vlaanderen verdwijnt de slot-sjwa verplicht vóór een woord dat met een vocaal begint; hierbij gaat het echter om een zeer algemene regel: vgl. *verre achter* > *ver achter*. Let wel: het Vlaams is een dialect zonder sjwa-apocope; de basisvorm is dus *verre* en niet *ver* (zoals het ook *dikke*, *diepe* enz. is). Het Brussels is een overgangsdialect: het heeft de vlaamse regel maar laat ook meestal de adjectieven onverbogen wanneer ze eindigen op een lange vocaal c.q. sjwa plus l c.q. r. Tussen Brabant en Limburg is er in zoverre een verschil dat de sjwa-apocope in het eerste gebied facultatief is (en vooral optreedt bij stereotypicatie: *een schoen vraa*) wat voor het tweede gebied niet geldt. In dat gebied zijn de sjwa-loze vormen voor fem.sg. en pl. enerzijds en neutrum anderzijds eigenlijk ook niet samengevallen als gevolg van toonverschil, met resp. stoottoon, ongeveer scherp dalende toon, tegenover sleeptoon, ongeveer hoog blijvende toon (zie voor dergelijke toonverschillen Kl. 33.9). Zoals wel vaker het geval is, gaat ook bij de hier beschreven verschijnselen het oosten van Noord-Brabant met Limburg mee.

Het Roermonds heeft (met de stam eindigend op stemloze consonant) *weike* 'week' masc en fem. plus pl. en *weik* steeds neutrum en (met de stam eindigend op vocaal of sonorant) *keule* 'koel' masc., *keul* fem. en pl., ook neutrum. De neutra hebben zoals gezegd sleeptoon, de andere vormen stoottoon. Participia als *laevende/laevent* 'levend' of *geleende/geleent* 'geleend' gaan volgens eerstgenoemd patroon, met dus *laevent*, *geleent* alleen als neutrum. Voor het Aalsters wordt vermeld dat in *een schoe'n vraa* 'vrouw', *gruuu boe'men* 'schone bomen' geen assimilatie plaatsvindt zoals dat wel het geval is in het neutrum: *een gruum boe'mke* 'een groen boompje', *een schoe'm ventjn* 'een schoon ventje'. Het niet-optreden van assimilatie heeft in de eerstgenoemde gevallen de functie van de geapocopeerde sjwa overgenomen.

In het Middelnederlands nam (zie overzicht in par. 3.1) in het femininum en de pluralis *blinde* een duidelijk sterkere positie in dan *blind*. We moeten dus wel van eerstgenoemde vorm uitgaan waarin dan later, geconditioneerd door voorafgaande klanken of klankcombinaties, sjwa-apocope heeft plaatsgevonden. Het is weinig waarschijnlijk dat de middelnederlandse vormen *blind* (sterk) en *blinde* (zwak) in hedendaags *blind* en *blinde*, maar dan nu fonetisch bepaald, voortleven. Mnl. *blinde* was zowel nominatief als accusatief; accusativisme kan hier dus geen rol gespeeld hebben.

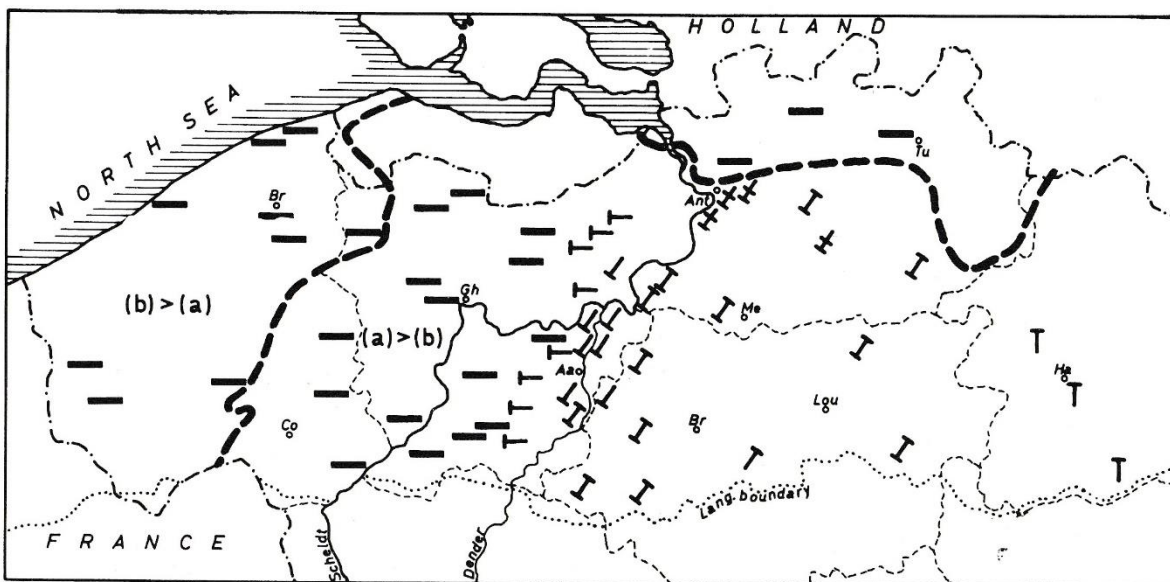

KAART 15: adjectief femininum en pluralis algemeen (des te minder zwart, des te vaker wegvallend van sjwa; gearceerd is een overgangsgebied bij de Dender) (uit Taeldeman 1980)

4.8.4. IN/AUSLAUTENDE D BIJ DE VERBUIGING IN HET ZUIDEN

We moeten rekening houden met de d-syncope of de overgang van d in j (zie Kl. 36.10): vgl. in het Brussels *bried* 'breed' (basisvorm en neutrum sg.) naast *bree/ieë(n)* masc. en *breej* fem. (aarschots resp. *briët, briën, brië*). Vergelijk ook brussels *oud* (basisvorm en neutrum sg.) met *ave(n)* masc.: *nen aven ond* 'een oude hond' en *aa* fem. < *āw(e)*: *een aa vraa* 'een oude vrouw' met *ā* uit *ou* in open syllabe (zie Kl. 37.2 en 45.5.3). Vergelijk ook bij *blauw* masc. *blave(n)* en fem. *blaa* naast neutrum *blaut* 'blauw' (vgl. par. 3.2 hierboven). Voor Vlaanderen en de noordelijke helft van de provincie Antwerpen (en in aansluiting daarbij, althans in oorsprong, ook Noord-Brabant) kan in het algemeen worden vastgesteld dat het neutrum zich aan het masculinum en femininum heeft aangepast wanneer in die vormen de intervocalische d is gesyncopeerd of j geworden is: *een kwaai(w)ijf, ou(w)bier*. In het Land van Waas en ook in de buurt van Aalst is dat overigens niet gebeurd wanneer er een vocaal volgde. In de Denderstreek en het overige Brabant komt zo'n vorm alleen bij (het zeer frequent gebruikte) *goed* (evt. bij ook *kwaad*) voor, zelfs bij predicatief gebruik: *goe bier, dat bier is goe*. Voor meer bijzonderheden zie kaart 16.

Een d kan ook weg-geassimileerd worden. Dat is, tussen de nasaal en het suffix -e, gebeurd in limburgs *ron* 'rond' in *een ron fles* (fem.sg.), *ron flesse* (pl.) waarna zoals blijkt het suffix is vervallen; tussen liquida en suffix kan hetzelfde gebeuren. Vergelijk *nen ronne pot* (masc.) eveneens met assimilatie maar met behoud van sjwa en met t uit d *een ront stuk* (neutrum). Vergelijkbaar is *lang* met [ŋ] uit [ŋgə] in *een lang laat* 'lat', *lang late* tegenover *nen lange(n) dag, een lank stuk*. Dergelijke alternanties worden ook voor het brabantse Brussels genoemd.

KÅART 16: neutrum singularis met auslautend d-syncope of d > j/w
(horizontaal streepje: bij alle adjectieven; (b) > (a): links van de grens *roo(j)* *zand*, rechts van de grens (a > (b): *roo sand*; horizontaal streepje met verticaal streepje links: bij alle adjectieven maar niet vóór vocaal; schuin streepje met een of twee dwars-streepjes: alleen bij *goed* (de andere adjectieven hebben d of t vóór vocaal); schuin streepje met zowel links onder als rechts boven een dwars-streepje: alleen bij *goed* maar niet vóór vocaal: *goed* met d (de andere adjectieven met t); verticaal streepje met dwars-streepje bovenaan: nergens) (uit Taeldeman 1980)

Zoals op kaart 16 te voorschijn komt, is er verschil tussen westelijk *roo sand* en meer oostelijk *roo(j) zand*, met verschil tussen anlautend s en z. Er zijn twee verklaringen mogelijk. De eerste is dat in *roo sand* de t (uit auslautend d) pas is weggefallen nadat de s- door assimilatie was ontstaan; in *roo(j) zand* hebben de betreffende gebeurtenissen zich in omgekeerde volgorde voltrokken. De tweede is dat we voor *roo(j) zand* niet van *rood* maar van de zwakke vorm *rode* (vgl. par. 3.2 bij de singularis neutrum) moeten uitgaan, voor *roo sand* van het sterke *rood* met -t die in het contact met *zand* assimilatie kon veroorzaken.

4.8.5. TRAPPEN VAN VERGELIJKING

In veel dialecten kunnen comparatieven een dubbel suffix krijgen: vgl. wfri. *beterder*, *minderder*, *hougerder*; voor het Gouds wordt opgemerkt dat we zo'n vorm vooral na *feul* 'veel' aantreffen. Zijn gevallen als *donkerder* van invloed? Soms (namelijk op Overflakkee) worden *beterder* en *minderder* alleen gebruikt bij *beter* 'minder ziek' en *minder* 'zieker'. De eind-sjwa van de comparatief kan weleens wegvallen: *de langer weg*, *het groter huis* (Kampen); bij de superlatief kan de slot-sjwa soms regel zijn: *hij is 't grootste van allen* (Grave). Voor het Kempisch wordt vermeld dat bij adverbiaal gebruik de superlatief steeds op -e uitgaat: *op z'n laats(t)e*. Opmerkelijk in het Gronings is dat wanneer in de stellende trap de p of t resp. tot b of d verzwakt zijn, dit niet in de comparatief is gebeurd: *daibe* 'diepe' – *daiper*, *rùdde* 'rotte' – *rùtter*. Voor het Vriezenveens worden Umlautsvormen genoemd, bijv. *hooge* – *heuger* – *heugste*. Vooral bij de superlatieven kunnen verkortingen optreden: vgl. brussels *bridste* 'breedste' vóór *dentaal* + *st*, maar vgl. ook *bommelerwaards* met niet alleen *grutst* 'grootst', *hogst* 'hoogst' maar ook *grutter* 'groter', *hogger*

‘hoger’. Verlengingen komen minder vaak voor; de verkortingen zijn vooral brabant. Zie voor de verkortingen Kl. 33.5. Voor het Limburgs moeten toonverschillen genoemd: vgl. bijv. roermonds *hoog* met stoottoon tegenover *hoger/hogst* meestal met sleeptoon of *broen* ‘bruin’ met sleeptoon tegenover meestal *broender/broenst(e)* met stoottoon.

4.8.6. ADJECTIEVEN MET DE STAM OP -E(N)

In het Middelnederlands bestonden er (zoals hierboven al enkele malen opgemerkt) twee groepen adjectieven, die eindigend op consonant: *groot*, of die eindigend op op sjwa: *dikke*; bij predicatief gebruik kan, over het algemeen in dialecten zonder n-apocope, dit verschil nog te voorschijn komen; vgl. bijv. flakkees *ze waere blieje* ‘ze waren blij’. Na *(g)een* bij een neutrum substantief is dat niet meer het geval blijkens bijv. hellendoorns *een groot huus* bij *groot* maar ook *een dik wicht* bij *dikke*. Adjectieven met van oudsher de stam eindigend op -en (met apocope -e): *aaige* ‘eigen’, *oupe* ‘open’, *oute* ‘houten’, komen praktisch nooit zonder sjwa voor (hoewel uit het Hollands *doe* ‘s *oop* ‘doe eens open’ bekend is).

Bij de stoffelijke adjectieven (hierboven is al *oute* genoemd) is in vele dialecten de vorm op -e regel, ook in een groot deel van het noordoosten (inclusief Groningen); er treedt daar geen genusverschil op. In Twente en in West-Vlaanderen vinden we echter maar wel weer zonder genusverschil een vorm op -(e)n. Beide vormen, op -e en op -en, vinden we in zuidelijke dialecten (Oostvlaams, Brabants, Limburgs) waarbij de -n gebruikt wordt in het masculinum wanneer er bijvoorbeeld een substantief volgt dat met een vocaal begint. Vergelijk het gebruik van -n bij de gewone adjectieven. In het Hollands, Zeeuws, Utrechts en het westelijk Gelders kunnen we na *een* in het neutrum een “uitgangsloze” vorm vinden: *(een) goud (horloge)*, als *gouw* in westelijk Noord-Brabant. Een groot zuidoostelijk gebied heeft *gouwe(n)* masc. naast *gouwe* (fem. en neutrum) terwijl West-Vlaanderen (ruim genomen) steeds *gouden* heeft. Daartussen in is het kaartbeeld ingewikkeld; als we op kaart 17 mogen afgaan, vinden we het volgende: de masculine vorm kan op -n(e) uitgaan (*gouwene(n)*, *gaa(n)*, *gave(n)* (bij Brussel *gave*), de feminiene vorm gaat uit op -e (*gouwene*, *gave*) of op *ā* (*ga*), de neutrum-vorm op -e (*gouwene*, *gave*) of op *t* (*gaat*). Het is echter nooit bijv. *een steen mesje* (neutrum) bij een adjectief op -nen (*stenen*). Voor het overgangsgebied van Vlaanderen en Brabant (de Denderstreek) worden echter *een goud ring* masc. en *een goud speld* fem. genoemd. In het Westfries hebben de stoffelijke adjectieven bij zelfstandig gebruik een pluralisvorm op -ens: ‘*t binne gouwens*’ lett. ‘het zijn gouden = ze zijn van goud’. In het Twents kunnen stoffelijke adjectieven verbogen worden: *eeke pèl* ‘eiken palen’. Dat geldt ook voor in ieder geval het hele oosten van West-Vlaanderen: *een eekne tafel*.

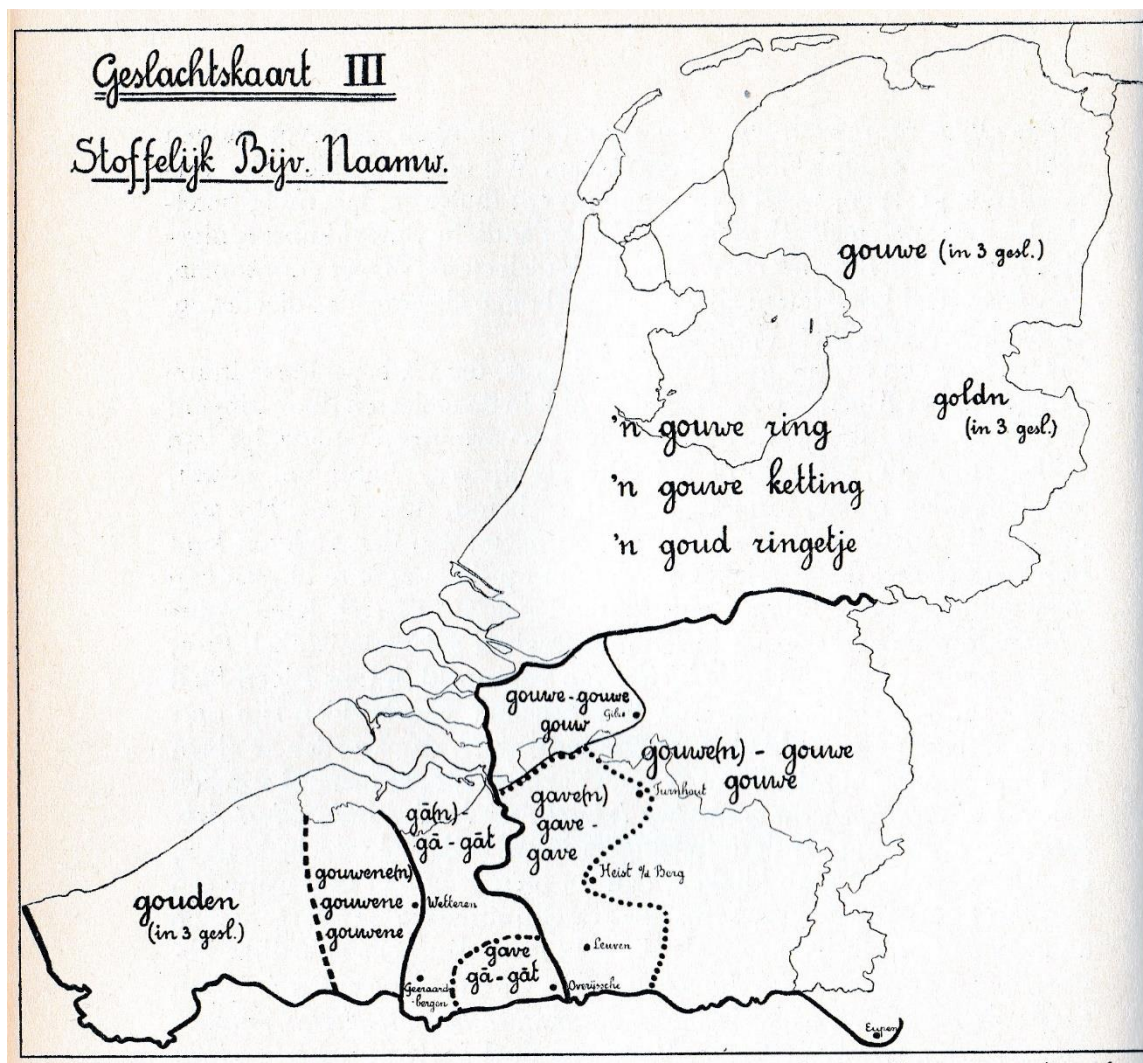
4.8.7. GESUBSTANTIVEERDE ADJECTIEVEN

Het Westen, Midden en Noorden heeft -e: kleine; in het neutrum ken de -e ontbreken. De pluralis gaat eveneens uit op -e (afgezien van eventuele spelling met <n>), in het Noorden (Groningen) echter op -n. Voor het Westfries wordt vermeld dat predicatief gebruikte adjectieven onverbogen kunnen blijven: *die doek is smerig*, *neem maar ’n skoôn*. Het (noordoostelijke) Twents heeft *de kleinn* (masc. en fem.), *klein(e)* neutr., pl. *kleinn*. De vorm op -n kan dus behalve voor mannen

ook voor vrouwen gebruikt worden: *'t is nen vedrèèjdn* 'het is een verdraaid = humeurig mens'; neutrum singularis zonder uitgang vinden we in *'t is só króm* 't is zo'n krom mannetje'. Oorspronkelijk zal de -n wel de aanduiding van het masculiene genus geweest zijn; op de kaart (18) komt het oude feminiene *kleine* te voorschijn. In het Flakkees gaan de zelfstandig gebruikte adjectieven steeds op -en uit; hebben ze betrekking op vrouwen, dan heerst onzekerheid: *dien langen ken overal bie* 'die lange (man) kan overal bij', *den zwarten hei chejoent* 'die zwarte kat heeft gejongd', *de(n) joengste(n) is pas ghetrouwt* 'de jongste dochter is pas getrouwd'. Een vorm op -en vinden we steeds, duidelijk affectief geladen, in een aanspreking: *och roaren!* 'och rare!'. In de pluralis gaan de vormen in het Flakkees nooit op -en uit, evenmin als in het neutrum singularis: *'t nieuwe*, *'t oude*; op de kaart (18) is de -e echter tussen haakjes geplaatst. Een vergelijkbaar beeld geeft Schouwen-Duiveland te zien. Het Vlaams onderscheidt de drie genera: *de kleinen* – *de kleine* – *'t klein*, pl. *kleine*. In het Brabants en Limburgs gaat het masculinum op -e uit; als femininum is op de kaart *klein* genoteerd met wegval van sjwa na sonorant (vgl. daarnaast *grote*; vgl. het in par. 8.3 hierboven besproken attributieve gebruik). De pluralis komt overeen met het femininum. Als er in plaats van -e -en optreedt, dan is er, ook in het femininum, sprake van haatdelging (getuige het Aarschots). Het neutrum is *'t klein*. Een compromis-gebiedje ten zuidoosten van Dendermonde heeft *de kleinen* net als Vlaanderen maar *kleine*, *'t klein* net als Brabant. In het Limburgs kan zich, zoals bij attributief gebruik, een toonverschil manifesteren: *klein* fem. en pl. heeft stoottoon. Het zuidoosten van het limburgse gebied kan een neutrum vorm op -t hebben: *'t kleint* (vgl. par. 8.2 hierboven).

Aantekeningen. Adjectieven

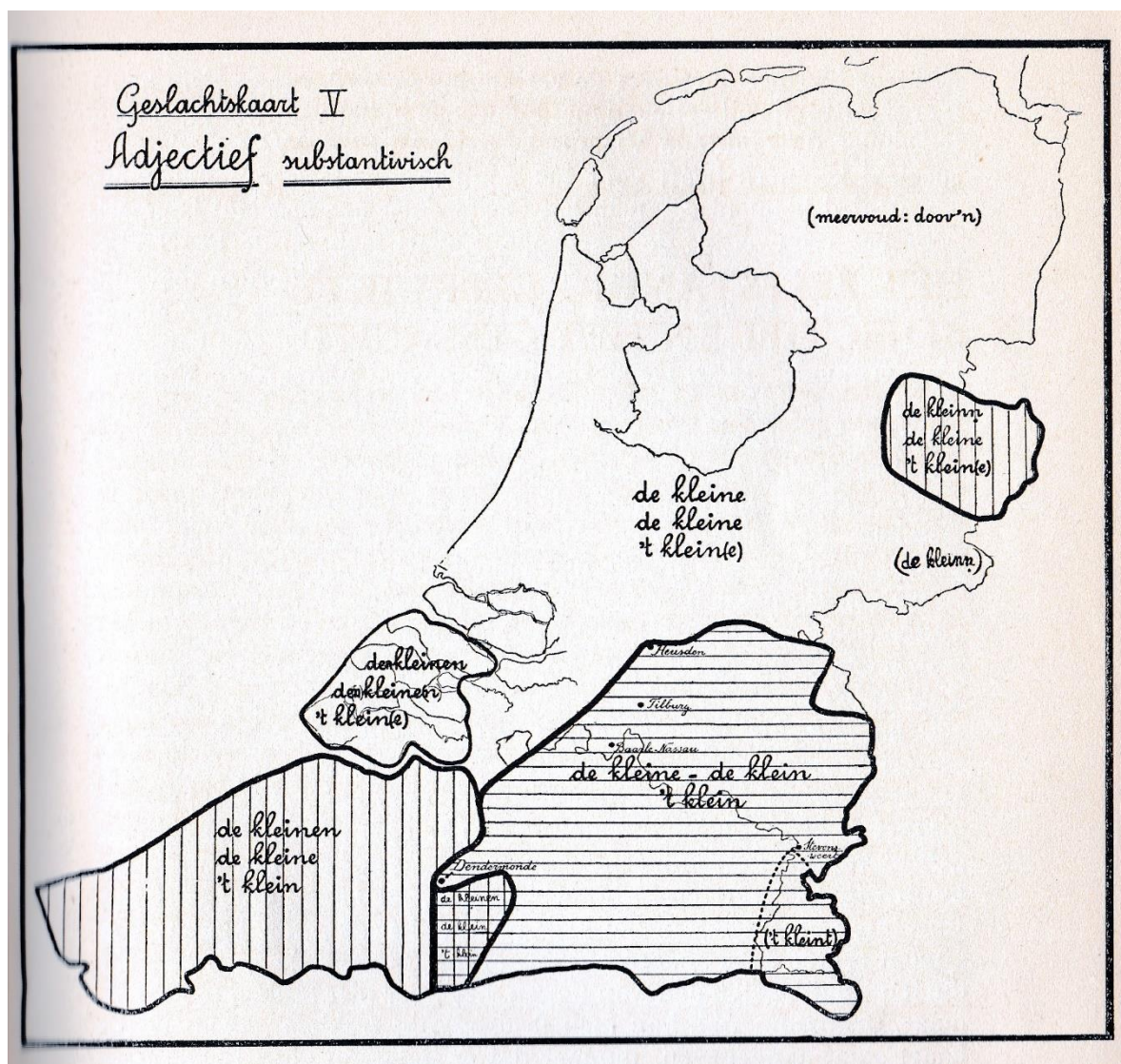
Voor morfologische verandering in het algemeen zie men de handboeken voor de historische taalwetenschap. Een nederlands handboek is Van Bree 1956 (ook online). Speciaal aan de morfologie is Van Loon 2005 gewijd. Een overzicht van de germaanse talen biedt Harbert 2007. Een vergelijkende oudgermaanse grammatica is Fulk 2018. Voor het Indo-europees zie Beekes 1990, het Oudgermaans Boutkan 1995 en (Oudsaksisch) Holthausen 1921, het Oudnederlands Quak 1997, het Nederlands (door de eeuwen heen) Schönfeld 1970, De Vooys 1967, het Middelnederlands Van Loey 1976 (waaraan veel voorbeelden zijn ontleend), het Nederlands vanaf de 16^e eeuw (in verband met het Afrikaans) Raidt 1968, het 17^e-eeuws Weijnen 1968a. Zie ook passim Stegeman 2014-16. Booij en Van Santen 2017 is primair gericht op het moderne Nederlands. Een grote verzamelingen vormen bevat Royen 1947-1954; zie voor vooral de 19^e eeuw ook Brom 1956.. Het schema met de meest voorkomende middelnederlandse vormen is gebaseerd op Mooijaart & Van der Wal 2008/2011. Kotin (2011a) duidt *der gute Hirt* aan als inherente, *ein guter Hirt* als coherente marker. De sterke flexie drukte met nominale en pronominale uitgangen respectievelijk 'onbepaaldheid' en 'bepaaldheid' uit; dit is één systeem geworden met de waarde 'onbepaaldheid' toen de zwakke flexie opkwam, met -n- als bepaaldheidsmarkeerder (vanuit het Proto-indo-europees te begrijpen). Voor de in par. 2 behandelde visie waarin het verschil tussen bepaaldheid en onbepaaldheid pas later ontstond, zie Van de Velde 2006 die veel uitvoeriger argumenteert dan in dit boek kon worden weergegeven. Zie voor genuskwesties ook de aantekeningen bij hoofdstuk 3.

KAART 17: het stoffelijk bijvoeglijk naamwoord *goud* (uit Peters 1936-37)

Pijnenburg 1997 gaat over superlatieven met en zonder *het* (*het best*), De Rooij 1980 over *ons bruine paard*. Zie in dit verband ook Tummers e.a. 2006. Hermkens 1981 gaat over het genus en in verband daarmee ook over de genus-n in het 17^e-eeuwse Hollands. Over het accusativisme zie Van der Horst 2008 en daar vermelde literatuur onder *accusatief*. Zie dit werk ook passim voor de constructie *so edelen man*. Over de ontwikkeling van de middelnederlandse adjectief-flexie (en het verschijnsel van congruentie) handelt Berteloot 2005. Stegeman (2014) wijst op het verband tussen het verdwijnen van een duidelijk onderscheid bij het adjectief tussen zwakke en sterke verbuiging en de lidwoorden die bepaaldheid en onbepaaldheid gaan aanduiden (hij verwijst hierbij naar Prokosch).

Voor de regionale aspecten in het algemeen zie Weijnen 1968a, verder ook Goossens 2008. Zie verder bij hoofdstuk 2 het overzicht van de dialectbronnen. Belangrijk voor de zuidelijke dialecten is Taeldeman 1980a; gebaseerd op het oostvlaamse Kleits is Taeldeman 1984. Zie ook Taeldeman 1983. Een ouder overzicht is Peters 1936-37; een overzicht van het zelfstandig gebruikte adjectief biedt Peters 1938-39. Zie echter ook (voor het Limburgs) De Schutter en Hermans 2013 in Hinskens & Taeldeman 2013 waarin ook Devos voor het zuidwesten, De Vogelaer voor het gebied tussen West-Vlaanderen en Brabant, De Schutter voor Brabant, Hoekstra & Van Koppen voor Holland en Utrecht en Bloemhoff e.a. voor het Nedersaksisch. Een oudere publicatie over de morfofonologie van het Hellendoorns is Nijen Twilhaar 1985. De Vriendt 2003 geeft een zeer genuanceerde bespreking van het systeem in het Brussels. Zie voor het Kempisch speciaal Hoppenbrouwers 1983 dat overigens over het genusverlies gaat waarbij een implicatiele ordening wordt geconstateerd; hierin gaat het adjectief voorop. In dit verband kan ook verwezen worden naar een lezing door Marjo van Koppen, Kristel Doreleijers & Jos Swanenberg 7 december 2018 te Gent.

KAART 18: zelfstandig gebruikte adjectieven naar genus (uit Peters 1938-39)

Wierenga (1984) constateert voor het Gronings een ontwikkeling in de richting van een één-genussysteem dat secundair zich weer in de richting van het twee-generasysteem van het Standaardnederlands kan ontwikkelen. In de MAND 1 staat een groot aantal kaarten (66, 76-91) die op de flexie van het adjectief betrekking hebben; daarop volgen nog 92 t/m 94 betreffende toonalternanties. *Bruin deuren* blijkt brabants-limburs te zijn evenals *half deuren* terwijl *lang latten* limburs is en *slecht deuren* nergens voorkomt. Voor neutra op -t zie FAND deel 4 de kaarten 206 en 203 met in de bespreking verwijzingen naar De Schutter, Draye en Verleyen. Voor kaarten betreffende de comparatief en superlatief (met ingewikkelde legenda) zie MAND 2, 16-26; in kaart gebracht zijn klankalternanties, verkortingen en verlengingen, toonverschillen. Een aparte vermelding waard zijn de kaarten op p. 23 betreffende de vormen bij *moe*: westvlaams *moede*, *moeder*, *moetst*; brabants *moeg*, *moeger*, *moegst*; hollands *moe*, *moejer*, *moejst* enz. Voor Ubach over Worms zie Hinsken & Muysken 1986 die o.a. vermelden dat neutra op -t (*sjunt*, *diekt*) niet bij stoffelijke adjectieven voorkomen: **wùlt* 'wollen'. Voor het Stadsfries zie Van Bree & Versloot 2008 waarin ook gewezen wordt op (conform het Fries) de -n in *un moaien ien* 'jij bent een (me) een mooie' en de buigingsuitgang in bijv. *bradene kip* 'gebraden kip'. Voor meer literatuur over de dialecten zie de aantekeningen bij hoofdstuk 1.

5. PRONOMINA. LIDWOORDEN

(0. inleiding, 1. Proto-indo-europees, ouder Germaans, 2. personalia, 3. reflexiva, 4. reciproque (wederkerige) pronomina, 5. possessiva, 6. demonstrativa, 7. lidwoorden, 8. interrogativa, 9. relativa, 10. indefinita)

5.0 – 5.1. INLEIDING, OUDERE FASEN

5.0. INLEIDING

(1. algemeen, 2. grammaticalisatie)

5.0.1. ALGEMEEN

Pronomina zijn er in diverse soorten: personalia (met reflexiva (“wederkerende”) en reciproque (“wederkerige” pronomina), possessiva, demonstrativa, interrogativa, relativa, indefinita; de lidwoorden worden als een aparte woordsoort beschouwd. De demonstrativa, met hun aanwijzende c.q. verwijzende functie, moeten evolutionair gezien een basale groep vormen; de interrogativa en indefinita die beide met het onbekende te maken hebben (daarnaar vragen of daarnaar verwijzen), sluiten erbij aan. Ook de personalia moeten als een basale groep beschouwd worden: in de gesprekssituatie is het belangrijk om naar personen (1^e, 2^e, 3^e) te onderscheiden; die van de 3^e kunnen uit demonstrativa ontstaan zijn. De possessiva moeten zich uit genitiefvormen van de personalia ontwikkeld hebben. De reflexiva sluiten bij de personalia aan: het is belangrijk aan te geven wie precies het voorwerp van een handeling is, bijv. jezelf of iemand anders. Toch zal blijken (par. 2) dat het in het Nederlands een tijd lang aan zo’n pronomina heeft ontbroken. Reciproque pronomina kunnen heel goed uit het zinsverband verklaard worden: vgl. *elk...ander* > *elkaar*. De relativa ontwikkelden zich uit de demonstrativa toen als gevolg van de opkomst van een schriftcultuur, de zinsstructuur (met meer onderschikking) ingewikkelder werd. Ook de bepaalde lidwoorden kunnen tot demonstrativa worden herleid: de verwijzende functie is niet meer zo duidelijk; ze spelen binnen de zinsstructuur meer een rol in het aangeven van bekende informatie, terwijl de onbepaalde (die teruggaan op het numerale *één*) de onbekende aangeven.

Bij de pronomina worden we, naar periode en regio, met een grote variatie aan vormen geconfronteerd. Daar kan in dit hoofdstuk niet uitputtend recht aan worden gedaan. Dat geldt in nog sterkere mate voor het (vaak subtiele) gebruik dat van de verschillende soorten pronomina wordt gemaakt. Hiermee naderen we overigens ook de grenzen met de syntaxis of overschrijden die. Zie hiervoor verder de grammatica’s van het Standaardnederlands of van de dialecten.

In het algemeen komen we bij de hieronder besproken soorten pronomina met *korte* vormen in aanraking. Dit houdt verband met de frequentiefactor: hoe frequenter in het algemeen vormen en woorden worden gebruikt, des te minder klanksubstantie vertonen ze (wet van Zipf). Dat is te begrijpen: vaak gebruikte vormen worden gemakkelijker herkend en kunnen dus wat betreft “afslijting” wel een stootje velen.

Hieronder zullen meer dan eens de begrippen casus, numerus en genus aan de orde komen. Voor een nadere bespreking daarvan zie het hoofdstuk over de substantieven. Hier kan ter aanvulling worden opgemerkt dat de pronomina over het algemeen zoals gezegd frequent worden gebruikt

en daardoor gemakkelijker verschillen in casus en numerus behouden: zo kan er in het moderne Nederlands bij de personalia nog verschil bestaan tussen de subjects- en de objectsvorm (vgl. bijv. *ik – mij*) en heeft het Gotisch bij de genoemde pronomina nog een aparte dualis (*wit* ‘wij beiden’ – *weis* ‘wij meer dan twee’). Wat genus betreft is er ook in hedendaags Nederlands bij de personalia nog een duidelijke driedeling: *hij – zij – het*, resp. masculinum, femininum, neutrum. Er is een zekere semantische basis: *hij* en *zij* kunnen naar mannelijke c.q. vrouwelijke personen (evt. dieren) verwijzen: *de man...hij*, *de vrouw...zij*, maar evenals *het* ook naar dingen, algemener: niet-persoon: *de stoel...hij*, *de regering...zij*. Voor meer over de voornaamwoordelijke aanduiding zie hfdst 3, 16.

Hoewel we ook hiermee de grens met de syntaxis naderen, noemen we hier alvast de zogeheten voornaamwoordelijke bijwoorden van het type *eraan*, *daaraan*, *waaraan* enz. in plaats van **aan het*, **aan die/dat*, **aan wie/wat*. Hieronder komen ze slechts incidenteel aan de orde. In het Middelnederlands zijn ze in toepassing op personen heel gebruikelijk. Ook in hedendaags gesproken taal is dat heel gewoon: *die man*, *daar moet ik niet meer aan denken*, *die man waaraan ik niet meer moet denken*. Dat ze niet gebruikt mogen worden wanneer het om personen gaat, is een kunstmatige regel die door standaardiserende grammatici is bedacht. De beide delen kunnen al dan niet van elkaar gescheiden voorkomen: *die man*, *daaraan moet ik niet meer denken*, *die man*, *daar moet ik niet meer aan moet denken*. Dit is echter een onderwerp voor de syntaxis. Er is tegenwoordig bij jongeren (observatie van een leraar aan een middelbare school) een zekere trend waarneembaar om omschrijvingen met prepositie plus pronomen te gebruiken: *de gevolgen van dit* in plaats van *hiervan*. Is hier engelse invloed in het spel?

5.0.2. GRAMMATICALISATIE

In deze paragraaf vooraf worden enkele opmerkingen gemaakt over het proces van grammaticalisatie waarmee we in dit hoofdstuk hier en daar in aanraking komen (en waarmee we al in de vorige hoofdstukken hier en daar in aanraking gekomen zijn). Hieronder wordt verstaan dat taalelementen hun duidelijke betekenis verliezen en een meer algemene (abstracte) betekenis krijgen (betekenis-verbleking); er is dan eerder sprake van een bepaalde (morfologische of syntactische) functie. Dit kan gepaard gaan, en gaat ook inderdaad heel vaak gepaard met vormreductie. Het proces verloopt gradueel: elementen kunnen “grammaticaler” worden dan ze al zijn, dus een nog minder duidelijke betekenis krijgen en een nog duidelijker functie. Een begin van grammaticalisatie vinden in *richting* dat van lexicaal element ook prepositie is geworden: *richting de maatschappij*; van vormreductie is hierbij echter nog geen sprake. Op een vergelijkbare manier kunnen woorddelen tot affix worden: bijv. (got.) *haidus* ‘wijze’ dat in bijv. *heerlijkheid* suffix ter vorming van abstracta is geworden; het betekenis-element ‘wijze’ is daarin niet meer (duidelijk) aanwezig. Ook hier is nog geen sprake van vormreductie; die vinden we wél bij vele andere affixen (vgl. bijv. -ig: *goedig* enz.) die op eenzelfde manier kunnen zijn ontstaan. Het proces kan verder gaan zodat uit zo’n suffix een uitgang ontstaat; bepaalde casusuitgangen kunnen in oudere fasen zo ontstaan zijn: subst. + affix ‘bezitter’ > genitief. Een andere mogelijkheid is dat zo’n uitgang op een adpositie (postpositie) teruggaat: subst. + postpositie ‘met’ > instrumentalis. In het geval van uitgangen zijn de elementen in kwestie een vast en verplicht onderdeel van een groter geheel (in dit geval het substantief) geworden. Bij de pronomina valt te wijzen op de demonstrativa (van zichzelf al “grammaticaal”) die in het Nederlands bepaalde lidwoorden zijn geworden. De demonstrativa zijn nog duidelijk verwijzend,

de lidwoorden in kwestie zijn dat niet meer en hebben nog “slechts” een functie in de informatiestructuur van de zin; ze geven anders dan de onbepaalde de bekende informatie aan (zie par. 7.1 hieronder). Zo is *die* tot *de* geworden (waarnaast overigens *die* als demonstrativum is blijven bestaan); ook kunnen vanuit bepaalde demonstrativa, nl. anaforische pronomina, pronomina personalia ontstaan, vgl. bijv. got. *imma*, ndl. *hem*, ‘*m*’ (zie par. 1.2).

Door grammaticalisatie moeten (lang vóór het begin van de schriftelijke overlevering) ook de uitgangen van het werkwoord ontstaan zijn, waarschijnlijk uit toegevoegde (overigens niet overgeleverde) pronomina personalia. De voortschrijdende vormreductie leidde ertoe dat het paradigma kleiner werd: terwijl er in stdnl. *ik leef – jij/hij leeft – wij/jullie/zij leven* nog altijd zes verschillende pronomina optreden, zijn er slechts drie uitgangen in het spel (in het Gotisch waren dat er nog vijf). Een fase vóór het ontstaan van de uitgang kan zijn dat er een cliticum ontstaat: het pronomen vormt dan met het voorafgaande werkwoord een fonologische eenheid. Een dergelijke ontwikkeling kan in de geschiedenis van het Nederlands teruggevonden worden: het gaat van vol pronomen via dof pronomen (met sjwa) en cliticum naar uitgang. De laatstgenoemde fase komt echter slechts incidenteel voor. De eerste overgang heeft overigens iets dubbelzinnigs: de volle pronomina waren zo lang de doffe niet ontstaan waren, algemeen verwijzend; toen de doffe er eenmaal waren, konden ze nog slechts naar personen verwijzen en werden ze dus juist semantisch rijker, met als specifiek kenmerk [+persoonlijk]. In syntactisch opzicht is de overgang duidelijk gemarkeerd: tussen werkwoord en dof subject kan niets meer ingevoegd worden: **komt ook ze?* terwijl dat bij een vol subject wél kan: *komt ook zij?* Een kleiner paradigma komt naar voren in de 2e persoon: terwijl *jij* tegenover *jullie* staat, is de doffe vorm (over het algemeen) steeds *je* (vgl. dit bijv. met *ik – me*, *wij – ons*).

Het cliticum kan in een bepaalde fase nog van het werkwoord gescheiden staan zoals in oudspaans *veer-lo-he* met tussen het werkwoord *veer* ‘zien’ en de futurum-marker *he* (uit lat. *habeo* ‘ik heb’) het object *lo* ‘het’ > modern spaans *ver-é* ‘ik zal zien’ waarin *é* helemaal uitgang is geworden. Merk verder op dat we uiteindelijk bij uitgangen terechtkomen; “ingangen” komen maar zelden in talen voor (wél bijv. in het Iers). Omdat de uitgang een onlosmakelijk deel van de werkwoordsuitgang is gaan uitmaken, hebben we hier een voorbeeld van een overgang van analytisch in synthetisch.

Overigens zijn er ook incidentele uitzonderingen op de regel dat de ontwikkeling steeds gaat in de richting van een verdere grammaticalisatie, bijv. *mitsen en maren*, waarin twee conjuncties tot substantieven zijn opgewaardeerd. Een bekend voorbeeld is ook *tig* in *tig keer* ‘veel keren’. Een dergelijke lexicalisatie lijkt een voorbeeld van een tamelijk bewuste woordvorming die niets afdoet aan het feit dat grammaticalisatie in essentie éénrichtingsverkeer is. Dit is echter een niet onomstreden hypothese. Het éénrichtingsverkeer kan in ieder geval door effecten van standaardisering verstoord worden: wanneer Hollanders onder invloed van de standaardtaal van hun pronomen *me*, door fusie (versmelting) in de enclise ontstaan uit *-n-we*, op *-we* (*kope-me* > *kope(n)-we*) overgaan, gaat dat tegen de draad in.

5.1. PROTO-INDO-EUROPEES EN OUDER GERMAANS

(1. gotische personalia, reflexiva, possessiva, 2. demonstrativa, 3. interrogativa, indefinita, relativa)

Het Proto-indo-europees had in grote trekken dezelfde soorten pronomina als heden ten dage nog in het Nederlands voorkomen: personalia, reflexiva, possessiva, demonstrativa, interrogativa, indefinita; alleen over de relativa bestaat twijfel: misschien zijn deze pas in de dochtertalen ontstaan. Een uitvoerige bespreking van de proto-indo-europese vormen zou te ver voeren; bovendien bestaan er wat de reconstructie betreft nog veel problemen. We gaan daarom uit van de oudgermaanse vormen zoals we die van het Gotisch kennen. (Zie voor details Kl. 6.4.1.) Wél dient nog vermeld dat het Proto-indo-europees acht casus had, behalve de nominatief, genitief, datief en accusatief (die we nog voor het oude Germaans moeten onderscheiden) ook een vocatief, locatief, instrumentalis en ablatief.

5.1.1. GOTISCH: PERSONALIA, REFLEXIVA, POSSESSIVA

	1 ^e sg.	2 ^e sg.	1 ^e dual	2 ^e dual.	1 ^e pl.	2 ^e pl.
nom.	ik	þu	wit	jut	weis	jūs
gen.	meina	þeina	ugkara	iggara	unsara	izwara
dat.	mis	þus	ugkis	iggis	uns(is)	izwis
acc.	mik	þuk	ugkis	iggis	uns(is)	izwis

de personalia in het Gotisch

Bij de personalia ontbreekt de derde persoon; daarvoor werd een demonstrativum gebruikt: got. *is* enz.; zie hiervoor hieronder (in Kl. 6.4 is dit demonstrativum als personale behandeld). We behandelen nu één voor één de vormen in kwestie waarin we behalve naar het gereconstrueerde Proto-indo-europees ook naar het Latijn verwijzen maar niet altijd naar het Grieks (de griekse vormen hebben vaak een aparte verklaring nodig).

-1e pers.sg. De eerste persoon singularis *ik* gaat terug op *h₁eg'; in het Latijn en het Grieks is een *ō* toegevoegd: *egō*, *egō*. Lat. en gr. acc. *mē/me* (pie *h₁me) waarin de -k ontbreekt, laten zien dat hij in got. *mik* uit de nominatief afkomstig kan zijn. De got. genitief *meina* komt overeen met het possessivum (*meins*); dat geldt ook voor de andere genitieven: vgl. *þeina* – *þeins*, *unsara* – *unsar*, *izwara* – *izwar*. De datief *mis* is problematisch omdat de vorm moeilijk met verwante vormen in verband gebracht kan worden: vgl. bijv. lat. *mihi*, gr. (*e*)*moi*.

-2^e pers.sg. Got. *þu* weerspiegelt pie. *tuH (lat. *tū*); de accusatief *þuk*, oorspr. *þik (vgl. lat. *tē*) moet de -k uit de 1^e persoon hebben overgenomen en de ũ/ū uit de nominatief. De datief *þus*, met eveneens analogische ũ/ū, oorspr. *þis (vgl. lat. *tibi*) is weer problematisch om de hierboven genoemde reden.

-1^e pers.pl. De nom.pl. 1^e persoon was in het Proto-indo-europees *wei; in de gotische vorm is daarachter -s (een substantief-uitgang) geplaatst: *wei-s > got. *weis* met ī (lat. *nōs* is in oorsprong de enclitische accusatiefvorm). Op pie. *ŋs- gaan de accusatief en datief terug: got. *uns* (waarin het genoemde *nos* te herkennen is); de nevenvorm *unsis* is analogie naar de 2^e persoon: *izwis*.

-2^e pers.pl. De nominatief *jūs*, die we terugvinden in lit. *jūs* (pie. *iuH), heeft een later toegevoegde -s (lat. *vōs* is weer in oorsprong de enclitische accusatief). De vorm *izwis* is weer problematisch; -is kan overgenomen zijn van de datieven singularis *mis* (1^e persoon) en

oorspronkelijk **þis* (2^e persoon). Dit -is kan in eerste instantie gediend hebben om de datief te markeren; het gebruik in de accusatief is dan secundair.

Let bij de besproken vormen op de suppletie die vooral duidelijk is bij de 1^e persoon sg. en pl. en de 2^e pers. pl.: got. *ik – mik, weis – uns, jūs – izwis*; vergelijk reeds pie. **h₁eg’ – *h₁me* enz., **wei – *ŋs-* enz. Wat betreft de dualisvormen (ze hebben geen sporen in het Nederlands achtergelaten) wijzen we alleen op de overeenkomst met de pluralisvormen: -ara in de genitief, -is in datief en accusatief; verder begint de 1^e persoon met w (*wit*) net als *weis* en de 2^e (*jut, weliswaar gereconstrueerd*) met j net als *jūs*.

In het algemeen vertonen de personalia dus veel suppletie (waarvan we hieronder nog vele voorbeelden zullen tegenkomen). Dat houdt wel verband met de al eerder genoemde frequentiefactor waardoor “onregelmatigheden” gemakkelijk in stand blijven: hoe meer een vorm te horen valt, des te beter hij zal worden aangeleerd. Bovendien kan het ook de suppletie zelf zijn die conserverend werkt: *ik* en *mij* verschillen zoveel van elkaar dat ze niet gemakkelijk aan elkaar aangepast kunnen worden. Aan de andere kant doen zich tegelijk met de suppletie opvallende overeenkomsten voor, bijv. bij *hij* en *hem* die beide met een h- beginnen. Vergelijk ook got. *meina, mis* en *mik* alledrie met een m- aan het begin die we ook bij het possessivum terugvinden: *meins* (ndl. *mij – mijn*, ook gen. *mijner*). Voor een meer algemene beschouwing van het verschijnsel suppletie zie hfdst. 2, 7.2.

We vermelden tot slot van deze paragraaf nog het gotische reflexivum (uiteraard zonder nominatief): gen. *seina*, dat. *sis*, acc. *sik* (zonder onderscheid naar genus en getal), waaraan pie. **se* (vgl. lat. *se, sibi*) ten grondslag ligt. De genitiefvorm *seina* komt weer overeen met het possessief: *seins*, terwijl *sis* net als *mis, þus, izwis* moeilijk te verklaren is; *sik* heeft de -k die we al kennen van *ik, mik, þuk*. Voor het gebruik van het gotische reflexivum zie Kl. 7.5. Het is slechts 3^e persoon; voor de 1^e en 2^e persoon worden de personalia gebruikt.

We hebben hierboven al gewezen op de overeenkomsten van de genitieven met de possessiva. Die zijn op grond van betekenisovereenkomst te begrijpen: ‘mijn’ = ‘van mij’. De gotische possessiva zijn te herleiden tot enclitische genitief-vormen van de personalia: pie. **h₁mei, *tei, *sei, *ŋs > meins, þeins, seins* (reflexief), *unsar*, de eerste drie met een n-suffix; *izwar* ligt moeilijk. Vergelijk verder de (gereconstrueerde) dualisvormen *ugqar* en *igqar*. Op hun beurt hebben de genitieven van de personalia zich aan de possessiva aangepast: *meina, þeina* enz. De possessiva worden als adjectieven verbogen; zie Kl. 6.3.2.

5.1.2. GOTISCH: DEMONSTRATIVA

Er bestaat discussie over de vraag hoeveel demonstrativa er in het Proto-indo-europees voorkwamen. De eenvoudigste theorie houdt in dat er slechts twee waren en dat er in de dochtertalen nieuwe demonstrativa van adverbia (partikels) werden afgeleid. Ten eerste worden er voor het Proto-indo-europees vormen met anlautende s- of t- aangenomen: **so* (masc.), **seh₂* (fem.), **tod* (neutr.) met de betekenis ‘deze’ of ‘die’; blijkbaar werd geen onderscheid gemaakt tussen ‘dichtbij’ en ‘veraf’. We vinden deze vormen in het Gotisch met anlautend s (dem. *sa, sō*) of þ (*þata, þis, þamma* enz.) terug; zie voor de flexie Kl. 6.3.1. Verder kent het Gotisch een met -uh (lat. -que) versterkt demonstrativum: *sa + uh > sah* ‘juist die’. Ten tweede worden er vormen beginnend met **h₁/(h₁)* aangenomen: pie. **h₁e* (masc.), **(h₁)ih₂* (fem.), **(h₁)id* (neutr.). Ook dit demonstrativum vinden we in het Gotisch terug; het is het zogeheten anaforisch pronomen met

als betekenis: ‘zoals zo-even gezegd’. Dit pronomens is in Kl. 6.4.1 als onderdeel van het personale gepresenteerd: *is* (masc.), *si* (fem.), *ita* (neutr.). We herhalen hier het schema.

	masculinum	femininum	neutrum
sg.nom.	is	si	ita
sg.gen.	is	izos	is
sg.dat.	imma	izái	imma
sg.acc.	ina	ija	ita
pl.nom.	eis	ijos	ija
pl.gen.	ize	izo	ize
pl.dat.	im	im	im
pl.acc.	ins	ijos	ija

De masc.nom. (pie. *h₁e) zouden we als i in het Gotisch moeten terugvinden; de -s (*is*) moet dus analogisch zijn naar de vele nominatieven bij de substantieven op -s. De feminiene vorm (pie. *(h₁)ih₂) heeft zoals te verwachten een ī maar wel met een s- ervoor (*si*) die bijvoorbeeld ontleend kan zijn aan de vorm dem. *sō*. Dat het demonstrativum het anaforisch c.q. persoonlijk pronomens beïnvloedt, komt wel meer voor; vgl ook vlaams *soe* < *sō* ‘zij’, mod.ndl. *die* in plaats van *hij*. De neutrumvorm *ita* komt overeen met pie. *(h₁)id maar wel met een toegevoegd partikel. Alle verdere vormen, ook die van het femininum, beginnen met een vocaal: *is* gen.sg.masc., *ina* acc.sg.masc., *imma* dat.sg.masc.; *izos* gen.sg.fem., *ija* acc.sg.fem., *izái* dat.sg.fem. enz.; dit komt overeen met het Proto-indo-europees waarin de vormen met een vocaal of een laryngaal beginnen. Merk op dat er in de pluralis onderscheid gemaakt wordt naar genus; als er naar een gemengde groep (mannen en vrouwen) wordt verwezen, dan wordt in het Gotisch (trouwens ook bij werkwoordsvormen) het neutrum gebruikt.

Een adverbium (partikel) waarvan later pronomina konden worden afgeleid, was pie. *ki ‘hier’. In het Gotisch vinden we als resten: *himma daga* (dat.sg.masc.) ‘op deze dag’, *und hina dag* (acc.sg.masc.) ‘tot op deze dag’ en *und hita* (acc.sg.neutr.) ‘tot op heden’.

5.1.3. GOTISCH: INTERROGATIVA, INDEFINITA, RELATIVA

De interrogativa en indefinita vormden in het Proto-indo-europees één groep; sterk geaccentueerd hadden ze vragende, zwak geaccentueerd onbepaalde betekenis. Het verband tussen ‘vraag’ en ‘onbepaaldheid’ is duidelijk: men vraagt naar het onbekende, het onbekende lokt vragen uit. Er moet verder onderscheid gemaakt worden tussen zelfstandig en bijvoeglijk gebruik: vgl. ndl. *wie is dat? welke vrouw is dat?* De proto-indo-europese wortel is als *k^ue-/k^ui- (zelfstandig) en als *k^uo- (bijvoeglijk) gereconstrueerd.

	masculinum	neutrum	femininum
sg.nom.	sa	þata	so
sg.gen.	þis	= masc.	þizos
sg.dat.	þamma	= masc.	þizái

sg.acc.	þana	þata	þo
pl.nom.	þái	þo	þos
pl.gen.	þize	= masc.	þizo
pl.dat.	þáim	= masc.	þáim
pl.acc.	þans	þo	þos

demonstrativa in het Gotisch

In het Gotisch (zie het schema) beginnen de vormen met de verwachte labiovelair: *has* masc., *ha* neutr. (pie. ō), *ho* fem. (pie. ȝ), daarnaast bijv. *his* gen. masc. en neutr. (pie. ĕ), ook *hi-leiks* ‘hoedanig’ (oorspronkelijk possessief compositum ‘welk lichaam’ = ‘welk lichaam hebbend’). Vergelijk voor de oorspronkelijke labiovelair ook lat. *quis* masc. en fem., *quid* neutr. en gr. *tis* masc. en fem., *ti* neutr. beide met overgang van k^u in t vóór palatale vocaal. De vergelijking laat zien dat het Gotisch een aparte femininumvorm heeft waarmee het, ook binnen de germaanse talen, een uitzonderlijke plaats inneemt. Zoals blijkt lopen de verschillende wortelvarianten in het Gotisch door elkaar heen. Het resultaat zijn vormen die nagenoeg alleen zelfstandig gebruikt worden. Ook ontbreken in het Gotisch pluralisvormen; deze waren ook in het Proto-indo-europees op z’n hoogst zeldzaam. Het Proto-indo-europees had ook een interrogativum voor ‘wie van beiden’: *k^uotero-, dat we in het Grieks als *poteros* terugvinden (k^u > p vóór velaire vocaal), in het Latijn als *uter* (met wegval van k^u) en in het Gotisch als *hwapar*. Verder had het Gotisch het interrogativum *hvarjis* ‘welke’. Over het algemeen wordt in het Gotisch het interrogativum in de zin met een genitief gecombineerd: *ho mizdono* ‘welke van lonen = welk loon?’. Ook het gebruik van een interrogativum als indefinitum kwam in het Gotisch voor: *has* ‘een of andere’; met -uh verbonden betekent het ‘ieder’: *hazuh*, en met -hun samen met *ni* ‘niemand’: *nihashun*. Dat het indefinitum een partikel erbij krijgt, komt in het Indo-europees meer voor: vgl. lat. *quis-que* ‘iemand’. Voor de betekenis ‘ieder’ kon in het Gotisch ook *hvarjizuh* gebruikt worden, een eveneens met -uh versterkte vorm. Op een vergelijkbare wijze konden *áins* en *manna* met -hun gecombineerd indefinita opleveren: *ni áinshun*, *ni mannahun* ‘niemand’ (vgl. ndl. *niet één*, *geen mens*).

Of het Proto-indo-europees een (apart) relativum had, is zoals hierboven reeds opgemerkt niet zeker. In het Gotisch worden relativa gevormd door aan het demonstrativum het partikel *ei* toe te voegen (dat als zelfstandige conjunctie ‘dat, opdat’ betekent): *saei*, *þizei* enz.

5.2 – 5.10 VERDERE ONTWIKKELING

5.2. PERSONALIA

(1. verlies, 2. nieuwe vormen, 3. subjectsverdubbeling, 4. regionale verschillen inleiding, 5. 1^e persoon, 6. 2^e persoon, 7. 3^e persoon)

5.2.1. VERLIES

(1. *deflexie*, 2. *subjectspromotie*)

5.2.1.1. *Deflexie*

Terwijl het Gotisch in de singularis per persoon nog vier vormen (nominatief, genitief, datief, accusatief) heeft, vinden we in het Nederlands er nog maarP drie (nominatief, genitief, objectsvorm). Als we de archaïsch geworden genitief niet meer mee rekenen, zijn het er nog maar twee. In de pluralis had reeds het Gotisch nog maar drie vormen (nominatief, genitief, objectsvorm); dat zijn er in het Nederlands eveneens nog maar drie of twee. De verschillen komen nu tot uitdrukking door middel van preposities: *van mij* (gen.), *aan mij* (dat.); de datief kan ook onomschreven blijven: *hij geeft mij een boek*. Ook de woordvolgorde kan desambiguerend werken: *ik heb hem* (dat.) *jou* (acc.) *laten zien* tegenover *ik heb jou* (dat.) *hem* (acc.) *laten zien*. Omgekeerd kunnen prepositie-constructies en woordvolgordes tot deflexie geleid hebben; er is dus sprake van een *drift*: een heen en weer-gaan over de eeuwen heen. In vergelijking met het Gotisch heeft het Middelnederlands praktisch al geen verschil meer tussen datief en accusatief singularis: vgl. 1^e persoon enkelvoud *mis* – *mik* met *mi* – *mi*. Dit is een kenmerk van het Ingweoons (zie Kl. 10.2): vergelijk ook engels *me* – *me*, fri. *my* – *my* en ndd. *mi* – *mi* met du. *mir* – *mich* (osa. *mi/me* – *mi/me* nog naast *mik*). In het algemeen is het Duits in de deflexie minder ver gegaan dan in het Nederlands maar dit geldt meer voor het Standaardduits en bijvoorbeeld het Beiers (althans zoals het vroeger was) dan voor het grootste deel van het Nederduits. Het resultaat van het deflexieproces is dus voor het Nederlands dat we (afgezien van subjectspromotie: zie volgende paragraaf) nog slechts een subjects- en een objectsvorm behoeven te onderscheiden: stndl. *ik* – *mij/me*, *wij* – *ons*, *jij* – *jou*, *hij* – *hem/'m*, *zij* – *haar*, *zij* – *hen/hun*, en in sommige gevallen zelfs dat niet meer: *je* – *je*, *jullie* – *jullie*, *u* – *u*, *ze* – *ze*. Vergeleken met de deflexie bij de substantieven en adjectieven (zie de hoofdstukken 3 en 4) komen de personalia in het deflexie-proces echter achteraan; hier is zeker de hierboven al genoemde frequentiefactor in het spel.

Een ander morfologisch verlies houdt in dat de dualis is verdwenen en wel doordat deze in onbruik is geraakt; het komt echter voor dat we in de pluralis vormen vinden die in oorsprong dualisvormen zijn. In het Gotisch en ook nog in het Oudsaksisch vinden we hem nog bij de 1^e en de 2^e persoon. Voor het Gotisch zie boven; het Oudsaksisch heeft resp. *wit*, *unkero*, *unk* (1^e persoon) en *git*, gereconstrueerd *inkero*, *ink* (2^e persoon). Interessant is dat in het Oostfries de dualis nog relictmatig voorkomt: *ik (ban en moon)* ‘ik ben een man’, *wat (san määns)* ‘wij beiden zijn mannen’, *we (san määns)* ‘we zijn mannen’. Die resten, ook die in het Oudsaksisch, betreffen de pronomina, niet meer de werkwoordsvormen zoals die nog in het Gotisch bewaard zijn gebleven. Omdat aparte vormen met dualisbetekenis in het Nederlands of reeds in een voorstadium daarvan verdwenen zijn (voor het Oudnederlands zijn ze niet overgeleverd), hoeven

we er verder geen aandacht aan te besteden. Mogelijk echter leeft in *bei(de)* nog een oude dualisvorm voort.

Een dualis-betekenis van *elk* springt naar voren wanneer we *zij droeg aan elk oor een ring* vergelijken met *aan ieder oor een ring*; van het laatste zou de suggestie kunnen uitgaan dat ze meer dan twee oren heeft. De meer veralgemenende betekenis van *ieder* kan verband houden met de etymologie: *ieder* gaat namelijk terug op *ie-weder, weliswaar met *weder* ‘beiden’ maar ook met *ie* ‘telkens’, dus ‘telkens beiden > allen’, terwijl *elk* teruggaat op *áin-lik ‘(telkens) één persoon’. Zie hiervoor verder par. 10 dit hoofdstuk

Bij de deflexie heeft zeker klankverandering een rol gespeeld: zie bijvoorbeeld voor een eventuele overgang van -m in -n par. 2.7.3 hieronder. Deze factor werd echter tegengewerkt door de (al vaak genoemde) conserverende frequentiefactor. Een op z’n minst even belangrijke factor moet functionele interpretatie geweest zijn; die moet bijvoorbeeld in casussyncretisme gewerkt hebben, een al oud verschijnsel waarbij casus de functies van andere casus overnemen. Het is in hoofdstuk 3 (2.1) al ter sprake gekomen. Zo zijn de proto-indo-europese locatief, instrumentalis en ablatief als aparte functionele categorieën in het oude Germaans verdwenen (de “datief” kan bepaalde functies én uitgangen overgenomen hebben), in een deel van het latere Germaans ook een aparte datief en accusatief (met daarnaast ook de vocatief). Reacties op de deflexie kunnen syntactisch van aard geweest zijn (zie boven) maar ook morfologisch. Zo werd in de 2e persoon het verdwenen verschil tussen singularis en pluralis (alleen *jij/ji* bleef over) gecompenseerd door voor het laatste getal vormingen met -liede/-luide te gaan gebruiken: vgl. bijv. *jullie* (zie verder in dit hoofdstuk par. 2.2.2 en 2.6). Ook de analogie moet genoemd worden; deze kan tot een sterkere structurering van het systeem leiden: vgl. in par. 1.1 de vorm *mik* waarvan de -k op *ik* teruggaat; vanuit *mik* heeft de -k zich als accusatief kenmerk tot *puk* en *sik* uitgebreid.

Een dualis kunnen we (behalve in een paar indo-europese talen: Oostfries (zie boven), Sloveens, Sorbisch, Gaelic, sommige zuid-duits dialecten) nog in veel niet-indo-europese talen terugvinden; overigens kan, zij het minder vaak, ook een trialis voorkomen, en zelfs, nog zeldzamer, een quartalis. In de beide laatste gevallen is de omschrijving ‘drie of iets meer’ c.q. ‘vier of iets meer dan iets meer’ beter. Een interessante vraag is hoe het komt dat een aparte dualis in het Germaans (behalve het Oostfries) en over het algemeen in het Indo-europees is verdwenen. Gezien de onmiddellijk gegeven lichamelijke sfeer waarin het getal twee een belangrijke rol speelt (twee ogen, twee oren enz.), en gezien ook primaire menselijke relaties als man – vrouw, moeder – kind ligt het voorkomen van een dualis voor de hand. Houdt het verdwijnen ervan verband met een culturele ontwikkeling, namelijk een ingewikkelder worden van de samenleving waardoor tweezijdigheid minder prominent geworden is? Dat culturele ontwikkelingen inderdaad van invloed kunnen zijn, komt duidelijk naar voren in het ontstaan en eventueel verdwijnen van beleefdheidspronomina (vgl. par. 2.6.3 hieronder). Daarnaast is er de natuurlijke factor: welke verschillen spelen een belangrijke rol in de primair gegeven buitenwereld? Zo is er zoals we zullen zien, een sterke tendens om verschillen naar numerus (singularis, pluralis, maar dus niet dualis) en genus (gender) te handhaven of te herstellen. Vergelijk voor de pluralis bijvoorbeeld het ontstaan van *jullie* (hierboven al genoemd), vergelijk voor het genus en tegelijk ook weer voor de numerus substandaard *hun*-subject pl. alg. waardoor zij nog slechts fem. sg. is. Genoemde tendens is in de volle vormen sterker dan in de doffe: vgl. *ze* dat in het substandaard nog steeds zowel fem.sg. als pl.alg. kan zijn. De tendens is het sterkst bij de verschillen naar persoon: spreker, toegesprokene, besprokene (namelijk de rollen in de gespreksituatie), waarbij niet of nauwelijks ambigue vormen voorkomen. Ambigüiteit zou immers tot ernstige misverstanden aanleiding kunnen zijn: wie bedoelt de spreker? Wat er enigszins in de buurt komt, is een eventuele verwarring van *je*

2^e pers. en het indefiniete *je* ‘men’ (par. 10.5 hieronder) dat 3^e persoon is met inbegrip van de aangesproken persoon.

Kaart 19: subj.promotie (Van Bree 2012c)

5.2.1.2. Subjectspromotie

Van waarschijnlijk later tijd, na het Middelnederlands, is het verschijnsel dat subjectsvormen verdwijnen als gevolg van subjectspromotie: sterke (volle) objectsvormen worden “gepromoveerd” tot subject. Zie kaart 19. Een bekend voorbeeld is het in de standaardtaal (nog?) niet geaccepteerde *hun* in bijv. *hun zeggen dat...* Overigens kan *hun* ook als gepromoveerd possessivum opgevat worden; in bijv. zaans *hem is er eweest* kan alleen een objectsvorm gepromoveerd zijn. Een gepromoveerde genitief (gelijkstaand aan een possessivum) is zeeuws *julder* (< *joulieder*) dat ook objectsvorm is: de promotie kan via de objectsvorm verlopen zijn. De (westelijke en vooral zuidwestelijke) dialecten laten vele voorbeelden van subjectspromotie zien. Vergelijk ook bijv. nog holl. *hullie* (< *hunlui*, object of possessivum) in plaats van de oorspronkelijke subjectsvorm *zullie* (< *zijlui*). Mogelijk is *hun* als subject een mislukte standaardisering van *hullie*, volgens de analogie: holl. *hullie* S: *hullie* O = stdnl. x: *hun* O; x = *hun*. Andere voorbeelden van subjectspromotie zullen passim hieronder aan de orde komen; daar worden ook de verschillende vormen verklaard die op de kaart te zien zijn. Vergelijk voor

subjectspromotie buiten het Nederlands eng. *you* dat oorspronkelijk objectsvorm is en nu ook als subject gebruikt kan worden en ook afrikaans *ons, julle* < *joului, hulle* < *hunlui*.

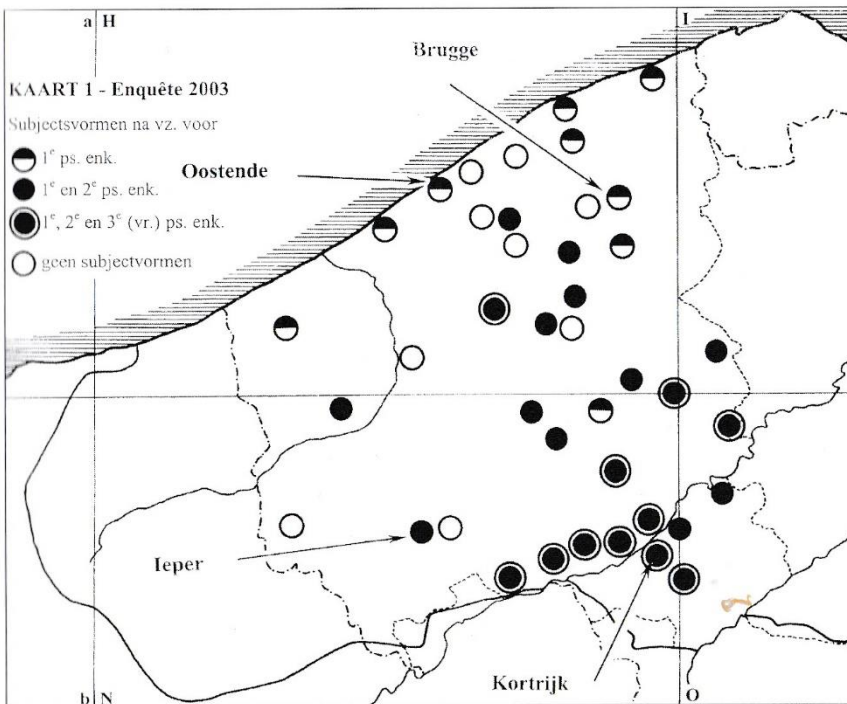
De promotie zou als het sluitstuk van de deflexie beschouwd kunnen worden. Het valt echter op dat het steeds om sterke (volle) vormen gaat. Blijkbaar wilde men ze in subjectsfunctie zo sterk mogelijk hebben en ging men daarom de objectsvormen gebruiken die *gemiddeld* doorgaans meer fonemen bevatten (vgl. bijv. *wij* – *ons*, *hij* – *hem*. Er zou dus een iconische factor in het spel kunnen zijn: ‘bij een belangrijke betekenis hoort een sterke vorm’. Bij het moderne *hun* zou echter ook de behoefte aan een duidelijk getalsonderscheid een rol kunnen spelen: *zij* is nu duidelijk singularis (ook femininum), *hun* is duidelijk pluralis. Er zijn trouwens ook gevallen waarin er sprake is van een onmiskenbaar “grensverkeer” tussen possessiva en pronominale objectsvormen: in holl. *dat boek is van mijn* is het volle possessief objectsvorm geworden, in *dat is me boek* het doffe personale (met reductie tot sjwa en met zwak accent) possessief. Als we sterk generaliseren, zouden we kunnen zeggen dat er in het Hollands een tendens is naar één volle vorm naast één doffe in beide functies; object en possessief. (Voor de doffe pronomina zie verder hieronder.)

Het is niet duidelijk hoe oud het verschijnsel is. Een oud voorbeeld kan *halie* < *haarlie(den)* zijn in *Lichte Wigger* (1635, in delfts dialect) van G.C. van Santen. Een oud voorbeeld is ook (*als*) *haer* (*schrijft*) ‘wanneer ze schrijft’ in een 17^e-eeuwse brief. Op een vroeg voorkomen, reeds in de 17^e eeuw, kan ook wijzen dat we in het Afrikaans *ons, jul(le), hul(le)* vinden. Maar het is ook mogelijk dat die vormen pas later in het Afrikaans zijn ontstaan. Hoe dan ook, de gepromoveerde vormen zijn als in strijd met de “grammatica” sterk gestigmatiseerd geraakt; dat geldt ook voor *hun* hoewel dat als een stap in de richting van de standaardtaal kan worden beschouwd.

Subjectspromotie komt meer in de pluralis dan in de singularis voor: doordat pluralisvormen minder vaak wordt gebruikt dan singularisvormen, bieden ze minder weerstand aan analogiewerkingen. Verder komt subjectspromotie meer bij de derde (en tweede) dan bij de eerste persoon voor en de tweede persoon lijkt een tussenpositie in te nemen. Bestaat er wanneer men over zichzelf spreekt, eerder behoefte om tussen subject en object te onderscheiden? De toegesproken persoon kan door de spreker nog van zichzelf uit begrepen worden (hij/zij kan zich in haar/hem inleven) terwijl de 3^e persoon, ook in subjectsfunctie, hoe dan ook altijd *object van gesprek* en ook vaak niet-menselijk c.q. niet-levend is. Er kan dus sprake zijn van een van een soort “egocentrische” hiërarchie (voortaan aangeduid als persoonshiërarchie) die zich algemener manifesteert: minste regelmaat bij de 1^e persoon, meer bij de 2^e, het meest bij de 3^e. Er zijn ook aanwijzingen dat over vele talen gezien (typologisch) homonymie bij de 3^e persoon beter verdragen wordt dan bij de andere personen. A fortiori geldt dat voor het neutrum: vgl. ndl. *het* (‘t) dat van oudsher zowel in subjects- als in objectsfunctie voorkomt. Verder vertoont het masculinum meer promotie dan het femininum, misschien omdat daarmee het “probleem” wordt opgelost dat er (in ieder geval vóór de persoonsvorm) geen verschil is tussen een doffe en een volle vorm: *(h)i* – *(h)i*, *(h)ij* – *(h)ij*.

Subjectspromotie komt overigens alleen voor als er naar personen verwezen wordt. Dat promotiegevallen vooral in het zuidwesten voorkomen, kan er verband mee houden dat het deflexieproces zich daar vroeger en sterker doorzet dan elders, met als gevolg een vroeger en sterker verval van het naamvalssysteem, eerst bij de substantieven (en adjectieven) en in het kielzog daarvan ook bij de pronomina. Overigens is de (tegenwoordige) geografische spreiding brokkelig: *hun, hullie* vooral in het Randstadgebied, *dich* in Limburg, *jou, joe, jo* vooral in noordelijke gebieden maar ook op Goeree-Overflakkee, *haar* in Zeeland en eveneens op Goeree-Overflakkee, *hem* in West-Vlaanderen en *ons* exclusief in Frans-Vlaanderen en in Zeeland.

Het is mogelijk dat doffe vormen de omgekeerde weg afleggen, van subjectsvorm naar possessivum c.q. objectsvorm. Zo kan in Vlaams Brabant en Belgisch Limburg *-er* encl.nom.sg.masc. ook als datief/accusatief gebruikt worden. Voor brabants enclitisch *-em* zie par. 2.7.1 dit hoofdstuk. De omgekeerde weg, van subject naar object, vinden we in het Westvlaams ook in de positie na prepositie: vgl. *met ikke, tegen gij, aan wudder* ‘aan ons’, *zonder gudder* ‘zonder jullie’. Verwant is het meer algemene verschijnsel dat na prepositie de subjectsvorm verschijnt wanneer een relatieve bijzin volgt: *van zij die werkloos zijn*, of na *en*: (*ik bedoel*) *de mensen die hier geboren zijn en zij die dat niet zijn*.

Kaart 20: subject na prepositie (Devos & Vandeweghe 2002 - 2003) – legenda: half zwart = 1 pers.sg., vol zwart = 1^e en 2^e pers.sg., vol zwart met rand = 1^e, 2^e en 3^e (fem.) pers.sg.

Het valt in de westvlaamse gevallen op dat sterke subjectsvormen naar een (vaak sterk geaccentueerde) positie na prepositie verhuizen. Voor de verklaring is het relevant dat het blijkens het kaartbeeld (zie kaart 20) afkomstig moet zijn uit de zuidoosthoek van de provincie West-Vlaanderen (omgeving Kortrijk). De Westvlamingen van die streek zetten zich af tegen het Oostvlaams met *z'n* objects-*u* en vervangen die door het in het Westvlaams buiten de enclise inheemse *gij* (in de enclise is het *-je*). Vervanging door het meer naar het westen gebruikte *joe* heeft niet plaatsgevonden; een dergelijke regionale diffusie is blijkbaar niet meer van deze tijd. Deze verklaring houdt in dat het verschijnsel in eerste instantie bij de 2e persoon is opgetreden en zich van daaruit naar de 1e (waar het wél meer verbreid voorkomt) heeft uitgebreid. Opmerkelijk is dat het verschijnsel minder vaak bij de 3e persoon voorkomt: misschien voelt men (bijv.) *hem* in vergelijking met *hij* te zeer als objectsvorm om door een subjectsvorm vervangen te kunnen worden. Vermeldenswaard is dat op Goeree-Overflakkee *hi* bij nadruk wél als objectsvorm gebruikt kan worden: *'t is voor hi*.

5.2.2. NIEUWE VORMEN

(1. ontstaan van doffe vormen, 2. nieuwe pluralisvormen)

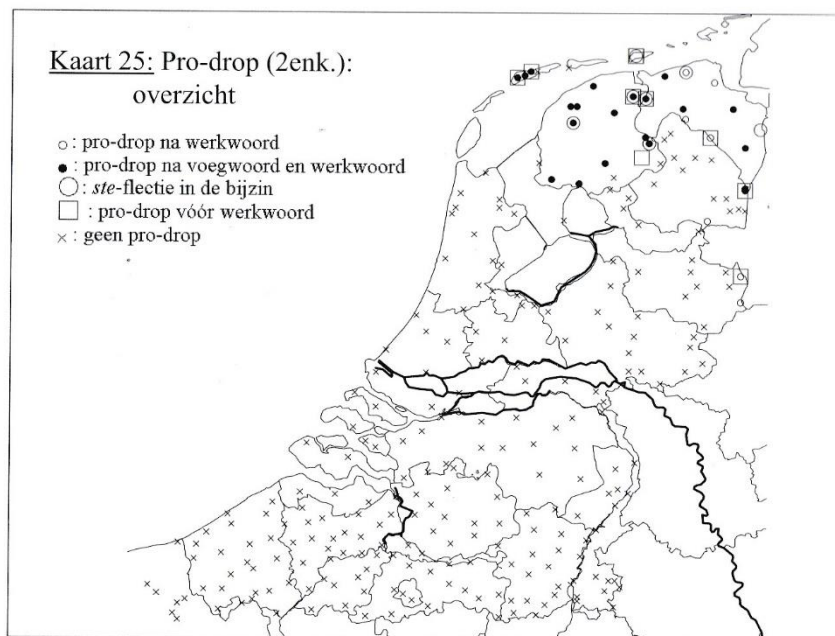
5.2.2.1. *Ontstaan van doffe vormen*

Tegenover verlies staat dat als gevolg van zwak accent, naast volle (sterke), doffe (zwakke) varianten ontstaan zijn, bijv. *me* tegenover *mij*; ze zijn hierboven al enige malen genoemd. Bij de 3^e persoon singularis en de pluralis (algemeen) kwamen ze al in het Middelnederlands voor ('*m*', '*n*'). Er is sprake van vergemakkelijking van de uitspraak (*ease of articulation*): een zwakke vorm is beter met een zwak accent te combineren. Zo'n doffe vorm bevat daarom nagenoeg altijd een sjwa; synchroon betekent dit dat hij geen accent draagt, diachroon ligt de verhouding andersom. Uitzonderingen zijn vormen als *gaff-i* 'gaf hij', *gaf-tie* 'id.', *gavvie* 'gaf je' waarin bij zwak accent de vocaal [i] optreedt; vergelijk in dit verband het voorkomen van de betreffende vocaal in leenwoorden als *kolibrie* (Kl. 35.5). Dergelijke doffe vormen kunnen ontstaan in pro- en enclise: '*k heb hem gezien, dat* ' *k = ək hem gezien heb, da* ' *k hem gezien heb*; dit voorbeeld laat ook zien dat er verschil kan zijn tussen de pre- en de postverbale positie: *ək* is alleen postverbaal mogelijk. Dat ligt anders met *ze* dat zowel vóór als achter het werkwoord kan voorkomen; *ze heeft, heeft ze*. De doffe vormen zijn niet voor het hele Nederlands in gelijke mate typerend: ze komen minder duidelijk voor in het Limburgs (vergelijk het Duits) en dat geldt ook voor de noordoostelijke gebieden en vooral als het gaat om objectsfunctie voor een oostvlaams gebied. Zo kan naast limburgs *ich* 'ik' nog wel '*ch* voorkomen maar naast *mich* 'mij' niet *m'ch*. Overigens is een doffe vorm ook om fonetische redenen niet altijd goed mogelijk, bijv. niet bij *ons*. Dit neemt niet weg dat het zo duidelijk naast elkaar voorkomen van volle en doffe vormen typerend is voor het Nederlands dat op dit punt alleen te vergelijken is met het Frans: vgl. *je – moi, tu – te – toi* enz. We laten in het midden of er verband is tussen beide gegevens. Syntactisch interessant is dat doffe objectsvormen in de regel niet vóór het werkwoord kunnen staan: **me zie je niet huilen*, maar wel mogelijk is *me zien huilen dat zie je niet* (waarin *me* deel uitmaakt van een woordgroep).

Voor zover het doffe vormen van de derde persoon betreft, worden deze zowel voor personen als voor dingen gebruikt. De volle vormen verwijzen zeker in gesproken taal (praktisch) alleen naar personen (evt. dieren); ze zijn dus ook semantisch "sterk" (+menselijk, evt. +levend) wat het gebruik ervan ook inperkt. In zuidelijke dialecten kunnen ze verplicht zijn na prepositie: vgl. *voor mij* tegenover noordelijk *voor me*; in het oostvlaamse gebied kunnen zoals gezegd de doffe varianten vooral in objectsfunctie ontbreken. In syntactisch opzicht hebben de volle vormen meer vrijheid dan de doffe: vgl. *hij en zij* maar niet **hij en ze* of *we en ze*. Wat betreft de mogelijkheden van verwijzingen is *hij* een uitzondering dat ook voor dingen kan worden gebruikt; er is immers in een groot deel van het taalgebied (en in de standaardtaal) geen gereduceerde vorm *hə* die men zou kunnen gebruiken. In plaats van *hij* wordt echter vaak *die* gebruikt: *waar staat de stoel? hij/die staat in de keuken*. Vooral als het om dingen gaat, neemt het gebruik van het demonstrativum toe, ook in de pluralis; vgl. bijv. *waar liggen die boeken? die liggen op tafel* (naast *ze liggen op tafel*). Het demonstrativum kan echter ook voor personen gebruikt worden: *waar is de leraar? die wacht op de gang; waar zijn de leraren? die bevinden zich in de lerarenkamer*.

Opmerkelijk is dat het Afrikaans, dat in ontwikkeling in het algemeen op het Nederlands vóór ligt, alleen volle vormen kent. Dit kan op een effect van tweede-taalverwerving wijzen: veel niet-nederlandstaligen aan de Kaap moesten immers het Nederlands aanleren. In het algemeen worden in een proces van tweede-taalverwerving de volle vormen het eerst aangeleerd. Dit verschijnsel kan ook, althans ten dele, verklaren dat het erop lijkt dat in hedendaags Nederlands vaker de volle vormen worden gebruikt. Migranten zouden hier debet aan kunnen zijn. Voor een ander deel kan hier spellinguitspraak in het spel zijn; die kan op zijn beurt in de hand gewerkt worden doordat de gewoonte om doffe vormen met apostrofjes aan te geven, ietwat op z'n retour lijkt te zijn. Taalvereenvoudigers uit de school van Kollewijn (zie Kl. 15.4) gaven namelijk de doffe vormen op papier graag geapostrofeerd weer: <'m>, <'r>, <z'n> enz., en konden ook enclitisch ie gebruiken; dit is een tijd lang mode geweest maar is sinds enige tijd weer op z'n retour. Dit heeft tot gevolg dat men in de geschreven taal weer meer volle vormen ziet opduiken waar in de gesproken taal de doffe worden gebruikt.

Merkwaardig is wat voor het (oude) Wierings genoemd wordt, namelijk dat de volle vormen er vaker gebruikt lijken te worden dan in de algemene omgangstaal.

Kaart 21: pro-drop 2^e pers.sg. (overzicht) uit De Vogelaer 2008

Reeds vanaf oudere fasen moeten we terdege rekening houden met enclitische varianten die met de voorafgaande werkwoordsuitgang een nauwe aansluiting kunnen gaan vormen met metanalyse als mogelijkheid. In de zuidelijke combinatie *maakt-en* > *maakten* (-en is hier 'hij') kon door analyse de t- van de uitgang ook tot het pronomen worden gerekend waardoor de variant *-t'n* ontstond: vgl. *ging-t'n*. Ook kan "versmelting" van werkwoordsuitgang en enclitisch element optreden met als resultaat een fusievorm. Een voorbeeld daarvan is het hollandse en zuidelijke *-me* (*en dan wille-me...*). Het is ontstaan uit de slot-n van het werkwoord en enclitisch *-we*: *willen-we*; *-me* heeft het nasale van de -n en het labiale van de w-. Secundair kan *me* ook bij vooropplaatsing optreden: *me wille dat niet*. In beide gevallen is er een sterk verschil tussen de volle en de enclitische vorm: *hie – (t)'n*, *wi – me*. We hebben hier dus nieuwe gevallen van suppletie. Deze clitische vormen vinden we vooral in het zuidwesten (in de ruimere zin) van het taalgebied, namelijk Vlaanderen en Brabant. Het zal duidelijk zijn dat het niet altijd gemakkelijk

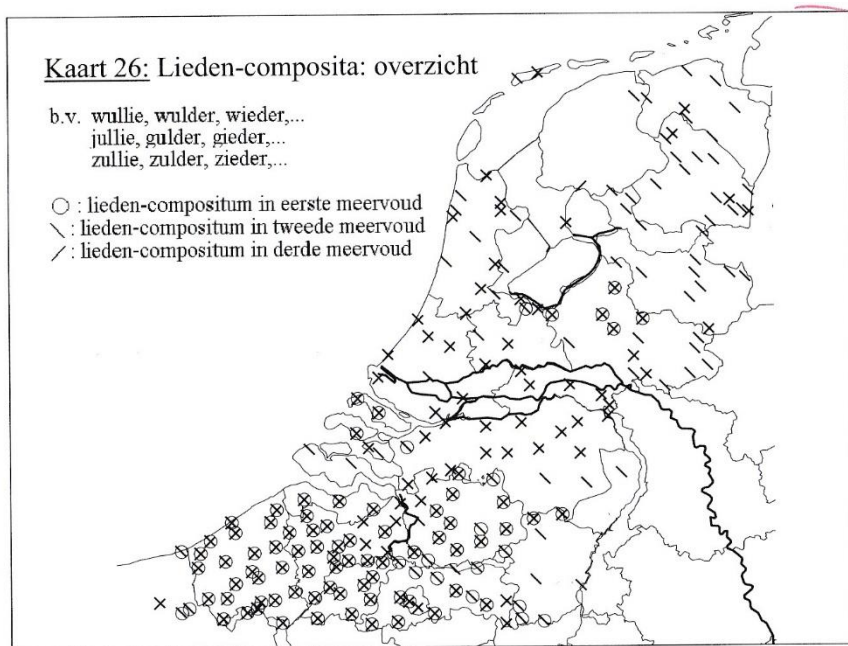
is om werkwoord en enclitisch pronomen uit elkaar te houden. Zo heeft het Gronings (*wat*) *leeste* ‘wat lees je’ met -t teruggaande op -*doe*; is -te als pronomen te begrijpen of als uitgang? In het laatste geval hebben we een geval van pro-drop: het voornaamwoord komt niet “tot uitdrukking”. Daarop wijst *kanst meegaan* ‘je kunt meegaan’ waarin het pronomen vooraf zou moeten gaan. Een factor in dit geval is dat we met een markante uitgang te maken hebben die voor duidelijkheid zorgt. In de bijzin komt *leeste* achter in de bijzin voor terwijl het gescheiden is van het (evt. pronominale) subject dat immers vooraan staat. Hier is pro-drop niet van toepassing en is -te een pure uitgang. Zie kaart 21 voor het betreffende pro-dropverschijnsel. Voorzover we op de teksten kunnen afgaan, kwamen in het Middelnederlands nog slechts volle vormen voor. Dat geldt uiteraard ook voor de oudgermaanse talen die overigens, met uitzondering voor een belangrijk deel van het Gotisch, geen pro-dropkarakter meer hebben: zie Kl.7.5; zie voor een aantal oudgermaanse teksten eveneens de Klankleer. Door het ontstaan van de doffe vormen, ontstond er in de vorm weer een verschil tussen ‘nadruk’ en ‘geen nadruk’; in het Gotisch kwam dat tot uitdrukking door bij nadruk een pronomen te gebruiken tegenover geen pronomen (maar wél uitgang) bij geen nadruk. Dat men de volle pronomina, bij wijze van tegenkracht tegen het dof worden, zo sterk mogelijk wilde hebben, blijkt in de pluralis uit de vormingen met -lieden enz. (zie beneden) en uit emphatische vormen als *ikke*, *gije* en *hije* die we al in het Middelnederlands c.q. het 16^e-eeuws aantreffen (*ikke* kan ook nu nog wel dialectisch gehoord worden). Vergelijk in dit verband ook de subjectspromotie (zie vorige paragraaf).

Voor het Antwerps worden ook extra sterke vormen vermeld van het type *ikse* 1^e pers.sg. (ook *gaëse* 2^e pers.sg., *waëse* 1^e pers.pl., *gullese* 2^e pers.pl.); is de s op de een of andere manier uit de genitief afkomstig: *ik* > *iks* > *ikse* conform *ikke*? Vergelijk in dit verband een zeer sterke vorm (opmerkelijk substantieel voor een pronomen) voor de 3^e pers.sg. als brab. *ummekes* < (*h*)em + diminutief-suffix + genitiefuitgang (ook met subjectspromotie). Voor het Antwerps wordt er als gevolg van een en ander een tussencategorie (half sterk, semi-gereduceerd) beschreven die dus tussen extra vol en dof in staat: vgl. bijv. voor de 2^e pers.sg. *gaë* (conform *ikke*) extra vol, *ga* vol, *ge* dof.

5.2.2.2. Nieuwe pluralisvormen

Een belangrijke ontwikkeling is ook dat er, met reeds een aanzet in het westelijke (in eerste instantie vlaamse) Middelnederlands, nieuwe pluralisvormen ontstaan, namelijk composita gevormd met -liede/luide (> -lie, -lui, -leu, -le), in geschreven standaardvorm: *wijlieden*, *onslieden*, *gijlieden*, *ulieden*, *zijlieden*, *hemlieden*, *haarlieden*, *hunlieden*; ook *jullie* en *jelui*, vormingen met *jij* of *jou*, passen in dit rijtje (zie hierover verder par. 2.6.1 hieronder). Dat we zowel aan -lie(de) als aan -lui(de) moeten denken, bewijzen 16^e-eeuwse vormen als *ghyliede(n)* en *ghiluyden*. Doordat aanhechting van -liede enz. beperkt bleef tot de volle vormen, ontstond er een duidelijk verschil met de doffe varianten. De volle vormen werden er extra sterk (lang) door en kregen er iets iconisch’ door: ‘bij de pluralis past een langere vorm’. Desambiguëring kan bij het succes van de -liede-vormen overigens een rol en ook wel de belangrijkste gespeeld hebben. Dat ligt in ieder geval voor de hand bij de 2^e persoon: *gij/u*, *jij/jou*, oorspronkelijk pluralis, komen namelijk ook als singularis in gebruik (zie par. 2.6.1). Ook voor de 3^e persoon ligt dit nog wel duidelijk: *zijlieden* pluralis geeft een duidelijk verschil met *zij* singularis femininum. Bij de 1^e persoon kan desambiguëring geen rol gespeeld hebben: *ik* en *mij* zijn duidelijk onderscheiden van *wij* en *ons*. *Wijlieden*, *onslieden* moeten dus wel op analogie naar de beide andere personen

en daarmee op een verdere doorstructurering van het systeem berusten. Deze vormen hebben echter buiten het Vlaams door hun functionele overbodigheid geen voet aan de grond kunnen krijgen; *onslieden* is trouwens ook in het Vlaams in onbruik geraakt. De wél functionele vormen van de 2e en 3e persoon hebben zich vanuit het Vlaams naar het Brabants en het Hollands weten te verbreiden; die van de 3e persoon kregen echter na verloop van tijd sterke concurrentie van uit het Brabants afkomstige (ook desambiguerende) *hen* en *hun* (vgl. par. 2.7.3 hieronder). Het geografisch beeld komt dit alles te bevestigen: liede-composita bij de 1e persoon zijn het minst verspreid; verder komen ze bij de 3e persoon minder voor dan bij de 2e. Dat kan er verband mee kan houden dat zoals opgemerkt desambiguëring niet nodig is in het masculinum en neutrum: vgl. *hij* of *het* tegenover *zij* pl. (wél dus in het femininum: *zij* sg. tegenover *zij* pl.). Al met al is het niet toevallig dat van alle gevallen alleen *jullie* het tot standaardvorm heeft gebracht. De liede-composita ontbreken in het zuidoosten waarin het overeenkomt met het Duits; in het noordoosten komen ze wel voor maar toch minder vaak dan elders. Dat geldt ook voor Noord-Holland. De grootste dichtheid vinden we in het zuidwesten en zuiden; moeten we (vgl. fra. *nos autres*) aan taalcontact denken? Het is echter interessant dat er in het Twents verschil is tussen *wileu* ‘wij exclusief’ en *wij* ‘wij inclusief’; was dat oorspronkelijk ook bij *wijlieden* en *wij* in het spel? De -lie/-lui-vormen wippen slechts sporadisch over de Duits-nederlandse staatsgrens heen.

Kaart 22: geografische spreiding liede-composita
uit: De Vogelaer 2008

Als gevolg van de herkomst (uit *lieden/luiden* ‘mensen’) verwijzen de lie/lui-vormen ook bij de 3^e persoon alleen naar personen; misschien bestond er vooral behoefte om bij personen tussen singularis en pluralis te onderscheiden. In verband met de suppletie (par. 1.1 hierboven) hebben we een soort persoonshiërarchie geformuleerd. Op grond daarvan zouden we versterking met -lie/lui meer bij de 1^e dan bij de 2^e en meer bij de 2^e dan bij de 3^e persoon verwachten. Vermijding van ambiguïteit blijkt sterker te zijn: de volgorde blijkt andersom te zijn.

Hoewel de standaardiserende grammatici vermindering van ambiguïteit heel belangrijk vonden, waren ze toch niet allemaal over de nieuwe -liede-vormen enthousiast: in de *Twe-spraack* (16^e eeuw) wordt gezegd dat *ghij luyden* “de taal verkreupelt en van haar sieraad berooft” en Leupenius (17^e eeuw) vond dat de context voldoende onderscheidend werkte. Ook een auteur als Marnix van Sint-Aldegonde (16e eeuw) liet zich negatief over de betreffende composita uit. Dat versterkte pluralia niet alleen nederlands zijn, blijkt uit een hedendaags amerikaans-engels voorbeeld als *you guys* (nog wel niet als één geheel op te vatten). Vergelijk ook frans (excluderend) *nous autres* en *vous autres* (niet in de 3e persoon). In gebieden met relatief weinig -lie/-lui-vormen kunnen we inkluderende vormingen met *mekaar* (*wij met mekaar*) of *samen* (*wij samen*) aantreffen.

5.2.3. SUBJECTSVERDUBBELING

Ook de zogeheten subjectsverdubbeling kan als een (betrekkelijk) nieuw verschijnsel beschouwd worden hoewel het misschien ouder kan zijn dan het lijkt omdat het niet snel in geschreven taal zal opduiken. Een hedendaags voorbeeld is *a-k-ik zuinig leef*, *leve-k-ik goed* ‘als ik zuinig leef, leef ik goed’. Vanaf het eind van de Middeleeuwen zijn er schaarse voorbeelden (het oudste is van 1496). Hoewel we ermee de grens met de syntaxis naderen, willen we er hier toch aandacht aan besteden. Het is een verschijnsel dat ook van buiten het Nederlands bekend is, namelijk uit het Frans, het Noorditaliaans, het Rhaetoromaans, het Deens en mogelijk ook het Duits. Binnen het Nederlands treffen we het vooral aan in zuidelijke, d.w.z. vlaamse en brabantse, dialecten. In Noord-Brabant en Zeeland komt het slechts beperkt voor; er zijn echter aanwijzingen in de vorm van relicten dat het daar vroeger veel frequenter was dan nu. Beter vertegenwoordigd is het nog in Zeeuws-Vlaanderen. Zie kaarten 23 en 24. Zelfs voor (het oude) Urks wordt het genoemd. De oorsprong ligt hierin dat aan het enclitisch pronomen (*special clitic*), dat als het ware op weg is om een uitgang te worden, ter verduidelijking het volle is toegevoegd. Hoe sterker de versmelting van uitgang en enclitisch pronomen (zoals in Vlaanderen), des te meer verdubbeling. De verdubbeling is echter niet verplicht: er is sprake van vrije variatie. Toch is er van een zekere conditionering sprake: terwijl het volle pronomen bij duidelijke nadruk wordt gebruikt en het doffe wanneer nadruk ontbreekt, lijken de dubbele vormen wat nadruk betreft zich daartussen in te bevinden. Ze kunnen echter ook gebruikt worden wanneer, in positieve of in negatieve zin, de spreker zich sterk betrokken voelt bij de hoorder.

We hebben al eerder gezien dat het ontstaan van doffe c.q. enclitische vormen verband houdt met het reductieproces dat met de accentverschuiving is ingezet: syllaben met zwak accent worden gereduceerd, en dat geldt ook voor vormen die weinig accent krijgen in de zin. Dit reductieproces gaat blijkbaar in Vlaanderen, ruimer: het zuidwesten, verder dan in het overige taalgebied met als gevolg een sterkere deflexie die zich ook in een frequente subjectspromotie kan manifesteren. De subjectsverdubbeling kan als een reactie worden begrepen evenals (ten dele) het ontstaan van nieuwe, langere pluralisvormen (zie vorige subparagraaf). Het is in ieder geval opvallend dat alle genoemde verschijnselen zich (ongeveer) in hetzelfde, zuidwestelijke deel van het taalgebied voordoen. Het zuidelijk verschijnsel dat na prepositie alleen de volle vorm optreedt (zie par. 3.2.2.1) gaat echter tegen de draad in, of is dit ook een reactief verschijnsel? Tegen de draad in gaat ook dat in een oostvlaamse gebied bij vooral objectsfunctie de doffe vormen kunnen ontbreken.

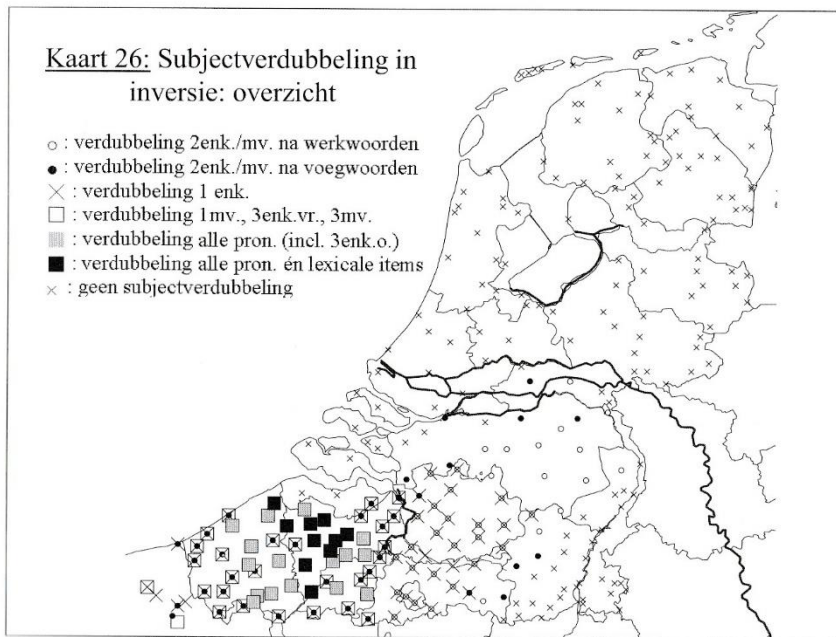
Hierboven is al een voorbeeld gegeven van subjectsverdubbeling bij de 1^e persoon singularis in de positie na een voegwoord (in een bijzin) en na een werkwoord (bij inversie). Bij de rechte volgorde krijgen we eveneens verdubbeling: *'k Zal ik dat wel krijgen*, maar ook verdrievoudiging is dan mogelijk: *'k Zal ekik dat wel krijgen*. In het laatste geval (bij inversie) kan *ek-ik* op den duur als één pronomen zijn opgevat; er is dan synchroon sprake van verdubbeling. Daarop wijst ook dat *ekik* (meestal) niet splitsbaar is en dat zelfs verviervoudiging kan optreden: *'k Zal 'k et ekik...* wat dan synchroon gezien in feite verdrievoudiging is. Dat we met één pronomen te maken hebben, komt ook bij nevenschikking aan het licht, bijv. bij *Jan en ekik*. Ook in de 1e persoon pluralis en de 2e en 3e persoon singularis en pluralis komt verdubbeling of verdrievoudiging voor zij het niet altijd even frequent; zo komt het verschijnsel bijvoorbeeld weinig of niet voor bij de 3^e persoon neutrum (wel nog bij ouderen in West-Vlaanderen), trouwens in het algemeen niet zeer frequent bij de 3^e persoon. Er kan verband zijn met het feit dat de 1^e of 2^e persoon altijd naar personen verwijst. Gaat het om personen, dan kan men er een grotere behoefte aan hebben om duidelijk te noemen of te onderscheiden. Vergelijk weer de in par. 1.1 genoemde hiërarchie en vergelijk ook het gegeven dat volle vormen naar personen plegen te verwijzen. Waarschijnlijk ligt de oorsprong bij de 2^e persoon (bij het type *moog-de gij*): het verspreidingsgebied is daar namelijk het grootst. Dit type duikt ook als eerste in teksten op, uit de Middeleeuwen en uit de 15^e tot 17^e eeuw. Bij de 2^e persoon kan de hierboven genoemde behoefte extra sterk meespelen: men wil de aangesprokene duidelijk betrekken bij wat er gezegd wordt. Dat ook de 1^e persoon enkelvoud volop meedoet, kan er verband mee houden dat na een monosyllabisch werkwoord *'k* dicht aansluit bij de voorafgaande vocaal zodat beklemtoning moeilijk wordt (vgl. *ga 'k > gaak*). Er zijn ook verschillen naar inversie en rechte volgorde. Bij laatstgenoemde volgorde is er minder verschil naar persoon en getal en komt het verschijnsel ook minder vaak voor; dat wijst erop dat het verschijnsel in de inversie is ontstaan. Daartegen pleit dat de geografische spreiding bij de rechte volgorde over het algemeen groter is, namelijk ook (hoewel minder duidelijk bij de 2^e persoon) een groter stuk van het brabantse gebied omvat. Hoe dan ook lijkt het 't waarschijnlijk dat het verschijnsel in de inversie is ontstaan: daarin is het duidelijker dat de zwakke vorm (achter het werkwoord) in de richting van een uitgang gaat.

Het verschil tussen de beide volgordes kan met de teruggang van het verschijnsel te maken hebben: bij aanpassing aan de standaardtaal wordt de verdubbeling in inversie (waarin de beide elementen naast elkaar staan) eerder dan in rechte volgorde als overbodig ervaren. Dat kan verklaren dat bij inversie de geografische spreiding minder groot is. In de inversie kan ook gemakkelijker reïnterpretatie van de verdubbelde elementen optreden; vgl. het hierboven genoemde *ekik*. Er is wat de teruggang betreft ook verschil naar persoon/getal: bij de 1^e persoon singularis en bij de 2^e persoon komt hij minder vaak voor. De gevallen waarin de verdubbeling ontstaan is, bieden dus de sterkste weerstand tegen het verval. In het conservatieve West-Vlaanderen weet ze zich in het algemeen het best te handhaven terwijl het brabantse gebied dat het sterkst de gevolgen van de standaardisering ondergaat, het grootste verval laat zien..

Oost-Vlaanderen kan het oorsprongsgebied zijn geweest; in ieder geval is dit in recente tijd nog vernieuwend geweest: het heeft de verdubbeling ook na comparatief ingevoerd: *hij is groter dan ekik*, en in het geval van een niet-personale: *Jan/deze man heeft hij nu een mantel*; er treedt dan altijd een vol pronomen op. De verdubbeling is hier overigens niet geoorloofd wanneer het nominale deel generiek bedoeld is: **de mens loopt hij op twee benen*. Bij de verdubbeling gaat

meestal een dof pronomen aan een vol vooraf maar er zijn ook voorbeelden met twee volle pronomina; vgl. *gij zult gij dat wel krijgen* naast *ge zult gij dat wel krijgen*. Het geval met twee volle pronomina berust wel op een latere ontwikkeling die ook als een teken van verval gezien kan worden. Dat een zwak pronomen in ieder geval in het dialect aanwezig moet zijn, blijkt uit het Waasland dat voor de 3^e persoon singularis zo'n pronomen niet heeft en daarin dus ook geen verdubbeling.

Zie voor een samenvatting van de subjectsverdubbeling de kaarten 23 en 24.

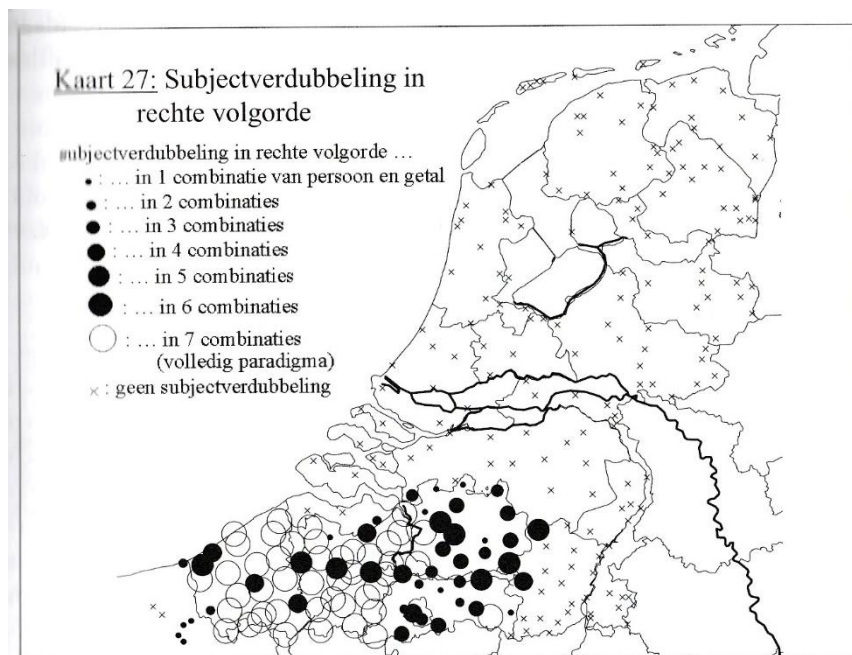

Kaart 23: subjectsverdubbeling 1 (De Vogelaer 2008)

5.2.4. REGIONALE VERSCHILLEN. INLEIDING

Aan de regionale verschillen zullen geen aparte paragrafen gewijd worden; ze komen dus telkens in de context van iedere combinatie van persoon, getal, genus, subject/object ter sprake. Zie echter de dialectische kolommen in de schema's. Voor de subjectsverdubbeling en eveneens voor westvlaamse "objectspromotie" zie par. 2.1.2 hierboven; voor antwerpse extra sterke vormen type *ikse* zie par. 2.2.1. Er komt een grote regionale variatie voor. Daaraan kan in deze paragraaf en in de volgende paragrafen (ook in de schema's) niet volledig recht gedaan worden. Wie een grammatica van een bepaald dialect raadpleegt, komt onder de indruk van de diversiteit aan vormen die er mogelijk is, naar persoon en getal, naar subjects- dan wel objectsvorm, naar volle en doffe vormen waarbij bij de laatste soms een uitsplitsing naar preverbale c.q. postverbale positie nodig is.

Ook de indeling naar regio's kan slechts globaal zijn. We kunnen onderscheiden: Holland-Utrecht waarbij ook aan het westelijk deel van Gelderland gedacht kan worden; Zeeland waarbij er rekening mee gehouden moet worden dat Goeree-Overflakkee bij Holland kan aansluiten en

K

Kaart 24: subjectsverdubbeling 2 (De Vogelaer 2008)

Zeeuws-Vlaanderen bij Oost-Vlaanderen; West-Vlaanderen en dan wel vooral het kustgebied ervan; het overige Vlaanderen met vooral Oost-Vlaanderen; Brabant en wel vooral het in België gelegen westelijk deel ervan; Limburg, vooral het oostelijk deel, bijvoorbeeld met de stad Roermond; het noordoosten vooral met Twente-Achterhoek (Enschede en omgeving), Zuidwest-Drenthe en Groningen (dat een enkele keer apart wordt gegeven). Het groningse Westerkwartier sluit bij het Fries aan; het blijft daarom over het algemeen buiten beschouwing. Bij Brabant moeten we er rekening mee houden dat Noord-Brabant onder sterke hollandse c.q. standaardnederlandse invloed staat: het kan bij de 2^e persoon j-vomen hebben: *jij-jou-jullie* i.p.v. *gij-u*; in het zuidoosten, in het Gete-gebied, sluit Brabant aan bij Limburg. Een gebied dat enigszins tussen kade en schip valt, is Belgisch Limburg dat in westelijke zowel als in oostelijke richting kan wijzen. Zo heeft het Hasselts *ich, miech* (1^e pers.sg.), *oech* (2^e pers. object) met het oostelijke Limburg gemeen terwijl het met *dzjie* (2^e pers. subject), enclitisch '*m*' (3^e pers.sg. object), *wieleis* 'wijlieden', ook *onsleis, dzieleis, ochleis* in westelijke richting wijst. Het kan ook *him* bij nadruk hebben wat aan subjectspromotie doet denken. Enigszins tussen kade en schip valt ook een centraal noordelijk gebied reikend van de omgeving van Steenwijk via de IJsseldelta naar de westelijke Veluwe. Dit sluit vaak bij het noordoosten aan maar kan ook vormen hebben die (meer naar het zuiden) in westelijke of (meer naar het noorden) in friese richting wijzen. In hoofdstuk 2 hebben we hiervoor de term *flevisch* gebruikt. Ook Drenthe kan vormen hebben die een westelijke indruk maken, bijv. *dof we* of *je* terwijl het Twents-Achterhoeks, althans oorspronkelijk, de *dof* vormen mist.

Sommige regionale verschillen zijn reeds in de vorige paragrafen al genoemd. Het zuidwesten (Vlaanderen, Brabant), ook Holland kenmerkt zich vergelijkenderwijs door een sterke verdoffing, met als gevolg, in het zuidwesten, een sterke clitisering en veel subjectspromotie en subjectsverdubbeling. Ook de vorming van sterke pluralia (*liede/luide-composita*) is in de eerste

plaats zuidwestelijk. Minder verdoffing laat (het oosten van) Limburg zien dat ook de liede/luide-composita mist. Oorspronkelijk had ook het noordoosten weinig verdoffing; de genoemde composita zijn daarin echter doorgedrongen.

In deze paragraaf past ook de opmerking dat de zuidelijke (vooral brabantse) flexievormen ook in de tussentaal teruggevonden worden.

In de schema's in de volgende paragrafen kunnen niet alle klanknuances aangegeven worden; zo kan bijvoorbeeld *mij(n)* ook voor *mai(n)*, *maa(n)* of *mèè(n)* staan (i-j staat voor een lichte diftong). Subjectsverdubbeling wordt zoals al aangegeven niet verdisconteerd. Archaïsche vormen staan steeds tussen vierkante haken, varianten (al dan niet regionaal) worden door komma's, schuine strepen of ronde haakjes aangeduid. Enclitische vormen worden alleen gegeven wanneer er verschil is met preverbale positie. In het algemeen spreekt de notatie voor zichzelf; zie echter ook het bijpassende commentaar.

5.2.5. PERSONALIA. 1^E PERSOON

sg.	mnl.	stndl.	holl.utr.	zws.	(w)wvla.	vla.	brab.	l.imb.	noordoost
nom.	ick(e)	ik	ik(ke)	ik(ke)	ik(ke)	ik((ke)	ik(ke)	ich	ik(ke)
dof		'k	'k	'k	'k	'k	'k	'ch	'k
gen.	mijns	[mijns/ mijner]							
dat.	mi	mij	mijn	mi/mien	mi/mien	mij	mij(n)	mich	mi-j, mi
acc.	id.	id.	íd.	id.	id.	id.	mij(n)	mich	mi-j, mi
dof		me	me	me	me	(me)	me, m'n		
pl.									
nom.	wi	wij	wij, wullie	ons, uus, wi/ulder, wiele/ie	wieder, wulder, miender	wulder, wij	wolle, wij	veer, wè, wi	wi-j, wi, wileu
dof		we	me	me	me	me	me, we	v'r, ve	
gen.	onser	[onzer]							
dat.	ons	ons	ons	ons, uus	ons,oes, (n)uus	oe"s	on(g)s	oos	ons
acc.	id.	id.	ons	ons, uus	id.	id.	id.	id.	id.

Schema: pronomina van de eerste persoon

- nom.sg. Algemeen is de vorm *ik* (vgl. got. *ik*). Een emphatische vorm (hierboven al genoemd) is *ikke*, reeds mnl. *icke*. We moeten met pro- en enclitische varianten rekening houden: 'k (proclitisch), 'k = k of ək (enclitisch). In het Middelnederlands kan in combinatie met de negatie *en/ne* met de betekenis 'ik niet' *inne*, *ine*, *en* ontstaan.

- gen.sg. Met got. *meina* corresponderen onl., ook osa. *mīn*. Het Middelnederlands heeft met analogische genitief-s *mijns*; een latere vorm is *mijner* door analogie naar *onzer* (zie hieronder). Archaïsche resten zijn: *mijns gelijke*, *gedenk mijner* (bijbeltaal). Ook het Duits heeft de vorm *meiner*. In mnl. *mijn selfs*, dat blijkbaar als een geheel werd ervaren, is de -s verdwenen.

- dat.acc.sg. We moeten voor de datief uitgaan van pgm. *miz (got. *mis*). In het ingweoonse deel van het Westgermaans vond in dit monosyllabum verlies van -z plaats, niet in het Oudhoogduits waarin we met rhotacisme *mir* vinden. In het ingweoonse deel van het Westgermaans is de oorspronkelijke accusatiefvorm *mik* (vgl. got. *mik*) verdrongen door de datiefvorm *mi*, nu *mij/me*,

holl. enz. *mijn/me* (vgl. ook engels *me – me*, fries *my – my*, nld. *mi – mi*; zie Kl. 9.4.1). Het Duits heeft nog de aan *mik* beantwoordende vorm *mich* (met klankverschuiving; zie Kl. 9.4.3) welke vorm (zie boven) ook limburgs is. Het Middelnederlands heeft *mi/mī* (met oude *ī* of latere verlenging bij sterk accent; ook vaak *mie*); uit de eerste variant is *me* te verklaren, uit de tweede met diftongering *mij* plus varianten. Dialectisch kunnen we nog *mi*, ook met lichte diftongering *mi-j* vinden. Een hollandse, ook meer naar het oosten en in het zuiden voorkomende vorm is *mijn* (*mien*) dat (hoewel ook weleens *m'n* voorkomt) bij nadruk, vooral na prepositie, gebruikt wordt: *dat boek is van mijn* (oorspr. possessivum). De vorm komt al in het vroege Middelnederlands voor. De possessievorm heeft meer klanksubstantie dan *mij* en is daardoor extra geschikt om als sterke objectsvorm te dienen. Ook kan analogie in het spel zijn: *ons, uw, jouw boek = het boek van ons, u, jou*, daarom ook *mijn boek = het boek van mijn*. Dit *mijn* werd oorspronkelijk niet als problematisch ervaren; het komt bijvoorbeeld voor in een van de vroege sonnetten van Hooft: *gij kwaamt tot mijn* (gezegd tot een rapier). Later is Hooft deze vorm gaan vermijden en is hij in de standaardtaal streng taboe geworden. De Statenvertalers hebben hieraan meegewerkt door in hun aantekeningen te noteren: *numquam mijn ut vulgus loquitur* ‘nooit mijn zoals het volk zegt’. De limburgse vorm is *mich* die in oorsprong de vorm van de accusatief is. De doffe vorm *me* is voor het Vlaams tussen haakjes geplaatst: voor het oude Gents wordt deze doffe vorm (zoals ook andere doffe vormen) niet vermeld. Een doffe vorm (*m'ch, me*) hebben we ook voor het Limburgs en het noordoosten niet genoteerd.

- nom.pl. Voor got. *weis* heeft het Middelnederlands *wī*, ook *wī* met de oude lange vocaal of met verlenging door sterk accent; op de eerste variant gaat de zwakke vorm *we* terug, op de tweede met diftongering *wij* of met lichte noordoostelijke diftongering *wi-j*. Er is weer sprake van wegval van oude *-z*; vgl. ook engels *we*, fri. *wy*, nld. *wi*, terwijl het Hoogduits *wir* heeft met *-r* uit *-z*. Het limburgse *veer* (met reductie *v'r* of *ve*) komt met de hoogduitse vorm overeen. Door subjectspromotie komen in het Zeeuws ook *ons* en *uus* (zie hieronder) als subject voor. In het zuidwesten in een zeer ruime zin van het woord (en enkele keren ook op Veluwe; zie kaart 22) komen pluralisvormen met *-liede* (evt. *-lie, -lui, -leu, -le*) voor. Vergelijk teruggaande op *wijliede*: holl. *wullie* (maar eerder uit *wijlui*), zeeuws/flakkees *wiele/ie* (ook *willie*), antwerps *wolle*, brussels (niet in het schema) *waale*, tussentaal *welle*, noordoostelijk *wileu*. *Wulder* (naast *wilder*) moet gezien de *r* op het eind een oude genitiefvorm zijn: *wilieder*, met ronding; hiernaast komen in het Westvlaams *wieder* en *miender* voor. In Twente en ook elders in het noordoosten is er verschil tussen *wi-j* (includerend) en *wileu* (excluderend); voor het laatste vergelijk *ons soort mensen*. Voor de mnl. spelling <wie>, oostelijk <we> zie par. 2.7.1 hieronder.

Omdat we eerder een genitief op basis van een objectsvorm zouden verwachten (*onslieder*), kan *wulder* enz. ook analogie zijn naar *julder* (zie volgende paragraaf): *jullie:julder = wielie/willie/wullie:x; x = wielder/wilder/wulder*. Met assimilatie uit een vorm als *wielder* is *wieder* te verklaren (vgl. ook *wudder*) terwijl *wiender* een secundaire *n*, mogelijk ter versterking, van een vorm als (*h*)*under* (< *hunlied*) kan hebben overgenomen. Op aanpassing aan *mi* zal wvla. *miender* berusten. Een sterk gereduceerde vorm is zuidoostvlaams *wiə̯r*.

In het Hollands maar ook in zuidelijke dialecten vinden we naast of in plaats van het doffe *we* enclitisch *me*, ontstaan in de enclise: *hebben-we > hebbeme* (met *m* uit *nw*); metanalyse blijkt uit de vorm in rechte volgorde *me hebbe*. Voor ovla. *bakkeme(n)* enz. zie hfdst. 2, 8.2.2 onder punt 4).

- gen.pl. Met got. *unsara* correspondeert het ouderwets of plechtig geworden *onzer* (bijbeltaal: *gedenk onzer*, ook analogisch mnl. *onses*): vgl. onl. *unser*, du. *unser* (osa. *ūsēr* met Ersatzdehnung oftewel compensatorische rekking). In *ons aller* c.q. *beider vriend* is doordat men deze constructie als geheel opvatte, *onzer* door *ons* vervangen; vergelijk het hierboven genoemde *mijn selfs*. De vorm *ons* komt in het latere Middelnederlands naar analogie van de datief of accusatief (of samengetrokken uit *onzes*?) trouwens wel vaker als genitief pluralis voor.

- dat. en acc.pl. Met got. *uns* correspondeert ndl. *ons*. In de Psalmen vinden we in de accusatief naast *uns* het hoogduitse *unsig* (*unsih*); hierin is een extra accusatief-uitgang -ik (vgl. got. *mik* en **þik*) toegevoegd. Een middelnederlandse kustvorm met ingweoonse Ersatzdehnung is *uus* naast *oes* soms met nasalatie (vgl. eng. *us*, fri. *ús*, osa. *ūs*). Dialectisch wordt een dergelijke vorm nog genoemd voor het Westvlaams (in het uiterste zuidwesten ook als *nuus* met n- door metanalyse?), het Zeeuws en hier en daar ook het Noordhollands (Zaanstreek, Marken). Limburgse, zuidkempische en zuidwestvlaamse vormen zonder n (die verspreid ook hier en daar in het noordoosten voorkomen), eveneens dus met een soort Ersatzdehnung, moeten historisch hiervan los gezien worden. Reeds in het westelijke Middelnederlands duikt een vorm *onsliede/lede* op, in de genitief *onslieder*. Zoals al eerder vermeld, hebben deze vormen zich niet kunnen handhaven. Merk op dat naast *ons* geen zwakke vormen voorkomen; wél moet de limburgse nasaalloze vorm in zwak geaccentueerde syllabe ontstaan zijn.

Wat het gebruik van de pluralisvormen betreft kan worden opgemerkt dat ze in plaats van *ik/mij/me* bescheidenheid kunnen uitdrukken (pluralis modestiae); een auteur kan ze om die reden gebruiken, zeker als hij/zij zich met de lezer wil vereenzelvigen. Een biezonder gebruik hebben in *Wij Willem Alexander...* dat te vergelijken is met het in oorsprong hoofse gebruik van *gij* (pluralis reverentiae; zie volgende paragraaf).

5.2.6. PERSONALIA. 2^E PERSOON

(1. vormen, 2. j-vormen, 3. aanspreekvormen gebruik)

5.2.6.1. vormen

sg.	mnl.	stndl.	holl.utr.	zws.	(w)wvla.	vla.	brab.	limb.	n.oost	gr.
1.	du	jij [gij]	jij	ji, joe	gi	gij	gij	doe,dich, dzieë	ie	doe
dof		je [ge]	je	je	je	ge	ge	s-te		s-te
(encl.)		je [ge]	je/ie	je	(d)je	d-e	d-e			
2.	dijns									
3.	di	jou	jou	joe	joe(n)	u, ùù	aa	dich	oe	di
4.	id.	id.	id.	id.	id.	u, ùù	aa	id.	id.	id.
dof		je	je/ie	je	je		ă, ə			
pl.										
1.	ghi	jullie	jullie	julder	julder, gieder	gulder	gullie, golle	geer	ie(leu)	(j)ie
dof				je	je	ge	ge	g'r		
(encl.)	-i				(d)je	d-e	d-e			
2.	uwer	[uwer]								
3.	u	jullie	jullie	julder	julder	ulder	ullie, olle	uch	oe(leu)	joe
4.	id.	id.	id.	id.	id.	id.	id.	id.	id.	id.

dof		je	je	je						

Schema: pronomina 2^e persoon niet-beleefdheid

	onl.	mnsl.	stndl.	holl.utr.	zws.	wvla.	vla..	brab.	limb.	noordoost	gron.
1.		ghi	u	u					geer		ie
2.		uwer									
3.		u	u	u					uch		joe
4.		id.	id.	id.					id.		id.

Schema: pronomina 2^e persoon beleefdheid

- inleidend. Bij de tweede persoon moeten we met twee pronomina rekenen die oorspronkelijk singularis en pluralis waren; in het Gotisch vinden we resp. *þu* en *jūs*. Got. *þu* vinden we volgens verwachting als onl. *thu* en mnsl. *du* terug. Let wel: mnsl. *slaepstu* ‘slaap je’ bevat het pronomen *du*; *u* komt als subjectsvorm in die periode nog niet voor! Got. *jūs* komt in de vocaal niet met *gij/ge*, ook *jij/je* overeen; de wgm. *ī* (later *ei* <*ij*> of met reductie *swja*) moet analogisch doorgedrongen zijn vanuit de 1^e pers.nom.pl. (got. *weis*). In het ingweoonse deel van het Westgermaans is de *-z* op het eind zoals ook in andere gevallen verdwenen (*gi*, *ji*). Terwijl het Gotisch anlautend *j-* heeft wisselen in het Nederlands *j-* en *g-* af waarbij de laatste klank uit de eerste ontstaan moet zijn (Kl. 37.1). Of we de oude *j* nog in *jij/je* mogen aannemen, is een punt van discussie (zie hieronder: par. 2.6.2). Ndl. *jij*, *gij* enz. waren dus in oorsprong pluralis; via het gebruik als beleefdheidsvorm zijn ze ook als singularisvormen in gebruik gekomen. Zie hierover hieronder meer. Taalgeografisch moeten we tweeërlei gebieden onderscheiden: gebieden waarin de oude singularis is blijven bestaan, en gebieden (het grootste deel van het taalgebied omvattend) waarin deze is verdwenen. Dat is gebeurd tegelijk met de erbij behorende werkwoordsvormen (hfdst. 2, 8.2.6a). Overigens is het ook in de behoudende gebieden op z’n retour.

- nom.sg. Zie ook hierboven. Het *du*-pronomen (*doe*, Groningen stad *dou*, met bijpassende objectsvorm *di*, *dich*) vinden we nog in het zuidoosten en het noordoosten terug; zuidoostelijk *dich* (ten westen van de Maas) is de tot subject gepromoveerde objectsvorm (het Hasselts heeft overigens *dzieë*). Het pluralis-pronomen, limburgs *geer*, object *uch*, gronings *jie*, object *joe*, wordt zoals ook in het Middelnederlands het geval was (*ghi* - *u*), niet alleen voor de pluralis maar ook voor de singularis beleefdheid gebruikt. In de enclise (met de mogelijkheid van “pro-drop”) treedt er vaak, bij minder accent, reductie op: vgl. gron. *leufste dat nog?* ‘geloof je dat nog?’, *wat leest doar?* ‘wat lees je daar?’; roermonds *hōbste?* ‘heb je?’.

De niet met *du* enz. corresponderende vormen, oorspronkelijk met *g-* of *j-*: zuidelijk *gij*, westelijk en stndl. *jij* (soms ook zonder diftongering), zijn in oorsprong pluralisvormen. In het noordoosten vinden we (naast soms nog het oude *doe* met varianten en wel bij beleefdheid) *ie* dat op *ji* kan terug gaan; de *j* zal daar bij enclitisch gebruik verdwenen zijn (echter niet na vocaal: *ga-je*) waarna *ie* ook bij vooropplaatsing in gebruik kwam (zie echter ook nu weer par. 2.6.2). Overigens komt er nogal wat klankvariatie voor: het noordoostelijke *ie* nadert naarmate we naar het noorden gaan, een lichte diftong (*i-j*) of zelfs een “echte” diftong (*ei*, *ai*). Een *j*-vorm (hierboven reeds genoemd) vinden we in de stad Groningen en omgeving en op het Hogeland met aansluitend het Westerkwartier: *jei*, *jai* (niet in het schema); is hier *j* bewaard of moeten we westelijke invloed aannemen? Opmerkelijk is dat we een *j*-vorm ook al vroeg in verkeers- en havenplaatsen als Kuinre, Blokzijl, Coevorden vinden, dus plaatsen waarvoor we zeker westelijke invloed kunnen aannemen. Overigens heeft het westelijk deel van Groningen *joe* (niet

in het schema) door subjectspromotie waarmee het aansluit bij het Fries (*jo*). *Joe* vinden we ook in het Goerees en Overflakkees; ook hier moet subjectspromotie in het spel zijn.

Let verder op de doffe vormen: *je*, *ge* (*je* ook in het Westvlaams) verder in het biezonder op het zuidelijke (brabantse) -d-e waarin de middelnederlandse enclitische variant -i (bij *ghi*) voortleeft: *hoordi* ‘hoort gij’ (oorspronkelijk ook preteritum); zie hiervoor, ook voor het quasi-archaïsche *dij*, hfdst. 2 (8.2.2. 6b) en id. (8.3.3.5). Het oostelijke Westvlaams heeft *dje* met palatale klank; zie hiervoor verder par. 2.6.2 hieronder. Voor het oosten van Oost-Vlaanderen annex het zuidwesten van Brabant wordt (niet in het schema) ook -(j)e genoemd na vocaal: *goa(j)e*. In het Hollands en het aangrenzende Utrechts komt naast postverbaal -je onder bepaalde voorwaarden ook -ie voor en wel na labiaal, velair of r: *sliep-ie* ‘sliep je’. *blaff-ie*, *hebb-ie*, *lev-ie*, *komm-ie*, *bakk-ie* *lach-ie*, *legg-ie*, *zing-ie*, *knorr-ie*, ook soms na n of l: *renn-ie*, *will-ie* (minder vaak bij een objectsvorm: *ik gav-ie dat nog* ‘ik gaf je dat nog’). Na een d of t vinden we echter -je: *bied-je*, *laat-je*, meestal ook na vocaal: *ga-je*. (Vergelijk voor eenzelfde verandering diminutiva als *koppie*, *stoffie*, en fra. *garage* dat *garazie* wordt.) Zie voor de relatie tot de enclitische vormen op -i/-ie in de 3^e persoon de volgende paragraaf (2.7.1). Voor het zuidoosten en het noordoosten zijn geen doffe vormen genoteerd; vooral in Drenthe blijkt toch -je mogelijk te zijn. Limburgs *geer*, pluralis maar ook beleefdheidsvorm, is hierboven al genoemd maar zie ook hieronder.

- gen.sg. Blijkens onl. *thīn* (got. *þeina*) heeft mnl. *dijns* een analogische -s. Met *du* is ook *dijns* in onbruik geraakt maar het komt ook in de *doe*-gebieden niet meer voor. Zie verder gen.pl.

- dat./acc.sg. Let weer op de ingweoonse ontwikkeling waarbij het verschil tussen datief en accusatief (vgl. got. *þūs* – *þūk*) ten gunste van de datief is verdwenen; de oude slot-z is verdwenen, anders dan in het Duits: vgl. *dir* met rhotacisme. In het Limburgs is weer de accusatief veralgemeend: *dich* (vgl. du. *dich*). Het noordoosten heeft *di*, *di-j*, drents ook *dei*.

Anders dan de gotische vormen met analogische *ū* vertonen de westgermaanse (nederlandse) het oorspronkelijke *ī*-vocalisme (zie bij de nom.sg.): vgl. ook onl. *thi*, mnl. *di*. De overige vormen zijn weer in oorsprong pluralisvormen (die naast *du* en varianten beleefdheid kunnen uitdrukken): *jou*, *joe(n)*, *u*, *ùù* (uit *ou*), *aa* (id.), *oe* (noordoostelijk ook *ow* of *jow*), limb. *uch* waarvan de j-vormen over het algemeen bij die met subjectsfunctie aansluiten. Over het algemeen: zo komen bijvoorbeeld in het noordoosten de objectsvormen met j verder naar het zuiden voor dan de subjectsvormen met j. Genoemde vormen (met uitzondering van *uch*; zie beneden) moeten teruggaan op owgm. *iu* [iu]: vgl. osa. *iu* (ook gen. *iuwar*); het klankaspect geeft echter problemen. Doorgaans ontwikkelt *iu* zich tot *ie* of *uu*, met diftongering *ui*, maar blijkbaar moeten we aannemen dat in de Auslaut [iu] kon blijven bestaan waaruit in de kustdialecten een stijgende diftong ontstond: westvlaams, zeeuws, gronings *joe*. Hoewel ook *ju* voorkomt c.q. voorkwam, wist de variant met *oe* zich in deze pronominale vorm (vanwege de gevoelswaarde?) te handhaven. In het Hollands deed de *oe* mee met de diftongering: *jou* (zoals in *nou*). In de meer naar binnen gesproken dialecten ontwikkelde zich *oe*, met brabantse diftongering *ou* (zoals in *nou*), die *aa* kan worden, met palatale varianten (*ùù*, *uu*) in het meer oostelijke Vlaams en in een deel van het Zuidhollands. Het Twents heeft *oe* (zoals ook in *noe*) evenals het Gronings: *joe* (dus niet met diftongering zoals in *nou*). In het Middelnederlands werd doorgaans <u> gespeld zoals ook in <nu> en ook wel in <ju>; blijkbaar werd de *uu*, in ieder geval de spelling <u> (die misschien oorspronkelijk nog de oude [u]-klank aangaf) als “beter” beschouwd. Van daaruit is *u* (evenals *nu*) de vorm van de standaardtaal geworden. Westvlaams *joen* zal in oorsprong de possessiefvorm zijn. Doffe vormen zijn *je* (in het Hollands soms *ie* – zie hierboven) of brabants *à*, *ø*; ze worden voor het Gents en voor zuid- of noordoostelijke dialecten niet genoemd.

- pl. algemeen. Zie hierboven voor ook singularis geworden pluralisvormen; soms zoals bijv. stdnl., ook holl., wfri., zeeuws *jij* enz. kunnen ze nog maar alleen singularis zijn.

- nom.pl. Stdnl. en holl. *jullie* gaat terug op een vorm met -lui: *jijlui*, evt. *joului* als gevolg van subjectspromotie. De vorm *jijlui* kwam inderdaad enige tijd voor, bijvoorbeeld in de Camera Obscura, de vorm *joului* vinden we bij Justus van Effen. Er trad reductie op van ei <ij>, evt. ou tot sjwa doordat het accent oorspronkelijk op -lui- lag; later toen het gevoel voor een compositum verdween, versprong dit naar de eerste syllabe. In de variant *jelui* die ook enige tijd voorkwam, is het accent niet versprongen. *Jullie* schijnt een tijd lang enige weerstand te hebben opgeroepen waarvan de oorzaak geweest kan zijn dat het iets excluderends heeft. Vergelijk in dit verband twents excluderend *ieleu*, in tegenstelling tot het juist inkluderende *wileu*. Tegen die achtergrond is misschien het oude discriminerende *jullie is jodenvolk*, met als variant *jullie is gemeenvolk* (fri. *jimme is gemien folk*), te begrijpen: ‘jullie gebruik je tegen een ander, namelijk minderwaardig soort mensen’. Dit heeft uiteindelijk het succes van de vorm niet verhinderd zodat men hem nu ook in noordoostelijke gebieden kan horen (niet in het schema). Voor de tijd rond 1920 wordt vermeld dat hij daar al in “bijkans alle stadjes en andere verkeers-centra” gebruikt wordt. Brab. *gullie* (oostnbr. *gellie*) en (antwerps) *golle* < *gailie* (brussels *gaaile*, niet in het schema) moeten uit vormingen met een zuidelijk -lie(de) plus *gij* verklaard worden; in schrijftaal vinden we dit terug als *gijliede(n)*. Het twentse *ieleu* is hierboven al genoemd. *Julder*, *gulder* (met assimilatie *gudder*), *gieder* zijn in oorsprong genitieven; ze zijn evenals *wulder* (1^e persoon) kenmerkend voor het zuidwesten. Omdat we kunnen verwachten dat dergelijke genitieven eerder van objects- dan van subjectsvormen worden afgeleid, kunnen we in ieder geval de eerste vorm tot *joulieder* leiden. *Gulder*, *gudder*, *gieder* lijken echter in subjectsrichting te wijzen: *gijlieder*, maar we kunnen ook uitgaan van *ulder* (< *oe/oulieder*; zie hieronder) > *udder* met aanpassing aan *gij/gi*. Een secundaire n ter versterking zoals in *miender* (zie bij de 1^e persoon) vinden we in *giender*, *gunder* (niet in het schema). In het Zuidoostvlaams vinden we weer een sterk gereduceerde vorm: *gùar*. Bijpassende doffe vormen worden niet voor alle regio’s vermeld maar vgl. bijv. zeeuws *je kunne bluve slaepe* ‘je kunnen blijven slapen’, ook (niet in het schema) wfri. *moide*, wul *je effies stil weze* ‘meiden, willen jullie even stil zijn’.

Het is niet altijd duidelijk of we van het meer zuidelijke -*liede* of van het meer noordelijke -*lu(i)de* moeten uitgaan. Zo kan *jullie* teruggaan op een vorming met -*liede* maar ook een vorming met -*luide*, ouder -*lude* is mogelijk (telkens met d-syncope): *jijlui*, ouder *jilu*, wordt dan met reductie in de eerste syllabe tot *jullu(i)* en na accentverspringing tot *jullə* dat met -ie als plusfoneem (zie Kl. 17.3) *jullie* wordt. Gaan we uit van -lie, dan is de -ie van *jullie* in ieder geval geen probleem. Omdat *jullie* in oorsprong een hollandse vorm lijkt te zijn, moet aan de verklaring uit een vorm met -lui de voorkeur gegeven worden. Ook kunnen we van *joulu(i)* uitgaan dat via *jollu(i)* en *jolle* tot (noord)holl. *jollie* (katwijkse *jòllie*) wordt; door promotie komt deze vorm dan ook als subject voor. Als we ook *jullie* uit *joului* zouden afleiden, dan zou ook dit een geval van subjectspromotie zijn; tegen deze afleiding kan pleiten dat *jullie* in de standaardtaal geaccepteerd is terwijl andere gepromoveerde subjecten dat niet zijn. Een vorm zonder accentverspringing en verdere reductie in de eerste syllabe is het nu in onbruik geraakte *jelui*; een vroegere hollandse vorm was *juilie* dat blijkbaar met de diftongering heeft meegedaan (*jùlie* > *juulie* > *juilie*).

Het limburgse *geer* heeft g- uit j- en -r uit -z < *jīz (du. *ihr*) die zoals al vaker opgemerkt in het ingweoonse deel van het Westgermaans is verdwenen. Let op het ontbreken van j- in du. *ihr* zoals ook in *euer*, *euch* (z ie beneden).

- gen.pl. De vorm *uwer* (osa. *iuwar*) is praktisch in onbruik geraakt; hetzelfde geldt voor *jouwer* dat aansluit bij *jou*. In het Middelnederlands kwam daarnaast *uwes* voor; *uwer* lijkt in deze fase

vooral partitieve genitief te zijn en verder vooral voor de pluralis gebruikt te worden. Een gen.pl.-vorm komt nog wel voor in *u aller* en *u beider* (analoog aan datief en accusatief); uit een spelling <uw> valt af te leiden dat men het gevoel voor het personale is kwijtgeraakt. In het parallelle *ons aller/beider* kan *ons* gemakkelijk als zodanig opgevat worden. Wat vreemd klinkt *jullie beider*, in ieder geval *jullie aller*: de “deftige” genitief spoort niet erg met het wat informele *jullie*. De vorm *uwes* kan voortleven in *uws gelijke* maar dit kan ook analoog aan *mijns* en *zijns gelijke* gevormd zijn.

- dat.acc.pl. *Julder*, oorspronkelijk genitief, moet op *joelieder* teruggaan, *ulder* op *oe/oulieder*, *ulle/olle* op *oe/oulie* (vgl. ook brussels *aaile*, niet in het schema), *jullie* (vgl. hierboven) op *joului*. Het Zuidoostvlaams heeft een sterk gereduceerd *ûar* (niet in het schema). Voor het noordoosten noemen we *oe(leu)*. Het Hoogduits heeft in de accusatief aan [iu] de accusatief-markeerder -ik toegevoegd: *iuwik* > *euch*; later is dat ook datiefvorm geworden. Vergelijk limburgs *uch* dat eveneens ook datief is geworden. De verhouding tot got. *izwis* is problematisch. Als doffe vorm kon *je* niet alleen naast *jij/jou* maar ook naast *jullie* blijven functioneren: vgl. *jullie moeten je schamen*, maar doffe vormen worden niet voor alle regio's vermeld.

- Beleefdheidsvorm. In het Middelnederlands kwam het meervoud ook in gebruik als beleefdheidsvorm. Zie hiervoor verder hieronder. Zoals hierboven reeds opgemerkt vinden we dit systeem nog in het Limburgs terug: *geer/uch* is zowel algemeen pluralis als ‘beleefdheid’. Ook het groningse *ie/joe* is tweewaardig. In de standaardtaal vinden we nu in alle functies *u* en onder invloed daarvan ook in het Hollands/Utrechts en verspreid in andere regio's. Zie ook voor het ontstaan van *u* hieronder. Het zuidwesten in ruimere zin en het noordoosten (behalve dus Groningen) kennen de tegenstelling ‘beleefdheid’ – ‘niet beleefdheid’ niet. Aan het gebruik van *ie/joe* ten opzichte van *doe/di* in het noordoosten wordt hieronder een aparte paragraaf gewijd.

5.2.6.2. j-vormen

Een bekend probleem betreft de oorsprong van de j-vormen *jij*, *je*: gaan deze rechtstreeks op de oudwestgermaanse vormen terug of zijn ze pas na de Middeleeuwen of op z'n vroegst op het eind daarvan in de enclise ontstaan? Het probleem is dat afgezien van enkele objectsvormen met j: *ju*, *jou*, j-vormen in het Middelnederlands ontbreken. Het probleem betreft dan vooral de kustgebieden waarin j-vormen juist nu gebruikelijk zijn, zij het in het Westvlaams alleen als doffe vorm. Voor Oost-Vlaanderen en Brabant bestaat het probleem niet omdat daar in allerlei varianten *gij/ge/u* gebruikt wordt; hierin moet de g (vgl. de gotische vorm *jūs*) wel tot een oudere j herleid worden.

Een oude (eerste) oplossing houdt in dat j-vormen wel degelijk in de middeleeuwse kustdialecten voorkwamen maar dat ze om welke reden dan ook niet in de teksten te voorschijn komen.

Werden ze onder invloed van de zuidelijke g-vormen als te informeel ervaren? Of kan (soms) achter een <gi>-spelling, in plaats van <ghi>, een uitspraak met j schuilgaan? Hoe dan ook, de vraag is hoeveel gewicht we aan de schriftelijke evidentie mogen toekennen. Een zwakke stee in de oude oplossing is dat in eerste instantie enclitisch *je* in de teksten verschijnt, namelijk in de tweede helft van de 14^e eeuw. Dat pleit sterk voor de tweede (later voorgestelde) oplossing, namelijk dat het j-pronomen in de enclise is geboren. De ontwikkeling kunnen we ons als volgt voorstellen: *wildi* (met -i als enclitische variant van *ghi*) > *wildji* > *wilji* of *wilje* (buiten de enclise: *ghi wild* > *wilt* met Auslautverscherping), met een steeds verder gaande palatalisatie (mouillering). Vergelijk nog de overgangsvorm -dzje in het Kortrijks (West-Vlaanderen). Vanuit

de enclise komt de j-vorm (-*ji*, -*je* > *jij*, *je*) ook vóór het werkwoord terecht. Ook dit is iets wat we ons goed kunnen voorstellen: vgl. *me* 1^e pers.pl. (zie par. 2.5 dit hoofdstuk). Dat dit in een later stadium gebeurt, vindt steun in de tekstoverlevering waarin dus eerst de enclitische j-vormen opduiken. Het mooie van deze verklaring is dat meteen ook verklaard is dat het werkwoord de slot-t mist wanneer er *je* of *jij* volgt: vgl. *je/jij komt* naast *komje/-jij*. Ook voor noordoostelijk *ie* wordt wel in deze richting gedacht: ontstaan in enclise uit een g-vorm (vgl. *osa. gi*) en daarna ook een doordringen in de plaats vóór de persoonsvorm.

Als een bezwaar van de tweede verklaring kan echter genoemd worden dat de historische samenhang met de ingweoonse j-vormen in subjectsfunctie (vgl. ouder eng. *ye*) is verbroken. En dat niet alleen: ook het verband met de hierboven genoemde objectsvormen *ju*, vooral in hollandse handschriften, en *jou* in de westvlaamse Walewein (het possessief *jouw* wordt voor het Middelnederlands niet vermeld). We zouden dus voor de kustgebieden een sterke invloed van de zuidelijke g-vormen moeten aannemen of moeten aannemen dat j- ook in de genoemde gebieden in g- kon veranderen (waarop dan in de enclise mouillering kon volgen). Het ontbreken van de slot-t kan ook bij de oudere oplossing verklaard worden: ook naast *ji wilt* kunnen we *wildi* (< *wildji*) aannemen met palatalisering van d tot j. Voor het gegeven dat *ji/je* het eerst in de enclise opduikt, kan de verklaring zijn dat hij daar gemakkelijker aan de aandacht ontsnapt en dus eerder in geschrifte te voorschijn zal voorkomen. Het voordeel van deze oplossing is dat de objectsvormen met j *niet* in de lucht komen te hangen; er is in ieder geval historisch gezien continuïteit: de oude j-vormen zijn niet eerst verdwenen om later, vanuit de enclise, weer terug te komen. De vraag is ook of indien het g-pronomen in Holland inheems was, het zich zo gemakkelijk (in gesproken taal) heeft laten wegpromoveren. In de tweede helft van de 17^e eeuw moet dat dan in ieder geval een feit geweest zijn: het Afrikaans (na de stichting van de Kaapkolonie in 1652 ontstaan) heeft alleen de j-vormen. Dat de objectsvormen met j- druk gebruikt moeten zijn, blijkt uit 17^e-eeuwse kluchten waarin we hier en daar een objectsvorm als *ju(w)* aantreffen die als een compromis tussen (schrijftalig) *u* en (spreektaalig) *je/jou* kan worden begrepen.

Maar misschien hebben beide partijen gelijk. Voor het zuidelijke Hollands kunnen eventueel als gevolg van brabantse invloed g-vormen naast j-vormen worden aangenomen; ze kunnen gezien hun herkomst een zeker prestige hebben genoten. Voor het noordelijke Hollands lijken gesproken g-vormen echter minder waarschijnlijk. Voor het Westvlaams (en ook voor het Zeeuws?) is het aannemelijk te maken dat *gi* daar al oud is; daarvoor kan dus aan de tweede oplossing gedacht worden. De g-vorm – we zouden aan de kust een j-vorm verwachten – kan daar op oude oostelijke invloed berusten. Overigens moet bij alles bedacht worden dat g en j vóór een palatale vocaal fonetisch dicht bij elkaar staan en ook gemakkelijk in elkaar over kunnen gaan door respectievelijk verzwakking en versterking (vgl. Kl. 37.1). We kunnen dit zeker aannemen voor de kustgebieden met hun tendens tot palatalisatie terwijl meer naar binnen de g- gemakkelijker zijn sterke uitspraak kon behouden. Voor het Oudfries wordt *gī* genoemd naast *jī* en *ī*, voor het Oudengels *gǣ/gē* naast hedendaags ar52.chäisch eng. *ye*. Voor de kustgebieden zouden we derhalve kunnen aannemen dat zowel g- als j-vormen voorkwamen (met een gering fonetisch verschil) en dat de ontwikkeling in de enclise de j-vormen heeft versterkt.

Na vocaal geldt overigens ontstaan van -*je* ook voor een westelijk deel van Oost-Vlaanderen, waarin de j later volgens een voor dat gebied geldende klankwet gesyncopeerd is (vgl. Kl. 33.6) > *ga-e*, en voor een

zuidoostelijk deel van genoemde provincie annex het zuidwesten van Brabant, waarin we *ga-je* vinden. Beide vormen zijn niet in het overzicht opgenomen. Laatstgenoemd gebied is trouwens in het algemeen door moullering gekenmerkt (Kl. 34.7). Er zijn aanwijzingen in de vorm van relictten dat een tendens tot moullering oorspronkelijk in een ruimer gebied voorkwam maar dat deze als gevolg van verdoffing van de *i* later weer ongedaan gemaakt is. Dat zou ook voor het brabantse -de kunnen gelden. Zo'n relict (ten oosten van de tegenwoordige moulleringszone) is *goi-de* waarin bij de regressie de moulleringsfactor op de voorafgaande vocaal is overgebracht; daaruit moet het ook voorkomende *gù-de* door een soort Umlaut ontstaan zijn.

5.2.6.3. aanspreekvormen gebruik

(1. inleiding, 2. Nederlands algemeen, 3. ondergang van *du*, 4. vanaf de 17^e eeuw, 5. Zuiden, 6. Noordoosten, 7. recente ontwikkelingen, 8. samenvatting)

5.2.6.3 (1) inleiding.

Aanspreekvormen zijn er in verschillende soorten: pronomina personalia (waarbij de possessiva zich aansluiten), voor- en achternamen en titels. Hier beperken we ons uiteraard voornamelijk tot de personalia. In veel gevallen (het Engels is met *you* een uitzondering) speelt bij het gebruik ervan beleefdheid een rol. “Beleefdheid” heeft twee aspecten: er kan sprake zijn van een verticale afstand (respect) en/of er kan sprake zijn van een horizontale afstand (vertrouwelijkheid). Men gebruikt de beleefdheidsvorm tegen een ander die duidelijk hoger staat of tegenover iemand met wie men niet vertrouwd is, de niet-beleefdheidsvorm tegenover iemand die lager staat of op gelijk niveau of tegenover iemand met wie men vertrouwd is. In sociolinguïstische termen spreekt men wel in termen van *status* (*power*) en *solidariteit*. Ook de formaliteit van de situatie kan een rol spelen: bij een plechtigheid spreekt men anders dan in een gesprek thuis. Parallel aan het gebruik van aanspreekvormen loopt het gebruik van de erbij passende possessiva: wie het personale *u* tegen iemand gebruikt, gebruikt ook *uw*. Hieronder zal dit niet steeds worden herhaald.

Belangrijk begrip in de theorie van de aanspreekvormen is dus ‘beleefdheid’. Beleefdheid houdt in dat we rekening houden met het “gezicht” (*face*) van de ander. Een direct bevel als “ga zitten en hou je mond” kan in een bepaalde context onbeleefd zijn, gezichts-bedreigend (*a face threatening act*); gezichts-reddend (*face saving*) is bijv. “dames en heren, zou ik u mogen verzoeken te gaan zitten en de nodige stilte in acht te nemen?” Sterk “reddend” zijn indirecte verzoeken als “ik zou graag wat zout willen hebben” als men bedoelt dat een ander dat je aanreikt. Beleefdheid reikt overigens verder dan het doen van verzoeken; zo zal men zich in het algemeen niet te informeel uitdrukken als men met of in het bijzijn van de koning spreekt: men zegt “ik ben erg nat geworden” en niet “ik ben zeiknat geworden”, een kwestie van respectvol taalgebruik. In een taal als het Koreaans is dat anders dan in het Nederland sterk gesystematiseerd; daarin kan ‘het regent’ afhankelijk van de relatie van spreker en geadresseerde, op zeven manieren worden uitgedrukt. Ook het spreken over iemand kan respectvol zijn: zo kan men de koning ook als hij er niet bij is, aanduiden als *Zijne Majesteit* en zijn vrouw als *zijn gemalin*. Bekend is ook, van de religieuze sfeer, het eerbiedig spreken niet alleen tegen God maar ook over God. Dat kan ook in de spelling tot uiting komen: God is niet <hij> maar <Hij>.

Voor de geschiedenis van de aanspreekvormen kan van tweeërlei bronnen gebruik gemaakt worden: van teksten en van observaties bij oude grammatici. Bij de teksten kan het probleem zijn hoe we bepaalde spellingen moeten interpreteren; uiteraard kunnen we dankbaar gebruik maken van kluchten en egodocumenten als bijvoorbeeld persoonlijke brieven omdat we mogen aannemen dat die het dichtst de gesproken taal naderen. Bij de oude grammatici past een zekere

voorzichtigheid omdat die de neiging kunnen hebben om naar de taalwerkelijkheid vanuit een normatief standpunt te kijken.

Er zijn grofweg twee manieren waarop beleefde aanspreekvormen ontstaan. De eerste manier is dat pluralisvormen ook voor de singularis worden gebruikt. Dit is zowel in het Latijn als in het Frans gebeurd: *vos* en *vous* zijn van pluralisvorm mede beleefdheidsvorm geworden. Op basis van deze vormen wordt wel van het zogeheten T/V-systeem: *tu – vos*, *tu – vous*, gesproken. Voor de oorsprong moeten we wel aan de hoofse en diplomatieke sfeer denken: een gezant werd met V aangesproken omdat hij een volk vertegenwoordigde; om een soortgelijke reden sprak men ook de vorst zo aan. De vorst kon op die manier dan ook naar zichzelf verwijzen. In ieder geval is deze wijze van ontstaan een heel gewoon verschijnsel. Vergelijk behalve het Latijn en het Frans en andere romaanse talen ook nog slavische talen als het Tsjechisch en het Russisch. Een andere manier waarop beleefdheidsvormen kunnen ontstaan is uit indirecte aansprekingen: vergelijk “kan ik iets voor meneer doen?” Zo hebben het poolse *pan* ‘meneer’ en *pani* ‘mevrouw’ ook de waarde van ‘u’ gekregen; een 3^e persoon is hiermee in feite 2^e persoon geworden. Vergelijk op dezelfde manier in het (niet-indo-europese) Hongaars: *úr* ‘heer’ en *asszony* ‘vrouw’ die beide ook ‘u’ kunnen betekenen. In het duitse “möchten Sie vielleicht eine Tasse Kaffee”, dat ook tot een persoon in de singularis gericht kan worden, vinden we beide mogelijkheden gecombineerd: *Sie* is 3^e persoon en in oorsprong pluralis. De als voorbeeld gegeven zin moet begrepen worden tegen de achtergrond van “möchten die Herren enz.”.

5.2.6.3 (2) Nederlands algemeen.

Oorspronkelijk, bijvoorbeeld nog in het Gotisch, werd het d-pronomen (gotisch *þū*) voor de singularis en het j-pronomen (*jūs*) voor de pluralis gebruikt. Ook in het Middelnederlands kwam een tweewaardig systeem voor maar met een andere taakverdeling: *du/di* als singularis niet-beleefdheid en *ghi/u* als singularis beleefdheid plus pluralis algemeen. Dit systeem, een voorbeeld van het T/V-systeem (zie hierboven), is zeker onder invloed van het Latijn dan wel het Frans ontstaan. Zoals we hieronder zullen zien, ontstaat later in het Nederlands een nieuwe beleefdheidsvorm via zo’n indirecte weg, nl. (o.a.) *Uwe Edelheid*. Het ontstaan van *u* ook als subject moet daarmee verband houden. Omdat van genoemde aanspreking een voornaamwoord van de 2^e persoon deel uitmaakt (*uwe*), is dit ook wel een half-directe aanspreekvorm genoemd. We zullen dit onderscheid verder niet in acht nemen. Dat men de indirecte manier extra beleefd vond, blijkt uit wat Lambert ten Kate opmerkt: hij vond het beleefder wanneer men zei: “heeft mijn heer dat verricht?” dan wanneer men zei: “mijn heer, hebt gij dat verricht?”. Zeker in de dialectsfeer kan men de indirecte manier nog wel horen. Hieronder zullen we de veranderingen in het nederlandse systeem verder uitwerken.

5.2.6.3 (3) ondergang van du

In de loop van de Middeleeuwen raakte, afgezien van gebieden in het oosten, het pronomen *du* in onbruik. De middelnederlandse teksten laten vaak al een verwarrend beeld zien: wanneer *du*, wanneer *ghi*? Het conservatiefst zijn moralistische en op de Bijbel geïnspireerde geschriften; ook God kon lang met *du* worden aangesproken. In de 16^e eeuw maar in het zuiden al wel eerder is de ondergang wel een feit. Verder ontstond er een nieuwe beleefdheidsvorm: *u*, welke vorm dus nu ook subjectsfunctie kon hebben. Waarschijnlijk heeft de ondergang van *du* pragmatische

oorzaken gehad. In eerste instantie werd *ghi/u* gebruikt tegen mensen van hogere stand, later ook door leden van de hogere standen tegenover elkaar om wederzijds respect uit te drukken, terwijl de lagere standen (boeren en dorpelingen) *du* tegen elkaar bleven zeggen. Hierdoor raakte het gebruik van *du* met “lagere” associaties besmet, met als gevolg dat het steeds meer, ook door de lagere standen (om te beginnen de burgers maar zoals uit de Ferguut blijkt: ook boeren), vermeden werd. Er volgde een fase waarin *u* en *ghij* in teksten en soms zelfs in zinnen door elkaar heen gebruikt konden worden: het getal (singularis, dus *du*) en de beleefdheidsdimensie (dus *ghi*) stredden om de voorrang. Ook kon een enkel *du* of een enkel *ghi* bij verder *ghi* resp. *du* signaalfunctie hebben: “ik beschouw je als vriend” c.q. “ik heb respect voor u”. Op den duur werd *du* vooral nog in de vocatief gebruikt en wel om minachting of verontwaardiging uit te drukken, bijv. wanneer men iemand uitschold: *du reeckel*; in oostelijke dialecten kan c.q. kon men dit nog terugvinden, bijvoorbeeld voor Apeldoorn: *vot toe lilleke hond*. In feite bezweek *ghi* als beleefdheidsvorm dus onder zijn succes: als er nog maar één pronomen overblijft, kan dat moeilijk nog als zodanig functioneren.

De poging van Marnix van Sint Aldegonde (16e eeuw) om *du* in ere te herstellen mislukte; hij vond het gebruik van *gij* enz. voor de singularis “pluymstrijckinge”. Hij zelf gebruikte *du* in zijn psalmvertaling als aanspreking van God: het paste bij het “eenvoudich enckel wezen” dat God was. Blijkbaar was *du* toen al zo ongebruikelijk geworden dat pejoratieve connotaties geen rol meer speelden. Volgens de grammaticus De Hubert echter voegde Marnix zich met zijn keuze aan de kant van het gewone volk. Het was vanwege Marnix’ keuze voor *du* dat men in de calvinistische diensten liever de vertaling van Datheen gebruikte hoewel die in literair opzicht bij die van Marnix ten achter stond. Ook de Statenvertalers lieten *du* vallen en dat kan ertoe bijgedragen hebben dat het definitief in onbruik raakte (hoewel Constantijn Huygens het nog in het gebed gebruikte). Grammatici als Anthonis de Hubert en Samuel Ampzing (17^e eeuw) keurden het af “om de hardicheyd des gevolgs wille die het in de by-gevoegde werk-woorden veroorsaect”. Ze doelen hier op de blijkbaar voor hen onaangename vervoeging (met vormen op –s of –st) die het oproept. Het gaat hier echter om bewuste standaardisering; het is de vraag of “de hardigheid van het gevolg” ook in het spontane taalgebruik een rol gespeeld heeft. Is het wel zo waarschijnlijk dat *du* vanwege de nogal idiosyncratische persoonsvorm in onbruik is geraakt? Of is het omgekeerde waarschijnlijker: *du* verdwijnt en daarmee ook de erbij behorende vervoeging? Maar er waren nog in de 17^e eeuw grammatici die voor *du* kozen, zo Allard Kók in zijn grammatica van 1649.

De hier boven gegeven sociolinguïstische verklaring roept echter vragen op: zowel in het Frans als in het Duits wisten *tu* resp. *du* zich in intieme relaties (ook in het gebed) te handhaven. Mogelijk moeten we voor de nederlandstalige situatie ook denken aan een sterk opkomende stedelijke cultuur nu juist in de Nederlanden. De zelfbewust wordende burgers spiegelden zich in hun omgangsvormen aan de adel wat het gebruik van *ghi* versterkt kan hebben. Een soortgelijke verandering heeft zich in het Engels voorgedaan: het met *du/di* overeenkomende *thou/thee* verdween behalve in dialecten en in plechtige taal. Ter verklaring kan zoals hierboven aangegeven ook aan de nogal idiosyncratische persoonsvorm, op –s(t), gedacht worden, een vorm die ook verwarring kon geven: behoort de t in *maakstu* tot het werkwoord of tot het pronomen? Vergelijk echter wat hierboven (in verband met de 17^e-eeuwse grammatici) is opgemerkt, en vergelijk het Duits waarin ondanks de –s(t)-uitgang *du* rustig bleef bestaan. Verder kan ter verklaring aan het sterk wisselende karakter van de persoonsvorm gedacht worden: –es, –est, –este, later ook –(e)t; de variatie was echter sterk regionaal bepaald (–(e)t is duidelijk zuidbrabants) en viel dus eigenlijk wel mee.

Trouwens, als de uitgang -(e)t ontstaat, is het probleem opgelost omdat de 2^e persoon singularis en pluralis dan qua uitgang gelijk opgaan; *du* hoefde dan niet meer te verdwijnen. Op invloed van de werkwoordsvervoeging kan echter toch wijzen dat de objectsvorm *di*, die niet door het werkwoord geregeerd werd, pas twee eeuwen na de subjectsvorm verdwijnt. Deze vorm was door zijn vocaal echter minder afwijkend van *ghi* dan de objectsvorm *du* wat gemaakt kan hebben dat hij langer behouden bleef.

5.2.6.3 (4) *vanaf de 17e eeuw*

1. indirecte aanspreekvormen, 2. ontstaan van *u*-beleefdheid)

5.2.6.3 (4.1) *indirecte aanspreekvormen*

Aan het begin van de Nieuwe Tijd bestond er dus tijdelijk nog maar één algemeen pronomen: zuidelijk, ten dele wellicht ook hollands *gij/u* (*gij* intussen met diftongering), (noord)westelijk *jij/jou*, met als zwakke varianten *ge* en *je*. *Gij/u* bleef ook in Holland in schrijftaal en als plechtige vorm nog tot in de 20e eeuw in gebruik. In de hollandse kluchtentaal, waarvan we mogen aannemen dat ze tamelijk dicht de gesproken taal naderde, heerst verwarring: we vinden er *ghy*, *gy*, *ge* en (meestal in de enclise) *jij*, *je*, met daarbij als verbogen vormen *jou*, *je*. Langzamerhand ontstond er onder de hollandse regenten de behoefte aan een nieuwe beleefdheidsvorm. Zo kwam als indirecte aanspreekvorm *Uwe Edelheid* plus varianten (*U Edele*, *Uwe Prinselijke Excellentie*, *Uwe Edele Hoogmogendheden*) naast overigens *Uwe Liefde* in gebruik, het eerst in brieven, later ook gesproken, in de hoofse omgang. Wat onvriendelijk gezegd is het een kwestie van deftig-doenerij; de 18^e-eeuwse auteur Justus van Effen dreef er in zijn *De Hollandsche Spectator* (1732) de spot mee: “In onze brieven maken wy onze gantsche Natie tot Edelluiden, en wy spreken noit met de menschen zelfs, maar altyt met haar Edelheid”. Deze woordgroepen konden als subject zowel als object gebruikt worden en in genitiefvorm als possessivum (bijv. *Uwer Edelheid*). Voor *Uwe Edelheid* (*U Edele*) ontstond de afkorting *UE* (eveneens met varianten, o.a. *UEE* voor *Uwe Edelheden*), het eerst weer in de brieven, later ook uitgesproken als *Uwée*. Voor *Uwe Liefde* raakte de afkorting *UL* in gebruik (maar wel nooit als *ul* uitgesproken). De uitspraak *uwée* kunnen we bijvoorbeeld afleiden uit een jambische versregel bij Constantijn Huygens (uit *Batave Tempe*, 1621) waarin hij een haagse jonker sprekend invoert: “quitteert UE la cour?” ‘verlaat U het hof?’. Later kon het accent ook op de eerste syllabe vallen: *úwee* (zoals heden ten dage in plaats van *EO* ‘Evangelische Omroep’ ook wel *EO* geaccentueerd wordt). Hierdoor werd ook een uitspraak als *uwə* mogelijk die echter nooit heel erg prestigieus geweest is, in ieder geval wél in de kluchtentaal maar niet in de overige geschreven taal opduikt. Een andere mogelijkheid is dat *Uwe* elliptisch uit *Uwe Edelheid* enz. is ontstaan. Van de genoemde varianten was in brieven, het blijkbaar minder prestigieuze, *UL* op het eind van de 18e eeuw sterk op z’n retour in tegenstelling tot *UE* dat in gebruik toenam.

Uwée is een oud voorbeeld van een letterwoord. Letterwoorden zijn in hedendaagse taal zeer gebruikelijk: vgl. voor de beide types die er zijn, *AVRO* en *VPRO*. In het eerste voorbeeld worden de letters aaneen uitgesproken: *avro*, in het tweede apart: *veepeeëro*. Het is moeilijk uit te maken tot welk type *Uwée* behoorde: sprak men uit [yē] of [ywē]? Een spelling met <w> wijst uiteraard op de laatste uitspraak.

Het ontstaan van de nieuwe beleefdheidsvormen had tot gevolg dat *jij/jou/je* van algemeen pronomen tot niet-beleefdheidsvorm werd. Het duurde afgezien van de kluchten en van

persoonlijke brieven geruime tijd voordat de j-vormen ook op papier gebruikt werden. Vooral met de sterke vormen (*jij* en nog meer *jou*) kon men moeite hebben; Ten Kate houdt trouwens ook moeite met *je* na prepositie. Er was ook verschil in naamval: naast *gy* ook *jy*, *je*, maar als objectsvorm meestal *u*. Oorspronkelijk functioneerde het j- evenals het g-pronomen ook als pluralis, totdat de nieuwe liede-combinaties *jijlui*, *jelui* (sedert de 17^e eeuw), *jullie* (sedert de 17^e maar vooral 18^e eeuw) in gebruik kwamen, naast het formele *gij/ulieden*. Dat *jij* (naast *jou*) oorspronkelijk ook pluralis was, blijkt bijv. uit 17^e-eeuws holl. *jij boeven*; de toevoeging *boeven* maakt duidelijk dat we *jij* als pluralis moeten opvatten. Een 18^e-eeuws voorbeeld is *je leeft als muzikanten* (Weyerman). En vergelijk nog het westfries waarin *je* in plaats van *jullie* gebruikt kan worden: vgl. *moide, wul je effies stil weze* ‘meiden, willen jullie even stil zijn’, een gebruik dat ook van het Zeeuws bekend is. Net als *jij/je* werden ook vormen als *jelui* en *jullie* lange tijd uit de geschreven taal (met uitzondering uiteraard van de kluchtentaal) geweerd en in de grammatica’s doodgezwegen. *Jelui* heeft het tegen het blijkbaar meer populaire *jullie* moeten afleggen.

5.2.6.3 (4.2) ontstaan van u-beleefdheid

Naar analogie van *UE* komt ook *u* als subjectsvorm in gebruik. We kunnen daarvoor aan de volgende proportionele analogie denken: *UE* (subject) : *UE* (object) = x (subject) : u (object); subject = u. Theoretisch had ook *ghi* gegeneraliseerd kunnen worden; *u* sloot echter in vorm beter bij *UE* aan. Overigens kan in lagere sociale groepen *u* ook door subjectspromotie ontstaan zijn. Merk op dat *u* zowel pluralis als singularis is maar altijd de werkwoordsvorm in de singularis bij zich heeft. Bekend zijn twee vroege voorbeelden uit de 17^e-eeuw bij Maria van Reigersberch, de vrouw van Hugo de Groot: *u sult hoope ick een wijf hebben voor mijne wederkompste* (1624), *ick hoope u zijn geldt wel sonder verlies krigen sal* (1629). In de eerste brief is haar broer de geadresseerde, in de tweede haar man, beiden mensen dus die haar na stonden. In ieder geval bij minder geletterden was het toen en ook later heel gewoon om in een brief zelfs aan bloedverwanten het beleefdheidspronomen te gebruiken. Opmerkelijk is dat in deze beide zinnen de persoonsvorm wisselt, de ene keer *sult* (een 2^e persoon), de andere keer *sal* (een 3^e persoon). Dit weerspiegelt treffend de dubbele oorsprong van het beleefde *u*-subject: zowel het pronomen *u* (2^e persoon) als *Uwe Edelheid* (3^e persoon) hebben aan de wieg ervan gestaan. Dat *UE* in oorsprong een derde persoon is, blijkt in 17^e eeuwse teksten uit de pronominale verwijzingen; er wordt namelijk naar verwezen met *zij* en *haar* (*edelheid* is immers femininum!). Vergelijk uit een brief van Hooft aan Constantijn Huygens: “wij hebben...gehaect nae de eere van Uwer Ed.gestr. (= gestrengheid) jeghenwoordigheit. Zoo dezelve, nevens *haer* liefste gezelschap, ons alhier gebeuren moght, zouden (wij) trachten, *haer* met lughtiger.. redenen t’onderhouden” (cursivering toegevoegd). In deze zin verwijst *haer*, de eerste keer als possessivum, de tweede keer als personale, naar *Uwer Ed.gestrengheit*, een feminien woord. In modern Nederlands wordt de vertaling achtereenvolgens *uw* en *u*. Dat *UE* aanwezig geweest is bij de geboorte van *u*-subject blijkt nog altijd uit de erbij gebruikte werkwoorden. Zo is naast *u bent u is* mogelijk en naast *u hebt u heeft*, zo ook naast *u kunt u kan*, naast *u zult u zal*, naast *u wilt u wil*. Vergelijk verder *u heeft zich vergist* naast *u hebt u vergist* en liever *heeft*, eventueel *hebt u zich vergist?* in plaats van *hebt u u vergist?*. In het begin van de 20^e eeuw kon het ook zijn: *herinnert u je nog?* Ook wanneer men *u*-subject op de een of andere manier rechtstreeks uit *u*-object wil verklaren, dan kan men er niet omheen dat *UE* op z’n minst van invloed is geweest. Trouwens: alleen de steun

van *UE* kan verklaren dat een objectsvorm tot subjectsvorm werd verheven: in de standaardisering is men afkerig van subjectspromotie (denk aan de aversie van *hun* subject), in het algemeen van het wegvallen van onderscheidingen.

In de correspondentie tussen leden van de hogere klasse het *gij/u*-systeem werd tot op zekere hoogte vervangen door het *UE*-systeem; de geadresseerde is in verhouding tot de schrijver van gelijke status of heeft een hogere status. Het *gij*-systeem bleef in gebruik als de geadresseerde een lagere status had zoals blijkt uit een brief van Prins Maurits aan P.C. Hooft of uit de brieven van Maia van Reigersberch aan haar zonen. In de 17^e- en 18^e-eeuwse brieven uit het corpus *Brieven als Buit* (zie Kl. 14.6), resp. van rond 1670 en rond 1780, verschijnt de *j*-vorm meestal als ze door vrouwen of lager-geplaatsten geschreven zijn; gebrek aan schrijvervaring kan hierin een rol gespeeld hebben. Ook het gebruik van *gij* (dit geldt echter niet van *u*) komt vooral bij vrouwen of lager geplaatsten voor; mannen en hoger-geplaatsten geven de voorkeur aan vormen als *UE*. Verder is de aard van de geadresseerde van invloed: *UE*. wordt meer gebruikt als deze een hoge status heeft of wanneer er van een afstandelijke relatie sprake is; anders wordt *gij* gebruikt. Overigens is het opmerkelijk hoe frequent de indirecte aanspreekvormen in de 17e en 18e eeuw zijn, óók in privé-brieven en hoe er in laatstgenoemde eeuw (maar niet in de laagste sociale klasse) zelfs sprake is van een toename. De schrijf-modus (eng. *mode*) nodigt daar blijkbaar toe uit; er is dan ook eerder sprake van conventie dan van “beleefdheid”. We zien ook dat *UL*, dat te conventioneel geworden is, steeds minder gebruikt wordt en plaats maakt voor *UE*. Bij sommige briefschrijvers vinden we dan als tijdelijke overgangsvorm het blijkbaar uit de gesproken taal overgenomen *u*; *UE* ervoer men blijkbaar als te deftig voor privé-brieven. Dit proces begint in de 17e eeuw bij de mannen van de hoogste klasse en herhaalt zich in de 18e eeuw op dezelfde manier bij de laagste klasse.

Eind-18e-eeuwse brieven laten zien dat *UE* nog zeer populair was; *gij/u* werd meer gebruikt door de lagere klasse en door jongeren. Het gebruik door de jongeren kan er als een voorteken van beschouwd worden dat *gij/u* steeds algemener zou worden zoals het dan ook in de brieven van Wolff en Deken naar voren komt. Zelfs de *j*-vorm kon daarin soms bij grote vertrouwelijkheid worden gebruikt. Ook in de gesproken taal zullen de drie soorten aanspreekvormen voorgekomen zijn, met de *j*-vorm en de indirecte aanspreekvorm als tegenpolen en de *g*-vorm als tussenvorm. De *j*-vorm zal zeker in de gesproken taal veel frequenter geweest zijn dan in de geschreven taal.

Het duurde nog geruime tijd voordat *u*-subject als beleefdheidsvorm er echt in kwam. Van invloed kan geweest zijn dat *u* te veel als een verkeerd gebruikte naamvalsform overkwam, een accusatief gebruikt als nominatief; in de schrijftaal en eveneens in de grammatica werd deze “parvenu” nog heel lang als taboe beschouwd. Ook kan een algemene aversie van subjectspromotie een rol gespeeld hebben; promotie kan bij de lagere klassen zijn voorgekomen en daarmee (enigermate) gestigmatiseerd geraakt zijn. Nog in de 19e eeuw is *u*-subject geen gemeengoed geworden; heel vaak vindt men *u*, *jij*, *je*, *jou* door elkaar in één tekst, zo niet in één zin. In de *Camera Obscura* van Hildebrand (Nicolaas Beets) spreekt een knecht personen van hogere stand aan met *jij/je*. Maar dit kan nog zo worden begrepen dat de knecht, afkomstig uit de lagere stand, nog niet wist hoe het hoorde. De schrijver Jacob van Lennep maakte echter in een passage in zijn *Klaasje Zevenster* nog altijd bezwaar tegen *u*: het is een fout tegen de grammatica. Hij bespreekt ook de alternatieven: *jij* klonk wel plat maar *je*, hoewel wat “familiaar”, kon ermee door, en als men twijfelde, kon men er “meneer” of “mevrouw” aan toevoegen of het daardoor, in een indirecte aanspreking dus, vervangen. Hij kon echter niet verhinderen dat *u* als mooie korte vorm op den duur volledig aanvaard raakte, tegen de “grammatica” en eventuele afkeer van subjectspromotie in. *Gij/u* handhaafde zich (zoals reeds opgemerkt) als plechtige vorm, vooral in

geschrifte en in redevoeringen c.q. preken, nog tot diep in de 20^e eeuw. Zelfs in brieven van eenvoudige mensen aan familieleden kon het voorkomen en in orthodox-protestantse kringen is het nog steeds de aanspreekvorm voor God. *Uwee* raakte op den duur, als ouderwets geworden vorm, aan lager wal; in het midden van de 20^e eeuw kon het nog bij oudere mensen van de lagere klasse gehoord worden. Hetzelfde geldt voor *Uwes* < *Uwees* dat als genitief bij *Uwee* was ontstaan, met de waarde van een possessief, en als zodanig tot subject was gepromoveerd. Deze vorm zal weinig of geen prestige hebben gehad en raakte dan ook spoedig geassocieerd met de lagere klassen.

5.2.6.3 (5) *Zuiden*

De hierboven besproken ontwikkelingen moeten in het Noorden gesitueerd worden. Het Zuiden (Brabant, Oost-Vlaanderen) houdt vast aan *gij/u*, later *gij/u/gijlieden/ulieden* in allerlei dialectische varianten, bijv. antwerps *gai/ā – golle/olle*, in de enclise -e in bijv. *goad-e* ‘gaat gij’. West-Vlaanderen heeft zoals reeds gemeld de j-vormen met uitzondering van de sterke subjectsvorm *gi*. Vergelijk in dit verband ook de in par. 2.3 besproken verdubbelingen. Belangrijk is dat een aparte beleefdheidsvorm ontbreekt. Dat geeft problemen wanneer Zuiderlingen op de (uit het Noorden afkomstige) standaardtaal overgaan: zij moeten immers hun éénwaardig door een tweewaardig systeem vervangen, en zoiets is moeilijker dan het omgekeerde. De beleefde vorm *u* (subject en object) wordt het eerst, al vóór de Tweede Wereldoorlog, overgenomen. Hierbij kan een rol gespeeld hebben dat men *u* als objectsvorm al kende en de standaardtaal ook het eerste in formele situaties, *u*-situaties dus, leerde gebruiken. Later leerde men de echt vreemde vormen aan (in ieder geval vreemd voor de niet-Westvlaming): *jij, je, jou*, en nog later het wel erg noordelijke *jullie*. De moeilijkheden zijn groot: wanneer gebruikt men *u* en bijpassende vormen en wanneer de j-vormen; deze moeilijkheden betreffen niet alleen de personalia maar ook de erbij behorende possessiva. Het komt daardoor nogal eens voor dat, gezien vanuit de noordelijke norm, bepaalde vormen op een afwijkende manier worden gebruikt of dat die zelfs binnen één zin kunnen afwisselen. Men moet trouwens ook de bijpassende werkwoordsvormen aanleren, bijvoorbeeld het verschil tussen *jij maakt* en *maak jij*. Dat men nog vaak de oude eenheidsvormen hoort, is niet verbazingwekkend: men is ermee vertrouwd en is eraan gehecht om in vertrouwelijke situaties *ge* te gebruiken. De ontwikkeling van de tussentaal (zie Kl. 15.8) is zeker niet bevorderlijk voor een voortschrijdende aanpassing aan het Noorden. Het *gij(ge)/u*-systeem weet zich daarin te handhaven (al wordt in plaats van *gij(ge)* ook wel *jij(je)* gehoord).

5.2.6.3 (6) *Noordoosten*

Oorspronkelijk had het noordoosten een tweewaardig systeem: *doe – di* tegenover *ie – oe* maar zoals opgemerkt is *ie – oe* in een groot gebied nu overheersend geworden. Het gebruik bij het oude tweewaardige systeem (voor zover het nog voorkomt) is moeilijk te beschrijven; het is ook niet in alle subregio's hetzelfde. De indruk is dat *ie* vooral afstandspronomen geworden is, dus dat de horizontale dimensie is gaan overheersen. Maar misschien speelt nog een derde factor een rol, provisorisch aangeduid als de gevoeligheidsfactor, of omgekeerd geformuleerd: de zakelijkheidsfactor. Zo konden de boer en de boerin in de werksituatie, dus bij het werk op het

land, elkaar met *ie* aanspreken. In een arbeidersgezin, waarin de vrouw thuis bleef, was het steeds *doe*; een arbeidersvrouw (Borne, Twente) drukte het verschil als volgt uit: “dat *ie*, dat klinkt toch zo hard”. Zo lang een ongetrouwde zoon meewerkte op de boerderij, werd er *ie* tegen hem gebruikt; als hij oud en afgesloofd een stee bij de haard gekregen had, werd het *doe*. Hij werd niet meer als vol aangezien maar riep de gevoelens op die ook door een kind worden opgeroepen, dat dan ook met *doe* werd aangesproken. Tegen oudere jongens werd het *ie*, die dit pronomen ook onder elkaar gebruikten wat ook wel bij oudere meisjes kon voorkomen. Kinderen gebruikten *doe* tegen hun ouders in combinatie met een indirecte aanspreking of gebruikten alleen zo’n aanspreking; bij de eerste manier spelen dus vertrouwdheid of gevoeligheid plus status een rol, bij de tweede alleen status. Een paard was *ie* maar werd het ziek, dan werd het *doe*. Mensen van buiten waren altijd *ie*; het excluderende *ieleu* is hierboven al genoemd.

5.2.6.3 (7) recente ontwikkelingen

Eind jaren '60 van de 20^e eeuw (maar er is een aanloop daarvóór geweest) deden zich, in ieder geval in Nederland, belangrijke culturele verschuivingen voor die met de trefwoorden democratisering en informalisering kunnen worden aangeduid. Deze hebben grote invloed uitgeoefend op het gebruik van de aanspreekvormen. Het systeem bleef ongewijzigd maar terwijl vroeger de statusfactor dominant was, is dat nu de factor solidariteit. Kinderen spraken vroeger hun ouders met *u* aan terwijl dat nu (afgezien van bevindelijk gereformeerde kringen) met het *j*-pronomen gebeurt; omgekeerd zal dit pronomen nu minder snel tegen een ondergeschikte gebruikt worden. Ook ervaart men sneller vertrouwelijkheid wat ook het *j*-pronomen bevordert. Overigens ligt het gebruik van het doffe *je* gemakkelijker dan dat van het volle *jij/jou*. De afkeer van *jou* vinden we ook bij de anders toch betrekkelijk progressieve taalgebruiker Multatuli (19^e eeuw). Ook de formaliteit van de situatie is van minder invloed geworden: het gebruik dat men in een vergadering elkaar met *u* gaat aanspreken, komt minder vaak voor. Ook in brieven, al helemaal in e-mails e.d., zijn de aanspreekvormen minder formeel geworden en *je* wordt nu ook vaak gebruikt wanneer men zich in advertenties of mededelingen tot een breed publiek wendt. Het toenemende *j*-gebruik gaat gelijk op met het gebruik van de voornaam. Het aanspreken met alleen de achternaam lijkt minder vaak dan vroeger voor te komen. Vooral mannen deden dat onder elkaar of ook leraren tegen jongens: de voornaam werd blijkbaar als te zachtvaardig ervaren (vgl. de hierboven genoemde gevoeligheidsfactor). Zelfs vrouwen konden de achternaam tegen hun echtgenoot gebruiken; op het moment van de kruitramp in Leiden (1807) vroeg de (stokdove) vrouw van Prof. de Water aan hem: “zei u wat, De Water?” Uit dit zinnetje wordt ook duidelijk dat echtelieden, in ieder geval de vrouw de man, elkaar ook met *u* konden aanspreken wat tegenwoordig (tenzij voor de grap) ondenkbaar is.

5.2.6.3 (8) samenvatting

Zie voor de standaardnederlandse aanspreekvormen onderstaand schema.

	-beleefdheid	-beleefdheid	+beleefdheid	+beleefdheid
	singularis	pluralis	singularis	pluralis
subject vol	jij	jullie	u	u
subject dof	je	je	u	u

object vol	jou	jullie	<u>u</u>	u
object dof	je	je	u	u

In het moderne Nederlands (Standaardtaal) worden dus de volgende onderscheidingen gemaakt: beleefdheid – niet-beleefdheid, singularis – pluralis, subject – object, vol – dof. Let op *jullie* dat zowel subject als object kan zijn evenals *je* dat ook singularis en pluralis kan zijn; bij de beleefdheidsvorm (*u*) ontbreekt iedere differentiatie (wat op zichzelf een opmerkelijk verschijnsel is). In de dialecten speelt in het algemeen het verschil beleefdheid – niet-beleefdheid geen noemenswaardige rol. Een uitzondering is het Limburgs (Roermonds) waarin *gēr* naast ‘pluralis’ ook ‘beleefdheid’ aanduidt. Een dergelijk systeem kwam vroeger ook wel in de noordoostelijke dialecten voor maar daar is het zoals al eerder opgemerkt sterk op z’n retour. Het resultaat is daar, afgezien van vormen met -leu, één aanspreekvorm: *ie* – *oe*. Wanneer men mensen ontmoet die *jij* en *jullie* zeggen wanneer dat niet gepast is, kan dat betekenen dat ze een dialectachtergrond hebben. Het verschil tussen vol en dof vinden we evenmin altijd in de dialecten terug, (oorspronkelijk) niet in de oostelijke dialecten; ook voor het Gents, ruimer een deel van het Oostvlaams, wordt bij objectfunctie vaak afwezigheid ervan gemeld. Het verschil singularis – pluralis blijkt als belangrijker ervaren te worden; denk aan de composita met *liede/luide*. Het verschil tussen subject en object blijkt, zeker als we de subjectspromotie verdisconteren, minder stevig te staan.

5.2.7. PERSONALIA 3^E PERSOON

(1. singularis masculinum en neutrum, 2. femininum singularis, 3. pluralis)

5.2.7.1. singularis masculinum en neutrum

masculinum

	mnl.	stdnl.	holl.utr.	zws.	wvla.	vla.	brab.	limb.	n.o.	gron.
nom.	hi	hij	hij	ī	ī, em	ij,(t)jij, (t)jem	(h)ij	hèè	hee	hij
dof postverb.	-i	die	(d)ie	(t)’n	(t)’n	*(t)je, ij	(t)’m	er	e	e
dof preverb.					(j)e					
gen.	sijns,-s	[zijner]								
dat.	hem	hem	zijn	zien	em	em	(h)em	hem	em	hom
acc.	id.	id.	id.	zien	id.	id.	id.	id.	em	id.
dof	em/en	‘m	-m	(t/z)’n	(t)n	(‘m)	(t)’m	‘m	em/ne	

neutrum

	mnl.	stdnl.	holl.utr.	zws.	wvla.	vla.	antw.	limb.	n.o.
nom.	het	het	‘t	‘t	‘t	‘t	‘t	‘t	‘t.
gen.									
dof	‘s	‘t	‘t	‘t	‘t	‘t	‘t	‘t	
acc.	het	het	id.	id.	id.	id.	id.	id.	‘t
dof	‘t	‘t	id.	id.	id.	id.	id.	id.	id.

Schema: singularis masculinum en neutrum

* bij vla. (ovla.) = ook ontbreken van doffe vormen komt voor; (h)em kan soms ook als (h)um uitgesproken worden (onder invloed van de doffe vorm?).

- algemeen. Bij de personalia van de 3^e persoon komen we historisch gezien bij de oude anaforische pronomina terecht (zie par. 1.2 hierboven). Als we echter het Gotisch met het Nederlands vergelijken, valt het op dat het Nederlands vormen met een h- kan hebben die in het Gotisch ontbreken: vgl. got. *is*, *imma*, *ina*, achtereenvolgens nominatief, datief en accusatief, met ndl. *hij*, *hem*, *hem*. Ten dele geldt dit ook als we het Oudsaksisch vergelijken; dat heeft weliswaar nom. *hē* met h- maar zonder h- dat. *imu*, acc. *ina* (nu ndd. *he*, *em*, *em*). Een vergelijkbare situatie vinden we in het Oudnederlands: *he/hie*, *imo*, *imo*. In het Gotisch vinden we de h-vormen als demonstrativa terug in *himma daga*, *und hina dag* ‘op deze dag, tot aan deze dag’, met hi-teruggaande op een partikel pie. *ki-. In het Oudsaksisch en Oudnederlands is deze h- in de nominatief singularis van het personale terechtgekomen van waaruit hij zich in het Nederlands analogisch tot de datief en accusatief heeft uitgebreid. Het Hoogduits heeft h-loze vormen: vgl. *er* dat overeenkomt met got. *is*, verder *ihm* en *ihn*. In de duitse nominatief is de oorspronkelijke -z waarop de nominatief eindigde, -r geworden (rhotacisme); deze -z is elders verdwenen. Het Limburgs (Roermonds) heeft *er* in de enclise bewaard. Ook het Fries heeft enclitisch -*er* dat verder h-vormen heeft: *hy*, *him*. We volgen hieronder weer het schema en noemen daarbij ook vormen die daarin niet zijn opgenomen.

- nom.masc. We kijken hier zowel naar de positie met sterk accent als naar de preverbale positie met zwak accent. Deze gaan namelijk gelijk op; we vinden preverbaal nergens *hə* of *ə*. Een dergelijke vorm zou te weinig klanksubstantie bevatten, des te meer als er ook van h-procope sprake. Er is één uitzondering, namelijk wvla. preverbaal *e* (sjwa) met sterke reductie uit en naast *ĩ*; de *j* in de variant *je* kan er ter versterking onder invloed van de volle vorm *ĩ* (*ĩ*) aan toegevoegd zijn. We vinden verder een aantal verwachte vormen, al dan niet met h-procope en al dan niet met diftongering van *ĩ* uit later verlengde variant van *ĩ*. Opmerkelijk is het vocalisme in het limburgse (roermondse) *hèè* en het noordoostelijke *hee* (waarnaast ook *hi* of *hi-j*). Mogelijk houdt het variërende vocalisme ermee verband dat de vorm in kwestie niet altijd een sterk accent had, maar zie hieronder. Voor *hij* kan in Holland, Brabant en verspreid ook in het overige taalgebied naar het demonstrativum *die* (*tie*) worden uitgeweken. In oostelijk West-Vlaanderen vindt veelvuldig subjectspromotie van *hem* (*em*) plaats; hierdoor ontstaat in dit gebied een nieuwe volle vorm naast *ĩ*. *Hem* c.q. *hum* als subjectsvorm wordt ook voor het Zaans en Culemborgs genoemd, verder voor Zeeland en Oost-Vlaanderen (een enkele keer voor Brabant); voor het Aalsmeers wordt zelfs *zijn* genoemd. Oostvlaams kan ook vol *jij* zijn, een contaminatie van dof *ie* en vol *ij*, en vol *jem*, een contaminatie van *ie* en *em*. Er is hier subjectsverdubbeling in de enclise in het spel met latere uitbreiding naar de preverbale positie. Omdat hiernaast in de 2^e persoon *gij* staat, is er van samenval van de beide personen (vgl. *jij* – *gij*) geen sprake. De t-, die we ook hier en daar in het Brabants en Zeeuws terugvinden, moet door metanalyse eveneens in de enclise ontstaan zijn: *komt-em* > *komt-tem*. Zie hiervoor verder bij de enclise. In het Brabants is er verder nog de extra volle vorm *ummekes*, hierboven reeds genoemd in par. 2.2.

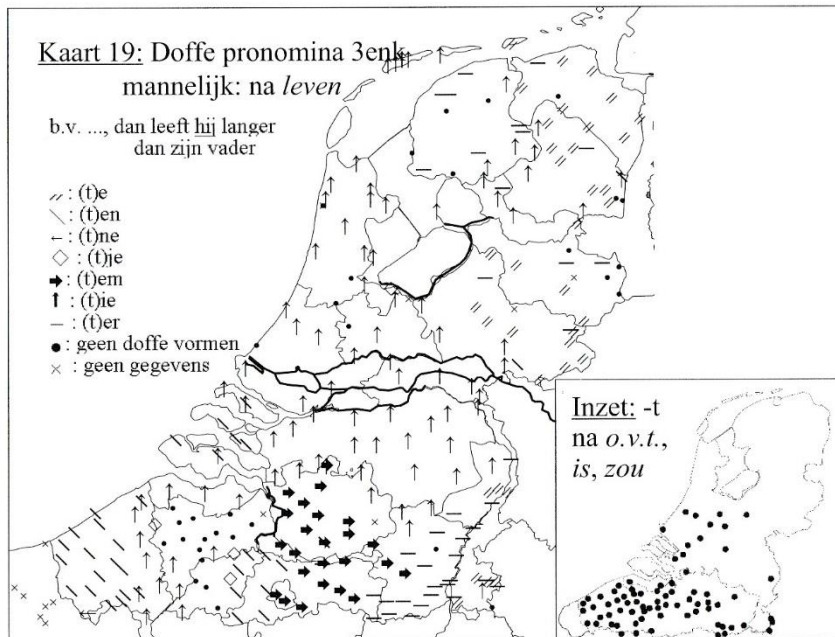
Het Middelnederlands heeft naast *hi hie* waarvoor we analogie naar fem. *sie* (zie hieronder) kunnen aannemen; ook naast mnl. *wi* komt een vorm met <ie>-spelling voor, door dezelfde analogie? In beide

gevallen vinden we oostelijk mnl. <he> en <we>. In ieder geval voor *he* kan gedacht worden aan een vorm met *ē* conform het demonstrativum **ē* = got. *is* (vgl. keuls 12e eeuw *her* uit *he* + *er*). Hedendaags Limburgs (Roermonds) heeft *hèè*. Mnl <ghe> komt zelden of nooit voor. Mogen we osa. <we>, <he> in verband brengen met tw. *wee* en *hee*? Voor *zee* ‘zij’ zie hieronder.

- nom.masc.enclise. De enclitische vorm in het Middelnederlands is volgens verwachting -i: *waer loopti* ‘waar loopt hij’. Hiervoor kunnen we reductie van *hi* aannemen; we hoeven niet perse aan een oude h-loze vorm te denken wat in het algemeen geldt voor de doffe h-loze vormen. Let erop dat de enclise op -i ook op een 2^e persoon kan wijzen; zie hiervoor de vorige paragraaf. Het standaardnederlandse en hollandse -(d)ie is onder invloed van het demonstrativum ontstaan; we komen daar hieronder op terug. Dit *die* komt ook volop in het Noordbrabants voor en verder verspreid in de rest van het taalgebied. Voor limburgs (roermonds) -er zie hierboven; het noordoosten heeft -e (maar net als het Fries heeft het Westerkwartier -er). Opmerkelijk is de variatie in de zuidwestelijke en zuidelijke vormen: zeeuws en westvlaams (t) 'n (zeeuws vroeger ook d'n), wvla. (t) 'n, oostvlaams -(t)je, brabantse -(t) 'm. Deze vormen danken hun -t, via metanalyse, weer aan de voorafgaande uitgang van het werkwoord; het oostvlaamse *tje* moet op -t-i teruggaan. Vergelijk in dit verband ook de betuwse vormen *valtje* ‘valt hij’, *kampje* ‘kwam hij’. De zuidelijke (brabantse) subjectsvorm 'm lijkt afkomstig te zijn van de objectsvorm *hem* waarmee we een vrij zeldzaam geval zouden hebben van subjectspromotie van een doffe vorm (zie par. 2.1.2 dit hoofdstuk). Dit is echter de vraag: meer naar het westen komt als subjectsvorm (trouwens ook als objectsvorm) 'n voor en die lijkt ouder te zijn; in ieder geval komt 'n vaker voor. Zie kaart 17. Waarschijnlijk gaat 'n in subjectsfunctie niet terug op het middelnederlandse encliticum -en(e) (objectsvorm) maar op (h)i: (h)i werd in enclise gereduceerd tot (h)ə welke vorm vanwege de geringe klanksubstantie versterkt werd met n > 'n (vgl. bijv. *toen*, ouder *toe*, waarin ook een n als versterking optreedt). In het Brabants dat oorspronkelijk ook -en had, werd deze vorm onder invloed van (h)em tot 'm; secundair is er dan toch invloed van de objectsvorm in het spel geweest. Een alternatieve verklaring is dat we toch subjectspromotie (van 'n of 'm) moeten aannemen, tegen de “regel” in, om een te zwakke subjectsvorm te redden. Het oostvlaamse tussengebied heeft -en-subject verloren maar er zijn in het zuidoosten van dit gebied wel resten van te vinden. Afgezien van die resten en van *tje* dat eveneens in het zuidoosten voorkomt, is het Oostvlaams gekenmerkt door afwezigheid van doffe vormen. In het Hollands kwam oorspronkelijk -i als enclitische variant van *hij* voor: vgl. bijv. niet alleen *koopt-i* maar ook *kwam-i* (*kwam-i maar!*). Dit -i moet teruggaan op de nog niet gediftongeerde vorm *hi*. Onder invloed van het demonstrativum ontstond uit -i een nieuwe variant -die: *koopti* werd naar analogie van *wat kooptie man* ‘wat koopt die man’ naar de vorm gereïnterpreteerd als *koopt-die*, waarmee -die ook personale werd. Deze reïnterpretatie kwam aan het licht toen in plaats van *kwam-ie kwam-die* gezegd werd of in plaats van *is-ie is-tie* met assimilatie van d tot t. Assimilatie vindt ook plaats na verscherpte fricatief of occlusief: *gaf-tie*, *bood(=t)-tie* in plaats van ouder *gaf-i*, *bood(=t)i* met verscherping voor h-. Doordat *kwam-i* ‘kwam-hij’ in onbruik raakte, kon er geen verwarring ontstaan met *kwam-ie* ‘kwam-je’ volgens een ontwikkeling die in de vorige paragraaf is besproken. In een aantal gevallen zou verwarring toch al niet mogelijk zijn geweest: vgl. *koopt-ie* met *kop-ie*, *gaf-i* (nu *gaf-tie*) met *gavv-ie*; vergelijk verder *laat-i* met *laat-je*, *rent-i* nast *ren-je* of *rennie*, *gaat-ie* naast *ga-je*. De indruk is dat de betreffende veranderingen

zich vanuit het zuiden van Holland, voornamelijk de omgeving van Rotterdam, hebben uitgebreid.

Wat oorsprong betreft moet dit *-die/-tie* niet verward worden met *-die/-tie* ‘hij’ in een oostelijk deel van het Grote Rivierengebied. In het presens komt als gevolg van de t-uitgang alleen *-tie* voor, in het sterke preteritum analogisch *-tie* met door assimilatie aan een voorafgaande stemhebbende consonant ook *-die*

Kaart 25: o.a. dof *em* en *en* (De Vogelaer 2008)

(*kwam-tie, kwam-die*). Dat na een zwak preteritum *-ie* optreedt (*warekte-n-ie* ‘werkte hij’, met hiaatdelgende n), wijst erop dat we ter verklaring van *-i* uit *-hi* moeten uitgaan. Naast de d/t-vormen komen ook *-j*-vormen voor die daaruit ontstaan moeten zijn: *-je, -tje, -pje*: *wach-je, krui-tje, kom-pje*. De *j*-vormen veroorzaken geen ambiguïteit omdat we ons taalgeografisch in het *gij/-e*-gebied bevinden.

-gen.masc. De onl. vorm *sīn* komt overeen met got. *seina*; het is in oorsprong een vorm van het reflexivum. Analogisch zijn mnl. *sijns* en stdnl., ook reeds mnl. *zijner* (nu archaïsch); de eerste vorm leeft voort in *zijns gelijke*. Het onl. *is* gen. komt overeen met got. *is* en is dus in oorsprong het anaforisch pronomen.

-dat.acc.masc. Praktisch overal zijn deze naamvallen samengevallen in een vorm die past bij de oude datief: vgl. *hem* met got. *imma*. Dit geldt al voor het Oudnederlands van de Psalmen; in de Williram komen nog accusatiefvormen met *-n-* voor: *hine* enz. In het zuidoostelijke Middelnederlands vinden we in literaire en ambtelijke taal nog de oudere vorm *heme* terug. Oostmiddelnederlandse vormen hebben een veldaire (geronde) vocaal: *hom, home, hum(e)*. In deze vormen kan de *h-* ontbreken: *em, om, oem* (vgl. du. *ihm*, nld. *em*, ofri. *hoem*). Vergelijk nog hedendaags gron. *hom*. Het Middelnederlands weerspiegelt in de enclise nog in zoverre de oorspronkelijke situatie dat in de accusatief alleen de *-n-*vorm optreedt: *-ene, -e, -en*, in de datief naast *-em* echter ook *-en*. De acc. *-en* kan door enclise verscholen zitten in een vorm *wi sloegen*

‘wij sloegen hem’. Tot objectsvorm geworden possessieven hebben het Hollands/Utrechts en het Zeeuws: *zijn/zien*.

In de enclise vinden we het datief-accusatiefverschil nog terug in het (oude) Twents: *em – ne*: vgl. got. *imma – ina*. Verder vinden we vooral ‘*m*’: standaardnederlands, hollands/utrechts, ook vlaams, brabant, limburgs; zeeuws, westvlaams, ook zuidoostvlaams is ‘*n*’ al dan niet met daarvóór een *t* die door metanalyse teruggaat op de werkwoordsuitgang. Deze *t*-vinden we ook in brabant *t’m*. Zeeland was althans eertijds een duidelijk *-(t)en*-gebied zoals ook in subjectsfunctie; daarnaast kon echter in beide functies ook *-den* optreden (vgl. hierboven): *zàden* kon dus behalve ‘zal hij’ ook ‘zal hem’ betekenen. Het Zeeuws kan daarnaast een gereduceerd *zien* hebben: *z’n*. Voor vlaams-brabant c.q. belgisch-limburs *er* in objectsfunctie zie par. 2.1.2 dit hoofdstuk. In de kolom voor het Vlaams is ‘*m*’ tussen ronde haakjes geplaatst omdat deze doffe vorm in een oostvlaams gebied (met Gent) ontbreekt.

-neutrum. De neutrumvormen wijken alleen in de nom. en acc.sg. van de masculiene af: vgl. got. *ita*. Let op de middelnederlandse genitief-*s* die in de teksten vaak voorkomt; hij correspondeert niet met onl. *sīn* (got. *seina*, reflexivum) en moet wel afkomstig zijn van het demonstrativum mnl. *des* (got. *þis*). Naast mnl. *het* (naast zelden, met *ě-ī*-wisseling, *hit*) komt, overigens zelden, *et* voor; misschien is dit een oude *h*-loze vorm (vgl. got. *ita*) maar de *h*-kan ook in de enclise verdwenen zijn. Op een *h*-loze vorm wijst dat in een enclitische vorm als *gavvet* een stemhebbende fricatief (*v*) optreedt; vóór (oorspronkelijke) *h*-zouden we een stemloze verwachten: vgl. *gaffi* ‘gaf hij’. Bekende enclitische verbindingen in het Middelnederlands zijn *(h)en < (h)et en*, *ens < et en es* (met *es* = *is* en *en* als negatie). Deze verbindingen wijzen erop dat *(h)et* nog met volle vocaal [ɛ] is uitgesproken. In het Nederlands vinden we een vorm met een *h*-terug: *het*; deze vorm wordt nog steeds geschreven en bij wijze van spellinguitspraak ook nog wel gesproken. In gesproken taal en algemeen in de dialecten is in feite alleen de gereduceerde vorm ‘*t*’ in gebruik. Misschien houdt daar verband mee dat het niet meer vooraan in de zin kan staan wat in vroegere fasen nog mogelijk was: vgl. mnl. *het horde noch der vrouwen ene* ‘één van de vrouwen hoorde het nog’. In het Vlaams komt echter, maar alleen bij subjectsverduubeling (*d’r* als voorlopig subject begrepen), *et* of *tet* met [ɛ] voor: *heeft d’r (t)et hier een man gewoond?* In genitief- of datieffunctie en in combinatie met een prepositie wordt tegenwoordig een *zgn.* voornaamwoordelijk bijwoord (een geval van suppletie) gebruikt: *ervan, eraan, erom* enz. Voor *het* in toepassing op vrouwen zie volgende subparagraaf.

5.2.7.2. *femininum singularis*

	mnl.	stdnl.	holl.utr.	zws.	wvla.	vla.	brab.	limb.	n.oost
nom.	si	zij	zij	zi/(h)aar	zi, zoe	zij	zij	zie, het	zee
dof	se	ze	ze	ze	ze	ze	ze	ze, ‘t	ze
gen.	haer	(harer)							
dof	er/ere								
dat.	haer	haar	haar	eur	eur	eur	eur	(h)eer, héur	eer, heur
acc.	id.	id.	id.	eur	eur	eur	eur	id.	id.
dof.dat.	re	‘r/ze	‘r/ze	‘r/ze	ze	ze	‘r/ze	‘r, ze	ze
dof.acc.	se	id.	id.	id.	id.	id.	id.	id.	id.

Schema: *femininum singularis*

-nom. Mnl. en hedendaags dial. *si/zi/zij* (dof *se/ze*) zijn in verband te brengen met got. *si*. Hiernaast komt soms mnl. en ook hedendaags (limburgs) *sie* voor; evenals noordoostelijk *zee* (waarnaast ook *zie*) kan dit aansluiten bij osa. *sia* dat behalve accusatief ook nominatief kon zijn (vgl. voor de klankontwikkeling Kl. 23). Verder komt in het Middelvlaams (en tot voor kort in hedendaags Westvlaams maar nu alleen nog in het Frans-vlaams) *soe* (*zoe*) voor dat in oorsprong demonstratief is: vgl. got. *sō*. Zie voor het Middelnederlands kaart 18. Als substantief komt *zoe* enz. nog verspreid in Zeeland en Vlaanderen voor in de betekenis van ‘vrouwtjeskonijn’, vroeger ‘vrouwtjesdier’. Vergelijk in dit verband hedendaags *is het een hij of een zij?* Verder komt als relatief zeldzame middel-vlaamse vorm *su* waarvan de uu, aangenomen dat dit inderdaad de vocaal was, moeilijk te verklaren is. Mogelijk is er analogie naar andere (kleine) woorden met een oe-uu-wisseling op het eind, bijv. *oe* – *uu* (pronomen 2^e sg.), *noe* – *nu*.

Op Goeree-Overflakkee en in Zeeland vinden we subjectspromotie bij (*h*)eur c.q. (*h*)aar; Mechelen en Lier hebben een compromisvorm *zeur* (uit *ze* plus *heur*). De doffe vorm is praktisch altijd *ze*.

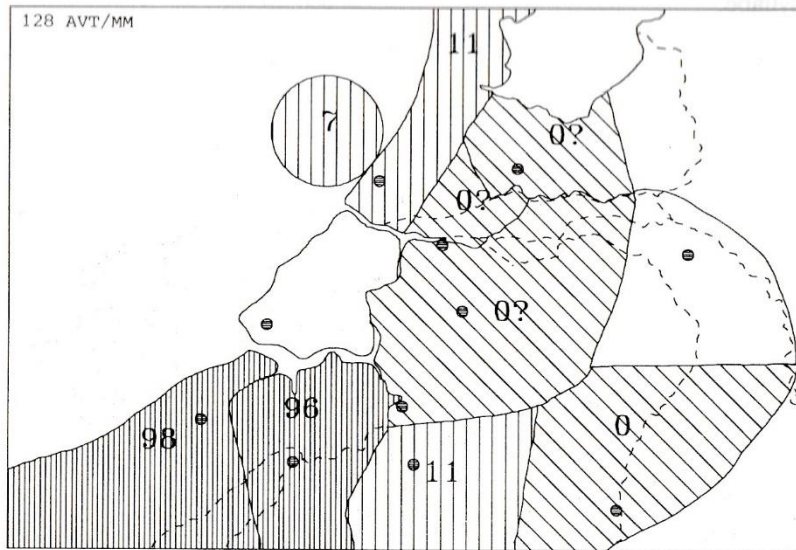
-gen. De -z- van de gotische genitief (*izos*) vinden we terug als r (rhotacisme): onl. *iro* (osa. *ira*, *iru*), mnl. *haer* met de al eerder genoemde analogische h- (par. 2.7.1 algemeen), later *harer* naar analogie van *onzer* enz. of ook *haars* met eveneens analogische genitief-s: vgl. nog *haarsgelijke*. Voor de ā zie hieronder. De doffe vorm is *ere* of met verdere reductie *er*.

-dat.acc. Ook de -z- van got. dat.sg. (*izái*) vinden we terug als r: onl. *iro* (osa. *ira*, *iru*), mnl. *haer* (ouder *hare* en varianten), hedendaags dial. (*h*)aar, (*h*)eur, (*h*)eer, welke vormen we ook analogisch in de accusatief terugvinden. Voor laatstgenoemde naamval heeft het Middelnederlands weleens *sie*, *si* dat correspondeert met osa. onl. *sia*, echter niet met got. *ija*; de s- moet op analogie naar de nominatief berusten. De ù van (*h*)eur is gemakkelijk uit *iro/iru* te verklaren: ronding onder invloed van ũ of ǫ in volgende syllabe plus rekking; in twents *eer* is de ronding achterwege gebleven. Merkwaardig is de ā van *haar*; hier moet invloed van de r in het spel geweest zijn: vgl. ook een vorm als *baren* naast *ont-beren* (Kl. 31.2).

In de enclise vinden we in het Middelnederlands nog het oude verschil in naamval terug: -re dat., -se acc. Tegenwoordig vinden we beide vormen (‘r, ze) voor beide naamvallen hoewel er dialectische verschillen in voorkeur kunnen bestaan. De r-vorm blijft (althans in het Hollands) in toepassing duidelijk beperkt tot vrouwelijke personen (evt. dieren); naar dingen (stoffen) wordt met *ze* verwezen: *waar moet de suiker? zet ze (niet *’r) maar in de keuken*. Het lijkt erop dat *ze* op z’n retour is; na een prepositie kwam het al niet voor: **bij ze*. Ook voor enclitisch ‘r behoeven we niet uit te gaan van een oude h-loze vorm: in sommige dialecten is h-procope algemeen; in andere dialecten kan de h- in de sandhi door reductie verdwenen zijn. Een variant van ‘r is *d’r* (of *t’r*) waarin de d het beste aan epenthesis (maar dan wel in de sandhi), in eerste instantie na liquida of nasaal, kan worden toegeschreven: *hij wil-’r > hij wil-d’r (wat geven)*, met verdere verbreiding naar andere posities: *ik ga-d’r (wat geven)*, en met verscherping: *ik gaf-t’r (een boek)*; voor *hij geeft’r (een boek)* kunnen we uitgaan van persoonsvorm plus ‘r. Dat in een dergelijke vorm metanalyse kan plaatsvinden, blijkt uit *ik begrijp-t’r niet* wat echter minder “verzorgd” klinkt. In de dialecten vinden we nog wel resten van het oude naamvalsverschil terug, namelijk *haar/d’r* datief tegenover *ze* accusatief: Bommelerwaard, Aarschot, of *haar/d’r* als datief en accusatief tegenover *ze* alleen als accusatief: Roermond, Leuven, Tongeren, Gent. Laatstgenoemd onderscheid doet denken aan de *Twe-spraak*: *haar* datief plus accusatief, *ze* alleen accusatief.

Merk op dat Gent en het aansluitende oostvlaamse gebied een doffe vorm heeft terwijl dofheid daar in andere gevallen niet voorkomt.

Ten slotte wordt hier geattendeerd op een verschijnsel dat men voor het noordoosten vermeld vindt, nl. dat vrouwen met masculiene of zelfs neutrum-pronomina werden aangeduid. Een zakelijke sfeer kon daarvoor bevorderlijk zijn. Ook Zeeuws-Vlaanderen en Limburg worden in dit verband genoemd; in het Roermonds is een vrouw die relationeel dichtbij staat, *hem*; staat ze

Kaart 26: mnl. *soe* weergegeven percentages
(Mooijaart 1992 kaart 128)

verder weg, dan is ze een *het*. Voor Oost-Limburg (dat daarin dan aansluit bij duitstalige gebieden) wordt ook vermeld dat *het* (met h-) juist in de intieme sfeer wordt gebruikt of om bekendheid aan te geven.

5.2.7.3. *pluralis*

	mnl.	stdnl.	holl.	zws.	wvla.	vla.	brab.	limb.	n.o.	gron.
nom.	si	zij	zullie, hullie, hun	zulder, ulder, eurlie	zieder	zulder	zij,zolle,zun, zullie,hullie	zie	zee	zij
dof.	se	ze	ze	ze	ze	ze	ze	ze	ze	ze
gen.	haer	[hunner]								
dof	er/ere/re									
dat.	hem/hen	hun	hullie, hun	ulder, eurlie	under	ulder	(h)un,(h)ullie	hèùr	eer	heur
dof	en	'n,ze	'n,ze	ze	ze	ze	ze	'r/ze	ze	
acc.s	hem,hen	hen	hullie, hun	ulder, eurlie	under	ulder	(h)un,(h)ullie	hèùr	eer	heur
dof	se	'n,ze	'n,ze	ze	ze	ze	ze	'r/ze	ze	

Schema; pluralis

-nom. Anders dan in het Gotisch (*eis, ija, ijos*) beginnen de nederlandse vormen zoals ook in het Oudsaksisch (*sia/siu*) met s/z; het Nederlands heeft trouwens ook geen verschil meer naar genus. Dat is geen groot gemis: groepen personen zijn nu eenmaal vaak sekse-gemengd en bij dingen is het verschil in ieder geval overbodig. In par. 1.2 hebben we gezien dat het Gotisch het “probleem” van gemengdheid naar genus c.q. gender oploste door neutrum-vormen te gebruiken. Op grond van onl. *sia/sie*, ook osa. *sia/siu*, zouden we *sie* verwachten dat in het Middelnederlands ook wel voorkomt; vergelijk ook hedendaags limburgs (roermonds) *zie* en noordoostelijk *zee* (waarnaast ook *zie*). *Si* moet berusten op analogie naar *wi, ghi*; vanuit de variant met lange vocaal moet *zij* met diftongering verklaard worden. Dit *zij* is qua vorm samengevallen met *zij* femininum singularis. Let verder op de vormingen met oorspr. -*lie(de)* of -*lui(de)*: holl. *zullie, (h)ullie* (< *hunlie*), zeeuws *eurlie* (*haarlie*), antwerps *zolle*, brussels *uile*, brab. ook *zullie, hullie, zelle* (tussentaal) en op oorspronkelijke genitieven als zws., vla. *zulder, (h)ulder, zieder*, zuidoostvlaams met sterke reductie *zùər* of *ùər*. Van de genoemde vormen vertonen (*h*)*ullie, (h)ulder, (h)ulder, eurlie, uir* (de eerste drie afgeleid van de vorm (*h*)*un*), subjectspromotie. De gevallen van subjectspromotie zijn westelijk en vooral zuidwestelijk. Voor een preciezere verklaring zie de overeenkomende vormen bij de 1^e en 2^e persoon. Merk op dat *ulder* samenvalt met *ulder* 2^e pers. (zie boven). Tamelijk recent in het Hollands en onder invloed daarvan in de algemene gesproken taal van Nederland is het gepromoveerde *hun*, dat al in par. 2.1.2 dit hoofdstuk genoemd is. In de standaardtaal is deze vorm nog taboe en of hij ooit aanvaard zal worden, is de vraag: hij heeft z’n succes aan z’n duidelijk sterke karakter te danken maar dat maakt ook dat het een opvallende en daardoor kwetsbare vorm is. Het succes ervan is eraan toe te schrijven dat het in vergelijking met *zij* singularis een duidelijke gender-neutrale pluralisvorm is. Bij het ontstaan ervan heeft mogelijk een rol gespeeld dat bij de overgang van het Hollands op de standaardtaal het hollandse *hullie* ook bij subjectsfunctie door *hun* vervangen werd. We zouden hier dan een voorbeeld van mislukte standaardisering hebben, volgens de analogie: *hullie* S:*hullie* O = x: *hun* O; x = *hun*. Een met *hun*-subject vergelijkbare compromisvorm komt in Antwerpen en Lier voor: *zun* = *ze* + *un*. De zwakke vorm is steeds *ze*.

-gen. De -z- van de gotische vormen (*ize, ize, izo*) vinden we als r in osa. *iro/a, era*, onl. (*h*)*iro, mnl. haer* en varianten terug (rhotacisme); de h is weer analogisch (par. 2.7.1 algemeen). Varianten zijn bijv. de stapelvorm *haerer* en enclitisch *ere* plus met verdere reductie *er* of *re*. Het archaïsche *hunner* is uiteraard analogisch naar *hun*. Ook mnl. *haers* is een analogievorm. *Hun aller/hun beider* zal naar analogie van *ons* en u(w) *aller* ontstaan zijn. Voor de ā zie vorige paragraaf.

-dat.acc. Gezien got. *im* (alle genera) moet *hem* de oorspronkelijke datievorm geweest zijn en gezien got. *ins* (masc.) *hen* de oorspronkelijke accusatief (het got. neutrum is *ija*, het femininum *ijos*). In het Middelnederlands is er een regionaal verschil: *hem* westelijk, *hen* brabant, *hen, hun, hon* oostelijk. Uit *hen* ontstaat, naast *hon, hun* door ronding vóór n of bij zwak accent, in het Brabants (Antwerps) maar toch ook in het Hollands, welke vorm vanuit het westen in oostelijke richting lijkt te zijn doorgedrongen ten koste van (*h*)*eer* en (*h*)*eur* (zie voor deze vormen hieronder). De vorm op -n kan uit de accusatief afkomstig zijn of is in de Auslaut uit -m van de datief ontstaan (vgl. *bem* > *ben*). Deze overgang schijnt bij de, frequenter gebruikte, singularis masculinum niet plaats gevonden te hebben, met als gevolg een sterke positie van de vorm *hem*. Hierdoor ontstond een duidelijk verschil tussen singularis *hem* en pluralis *hen*. Bij de standaardisering werd het nog altijd geschreven *hen* en het gesproken *hun* gebruikt om een (kunstmatig) naamvalsverschil aan te brengen: *hun* datief, *hen* accusatief.

Het was waarschijnlijk de grammaticus Christiaan van Heule die op het “onzalige” idee kwam om het onderscheid tussen *hen* en *hun* in te voeren; in ieder geval wordt het voor de eerste keer in zijn grammatica genoemd. Het idee is onzalig omdat het slechts enkelen lukt om het in acht te nemen en zelfs dan nog niet altijd. Het gaat ook tegen de natuurlijke taalevolutie in waarin nu juist in de minder frequente pluralis onderscheidingen verdwijnen. Het was vooral P.C. Hooft die voor de verbreiding ervan zorgde. Het kunstmatige karakter blijkt hieruit dat men vaak *hun* gebruikt waar het *hen* moet zijn en hypercorrect *hen* voor *hun*, dus ook als datief. Door dergelijke hypercorrecties evolueert de taal van de hogere klassen in de richting van een driedeling: *zij* subject, *hen* object, *hun* possessivum, terwijl daarbuiten de evolutie in de richting van een algemeen *hun* gaat, namelijk ook als subject. Na een prepositie moest het in eerste instantie *hun* zijn: conform het Latijn werd daar de “6^e naamval” (ablatief) gebruikt en die was vormelijk gelijk aan de 3^e naamval (datief). Later geloofde men niet meer in zo’n 6^e naamval en moest het (Petrus Weiland in zijn *Nederduitse Spraakkunst* van 1806) *hen* zijn. Het idee (van Van Heule en ook van P.C. Hooft) om ook in de 3^e pers.sg. een dergelijk verschil aan te brengen: bijv. *him* (conform du. *ihm*) of *hum* – *hum* of *hem*, is geen (grammaticale) werkelijkheid geworden.

Opmerkelijk is *heur*, *eer* in het zuidoosten en noordoosten; de *r* wijst op rhotacisme, maar vgl. got. *im* dat., *ins* acc.masc., *ijos* acc.fem., *ija* acc.neutrum, alle zonder *-z-*. In het late Middelnederlands (15^e eeuw) komt *haer* als accusatief pluralis te voorschijn terwijl meervoudig *haar* of *heur* zeer gewoon in het 17^e-eeuws is. Voor deze vormen kan aan invloed van de genitief (vgl. got. *ize*, fem. *izo*) gedacht worden maar het is merkwaardig dat deze, toch wat zwak staande, naamval zo’n sterke invloed zou hebben uitgeoefend. Invloed van het femininum singularis (zie vorige paragraaf) is goed denkbaar: dit werd c.q. wordt immers vaak gebruikt om naar collectiva te verwijzen. De volgende analogie is dan in het spel geweest: *zij* fem.subject: *haar* fem.object = *zij* pl.subject: *x* pl.object; *x* = *haar*. In de 19^e-eeuwse schrijftaal werd *hen/hun* wel voor het masculinum en *haar* voor het femininum pluralis gebruikt. Voor de *-liede*-vormen zie hierboven. Het Middelnederlands heeft in de doffe vormen het verschil tussen datief en accusatief bewaard: *-en* tegenover *-se* (nu slechts *ze*). Vergelijk osa. *im* tegenover *sia*, onl. *im*, *hin* enz. tegenover *sia*, *si*, *se*; de vormen met *s-* kunnen analogie naar de nominatief zijn. Van belang is de mnl. enclitische genitief: *er/ere/re*. Hierin ligt één van de oorsprongen van het mod.ndl. *er*; een tweede oorsprong ligt in de reductie van het bijwoord *daar*. Laatstgenoemde vorm levert *d’r* op, door verscherping *t’r*, maar kan onder invloed van de genoemde enclitische genitief als *er* verschijnen; de genitief kan ook *d’r* (*t’r*) zijn bijvoorbeeld door epenthesis (*er liggen-er* > *liggen-d’r*) of onder invloed van het bijwoord. Dank zij de tweërlei oorsprong is het nog steeds mogelijk dat in sommige zinnen tweemaal *er* gebruikt wordt: (*zijn er nog overhemden?*) *ja, er* (< *daar*) *liggen er* (nl. van die overhemden) *nog een paar*. Bij inversie blijft er maar één *er* over: *liggen er nog een paar?* Voor de standaardtaal is de keuze op de variant *er* gevallen met als mogelijkheid dat <e> als [ɛ] wordt uitgesproken. De hedendaagse doffe vorm is ook in objectsvorm over het algemeen *ze*, ook in Oost-Vlaanderen waar overigens nu juist de objectsvormen meestal vol zijn (vgl. ook *ze* fem.sg.). In het Limburgs kan het *’r* zijn; dat vinden we ook elders wel, misschien onder invloed van de genitief of van het femininum singularis waar *’r* en *ze* al naast elkaar voorkwamen. In westelijk Nederlands lijkt *’n* mogelijk te zijn als reductie van *hun*. Een rest van een *d’r*-pluralis vinden we in het Hollands bij het reflexivum (dat oorspronkelijk aan het personale gelijk was; zie par. 3): *ze zagen het helemaal voor d’r*, ook *ze wisten d’r eige*, beide keren in plaats van *zich*.

5.3. REFLEXIVA

5.3.1. OUDERE FASEN EN DIALECTEN

Het Gotisch heeft voor alle numeri en genera 3^e persoon gen. *seina*, dat. *sis* en acc. *sik*, uiteraard zonder nominatief (vgl. lat. *sibi* dat., *se* acc. abl.). Het Middelnederlands had geen speciale vormen en gebruikte de vormen van het personale wat als een (vroeg) ingweoonse eigenaardigheid moet worden beschouwd (vgl. Kl. 10.4 V4); vergelijk *hi wast hem(e)* ‘hij wast zich’, vgl. ook fri. *hy wasket him*, ouder eng. *he washes him (himself)*; vgl. verder mnl. *si wast hare*, *si wassen hen/hem/hare/hun* (plus enclitische varianten). Er was dus (typologisch gezien opmerkelijk) sprake van ambiguïteit die al in het Middelnederlands kon worden opgelost door ter verduidelijking *selve* toe te voegen: *miselve*, *diselve*, vaak in *van hemselves houden* ‘van zichzelf houden’. Een meer definitieve oplossing vinden we in een latere fase, althans in grote delen van het taalgebied.

Het is opmerkelijk dat reeds het vroege Ingweoons geen aparte vorm voor het reflexivum bezat; het “gat” dat het verdwijnen van het proto-indo-europese medium had doen ontstaan, werd daarin dus niet opgevuld. Het is begrijpelijk dat dat de gedachte aan de doorwerking van een substraat heeft opgewekt, en wel via het Keltisch vanuit een vorm van Semitisch (vgl. Kl. 12.4.3). Het is in ieder geval opmerkelijk dat in het Semitisch (vergelijk Hebreeuws of Arabisch) geen reflexieve pronomina voorkomen. Voor de uitdrukking van reflexiviteit wordt daarin namelijk het alternatief gebruikt: ze wordt in de werkwoordsvorm gecodeerd. Vergelijk naast hebr. *šāmar* ‘hoeden’ de “hitpa’el” *hisjtammer* ‘zich hoeden’ met (o.a.) prefix en verlenging van de middelste consonant. In het eilanden-Keltisch zijn later nieuwe reflexieve vormen met *hun* (Welsh) of *féin* (Iers) ontstaan: *fy hun* (1e pers.sg.), *mé féin* (id.). Door een latere keltische substraatwerking ontstaan vergelijkbare vormen in het Engels: *myself* enz. Reflexiviteit kwam als gevolg van deze ontwikkeling ook in de 1e en 2e persoon tot uitdrukking. Omdat in het Nederlands in de 1e en 2e persoon geen reflexiviteit wordt uitgedrukt, komt voor deze taal laatstgenoemde substraatwerking niet in aanmerking.

Het Oudnederlands (*Psalmen*, *Williram*) gedraagt zich niet ingweoons; zeer waarschijnlijk wordt onder hoogduitse invloed *sich* gebruikt. De middelnederlandse manier kunnen we nu nog in dialecten aantreffen, namelijk in vlaamse en brabantse dialecten en hier en daar ook in het noorden (Noord-Holland, Veluwe, IJsseldelta): *hij wast ‘m*, *zij wast ‘r*, *zij wassen hun/d’r* plus varianten, o.a. wvla. *hulder* (zie voor meervoudig *d’r* par. 2.7.3). Bij nadruk wordt *-zelf* (got. *silba*) toegevoegd: wvla. *‘k verschoot van mezelfen* ‘ik schrok van mezelf’ of *-eige*: wvla. *hi rult standvastig in z’n eigen* ‘hij praat voortdurend in zichzelf’. Bij een verplicht reflexivum is *zelf* niet mogelijk (c.q. nodig): wfri. *hai vergiste ‘m* (onder hollandse invloed toch ook wel *z’n oige*). Ook bij een plaatsbepalende prepositie ontbreekt *zelf*: wfri. *ze had gien geld bai d’r*. Een westvlaams relict is de combinatie van *eigen* met *zelf*; *‘k zou m’n eigen zelven nog vergeten*, wat doet denken aan het engelse *my own self*, net als *toe z’n zelven komen* ‘weer tot bewustzijn komen’ aan *to come to his self*. Een vergelijkbare combinatie is ook bekend van het Hollands en het Westfries: *m’n aige/oige selvers*.

In het Hollands, Zeeuws, noordelijk Brabants was het nieuwe reflexivum met behulp van *-eige* zeer succesvol; het kan als nadruksvorm zijn ontstaan en van daaruit veralgemeend. Vergelijk *hij*

wast z'n-eige, ze wast d'r-eige, ze wasse d'r-eige, ook bij nadruk *z'n-eige* (dus niemand anders) enz. en, uiteraard steeds zonder nadruk, bij een verplicht reflexief werkwoord *hij schaamt z'n-eige*. In de positie na een plaatsbepalende prepositie kan bij wijze van relict nog zonder nadruk de oude manier voorkomen: holl. *hij zag het helemaal voor 'm*. In deze inherent reflexieve constructie ('*m/zich* is niet te vervangen) kan het reflexivum in vooral noordelijk Brabants ontbreken: vergelijk *hij heeft z'n boek niet bij*. Voor een *eige*-vorm in het Westvlaams zie overigens hierboven. Omdat we met zeer vaste verbindingen te maken hebben (ze zijn onschiedbaar), hebben we de vormingen met -eige van een koppelteken voorzien.

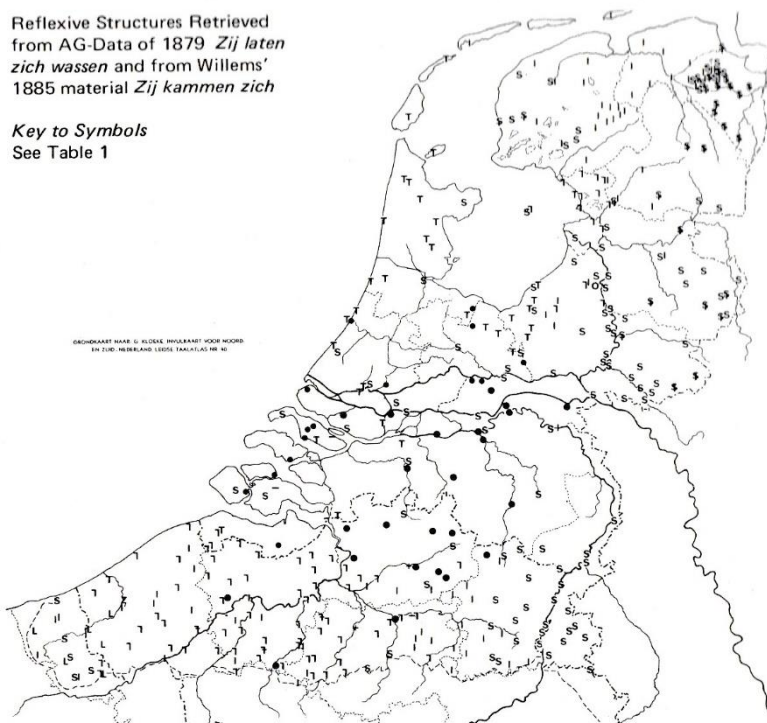
De *eige*-vorm, om te beginnen vooral na prepositie, duikt voor het eerst op in de 16^e en 17^e eeuw; mogelijk is er sprake van hollandse expansie terwijl de zuidelijke gebieden zich voor deze expansie afsluiten en de oude situatie handhaven (zoals ze dat ook bij de ge-loze participia doen: 2.9.3). De vorm komt in de 16^e eeuw voor bij Marnix in de (hierboven al genoemde) combinatie met *zelf*: *zijn eighen selfs* en in de eerste helft van de 17^e eeuw bij Dirk Rafaëlszoon Camphuysen en Maria van Reigersberg. Opmerkelijk is dan wel dat hij bij de Zeeuw Michiel de Ruyter (midden 17^e eeuw) niet voorkomt en ook ontbreekt in de 17^e-eeuwse brieven, en nagenoeg ook in de 18^e-eeuwse, in het Corpus *Brieven als Buit* (zie par. 2.6.3 onder punt 4.2). Moeten we hieruit afleiden dat de vorm al spoedig als ongeschikt voor geschreven taal werd beschouwd? In 17^e-eeuws Hollands kwamen overigens ook combinaties van possessivum met *zelf* voor: *sijn selve(n)*, *sijn self(s)*, *zijn zelf*, *sy selven*, ook *dijn selven* enz. (vergelijk ook het Westvlaams hierboven); omdat we ze bij gerenommeerde auteurs vinden, kunnen we er niet direct volkstaal-status aan toekennen. Dat geldt ook voor het al genoemde *eigen selfs* bij Marnix. Deze manier van zeggen wordt ook nog voor het (zuidelijke) Aarschots genoemd (vergelijk ook weer het Westvlaams). Een combinatie met *zelf* is in de tegenwoordige standaardtaal gebruikelijk bij nadruk: *ze wast nu niet het kind maar zichzelf*, maar vergelijk ook *hij houdt alleen van zichzelf*, *hij zag zichzelf in de spiegel*. Terwijl in deze zinnen van *zichzelf* en *zichzelf* te vervangen zijn (je kunt ook van anderen houden enz.), lukt dat met *zichzelf* in *hij praat in zichzelf* niet. Bij een verplicht reflexief werkwoord is versterking met *zelf* niet mogelijk: **hij schaamt zichzelf*. Ook de 1^e en de 2^e persoon kunnen daarin meedoen: *ik heb mijzelf/jij hebt jezelf gewassen* (maar vergelijk al mnl. *miselve*, *diselve*, hierboven reeds genoemd). In gesproken standaardtaal kan dit *zelf* ook zonder veel nadruk aan het reflexivum worden toegevoegd: *ze heeft zichzelf maar 's goed gewassen*. Dit *zelf* wijkt af van het aanwijzende *zelf* in bijv. een zin als *hij heeft het zélf gedaan*, dat dus gescheiden kan staan van waar het op betrekking heeft.

Het Limburgs heeft als inheemse vorm het bij het Duits aansluitende *zich* (singularis en pluralis); de aparte vorm van het reflexivum (vgl. got. *sik*; de datief *sis* is analogisch verdwenen) is hier dus bewaard gebleven. Het drong in de late Middeleeuwen ook verder naar het westen en in het noordoosten door: sedert de 14^e eeuw althans op papier in West-Limburg en Gelderland en vanaf de 15^e eeuw zelfs in Utrecht. In het noordoosten kon het tot *zik* worden aangepast; in hedendaagse noordoostelijke dialecten vinden we naast *zik* ook *zuk* of *zok* met reductie, gevolgd door klankversterking (strengthening). Het belgisch-limburgse Hasselts neemt een tussenpositie in: het heeft naast het limburgse (oostelijke) *zich* het vormelijk aan het personale gelijke reflexivum wat in westelijke richting wijst, en bij nadruk de vorm met *eige* die dat eveneens doet. Bij de 1^e en de 2^e persoon is er over het algemeen geen vormverschil met het personale: *ik was me(zelf)/mij(zelf)*, *jij wast je(zelf)/jou(zelf)*, *u wast u(zelf)*. De *eige*-vormen komen echter ook

deze beide personen voor: *ik was m'n eige, je wast je-eige*, eventueel met nadruk: *m'n eige, je eige*.

5.3.2. STANDAARDTAAL

De standaardiserende grammatici (16^e eeuw) degradeerden de nieuwe *eige*-reflexiva tot substandaard-vormen en ontleenden, via reformatorische literatuur (o.a. Duits getinte bijbelvertalingen), het hoogduitse *zich*. Uit hun formuleringen blijkt duidelijk dat ze hiermee het probleem van de ambiguïteit wilden oplossen; ambiguïteit ervaren standaardiseerders nu eenmaal als ongenaam en bovendien waren ze in het Latijn gewend aan het onderscheid *se – eum*. Voor het eerste motief vergelijk Ampzing: “hy heeft sich bekeerd, dat is, sich-selven; oft: hij heeft hem bekeerd, dat is, eenen anderen”. Schrijvers als Vondel en Hooft zorgden ervoor dat hun streven succes had; Constantijn Huygens wisselde echter tot in zijn ouderdom *zich* af met *hem* en *haar*. In de 17^e eeuw werden *hem* en *zich* nog door elkaar gebruikt, maar het succes blijkt duidelijk uit de brieven in het corpus *Brieven als Buit* (par. 2.6.2, 4.2): terwijl in de 17^e eeuw nog meestal de vorm van het personale werd gebruikt, blijkt in de 18^e eeuw *zich* overheersend te zijn geworden. En zo had *zich* in de 17^e eeuw al een sterke positie gekregen in officiële teksten uit de zeeuwse plaatsen Tholen en Arnemuiden. Interessant is dat naast *sich* ook *sik* voorkwam, bij Datheen en Marnix (16^e eeuw), bij de vroege Cats (vroeg 17^e eeuw) en in de 17^e-eeuwse grammatica van

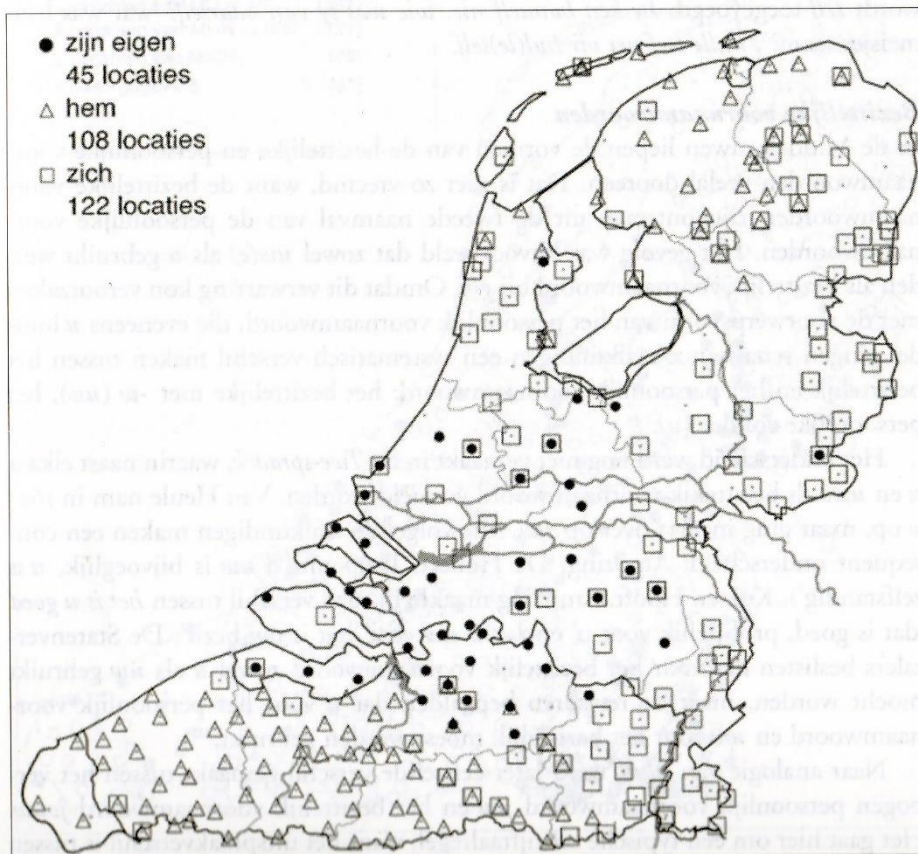
Legenda – ronde zwarte stippen: *eige*-vormen, S-teken: *zich* en varianten, andere teken: reflexivum = personale.

Kaart 27: het reflexivum in de 2de helft van de 19^e eeuw uit Ureland 1979.

Leupenius. Dit *sik* kan wijzen op invloed van nederduitse teksten maar kan ook op vernederlandsing berusten. De schrijftalige oorsprong van *zich* blijkt nog steeds hieruit dat het niet alleen (zoals we gezien hebben) in veel dialecten kan ontbreken maar ook in het substandaard van de Randstad. Er is voor dit *zich* ook wel gedacht aan invloed van de vele oostelijke immigranten, die in de Gouden Eeuw vooral naar Amsterdam kwamen. Maar ten eerste is zo'n invloed sociologisch niet aannemelijk: uit allerlei passages blijkt dat deze immigranten niet direct een groep met veel prestige vormden. Zo werden ze nogal eens voor *Deen*, *Drent*, *Mof* of *Poep* uitgescholden “die op een strowis zijn komen aandrijven”. En ten tweede zouden we *zich* dan ook in het randstedelijke substandaard verwachten terwijl dat nu juist door de *eige*-vormen gekenmerkt is. Voor zover *zich* daarin gebruikt wordt, berust dat op invloed van de standaardtaal. Een top-downscenario lijkt voor stdnl. *zich* dus het waarschijnlijkst. In die richting wijst ook dat in het genoemde Corpus (17^e eeuw) briefschrijvers met een duitse achtergrond behalve *zich* ook *hem(zelf)* plus varianten konden gebruiken. In de 20^e eeuw heeft *zich* zich vanuit de standaardtaal over heel Nederland verspreid (het is dus taalgeografisch gezien niet alleen meer oostelijk); daarnaast zijn de *eige*-vormen in het hollands-zeeuws-brabantse gebied nog steeds springlevend. In het vlaams-zuidbrabantse gebied geldt dat in nog sterkere mate voor het oude *hem* enz. als reflexivum. Zie voor een vergelijking tussen de tweede helft van de 19^e eeuw en die van de 20^e eeuw de kaarten 19 en 20. Ten slotte: in het gebruik van *zich* wordt van genus en numerus geabstraheerd: *hij...zich...*, *zij...zich...* (sg. en pl.). Dit is geen bezwaar omdat in het subject deze aspecten duidelijk aangegeven zijn.

5.4. RECIPROQUE (WEDERKERIG) PRONOMINA

In het Standaardnederlands zijn *elkaar* en het wat formelere *elkander* de gebruikelijke vormen. De eerste vorm moet door verregaande reductie als gevolg van weinig accent uit de tweede zijn ontstaan: *-andər* > *-ādər* (latere, niet-ingweoonse Ersatzdehnung: Kl. 33.1) > *ār* (syncope van *-de-* en verlies van nasalering), dial. vaak *-oar*. Varianten (intussen in de standaardtaal verouderd; de vormen met *elk* hebben het daarin gewonnen) zijn *malkander* en *mekaar* waarin het eerste lid (*malc-*, *mek-*) teruggaat op mnl. *malc* < *mallic* < *manlic* ‘ieder’ (voor de verdere etymologie van *elk* en *malc* zie par. 10 hieronder). Verder zijn er varianten als *haerlijc* (*haer* = *hun*) en met *één*: *de een de(n) ander*; vgl. *fra. l'un l'autre*; eng. *one another* (naast *each other*), du. *einander* dat één woord is geworden. Een op materiaal uit de tweede helft van de 20e eeuw gebaseerde kaart is in zekere zin onthullend: hoewel de constructie met *elk* in het Middelnederlands niet ongewoon is, komen op deze kaart *elkaar* en *elkander* slechts een enkele maal en dan alleen in Holland voor: het lijkt een typische standaardvorm te zijn (geworden). Zeer verspreid is *mekaar* dat in het Vlaams voorkomt naast *malkander*; laatstgenoemde vorm komt vaak voor in Oost-Vlaanderen, Brabant en het westen van Belgisch Limburg. Voor zuidelijke gebieden wordt ook reciproque *ons* (gelijk aan het personale) genoemd: *we zullen ons later spreken*. Limburgs is het gebruik van *één* na een prepositie (*ien*, *ein*): *ze hangen aaneen* (dat ook in formelere standaardtaal kan voorkomen: *alles lag dooreen*). Verder kan men *zich* (gelijk aan het reflexivum) gebruiken waarin het Limburgs bij het naburige Duits aansluit.

Kaart 28: het reflexivum in de 2e helft van de 20ste eeuw
uit: Barbiers en Bennis 2003 via Van der Sijs 2004.

Oorspronkelijk was er sprake van twee zelfstandige delen die los van elkaar in de zin konden voorkomen: *elk coes andren van hen beden* ‘elk koos (de) ander van hen beiden = ze kozen elkaar’ (Ferguut); vergelijk ook een 16^e-eeuws voorbeeld van Coornhert: *sy saghen elck op anders aensicht* ‘ze keken op elkaars gezicht’. Uit een ook 16^e-eeuws voorbeeld als *elx anders* blijkt dat de groep reeds als een eenheid werd ervaren maar beide delen krijgen toch nog elk een genitief aanduiding; nog duidelijker is het bij *elckanders* en bij een datief als *elcanderen*, beide ook 16^e-eeuws en beide zonder een casusaanduiding bij *elck*.

Het ontstaan van een reciproque pronomen blijkt dus een kwestie van (geleidelijke) grammaticalisering te zijn: uit een constructie (iets syntactisch) ontwikkelt zich een pronomen (iets morfologisch). Uiteraard moeten we uitgaan van die gevallen waarin de beide delen in de zin naast elkaar kwamen te staan: bijv. mnl. *dit gheloefde elc anderen* (Beatrijs) lett. ‘dit beloofde elk (de) ander = dit beloofden ze elkaar’. Hoewel bijvoorbeeld mnl. *hem* behalve als personale of reflexivum ook als reciproque pronomen gebruikt kon worden, heeft zich dit gebruik niet doorgezet: de vorm in kwestie zou te veel functies hebben moeten vervullen. Bij het duitse *zich* bestond dit bezwaar niet, althans minder, omdat dit wél reflexivum maar geen personale kon zijn; van ambiguïteit was evenwel sprake. De reflexieve en reciproke functie liggen trouwens dicht bij elkaar. Reciprociteit kon/kan overigens ook met een prefix worden uitgedrukt: mnl. *onderminnen*

‘elkaar liefhebben’, met het adverbium *onderling* of (zie reeds boven) met prepositie plus *één* (*onder een*).

5.5. POSSESSIVA

(1. algemeen, 2. flexie, 3. zelfstandig gebruik (ook regionaal))

5.5.1. ALGEMEEN

We beperken ons in deze paragraaf tot een bespreking naar casus, numerus en persoon. Het gebruik kan niet uitvoerig aan de orde komen. Als voorbeeld noemen we het dialectisch (noordoostelijk, limburgs) gebruik van *zijn* in toepassing op vrouwen (vgl. voor het personale par. 5.7.2 hierboven).

Het possessivum sluit nauw bij het personale aan: er is verschil naar persoon en getal. Wat vorm betreft sluit het bij de genitief van het personale aan: vgl. got. gen.sg. *meina* ‘van mij’ = poss. *meins* ‘mijn’; vergelijk hiervoor par. 1.1 waarin ook vermeld is dat de possessiva tot enclitische genitief-vormen van de personalia zijn te herleiden. Op hun beurt hebben de genitieven van de personalia zich aan de possessiva aangepast.

-1^e pers.sg. De middelnederlandse vorm is *mijn* (got. *meins*, onl. *mīn*) waarnaast later een doffe variant is ontstaan: *m’n*. Daarnaast komt in het Hollands (substandaard) ook *me* voor (*me boek*) waardoor personale en possessief in vorm samengevallen zijn: bij nadruk *mijn* (vgl. par. 2.5), zonder nadruk *me*. Bij *me-* in *mevrouw* en *mejuffrouw* moeten we echter niet aan dit gestigmatiseerde *me* denken: *mevrouw* en *mejuffrouw* zijn gevormd naar analogie van *meneer* dat door assimilatie ontstaan is uit *m’n-(h)eer*, vroeger wel geschreven <mijn heer>. In *meheer* is het wél aanwezig; dit is dan ook een substandaard-vorm.

-2e pers.sg. Het Middelnederlands had *dijn* (got. *peins*, onl. *thīn*) dat met *du/di* in het grootste deel van het taalgebied verdwenen is; aan de periferie komt het nog als *dien* voor. Overigens vinden we in de *Gecroonde Leersse* (1688) van Michiel de Swaen wel nog *du* (als teken van minachting) maar niet meer *dijn*. Een rest in de standaardtaal vinden we in de uitdrukking *mijn en dijn*. Verder zijn de vormen in oorsprong die van de 2^e pers.pl. (zie hieronder).

-3^e pers.sg.masc. en neutrum. Het Middelnederlands had *sijn* (got. *seins* reflexief, onl. *sīn*) waarnaast net als naast *mijn* later een doffe variant ontstond: *z’n*. In het Hollands komt als doffe variant *ze* voor: *ze boek*; de samenval van personale en possessief is hier minder duidelijk: bij nadruk is het personale *zijn* (*het boek van zijn*) maar ook *hem* en varianten. In het Hollands, Utrechts, Noordbrabants kan echter onder invloed van het personale het possessivum ook *hum(me)* zijn. Let wel: anders dan in het gotische *seins* enz. wordt *zijn* in het Nederlands ook niet-reflexief gebruikt; bij reflexiviteit plus nadruk kan *eigen* worden toegevoegd: *hij draagt zijn/z’n eigen koffer* (zo ook *mijn eigen* enz.). *Z’n* breidt in bepaalde prepositie-constructies zijn bereik ook tot de pluralis alle personen uit; heel gewoon is: *ze/we/jullie gingen met z’n allen* enz. *Z’n*, in oorsprong 3^e pers.sg.masc., verschijnt hier ongemarkeerd naar persoon, numerus en genus (gender). Dit doet denken bijvoorbeeld aan het slavische (poolse) reflexivum *się* waarvoor dit ook geldt. Het is echter nog wel: *dan ben je op je mooist*, *dan is ze op haar mooist*, *dan zijn ze op hun mooist*.

-3^e pers.sg.fem. Oorspronkelijk werd de vorm *zijn* ook voor het femininum gebruikt; dit gold immers ook voor het reflexivum (zie par. 3). In het Middelnederlands is *hare* (*huere, hore* enz., gelders 2^e helft 14^e eeuw *oere*) echter al de gewone vorm geworden. Dit is in oorsprong de genitief van het personale (vgl. par. 2.7.2). De vorm *heur* werd wel gebruikt om onderscheid te maken met het personale *haar*. Het was een tijd lang in de standaardtaal een geliefd literair woord dat ook goed in combinatie met *haar* ‘hoofdbegroeiing’ kon worden gebruikt: *heur haar*.

-1^e pers. pl. De middelnederlandse basisvorm was *onse* (onl. *unsa*), een korte vorm in vergelijking met got. *unsar*, du. *unser*; in het moderne Nederlands wordt *ons* (waarnaast verbogen *onze*) als de basisvorm ervaren. Er zijn dialectverschillen. Zo kan bijvoorbeeld voor het Gronings *ons*: vgl. *ons kou* ‘onze koe’, als de basisvorm beschouwd worden (vgl. ook wierings *ongs koeie*), voor het Zuidwest-drents (Ruinen) echter *onze*: vgl. *onze geld* ‘ons geld’ maar *ons* vóór vocaal: *ons Henderkien*.

-2^e pers.pl. Ook nu heeft het Middelnederlands een korte vorm: *uwe* (onl. *iuwa*), in vergelijking met got. *iuwar*, du. *euer*. Terwijl *ons* nog altijd naast *onze* voorkomt, heeft *uw* in de standaardtaal (maar vgl. dial. *oe*) praktisch het alleenrecht gekregen, afgezien van archaïsch gebruik als in bijv. *Uwe majesteiten*; dialectisch (bijv. hasselts) komt de verbogen vorm wél voor: *ouer, ouere* ‘u, jullie’. De spelvorm is nog altijd <uw> hoewel de uitspraak meestal gelijk is aan *u*. Vandaar fouten als <uw> waar het <u> moet zijn en omgekeerd. Bij de j-personalia sluiten *jou* <jouw>, *je* en *jullie*, ook soms *jelui* aan; de eerste vorm is in uitspraak in feite gelijk aan het personale *jou*. De vorm *je* kan net als het gelijkkluidende personale als zwakke vorm voor *jullie* fungeren: *hangen jullie je jas hier maar op*. Evenals het personale (zie par. 2.6.1) kan (zij het minder gebruikelijk) possessivum *je* onder bepaalde voorwaarden in het Hollands in -ie veranderen: *kook-ie moeder altijd het eten?* In het zuidwesten vinden we de ook van de personalia bekende genitiefvormen: *julder, junder, ulder*, naast *olle* enz.; voor het Westfries en het Wierings wordt een vorm *jullies* genoemd. Zulke vormen op -s komen/kwamen wel meer langs de kusten van de Noordzee en de oude Zuiderzee voor. Het Limburgs heeft *eur* (vgl. du. *euer*), het noord-noordoosten het met *uw* overeenkomende *oe*, terwijl in Groningen naast *joen* het vrij recent uit het Fries overgenomen *jim* opduikt. Bij de 2^e persoon van het possessivum speelt evenals bij de 2^e persoon van het personale het verschil tussen beleefdheid – niet-beleefdheid een rol. De regionale verdeling is dezelfde: in de perifere streken van het noordoosten en het zuidoosten fungeert de pluralisvorm (resp. *oe* en *eur*) ook als beleefdheidsvorm (naast *dijn*), in een groot zuidelijk en noordoostelijk gebied is er geen verschil (*uw, oe*), terwijl we in een groot centraal gebied een aparte beleefdheidsvorm vinden: *uw* tegenover *je, jouw, jullie*. Het oude bij *gij* aansluitende *uw* is dus ook bij *u* [+ beleefdheid] gaan behoren. Zie kaart 29.

-3^e pers.pl. Ook in dit geval is *zijn*, onl. *sīn* (dat ook voor de pluralis werd gebruikt: vergelijk het reflexivum) in het Middelnederlands (zoals bij de 3^e pers.sg.fem.) moeten wijken voor *hare* (plus varianten) welke vorm in dit geval afkomstig is van de gen.pluralis van het personale (vgl. got. *ize, izo*). Voor de vocaalwisseling: eu, ee, aa, zie par. 2.7.2. In het Middellimburgs, later ook ook het Middelbrabants duikt *hun*, soms ook *hen* op, in oorsprong de datief van het personale die immers ook het bezit kon aangeven. (Denk ter verduidelijking daarvan aan een zin als: *dat hun geld is afgenomen*, waarin *hun* als datief bedoeld is maar als possessivum kan zijn opgevat.) Het succes van deze vorm is bevorderd doordat er een duidelijk verschil met *haar* fem.sg. ontstond.

jullies 2^e pers. enz. Dergelijke liede-vormen worden al voor het Middelnederlands genoemd, ook in de genitief-vorm *haerliede(r)*; 16^e-eeuws zijn *hunlieden*, *haerlien*, *haerlie*. In ieder geval in de 20^e eeuw (alleen in geschreven taal?) kunnen we *d'r lui* aantreffen.

5.5.2. FLEXIE

(1. algemeen, 2. regionale verschillen)

5.5.2.1. Algemeen

De gotische possessiva: *meins* (1^e pers.sg.), *beins* (2^e pers.sg.), *unsar* (1^e pers.pl.), *izwar* (2^e pers.pl.), *seins* (refl. 3^e pers. sg. en pl. alle genera), konden naar gelang het gebruik de sterke of de zwakke flexie krijgen (Kl. 6.3.2). In het Middelnederlands worden in het algemeen de possessiva als adjectiva geflecteerd; zie hfdst. 4 passim. We moeten er echter voor deze periode rekening mee houden dat de oorspronkelijke basisvormen *onse* (1^e pers.pl.), *uwe* (2^e pers.pl. en *hare* (3^e pers.pl. en 3^e pers.sg.fem.) zijn, dus met een sjwa op het eind: vandaar *onse lant* (neutrum) in plaats van verwacht *ons lant* (*onse* in *onse lant* moet dus niet als een verbogen vorm worden begrepen). Onder invloed van de oude genitief van het personale (vgl. par. 5.2.5) kunnen vormen zonder sjwa voorkomen waar we een sjwa zouden verwachten: *sijn moeder* (fem.) in plaats van *sine moeder*. En dan kan ook de analogie over en weer een rol spelen: *ons vader* i.p.v. *onze vader* (masc.), *sine hovet* i.p.v. *sijn hovet* (neutrum). Vergelijk in dit verband nog hedendaags holl. *naar ons zin* of meer algemeen *ons lieve Heer*. Voor *ons vader* zie volgende paragraaf. Sterk gereduceerde vormen als *miere* zijn in Kl. 14.5 aan de orde geweest. Evenals elders in het morfologisch systeem is er in de hedendaagse variëteiten nergens meer sprake van een casusverschil zoals in het Gotisch en het oudere Germaans nog het geval was. Vergelijk hiervoor wat in hoofdstuk over de adjectieven is opgemerkt (hfdst. 4). Voor sommige variëteiten moeten we echter evenals bij de adjectieven rekening houden met verschillen naar genus en numerus.

Aanwezigheid van flexie heeft tot effect dat in de 3^e persoon zowel de “bezitter” als het “bezit” op de vorm van invloed zijn: vgl. antwerps aan de ene kant al naar gelang de bezitter *zaain* en *eur* (masculinum-neutrum tegenover femininum) en aan de andere kant al naar het bezit *zaainen* als masculiene en *zai* als neutrum-vorm, beide onder bepaalde condities, tegenover overigens *zaain* (vergelijk het Duits met *sein*, *ihr* naast *seinen*, *seine*, *sein*). In het oudere Middelnederlands, met alleen *sijn* (vgl. Gotisch met alleen *seins*), was alleen het bezit van invloed, vgl. bijv. *sijs* gen.masc., *siner* gen.fem. (vgl. fra. *son* en *sa*), in de hedendaagse standaardtaal is dat alleen de bezitter: *zijn*, *haar* (vgl. eng. *his*, *her*).

In de standaardtaal kenmerken de possessiva zich ten opzichte van de adjectieven als uitgangsluys; ze komen hierin overeen met de lidwoorden en de demonstrativa. Alleen in de 1^e pers.pl. vinden we zoals we hierboven al gezien hebben, nog enige flexie: het is *onze* maar *ons* in het neutrum singularis: *onze man*, *onze vrouw*, *ons kind*, *onze kinderen*. Ook vóór *eigen* kan evenals in dialecten de onverbogen vorm optreden: *ons eigen schuld*. Resten met sjwa op het eind zijn in formele taal *mijne heren*, *uwe majesteiten*, *zijne Majesteit* (fem.), *hare Koninklijke Hoogheid* (id.), *hunne Hoogmogende Heren* (17^e eeuw). Oude flexie vinden we ook nog in versteende uitdrukkingen terug: *te mijnen huize*, *onzes inziens* (ook wel *ons inziens*, onder

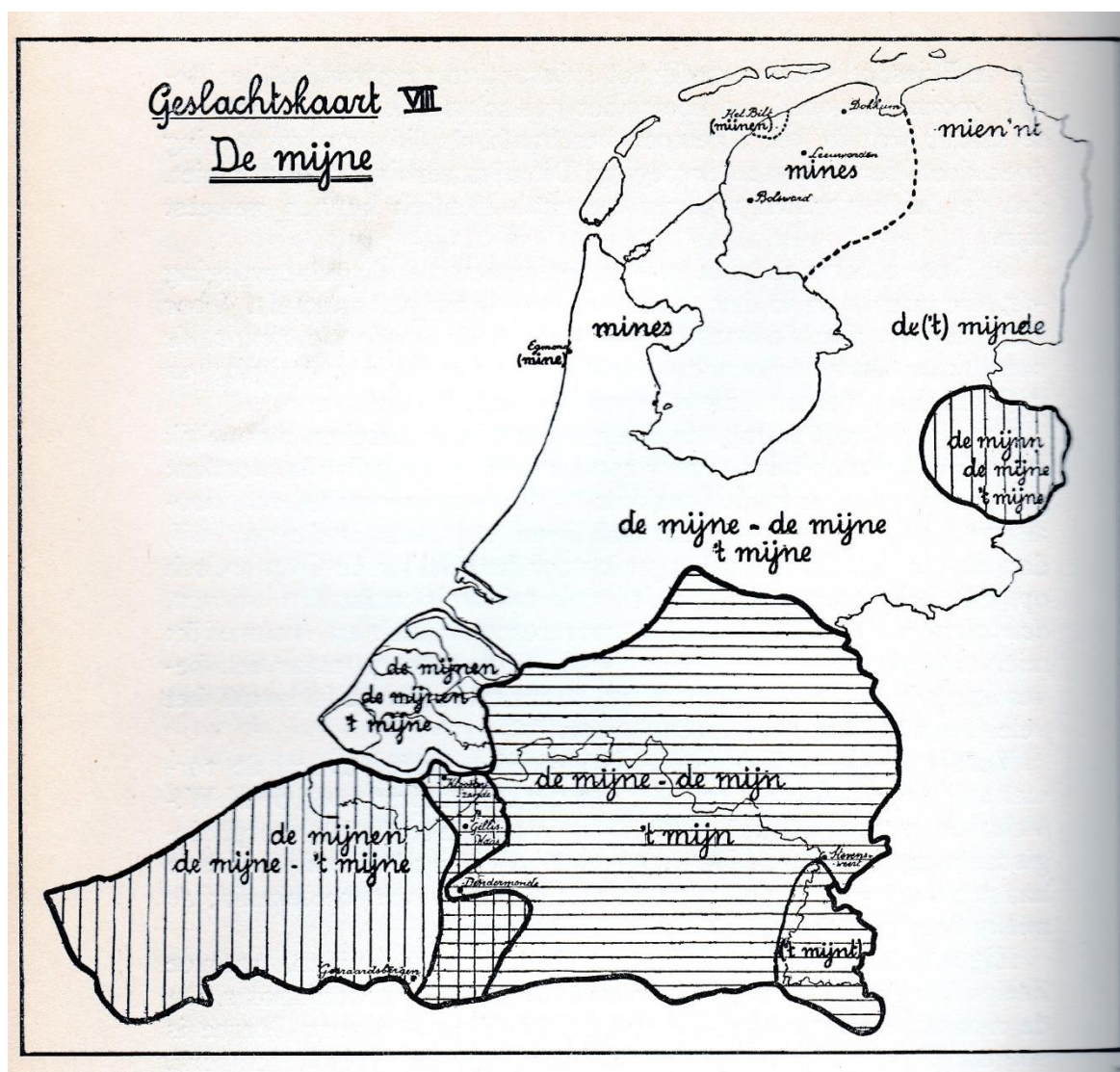
invloed van *mijns inziens*), *om uwent wil* met een parogische -t die we ook in *te mijnent* ‘in mijn huis’ aantreffen.

5.5.2.2. Regionale verschillen

We bekijken nu de regionale verschillen (zie kaart 30). Delen van het taalgebied die niet met name worden genoemd, komen over het algemeen met de standaardtaal overeen. In het oosten en het zuiden kunnen de possessiva bij de adjectieven aansluiten (zie 4.8). Zo hebben het Twents en het Achterhoeks naast neutrum *mien* als femininum en pluralis *miene* en als masculinum *mien(e)n*. Meer naar het westen en noorden vinden we het patroon dat ook van de standaardtaal bekend is. We kunnen hiervoor aan westelijke invloed denken of, richting het noorden, aan friese substraat-invloed. Op het noordwesten van de Veluwe vinden we echter, evenals bij het adjectief niet beperkt tot het masculinum, *mienen*, *oenzen* vóór vocaal of h. Voor het zuiden (maar voor West-Vlaanderen zie verderop) kan het Antwerps model staan. Het is daarin *maain* voor femininum, neutrum en pluralis omdat de stam eindigt op een sonorant; het neutrum kan de -n maar niet vóór vocaal, b, d, t, n of m enz. kwijtraken: *maai geld*. Het masculinum is *maaine* maar *maainen* eveneens vóór vocaal enz. Zoals *maain* gaan ook *aa(w)*, *zaain*, *eur*, *olle*, *un*, ook *ons* hoewel we hier op grond van de stemloze Auslaut in fem. en pl. *onze* zouden verwachten; het is echter *ons kinderen*. Het belgisch-limburgse dialect van Hasselt geeft hetzelfde beeld te zien, zij het dat de condities niet precies dezelfde zijn: -n vóór vocaal, h, t, dzj, tsj in de Anlaut van een masculien woord en wegval vóór consonant in de Anlaut van een neutrum woord (zij het vóór d, t, dzj facultatief). Vergelijk ook het Limburgs (Roermonds): *miene* masc., *mien* fem., *mien* neutrum, *mien* pl. Ook hier is de Anlaut van het volgende woord van belang: *mienen* (masc.) vóór vocaal of h, *mie* (neutrum) vóór consonant. Voor zover er vormen op -ie voorkomen, doen deze mee met de genus-n: *ullieën*, *jullieën*. Aan de andere kant van het zuiden ligt West-Vlaanderen waarin *onze* de basisvorm lijkt te zijn: vgl. *onze (uze) kinders*; in het zuidoosten van de provincie vinden echter *oes kinders* met alleen flexievormen bij masc.sg.: *oezen (h)ond*. De problemen met de masculiene genus-n, vooral in het Kustwestvlaams, zijn in verband met de adjectieven in hfdst. 4 (8.1) signaleerd. Het westvlaamse dialect van Poperinge (niet ver van de franse grens) heeft de masculiene -n vóór vocaal: *neurn* ‘haar’, *jùdern* ‘jullie’, *nùdern* ‘hun’, verder *mien*, *joen*, *zien* bij *mie*, *joe*, *zie*.

Vormen als *ons vader*, bij verwantschapsnamen (vgl. ook brab. *mai vojjer* ‘mijn vader’), zijn dialectisch nu vooral zuidelijk (maar vgl. ook tw. *mieⁿ vaar*); voor het Westfries worden ze vooral genoemd als in gebruik in rooms-katholieke kringen! Brabantse invloed via katholieke pastoors kan hierbij in het spel zijn. Ook in Vlaardingse is *ons vader* een keer gehoord (persoonlijke observatie). De synchrone verklaring kan in affectief gebruik liggen; men ziet (bijv.) vader als een bezit (men gebruikt immers de neutrum-vorm) maar dan wel als een bezit waaraan men zeer gehecht is. Een voorbeeld met een vrouwelijk woord is kempisch *me* (niet *men*) *zuster*; als uitzondering wordt *zoon* genoemd. In het Kempisch gedraagt ook het onbepaalde lidwoord zich overeenkomstig: *hedde ge nog e vader?* (niet *ene vader*). Voor het dialect van Borne (Twente) wordt vermeld dat er sprake is van emfatisch gebruik; bij niet emfatisch gebruik wordt het lidwoord gebruikt. In ieder geval in het Borns kunnen ook de voornamen meedoen: *oens Toon*.

hedendaagse dialecten genoemd, bijvoorbeeld voor het Kust-zeeuws en voor noordoostelijke dialecten als het Gronings. In laatstgenoemd dialect gaat de vorm op -(e)nt uit: *mien(e)nt*, *dien(e)nt* enz. Die -t kan als paragogisch worden opgevat waarmee we bij een oorspronkelijke (masculiene) flexievorm *mien(e)n* terechtkomen. In Drente, Overijssel en de Achterhoek komen vormen op -de voor: *de miende*, *de mien(e)nde(n)* met -de mogelijk naar analogie van de rangtelwoorden (*tweede* enz.); de tweede vorm lijkt een compromisvorm te zijn, namelijk van *mien(e)n* en *miende*. Voor de omgeving van Steenwijk worden vormen als *mient(e)n* (zonder lidwoord), voor Kampen ook *mientnde* genoemd, die ook wel als compromisvormen zijn te begrijpen. Het (oostelijke) Twents heeft een vorm op -nnt voor het masculinum ('*n miennt* 'de mijne'), verder vormen op -e; voor de Achterhoek wordt als masculiene vorm *mienen* genoemd en verder *miene*. De Noordwest-Veluwe heeft vormen op -n, conform het attributieve gebruik ook voor het femininum, maar ook *jullies*, *hullies* en stapelvormen als *julliese(n)* en *hulliese(n)*;

KAART 31: zelfstandig gebruikt *mijn* (uit Peters 1938-39a)

de -s moet wel in oorsprong een genitief-s zijn. Het Westfries heeft eveneens dergelijke vormen op -s (zonder lidwoord): *dat is jouwes*, in het meervoud ook wel *jouwens*; vgl. ook zeeuws *mienens*, *joeëns* naast *mienen*, *joeën*. De s-vormingen vinden we ook in het Fries: vgl. *jowes*; is er sprake van friese substraatinvloed? Voor het Katwijkse heb ik ze niet genoemd gevonden, wél een manier van zeggen als *mijn is ààrs* ‘de mijne is anders’ (vergelijk het hierboven genoemde archaïsche gebruik).

In bepaalde, vooral zuidelijke dialecten komt flexie voor, vaak in aansluiting bij het (zelfstandig gebruikte) adjectief; zo heeft het Roermonds *miene(n)* masc. en *mien* fem. en pl. zoals bij attributief gebruik maar in het neutrum *'t mient*. De -t blijft hier tot deze vorm beperkt zodat paragoge minder waarschijnlijk lijkt; hebben we hier een restant van de oude ata-uitgang? Het is mogelijk dat deze vorm vroeger ook in noordoostelijke gebieden voorkwam. Er kunnen zich toonverschillen voordoen: zo heeft *mien* stoottoon, de andere vormen sleeptoon. Voor het Brabants (voorbeelden ontleend aan het Aarschots en Brussels) wordt genoemd: *de mane* masc. (zonder -n; het Kempisch kan -n hebben), *de maan* fem. en pl., *et maan* neutrum; dit patroon geldt ook voor het Hasselts (Belgisch Limburg). Het Vlaams heeft een vorm op -(e)n voor het masculinum, verder vormen op -e, het Zeeuws vormen op -en (masc. sg. en vaak ook fem.sg.) en verder op -e (neutrum, pl. en soms ook fem.).

De centrale dialecten (in Zuid-Holland, Utrecht) sluiten aan bij de standaardtaal. Zie, ook voor het bovenstaande, kaart 31.

5.6. DEMONSTRATIVA

(1. die, 2. overige demonstrativa, 3. regionale aspecten; voor het type *daaraan* zie par. 0.1)

5.6.1. DEMONSTRATIVUM *DIE*

Voor het Gotisch (zie par. 1.2) zijn twee soorten demonstrativa genoemd: het anaforsch pronomen dat we bij de personalia 3^e persoon terugvinden (zie de paragrafen hierboven) en wat we zouden kunnen noemen: het eigenlijke demonstrativum. Hierbij komen in het Gotisch vormen voor met anlautend s- en vormen met anlautend þ- (ndl. d-) waarvan die met s- in het latere Germaans inclusief het Nederlands analogisch verdwenen zijn. De vorm *so* vinden we echter als *soe* dialectisch bij de personalia terug; zie par. 2.7.2 hierboven.

De oude vormen met s- komen slechts voor in de nominatief masculinum en femininum singularis (oorspronkelijk ook pluralis), dus in subjectsvormen; misschien houdt dit verband met het pro drop-karakter van het Gotisch en zijn voorstadia: alleen bij nadruk werd een aparte sterk deiktische (aanwijzende) vorm met s- gebruikt. Opvallend is dat er niet een neutrum-vorm met s- voorkomt; er kan verband zijn met het feit dat het masculinum en femininum vaak naar personen verwijzen. Het neutrum gaat dus terug op een pgm. vorm met þ-, pie. t- (vgl. gr. *to* naast *ho* masc., *hē* fem.).

Demonstrativa in het Gotisch, Oudsaksisch en Oud- en Middelnederlands

	masc./ neutr.got.	id. osa.	id.onl.	id.mnl.	fem. got.	id. osa.	id. onl.	id. mnl.
nom.	sa//þata	thē/thē//	thie/the//	die//dat	so	thiu	thiu/thie/	die

		that	that				the	
gen.	þis	thes		dies	þizos	thera	thero	dier
dat.	þamma	themu	themo	dien	þizái	theru	thero	dier
acc.	þana// þata	thena// that	thana/then// that	dien// dat	þo	thia	thia/thie	die

	plur.got.masc// neutrum	pl.got.fem.	pl. osa.masc. fem.//neutrum	pl.onl.masc. //neutr.*	pl. mnl.
nom.	þai	þos	thea//thiu	thie/thia//thiu	die
gen.	þize(áize)	þizo(ozo)	thero	thero	dier
dat.	þáim	þáim	thě/ēm	then	dien
acc.	þans	þos	thea//thiu	thie/thia//thiu	die

Tussen haakjes staan in bepaalde gotische vormen de oorspronkelijke uitgangen, waarin ai en ō door ĭ vervangen zijn onder invloed van *þis* en *þizos*. De masculiene en neutrum-vormen zijn door een dubbele schuine streep gescheiden. Wat het Oudsaksisch betreft zijn niet alle mogelijke vormen opgenomen; de wél opgenomen vormen zijn door een enkele schuine streep gescheiden.

* = feminiene vormen niet bekend.

Als we de gotische stamvocalen vergelijken met de westgermaanse (in casu de oudsaksische), valt ons op dat we in het Gotisch een niet-palataal vocalisme (ǣ) aantreffen in vormen waarin het westgermaanse vocalisme juist palataal of ten dele palataal is (ě, ē, iu, ia, ea; ie). Uitzonderingen zijn onl. *thana* acc.sg.masc. en het neutrum singularis nominatief en accusatief met steeds ǣ.

Voor osa. *thēm* kunnen we eventueel denken aan de klankwet waardoor ai algemeen osa. ē oplevert. Verder is het opvallend dat we een aantal vormen met “ingevoegde” ĭ of ě (uit j) aantreffen: *thiu*, *thia*, *thea*, welke invoeging oud kan zijn: vgl. de vedische stam *sya-/tya-*. Of is bij deze vormen invloed van het personale in het spel, van nom.sg.fem. *siu*, acc.id. *sia*, pl. *sea*, *siu*? Wat palataal vocalisme betreft s er tussen de personalia en de demonstrativa een opmerkelijke parallelle.

Op basis van de oudsaksische en oudnederlandse vormen verwachten we in het Middelnederlands in het masculinum *die* (nom.), *des* (gen.), *den* (dat., acc.), in het femininum *die* (nom., acc.), *der* (gen., dat.), in het neutrum *dat* (nom., acc., zie hieronder), in de pluralis *die* (nom., acc.), *der* (gen.), *den* (dat. met -n uit -m). Behalve in *dat* is de ie van *die* analogisch in de andere vormen doorgedrongen al komt *des* nog weleens voor. Voor de verklaring van de ie (pgm. ěū, ē) zie Kl. 23 en 25. Naast *dat* komt als nadrukkelijke vorm *datte* voor; vergelijk hiervoor *ikke*. Mogelijk echter is het een oude vorm die met got. *þata* overeenkomt (*dat* is dan door secundaire verkorting ontstaan). De r van *der/dier* is aan rhotacisme toe te schrijven: vgl. got. *þizos*, *þizái*, *þize/þizo*. De anlautende d- is (zoals reeds opgemerkt) in de nominatief singularis masculinum en femininum in plaats van een oorspronkelijke s- gekomen. Voor het Oudnederlands moeten we met hoogduitse invloed vanuit de leggers (Psalmen, Williram) rekening houden: vgl. nom.sg.masc. *ther* (niet in het schema). Het Middelnederlands vertoont overigens nogal wat variatie: *dee* naast *die*, gen. *des* (reeds genoemd; verouderd), *dis*, *dos*, *das* (laatste vorm ook nom. neutrum), *dierre*, *dere*. Verder zijn er de enclitische vormen als *dan* < *dat en* ‘dat niet’, *dannes* < *dat en es* ‘dat is niet’.

Deflexie treedt al vroeg op, eerder dan bij andere adnominale woorden: zo wijkt al in het Middelnederlands *dien* (dat. en acc.sg.) voor *die* waarvoor aan invloed van het relativum *die* gedacht moet worden dat in alle naamvallen gebruikt werd. In de veel gebruikte accusatief is er dan geen verschil meer met het femininum zoals al in de nominatief al geen verschil meer bestond. Aan apocope van de -n kan niet gedacht worden omdat deze na zwak geaccentueerde syllabe plaatsvindt; de deflexie in kwestie vinden we ook in de gebieden zonder die apocope terug. Omgekeerd kon het gebeuren dat *dien* in de nominatief doordrong zoals dat op het eind van de middelnederlandse periode en nog wel in zuidelijke dialecten met meer vormen gebeurde: *den dokter*, *de goeden dokter*. De deflexie heeft tot gevolg gehad dat we althans in de standaardtaal met nog maar twee vormen rekening behoeven te houden, namelijk *die* en *dat*. Let wel: ook voor het verdwijnen van *dies* en *dier* kan niet aan klankwetten gedacht worden, klankwetten die een auslautende -s en -r zouden hebben gedeleerd. Het verdwijnen van genitief *dies* en *dier* is evenmin aan analogie toe te schrijven: een genitief *die* komt niet voor; hier moet de concurrentie van de omschrijving met *van* in het spel geweest zijn: *van die/daarvan*. Het verdwijnen van datief *dier* kan wél aan analogie (naar *die*) worden toegeschreven; naast *ik geef die man het boek* komt echter ook met een omschrijving *ik geef aan die man het boek* voor. Er komen nog wel relicten voor: *des-kundig* (genitief van betrekking) ‘kundig wat dat betreft’, *wat dies meer zij* (id.) ‘wat er wat dat betreft meer is’, *dien-ten-gevolge* (datief-instrumentalis?) ‘daardoor tot gevolg > als gevolg daarvan’, *van dien aard* (dat., oorspr. fem. vgl. *uiteraard*), *in-dien* conj. (id.) ‘in dat (geval dat)’, *in dier voege* (dat.) ‘op deze manier’. In de schrijftaal werden de naamvals vormen, ook in de hieronder nog te behandelen gevallen, nog lange tijd gehandhaafd (voor de strijd tegen naamvalsverlies zie hfdst. 4, 7). Een genitief *diens* (met analogische -s na *dien*) kan men ook heden ten dage nog wel lezen of horen, zelfs in verwijzing naar een vrouw (*zijn vrouw en diens ouders*) of naar een pluralis (*zijn ouders en diens regels*); *diens*, oorspronkelijk gen.sg.masc., komt hier als ongemarkeerd naar genus (gender) en numerus te voorschijn (vgl. *z’n* in par. 5). In gewone gesproken taal is het *die z’n* naast fem. *die d’r* (bij *dat* hoort *ervan/daarvan*). Een voorbeeld van een zuidelijke vorm is *dieje* (analogie naar *deze*, *gene*?); zie voor de dialectische flexievormen verder hfdst. 5 in verband met de adjectieven.

Behalve met de vier bekende naamvallen (nominatief, genitief, datief, accusatief) moeten we rekening houden met oude instrumentalis- en locatiefvormen. Dat die bij het demonstrativum bewaard zijn gebleven, moet wel aan de hoge frequentie ervan worden toegeschreven. Een oude instrumentalis is got. *þe* waarnaast in het Oudwestgermaans osa. *thiu* (vgl. ook onl. *bethiu* ‘daarom’) voorkwam dat we in het Middelnederlands als *die*, *de* terugvinden: *die mere*, *de bet* ‘daardoor meer, daardoor beter’ > *te meer*, *te beter*, en verder ook in *bedie* ‘daarom’. De t van *te* ontstond in de sandhi door progressieve assimilatie na *dies*, *des* ‘wat dat betreft’: *des te meer*, *des te beter*; vgl. ook *niet-te-min* oorspronkelijk. ‘niet daardoor minder’. Het Duits heeft *to*: *destobesser*, het Engels *the: the more the better*. Een andere instrumentalis-vorm vinden we terug in onl. *thuo*, *thō* ‘toen’ waarmee mnl. *doe* correspondeert en nnl. *toen*. Laatstgenoemde vorm dankt de t weer aan de sandhi, bijvoorbeeld in de combinatie mnl. *nochtōe* ‘nog toen > toen nog’; de -n kan ter versterking aan toe zijn gevoegd (vgl. du. *nun*) of op invloed van *dan* berusten. Dat een ‘instrumentalis’ zich tot een tijdsaanduiding ontwikkelt, komt meer voor: vgl. pools *czasem* ‘soms’ instr. van *czas* ‘tijd’ en vgl. met een omschrijving met *met*: (*dat doen we*) *met de zomerdag*, ook *meteen*, *mettertijd*. Een derde instrumentalisvorm kan in oorsprong een locatief zijn (die vaak op -i eindigde) geweest zijn, nl. got. *þei* (conj.), dat overeenkomt met *di* in mnl. *be-*

di ‘daarom’; het bijpassende interrogativum is mnl. *twi* ‘waarom’. Locatieven zitten overigens vaak in plaatsnamen verscholen, bijv. in *For-schate*, 10^e-eeuwse vorm van *Voorschoten*: ‘op de (in veen) vooruitschietende zandstrook’.

5.6.2. OVERIGE DEMONSTRATIVA

Een andere demonstratiefvorm is mnl. *dese*, nnl. *deze*, dat we in het Gotisch nog niet terugvinden. Er is een gebruiksverschil met *die/dat*, namelijk een verschil tussen ‘dichtbij’ en ‘veraf’; in veel talen komt een dergelijk verschil voor (in het Proto-indo-europees echter waarschijnlijk niet: zie par. 1.2), soms zelfs een driedeling: ‘dichtbij de spreker’, ‘dichtbij de hoorder’, ‘geen van beide’. Misschien is zo’n driedeling ook op het Nederlands van toepassing als we *ginds* ‘niet bij de spreker en niet bij de hoorder’ erbij nemen; vergelijk een uitdrukking als *over gindse heuvelen*. De verschillen zijn overigens in hedendaags Nederlands niet zo duidelijk meer: vgl. bijv. *deze huizen hier*. ?*deze huizen daar*; *die huizen hier*, *die huizen daar*; ?*gindse huizen hier*, *gindse huizen daar*. Deze voorbeelden lijken erop te wijzen dat *die* de ongemarkeerde vorm is geworden. *Deze* lijkt in het Zuiden meer gebruikt te worden dan in het Noorden: *hij gaf het aan dezen die op de eerste rij zaten*. Hier kan franse invloed in het spel zijn: in het Frans wordt het verschil tussen ‘dichtbij’ en ‘veraf’ uitgedrukt met behulp van *ci* en *là*: *ceux ci*, *celles là* enz. *Deze* is waarschijnlijk ontstaan uit het in de vorige paragraaf behandelde demonstrativum plus een daaraan toegevoegd deiktisch partikel dat verwant kan zijn met het got. *sái* ‘zie!’. Voor het Runennoords worden de volgende vormen genoemd: *sa-si* (nom.), *þes-si* (genitief), *þeim-si* (datief). De toevoeging van zo’n partikel komt wel meer voor: vgl. afrik. *hier-die*, eng. dial. *this here house*, fra. *ci*, *là* (zie hierboven), vgl. ook met zogeheten expletief *zo* de adverbia *hierzo*, *daarzo* (holl. *hiero*, *daaro*). Op een gegeven moment was de combinatie *deze* zo’n eenheid geworden dat de uitgangen achter het geheel kwamen te staan. In het Oudnederlands vinden we *thiz* ‘dit’, *thise/thisa/thiusa* nom.sg.fem.; vgl. *tesi* in het zinnetje van Munsterbilzen (Kl. 13.4.2): *tesi samanunga* ‘deze vergadering’. Zie voor het middelnederlandse paradigma het volgende schema.

	m.sg.	f.sg.	n.sg.	pl.	m.sg.	f.sg.	n.sg.	pl.
nom.	dese	dese	dit	dese	ghene	ghene	gheent	ghene
gen.	des	derre	des	derre	gheens	gherre	gheens	gherre
dat.	desen	derre	desen	desen	ghenen	gherre	ghenen	ghenen
acc.	desen	dese	dit	dese	ghenen	ghene	gheent	ghene

De buigingsvormen zijn over het algemeen als verwacht (vergelijk vorig schema); *derre* is door assimilatie ontstaan uit **dēsərə* met nog geen rekking in open syllabe. De gen. *des* kan de vorm van het demonstrativum *die/dat* zijn of ontstaan uit **dēsə-s*. Het neutrum *dit* past in zoverre niet in het patroon doordat een vorm als *dat-si* zoiets als *desse* had moeten opleveren; waarschijnlijk moeten we uitgaan van (een weinig geaccentueerd?) *dat* dat zich wat de vocaal betreft aan het palatale vocalisme van de *die*-vormen heeft aangepast. Ook kan aan analogie naar het personale neutrum mnl. *hit* (got. *ita*) gedacht worden als we niet met een oude germaanse vorm (**þit-*) te maken hebben. Naast *dese* komt ook *dees* met sjwa-apocope voor. In de 17e eeuw was dit vooral een masculiene vorm en als zodanig ook geaccepteerd; het komt nu nog dialectisch voor (zie

hieronder). Het kan ook een genitiefvorm zijn naast *deses* (vgl. nnl. bijv. *ontvanger dezes*); *derre* is als te ver afgedwaalde vorm moeten wijken voor *deser* (*dezer*), nog in *één dezer dagen*. Een nadrukkelijke vorm is *ditte*; vergelijk *datte* en ook een vorm als *ikke*. Vergelijk verder middelnederlandse proclitische vormen als *tese* < *te dese* en *terre* < *te derre*. Dialectisch komen *deuze* (hollands) en *disse* (*dizze*) voor, ook *dut* (wierings).

In het schema toegevoegd zijn de vormen van *ghene* (*ghone*), ‘aanwijzend geen’, verwant met got. *jáins*. Zie voor de uitspraak van de gotische vorm Kl. 5.4.6: *ē* of *ai*? Voor ndl. *geen* moeten we wel van *ē* uitgaan; vergelijk *gherre* hieronder; de afwisseling *j/g* is in Kl. 37.1 besproken. De verschillende vormen hebben geen toelichting nodig, met uitzondering van *gherre*, door reductie en assimilatie ontstaan uit **gēnərə* toen de vocaal nog niet gerekt was (een latere vorm is *ghere*), en *gheent* (met varianten) dat een -t heeft die wel vaker in de singularis neutrum optreedt (zie hfdst. 4, bijv. 8.2). Het moderne Nederlands heeft alleen nog de (niet vaak meer gebruikte) vorm *gene*: *aan gene zijde*, ook *deze en gene*; *gene* maakt zoals hierboven al opgemerkt qua betekenis de indruk nog verder af te liggen dan *die*. Dialectisch komen varianten met ronding voor, bijv. flakkees *gunt*, *gunte*. Het pronomen is opgenomen in *degene/diegene* (meestal, vooral in het noorden, verwijzend naar personen) en *datgene*; beide vormen zijn in (formele) geschreven taal praktisch alleen als bepaling-aankondigend pronomen in gebruik: *d(i)egene die dat zegt is dom*, *datgene wat hij zegt is dom*, terwijl we het onverbogen *geen* nog vinden in *hetgeen*, bijv. in *dat is niet hetgeen (wat) ik bedoeld heb*). In minder formele context wordt *d(i)egene* ook met een prepositie-bepaling gebruikt: *diegene met het lange haar*, gebruikt ook voor niet-personen: *diegene* (namelijk een peer) *is rijp*, en ook met anaforische (terugverwijzend) of deiktische (aanwijzende) functie: *zestien jaar regeerde diegene, door wie is diegene gedoopt?* Deze gebruiksmogelijkheden lijken oud te zijn.

Een voorgeplaatst lidwoord vinden we ook in schrijftalig *dezelve* (got. *silba*; met als varianten *dezelfde* en *dezelvige*): vgl. reeds mnl. (Ferguut) *die selve begonste sere wenen* ‘die/hij begon zeer te wenen’, en *dezulke* (oorspronkelijk ‘sommige’): vgl. *dezulken die dat doen, zijn niet te vertrouwen* (zie voor *zulk* hieronder). Naast *dezelve* enz. komt als neutrumvorm *hetzelve* voor. De vormen met *zelve* hebben veel succes gehad in kerkelijke en ambtelijke teksten van de 17^e, vooral 18^e eeuw. Fel bestreden door Bilderdijk en bespot door Jacob Geel zijn ze in de 19^e eeuw ten onder gegaan. Ook dialectisch vinden we vooropplaatsing van een lidwoord: vgl. dial. (zeeuws, vlaams, brabant) *den dieje*, *den deze*, *de dieje* (laatstgenoemde vorm op Flakkee alleen voor vrouwelijke personen gebruikt), welke vormen ook in 17^e-eeuwse teksten voorkomen. Vaak (Noordwest Veluwe, Gouda, Frans Vlaanderen, Antwerpen) vinden we een dergelijke vooropplaatsing bij zelfstandig gebruik: *den-dieje* enz. (vgl. ook *d(i)egene* hierboven). Zie voor de dialectische flexievormen het hoofdstuk over de adjectieven (5).

Verwant met *gene* is adv. *ginds* < *gins*, mnl. *ghins* met daarnaast de dialectvariant *ghens*. Hierin vinden we de ggm. overgang *ē* > *ī* vóór nasaal plus consonant (Kl. 19.6); de -s is de zogeheten adverbiale -s (in oorsprong genitief-s) zoals we die ook in *ergens*, *elders*, *terloops* enz. aantreffen. De t <d> moet een overgangsklank zijn; de spelling <d> kan aan invloed van *ginder* (zie hieronder) worden toegeschreven. *Ginds* is secundair ook adjectivisch geworden: *aan gindse kant*. *Ginder* (dial. ook *ginter*, *gunter* met verscherping van d vóór r; Kl. 36.3.2) is nog steeds adverbium en kan in verband worden gebracht met got. *jain-dre* of *jain-pro*. Mnl. *ghint* (*gint swert* ‘dat zwaard’) kan met verkorting en secundaire overgang van *ē* in *ī* (Kl. 19.6) uit de (hierboven genoemde) neutrumvorm *gheent* (van *gene*) worden afgeleid.

Ook bij *deze/dit, gene* enz. heeft, zij het later dan bij *die/dat*, deflexie plaatsgevonden; *dezes* en *dezer* zijn reeds als relicten genoemd. Een kunstmatige, door grammatici bedachte regel, houdt in dat *deze, degene* enz. als ze naar personen verwijzen, in de spelling een -n moeten krijgen.

Verder kunnen worden genoemd: *bewust* (vrij recent: *de bewuste roman* ‘waarvan we ons bewust zijn > waarover we het hebben’), *dezelfde* (in ouder Nederlands ook *dezelfste*; dial. ook *eigen(ste)*, of zonder f: drechts *zöls*), *dier/dergelijke* oorspr. ‘gelijke van die’, *dusdanige* oorspr. ‘zo gedaan, van zo’n gedaante’, *zodanige* ‘id.’, *soortgelijke*, *zo’n* < *zo een* (got. *sva* ‘zo’; nog lang twee aparte woorden: vgl. *zo goed een man*), *zulke* (verwant met got. *swaleiks* possessief compositum ‘een zodanig lichaam hebbend’, mnl. ook *selc*, noordoostelijk en westfries *zok*, westfries en ook verder vaak *zuk*, vgl. ook *zulks*, gron. *zoks* en *dezulke* hierboven,). Let bij *zelve, zelfde, zelfs* op latere betekenisdifferentiatie.

Hoewel we er dicht mee in de buurt van de syntaxis komen, wordt hier toch even gewezen op de belangrijke rol die de demonstrativa, in afwisseling met de personalia en possessiva, in de voornaamwoordelijke aanduiding spelen. In een zin als *mijn broer had die jongen wel gezien maar die was weggegaan* verwijst *die* naar *die jongen*; als er *hij* gebruikt zou zijn, zou er naar *mijn broer* verwezen zijn. Vergelijk ook *hij gaat met vakantie met zijn vriend en zijn broer met met zijn vriend en diens broer*. In ouderwetse schrijftaal zou voor *die dezelfde* gebruikt zijn en voor *diens deszelfs*.

5.6.3. REGIONALE ASPECTEN

Regionaal doen zich nogal wat klankvarianten voor: noordoostelijk *dee*, gronings *dei*, noordoostelijk *dizze*, hollands *deuze*, flakkees *gunt*, gronings en zuidwestdrents *det*, id. *zùlf, zùls* enz; *deze* komt niet voor in het westen van West-Vlaanderen. *Dees* in plaats van *dit* komt voor in een groot zuidelijk gebied annex het zuiden van Zuid-Holland; het Stadsfries heeft *dis* onder friese invloed. Voor verschillen in flexie bij attributief gebruik vergelijk men het lidwoord; zie par. 7.2 hieronder.

Als zelfstandig demonstrativum kan het Twents/Achterhoeks *den* (masc.) hebben naast *dee, dat; den dieje* vinden we op de Veluwe en op de zuidhollandse eilanden. Het Zeeuws annex Flakkees kan, net als bij het adjectief en het possessivum, de vorm op -n ook in het femininum hebben: *de(n) dieje(n)*. Dergelijke met het lidwoord versterkte vormen vinden we ook in de zuidelijke helft van het taalgebied maar nooit in het neutrum (dan altijd *dat*). In een groot zuidelijk gebied dat naar het noordoosten toe tamelijk ver tot bij de Grote Rivieren reikt, vinden we drie genera. Vergelijk de volgende vormen, steeds masc. en fem./pl.: (vooral) brabantse *den dieje (den die, den diene), de die*; zuidbrabantse (ten zuidoosten van Dendermonde) *den dane, de dei*; vlaams (van oost naar west) *den diejen, de dieje; den dienen, de dieje; den dien, de die*. Een versterkte vorm kan ook bij *deze* voorkomen: *den deze, de dees*. Voor versterkingen met volgend *hier* of *daar* zie de vorige subparagraaf. Het Limburgs heeft echter zonder versterking *dee* masc., *die* fem./pl. Voor het Gronings worden bij zelfstandig gebruik *dijent* en *dizzent* genoemd (vgl. *mienent* enz. bij de possessiva), verder ook *zoksent, zokkent* (de laatste vorm wordt naast *zôkn* ook voor het Zuidwest-drents genoemd). Deze of dergelijke vormen (ook *dizzende, dissente*) worden ook verder voor het noordoosten genoemd. Het Stadsfries heeft net als het Fries vormen op n: *sokken, mynen*. Zoals in het westfries *jouwes* als pluralis een n kan worden ingevoegd: *jouwens*, kan dat ook bij *deuze: deuzens*.

5.7. LIDWOORDEN

(1. algemeen, 2. regionale aspecten)

5.7.1. ALGEMEEN

Het Gotisch had nog geen lidwoorden; wél kon Wulfila als hij dat nodig vond, het demonstratief gebruiken om het bepaalde lidwoord van het Grieks weer te geven. Dit wijst erop dat het bepaalde lidwoord eerder ontstaat dan het onbepaalde; een duidelijk begin ligt in het Oudnederlands. Uit het demonstrativum ontstond het bepaalde lidwoord *de/'t*, uit het telwoord *één* het onbepaalde *een* ('*n*'). Het is mogelijk dat het ontstaan van de lidwoorden bevorderd werd doordat men het demonstrativum c.q. het numerale ging gebruiken om naamval te coderen toen deze mogelijkheid bij het substantief verloren ging. Ook het verval van het onderscheid sterk 'onbepaald' – zwak 'bepaald' bij het adjectief (zie voor het Gotisch Kl. 6.3.1) kan op deze manier gecompenseerd zijn. Het gevolg was dat door het sterk toegenomen gebruik de functie verbleekte en er klankreductie (*de/'t*, '*n*') kon optreden: grammaticalisatie. De lidwoorden functioneren in het moderne Nederlands in de informatiestructuur van de zin en hebben dus een pragmatische functie. Zo geeft het lidwoord *de/'t* reeds bekende informatie aan en '*n*' onbekende; bij het aanwijzen of verwijzen spelen ze geen rol meer. Vergelijk bijvoorbeeld *ik heb gisteren een boek gekocht* met *ik heb gisteren het boek gekocht* (het boek waar al eerder over gesproken is). Op een vergelijkbare manier is het franse *le* of het italiaanse *il* uit het latijnse *ille* 'die' ontstaan, en het franse *un(e)*, ital. *uno/una* uit het latijnse *unus/una*.

Voor de flexie van de lidwoorden in het Middelnederlands zie onderstaand schema (latere vormen na >):

bep.lidw.	masculinum	neutrum	femininum	pluralis
nominatief	die > de	dat > 't	die > de	die > de
genitief	dies > des	dies > des	dier > der	dier > der
datief	dien > den	dien > den	dier > der	dien > den
accusatief	dien > den	dat > 't	die > de	die > de
onbep.lidw.				
nominatief	een	een	eene > een	
genitief	eens	eens	enere > eenre > ere	
datief	eenen	eenen	enere>eenre>ere	
accusatief	eenen > een	een	eene > een	

Voor de flexie van het bepaalde lidwoord (*de*, '*t*') gaan we dus uit van die van het demonstrativum (*die*, *dat*). De klankreductie tot een vorm met sjwa geldt ook voor de verbogen vormen *des*, *den*, *der*. Wanneer in deze vormen heden ten dage een [ɛ] wordt uitgesproken, moet dit wel als een spelling-uitspraak beschouwd worden. Bij het onbepaalde lidwoord (verbogen als een adjectief) is het de vraag of een sjwa werd uitgesproken; *eens*, *eenen*, *enere* enz. zullen nog vaak met [e.]

uitgesproken zijn (*ere* is een vorm die ontstaan is door syncope van *sjwa* en assimilatie van de *n* aan *r*). Men kan trouwens de onverbogen vorm nog steeds met [e.] horen uitspreken; dat wijst dan altijd op een katholieke achtergrond. Waarschijnlijk is hier spellinguitspraak in het spel maar waarom deze uitspraak een katholiek sjibbolet is geworden, is niet duidelijk. In die katholieke uitspraak is *een* met [e.] dus ambigu geworden; het accent werkt echter desambiguerend: *een* telwoord tegenover *een* lidwoord (vgl. zweeds *en/en*). In het Middelnederlands is de verzwakking nog niet altijd duidelijk; *die* en *dat* kunnen namelijk lidwoordfunctie hebben; het Middelnederlands vertegenwoordigt dus een tussenfase. Ook in de perioden daarna zijn demonstrativa en lidwoorden niet altijd goed uit elkaar te houden; reductie wijst echter op lidwoord. De vorm *'t* werd qua vorm geïdentificeerd met *'t* door reductie ontstaan uit het personale neutrum *het* (zie par 2.7.1 dit hoofdstuk); vandaar de spelvorm <het> ook voor het lidwoord die een spellinguitspraak met [ɛ] in de hand werkte. Dit bracht een vroegere taalkundige tot de constatering dat het lidwoord *het* “in de boeken en op de kansel geboren” is. Ook in het lidwoord sloeg de deflexie toe met als gevolg dat de standaardtaal nog slechts *de* en *'t* naast *'n* kent. Voor het verdwijnen van *den*, *der*, *des* kan men evenals bij de vergelijkbare demonstratief-vormen en adjectief-uitgangen niet aan klankwetten denken (zie de vorige paragraaf en hfdst, 4, 3.2); hier moet aan analogie (paradigmatische gelijkmaking) gedacht worden. Dit geldt ook voor *eener* en *eens*; *een* kan echter met *sjwa*-apocope klankwettig uit *eene* worden afgeleid en dit weer uit *eenen* met *n*-apocope. De standaardiserende grammatici hebben ook hier het proces proberen af te remmen. Zo kan men in de 16^e en 17^e eeuw *van een man* en *van eenen man* naast elkaar vinden; de grammaticus Arnold Moonen wilde echter nog alleen de laatste mogelijkheid toelaten. Voor de strijd in het algemeen tegen het verdwijnen van de “buigings-*n*” zie hfdst. 4,7. Koningin Wilhelmina laat in een van haar oorlogstoespraken twee keer *den* horen: “dan slaat men den vijand op den kop”, maar wél met *sjwa*; een [ɛ] werd als spellinguitspraak beschouwd. Relicten waarin het lidwoord met een voorafgaande prepositie samengesmolten is, zijn: *ten* < *te* + *den* (dat.) *huize van*, *Huis ten Bosch* (id.) ‘huis bij het bos’, *ter* < *te* + *der* (id.) *kennisgeving*; historisch gezien onjuist is *ten mijnen huize* in plaats van “juist” *te mijnen huize*. *Ter* komt ook vaak in toponiemen voor: *Ter Apel* waarschijnlijk ‘bij de appelboom’, *Terbregge* ‘bij de brug’. Een datief zonder prepositie met een oude locatieve betekenis vinden we in *Den Haag* ‘bij de haag, bos (van de graaf)’ (vgl. ook *'s Gravenhage*), zo ook in *Den Bosch* (vgl. *'s Hertogenbosch*). Wat de genitief betreft hebben de grammatici in de schrijftaal enig succes geboekt: *der* wordt soms nog wel in plaats van *van de* gebruikt, bijv. in titels (*De humeuren in de straat der weduwen*) of om een te veel aan *van*’s te vermijden; met *des* gebeurt dat niet meer (**het optreden des bewindmans*). *Des* kan echter in gereduceerde vorm (‘s) wél voorop staan: *'s werelds loon*, wat met *der* weer niet goed mogelijk is: **De humeuren in der weduwen straat* (maar in een oud kerklied: *der sterren pracht*).

Lidwoorden zijn in het algemeen in de germaanse en romaanse talen ontstaan (trouwens, maar dan alleen als bepaald lidwoord, ook in het fins-oegrische Hongaars). Mogelijk is hier taalcontact (Sprachbund) in het spel. Behalve het Hongaars laten ook het Grieks, het Gotisch en het (semitische) Arabisch zien dat een bepaald lidwoord eerder ontstaat dan een onbepaald. Dat de meeste slavische talen nog een uitgewerkt naamvalssysteem hebben, kan ertoe geleid hebben dat er geen lidwoorden zijn ontstaan. Het ontstaan van lidwoorden (maar vgl. hfdst. 4 passim) kan verband houden met het deflexieproces: door het wegvallen van de naamvallen gaat men (o.a.) de woordvolgorde gebruiken om grammaticale functiever verschillen aan te geven, subject, direct object, indirect object (vgl. par. 2.1.1 dit hoofdstuk). Het gevolg hiervan is dat de woordvolgorde minder goed voor pragmatische verschillen kan dienen: bekende (bepaalde) informatie in

het begin van de zin, onbekende (onbepaalde) verderop. Dit wordt opgevangen door de ontwikkeling van lidwoorden. In de genoemde slavische talen kan de woordvolgorde dus nog heel goed pragmatisch gebruikt worden en zijn lidwoorden niet nodig. Overigens is de tendens dat onbekende informatie meer naar achter in de zin gaat, nog in het Nederlands aanwezig: vgl. *er loopt een man door de straat* en niet (tenzij gemarkeerd) *een man loopt door de straat*.

5.7.2. REGIONALE ASPECTEN

Het algemene beeld is als volgt (waarbij we wel moeten bedenken dat er per woord regionale verschillen in genus kunnen bestaan). De -n van *de(n)* kan in het masculinum bewaard gebleven zijn doordat hij vóór een vocaal, h-, b-, d-, t-, soms ook -n of -m stond; in zuidelijke dialecten is behoud van -n in die condities nog heel gewoon: antwerps *den os*, *de keunink*. Evenals bij het adjectief (zie hfdst. 4, 8.1) is er dan wel sprake van een génus-n: de -n komt namelijk ook in de nominatief voor. Feminien en pluralis *de* kan, eveneens in de zuidelijke dialecten, de sjwa verliezen vóór een vocaal: antwerps *d'inat* 'de eenheid', *d'appele* 'de appels' (de neutrum vorm is 't). Ook bij het onbepaalde lidwoord masculinum (*e*)*ne(n)* kan onder de hierboven aangegeven condities de genus-n optreden: vgl. antwerps *nen os*, *ne keunink*. Femininum is *een* [ən]; dit is ook de neutrum-vorm vóór vocaal enz. (gelijk aan die voor het femininum en de pluralis), anders is het *e* [ə]: antw. *een oois* 'huis', *e kind*. Aan de randen van het grote brabant-limburgse "massief" (zie de kaart) is het echter *een kind*. Het oostlimburgse Roermond vertoont hetzelfde patroon; alleen van verlies van sjwa in *de* in femininum en pluralis en van verlies van -n in *ein* in het neutrum is geen sprake. Voor het Heerlens wordt *der* in plaats van *de* masc. genoemd. Aan de andere kant van het zuidelijke gebied, in het meer land in gesproken Westvlaams wordt de genus-n ook bij feminiene woorden gebruikt als deze niet op een sjwa eindigen. Nog meer naar het westen, in het Kustwestvlaams, is er geen verschil meer tussen masculinum en femininum: het is steeds *de* bepaald en *e* onbepaald lidwoord, waarbij, in ieder geval bij het bepaalde lidwoord, vormen op -n en zonder -n naast elkaar voorkomen. Dit maakt dat de (vooral jongere) Kustwestvlamingen het verschil ook bij de voornaamwoordelijke aanduiding niet meer maken en het masculiene genus veralgemenen. Zie voor verdere bijzonderheden, o.a. betreffende Frans-Vlaanderen, kaart 32.

Ook het (althans oostelijke) Twents/Achterhoeks heeft de genus-n voor het masculinum maar dan zonder beperkende condities: 'n (< den) bepaald, *nen* onbepaald; femininum is resp. *de* en *ne*, neutrum 't en 'n: 'n/*nen boer*, *de/ne vròw* 'vrouw', 't/'n *wich* 'wicht, meisje'. Gaan we vanuit dit relictgebied meer naar het westen en noorden, dan komen we in gebieden waarin we het patroon vinden dat ook van de standaardtaal bekend is. Er kan sprake zijn van westelijke invloed of, meer naar het noorden, van friese substraat-invloed. Zie opnieuw kaart 32.

Op kaart 32 zien we een opmerkelijke diagonale grens die van zuidwest richting noordoost loopt. Er gaat de suggestie van uit dat de twents-achterhoekse gebiedjes van het grote zuidelijke massief losgeraakt zijn; westelijke invloed via de Grote Rivieren kan hier in het spel geweest zijn. Wél moet bedacht worden dat genoemde gebiedjes in zoverre van het massief verschillen dat het optreden van de genus-n er praktisch ongeconditioneerd is. De diagonaal komt ons al bekend voor van eerdere kaarten: 15, 18, 19 in het vorige hoofdstuk, 31, 32, 33 (enigszins ook 30) in dit hoofdstuk. Ook bij de diminutieven komt hij terug; de tegenstelling is dan die van -(t)je- tegenover -ke-vormen, bijv. *boompje* – *beumke*) (zie Pée 1936). Opmerkelijk is dat West-

Geslachtskaart II

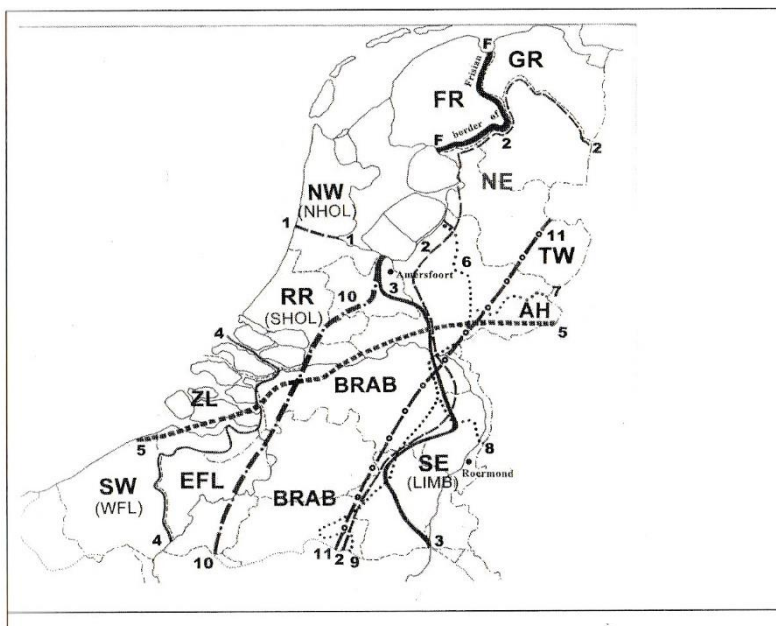
Onbepaald Lidwoord

: onderscheidt steeds 3 geslachten

: onderscheidt steeds 2 geslachten

Blanco : onderscheidt geen geslachten

283

KAART 33 (KAART 48 DL. 1) stippellijn: ten zuiden *gij*

5.8. INTERROGATIVA

(1. algemeen, 2. regionale aspecten)

5.8.1. ALGEMEEN

Voor het type *waaraan* zie par. 0.1)

	masc.sg.	fem.sg.	neutrum sg.	pluralis
nominatief	wie	wie	wat	wie
genitief	wies	wier	wes	wier
datief	wien	wier	wien	wien
accusatief	wien	wie	wat	wie

Zoals we in par. 1.3 gezien hebben, had het Gotisch een interrogativum (type *has*) zonder onderscheid naar getal maar wél (wat binnen het Germaans uitzonderlijk was) met aparte vormen voor het femininum, vgl. *has*, *ha*, *hō* resp. nom.sg.masc., neutr. en fem., ndl. *wie*, *wat*, *wie*. Er is daar ook op Ablaut gewezen: got. *has* enz. met *ō*-trap naast met *ē*-trap *his* gen.sg.masc. en neutr. en *hi* in *hileiks* 'hoedanig', verwant met ndl. *welk*. In aansluiting bij het demonstrativum (zie vorige paragraaf) vertonen de nederlandse vormen vooral palataal vocalisme terwijl het velaire, passend bij de *ō*-trap, alleen in de nom. en acc.sg.neutr. opduikt. Zoals uit het middelnederlandse schema (zie hierboven) blijkt, moeten we rekening houden met onderscheid niet alleen naar genus maar ook naar getal. *Wies/wes* en *wien* konden echter behalve masculinum/neutrum ook nog wel femininum zijn, en zelfs in de 16^e eeuw konden *wiens* en *wien* nog op vrouwen slaan. Bij de eerstgenoemde vorm kan dat zelfs nu nog wel het geval zijn: *het meisje in wiens armen hij graag ligt*. Vergelijk trouwens ook een *wiens* dat naar een pluralis verwijst: *mensen wiens namen*

we niet meer kennen. Het gebruik van *wier* in deze gevallen doet nogal schriftalig aan; *wiens* (masc.sg.) lijkt hier weer ongemarkeerd voor genus (gender) en numerus te zijn (vgl. *z'n* in par. 5 en *diens* in par. 6.1). Overigens hebben deze vormen praktisch altijd op personen betrekking. Voor het Gotisch kan nog de instrumentalis *hve* 'waarmee' genoemd worden; verwant hiermee is, met de tweede rekkingstrap, *h^uō (osa. *hwō*, onl. *huo*), dat voortleeft in ndl. *hoe* 'door, op welke manier'. Een oude instrumentalis-, in oorspong locatiefvorm is ook het in 3.6.1 dit hoofdstuk reeds genoemde mnl. *wi* in *twi* 'waarom'. Een interrogativum vergelijkbaar met het gotische *hwapar* 'wie van beiden' komt in het Nederlands precies genomen niet voor; wél is er met een mogelijke ē-trap mnl. *weder* dat zeer gewoon is in een correlatieve constructie als bijv. *weder...so...* 'hetzij...hetzij...'. Vergelijk hiervoor eng. *whether*, du. (*ent*)*weder*.

De veranderingen lopen parallel met het demonstratief: *wie* dringt al vroeg in de casus obliqui (verbogen naamvallen) door terwijl ook *wien* hypercorrect in plaats van *wie* kan verschijnen, ook de oude gen.sg.neutrum *wes* (vgl. nog *weshalve*) wordt door *wies* vervangen en dat op *z'n* beurt door *wiens* in plaats waarvan nu in gesproken taal *wie z'n* naast fem. *wie d'r* wordt gebruikt. In ouderwetse schrijftaal kunnen we de oude buigingsvormen nog terugvinden. In plaats van *wat* valt het nadrukkelijke *watte* te horen (vgl. *ikke, datte, ditte*).

Mnl. *wat* kon (evenals *welck*) met een genitief pluralis gecombineerd worden: *wat manne, lande* 'welke, wat voor mannen, landen'; deze constructie is ook van het Gotisch bekend waarvoor zie par. 1.3. Ook singularia tantum konden in de middelnederlandse constructie voorkomen: *wat eren* 'welke eer'. Tot in de 20^e eeuw kan men lezen: *wat voordeel? wat mensen?*, echter niet meer met een (duidelijke) genitief. Dialectisch (noordoostelijk, limburgs) kunnen we de constructie nog terugvinden: *wat man/lui*; vgl. ook westfries *wat skoôlmeister worde d'r nou roik?* Hierboven is al *welk* genoemd dat nu alleen bijvoeglijk gebruikt wordt maar in het Middelnederlands ook zelfstandig kon zijn; voor deze fase wordt ook (bijvoeglijk) *welkerhande* genoemd. Een nieuwere vorming, waarmee naar 'soort' wordt geïnformeerd, lijkt *wat voor (een)*: *wat voor een man, wat voor papier, wat voor mensen* (misschien ontstaan uit een constructie als *wat hebben zij voor voedsel?* met nog gescheiden *wat* en *voor*). Dialectisch ontstaat hieruit *waffer, waffere*. Vooral vanaf de 16^e eeuw komt een vorming met *dingen* (gen.pl.) op die nog voortleeft in de brabantse Kempen: *deur wa dingen*. Met aanwijzend *zo 'n* is vragend *hoe 'n* te vergelijken dat echter, anders dan *welk een* (samengetrokken *welken*), geen standaardtaal is geworden. De vormen *wat* en *welke* kunnen ook bij uitroepen worden gebruikt, tegenwoordig alleen in combinatie met *een*: *wat/welk een drukte!* Dat men dit als een eenheid is gaan ervaren, blijkt hieruit dat dit ook bij een pluralis kan voorkomen: *wat een mensen!*

5.8.2. REGIONALE ASPECTEN

Het Gronings heeft voor *wie* de vorm *wél* (ook voor het Twents genoemd en in de vorm *weeël* als verouderd voor de Noordwest-Veluwe): *wél is dat?*, ontstaan uit *welk*. Verbindingen met *hou* 'hoe' zijn in het Gronings heel gewoon: *hou zo 'n (grivvel)*, *hou zok (glas)*, *hou zokke (aier)*, samengetrokken tot *houke (aier)*. Dergelijke vormen worden ook voor het Zuidwest-Drents genoemd; vergelijk verder ook westfries *hoek* < *hoelijk weer*, *hoe'nien* 'hoe één', *hoe'ntje* 'hoe ééntje', ook hollands (*h*)*oeneer* 'wanneer' en noordwest-veluws en wierings *hoeke* 'wat voor'. Is er verband met de friese vormingen met *hoe*; *hoe 'n* enz.? Daartegen pleit dat we bijv. *hoeke* ook in het Culemborgs aantreffen, dus wel erg ver van Friesland vandaan. Zuidlimburgs (Roermond)

is *wēm* dat in oorsprong de dat.sg.masc. moet zijn (vgl. du. *wem*). Voor het Poperings (West-Vlaanderen) wordt *wùk* genoemd (uit *welk* via *wulk*?).

Dat in een betrekkelijk klein gebied zich opmerkelijke verschillen kunnen voordoen, laat West-Vlaanderen zien. Voor stdnl. *wat* vinden we daar drie varianten: *wiene* in Veurne-Ambacht in het westen, *wuk* over het algemeen in het zuidwesten, en verder *wat/wadde*: *wiene/wuk/wat* gebeurt hier? Ook bijvoeglijk komen er drie vormen voor: algemeen *wat voor* (o.a. als *waffer*), zuidelijk *wuk* en noordelijk *welk*. Voor *wie* gebruikt men bij de kust *wien*, meer naar binnen *wie* maar *wien* vóór een vocaal. Overigens kunnen ook de gebruikswijzen: informeert men naar de identiteit of naar de soort (vgl. stdnl. *welk* en *wat voor*). per regio wisselen. Voor het (oude) Gents wordt een vorm *wak* ‘welk’, waarschijnlijk een contaminatie van *welk* en *wat*; de *k* in *kwestie* is ook doorgedrongen in *ukene* ‘hoedanige’ en *wakkene* ‘wat voor een’.

Voor flexie-verschijnselen bij bijvoeglijk gebruik zie par. 7.2 hierboven.

5.9. RELATIVA

(1. algemeen, 2. regionale aspecten)

5.9.1. ALGEMEEN

Voor het type *waaraan* zie par. 0.1. Voor de flexie (en deflexie) vergelijk men de paragrafen over het demonstrativum en het interrogati

Zoals we in par. 1 gezien hebben, worden in het Gotisch relativa gevormd door aan het demonstrativum het partikel *ei* toe te voegen. In de oudwestgermaanse talen kan het demonstrativum zonder toevoeging, soms ook het interrogativum als relativum fungeren; daarnaast kwam een relatief-partikel mnl. *die, de* (osa. *thē, the, thi, thie*) voor dat in alle functies gebruikt kon worden. Het laatste betekent dat wanneer we in oudere fasen onverbogen relativa vinden, deze niet perse het gevolg van deflexie behoeven te zijn maar nog op een oude toestand kunnen teruggaan. In het Oudsaksisch kon het partikel met *thār* ‘daar’ gecombineerd worden; zo’n combinatie (met *thēr*) kunnen we ook in het Oudnederlands aantreffen. Mogelijk vinden we ook resten in het 17^e-eeuws, bijv. in een zin in de Statenvertaling als: *maar die daar doet den wil mijns Vader* ‘maar wie (daar) doet de wil van mijn Vader’ (Matth. 7:21). Er wordt hier echter ook wel aan een germanisme gedacht. In het Oudnederlands komt overigens ook gebruik van het personale als relativum voor en wel in de 1^e en 2^e persoon: *gelierot werthet ir ther duomot ertha* (Psalm 2: 10: ‘onderwezen worden jullie (die) de aarde richten’); *ther* kan ook wegblijven.

De dubbele oorsprong, uit demonstrativa en interrogativa, blijkt nog uit het Nederlands waarin d- en w-vormen naast elkaar voorkomen: de d-vorm in ieder geval in de standaardtaal wanneer het antecedent een substantief(groep) is: *een/het boek dat...*, de d- of w-vorm wanneer het antecedent een gesubstantiveerd adjectief is: *het gekste dat/wat...* of wanneer het een woord als *iets* is: *iets dat/wat...*, alleen de w-vorm wanneer het antecedent een hele zin is of “ingesloten” is: *je moet doen wat je zegt, ik begrijp goed wat je bedoelt*. We moeten dus, synchroon maar ook wel diachroon met verschillende contexten rekening houden: bij een ingesloten antecedent of na *alles* breidt de w-vorm zich het sterkst uit.

De w-vormen hebben zich dus ten koste van de d-vormen uitgebreid. In het Middelnederlands vinden we namelijk nog vaak d- waar we nu (bij “ingesloten antecedent”) w- gebruiken: *die doepsel hebben ontfæen* ‘wie het doopsel hebben ontvangen’. De w-vorm komt overigens al een

enkele keer in de Psalmen voor: *ni sal ik fortan wad do mi man* (Ps. 55, 11: ‘niet zal ik vrezen (dat) wat aandoet mij de mens’). In het Middelnederlands treffen we vaak *wie* en *wat* aan in combinatie met *so*: *so wie*, *wie so*, *so wie so* ‘al wie’, *so wat*, *wat so*, *so wat so* ‘al wat’, dus in onbepaalde zin. Hierin lijkt het eerste *so* conditioneel, het tweede veralgemenend te zijn: *so wie so sijn wijf laet, doet overhoer* kan dan aanvankelijk begrepen zijn als ‘indien iemand (wie dan ook) zijn vrouw in de steek laat, pleegt (hij) overspel’. Behalve *al wie/wat* komt daar later o.a. *wie/wat ook maar* voor in de plaats en in zuidelijk taalgebruik *eender wie/wat*, *gelijk wie/wat* of onder franse invloed *nēportwie/wa*. In randstedelijk Nederlands (Hollands) wordt tegenwoordig in plaats van *het boek dat...* vaak *het boek wat...* gezegd, en in Amsterdam (de voetballer Johan Cruïff wordt in dit verband wel genoemd) maar ook in Haarlem schijnt men al te kunnen horen: *de jongen wie...* in plaats van *de jongen die...* Dit gebruik van *wat* en *wie* is in de, in ieder geval geschreven, standaardtaal nog niet geaccepteerd; dat van *wie* waarschijnlijk ook nog niet bij het spreken. Dialectisch verspreid kunnen we overigens nog wel d- in plaats van stdnl. w- horen; vgl. gron. *dij steelt is 'n daif* ‘wie steelt is een dief’, katwijks *dat now die bròòdwinkel is, dat hààt ààndelek de brak eweest* ‘wat nu die broodwinkel is, dat is eigenlijk de barak geweest’. Met de d- en de w-vormen is niet alles gezegd: naast *die/wie* komt ook *(de)welk(e)* voor, naast *dat/wat hetwelk* en ook nog *hetgeen*; we hebben hier echter in de eerste plaats met geschreven vormen te maken. Hoewel dit genre dicht bij het mondelinge taalgebruik staat, kunnen deze formele vormen ook in privébriefen opduiken. Het kan zijn dat de d naar w-ontwikkeling in de gesproken taal zich hierdoor aan het oog onttrekt. Het gebruik van *welk(e)* is tot de schrijftaal beperkt gebleven, evenals, onder franse invloed, van *dewelke*, *hetwelk*. Het eerste gebruik kan onder invloed van de latijnse kanselarijtaal ontstaan zijn, namelijk van *qui*, *quae*, *quod*, die behalve als bijvoeglijke interrogativa (‘welke’) ook als relativum worden gebruikt, het tweede gebruik onder franse invloed, namelijk van *lequel*. Beide schrijftaaltvormen duiken al in het latere Middelnederlands op. In plaats van *wat* of het schrijftalige *hetwelk* (meer noordelijk) raakt vanaf de 16^e eeuw *hetgeen* (meer zuidelijk) in gebruik maar ook deze vorm komt meer in geschreven dan in gesproken taal voor. Hij moet wel verklaard worden uit de combinatie *hetgeen dat...* waarin men *dat* als expletief (vgl. *ik weet niet waar dat hij woont*) en dus als overbodig ging ervaren. *Hetgeen* kan overigens ook in plaats van *dat* gebruikt worden: *dit is een ernstig misbruik hetgeen beter vermeden kan worden*. Of dit standaardtaal is, valt te betwijfelen; dit geldt des te meer voor *degene* in plaats van *die*.

Syntactisch kan de overgang van het demonstrativum naar het relativum bijvoorbeeld vanuit intercalatie begrepen worden. Voor de ingevoegde zin gaan we uit van de oude volgorde SOV: subject – object – verbum. Vergelijk: *die jongen – die dat gedaan heeft – (die) wordt gestraft* > *die jongen die dat heeft gedaan, (die) wordt gestraft*; *het boek – dat in de etalage ligt – (dat) heb ik gelezen* > *het boek dat in de etalage ligt, (dat) heb ik gelezen*. Voor de overgang van een interrogativum in een relativum kan men vergelijken: *ik weet niet wat je bedoelt* (interrogativum; object nog onbepaald) met: *ik weet wel wat je bedoelt* (relativum met ingesloten antecedent: ‘datgene wat’; object is bepaald geworden). Door de w-vormen ontstond er een duidelijk verschil met de (veel frequentere) d-vormen van het demonstrativum; wél ontstond er een nieuwe samenval met de interrogativa. Afgezien van zelfstandige vragen als *wat/wiet bedoel je?* ging de w-vorm, vaak samen met de woordvolgorde, hypotaxis markeren: *ik weet niet wat je bedoelt* (interr.), *je praat hard wat ik niet leuk vind* (rel.). Dat daaraan behoefte ontstond, kan verband hebben gehouden met de toenemende verschriftelijking vanaf de latere Middeleeuwen. Deze werkte niet alleen het ontstaan van een variatie aan voegwoorden maar ook een frequenter gebruik van de hypotaxis in

de hand. Dit betekent dat de tendens naar w-vormen in de eerste plaats in de geschreven taal gelocaliseerd moet worden. Het waren dus nieuwigheden, die echter niet gestigmatiseerd werden. Dat we oude d-vormen (zie boven) nog in dialecten terug kunnen vinden, valt hiermee te rijmen; daar staat tegenover dat de w-vorm met een substantief(groep) als antecedent nog steeds door de grammatici wordt afgekeurd. Bij het voornaamwoordelijke bijwoord heeft de w-vorm overigens de volledige overwinning behaald: vgl. bijv. *het boek/de roman waaraan ik veel plezier heb beleefd*, ook *de jongen waaraan ik gedacht heb* (geschreven stdnl. *aan wie ik gedacht heb*).

5.9.2. REGIONALE ASPECTEN

Over dialectische vormen met d- in plaats van stdnl. w- is hierboven al iets gezegd. Hier volgen nóg enkele regionale biezonderheden (niet uitputtend). Voor het (zuid-hollandse) Gouds wordt een pluralisvorm *dieje* genoemd: *paarde dieje de aaver verdiene, die kreige ze niet* ‘paarden die de haver verdienen, die krijgen ze niet’. Zuidelijke dialecten kennen een vorm van *dat* voor alle genera en numeri; vergelijk voor het Kempisch: *d’r is misschien wel een enkele peer bè dat gëen goed is* ‘er is misschien wel een enkele peer bij die niet goed is’. Vergelijk voor het Middelnederlands *hetsu vrient dat ghi hier siet*. En voor een 16e-eeuws voorbeeld: *(zij) hadden een sone Turias...dat een seer goet ridder...was*, dus net als in het kempische voorbeeld met een bijzin en daarin een naamwoordelijk gezegde. Maasmechelen heeft *wat* bij een pluralis: *de antwoorden wat konden komen*; dit is algemeen Limburgs. In het Brussels komt naast *die* (*dei*) als subjectsvorm *dat* (*da*) als objectsvorm voor; in het neutrum is het beide keren *da*, maar voor het Westvlaams wordt gemeld: subject *die*, object *dat*. Voor flexie-verschijnselen bij bijvoeglijk gebruik zie par. 7.2 hierboven. Dat we niet te snel aan een genus-n moeten denken, blijkt uit Hasselts *de maan dieën ich zeen* ‘de man die ik zie’: de -n is hier hiaatdelgend; voor d-, t-, dzj-, tsje- treedt hij niet op: *de gas dieë da gemaak èt* ‘de gast die dat gemaakt heeft’.

5.10. INDEFINITA

De pronomina indefinita, zelfstandige of bijvoeglijke, zijn in drie groepen te verdelen: de individualiserende (1), de individualiserend-collectiverende (2) en de alleen collectiverende (3). Een voorbeeld van de eerste groep is *iemand* in bijv. *iemand heeft dat gedaan*: ‘iemand wie of hoe dan ook’; het gaat om een bepaald individu (of om een bepaalde zaak: *iets*) dat niet verder bepaald wordt. Vergelijk ook *een of andere*. Een voorbeeld van de tweede categorie is *iedereen* in bijv. *iedereen is er*: men spreekt over een bepaalde groep (verzameling) en doet een uitspraak over de daartoe behorende individuen: ze zijn er allemaal. Vergelijk ook *elk*. De derde groep is vertegenwoordigd door wat we het pronomen indefinitum bij uitstek kunnen noemen, namelijk *men*: *men gaat in deze stad graag naar het theater*, waarbij de verzameling in het vage gelaten wordt, hoewel deze vanuit de context begrepen kan worden: *om zes uur melkt men* (namelijk de boeren) *de koeien*. *Niemand* kan als negatie bij *iemand* horen: *was er iemand? nee, er was niemand*, of bij *men*: *zoiets doet men niet maar niemand houdt zich eraan*. In de gegeven voorbeeldzinnen zijn de groepen niet of moeilijk inwisselbaar maar soms is dat wel het geval: vgl. *wanneer men dat doet, wanneer iemand dat doet, ieder die dat doet*.

De pronomina indefinita zijn soms moeilijk tegenover de indefinieta numeralia (onbepaalde telwoorden) af te bakenen: vgl. bijv. *enige* in *enige* (‘in een niet goed telbaar aantal’) *mensen* of *ander* in *een ander* (‘tweede’) *probleem*. De moeilijke afbakening geldt vooral voor de tweede

hierboven genoemde groep: wanneer gezegd wordt dat *iedereen* er is, dan is dat een kwantitatieve uitspraak (er is bij wijze van spreken geteld). Zie dus ook hfdst. 6. Er is ook verwantschap met het veralgemenende relativum *wie*, ook *wie ook maar*, *gelijk wie* enz. (zie vorige paragraaf): vgl. *wie dat doet* met *wanneer iemand dat doet* of *wanneer men dat doet* (groepen 1 en 3).

De indefinita laten ook een grote variatie aan vormen zien; het is niet mogelijk en ook niet nodig om die hier alle uitvoerig te behandelen. Nog meer dan in de voorafgaande paragrafen naderen we de grens tussen grammatica en het lexicon; ook de etymologie en semantiek kunnen bewerkelijk zijn. Voor meer informatie wordt naar de grammatica's van het Middelnederlands en het latere Nederlands en naar de etymologische woordenboeken verwezen. Voor de regionale aspecten kan men terecht in de diverse dialectbeschrijvingen.

Het pronomen indefinitum lijkt historisch gezien een secundaire categorie, in die zin dat de bron ervoor al heel snel in andere woordcategorieën gezocht moet worden. We gaan een aantal mogelijkheden na.

1. Uit een interrogativum. Een oude (en typologisch gezien de meest gebruikte) ontstaansmogelijkheid is het interrogativum; in ieder geval komen beide groepen pronomina semantisch in zoverre overeen dat ze naar iets onbekends verwijzen. Een treffend voorbeeld is got. *hvas* dat zowel 'wie' als 'een of andere' kan betekenen. Vergelijkbaar is niet alleen lat. *quis*, *quid* en du. *wer* (*es hat wer geklopt* 'er heeft iemand geklopt') maar ook ndl. *wat*: *wat is er?*, *er is wat*.

2. Versterking met een partikel. Het interrogativum kan met een partikel worden versterkt: vgl. got. *haz-uh* 'ieder', *nihas-hun* 'niemand', ook lat. *quis-que* 'iemand'. In het Nederlands vinden we een versterking die voorafgaat, namelijk het element *ie-* dat verwant is met onl. *io*, *iu* 'altijd, reeds', got. *áiws* 'tijd', ndl. *eeuw* (Kl. hfdst. 21). De betekenis verschuift van 'omvattend qua tijd, telkens' naar 'omvattend zonder meer': vgl. *ie-der*, uit *ie* + *weder* met als tweede lid het interrogativum (nog mnl.) *weder* (verwant met got. *hwapar* 'wie van beiden'). De betekenis moet zich via 'elk van beiden' verruimd hebben tot 'iedereen'. Overigens is *ieder* pas vanaf de 16^e-eeuw geattesteerd. Vergelijk verder ook *ie-ts*, *ie-mand* en het ouderwets-bijbelse *een ie-gelijk* 'ieder' over welke vormen hieronder meer. Wordt aan het begin de negatie *ni-* toegevoegd, dan worden *iets* en *iemand* tot *niets* en *niemand*.

Een vooropgeplaatst *ent-* vinden we in westvlaamse vormen als *entwie* 'iemand', *entwat* 'iets'; ook varianten zonder *-n-* komen voor: *etwat*, of met *ē*: *eentwat*. Vergelijk ook de adverbia *enthoe*, *enthoeveel*, *entwaar*, *entwanneer*. Er kan verband zijn met *et-* in du. *etwas*, dat ook in *etlich* (ndl. *ettelijk* is uit het Middelhoogduits ontleend) voorkomt en dat zoveel als 'ergens' betekend moet hebben. Vanuit 'ergens, waar dan ook' kan zich de betekenis 'omvattend' ontwikkeld hebben. De *-n-* kan het beste aan invloed van *een* worden toegeschreven, de *ē* aan de uitspraak-variant van *een*: *één*. Het is ook mogelijk om aan een rechtstreekse ontwikkeling uit *één* met verkoring tot *en* (got. *áinata*) te denken (vgl. *eender wat*).

3. Uit substantieven. Aan de basis kunnen ook substantieven liggen waarvan de betekenis dan sterk is veralgemeend, zo men wil verbleekt (een geval van grammaticalisatie). Zo is *iets* terug te voeren op een combinatie met *wicht* (got. *waíhts*) 'ding': *ie-wicht* 'ooit een ding' (vgl. eng. *something*); de negatieve variant verschijnt ook als *niks* met een overgang van *xs* in *ks* (Kl. 36.4.3). De *-s* kan op een oorspronkelijke genitiefvorm wijzen, oorspr. *(n)iet* 's' '(n)iets ervan'; vormen zonder *-s* (*iet* 'iets', *niet* 'niets') zijn in oudere fasen nog heel gewoon naast een archaïsch c.q.

archaïserend *ietwes*. *Niet* zit etymologisch verborgen in *niemendal* dat ontstaan is uit *niet met al*. Voor *ie-mand* moeten we uitgaan van *ie-man* ‘ooit een man, mens’ met op het eind een paragogische -t of beter -d: vgl. een oude datief *niemanden*; oorspronkelijk konden *nie* en *man* nog gescheiden en/of in omgekeerde volgorde voorkomen: mnl. *scoonre boom sach man nie gheen* ‘een mooiere boom zag een man/mens nooit geen’. Let op het ontbreken van het lidwoord *een* bij *man* wat op een oudere fase wijst. Voor *ie-gelijk* kan gedacht worden aan een compositum met mnl. *ghelijc* ‘persoon’, in oorsprong possessief compositum ‘hetzelfde lichaam hebbende’ (met ge-prefix ‘samen’; zie hfdst. 2, 9.3); vgl. got. *leik* ‘lichaam’, ndl. *lijk*. Ditzelfde substantief is etymologisch ook aanwezig in *elk* dat op *ain-lik ‘(telkens) één persoon’ terug kan gaan, en in mnl. *elckerlijc* ‘iedereen, lett. ‘een persoon van allen’. Ook aan de basis van *men* (met volgend *er* soms samengetrokken tot *mer*) ligt *man* dat in dit geval alleen als subject gebruikt kan worden. Het kan vergeleken worden met fra. *on* uit lat. *homo*. In plaats van *men wil dat niet* kan men ook wel horen *de mensen willen dit niet*. Vergelijk met *mens* verder *er was geen mens* ‘niemand’ en in objectsfunctie: *ik zag er geen mens*. *Men* lijkt een brabantse oorsprong te hebben en kan zich in eerste instantie via de schrijftaal verbreid hebben. Daaraan kan het z’n tamelijk formele status te danken hebben. Zeker in gesproken taal ondervindt het nu sterke concurrentie van *je* (zie beneden). Ook in mnl. *manlijc*, *malc* zit *man* verscholen: ‘(telkens) een manspersoon > ieder’.

4. Uit numeralia. Een voorbeeld van een numerale dat indefiniete betekenis heeft gekregen is *één* in bijv. *ene Pietersen* (groep 1); de verbogen vorm is waarschijnlijk analogie naar bijv. *dikke Pietersen*. Vergelijk ook *ieder-een*, en *geen* uit de negatie *nix* plus *één*; vergelijk verder het hierboven reeds besproken *elk*. Een combinatie van twee numeralia vinden we in (vrij recent) *één en/of ander* (indefiniët numeralen) waarvan de leden oorspronkelijk in de zin gescheiden konden voorkomen: *den eenen turck of den anderen* (De Ruyter).

5. Uit personalia. Ook het pronomen personale kan een bron zijn: vgl. *je*, *we* en *ze* in bijv. *als je vooruit wilt komen, moet je hard werken*, synoniem met *als we vooruit willen komen, moeten we hard werken*, verder *ze zeggen dat het niet waar is*. Alle drie de gevallen zijn synoniem met *men*; ze kunnen ook slechts subjectsfunctie hebben. Bij *je* dreigt verwarring met het personale: iemand voelt zich persoonlijk aangesproken terwijl de uitspraak in algemene zin bedoeld is. Een voorbeeld kan zijn *dat kun je beter niet doen*. De context moet dan uitkomst bieden. Overigens is onbepaald *je* al tamelijk oud; het komt al in de eerste helft van de 18^e eeuw te voorschijn.

6. Uit demonstrativa. In oorsprong demonstrativa hebben we in *die of die, deze of gene* (groep 1).

7. Uit een participium. Aan *al* ligt een oud participium preteritum ten grondslag: vgl. hfdst. 2., 9.3; *alles* kan daarvan de genitief zijn vergelijkbaar met (*n*)iets. Vergelijk ook in ouder Nederlands *allegader* ‘alles bij elkaar’ en het latere *allemaal* (< *al te maal* ‘al tegelijk’), verder *allerhande* en *allerlei* ‘van alle soorten’. We komen met deze gevallen ook in groep 2 terecht: vgl. de synonymie tussen *allen zijn er* en *iedereen is er*. Oude casus zijn bewaard in *alleszins* (gen.masc.), *in aller ijl* (dat.fem.) en (*aller*)beste (pl.); een rest van de oude neutrum-uitgang -ata vinden we in mnl. *allet* (vgl. 4.3.2 en ook par. 6.2 hierboven).

8. Uit een adjectief. De betekenis van het adjectief *zekere* is in z’n tegendeel veranderd in *een zekere Pietersen* (groep 1).

9. Uit een zin. Zelfs een zinnetje kan de waarde van een indefinitum krijgen: vgl. *ik weet niet wie (heeft dit gedaan) > kweniewie*. (Het deense *nogen*, noors *noen* gaat terug op een ouder *ne wait ek hwarir* lett. ‘niet weet ik wie’.)

N.B. De betekenis kan omgekeerd, bij degrammaticalisatie, ook weer meer bepaald worden. Als de Groninger zegt: *men wil de man wel geern helpn*, dan denkt, bij *men*, de spreker er zichzelf bij. Soms kan *men* helemaal gelijk staan aan *ik*: *men zal ze in 't hof verwachten* (uit de Jephtha van Vondel). Vergelijk du. *mann hat sich bemüht* (op het graf van Willy Brandt) ‘ik heb mijn best gedaan’; vergelijkbaar is ook het gebruik van fra. *on*. Van Johan Cruijff wordt gezegd dat bij hem onbepaald *je* in de richting van ‘ik’ ging’. Een verwant gegeven is dat *iets* en *iemand* als substantieven worden gebruikt: *een aardig iemand*, *een leuk iets*.

Met de onbepaalde betekenis correspondeert dat er vaak een verregaande vormreductie optreedt; dat wordt ook in hand gewerkt doordat de indefinita, anders dan de interrogativa, vaak weinig accent in de zin hebben. Voorbeelden hebben we hierboven al gezien: *ieder*, *iets*, ook *niemen* en *men*; als de laatste vorm met sjwa wordt uitgesproken: [mən], hebben we wel met een spellinguitspraak te maken. De indefinit geworden personalia zullen ook zelden of nooit met [ei] worden uitgesproken.

Men moet oud al zijn; het wordt, zij het nog in ongereduceerde vorm (*man*), al voor het Oudhoogduits, Oudsaksisch en ook het Oudnederlands genoemd. Op ouderdom wijst ook dat een lidwoord erbij ontbreekt (lidwoorden zijn immers pas later ontstaan). Te vergelijken, weliswaar in pluralis-vorm, is got. (Marcus 8: 27) *hvana mik qipand mans wisan?* lett. ‘wie mij zeggen (de) mensen (te) zijn = wie zeggen de mensen = zegt men dat ik ben’; owgm. *man*, ndl. *men* is echter singularis en als het in ouder Nederlands als pluralis wordt gebruikt, dan moet dat secundair zijn. De oorspronkelijke betekenis moet ‘de man/mens’ geweest zijn, in zekere zin dus bepaald maar in algemene zin, zonder verdere specificatie (groep 3). Gebruik als object vinden we in Ps. 61:4: *vuo lango anafallit an manni?* ‘hoe lang valt gij aan op een mens = iemand?’ *Man*-subject raakte echter frequent in gebruik: er trad reductie op tot [mən], de vorm ging zich (waarom?) isoleren doordat ze nog slechts subject kon zijn, en ook bleef de vorm zonder lidwoord. Door een sterke grammaticalisatie ontstond er een geheel op zichzelf staand pronomen. Het toenemende gebruik kan er verband mee houden dat door het wegvallen of minder duidelijk worden van de werkwoordsuitgangen het pro-dropkarakter van de taal verloren ging (zie bijv. 2.2) en het dus steeds meer verplicht werd om een subject te gebruiken. Ook kan verband zijn dat er door het verdwijnen van de casusverschillen een steeds sterkere voorkeur voor persoonlijke constructies ontstond. (Kon in het Middelnederlands de “experienter” in een subjectsloze constructie in de datief staan: *Gode ontfermede dies*, in later Nederlands verschijnt de experienter steeds als subject: *God ontfermde er zich over*.) Met behulp van *men* en vergelijkbare indefinita is het mogelijk om het subject (de agens) heel vaag houden. Het is (op een syntactische manier) ook mogelijk om die in het geheel niet meer te noemen: vgl. *men zal morgen de rogge oogsten* met passief *morgen zal de rogge geoogst worden*.

Dat *men* in de dialecten nauwelijks meer voorkomt, kan als oorzaak hebben dat het, in de gereduceerde vorm *me*, verward kon worden met *me* als variant van *we* (zie par. 2.5 hierboven). Overigens wordt heel vaak in dialectgrammatica’s vermeld dat sommige van de standaardtaal bekende vormen er niet in gebruik zijn: in plaats van *er was niemand* zegt men liever *er was geen mens*, of in plaats van *er is iemand aan de deur*: *er is er één aan de deur*.

Algemeen.

Voor morfologische verandering in het algemeen zie men de handboeken voor de historische taalwetenschap. Een nederlands handboek is Van Bree 1956 (ook online). Speciaal aan de morfologie is Van Loon 2005 gewijd. Een vergelijkende oudgermaanse grammatica is Fulk 2018.

Voor typologische aspecten zie Velupillai 2012, 159 e.v.; hierin ook (13.1) over grammaticalisatie. Een overzicht van dit verschijnsel geeft Hopper en Traugott 1993; voor meer recente literatuur zie Velupillai. De kwestie van unidirectionaliteit komt aan de orde in Norde 2006 en 2009. Voor de proto-indo-europese achtergronden zie Beekes 1990. Zie ook Kroonen 2008 dat vooral op de verklaring van got. *izwis* gericht is maar voor het hele systeem van personalia van belang is. Een vergelijking met andere westgermaanse talen geeft Howe 1996 (voor de personalia), ook Harbert 2007 (meer algemeen). Voor een nieuwe verklaring van de afwisseling binnen het Westgermaans tussen vormen bij de 3^e persoon met h- en zonder h- zie Stiles 2017. Van algemeen belang voor het Nederlands zijn Schönfeld 1970 (alle periodes), Van den Toorn e.a. 1997 passim (id.), De Voys 1967 (vooral latere perioden, met veel gegevens), Quak 1997 (Oudnederlands), Van Loey 1976 (Middelnederlands), Van der Sijs 2014 (vorming standaardtaal), Koelmans 2001 (17^e eeuw), Nobels 2013 (id.), Simons 2013 (18^e eeuw), Van der Horst & Van der Horst 1999 (20^e eeuw). Zie ook Goossens FSA en 2008. En ook passim Stegeman 2014/2016. Voor de publicaties van Nobels en Simons zie verder hieronder. Voor het gebruik van de pronomina door de eeuwen heen, ook voor meer informatie over het Oudnederlands, zie de uitvoerige materiaalverzameling in Van der Horst 2008. Een aantal voorbeelden is aan hem ontleend; zie bijvoorbeeld ook zijn werk voor het ontstaan van de lidwoorden (met verwijzing naar E. Prokosch en Elvira Glaser). De codering van bepaaldheid in het oudere Germaans wordt behandeld in Kotin 2011. Voor historische kaarten: Mooijaart 1992 kaarten 124 en 125 voor de middelnederlandse spellingen (13^e eeuw) voor ‘wij’, o.a. het vaak in West-Vlaanderen voorkomende <wie>. Haar kaarten 126, 127, 128 en 129 hebben resp. betrekking op de spelvormen voor ‘hem’ (2x), ‘zij’ (3^e pers.sg.fem.) en *wijlieden*. Zie voor de 14^e eeuw de vier kaarten voor ‘hem’ in Rem 2003. Voor de Delftse Bijbel (1477) en de Statenvertaling zie Schoonheim & Van der Sijs 2009. Het (mogelijk) toenemend gebruik van de volle vormen in hedendaags Nederlands, niet zelden in het zogeheten Poldernederlands, wordt in Stroop 2003 geconstateerd. Relatief nieuw is het kwantitatieve onderzoek van grote verzamelingen (corpors) gegevens. Zie hiervoor Van der Sijs 2014. Zie voor het regionale aspect Weijnen 1968 die verwijst naar Peters 1937-38. Voor dialectverlies, ook met betrekking tot *possisiva* en *demonstrativa*, zie Hoppenbrouwers 1983 en Wieringa 1984 in de Aantekeningen van hoofdstuk 4. Een grote verzameling vormen bevat Royen 1947-1954. Zie voor vooral de 19^e eeuw Brom 1980. Voor een eventuele dualisbetekenis bij *elk* ten opzichte van *ieder* zie Hamans 1980. Zie voor genuskwesties ook de aantekeningen bij hoofdstuk 3. Voor amsterdamse naamvalsvormen bij Multatuli zie Van Haeringen 1977. Voor meer literatuur over de dialecten zie de aantekeningen bij hoofdstuk 1.

Personalia. Hedendaagse dialecten.

Voor de dialecten in het algemeen zie Weijnen 1986 met uitvoerige literatuurverwijzingen. Zie De Schutter 1995 voor samenvattingen. Weijnen verwijst o.a. naar Peters 1938-39a. Taalgeografisch is Goossens 2008. Voor kaarten wordt verwezen naar de MAND (1. lidwoorden, 2. *possessiva*) en de SAND (subjectsvormen pronomina), die echter al “dialectverval” laten zien. Verder moeten we bedenken dat er bij de afzonderlijke woorden genusverschillen per streek kunnen voorkomen. Duidelijke kaarten, gebaseerd op het MAND-materiaal, vinden we in Van der Sijs red. 2011: zie in hoofdstuk 4 (door Marc van Oostendorp en Anke en Pieter van Reenen) de kaarten 9 (poss. *hun*), 20 (poss. *jullie*) en 23 (*ons vader*). Voor vormingen als *ons vader* zie ook Bijl 2003. Een oudere kaart is die voor de geografische verspreiding van het zuidelijk gesproken *gij*: Hol 1936. Men zie verder de dialectgrammatica’s waarvan in de aantekeningen in hoofdstuk 2 een overzicht gegeven wordt. Voor West-Vlaanderen moet apart Willemyns 1979 genoemd worden, voor Brugge Willemyns 1980, voor het brabantse gebied Swiggers 1987, voor Antwerpen De Schutter 1992 (in laatstgenoemde publicatie wordt ook het gebruik van de pronomina behandeld), voor Brussel De Vriendt 2004 (met veel aandacht voor assimilatieregels), voor het noordoosten Kloeke 1920 (waaraan de opmerking over *jullie* in noordoostelijke stadjes e.d. ontleend is), voor het zuidoosten P. Goossens 1969. Devos 1986 behandelt de spreiding en de geschiedenis van de 2^e pers.sg. van het personale in het Westvlaams. Verder raadplege men Magda Devos (zuidwesten), Gunther de Vogelaer (tussen

Brabants en Westvlaams, met ook aandacht voor het gebruik van de pronomina), Georges de Schutter (Brabant), alle in Hinskens & Taeldeman 2013. Een uitvoerige bespreking van de regionale varianten van de subjectspronomina bevat De Vogelaer 2008 (hoofdstuk 3) met een groot aantal kaartjes. Zie voor meer informatie over deze publicatie de aantekeningen bij hoofdstuk 2 dit boek. Hier wijzen we (nogmaals) op de sterk typologische inslag van dit werk. Het bevat ook een uitvoerige bibliografie waarnaar voor verdere bibliografische informatie verwezen wordt. Zie De Vogelaer overigens ook hier en daar voor afwijkende interpretaties. Voor convergerende ontwikkelingen binnen het Westvlaams zie Vandekerckhove 2000. Casussyncretisme wordt onderzocht in Albert & Rabanus 2011. Het loopt parallel met “Belebtheit”: meer syncretisme van singularis naar pluralis, van masculinum via femininum naar neutrum, van 1^e via 2^e naar 3^e persoon (vgl. de persoonshiërarchie in de hoofdttekst). De beschrijving van het noordoostelijke gebruik van *doe* en *ie* is gebaseerd op Nuijens 1962 betreffende Borne (Twente); zie voor een iets ander gebruik bijvoorbeeld Entjes 1970 (betreffende Vriezenveen). Interessante observaties in verband met genus en geslacht bevat het klassieke Van Haeringen 1954. Voor holl. mijn ‘mij’ en de 17^e-eeuwse standaardiseringseffecten daarop zie Mazzola & Kerkhof 2019.

Subjects promotie en subjects verdubbeling

Voor de subjects promotie en het grensverkeer tussen possessief en objectsvorm personale zie Van Bree 2012c en daar genoemde literatuur (o.a. Van Hout 1996 en De Rooij 1990). Een oudere publicatie is Kooiman 1969. Ter aanvulling wordt vermeld dat *hun*-subject al door Van Haeringen (1956) een emphatische vorm genoemd werd. Speciaal op Zeeland heeft De Vogelaer & Rooze-Stouthamer 2006 betrekking; de zeeuwse situatie, waarin een toename van promotie bij de jongeren wordt geconstateerd, wordt in verband gebracht met polarisatie (ten opzichte van andere dialecten en de standaardtaal) en met imperfect learning van het dialect. Over het succes van *hun*-subject handelt Van Bergen e.a. 2011. Een deens voorbeeld is: *Ham der står på hjørnet, er fra uropatrjulen* ‘hij die staat op de hoek, is van de oproerpolitie’ (Harbert 2007, 179). Voor subjectsvormen in het Westvlaams die objectsfunctie krijgen, zie Devos & Vandeweghe 2002-2003; hierin gaat het echter in de eerste plaats om de positie na prepositie. Er wordt verband gelegd met westvlaamse *u*-aversie.

Voor een uitvoerige bespreking van de subjects verdubbeling zie De Vogelaer 2008; zie ook de daarin genoemde literatuur. Van hetzelfde jaar is Goossens 2008 waarin ook de weergave van zuidelijk Nederlands bij Bredero, Hooft en Huygens wordt besproken; ook wordt hierin het startpunt in de rechte volgorde gezien. Zie ook voor de rol van de analogie hierbij De Vogelaer 2010 (in discussie met Van Koppen 2010); hij schetst conform Andreas Kathol voor de analogische extensie van innovaties in de verbale enclise het volgende pad: Vinfl in VS zinnen > voegwoord > Vinfl in SV-zinnen > Vinfl in bijzinnen (V = verbum, S = subject, infl = inflectie). Een gedetailleerde beschrijving van de verdubbeling in het Antwerps, in het algemeen van het gebruik van de subjectspronomina, bevat Nuyts 1995. In De Schutter 1994 wordt het verschijnsel besproken in verband met voegwoordflexie en pronominale clitisering. Vandeweghe (2000) brengt de subjects verdubbeling in verband met de (stndl.) imperatief met een sterke vorm als expliciet subject: *ga-jij maar weg*. De informatie over het Urks is ontleend aan Weijnen 1966, 309. Voor de subjects verdubbeling in Zeeuw-Vlaanderen zie Will 2004, op Noord-Beveland Faasse 1982.

Vormen.

Singularis 1^e persoon. Zie voor *uus* en dergelijke vormen Kloeke 1932.

Du en zijn verdwijning. Het T-V-systeem in verband met het Nederlands wordt besproken in Van den Toorn 1977. De ondergang van *du* wordt taalhistorisch en taalgeografisch behandeld in Kloeke 1926a. Zie ook Verdenius 1942a en voor verdere literatuur Weijnen 1966, ook Weijnen 1968a voor het 17^e-eeuws. Voor resten van *du* in Noord-Holland zie ook Daan 1970. Paardekooper (1969) meent dat *du* een schrijftaalpronomina is geweest; zowel het TV-systeem als de vorm *du* zelf zijn aan het Limburgs ontleend. Een sterk van de traditionele afwijkende verklaring voor de verdwijning van *du* geeft Aalberse (2004, ook 2009 en zie ook de aantekeningen bij hoofdstuk 2). Volgens haar is de uitgang *-s(t)* onder invloed van de 2^e pers.pl. en de 3^e pers.sg. vervangen door *-t* met als gevolg dat ook het erbij passende pronomina verdween. Zie hierbij de kritische opmerkingen van De Vogelaer (2008, 126). De ondergang van *du* wordt ook wel (mede) in verband gebracht met de veelheid van de bij dit pronomina gebruikte werkwoordsvormen: *-(e)ste*, *-(e)s*, *-(e)st*, waarop dan, in het toonaangevende Zuid-Brabant (België), als tweede klap de introductie van de uitgang *-(e)t* uit de 2^e persoon meervoud volgde. Zie hierover Berteloot 2003. Zie ook Berteloot 2001 over een brabantse tekst rond 1400 waarin *du* en *ghi* z.i. als stilistisch bepaalde synoniemen optreden (vgl.

echter de afwijkende interpretatie in Aalberse 2004, noot 12). Over het gebruik van *du* met signaalfunctie (Bruun de beer gebruikt het een keer tegenover Reinaert) zie Lulofs 1967: *du* was inkluderend pronomen, gebruikt tegen iemand van de eigen groep, *ghi* distantiepronomen, gebruikt tegen een buitenstaander die een andere groep vertegenwoordigde; later werd het distantiepronomen de beleefdheidsvorm. De passages bij De Hubert en Ampzing vinden we behalve bij Kloeke (1926a) ook bij Van Leuvensteijn (zie Van den Toorn e.a. 1997, 309) en bij Berteloot (2003) aangehaald. Zie deze publicaties ook voor Marnix en zijn verdediging van het gebruik van *du* (en zijn afkeur van de -lieden-composita). Een benadering binnen “minimalistisch” kader geeft Postma 2011; hierin wordt de ondergang van *du* in verband gebracht met een fundamentele syntactische verandering.

De j-vormen. Wat de verklaring van *jij/je* betreft, de oudere verklaring vinden we in Muller 1926 (in reactie op Verdenius), de latere in Verdenius 1924. Muller ziet <gi> zonder <h> als een mogelijke spelling van *ji*; in “Schönfeld”, blz. 139, wordt er op gewezen dat Bredero vóór *ghy* de werkwoordsvorm met -t schrijft: dit wijst op uitspraak met [ɣ] terwijl *gy* dan met [j] werd uitgesproken. Zie ook Verdenius 1930 en Muller 1931, verder ook Verdenius 1938. Verdenius 1926 behandelt de oostelijke (g)y- en -ie-vormen. Van der Sijs (2004, 469-473) is een overtuigd aanhanger is van de nieuwe opvatting. Ze werkt met getuigenissen van oude grammatici en wijst er bijvoorbeeld op dat uit de beschrijvingen van de grammatici De Heuiter (1581) en Van der Schuere (1612) – die beiden zowel in het Noorden als in het Zuiden te localiseren zijn – blijkt dat ze *gi/gij*, met g-, hoorden. Ook De Vogelaer (2008) schaart zich aan de kant van de nieuwe opvatting. Aan Van der Sijs is een en ander voor dit hoofdstuk ontleend. Voor de j-vormen zie ook Paardekooper 1991b; aan dit artikel is het nederlandse *juw* ontleend. In een licentiaatsverhandeling uit 1991 geeft Reinhild Vandekerckhove vier argumenten voor de aanname dat westvlaams *je* in de enclise is geboren: 1. *je* is ruimer verbreid in de enclise dan vóór het werkwoord, 2. er is een overgangsgebied met -dze, 3. *je* kent na vocaal een veel grotere verbreiding na vocaal dan na consonant, 4. de *gi*-vorm is zelfs in het uiterste westen nog bewaard gebleven als emfatische vorm. Voor de vocaal van *jou, joe* (praktisch geen *u, uw* in de dialecten, wél in de standaardtaal) zie Van Loon 2014, 270 e.v. Zie ook Goossens 2014 p. 153 e.v. Ook over de afkomst van *jullie* bestaat een controverse: Kloeke (1934) verklaarde het uit *joului* (zie ook Heeroma 1938 en Kloeke 1941), Verdenius (1942) uit *jij-lui*. *Jullie* duikt pas in de 19e eeuw op (het oudste voorbeeld is van Klikspaan) maar moet naar het getuigenis van het Afrikaans een eeuw ouder zijn (“Schönfeld” blz. 140). Over *jullie* is *jodenvolk* zie Sneller 1983. Zie De Vogelaer 2009 (ook 2008) voor het verband van *jullie* met een oude eenheidspluralis en voor het gebruik ervan in verband met ritmische factoren.

Singularis 3^e persoon. Voor de enclitische vormen in een oostelijk deel van het Grote Rivierengebied zie Hol 1951. Voor de verklaring van -em-subject in het Brabants zie De Schutter 1989. Voor enclitisch -i(e) in het Hollands zie De Wilde-van Buul 1942-1943, Van den Toorn 1959 en verder ook Van Bree 2004a. Het verband van hollands enclitisch -die met het demonstrativum werd al in Kooiman 1950 gesuggereerd. Kooiman wijst ook op de extra versterking door diftongering en op vormen als *beldiede* ‘belde hij’. Over het pronomen *ten* handelt Van Loey 1954a; 16^e-eeuwse voorbeelden vinden we in Stutterheim 1946. Misschien is ook een voorbeeld *hoe hyten segdy?* ‘hoe heet hij? zeg je’ uit het Loterijspel van Jan van Hout (Van der Horst 2008, 812); Van Hout is echter een geboren Leidenaar. Zeeuws -ten plus variant -den wordt in verband met andere dergelijke vormen in het Zuiden besproken in Koelmans 1968. Koelmans verwerpt de metanalyse-verklaring niet maar ziet ook verband met de assimilaties bij woordjes als *deze, die, dit* enz. Over de gereduceerde vormen van de 3^e pers.sg.fem. zie De Rooij 1994. Voor *soe* en varianten zie Paardekooper 1991a; een oudere publicatie is Ryckeboer 1972. Voor dit pronomen zie behalve Mooijaart 1992 (waaruit de kaart is overgenomen) ook Rem 2003 (kaart *zij* I) voor de 14^e eeuw. Voor enclitisch -r (*d’r*) zie Koelmans 1972-1973. De informatie over het gebruik van *hem* of *het* in toepassing op vrouwen in het Roermonds is afkomstig van Camiel Hamans (persoonlijke mededeling maar zie ook Hamans 1989 en daar vermelde literatuur). Voor de indirecte aanspreekvorm zie De Rooij 1992: ze is algemeen maar toch vooral noordoostelijk en als een archaïsme te beschouwen.

Pluralis. Het ontstaan en de verbreiding van de lieden-composita komen ter sprake in De Vogelaer 2008 waarin voor het verschillend gedrag van de 2e en 3e persoon ook gewezen wordt op de “Horizontal Homophony Hierarchy” van Cijssouw (2003). Zie ook De Vogelaer & Coussé 2008, en al eerder Van Hout 2003 waarin op basis van nijmeegs materiaal en de RND heel duidelijk blijkt dat ambiguïteit de grootste rol speelt: de meeste -lie/lui-vormen komen bij de 2e persoon voor gevolgd door de 3e en de 1e. Voor *ulieden* in enkelvoudsfunctie zie Michels 1967. Voor het korte bestaan van *onslieden* zie Goossens 2000a. Volgens Goossens is de tegenstelling tussen vormen op -r en die op vocaal pas na de Middeleeuwen uitgekristalliseerd. Voor het onderscheid *hen/hun*: Christiaen van Heule (Leiden, 17^e eeuw): *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst*. Kooiman 1967 behandelt de lotgevallen van *hen* en *hun* in

de 20^e eeuw. Van Marle 1992 wijst op de evolutie in de richting van de driedeling *zij/hen/hun*. Voor noordbrabant gullie tegenover gellie: Weijnen 1937.

Beleefdheidspronomen.

Voor het verschil in gebruik tussen mnl. *uwes* en *uwer* zie Pijnenburg (p. 106) in Van den Toorn e.a. 1997. Een langdurige discussie betreft het ontstaan van de beleefdheidsvorm *u*. Een overzicht van de discussie biedt “Schönfeld” par. 111 e.v.; zeer beknopt maar precies de hoofdkwesties aanduidend is Van Haeringen 1960, 104 e.v. (zie ook Kuijper 1971-1972). Bekende publicaties zijn Vor der Hake 1911 (voor het Middelnederlands ook 1908), Kern 1911, Kloeke 1941 en 1948, Heeroma 1934a, De Vooy 1943, Paardekooper 1948 en 1950, Michels 1950, Mak 1967. Voor de verklaring van *u* uit *uwæ* uit *Uwee* zie kritisch De Vooy 1967 par. 32. Michels 1952 handelt over de indirecte aanspreekvormen; de auteur verklaart *U Edele* uit een combinatie van een possessivum met een gesubstantiveerd adjectief waarbij het possessivum *U(w)* als personale is gereïnterpreteerd. Paardekooper ziet in de genoemde publicaties *u*-subject ontstaan in de botsing tussen een hollands en een prestigieus brabant systeem: hollands algemeen *je*, brabant *ge/u*. Op basis van hun *je* generaliseerden de Hollanders *u*, de vorm die ze het vaakst hoorden. Zie verder Paardekooper 1987-1988; in 1987 wordt de suggestie gedaan dat achter schrijftalig *UE* gesproken *uwe* schuil kan gaan. Zie overigens reeds “Schönfeld” 139-140 waar we de suggestie vinden dat *u binnen* het Hollands gegeneraliseerd is op basis van de gelijkheid van *je* als subject en object. Pijnenburg (in Van den Toorn e.a. 1997, 105, noot 13) doet de suggestie dat *u* als subject te maken heeft met (verkeerd begrepen) vormen als *machtu*, *salu*. Dat *Uwe* elliptisch uit *Uwe Edelheid* enz. ontstaan is, is conform een suggestie van Gijsbert Rutten (persoonlijke mededeling). Over de oudste vindplaats van *u*-subject bij de Gentenaar Lambrecht in zijn spellingkunde handelt Sassen 1983; vóór Sassen golden de beide voorbeelden bij Maria van Reigersberch als de oudste. De passage luidt: *u eist dien ic meane*, wel te begrijpen als ‘*u* is het die ik bedoel’. Mogelijk is hier de franse constructie: *c’est toi que je veux dire*, van invloed; in ieder geval is de passus niet onomstreden. Zie voor oude voorbeelden uit de 17^e eeuw Paardekooper 1996. Van Leuvensteijn 2002 schetst het gebruik in de brieven van Maria van Reigersberch, haar broer Nicolaes, haar man Hugo de Groot en hun beide zoons. Tegen de laatste gebruikt Maria alleen *gij* maar tegen haar nogal formeel schrijvende broer *UE* terwijl Maria en Hugo van *gij* en *Uwe Liefde* overgaan op *UE*. Epistolaire vormen in de 17^e eeuw komen verder aan de orde in Van Leuvensteijn 2005. Voor het gebruik van de aanspreekvormen in 17^e- en 18^e-eeuwse brieven (in het corpus ‘brieven als buit’ – zie Kl. 19) zie resp. Nobels 2013 en Simons 2013. Zie ook voor beide eeuwen Rutten en Van der Wal 2014, speciaal hoofdstuk 6 waarin op het belang van sociale factoren gewezen wordt; zie hiervoor ook Van Leuvensteijn hieronder. Ook Van Megen (2002 en 2006) zijn op de genoemde brieven gebaseerd. Van Leuvensteijn 2000 geeft een overzicht van het gebruik van de aanspreekvormen in de *Sara Burgerhart*; in deze roman gebruiken de hogere klassen praktisch een algemeen *UE* en de lagere klassen een algemeen *gij*-systeem. Het gebruik is dus klasse-bepaald. In Van Leuvensteijn 2002a wordt het gebruik van de aanspreekvormen in de briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken nagegaan: algemeen is *gij/u*. Zie voor de passage bij Van Lennep Van der Wal & Van Bree 2008, par. 10.7. Dat Multatuli moeite had met *u*, met werkwoord in de 2^e of 3^e persoon?, blijkt uit Jan Stroop in *Neerlandistiek* 18.04.2019 online. Voor 20^e-eeuwse verschuivingen in het gebruik van *u* en *jij/jou/je* zie Vermaas 2002. Dat al vóór de jaren zestig kinderen ertoe overgingen om hun ouders te tutoyeren, zou opgemaakt kunnen worden uit De Vooy 1967 (de druk van 1960: “tegenwoordig meestal met *je*”). Over gebruik van de noordelijke aanspreekvormen in het Zuiden zie Deprez en Geerts 1980.

Overige pronomina plus lidwoorden

Reflexiva. Voor de verklaring, met behulp van semitische invloed, van het ontbreken van een aparte vorm voor het reflexivum zie Vennemann 2013a. Voor o.a. het reflexivum in de oudwestgermaanse talen zie Hermodsson 1952. De vormen *sijn selve(n)* enz. zijn merendeels ontleend aan Weijnen 1968a, 49. Voor het hele taalgebied zie Ureland 1979 en meer recent Barbiere en Bennis 2004 (zie hieronder meer). Voor de geografische spreiding zie SAND 1, kaarten 4.3.1.1 t/m 4.3.7.6; zie deze kaarten ook voor het gebruik van de reflexiva. Een zeer globaal geografisch beeld van *Toon wast zich* laat kaart 5.13 in Van der Sijs 2011 (hoofdstuk 5 van Mathilde Jansen) zien. In Bennis en Barbiere 2004 wordt de situatie in het hele taalgebied binnen een generatief kader benaderd. Op het eind van het artikel wordt nog aparte aandacht besteed aan meer incidenteel voorkomende gevallen als *z’n eigen zelf*, *ze zelve*, *zijn zelve* en aan de syntactische condities waaronder bepaalde reflexievormen al dan niet kunnen voorkomen. De vorm

zich is volgens de auteurs opgebouwd uit het possessieve pronomen *ze* en het possessieve suffix -ig (!). Postma 2004 poogt op basis van juridische teksten binnen een generatief kader te verklaren dat in Drenthe op het eind van de Middeleeuwen *zik/zich* in gebruik toeneemt ten koste van het oude *hem*. Er is sprake van een samenspel van een interne factor en van duitse invloed. De interne factor houdt in dat *hem*, aanvankelijk singularis en pluralis, op den duur steeds meer beperkt bleef tot de singularis waardoor er behoefte ontstond aan een numerus-neutraal reflexivum. Bennis 2005 bevat een vergelijking van de hollandse expansie van de klank *ui* (in de opvatting van Kloeke) met de duitse van het reflexivum. Voor het lage prestige van oostelijke immigranten zie Van Bree 2005 en de daarin vermelde WNT-lemmata *Deen*, *Drent*, *Mof* en *Poep*. Voor het gebruik in possessieve constructies (*hij wast zich de handen*) zie overigens ook Van Bree 1981.

Reciproque pronomen. Een historische beschouwing van *elkaar* en *mekaar* biedt Hüning 2006 die in theoretisch opzicht gebruik maakt van een (in 2006 nog ongepubliceerde) verhandeling van F. Plank.

Possessiva. Weijnen vermeldt (1986, 294) dat *mij* en *zij* als zuidelijke possessiva bij bepaalde verwantschapsnamen voorkomen, en verwijst daarvoor voor Twente naar Nuijens 1962, 222. Voor een behandeling van *ons vader* binnen een generatief kader zie Postma 2017. Voor een bijzonder gebruik van het possessivum in zuidelijke dialecten: *hij is zijn(en) eerste(n)* ‘hij is de eerste’, zie Vanacker 1971.

Demonstrativa en lidwoorden. Zie voor de oudsaksische Prokosch 1939. De eventuele invloed van het personale is een suggestie van mijzelf (vB). Een andere verklaring van *het* geeft Koelmans (1975). Over *(die)gene* zie Stroop 2010. Voor het gebruik van demonstrativa in de voornaamwoordelijke aanduiding zie bijvoorbeeld Stutterheim 1971. De deflexie van het lidwoord komt, met een verwijzing naar Pieter van Reenen, aan de orde in Van der Sijs (oratie) 2014; in 14^e-eeuwse oorkonden is 63 procent van de lidwoorden verbogen, anderhalve eeuw later, in 1556, bevat het Nieuwe Testament van Jan Utenhove nog 57 procent verbuiging, de Statenvertaling uit 1637 echter nog maar 36 procent. In dezelfde oratie wordt vermeld dat de casus in het Zuiden langer doorleefden dan in het Noorden: in het Schilderboek (1604) van Karel van Mander, uit het westvlaamse Meulenbeke, komt 40 procent verbogen lidwoorden voor, meer dan in de Statenvertaling uit 1637; in de 18^e eeuw neemt het aantal verbogen vormen, door de strenger wordende regulering, in de Republiek weer toe. Van Leuvensteijn 1986 heeft betrekking op genus en casus in het dagboek van Wouter Jacobsz. (1521 of ’22 – 1595). De conclusie is dat in 81 procent van de gevallen een twee-generasysysteem voorkomt; verder worden genitieven in “genitiefomstandigheid” geconstateerd en in “accusatiefomstandigheid” een facultatief en gering gebruik van een objectsvorm die van de nominatief verschilt. Van Weel 1904 vermeldt voor het dialect van West-Voorne dat de -n (in *den* lidwoord enz.) niet alleen vóór vocaal, h, b, d, t maar ook vóór g, l, n, r, s en z optreedt. Zie voor de zuidnederlandse dialecten De Schutter 1966. Stegeman 2014 (1, 115) ziet onder verwijzing naar Elvira Glaser verband tussen de ontwikkeling van lidwoorden en de morfologische achteruitgang van het substantief. Zie voor de invloed van normering (Weiland) op het gebruik van oude genitiefvormen Krogull 2018 en ook (eerder) Scot 2014. *Interrogativa*. De beschrijving van de interrogatief-vormen in West-Vlaanderen is ontleend aan Devos & Vandekerckhove 2005.

Relativa. Voor meer details over het relativum in het Oudnederlands zie Quak & Van der Horst 2002, 61-62. Voor het ontstaan van *wie* en *wat* als relativa met ingesloten antecedent zie Schoonenboom 2000; eerder verscheen Schoonenboom 1997. Over de normering van relativa in de grammatica’s (praktisch afwezig vóór 1800) zie Van der Wal 2003, voor het gebruik ervan in literair 17^e-eeuws De Schutter en Kloots 2000. De hoofdtekst is wat de verandering van d- naar w- vooral gebaseerd op Rutten 2010. Hierin wordt een kritische kanttekening gemaakt bij het idee dat het uitgangspunt van genoemde verandering de onbepaaldheid van het antecedent is: “ingesloten” > hele zin > woorden als *iets* > gesubstantiveerd adjectief > onbepaalde substantief(groep) > bepaalde substantief(groep); zie bijv. Van der Horst 2008, 1392. Het corpus-onderzoek van Krogull 2018 (eind 18e, begin 19e eeuw) ondersteunt deze kritiek: noch bepaald – onbepaald noch levend – niet-levend hebben een duidelijk effect. Wél heeft het verschil in genre effect waarbij, wat *hetwelk* betreft, het opmerkelijk is dat in reisverslagen en dagboeken het gebruik ervan in reisverslagen en dagboeken toeneemt. Van invloed van Weiland’s grammatica (1804) is weinig of niets te merken.

Indefinita. Het onderscheid tussen individualiserend en collectiverend bij de pronomina indefinita is ontleend aan de ANS (Haeseryn 1997 enz.; ook online). Voor eventuele, weliswaar subtiele, verschillen tussen *elk* en *ieder* zie Hamans 1977-79. .

6. NUMERALIA

(1. inleiding, 2. cardinalia, 3. ordinalia)

Opm. In dit hoofdstuk komen we met verschillende klankwetten in aanraking. Deze worden met een enkele uitzondering als bekend verondersteld; ze zijn alle behandeld in de klankleer (Kl.) in het eerste deel. Ook naar de hoofdstukken over de substantieven en adjectieven zal niet steeds verwezen worden. Verder zullen niet alle klankvarianten genoemd worden; dat geldt ook voor de dialectvarianten.

6.1. INLEIDING

We beperken ons tot de numeralia (enkelvoud: numerale) in de strikte zin van het woord en besteden dus geen of weinig aandacht aan duplicativa als *dubbel* (uit fra. *double*), *driedubbel* enz., talwoorden als *tweetal*, *drietal* enz., multiplicativa als *tweevoudig*, *drievoudig*, iteratieven als *tweemaal/keer*, *driemaal/keer*, soort aanduidingen van het type *enerlei*, *tweeërlei* en distributieve constructies als *ieder één*, *ieder twee*. Weliswaar is er verwantschap met de numeralia maar we zouden ermee toch te zeer op lexicaal, morfologisch of syntactisch terrein komen. Ook substantieven als *jaar*, *liter*, *kilogram* e.d. vertonen verwantschap met de numeralia maar het tellen staat hier in dienst van meten en wegen. In hoofdstuk 3 hebben we hiervoor de term *maatwoorden* gebruikt. De numeralia (enkelvoud: numerale) worden onderverdeeld in cardinalia (hoofdtelwoorden; sg. *cardinale*), bijv. *één*, *twee*, *drie* enz., en ordinalia (rangtelwoorden; sg. *ordinale*), bijv. *eerste*, *tweede*, *derde* enz. Zoals we zullen zien, houden de cardinalia (hoofdtelwoorden) er hun eigen flexie op na; de ordinalia (rangtelwoorden) gaan echter als adjectieven maar omdat ze qua betekenis nauw bij de cardinalia aansluiten, kunnen ze bij de numeralia worden gerekend. We zullen zien dat beide groepen een duidelijk systeem vormen. Naast deze bepaalde wordt nog een groep onbepaalde numeralia onderscheiden die moeilijk tegen de pronomina indefinita (zie hfdst. 5, 10) valt af te bakenen. Zo kunnen *ieder* en *allen* (in genoemde paragraaf besproken) ook als numeralia beschouwd worden: dat ieder er is of allen er zijn, kan men na tellen vaststellen; alleen blijft het precieze aantal in het midden. Andere voorbeelden zijn *een paar*, *enig* (afgeleid van *één*), *enkele*, *ettelijke*, *menige*, *sommige*, *verscheidene*, *verschillende*, *voldoende*, ook *zat* en *genoeg*. Ook hierbij blijft het precieze aantal onbepaald (er wordt meer geschat dan geteld); het is alleen duidelijk dat er steeds van meer dan één exemplaar sprake is. (De beide laatste voorbeelden kunnen ook met werkwoorden in de singularis gecombineerd voorkomen: *er is nog koffie zat/genoeg*; dan is er zeker van schatten sprake.) Zoals bij de pronomina indefinita naderen we de grens tussen grammatica en lexicon; ook hier moet dus naar de etymologische woordenboeken en de dialectgrammatica's c.q. dialectwoordenboeken verwezen worden. We noemen hier nog twee voorbeelden waarbij het 'tellen' iets duidelijker aanwezig is: *veel* en *weinig*; vgl. *ik telde er veel/ik telde er weinig die nog heel zijn*. Er doen hier ook trappen van vergelijking voor (zij het suppletief): *veel* – *meer* – *meest*, *weinig* – *minder* – *minst*; deze vormen zijn al in hfdst. 4, 4 genoemd. Een variant van *minder* is *min*: *min of meer*; in *zo min mogelijk* heeft *min* de betekenis van *weinig*. *Veel* vinden we terug in het demonstratief *zoveel* en het interrogatief *hoeveel*.

Bij de numeralia speelt dus het tellen op de een of andere manier een rol: hoeveel zijn er (cardinalia)?, op de hoeveelste plaats bevindt zich iets of iemand (ordinalia)? Tellen is een vrij

basale culturele activiteit van de mens; het culturele aspect blijkt uit het feit dat er nog al wat verschillen tussen de diverse culturen en daarmee ook tussen de talen bestaan. Veel voorkomend, in een talen-steekproef, namelijk in 63,8% van de gevallen, is het decimale systeem. Hierbij telt men tot tien waarna hogere getallen worden aangegeven met behulp van dit basisgetal: *zestien* = zes plus tien (16), *dertig* = drie maal tien (30). Het vigesimaal systeem is gebaseerd op twintig; het komt in 21,4% van de talen voor. Een rest daarvan vinden we in frans *quatre-vingt*, lett. ‘vier maal twintig’; in Troyes (Frankrijk) bevindt zich een *Rue des quinze-vingt* = $15 \times 20 = 300$ (genoemd naar een oud nonnenklooster). Het is nog heel systematisch in het Deens aanwezig: vgl. bijv. *halv-tred-sinds-tyve* ‘half-derde-keer-twintig’ = $2,5 \times 20 = 50$. Opmerkelijk is ook dat het Engels naast *twenty* nog een apart woord voor ‘twintig’ heeft: *score* of (verouderd) *snees*. Omdat het Baskisch (evenals keltische talen) dit stelsel heeft, worden resten ervan wel aan een pre-baskisch substraat toegeschreven (zie voor dit mogelijke substraat Kl. 12.4.1). Onder franse invloed komt, vrijwel alleen in Vlaanderen, deze manier ook wel in het Middelnederlands voor: vgl. *vierwarwen twintech ende negentien* (Zottegem 1299) = 99. Beide stelsels hebben een fysieke basis: denk bijvoorbeeld aan de tien vingers. Ook een twaalftallig c.q. zestallig stelsel heeft z’n sporen achtergelaten, nu ook in het Nederlands: we rekenen nog altijd in 12 uren of 12 maanden, kennen nog hoeveelheid aanduidend *dozijn* (12) en *gros* ($12 \times 12 = 144$) (beide woorden zijn overigens uit het Frans ontleend) en werken bij serviezen nog met 12 stuks. Een rest van dit systeem in het Engels is het feit dat vóór de munthervorming de halve shilling 6 pence waard was; vgl. ook *long hundred* ‘120’ waarvoor het Duits heeft *Großhundert* heeft. Ndl. *schok* ‘zestigtal’ bevat ook een decimaal element: $12 \times 5 (= 10:2) = 60$. Het twaalftallig stelsel kan uit Mesopotamië afkomstig zijn; het is opmerkelijk dat twaalf ook in de hebreeuwse bijbel een belangrijk getal is: vgl. de twaalf stammen van Israel, die model gestaan hebben voor de twaalf apostelen van het Nieuwe Testament. Ook de benamingen *elf* en *twaalf* wijzen op een twaalftallig stelsel; pas met 13 vinden de vormingen met *tien* plaats. Zie hiervoor verder de volgende paragraaf. Opmerkenswaard in dit verband is ook dat in het Italiaans vanaf 17 de aanduiding 10-7 is: *diciassette* (zo ook *diciotto*, *dicianove*) terwijl het daarvóór 1-10 enz. is: *undici*, *dodici* enz. (een vergelijkbare splitsing komt in andere romaanse talen voor). Het getal *twaalf* vinden we trouwens ook terug in de 60 minuten = 5×12 binnen een uur, in de driehoeksmeting waarbij de hoeken samen op $3 \times 60 = 180$ graden komen, en in de cirkel met z’n 360 graden. Uren van gelijke lengte zijn overigens pas van na de Middeleeuwen (men richtte zich oudtijds op het licht) evenals de verdeling ervan in zestig minuten. Het twaalftallig stelsel heeft een astronomische basis: één zonnejaar bevat (ongeveer) twaalf maancycli. Overigens zijn er talen met heel weinig numeralia of zelfs zonder deze woordsoort; als een voorbeeld van het laatste wordt Pirahā (Amazone-gebied, Brazilië) genoemd waarin wél globaal ‘veel’ of ‘weinig’ kan worden aangegeven. Ten slotte: we moeten onderscheid maken tussen de benamingen en de weergave in cijfers; die behoeven niet parallel te lopen. Vergelijk *elf* en *twaalf* die in cijfers op de decimale manier worden aangegeven: 11, 12.

6.2. CARDINALIA

(1. systeem, 2. vormen, 3. proto-indo-europese reconstructie, 4. flexieverschijnselen)

6.2.1. SYSTEEM

(1. getallen 1 t/m 19, 2. tientallen, 3. samengestelde numeralia, 4. syntactische opmerkingen)

6.2.1.1. *getallen 1 t/m 19*

Van 1 t/m 12 vinden we benamingen die ieder voor zich staan: *één*, *twee* enz.; zoals in de vorige paragraaf al aangestipt, vormen de benamingen *elf* en *twalf* een rest van een twaalfdig stelsel, niet alleen in het Nederlands maar ook in de andere germaanse talen (en in het Litouws). Blijkens het Gotisch: *áin-lif* en *twá-lif*, gaan ze terug op de numeralia voor 1 (got. *áins*) en 2 (got. *twái*) plus een element *-lif* dat hoe dan ook zoiets als ‘overblijvend’ moet hebben betekend: ‘er blijft er nog één’ c.q. ‘er blijven er nog twee over’. De verklaring kan zijn dat mensen die tot twaalf telden, de benamingen passend bij een tientallig stelsel (van indo-europese oorsprong?) hebben overgenomen maar na 10 nog even op de oude manier doortelden. Pas na *twalf* gingen ze in hun benamingen in het tientallig stelsel verder door middel van composita met *tien*: *dertien*, *veertien* enz. Men zou hier aan invloed van een eventueel semitisch substraat kunnen denken (vgl. Kl. 12.4.3). Voor andere voorbeelden van het twaalfdig stelsel, waarvan in de vorige paragraaf voorbeelden zijn gegeven, valt eerder aan culturele invloed te denken. Vanaf *dertien* worden, tot aan *twintig*, de cardinalia met *tien*, got. *taihun*, gevormd; vgl. voor het Gotisch *fidwortaihun* ‘veertien’, *fimftaihun* ‘vijftien’.

Het element *-lif* kan verband houden met got. *bileiban*, ndl. *blijven* (‘wat overblijft’) maar het kan ook verband houden met got. *leihvan* ‘lenen’; in het laatste geval komen we bij een betekenis ‘overlaten’: ‘er wordt er één, er worden er twee overgelaten’. Deze etymologie wordt gesteund door de parallele vorming in het Litouws: *vienùolika* ‘elf’, *dvýlika* ‘twaalf’, beide met het suffix *-lika* en met de oorspronkelijke betekenis ‘eerste c.q. tweede overgelatene na 10’; hierbij sluiten zich aan de rangtelwoorden *liēkas* ‘overgelaten (na 10) = 11’, *añtras liekas* ‘als tweede overgelaten na 10 = 12’, met een ander suffix dan in het Germaans (zie par. 6.3.1). We moeten bij deze etymologie dan wel aannemen dat er zich in pgm. *liχ^u- een verandering heeft voorgedaan van *χ^u- (uit pie. *k^u-) tot *f- zoals ook gebeurd is in pgm. *wulfa uit pie. *ulku^o (ndl. *wolf*). In het Litouws gaat de betreffende vorming verder tot en met 19 wat misschien een latere uitbreiding is. In het verwante Lets vinden we een andere vorming: *vienpadšmit*, *divpadšmit* resp. ongeveer ‘één op tien’, ‘twee op tien’. Overigens kunnen we, ook wanneer er in het Germaans verband is met *blijven*, aan parallelie denken: de wijze van vorming loopt dan parallel. De toch wat idiosyncratische verandering van χ^u in f behoeft dan niet te worden aangenomen. Hoe dan ook, omdat het Litouws en het Germaans burens moeten zijn geweest, kan er in de een of andere richting beïnvloeding plaatsgevonden hebben. Gezien het feit dat het Lets niet meedoet, is een invloed die van het Germaans uitging, het waarschijnlijkst.

6.2.1.2. *tientallen*

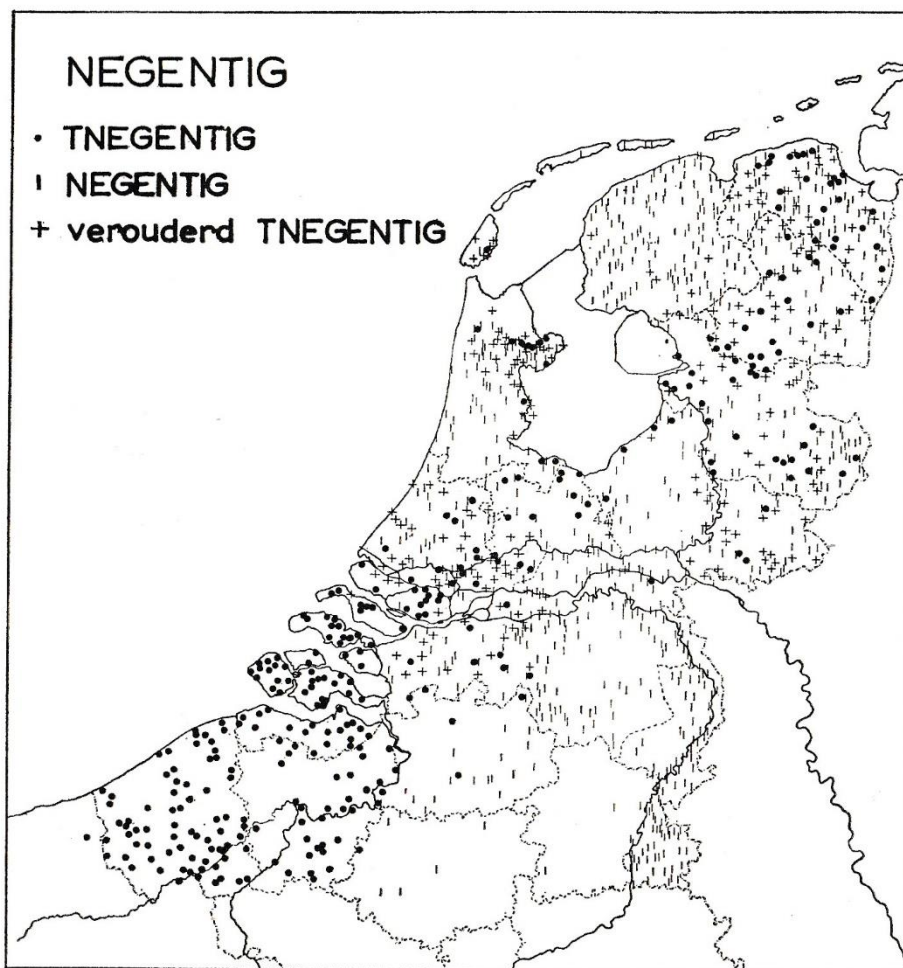
De benamingen voor de tientallen gaan uit op *-tig* (*twintig* enz.): vgl. got. *tigus* ‘tiental’ (ono. *tigr*, osa. *-tig*). Het komt alleen in pluralis-vormen voor, bijv. als genitief in *tigiwe*, als datief in *tigum* en als accusatief in *tiguns* (een nominatief *tigjus* ontbreekt). Uit de gegeven vormen blijkt dat het betreffende substantief als een u-stam verbogen werd. Vanaf 70 maakt in het Gotisch **tigjus*

echter plaats voor -tehund: *sibuntehund* ‘zeventig’ enz. (voor een mogelijke etymologie zie par. 2.2). Ook in het ingweoonse Westgermaans (ingweoons in ruime zin: Oudengels, Oudsaksisch, Oudfries) treedt er bij 70 een verandering in de vorming op, namelijk door prefigering van een element dat zoiets als ‘tien’ moet hebben betekend. We vinden het nog duidelijk terug in het oudengelse hund-; het Oudengels laat ook zien dat deze vorming oorspronkelijk doorliep tot 120: *huntwelftig* ‘12 x 10’ (met eveneens een analogisch -tig). Het Oudsaksisch heeft ant-: vgl. bijv. *antsibunta* ‘zeventig’, met een andere klankvorm mogelijk door invloed van het prefix and- (vgl. ndl. *ant-woord*)? Het -ta op het einde kan verband houden met het gotische -te-. De vocaalvariatie (vgl. ook de variant at-) kan erop wijzen dat het betreffende prefix niet het accent droeg; door verdere reductie bleef er in latere taalstadia dan ook slechts een t- over: vgl. middelnederduits *tseventich*, ofri. *tsawentich* en verder mnl. *tseventich*, *tachtig*, *tnegentich* in welke vormen het suffix -tich steeds analogisch naar *twintig* enz. moet zijn; een enkele maal komt nog *tsevent* voor dat overeenkomt met osa. *sibunta*. Analogisch wat de Anlaut betreft is mnl. *tsestich*. Behalve in *tachtig* (waarin hij gemakkelijk behouden bleef) heeft de oude t- na assimilatie z’n sporen achtergelaten in de nog steeds geldende stemloze Anlaut van *sestig*, *seventig*; de spelling met z- (conform <zes> en <zeven>) leidt soms tot een spelling-uitspraak met z-. Dat we hier binnen het Westgermaans met een ingweoonse spreiding te maken hebben, blijkt duidelijk uit het duitse *achtzig* zonder t-. Zo’n vorm komt overigens ook in het Middelnederlands voor (*achtig*) maar dan analogisch naar *acht*. Verder heeft het Middelnederlands *tachentich* met -en- naar analogie van *seventich*, *negentich*, daarnaast ook *taggentig* onder invloed van *negentig* en *tachtentig* met de tweede t onder invloed van *acht*.

In *tnegentig* moet de t- wel verdwenen zijn doordat tn- een binnen het Nederlands vreemde Anlaut is; dat neemt niet weg dat het dialectisch al dan niet verouderd nog verspreid voorkomt c.q. voorkwam in de noordoostelijke dialecten en in West-Friesland, Utrecht, Zuid-Holland en het westen van Noord-Brabant. Heel duidelijk is het nog aanwezig in Zeeland en Vlaanderen, heel duidelijk afwezig in het grootste deel van Brabant en in Limburg; dit gebied sluit dus aan bij het hoogduitse, trouwens nu ook bij het nederduitse gebied. Voor het dialect van Schouwen-Duiveland wordt vermeld dat de t- in het ordinale en in een combinatie met een ander numerale verval. Voor het oude Gouds worden behalve *tnegentig* ook *tsestig* en *tseuventig* genoemd, zo ook voor het Poperings: *tsjestiech*, *tsjeemtiech*, voor het Winterswijkse (*t*)*seventig*, (*t*)*neggentig*. Dialectisch zeer verspreid is de hierboven al voor het Middelnederlands genoemde variant *tache(n)tig* met -e(n)-. Zie voor 90 kaart 34.

Analogisch is de stemloze Anlaut, regionaal gezien zeer algemeen, verder doorgedrongen in *veertig* en *vijftig*; de uitspraak met v- berust ook hier weer op het spellingbeeld. Voor het (oude) Gents worden zelfs vormen met t- genoemd: *tfiertig*, *tfaaftig* maar niet na en: *draajenfaartig* (43). Als we mogen aannemen dat de vormen elkaar vooral bij het hardop tellen beïnvloed hebben, dan zijn *sestig* en ook het latere *feertig*, *fijftig* voorbeelden van zogeheten syntagmatische analogie (al kan paradigmatische analogie meegespeeld hebben). Omdat men vooruitgreep op de numeralia die nog moest komen, is er dan sprake van proleptische oftewel regressieve analogie. Overigens worden in combinaties, als gevolg van het stemhebbende -en-, *veertig* en *vijftig*, nog, met v uitgesproken: *één-en-veertig*, *één-en-vijftig*, maar vergelijk daartegenover met ook dan stemloze Anlaut *één-en-sestig* en *één-en-seventig*. Vergelijk wat hierboven over het wegval van de t- in het Gents gezegd is.

Er was dus oorspronkelijk in het systeem van de tientallen een tweedeling: 20 t/m 69 en 70 tot 100 c.q. 120; zo'n tweedeling kwam niet alleen in het Germaans voor maar ook in het Sanskrit en in een vorm van het Tochaars (A). De beide delen zijn in het Germaans dus aan elkaar gelijk gemaakt: -tig dat oorspronkelijk alleen in het eerste deel voorkwam, is ook in het tweede deel het suffix geworden; omgekeerd is zoals we hierboven gezien hebben, de stemloze Anlaut is van het tweede deel ook in het eerste terechtgekomen, althans vanaf 40. Terwijl *twintig* van zichzelf een stemloze Anlaut heeft, is *dertig* aan de analogie ontsnapt, misschien omdat een overgang van obstruent d naar t “te ver” ging; in de andere gevallen gaat het om fricatieven waarbij het verschil stem – stemloos distinctief van niet groot belang is (vgl. Kl. 46.9 en 10). Afgezien van spelling-uitspraak met [v] of [z] zorgt de Anlaut voor een extra verschil tussen enerzijds *veertien*, *vijftien*, *zestien*, *zeventien* en anderzijds *feertig*, *fijftig*, *sestig*, *seventig*. De behoefte aan verschil kan ertoe geleid hebben dat de gewone ontwikkeling van s of f vóór een vocaal tot z of v werd tegengewerkt. Ook kan hier een iconische factor in het spel zijn geweest: anlautend s of f is vaak een aanduiding van een grote intensiteit (zie Kl. 36.4). Behoeft aan verschil kan ook gemaakt hebben dat *tachtig* en varianten de anlautende t- behielden: *achttien* – *tachtig* (het mnl. *achtig* – hierboven genoemd – heeft geen succes gehad). Verder kan genoemde behoefte ervoor gezorgd hebben dat juist *tnegentig*, ondanks de vreemde tn-combinatie, zich dialectisch nog vrij goed heeft weten te handhaven.

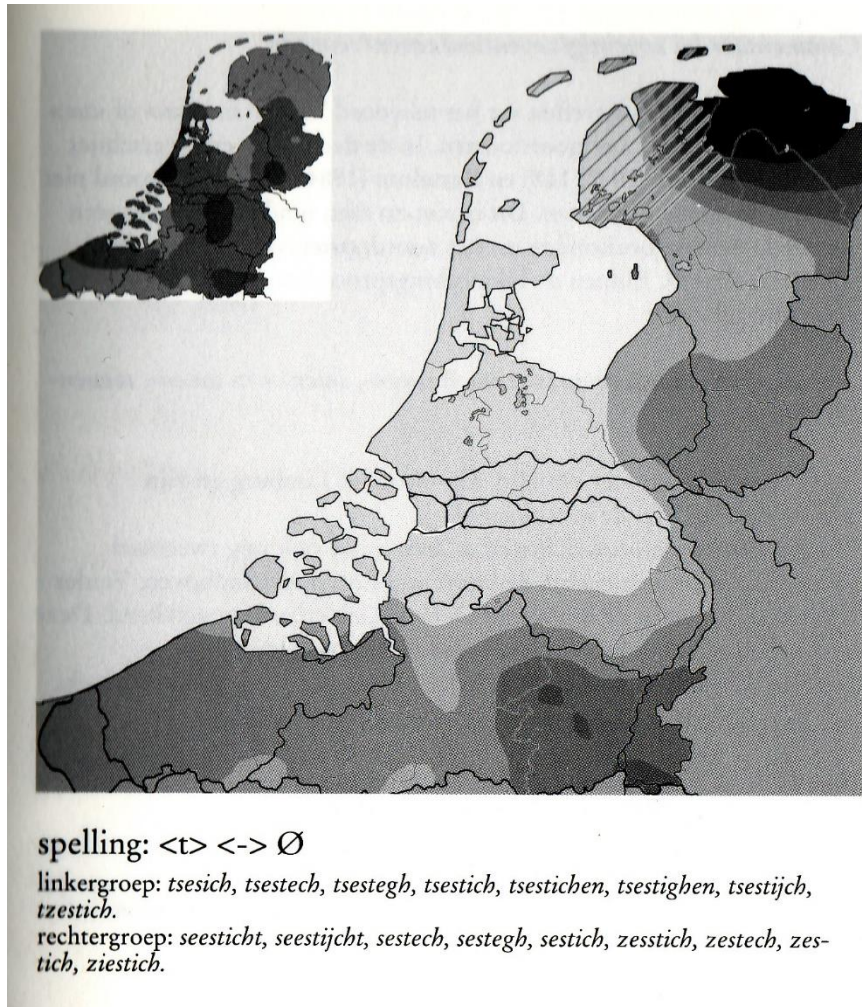
e

KAART 34: (t)negentig (uit Weijnen 1966)

Hoewel de Statenvertalers ervoor kozen om <tsestich>, <tseventich>, <tnegentich> naast <tachtentig> te gebruiken, was het uiteindelijke resultaat van standaardisering dat men de t- ging weglaten; de analogie naar *zes*, *zestien* enz. gaf dus de doorslag. Verder gebruikten de Statenvertalers *tachtentig* dat echter evenals het nog lang geaccepteerde *tachentig* op den duur tot *tachtig* “gefatsoeneerd” werd. Onder invloed van <zes> en <zeven> ging men ook tegen de uitspraak in <z> schrijven. Ook bij de spelling van 40 en 50 gaf de analogie naar <vier> en <vijf> de doorslag: <veertig>, <vijftig>.

Een interessant beeld laat kaart 35 betreffende ts- of tz-spellingen bij 60 zien; hij is gebaseerd op oorkondentaal uit de eerste helft van de 14^e eeuw. De kaart laat voor een groot deel van het taalgebied genoemde spellingen zien, niet echter heel duidelijk voor het oosten (wat overeenkomt met de hedendaagse dialectsituatie) en evenmin zij het iets minder duidelijk voor het zuidwesten en centrale zuiden. Het laatste komt overeen met wat het Brabants, niet wat het Vlaams tegenwoordig laat zien. Zien we hier brabantse invloed in de vlaamse schrijftaal? Eigenaardig is dat in ambtelijke teksten van de 13^e en 14^e eeuw uit Holland en Utrecht het gebruik van t- in de benamingen voor tientallen toeneemt terwijl men een afname zou verwachten. Betekent dit dat de hollandse en utrechtse schrijvers zich losmaakten van het

zuidelijke schrijftaal-voorbeeld? Overigens vinden we in de 13^e-eeuwse oorkondentaal maar heel weinig vormen op <t-> geschreven.

KAART 35: de vormen voor *zestig* in het 14^e-eeuwse Middelnederlands:
 licht = met t-, donker = zonder t- (uit Rem 2003)

Vanaf 70 of beter geformuleerd: na het laatste met *zestig* gevormde getal (69), veranderde de vorming oorspronkelijk wat weer wijst op een rest van een twaalf-tallig stelsel weliswaar met daarin een decimaal element (vgl. *schok* in par. 1): $12 \times 5 (= 10:2) = 60$. De nieuwe serie had moeten doorlopen tot en met 120 wat echter gezien de vormen voor 'honderd', vgl. *osa. hunderod*, niet het geval is. (Vergelijk echter wél oe. *huntwelftig*, overigens een stapelvorm met ook analogisch -ig, en vergelijk trouwens ook got. *taihuntehund*.) Het twaalf- c.q. zestallig systeem wordt dus door het decimale onderbroken. Zie voor de etymologie van *honderd* en ook *duizend* de volgende subparagraaf.

6.2.1.3. *samengestelde numeralia*

De getallen tussen de tientallen worden met *en* gevormd: *één-en-twintig* enz. De conjunctie wordt vaak met een sjwa uitgesproken zodat het de vraag is of hij nog als zodanig wordt ervaren of voor het gevoel eerder een uitgang is geworden. We hebben in de titel van deze subparagraaf van “samengestelde numeralia” gesproken; de vraag is echter of het in het Middelnederlands al zo ver was. Een woordgroep als *viii (= acht) hondert jaer ende twee* (bij Melis Stoke) wijst erop dat de samenvoeging nog tamelijk los was zodat het bepaalde substantief er gemakkelijk tussen kon komen. Wat de volgorde betreft gaat het lagere getal aan het hogere vooraf; dit is in feite (maar dan zonder conjunctie) ook het geval bij *dertien* tot en met *negentien*, historisch gezien ook bij *twintig*, *dertig*: ‘tweemaal tien’, ‘driemaal tien’ zij het dat hier niet van optelling maar van vermenigvuldiging sprake is. Synchroon zal *dertig* niet meer als een samenstelling maar eerder als een afleiding worden ervaren. Een hybride volgorde (hoog – lager – hoger) hebben de cardinalia vanaf *honderd*: *honderd een en twintig* (en dus niet *een en twintig en honderd*). Gaat het (lagere) numerale aan *honderd* vooraf, dan hebben we weer met vermenigvuldiging te maken: *drie honderd*; vergelijk daarnaast met optelling *honderd drie* en vergelijk ook *twee duizend twee honderd* = tweemaal duizend plus tweemaal honderd ($x + x$).

Hebben we in het bovenstaande met de oorspronkelijk germaanse volgordes te maken? In nauw verwante talen vinden we de nederlandse volgordes terug maar niet altijd: vgl. du. *dreizehn*, fri. *trettjin*, zw. *tretton*, eng. *thirteen*; du. *ein und zwanzig*, fri. *ien en tweintich*, ook osa. *fior endi antahtoda wintro* ‘84 winters = jaren’, maar met een andere volgorde (het hogere getal eerst) en zonder conjunctie eng. *twenty one*, zw. *tjugo-en*; du. *hundert ein und zwanzig*, fri. *hûndert ien en tweintich*, maar met consequent volgehouden volgorde eng. *one hundred and twenty one*, zw. *hundra-tjugo-en*. Vergelijk echter oe. *ān and twentig* en vergelijk ook nog in de 18^e eeuw bij James Boswell *two-and-twenty* en zelfs in de 20^e eeuw bij Robert Graves *two-and-forty*; is de volgorde in het Engels onder franse invloed (*vingt et un*, *vingt deux*) gewijzigd? Deze verklaring kan dan moeilijk opgaan voor het Zweeds; bovendien, als er maar twee mogelijkheden zijn, is de kans op een toevallige overeenkomst groot. De van het Engels en het Zweeds bekende volgorde vinden we ook in het Gotisch (dat echter wél een conjunctie gebruikt): *niuntehundis jah niune garaiháize* lett. ‘negentig en negen rechtvaardigen, gen.pl. (Lukas 15:7) en *ahtáutehund jah fidwor* lett. ‘tachtig en vier’ (Lukas 2:37). In beide gevallen vinden we de volgordes echter ook in het Grieks zij het zonder conjunctie; de volgordes zijn dus niet helemaal bewijskrachtig voor het autochtone Gotisch. Ook in het Middelnederlands vinden we trouwens gevallen als *zestich ende zesse*; omdat ze vooral in het zuidelijke Middelnederlands voorkomen, valt te denken aan invloed van het Frans. Invloed van het Latijn is minder zeker gezien de daarin voorkomende variatie (zie hieronder). Het lijkt er overigens op dat er in oudere fasen bij de hogere getallen nog niet een vaste manier van uitdrukken was.

Hierboven hebben we steeds additieve voorbeelden gezien: de verschillende numeralia worden naast elkaar geplaatst (juxtapositie) of door middel van een conjunctie verbonden. Variatie bij de vormingen met ‘tien’ laat het Tochaars zien: *śak-wi* ‘tien-twee’ (12). Er zijn ook niet-additieve vormingen mogelijk; hierboven besproken *elf* en *twaalf* zijn daar voorbeelden van; een ander voorbeeld (subtractief) is lat. *duo dē vīginti* ‘twee van twintig’ (18). Het Latijn laat zien dat meerdere vormingen naast elkaar voorkomen; vgl. de zojuist gegeven vorm met *duodecim* ‘twee-tien = twaalf’, *decem et duo* ‘tien en twee = twaalf’, *decem trisque* ‘tien drie-en = dertien’). Vergelijk ook de in paragraaf onder 2.1 genoemde letse vorming

waarin van een prepositie gebruik gemaakt wordt, en ook het deense woord voor 50 (par. 1), letterlijk vertaald ‘half-derde-keer-twintig’.

6.2.1.4. syntactische opmerkingen

Zoals uit het Gotisch blijkt (het loopt parallel met de griekse grondtekst), kunnen de vormen vanaf 20 gecombineerd met een genitief voorkomen: *saíhs tigung jere* ‘zestig (van) jaren’; hierna (maar er is geen voorbeeld van) kan men een persoonsvorm in de singularis verwachten. Het numerale gedraagt zich hier als een substantief: ‘een zestig-tal van jaren’. Bij *þái sibuntehun* ‘de zeventig’ nom. zonder gen. in Lucas 10:17 staat het werkwoord uiteraard in de pluralis: *gawandidedun sik miþ fahedái* ‘keerden terug met vreugde’. Een genitief kan ook in het Oudsaksisch optreden: vgl. *antsibunta wintro* lett. ‘70 van jaren’. In het Middelnederlands kwamen zelfs genitieven bij lage numeralia voor: *drie der nachte, jonger sone achte, jonger dochter sevene*. Vergelijk ook een slavische taal als het Pools waarin dit steeds geldt voor de numeralia vanaf *pięć* ‘vijf’. De benamingen voor 1 t/m 4 laten in deze taal ook genus-verschillen zien wat zoals we hieronder in par. 2.3 zullen zien, binnen het Germaans voor 1 t/m 3 geldt (oorspronkelijk ook voor 4?).

Dat numeralia zich als substantiva gedragen, is dus niet ongewoon; zelfstandig gebruik kan ook het oorspronkelijke zijn terwijl in het hedendaagse Nederlands vooral het bijvoeglijk gebruik op de voorgrond treedt. Als duidelijke substantieven kunnen zich nog *honderd* en *duizend* gedragen: *honderden, duizenden guldens*. Maar vergelijk ook *de eerste honderd/duizend* waarnaast echter ook bijv. *de eerste vijf* en *de eerste vijftig* wel mogelijk zijn.

6.2.2. VORMEN

N.B. Accenten zijn door onderstreeping aangegeven; in de griekse voorbeelden is de aard van het accent, circumflex of acuut, verwaarloosd.

0. ndl. *nul* komt uit het Frans (lat. *nullus* ‘geen’). In tegenstelling tot *geen één* duikt *nul* pas vrij laat op; we treffen het in het Middelnederlands nog niet vaak aan. Een voorbeeld is de tautologische combinatie *nul ende van geenre weerden* ‘waardeloos en van geen waarde’. In oorsprong hebben we hier met een wiskundig begrip te maken waarvan de oorsprong in het oude India ligt. Ook nu nog heeft *nul* vooral een rekenkundige functie: *vijf min vijf is nul*. *Nul* in *iemand is een nul* is uiteraard een metaforische toepassing (vergelijk ook *nul* in de zojuist gegeven uitdrukking).

1. ndl. *één* (dial. *ien*), got. *áins*, lat. *ūnus*, pie. *Hoi(H)nos; vergelijk ook gr. *oinē* ‘één op de dobbelsteen’. Het Oudnederlands heeft *ên* zoals ook het Oudsaksisch en het Middelnederlands (*een*) maar ook *ein* onder hoogduitse invloed. In afgezwakte vorm is *één* tot het onbepaalde lidwoord *een* (‘n) geworden; in *een vijftal mannen* ‘vijf mannen voor zover te zien’ heeft het adverbiale waarde gekregen. Een compositum met *één* is mnl. *negeen* uit *niχ-aina- ‘niet-één’; omdat men ne- als variant van de negatie *en/ne* (< ni) ging opvatten, ontstond ook mnl. *engeen*. Beide elementen, ne- en -en, ging men op den duur als overbodig ervaren, vandaar hedendaags *geen*. Voor de flexie (met verschillen naar casus en genus) zie het onbepaalde lidwoord in hfdst. 5, par. 7.

De reconstructie van de proto-indo-europese aanduiding voor ‘één’ is onzeker; de overgeleverde vormen wijzen in verschillende richtingen. Zo wijst het griekse *heis* (met h- uit s-) op een vorm met een anlautende s: *sem ‘één, bijeen’ waarbij ndl. *som-mig* (synoniem met *enig*) een nultrap is. De moeilijke etymologie kan erop wijzen dat de benamingen voor ‘één’ pas later, en wel langs verschillende semantische paden, in het Proto-indo-europees ontstaan zijn. Voor *Hoi(H)nos kunnen we denken aan een grondbetekenis ‘een enkel iets of iemand’, bij *sem ‘een groep als één geheel’. Mogelijk is de verklaring dat tellen pas zin heeft als er twee of meer identiteiten in het spel zijn. Er zijn nogal wat talen bekend (semitisch, kartvelisch (Zuid-Kaukasus), soemerisch) waarin een woord voor ‘één’ ontbreekt.

2. ndl. *twee* (dial. *twie*), got. *twái*, lat. *duo*, gr. *duō*, pie. *duoh₁. Dit werd oorspronkelijk als een dualis verbogen. In het Oudwestgermaans (Oudsaksisch) vinden we als masculiene vorm *twêne/a* (onl. *twêne*) naast een neutrum *twê* en een femininum *twō/twā*. Eerstgenoemde vorm kan de -n- aan invloed van *ên* (1) te danken hebben. In het Middelnederlands zouden we verwachten: *tweene*, *twee*, *twoe* of *twa* (laatste vorm is die van het Fries); *tweene* komt nog wel voor maar de neutrum-vorm heeft het uiteindelijk gewonnen. Een oude genitief-vorm (pie. *duoiHous) leeft voort, met zogeheten “Verschärfung” (vgl. Kl. 4.2), in got. *twaddje* (osa. *tweio*, zonder duidelijke reflex in het Nederlands). De oudnederlandse vormen met zw- (*zuey*, *zuene*, uit te spreken met [tsu]) in de Leidse Willeram moeten wel uit de hoogduitse legger afkomstig zijn. Het Gronings heeft *twij(e)* waar we (gezien oude *āi*) *twaai*e zouden verwachten; mogelijk is er invloed van *drij* (zie hieronder) in het spel. Naast got. *twái* staat *bái* (ook *bajops*) dat we terugvinden in ndl. *(alle)bei* ‘twee bij elkaar horend’; uit de combinatie met het demonstrativum (bepaald lidwoord): *bei de*, ontstond *beide*. Historisch gezien is schrijftalig *beide de* (*beide de bepalingen*) een geval van stapeling. Een proto-indo-europese wortelvariant is *dwi- (lat. bi-, gr. di-, vgl. *binair* c.q. *dilemma*), pgm. *twi- = onl. twi- o.a. in *twifalt* ‘tweevoudig’, mnl. *twiinghe* ‘tweedracht’; het element komt etymologisch gezien ook voor in ndl. *twist* en *tussen* (du. *zwischen*).

3. ndl. *drie*, got. *þreis*, lat. *trēs*, gr. *treîs* (pie. *treies). In het Oudsaksisch vinden we masc. en fem. *thria/e*, *threa*, neutrum *thriu*, *thrū*; op grond van deze vormen (behalve de laatste) verwachten we in het Middelnederlands *drie* welke vorm ook inderdaad voorkomt. Die vorm verwachten we ook op basis van ohgd. neutrum en femininum *driu*, *drio*; het ohgd. masculinum is *drī* waarop nhgd. *drei* teruggaat. *Drī* komt nog wel in het Middelnederlands voor en is, met diftongering, ook de vorm van het hedendaagse Brabants en Gronings (*drij*); de vorm is ook bij Bredero gesignaleerd. Vergelijk eveneens met diftong fri. *trije*. Het Oudnederlands heeft *thrie* naast, in toponiemen, *thri*, *dri* en de datief *thren*.

4. ndl. *vier*, got. *fidwor*, lat. *quattuor*, gr. *tettares* (met t- uit k^u), pie. *k^uetuōr. De nederlandse, ook gotische Anlaut komt niet overeen met de latijnse (pie. *k^u-); we zouden via *χ^u een w- verwachten. Waarschijnlijk is de germaanse Anlaut analogisch naar de f- van de vorm voor ‘vijf’; hier zou dan proleptische analogie in het spel zijn (een vorm van analogie die we hierboven al hebben leren kennen). Voor de Inlaut kunnen we uitgaan van pie. -tu- dat via -þw-got. -dw- oplevert; in osa. *fiuwar* is het dentale element door assimilatie verdwenen. Vergelijk met verdere contractie *fior*, *fiar*, *fier*, ndl. *vier* (maar met nog -w- fri. *fjouwer*). In het Oudnederlands komt in

toponiemen naast *vier* en *vir* ook *viwar* voor met nog de intervocalische *w*. Het Gronings heeft *vaier* met *ai* als representant van owgm. *io*; noordoostelijk vinden we *veer* (vgl. Kl. 23).

5. ndl. *vijf*, got. *fimf*, lat. *quinque*, gr. *pente*, pie. **penk^u*e. Aan de proto-indo-europese vorm beantwoordt gr. *pente* evenals skrt. *pāñca* (*k^u* > t c.q. tsj). In het Latijn is door afstandsassimilatie *k^u* > kw <qu> ook in de Anlaut terechtgekomen: *quinque*, in het Germaans omgekeerd de *p* > *f* ook in de Inlaut (met assimilatie van *n* tot *m*): pgm. **fimfē*. Uit korte *ī* plus nasaal (*m*) ontstond door compenserende rekking (Ersatzdehnung) *ī* welke lange vocaal kon diftongeren tot *ei*: *vijf*, ook eng. *five*. De *ī* vinden we nog terug in de gebieden zonder diftongering, verder ook in fri. *fiif* en ndd. *fief*. In de genoemde gebieden vinden we echter toch vaak *vijf* met *ei* (ook bij 15 en 50); de diftong is dan aan invloed van de standaardtaal toe te schrijven (denk aan invloed van het schoolse rekenonderwijs). Deze gevoeligheid voor standaardisering speelt in het algemeen bij de numeralia een rol. In het Hoogduits heeft geen Ersatzdehnung plaatsgevonden: vgl. *fimf*, nhgd. *fünf*, de laatste vorm met ronding van de vocaal en met *-n-* onder invloed van de labiodentaal geworden *f*. Er kan binnen het Proto-indo-europees verband zijn met een woord dat ‘hand’ betekende en dat we als *vuist* (ohgd. *fūst* < **funχsti-*, pgm. **pnk-*) in het Nederlands terugvinden. Het Oudnederlands heeft *vive* in toponiemen; het Middelnederlands heeft deze vorm als variant van *vijf*. In het uiterste zuidoosten van Limburg (Kerkrade) horen we de bij het Hoogduits aansluitende vorm *vunf*.

6. ndl. *zes*, got. *saihs*, lat. *sex* (*x* = *ks*), gr. *heks* (met *s-* > *h-*), pie. **s(w)ek’s*. De anlautende *s-* kan, met proleptische analogie, van het telwoord voor ‘zeven’ zijn overgenomen. Zie echter voor eventuele ontlending aan het Semitisch par. 2.3. Het Oudsaksisch heeft *sehs* naast *ses*. In de laatste vorm zoals ook in de nederlandse is *χs* *ss* (*s*) geworden; vgl. met *ks* uit *χs* du. *sechs* en eng. *six*. Het Fries heeft met diftong *seis*.

7. ndl. *zeven*, got. *sibun*, lat. *septem*, gr. *hepta* (voor de *h-* uit *s-* vgl. *heks*; *-a* uit *-m*), pie. **septm*. In het Germaans zouden we een vorm met *-pt-* > *-ft-* verwachten; vgl. echter behalve got. *sibun* ook osa. *sibun/on/en*. Het Fries heeft met contractie *sân*; vgl. ofri. *sawen*, *sowen*, naast vormen met *g* uit *w*: *si(u)gun*, *sogen*. Het Oudnederlands heeft *sivon* in *sivovaldun* ‘zevenvoudig’. In het Middelnederlands treffen we (noordoostelijke) vormen aan met ronding (let op de spellingen): *soven*, *soeven*, *suven*. Zo’n oude vorm met ronding, nl. *zeuven*, is als telefoon-woord in gebruik gekomen, om verwarring met *negen* te voorkomen. Voor eventuele ontlending aan het Semitisch zie par. 2.3.

Misschien kunnen we ons de gang van zaken als volgt voorstellen. We zouden onder invloed van de wortel voor 10 (zie hieronder) kunnen uitgaan van een variant op *-t*; die *-t* valt op een gegeven moment weg terwijl de nasaal dan blijft bestaan. Anders zou hij – vgl. de Auslautswetten in K. 17.1 – op het einde verdwenen zijn. Hij wordt echter van labiaal dentaal; dat kan tussen twee dentalen gebeurd zijn: vgl. **septmt*, of voor het geval dat de slot-*t* al verdwenen was, dan wél in het ordinale: **septmto*, en onder invloed daarvan ook in het cardinale (dus *m* > *n*). Dat de eerste *-t-* verdwijnt, kan het gevolg van cluster-vereenvoudiging (*ptnt* > *pnt*) in het cardinale als de tweede *-t* er nog stond of in ieder geval weer in het ordinale en dan mogelijk analogisch in het cardinale. Ordinaal **sepnto* werd klankwettig **sebunta* (osa. *sivondo*) met werking van de Wet van Verner; het cardinale ontwikkelde zich van **sepn* van **sefun* tot **sebn*, got. *sibun* (met *b* naar het ordinale).

8. ndl. *acht*, got. *ahtau*, lat. *octō*, gr. *oktō*, pie. **h₃ek'teh₃*. De got. -u (vgl. ook osa. *ahto/e*) wijst evenals de lat. -ō op een dualis-uitgang; de oorspronkelijke betekenis moet 'tweemaal vier' geweest zijn: vgl. skrt. *aṣṭā(u)*. Het Nederlands heeft net als het Fries *acht*.

9. ndl. *negēn*, got. *niun*, lat. *novem*, gr. *ennea* (met onverklaarde dubbele n), pie. **h₁neun*. Het Nederlands heeft g uit w (Kl. 37.2); vgl. ook fri. *njoggen* (ofri. *niugen*, *niugun*; osa. *nigun/on/en*) en ook de ofri. vormen voor 7 maar daartegenover zonder -g- du. *neun*. Bij deze vorm sluit aan, eveneens zonder -g-, de vorm van het Kerkraads: *nung*. De w waarop de g teruggaat, kan als overgangsklank ontstaan zijn.

Het valt op dat in de germaanse vormen de nasaal op het eind is blijven staan. Misschien kunnen we net als bij 7 (zie hierboven) uitgaan van een vorm op -t naar analogie van de vorm bij 10. De -t is weer weggefallen; de -n is blijven staan.

10. ndl. *tien*, got. *taihun*, lat. *decem*, gr. *deka* (-a < -m), pie. **dek'mt*. In het Nederlands heeft contractie plaatsgevonden nadat de inlautende *χ* (< k) klankwettig verdwenen was (vgl. ook fri. *tsien*); in het Duits ontstond *ē* (*zehn*; vgl. *zien* met *sehen*). Bisyllabisch is nog osa. *tehan/in*, *tian*, *tein* (ěi). Het Oudnederlands heeft *tēn*, het Middelnederlands als variant *tiene*. Een stemhebbende fricatief, ontstaan door de Wet van Verner, vinden we in got. **tigus* 'tiental', ndl. -tig; met dit -tig zijn de benamingen van de tientallen gevormd: *twintig* enz. (zie hiervoor verder par. 2.1.2 hierboven). Mede doordat een zelfstandig *tig* niet (meer) voorkomt, is dit -tig op een suffix gaan lijken. Er is dus sprake van een zekere grammaticalisering (zie hfdst. 5, 0.2); gedegrammaticaliseerd wordt *tig* (net als fri. *tich* en du. *zig*) tegenwoordig weer zelfstandig gebruikt: *ik heb dit tig keer gedaan*; ook *de tigste keer* is mogelijk. Een nieuwe grammaticalisering leidt tot een, overigens nog zeldzaam, gebruik als adverbium: *tig* 'veel' *betere systemen*.

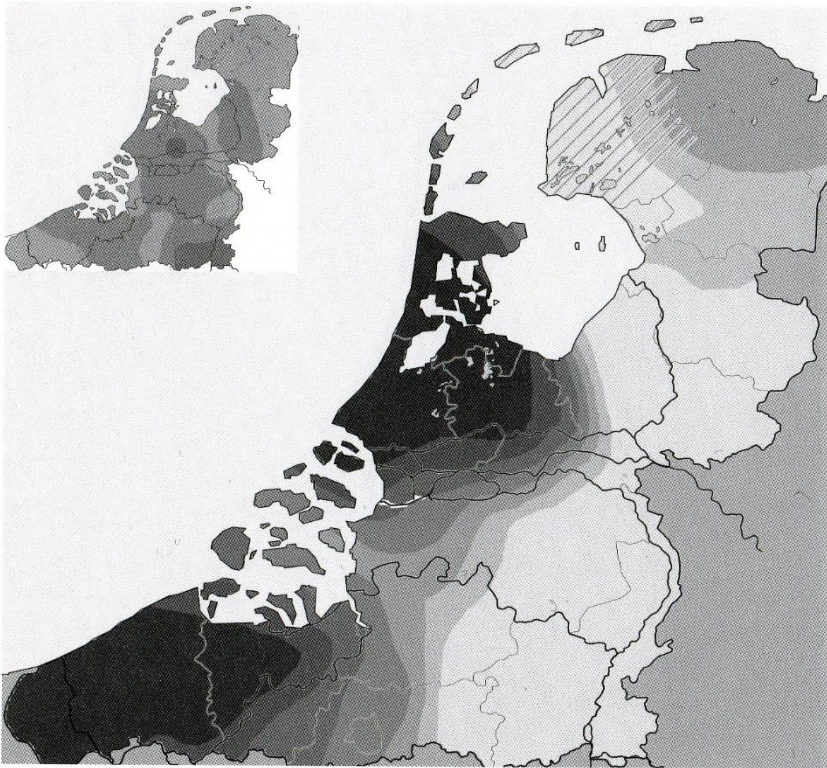
11, 12. ndl. *elf*, got. *áinlif*; ndl. *twalf*, got. *twalif*. *Elf* en *twalf* worden synchroon gezien met een svarabhaktivocaal tussen l en f uitgesproken; historisch gezien kan hij oud zijn, namelijk ontstaan uit de i van -lif. In de vorige paragraaf is als oorspronkelijke betekenis 'er blijft er nog één over' resp. 'er blijven er nog twee over' gegeven. Of bij een alternatieve etymologie: 'er wordt er één, er worden er twee overgelaten'. Zie hiervoor verder de genoemde paragraaf. Voor 11 heeft het Oudsaksisch *el(l)evan*, *el(l)even*, het Middelnederlands naast *elf* soms *el(h)evene*, *alevene*. Deze vormen evenals de oudsaksische vallen op door hun staart: -a/en, -ene; is hier invloed van het voorafgaande woord voor 10, misschien ook 9, in het spel dat in het Oudsaksisch op -an/in c.q. -un/on/en eindigde? Het accent kan daarbij versprongen zijn: vgl. eng. *eleven*; maar vergelijk daarnaast ohgd. *einlif* met het accent voorp. Bij 12 vinden we zulke vormen niet: het Oudsaksisch heeft *twe/twi/twulif*, (met [u] onder invloed van w?), het (westelijke) Middelnederlands *twalef*, *twalf*. In de laatstgenoemde vormen verwachten we op grond van de [i] in de volgende syllabe Umlaut van de oorspronkelijk korte *ä*; misschien is hier sprake van een vroegtijdige verdoffing of syncope van de Umlautsfactor die voor die gebieden (waar nu *ā* door rekking voorkomt) niet ondenkbaar is. Het oostelijke Middelnederlands heeft wél met Umlaut *twelf*, *twelf*, *twelif*, zo nog het hedendaagse Limburgs en Brabants. Zie voor het 14e-eeuwse Middelnederlands kaart 36. Van

deze vormen komt *twelf* het vaakst voor, met vroege syncope van de Umlautsfactor nadat deze z'n werk had gedaan; in *twelef*, *twelf* is rekking opgetreden..

13-99. Zie voor het systeem en ook verder par. 2.1.2 hierboven. In het Gotisch vinden we voor 14 *fidwortaihun*, voor 15 *fimftaihun*, op dezelfde wijze gevormd als ndl. *veertien* en *vijftien*. Op dezelfde manier als in het Nederlands zijn de numeralia van 20 tot en met 60 gevormd, namelijk met *tigjus, ndl. -tig. Vanaf 70 gaan het Gotisch en het Nederlands uiteen: terwijl het Nederlands weer vormen op -tig heeft, heeft het Gotisch vormen op -tehund: vgl. *sibuntehund* (70). *Twintig* laat verkorting van ê in *twên-* zien vóór een consonant-combinatie (nt). Ndl. *dertien* endertig laten, vergeleken met *drie*, r-metathesis zien; omdat bij metathesis een korte vocaal betrokken is (Kl. 37.3.2), kunnen we niet uitgaan van een vorm met ie; we kunnen wél uitgaan van een ordinale als got. *þridja*, osa. *þriddio*, nl. *dridde waarin dan de r versprongen is en de ĭ vóór r plus consonant ě geworden is (*derde*). Onder invloed van *derde* zijn dan *dertien* en *dertig*

twaaIf I

twelf, tweelf, twelef <-> twaelf, twalef (donker)

spelling: <e>, <ee> <-> <a>, <ae>, <aa>

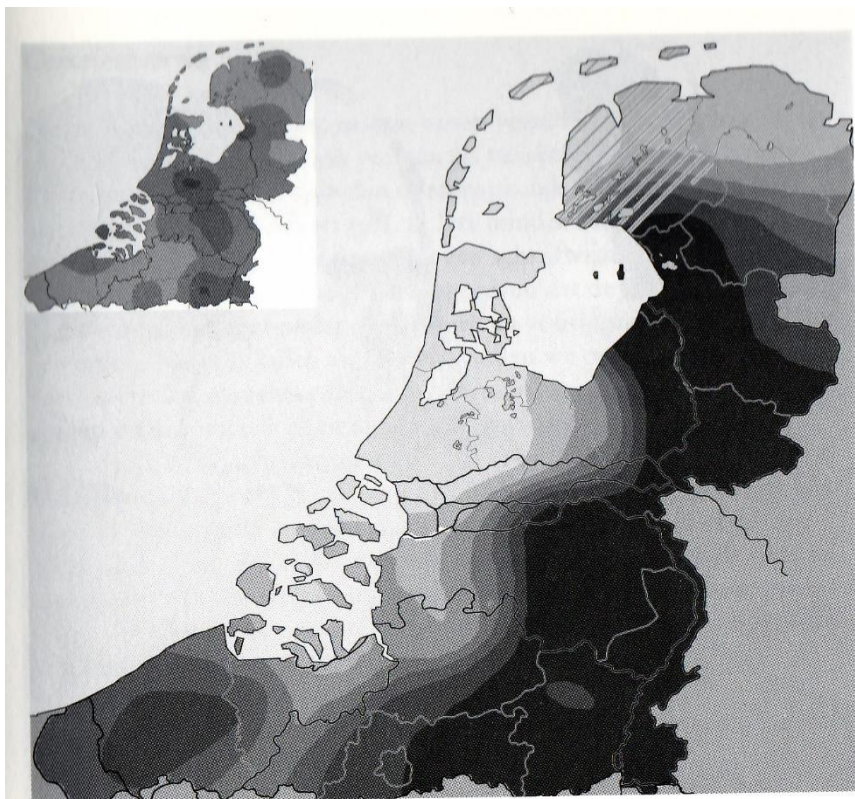
linkergroep: *tuelf, tuelene, tvelf, tvelve, tweeIf, tweeIfff, tweeIeven, tweeIf, twelef, tweeIfff, twelf, twelffe, twelfue, twellef, twellefe, twellene, twelue, twelve, tzweIfff*.

rechtergroep: *thualef, thvalef, tuaelf, tualef, tualene, tvaelf, tvalef, tvalene, twaaIf, twaeIf, twaelf, twaelfff, twaelfue, twaelue, twalef, twalene, twaleve, twalf, twalf, twaline, twalof, twalue*.

KAART 36: de vormen voor *twaaIf* in 14^e-eeuws Nederlands:

donker = *twaaIf, twalef*, licht = *twe(e)lf, twelef* (Rem 2003)

ontstaan waarbij ook *vierde*, *veertien* en *veertig* (eveneens met r na vocaal) een rol gespeeld kunnen hebben. De ie van *vier* vinden we in *veertien* en *veertig* als ē terug (Kl. 23); het Middelnederlands kan echter *viertien* en *viertich* hebben. In het standaardiseringsproces is de keuze op de vormen met ē gevallen. Voor *veertig*, *vijftig*, *zestig*, *zeventig* zie par. 2.1.2 hierboven.

spelling: Ø <-> <(t)en>

linkergroep: -echtziċh, -tachtic, -tachtich, -tachtighen, -tactich.
 rechtergroep: -achtendich, -achtentich, -tachtentich, -tachtentach, -tachtentech,
 -tachtentich, -tachtentiich, -tachtentijch, -tachtentoch, -tachtentych, -tach-
 tenyech, -tachtetich, -tachtintach, -tachtintich, -taghtentigh.

KAART 37: *tachtig* enz. in de 14^e eeuw: donker = (t)achentig, *tachtig*, licht = *achtig*, *tachtig* (uit Rem 2003)

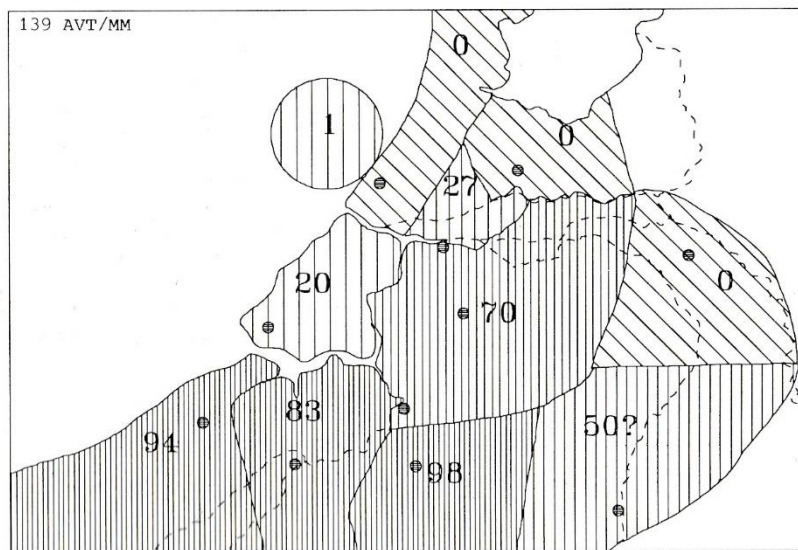
100. ndl. *honderd*, got. *hund* in samenstellingen (zelfstandig *taihuntehund*, ook *taihuntaihund*), lat. *centum*, gr. *hekaton*, pie. *dk'mt-om. De oorspronkelijke betekenis van *hund* moet 'tiende' geweest zijn, namelijk 'tiende tien = honderd'; er is sprake van een verkorte manier van zeggen (ellips). De oorspronkelijke betekenis van *hund* was dus 'tiende', de latere 'honderd'. De anlautende pie. d- is verdwenen; got. -un-, lat. -en- en gr. -a- gaan terug op ŋ, door assimilatie van m̥ aan t. (De griekse h- is analogie naar *heis* 'één', de -e- is een rest van de glottisslag van de verdwenen d die in feite een gepreglottaliseerde t (?t) moet zijn geweest: Kl. 36.2.) Ndl. *honderd* (ook fri. *hûndert*, du. *hundert*, eng. *hundred*, zw. *hundra*) moet teruggaan op een samenstelling met *rada 'getal', got. *rapjo* 'id.'; vergelijk ook osa. *hunderod* naast *hund*. Is hier sprake van een iconische vormverzwaring: bij een groot getal hoort een substantiële vorm? Een voorbeeld van een samenstelling (c.q. woordgroep) in het Gotisch met de pluralis *hunda* is *skatte* (gen.pl.) *fimf hunda* lett. 'van geldstukken vijf honderd = vijfhonderd geldstukken'. Vergelijk daarmee osa. *siluëerskatto twê hund* lett. 'van zilveren munten twee honderd'. Het Middelnederlands heeft naast *hondert*, zij het niet zeer frequent (en vooral noordelijk en oostelijk), *hondertich* dat als een

nieuwe verzwaarde vorm kan worden opgevat. Vermeld moet nog *hond* als vlaktemaat ‘honderd maal een bepaalde maat’ worden.

Bij de benamingen voor de tientallen doen zich diverse problemen voor. Waarom verandert de wijze van benaming vanaf 70? In par. 2.1 hierboven is al iets daarover opgemerkt. De vorming met *hund*/ant- kan als ingweoons gekarakteriseerd worden; als er verband is met de gotische vorming (op -tehund) gaat deze karakterisering niet helemaal meer op: de spreiding is er dan te groot voor en er is geen sprake van een duidelijke innovatie (Kl), al kan wel de vooropplaatsing als typisch ingweoons gezien worden. Het probleem komt meer bij het Hoogduits te liggen: is de vorming met -zig en zonder prefix daarin vroegtijdig, vóór het ontstaan van de teksten, veralgemeend? Ook de (etymologische) ontleding van de gotische vormen is een probleem: ontleden we bijv. 1. *sibuntehund* als *sibun* + *tehund*, 2. *sibunte* + *hund* of 3. *sibun* + *te* + *hund*? In het eerste geval wordt -tehund dan met *taihun* (10) in verband gebracht worden: ‘zeven tiende, zeven maal tien’; in het tweede kan *sibunte-* (let op de -ē) als een genitivus pluralis worden begrepen met *hund* in de betekenis ‘tiende’: ‘van zeven tien’; in het laatste geval lijkt *te* een prepositie te zijn geweest: ‘zeven bij/tot tien’ (vgl. voor het gebruik van een prepositie het letse voorbeeld in par. 2.1). Als er inderdaad verband is tussen Gotisch en het ingweoonse Oudwestgermaans, dan is het de vraag of we -ta in bijv. osa. *sibunta* etymologisch met het gotische -te- in verband mogen brengen. Zo ja, dan lijkt mogelijkheid 2 de meest waarschijnlijke. Vervolgens is het ook de vraag hoe we de vooropplaatsing van *hund*/-ant moeten interpreteren. Er is wel verondersteld dat dit gebeurd is omdat bij achterplaatsing *hund* als ‘honderd’ zou kunnen worden begrepen wat uiteraard een onwenselijke interpretatie zou opleveren.

1000. ndl. *duizend*, got. *þūsundi*. Het Oudnederlands had *thūsint*. De etymologie ligt moeilijk (zie hieronder). De [u] van de eerste syllabe moet in ieder geval lang geweest zijn, gezien het ontstaan door diftongering van een ui (*duizend*). Het Middelnederlands heeft *duſentich* (wel als *duſentich* te begrijpen) eventueel onder invloed van *twintig* enz. maar zeker onder invloed van *tachentich*, *negentich*; het kan ook als een verzwaarde vorm begrepen worden. In dit beeld past dat *duſentich* aanmerkelijk vaker voorkomt dan *hondertich*: ‘duizend’ is nu eenmaal meer dan ‘honderd’. Anders dan *hondertich* (zie boven) is *duſentich* echter een zuidelijke vorm. Vergelijk reeds osa. *thūsundig*. Ook een gereduceerde vorm *duust*, via *duzet* uit *duzent*, kwam in het Middelnederlands voor; Voor het 17^e-eeuws vergelijk bij Vondel *duyst*. We vinden deze vorm nog terug in het Westvlaams (Poperinge) en het Gents terwijl het Antwerps *duzet* heeft, een vorm die wel meer in Brabant voorkomt. Voor het Westvlaams rond 1873 wordt echter nog *duzentig* genoemd. Opmerkelijk op een in 1934 gepubliceerde kaart is dat alleen een smal hollands gedeelte van Rotterdam via Den Haag naar Haarlem *duizend* met diftong heeft; hier komt de in Kl. 27.7 genoemde emotionele waarde van uu of ui naar voren. Voor *duſentich* in het 13^e-eeuwse Middelnederlands zie kaart 38.

Voor de etymologie van *duizend* kan men denken aan een oorspronkelijke betekenis ‘gezwollen > grote honderd’; -undi houdt dan verband met *hund* en þūs- met een wortel pie. *teuH ‘zwellen’. Bij deze etymologie kan men zich echter o.a. afvragen waar dan wel de h- van *hund* gebleven is. In een andere etymologie wordt in -sund- de nultrap van een oud participium presens bij pie. *(e)s ‘zijn’ gezien; het begin van het woord wordt evenals bij de eerste verklaring in verband gebracht met de wortel *teuH maar dan wel, gezien verwante vormen in het Baltisch en Slavisch, met een -t op het eind. We komen dan tot de proto-indo-europese reconstructie *tut-s(e)nt-ih₂ met als betekenis: ‘gezwollen/groot zijnde iets = iets wat groot is’; het suffix -ih₂ wijst op een nominatief singularis femininum.

Oppositie: 1. **duizentig** (weergegeven percentages) 2. **duizend** (complementaire percentages).

KAART 38: duizentig in de 13^e eeuw, uit Mooijaart 1992 (kaart 139)

Hoger dan 1000. *Miljoen* en *miljard* zijn uit het Frans afkomstig: *million*, *milliard*. Dit zijn vrij late ontleningen; Vondel gebruikt nog *duizentduizenden*. Evenals *honderd* en *duizend* kunnen *miljoen* en *miljard* zich als duidelijke substantieven gedragen: *miljoenen*, *miljarden*; *een miljoen*, *een miljard*.

6.2.3. PROTO-INDO-EUROPESE RECONSTRUCTIE

Hoewel numeralia als cultuurwoorden kunnen worden beschouwd en bij cultuurwoorden terdege met ontlening rekening gehouden moet worden (vgl. bijv. al genoemd *dozijn*, *gros*, *nul*, *miljoen*, *miljard* en verder bijv. ook *kwart* uit fra. *quarte* enz.), kunnen ze althans binnen het Indo-Europees samen met de centrale woordenschat als basis voor taalvergelijking en taalreconstructie dienst doen. Dat geldt dan met name voor de lagere getallen; voor zover daar eventueel van ontlening sprake kan zijn (dit wordt zoals al opgemerkt, wel voor de woorden voor 6 en 7 aangenomen), ligt deze zo ver terug in het verleden dat we de benamingen in kwestie tot het proto-lexicon kunnen rekenen. Naarmate we bij steeds hogere getallen komen, wordt de basis voor reconstructie echter wankeler: interne vorming of ontlening kan dan dateren uit de tijd toen het Indo-europees geen eenheid meer was en dus op verschillende manieren hebben plaatsgevonden.

Dat we bij de reconstructie van het Proto-indo-europees gebruik kunnen maken van de lagere numeralia, kan mooi duidelijk gemaakt worden met behulp van de benamingen voor 3 (*drie*), steeds met aan het begin een dentaal gevolgd door een r: got. *þreis*, lat. *trēs*, gr. *treīs*, skrt. *trayas*, tochaars A *tre*, albaans *tre/tri*, oudiers *tri*, litouws *trỹs*, oudslavisch *trъje*, hettitisch *tēri*; alleen armeens *erek* valt uit de toon doordat de dentaal is verdwenen en het woord met een e- begint.

Soms kan het echter moeilijker zijn: zo vinden we bij 6 niet altijd een sibilant aan het begin; het kan ook een h zijn (gr. *hex*), een v (armeens *vec*) of een gj (albaans *gjashtë*). Soms kan een taal uit de toon vallen: dat is het geval bij het Armeens met bijv. ook *hing* voor 5 en bij het Hettitisch dat behalve *tēri* alleen nog een overeenkomend woord voor 7 heeft: *sipta*. Uit het laatste blijkt dat de anatolische groep zich vroeg van het overige Indo-europees moet hebben afgescheiden. Het is niet waarschijnlijk dat het proto-indo-europese systeem op een gegeven moment kant en klaar aanwezig was; het moet zich in de loop van de tijd hebben gevormd. We kunnen aannemen dat het in de loop van de tijd steeds ingewikkelder is geworden om aan de eisen van de culturele en technologische ontwikkeling te kunnen voldoen. Er zijn pogingen gedaan om door middel van interne reconstructie nog verder in het verleden door te dringen; het vertrekpunt hiervoor zijn dan de vormen die door middel van taalvergelijking (externe reconstructie) op een betrouwbare wijze zijn gereconstrueerd. Zo'n diepte-reconstructie blijft uiteraard hypothetisch.

Voor de benamingen voor 1 t/m 5 wordt wel aangenomen dat ze oud zijn; daarbinnen wordt dan ook nog wel een scheiding na 3 aangenomen. De benamingen voor 1 t/m 3 kunnen pronominaal in oorsprong zijn: 'deze hier', 'deze en die' en 'deze, die en die daar' (of iets dergelijks); dat is dan het oudste, driewaardige systeem. Dit wordt later met 4 en 5 uitgebreid; het woord voor 4 kan verband houden met 'de kleine hand, d.w.z. zonder de duim', die voor 5 met 'de volle hand' (zie voor de evt. verwantschap met *vuist* de vorige paragraaf). Het element *-k^uē in *penk^uē kon dienen ter afsluiting van de reeks; we zouden het ook bij 3 verwachten maar het is mogelijk dat het bij het tellen "per ongeluk" de (anders moeilijk te verklaren) Anlaut van 4 is gaan vormen: vgl. *k^ue-tuōr. Een nog latere uitbreiding betreft de benamingen voor 6 t/m 10. In het geval van 6 en 7 wordt aan oude ontleening gedacht, namelijk aan het Semitisch. Opmerkelijk is in ieder geval dat ook in het Arabisch en het Hebreeuws de beide numeralia met een sibilant beginnen: vgl. *setta*, *seḥa* c.q. *šīsjsjā*, *šjiv'a* 'zeven'. De gelijke Anlaut bij de beide getallen kan op analogische invloed bij het tellen wijzen. De wisselende Anlaut bij 6 (soms ook met h, v, gj) vormt in dit verband echter een probleem. Een andere manier om aan een nieuw numerale te komen is verdubbeling van een lager numerale; vergelijk hiervoor *acht*. Zo'n verdubbeling komt in meer talen voor: vergelijk soemerisch *peš-peš* 'zes', afgeleid van *peš* 'drie'. Ook voor *tien* wordt aan verdubbeling gedacht: 'tweemaal vijf' (*de-k'mt*); *k'mt zou verband kunnen houden met got. *handus*, ndl. *hand* (ō-trap, 'vijf vingers'). Een ander voorstel houdt in om verband te zien met pie. *dek'- 'rechts' (vgl. lat. *dexter*); we moeten dan aan de rechterhand kunnen denken die (althans bij rechtshandigen) bij het tellen pas na de linkerhand aan de beurt komt. De etymologie van *negén* is problematisch. Dat er vooral vanaf 20 vrij veel variatie aan vormingen bestaat, wijst dus op een later ontstaan. Dat er ook al tamelijk veel variatie tussen 10 en 20 voorkomt, is opmerkelijk omdat we dan nog niet met erg hoge getallen te maken hebben.

6.2.4. FLEXIE-VERSCIJNSELEN

De numeralia gedragen zich in het moderne Nederlands vooral adjectivisch (attributief); we hebben hierboven (par. 2.1) echter als mogelijkheid geopperd dat ze in oorsprong substantieven waren. In het Gotisch gaat *áins* als een sterk adjectief; er doen zich verschillen in numerus, casus en genus voor: *áins* nom.sg.masc., *áin/áinata* nom.sg.neutrum, *áina* nom.sg.fem., *áinis* gen.sg.masc. en neutrum, *áinai* nom.pl.masc. enz.; in de pluralis betekent het 'enig, alleen'. Ook bij de gotische numeralia voor 2 en 3 (Kl. 6.5) vinden we casus- en genus-verschil: *twái* nom.masc., *twa* nom.neutrum, *twos* nom. fem., *twaddje* gen.sg.masc. en neutrum enz.; *prije* gen.masc., *prins* acc.masc. en fem., *prija* acc.neutrum enz. De overige numeralia tot aan 20 worden zelden geflecteerd; in geval van flexie gaan ze volgens de i-stammen: vgl. bijv. dat.

fidworim bij *fidwor* (4). Duidelijke flexie vinden we weer (zoals al eerder opgemerkt) bij 20 tot 70: *tigiwe* gen., *tigum* dat., *tiguns* acc. (nom. *tigjus* niet overgeleverd); aan deze vormen is te zien dat de flexie van *tigus* (niet overgeleverd) die van een u-stam was. Bij de vormingen op -tehund treedt praktisch geen flexie op; *hund* (neutrum a-stam) heeft als pluralisvormen nom.acc. *hunda* en dat. *hundam*, *busundi* (fem. *ō*-stam) nom. *busundjos*, gen. *busundjo*, dat. *busundjom*. Het Oudsaksisch vertoont eenzelfde beeld; alleen is er vanaf 20 geen sprake meer van flexie.

In het algemeen geldt voor het Middelnederlands dat de cardinalia vóór het substantief vaak verbogen worden: op -e, -en, -er; erachter hebben ze meestal -e en na een pronomen -e (nom.) of -en (acc.). Vergelijk speciaal voor één de flexie van het onbepaalde lidwoord (hdst. 5, 7.1). Bij twee (*twie*) kunnen genoemd worden: *tween/twene* (dat. of acc. masc./neutr.), *tweer* gen., ook *tweere*, *twier*; bij beide: soms *beiden* na pronomen, ook als datievorm, *beider* gen.; bij drie: *drien* dat., *drier* gen.; bij vier: sporadisch gen. *vierre*. Heden ten dage is er niet veel flexie meer over. Naast *nog één keer* is nog altijd *nog éne keer* (dial. bijv. *ïene keer*, *ïene vent*) mogelijk: vgl. ook *ik zag geen een kip meer* naast *ik zag geenene kip meer* (vóór een neutrum echter altijd *geen een*: *geen een kind meer*). Het tamelijk formele *geen* blijft steeds onverbogen maar kon in de oude schrijftaal flexie krijgen: *ik zag genen man*. Van de voor het Middelnederlands genoemde vormen wordt *beider* nog wel in het moderne Nederlands gebruikt: vgl. *ons beider*, *u beider*, *jullie beider* enz. (reeds genoemd in 5.2.5 en 5.2.6.1); uit een “incorrecte” spelling <uw> valt af te leiden dat men *ons* enz. als possessivum is gaan opvatten (*hun beider*, reeds genoemd in 5.2.7.3, is wel analogisch). Een oude datievorm kan voortleven in dialectisch en gesproken taal in bijv. *het is kwart vóór enen*, *tweeën* enz. ; bij *wij tweeën* enz. moeten we wel aan een pluralisvorm denken.

Voor de noordoostelijke dialecten wordt vermeld dat bij het tellen en bij zelfstandig gebruik tot en met 19, in het Vriezenveens zelfs tot en met 90, een sjwa wordt toegevoegd: *iene*, *tweeë*, *dreeë* enz.; bij 7, 9, 11 of 12 gebeurt dat niet in alle dialecten. Voor 11 en 12 worden ook *elm* en *twalm* (uit *elvene* en *twalvene*) genoemd. Dergelijke vormen op sjwa worden ook voor het zuidwesten (Zeeland en Vlaanderen) genoemd.; voor het oostvlaamse Kleit (niet ver van de grens met West-Vlaanderen) worden de telwoorden voor 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11 en 12 genoemd, dus niet (vgl. 7 en 9) bij een doffe syllabe op het einde. De vorming in kwestie gaat terug op de oudwestgermaanse tijd: in het Oudsaksisch en het Oudhoogduits treedt ze als sterke flexie op bij zelfstandig gebruik en verder wanneer het adjectief achter het substantief staat: vgl. osa. *fiori*, *fivi*, *sesse*, *sibuni*, *twelibi*. Een vorm als *achte* zouden we ook uit de onverbogen vorm, osa. *ahto/e*, got. *ahtáu*, kunnen verklaren. Ook in het Middelnederlands vinden we varianten op -e die meestal (dus niet altijd) bij zelfstandig gebruik optreden; bij 2 en 3 vinden we ze niet maar achter een <ee>- of een <ie>-spelling kan een eeë- of ieë-uitspraak schuil gaan. *Eén* en *geen* worden in de zuidelijke dialecten, met genusverschil, als adjectieven verbogen (vgl. hfdst. 4, 8). Een dialectische genitief op -s vinden we in wfri. *van baais* ‘van beide’; in het 17e-eeuws vinden we o.a. *zy beyds* en vgl. ook *twees* ‘tweemaal’. Vergelijk uit een 18e-eeuwse tekst *dries* ‘drie keer’.

In het Middelnederlands komt de datief in combinatie met een pronomen personale geregeld voor: (*met*) *hem tween*, (*met*) *ons vieren*, in twee betekenissen: resp ‘zij, wij met twee, vier anderen’ (mogelijk de oorspronkelijke) en ‘in totaal twee, vier (inclusief zij, wij) personen’. Onder invloed van *vieren* enz. werd *tween* (vgl. osa. *twēm/n*) *tweeën* (bisyllabisch); op eenzelfde manier moet *drieën* ontstaan zijn (vgl. osa. *thrim*; op grond hiervan zouden we een vorm op -m verwachten: **drim*). Een moderne variant is (*wij gingen*) *met z’n vieren* met *z’n* (met

veralgemeende 3^e persoon singularis) bijv. bij een 1^e persoon pluralis. Dit is dan wel beperkt tot de tweede van de hierboven genoemde betekenissen. Het possessivum *z'n* moet wel hieraan worden toegeschreven dat men in *met ons vieren ons* als zodanig ging opvatten. Het gebruik van *z'n* in het genoemde type *met z'n tweeën* lijkt vooral hollands te zijn. Vormen als *tweeën* vinden we ook in *bij/in tweeën* en *wij tweeën* (nooit *we tweeën*). In alle genoemde gevallen kan de n-pluralis van de substantieven een (behoudende) rol gespeeld hebben.

Veralgemeining van de 3^e persoon singularis komt in meer talen voor: vgl. bijv. pools *się* 'zich' dat alle drie de personen kan zijn en ook singularis zowel als pluralis. Zie voor dit soort veralgemeining ook hfdst. 5, 5.1 en vergelijk ook een uitdrukking als *je ziet me vandaag niet op z'n best* (naast *op m'n best*). Niet "reflexief" is uiteraard *met ons tweeën* in *hij werkt met ons tweeën*.

Een regionale variant van *met ons/z'n tweeën* is vooral zuidelijk *getweeën*, *gedrieën* enz.; het pronomen kan dan een flexie-s (gen. -s?) krijgen: *guldens gedrieen*. Antwerps *met ons getwieë* moet wel een geval van stapeling zijn; een dergelijke mogelijkheid wordt ook voor het Hasselts genoemd: *vir ouer gevejer(e)* naast *vir ouer vejere*, ook *vir ouer vejer* 'voor ons vieren'. Hoewel we ook hiermee op de grens van de woordvorming komen, noemen we hier nog het gebruik van diminutieven in *ik zie er nog ééntje*, vroeger ook bij andere numeralia: vgl. bij Bredero *Dignum Fockels hetter twietjes* 'D. F. heeft er twee'. Naast *wij tweeën* enz. komt ook voor *wij tweetjes*, ook wel *beidjes*, *drietjes*, *viertjes* maar vanaf *wij vijfjes* wordt deze knusse aanduiding dubieus; dat geldt ook voor *met z'n tweetjes* enz. (*met z'n alletjes* komt wel voor). De verbinding in *m'n ééntje* sluit hierbij aan. Ook de reeksen *met ons/z'n tweeën*, *getweeën* enz. lijken niet eindeloos uitbreidbaar; hoe hoger het getal in kwestie, des te moeilijker wordt het overzicht.

6.3. ORDINALIA

(1. vormen, 2. flexie-verschijnselen)

6.3.1. VORMEN

Een superlatief-vorming is *eerste* bij *eer*, got. *áir* 'vroeg'; in het Gotisch vinden we *fruma*, verwant met lat. (ook gr.) *pro* 'voor' (pie. **pro*) en *primus* 'eerste' (waarschijnlijk ook gr. *prōtos* 'id.'), dus met de oorspronkelijke betekenis 'de voorste'. Hierbij past lat. *secundus* (eng. *second*), oorspronkelijk 'de volgende' (vgl. *sequi* 'volgen') waarvoor het Nederlands *tweede* heeft. Dit moet op analogie naar *vierde* enz. berusten: *vier:vierde* – *twee: x*; *x* = *tweede*: analogie naar *drie:derde* (zie hieronder) ligt niet voor de hand. Het oude woord was namelijk got. *anþar*, ndl. *ander* (comparatief: vgl. *ander dan*) dat met numerale-functie nog voortleeft in breuken als *anderhalf* lett. 'tweede half' = 1½), mnl. en dial. *derdehalf* = 2½ enz. (nu stdnl. *twee en een half* enz.), in *éénmaal andermaal* en in *om de andere dag* (vgl. eng. *every other day*). Voor het Gronings worden genoemd *andertje* 'de tweede zwerm van een bijenkorf' en *ik bin andert* 'ik ben de tweede'. Got. *fruma* is mnl. *vorme-* in *vorme-cnje* 'neef, nicht'; een stapelvorm is got. *frumists* 'eerste' ('ten overvloede' nl. met het suffix -ist-), vgl. in dit verband ook eng. *former*, oorspronkelijk comparatief. Got. *þridja* komt overeen met lat. *tertius*; het Nederlands heeft uit **dridde derde* met r-metathesis en overgang van *ī* in *ē*. Voor het Proto-indo-europees kan hier als

suffix -tjō, oorspronkelijk -jō met later -t- uit de hogere numeralia gereconstrueerd worden. Een ablautend suffix -tē/tō kunnen we namelijk blijken het Latijn voor hogere ordinalia aannemen: vgl. lat. *quartus, quintus, sextus*, en vgl. got. met -t- of (door de Wet van Verner) -d-: *fimfta, saihsta, ahtuda, niunda, taihunda*. Het pie. suffix was overigens oorspronkelijk -o; de -t- komt uit de vorm voor ‘tiende’: *dek’mt-o. Het Nederlands heeft -de in *vierde, zevende, negende, tiende* (ook *dertiende* enz.), ook analogisch in *vijfde, zesde, elfde, twaalfde*, waar we met assimilatie *vijfte, zeste, elfte, twaalfte* (nog in het Middelnederlands) zouden verwachten. In *achtste* (mnl. naast *achte*), ook mnl. *tweeste, vijfste, sevenste, negenste, tienste, ellefste, twaalfste, dertienste* enz. (*tienste* nog vlaams) vinden we het superlatief-suffix -ste dat uit *eerste* of *twintigste* enz. afkomstig kan zijn. In bijvoorbeeld het Bommelerwaards vinden we -st ook in *anderste* naast ook *driede*; de laatste vorm is ook kempisch. Mnl. *achtende* en *elvenste* hebben ingevoegd -en- aan *zevende* enz. te danken; zulke vormen vinden we nog in het dialect van Kampen: *elvnde, twaalvnde*, en in dat van Genemuiden (met assimilatie): *elmde, twaalmde*. Blijkens het Oudhoogduits (voor het Gotisch of Oudsaksisch schiet de overlevering te kort) was -ste, gezien z’n superlatief-betekenis begrijpelijk, oorspronkelijk het suffix van de hogere getallen na 20: *twintigste, dertigste* enz. (ohgd. *zweizugōsto* ‘twintig’ enz.). Het -ste-suffix was en is dus karakteristiek voor de vormingen op -ig: *dertigste* enz.; het komt ook voor in *honderdste, duizendste* (mnl. *dusentste, dusentechtste*). Uit het voorafgaande blijkt dat het suffix kon wisselen (en het kan dat nog steeds dialectisch: vgl. gronings *zesde* naast *zeste*); bij de standaardisering zijn de knopen doorgehakt: behalve *eerste* tot en met 19 -de (behalve -ste bij 8), vanaf 20 -ste. Dat de keuze op *achtste* is gevallen, is te begrijpen: *achte*, dat in het Middelnederlands wel voorkwam, kan als een minder duidelijke vorm worden beschouwd. In het Duits is het echter de geaccepteerde vorm. Bij de samengestelde rangtelwoorden krijgt alleen het laatste de daarbij passende vorm: *honderd-en-eerste, honderd-een-en-twintigste*.

Ter verklaring van de afwijkende vorming bij *één* en *twee* kunnen we uitgaan van een basale situatie waarin twee personen een rol spelen. De ene persoon komt als eerste of wordt als eerste gezien; hij/zij is er in tijd of ruimte vóór de andere (vgl. *primus, fruma*) of wordt met een superlatief aangeduid (*eerste*): hij/zij is absoluut de eerste. De andere persoon wordt in verhouding tot de eerste gezien en krijgt een comparatief als aanduiding (*ander*). Ook kan hij/zij in tijd of ruimte zoals in het Latijn (*secundus*) als ‘volgende’ worden aangeduid. De overige ordinalia (met het suffix ndl. -de) hebben met tellen te maken; pas na drie en in toenemende mate bij hogere getallen heeft dat zin (*tweede* berust op analogie). Deze ordinalia sluiten aan bij de cardinalia; bij *eerste, ander, fruma, sccondus* is er sprake van suppletie. Dat *eerste* zich heeft kunnen handhaven en geen *eende* geworden is, kan aan de hoge frequentie worden toegeschreven en/of aan het feit dat het semantisch (‘niet telbaar’) niet in het rijtje van de ordinalia past. Zoals al aangegeven moet *tweede* op analogie berusten. Dat er zich ook bij *derde* (bij *drie*) een zekere suppletie voordoet, is veelzeggend; het gaat hier om het op twee na laagste aantal waarbij tellen nog niet zo duidelijk in het spel is (*dertigste* hoort natuurlijk bij *dertig*). *Honderd-en-eerste* staat onder invloed van *eerste*; *honderd-en-eende*, dat ook wel voorkomt, is te verwachten omdat er immers bij geteld moet worden.

6.3.2. FLEXIE-VERSCIJNSELEN

In de neutrum singularis blijft de -e van -de en -ste gehandhaafd: *een eerste, een tweede kind* enz.; naast *als eerste* komt echter *’t eerst* voor. In het Westfries kan de -e vervallen: *de eerst, de*

derd enz.; als verouderd worden voor dit dialect naast *derdens* ‘ten derde’ *ik bin derds* ‘ik ben derde, bij een of ander spel’ genoemd. Vergelijkbare vormen worden voor meer dialecten genoemd (Zuidwest-drents, Oud-beierlands, Bommelerwaards, Flakkees, Gents, Hasselts). Let erop dat in de standaardtaal bij het spel het lidwoord vervalst: *ik ben derde* = nummer drie. Wat de zuidelijke dialecten betreft en ook het Twents/Achterhoeks gaan de ordinalia in de flexie mee met de adjectieven (zie hfdst. 4, 8). We noemen hier ten slotte nog de middelnederlandse constructie (semantisch vergelijkbaar met *met hem vieren*) waarin een ordinale wordt gebruikt: *hem vierde* enz. ‘hij en drie anderen’ met als buigingsvormen dat. *hem vierden*, gen. *hem vierder(e)*.

Aantekeningen. Numeralia

Voor morfologische verandering in het algemeen zie men de handboeken voor de historische taalwetenschap. Een nederlands handboek is Van Bree 1956 (ook online). Speciaal aan de morfologie is Van Loon 2005 gewijd. Een vergelijkende oudgermaanse grammatica is Fulk 2018.

Een algemene beschouwing van het telwoord als woordsoort biedt Heeroma 1948 waarin substantivisch, adjectivisch en pronominaal gebruik onderscheiden wordt: vgl. *viyf gingen naar huis, viyf mannen, ik heb er nog viyf*. De rangtelwoorden beschouwt hij als gewone adjectieven, de talwoorden als *viyftal* maar bijv. ook *dozijn* of *gros* als gewone substantieven. Voor de typologische verschillen tussen talen zie Velupillai 2012 (voor het Pirahã verwijst ze naar D. Everett); van algemene strekking is ook Gvozdanović 1999a. Laatstgenoemde bijdrage is opgenomen in Gvozdanović 1999, een congresbundel over numeralia in het algemeen en in diverse talen. Een Europese kaart met de benamingen voor 90 bevat Weijnen 1983. Voor het Indo-europees zie Beekes 1990 en voor bepaalde etymologische gissingen Mallory & Adams 1997; zie ook voor de ontwikkeling van het systeem Luján 1999. Men raadplege verder de etymologische woordenboeken, in het bijzonder het EWN, voor de gotische vormingen op *-tehund* en de oudwestgermaanse met *hund-/a(n)t* de etymologische woordenboeken voor het Gotisch Feist 1939 en Lehmann 1986. Voor het Oudsaksisch is Holthausen 1921 geraadpleegd. Zie voor het Nederlands Schönfeld 1970 waarin we een andere verklaring voor de *t*- van tachtig enz. vinden, die echter wordt afgewezen. De oudnederlandse gegevens zijn ontleend aan Quak & Van der Horst 2002; zie ook Hofstra 2003. Voor het Middelnederlands zie behalve (beknopt) Van Loey 1976 Hogenhout-Mulder & Pijnenburg 1987. In dit artikel wordt ook besproken dat de reductie van de conjunctie *ende* tot *en* vroeg een feit was in de samengestelde numeralia doordat de benamingen voor de tientallen vaak met een *t* of *d* beginnen c.q. begonnen. Van Pijnenburg 1992 bespreekt de verschillende analogieën die vanaf het oudwestgermaanse systeem tot het nederlandse hebben geleid. De suggestie wordt gedaan dat de *ts*-spelling (*tseventich* enz.) ook een manier kon zijn om een *s*-uitspraak aan te duiden; anlautend <*s*> kon namelijk ook stemhebbende [z] aanduiden. Zie ook in het algemeen De Vooy 1967 en voor het 17^e-eeuws speciaal Weijnen 1968a. Over de oude reeks *anderhalf, derdehalf, vierdehalf* (1.5, 2.5, 3.5) enz. schrijft Van der Wal 1978. Voor de standaardisering zie Van der Sijs 2004. De dialectgegevens zijn behalve aan Weijnen 1966 (waaraan *drei* bij Bredero in ontleend) aan diverse grammatica's ontleend; zie voor een overzicht daarvan de aantekeningen bij hoofdstuk 2. Voor het gebruik van de numeralia door de eeuwen heen zie Van der Horst 2008. Zie Hauwermeiren 1975 voor de samengestelde telwoorden en de spelling ervan. Van *viyf* met *ei* als schoolwoord rept al Te Winkel (1901). Van de atlanten (voor het Middelnederlands) valt te noemen: Mooijaart 1992, kaart 139 voor *duizend*, en Rem 2003, kaarten voor *duizend, twaalf, tachtig en zestig*. Voor klankvariatie zie bij Rem de kaarten voor *dertig/dertien, eerst, honderd, negen, twintig, veertien/veertig, zeventig/zeventien/zeven/zevende*. Voor verwervingsproblemen kan naar het onderzoek van Caitlin Meyer (en Sjeff Barbiers en Fred Weerman) worden verwezen.

Zelfstandig gebruik van *tig*, ook als adverbium: Norde 2006, eerder Van Marle 1990b. Voor *tnegentig* en andere *-tig*-vormen met anlautende *t*- zie Weijnen 1962. De kaart ‘duizend’ uit 1934 staat op naam van Jac. van Ginneken (*Onze Taaltuin* 1933-34.) Bij de behandeling van *elf, twaalf, duizend* kon ik gebruik maken van persoonlijke informatie van Wil Pijnenburg (Leiden). Voor de etymologie van *duizend* zie zijn publicatie van 1989 (a). *Met z'n alleijes* is door mijzelf gehoord en komt ook op het internet voor. De westvlaamse vormen zonder *sjwa*, op *sjwa* en op *sjwa plus n* en de interactie daarvan met de syntaxis worden beschreven in Smessaert 1998. O.a. komt daar de constructie *wieder-sch-n-drie-en* ‘wij drieën’ aan de orde waarin *sch-n* moet teruggaan op een adjectivisch suffix *-sk-*. Voor het Kleits zie Taeldeman 1984. Voor meer literatuur over dialecten zie de aantekeningen bij hoofdstuk 1. Een verklaring van afwijkend *eerste* (ook *veel* komt aan de orde) op linguïstisch-mathematische grondslag geeft Barbiers 2007.

WOORDVORMING

7. WOORDVORMING

(1. inleiding, 2. algemene aspecten, 3.samenstelling, 4. afleiding, 5. alternatief lexicon, 6. samenvatting, 7. diminutieven)

N.B. De aantekeningen bevinden zich na de diverse hoofddelen. Via de genoemde publicaties kan men bij oudere literatuur terecht komen.

7.1. INLEIDING

De woordvorming en de veranderingen daarin kunnen op verschillende manieren worden beschreven. In dit hoofdstuk proberen we zoveel mogelijk vanuit de taalgebruiker te denken: welke vormen staan hem of haar ten dienste wanneer hij/zij iets wil benoemen? Er is de mogelijkheid van een samenstelling of een afleiding en bij beide zijn er weer verschillende submogelijkheden. Deze submogelijkheden worden hieronder in termen van woordsoorten en (bij afleiding) mede van affixen (pre- en suffixen) beschreven. Bij de substantivische afleidingen wordt er onderscheid gemaakt tussen niet-persoonsnamen (concreta en abstracta) en algemene (c.q. mannelijke) en vrouwelijke persoonsnamen.

We zouden dit een gematigd onomasiologische indeling kunnen noemen. Een strikte benadering van dien aard zou zijn als we bijvoorbeeld zouden nagaan hoe door de eeuwen heen menselijke neigingen werden benoemd, bijv. met behulp van -erig: *aanstellerig* ‘geneigd om zich aan te stellen’. Een moeilijkheid hierbij kan zijn dat we het zicht verliezen op wat er allemaal met een bepaald procédé is gebeurd: het procédé met -erig zou bijv. in bepaalde fasen verschillende functies gehad kunnen hebben. De vraag is ook hoe precies we te werk moeten gaan: we zouden bijvoorbeeld van kwade neigingen kunnen uitgaan of van één heel specifieke neiging. Het onderzoeksveld dreigt zo iets onafzienbaars te krijgen: immers, wat kan er allemaal niet in taal worden uitgedrukt? Dat alles neemt niet weg dat een onomasiologische benadering een waardevolle aanvulling van een meer semasiologische kan zijn. Men zou deze benadering ook kunnen verdedigen op grond van het feit dat de taalgebruiker nu eenmaal iets wil zeggen en bij de betekenis naar een geschikte vorm zoekt. Een combinatie van beide mogelijkheden zou zijn dat men diachroon de veranderingen in de procédé’s beschrijft en, bij wijze van samenvatting, synchroon per fase hoe de “dingen” gezegd worden. Het zal duidelijk zijn dat dit nogal wat onderzoek vraagt; het is ook de vraag hoe ruim men een ‘fase’ wil definiëren.

We gaan per vorming steeds uit van de oudst bekende fase en trekken van daaruit de lijnen door naar het heden. In deel 6 worden de ontwikkelingen per periode (ruim genomen) samen genomen. Ook aan regionale aspecten wordt per vorming aandacht besteed; de regionale variatie is echter niet zo groot als bij andere onderdelen van de grammatica of bij de lexicologie. Hiermee zal wel verband houden dat op enkele uitzonderingen na de woordvorming er in de meeste dialectgrammatica’s bekaaid vanaf komt. Een samenvattende paragraaf van de regionale aspecten is in deel 6 te vinden. Voor de diminutieven, die in het Nederlands een belangrijke rol spelen en waarnaar veel onderzoek is gedaan, is een apart deel, namelijk 7, gereserveerd.

We gaan niet uitputtend na welke nieuwe woorden er allemaal door een bepaald procédé bij komen of gekomen zijn; ook kunnen we niet altijd alle ontwikkelingen in de gebruiksmogelijkheden beschrijven die zich daarbij hebben voorgedaan. In het algemeen zullen we ons niet verliezen in de lotgevallen van individuele woorden. Een voorbeeld is *huwelijk*

waarin een suffix -elijk lijkt voor te komen waarmee echter in de regel adjectieven gevormd worden: *vreselijk* enz. Het element -(e)lijk gaat in dit geval echter terug op owgm. *laik* ‘dans, spel’, verwant met got. *láikan* ‘springen’; de oude betekenis moet dus zoiets als ‘bruilofsdans’ geweest zijn. Het etymologisch woordenboek blijft dus onontbeerlijk.

Omdat de morfologie een dynamisch onderdeel van de taal is: er worden volgens reeds bestaande of nieuwe procédé’s steeds weer nieuwe woorden gevormd, kan het moeilijk zijn om *diachronie* en *synchronie* uit elkaar te houden. We zouden ook kunnen zeggen dat de diachronie in de synchronie aanwezig is; de “synchronie” heeft namelijk niet op een punt des tijds betrekking maar op een bepaalde afgebakende periode die deel uitmaakt van een lange ontwikkeling. Maar ook op het “moment” is de zaak in beweging, reëel en potentieel. Dit behoeft echter het zicht op de *systematische* aspecten van de taal (de taal als *systemoïde*) niet te belemmeren. Die zijn ook in de taalontwikkeling aanwezig zodat we kunnen zeggen dat, omgekeerd, de synchronie (als systematiek opgevat) ook in de diachronie aanwezig is; ze bestaan in elkaar. Voor zover bepaalde procédé’s in onbruik raken en voor zover er nieuwe ontstaan of reeds bestaande op een nieuwe manier worden gebruikt, is er duidelijk van een *historisch* aspect sprake. Wat nieuw is, moet dan wel geconventionaliseerd zijn, d.w.z. aanvaard door de taalgemeenschap.

We zullen steeds proberen om de verschillende onderwerpen vooral vanuit ontwikkelingsperspectief te behandelen. In die ontwikkeling spelen allerlei factoren een rol: behalve strikt morfologische ook fonologische en semantische; bovendien kunnen die van stilistische, sociologische en psychologische aard zijn. Alleen een multidisciplinaire aanpak kan hieraan recht doen. Zoals zal blijken is ook nu een historisch relaas een benadering: we zijn er immers niet bij geweest. In strikte zin valt er niets te bewijzen; we kunnen echter wel proberen om tot een zo *plausibel* mogelijke beschrijving te komen (*conjectural history*). Wat de moderne tijd betreft zullen we moeten ons beperken: over talloze onderwerpen bestaat er reeds een uitgebreide literatuur die we in dit hoofdstuk slechts in beperkte mate kunnen verwerken.

Ten slotte. Evenals de vorige hoofdstukken geeft ook dit hoofdstuk primair een overzicht van wat reeds bekend is. Wat de woordvorming betreft is er echter veel wat nog niet voldoende bekend of begrepen is; op heel veel punten is verder onderzoek noodzakelijk. Komen bijvoorbeeld bij een bepaald procédé de mogelijkheden die we van het moderne Nederlands kennen, ook alle reeds in het Middelnederlands voor of zijn sommige mogelijkheden later verdwenen? Dergelijke vragen zullen hieronder niet steeds waar dat pas zou geven, gesteld worden. De lijnen die getrokken worden, kunnen dus nogal globaal uitvallen en om verdere uitbreiding, precisering en toetsing vragen. Verder zijn er nogal wat theoretische discussies, bijvoorbeeld over de vraag wat nu precies “samenstellende afleidingen” zijn (zie par. 2.1); een indringende bespreking daarvan zou echter het kader van dit toch al omvangrijke hoofdstuk verre te buiten gaan. Hiervoor moet naar de daarvoor beschikbare literatuur verwezen worden (zie de aantekeningen). Sommige theoretische aspecten kunnen hieronder toch even worden aangestipt.

Opm. 1. Gotische woorden die niet zijn overgeleverd maar wel met grote zekerheid kunnen worden gereconstrueerd, worden met ^ aangegeven.

Opm. 2. Met *Zuiden* (met hoofdletter) wordt het noordelijk deel van België bedoeld, soms ook met inbegrip van zuidelijke delen van Nederland (en misschien niet altijd van Oost-Limburg), met *Noorden* met (hoofdletter) Nederland, soms zonder zuidelijke delen. Het gaat dus om globale en (enigszins) wisselende aanduidingen.

Opm. 3. Bij de regionale aspecten wordt over het algemeen afgezien van het proces van dialectverlies. Als dus voor een bepaald dialect een bepaalde vorming genoemd wordt, kan dat betekenen dat deze daarin aanwezig was maar misschien nu niet meer.

Opm. 4. Voor woordjes die behalve adverbium ook adpositie kunnen zijn, bijv. *aan* (*ik neem het aan, het hangt aan de muur*), wordt vaak de term *partikel* gebruikt.

Opm. 5. De bibliografische aantekeningen volgen steeds aan het eind van een hoofdpagina. In de tekst zelf wordt zoals gebruikelijk in een overzichtswerk niet naar literatuur verwezen.

Opm. 6. Ook in dit hoofdstuk worden de in de Klankleer (Kl.) besproken klankveranderingen en klankwisselingen bekend verondersteld.

Aantekeningen. Inleiding

Morfologische verandering in het algemeen: zie de handboeken. Hier vermelden we slechts een nederlandstalig handboek, namelijk Van Bree 1996 (nu online); zie hierin ook voor de wat oudere literatuur. Speciaal aan de morfologie is Van Loon 2005 gewijd. Een instructief overzicht is Van Marle 1978; zie ook Van Marle & Koefoed 1980 en 1988, verder ook Van Marle 1981. Van Booy & Van Santen 2017 is een algemene inleiding in de morfologie met speciale aandacht voor het Nederlands; een aantal voorbeelden is eraan ontleend. Het bevat ook een hoofdstuk over morfologische verandering. Een pleidooi voor een historisch-taalvergelijkend perspectief bevat Hüning 2009, een pleidooi voor een database Van Santen & Van der Sijs 2006 (waaraan eveneens een paar voorbeelden zijn ontleend). Een voorbeeld van een “onomasiologische” benadering (overigens niet vanuit historisch perspectief) is De Caluwe 2010: hoe worden in het Nederlands entiteiten (ook personen) aangeduid op grond van een (meestal door een adjectief aangeduid) kenmerk? Ordeningsproblemen, onomasiologisch of semasiologisch?, komen ook aan de orde in Van Santen 1998, onder verwijzing naar J. Taeldeman. Een “output-gerichte” ordening wordt sterk verdedigd in Hüning 1999 (dissertatie). Het idee van *conjunctural history* is afkomstig van Rudi Keller (Keller 1990). Historische en etymologische woordenboeken; zie overzicht vóór in bibliografie. (nu vaak ook online).

Uiteraard is de voor de in dit hoofdstuk behandelde stof ook de synchrone behandeling van de modern-nederlandse woordvorming van belang. Daar bestaat een uitgebreide literatuur over; we noemen hier om te beginnen Schultink 1962 (voor het adjectief) en De Vries 1975 (voor het werkwoord). Een overzicht bevat De Haan en Trommelen 1993 met veel aandacht voor het romaanse lexicon; een beknopter overzicht biedt de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS, Haeseryn e.a. 1997), als E-ANS online te raadplegen. Zie voor een overzicht ook Smessaert 2013. Voor het Fries kan Jarich Hoekstra 1998 genoemd worden, voor het Duits (ook met historische aandacht) Van Dam 1958 (2e Band), voor het Engels Dekeyser e.a. 1979, voor het Afrikaans Ponelis 1993.

Voor het Indo-europees raadplege men Beekes 1990; voor het Gotisch moet Mossé 1956 genoemd worden. Recent is Gary Miller 2019. Terwijl Mossé (zijn tijd overigens vooruit) beknopt is, is Miller zeer uitgebreid. In algemeen germaans perspectief wordt de woordvorming in Harbert 2007 behandeld. Een overzicht van de oudnederlandse woordvorming (zonder de werkwoorden) in vergelijking met het Latijn van de voorbeeldteksten bevat Ruissen 2011. Een belangrijk standaardwerk voor de geschiedenis van de nederlandse woordvorming is nog altijd Schönfeld 1970 met veel voorbeelden waaronder ook veel namenmateriaal; voor dit hoofdstuk is hieruit dankbaar geput. Zie dit handboek ook voor oudere literatuur. In het algemeen zijn we van dit werk uitgegaan; wél zijn we afgeweken van de nogal hybride volgorde van behandeling (weliswaar met de nodige kruisverwijzingen): in dit boek is deze zoveel als mogelijk is (op een bepaalde manier) “onomasiologisch” (zie de hoofdttekst), en ook conform de indeling in De Vooy 1967 waarin we eveneens een rijk voorbeeldenmateriaal vinden met ook veel affixoiden en veel aandacht aan betekenisontwikkelingen. In de oudere literatuur treffen we vaak de namen aan van G.A. van Es, Jac.

van Ginneken, C.B. van Haeringen, J.H. van Lessen, G.S. Overdiep, Gerlach Royen, J.J. Salverda de Grave, Wobbe de Vries. Naar deze voorgangers zal hieronder waar passend verwezen worden. Hier vermelden we reeds dat het begrip *nieuwe synthese*, dat een aantal keren aan de orde zal komen, ontleend is aan Van Haeringen 1950b. Voor het meer synthetische Duits zie Van Haeringen 1956a die reageert op Koenraads 1953. Zie hiervoor ook Hüning 2010a. Een historisch overzicht van samenstellingen en vormingen met suffix biedt ook Van der Sijs 2001 (voor de prefixen moet het alfabetische register geraadpleegd worden); hierin vinden we echter alleen die vormingen die nog in hedendaags Nederlands voorkomen. Een beknopte behandeling per periode geeft Van der Sijs 2005, zie echter ook het meer uitgebreide Van der Sijs 2019. Zoals in haar andere werk geeft Van der Sijs vooral een geschiedenis van de woordenschat en besteedt ze veel aandacht aan de effecten van taalcontact. Over samenstelling en afleiding in Spiegel's *Hertspiegel* handelt Damsteegt 1978. Voor de taalwaardering van de renaissance-grammatici zie bijv. Van der Wal 1995. Uiteraard kunnen ook het WNT en de etymologische woordenboeken geraadpleegd worden. Ten slotte moet hier het commentaar van Camiel Hamans en Ariane van Santen genoemd worden op basis waarvan hier en daar het voorbeeld-materiaal kon worden aangevuld.

7.2. ALGEMENE ASPECTEN

(0. vooraf, 1. samenstelling, afleiding, 2. affixoiden, 3. productiviteit en blokkering, 4. reïnterpretatie en analogie, 5. productiviteitsverlies, 6. isolering, 7. stam- en affixwisseling, 8. vreemde herkomst, 9. semantische aspecten, 10. fonologische aspecten, 11. prosodische aspecten, 12. typologische aspecten)

7.2.0. VOORAF

Het is hier niet de plaats om een algemene inleiding in de leer van de woordvorming, synchroon of diachroon, te geven; daarvoor moet de lezer naar andere werken verwezen worden (zie de aantekeningen hierboven). Toch kan het zijn nut hebben om vooraf op een aantal algemene aspecten te wijzen. Dit stelt ons ook in de gelegenheid om een aantal onderwerpen te behandelen die in het eigenlijke hoofdstuk wat moeilijk te integreren zijn. Belangrijke termen worden wanneer ze geïntroduceerd of verduidelijkt worden, vet afgedrukt.

7.2.1. SAMENSTELLING, AFLEIDING

We maken uiteraard onderscheid tussen **afleiding** en **samenstelling** (in beide gevallen hebben we met **gelede** woorden te maken). Beide types kunnen in één woord vertegenwoordigd zijn: vgl. *huisdeurtje* met de samenstelling *huisdeur*, voorzien van een diminutiefsuffix, of *leidingdraad* met de afleiding *leiding* in een samenstelling met *draad*. In een dubbele afleiding als *beëindigen* komen een prefix *be-* en een suffix *-ig* voor (met *-en* als infinitief-uitgang). Er zijn mogelijkheden en onmogelijkheden, althans onwaarschijnlijkheden: zo kan het suffix *-heid* achter een adjectief op *-ig* komen te staan: *nattigheid*; het omgekeerde is echter niet mogelijk: **natheidig*. En zo komt het suffix *-erik* na adjectieven voor: *botterik*; vormingen als **gewelderik* en **lacherik* resp. met een substantief of werkwoord als basis lijken op z'n minst onwaarschijnlijk. Een moeilijk te interpreteren geval is *hooghartig*, een afleiding maar tegelijk ook een samenstelling, of omgekeerd geformuleerd: een samenstelling maar tegelijk ook een afleiding. Anders gezegd: is er primair sprake van een afleiding van een (niet bestaand) woord *hooghart* of van een samenstelling van *hoog* plus een adjectief *hartig* (dat in die speciale betekenis 'wat

betreft het hart' evenmin bestaat)? Van de traditionele term **samenstellende afleiding**, met *afleiding* als kernwoord, gaat de suggestie uit dat we voor de eerste mogelijkheid moeten kiezen. In de morfologische theorie bestaat hierover discussie; het zou echter te ver voeren om daar diep op in te gaan. We gaan ervan uit dat de taalgebruiker die *hooghartig* maakt, *hoog* en *hart* wil combineren maar daarvoor een afleiding nodig heeft. De taalgebruiker doet dus twee dingen tegelijk (*unificatie*): samenstelling plus afleiding, of preciezer: samenstelling door afleiding. Hoe dan ook, de term *samenstellende afleiding* zullen we hieronder blijven gebruiken. Een voorbeeld van zo'n afleiding is ook *driehoekig*: [drie – hoek]-ig; weliswaar komt *hoekig* zoals ook *hartig* als zelfstandig woord voor maar dan weer wel in een afwijkende betekenis. In een later stadium werd daaruit een nieuw substantief *driehoek* geabstraheerd (**suffix-extractie**) volgens het model: *stenig* - *steen*. Let wel: *driehoekig* was er dus eerder dan *driehoek*. Met een duitse term wordt hier ook wel van **Rückbildung** gesproken of met een engelse van **back formation**. In literaire taal, vooral bij Bilderdijk en Da Costa, komt ook *lafharte* voor, opzettelijk geabstraheerd uit *lafhartig*, dan echter niet als substantief maar als adjectief.

Tot de samenstellende afleidingen kunnen ook die gevallen gerekend worden waarin het tweede lid een werkwoordsstam bevat: *innemend* (van karakter), *ademhaling*, *kwaadspreker*. We gaan er echter van uit dat we hier met afleidingen op basis van scheidbaar samengestelde werkwoorden (**samenkoppelingen**; zie hierover meer in par. 3.1.2, punt 1) te maken hebben: *hij neemt (de mensen voor zich) in*, *ze haalt adem*, *ze spreken kwaad*. Weliswaar gaat het hier dus om *samenkoppelingen* en niet om *samenstellingen* maar de *samenkoppelingen* vormen in voldoende mate een eenheid om inderdaad als basis te kunnen dienen. Eventueel zouden we van *samenkoppelende afleidingen* kunnen spreken. Een analogische uitbreiding vormen gevallen als *belangstellend*, *hulpverlening*, *onruststoker*; ook hier is in de basis van scheidbaarheid sprake: *hij stelt ergens belang in* enz., maar het syntactisch gedrag is niet hetzelfde: vgl. bijv. *je moet goed kunnen ademen* met *?we moeten goed kunnen hulpverlenen*. *Hulp verlenen* is een vaste woordgroep met de mogelijkheid van een gespecialiseerde betekenis (gelexicaliseerde woordgroep) die misschien nog geen *samenkoppeling* is maar daarnaar wél op weg kan zijn. Een bepaald type afleiding verdient hier verder nog aandacht; we zouden het een vorm van onzichtbare afleiding kunnen noemen. Het gaat bijvoorbeeld om werkwoorden die van substantieven zijn afgeleid, bijv. *kaarten* van *kaart*. Hier lijkt dan toch een suffix in het spel te zijn, namelijk -en, maar dat is schijn: dit -en moet als uitgang worden begrepen, namelijk van de infinitief (of als een pluralisuitgang). Voor het “afgeleide” werkwoord moeten we uitgaan van de stam zoals die in de 1^e pers.sg.pres. te voorschijn komt: *kaart-*. We spreken in zo'n geval van **conversie** (ook wel van *impliciete transpositie*).

Wat conversie precies is, is een theoretisch probleem waarover veel is gepubliceerd. Is er wel sprake van een soort “onzichtbare afleiding”? Een mogelijkheid is om er taaleconomie in aan het werk te zien: men kan met één basisvorm volstaan en de precieze functie aan de context overlaten. Er is vooral sprake van grensverkeer tussen substantief of adjectief enerzijds en werkwoord anderzijds, woordsoorten die zich syntactisch duidelijk verschillend gedragen en daardoor weinig aanleiding tot misverstand geven. Het werkwoord kan ook duidelijk karakteristieke flexie-vormen hebben: de veel gebruikte 3^e persoon enkelvoud, trouwens ook 2^e persoon (*hij/zij/jij loopt*), verder ook de deelwoorden (*lopend*, *gelopen*). Soms is er samenvatting: *lope(n)* bijv. zou de pluralis van subst. *loop* kunnen zijn maar ook de infinitief of de pluralis van het werkwoord *lope(n)*. Het is dan de context die uitsluitsel moet geven. Historisch gezien kan

conversie teruggaan op een fase waarin de verschillende woordsoorten nog heel duidelijk morfologisch waren gekenmerkt (vgl. par. 4.1.2, punt 2).

We hebben hierboven gezien dat de grens tussen samenkoppeling en woordgroep niet duidelijk is. Dat geldt ook voor de grens tussen samenstelling en woordgroep: *hogeschool* en *wittebrood* vatten we als eenheden, dus als samenstellingen op; bij *kleine teen* is het de vraag of we dat al mogen doen. Hier manifesteert zich overigens een verschil met het, meer synthetische, Duits (zie par. 2.12) dat eerder tot een duidelijke samenstelling overgaat: vgl. *Vollmond* met *volle maan*. Vergelijk ook met een substantief als eerste lid du. *Glastür* naast ndl. *glazen deur*.

Ten slotte: de analyse kan weleens problemen geven. Is bijv. *binnenschipper* een afleiding van *binnenschip* (vergelijkbaar met *bouwvak-ker* van *bouwvak*) of een samenstelling van *binnen* en *schipper* (vergelijkbaar met *beurt-schipper*)? En is *verhuren* een afleiding van *huren* met het prefix *ver-* of een conversie van *huur* met tegelijk prefigering? De manier waarop *verhuren* gewoonlijk gebruikt wordt (vgl. *kamers verhuren*), wijst op de tweede mogelijkheid; bij de eerste mogelijkheid wordt de betekenis ‘door huren kwijtraken’ (vgl. *ik heb al wat geld verhuurd*).

7.2.2. AFFIXOÏDEN

Ook de grens tussen samenstelling en afleiding is niet scherp te trekken. Er zijn nogal wat affixen die uit delen van samenstellingen ontstaan zijn: zo gaat *-baar* terug op een element (ohgd.) *-bāri* ‘dragend’, verwant o.a. met got. *baíran* ‘dragen’; terwijl we in *vruchtbaar* nog iets van de oude betekenis terugvinden: ‘vrucht dragend’, lukt dat niet meer bij *opbelbaar*. Vaak is niet alleen de betekenis (die meer abstract geworden kan zijn) maar is ook de vorm “vervaagd”, d.w.z. gereduceerd: zo houdt *be-* (vgl. bijv. *bekomen*) verband met *bi* waaruit bij zelfstandig gebruik de prepositie *bij* is ontstaan die we als deel van een samenstelling in *bijstaan* vinden. Delen van samenstellingen die op weg zijn om affix te worden maar het precies genomen nog niet helemaal zijn, noemen we **affixoïden (prefixoïden, suffixoïden)**. We zullen niet systematisch alle mogelijkheden nagaan maar beperken ons tot een aantal voorbeelden. Vergelijk bijv. *reuze-* in *reuzeleuk*, *reuzegoed* enz. of *-boer* in bijv. *melkboer*, *patatboer*, *computerboer*. We zijn al een heel eind afgedwaald van de oorspronkelijke betekenis van *reus* of *boer* die ook vervaagd is: ‘erg’ resp. ‘handelaar’; bij *-waarts* (*herwaarts*, *westwaarts*) is echter in *-waarts* (oorspronkelijk zoiets als ‘gekeerd naar’) nog altijd iets van ‘richting’ aanwezig. Dit *-waarts* gaat terug op een adjectief (got. *wairþs*). Een voorbeeld met een (nog herkenbaar) adjectief (evt. adverbium) voorop is *dieptreurig*, met een prepositie/adverbium voorop *overgelukkig*. Hiermee zijn voorbeelden van substantieven of adjectieven gegeven; een voorbeeld van een adverbium is *processiegewijs* met het suffixoïde *-gewijs* ‘op de wijze van’. Let erop dat *gewijs* niet zelfstandig voorkomt, althans niet meer (in een oudere fase kan dat anders zijn geweest); er is sprake van isolering (zie par. 2.6 hieronder). Een voorbeeld van isolering is ook *ere-* in bijv. *eredienst* waarin de niet-geapocopeerde vorm *ere* bewaard gebleven is; vergelijk daarnaast *eer-* in bijv. *eerbewijs*. In het laatste geval is anders dan in het eerste een omschrijving met een prepositiegroep mogelijk: ‘bewijs van eer’. Zelfstandig *ere* komt nog wel in een versteende uitdrukking als *ere wien ere toekomt* voor.

Er kan van een tijdelijke populariteit sprake zijn: in de 17e eeuw waren vooral vormingen met *-vallig* of *-zalig* populair; resten ervan zijn *schroomvallig* en *rampzalig* (zie hieronder). Ze kunnen

ook beperkt blijven tot literair taalgebruik, zelfs tot één auteur: zo gebruikt Vondel graag *winter-* ‘vervaarlijk’ in *winterbeer*, *winterbuy*, *winterbijl* enz. Recente (populaire) voorbeelden met prefixoïden zijn *superleuk* (uit het Duits, evt. via het Engels), *überleuk* (id., id.) of met een ongunstige bijklank: *kloteweer*, met suffixoïden *cheeseburger* (naar analogie van een reeds bestaand *hamburger*), *Irangate*, ook *Irakgate* (naar analogie van id. *Watergate*). Een opmerkelijk verschijnsel (van recente datum?) is dat een affixoïde zich kan “loskoppelen” (*debonding*): vgl. bijv. naast *reuzeleuk* het als adjectief of adverbium gebruikte *reuze*: *het was reuze*, *het viel reuze mee*. (In hoofdstuk 6 (2.2) kwamen we hiervan al een voorbeeld tegen in adjectivisch of adverbiaal *tig*: *tig keer*, *tig veel*, losgekoppeld van -*tig* in numeralia: *twintig* enz.). Een ander voorbeeld van loskoppeling is *kei* (vgl. *keihard*) dat bijv. als adverbium verschijnt in *ik had het er kei naar mijn zin*.

Het suffixoïde -*vallig* in waarschijnlijk in oostelijke gebieden ontstaan uit -*valdig* (du. -*faltig*; meer westelijk zou dit -*voudig* moeten zijn: Kl. hfdst. 30); het is volksetymologisch met *vallen* in verband gebracht: *angstvallig* oorspr. ‘angstig zoals het valt’. Andere resten zijn *schroomvallig* en *wisselvallig*; bij bijv. Vondel vinden we *minvallig*, *schemervallig*, *roervallig*, *treurvallig*, *windvallig*. In bijv. *gelukzalig* leeft de oude betekenis van *zalig* ‘in hoge mate gelukkig’ nog voort; later verschoof de betekenis naar ‘in ruime mate aanwezig, ook in negatieve zin’ waardoor ook *rampzalig* mogelijk werd. 17^e-eeuwse voorbeelden zijn *jammerzalig*, *kinderzalig*, *werkzalig*.

Wat de ouderdom betreft: er zijn geen aanwijzingen dat in het Gemeengermaans al affixoïden voorkwamen; wel zijn er aardig wat voorbeelden uit de afzonderlijke oudgermaanse talen. Een voorbeeld is het intensiverende *ḍēod-* oorspr. ‘volk’ (verwant met *duits*, *diets* enz.) in oe. *ḍēodwunder* ‘groot wonder’, ook, in varianten, in ohgd. *diotburg* ‘grote stad’ en in óno. *þjōḍgōḍr* ‘zeer goed. Wat voor diet- geldt, geldt ook voor andere oudgermaanse prefixoïden, namelijk dat ze later in onbruik zijn geraakt: osa. *firin-* ‘zonde, gewelddaad’, *megin-* ‘macht’, *regin-* id.; vgl. resp. *firinquāla* ‘uitzonderlijke marteling’, *meginfolk* ‘groot gezelschap’, *reginthiof* ‘aartsdief’. Een equivalent van *firinquāla* is *wundarquāla*; dit *wundar-* vinden we nog terug in du. *wunderschön*, ndl. *wonderwel*. Een voorbeeld van een suffixoïde is got. -*kunds* oorspr. ‘afkomstig van’, bijv. in *himinakunds* ‘van hemelse afkomst > hemels’, *airþakunds* ‘van aardse afkomst > aards’, *qinakunds* ‘van vrouwelijk geslacht’. Ook nu lijkt het erop dat affixoïden snel populair kunnen worden (aanleiding zijn tot nieuwe vormen van productiviteit) maar ook weer snel kunnen verdwijnen.

Regionaal. Dialectische voorbeelden zijn het augmentatieve *baas-* in gronings-drents *baasmeid* ‘grote meid’, het pejoratieve -*koar* (mogelijk te verbinden met mnl. *kaer* ‘vriend’) in het groningse *janneverkoar* ‘dronkebroer’, het collectiverende -*waerk* in kempisch *muilewaerk* ‘molenwerk = de molens op de kermis’, het westfriese *vort* achter participia presens: *gaandevort*. De indruk is dat er in de dialecten nog meer dan in de standaardtaal voor dergelijke vormingen een voorkeur is; in de standaardtaal is er wel als gevolg van de informalisering van een toename sprake (klote- is er een voorbeeld van).

7.2.3. PRODUCTIVITEIT, BLOKKERING, CONCURRENTIE

Productiviteit vatten we ruim op, als de mate waarin van een bepaald procédé gebruik gemaakt wordt ter vorming van nieuwe woorden (dus als een graduele aangelegenheid). Bij zo'n procédé kunnen belemmeringen van welke aard dan ook (wat betreft basis, fonologie, semantiek, door blokkering of door concurrentie – zie beneden) een rol spelen of juist niet. Hoe bepalen we of in een bepaalde fase een bepaald procédé productief, minder productief of niet-productief was?

Voor het heden kunnen we bij onszelf te rade gaan: lukt het ons bijvoorbeeld nog gemakkelijk om een nieuw adjectief op -zaam te vormen? Het antwoord kan niet onverdeeld positief zijn; een tamelijk opzettelijke vorming als (*hier ben ik*) *zwoegzaam* (analogisch aan *werkzaam*) is echter niet uitgesloten. Een meer objectieve (maar ook tijdrovende) methode is om aan de hand van een uitvoerig corpus aan (gedrukte of digitale) teksten na te gaan of er steeds nieuwe voorbeelden van een bepaald type te voorschijn komen. Binnen het kader van dit boek zijn we vooral op de eerste “methode” aangewezen maar we doen soms ook een kleine zoektocht op het internet. Resultaten hiervan zullen kortweg met (*internet*) worden aangegeven. We zien hierbij af van de (moeilijk te beantwoorden) vraag of danwel in hoeverre er sprake is van opzettelijkheid. Opzettelijke woordvorming wordt weleens als “niet geldig” buiten beschouwing gelaten.

Voor vroegere fasen kunnen we uiteraard niet de intuïties van taalgebruikers gebruiken, afgezien van de mogelijkheid dat één van hen een bepaalde observatie aan het schrift zou hebben toevertrouwd. In de meeste gevallen zijn we op, liefst uitgebreide, tekstcorpora aangewezen. Zo'n corpus moet bij voorkeur bestaan uit teksten waarvan we mogen aannemen dat ze niet al te ver van de gewone gesproken taal afstonden. Ambtelijke teksten zijn, door hun beperkt en misschien ook archaïsch woordgebruik, misschien niet de meest geschikte om als materiaal te dienen. Anders ligt het met literaire teksten hoewel we daarbij met al te opzettelijk taalgebruik moeten rekening houden. Een voorbeeld zijn de laat-middeleeuwse of 16^e-eeuwse rederijders die bijvoorbeeld graag substantieven op -sel vormden, bijv. *groetsel* ‘groet’. Ook rijmwoorden op (e)nisse, -(e)lijk, -eren en -atie waren bij hen populair.

Voor profotasen biedt de methode van reconstructie mogelijkheden. Zo kunnen we etymologisch vaststellen dat de -t bijv. in *gift* teruggaat op een proto-indo-europees -ti-suffix bij de wortel van *geven*. Op grond van de verregaande reductie en de variatie aan vormen: -þ, -đ, -t, ook -st in bijv. got. -*qumþs* ‘komst’, *deþs* ‘daad’ (gen. *dedis*), -*skafts* ‘schepping’, -*brunsts* ‘brandoffer’ (de slot-s is steeds de uitgang van de nom.sg.), lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat we hier, dus reeds in het Gotisch, geen (duidelijk) productief suffix meer mogen aannemen. Voor het Nederlands is de term **relictsuffix**, dus voor bijv. -st in *komst*, in ieder geval verantwoord. Aan de andere kant moeten we voor een periode vóór het Gotisch, het Proto-indo-europees, eventueel nog het Proto-germaans (dus welke fase precies?), aannemen dat een ti-suffix nog productief was: resten van een procédé zijn uiteraard alleen mogelijk wanneer er in een eerder stadium sprake was van productiviteit.

Procédé's kunnen in hun toepassing door reeds bestaande woorden geblokkeerd worden (**blokkering**). Zo kunnen van werkwoorden substantieven op -ing worden afgeleid: *werken* > *werking*. Dat is ook mogelijk bij samenstellingen met *komen*: *tegemoetkomen* > *tegemoetkoming*; het zelfstandige *koming* komt echter niet voor omdat we al de oude afleiding *komst* hebben. Soms zijn het bepaalde (sub)types die elkaar uitsluiten, bijv. -er en -aar: vgl. *loper*, *bestuurder*, maar na een basis op -el, -er, -en *worstelaar*, *sjacheraar*, *rekenaar*. De verklaring hiervoor is dat in het

Nederlands een opeenvolging van twee syllaben met een sjwa vermeden wordt: *-el-er enz. Blokkering werkt echter niet absoluut: waarschijnlijk was *stommeling* er eerder dan *stommerd* maar dat heeft het ontstaan van laatstgenoemd woord niet verhinderd; soms ontstaat er verschil in betekenis: zo wordt c.q. werd in zuidelijke dialecten wel verschil gemaakt tussen *eetbaar* ‘wat gegeten kan worden’ en (waarschijnlijk ouder) *etelijk* ‘wat qua smaak nog gegeten kan worden’. Het (eventueel) blokkerende woord kan ook verdwijnen: zo vinden we in het Nederlands geen woord dat correspondeert met got. *wahrtstus* ‘groeit’ bij *wahsjan*; wél vinden we met een ander suffix *wasdom* (vgl. *wassen* in bijv. *wassende maan*). Verwant met het verschijnsel blokkering is dat productiviteit belemmerd kan worden door lexicaal bepaalde factoren. Zo is *zachtheid* zonder meer mogelijk, *satijnzachtheid* is vreemd omdat er een tegenspraak is tussen ‘algemeen’ (waarop -heid wijst) en ‘zeer hoge graad’ (waarop *satijnzacht* wijst).

We noemen hier ook nog het verschijnsel van de *concurrentie*: procédé’s kunnen ook met elkaar concurreren. De oorzaak hiervoor kunnen stijlverschillen zijn: zo klinkt *snertweer* net iets beschaafder dan *pokkeweer* of *kloteweer*. Hier gaat het om concurrerende prefixoïden. Suffixen en suffixoïden zijn in het geding bij *koopziek*, *koopzuchtig*, *koperig*, *koopachtig*, met afnemende ongunstige bijklank; *koperig* lijkt ook meer op tijdelijk gedrag betrekking te hebben, de andere op een meer blijvende eigenschap. Er bestaan, weliswaar subtiele, verschillen maar omdat het toch om “vissen in dezelfde vijver” gaat, is de term *concurrentie* wel van toepassing.

7.2.4. REÏNTERPRETATIE EN ANALOGIE

7.2.4.1. TRADITIONELE VERSIE

Reïnterpretatie speelt in de ontwikkeling van de woordvorming een belangrijke rol; die kan op de vorm, de stam of op de betekenis betrekking hebben. Wat betreft de vorm wordt de grens tussen twee morfemen op een nieuwe manier geïnterpreteerd. Zo is het -st-suffix (zie hierboven) ontstaan doordat -t vaak na op -s eindigende stammen voorkwam: een woord als *dors-t* werd geheranalyseerd als *dor-st*. Vergelijk reeds got. *brun-sts* bij *brinnan* ‘branden’, verder ndl. *kom-st* bij *komen*, ook *vond-st* bij *vinden*. In een woord als *nar-igheid* (*narig komt niet voor) komt een suffix -igheid voor dat uit een combinatie van -ig en -heid is ontstaan; in bijv. *viezigheid*, afgeleid van *viezig*, is -igheid als één suffix met als basis *vies* gereïnterpreteerd (**affixtelescopering, resegmentatie**). Uit het voorbeeld wordt duidelijk dat de syllabestructuur hier geen rol speelt; die is namelijk *vie-zig-heid*. Een voorbeeld van herinterpretatie van de stam is mnl. *moorder*, afgeleid van het substantief *moord*, dat ook begrepen kon worden als een afleiding van de werkwoordsstam *moord-* (*moorden*); vandaar dat bijv. *diender*, met epenthetische d, bij *dien-* (*dienen*) mogelijk werd. Hetzelfde suffix kan dienen als voorbeeld van herinterpretatie van betekenis, bijv. van ‘handelende persoon’ naar ‘instrument’: vgl. bijv. *knijper*.

Volksetymologische herinterpretatie kan van een (ontleend) simplex als *hamaca* (uit een Amerikaanse taal) een samenstelling, nl. *hangmat*, maken.

Het begrip “**volksetymologie**” houdt in dat woorden in vorm of betekenis veranderen door klank-, soms ook betekenisassociaties. Zo is *hamaca* tot *hangmat* ‘mat die tussen bomen hangt’ geworden door klank-een betekenisassociaties met *hangen* en *mat*; bij *ratjetoe* uit fra. *ratatouille* hebben, mogen we aannemen, alleen klankassociaties een rol gespeeld. Een betekenisverandering vinden we in *hanteren* (uit fra. *hanter*

o.a. ‘omgaan met’), in het Nederlands ook ‘iets met de hand doen’: *deze kast is niet te hanteren*, op basis van klankovereenkomst met *hand*. Door een klank- en betekenisovereenkomst met *lint* heeft *lintworm* de betekenis ‘worm als een lint’ gekregen; oorspronkelijk was dit een zogeheten tautologische samenstelling (zie par. 3.2.1 punt 3) waarin ook *lint* de betekenis ‘worm’ had. De term volksetymologie staat tussen haakjes omdat uiteraard het volk niet etymologiseert (het zou dat ook vaak “verkeerd” doen); het is zoals aangegeven een kwestie van (min of meer onbewuste) associaties.

Verder besteden we in deze paragraaf aandacht aan het begrip **analogie**. Niet iedere verandering kan in het geheel van productieve procédés worden ingepast; ook meer incidentele analogie speelt een rol: zo is naar het voorbeeld van *huisvrouw* incidenteel het woord *huisman* ontstaan (in een moderne betekenis; de oude betekenis is ‘boer’!). Aan de andere kant van het scala aan mogelijkheden staat een hyperproductief procédé als de diminutievorming zeker als de basis een substantief is: substantief + diminutiefsuffix > diminutief. Voor de grote productiviteit vgl. (*als er vele heelallen mogelijk zijn, leven we misschien maar in een heelalletje*). Er is dus duidelijke productiviteit en incidentele analogie; daartussen in bevindt zich nieuwvorming op basis van een groepje woorden met een gemeenschappelijke betekenis. Een voorbeeld van zo’n groepje vormen samenstellingen als *tennisarm*, *muisarm*, *kantoorknie*, *sms-duim* enz. die alle gebruikt worden voor een lichamelijk gelocaliseerd gebrek als gevolg van een te vaak herhaalde handeling of een te lang durende lichaamshouding. Dus provisorisch als regel geformuleerd: substantief ‘bepaalde activiteit’ + substantief ‘lichaamsdeel’ > samenstelling ‘lichamelijk gebrek’. Zo’n geheel van betekenissen wordt wel een **semantische nis** genoemd; een nieuwvorming als *langezitstuitje* ‘problemen met het stuitje na lang (vóór de computer) zitten’ past daar goed bij. Er is dus sprake van productiviteit bij een qua betekenis duidelijk afgebakend groepje woorden. We zullen bijvoorbeeld niet zo snel of minder snel zeggen dat iemand *computer-arm* is (als hij/zij geen computer heeft).

Analogie speelt een duidelijke rol in de zogeheten **dwarsverbanden** (samen een **netwerk** vormend): gegeven de productieve procédés waarmee, resp. met -er en -ster, nomina agentis (aanduidingen voor een handelende persoon) worden afgeleid, bijv. *werker* en *werkster*, ontstaat er ook een (paradigmatisch) verband tussen deze beide woorden. Hierin is geïmpliceerd dat bijvoorbeeld, met **affixsubstitutie**, *loopster* ook van *loper* kan worden afgeleid of omgekeerd *loper* van *loopster*. Of in termen van analogie: *loopster* ontstaat bij *loper* naar analogie van reeds bestaand *werkster* bij *werker* (of eventueel omgekeerd). Zo’n vorming, namelijk van *reiziger*, moet in ieder geval voor *reizigster* worden aangenomen omdat een werkwoordsstam *reizig-* niet voorkomt: *reizigster* is dus bij *reiziger* gevormd.

Historisch gezien is *reiziger*, in de herkomsttaal, het Middelhoogduits, een afleiding, namelijk van *reisig* ‘op krijgstoet zijnde’ dat op zijn beurt weer een afleiding is van *reise* “krijgstoet” (vgl. ndl. *reis* met een meer algemene betekenis). Vergelijk ook *handlangster* bij *handlanger* dat eveneens een Duits leenwoord is, afgeleid van een werkwoord *handlangen* ‘de hand reiken, helpen’ dat in het Nederlands ontbreekt. Uit deze voorbeelden blijkt dat de historie licht kan werpen op synchrone anomalieën.

Affixsubstitutie kan ook puur historisch worden opgevat, in die zin dat een woord met een bepaald affix in een later stadium vervangen wordt door een woord met een dan waarschijnlijk productiever affix. Zo heeft het oude *plotselijk*, aan het Duits ontleend zij het zonder Umlaut (*plötzlich*) en met klanksubstitutie (*lich* = *lijk*), later plaats moeten maken voor *plotseling*. (Het

eerste deel *plots* moet oorspronkelijk een klanknabootsing geweest zijn: ‘onverwachte harde klap’.)

Ook kan het voorkomen dat een onduidelijk geworden affix met een duidelijker affix wordt gecombineerd (*stapeling*): zo kan in het Middelnederlands het suffix -nede in *graefnede* ‘gravin’ met -inne worden gecombineerd tot *graefnedinne*. Een andere term hiervoor is **overkarakterisering**. Ook hierbij kan men aan analogie denken, namelijk analogie naar reeds bestaande vormen op -inne. Een ander voorbeeld is *Franciskaan* dat om het duidelijker als persoonsnaam te markeren, -er achter zich krijgt: *Franciskaner* (waarbij naast *Franciskanen* ook *Franciskaners* mogelijk werd).

Verder noemen we hier het verschijnsel van **affixextractie** (dat al in par. 2.1 in verband met *driehoek* is genoemd), bijv. wanneer op basis van *onkreukbaar* dat negatief-polair is, dus normaal zonder de positieve pool *breukbaar*, dit laatste toch wordt gevormd. Dit had overigens al de status van “mogelijk woord”; anders had *onkreukbaar* niet gevormd kunnen worden. De (proportionele) analogie in kwestie (op basis van de werkwoorden *werken* en *kreuken*) kan als volgt aangeduid worden: *werkbaar: onwerkbaar* = *x: onkreukbaar*; *x* = *kreukbaar*. En zo is *driehoek* (vgl. par. 2.1) uit *driehoekig* ontstaan op basis van *hoek* – *hoekig*. Zo’n proportionele analogie is ook toepasbaar op *reizigster*: *werker: werkster* = *reiziger: x*; *x* = *reizigster*.

7.2.4.2. ALTERNATIEVE VISIE

Het begrip analogie kan in zoverre uitgebreid worden dat ook de “regels” voor productieve procédé’s, eronder vallen. Zo is er een “regel” waarmee met -baar van werkwoorden nieuwe adjectieven kunnen worden afgeleid: *opbelbaar* van *opbellen* enz. Als we *mailbaar* maken, doen we dat volgens genoemde regel, maar we kunnen het ook zo zien dat *mailbaar* naar analogie van bijvoorbeeld een reeds bestaand *opbelbaar* gemaakt wordt. Er is hierbij overeenkomst in vorm en betekenis in het spel: werkwoord plus -baar met passieve betekenis ‘kunnende worden (opgebeld, gemaild)’. Zo gezien vormt de woordenschat van een taal een uitgebreid (en ook steeds veranderend) netwerk met min of meer concreet c.q. abstract te formuleren relaties die de verschillende woorden op allerlei manieren met elkaar kunnen verbinden. Een vrouwelijke persoonsnaam als *werkster* is met een werkwoord als *werken* verbonden maar ook met een algemene persoonsnaam als *werker* en een nomen actionis als *werking* en met andere vrouwelijke persoonsnamen als *naaister*. Nieuwvormingen inclusief veranderingen verlopen via deze relaties. Vergelijk in dit verband ook de hierboven reeds genoemde *semantische nissen*. Zo kan binnen een nis van terreinwoorden op -achtig (*bergachtig*, *rotsachtig* enz.) een nieuwvorming als *meerachtig* (internet) ontstaan: *een meerachtig gebied* ‘met meren’. Hieronder kan soms met nogal abstracte regels worden gewerkt, maar het kan dus de vraag zijn of de taalgebruiker die wel op de een of andere manier in haar/zijn hoofd heeft. Ze kunnen wel hun nut hebben in een beschrijving.

Als het gaat om in hoge mate voorkomende flexie zou aan dergelijke abstracte regels nog wel een zekere realiteitswaarde kunnen worden toegekend. Denk aan de regel die inhoudt dat bij een werkwoord een 3^e pers.sg.indic. op -t na de stam uitgaat: (*hij*) *werk-t*. Die enkele uitzonderingen (*hij kan*, *hij is* enz.) moeten daarbij dan wel apart worden onthouden. Er is verwantschap met syntactische regels, bijv. dat in een mededelende hoofdzin de persoonsvorm op de tweede plaats

komt te staan. Met deze voorbeelden bevinden we ons duidelijk niet meer in de lexicale maar in de grammaticale sfeer.

7.2.5. PRODUCTIVITEITSVERLIES

Het is een bekend probleem in de morfologie hoe een bepaald procédé z'n productiviteit kwijtraakt of aan productiviteit inboet. Dat kan bijvoorbeeld gebeuren wanneer het semantisch zo ondoorzichtig wordt dat zelfs dubbelzinnigheden mogelijk worden. Zo konden adjectieven op -(e)lijk nogal uiteenlopende betekenissen krijgen en zelfs betekenissen die elkaar uitsluiten, namelijk een actieve en een passieve: vgl. *een aanstekelijk lachje* 'een lachje dat aansteekt' met *een verwerpelijke idee* 'een idee dat verworpen moet worden'. *Verachtelijk* kan beide zijn: vgl. *een verachtelijke blik* tegenover *een verachtelijk persoon*. Als in een 16^e-eeuwse zin wordt gezegd dat de Turken in afgoderij "verdraghelicker" zijn dan de Roomsens, dan kan men twee kanten uitdenken: ze zijn *verdraagzamer* of ze zijn *dragelijker* 'beter te verdragen'. Dergelijke ambiguïteiten kunnen het voor de taalgebruiker minder aantrekkelijk gemaakt hebben om nog nieuwe vormen op -(e)lijk te maken. De context kan natuurlijk desambiguerend werken; de mogelijkheid van ambiguïteit (hij/zij heeft immers een communicatieve motivatie) maakt de taalgebruiker echter onzeker. In het boven gegeven voorbeeld is er ook van een wel héél duidelijk betekenisverschil sprake.

Toch hoeven nogal uiteenlopende betekenissen bij een abstracte, zo men wil: vage, categoriale betekenis, niet perse problemen te geven. Vergelijk het suffix -ing waarmee we vele kanten uit kunnen: *beloning* (het resultaat van belonen), *stalling* (plaats voor stallen), *koppeling* (instrument) enz., terwijl de vorming in kwestie nog steeds (zij het niet erg) productief is: vgl. bijv. *(een) checking (uitvoeren)* (internet). Ook hierbij is de context van dienst; bovendien zijn deze betekenis-toepassingen (en andere) metonymisch met elkaar verbonden en omdat metonymie vaak voorkomt en een heel natuurlijk verschijnsel is, is de taalgebruiker, uiteraard op het niveau van het taalgebruik, met dit verschijnsel vertrouwd. Een grote semantische diversiteit laten ook de determinatieve samenstellingen van het type *huisdeur*, *tarwemeel*, *kinderstoel* (substantief plus substantief) zien; de overkoepelende, zeer vage betekenis waarmee men ook hier weer vele kanten uit kan, is 'het eerste deel zegt iets over het tweede'. Doordat echter de beide leden ook zelfstandig kunnen voorkomen en een duidelijke betekenis behouden, worden per geval de mogelijkheden drastisch ingeperkt. Het genoemde type samenstelling is en blijft dan ook zeer productief; de vaagheid van de categoriale betekenis kan hiervoor juist als bevorderlijk gezien worden. Aan het voorbeeld van het -ti-suffix hebben we gezien dat ook een sterke vormreductie en het ontstaan van vorm-varianten een procédé improductief kunnen maken. Omgekeerd kan het improductief worden tot vormreductie en vormvariatie leiden.

7.2.6. ISOLERING

Het kan voorkomen dat delen van samenstellingen of stammen van afleidingen niet meer zelfstandig voorkomen; doordat de geledede woorden vormelijk en/of semantisch van hun basis zijn afgeraakt (*isolering*), hebben ze de ondergang van de ongelede niet meegemaakt. Het resultaat zijn woorden die alleen nog maar qua vorm als geledede ervaren worden.

Als het om samenstellingen gaat, kan het eerste lid niet meer zelfstandig voorkomen: vgl. *stiefvader* (*stief* oorspr. adj. ‘missend’), of het tweede: vgl. *diefstal* (*stal* bij *stelen*), of beide kunnen dat niet meer: vgl. *weegbree* (bepaalde plant; verband met *weg* en *breed*). In het laatste geval is het soms de vraag of men nog wel een samenstelling ervaart: vgl. *lichaam*, osa. *līk-hamo* ‘lichaam-onthulling’. Er is dan van een **verholen samenstelling** sprake, d.w.z. alleen historisch nog als een samenstelling te begrijpen. Andersom kan men tegen de etymologie in een soort samenstelling ervaren waarvan oorspronkelijk geen sprake was: vgl. *aalmoes* dat een “volksetymologische” vervorming van gr. *elēmosunē* is maar natuurlijk niets met *aal* ‘mest’ of ‘paling’ of *moes* ‘gehakte groente’ te maken heeft. In feite hebben we hier met het, overigens niet erg succesvolle, omgekeerde proces te maken (“de-isolering”). Een voorbeeld van een niet meer herkenbare basis in een afleiding is *slordig*, nl. *slord*, dat met epenthetische d terug gaat op mnl. *slore* ‘vuile vrouw’; een hedendaags *sloor* komt niet meer voor, nog wel *sloerie*. Een werkwoordelijk voorbeeld is *vergeten* waarnaast *geten* niet voorkomt maar vgl. eng. *to get*. Soms is er alleen isolering in klank: *argwaan* waarin *arg-* in vergelijking met *erg* de oude vocaal heeft bewaard, of in betekenis: *huisraad* waarin bij *raad* de oude betekenis ‘middel(en)’ is blijven bestaan. De hedendaagse taalgebruiker zal wel geen verband meer voelen met het hem/haar bekende *erg* c.q. *raad*. Morfologische isolering, d.w.z. bewaard blijven van een casus, vinden we bijv. in *middernacht* met een oude datief femininum. Voor meer voorbeelden hiervan zie passim de hfdst. 4 en 5.

Isolering is een graduele aangelegenheid. Duidelijk geïsoleerd is *aam-* in *aambeï* (we moeten bij *aam* waarschijnlijk denken aan een oud woord voor ‘zweer’); mogelijk herkent men *-bei* ‘bes’, hier wel metaforisch gebruikt, als hetzelfde element als in *aardbei* en *moerbeï*. In *aardbei* kan men in het eerste element nog wel *aarde* herkennen; of men het in *moerbeï* met *moer* ‘moeras’ in verband brengt, is de vraag. Zo ja, dan is dat etymologisch gezien een misverstand: *moer* gaat namelijk op lat. *mōrum* terug dat op zichzelf al ‘moerbeï’ betekende; *moerbeï* is dus een zogeheten appositionele samenstelling; zie par. 3.2.1 (3). In ieder geval komen *aam*, *bei*, *moer* ‘moerbeï’ als zelfstandige woorden niet meer voor. Dat sommige volksetymologische vervormingen als gevallen van de-isolering kunnen worden beschouwd, kan ook geïllustreerd worden met *hamaca* dat *hangmat* is geworden. Het heeft hiermee een band gekregen met reeds bestaand *hangen* en *mat*.

7.2.7. STAM- EN AFFIXWISSELING

Stamwisseling (*stamvariatie*) kan er het gevolg van zijn dat in sommige samenstellingen of afleidingen een bepaalde klankverandering niet heeft plaatsgevonden. Zo heeft kerke- in *kerkeraad* (let wel: <kerkenraad> is slechts een spelling) zich aan de sjwa-apocope (Kl. 17.6) weten te onttrekken, anders dan aard- in *aardrijk* waarnaast het basiswoord de apocope weer niet laat zien: *aarde* (evenmin als *aardedonker*). Vergelijk ook *armoedebestrijding* zonder d-syncope (zie Kl. 36.10) naast *armoe* (waarnaast *armoede* als deftiger woord nog steeds mogelijk is); *armoedzaaiër* laat sjwa-apocope zien. Zonder d-syncope of overgang van d in j (Kl. 36.10) komen afleidingen voor als *rijder* (naast informeel *rijër*), maar daarnaast samenstellingen als *rijbaan*. Het element *houd* bij *houden* vinden we zowel in samenstellingen als in afleidingen: *houdgreep*, *houding*; daarnaast komt *houvast* voor. Een katwijks voorbeeld is *kwaed* naast met d-syncope *kwaetij* ‘getij waar je last van hebt’. D-epenthesis speelt een rol bij *huurder* tegenover *werker* enz.: tussen r en r is er een d ingevoegd. Tussen n en r en tussen l en r kan dit ook

gebeuren: *toonder*, *daalder*. Een relict van de oude occlusieve [g]-uitspraak na [ŋ] (later door assimilatie [ŋ]; zie 36.6.3) vinden we met verscherping in de samenstelling *lankmoedig* en de afleiding *ontvankelijk*. De klankwet van de rekking heeft o.a. gezorgd voor het verschil tussen *ship* (zonder) en *scheepvaart* (met rekking). Voor meer dan één interpretatie vatbaar is eier- in *eierdopje* (met -er- als oorspronkelijk pluralisuitgang): is eier- nu als stamvariant of als tweeledige tussenklank te interpreteren? Laatstgenoemde interpretatie wordt in het vervolg aangehouden.

Stamwisseling vinden we ook bij de vormen die verband houden met de athematische werkwoorden *doen*, *gaan*, *staan*, ook *zien* (kl. 5 sterk), *slaan* (kl. 6 sterk). Zie hierover meer in hfdst. 2. Soms wordt de vorm van de 1^e pers.sg.pres. gebruikt: *doeniet*, zaans *slaraak* ‘hark waarmee men slaat’, 17^e-eeuws (Bredero) *pisbesier* ‘pisbezieër’, vaker is het echter de vorm van de infinitief: vgl. de afleidingen *kwaaddoener*, *voldoening*, *begaanbaar*, *buitenstaander*, *opziener*. Nog vaker is het een vorm die aansluit bij een oude thematische vorm: *gangpad*, *feestganger*, *standplaats*, *medestander*; of bij een vorm die de werking van de wet van Verner (Kl. 36.1.4) laat zien: *slaguurwerk*, *touwslager*. Bij een oud nomen actionis (*zicht*) sluiten aan *overzicht*, *voorzichtig*. Er kan soms sprake zijn van betekenisdifferentiatie: vgl. *staanplaats* in meer letterlijke naast *standplaats* in meer figuurlijke zin.

Er is ook stamwisseling die verband houdt met Ablaut (zie hfdst. 1 passim) of i-Umlaut (Kl. hfdst. 34): *bijten* – subst. *beet*, *stad* – *stedelijk*. Niet altijd zal men, door divergerende betekenisontwikkeling, het verband nog voelen (isolering): vgl. *wand* met Ablaut bij subst. *winden*, *belemmeren* met i-Umlaut bij *lam*. In noord- en zuidoostelijke dialecten is de synchrone i-Umlaut nog een levend procédé: vgl. roermonds *engstig* bij *angst*, *greutte* bij *groot*, *geveerlik* bij *gevaar* ‘gevaar’. Er is ook de mogelijkheid van vocaalverkorting: vgl. *gift* (ook met een soort Umlaut) bij *geven*.

7.2.8. VREEMDE HERKOMST

(1. ontlening, 2. romaans lexicon, 3. neoklassiek lexicon)

7.2.8.1. ONTLENING

Zoals in andere taalsectoren is ook in de woordvorming ontlening een belangrijke bron van vernieuwing. Affixen worden echter nooit separaat maar altijd als woorddeel ontleend; in de ontvangende taal kan dan vervolgens zo’n affix productief worden en zelfs achter inheemse stammen terechtkomen. Een voorbeeld is het uit het Frans afkomstige -age (in bijv. *drainage*) waarmee in het Nederlands ook *blamage* is gevormd (dat in het Frans op deze manier niet voorkomt) en dat blijkens *lekkage* ook achter een inheemse stam is komen te staan. De vernederlandsing van dit suffix blijkt ook, weliswaar substandaard, uit de klankaanpassing tot -azie (*lekkazie*). Een uitheems procédé kan dus productief worden maar daarvoor is het nodig dat het nog vormelijk en semantisch doorzichtig is. Het kan dan een inheems procédé dat ondoorzichtig geworden is, vervangen. Dit wordt wel aangenomen voor de persoonsnamen op -er/-aar (type *werker*, *leraar*; uit lat. -ārius) die in de plaats gekomen zijn van de oude op -e (type *bode*, oorspronkelijk bij *bieden*). Behalve noodzaak kan ook prestige in het spel zijn: vreemd gevormde woorden klinken deftiger en worden dan ook graag, om te beginnen door de hogere klasse, overgenomen: vergelijk de inheemse vormen op -heid (*heelheid*) met de van oorsprong

vreemde op -iteit (*perversiteit*). Ook vreemde samenstellingsprocédé's kunnen met leenwoorden of met leenvertalingen meekomen. Hieraan wordt wel gedacht bij het type *hoogspanning* (onverbogen adjectief plus substantief) dat dan onder duitse invloed zou staan. Dit type kwam echter al in het Middelnederlands voor: vgl. *blaubloeme*; wél kan het Duits het gebruik van dit procédé bevorderd hebben. Vergelijk nog hoogbouw (waarvoor het duitse *Hochbau* model kan hebben gestaan) naast komt *laagbouw* (waarvoor het Duits echter *Flachbau* heeft). Ook bij andere samenstellingen wordt wel aan duitse invloed gedacht, bijv. bij *inbeslagname* op basis van een woordgroep *in beslag nemen*. Op mogelijke vreemde invloeden zal vaak gewezen worden; die zijn echter niet altijd helemaal zeker. Uiteraard kunnen ook woorden worden ontleend waarvan het type vorming al in het Nederlands voorkomt. Zo is het heel goed mogelijk dat *roodhuid* een vertaling is van eng. *redskin*; het type (*kaalkop*) bestond echter al en het woord zou (wat misschien om buitentalige redenen niet erg waarschijnlijk is) dus ook in het Nederlands gevormd kunnen zijn. Van geval tot geval moet bekeken worden wat het waarschijnlijk is.

7.2.8.2. ROMAANS LEXICON

Het is zinvol om voor het Nederlands naast een van oorsprong inheems een uitheems en wel een *romaans lexicon* aan te nemen. Daarin bevinden zich de, als zodanig nog te herkennen, franse leenwoorden met hun affixen die in het algemeen tot die woorden beperkt blijven. Met zijdelingse latijnse invloed moet hierbij zoals hieronder zal blijken, rekening worden gehouden. De vraag is of we de hierboven genoemde vormen op -age tot dit lexicon mogen rekenen gezien het feit dat dit suffix achter nederlandse stammen terecht is gekomen en gezien ook de variant -azie. Een beter voorbeeld vormen de woorden op -iteit: type *banaliteit*, afgezien van vrij incidentele vormingen als *stommititeit*, *laffiteit*. Overigens moeten we bij “Frans” niet altijd denken aan het Standaardfrans dat op het dialect van Ile de France (rond Parijs) teruggaat; de bron kan in veel gevallen het Picardisch zijn, het franse dialect dat ten zuiden aan het Vlaams, ten dele ook het Brabants grenst. Dat geldt voor -iteit (< lat. -itas, gen. -itatis) dat in het Standaardfrans -ité is; bij -age zouden we aan het ons bekende Frans kunnen denken. Een voorbeeld van een vreemd prefix is in- (uit het Laijn c.q. het Frans): *in-adequaat*. Het romaanse lexicon kan zich “verraden” door een van het autochtone Nederlands “afwijkende” klankverdeling of accentuatie: zo “wijkt” *adequaat* “af” doordat er een opeenvolging van drie volle vocalen is en het accent achterop ligt.

De analyse kan ons weleens voor problemen stellen. Zo lukt het bijvoorbeeld niet goed om *productie* van een stam *produceer-* af te leiden: waar blijft -eer? Bovendien zouden we de s van -duus- in de k van -duk- moeten veranderen en ook met de vocaal zou er iets moeten gebeuren. Er is dus eerder sprake van “stam”variatie: (*pro*)*duc-tie* met -ük- tegenover (*pro*)*duc-eer-* met -uus-; in ieder geval is er verband en er is ook (een zekere) regelmaat te constateren: vgl. *induceren* – *inductie*, *abduceren* – *abductie* enz. Suffixsubstitutie kan worden aangenomen bij *hospitalis-* *er(en)* – *hospitalis-atie*, *marginalis-* *er(en)* – *marginalis-atie* enz. (met *hospitalis-* resp. *marginalis-* als “stam”): -eren is vervangen door -atie maar een omgekeerde vervanging is in principe ook mogelijk. Als we echter ook *hospitaal* en *marginaal* in de vergelijking betrekken, ligt het meer voor de hand om -iseren en -isatie als suffixen aan te nemen. Hierboven is “stam” tussen aanhalingstekens geplaatst omdat de klankencombinaties in kwestie niet zelfstandig

voorkomen zoals wél bij de stam van *maken*, nl. *maak*; om die reden zouden we misschien ook van een *wortel* kunnen spreken.

Belangrijk zijn de aanpassingsmodellen die zich ontwikkeld hebben: franse werkwoorden op -er krijgen in het Nederlands in de infinitief steeds -eren = eer + uitgang (*marcheren*) en franse substantieven op -ation steeds -atie (*communicatie*). Soms moeten we latinisering aannemen. Een voorbeeld daarvan is (het boven besproken) *produceren* dat met latinisering terug gaat op fra. *produire*; vgl. lat. *prōdūcere* met in de “hollandse” uitspraak [y.] voor <u> en [s] voor <c>. Het omgekeerde komt ook voor: vergelijk lat. *cremāre* dat *cremeren* wordt met francisering door middel van -eren (het Frans zelf heeft overigens *incinérer*).

Voor een verklaring van de “onregelmatigheden” bij de leenwoorden moeten we naar de donortalen toe: zo gaat het verschil tussen *product* met [k] en *produceren* met [s] terug op het latere Latijn (of de latere uitspraak ervan) waarin de [k] bewaard kon blijven maar ook een [s] kon worden.

Hieronder zullen we ter afsluiting van bepaalde delen op het romaanse lexicon terugkomen, zij het vaak op een ietwat opsommende manier.

7.2.8.3. NEOKLASSIEK LEXICON

Behalve een inheems (germaans) en een romaans lexicon is het zinvol om een neoklassiek lexicon te onderscheiden: de *pseudo-latijnse* of *pseudo-griekse* vormingen die vooral in de wetenschap gebruikt worden. Het ontstaan ervan houdt duidelijk verband met de enorme ontwikkeling van de wetenschappen sinds de 19^e eeuw; omdat die ontwikkeling in een internationale context plaatsvindt, is het betreffende lexicon niet specifiek met het Nederlands verbonden. Het is dus de vraag in hoeverre het begrip *ontlening* van toepassing is, in die zin dat de ene taalgemeenschap taalelementen van de andere overneemt. Een brontaal is er dus wél, van oudsher Latijn of Grieks. Dit betreft hier doorgaans de ontlening van woorddelen, niet dus van complete woorden. Vanwege het wetenschappelijk karakter zou men ook beter van *termvorming* kunnen spreken.

Vergelijk bijvoorbeeld de geneeskunde (de “medicijnen”) waarin termen worden gebruikt als *sedativum* ‘kalmerend middel’, een afleiding bij *sederen* (lat. *sēdātio* ‘kalmering’), *bronchitis*, een afleiding met het griekse suffix -itis bij *bronchieën* (gr. *bronchia* ‘luchtpijpen’), *appendicitis*, een afleiding met -itis van *appendix* ‘wormvormig aanhangsel van de blindedarm’ (lat. *appendix* ‘aanhangsel’); het laatste voorbeeld is een hybride vorming met een latijns en een grieks element. Deze voorbeelden kunnen dus als afleidingen worden begrepen; er is echter vaak sprake van een soort samenstellingen: vgl. bijv. *neuroloog* ‘zenuwarts’ uit *neuro-* (gr. *neuron* ‘spier, zenuw’) en -*loog* (gr. *logos* ‘rede, denken’). Het zijn echter een soort samenstellingen: de beide leden hebben weliswaar duidelijk een eigen betekenisbijdrage in het geheel maar komen niet zelfstandig voor, althans niet in het Nederlands (vgl. de gegeven griekse woorden). De leden in kwestie lijken daardoor op affixen (pre- en suffixen); ze kunnen zich ook in een kleiner of groter aantal woorden herhalen: vgl. *neuro-* in combinatie met een zelfstandig woord in *neurochirurgie*, *neurofysiologie*, *neurotransmitter* (eng. *transmitter*), *neurocranium* ‘hersenschedel’ (gr. *kranion* ‘schedel’). In *neurogeen* ‘veroorzaakt door een zenuw’ (vgl. bijv. gr. *gen-esis* ‘wording’), *neuropathie* ‘zenuwziekte’ (gr. *pathē* ‘lijden’) is *neuro-* gecombineerd met een element dat als een soort suffix aandoet: vgl. *allergeen*, *homeopathie* enz.. Suffix-achtig is ook -*oloog*:

endocrinoloog (gr. *endon* ‘binnen’, *krinein* ‘(af)scheiden’), *haematoloog* (gr. *haima* ‘bloed’), *uroloog* (gr. *ouron* ‘urine’); *neuroloog* is weer een combinatie van twee affixachtige elementen. . Om echte affixen gaat het in de laatste gevallen niet: zoals reeds opgemerkt hebben de betreffende elementen nog een duidelijke betekenis; bovendien kunnen ze zoals gebleken is met elkaar gecombineerd worden. Er is trouwens ook niet altijd sprake van herhaling: zo komt *arcto-* (van gr. *arktos* ‘beer’) alleen in *arctofiel* ‘liefhebber van teddyberen’ voor, maar uitbreiding is wel mogelijk. Zo kunnen we ons *arctomaan* ‘iemand die bezeten is van beren’ of *arctopark* ‘berenpark’ goed voorstellen. Omdat ze noch echte delen van samenstellingen zijn noch echte affixen spreken we liever van *confixen* of ook wel van *wortels*. We zouden kunnen zeggen dat de confixen *neuro-* en *-loog* gebruikt worden *alsof* het zelfstandige woorden zijn; een zekere opzettelijkheid is daarbij in het spel. Die komt sterk naar voren wanneer er van een schertsend effect sprake is: *deskundoloog*, *kretologie*, ook met *-itis* *aanstelleritis*, *hollanditis*. Dit effect treedt op bij combinatie met een nederlands woord maar combinatie met een engels woord is ook mogelijk: vgl. met *-itis* *selfitis*, waarnaast ook *smartphonitis* goed mogelijk lijkt. Zoals uit de gegeven voorbeelden blijkt, kunnen de neoklassieke elementen op substantieven in het Latijn of (vooral) het Grieks teruggaan. Een adjectief, nl. gr. *tēle* ‘ver’, ligt ten grondslag aan *tele-* (*telecommunicatie*), een werkwoord, nl. gr. *phileō* ‘ik heb lief’, aan *-fiel* of *-filie* (*homofiel*, *homofilie*). Ook preposities kunnen als bron fungeren: (lat.) *extra-*, *ultra-*, (gr.) *hyper*, *pseudo-*, *anti-*; deze elementen gaan duidelijker in de richting van prefixoïden. Hoe een confix precies op een grieks of latijns element teruggaat, dient in een etymologisch woordenboek beschreven te worden; de tussen haakjes gegeven griekse of latijnse woorden dienen slechts ter aanduiding. Het accent ligt in de neoklassieke vormingen meestal achterop wat op het vreemde karakter wijst; deze accentuatie lijkt echter niet (altijd) te gelden wanneer het tweede lid een woord is dat ook zelfstandig voorkomt: *arctopark*, *monocultuur*; *neurochirurgie* (of *neurochirurgie?*). Ook andere talen dan het Latijn en het Grieks hebben aan de wetenschappelijke taal bijgedragen: Frans, Duits, Engels (vgl. in de taalkunde: *calque*, *Umlaut*, *back formation*), maar wat de woordvorming betreft (voor zover we zien) niet aan een lexicon met eigen wetmatigheden. Recent wordt nogal wat aan het Engels ontleend: vgl. (*neuro*)*transmitter*, maar omdat veel Engels een romaanse (latijnse) oorsprong heeft, kunnen we dan toch indirect bij het Latijn terechtkomen (vgl. lat. *trānsmittere* ‘overbrengen’). (Het neoklassieke lexicon zal hieronder niet systematisch meer aan de orde komen.)

7.2.9. SEMANTISCHE ASPECTEN

Zoals al gebleken kan zijn, kan de betekenis van een bepaalde samenstelling of afleiding sterk fluctueren of veranderen. Zo kunnen met *-er* behalve nomina agentis ook instrument-benamingen gevormd worden; er is dan sprake van **metaforie** (op basis van gelijkenis): het instrument lijkt op een persoon die iets doet. Zo lijkt een *stamper* (instrument: ‘waarmee gestampt wordt’) op een persoon die stampt, en zo kan een persoon met een bepaalde eigenschap worden vergeleken met een *dwarsligger* in een spoorbaan (eigenschap: ‘wat/wie dwars ligt’). Hieruit blijkt dat de betekenis bij deze instrument-namen sterk is uitgewaaierd: vgl. nog *loper* (passief: ‘waarover gelopen wordt’) en *inlegger* (id.: ‘wat ingelegd wordt’); als instrumenten (categoriaal, abstract) kunnen ze nog metaforisch begrepen worden maar er is in concreto geen gelijkenis met iemand die loopt of iemand die iets inlegt. Behalve van metaforie is er sprake van **metonymie** (op basis

van relaties in de werkelijkheid), resp. ‘object voor lopende mensen = waar mensen overheen kunnen lopen’ en ‘resultaat van een activiteit’. Vergelijk in dit verband ook gron. *schillers* in *minne schillers*, gezegd van aardappelen die (passief) moeilijk geschild kunnen worden. De verhouding is hier: ‘degenen die de activiteit verrichten’ > ‘de objecten waarop de activiteit gericht is’. Ook wanneer er personen in het spel zijn, kan er verschil zijn: zo heeft de *houder* van een paspoort de situatie nog wel onder controle; van een *laatbloeier* kan dat moeilijk gezegd worden: het bloeien gaat vanzelf en wordt eerder aan de betreffende persoon voltrokken. Het heeft iets metaforisch: het bloeien lijkt op een activiteit. De *dwarsligger* is hierboven al genoemd. *Zuidwester*, gezegd van een wind (het kan ook een hoofddeksel aanduiden), kan iets persoonlijks krijgen: *een stevige zuidwester dreef ons naar de kust*. In eerste instantie is hier sprake van metonymie: de wind wordt genoemd naar de richting van waaruit hij waait. Ook de substantieven op -ing laten semantische uitwaaiering zien (er is sprake van metonymie): *vertaling* (activiteit maar ook resultaat), *berging* (plaats waar “geborgen” wordt), *leiding* (activiteit maar ook degenen die leiden) enz. Uit de gegeven voorbeelden zal duidelijk geworden zijn dat er zich ook per individueel woorden verschillen kunnen voordoen; er is dan sprake van **betekenisspecialisatie**. Zo is een looper niet iets waar we in het algemeen overheen lopen: het ding in kwestie heeft ook een bepaalde vorm, is misschien ook van een bepaalde stof gemaakt, en wordt ook voor een speciale gelegenheid gebruikt, bijvoorbeeld wanneer hooggeplaatste personen worden ontvangen.

De term *uitwaaiering* suggereert een diachroon proces. In wezen zijn synchroon gezien metaforie en metonymie van het begin af aan als mogelijkheden aanwezig. Niet alle toepassingen komen echter op dezelfde tijd te voorschijn en sommige toepassingen kunnen na verloop van tijd naar de achtergrond raken. Wat dat betreft is er dus sprake van een diachroon, over een langere tijd gezien van een historisch aspect. De gerealiseerde of mogelijke semantische relaties kunnen we zien als een afspiegeling van de relaties in de werkelijkheid zoals die (in een bepaalde taal) door de taalgebruikers worden geïnterpreteerd. Over het algemeen gaan de veranderingen in een bepaalde richting, bijv. van een duidelijke naar een minder duidelijke betekenis (*verbleking* of **grammaticalisatie**), maar het omgekeerde is niet uitgesloten. Zo gaat het suffix -schap, met nogal vage (abstracte) betekenis, via deel van een samenstelling terug op een woord (vgl. got. *ga-skafts*) met de concrete betekenis ‘schepping’. In een zin als *de regering heeft diverse schappen* (een soort maatschappelijke instanties) *ingesteld* heeft het woord weer een concrete betekenis teruggekregen. Ook de betekenissen vormen in realiteit of in potentie een netwerk dat (vergelijk het hierboven opgemerkte) een afspiegeling is van een netwerk in de werkelijkheid. (Voor uitgangen kunnen we eerder aan een ontstaan uit pronomina, algemener functiewoorden denken, al is ontstaan uit een substantief niet uitgesloten. Zie hfdst. 5, 0.2 waarin het begrip *grammatisatie* al aan de orde is geweest.)

In het vervolg zullen we aan het betekenis-aspect zeker aandacht besteden maar niet altijd zullen alle nuances en veranderingen genoemd kunnen worden; voor een belangrijk deel zijn die ook het gevolg van vrij universele (**metachrone**: vaak in talen of taalfasen optredende) betekenisverschuivingen waarvan hierboven al voorbeelden zijn gegeven. Deze verschuivingen zijn niet zozeer aan bepaalde morfologische categorieën als wel aan bepaalde concepten verbonden. Zo doen metaforie, metonomie, betekenispecialisatie, betekenisverbleking zich bij diverse morfologische categorieën voor. Wél mag nog worden opgemerkt dat een categorie soms een heel duidelijke betekenis heeft: zo slaan substantieven op -e altijd op vrouwelijke personen (type *leerlinge*), maar soms een heel diverse: vergelijk de hierboven genoemde vormingen op -er.

Ter onderscheiding zullen de volgende termen gebruikt worden: *agens* voor een duidelijk handelende persoon; *werker*; *pseudo-agens* (met een engelse term *force*) voor een kracht die goed met een persoon kan worden vergeleken: *zuidwester* (of voor een instrument: *stamper*); *niet-agens* in het geval van een proces dat zich eerder aan de betreffende persoon voltrekt: *laatbloeier* (ook wel aangeduid als *ergatief object*). De verschillen zijn echter niet altijd even duidelijk. De onderscheiding van dergelijke thematische rollen is uiteraard alleen passend wanneer er een werkwoordelijke betekenis in het geding is: ‘iemand die werkt’, ‘wind die uit het zuidwesten waait’, ‘iets waarmee kun je stampen’, ‘iets dat laat bloeit’.

Met de semantische factoren zijn de stilistische verwant: bepaalde vormen komen bijvoorbeeld juist in het formele of informele register voor. In par. 2.3 is al het verschil tussen *snertweer* en *klotweer* als voorbeeld gegeven. Een sociologisch verschil manifesteert zich bij het neoklassieke lexicon (par. 2.8.3): het zal meer bekendheid genieten bij de “hogere” dan bij de “lagere” klasse. Psychologische factoren werken door de in de gevoelswaarden (connotaties) van bepaalde vormen: zo geeft een ge-vorming als *gehoest* niet alleen aan dat er gehoest wordt maar ook dat dit gehoest irritatie verwekt.

7.2.10. FONOLOGISCHE ASPECTEN

Fonologische variatie is al in par. 2.7 aan de orde geweest; een volledige opsomming daarvan zou te ver voeren. Regionale variatie doet zich bijv. in de vocaalwisseling bij -ing: [I] of [ə], of de vocaal/consonant-afwisseling bij -schap/-skap/-skop. Hier noemen we echter nog de regel die inhoudt dat een slot-sjwa altijd wegvalt wanneer het (volgende) suffix met een sjwa begint: vgl. *Suriname* – *Surinamer*. Voor dialecten wordt vermeld dat de sjwa, eventueel sjwa plus n, vóór een diminutiefsuffix vervalt: ovla. (Kleit) *hane* – *haantje*; twents *hanen* (*haann*) – *hèèntje*. De sjwa valt ook weg vóór bepaalde vreemde suffixen: vgl. *ambassade* – *ambassadeur*. In een samenstelling als *aardappel* (reeds genoemd in par. 2.7) ontbreekt de sjwa van *aarde* vóór een volgende vocaal maar hij kan ook vóór een volgende consonant wegvallen: *aardbei*; in *aardewerk* is hij blijven staan. Dat laatste is altijd het geval wanneer vreemde herkomst in het spel is: vgl. *paradepaardje*.

We noemen hier verder nog het verschijnsel van ***haplogogie***, ook wel ***afknotting*** oftewel ***truncatie*** genoemd. In *heidin*, dus niet **heidenin*, is -en weggevallen; vgl. ook, afgeleid van *Leiden*, niet **Leidener* of **Leidense* maar *Leidse* (maar *Leidenaar*). Het vermijden van twee syllaben met swja’s achter elkaar kan hierbij een rol spelen, in positieve termen: de voorkeur voor de trochee (zie Kl. 16.4). Vergelijk ook *scharrelaar* en niet **scharreler*, *baggeraar* en niet **bargerer*; in het laatste geval zouden we ook twee keer een r gekregen hebben. (Let wel: *scharrelaar*, *baggeraar* zijn afgeleid van de werkwoordsstam resp. *scharrel*, *bagger*; de -en van *scharrelen*, *baggeren* is de infinitiefuitgang.) We hebben hier echter niet met een wet maar met een tendens te maken: vgl. *Gulpener* (*bier*) naast *Gulperberg* bij *Gulpen*. *Dokkumer* of *Dokkumse*, met een m op het eind van de basis, lijken niet bezwaarlijk te zijn. Het vermijden van twee syllaben met sjwa’s achter elkaar is echter vrij algemeen: zo is bijv. ook *stotter-erig* niet mogelijk.

Een -es-element vervalt in *Aristitoteliaan* bij *Aristoteles*.

7.2.11. PROSODISCHE ASPECTEN

Opmerking vooraf. We gebruiken ook in dit hoofdstuk de term *accent* ‘klemtoon’. *Accent* in deze zin mag natuurlijk niet verward worden met het “accent” waarmee iemand spreekt en waaraan men kan horen waar zij of hij vandaan komt. *Accent* in die zin plaatsen we tussen aanhalingstekens: “accent”.

Bij samenstellingen ligt het accent in de regel voorop: *huis*deur; *stad*huis is een uitzondering. Bij samengestelde adjectieven kan het wisselen: *het kind was muis*stil (predikatief) tegenover *een muis*stil kind (attributief), maar vergelijk daarnaast *zee*ziek en *leer*gierig met steeds het accent resp. op de eerste en de tweede syllabe. Bij ingewikkelder voorbeelden moeten we met accentverspringingen rekening houden: *grooth*andelsgebouw in plaats van *groot*andelsgebouw; het laatste wordt als “correct” beschouwd want het is het gebouw voor de *groot*handel. Zo’n “onverwachte” accentverspringing horen we ook in (surinaams-nederlands) *strand*weerverwachting; vergelijk ook het zuidelijke *onder*wijscommissie. Een verspringing vinden we eveneens in het adjectief geworden *uit*munten; als participium preteritum van *uit*munten heeft het nog steeds het accent voorop: *uit*munten. In het adjectief manifesteert zich duidelijk de voorkeur voor de trochee. De andere verspringingen die genoemd zijn, laten in ieder geval een voorkeur voor een meer evenwichtige accentverdeling zien.

De plaats van het accent kan een aanduiding zijn van de structuur van het woord. Zo heeft *vak*bekwaamheid het accent (doorgaans) op de derde syllabe; dit leert ons dat we hier met een -heid-afleiding van *vak*bekwaam te maken hebben: ‘het vakbekwaam zijn’. In *god*sdienstvrijheid ligt het accent voorop wat op een samenstelling wijst: ‘vrijheid wat betreft godsdienst’; zouden we de derde syllabe accentueren, dan kregen we een afleiding van *god*sdienstvrij ‘vrij van godsdienst’ (bijv. van het vak godsdienst op school). Bij *sfeer*volheid is de analyse niet onmiddellijk duidelijk: is het een afleiding van *sfeer*vol of een samenstelling van *sfeer* en *vol*heid? Het eerste is het waarschijnlijkst.

Suffixen kunnen geen accent hebben: vgl. *heilig*dom, of wél accent: *boer*in, zo ook prefixen: *be*ziel, *on*kruid. Het accent op het suffix wijst vaak op vreemde herkomst, bijv. bij -es in *onder*wijzeres met franse achtergrond. In het algemeen verraden de suffixen met een franse c.q. romaanse afkomst zich door het accent: vgl. nog *astron*omie, *brader*ie, *kanselar*ij, *eter*ij, *lekk*age, *klap*pei, ook *die*vegge (waarin de laatste syllabe (met sjwa) uiteraard zwak accent heeft). Maar vergelijk ook *don*or en *don*ator met de latijnse accentuatie: op de op één na laatste syllabe tenzij deze kort is, dan op de twee na laatste. Vergelijk ook *dement*ie (lat. *dementia*); *dement*ie heeft het franse accent gekregen. *Boer*in, met germaans suffix maar met het accent op het suffix, is een opvallende uitzondering; volgens het voor het Nederlands kenmerkende trocheeïsch principe (sterk accent – zwak accent) zouden we *boer*in verwachten. Inburgering kan tot aanpassing van het accent leiden: zo draagt -aar (vgl. *ler*aar), uit lat. -ārius, niet meer het accent.

Soms kan het accent op een onverwachte plaats liggen. Zo verwachten we het in *mis*dadig, net als bij *mis*daad, op de eerste syllabe; het ligt echter zoals aangegeven op de tweede: -ig trekt zoals de meeste adjectivische suffixen het accent aan. De voorkeur voor de trochee: -*dad*ig, lijkt hier weer in het spel te zijn; vergelijk ook *vrij*gevig bij *vrij*geven en een afleiding met -(e)ijk als *hart*stochtelijk bij *hart*stocht. In de volgende gevallen komt er nog bij dat we twee volle syllaben zonder accent achter elkaar zouden krijgen: daarom *aanspreek*baar bij *aanspreken*; *arbeid*zaam bij *arbeid*; *godde*loosheid en onder invloed daarvan ook *godde*loos. In *afstamm*eling van

afstammen blijft het accent echter op de eerste syllabe liggen. Mogelijk komt dit doordat de [I] zich weleens als een sjwa kan gedragen (vgl. Kl. 35.5); *-stam(me)ling* wordt dan niet als zo'n zware groep ervaren als bijv. *-spreekbaar* bij *aanspreken*. Toch komt bij *wellust wellusteling* voor, vergelijkbaar met *wellustig*; het voorbeeld van bijv. *komiekig* – *komiekeling* kan hierbij in het spel zijn geweest. De volgende proportionele analogie is dan van toepassing: *komiekig:komiekeling* = *wellustig:x*; *x* = *wellusteling*. Ook in *bondgenootschap* met *-schap* blijft het accent voorop liggen omdat er al van een evenwichtige accentverdeling sprake is, met een bijaccent op *-noot-*. Toch lijkt wel *bondgenootschap* mogelijk, zij het niet standaardtalig; niet bezwaarlijk binnen de standaardtaal lijkt *bondgenootschappelijk*.

Suffixen hebben in het algemeen geen invloed op de syllabisering: vgl. *wer/ker*, maar er zijn belangrijke uitzonderingen: bijv. *draad/achtig* (*draad'achtig*) en niet *draa/dachtig*. Zo'n suffix gedraagt zich als een deel van een samenstelling: vgl. *draad/omroep* (*draad'omroep*). In *draa/dachtig* zou er sprake zijn van een nauwe aansluiting, in *draad/achtig* hoort men zoals hierboven met een apostrof aangegeven, een lichte pauze (*close* tegenover *open juncture*). Een samenstelling die zich uitzonderlijk gedraagt, is *tan/darts* dat men blijkbaar als een eenheid is gaan ervaren. Vergelijk ook *aar/dappel* waarbij men ook het verband met *aarde* niet meer gevoeld kan hebben. Ongewoon klinken *tant/arts* (*tant'arts*) en *aart/appel* (*aart'appel*), ook met Auslautverscherping. Prefixen hebben altijd een syllabegrens achter zich: vandaar het verschil tussen *ver/rassen* en *ver/assen*. Het kan zijn dat een (mogelijk regionale, vooral zuidelijke) voorkeur voor een *close juncture* een uitspraak bevordert als *ve/rijdelen* in plaats van *ver'ijdelen* (*ver'ijdelen*).

7.2.12. TYPOLOGISCHE ASPECTEN

Afleiding en samenstelling komen in veel talen voor; wél wisselt de mate waarin van deze woordvormingsprocédé's gebruik gemaakt wordt. We maken dit aan een paar voorbeelden duidelijk die we behalve aan het germaanse Nederlands (plus het Duits) ontleen aan het eveneens germaanse Engels, het romaanse Frans en het slavische Pools. Voor het Engels moeten we ermee rekening houden dat samenstellingen niet altijd aan elkaar geschreven worden. Ndl. *stationsplein* (du. *Bahnhofplatz*) komt overeen met eng. *station square* maar niet met fra. *place de (la) gare* of pools *plac przed dworcem* 'plein vóór het station', beide met een syntactische constructie en met andere volgorde. De vertalingen van *computercentrum* (du. *Komputerzentrum*) laten niet helemaal hetzelfde beeld zien: eng. *computer centre*, fra. *grand ensemble électronique* maar pools *centrum komputerowe* (met een adjectiefgroep). Vergelijk ook *geldmiddelen* (*Geldmittel*) met engl. *pecuniary resources*, fra. *moyens pécuniaires* en pools *środki finansowe*; het Engels gaat nu in het gebruik van een adjectief met het Frans mee welk gebruik we ook weer in het Pools aantreffen. *Mariaverering* (*Marienverehrung*) wordt in het Engels met een syntactische constructie weergegeven: *worship of the blessed Virgin*, zoals in het Frans: *culte de la Sainte Vierge*; het Pools gebruikt een adjectief in *kult maryjny*. *Blauwogig* (*blauäugig*) is een duidelijke samenstellende afleiding, zo ook in het Engels: *blue-eyed*, maar niet in het Frans: *aux yeux bleus* (een syntactische constructie); het Pools schaart zich nu (onder invloed van het Duits?) aan de kant van de andere talen: *niebieskooki* met *niebiesko* 'blauw' (adverbium!) plus *ok(o)* 'oog' plus masc. uitgang *-i*. Een voorbeeld waarin het Nederlands niet met het Duits

opgaat, is *hertogelijke waardigheid*; vgl. du. *Herzogswürde* (fra. *dignité ducale* maar eng. *dukedom* met suffix).

Uit deze paar voorbeelden (maar er zouden er meer gegeven moeten worden) blijkt dat Nederlands en Duits een sterke voorkeur hebben voor de samenstelling. Het was voor de renaissance-grammatici (o.a. Simon Stevin) een reden om het Nederlands daarom te prijzen; het Grieks konden ze om die reden ook meer waarderen dan het Latijn. Wat betreft het laatste hadden ze zeker gelijk: zo heeft het Grieks een groot aantal samenstellingen met *theo-* die in het Latijn met woordgroepen moeten worden omschreven; vergelijk hiervoor gr. *theodmētos* ‘door de goden gebouwd’ met lat. *constructus a diis*. Het Engels dat blijkbaar een sterke invloed van het Frans heeft ondergaan, gaat soms met die taal mee in het gebruik van syntactische constructies of adjectieven; het gebruik van adjectieven is vooral opvallend in het Pools. Het Engels lijkt echter in het geval van “gewone” referenten die al lang bestaan, toch voor een samenstelling te kiezen: vgl. voor ‘kerktoren’ (*Kirchturm*) *church-steeple* (fra. *tour d’église*, pools *wieża kościelna* met achtergeplaatst adjectief). Het kan ook soms méér dan het Nederlands tot samenstelling geneigd zijn: vgl. *a London fog* (let echter op het niet-aanschrijven) met een *londense mist*.

Dat het Nederlands, het Duits en andere germaanse talen relatief veel samenstelling en relatief weinig afleiding hebben, kan verband houden met het sterke germaanse beginaccent waardoor suffixen de neiging hadden door reductie minder duidelijk te worden of helemaal te verdwijnen. Overigens kon dit door ontlending van nieuwe suffixen uit het Latijn en het Grieks worden gecompenseerd. Dit verklaart echter niet dat ook het Grieks (dat veel minder klankreductie laat zien) een taal met veel samenstellingen is. Dat in het Germaans gemakkelijk samenstellingen konden ontstaan, moet voor een deel ook aan de strenger geworden woordvolgorde worden toegeschreven die het ontstaan van vaste woordgroepen in de hand werkte: vgl. het type *hogeschool* uit *hoge school*. Het is echter vooral het Duits dat deze geneigdheid tot samenstellingen vertoont: wanneer bijvoorbeeld in Nederland op een aankondigingsbord voor een passerende trein gewaarschuwd wordt, kan daarop in Duitsland *Zugdurchfahrt* verschijnen. Een nederlandse vertaling als *treindoorrit* of iets dergelijks lijkt niet goed mogelijk; hier blijkt in het Duits een sterkere tendens tot synthese. In het Nederlands zou er zoiets gestaan hebben als “pas op: passerende trein!”. Het Duits heeft ook vaak een samenstelling waar het Nederlands een woordgroep gebruikt: du. *Dunkelkammer*, ndl. *donkere kamer* (in par. 2.1 is *Vollmond* tegenover *volle maan* als voorbeeld gegeven). Op een andere manier komt deze tendens te voorschijn in bijv. *sportlich begabt*, met een adjectivische afleiding, waar het Nederlands zich analytisch gedraagt: *goed in sport, begaafd wat sport betreft*. Dat het Duits wat de woordvorming synthetischer is dan het Nederlands en het Engels, past goed bij een taal die in vergelijking met genoemde talen weinig deflexie vertoont.

In de hieronder volgende paragrafen zullen steeds waar dat pas geeft, enkele opmerkingen over vergelijkbare vormen in het Duits, Engels, Fries en Afrikaans worden gemaakt. Voor een uitvoerige bespreking moet uiteraard naar de grammatica’s van deze talen worden verwezen. Voor de typologie van de diminutieven zie par. 7.

Regionaal. In de dialecten worden minder vaak samenstellingen gebruikt dan in de standaardtaal; de synthetische tendens is dus minder sterk. Zo wordt de ‘dij’ nogal eens *het dik van ’t been* genoemd, syntactisch dus, met een “genitief”-constructie. Het gemak kan hier een rol spelen: een omschrijving is weliswaar omslachtiger maar men maakt gebruik van bekende woorden en hoeft

niet een apart woord te onthouden. Vergelijk ook nog gron. *oet 'n blaauwen* ‘blauwachtig’. Voor de buitenstaander kan dat wel eens moeilijkheden geven: hij/zij zou bij het *dik van 't been* ook aan een zwelling kunnen denken.

Aantekeningen. Algemene aspecten

De grote theoretische kwesties konden hierboven uiteraard niet worden behandeld; in de beschrijvingen hieronder zullen we min of meer eclectisch te werk gaan. Voor de belangrijke vraag: syntagmatische of paradigmatische morfologie, zie bijv. Haspelmath 1994. Een behandeling van morfologische verandering binnen een theoretisch kader is Hüning 2019. Voor de kwestie van de samenstellende afleidingen (in verband met possessieve afleidingen) zie Leys 2000 die opteert voor afleiding op basis van woordgroepen. De status van affixoiden wordt besproken in Booij en Hüning 2014, zie ook Hüning en Booij, beide in een constructioneel kader. Een oudere publicatie over “halfsuffixen” is Van den Toorn 1983. Voor “prefixoiden” als klote-, rot-, tering- zie Van der Wouden 2008: in *dit gigantische kloteweer* heeft de graadbepaling *gigantische* z.i. geen bereik over *kloteweer* in z’n geheel maar alleen over het element *klote*. Opmerkelijk is dan wel dat blijkbaar adverbiaal *gigantische* flexie vertoont. Voor “loskoppeling” bij affixoiden zie Van Goethem 2014, ook Norde en Van Goethem 2015 (waaraan ook voorbeelden zijn ontleend). Voor concurrentie zie bijv. Taeldeman 1990. Het belang van reïnterpretatie komt aan de orde in Van Marle 1984. Voor het belang van semantische nissen zie bijv. Hüning 2004. Van Marle 1987 gaat over overkarakterising. Voor de analogie-benadering zie Van Santen 2007, voor het begrip productiviteit Van Santen 1992. Zie Don 1993 over het verschijnsel van conversie; in Don 2009 wordt in dit verband op synchrone basis voor de aanname van wortels geargumenteed. Voor het criterium ‘opzettelijkheid’ zie bijv. Schultink 1962. Over de oorzaken van productiviteitsverlies handelt, in verband met -lijk en -baar, Hüning & Van Santen 1994; zij noemen vooral de semantische ambiguïteit van de adjectieven op -lijk, in tegenstelling tot Van Marle 1987-88 die de verklaring erin zoekt dat de deverbale object-motiverende -lijk-afleidingen semantisch sterk specifiek waren geworden, namelijk inherente eigenschappen waren gaan aanduiden. Zie ook Hüning 2010 waarin aan de hand van ideeën van Bybee en van Plag & Baayen eveneens op productiviteitsverlies en op het ontstaan van nieuwe procédé’s wordt ingegaan. In par. 6.5.3 van Booij en Van Santen 2017 worden enige opmerkingen gemaakt over de kwantitatieve analyse van productiviteit, met in de literatuur een verwijzing naar Baayen 2009. De dissertatie van Hüning kenmerkt zich door een consequent paradigmatische morfologie en ook prototypische benadering: er is een in het Middelnederlands een typische -erie-afleiding waarnaast minder typische afleidingen voorkomen. Voor gevallen van isolering zie Everaert 1993: *lederwaren*, *echtgenoot* (vgl. echter nog *in de echt verbinden*), maar ook voor gefixeerde gevallen als *stomdronken* (en niet *stomzat* of niet *toeterdronken* naast *toeterzat*). Voor de onderscheiding van standen van zaken als agens, force en dergelijke zie Dik 1980, p. 8 enz. Een duidelijk semantische benadering van de woordvorming vinden we in De Caluwe & Taeldeman 1985. In deze bundel besteedt De Caluwe aandacht aan het destinationeel aspect bij samenstelling (en ook afleiding), daarnaast ook aan perfectiviteit en actuativiteit. Voor *wellusteling* met onverwacht geaccentueerde syllabe zie Van Marle 1986-1987. Voor de analyse van ontleningen (op -eren, -iseren enz. zie Hüning 2018. Voor typologische vergelijking zie o.a. De Caluwe 1990 of Heynderickx 1990. Over het relatief synthetische karakter van het Duits Hüning 2010a. De netwerk-theorie speelt heden ten dage in de filosofie en in veel wetenschappen een belangrijke rol.

7.3. SAMENSTELLING

(1. algemeen, 2. substantivische samenstellingen, 3. adjectivische samenstellingen, 4. possessieve composita, samenstellende afleidingen, 5. werkwoordelijke samenstellingen, 6. andersoortige samenstellingen, 7. reduplicerende samenstellingen, aantekeningen)

7.3.1. SAMENSTELLING. ALGEMEEN

(1. ontstaan, 2. scheidbaarheid en onscheidbaarheid, 3. inkorting en verlenging)

7.3.1.1. SAMENSTELLING. ONTSTAAN

Een belangrijke bron van de samenstellingstypes ligt in syntactische verbindingen. Daarnaast moeten we met de mogelijkheid rekening houden dat types ontstonden doordat woorden in de zin zonder syntactisch verband naast elkaar gezet werden (*juxtapositie*). Zo worden voor het oude Germaans (en het Proto-indo-europees) *stamcomposita* aangenomen, met als eerste lid de woordstam en als tweede lid uiteraard eveneens de woordstam maar met daarachter de nodige uitgangen om het nieuwe woord in de zin te kunnen gebruiken. Vergelijk nog got. *mati*-balgs ‘spijs-zak = ransel’ met daarin *mati*, de stam van de “i-stam” *mats*. Vaak is er dan sprake van een ander flexietype dan bij het enkele woord dat het tweede lid vormde: vgl. got. *nahts* ‘nacht’ consonantstam met *anda-nahti* ‘avond’ “ja-stam”. *Matibalgs* en *balgs* zijn echter beide “i-stam”. (*Andanahti* doet aan een samenstellende afleiding denken (par. 2.1): *nahti* komt zelfstandig niet voor evenmin trouwens als *anda*, wél *and*.). Dat verschil in flexietype niet alleen germaans is, blijkt uit lat. *bi-ennium* neutrum jo-stam ‘twee jaren’ tegenover *annus* ‘jaar’ masc. o-stam. Voor een deel gaan de nederlandse samenstellingen op dergelijke *stamcomposita* terug: in *voetbank* gaat *voet* op een consonantstam terug; in het Gotisch is het blijkens *fotus* (vgl. *fotu-baúrd*) een u-stam geworden waarvan we, met wegval van de vocaal na lange wortel, eventueel ook kunnen uitgaan. Het latere *voete(n)bank* moet op analogie berusten naar andere samenstellingen met -e(n)-.

We richten ons nu verder op het ontstaan uit syntactische verbindingen; de syntaxis fungeert hier dus als bron voor de morfologie. In het Nederlands bestaat het type *hogeschool*, *wittebrood*, dus adjectief plus substantief. Dit type kan men zich ontstaan denken uit verbindingen van *hoge* en *school*, *witte* en *brood*: (*hij ging naar een/de*) *hoge school*, (*hij kocht het*) *witte brood*. De beide woorden in kwestie worden op den duur als een eenheid ervaren wat op verschillende manieren kan blijken. De betekenis wordt gespecialiseerd: een *wittebrood* is een speciaal soort brood, een *hogeschool* is ‘hoog’ in metaforische zin (hoog niveau). We zouden eventueel om een “wat donkerder wittebrood” kunnen vragen of sommige hogescholen minder “hoog” kunnen inschatten dan andere. Verder kan het accent verspringen, duidelijk in *wittebrood*, minder duidelijk in *hogeschool* waarin *hoge*, vergeleken met *hoge* in een woordgroep, wel aan accent verliest. Ook kan er isolering (par. 2.6) optreden: vergelijk *argwaan* lett. ‘erg denken’ met nog de oude klankvorm *arg-* of vergelijk *wie-rook* ‘heilige rook’ met *wie-* uit *wīha- (adj.) dat verder in onbruik is geraakt (maar nog wel voortleeft in *wijden* uit mnl. *wiēn*). Bij diminuering (morfologisch) krijgen we *een hogeschooltje* en *een wittebroodje* en niet *een hoog schooltje* en *een wit broodje*. Syntactisch blijkt de ontstane eenheid doordat de beide delen niet meer gescheiden kunnen worden (*een hoge maar mooi gelegen school, *het witte maar wel lekkere brood) en doordat er geen verbinding met een adverbium mogelijk is (*een heel hogeschool, *het wel erg wittebrood). Een (meer) letterlijke interpretatie is in dan wel mogelijk. Bij *wittebrood* en *hogeschool* komt het syntagma dat als bron gediend heeft, namelijk de combinatie van een verbogen adjectief met een substantief, nog voor; dat is bijvoorbeeld niet het geval bij

koningskroon dat teruggaat op een middelnederlandse genitiefverbinding, nl. *die coninxs krone*, een verbinding die het moderne Nederlands niet meer kent.

De beide woorden kunnen wat klankvorm betreft zo samensmelten dat ze niet meer te herkennen zijn: vgl. *boomgaard* > *bongerd*. In het laatste geval spreken we van een *verholen samenstelling* (par. 2.6); een extreem voorbeeld daarvan is *mes* uit **mati-saxsa* ‘voedsel-stenen mes = stenen mes om voedsel te snijden’. In deze gevallen is er uit een compositum een nieuw simplex (enkelvoudig woord) ontstaan. Een dergelijke samensmelting wordt bevorderd wanneer de taalgebruiker de beide delen, vormelijk en semantisch, niet goed meer herkent.

Zoals al wel duidelijk geworden is, is er een vloeiende overgang tussen een woordgroep zonder meer, een vaste woordgroep en een samenstelling. *Hogeschool* en *wittebrood* beschouwen we dus niet meer als (vaste) woordgroepen (waar ze dus wel uit ontstaan gedacht kunnen worden); bij *wittebrood* is dat echter duidelijker dan bij *hogeschool*. Hoe zit het echter met *kleine teen*? In dit geval waarin we met een vaste woordgroep te maken hebben, wordt ook wel gesproken van een *woordgroep met woordbetekenis*; dat *kleine teen* minder snel aan elkaar geschreven wordt dan *hogeschool* of *wittebrood* (internet), kan erop wijzen dat de taalgebruiker nog niet helemaal een eenheid ervaart (of zich conformeert aan een spellingregel).

Voorbeelden buiten de sfeer van het substantief zijn *elkaar* uit *elk...ander* (reciproque pronomen, zie hfdst. 5, 4), *tegenover* uit *tegen...(de kerk) over* (prepositie), *ofschoon* (conjunctie) waarin (versterkend) *schoon* ‘helemaal’ oorspronkelijk gescheiden van *of* kon voorkomen. Dit *schoon* is semantisch geïsoleerd geraakt (vgl. nog *er schoon genoeg van hebben*); dat geldt ook voor *of* dat met concessieve functie zelfstandig niet meer voorkomt. Een heel incidenteel geval (hoewel ook *de punt-af* zijn voorkomt) is *(ik ben) bek-af*, ontstaan uit een verbinding als *(dat we) de bek af* ‘(buiten adem, uitgeput) (gereden waren)’. (*Pakkie-an* dat hierop lijkt (*dat is niet mijn pakkie-an*), is een volksetymologische vervorming van maleis *bagian* ‘taak’.) In het Afrikaans zijn gebruik en voorkomen sterk toegenomen: *’n skaap keelaf sny*, *pootuit wees* ‘uitgeput zijn’, *nek-om draai* ‘de nek omdraaien’. Voor voorbeelden in de sfeer van werkwoorden zie par. 3.1.2 hieronder.

Regionaal. Een typisch gronings type, ontstaan uit een woordgroep, is *peernbaistn* ‘paarden en koeien’ dat wel terug moet gaan op *peern-en-baisten* (het accent ligt achterop). Er zijn vele voorbeelden te noemen: *aartenbonen* ‘erwten en bonen’, *dittendatten* ‘ditjes en datjes’ enz. Het gaat steeds om staande uitdrukkingen, waarin dus niets veranderd kan worden. Er is uitbreiding mogelijk, bijv. met *röttenmoezen* ‘ratten en muizen’; het type is dus productief. Een singularis als eerste lid heeft *spekkenaaier* ‘spek en eieren’; twee singularia komen bij elkaar in *zoepenbrood* ‘karnemelk en brood = brood geweekt in karnemelk’. Een combinatie van twee werkwoorden is *schaaidendailen* ‘scheiden en delen’ (namelijk bij een boedelscheiding) en van twee adjectieven *gelenblauw* (van een bepaald soort stoffen). In het laatste geval is het verbindende *en* nog te herkennen evenals in *peerdenwoagen* ‘paard en wagen’ en in reeds genoemd *spekkenaaier* en *zoepenbrood*. Noordelijk is ook het type *Marijke-meu* waarin het toegevoegde *-meu*, oorspr. ‘tante’, voor een vriendelijke bijklank zorgt; het is ook bekend van westelijk Noord-Brabant.

7.3.1.2. SAMENSTELLING. SCHEIDBAARHEID, ONSCHEIDBAARHEID

(1. synchrone aspecten, 2. diachrone aspecten, 3. regionale aspecten)

7.3.1.2 (1) *Synchrone aspecten (on)scheidbaarheid*

(Voor een goed begrip van de diachrone aspecten kan een synchrone uiteenzetting vooraf nuttig zijn.)

Een bekend overgangsgeval tussen samenstelling en woordgroep (we zouden van “semi-geleed” kunnen spreken) vertegenwoordigen de *scheidbaar* samengestelde werkwoorden van het type *aannemen* (partikel plus werkwoord): vgl. (*ik wil dit niet*) *aannemen* met (*ik*) *neem* (*dat niet*) *aan*, niet **ik aanneem* (*dat niet*). In het laatste geval (met de kern van de persoonsvorm voorop) kunnen de beide delen ver uit elkaar komen te staan: *ik neem dat omdat hij het niet wil, liever niet aan*. Vergelijk verder de plaats van ge- in het participium: *aangenomen*. Toch wordt er een duidelijk verband tussen de delen ervaren, waarom men ze dan ook graag aan elkaar schrijft wanneer ze naast elkaar komen te staan. Op een zekere eenheid wijst ook dat ze zich soms tot onscheidbare samentstellingen ontwikkelen die een heel duidelijk eenheidskarakter hebben (zie hieronder). Verder is er ook het taatypologisch gegeven dat dergelijke samenstellingen nu juist de equivalenten in andere talen blijken te zijn: vgl. fra. *ac-cepter*, eng. *to ac-cept* (lat. *ac-ceptāre*), pools *przyj-mować*. Hoe dan ook, de scheidbare gevallen vormen een soort samenstelling, echter niet een “echte” omdat de delen dus uit elkaar kunnen raken. Om die reden wordt wel de voorkeur aan de term *samenkoppeling* gegeven. We zouden ook van een *woordgroep* kunnen spreken maar dan missen we het aspect dat er sprake is van een wel heel duidelijke semantische samenhang. Bovendien blijkt dat samenkoppelingen de basis voor afleiding kunnen zijn: zo is bijv. van *teleurstellen* (scheidbaar: vgl. *ik stel teleur*) *teleurstelling* afgeleid; ze kunnen eveneens een deel van samenstellingen vormen: vgl. *wegwerp-camera* met als eerste lid de werkwoordelijke stam *wegwerp-* (*ik werp weg*). Ook ligt zoals aangegeven net als bij “echte” samenstellingen het accent op het linkerlid. We bevinden ons dus hier in een overgangsgebied tussen morfologie en syntaxis.

Wat betreft het eerste lid is er in de loop van de tijd veel mogelijk geworden. In *aannemen* en *samenkomen* hebben we een partikel c.q. adverbium als eerste lid. Een voorbeeld met een samengesteld adverbium *achteruit* is *achteruitlopen*. In deze voorbeelden is het subject steeds een agens maar alleen *aannemen* is transitief; ook een pseudo-agens of niet-agens is mogelijk: vgl. (*de wind*) *woei* (*de bomen*) *om*, (*de bomen*) *liepen uit*. Ook een adjectief is mogelijk blijkens *schoonmaken* (+agens, transitief, met resultatieve betekenis) en een substantief blijkens *pianospelen* (+agens, intransitief). Merk op dat bij *pianospelen* naast *ik kan geen pianospelen* ook *ik kan niet pianospelen* mogelijk is; in een gewone woordgroep is *geen* verplicht: *ik wil geen piano kopen*. Vergelijk voor het verschil met zo’n woordgroep ook *hij is aan het pianospelen* tegenover **hij is aan het pianokopen*. Er zijn overgangsgevallen: naast *je moet afscheid van hem nemen* is misschien ook *je moet van hem afscheid nemen* mogelijk. Soms is er sprake van isolering op die manier dat het eerste deel of het tweede niet (meer) zelfstandig voorkomt: *teleur* in *teleur-stellen*, en voor vele hedendaagse Nederlandstaligen waarschijnlijk ook *klampen* in *vast-klampen*. *Teleur-* is ook daarom interessant omdat dit in oorsprong een combinatie van *te* plus substantief is (datief **luzi-*, verwant met (*ver*)*liezen*). Zoals te verwachten zijn er ook gevallen

van betekenis-specialisatie: in *opvragen* (evenals bijv. in *opzoeken* en *opbellen*) is de betekenis van op ‘naar boven’ niet duidelijk meer aanwezig. Dat geldt zeker voor *opbellen*. Een voorbeeld van een *onscheidbaar* samengesteld werkwoord is *doorlopen*: (*hij zou die school doorlopen*, (*hij*) *doorliep* (*de school*), (*hij heeft de school*) *doorlopen*. Vergelijk dit met *scheidbaar* (*wij moeten*) *doorlopen*, (*ik*) *liep door*, (*ik ben*) *doorgelopen*. Let zoals aangegeven op de plaats van het accent dat ditmaal op de stam ligt. Het partikel *door* heeft in *onscheidbaar doorlopen* iets prefixachtigs gekregen; het vertegenwoordigt vergeleken met *door* in het *scheidbare doorlopen* een hogere graad van grammaticalisatie (voor dit begrip zie par. 2.9, ook hfdst. 5, 0.2). Behalve de kans op grammaticalisatie is ook die op isolering en improductiviteit bij *onscheidbaarheid* groter: vgl. *doorgronden* waarbij een apart *gronden* niet voorkomt (isolering) en waarnaast ook niet (spoedig) *ingronden*, *uitgronden* enz. zullen ontstaan. Ook de kans op betekenis-specialisatie is groter: *gronden* moet hier metaforisch worden begrepen. Naar het voorbeeld van *scheidbaar pianospelen* zijn echter nog heel wat doorzichtige vormingen mogelijk, zo veel als er nieuwe instrumenten bij komen (er is sprake van een semantische nis). Naast *onscheidbaar doorlopen* kan men zich echter nog wel (*de zeeën*) *doorcruisen* voorstellen. Terwijl *door* in *doorlopen* een partikel is, is het eerste lid in *weerspreken* een adverbium, in *volgroeien* (met niet-agens) een prefixoïde. Let erop dat terwijl bij *scheidbaarheid* het prefix *ge-* in het participium preteritum voorkomt en wel tussen partikel en werkwoord: *ik ben doorgelopen*, het bij *onscheidbaarheid* ontbreekt: *ik heb de school doorlopen*. Uit het feit dat het niet *gedoorlopen is, blijkt dat *door* inderdaad op een prefix lijkt; *ge-* kan namelijk niet vóór een ander prefix komen te staan: vgl. bijv. ook *verzocht* en niet *geverzocht. Vanwege het prefix-achtige karakter van het eerste lid wordt wel van pseudo-samenstellingen gesproken: de betreffende vormingen lijken op samenstellingen maar zijn het toch niet echt; we zouden ze ook tot de afleidingen kunnen rekenen (maar zie ook de volgende subparagraaf). Let wel: de mogelijkheden bij *onscheidbaarheid* zijn minder groot dan bij *scheidbaarheid*. Zo kan *af* (en nog vele andere partikels) alleen bij *scheidbaarheid* voorkomen: *afnemen*. Er kan overigens nog een derde geval onderscheiden worden, een constructie met *door* als postpositie: (*ik liep*) *het bos door*, (*ik ben*) *het bos door gelopen*, met ook hier een scheiding, in dit geval tussen werkwoord en postpositie (hoewel aaneenschrijven mogelijk is). In de bijzin (*hij zag*) *dat ik het bos door liep* komen *door* en *liep* naast elkaar te staan. Er lijkt (afgezien van contrastering) verschil in accentuatie te bestaan (maar accenten zijn soms moeilijk te bepalen): vgl. *ik ben het bos door gelopen* met *ik heb het boek aangenomen* en *ik heb de school doorlopen*. In *het bos door* ligt het accent dus op het postpositionele object. Middelnederlands is het type (*ic ginc*) *ter kercken uut*, dus niet alleen met een post- maar ook met een prepositie, anders gezegd: met een circumpositie; een hedendaags voorbeeld is *om de kerk heen*. Afsluitend. De *scheidbaar* samengestelde werkwoorden kunnen dus beter *samenkoppelingen* worden genoemd, de *onscheidbare pseudosamenstellingen* (of een soort afleidingen). We zullen echter de traditionele termen blijven gebruiken.

Het verschil tussen een postpositionele constructie en een samenkoppeling is subtiel; er is hierboven al op mogelijke accentverschillen gewezen. In de voorbeelden hierboven lijkt de band tussen *bos* en *door* sterker dan tussen *door* en *gelopen*, die tussen *boek* en *aan* juist minder sterk dan tussen *aan* en *genomen*. Het laatste wijst dus op een samenkoppeling met een betrekkelijke eenheid van werkwoord en partikel. *Het bos door* lijkt antwoord te kunnen zijn op een vraag als *hoe liep je?*; *het boek* lijkt wat vreemd als antwoord op de vraag *wat nam je?*

7.3.1.2 (2). *Diachrone aspecten (on)scheidbaarheid*
(2a. algemene lijnen, 2b. scheidbaar > onscheidbaar)

7.3.1.2 (2a). *Algemene lijnen*

(In deze subparagraaf proberen we de diachronie van scheidbaarheid en onscheidbaarheid te schetsen. Vooraf moet echter worden opgemerkt dat er inderdaad sprake is van een schets: nader tekst- en literatuuronderzoek is gewenst.)

Het accent ligt dus in het onscheidbare geval op de werkwoordsstam wat een oude toestand is (en voor het Gotisch mag worden aangenomen). Een voorbeeld van zo'n werkwoord is *insandjan*: vgl. *insandja* lett. 'ik in-zend = zend in', met in- als partikel. Een voorbeeld is ook got. *frabugjan* – ndl. *verkopen* met reductie van zwak geaccentueerd prefix fra- (oorspronkelijk partikel) tot ver-. Die reductie wijst erop dat we het accent inderdaad op de stam -bug- mogen aannemen. Voor *insandjan* hebben we deze aanwijzing niet: een (latere) reductie tot *ən-* is niet bekend (fonologisch ook niet erg wenselijk, met anlautende sjwa) maar op grond van de parallelie met *frabugjan* kan ook hier het accent op de stam worden aangenomen. Overigens kan tussen het partikel voorop en de stam nog een ander partikel(tje) komen te staan: *in-uh-sandedun* lett. '(zij) in-en-zonden = en (zij) zonden weg'. Deze tussenplaatsing kan erop wijzen dat de werkwoorden in kwestie ooit in het zinsverband zijn ontstaan. Dit ontstaan kan ná de Accentverschuiving geplaast worden (de samenstellingen in kwestie hebben die niet meer meegemaakt) of toch ervóór in welk geval we moeten aannemen dat ze bij de verschuiving nog niet echt als samenstelling werden ervaren. Een enkele keer konden werkwoord en partikel ook duidelijker gescheiden voorkomen: vgl. *warþ gaggan imma þáirh atisk* (Lucas 6:6) lett. 'geschiedde gaan hem door het zaad = ging/liep hij door het gezaaide', met *gaggan* en *þáirh* van elkaar gescheiden. Het Grieks heeft één vorm: *diaporeuesthai*, en kan dus in deze passus niet van invloed geweest zijn. Vergeleken met de werkwoorden waarvan de werkwoorden in kwestie waren afgeleid, konden ze een andere valentie of een ander aspect hebben: vgl. *standan* 'staan' (intransitief) met *bi-standan* 'omringen' (transitief) en *slepan* 'slapen' (duratief) met *ana-slepan* 'inslapen' (inchoatief).

In het Gotisch kan een partikelwerkwoord gemakkelijk met een zelfstandig optredend partikel (bijv. *ūt*) kon worden gecombineerd: *us-iddja ūt sa siponeis anþar* 'uit-ging uit de andere discipel' (Joh. 18: 16). In feite hebben we hier dan toch een soort scheidbaarheid. In het voorbeeld (een hoofdzin) staat zo'n partikel na het werkwoord, in een bijzin ervóór: *jah miþþanei inn-at-taúhun berusjos þata barn* 'en terwijl binnen-tot-brachten de ouders het kind' (Luc. 2:27).

Verder kan er in het Gotisch sprake zijn van een combinatie van twee prefixen: *du-at-iddjedun imma* "'tot aan gingen zij hem" = zij kwamen op hem toe', met *imma* als datief (Matth. 9:28). Opmerkelijk is hierbij ook dat *du* in het werkwoord a.h.w. geïncorporeerd is maar semantisch bij *imma* hoort. Vergelijk ook *patei habáip afnimada imma* (Marc. 4:25) met *patei habáip afnimada af imma* (Luc. 19:26) 'wat u hebt wordt van u afgenomen'. In het laatste geval is er ook van kopiëring sprake: let op twee keer *af*. Kopiëring wordt bevorderd wanneer de betekenis minder doorzichtig wordt: vgl. bijv. *afnimip þana stáin* (zonder *imma*) 'neemt de steen weg' (Joh. 11:39). Het eindresultaat van het proces is dat het gebruik van een afzonderlijke prepositie verplicht wordt en kopiëring niet meer nodig is.

De onscheidbare werkwoorden lijken (vgl. het Gotisch) oud te zijn; ze komen in feite ook buiten het Germaans voor: vgl. bijv. *con-venīre* 'samenkomen' en gr. *dia-poreuō* 'ik door-trek'. De

scheidbare lijken vooral later voor te komen; we kunnen ze het beste ook als later ontstaán beschouwen. Vergelijk echter de hierboven gegeven gotische voorbeelden (*us-iddja ūt*, *inn-at-taúhun*) die een eerste fase kunnen vertegenwoordigen: scheidbaarheid met als een van de delen een onscheidbaar werkwoord (“dubbel gebonden”). Analogisch kan dan later uitbreiding naar een “kaal” werkwoord hebben plaatsgevonden. Wat de oorspronkelijke (oudgermaanse) woordvolgorde betreft kunnen we uitgaan van een oude O prt.V-situatie: object-partikel-verbum (werkwoord); in een later stadium volgt hierop het naar voren halen van de persoonsvorm naar de tweede (of eerste) plaats in de hoofdzin hetgeen resulteert in V O prt.: werkwoord (persoonsvorm)-object-partikel. (In het Gotisch – zie boven – staat in ieder geval in de hoofdzin het partikel ná het werkwoord.) Hierin is dan in feite sprake van een “tang” (werkwoord...partikel) waarbij het partikel in verhouding tot het werkwoord accent krijgt: *ik neem het boek (liever niet) aan* (dat kunnen we ook voor got. *ūt* in *us-iddja ūt* aannemen). Deze accentverhouding breidt zich dan analogisch ook naar andere syntactische constellaties uit blijkens *ik heb het boek aangenomen*; *dat ik het boek aanneem*. Uiteraard gebeurt de verschuiving van de persoonsvorm alleen wanneer partikel en werkwoord nog aparte woorden zijn. In het vervolg ontstaan er steeds opnieuw scheidbare gevallen waarvan sommige (zij het niet op grote schaal) onscheidbaar worden; oude onscheidbare die al bestonden, kunnen daarbij als voorbeeld dienen. Dit kan als een grammaticalisatie-proces worden beschouwd: het eerste deel krijgt iets prefixachtigs. Hoewel zo’n proces meestal in één richting verloopt, mogen we het omgekeerde: onscheidbaar wordt scheidbaar, niet helemaal uitsluiten. Ook is het mogelijk (en waarschijnlijker) dat onscheidbare werkwoorden in onbruik raken en door scheidbare vervangen worden. Van vele onscheidbare werkwoorden in het Gotisch vinden we de equivalenten in het Nederlands niet terug: vgl. got. *insandjan* (*insandja*), ndl. *in-zenden* (*ik zend...in*) en dus niet **inzenden* (**ik inzend*). Er is mogelijk verband met het feit dat de onscheidbare semantisch nogal gespecialiseerd waren geraakt. Kwam het prefix echter voor reductie in aanmerking, dan kon het betreffende werkwoord zich goed handhaven: vgl. got. *fragiban*, ndl. *vergeven*. Er zijn in het Nederlands (zie de paragrafen onder 3.5) talloze (ook later ontstane) voorbeelden met dergelijke prefixen die dus duidelijk als zodanig zijn ervaren. Dat is wanneer er geen reductie is opgetreden, blijkbaar minder het geval geweest; *prefixachtige elementen* (in plaats van *prefixen*) is dan ook een betere aanduiding, ook omdat de partikels nog herkenbaar zijn en zelfstandig kunnen voorkomen.

Hoe is de ontwikkeling in het Nederlands precies verlopen? Het ligt uiteraard voor de hand beide types (scheidbaar en onscheidbaar) ook voor het Middelnederlands aan te nemen. De werkwoorden met prefix *be-*, *ont-*, *ge-* en *ver-*, door reductie ontstaan uit resp. *bi-*, *and-*, *ga-* en *fr-/faír-/faúr-* (zie par. 4.4), laten aan duidelijkheid niets te wensen over: vgl. mnl./ndl. *begraven* (vormelijk identiek met got. *bigraban* ‘omgraven’) enz. Maar hoe moeten we (vaak voorkomende) gevallen interpreteren als *oversteken*, *overgaan*, *overvloeyen* enz.? Het probleem is dat niet-aaneenschrijven geen aanwijzing is voor scheidbaarheid en omgekeerd wél-aaneenschrijven geen aanwijzing voor ónscheidbaarheid. Bovendien is het voor een alleen schriftelijk overgeleverd stadium moeilijk om de plaats van het accent te bepalen; dat geldt te meer omdat we in middelnederlandse poëzie meestal niet met een metrisch maar met een heffingsvers te maken hebben. Verder kan in het Middelnederlands de woordvolgorde ook (nog) vrijer geweest zijn, op die manier dat een partikel ook in een hoofdzin gemakkelijker vóór de persoonsvorm kon komen te staan: *hi aennam die Griecsche maniere* hoeft niet perse op een

onscheidbaar *aannemen* te wijzen (vgl. een gelijkaardig voorbeeld uit het Duits: *áuf steigt dat Gebet*). Dat de zaak moeilijk ligt kan aan de hand van (laat-mnl.) *gheanscout* ‘aanschouwd’ worden geïllustreerd. Bij scheidbaarheid zouden we verwachten dat ghe- tussen an- en schouwd- zou staan, bij onscheidbaarheid dat er van ghe- geen sprake zou zijn. Ook een vorm als mnl. *anschout* als participium preteritum bewijst niets omdat het nog tamelijk vaak in het Middelnederlands voorkwam dat het prefix ontbrak (zie hdst. 2, 9.3). Een *te*-groep als *aen te bidden* wijst echter duidelijk op scheidbaarheid. We mogen voor het Middelnederlands zeker beide types aannemen maar het kan dus wel eens moeilijk zijn om te bepalen met welk type we in concreto te maken hebben. Een oud onscheidbaar geval lijkt echter bijv. *onderwijzen* te zijn. Nog een paar gevallen. Een werkwoord dat in het (late) Middelnederlands nog scheidbaar kon zijn, is *overdenken*: *deze dinghe heb ic overgedocht* ‘deze dingen heb ik overdacht’, terwijl het nu *overdacht* zou zijn. Scheidbaar was ook *aenbidden* (zie boven) dat nu onscheidbaar is: *hij aanbiddt haar*. Merkwaardig is dat we het nog als scheidbaar terugvinden in een kerstlied van Nicolaas Beets (19^e eeuw): (*gij, mijn ziele,*) *bid (het) aan* (nl. het licht van Kerstmis), terwijl het nu zeker *aanbid* het zou zijn. Dit hoeft geen dichterlijke vrijheid te zijn; misschien heeft de dichter bewust, met het oog op het rijm (*aan - gaan*), een archaïsche manier van uitdrukken gekozen. Het kan ook zijn dat er een betekenisverschil in het geding is: (het in oorsprong locatieve) *aan* geeft iets momentaans aan, ook een zekere richting, het accent op *bidden* meer een gemoedsgesteldheid (voor een dergelijk betekenisverschil zie ook hieronder). Hebben we in dit voorbeeld een onverwachte scheidbaarheid, een onverwachte onscheidbaarheid komt ook voor: vgl. *ik heb hem aanhoord* in plaats van *aangehoord*. Dit kan op zuidelijke invloed wijzen; zie hieronder onder *Regionaal*.

De met een partikel gevormde substantieven en adjectieven hadden in het Gotisch het accent volgens de algemene regel voorop: *anda-waúrdi* ‘antwoord’ naast *and-waúrdjan*, *anda-nems* ‘wat aan te nemen is = aangenaam’ naast *and-niman*. Ze zijn in het algemeen met accentverandering van de bijpassende werkwoorden afgeleid. Aan eerstgenoemd paar zou in het Nederlands *antwoord* – *ontwoorden* moeten beantwoorden; *antwoorden*: (*ik*) *antwoord* (*je niet*), heeft zich echter aan *antwoord* aangepast. Scheidbare samenstellingen hebben dus het accent op het eerste deel maar omgekeerd zijn dus blijkens *antwoorden* niet alle werkwoorden met het accent daarop scheidbaar.

Biezonere gevallen van scheidbaar samengestelde werkwoorden, dus van samen koppelingen, zijn *inblikken* of *indikken*: *ik blik ze in*, *ik dik het in* (let op het accent). Het biezonere is dat hier twee bewerkingen tegelijk (*unificatie*) hebben plaatsgevonden: conversie van substantief *blik* resp. adjectief *dik* naar werkwoordsstam (*blik-*, *dik-*) plus samen koppeling. Het lijken vrij recente vormingen te zijn en er is ook wel van een zekere productiviteit sprake. Ook in ónscheidbaar *ondertunnelen* vinden twee bewerkingen tegelijk plaats, conversie (*tunnel* substantief > werkwoordsstam) plus pseudo-samenstelling. Ook hier hebben we historisch gezien een vrij recente vorming: de gevallen komen sinds de 18^e eeuw voor, en ook nu kunnen we een zekere productiviteit aannemen (vgl. ook *overdakken*). Vergelijkbaar is *ontdijken* met gereduceerd prefix ont-. Vergeleken met een evt. *ondertunnelen* lijkt *ondertunnelen* weer definitiever te zijn.

7.3.1.2 (2b) *Scheidbaar > onscheidbaar*

Hoe kunnen we ons precies een overgang van scheidbaar naar onscheidbaar voorstellen? Het idee is dat er sprake is van een grammaticalisatie-proces in drie stadia: zelfstandig woord > deel van een samenkoppeling > prefixachtig element. Een belangrijke bron voor de scheidbare en daarmee indirect ook voor de onscheidbare kunnen postpositionele constructies geweest zijn. Vgl. *dat hij de school is door gelopen* > *dat hij de school is (of heeft) doorgelopen* > *dat hij de school heeft doorlopen*, met verschillen in focus (al naargelang het accent) en betekenis; in het laatste geval is er (behalve van de evt. bewaarde prefixloosheid) sprake van een figuurlijke betekenis. Maar dat is niet altijd het geval; er lijkt wel steeds een (eveneens gespecialiseerde) holistische betekenis in het geding te zijn. Als we *park* als object nemen, komt die duidelijker naar voren: vgl. *dat hij het park doorliep* waarvan veel meer dan van de scheidbare c.q. postpositionele constructie *dat hij het park doorliep*, *dat hij het park door liep* de suggestie uitgaat dat het h le park in het geding is. Heeft de holistische betekenis zich aan de onscheidbare gevallen gehecht doordat in contrast met de scheidbare, het accent op de stam viel? Er zou dan van een zekere iconiciteit sprake zijn. Er is ook sprake van een grammaticale verschuiving, op die manier dat *de school* c.q. *het park* van adpositie-object (stadium 1) veranderd is in object bij het werkwoord (stadium 2 en 3, transiviteit). Let ook (in het eerste voorbeeld) op de verandering in het hulpwerkwoord, van *zijn* naar *hebben*. Bepaalde posities binnen de zin kunnen voor het ontstaan van de scheidbare, later onscheidbare stadia bevorderlijk geweest zijn, namelijk die posities waarin partikel en werkwoord bij elkaar stonden: *ik geloof dat hij de school door liep*. Let erop dat het partikel steeds links van het werkwoord staat, conform de oude OV-volgorde (zoals ook in de gotische voorbeelden). Dit wordt ook ge illustreerd door de middelnederlandse hoofdzin *hi soude ter kercken ute gaen* (met circumpositie): *ute* staat links van *gaen* terwijl de persoonsvorm intussen naar voren is gehaald. Doorslaggevend voor de accentverspringing, het al dan niet optreden van ge- en de verandering in hulpwerkwoord was de semantische verschuiving waarvan hierboven een aanduiding gegeven is. Uiteraard moet er voor zo'n verschuiving aanleiding zijn: *de toren omgooien (onscheidbaar, gezegd van een kind) zal niet zo gauw ontstaan omdat het *bij de toren omgooien* (scheidbaar) al duidelijk is dat de actie de h le toren betreft.

In de nu besproken gevallen gaat het om een partikel dat zelfstandig ook als adpositie (postpositie) kan optreden en een locale of een temporele betekenis kan hebben, vgl. *hij doorliep het park*, of een temporele: vgl. *hij doorliep het jaar*. Die betekenissen gelden ook voor de partikels in het Gotisch; binnen het Nederlands gaan, waarschijnlijk door een secundaire ontwikkeling, ook andere betekenissen een rol spelen. Daarbij doet de overgang van scheidbaar naar onscheidbaar zich niet voor, bijvoorbeeld niet bij een resultatieve betekenis: *hij heeft de schoenen ingelopen* (w l *inlopen*, niet **inlopen*); de herkomst uit een postpositionele constructie is hier ook niet van toepassing: *hij loopt zijn schoenen in* betekent niet dat hij al lopend in zijn schoenen terechtkomt. De overgang doet zich evenmin voor wanneer het partikel een tijdsbepaling is van het type *voor* in bijv. *voorkoken*, niet **voorkoken* (van eten): vgl. *ze kookt het eten voor* 'van te voren'.

Ook zijn de onscheidbaar geworden werkwoorden steeds transitief; een oud voorbeeld (en wel niet uit een scheidbaar ontstaan) is het al genoemde *onderwijzen*. Er zijn ook intransitieve voorbeelden (zij het in mindere mate) die niet op de hierboven geschetste manier kunnen zijn ontstaan. Deze kunnen eveneens oud zijn of analogisch zijn ontstaan. Behalve het al eerder

genoemde *volgroeien* kan als voorbeeld nog *mislukken* genoemd worden dat naast een scheidbaar (iets) *mislopen* voorkomt. Ook nu lijkt een aspectsverschil naar voren te komen: vgl. nog *misgaan* (iets ging mis) met (zich) *misgaan* ‘zich vergrijpen’, synoniem van *zich misdragen*. In geval van onscheidbaarheid lijkt het om iets definitiefs, iets onherroepelijks te gaan. Vergelijk ook *hij is volgroeid* (definitief) maar (eerder tijdelijk) *de tuin groeide vol met allerlei onkruid*. Het Gotisch laat vele transitieve voorbeelden zien; *ga-áukan* ‘zich vermeerderen’ is echter intransitief.

Typologische opmerkingen. Het verschil tussen scheidbaar en onscheidbaar komt ook in het Duits voor: *durchlaufen* (wir liefen *durch*) en *durchlaufen* (es *durchlief* mich kalt ‘er liep een koude rilling over mijn rug’). Het Fries houdt niet van onscheidbaarheid; *afterfolgje* ‘achtervolgen’ is een vrij zeldzaam voorbeeld. Als men niet uitwijkt naar een omschrijving, gebruikt men liever een scheidbare samenstelling: *hja stie grutte gefaren troch* lett. ‘zij stond grote gevaren door’, of een postpositionele constructie: *de kobben swarmen om it skip hinne* lett. ‘de meeuwen zwermten om het schip heen’. Vgl. gronings *zoo ’n koors staait e nait meer deur* lett. ‘zo’n koorts staat hij niet meer door’. Uiteraard komt dit ook voor de dag in de plaats van het accent bij de participia preteritum (in het Fries zonder ge-): vgl. fri. *trochbakte byfstik* met ndl. *doorbakken biefstuk*. Het Engels laat uiteraard het onscheidbare geval zien: *to overtake* ‘inhalen’; vgl. ook *he overtook the bicycle*. Met het scheidbare geval correspondeert in het Engels een zogeheten “phrasal verb”: *to take over* ‘overnemen’ met het accent op *over* maar een duidelijke tang ontbreekt: het is wél *he took it over* maar *he took over the job*. Er kan verband zijn met het feit dat in het Engels alle werkwoorden vooraan zijn komen te staan (VO).

7.3.1.2 (3) Regionale aspecten (on)scheidbaarheid

In dialecten kan een werkwoord scheidbaar zijn terwijl het in de standaardtaal onscheidbaar is: vgl. wfri. *hai ree ‘m temet over* ‘hij overreed hem bijna’. Vergelijk ook het hierboven gegeven groningse voorbeeld. Het dialect zou dan nog een oudere fase kunnen laten zien. Een tweede voorbeeld zou katwijkse *waerskouwe* ‘waarschuwen’ kunnen zijn: *ik skouw ze waer*; de middelnederlandse attestaties wijzen er echter op dat de onscheidbare variant oorspronkelijk of in ieder geval heel oud is. *Iets overlopen* in de zin van ‘iets vluchtig doornemen’ is zuidnederlands; de indruk is dat men in het Zuiden meer onscheidbare werkwoorden gebruikt dan in het Noorden. Voor scheidbaar ont- zie par. 4.4 (punt 9).

7.3.1.3. SAMENSTELLING. INKORTING EN VERLENGING

Hierboven is al het geval *mes* c.q. *bongerd* besproken (par. 3.1.1). Nieuwe simplicia kunnen ook uit composita via ellips ontstaan: zo kan bij het binnenvaren van een schip de *loods* aan bord komen. De context maakte aanvankelijk duidelijk dat een *loodsman* bedoeld was; de gewoonte zorgde ervoor dat ‘loodsman’ nu de betekenis c.q. één van de betekenissen van *loods* is geworden. Een nieuwe samenstelling kan door verkorting uit een langere ontstaan; een bekend voorbeeld is *hulpacte* uit *hulponderwijzersacte* (een vroeger onderwijsdiploma), een meer recent is *bouwvak* voor ‘bouwvakvakantie’ of *ziekteverzekering* voor ‘ziektekostenverzekering’. De vraag is overigens of er inderdaad van daadwerkelijke verkorting sprake is; de korte

samenstelling kan ook onmiddellijk gevormd zijn. Per geval moet worden bepaald wat het waarschijnlijkste is. De inkorting is een reactie op het ontstaan van lange samenstellingen (zie hieronder) dat op zijn beurt weer verband kan houden met het ingewikkelder worden van de samenleving. Beide verschijnselen moeten daarom van vrij recente datum zijn. Omgekeerd kunnen samenstellingen tot langere uitdijen, een kwestie van recursiviteit: het meer dan eens toepassen van een procédé. Er zijn bij drieledige samenstellingen twee mogelijkheden; het eerste lid is samengesteld zoals in *kerkhof-muur* met *kerkhof* als bepaling bij *muur*, of het tweede zoals in *Rijn-scheepvaart* met *Rijn* als zodanig bij *scheepvaart*. Vergelijk ook *voetbal-veld* met *zaal-voetbal*. Van het Gotisch zijn geen voorbeelden bekend (maar dat kan aan de gebrekkige overlevering liggen), van de andere oudgermaanse talen wél. Een drieledig middelnederlands voorbeeld is *huussittenmeester* ('iemand die belast is met de zorg voor arme aan huis gebondenen'). De recursiviteit kan in ieder geval tot vier leden gaan maar dat lijkt een vrij recent verschijnsel. Vergelijk *studeer-kamer* (twee leden), *studiekamer-geleerden* (drie leden), *studeerkamergeleerden-kwalen* (vier leden). *Studeerkamergeleerdenkwalen-arts* (vijf leden) lijkt niet erg waarschijnlijk; vijf lijkt teveel van het goede al is in ambtelijke stijl veel mogelijk: *woonruimteverdelingsadviescommissie*. Recursiviteit is overigens niet altijd (goed) mogelijk: een adjectivische samenstelling als *bosrijk* lijkt niet uitbreidbaar, bijvoorbeeld tot *?dennenbosrijk*, *??zeedennenbosrijk* enz. (het eerste voorbeeld komt echter op het internet voor). Dit is een structurele beperking (zij het niet in absolute zin) die voor alle adjectivische samenstellingen geldt. Uitgebreide samenstellingen zijn overigens in het duitse taalgebied populairder dan in het nederlandse: vgl. het beruchte en vooral grappig bedoelde *Eisenbahn-knotenpunkt-(weichen-)hinundher-schieber* 'trein-knooppunt-(wissels)-heenenweer-schuiver'. Hier blijkt de sterkere tendens tot synthese waardoor het Duits zich (althans op dit punt) kenmerkt. Bij al te lange samenstellingen in het Nederlands is duitse invloed niet uit te sluiten. We moeten ook rekening houden met wat we samenstellende samenstellingen zouden kunnen noemen, dus met tweemaal een samenstellende bewerking: vgl. *tweepersoonsbed*, samengesteld met tussen-s uit *tweepersoon* (dat zelfstandig niet voorkomt) plus *bed*, eerder dan uit *twee* plus *persoonsbed* (dat evenmin zelfstandig voorkomt): het gaat immers om een bed voor twee personen.

7.3.2. SUBSTANTIVISCHE SAMENSTELLINGEN

(1. substantief plus substantief, 2. adjectief/partikel/numeraal plus substantief, 3. werkwoord plus substantief, 4. bijzondere gevallen, 5. zinwoorden)

7.3.2.1. SUBSTANTIEF PLUS SUBSTANTIEF

(1. algemeen, 2. verbindingsklanken, 3. types)

7.3.2.1 (1) *Substantief plus substantief. Algemeen*

In historische zin onderscheidt men tussen stamcomposita en casuscomposita (in par. 3.1.1 reeds genoemd); de laatste moeten in het zinsverband ontstaan zijn (vgl. voor een mogelijke syntactische oorsprong genoemde paragraaf). Bij de stamcomposita (een oude vorming) treedt als eerste lid de stam van het substantief op. In de genoemde paragraaf is got. *matibalgs* 'spijs-zak = ransel' (*mats* i-stam) als voorbeeld gegeven; verdere voorbeelden zijn *fotu-baúrd* (*fotus* u-stam)

‘voet-bank’, *sigis-láun* (*sigis* oude s-stam) ‘overwinning-loon’, *áugo-daúro* (‘oogdeur’ = venster’, *áugo* n-stam) steeds met een bepalend eerste lid: ‘zak voor spijs’, ‘bank voor de voeten’, ‘loon voor de overwinning’. In *faihu-gairns* ‘hebzuchtig’ wordt een substantief (u-stam) met een adjectief gecombineerd. Uit het gotische adjectief *airþa-kunds* ‘aarde-afkomstig = van aardse afkomst’ waar we *airþo-* (*airþa* kon ð-stam zijn) zouden verwachten, blijkt dat de *ã* van de *ã*-stammen een verbindingsvocaal geworden was. Omdat *airþa* ook als nominatief (het “woord zelf”) begrepen kon worden, ontstaat *wein-drugkja* ‘wijn-drinker’ bij *wein* neutrum *ã*-stam naast *weina-basi* ‘wijn-bes = druif’ ‘gevormd met de stam *weina-*.

Bij de casuscomposita (ook wel secundaire composita genoemd) is zoals de naam zegt, het eerste deel een bepaalde casus; zo zouden we in *weindrugkja wein* ook als accusatief kunnen begrijpen. In het bijzonder treedt de genitief als eerste lid op. Een oud voorbeeld daarvan is got.

baúrgswaddjus ‘van de stad de muur’ dat dus overeenkomt met ndl. *stadsmuur*; oudnederlandse voorbeelden (ontleend aan toponiemen) zijn *Hethenas-berg* (= *Hesmond* in NW.Frankrijk), *Pascan-dale* (= *Passendale* in Westvlaanderen), resp. met in het eerste lid sterke en zwakke flexie. Het is vooral de categorie van de plaatsnamen, daarnaast die van de plantnamen, waarin buiten het Gotisch de oudste casuscomposita worden gevonden. De uiteindelijke oorsprong van de casuscomposita ligt zoals blijkt op het syntactische vlak, vooral in genitief-verbindingen.

Bij substantief plus substantief krijgen we met een door de eeuwen heen zeer productief samenstellingsprocédé te maken. Een oude groep vormen de vormingen met als tweede lid een nomen agentis, aanvankelijk vooral in de nultrap: got. *arbi-numja* ‘erf-nemer = erfgenaam’ (bij *niman*). Het eerste lid fungeert dan als object zoals in het gotische voorbeeld. Het type *bladval*, met als tweede lid een nomen actionis van een intransitief werkwoord, is nog niet gemeengermaans. Dat geldt wél voor de volgende types (tussen haakjes wat het eerste lid over het tweede zegt): got. *waiþsta-stáins* ‘hoeksteen’ (plaats), got. *undaúrni-mats* ‘morgen-spijze = ontbijt’ (tijd), got. *áuga-daúro* ‘deur voor het oog = venster’ (doel), got. *eisarna-bandī* ‘band van ijzer’ (bron), ohgd. *hant-werk* ‘werk met de hand’ (middel), ohgd. *swert-fezzil* ‘band van het zwaard’ (geheel). Niet oud lijkt het type ohgd. *himiltou* ‘hemeldauw’ waarin het eerste lid de plaats van oorsprong aanduidt. Vergelijk voor het Nederlands nog naast reeds genoemd *bladval*, *bramenplukker*, *appelwangen* met resp. een niet-agens, een object en een vergelijkingsobject als eerste lid. De ontwikkeling laat dus een grote diversiteit aan betekenisverhoudingen zien. Wie bij *wijn* een middelnederlands of modern-nederlands woordenboek voor het Middelnederlands opslaat, komt onder de indruk van het grote aantal samenstellingen met dat woord als eerste lid. In aanmerking genomen het beperkte tekstcorpus laat ook het Gotisch er al een redelijk aantal mee zien: *weinabasi* ‘wijnbes, druif’, *weinagards* ‘wijngaard’, *weinastáins* ‘wijnsteen = wijnstok’, *weinatriu* ‘wijnboom = id.’, *weinnas* ‘dronken’.

Een belangrijke beperking in oudere fasen, ook nog in het Middelnederlands, was dat productieve afleidingen (met -inne, -aar, -heid), type *koninginnegracht*, *molenaarszoon*, *grootheidswaanzin*, niet als eerste deel konden voorkomen. Uit de gegeven voorbeelden blijkt dat deze beperking voor het moderne Nederlands niet meer geldt.

7.3.2.1 (2) *Substantief plus substantief. Verbindingsklanken*

(1. inleiding, 2. diachrone aspecten, 3. hedendaagse tendenzen, 4. hedendaagse regelmaat, 5. regionale aspecten)

7.3.2.1 (2.1) *Inleiding*

In de hier besproken samenstellingen vinden we vaak *verbindingsklanken*, ook wel *tussenklanken* genoemd, namelijk in het Middelnederlands -e-, -en-, -s-, -er: *kerkelant*, *kerkendienaer* (ook zonder verbindingsklank *kercgank*), *schapencase*, *schaepsvacht* (ook zonder verbindingsklank *scaephuus*), *kinderhuus* (voor spaarzame gevallen met -el- zie par. 3.2.3). In het moderne (westelijke) Nederlands hebben we in feite alleen -e-, -s- en -er: door wegval van de -n- is -en- samengevallen met -e- (van de spelling zien we nu af). Alleen bij een volgende vocaal zou hij nog uitgesproken kunnen worden: *boekenonderzoek*. Vergelijk de middelnederlandse voorbeelden hiervóór met de modern-nederlandse: *kerkeland*, *kerkedienaar* (archaïsch), *kerkgang*, *schapekaas*, *schaapsvacht* (een corresponderend *schaaphuis* komt niet voor, wel *schaapherder*), *kinderhuis*. Van een systematisch verband met pluralis-uitgangen is geen sprake: een *boekenkast* is voor meer dan één boek bestemd maar dat geldt ook voor een *boekwinkel*, en zo heeft niet alleen een *pijpetui* maar ook een *pijpekop* <pijpenkop> maar met één pijp te maken. Het beeld wordt ook nog eens gecompliceerd doordat ook individuele variatie mogelijk is: sommigen zeggen (en schrijven ook) *spellingregel*, anderen *spellingsregel*. Uiteindelijk gaan de verbindingsklanken vooral op flexie-uitgangen, vooral genitiefuitgangen, terug; de oorsprong ligt dan bij de in de vorige paragraaf besproken casuscomposita. Soms kan echter historisch gezien ook de slotklank van de stam (vgl. de stamcomposita) of een suffix aan een verbindingsklank ten grondslag liggen. Voor het laatste vergelijk *berke(n)boom* waarin -en het suffix van de stoffelijke adjectieven is. De oorsprong (uit de slotklank van een stam of uit een flexie-uitgang) blijkt nog uit het feit dat de keuze afhankelijk is van het eerste lid; verder zien we ook dat bij samentrekking de verbindingsklank zich bij het eerste lid voegt: *varkens- of schapevlees*, *schape- of varkensvlees*. Er is dus eerder sprake van stamvariatie (allomorfie). Tegen de termen *verbindingsklank* of *tussenklank* kunnen dus bezwaren worden ingebracht; aan de andere kant is de klank (of klankencombinatie) vaak nodig om twee woorden aan elkaar te voegen en heeft hij dus inderdaad iets verbindends en staat hij er daardoor ook tussen. Hoe dan ook, traditiegetrouw kunnen we de beide termen blijven gebruiken (hoewel we ook van slotklanken, van het eerste lid, kunnen spreken). We zullen in het vervolg de (over het algemeen in het Westen) niet uitgesproken tussen-n weglaten.

We vatten dus -er- in *kinderhuis* als verbindingsselement op; in *kinderen* (zie hfdst. 3) hebben we het bij de meervoudsuitgang gerekend: *kind-er-huus*, *kind-eren*. In een andere (in ieder geval synchrone) analyse worden *kind* en *kinder* als stamvarianten opgevat: *kinder-huus*, *kinder-en*.

7.3.2.1 (2.2) *Diachrone aspecten*

Op grond van hoofdstuk 3 (substantieven) en Kl. 17.1 (Auslautswetten) kunnen we grosso modo (we hebben met een grote variëteit aan vormen te maken) het volgende verwachten. Een oude stam als eerste lid kan als uitgangsloze vorm verschijnen, bij de zwakke substantieven echter als

een vorm op -e (met wegval van oude -n). Bij een gen.sg.-betekenis verwachten bij sterke substantieven (althans masculiene en neutrale) -s maar bij zwakke -e met apocope uit mnl. -en, bij een gen.pl.-betekenis -e bij sterk of -e uit -en bij zwak. Bij een acc.sg.-betekenis verwachten we bij sterk geen uitgang, bij zwak weer -e uit ouder -en, bij acc.pl. sterk -e en zwak -e uit ouder -en. Een -e (stam, acc.sg.) zou ook in de richting van een -i- of -ü-stam kunnen wijzen: de vocaal in kwestie viel namelijk achter een korte wortel niet weg. Overigens zou een acc.betekenis ook bij een oude genitief kunnen voorkomen, een zogeheten genitivus objectivus. Bij een neutrum ā-stam moeten we rekening houden met een uitgangsloze pluralis bij lange stam (vgl. *die wort*) en met een pluralis op -s bij een substantief op -er (type *ridder*) en soms ook bij monosyllaba. Bij een s-stam (oudtijds op -az/-iz) zouden we in alle vormen -er kunnen krijgen; bij een oude consonantstam kunnen we uitgangsloze vormen verwachten. Zie de volgende tabel.

	stam	gen.sg.	gen.pl.	acc.sg.	acc.pl.
sterk subst.	0	-s	-e	0	-e
type <i>wort</i>	0	-s	-e	0	0
subst. op -er	0	-s	-e	0	-s
-i/u kortstam.	-e	-s	-e	-e	-e
zwak subst.	-e	-e(n)	-e(n)	-e(n)	-e(n)
-s-stam	-er	-er	-er	-er	-er
cons.stam	0	0	0	0	0

TABEL: verwachte verbindingsklanken historisch gezien grosso modo (0 = geen uitgang)

We bespreken hieronder een aantal voorbeelden (de bespreking is dus niet uitputtend!) vanuit historisch perspectief:

-hond. Vergelijk om te beginnen *hondsdagen* ‘dagen van de hondsster Sirius’ met de verwachte -s bij een sterk substantief (ā-stam); het Middelnederlands heeft echter *hontdaghe* waarin *hont* als de stam kan worden begrepen. In (ook mnl.) *hondeslager* zou *honde* als een accusatief pluralis kunnen worden begrepen. In *hondekar* (niet mnl.) ‘kar getrokken door een hond’ kan de -e van de zwakke substantieven afkomstig zijn (of van de i- of ü-stammen).

-dag. Evenals *hond* was ook *dag* een sterk substantief (eveneens ā-stam); in (ook mnl.) *dagloon* ‘loon van een dag’ is het eerste deel weer als stam te begrijpen. Daarnaast komt *dageraad* ‘aanbreken van de dag’ voor, ook mnl. *dagheloon*. De -e- zou, evenals in genoemd *hondekar*, van de stam van de zwakke substantieven afkomstig kunnen zijn; ook invloed van de i- of ü-stammen kan in het spel zijn.

-woord. Het meervoudige neutrum *woord* (ā-stam) vinden we (met accusatief-betekenis) nog terug in *woordkeus* (men kiest immers niet een woord maar woorden), vgl. ook mnl. *wortspreker* ‘advocaat’. Maar we grijpen naar een *woordeboek* (niet mnl.) ‘boek van/met woorden’ met -e- naar analogie van de andere sterke substantieven.

-heer. Bij een oude n-stam als mnl. *here* vinden we *herenhofstede* ‘hofstede van een heer, evt. heren’; in hedendaags Nederlands heeft de -n- de functie van hiaatdelger gekregen. In hedendaags *heresociëteit* ‘sociëteit van/voor heren’ (gen.pl.) is de -n- gesyncopeerd; volgens een bepaalde spellingregel schrijven we hem nog wel. Een eventuele accusatief-betekenis vinden we in *heredienst* (men dient de *here*, sg. of pl. met n-syncope; vgl. mnl. *herendienst*), evenals bij *hereliefde* (id.) dat uiteraard nog niet middelnederlands is. Opmerkelijk is dat we anders dan bij *herenhuis* bij (ook mnl.) *vrouwenhuis* duidelijk aan een pluralis denken: ‘huis van/voor vrouwen’.

-knecht/-oorlog. Mnl. *cnechtenroc* hoort bij het sterke *cnecht* maar heeft een zwakke genitiefuitgang; mnl. *orlogesvolk* hoort bij het zwakke *orloghe* maar heeft een sterke genitiefuitgang.

-*duif*. In *duifhuis* ontbreekt de verbindingsklank hoewel we omdat het hier een zwak substantief betreft (mnl. *duve*), -e zouden verwachten. Het lijkt erop dat *duif* hier als een consonantstam is behandeld (zie hieronder).

-*kalf*. Een oude s-stam is *kalf* waarbij -er- zowel bij singularis- als bij pluralis-betekenis kan optreden: vgl. *kalverliefde* ‘liefde zoals van een kalf’ tegenover *kalvermarkt* ‘markt voor kalveren’; vgl. mnl. met singularisbetekenis *calverdarm*. Een analogische gen.-s vinden we in *kalfsvlees* ‘vlees van een kalf’; vgl. mnl. *calfshovet* maar daarnaast met alleen de stam (maar niet de oude stam op -er) *calfvleesch*. In *kalfdragend* kan *kalf* als accusatief begrepen worden.

-*schaap*. Een voorbeeld van een oude consonant-stam is *schaap*: vgl. *schaapherder* (mnl. *schaepherde*) ‘herder van schapen’ met een uitgangsloze pluralisvorm. Daarnaast komt *schaapskooi* (mnl. *schaepscooye*) voor waar we eerder omdat het hier toch wel om meer dan één schaap gaat, *schaapskooi* of met analogische -e- *schapekooi* zouden verwachten. Omgekeerd vinden we *schapevlees* (mnl. *schapenvleesch* met invloed van de n-stammen) en niet *schaapsvlees* hoewel het ’t vlees van één schaap kan zijn.

-*vlees*. Het is wél *kalfsvlees* (zie boven), daarnaast ook *varkensvlees* (sterk gen.), maar niet *rundsvlees*, wél zoals te verwachten *rundervlees* maar ook *rundvlees* met analogische stam; het Middelnederlands heeft *calfvleesch* (zie *kalfsvlees*), *varkenvleesch* (met de stam, ook wel met tussen-s), *rintvleesch* (vgl. *rundvlees*). Het kan zijn dat er in het Middelnederlands verschil was tussen *rintvleesch* en (een mogelijk) *rintsvleesch*: ‘vlees van een rund’ resp. ‘niet-levend (geslacht, om te eten)’ en ‘nog levend (het vlees is nog in het bezit van het rund)’. Vergelijk in de toponymie *Gentweg* (Brugge) ‘weg naar Gent’; “Gentsweg” zou een weg binnen Gent zijn, a.h.w. in het bezit van de stad Gent.

Het element -er komt ook bij benamingen voor windstreken voor; er is hier echter geen verband met de s-stammen. In *noorder(kwartier)* bij *noord* duidde *noorder-* oorspronkelijk adverbiaal een locatie aan (vgl. got. *alj-ar*, ndl. *elder-s*) terwijl in *noorden(wind)* -en ‘de richting waarvan’ aangaf (vgl. got. *aft-ana* ‘van achteren’).

Zoals al gebleken kan zijn, kon het beeld in de loop van de tijd veranderen: zo kon het Middelnederlands *coninc-crone* hebben terwijl het nu *koningskroon* is, omgekeerd had het *pertshuut* terwijl het nu *paardehuid* is. In het algemeen had het Middelnederlands echter vaak vormingen zonder verbindingsklank wat eveneens hierboven al gebleken kan zijn; de oude stamcomposita kunnen daarin hun doorwerking hebben gehad. Vergelijk bijv. nog mnl. *raethere* terwijl het nu *raadsheer* is; dat komt overeen met het Duits: bij Luther is het *ratherr*, nu *Ratsherr*. Later is blijkbaar aan verbindingsklanken een grotere behoefte ontstaan (hoewel in de 20^e eeuw van een tijdelijke teruggang sprake lijkt te zijn geweest). Overigens konden al in het oudere Germaans stamcomposita casuscompositia worden, waarschijnlijk omdat de laatste vanuit het nog vigerende flexiesysteem als doorzichtiger werden ervaren.

In het hedendaagse Nederlands is zoals reeds opgemerkt, sprake van een tamelijk chaotisch geheel, voorzigtiger geformuleerd: van een tamelijk chaotisch overkomend beeld. Voor een deel komt dat doordat de hedendaagse spreker (uiteraard) niet meer op de hoogte is van de oude stam-verhoudingen. *Boekverkoper* en *boekwinkel/handel* kunnen vreemd bij haar/hem overkomen maar *boek* (een oude consonantstam) kon een aan de singularis gelijke pluralis hebben. Met het hedendaagse taalgevoel komt wél *boekekast* overeen. Voor een ander deel is het historische beeld verstoord door de analogie; ook daarvan hebben we in het bovenstaande al voorbeelden gezien. Allerlei vormelijke en semantische factoren kunnen in de ontwikkeling een rol hebben gespeeld. Dat men het gevoel voor flexie-onderscheidingen: casus, numerus, genus, klasse, steeds meer kwijtraakte, kan erin hebben meegespeeld. Het belang hiervan is echter enigszins dubieus: ook in het Duits, waarin het flexiesysteem zich beter wist te handhaven, komen van daaruit gezien

anomalieën voor. Vergelijk *Tageblatt* (hoewel het maar om één dag gaat), *Geburtstag* met -s (hoewel *Geburt* femininum is), *Driekönigsfest* id. (hoewel het om een pluralis gaat) en vergelijk ook *Kindesliebe* naast (verwacht) *Kinderliebe*. Een belangrijke factor lijkt in ieder geval dat de betekenis van het (zeer productieve) samenstellingsprocédé heel divers was geworden; zo was er niet altijd meer van een duidelijke genitief-relatie sprake (isolering). Vergelijk bijv. *veiligheidsmiddel* waarbij we nog slechts met moeite aan een genitief kunnen denken (bij een feminien woord op -heid zouden we ook geen -s verwachten). In feite ging men de casuscomposita als nieuwe stamcomposita ervaren, zij het wel met stamvariatie, wat op zijn beurt weer de analogie bevorderde. We zullen echter hieronder zien dat de numerus en misschien toch ook de genitief nog van invloed bleven.

Hier volgen nog een paar voorbeelden van de analogiewerking. De masculiene c.q. neutrum-s kon op een gegeven moment ook bij een feminien woord voorkomen: vgl. *leidsman* met als eerste lid mnl. fem. *leide* ‘weg’ (we voelen nu verband met het werkwoord *leiden*). Vergelijkbare voorbeelden zijn *scheidsrechter* (nu verband met *scheiden*), afgeleid van mnl. fem. *scheide* ‘twist, onenigheid’, en *zagsman* (nu verband met *zeggen*), mogelijk afgeleid van 16^e-eeuws fem. *segge*. Vergelijk ook *arbeidsloon* bij fem. *arbeid* en *regeringscrisis* bij een id. afleiding op -ing. Zelfs als het eerste woord een onmiskenbaar vrouwelijke persoon aanduidde, bleek invoeging van -s- mogelijk: *bruidsbed*. *Tijdsbeeld* past hier niet helemaal bij omdat het woord in kwestie in het Middelnederlands behalve feminien ook masculien kon zijn: vgl. nog *destijds* naast *indertijd*. In, het eveneens vrij recente, *tijdgeest* vinden we dan weer alleen de stam. Vergelijk verder nog *vrouwspersoon* naar analogie van *manspersoon* terwijl het in het Middelnederlands nog *vrouwe(n)persoone* was. Het optreden van een eventueel historisch onverwacht -e(n) kan bevorderd zijn door de invloed van stoffelijke adjectieven als *houde(n)* (vgl. *berkeboom*, reeds onder punt 2.1 genoemd), dat van -s, -e en -er door samenstellingen waarin het eerste lid (stam) op die klanken uitgingen: *beurs-gang*, *groente-boer*, *jager-korps*), dat van de -e ook door samenstellingen van het type *hoge-school*.

Typologische opmerkingen. Ook in het Duits treffen we dus de verbindingsklanken aan: -e (*Erntefest*), -en (*Mondenschein*), -ens (*Glaubenseifer*), -(e)s (*Kindsalter*, *Gottesdienst*), -er (*Kinderfreund*). Daarnaast komen er vele gevallen zonder verbindingsklank voor: *Apfelbaum*. Het is hier uiteraard niet mogelijk het gebruik in het Duits te behandelen; enkele opmerkingen zijn hierboven al gemaakt. Het Engels doet het zonder verbindingsklank: *rainbow*, of gebruikt -s (zij het minder frequent): *ladies' room* (overigens niet aaneengeschreven). Het Fries komt overeen met het Nederlands maar heeft wél een duidelijk -en- als mogelijkheid, bijv. in een boomnaam als *ikenbeam* (naast *ikebeam*); het moet wél afkomstig zijn uit de stoffelijke adjectieven (vgl. *izeren* ‘ijzeren’ zonder n-apocope!). Opvallend in het Fries is het type *keamersdoar* met het accent achterop en met vaak met een tussen s, waarmee een speciale deur bedoeld is (vgl. ndl. *stadhuis*, *boerenzoen* onder punt 2.4). Ze gaan op oude genitiefverbindingen terug waarvan ze de oude accentuatie bewaard hebben. Voor het Fries zie verder de opmerkingen onder Regionaal hieronder.

7.3.2.1 (2.3) Hedendaagse tendenzen

De geschetste ontwikkelingen hebben ervoor gezorgd dat het verschijnsel van de verbindingsklanken een chaotische indruk maakt. Toch, hoewel de analogie een belangrijke factor is geweest en nog is, heeft ze het niet helemaal voor het zeggen. De verbindingsklanken vormen een erfenis uit het taalverleden die hun oude functie zijn kwijtgeraakt. De taalgebruiker kan in zo'n geval de neiging hebben om er nieuwe betekenissen aan te verlenen (een soort recycling: *exaptatie*). Een ander voorbeeld daarvan zijn de genusverschillen (zie hfdst. 3 passim). Het gevoel voor casus is de taalgebruiker kwijtgeraakt hoewel in *presidentsverkiezing* de -s nog als aanduiding van de genitief zou kunnen worden opgevat. In ieder geval heeft hij/zij nog wel gevoel voor de numerus en wel voor een zekere pluralisbetekenis van het eerste lid. Dat blijkt bijvoorbeeld uit *bedrijfsterrein* 'het terrein van het/een bedrijf' tegenover *bedrijveterrein* 'terrein met bedrijven'. Terwijl bij *bedrijfsterrein* nog iets van de genitief-relatie aanwezig kan zijn, komt in *werkgeversovereenkomst* de -s- eerder als een pluralis-aanduiding over. Naast bijv. *bankenwereld* is echter ook *bankwereld* mogelijk; in het laatste voorbeeld is *bank* dan in het algemeen bedoeld; de singularis staat hier dan niet voor één exemplaar maar is *anumeriek* gebruikt. Betekenissen lijken dus een rol te spelen. Ook ritme kan een rol spelen: zo wordt in *koninginnerit* door de tussen-sjwa een botsing tussen twee accenten vermeden. Ritmische vooekeuren kunnen ook een rol spelen bij een tweeledige samenstelling als *wegenaanleg* naast een drieledige als *snelwegaanleg*. Een tendens is ten slotte ook dat de -s graag gebruikt wordt in samenstellingen waarin het eerste lid op zichzelf al een samenstelling is: *zevenmijlslaarzen*; de -s- kan hier een signaal-functie hebben: 'er volgt nog een deel'.

Het "pluralisgevoel" kwam duidelijk te voorschijn bij de laatste spellingwijziging waarbij *kerkeraad* voortaan als <kerkenraad> geschreven moest worden. Veel spellers voelen dat als bezwaar: een kerkeraad is immers de raad van één kerk (gaat het om meer dan één kerk, dan wordt van *raad van kerken* gesproken). En zo heeft men als bezwaar tegen <pannenkoek> dat een pannenkoek over het algemeen maar in één pan wordt gebakken. Dat het getalsverschil voor de taalgebruiker belangrijk is, wordt ook duidelijk uit de ontwikkeling van de flexie: dit verschil weet zich daarin goed te handhaven of zich te herstellen. Zie bijv. hoofdstuk 3 (substantieven). Terwijl -e(n)- het pluralisgevoel oproept, lijkt de tussen-s meer om eufonische redenen te worden ingevoegd. Dat maakt misschien dat sommigen de voorkeur geven aan *spellingsregel* boven *spellingregel*.

7.3.2.1 (2.4) Hedendaagse regelmaat

Toch is er naast allerlei tendenzen hier en daar ook regelmaat te bespeuren. Vergelijk de samenstellingen met een diminutief als eerste lid waarbij (om eufonische redenen?) de tussen-s verplicht is: *kroontjespen*; deze samenstellingen zijn echter van recente datum: van vóór de 20^e eeuw zijn er weinig voorbeelden. Als er ooit van een diminutiefbetekenis sprake geweest is, dan is deze vaak verdwenen, althans sterk verbleekt: vgl. bijv. *mannetjesleeuw*. Ook infinitieven als eerste lid krijgen een -s: *etenstijd*; voorbeelden met als eerste lid stammen met bepaalde suffixen en met een abstracte betekenis zijn *vrijheidsbeeld*, *gemeenschapshuis*, *ouderdomskwaal*, *identiteitscrisis*, *veranderingsproblematiek*. Bij *minderhedenproblematiek* is de gedachte aan een meervoud onontkoombaar. Vergelijk ook met als eerste lid een woord dat een -s-pluralis heeft en waarvan de betekenis als [+levend] gekenmerkt is: vgl. *moederskind*; bij *appel* [-levend] is echter

*appelsbloesem niet mogelijk, wél *appelbloesem*. Nog een andere regelmaat is dat -e-, althans in de standaardtaal (voor de dialecten zie hieronder), alleen kan optreden bij woorden die een meervoud op -e(n) hebben: *zonneschijn* (bij *zonnen*). Bij een meervoud op -s, bijv. *kleuters*, kan -e- dus niet voorkomen: **kleutere*-gedrag. Omgekeerd kunnen we formuleren dat wanneer -er- of -ere- als verbindingselement optreedt, dit wijst op een pluralis op -eren: *rundergehaakt* – *runderen*, *goederetrein* - *goederen*. Suffixen lijken ook bepalend te zijn; hierboven zijn al voorbeelden gegeven op -heid, -schap, -dom, -iteit, -ing. Bij -ist vinden we steeds -e-: *journalisteforum* (pl. op -e(n)), bij -er -s-: *werkgeversbond* (pl. op -s), bij -sel echter geen verbindingsklank: *uittrekselboek* (pl. op -s). Een enkele keer is er sprake van betekenisdifferentiatie: *waternood* ‘nood aan water’ naast *watersnood* ‘nood door water’ en, ook met verschil in accent, *stadshuis* ‘een huis in de stad’ naast *stadhuis* ‘het Huis van de Stad = gemeentehuis’. Laatstgenoemd woord is een voorbeeld van een “finaal eenheidsaccent” dat we vooral bij straatnamen aantreffen: vgl. de *Hoge Rijndijk* of de *Haarlemmerstraat* in Leiden (maar niet **Breestraat* of **Rapenburg*). Ook bij bijv. *here(n)huis* zouden we ons een dergelijk accent kunnen voorstellen, als ter plaatse een heel specifiek *here(n)huis* bedoeld zou zijn. Het accent lijkt dan vooral een negatieve functie te hebben, namelijk om bijv. bij *boerenzoon* te voorkomen dat men zonder meer aan de zoon van een boer zou denken; het gaat om een stereotypische boerenzoon. Is er altijd verband tussen een onverwacht accent en een stereotypische betekenis? Bij *Hoge Rijndijk* zou de bedoeling kunnen zijn: ‘niet zomaar een Rijndijk die hoog is, maar dé Hoge Rijndijk als specifieke straatnaam’. Ook bij driedelige samenstellingen kan zich een eenheidsaccent manifesteren, op die manier dat het accent van het eerste naar het tweede lid verspringt: vgl. *staatsbosbeheer*. In dat geval is dan vooral de instantie in kwestie bedoeld; in meer concrete zin (*het staatsbosbeheer laat in deze provincie te wensen overlaten*) kan het accent ook heel goed vooraan liggen.

7.3.2.1 (2.5) Regionale aspecten

Het Hollands heeft een zekere voorkeur voor de tussen-sjwa: *notemuskaat*, *alebes*; die voorkeur is opmerkelijk sterk en weet zich ook goed te handhaven in het Westfries: vgl. *kinderewagen*. We vinden hem ook in westfri. *nageleskeertje*, dus bij een substantief als eerste lid met een pluralis op -s (*nagels*). Ook in de dialecten van de Waddeneilanden vinden we dit terug: vgl. tessels *appelemoes*. Vergelijk bijv. ook fri. *nutemiskaat*. Het omgekeerde komt ook voor: wfri. *pankoek* tegenover *pannekoek*; vgl. fri. *pankoek* (bij *panne*). In *bedsplank*, *keelsgat*, *slootwater* heeft het Westfries een tussen-s in tegenstelling tot stndl. *beddeplank*, *keelgat*, *slootwater*. Het komt hierin weer overeen met het Fries: *bêdsplanke*, *kielsgat*, *sleatswetter*, en met het Stadsfries: *bedsplanke*, *keelsgat*, *sloot(s)water*. Dat het Afrikaans een zekere voorkeur voor de tussen-s heeft (vgl. *werksklere*, *brandewynsketel*, *bymekaarkomsplaas* ‘ontmoetingsplaats’ enz.), kan misschien aan een doorwerking van het Hollands worden toegeschreven. Of bijv. *spellingsregel* in plaats van *spellingregel* hollands (westelijk) is, zou moeten worden onderzocht. In het Stadsfries ontbreekt zoals in het Fries de -s- in een diminutief als eerste lid: stfri. *kroantsjepen*, fri. *kroantsjepinne*; het Gronings met z’n friese substraat (dat we ook voor het Westfries en het Stadsfries kunnen aannemen) gaat hierin mee: *tuuntjebloom* ‘tuintjesbloem = madeliefde’. Voor het Westfries wordt verder nog het type *pankoekerspan* ‘pannekoekspan’ genoemd; de oorsprong kan liggen in gevallen als *skømmakerstoid* ‘schoonmaaktijd’ dat oorspronkelijk als ‘schoonmakerstijd’ bedoeld kan zijn. Ook van het Fries zijn deze vormingen bekend, o.a. wanneer het tweede lid *tiid* ‘tijd’ is:

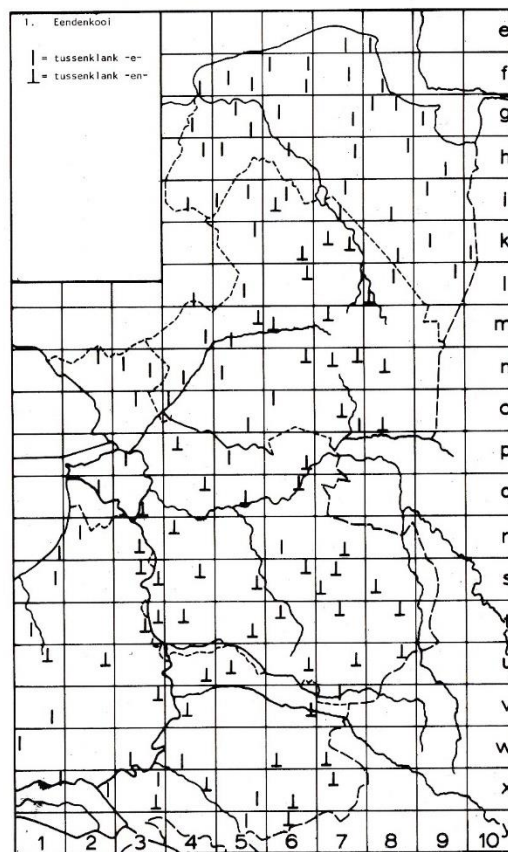
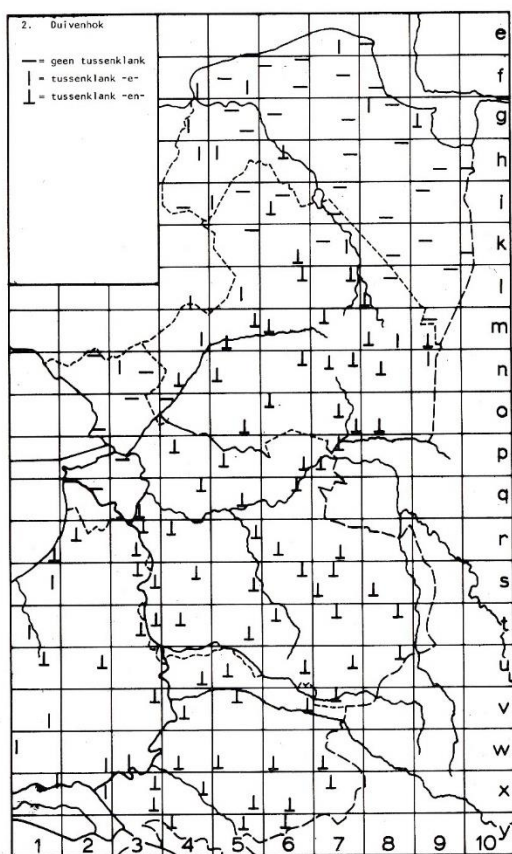
iterstiid ‘etenstijd’ (wfri. *eterstoid*). Ze worden ook voor het Gronings van het (aan Friesland grenzende) Westerkwartier genoemd.

De tussen-n zal men nog kunnen horen in die gebieden waarin geen n-apocope heeft plaatsgevonden. Dat wil echter niet zeggen dat wanneer er duidelijk aan een pluralis gedacht wordt, er dan steeds een -n te horen is: het Gronings heeft bijv. *krentebrood* en ook in het Stellingwerfs is -e- vrij algemeen. Het omgekeerde kan ook het geval zijn; zo wordt voor het Twents vermeld dat juist een verbindings-n vrij algemeen is: vgl. *keerknpad*, *laampnkap*, *pannnkook*, overigens naast *keerkpap*, *pannkookn* zonder verbindings-element. Globaal kan gesteld worden dat Groningen en gebieden ten zuiden/zuidwesten daarvan meestal -e- als verbindingsklank hebben (frieze invloed?) maar geen -e- als het tweede lid met een vocaal begint (eventueel door procope van de h-). Twente en gebieden daaromheen hebben meestal -en- als tussenklank (vergelijk de hierboven gegeven voorbeelden). Zie ook kaart 39. Een afwijkend beeld vertoont de kaart voor *kippe-ei* doordat we daarvoor in Groningen en verder zuidwaarts langs de staatsgrens het type *hoenderei* vinden. Verder kan in gronings *schaopvlaais* (zonder -e-) een oude pluralis bewaard zijn evenals in groningse maar ook twents/achterhoekse vormingen met *peer* ‘paard-: *schaap* is immers een oude consonantstam en *paard* een neutrum a-stam met lange stam (mnl. *dat paert* – *die paert*). Dat soms in dialecten het bepalende deel achteraan staat, blijkt uit gron. *motstain* ‘steenmot = pissebed’ of (ook tessels) *wiedwoagen* ‘wagenwijd’. Het Kempisch vertoont net als Westfries en Stadsfries (een verband is er wel niet) een zekere voorliefde voor de tussen-s: *eksterseug* ‘eksteroog’. *gemeentesweg*, *keelsgat* (vgl. het zo-even genoemde westfriesse woord), *runsvlees* ‘rundvlees’. Voor zuidelijke dialecten meer in het algemeen wordt vermeld dat het al dan niet optreden van -n- parallel loopt met de masculiene flexie-n (zie hfdst. 4): vgl. kempisch ‘*n broerebrulleft* zonder -n- vóór b- met *enen boerenheft* met -n- vóór h, zo ook (weliswaar bij een neutrum woord!) ‘*n boerendûrp* met -n- vóór d-. Ook een zekere voorkeur voor de tussen-s wordt voor de zuidelijke dialecten genoemd: *rundsvlees*.

7.3.2.1 (3) *Types samenstellingen substantief plus substantief* (3a. determinatief type, 3b. andere types)

7.3.2.1 (3a) *Determinatief type*

In de paragrafen hierboven zijn tot dusver meestal voorbeelden van *determinatieve* samenstellingen gepasseerd: het eerste lid (*koning*) bepaalt het tweede (*kroon*). De precieze betekenis kan allerlei kanten opgaan; daarvan zijn onder punt 1 al voorbeelden gegeven. Er is in mindere of meerdere mate sprake van betekenisspecialisatie: een *herfstwandeling* bijvoorbeeld is duidelijk: ‘handeling in de herfst’, maar wat is een *huisdeur*? ‘Een deur in het huis’? De betekenis is ‘de belangrijkste deur, waardoor je het huis binnentreedt’. Die betekenis-divergentie moet al het geval geweest zijn toen het gevoel voor de oorspronkelijke uitgangen nog bestond: een genitief-relatie bijvoorbeeld liet al verschillende interpretaties open. Zo kwam naast mnl. *coninxcrone* ‘kroon van de koning’ (bezit) *tarwenmele* ‘meel van = gemaakt van tarwe’ voor (oorsprong). Vergelijk nog hedendaags *tarwemeel* ‘meel (gemaakt) van tarwe’ tegenover *kindermeel* ‘meel voor kinderen, om voor kinderen pap van te koken’. Per samenstelling moet de precieze betekenis-verhouding aangeleerd of in ieder geval op basis van context of onze

KAART 39: noord-oostelijke verbindingsklanken in *duivehok* en *eendekooi*
(horizontale streep: geen verbindingsklank, verticale streep: -e-, verticale op horizontale streep (spijker): -en-. Uit: Morshuis 1977)

“wereldkennis” vastgesteld worden; in een bepaalde context (bijvoorbeeld een nogal gruwelijk sprookje) zou *kindermeel* ook de betekenis ‘meel gemaakt van kinderen’ kunnen krijgen. Dat is echter niet de geconventionaliseerde betekenis. De betekenisverhouding is ook per geval niet altijd duidelijk: zo kan een *koningskroon* als ‘de kroon van een koning, in zijn bezit dus’ of als ‘de kroon voor een koning, om door hem gedragen te worden’ worden omschreven. Het is ook niet altijd duidelijk of we voor het eerste lid aan een singularis- danwel aan een pluralis-betekenis moeten denken: is *kalverliefde* ‘liefde als van een kalf’ (zoals we onder punt 2 aangenomen hebben) of ‘liefde als van kalveren’? Een voorbeeld dat metaforisch begrepen moet worden, is *geldwolf* ‘iemand die roofzuchtig belust is op geld’. Een moeilijk geval is een recent subtype, namelijk type *onderwijsminister*; hier wordt niet een bepaald soort minister genoemd maar een minister die in relatie staat tot het onderwijs. *Bush-regering* wijst wel op engelse invloed.

Er kan ook een onderscheid gemaakt worden naar perfectiviteit: het tweede lid kan als gevolg van het eerste lid worden begrepen, er is sprake van actuativiteit: de beide leden zijn simultaan, of er is sprake van destinativiteit: het tweede lid is bestemd voor het eerste. Voorbeelden zijn resp. *schotwond* ‘wond veroorzaakt door een schot’, *wiskundeboek* ‘boek over wiskunde’ en *naaimachine* ‘machine om mee te

naaien' (in het laatste geval is er ook van een instrumentalis sprake). Deze mogelijkheden zijn oud zoals uit gotische voorbeelden blijkt: *sigis-láun* 'loon verkregen door overwinning', *arbi-numja* 'erfenis-nemer = erfgenaam', *mati-balgs* 'zak voor spijze'.

Er is dus sprake van een grote semantische uitwaaiering. Die heeft de productiviteit van de vorming niet geschaad. In par. 2.5 is daarvoor al een mogelijke oorzaak aangewezen: doordat de beide leden ook zelfstandig kunnen voorkomen en een duidelijke betekenis behouden, worden per geval de mogelijkheden drastisch ingeperkt. De vaagheid van de categoriale betekenis kan juist daardoor voor de productiviteit bevorderlijk zijn. Vergelijk vrij recente vormen als *computertafel* (-NUL-), *stationstraverse* (-s-), *katteluikje* (-e-, singularis), *manne<n>fotografie* (-e-, pluralis), en vergelijk ook in verband met de elektrische auto (2018, 2019) de *laadpaalklever* 'automobilist die te lang van een elektrische laadpaal gebruik maakt', of in verband met de klimaatactie *vliegschaamte* 'schaamte om van de luchtvervuilende vliegtuigen gebruik te maken' (weliswaar een leenvertaling van zweeds *flygskam*). Waarschijnlijk naar analogie van *laadpaalklever* is rond 2019 *gasklever* ontstaan: 'iemand die niet van het gebruik van gas af wil'. Een samenstelling kan ook een gelegenheidsbedenksel zijn, bijv. (in de herfst) een *blarenwegblaasmachine*, wanneer men de "officiële" (in dit geval ook minder duidelijke) naam *bladblazer* niet kent. Deze voorbeelden zijn semantisch nog doorzichtig maar wat te denken van *heidag* 'dag waarop mensen binnen een organisatie zich terugtrekken om zich gezamenlijk af te vragen wat ze nu eigenlijk aan het doen zijn'? Voor zo'n dag gaat men al lang niet meer (als men het ooit deed) naar een heideveld of vergelijkbaar natuurgebied in het oosten des lands. Dat de determinatieve samenstelling de eeuwen door zo productief geweest is, kan er ook toe hebben geleid dat juist bij dit type zoveel isolering voorkomt; zie de in par. 2.6 besproken voorbeelden als *diefstal* enz.

7.3.2.1 (3b) *Andere types*

Semantisch zijn er ook andere groepen te onderscheiden waarbij het determinatieve aspect toch wel vaak op de een of andere manier aanwezig is. We noemen de verschillende soorten met vooraf alvast de opmerking dat ze niet altijd duidelijk tegenover elkaar af te bakenen zijn.

-Appositionele samenstellingen. Een voorbeeld is *vrouwspersoon* (al een keer onder punt 2 genoemd); het eerste deel is appositieel, het tweede is de kern. Er is sprake van één referent die echter binnen het woord twee keer aangeduid wordt; een van beide keren dient ter verduidelijking. In *windhond* (*wind* kon oorspronkelijk op zichzelf het hondetype in kwestie aanduiden) dient het tweede lid ter verduidelijking; *hond* werd toegevoegd om storende homonymie te vermijden: *wind* betekende immers ook en betekent nog 'bewegelijke lucht'. In *meesterknecht* lijkt het eerste lid weer verduidelijkend te zijn zoals ook in *vrouwspersoon*. Oudgermaanse voorbeelden zijn ohgd. *hasalnuz* 'hazelnoot', *bêrswîn* 'beer-zwijn = mannetjesvarken' met verduidelijkend eerste lid, *rêhboc*, ndl. *reebok* met het tweede lid als zodanig. In het laatste voorbeeld wordt de sekse met dit lid aangegeven, anders dan in *wijffeshond*, met tussen-s na diminutief, waarin dat met het eerste lid gebeurt. Aan een oude genitief-vorm kunnen we denken bij *herdersman*; dat dit een oude vorming is, blijkt uit lat. *urbs Romae* 'de stad (van) Rome'. Het type is indo-europees: vgl. bijv. skrt. *śvaśrū-jana* 'schoon(moeder)-moeder'. Sommige latere voorbeelden kunnen in het zinsverband ontstaan zijn:

vergelijk *osa. Judeono folc* ‘der Joden volk’ met hedendaags *Jodenvolk*. Van latere datum kan ook de invoeging van een verbindingsklank zijn: vergelijk bijv. *vrouwspersoon* maar vergelijk ook wat zo-even naar aanleiding van *herdersman* is opgemerkt. Een tussen-e is ingevoegd in *hereboer*, ouder *heerboer*. Het accent ligt steeds voorop; het Gronings is afwijkend in bijv. *meesterknecht*.

-*Copulatieve samenstellingen*. Een voorbeeld is *moeder-maagd* (naar een grieks voorbeeld: *mētro-parthenos*), mnl. *moedermaget*; bedoeld is Maria die tegelijk (evenwaardig) moeder en maagd was. Hierin ligt het accent op *moeder* dat blijkbaar als het belangrijkste werd beschouwd; in *koningin-moeder* ligt het achterop. Vergelijk ook, maar dan niet in toepassing op een persoon, *marxisme-leninisme* (met het accent achterop): een ideologie die zowel marxistisch als leninistisch is. Er kan ook sprake zijn van een verschuiving door de tijd, van (meer) “voorop” naar (meer) “achterop” (een eenheidsaccent, zie onder punt 2.4 in par. 3.2.1). In alle gevallen bepaalt echter het tweede lid de eventuele pluralisvorm: *moeder-maagden*, *koningin-moeders*, evt. *marxisme-leninismes*. Dat lijkt ook het geval bij genustoekenning: *het mens-beest*, *de beest-mens*. (Een voorbeeld met twee adjectieven is *zuurzoet* (ook wel *zoetzuur*), met twee werkwoorden *zweefvliegen*, ook maar dan als eerste lid: *woon-slaapkamer*.) Oude germaanse voornamen waren in feite ook zulke samenstellingen: vgl. *Bald-wini* ‘koen plus geliefd’ > *Boudewijn*. De copulatieve samenstelling moet een oudgermaanse vorming geweest zijn: vgl. naast de genoemde namen ohgd. *man-hundr* ‘man – hond’; voor een voorbeeld buiten het Germaans zie het griekse voorbeeld hierboven.

Franse invloed kan in het spel zijn bij een type dat eventueel ook als appositioneel kan worden begrepen, namelijk als we het tweede lid als een verduidelijking bij het eerste begrijpen: *rechter-commissaris* (*juge-commissaire*) met het accent op het tweede lid; op analogie berust *president-curator* waarvoor een frans equivalent niet aanwezig is. De meest voor de hand liggende pluralis lijkt tegenwoordig *president-curatoren* (of *-curators*) te zijn, eerder dan het archaïsch klinkende *presidenten-curatoren* en zeker dan *presidenten-curator*. Hierbij sluit aan *luitenant-kolonel*, pl. *luitenant-kolonels*, met althans oorspronkelijk verduidelijkend eerste lid (‘plaatsvervangend’).

-*Coördinerende samenstellingen* (skrt. “dvanda”). Dergelijke samenstellingen worden voor het Indo-europees aangenomen. Een sanskrit-voorbeeld is *dyāvā-prthivī* ‘hemel-aarde = hemel en aarde’; er zijn geen nederlandse voorbeelden bekend of het zou in de namensfeer moeten zijn: *Gilze-Rijen*, *Etten-Leur*, *Aarle-Rixtel* (alle Noord-Brabant), *Sleeswijk-Holstein*, *Oostenrijk-Hongarije*, *Wolters-Noordhoff*, *NRC-Handelsblad*. Verwant zijn vaste combinaties (met het karakter van uitdrukkingen) als *(met) man en muis*, *(als) hond en kat*, *(met) vork en mes*. Soms krijgen die het karakter van samenstellingen: vgl. *een kop-en-schotel*, *kop-en-schotels*. De werkwoordscongruentie is nog onduidelijk: *man en vrouw is* of *zijn één*? Het gaat steeds om twee entiteiten die als een eenheid worden opgevat.

-*Tautologische samenstellingen*. In deze samenstellingen hebben de beide leden (min of meer) dezelfde betekenis: got. *mari-sáiws* ‘meer’ (vgl. *marei* ‘zee’, *sáiws* ‘meer’), ohgd. *nôtdur(u)ft*, ndl. *nooddruft* (*druft* verwant met *derven*), *heir-leger* (pl. *heirlegers*). Ook hier kan verduidelijking een factor geweest zijn: vgl. *heirleger* met het archaïsche *heir* voor ‘leger’ en vgl. ook (het niet voor het Nederlands geattesteerde) *druft*. Een van de leden kan vreemd zijn, bijvoorbeeld afkomstig uit het Frans: vgl. *toerbeurt*. Dat de beide leden in volgorde kunnen

wisselen, blijkt uit *spinnekop* (ouder *spinnekoppe*, met *koppe* ‘spin’) dat we in het Zeeuws als *koppespinne* terugvinden.

-*Type hondeweer*. In dit type heeft het eerste lid slechts versterkende waarde: vgl. naast *hondeweer* ook *hondebaantje*, verder *puikjuweel*. Bij *hondeweer* moet zich een merkwaardige semantische ontwikkeling voltrokken hebben, van oorspronkelijk ‘weer om (alleen) een hond erop uit te sturen’ tot ‘weer om zelfs een hond er niet op uit te sturen’.

-*Productiviteit*. Het copulatieve type is productief: vgl. *penningmeester-secretaris*. En we mogen hetzelfde aannemen voor het appositionele en het tautologische al is er standaardtalig niet altijd meteen acceptatie: vgl. resp. *APK-keuring*, *intercitytrein* (appositieel) en een computerterm als *filebestand* (internet, copulatief). Het eerste voorbeeld werd mogelijk toen men er zich niet meer van bewust was dat met K ‘keuring’ bedoeld wordt. Vergelijk ook het moderne appositionele *bom-moeder* waarin *bom* staat voor ‘bewust ongehuwde moeder’.

Typologische en regionale opmerkingen. De types appositieel, copulatief en tautologisch komen ook in het Duits en Engels voor: *Haselnuß*, *hazelnut*; *Königin-Mutter*, *queen-mother*; *Notdurft*, anders gevormde *gangway*. Vergelijk voor het Fries *hazzenút*, *kening-steedhâlder* ‘koning-stadhouder’, *needdrift*. Voor de gewone determinatieve composita zie par. 2.5 en 3.2.1 (2.2); daar komt naar voren dat het Duits en het Nederlands dergelijke composita liever gebruiken dan het Engels. Er lijken geen regionale verschillen te zijn. Wél zouden we het groningse *peernbaisten* ‘paarden en beesten = koeien’ (par. 3.1.1) als een voorbeeld van een coördinerende samenstelling kunnen beschouwen.

7.3.2.2. ADJECTIEF/PARTIKEL/NUMERALE PLUS SUBSTANTIEF

Ook adjectieven kunnen als eerste lid in substantivische samenstellingen optreden. De adjectieven kunnen dan zowel in verbogen als in onverbogen vorm staan; in het onverbogen geval kan de oorspronkelijke sjwa later gesyncopeerd zijn. Het algemene beeld is dat de samenstellingen in kwestie pas in de latere (afzonderlijke) oudgermaanse talen uit syntactische verbindingen ontstaan zijn. Het Gotisch heeft geen duidelijke voorbeelden hetgeen voor een deel aan de gebrekkige overlevering kan liggen. Een voorbeeld kan zijn *alabrunsts* ‘brandoffer’, weliswaar met een (adjectivisch gebruikt) onbepaald pronomen *ala* (bij *alls*) als eerste lid (mogelijk gaat de -a van *ala-* terug op een oud stamsuffix). Voor het Middelnederlands kunnen vele voorbeelden gegeven worden: *hogetide* ‘hoogtij, kerkelijke feestdag’ naast *hoochaltaer* enz. We moeten hierbij zoals gezegd vooral aan het ontstaan in syntactische verbindingen denken; in par. 3.1.1 is dit al ter sprake gekomen. Vgl. *een/de wilde man* > *wildeman*, *een/het witte brood* > *wittebrood*, *een/de hoge school* > *hogeschool*, *een hoog altaar* > *hoogaltaar*. We zien hier de afwisseling van verbogen en onverbogen vormen; de verbogen vormen kunnen historisch gezien de onverbogen vormen van de ja-stammen geweest zijn (zie hfdst. 4). Niet alle vormingen zullen precies genomen een syntactische oorsprong gehad hebben; op een gegeven moment waren er twee modellen ontstaan die voor verdere uitbreiding zorgden. Uit tegenwoordig *hoogtij* naast mnl. *hogetide* blijkt dat de modellen elkaar soms doorkruisten. We moeten ook met vreemde invloed rekening houden: zo is *grootvader* conform het franse *grand-père* gevormd en kan bij *groothandel* duitse invloed in het spel zijn. Heeft het eerste lid de onverbogen vorm, dan wordt al snel aan een germanisme gedacht; vergelijk echter reeds mnl. *blaubloeme* in par. 2.8.1, ook mnl.

hoogaltaer hierboven. Voorzichtigheidshalve is hierboven dan ook van “duitse invloed” gesproken. Resten van een oude vocatief (met zwakke flexie) kunnen voortleven in gevallen als *bestemoeder*, *zoetelief*, 17^e-eeuws *eeleman* ‘edele man’. De betekenisverhouding is determinatief: *hoge* bepaalt *school* (het gaat om een bepaald soort school); de precieze verhouding varieert zoals ook bij de substantief-substantiefvormingen het geval is: *hoge* in *hogeschool* is figuurlijk bedoeld, *hoog* in *hoogaltaar* letterlijk maar tegelijk ook als ‘belangrijkst’. Vaak wordt dus een eigenschap genoemd: vgl. verder *hoogtij*, *wildeman*, *wittebrood*, enz. Soms gebeurt dat op een indirecte manier: zo is een *dwarsfluit* een fluit waarop men op een “dwarse” manier speelt, dus niet een fluit die dwars is. Ook in *grootvader*, *kleinkind*, *oudoom*, *zwartboek*, *blauwboek* is de relatie tussen de beide delen ondoorzichtig, althans niet meteen doorzichtig. In het Middelnederlands is dat al het geval bij *outoom* dat bijv. ook ‘grootvader’ of ‘zwager’ kon betekenen. Er is dus sprake van betekenispecialisatie. Ter afsluiting: het type adjectief plus substantief is, vergeleken met substantief plus substantief, niet sterk vertegenwoordigd. Het is ook niet altijd duidelijk of er al sprake is van een samenstelling danwel nog van een woordgroep. Het accent (zie hieronder) kan hiervoor uitsluitsel geven.

Vormingen met een partikel als eerste lid zijn *voorrang*, *opgeld*, *afgod*; let op *medeburger* naast *metgezel*, resp. met de adverbiale en de adpositionele vorm van het partikel. Er is vaak sprake van een locatieve betekenis: *bijkeuken*, van een temporele: *nazomer*, of van een rangaanduiding: *ondervoorzitter*. Vrij zeldzame voorbeelden met een comparatief zijn *hogerhuis* en *lagerhuis*. Een vorming met een numerale (en wel een cardinale) als eerste lid is *tweestrijd*. *Driehoek* kan beschouwd worden als een possessief compositum ‘iets dat drie hoeken heeft’; het is echter pas secundair ontstaan uit *driehoekig* (zie par. 2.1). Naar analogie van *driehoek* kunnen echter heel goed *vijfhoek*, *zeshoek* enz. ontstaan zijn (bij ‘vier’ was de plaats al bezet: *vierkant*). Zie par. 3.4 waarin de possessieve composita uitgebreider aan de orde komen. Een geval als *Allerheiligen* (met de genitief van een indefinitum voorop) zal wel een ellips zijn: ‘feest van alle heiligen’. Over de accentverhoudingen is al een en ander opgemerkt in par. 3.1.1 dit hoofdstuk. Het accent ligt bij onverbogen adjectieven als eerste lid meestal op dat lid: *hoogaltaar*, bij verbogen adjectieven op het tweede: *hogeschool* (met accent-verlies voorop) maar er zijn uitzonderingen: *kleingeld*, *wittebrood*. Bij de vormingen met partikel of numerale ligt het accent voorop. Vast accent voorop zoals bij *wittebrood*, wijst erop dat we inderdaad met een samenstelling en niet meer met een woordgroep (*witte brood*) te maken hebben. Daarop wijst in dit geval (een neutrum) ook dat we *een wittebrood* kopen en niet *een wit brood*. Vergelijk ook *hoogaltaar* en niet *hoogaltaar* of *het hoge altaar*. Zie overigens verder de genoemde paragraaf. In *oud-leerling* ‘iemand die vroeger leerling was’ ligt er meer accent op leer- dan op oud-; *oudleerling*, met een duidelijk accent voorop, zou een bepaald (onduidelijk) soort leerling betekenen. In het eerste voorbeeld heeft oud- ook meer de status van prefixoïde gekregen; *oud-student*, *oud-collega*, *oud-leraar* enz. (Vergelijk ook ex- in bijv. *ex-echtgenoot*.)

De vormingen lijken productief: een bepaalde plank kan in een bepaald huis heel goed de *hogeplank* genoemd worden. Verder kunnen we ons, met onverbogen adjectief, naast *hoogwerker* ook wel *laagwerker* voorstellen. Vergelijk verder *mede-apper* (internet) of *zeskamp* (bepaald soort spel).

Het Duits heeft (vergelijk ook wat hierboven is opgemerkt) het adjectief meestal in de onverbogen vorm: *Hochaltar*; de onverbogen vorm is zeldzaam: *Hohepriester*. Het heeft ook vaker een samenstelling waar het Nederlands een woordgroep heeft: vgl. *Vollmond* met *volle*

maan. Hier blijkt de sterkere synthetische tendens (par. 2.12) waardoor het Duits zich kenmerkt. Vormingen met een partikel of numerale zijn *Nachkomme*, *Nebenfach*, *Zwiespalt*. In het Engels is het type zeer productief: *highway*, *blackbird* enz. steeds met de onverbogen vorm, *afternoon*, *twoseater*. Vergelijk voor het Fries *heechlân* ‘hoogland’, *efterbân* ‘achterband’, *twastriid* ‘tweestrijd’.

Regionaal. Wat de accentuatie betreft zijn er regionale afwijkingen: noordelijk *kleingeld* in plaats van *kleingeld* (dat nu ook wel meer naar het zuiden gebruikt kan worden), brabantse *zoethout* in plaats van *zoethout*. Het Gronings heeft veel vormen met een onverbogen adjectief: *jongkerel*, *blaauwstein* ‘blauwe steen’, *geelmeel*, *jonkwief*, met het accent voorop; bij benamingen voor jonge dieren als *jongkat* ligt het achterop.

7.3.2.3. WERKWOORD PLUS SUBSTANTIEF

Oudtijds kwamen er het Germaans geen samenstellingen met een werkwoordsstam als eerste lid voor. Wél kon een participium presens of preteritum voorkomen; dit moet als archaïsch worden beschouwd. De samenstellingen met een werkwoord als eerste lid (met daarop steeds het accent) ontstonden in het Germaans uit combinaties van een nomen actionis (dus substantief) plus volgend substantief; zo kwam in het Gotisch *hunsla-staps* ‘offerplaats’ voor, met als eerste lid *hunsl* ‘offer’. In een vorming als *rustbed* ‘bed voor rust’, afgeleid van nomen actionis *rust*, kon het eerste lid ook als werkwoordsstam worden opgevat: ‘bed om te rusten’; bij *vulpen* ‘pen om te vullen’ valt daaraan niet te ontkomen. Bij de omschrijving is een *om te*-formulering gebruikt; er is sprake van een doel-relatie zoals ook bij *eetlepel* ‘lepel om mee te eten’. We hoeven echter niet perse aan zo’n relatie te denken; zo is bij *eetlepel* ook de gedachte aan een instrument mogelijk: ‘lepel waarmee gegeten wordt’. In *vulpen* kan *pen* behalve als object als passief subject: ‘om gevuld te worden’ worden opgevat en vandaar is het geen grote stap naar een niet-agens: *gloeikous*, vervolgens een pseudo-agens: *brandnetel*, ten slotte een agens: *spartelvis*, alle drie dus met een subjectsrelatie. De doel-relatie zijn we dan wel kwijtgeraakt: ‘kous om te gloeien’ enz.? Een subjectsrelatie is eveneens geïmpliceerd in *kooklucht* ‘lucht die veroorzaakt wordt door koken’. *Rustbed* kan ook als een plaats worden opgevat: ‘bed waarin gerust wordt’; vandaar gaat het naar tijd: *sterfjaar* ‘jaar waarin gestorven wordt’. Bij *koopkracht* (een subtype van na de Middeleeuwen) is weer een *om te*-omschrijving nodig: ‘kracht om te kopen’; het tweede deel geeft hier iets abstracts aan dat door het eerste wordt geconcretiseerd. Evenals bij de andere determinatieve samenstellingen (met substantief of adjectief als eerste lid) is de semantische verhouding dus heel divers geworden. Vergelijk bijvoorbeeld ook nog *rijweg* ‘om over heen te rijden, waarover heen gereden wordt’ (plaats), *rijtuig* ‘om in te rijden, waarmee gereden wordt’ (instrument), *rijles* ‘die over rijden gaat (object)’ enz.; hierin is rij- de variant van rijd- zoals deze in samenstellingen optreedt (zie par. 2.7). Een voorbeeld van sterke betekenisspecialisatie is *strikmuziek*, niet zonder meer ‘muziek om te strijken’ maar ‘muziek om op strijkinstrumenten gespeeld te worden’. Metaforisch bedoeld is bijv. *liegbeest* in toepassing op een persoon; in *zeurpiet* wordt de persoon met een voornaam (*Piet*) aangeduid. Ingewikkelde bases hebben *inschrijfformulier* (met scheidbaar *inschrijven*) en *aardappelschilmesje* (met de woordgroep *aardappel schillen*).

Dat het verband met het werkwoord ging domineren, blijkt ook uit het feit dat bijvoorbeeld een reeds bestaand woord als mnl. *wage-scale* (met subst. *wage*) met aanpassing aan het werkwoord tot *weeg-schaal* werd vervormd. Bij metaforisch gebruik, nl. in de uitdrukking *in de waagschaal stellen*, is de oude vorming bewaard gebleven (isolering). Er komt een variant met een verbindings-e voor, type *brandewijn* ‘wijn die gebrand, d.w.z. gedestilleerd is’, *krabbekat* ‘kat die gauw krabt’, *vagevuur* ‘vuur dat vaagt = veeft, zuivert’; misschien hoort hier ook *drinkebroer* bij. Mogelijk is hierbij invloed van het type *hogeschool*, evt. ook *schapevlees* in het spel; toevoeging van -e kan mede een emotioneel intensiverend of ritmisch effect hebben gehad. De vormingen zonder verbindingsklank zijn in ieder geval nog productief: vgl. een evt. *wensmail* ‘mail om geluk te wensen’ (conform *wenskaart*). N.B. Een vorming als *lijdensweg*, met tussen-s, hoort hier niet thuis omdat de infinitief in kwestie nominaal (als substantief) gebruikt is. Metanalyse heeft tot een verbindingselement -el- geleid. Zo ontstond bijv. via *vergetelnat* (naam voor de Lethe, met het adjectief mnl. *vergetel* ‘vergeetachtig’ als eerste lid), opgevat als *vergeet-el-nat*, *schrikkeljaar* (15^e eeuw) bij *schrikken* ‘verspringen’. Ook een substantief als *dukeldam* ‘lage dam’ bij *dukelen* (afleiding van *duken* ‘duiken’), opgevat als *duuk-el-baan*, kan van invloed geweest zijn. Andere middelnederlandse voorbeelden zijn *werkeldach* bij *werken* en *cruceldach* (naast *crucedag*) ‘kruisdag, dag vóór of na Hemelvaartsdag’ bij *crucen*. Ook bij de -el-vormingen zouden we aan een ritmische factor kunnen denken en ook nu ligt het accent steeds voorop. Het geval is niet meer productief.

Het eenmaal ontstane *cruceldach* kan ook als een afleiding van het substantief *cruce* worden opgevat; dit vormde de overgang naar die gevallen waarin we alleen nog aan een substantief kunnen denken: mnl. *sidelmuer* ‘zijmuur’ (*side*). Een rest in het moderne Nederlands is *endeldarm* bij *end/einde* waarbij ongetwijfeld *middel-* invloed heeft uitgeoefend. Verband met een werkwoord *enden/einden* lijkt minder waarschijnlijk. Hiermee echter hebben we de vorming werkwoord plus substantief verlaten en zijn weer bij substantief plus substantief terechtgekomen.

Ten slotte wijzen we hier nog op gevallen met een verbindings-s: *leidsman*, *scheidsrechter* en *zegsman*; in par. 2.1 (2.2) zijn deze voorbeelden reeds ter sprake gekomen. Historisch gezien is het eerste lid hier een substantief: mnl. *scheide* ‘twist, onenigheid’, *leide* ‘weg’ en 16^e-eeuws *segge*. Dit geldt wel niet voor *verjaarspartij* en *voorbehoedsmiddel*; is hier analogie naar *leidsman* enz. in het spel? De betekenis vraagt in beide gevallen om een omslachtige omschrijving: ‘partij ter gelegenheid van het feit dat men verjaart’, ‘middel dat “voorbehoedt” tegen conceptie’.

Het Duits heeft voor ‘brandnetel’ *Brennessel*, het Fries *brânnettel*, het Engels echter *stinging nettle*. Vergelijk ook eng. *baking powder* met *waspoeder*, du. *Waschpulver*, fri. *waskpoeier*. Het Engels heeft wél *whetstone* (*slijpsteen*, du. *Schleifstein*, *Wetzstein*, fri. *slypstien*) en *washday* (*wasdag*, du. *Washtag*, fri. *wask(ers)dei*). Het Duits kan ook tussen-e hebben: *Liegestuhl*. In het Fries is de combinatie werkwoord plus substantief nog altijd niet populair: voor *inschrijfformulier* gebruikt men met een -ing-vorming *ynskriuwingsformulier*. Het Duits heeft ook het type *koopkracht*: *Kaufkraft*, zo ook het Fries: *keapkrêft*, het Engels niet: **buypower*. Het Engels komt uit deze voorbeelden minder synthetisch te voorschijn dan de drie andere talen.

Regionaal. Dialectisch (zeer verspreid) zijn er meer voorbeelden met -el-: wfri. *skoidelvet* ‘het bij de slacht van de darmen afgescheiden vet’, tw. *waskeldoek* ‘wasdoek’, gron. *lopeldag* ‘dag om uit te gaan’, wvla. *hangeliezer* ‘hangijzer’. Het Westfries heeft een zekere voorkeur voor -ele-: *skommeleskuit* ‘schommelschuit’, met dus nog een tussen-sjwa (vgl. 3.2.1, 2.5). Voor het Gronings worden naast elkaar genoemd: *eetnkoamer*, *eetnsbord*, *eterstied* (vgl. stndl. *etenstijd*), *lopergoud* of *loperspak* ‘goed of pak om mee uit lopen te gaan’. Dit zijn echter afleidingen van infinitieven of van nomina agentis op -er.

7.3.2.4. SUBSTANTIVISCHE SAMENSTELLING. BIEZONDERE GEVALLEN

Ook woordgroepen kunnen samen met een substantief een samenstelling vormen; in de vorige paragraaf zijn al voorbeelden met als eerste lid een scheidbaar samengesteld werkwoord of een woordgroep bestaande uit een substantief en een werkwoord genoemd. Een woordgroep met een adjectief en een substantief bevat *heteluchtballon*. Vergelijk verder, steeds met als tweede sublid een substantief: *drielandenpunt* (met als eerste sublid een numeraal), *buitenboordmotor* (met als zodanig een partikel), *haat-liefdeverhouding* (met als zodanig een substantief), verder *peper-en-zoutstel* (met nevenschikte substantieven), *huis-aan-huisblad* (met twee door een prepositie verbonden substantieven). Een adjectief met bepaling heeft *ver-van-mijn-bedshow*, een imperatiefgroep *blijf-van-mijn-lijfhuis*, een subject-predikaatsverhouding *god-is-doodtheologie* (met subject - predicaat). In de beide laatste gevallen is het eerste lid in feite een zin; zin-achtig is het eerste lid ook in (met een pregenitief) (*'s mensen*) *onderwind-al-geest* (Hooft) ‘geest die alles onderneemt’. In *huis-tuin-en-keuken-blad* (met een nevenschikkende groep als eerste lid) heeft dit lid prefixoïde trekken: *huis-tuin-en-keuken-wijken*, *huis-tuin-en-keuken-klusjes* enz. Semantisch ingewikkeld ligt het met het driedelige *langspeelplaat* ‘een plaat die lang speelt’, met een combinatie adverbium plus werkwoordsstam als eerste lid. Is het een verkorte versie van *lang spelende plaat*? Het kan een leenvertaling zijn uit het Engels: *long player*.

De grens tussen woordgroep en samenstelling is niet altijd duidelijk aan te geven: *hete-lucht* is hierboven als een woordgroep als een woordgroep opgevat; we zouden het echter ook als een samenstelling kunnen opvatten omdat we geneigd zijn om aan een bepaald soort lucht te denken (vgl. *hogeschool*, *wittebrood* in par. 3.1.1). *Heteluchtballon* zouden we dan moeten analyseren als een samenstelling met als eerste lid weer een samenstelling. Een samenstelling als *drie-landen* doet echter vreemd aan: ‘drielanden’ is wat moeilijk om als één begrip te denken.

Een volgorde anders dan we gewend zijn, namelijk met het bepalende lid achteraan, vinden we in *het kabinet-Drees*; dit manifesteert zich ook bij de pluralisvorming: *de kabinetten-Drees*. Vergelijk ook *kapitein-ter-zee*, pl. *kapiteins-ter-zee*, met evenals in *kabinet-Drees* het accent achterop. Een biezonder geval is ook, met nevenschikking, *kop-en-schotel*, dat blijkens de mogelijke pluralis *kop-en-schotels* als een eenheid is opgevat. De in deze paragraaf besproken vormingen lijken vooral recent opgekomen te zijn maar vergelijk het hierboven gegeven voorbeeld van Hooft. Productiviteit valt er zeker niet aan te ontfemen: vgl. (internet) *het-zal-mijn-tijd-wel-duren-houding*.

Zeker oud is *Staten-Generaal* (conform fra. *États Generaux*) waarin het bepalende adjectief achteraan staat; in het Middelnederlands waren woordgroepen met zo’n achterplaatsing heel

gewoon. Vergelijk nog *proces-verbaal* (uit het Frans) waarin evenals in *Staten-Generaal* de pluralis-uitgang aan het eerste lid gehecht wordt: *processen-verbaal*; in beide gevallen ligt het accent ook achterop. Vergelijk in dit verband ook een vorming als *man-lief* met her accent voorop.

Ten slotte noemen we het type met een pronomen als eerste lid dat aan het Engels ontleend is: *he-man*. Een vernederlandsing lijkt nog niet te hebben plaats gevonden: **hijman*. Wél komen *ik-roman* en *wij-gevoel* voor. Een interjectie als eerste lid heeft *ja-broer*.

7.3.2.5. SUBSTANTIVISCHE SAMENSTELLING. ZINWOORDEN

In par. 3.2 zijn gevallen met een werkwoordsstam als eerste lid besproken, bijv. *schrikkeljaar*, waarin *jaar* door *schrikkel* wordt bepaald; het gaat om een bepaald soort jaar. *Jaar* is dus de kern die ook het genus en het getal bepaalt, resp. *het (jaar)* en *jaren*. Dat is niet het geval bij het type *brekespel* (zuidelijk *breekspel*): het gaat hierbij niet om een soort spel maar om iemand ‘die het spel breekt’. *Spel* bepaalt hier ook niet genus en getal: het is niet *het* maar *de/die/deze brekespel* en de pluralis lijkt *brekespellen*, in ieder geval niet *brekespelen* te zijn. Vergelijk dit met *damspel* dat neutrum is en de verwachte pluralis heeft: *damspelen*. *Damspel* is zoals dat heet een *endocentrische* samenstelling is: de valentie (= verbindbaarheid) is gelijk aan die van *spel*, *brekespel* een *exocentrische*: de valentie is niet gelijk aan die van *spel*. Er wordt in het geval *brekespel* ook wel van een *zinwoord* gesproken; de betekenis vraagt namelijk om een beschrijving met een zin: ‘iemand die het spel breekt’. In hedendaags Nederlands gebruikt men liever een determinatieve vorming met als tweede lid een afleiding met -er: *spelbreker*. Dat is niet het geval bij het metaforisch op te vatten *brekebeen*; *beenbreker* loopt het gevaar om al te letterlijk opgevat te worden.

Moeten de “zinwoorden” als een oud type worden beschouwd? Dat ze niet al te vaak in de teksten opduiken, kan verband houden met de informele en vaak schertsende en dus gesproken-taalsfeer. In de oudgermaanse teksten ontbreken ze geheel maar die hadden omdat het vaak poëzie of vertalingen uit het Latijn betreft, duidelijk een formeel karakter. Er kan aan franse invloed gedacht worden: vgl. *bemoei-al* c.q. *bedil-al* met fra. *mêle-tout*, *deugniet* met fra. *vaurien*. Het toch vooral informele karakter van de betreffende woorden wijst echter niet in deze richting; Frans en Nederlands zouden ook een gemeenschappelijke bron kunnen hebben. Het gaat zoals blijkt steeds om substantieven die als eerste lid een werkwoordsstam bevatten; het andere lid kan variëren en hoeft niet zoals in *brekespel*, *brekebeen*, *bemoeial*, *bedilal*, ook *waaghals* ‘die zijn hals = leven waagt’, de functie van object te hebben: vgl. *deugniet*, *flapuit*, *schreeuwlelijk*, ook wfri. *dein-of* ‘(iets) dat afgedaan is’. Een voorbeeld dat ook wat betreft het uiterlijk zin-achtig is, is *spring-in ’t-veld* ‘iemand die in het veld springt = rusteloos iemand’. Let erop dat de hier besproken vormingen (voor zover met tussen-sjwa) niet verward mogen worden met het in par. 3.2.3 besproken type *brandewijn* dat exocentrisch is (*brandewijn* is een soort “wijn”). Er zijn ook voorbeelden waarin het eerste lid als een imperatief kan worden begrepen (subtype 2): *vergeet-mij-niet* (bloemnaam), *kruip-door-sluip-door* (kinderspel), *ruimstraat* ‘ruim de straat = gebod om de straat te ruimen’. Een tamelijk recent voorbeeld is *klaarover* ‘verkeersbrigadier’ (niet met een werkwoordsstam als eerste lid), genoemd naar wat zij of hij gewoonlijk zegt. Vergelijkbaar is ook *vaarwel* in (*na een laatste*) *vaarwel* (*vertrokken we*). We zouden hier van citerende samenstellingen kunnen spreken waarvoor ook (*een*) *onzevader* als voorbeeld kan

dienen. Als een wat andersoortig voorbeeld kan *kruidje-roer-mij-niet* worden begrepen: het kruidje zegt a.h.w. dat het niet aangeroerd wil worden. Ook nu kan enige franse invloed in het spel zijn: vgl. *portefeuille* lett. ‘draag het blad’. Deze zinwoorden moeten waarschijnlijk, ook wat betreft oorsprong, van het type *brekespel* onderscheiden worden. Zijn ze even oud als dit type? Evenals het type *brekespel* duiken ze niet vaak in de teksten op en al helemaal niet in die uit de oudgermaanse periode. In ieder geval moeten ze al in het Middelnederlands voorgekomen zijn getuige de familienaam *Slachdiewolle* ‘sla de wol’. Pas vanaf de Renaissancetijd komen ze vaker te voorschijn.

Mogelijk moeten we voor het eerste subtype uitgaan van een oude indo-europese vorming waarin de referent waarvan de actie uitgaat, niet met het tweede maar het eerste lid wordt genoemd. Een grieks voorbeeld is *arche-kakos* ‘beginner-kwaad = hij die met het kwaad begint’ (een zogeheten *regerend compositum*). De vorming krijgt dan toch iets endocentrisch: een *brekespel* is een bepaald soort ‘breker’; het eerste lid (*breke*) bepaalt het de-genus, dat echter niet een pluralisuitgang kan krijgen: *breken-spel. Wat het genus betreft is dan de “Right Hand Rule” (het rechterlid bepaalt) niet van toepassing. Voor het tweede type kunnen we van een oud (ook al indo-europees) naamgevings-procédé uitgaan: iemand wordt genoemd naar wat hij/zij vaak zegt of naar wat vaak tegen hem/haar gezegd wordt, of iets wordt genoemd naar wat er in een bepaalde situatie vaak bij gezegd wordt. Vergelijk de gegeven voorbeelden. Bij *vergeet-mij-niet* kan men denken aan de minnaar die het bloempje aan de geliefde geeft en deze woorden daarbij zegt. Dat het procédé niet alleen van heel vroeger is, blijkt uit een voorbeeld uit de stad Vlaardingen. Er kwam (in de vorige eeuw) al bedelend vaak een man langs de deuren die altijd dezelfde weer-karakteristiek gaf: “kouwelucht vandaag” en daarom *Jan Kouwelucht* genoemd werd. Beide procédés kunnen elkaar beïnvloed hebben: de imperatief kan als een werkwoordsstam opgevat zijn en omgekeerd. Franse invloed wordt op grond van het bovenstaande in beide gevallen minder waarschijnlijk.

Er zijn ook vormingen met het werkwoord als tweede lid die dus eigenlijk thuis horen in par. 3.5 waarin de werkwoordelijke samenstellingen worden besproken. Omdat ze wel iets weg hebben van de hierboven besproken vormingen met het werkwoord als eerste lid (alleen de stam wordt namelijk gebruikt), worden ze alvast op deze plaats besproken. Voorbeelden zijn *scharessliep* ‘iemand die de scharen slijpt’, *zoetekauw* ‘iemand die (graag) op iets zoets kauwt’, *bijzit* (al bij Kiliaan *bijssitte*) ‘iemand die erbij zit = concubine’, meer recent ook vormingen met *al*, bijv. *albedil* ‘iemand die alles bedilt, regelt’. Deze vormingen moeten ontstaan zijn uit de nomina agentis (n-stammen) van het oude Germaans, type got. *nuta* bij *niutan* (zie hfdst. 3 par. 5). Deze oorsprong werkt nog daarin door dat de samenstellingen in kwestie endocentrisch lijken te zijn: *albedil* gedraagt zich op dezelfde manier als een evt. *bedil*: *de (al)bedil*, *(al)bedillen*. Een woord als *bedil* is niet uitgesloten; in ieder geval komen woorden als *teut*, *zanik*, *zeur*, qua type vergelijkbaar, als simplicia voor. Misschien is het tautologische *huilebalk* (met *balken* = *huilen*) een contaminatie van de beide in deze paragraaf besproken types. Soms lijkt het erop dat we een werkwoord van dit type hebben, maar hoeft dit toch niet perse zo te zijn: vgl. *schildwacht* dat we ook als een personificatie van een nomen actionis kunnen begrijpen. Evenals bij *brekespel* wordt nu (bij voorkeur?) in plaats van *albedil* een vorming op -er: *albediller* gebruikt. Misschien valt aan de in deze paragraaf besproken oude vormingen een zekere productiviteit toch niet te onzeggen: vgl. een evt. (*hij is een beruchte*) *loop-langs-het-spoor* (type *brekespel*) of (*hij is een echte*) *alles-weet* (type *albedil*). Maar mogelijk gebruiken we toch liever *spoorloper* of *allesweter*.

Voorbeelden van zinwoorden (type *brekespel*) in het Duits zijn *Taugenichts*, in het Engels *pickpocket*, in het Fries *dogeneat*. Vergelijkbaar met *vergeet-mij-niet* zijn du. *Vergißeinnicht*, eng. *forget-me-not*, fri. *ferjit-my-net*. Het tweede type vinden we ook in het Fries: *albegear lett*. ‘alles bekeer = hebzuchtige’. Regionale verschillen komen waarschijnlijk niet voor.

7.3.3. ADJECTIVISCHE SAMENSTELLINGEN

(1. niet-participiale vormen, 2. participiale vormen)

7.3.3.1 NIET-PARTICIPIALE VORMINGEN

De samenstelling van het type substantief plus adjectief is al een oud procédé; stam- en casuscomposita wisselen zoals bij substantief plus substantief ook hier af zoals blijkt uit *ono. sorg-fullr* naast *sorgafullr* (beide ‘vol van verdriet’). Een gotisch voorbeeld is *akrana-láus* ‘vrucht-loos’ > onvruchtbaar; gezien het feit dat *akran* een *ǣ*-stem is, kan dit een stamcompositum zijn. Hierin was *láus* nog een adjectief ‘los, leeg, vrij van’ dat we in het Nederlands terugvinden als het suffix -loos in bijv. *vruchteloos*. Voor het Middelnederlands beschikken we nog niet over veel voorbeelden maar genoemd kunnen in ieder geval: *maensiec*, *lovesrijk*; beide gevallen vragen om een omschrijving met een prepositiegroep: ‘ziek door de maan = geestesziek’, ‘rijk aan loveren = bladeren’. In de 18^e eeuw komt *mensenschuw* te voorschijn met een verbaal adjectief ‘schuwend’ en een objectsverhouding. In *gevoelvol*, *koopziek*, *bewonderenswaard*, *deugdrijk* is het tweede lid een suffixoïde geworden of is daarnaar op weg. Productiviteit blijkt uit *compassievol*, *computerziek*, *mailenswaard*, *vriendenrijk* (op facebook, internet). Het eerste lid kan prefixoïde worden: vgl. *doodziek* ‘ziek tot de dood aan toe’ met daarnaast *doodeerlijk*, *doodgewoon*. Een afleiding of samenstelling als eerste lid is mogelijk blijkens *invloedrijk*, *mondjesmaat*, *liefdevol*. Steeds bepaalt het eerste lid weer het tweede. Dat is ook het geval wanneer er sprake is van een vergelijking: *grasgroen* ‘zo groen als gras’; voor de ouderdom van dit type vergelijke men *osa. appelgrā* ‘appelgrauw’ (mnl. *appelgrau*). Comparatief- dan wel superlatiefvorming of gradering zijn hierbij niet mogelijk: **grasgroener*, **grasgroenst*. **erg grasgroen*. *Grasgroen* is gestandaardiseerd maar incidentele uitbreidingen zijn mogelijk, bijv. *raketsnel* (internet) naast het reeds bestaande *pijlsnel*. We vinden verder nogal wat voorbeelden waarin het als eerste lid optredende substantief versterkende waarde heeft gekregen, zo in het al wat oudere *straatarm* (oudste attestatie WNT 1888) dat primair vergelijkend was: ‘zo arm als de straat’. Het vergelijkende *sneeuwwit* (*snewit*) is echter al voor de 13^e eeuw geattesteerd. Moderne voorbeelden, alle eveneens oorspronkelijk vergelijkend en met versterkende waarde van het eerste lid, zijn *steenoud*, *beresterk*, *reuzegroot* enz. Een maataanduiding is *meterdiep*. Ook nu zijn comparatief- en superlatiefvorming of gradering niet mogelijk is: **straatarmmer*, **straatarmst*, **erg straatarm*. Het zijn vaak overgangsgevallen: zijn het nog samenstellingen of is *steen-* enz. al prefix geworden of op z’n minst *prefixoïde*? In *steengoed*, *beregoed*, *reuzeleuk* is nog slechts het versterkende effect overgebleven maar vergelijk nog *ijzersterk* ‘zo sterk als ijzer’. Ook in *ovenvers* ‘vers zoals het uit de oven komt’ is het versterkende effect aanwezig: ‘heel erg vers’, maar de gedachte aan de oven is nog niet verdwenen.

Andersoortige, vooral in later tijd populair geworden, vormen zijn *koortsvrij*, *nachtblind* die als verkortende (elliptische) manieren van uitdrukking kunnen worden begrepen (en daarin lijken

op mnl. *maensiek* en *lovesrijc*): ‘vrij van koorts’, ‘blind in de nacht’; hierin manifesteert zich een trend richting nieuwe synthese. Vrij recente voorbeelden daarvan zijn *publieksvriendelijk* ‘vriendelijk voor het publiek’, *kamerbreed (gesteund)* ‘door een brede kamermeerderheid gesteund’. Bij het laatste voorbeeld kan een *kamerbreed tapijt* van invloed geweest zijn. Uit deze voorbeelden blijkt dat er zeker sprake is van productiviteit.

Vaak kregen de hier besproken samenstellingen, dus met een substantief als eerste lid, een verbindings-s: vergelijk al mnl. *lovesrijc*, ook *publieksvriendelijk*, verder *ambtshalve*, *aanbevelenswaardig*; waarschijnlijk strekten substantivische vormingen hierbij tot voorbeeld. Zo kan *levensgroot* met *levensgrootte* in verband gebracht worden, *hemelsblauw* met *hemelsnaam* enz. Die -s breidde zich door analogie sterk uit: *doodsbleek*, *zielsziek*. Een verbindings-e is ook mogelijk: vgl. *beregoed*, *reuzeleuk*, evenals -er-: *kinderrijk*. Voor zover er tegenwoordig regelmaat is bij het type substantief plus substantief (zie par. 3.2.1 punt 2.4), geldt deze ook hier: na een diminutief -s (*koopjesbelust*), bij een pluralis op -s nooit -e- (**kamerebreed*) en bij -er- een pluralis op -eren (*kinderrijk*).

Behalve met een substantief zijn er ook gevallen met een adjectief (adverbium) als eerste deel: *donkergrijs* (nader bepalend), *stomdronken* (versterkend). Een ander voorbeeld is *blauwgroen* ‘blauwig groen’ dat ook copulatief kan worden opgevat: ‘blauw én groen’ (zie hieronder). Een werkwoordsstam heeft *spuugzat*, waarschijnlijk geldt dat ook voor *hapklaar* en *koopziek*. Zoals de beide laatste voorbeelden laten zien, kan de ontwikkeling naar het werkwoord via een nomen actionis verlopen kan zijn. Bij *slachtrijp* kunnen we nog altijd twee kanten uit: ‘rijp om te slachten’, ‘rijp voor de slacht’. Ook nu kan een versterkende effect optreden: *druipnat*, *fonkelnieuw*, *kakelvers*, met telkens een eerste lid dat duidelijk werkwoordelijk is. Dit effect kan zich dialectisch ook voordoen bij een participium presens: *kokende heet*; vergelijk ook (voor het westvlaamse Poperings) *stèkgnd-eeët* ‘stikkende heet’. In het eerstgenoemde geval is er echter geen sprake van aaneenschrijven. Soms gaat de ontwikkeling in de richting van een suffixoïde: *schokvast*, *stuurvast*, *trilvast* (internet); dit -vast komt overigens ook met substantieven voor: *honkvast*, *steevast*, *zadelfast*. Een numerale als eerste lid heeft *driedimensionaal*; dit heeft (wat niet zo vaak voorkomt) een woord van vreemde herkomst als tweede lid. Dit voorbeeld zou echter ook op basis van *drie dimensies* ontstaan kunnen zijn. Ook partikels kunnen eerste lid zijn; vaak is er ook dan iets versterkends in het spel: *doornat*, *overgelukkig*, *bovenmenselijk*. Aan al deze types valt een zekere produktiviteit niet te ontszeggen: *geliggroen* (internet), *springgraag* (id.), *tweedagonaal* ‘met twee diagonalen’ zijn of lijken mogelijk. Zeer productief is de vorming met het adverbium *niet*: *niet-toegankelijk* enz. Zeer recent zijn de genoemde types echter niet: vgl. (met de oudste attestatie in het WNT) *donkerrood* (18^e eeuw), *druipnat* (id.), *doornat* (16^e eeuw), *overgelukkig* (17^e eeuw).

In het algemeen geldt als regel dat het accent bij attributief gebruik op het eerste lid ligt, bij predicatief gebruik op het tweede: *boterzachte bewijzen*, *deze bewijzen zijn boterzacht*. Er zijn echter ook standaardtaal-sprekers die in beide gevallen het accent (afgezien van contrastering) voorop plaatsen. In bijv. *zeeziek*, *luchtziek*, *wagenziek*, *dweepziek* (laatste voorbeeld met een werkwoord als eerste lid), ligt het accent echter steeds op het eerste lid; is er verband met het feit dat -ziek zich in de richting van een suffixoïde begeeft?

Copulatieve voorbeelden zijn *doofstom*, *marxistisch-leninistisch*, *rood-wit* ‘rood en wit’, *rood-wit-blauw* ‘rood én wit én blauw’; het rechterdeel wordt geflecteerd: *doofstomme*, *marxistisch-leninistische* enz. Een andere betekenisverhouding vinden we in *zwart-wit* in bijv. *zwart-*

witdenken ‘alleen maar zwart of wit denken’. Dit sluit aan bij coördinerende samenstellingen in de geografische sfeer: *de frans-duitse betrekkingen* enz. In een voorbeeld als *nationaal-socialistisch*, met twee vreemde termen, komt de determinatieve verhouding weer te voorschijn: ‘socialistisch maar dan op een nationale manier’. Het eerste lid werkt hier niet zoals bij veel “gewone” voorbeelden het geval is, versterkend.

Vergelijk voor het Duits met substantivisch eerste lid: *liebevoll*, *blutarm*, voor het Engels *carefree*, *colourfast*, voor het Fries *leafdefol*, *seesiik*. Ook in het Duits vinden we verbindingsklanken: *felsenfest*, *mannshoch*. Een andersoortig eerste lid vinden we in du. *dunkelblau*, *denkfähig*, *vorlaut* ‘vrijpostig’ en in het Engels: *dark-blue*, *overanxious*. Het Fries heeft bijv. *donkerblau*, *farklear* ‘gereed om te varen’, *oergefoelich* ‘overgevoelig’.

7.3.3 2 PARTICIPIALE VORMINGEN

Het adjectivische deel vinden we vaak in de vorm van een participium preteritum of presens; dit is al oudgermaans blijkens ohgd. *wīn-truncan* ‘dronken van wijn’. osa. *helm-berand* ‘helm-dragend’. Vormingen met een participium preteritum moeten al proto-indo-europees geweest zijn blijkens skrt. *deva-kr̥ta* ‘door de goden gemaakt’, gr. *haimo-phoruktos* ‘met bloed bezoedeld’ (beide met pie. to-suffix). Al vroeg komen dergelijke participiale vormen met *nieuw-*, later ook *oud-* of *half-* voor: mnl. *nieuwbakken* (got. *niujasatips* ‘nieuw geplant > pas bekeerd’), *oudbakken*, *halfbakken*, steeds zonder ge-; vgl. ook *huisbakken* met een substantief als eerste lid. In het laatste geval wordt de omschrijving wat omslachtiger: ‘in huis gebakken’. Een middelnederlands voorbeeld is ook *godevolen* ‘aan God (in zijn hoede aan) bevolen’ met een eveneens prefix-loos participium preteritum. Vergelijk voor het hedendaagse Nederlands behalve reeds genoemd *huisbakken*: *godgeklaagd*, *noodgedwongen*, recent *computergestuurd*, met prefix ge-; een adverbium is *licht* in *lichtgeraakt*.

Vormingen met een participium presens zijn waarschijnlijk nog niet proto-indo-europees; wél vinden we oudgermaanse voorbeelden. (vgl. osa. *helm-berand* hierboven). Voor het Nederlands kunnen ze als afleidingen op basis van woordgroepen worden beschouwd (zie par. 2.1); in zekere zin horen ze dus niet in deze paragraaf thuis. Een middelnederlands voorbeeld is *godeschouwende*, een 17e-eeuws *niet-toereikende*. Het moderne Nederlands heeft meer voorbeelden: *innemend*, *belangstellend*, *godvrezend*; ze sluiten vooral bij “scheidbaar samengestelde” werkwoorden (*innemen*) aan of bij min of meer vaste woordgroepen (*belangstellen*, *god vrez*). In de beide laatste voorbeelden is een substantief het eerste lid, in het eerste een partikel; vergelijk voor een adverbium *welsprekend*. Let ook op de wisseling van accent: *pijnstillend* dat men blijkbaar nog als een participium ervaart, tegenover *onheilspellend* dat al helemaal adjectief is geworden, en vgl. ook *aanhoudend* naast *aanhouden* (waarnaast overigens ook *aanhoudend* mogelijk is: *hij is nogal aanhoudend* ‘hij houdt maar aan’).

Die met een participium preteritum (met een substantief als eerste lid) zijn vanaf de 17^e eeuw een tijd lang populair in literaire taal geweest: *maanbeschenen*, *bloedbevlekt*. Behalve klassieke (vgl. het hierboven genoemde griekse voorbeeld) wordt ook wel duitse invloed aangenomen (vgl. *mondbeglänzt*) hoewel het type in het Duits pas in de tweede helft van de 18^e eeuw sterk opkomt; ook in die taal blijft het voornamelijk tot de literaire taal beperkt hoewel *notgedrungen* gemeengoed is geworden. In het Engels was het type al langer populair; oudengelse voorbeelden zijn *gold-hroden* ‘goud-versierd’, *hand-worht* ‘hand-gemaakt’, hedendaagse *bloodstained*,

handmade. Voor het (possessieve) type *dikgebuikt* zie par. 4.2 (6). In de 18^e eeuw neemt het type *belangstellend* sterk in aantal toe: *hartverscheurend*, *onheilspellend* enz. De hier besproken vormingen lijken nog steeds productief te zijn; tamelijk recent lijken in ieder geval met een substantief als eerste lid: *(een) zonovergoten (terras)* en *aandacht-vragende kinderen*, en met een adverbium als eerste lid: *(een) ondergewaardeerde schrijver* en *kort-aanduidende toevoegingen*. Vooral in de taal van reclame en techniek (vanaf de 19^e eeuw) zijn ze populair: *vachuümverpakt*, *luchtgekoeld*, *computergestuurd*. De grens met woordgroepen is niet altijd duidelijk. Zo kunnen we ons afvragen of predicatief gebruik al mogelijk is: *dit terras is zonovergoten*? Zo niet, dan hebben we nog niet met een (duidelijk) adjectief te maken.

We constateren bij de vormingen met een participium presens een accusatief-verhouding: vgl. *deelnemend* ('men neemt deel'); bij die met een participium preteteritum is het eerste deel vaak een agens of pseudo-agens. Voor een pseudo-agens vgl. *noodgedwongen*: 'door de nood gedwongen = de nood dwingt'. Andere omschrijvingen zijn van toepassing op *huisbakken* 'in huis gebakken' (locatief), op *godgeklaagd* (indirect object: 'aan God') of op *handgeweven* 'met de hand geweven' (instrumentalis). In ieder geval vragen de vormingen met een participium preteritum om een ietwat omslachtige omschrijving; tegelijk met de vreemde invloed kan dit voor puristen een reden geweest zijn om dergelijke vormen af te keuren. Een omslachtige omschrijving kan overigens ook nodig zijn als er aan vreemde invloed niet valt te denken. Vergelijk got. *akranaláus* 'leeg wat vruchten betreft', en vergelijk ook *slachtrijp* in de vorige paragraaf.

Vergelijk voor het Duits *leichtverletzt*, *einnehmend*, voor het Engels *farfetched*, *goodlooking* (ing-vorm met de waarde van een participium presens). De friese equivalenten (kunnen) zijn *neinimmend* of *nienimmich*, *ynnimlik*. Het kan bij het type *luchtgekoeld* om een soort internationale woordenschat gaan waarbij dus taalcontact een rol speelt. Het Frans met z'n afkeer van samenstellingen doet daarin echter niet mee. Dat heeft bijv. in het laatste geval de omschrijving *à refroidissement par air*. Zie hiervoor verder par. 2.12. Door het vaak formele en ook geconstrueerde karakter zullen de vormingen in kwestie in het dialectgebruik niet zo vaak voorkomen.

7.3.4. POSSESSIEVE COMPOSITA. SAMENSTELLEND AFLEIDINGEN

De groep *possessieve composita* wordt hier apart besproken omdat het resultaat zowel een substantief als een adjectief kan zijn. Gezien de historische ontwikkeling wordt hier ook aandacht aan een bepaald type samenstellende afleidingen besteed. Zoals de gebruikte term al aangeeft, heeft een possessief compositum betrekking op een persoon die (evt. een dier dat) in het bezit is van wat in het compositum wordt genoemd. Deze groep stamcomposita kwam al van oudsher in het Indo-europees voor; het gaat hier om een zeer voor de hand liggende manier van naamgeving: iemand noemen naar (vooral) een lichamelijk kenmerk. Het tweede lid was weliswaar een substantief maar het geheel moet als een adjectief worden opgevat: 'iets hebbend'. Via zelfstandig gebruik kan ook een substantief mogelijk geweest zijn. Deze samenstellingen worden met een sanskriet-term wel *bahu-vrihicomposita* genoemd naar een voorbeeld ervan: het adjectief *bahu-vrihi*, oorspronkelijk 'veel-rijst hebbend = rijk', of in de omschrijving met een prepositiegroep: 'met veel rijst'. Vergelijk ook lat. *miseri-cors* 'medelijden-hart = medelijdend'

en got. *twalib-wintrus* ‘twaalf-winter = twaalfjarig’. Let op de variatie in het eerste lid: pronominaal (*bahu*), werkwoordsstam (*miseri*), numerale (*twalib*); een adjectief bevat got. *háuh-haírt-s* ‘hooghartig’ (de -s is als een uitgang te begrijpen!), een adjectief in de vorm van een afleiding osa. [*sêr-ag*]-*mōd* ‘droev-ig gemoed hebbend = droevig gestemd’ (*sêr* is verwant met ndl. *zeer*). Nu was er in dit soort gevallen een discrepantie tussen het adjectivisch karakter van het geheel en het substantivische van het tweede lid. Als reactie daarop kon een adjectivisch suffix toegevoegd worden (we duiden dit aan als *extensie*); zo vinden we got. *háuh-haírt-s* ‘in het Nederlands terug als een afleiding met -ig: *hooghartig*. Hiermee ontstonden samenstellende afleidingen (zie par. 2.1 waarin dit voorbeeld al is besproken). Deze komen vooral vanaf de 16^e eeuw in het Nederlands te voorschijn. Maar vergelijk al uit de Heliand osa. *gladmōd* ‘blij gemoed/gesteldheid hebbend = vrolijk’ dat met een ja-suffix uitgebreid werd tot *gladmōdi*. Een oudsaksische -ig-extensie is *hardmōdig* bij *hardmōd* ‘een hard gemoed hebbend = dapper’. Ook een extensie met het suffix van het participium preteritum komt voor, bijv. in oe. *ānēagede* ‘éénogig’ of ofri. *fiuwerfōted* ‘viervoetig’. Ook is het mogelijk dat het tweede lid tot een suffix werd afgezwakt: got. *liuba-leik-s* oorspronkelijk ‘een lief lichaam hebbend > liefelijk’ naast ndl. *liefelijk* met suffix geworden -(e)lijk. In mnl. *barevoet* ‘met blote voeten’ ontbreekt nog een suffix; in nnl. *barrevoet-s* is dat erachter gekomen.

Naast de adjectivische bahuvrihi’s bleven de substantivische waarschijnlijk bestaan. Omdat ze vaak typisch spreektaal waren, duiken ze echter niet in de oudgermaanse teksten (meestal poëzie of vertalingen uit het Latijn) op. (Adjectivische extensies op -ig waren, vaak als epitheta ornantia, in literaire taal juist populair.) Vergelijk minder complimenteus bedoeld *kaalkop*, *bleekneus*, *bierbuik*, *bruinhemd* ‘fascist’ maar ook met neutrale gevoelswaarde *witkiel*, *roodborstje*, *langpoot* (soort mug); zowel personen of dieren konden worden bedoeld. Een oud, middelnederlands, voorbeeld is *blauwbaard* (dit kan echter op fra. *Barbe Bleu* teruggaan). Een substantief als eerste lid vinden we in *snotneus*, *spleetoog*, een werkwoordsstam in *hanglip*, *druipneus*, een numerale in *duizendpoot*, *eenhoorn*. Ook in deze gevallen kon ter versterking van het in dit geval substantivische karakter een suffix worden toegevoegd: *driemaster*, *duizendpoter* (vlaams), *tegenvoeter*, met als gevolg opnieuw samenstellende afleidingen.

Heel vaak is er bij de hierboven besproken types sprake van een onvervreemdbaar bezit, bijv. een lichaamsdeel of het lichaam zelf (-leiks); wél staat er dan een nadere bepaling bij wat te begrijpen is: van iemand zeggen dat hij *oog* c.q. *ogig* is, heeft geen zin (iedereen heeft ogen), wél dat hij een *blauwoog* c.q. *blauwogig* is. *Linkerhandig* ‘een linker hand hebbend’ zou net zo vreemd zijn als *ogig*; bij *linkshandig* ‘links wat betreft de hand die men meestal gebruikt’ is dit effect afwezig. In het standaardvoorbeeld *bahuvrihi* is er echter geen sprake van een onvervreemdbaar bezit (je rijst kan immers gestolen worden) evenmin als bij *twalibwintrus*; vaak komt dat voor bij een numerale als eerste lid en wanneer invloed van het Latijn in het spel is, bijv. bij *vierkant* (*quadratus/um*), maar ook bij *witkiel*, *bruinhemd*. Soms moeten we of kunnen we aan affixextractie te denken, bijv. *driehoek* uit *driehoekig* (zie par. 2.1 of 3.2.2, met misschien toch zijdelingse invloed van lat. *triangulus/um*?); *driehoekig* is dan als samenstellende afleiding ontstaan (maar zo’n samenstellende afleiding gaat in ieder geval als type dan toch via extensie op een possessieve samenstelling teruggaat). Ook moeten we aan de mogelijkheid van verkorting denken, bijv. wanneer we een bepaald soort mug een *langpoot* noemen in plaats van *langpootmug*, maar in laatstgenoemde samenstelling is dan toch possessiviteit geïmpliceerd. *Vierkant* (let op het neutrum geslacht) kan in oorsprong het gesubstantiveerde adjectief zijn. Er

zijn ook gevallen met een partikel als eerste lid, bijv. *afgrond* ‘geen grond hebbend’ of *aanminnig* oorspr. ‘liefde aan zich hebbende’.

Let op betekenisverschuiving: zo heeft bijv. in *bahuvrihi* de betekenis zich verruimd tot ‘rijk’, in *bruinhemd* zich verengd (betekenisspecialisatie) tot ‘nazi’. Verder is het element ‘bezit’ niet altijd meer zo duidelijk aanwezig dat een omschrijving met *hebben* goed mogelijk is; vergelijk de volgende samenstellende afleidingen. Terwijl het nog lukt bij *goedlachs*: ‘iemand heeft een goede lach’, lukt het niet bij *tweedaags* of *ondergronds*; wél is dan een omschrijving met *met* mogelijk: ‘met de duur van twee dagen’, ‘met een locatie onder de grond’.

Uiteraard kan eenmaal ontstaan het procédé samenstellende afleiding zich analogisch uitgebreid hebben. Een latijns voorbeeld kan vaak op de achtergrond aanwezig zijn: vgl. nog *overzees* (‘met een ligging over zee’), lat. *transmarīnus*.

Evenals de “zinwoorden” zijn ook de possessieve composita (in zekere zin) exocentrisch: *bahuvrihi* is niet een soort rijst die je kunt eten en een *witkiel* is niet een speciaal soort kiel die je in de wasmachine zou kunnen stoppen. Let ook op het genus: het is niet *dat bruinhemd maar *die bruinhemd*; bij *die roodhuid* blijft het genus uiteraard onveranderd. Verwantschap met de zinwoorden blijkt ook hieruit dat we in een omschrijving bij een zin terechtkomen: ‘die veel rijst heeft’, ‘iemand die (beroepshalve) een witte kiel draagt’. Een verschil met de (echte) zinwoorden is dat de possessieve composita de pluralisvorm kunnen krijgen die bij het tweede lid hoort: vgl. *witkiel* – *witkielen* met *brekespellen* en niet *brekespelen. Bij de zinwoorden bepaalt het tweede lid het eerste terwijl bij *witkiel kiel* door *wit* wordt bepaald (en in *bahuvrihi vrihi* door *bahu*).

Vaak gaat het bij *bahuvrihi*’s om gevallen waarin een geheel naar een deel wordt genoemd (*pars pro toto*). Het oude procédé wordt ook nu nog wel toegepast: zo is *bruinhemd* c.q. *zwarthemd* ‘nazi, fascist’ een nog niet zo heel oude vorming en het lijkt ook goed mogelijk om een bepaald soort fans *blauwshirts* te noemen (sg. *die blauwshirt*). En zo kunnen we geïnspireerd door *driekleur* (de nederlandse vlag) een vlag met negen kleuren een *negenkleur* noemen. Daarnaast zijn ook incidentele *pars-pro-toto*’s mogelijk die niet tot nieuwe woorden leiden en waarbij dan ook het verwachte genus te voorschijn komt: vgl. een ober die tegen een collega zegt “dat bruine hemd moet zijn koffie nog krijgen”.

Een duits voorbeeld is *Rotkehlchen*, een engels *readbreast* (naast *robin*), een fries *readboarstje*.

7.3.5. WERKWOORDELIJKE SAMENSTELLINGEN

N.B. De werkwoorden die hieronder aan de orde komen, worden in de infinitief-vorm genoemd. Denk er echter aan dat de -en-staart van de infinitief een uitgang is waarmee hij van de werkwoordsstam is afgeleid: *werken* = *werk* + *en*. Voor vormingen met de werkwoordsstam zonder meer (type *albedil*) zie par. 3.2.5.

Duidelijke werkwoordelijke samenstellingen (waarschijnlijk een oud type) zijn de tautologische van het type *roezemoezen*, waarin beide leden met een intensiverend, in ieder geval herhalend effect hetzelfde betekenen. Heel vaak komt in vergelijkbare woorden rijm voor: *koekeloeren*, *riktetikken*, soms ook alliteratie: *flikflooiën*, *ginnegappen*. Er is steeds sprake van klanknabootsing of klanksymboliek. Misschien kan ook *schaterlachen* een voorbeeld zijn maar dat kan (door conversie) ook van *schaterlach* afgeleid zijn, net zoals *blokfluiten* (zie hieronder). Minder duidelijke voorbeelden van werkwoordelijke samenstellingen zijn de “onscheidbare” van

het type *doorlopen*. Deze gaan historisch terug op de met een partikel samengestelde werkwoorden in het Gotisch; het accent ligt nog steeds op de stam. Het eerste lid heeft iets prefixachtigs gekregen doordat de betekenis vervaagd is: *door* moet niet al te letterlijk worden genomen. In par. 3.1.2 hebben we hiervoor de term *pseudo-samenstellingen* gebruikt. In deze paragraaf zijn ook de scheidbaar samengestelde werkwoorden besproken die ook als samen koppelingen te boek staan. Bevinden we ons met de onscheidbare gevallen in het overgangsgebied tussen samenstelling en afleiding, met de scheidbare van het type *pianospelen* komen we in dat tussen morfologie en syntaxis terecht. Voor beide types wordt verder naar genoemde paragraaf verwezen.

Ook de volgende gevallen zijn onduidelijk, doordat er namelijk een onvolledig of op z'n minst dubieus paradigma is. Een voorbeeld daarvan is *paardrijden* 'op een paard rijden' dat praktisch alleen als infinitief voorkomt (vgl. *hij wil paardrijden*); zo'n substantivisch *paardrijden* 'als sport op een paard rijden' is geen probleem omdat bij substantief plus substantief een grote variatie aan betekenisverhoudingen kan optreden (zie par. 3.2). Een persoonsvorm of voorzichtig geformuleerd: iets wat als zodanig ervaren kan worden, is in een bijzin niet onmogelijk: *ik geloof dat hij graag paardrijdt. Hij paardrijdt* (buiten een bijzin) doet echter vreemd aan in tegenstelling tot *hij rijdt paard* (wat op scheidbaarheid wijst). De oorsprong kan liggen in een nominale infinitief die later ook werkwoordelijke trekken kan krijgen; we zouden hier van werkwoorden "in de dop" kunnen spreken. De ontwikkeling lijkt dus althans in dit geval eerder in de richting van een scheidbaar dan in die van een onscheidbaar samengesteld werkwoord te gaan; vgl. nog *hij heeft vroeger paardgereden*. Vergelijkbaar met *paardrijden* 'rijden op het paard' zijn *touwtrekken* en *koekhappen*, beide in de omschrijving met een adverbiale bepaling: 'bij wijze van spel aan een touw trekken, naar koek happen'. Het eerste lid kan ook een adverbium zijn: vgl. *hardlopen*. Er is sprake van een grote productiviteit: *scooterrijden* (internet), *internetsurfen* (id.), *diertjepesten* (id.), *comazuipen*; *snelwandelen* (met een adverbium als eerste lid). Er is steeds sprake van een menselijke activiteit, vaak in de sportieve sfeer (maar niet altijd sportief in figuurlijke zin). Dat men in verschillende mate eenheid ervaart, blijkt uit het al dan niet aaneengeschreven worden. Het is de vraag hoe oud het type is. In ieder geval vinden we bij Maria van Reigerberch (17^e eeuw) al de persoonsvorm *gaedt school*, een incidenteel geval? In het WNT komt alleen de infinitief *schoolgaan* voor. Dat het Afrikaans een stapje verder kan gaan, blijkt uit *hulle hardloop nou* met duidelijke persoonsvorm.

Een ander niet zeer oud type, het type *stofzuigen*, is waarschijnlijk door reïnterpretatie ontstaan, namelijk van een substantivische samenstelling met als tweede lid een afleiding van een werkwoord, nl. *stof*-[*zuig*-er]; dit werd gereïnterpreteerd als [*stof*-*zuig*]-er, dus als een afleiding van een (onscheidbaar) samengestelde werkwoordsstam (echter met het accent voorop). Deze reïnterpretatie komt aan het licht wanneer ook inderdaad *stofzuigen* gebruikt wordt: *ik moet nog stofzuigen*. Het nieuwe werkwoord wordt zwak vervoegd: *ik stofzuigde, ik heb gestofzuigd*, dus niet *stofzoog, *stofgezogen; bij een sterke vervoeging zou gemakkelijk een meer letterlijke betekenis naar voren kunnen springen: vgl. een scheidbaar *hij zoog stof, stof gezogen* (met een vreemde betekenis). Terwijl bij *paardrijden* (zie boven) flexie slechts in beperkte mate mogelijk c.q. dubieus is, is dat bij *stofzuigen* niet het geval. Een ander verschil is dat bij *paardrijden* de letterlijke betekenis nog zo duidelijk is dat het preteritum sterk blijft (dus niet *paardrijdde* enz.). Overigens wordt soms ook kortweg van *zuigen* gesproken (*ik moet nog zuigen*) waarbij de sterke vervoeging géén problemen geeft: *ik zoog de kamer*. Vergelijkbaar met *stofzuigen* (uiteraard 20e-

eeuws) zijn *bloemlezen* uit *bloemlezing* (beide volgens het WNT al 19e-eeuws)) en *beeldhouwen* (19e-eeuws) uit *beeldhouwer* (reeds 17e eeuw); ook deze werkwoorden moeten niet te letterlijk worden genomen, vandaar de zwakke flexie: *ik heb gebloemleesd*, *ik heb gebeeldhouwd* en niet **bloemgelezen*, **beeldgehouwen*. Overigens kunnen persoonsvormen hierbij, anders dan bij *stofzuigen* (*ik stofzuig*), toch wat vreemd aandoen: *ik bloemlees graag(?)*, *hij beeldhouwt de hele dag(?)*.

Bloemlezing/bloemlezen is een voorbeeld van isolering, niet alleen *bloem* in de betekenis ‘het beste’ is archaïsch (vgl. nog *de bloem der natie*), ook *lezen* in de oude betekenis ‘verzamelen’ (vgl. nog *aren lezen*). Oudere voorbeelden zijn: *dagvaarden* uit *dagvaarding* (beide al 17^e eeuw) en *huisvesten* uit *huisvesting* (id.). Of *liefkozen* op dezelfde manier uit *liefkozing* is ontstaan, is onzeker: het eerste is al 17^e-eeuws, het tweede pas begin 18^e-eeuws; we moeten echter rekening houden met het toeval van de overlevering. Ook is het altijd mogelijk dat er wanneer een bepaald type ontstaan is, analogische uitbreiding plaatsvindt. Onder duitse invloed (*liebkosen*) is het woord in de 19^e-eeuwse literatuur populair geworden. Nog meer twijfel geeft *spelevaren* (17^e eeuw) naast *spelevaart* (pas 19^e eeuw). Het is mogelijk dat we hier met een (min of meer) tautologische samenstelling te maken hebben, resp. van *spelen* en *varen*; bij *liefkozen* (*lieven* en *kozen*?) is dat minder duidelijk. Let ook op de tussen-sjwa in *spelevaren* die in *liefkozen* enz. ontbreekt. Misschien is ook het oude (reeds 16^e-eeuwse) *logenstraffen* zo’n samenstelling, uit *logen-en* (variant bij *loochenen*) en *straffen* (zie echter de woordenboeken); *logenstraffing* is pas 19^e-eeuws. *Zonnebaden* (20^e eeuw) kan het beste als een afleiding van *zonnebad* begrepen worden: type *blokfluiten* (zie hieronder).

Bij het type *stofzuigen* sluiten de aan het begin van deze paragraaf besproken min of meer tautologische samenstellingen aan; ook deze hebben althans in principe een volledig paradigma: vgl. bijv. bij *flikflooien* *hij flikflooid*, *heeft geflikflooid*. Dat geldt ook voor de schijnbare samenstellingen die uit vreemde woorden met volksetymologische vervorming ontstaan zijn: *kapseizen* uit het Engels (*to capsized*), *pierewaaien* uit het Russisch (*pirovát* ‘feest vieren’), *soebatten* uit het Maleis (oorspr. ‘steeds vriend (*sobat*) tegen iemand zeggen’): *het schip kapseisde*, *ze hebben gepierewaaid*, *hij soebat maar*. Een recente ontlending als eng. *carpoolen* is in ieder geval voor de kenners nog doorzichtig: vgl. *we hebben een tijd gecarpoold*.

De gevallen van het type *stofzuigen* doen denken aan wat bekend staat onder de naam nomenincorporatie, een syntactisch verschijnsel dat, mogelijk onder friese substraatinvloed, in de noordelijke dialecten voorkomt. Het manifesteert zich in de eerste plaats in duratieve constructies als gron. *vader sit te kraant leezn*, is oan ‘*t kraant leezn*. Hierin is een “kaal” (lidwoordloos) *kraant* binnen de *te-* of *oan-*groep terechtgekomen. Pas secundair ontstaat, wat in het Fries gebeurd is, een persoonsvorm: *heit bitedolt fan fan ‘e moarn fiif oere ôf* ‘vader rooit bieten van vijf uur in de morgen af’, waarmee we in de morfologische sfeer terechtkomen. Die persoonsvorm is vanwege het duratieve karakter van de constructie alleen mogelijk bij een bepaling van tijdsduur. Ook een adverbium kan geïncorporeerd worden: vgl. fri. *Jan siet wer de hiele jûn te dompraten* ‘Jan zat weer de hele avond dom te praten’. Bij *stofzuigen* is de persoonsvorm meteen, zonder restricties, met het nieuwe werkwoord gegeven; bij *paardrijden* is hij secundair en ligt het beginpunt van de ontwikkeling bij een nominale infinitief.

Ten slotte: er zijn nogal wat gevallen waarin we, ten onrechte, aan werkwoordelijke samenstellingen zouden kunnen denken. Ten eerste bij een geval als *blokfluiten* dat echter slechts schijnbaar als tweede lid een werkwoord heeft; het is een geval van conversie, namelijk van

blokfluit; dat ‘blokfluiten’ niet een soort ‘fluiten’ is, blijkt uit de zwakke flexie: het is niet *blokgefloten of *geblokfloten maar *geblokfluit*. Terwijl hier het tweede lid (*fluiten*) dus ook als zelfstandig werkwoord voorkomt, is dat niet het geval bij *beunhazen*, van *beunhaas*: *hazen. Een voorbeeld met een adjectief als eerste lid is *blinddoeken* van *blinddoek*. We komen op deze vormen in par. 4.4.0 terug. Ook (ten tweede) hoort *klappertanden* dat een samenstellende afleiding is, in deze paragraaf niet thuis; het heeft een werkwoordelijke stam als eerste en een substantief als tweede lid. Dit type wordt besproken in par. 4.4.5.

Afgezien van het type *klappertanden* (met een werkwoordsstam voorop) kunnen we de in deze paragraaf besproken gevallen als volgt van elkaar onderscheiden. De onscheidbaar samengestelde werkwoorden hebben het accent op de stam (*doorgronden*), de andere voorop. Onscheidbaar maar dan met accent voorop zijn ook *stofzuigen* en *blokfluiten*; het laatste type is het resultaat van conversie. Dan zijn er ook de scheidbare gevallen; deze hebben óf een volledig (*aannemen*) of een onvolledig of dubieus paradigma (*paardrijden*). Dan is er ook nog het tautologische type (*roezemoezen*); alleen dit type samen met het type *stofzuigen* hoort zonder problemen in deze paragraaf thuis.

Een voorbeeld van type *paardrijden* in het Duits is *bauchsprechen* (zeldzaam), van type *stofzuigen* *staubsaugen* (*ich staubsauge*). Vgl. fri. *bûksprekke*, *stofsûge*; eng. echter *horse-riding* (*to ride a horse*), wél *to vacuumclean*,. Voor fri, *bitedolle* zie hierboven; het Fries kan aan incorporatie de voorkeur geven boven scheidbaarheid: vgl. *hy sykhellet noch met hij haalt nog adem*.

7.3.6. ANDERSOORTIGE SAMENSTELLINGEN

Voorbeelden van adpositionele samenstellingen zijn: *achteraan* (*de rij*), *bovenop* (*de kast*), beide met een adverbium plus een prepositie; een voorbeeld met een postpositie is (*hij liep de weg*) *onderdoor*. Bij een circumpositie *om...heen* (*om de kerk heen*) zouden we van een distantiecompositum kunnen spreken. Let wel: *achter* en *aan* bijv. kunnen ook gescheiden voorkomen: *achter aan* (*het wiel*) met een apart bijwoord en een aparte prepositie. Dat het bij *achteraan* echt om één woord gaat, blijkt uit het syntactische gegeven dat het woordje *er* er niet tussen kan komen: wél is mogelijk *er achteraan*, niet **achter er aan*; de betekenis is ook niet zonder meer uit die van *achter* en *aan* af te leiden. Vergelijk voor het tweede geval (*achter* en *aan* met *er* ertussen): (*je moet het*) *achter eraan* (*vastknopen*). *Achteraan*, *bovenop* kunnen ook adverbiaal zijn: (*het zit*) *achteraan*, (*het zit*) *bovenop*; vgl. ook een scheidbaar samengesteld werkwoord als *achteraanlopen*. In dit verband kunnen ook vormen met *een* (één) genoemd worden: *aaneen*, die eveneens in een scheidbaar samengesteld werkwoord voorkomen: *aaneengroeien*. Deze vormen zijn ouder en komen al in de 16e, 17e eeuw voor terwijl het type *achteraan* 18e-eeuws is. De oorsprong van de vormen moeten wel syntactische constructies zijn. Een samenstelling van prepositie plus substantief ligt ten grondslag aan mnl. *tenden* (< *te enden*) *sijn spere* ‘aan het einde van zijn speer’; het object stond oorspronkelijk hierbij in de genitief: *tenden rades*. Vergelijk nog het hedendaagse *teneinde raad*. Een ander voorbeeld is *ten overstaan van* (of is dit nog een samenkoppeling?). Een verbaal substantief plus werkwoordsvorm zijn een prepositie gaan vormen in *dankzij*. Adverbiale samenstellingen zijn verder *binnenkort*, *bovendien*, *dienaangaande*, *heelhuids* (ook met de adverbiale *s*; zie par. 4.3 punt 1), *overeind*, *overmorgen*; *weliswaar* is een zinwoord. Een oorspronkelijk absolute

constructie is *kopje-onder*: ‘hij gaat onder terwijl ook het “kopje” onder is’; ook *langzamerhand* (in de genitief) is als zodanig te beschouwen: ‘terwijl de hand = het moment dichtbij, langzaam nadert’. Suffixoïden zijn *-halve*: *fatsoenshalve*, *-waart*: *derwaart* (voor vormingen op *-waarts* zie weer par. 4.3 punt 1), *-weg*: *brutaalweg*, *-(ge)wijze*: mnl. *ridderwise*, nnl. *groepsge wijze*, *merkwaardigerwijs* (in de vorm van een genitief), *-mate*: *enigermate* (id.). In alle tot dusver besproken gevallen is er geen morfologisch procédé in het spel; een uitbreiding van de verzameling valt dan ook niet (snel) te verwachten.

Ook bij nog niet genoemde woordsoorten komt samenstelling voor: vgl. voor de pronomina de vormingen met *-lieden*, *-gene*, *-zulke* enz. (hfdst. 5), voor de numeralia *dertien*, *één-en-twintig*, *anderhalf*, *tweetal* enz. (hfdst. 6), voor de conjuncties *totdat*, *ingeval*, *hoezeer*, *hoe...ook* (met distantie) enz. Een tussencategorie zijn vormen als *ervan*, *daarvan* die omdat ze in het pronominale systeem een rol spelen: *het boek...de schrijver ervan* = *van het (boek)*, traditioneel als *voornaamwoordelijke bijwoorden* worden aangeduid. Een betere benaming zou wellicht *prepositionele pronomina* kunnen zijn: *ervan* kan omschreven worden als ‘van het’, *daarvan* als ‘van dat’ enz.

7.3.7. REDUPLICERENDE SAMENSTELLINGEN

Reduplicatie treffen we incidenteel bij diverse woordsoorten aan. Niet altijd is er sprake van zuivere reduplicatie; we kunnen daarom onderscheid maken tussen *reduplicerend* en *semi-reduplicerend*. Zuiver reduplicerend is *blabla* (substantief), *hèhè* (interjectie), semi-reduplicerend *tjiftjaf* (substantief), *zigzag* (adverbium), *tiktak* (interjectie; in kindertaal ook substantief ‘klok’). In het Afrikaans komen waarschijnlijk onder invloed van het Maleis (dat aan de Kaap vaak gesproken werd) aanmerkelijk meer zuivere gevallen voor: *net-net*, *draf-draf*, *stuk-stuk* enz. Een incidentaal voorbeeld uit het Nederlands is nog (informeel) *koppie-koppie* ‘intelligent’. Behalve *ĩ – ã* komt ook de afwisseling *ĩ – õ* voor: *pingpong* (substantief), of *ie – aa*: *wielewaal* (substantief, ook met verbindingsklank). De consonanten wisselen af in *lellebel* (substantief); in *ietsiepietsie* (id.) staat een consonant-loze Anlaut tegenover een consonant aan het begin van het tweede lid. Afgezien van de tussen-sjwa in *lellebel* is er verder van zuivere reduplicatie sprake. Behalve een tussen-e is ook *-de-* als verbinding mogelijk: *hodeldebodel*, ook *hoteldebotel* (adverbium) met consonant-variatie. In *tiktak* enz. treft ons een soort Ablaut die zich herhaalt; vgl. ook *bimbam*, *liflafjes*, *rimram* (maar natuurlijk niet *pinpas*).

Er is soms duidelijk sprake van klanknabootsing: vgl. *tjiftjaf* waarin het geluid van een vogeltje wordt nagebootst; in de overige gevallen is er sprake van klanksymboliek (klankexpressie) of klankspel (iconiciteit). In bijv. *drafdraf* kan de herhaling van het gebeuren worden weergegeven (iteratief). Soms is een deel van het woord herkenbaar: vgl. *tik* in *tiktak*, *iets* in *ietsiepietsie*, vaak is dat niet het geval: vgl. *poespas*. In *trekkebekken* zijn beide delen herkenbaar; in *hapsnap* betekenen ze ongeveer hetzelfde (tautologisch). Soms is een oude reduplicatie niet meer herkenbaar: vgl. *beven*, maar vgl. nog ohgd. *bibēn* en het ervan afgeleide *bibberen*. (Als aanduiding van het perfectum werd reduplicatie in het Proto-indo-europees gebruikt (nog in het Gotisch in een deel van de preterita: zie hfdst. 2), om de voltooiing te benadrukken?)

Het is moeilijk uit te maken of (semi)reduplicatie productief is: ze is te grillig om echt van een procédé te spreken. Daar staat tegenover dat we hier met een “primitieve” “vorm van taalschepping te maken hebben die zich ieder moment opnieuw kan manifesteren. Dit houdt in

dat we er ook voor oudere fasen rekening mee moeten houden; het probleem is echter dat we vooral met gesproken-taalverschijnselen te maken hebben die dus niet spoedig in een tekst zullen opduiken. Dat neemt niet weg dat ontlening mogelijk is: zo wordt bij *blabla* wel aan franse of Amerikaanse invloed gedacht; voor *pingpong* wordt aangenomen dat het tegelijk met het spel uit het Engels overgenomen. We kunnen het ons echter goed voorstellen dat men separaat in talen tot (ongeveer) hetzelfde resultaat komt. Zie voor werkwoordelijke voorbeelden par. 3.5 hierboven. Het zijn vooral de vocaalwisselingen die ons doen denken aan de indo-europese Ablaut zoals we die nog heel duidelijk bij het sterke werkwoord en daarmee verwante nomina aantreffen: vgl. *binden* – *bond* – *band* (oudtijds singularis preteritum, nog steeds substantief). In het Proto-indo-europees komen we o.a. terecht bij de alternantie *ē* – *ō* in resp. presens en perfectum. Hiervoor is wel een klanksymbolische verklaring voorgesteld: *ē* voor wat in de tijd dichtbij, *ō* voor wat in de tijd verder weg ligt. Een vorming als *ietsiepietsie* is interessant omdat taaltypologisch gezien de *ie* vaak gebruikt wordt om iets kleins aan te duiden; vgl. bijv. lat. *minor* tegenover *maior*, gr. *micro* tegenover *macro*, hongaars *kisz* ‘klein’ tegenover *nagy* ‘groot’ maar vergelijk ook, met “donkere” vocaal, eng. *small* (naast *little*, ndl. *smal*). Nederlandse voorbeelden zijn *miniem* (van romaanse oorsprong), *petieterig* (id.), *ietsjepietsie*. De moeilijkheid bij klanksymboliek is echter dat er teveel niet klopt om er echt in te geloven maar ook teveel wél klopt om het niet helemaal te verwerpen. Bij statistisch onderzoek kunnen in ieder geval wel bepaalde tendenzen te voorschijn komen.

N.B. In zekere zin hebben we hierboven niet met echte samenstellingen te maken omdat bijv. in het geval *rimram rim* en *ram* niet apart voorkomen en ook niet voorkwámen zoals bij een “verholen” samenstelling (*ietsje* in *ietsjepietsje* is een uitzondering). De besproken gevallen hebben echter wel het uiterlijk van samenstellingen.

Een zeer recent verschijnsel vormen samenstellingen van het type: (*je bent geen*) *echt meisjemeisje* (d.w.z. ‘je lijkt op een jongen’), meestal dus met *echt* erbij. Ter onderscheiding van de oudere types kunnen we hier de term *neo-reduplicerend* gebruiken; een ander voorbeeld is *je begint al een) echte leraarleraar te worden*. Is hier engelse invloed in het spel? In ieder geval komt het verschijnsel ook in het Engels voor: *salad salad* ‘groene salade’ tegenover bijv. *tuna salad* ‘tonijnsalade’. Hierboven onder N.B. geformuleerd bezwaar geldt hier niet omdat beide leden zelfstandig voorkomen. Het vreemde is echter dat de beide leden vormelijk volstrekt identiek zijn, “normaal” evenwel dat het eerste lid in zekere zin het tweede bepaalt: ‘op een meisje lijkend meisje’. Enigszins te vergelijken is ouder ndl. *mannetjesman* dat ongeveer hetzelfde betekent als het nog bekende *mannetjesputter*.

Verwant met reduplicatie zijn ook herhalingen door middel van nevenschikkende groepen (in het eerste lid van een adjectivische samenstelling) in gevallen als *steen-en-steenrijk*, *dol-en-dol-komisch*, *piep-en-piep-klein*, *door-en-door-nat*; er is hier sprake van intensivering.

Aantekeningen. Samenstellingen

Algemeen over het Germaans is Carr 1939. Een ouder werk, vooral voor het Nederlands, is Van Lessen 1928. Recent voor het Gotisch is Miller 2019. Voor de ontwikkeling van de scheidbaar en de onscheidbaar samengestelde werkwoorden, speciaal in het Middelnederlands, zie Van Loey 1976a en ook Duinhoven 1997 hfdst. 3. De gotische situatie wordt behandeld in Ryder 1951. Zie voor de onverwachte accentloosheid van het eerste deel van de onscheidbare ook Van Loey 1970, 109. Hierin ook alternatieve verklaringen, o.a. die van Paul, Karg: de (onscheidbare) werkwoorden zijn samengesteld met preposities

die meestal geen accent droegen, de nomina met adverbia die dat juist wél deden. Van der Horst 2008 (p. 192 e.v.) ziet verband tussen de scheidbare werkwoorden en de (Vf2 + werkwoordelijke eindgroep)-structuur van het Duits en het Nederlands. Een synchrone analyse voor het moderne Nederlands geeft Van der Auwera 1999. Een synchrone én diachrone analyse is Blom 2005; zie daarin speciaal hoofdstuk 7 (diachronie) en 9 (taaltypologisch voor het Germaans). Hoofdstuk 7 daarin is gebaseerd op Blom & Booij 2003. Blom bakent o.a. de werkwoorden in kwestie af tegen resultatieve constructies als *de deur groen verven*. In verband met het scheidbare type zie ook Dhondt & De Caluwe 2018. Voor *bek-af* en meerdere voorbeelden in het Afrikaans zie Ponelis 1993, 17.2. Een lexicaal-semanticke benadering van samenstellingen geeft Moerdijk 1987, een overzicht van de “paradigmatische” samenstellingen Meester 2004 hoofdstuk 2. De kwestie van de verbindingsklanken heeft veel aandacht getrokken. Voor meer argumenten voor de aanname dat de verbindingsklank bij het eerste lid hoort, zie Harbert 2007, 31, gebaseerd op Booij. Van laatstgenoemde auteur is een publicatie uit 1996. Een oudere publicatie is Gysseling 1981. De historische ontwikkeling wordt behandeld in Neijt, Rem & Van Tiel 2011. Voor de eventuele functie en waarde van de verschillende verbindingsklanken zie Neijt & Schreuder 2009. Een psycho-linguïstisch-statistisch onderzoek naar de werking van de analogie op dit vlak is Krott (bijv.) 2001. Vooral de linker constituent, het suffix en het rijm (in die volgorde) blijken van belang; dat geldt ook voor [+levend] en de concreetheid van de constituent. In par. 5.2.3 van Booij & Van Santen 2017 wordt *kindermeisje* (vgl. ook *kindertjes*) geïnterpreteerd als een vorming met als eerste lid *kinder-*, een variant van *kind* (vgl. ook *scheep* als variant van *schip*). Voor zinnen als eerste lid van samenstellingen zie Pascual & Janssen 2004. Vormingen met *doen*, *gaan*, *slaan*, *staan* en *zien* komen aan de orde in Van Haeringen 1944. Het geval *tandarts/aardappel* met d uitgesproken wordt behandeld in Sassen 1998. Het subtype *onderwijsminister* stelt Van der Sijs (2002, 151) aan de orde, die voor de betreffende observatie naar Joop van der Horst verwijst. Zie Hüning 2009 voor het subtype *koopkracht*. In verband met *slachtrijs* en vergelijkbare vormingen spreekt Mars (1968), die teruggrijpt op Bezoen 1952, van concentratietendenties. Voor een andere verklaring van *huilebalk* Schönfeld par. 152. Voor de noordelijke nomenincorporatie zie Van Bree 2000 en daar vermelde literatuur, in het bijzonder Dijk 1973. Voor het geval *logenstraffen* zie de woordenboeken. Voor *inburgeren* zie Booij & Van Santen par. 5.4.1 welk geval beschreven wordt als het resultaat van *unificatie* van conversie en samen koppeling. Een voorbeeld van een contrastieve analyse Servokroatisch - Nederlands is Novaković-Lopušina 1994, van een contrastieve analyse Pools – Nederlands Maciązek 2002 evenals Kowalska-Szubert 2016. Een vergelijking tussen de germaanse, romaanse en iraanse talen bevat Himpens 1992. Ook in Van Loon 1981, dat gaat over de samenstelling in toponiemen, worden enkele opmerkingen van typologische aard gemaakt, vooral wat betreft de tegenstelling Germaans – Romaans.

7.4. AFLEIDING

(1. substantieven, 2. adjectieven, 3. adverbia, 4. werkwoorden)

7.4.0. VOORAF

Dit deel van het hoofdstuk gaat over afleiding door middel van prefixen en suffixen (affixen). In een enkel geval treedt een combinatie van prefix en suffix op: *ge-berg-te* (circumfix). Infixen komen nauwelijks in het Nederlands voor; voor zover ze voorkomen, zijn ze over het algemeen zuidelijk, bijv. *slameur* bij *sleur*, met versterkend -la- dat we ook terugvinden in *slavent* bij *slent* ‘flard’. Uit de voorgeschiedenis stamt het n-infix in mnl. *standen* ‘staan’ dat voortleeft in *opstanding*; een latijns voorbeeld is de -m- in *rumpere* ‘breken’ (perf. *rūpi*). Vgl. hfdst. 2, 1.

Omdat er bij de ontkennde prefixen een sterke wisselwerking is tussen de woordsoorten: substantieven, adjectieven en soms ook werkwoorden, is hiervoor een apart deel van dit hoofdstuk gereserveerd, nl. par. 4.5. Overigens komt ook het prefix *ge-* van oudsher in alle drie genoemde woordsoorten voor maar hierbij is een behandeling naar woordsoort goed mogelijk. De diminutieven vereisen een vrij uitvoerige behandeling; daarom is ook voor deze vormen een apart gedeelte van dit hoofdstuk gereserveerd: par. 4.8.

De primaire oorsprong van affixen moet wel in delen van samenstellingen gezocht worden. Een goed voorbeeld is het suffix *-lijk* dat teruggaat op *lik* ‘lichaam’ als tweede lid van een samenstelling: vgl. got. *liubaleiks* oorspr. ‘een lief lichaam hebbend’, ndl. *lief-elijk* met duidelijk suffix. We zullen hiervan ook verder nog de nodige voorbeelden aantreffen. Als het gaat om heel oude suffixen (die vaak nog slechts relictmatig in het huidige Nederlands voorkomen), lukt het vaak niet meer om zo’n oorsprong te reconstrueren. Maar zo’n oorsprong ligt wel voor de hand. Voor afleiding bij de pronomina zie hfdst. 5, bij de telwoorden hfdst. 6.

7.4.1. SUBSTANTIEVEN

(1. zelfstandig gebruik van adjectieven en infinitieven (voor werkwoorden zie verder par. 4.1.2 onder punt 2), 2. niet-persoonsnamen, 3. persoonsnamen, 4. vrouwelijke persoonsnamen)

7.4.1.1. ZELFSTANDIG GEBRUIK VAN ADJECTIEVEN EN INFINITIEVEN

(1. adjectieven, 2. infinitieven (voor werkwoorden zie verder par. 4.1.2 onder punt 2))

Opmerking vooraf. In deze paragraaf wijken we om praktische redenen af van onze output-gerichte indeling. Na deze paragraaf splitsen we o.a. uit naar niet-persoonsnamen en persoonsnamen; in deze paragraaf kunnen voorbeelden van beide groepen voorkomen.

7.4.1.1 (1) *Adjectieven*

In deze paragraaf wijzen we op het zelfstandig gebruik van verbogen of onverbogen adjectieven. In hfdst. 4, 5.1 zijn hierbij drie “fasen” te onderscheiden: 1. er is sprake van samentrekking of het erbij te denken substantief wordt uit de context duidelijk: vgl. (*dit is het dikke boek en dat het) dunne*; (*dit is het) dunne* (bij aanwijzing); 2. het adjectief is al duidelijk substantief geworden (substantivering) maar is nog altijd herkenbaar: vgl. (*de) rijke* ‘rijke man’, 3. zelfs het laatste is niet meer mogelijk: vgl. *de mens* dat etymologisch teruggaat op een adjectief *mannisks* ‘menselijk’. Het is echter niet nodig dat fase 2 tegen de achtergrond van fase 1 moet worden begrepen: er kan ook sprake zijn van rechtstreeks overgang van adjectief tot substantief (conversie). De adjectieven konden sterk of zwak zijn, d.w.z. al dan niet op een *sjwa* uitgaan: vgl. resp. mnl. *een vroet* ‘een wijs man’ en *een sotte* ‘een dwaas man’; door analogie over en weer konden ook *een vroede* en *een sot* voorkomen. Sommige adjectieven gingen van zichzelf op een *sjwa* uit, bijv. *rike*, waarnaast ook analogisch *rijc* kon voorkomen. De flexie paste zich geleidelijk aan bij de substantieven; die flexie is dan later weer goeddeels verloren gegaan. Zie verder de hierboven genoemde paragraaf.

In het moderne Nederlands vinden we nog altijd gevallen die al dan niet op een *sjwa* eindigen: *de goede, het goede; de zot, het goed en het kwaad*; vergelijk ter aanduiding van een gebied: *het Utrechtse*, of van een taal: *het Baskisch, het Fins*. Vergelijk verder een kleurnaam als (*dit) rood* (*doet nogal flets aan*), een politieke term door middel van een kleuraanduiding als *een rode*

(*rooie*) *rakker*, biologische termen als *een éénhoevige* of *lelie-achtige*, ook bijv. een superlatief als *de Allerhoogste*. Het is mogelijk een pluralis te vormen als *de goeden*, *de zotten* enz.; dit wijst erop dat we hier niet meer met adjectieven maar met substantieven te maken hebben: de -n kan moeilijk een generalisatie van de datief pluralis van de adjectief-flexie zijn (vgl. hfdst. 4 passim). Ook de gespecialiseerde betekenis wijst erop: het gaat om ‘goede’ en ‘zotte mensen’. Overigens wordt de -n heel vaak niet uitgesproken maar wel met hiaatdelgende functie vóór een vocaal: *de goeden-en-de slechten*. Op een substantief wijst ook dat we van *goed* (in een bepaalde betekenis) een diminutief kunnen afleiden: (*een vreemd*) *goedje*. Let verder op een geval als *gehangene* met -e op het eind terwijl een flexievorm op -e bij het participium preteritum niet meer voorkomt (zie hfdst. 4, par. 5.2 voor ouder Nederlands). Hieruit blijkt dat de -e intussen de waarde van een suffix heeft gekregen; van conversie is dan geen sprake meer. De vorming is productief: vgl. bijv. nog *volwassene*, *godsdienstige* enz. De onverbogen vorm treedt nog wel altijd op bij vreemde adjectieven: vgl. *intellectueel*, *katholiek*; er is in dit geval nog wél sprake van conversie. De slot-sjwa ontbreekt hier waarschijnlijk onder invloed van de franse uitspraak. Wat betreft de pluralisvorming hebben deze gevallen zich echter bij de niet-vreemde aangesloten: *intellectuelen*, *katholieken*. Een singularis klinkt soms wat ongewoon: vgl. *een creatief* ‘creatief iemand’; bij zaaknamen ligt dat anders: vgl. *een/de bilabiaal*, *een/het alternatief*.

7.4.1.1 (2) *Infinitieven*

Er is ook het substantivisch gebruik van infinitieven (dus van werkwoordsstammen plus uitgang -en): (*hij is goed in het*) *snelle typen*; de verbogen vorm *snelle* (adjectief) wijst op het substantivische karakter van *typen*. Bij een onverbogen *snel* (adverbium) en de toevoeging van een woordgroep (*van een brief*); *het snel typen van een brief*, komt het werkwoordelijke karakter weer naar voren. Andere voorbeelden zijn: (*ze is in haar*) *trouwen* (*niet gelukkig geweest*), (*er is vanavond*) *dansen* (*in het café*). We zouden hier synchroon van conversie kunnen spreken: van werkwoordelijk naar naamwoordelijk. Historisch gezien (zie hfdst. 2, 9.1) is het nominale karakter echter primair.

7.4.1.2. NIET-PERSOONSNAMEN

(0. vooraf, 1. relictsuffixen, 2. conversie, 3. -e, -de/te, 4. -sel, 5. -ing, 6. -nis, 7. -heid/dom/schap, 8. - (er/aar)ie/ij, 9. -s, 10. -age, 11. prefixen, 12. ge-, 13. romaans lexicon)

7.4.1.2 (0) *Vooraf*

Een belangrijke groep onder de niet-persoonsnamen vormen de *nomina actionis*, benamingen voor een bepaalde activiteit; deze kunnen abstract of meer concreet worden gebruikt: vergelijk met het suffix -ing (*de kunst van de*) *vertaling* (abstract) met (*we waren bezig met*) *een vertaling* (concreet: een specifieke vertaling. In (*dit is*) *de vertaling* gaat het om een concreet resultaat. Behalve aan een activiteit kan men ook aan een proces denken, vgl. *ontwikkeling*. Verder zijn er de benamingen voor abstracta als toestanden en eigenschappen: vgl. met -heid: *volwassenheid*, *beroemdheid*; meer concreet is de betekenis van het laatste woord geworden in (*deze man is een*) *beroemdheid*. Uiteraard zijn (in het algemeen) abstracta niet mogelijk bij gradering: *mooierheid, en bij stoffelijke adjectieven: *goudenheid. Dichtbij de abstracta staan de collectiva, bijv.

mensheid. Beide suffixen komen hieronder uitgebreider aan de orde. Benamingen voor instrumenten kunnen bij de persoonsnamen (*nomina agentis*: benamingen van de handelende persoon) aansluiten, bijv. *kurketrekker* (instrument) bij *kurke(n)snijder* (iemand die kurken snijdt). Ze kunnen in dat geval bij de persoonsnamen ter sprake komen. In ieder geval zal duidelijk geworden zijn dat het begrip niet-persoonsnaam heel veel verschillende mogelijkheden dekt. Hieronder zullen we per affix aandacht geven aan de verschillende betekenisontwikkelingen; volledigheid is daarbij niet gegarandeerd.

7.4.1.2 (1) *Relictsuffixen*

In het Proto-indo-europees bestonden diverse suffixen waarmee substantieven van werkwoorden konden worden afgeleid. Een oud suffix is -tu (vgl. lat. *cantus* ‘gezing’ bij *canere* ‘zingen’) waarmee masculina (u-stammen) werden afgeleid: got. *kustus* (ook *gekusts*) bij *kiusan*, ndl. (*te*) *kust* (*en te keur*) bij *kiezen*. Naast -tu vinden we in het Gotisch als gevolg van de klankwetten ook -þu en -du: *dáupus* ‘dood’ bij *diwan* ‘sterven’, *flodus* ‘stroom, vloed’. In het Westgermaans is dit procédé improductief geworden; het suffix is ook niet goed meer te herkennen: het is een *relictsuffix* geworden. Vergelijk ndl. *dood* (pl. *doden*, ook hiervan afgeleid *doden* ww.) en *vloed* (pl. *vloeden*, bij *vloeien*); volledige isolering vinden we bij genoemd *kust*. Het (in par. 2.3 al ter sprake gekomen) -ti-suffix dateert binnen het Proto-indo-europees waarschijnlijk uit een latere fase; er werden feminina (i-stammen) van afgeleid: vgl. lat. *mors* ‘dood’, gen. *mortis* bij *mori* ‘sterven’. We vinden het, zoals we reeds in genoemde paragraaf gezien hebben, terug in got. *gifts* bij *giban*, ndl. *gift* bij *geven*, pl. *giften*. Het suffix was, waarschijnlijk al in het Gotisch, niet goed meer is te herkennen (ook dit is dus een *relictsuffix*), mede als gevolg waarvan ook deze vorming z’n productiviteit is kwijtgeraakt. Als gevolg van de klankwetten kwam het in het Gotisch namelijk ook als -þi-: *gaqumþs* ‘komst’ (verbogen *gaqumþ-*), bij *qiman*, of als -di-: *seþs* (verbogen *sed-*), bij *saian* voor, in het Nederlands daardoor behalve als -t- (*gift*) ook als -d- uit -ð of -þ in bijv. *zaad* (pl. *zaden*) bij *zaaien*. Ging de basis op een -s uit, bijv. in *dors-t* (vgl. got. *þaúrsjan* ‘dorst lijden’), dan kon door metanalyse (> *dor-st*) een nieuw suffix -st (intussen ook *relictsuffix*) ontstaan: vgl. *komst* bij *komen*, *kunst* bij *kunnen*. Een enkele keer moet men aan een pie. to-suffix denken, bijv. got. *gulþ* ‘goud’. Een derde in dit verband te noemen *relictsuffix* is -m (< pgm. -man, pie. o.a. -mon): ndl. *galn* bij mnl. *galen* ‘geluid maken > misbaar maken’ (waarvan ook *nachte-gaal*) of *bloem* bij *bloeien*, resp. met korte vocaal plus liquida en met lange vocaal (bij *boom* is het moeilijker om een bijpassend werkwoord te vinden). *Bloem*, *boom* laten evenals reeds got. *malma* ‘zand’ (mnl. *mel* id., nnl. *mol*, let op de Ablaut) zien dat de betekenis concreet kon worden. Ook bij *gift* en *zaad* vinden we een concrete betekenis terug. Een pgm. suffix -man zit ook in *bliksem* en *adem* verborgen, maar nu voorafgegaan door een dentaal. Er zijn ook *relictsuffixen* met een pgm./pie. -l, bijv. *vogel* (got. *fugls*), *angel* (osa. *angul*). Een *relictsuffix* is ook -el in bijv. *druppel/droppel*; dit is in oorsprong een diminutievorming bij *drup/drop*. Bij de bespreking van de diminutieven (paragrafen 7) komen we hierop terug. Ook bij de -n van bijv. got. *riġn* (*regen*) kan aan een *relictprefix* gedacht worden.

7.4.1.2 (2) Conversie bij niet-persoonsnamen

7.4.1.2 (2a) Algemeen

Er was c.q. is niet altijd een suffix in het spel. Zo zijn er vanouds substantieven die bij de sterke werkwoorden horen, d.w.z. in een bepaalde Ablautstrap van dezelfde wortel zijn afgeleid als deze, bijv. *beet* bij *bijten*. In hoofdstuk 1 zijn daar vele voorbeelden van gegeven. Een gotisch voorbeeld is *sleps* ‘slaap’ bij *slepan*; ndl. *slaap* zou de opvolger van dit oude woord kunnen zijn. Werkwoorden en substantieven waren in oudere fasen behalve eventueel door de Ablaut als zodanig herkenbaar doordat ze volgens bepaalde klassen geflecteerd werden. Er bestond tussen het werkwoord en het substantief geen afleidingsrelatie: beide hebben als basis een (verbale) wortel, en ook in semantisch opzicht was er niet van een hiërarchie sprake: ‘bijten’ is ‘een beet doen’, ‘beet’ is ‘het bijten of resultaat daarvan’. In de omschrijving kan dus bij het werkwoord het substantief gebruikt worden en omgekeerd. De precieze (vocalische) invulling van de wortels hing af van de Ablautsregels, met de mogelijkheid van een nultrap; zo’n nultrap hebben we in *beet* maar ook bijv. in *worp* (vgl. ook *inworp*).

Dit doorzichtige systeem is later door de werking van de klankwetten verloren gegaan; weliswaar komt bijvoorbeeld een ei <ij>-ee-wisseling (klasse 1) nog wel voor: vgl. *grijpen* – *greep*, *splijten* – *spleet*, maar deze wisseling is (hoewel ze relatief frequent is) toch te incidenteel om nog een duidelijk wervende kracht te hebben. Er kan bovendien semantische divergentie opgetreden zijn; zo staat de betekenis van *spleet* nog wel in een metonymisch verband met *splijten* (‘actie’ > ‘resultaat van actie’), bij *dreef* ‘weg’ (vgl. ook *op dreef raken*) wordt het verband met *drijven* niet meer gevoeld.

Een rest van de oude wortelrelatie maar met in beide gevallen dezelfde vocaal hebben we in *lopen* – (de) *loop*, *vallen* – (de) *val*, *slapen* – (de) *slaap*; het substantief heeft nog een duidelijk verbale betekenis. Omdat het niet duidelijk is of *lopen*, *slapen*, *vallen* van *loop*, *slaap*, *val* komt of omgekeerd *loop*, *slaap*, *val* van *lopen*, *slapen*, *vallen* zouden we hier synchroon van wederzijdse conversie spreken. Er bestond dus een wederzijdse verhouding werkwoord – verbaal substantief. Gevallen als *dromen* – *droom* en *stroom* – *stromen* hebben zich hierbij aangesloten; in dit geval zijn de werkwoorden echter zwakke oorspronkelijk van (het semantisch ietwat verbale) *droom* en *stroom* afgeleide jan-werkwoorden (vgl. du. *träumen*, eng. *dream* en *stream*, steeds met Umlaut). Soms kan men het werkwoord van het substantief afgeleid denken, bijv. *meppen* dat later lijkt op te duiken dan *mep*, soms omgekeerd het substantief van het werkwoord: zo komt *kook* (aan de *kook brengen*) na *koken*. In feite is de chronologie echter van geen belang; het kan toevallig zijn dat bij een bepaald paar het ene woord er eerder was dan het andere. Ook het toeval van de overlevering kan natuurlijk een rol spelen. Nu eens wordt het werkwoord, dan weer het (verbale) substantief het eerst gerealiseerd. In zekere zin zouden we kunnen zeggen dat er nog altijd sprake is van woordvorming op basis van wortels, echter zonder de mogelijkheid van Ablaut. Er zijn nog vele andere voorbeelden te geven: *draai* – *draaien*, *knip* – *knippen*, *wenk* – *wenken*, *verzoek* – *verzoeken*, *uitvoer* – scheidbaar *uitvoeren*; vgl. ook *misbruik* – onscheidbaar *misbruiken* (voor verschil in accent zie beneden). Bij Spiegel (16^e eeuw) vinden we een zekere voorkeur voor substantieven als *opmerk*, *naspuer* (wel bij scheidbare werkwoorden), zelfs *onkun*. Uiteraard kunnen er zich betekenisverschuivingen voorgedaan hebben: vgl. het figuurlijk gebruik van *wenk* (*wenken voor de laatste dag*), en kunnen de hier besproken conversiegevallen

de input voor verdere procédé's zijn: *singel-loop* 'hard lopen langs de singels', *loop-je*. (Voor die gevallen waarin het substantief pas later ontstaan is en niet, zoals op het eerste gezicht kan lijken, er eerder was, is wel de term *nomina postverbalia* gebruikt.)

Merk op dat de ongelede voorbeelden voor zover ze met sterke werkwoorden verband houden, de-woorden zijn: *de dreef*, *de slaap*, *de val* enz.; dit kan als de oude situatie beschouwd worden. Is er verband met de (later ontstane) zwakke werkwoorden, dan wisselt het genus: vgl. naast *de droom*, *de stroom* enz. bijv. *het werk* en *het offer* (*werk* was er eerder dan *werken*: vgl. gr. *ergon*, *offer* is secundair bij *offeren* uit lat. *offerre*). De-genus geldt meestal ook voor de gelede voorbeelden voor zover ze verband houden met scheidbaar samengestelde werkwoorden: vgl. *de uitvoer*, *de inbreng*, *de opmaak*, maar ook *het overwerk* (invloed van *het werk*?). Is er verband met een onscheidbaar samengesteld werkwoord, dan is het genus meestal neutrum: *het onderzoek*, *het overleg*; dat is ook het geval bij een geprefigeerd werkwoord: *het misbruik*, *het verzoek*, *het bevel* (in feite is er ook in deze gevallen sprake van onscheidbaarheid). Maar ook nu is bijv. *de overval* (bij *overvallen*) een uitzondering, onder invloed van *de val*? Er ligt hier wat het genus betreft wel een probleemgebied.

Volgens de oudgermaanse regel (vgl. voor het Gotisch Kl. 5.1, dit hoofdstuk par. 3.1.2) verwachten we het accent in de werkwoorden op de stam, in de substantieven op het eerste lid; vgl. *misbruik* bij *misbruiken*. In *aankoop* en *aankopen* ligt het accent steeds op het eerste lid; *aankopen* is echter anders dan *misbruiken* een scheidbaar samengesteld werkwoord. In *verhaal* en *verhalen* ligt het accent beide keren uiteraard op de stam; *verhaal* heeft z'n onbeklemtoonde eerste syllabe (met reductie) aan het werkwoord te danken. In *antwoord* – *antwoorden* (niet **ontwoorden*, reeds genoemd in par. 3.1.2, 2a), ook bijv. *oordeel* – *oordelen* (niet **erdelen*) heeft het substantief het werkwoord beïnvloed. Geen aanpassing heeft plaatsgevonden in de volgende gevallen: *bijloke* 'klooster' bij *beluiken* (be- uit bi-) 'omsluiten' en *biecht* uit **bi-jicht* (< **bi-gix-ti*-) 'bekentenis' bij mnl. *begien* 'bekennen' (< **bi-gexan*, ohgd. *jěhan*; voor de afwisseling j-/g- zie Kl. 37.1). De aanpassing is hier wel achterwege gebleven doordat de substantieven semantisch nogal gespecialiseerd waren en daardoor uit elkaar geraakt.

Het wederzijdse-conversieprocédé lijkt heden ten dage tot op zekere hoogte nog wel mogelijk: *aan de wandel* (*hij gaat graag aan de wandel*) bij *wandelen* lijkt tamelijk recent en datzelfde geldt voor (hierboven genoemd) *meppen* bij *mep*; in Leiden staat (stond) ergens aangegeven: *uitruk ambulance* (van *uitrukken*). Er is echter een sterke concurrentie van de vorming op -ing: vgl. *hij maakt graag een wandeling*, of van de als substantief gebruikte infinitief: vgl. *hij houdt van wandelen*. Het beste lukt het nog wanneer scheidbare samenstellingen in het geding zijn: vgl. *inhaal* in *dat was een hele inhaal* (als je veel hebt moeten inhalen), *inkom* 'introductieweek voor studenten', *invang* (bijv. van afzetsel in een rivier). Voor gevallen als *wandelen is gezond* met zelfstandig gebruikte infinitief zie hierboven onder 4.1.1 (2). Eenmaal ontstane conversiegevallen konden weer als tweede lid van samenstellingen gaan fungeren: *bijslaap*, *nachtwacht*.

Wanneer zwakke werkwoorden in het geding zijn, is er niet altijd sprake van wederzijdse conversie. Het zwakke werkwoord *delen* is afgeleid van *deel* (got *dáiljan*, *dáils*); in dit geval heeft alleen *delen* een verbale betekenis 'delen maken', *deel* dus niet. Dat is een verschil met bijv. *vallen* – *val* waarin ook *val* semantisch duidelijk iets werkwoordelijks heeft. Bij *deel* – *delen* is er dus van éénrichtingsverkeer sprake hetgeen oudtijds bij meer zwakke werkwoorden het geval was. Het procédé in kwestie is nog altijd zeer productief: vgl. *fiets* > *fietsen*, *feest* > *feesten*, ook bij samenstellingen: *blokfluit* > *blokfluiten*. Het laatste geval is wel zeer duidelijk: de betekenis is

niet ‘op een bepaalde manier, namelijk ‘blok’, fluiten’ maar ‘iets doen met een bepaalde fluit, namelijk een blokfluit’. We spraken hierover al in par. 3.5 en komen er in par. 4.4 (passim) weer een keer op terug.

Conversie speelt in ieder geval een belangrijke rol in het Engels: vgl. *fall* naast *to fall*, *to dream* naast *dream*. (Let wel: de -en in ndl. *vallen*, *dromen* is de uitgang van de infinitief!) Een niet helemaal zuiver geval is *to permit* naast *permit*, namelijk met accentverschil. De verhouding *to deal* – *deal* lijkt te vergelijken met *delen* – *deel*. Dat het Engels meer conversie heeft dan het Nederlands blijkt bijv. uit *sin* – *to sin*, ndl. met afleiding *zonde* – *zondigen*. Ook in het Duits komt conversie voor: *der Fall* naast *fallen*. Vergelijk ook weer *teilen* – *der/das Teil*, De indruk is nu dat het Nederlands conversie kan hebben waar het Duits deze niet heeft: vgl. *draai* met *Drehung*. In het Duits moeten we ook met de Umlaut rekening houden: vgl. *träumen* naast *Traum*. In het Afrikaans is er geen vormverschil met gesubstantiveerde infinitieven (die hun uitgang -e(n) zijn kwijtgeraakt): met *verkoop* kunnen we dus twee kanten uit. Voor de conversie maakt dit in wezen niets uit (evenmin als bij eng. *fall* en *dream*).

7.4.1.2 (2b) Gevallen met stamvariatie

Een complicatie (reeds in par. 2.7 genoemd) vormen *gang*, *stand*, *slag*, *daad*, *zicht* met stamvariatie ten opzichte van *gaan*, *staan*, *slaan*, *doen*, *zien*. De verklaring voor deze variatie, in oorsprong wortelvariatie, ligt in de historie (zie genoemde paragraaf). Er kan een tijd lang sprake geweest zijn van conversierelaties: zo hoorde *gang* bij de thematische variant *gang-en* (got. *gaggan*, mnl. *vergangen*), *stand* bij idem *stand-an* (got. *standan*, mnl. *ghestandan*) en *slag* bij de oude vorm van *slaan* (got. *slahan* = *slāχ-ān*). Bij *daad* bij *doen* en *zicht* bij *zien* kunnen we zo’n oude conversierelatie niet aannemen; het zijn afleidingen met het relict geworden -ti-suffix: *daad* (vgl. got. *deþs*) met het vocalisme van het oude preteritum (mnl. *dade*) en *zicht* teruggaande op pgm. **sēχ*^u-ti bij **sēχ*^uān ‘zien’. Hierin komen ze overeen met got. *missa-qiss* ‘tweespalt’ en *us-stass* ‘opstanding’ met resp. -*qiss*, oude -ti-afleiding bij *qīþan* ‘zeggen’, en -*stass*, id. bij *standan* ‘staan’. De stamvariatie blijkt ook bij samenstelling: *overgang*, *opstand*, *inslag*, *misdaad*, *inzicht*. In *weldaad* (vgl. reeds got. *waila-deþs*) vinden we *wel*, adverbium bij *goed*; uit het feit dat *wel* gebruikt is en niet *goed*, blijkt dat men nog gevoel had voor het verbale karakter van *daad*. Bij de genoemde gevallen sluiten die met Ablautstrappen aan als *inworp*, nultrap bij scheidbaar *inwerpen*, en *afbraak*, rekkingsstrap bij scheidbaar *afbreken*. Vergelijk ook het in het begin van deze paragraaf genoemde *beet* bij *bijten*, met oude nultrap tegenover *ē*-trap. *Uitslag* (van een examen) laat zien dat er van de verbale betekenis niet veel meer over kan zijn., *strafworp* dat het eerste lid ook een substantief kan zijn.

De stamvariatie is ook van het Duits en het Engels bekend, zij het dat deze in het Engels o.a. door de sterke franse invloed minder duidelijk naar voren komt: zo ontbreekt een equivalent van *slag* (wél du. *Schlag-anfall*) en komt bij de gegeven samenstellingen alleen *insight* voor.

7.4.1.2 (3) Niet-persoonsnamen op -e en -te/-de

Een suffix -e ter vorming van abstracta en secundair concreta kunnen we in het Middelnederlands nog goed terugvinden: *coele* ‘koelte’, *coude* ‘koude’, *diepe* ‘diepte’, *hoghe* ‘hoogte’, en tegenwoordig nog in het Duits: *Kühle*, *Kälte*, *Tiefe*, *Höhe*. In het Gotisch is het -ī <-ei>: *diupei* bij

diups, *háuhei* bij *háuhs*, in feite -īn: het gaat hier namelijk om feminiene n-stammen (die als een innovatie van het Germaans worden beschouwd). Een -ī c.q. -ĩ vinden we ook in het Oudnederlands: *diupi* ‘diepte’ (naast *sterke* ‘sterkte’). In alle voorbeelden staat het suffix achter een adjectiefstam, maar vgl. got. *waúrstwei* ‘praktijk’ bij *waúrstwjan* ‘werken’. Reeds in het Gotisch ondervond het concurrentie van het gelijk betekende -īpa of -ida waarmee, eveneens van adjectieven, feminiene ō-stammen werden afgeleid: *diupīpa*, *háuhīpa*, ook *áupida* ‘woestijn’ bij *áuþs* of *áuþeis* ‘leeg’. Het indo-europese karakter blijkt uit skrt. *nagna-ta* ‘naaktheid’, ook lat. *novitās* ‘nieuwheid’, gen. *novitātis*: pie. -(e)teh2-.

Of er inderdaad (altijd) van gelijke betekenis sprake was, is de vraag. Vergelijk bijv. got. *kaúrei* ‘gewicht’ (niet-telbaar) en *kaúriþa* ‘last’ (telbaar). Toch blijft het vreemd dat twee vormen die zo dicht bij elkaar stonden, zo lang in concurrentie met elkaar konden blijven. Nu was er slechts na “zware” monosyllabische stammen kans op semantische overlap: het suffix -īpa bleef namelijk tot dergelijke stammen beperkt: vgl. got. *háuh-īpa* met diftong of lange vocaal plus consonant in de stam, naast *háuhei*. Omdat de kans op overlap niet groot was, werden vormen op -īpa om prosodische redenen graag in verzen gebruikt; ze zorgden namelijk voor het gewenste dactylische ritme. Overigens terwijl -ei vaak met ontkenning: *unhráinei* enz., voorkomt, is dat bij -īpa zelden het geval: *unhraínīpa*.

Het -īpa-suffix vinden we in het Oudnederlands terug als -itha (osa. -ida), bijv. in *diopitha* ‘diepte’, in het Middelnederlands als -ede maar soms ook al als -de of door assimilatie -te: *hoochde* naast nog *hoghede*, *diepte* en met analogie naar zulke gevallen ook *hoochte*, 17^e-eeuws *oudte* ‘ouderdom’. Mnl., ook 17^e-eeuws *oude* kan als *oud* + *e* of als *oud* + *de* worden begrepen. *Leemte* (met analogisch -te) bij *lam* vertoont i-Umlaut zoals ook mnl., nog 17^e-eeuws (bij Vondel) *leng(e)de* bij *lang*. Omgekeerde assimilatie vertoont *diepde* waarin de <p> wel als een b moet worden uitgesproken; deze vorm is limburgs of meer algemeen zuidoostelijk en is dus te vergelijken met een preteritumvorm als *maakde* in plaats van *maakte* (hfdst. 2, 8.3.2). Het suffix -e werd bedreigd door de sjwa-apocope waardoor het geheel verdwenen zou zijn; geen wonder dat het concurrerende -de/-te het gewonnen heeft. Als een rest van het oude -e-suffix kan een vorm als *koude*, oorspronkelijk *koud* + *e*, beschouwd worden; dat is blijkbaar als *kou* + *de* gereïnterpreteerd waardoor het zich kon handhaven (*oude* – zie boven – is echter verdwenen). Hetzelfde geldt voor *ronde* (naast *rondte*) en voor gron. *wiede* ‘wijdte, verte’; *oude* (zie boven) is echter verdwenen. De vormen op -te hebben, in ieder geval sinds de 18^e eeuw, de overhand gekregen; behalve de genoemde analogie kan ook invloed van -te in het type *gebergte* (zie par. 4.1.2 (12)) in het spel geweest zijn. Vergelijk naast *diepte*, *hoogte* en *leemte* ook *lengte*, verder bijv. ook *breedte* (mnl. nog *brede*), *rondte* (naast *ronde*), terwijl niet alleen *oude* maar ook *oudte* is verdwenen en plaatsgemaakt heeft voor *ouderdom*. De variant -de is nog bewaard o.a. in *liefde* (waarvoor we moeten uitgaan van een basis op -v: *lieve*), ook in *weelde* (bij *wel*). Werkwoorden konden later als basis gaan fungeren: vgl. *begeerte*, *beroerte*; *hoghede* bijv. kon ook van een werkwoord *hoghen* ‘hoog maken’ afgeleid gedacht worden. *Kunde* laat zien hoe synchronie en diachronie uiteen kunnen lopen: het lijkt een afleiding van *kunnen* met -de, historisch gezien gaat het echter terug op het oudgermaanse adjectief got. *kunþs* (ndl. *kond*, mnl. ook *kund*) met suffix -e.

Overigens liep ook het de/te-suffix bij reductie gevaar, namelijk dat alleen -t overbleef: vgl. mnl. *ruumt*, 16e/17e eeuws *schaamt*, verder 17-eeuws en ook nog hedendaags dialectisch *hoogt*. Omdat er blijkbaar behoefte was aan duidelijke herkenbaarheid, heeft de apocope zich hier niet

doorgezet. In het Engels is dat blijkens *health*, *warmth* wél gebeurd. Overigens heeft het “verzet” tegen de apocope niet kunnen verhinderen dat het suffix improductief, althans aanmerkelijk minder productief werd; de concurrentie van het veel duidelijker -heid (zie hieronder) is zeker een factor geweest. Van bijv. *mak* zal men tegenwoordig niet spoedig *makte afleiden; toch is vrij recent (het wordt toegeschreven aan Wim T. Schippers) *gekte* gevormd en ook *goedkoopte* kan genoemd worden. In het laatste geval is er een afleiding van een samenstelling. Dat *digitaalte niet gevormd wordt, houdt er verband mee dat na vreemde stammen -heid of -iteit worden gebruikt: *digitaalheid*, *digitaliteit* (internet). Overigens is er bij -te tegenover -heid niet helemaal sprake van gelijkwaardigheid: bij -te gaat het meestal om iets fysisch’, vgl. *breedte*, bij -heid om iets menselijks, vgl. *gekheid*.

Voor het Duits is hierboven al de belangrijke groep op -e genoemd, waar mogelijk met Umlaut. De Umlaut heeft er als extra kenmerk wel voor gezorgd dat het suffix zich kon handhaven. Vormen op -de (vgl. *Freude*) zijn niet zeer frequent. Voor het Engels zijn hierboven vormen op -th genoemd. Het Fries heeft voor ‘diepte’ *dipte*, voor ‘hoogte’ *hichte* met Umlaut en ontronding.

Regionaal. Het suffix -te was nog lang productief bij (oudere) Westfriezen: *zuinigte*, *lekkerte*, *oudte*; laatste vorm wordt ook voor het Tessels genoemd. Vergelijk ook voor het Amelands *nijsgierechte* ‘nieuwsgierigheid’ of *sunechte* ‘zuinigheid’ (*zuinigte* lijkt overigens voor het Hollands ook niet uitgesloten). Vergelijk in verband hiermee afrikaans *jammerte*, *skemerte* enz. Zie voor gronings *wiede* hierboven. Ook in het Westvlaams is nog lang -de bewaard: *hoogde* enz. In het westvlaamse Poperinge vinden we nog *langde* met wat de vocaal betreft aanpassing aan *lang*.

De gotische afwisseling -īpa/-ida vertoonde oorspronkelijk volgens de Wet van Thurneysen dissimilatie van fricatieven: -īpa met stemloze fricatief na stemhebbende slotklank van de stam, -ida met stemhebbende fricatief na stemloze slotklank. Aan deze wet beantwoorden *mildīpa* ‘mildheid’ naast *áupida* ‘woestijn’; *diupīpa* ‘diepte’ en *háuīpa* ‘hoogte’ beantwoorden hier echter niet meer aan doordat analogie de verhoudingen heeft verstoord. In het Gotisch kwam ook het type *háuheins* ‘eer, prijs’ bij een jan-werkwoord als *háuhjan* voor (en indirect bij adj. *háuhs* ‘hoog’); dit type is in het Oudwestgermaans met de vormingen op -ī samengevallen. Vergelijk osa. *dôpi* ‘doop’ (got. *dáupeins*) naast osa. *diupi* ‘diepte’ (got. *diupei*). Voor het Gotisch vermelden we nog het betekenisverschil bijvoorbeeld tussen *barniskei* ‘kinderlijkheid’ en de ja-stam *barniski* ‘kindsheid’.

7.4.1.2 (4) Niet-persoonsnamen op -sel

Abstracta en concreta worden van werkwoorden ook afgeleid door middel van -sel, pgm. -sla- waarnaast ook -isla voorkwam (laatste variant ontstaan in de afleidingen van zwakke jan-werkwoorden). In het Gotisch vinden we *swumfsl* ‘vijver’ (met overgangsklank f) bij *swimman* (ndl. *zwemmen*) met een opmerkelijk concrete betekenis, verder *þreihsl* ‘druk’ bij *þreihan* ‘dringen’, in het Oudnederlands *burgisli* ‘graf’ (verwant met (*op*)bergen). Het is þs een oudgermaans suffix dat ook al proto-indo-europees was; vergelijk voor het (althans westelijke) proto-indo-europese -slo- oudkerkslavisch *maslo* ‘smeer’, pools *masło* ‘boter’. Het Nederlands heeft vele voorbeelden, met wisselende betekenisomvang. *Weefsel* en *raadsel* hebben een passieve betekenis (‘resultaat’ of ‘opgave’), *overblijfsel* echter een actieve: ‘wat overblijft’ met impliciet een niet-agens subject, evenals *voedsel*: ‘wat voedt’ (met een pseudo-agens). In het

laatste geval kunnen we ook aan een instrumentele betekenis denken; dat doen we zeker bij *stijfsel* ('waarmee gesteven wordt'). Een meer abstracte betekenis vinden we in *aanwensel* (vgl. *je iets aanwennen*). Zelfs persoonsnamen, met een minder gunstige of ongunstige bijklank, zijn mogelijk: *schepsel*, *misbaksel*. In het Middelnederlands kwamen er nog niet zoveel gevallen voor; dat verandert in de Rederijkerstijd waarin het suffix uitermate populair werd: zo vinden we bij Anthonis de Roovere (15^e eeuw) *broetsel* rijmend op *groetsel*. De grote productiviteit blijkt ook uit het feit dat het achter uitheemse stammen kon komen te staan: vgl. *oliesel*, afgeleid van *oliën*, 'katholiek sacrament waarbij ernstig zieken "geolied" worden'. In deze archaïsch kerkelijke term (vgl. ook *doopsel*, *vormsel*) kunnen we nog iets terugvinden van de oude nomen-actionisfunctie. Ook later was het procédé productief met soms een ietwat pejoratief betekenis-effect, vgl. naast al genoemd *schepsel* en *misbaksel* nog *bedenksel*, *uitvindsel* naast neutraal *raadsel*, *weefsel*. Ook vormen die oorspronkelijk neutraal waren, konden een pejoratieve bijmaak krijgen, bijv. *baksel*. Die "bijmaak" kan het suffix gekregen doordat het nogal eens bij werkwoorden gebruikt werd die in zichzelf al iets ongunstigs hadden: vgl. *opsmuksel*. Gecombineerd met een prefix komt het voor in (pejoratief) *gebroedsel*. Voor de tegenwoordige productiviteit vgl. *samenklitsel* (internet, ongunstig) naast *uitdeelsel* voor 'handout' (neutraal). Ondanks het laatste voorbeeld lijkt de semantische waarde ook nu nog vooral (lichtelijk) negatief te zijn. Die negatieve waarde kan de productiviteit bevorderd hebben terwijl concurrenten met -ing of -werk (*tekening*, *smeedwerk*) resp. neutraal of lichtelijk positief zijn. Wanneer er nog een instrumentele toepassing voorkomt (vgl. *plombeersel*, *soldeersel*), gaat het om een stof waarvan een professioneel gebruik gemaakt wordt. In het algemeen is het genus neutrum al kan *stijfsel* ook als de-woord gebruikt worden. Achter een basis op een sisklank of op sjwa plus sonorant, is het suffix niet mogelijk: *las-sel, *metsel-sel. Ten slotte: gezien de indo-europese oorsprong is het opmerkelijk dat het suffix nog altijd productief is. Een mooi bewijs daarvan is *vervloeksel* bij de rapper Yukkie B. (rond 2000), rijmend (overigens onzuiver) op *voedsel*.

In het Duits vinden we het suffix terug als -sel: *Anhängsel* (met Umlaut), als -sal: *Mühsal* (id.), of ook als -sel in combinatie met ge-: *Geschreibsel* (pejoratief). Vergelijk voor het Oudengels bijv. *bridels* 'breidel' met metathesis (hedendaags engels *bridle*). Het Fries heeft voor 'voedsel' *fiedsel* met Umlaut en ontronding bij *fiede* (id.). In het Afrikaans is de vorming zeer productief: vgl. bijv. *uitvindsel* 'uitvinding' (in het Nederlands zou dit een negatieve bijklank hebben).

Regionaal. Door metathesis ontstond holl. *hengeles* uit *hengsel*; in 1417 kwam in Haarlem al *hengelis* voor. De metathesis doet ingweoons aan: vgl. ofri. -elsa, oe. -els (zie het oudengels voorbeeld hierboven). Een combinatie met ge- heeft kempisch *gemälksel* 'de in één keer gemolken melk'.

7.4.1.2 (5) Niet-persoonsnamen op -ing

In het Proto-indo-europees kwam een adjectivisch suffix -ko voor, mogelijk oorspronkelijk een diminuerend suffix ('kind van') dat de meer abstracte betekenis van 'gerelateerd aan' kon krijgen. Het kwam vooral bij n-stammen voor, met als resultaat -nk(o); met nog een feminiseringssuffix (-īn) erachter vinden we het in het Oudgermaans (voor het Gotisch zijn er geen voorbeelden) terug bij nomina actionis (dus afgeleid van werkwoorden) op -ing en -ung

(Ablaut: resp. ě-trap en nultrap): vgl. onl. *-inga*: *thurofreminga* ‘vernietiging’, ook oostonl. *-unga*: *samanunga* ‘verzameling’ (Kl. 13.4.2); ndl. *zitting*, eng. *sitting* tegenover du. *Sitzung*, ook oudoostonl.. In het Engels was het succes van *-ing* zo groot dat ’t het suffix werd van het bij durativiteit verplichte gerundium (*he is walking*). In vroeger Nederlands was het zeer productief; in middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament wordt het veelvuldig gebruikt: *argeringe* o.a. ‘verergering’, *berechtinge* enz. Concretisering (die secundair is) is heel gewoon: vgl. (*ik heb de*) *vertaling* (*gelezen*) (resultaat), *storting* (object dat iets ondergaat), *voeding* ‘waarmee gevoed wordt’ (middel), *woning* ‘waar gewoond wordt’ (plaats) enz. ; in bijv. *vereniging* is het idee van een handeling ver op de achtergrond geraakt: ‘mensen die zich verenigd hebben’? Er is eerder sprake van een collectivum. De werkwoorden in kwestie kunnen transitief (bijv. *vertalen*) of intransitief zijn (bijv. *wonen*); het geïmpliceerde suffix is een agens (vgl. bijv. *vertaling*), pseudo-agens (*voeding*), niet-agens (*verergering*), passief (nogmaals *vertaling*). *Monding* (van een rivier) kan niet alleen een afleiding van een werkwoord zijn (‘de rivier mondt uit’) maar ook van een substantief; dit kan de overgang naar een substantief als basis mogelijk gemaakt hebben. Er wordt echter ook wel aangenomen dat de afleiding van een substantief oud is. Zo’n afleiding van een duidelijk substantief is *tijding*, eng. *tidings*, du. *Zeitung*, fri. *tidings*, met samentrekking: *tyng* (ook ndl. dial. *ting*). Tegenwoordig is *-ing* minder productief: we zeggen eerder dat het *checken* niet goed gegaan is (met een infinitief dus) dan de *checking*. Maar een mooi voorbeeld van een nieuwvorming is *onthaasting* waarvan we in ieder geval de verspreiding aan een vroegere minister (Margreth de Boer) te danken hebben. In *onthaasting* is ook een prefix aanwezig; dat dit voor de vorming bevorderlijk is, blijkt ook uit recent *onthuftering*, *ontlezing*, *ontzorging*, *verengelsing*. Ook werkwoorden op *-iseren* lenen zich goed voor een afleiding met *-ing*: *psychologisering*, *verkleuterisering*. Engelse leenwoorden zijn in ieder geval het aantal woorden op *-ing* komen versterken: vgl. bijv. *koting* <*coating*>, *sketing* <*skating*>.

Biezoondere gevallen zijn *hulpverlening* met een substantief, *verdachtmaking* met een adjectief en *inbeslagneming* met een prepositie-groep als eerste lid. Deze voorbeelden zijn gevormd op basis van woordgroepen c.q. scheidbaar samengestelde werkwoorden. Een variant van het laatste voorbeeld is *inbeslagname* met een uit het Duits afkomstig *-name*; vgl. ook *-gave* in *overgave* (waarnaast geen **overgeving*). Wordt *inbeslagneming* als ietwat werkwoordelijker ervaren dan *inbeslagname*? Een wat ingewikkelde omschrijving is nodig bij *graflegging* ‘het in het graf leggen’ en bij *kruisafname* ‘het van het kruis nemen’. Al deze voorbeelden (met uitzondering van het laatste voorbeeld) kunnen als een soort samenstellende afleidingen worden beschouwd (zie par. 2.1). In par. 2.3 is al op het verschijnsel van blokkering gewezen: **koming* komt niet voor omdat reeds *komst* bestaat. Naast elkaar komen echter, met betekenisdifferentiatie, bijv. *winst* en *winning* voor.

Voor het Duits en het Engels zijn hierboven al vormingen op *-ung* of *-ing* genoemd; voor het Fries kan bijv. *lêzing* genoemd worden wél met de opmerking dat er in deze taal een voorkeur bestaat voor het gebruik van infinitieven.

Regionaal. In het Gronings verschijnt *-ing* als *η*: *ketη* ‘ketting’, in het Urks via *-inge* als *-ege*: *trekkege* ‘trekking’. Voor het westvlaamse dialect van Poperinge wordt een zekere voorkeur voor het suffix genoemd: vgl. *begroavinge* ‘begrafenis’, *geboaringe* ‘lett. gebaring, serie gebaren’,

gebouwing ‘gebouwencomplex’ (let op het collectiviserende ge-). In ieder geval wordt *begraving* ook elders in Vlaanderen gehoord of gelezen.

7.4.1.2 (6) *Niet-persoonsnamen op -nis*

Hierboven hebben we het oude germaanse suffix -tu (got. ook -þu, -du) leren kennen. Door een ingewikkeld proces van metanalyses is hieruit het suffix -(e)nis ontstaan zoals we dat in *duisternis* of *droefenis* terugvinden (osa. -nissi, -nessi, -nussi, onl. -nissi, -nussi, mnl. -nisse, -nesse). Het genoemde proces kan als volgt worden weergegeven: van got. *ibnatjan* ‘gelijkmaken’ (bij zwak adj. *ibna* ‘gelijk’, vgl. ndl. *even*) is afgeleid *ibnat-tu* > *ibnassus* ‘gelijkheid’; dit wordt opgevat als *ibn-assus*: vgl. *gudjin-assus* ‘het priesterdom’ bij *gudjinon* ‘priester zijn’ (*gudja* ‘priester’); dit wordt op zijn beurt opgevat als *gudj-inassus*: vgl. *blotinassus* ‘verering’ bij *blotan* ‘vereren’. Hiermee is dus een suffix -inassus ontstaan dat we in het Oudwestgermaans (zie boven) met wisselende vocalen terugvinden; de wisseling wijst waarschijnlijk op reductie als gevolg van zwak (bij)accent bij sterk beginaccent. In het hedendaagse Nederlands vinden we het als - (e)nis terug. Vóór de -n- kon verscherping optreden: mnl. *droefnisse*; vervolgens werd er om ritmische redenen een verbindingsklank ingevoegd: *droefenis*. Vergelijk ook *beeltenis* uit ouder *beeldenis*, *verbintenis* uit ouder *verbindenisse*. Het is de vraag of de verbindingsklank verband houdt met de oude -i- van het suffix; de bron ervan kan ook in metanalyse liggen, in bijv. *gevangen-is* dat als *gevang-e-nis* werd gereïnterpreteerd. Geen verbindingsklank treedt op na -n, -l, -r: *kennis*, *vuilnis*, *stoornis*; *schennis* komt van *schennen*, met assimilatie van -nd- tot -nn- uit *schenden*. In deze gevallen heeft -nis zwak accent waardoor in *vuilnis* reductie kon optreden tot *vulles*. Een geval met stam op -r is ook *duisternis*. Naar analogie van bijv. *beelt(e)nis* en *verbintenis*, opgevat als *beeld-tenis*, *verbind-tenis*, ontstond *gebeurtenis* waarmee een nieuwe suffix-variant was ontstaan: vgl. bij *bekennen* *bekentenis* enz. Verscherping vinden we niet in *belijdenis*, *besnijdenis*, *geschiedenis*; hangt dat ermee samen dat we hier slechts met een enkele d te maken hebben (waarvoor de sjwa gemakkelijk bleef uitgesproken?) of blijft de verscherping achterwege in latere vormingen? Het resultaat is een afwisseling van -enis, -nis en -tenis waarin moeilijk systeem valt te ontdekken. Ook bij één vorm kan die afwisseling voorkomen: *droevenis*, *droevnis*, *droefenis*, *droefnis*; de beide laatste varianten zijn in ieder geval standaardtaal, de op één na laatste is ook als spelvorm uitverkoren.

Terwijl de basis oorspronkelijk een werkwoord was (vgl. de gotische vormen), kan deze blijkens de hierboven gegeven voorbeelden nu ook een substantief of, reeds vroeg, een adjectief zijn. De (vroeg) uitbreiding van de basis is begrijpelijk: zo houdt bijv. got. *ibnassus* ook met het adjectief *ibna* en *gudjinassus* ook met het substantief *gudja* ‘priester’ verband. Ook afleiding van een participium preteritum is, eveneens reeds vroeg, mogelijk: vgl. *gevangen*, ook *vonnis* uit *vondisse (mnl. *vontnisse*) van een ge-loos participium *vonden*. Dit kan als een uitbreiding van de adjectiefbasis begrepen worden. Er kan ook nu weer een betekenis-verschuiving van meer abstract naar meer concreet worden geconstateerd: vgl. bijv. *droefenis* ‘het bedroefd zijn’ naar *beeltenis* ‘een bepaald beeld’. Het gaat meestal om (oude feminiene) de-woorden; neutrum zijn echter *vuilnis* en *vonnis*. Evenals -te/-de heeft -(e)nis de productiviteitsslag met -heid verloren; het vrij jonge *belevenis* berust op een aanpassing van het duitse leenwoord *Erlebnis*.

Het Duits heeft -nis (*Finsternis*), het Engels heeft veel gebruikt -ness (*darkness*). Voor het Fries zie onder Regionaal.

Regionaal. De groningse variant is -ens met verspringing van de n bij weinig accent: *voelens* ‘vuilnis’, welk suffix ook voorkomt waar we in het overige Nederlands andere vormen vinden: *gladdens* ‘gladheid’, *hettens* ‘hitte’, *vervelens* ‘verveling’. Er valt hier aan friese substraatwerking te denken: -ens is namelijk in het Fries een zeer frequent suffix (vgl. *glêdens* ‘gladheid’) dat zij het minder frequent ook, eveneens door substraatwerking, in het Stadsfries aangetroffen wordt: *goedens*, *banges* (met weggeassimileerde n). Komt in het Fries toch -(e)nis voor, bijv. *groet(e)nis*, dan ligt nederlandse invloed voor de hand.

7.4.1.2 (7) *Niet-persoonsnamen op -heid, -dom en -schap* (0. vooraf, 1. -heid, 2. -dom, -3. -schap)

7.4.1.2 (7.0) *Vooraf*

Abstracta c.q. collectiva kunnen gevormd worden met de nog altijd duidelijk herkenbare suffixen -heid (pl. -heden), -dom en -schap (mnl. -scap, -scepe, -scip). Alle drie de suffixen hebben weinig onder reductie geleden en krijgen een duidelijk bij-accent; daar is, misschien in beide richtingen, een causaal verband tussen. De diepere oorzaak kan zijn dat de vormen in kwestie, en dat geldt zeker voor -dom en -schap, eerder in formele (literaire) dan in informele stijl worden gebruikt. Ze zullen ook in het dialect niet zeer vaak gebruikt worden; voor -heid en zeker -igheid ligt dit anders. Door het volle vocalisme ook in het suffix lijken de vormen op samenstellingen; zo vertonen dan ook *kindsheid* en (bij Vondel) *koningsdom* een verbindings-s. Een ander voorbeeld met zo’n -s- is *riddersdom* (eveneens bij Vondel). Oude samenstellingen liggen trouwens aan de hier besproken vormen ten grondslag; de tweede leden zijn via suffixoïden tot suffixen geworden. Met het oude samenstellingskarakter houdt wel verband dat de suffixen in kwestie een nogal beweeglijke valentie vertonen, d.w.z. de basis kan gemakkelijk variëren. Het speciale karakter blijkt ook bij samentrekking: *schoon- en lelijkheid*.

7.4.1.2 (7.1) *Het suffix -heid*

Het suffix -heid (pl. -heden), waarmee primair abstracta worden gevormd, is uit een substantief ontstaan dat we in het Gotisch nog als *háidus* ‘wijze’ terugvinden. Op grond van wat de andere oudgermaanse talen laten zien (bijv. osa. *hēd*), lijkt de oorspronkelijke betekenis zoiets als ‘waardigheid’ te zijn geweest. Er is dan etymologisch verband met o.a. du. *heiter* en mogelijk ook met lat. *caelum* ‘hemel’. De betekenis-ontwikkeling kan geweest zijn van ‘helderheid’ via ‘stralend zijn’ naar (metaforisch) ‘waardigheid’. Als latere betekenissen vinden we ‘staat, stand, hoedanigheid’, ook ‘verzameling met zo’n eigenschap’, waarbij concretisering kan optreden. Vergelijk het oudnederlandse *archheit* lett. ‘ergheid’. Het gotische woord is een masculiene u-stam; -heid, als suffix gebruikt, is echter feminiene woorden gaan vormen. Er kan verband zijn met de over het algemeen abstracte betekenis die wel vaker met een femininum gepaard gaat (vgl. hedendaags formeel Nederlands: *de liefde..zij is een grote deugd*). De vormen op -heid werden een geduchte concurrent voor die op -e en op -de/te. De basis was aanvankelijk een persoonsnaam, vgl. eng. *childhood*, nld. *kindsheid* (levensfase); vgl. ook *mensheid* voor een collectivum van personen; een andersoortig substantief treffen we aan mnl. *eerheit* (eigenschap).

Later kon vooral een adjectief als basis gaan fungeren, vgl. *schoonheid* (id.); ook een partikel: *overheid* (instantie), een numerale: *eenheid*, ook *drieëenheid* (toestand), of een pronomen: *watheid* (id.) in de mystieke taal van Ruusbroeck, werden mogelijk. De overgang naar het adjectief kan via het zelfstandig gebruik hebben plaatsgevonden: (*het*) *schoon* > *schoonheid*. In een geval als (*deze vrouw is*) *een schoonheid*, is de betekenis concreet geworden; er is dan ook een pluralis mogelijk: *Maria en andere schoonheden*. In de Rederijkerstaal en in de vroege Renaissance was het suffix zeer populair: *bevroedheid*, *overvloedheid*; *schoonigheid* laat -igheid zien. Doordat namelijk het suffix vaak achter adjectieven op -ig (*bezigheid*) kwam te staan, ontstond een nieuw suffix -igheid dat vooral in gesproken c.q. dialectische taal (o.a. Hollands) gebruikt wordt: *nattigheid*, *viezigheid*, *zoetigheid*, *zwarigheid*, met vaak niet erg gunstige betekenis (in ieder geval in *zoetigheid* is de basis niet ongunstig). Dat -igheid inderdaad als één suffix moet worden opgevat, blijkt uit *wijzigheid* waarbij *wijzig ontbreekt (*eigenwijzig*, vgl. ook *eigenwijzigheid*, komt wél voor). Dat kan ook blijken uit concreta als *viezigheid* en *zoetigheid*, dus niet ‘het zoetig resp. viezig zijn’ maar ‘iets dat zoet, resp. vies is’. Het suffix -heid kan ook vrij gemakkelijk achter andere suffixen komen te staan: *eerloosheid*, *eerzaamheid*, *dierlijkheid*; in het eerste voorbeeld kan het accent naar de tweede syllabe verspringen. In *houterigheid*, *raadselachtigheid* staat -heid na -erig resp. -achtig; waarschijnlijk moeten we hier eerder aan stapeling denken dan aan complexe suffixen: -erigheid, -achtigheid. Betekenisverschil laat *nieuwheid* tegenover *nieuwigheid* zien. De suffixen in kwestie zijn althans na een adjectief productief; zo zijn bijv. *digitaal*- en *digitaligheid* gemakkelijk te vormen (internet) uit welke voorbeelden ook blijkt dat de stam uitheems kan zijn. Dat -heid het gewonnen heeft van -te en ook van -(e)nis, kan er verband mee houden dat bij de beide laatste suffixen nogal wat concreta ontstaan zijn: vgl. *een vlakke*, *een (grote) duisternis*, terwijl -heid (ondanks *een schoonheid* en een pluralis als *duisterheden*) beter z’n abstracte betekenis heeft vastgehouden (bij -igheid lijkt concretisering weer wat vaker voor te komen: *zoetigheden*). Nader onderzoek zou dit moeten verduidelijken. Op een verschil is al in par. 1.2 (3) gewezen, namelijk tussen *breedte* (iets fysisch) en *gekheid* (iets menselijks, hoewel ook *gekte* voorkomt). Het Duits heeft -heit/-keit: *Schönheit*, *Kleinigkeit*, het Engels -hood: *childhood*, het Fries -heid: *iepenheid* ‘openheid’. Het Afrikaans heeft naast -heid informeel -geit: *kortgeid* enz, via metanalyse in bijv. *leegeid* ‘leegheid’; daarnaast is evenals in het Nederlands -igheid populair.

7.4.1.2 (7.2) Het suffix -dom

Het suffix -dom is etymologisch te identificeren met het subst. *doem* ‘oordeel’; door het wat lichtere accent is de vocaal in het suffix kort geworden. Vanuit ‘oordeel’ (welke betekenis bij het suffix overigens niet (meer) voorkomt) kunnen de betekenissen ‘gebied’ (oorspronkelijk ‘rechtsgebied’) en ‘stand, waardigheid, bestuur’ (oorspronkelijk ‘rechtsfunctie’), ook ‘toestand (binnen zo’n gebied)’ zich ontwikkeld hebben; vanuit ‘gebied’ > ontwikkelt zich een collectieve betekenis: ‘wie in het gebied wonen, groep’ en in verband daarmee de betekenis ‘(vooral religieuze) denk- of leefwijze die bij zo’n groep hoort’. Vergelijk *bisdom* ‘het gebied van het bisdom, het bestuur van het bisdom’ (“onverkort” *bisschopsdom heeft waarschijnlijk nooit bestaan), *priesterdom* ‘de waardigheid van de priester’, ‘de gezamenlijke priesters’, het *Christendom* ‘bepaalde religieuze leefwijze’. Een toestandsbetekenis heeft *rijkdom* ‘het rijk zijn’, geconcretiseerd tot ‘vele goederen’. De afleiding vond/vindt plaats op basis van substantieven; in

het Middelnederlands konden echter ook al adjectieven als zodanig fungeren: *christendom* (vgl. het vondeliaanse *koningsdom*) met substantief, *rijkdom* met adjectief; blijkens (verouderd) *geschapendom* ‘schepping’ kon het adjectief ook een als zodanig opgevat participium preteritum zijn. Er is om ritmische redenen een zekere voorkeur voor de verbindingsklank -e(n)- als eerste lid: vgl. *studentendom* en niet **studentdom*; in bijv. *Christendom* was een pluralisvorm uiteraard niet nodig.

De vorming lijkt nu weinig productief te zijn maar een substantief als *populistendom* blijkt mogelijk (internet). Doordat de basis een niet altijd helemaal gunstige betekenis had (vgl. *papendom*), heeft het suffix een lichte pejoratieve bijklank gekregen. Overigens lijkt het door de eeuwen heen meer in geschreven (vgl. Vondel) dan in gesproken taal populair te zijn geweest. Het zijn oorspronkelijk masculina: vgl. got. *doms* masc. a-stam, ook onl. masc. *wīsdūom* ‘wijsheid’ en nu nog de de-woorden *rijkdom* en *ouderdom*; tegenwoordig zijn het vooral neutra die met dit suffix worden afgeleid. *Rijkdom* kon overigens in het Middelnederlands behalve masculinum ook femininum en neutrum zijn. Kon nog enige tijd het oorspronkelijke masculiene genus van *doem* in sommige woorden z’n doorwerking hebben? De vraag blijft dan waarom het neutrum het op den duur gewonnen heeft. Heeft de pejoratieve bijklank het neutrum in de hand hebben gewerkt, eventueel samen met de meer concreet (collectief) wordende betekenis? Het Duits heeft -tum: *Christentum*, het Engels -dom: *martyrdom* ‘martelaarschap’, het Fries -dom: *rykdom*.

7.4.1.2 (7.3) Het suffix -schap

Het suffix -schap is in oorsprong een feminien substantief bij het werkwoord got. -*skapjan* ‘scheppen’; vgl. -*skaf*ts in got. *gaskaf*ts abstract ‘schepping, het scheppen’, concreet ‘schepsel’ (resultaat); van ‘schepping’ komen we tot andere abstracte of collectieve, van ‘schepsel’ tot andere concrete (resultaat-)betekenissen. Oude voorbeelden zijn hgd. *botascaf* ‘boodschap’, *gewittiskap* ‘getuigenis’, *winiscaf* ‘vriendschap’. Zoals we zien, zijn ook nld. *boodschap* en *vriendschap* met het betreffende suffix gevormd. Een collectiverende betekenis (let op het ook collectiverende prefix ge-, zie onder punt 12) heeft *genootschap* ‘verzameling genoten’, ook *gezelschap* ‘verzameling gezellen’. Een beroep of waardigheid vinden we in *koopmanschap*, *burgemeesterschap*, ook in *waterschap* ‘bestuur over de sloten en vaarten in een bepaald gebied’, ook ‘degenen die dat bestuur uitoefenen’; *waterschap* kan (metonymisch) ook de aanduiding van het gebied in kwestie zijn. Let op het verschil in betekenis bij (*de*) *broederschap* (abstract) tegenover (*het*) *broederschap* (collectivum).

Het suffix vormde oorspronkelijk feminina van substantieven of adjectieven: vgl. behalve *boodschap* en *vriendschap* nog *vijandschap*, *blijdschap*, later ook neutrum substantieven van substantieven: vgl. een aantal voorbeelden hierboven, verder bijv. *priesterschap*, *kindschap*. Ook een afleiding van een werkwoord (‘handeling’) is mogelijk: *rekenschap*, waarnaast ook een afleiding van een (als substantief opgevatte) infinitief voorkomt blijkens o.a. *weddenschap*. *Gevangenschap* is een afleiding van een participium. Zelfs een woordgroep als basis is mogelijk: *het oom-van-vele-neven-en-nichtenschap*. De neutrum vorming met als basis een substantief is in ieder geval productief: vgl. behalve het zojuist gegeven voorbeeld *het stakeholderschap* (internet) of *het computerbranchschap* (voor een eventueel nog op te richten “schap”). Een weer zelfstandig geworden *schap* (vgl. “schap” zo-even) is al in par. 2.9 ter sprake gekomen.

In de de-woorden die zich bij de voornaamwoordelijke aanduiding vaak nog als feminien kunnen manifesteren (*de vijandschap...zij is een groot kwaad*), kan het feminiene genus van *skaf*ts nog doorwerken. De tendens in de richting van het neutrum kan verband houden met het meer concreet (collectief) worden van de betekenis. Dat de schap-woorden niet alleen van substantieven en adjectieven maar ook van werkwoorden zijn afgeleid, laat wel heel duidelijk de beweeglijke valentie zien waarover in het “vooraf “hierboven een opmerking is gemaakt. Later werd de afleiding dus beperkt tot substantieven.

Het Duits heeft -schaft: *Gesellschaft*, het Engels -ship: *friendship*, het Fries -skip: *blydskip* ‘blijdschap’ (ook ingweoons (middel)nederlands: vgl. wfri. *bloiskip* ‘id.’).

7.4.1.2 (8) Niet-persoonsnamen op -(er/aar)ie/ij

Voor de oorsprong van de suffixen -ie/-ij/-erie/-erij moeten we naar het Frans; daarin kwam -ie (lat. -ia) voor en vervolgens -erie dat uit -ie door metanalyse moet zijn ontstaan: *tuiler-ie* ‘plaats waar de *tuilier* ‘dakpannenbakker’ werkt’ werd opgevat als *tuil-erie* ‘plaats waar de *tuiles* ‘dakpannen’ werden gemaakt’. Terwijl -ie improductief werd, bleef -erie productief om collectiva aan te duiden: vgl. bijv. *gendarm-erie* of (afgeleid van een werkwoord) *rêver-erie* ‘dromerij’; het collectieve (herhaling geeft immers verveling of ergernis) leidde gemakkelijk tot een pejoratieve betekenis: *koketter-erie* (‘een heleboel gekoketteer bij elkaar’). Zowel -ie als -erie vinden we in het Middelnederlands in leenwoorden terug. In het algemeen is, met allerlei nuancerings, bij -erie de betekenis: ‘ambt’, ‘beroep’, later ook (afkeurenswaardige) bezigheid’: vgl. resp. op -erie *cost-erie*, *tover-erie*; vormingen op -ie zijn bijv. *astronomie*, *abbed-ie* ‘abdijs’ (het laatste met een concrete betekenis). Bij *back-erie* kunnen we aan *back-er-ie* of aan *back-erie* denken (zie beneden). Ook bij de hieronder besproken varianten vinden we meer abstracte en meer concrete betekenissen.

De vorming op -ie moet een tijd lang een zekere productiviteit gehad blijken het feit dat het achter inheemse stammen kwam te staan: *heerschap-ie* (met stapeling van twee suffixen), *hovaard-ie* (*ho*, vgl. *hoog*; *vaar*, vgl. *varen* ‘gaan’). Deze productiviteit moet al van vóór het begin van het Middelnederlands dateren; als dat zich aandient, zijn er al veel van dergelijke vormingen op -ie ontstaan, ook dus bij inheemse stammen. In later Nederlands kon diftongering tot -ij optreden: vgl. *koster-ij*, *tover-ij*, *abdijs*, *heerschappijs*, *hovaard-ij*, ook *Bulgarijs* enz. Uit laatstgenoemde naam kan men afleiden dat mnl. -ie als *ieë* [iə] werd uitgesproken; vergelijk nog *bal-ij* (mnl. *balie*, o.a. ‘rechtbank’). Een andere (franse) klankontwikkeling vinden we in *Spanje*: vgl. *Espagne*. In de meeste gevallen is de slot-sjwa verdwenen maar we vinden hem, en dan zonder diftongering, nog in vele landnamen terug: *Ethiopië*, *Australië*, *Argentinië*. Heel vaak werd later -ij weer aangepast tot -ie (herverfransing) of werd de vorm op -ie opnieuw ontleend; een voorbeeld is hedendaags *bal-ie* (vooral) ‘bank waarachter het publiek geholpen wordt’. Een quasi-franse vorming is *botan-ie*; het Frans zelf heeft *botanique*. Slechts zelden trad in latere vormingen nog diftongering op zoals bijv. in *poëz-ij* dat nu weer *poëzie* is. De gang van zaken is overigens niet altijd goed te volgen omdat spellingen als <ij> of <y> ook nog op een ie-klank kunnen wijzen.

We moeten met metanalyses rekening houden: via mnl. *deken-ie* ‘de waardigheid van deken’ ontstaat -(e)nie > (e)nij blijken bijv. *artsen-ij* bij *arts*; via mnl. *tover-nie* ontstaat -ernie > -ernij blijken *slavern-ij* bij *slaaf*; via *abdijs* ontstaat -dijs blijken *makelaard-ij* bij *makelaar*. In *zottern-ij*

kan men niet alleen aan een substantief maar ook aan een adjectief als basis denken; misschien werd zo *lekkernij* mogelijk een zeldzaam voorbeeld waarbij we alleen aan een adjectief kunnen denken.

Ook het franse -erie werd dus ontleend: mnl. *tirannerie* naast *tirannie*; ook na inheemse stammen kwam het voor blijkens mnl. *afgoderie*, *boeverie*, *slaverie* (dat dus naast *slavernie* voorkwam), met steeds een persoonsnaam als basis. Hieruit komt een duidelijke productiviteit naar voren die we nog steeds aantreffen bij het latere -erij met diftongering. Los van het Frans zou -erie/-erij ook in het Nederlands door metanalyse ontstaan kunnen zijn. Vergelijk voor een afleiding van een substantief mnl. *coster-ie* dat als *cost-erie*, nu *kosterij*, werd opgevat; in een geval als *drogisterij* valt aan een analyse *drogist-erij* dan niet te ontkomen. Bij de *ō* in *afgoderij* is invloed van de pluralis of van een afleiding als *afgodisch* in het spel. Een frans voorbeeld kan soms op de achtergrond aanwezig zijn: vgl. bij *kanselarij* fra. *chancellerie*. Ook achter werkwoordsstammen kon het suffix komen te staan. Een woord als mnl. *backer-ie* kon namelijk ook als *back-erie* worden begrepen, als een afleiding dus bak- (*bakken*). Zo kunnen *weverij*, *visserij* enz. zijn ontstaan, afgeleid van *weven*, *vissen*, of toch nog van *wever*, *visser*?. Een geval als *smederij* moet zeker wel als een afleiding van een werkwoord worden begrepen: nl. *smeden* (en dus niet van de pl. *smeden*). *Warhoofderij* doet (evenals *afgoderij* ‘afgoden dienen’) “werkwoordelijk” aan (‘warrige dingen denken’, ook ‘afgoden dienen’) maar is een afleiding van het substantief *warhoofd* (c.q. *afgod*). Een epenthetische -d- is vast geworden in *taanderij* met als basis *tanen* (ofra. *taner*) ww. of *taan* subst.

De variant -arie/arij ontstond onder invloed van de persoonsnamen op -aar: *huichel-arij* bij *huichelaar* (in plaats van een ouder *huichelerij*). Terwijl dit voorbeeld eventueel nog te begrijpen is als *huichelaar-ij*, lukt dit niet bij *kansel-arij*. Deze variant kreeg na verloop van tijd naast -erij de status van allomorf: -arij treedt op wanneer de stam eindigt op -el of -en. Het bestaan van een substantief op -aar is daarbij niet meer nodig: vgl. *ezelarij* ‘domheid’ (**ezelaar*). Bij een stam op -er is vanwege uitspraakproblemen (r-r) noch -erij noch -arij mogelijk: **luistererij*, **luisterarij*; in *tovenarij* is het probleem opgelost door dissimilatie van r tot n.

Ook in de gevallen met -erij of -arij kon de collectieve tot een pejoratieve betekenis leiden (die dus al in het Frans aanwezig was). Denk bijv. aan *ambtenarij* en *atheïsterij*. Het pejoratieve effect is echter niet altijd aanwezig, bijv. niet bij benamingen voor winkels e.d. als *bakkerij*, *schoenmakerij*.

Wat de basis betreft konden, met een begin in de 16^e eeuw, samenstellingen als zodanig gaan fungeren; er ontstonden zo driedelige woorden op -erij: *kaarsenmakerij*. Dit kon ook geïnterpreteerd worden als gevormd op basis van *kaarsen maken*, dus als een afleiding op basis van een samenkoppeling, en zo ontstonden in het kielzog daarvan abstractere gevallen als *aandachttrekkerij* en *zieltjeswinnerij*, later ook *interessantdoenerij* (met een adjectief als eerste lid) en zelfs een geval als *in-de-wegloperij*. Let bij deze gevallen weer op het pejoratieve betekenselement dat soms al in de basis aanwezig is en deze betekenisnuance nog eens versterkt kan hebben.

De vorming met het suffix -erij is zeker bij werkwoordsstammen nog steeds productief: vgl. naast het al wat oudere *smeelapperij* *apperij* (wel eerder van *appen* dan van *app* afgeleid), maar *computerij*, *smartphonerij*, *facebookerij* (afgeleid van substantieven) behoren ook wel tot de mogelijkheden. Bij deze voorbeelden kan men denken aan een soort hobby, eventueel ook aan een bedrijfstak (*computerij*, *smartphonerij*); voor zover een hobby bedoeld is, wordt de gedachte

aan een bepaald soort niet helemaal prettig gedoe opgeroepen. Er is vaak verband met adjectieven op -erig: vgl. (*ik heb een hekel aan dat*) *apperige* (*gedrag*). Op een zekere productiviteit van -ij zou *scheidrechter-ij* kunnen wijzen maar misschien treedt -ij hier op omdat *-erij niet mogelijk is. Ook de vorming met -arij is productief: *tippelarij*. Het frans aandoende -erie geniet eveneens een zekere productiviteit, namelijk bij een zaaknaam of bij een adjectief als basis: *croissanterie*, *pikanterie*.

Het Duits gaat voor een belangrijk deel gelijk op met het Nederlands: vgl. *Abt-ei*, *Dieb-erei*, zonder diftongering *Part-ie*, *Kokett-erie*; parallellen van -arij en -nij ontbreken echter: *Heuchelei*, *Leckerei*, en voor bijv. *makelaardij* (met -dij) heeft het Duits *Maklergeschäft*. Vergelijk voor het Engels *bakery*, *slavery*, verder *astronomy*, *coquetry*; voor het Fries vooral -erij: *trouwerij*, en daarnaast -ij: *ambtnerij*, -dij: *proasdij*, -ernij: *slavernij* (-arij ontbreekt).

Regionaal. Opmerkelijk is de grote populariteit van -erij in het Gronings: vgl. behalve *zingerij* ‘zangvereniging’ ook *koukjederij* (*is min veur tannen*) ‘alles wat koekjes is (is slecht voor de tanden)’, (*baarg dien*) *boekerij* (*op*) ‘berg die boeken op’. Vergelijk ook het Fries waarin men bijv. voor ‘lekkage’ spreekt van *lekkerij*, *likerij*. Een grote populariteit wordt ook voor het Kempisch genoemd: *brullefterij* ‘het bruiloft vieren’, *eizelderij* ‘streken van een “ezel”, *fabriekerij* ‘een aantal fabrieken bij elkaar’; in het laatste geval komt de semantische waarde overeen met die van een vorming op -waerk (zie par. 2.1). Ook voor het dialect van Poperinge (West-Vlaanderen) lijkt populariteit (van -erieë) geconstateerd te mogen worden: vgl. *deugnieterieë* lett. ‘deugnieterij’. Genoemde populariteit kan algemeen dialectisch zijn; ze geldt ook voor het Afrikaans: vgl. *laatgaanslapy* (een vorming die ook nederlands zou kunnen zijn).

7.4.1.2 (9) *Niet-persoonsnamen op -s*

Substantieven op -s die gecombineerd worden met pronominale woorden als *iets*, *veel*, *allerlei*, of met uitdrukkingen als *een boel*, zijn afgeleid van adjectieven: vgl. *iets nieuws*, *een boel nieuws* enz. In oorsprong gaat het hier om partitieve genitieven: ‘van alle nieuw iets’ enz. Er kan ook verzelfstandiging optreden zoals uit *nieuws* (*is er nog nieuws?*) blijkt. Voor het Vlaams wordt de mogelijkheid zonder -s genoemd: *iets groen*.

7.4.1.2 (10) *Niet-persoonsnamen op -age*

Ook het suffix -age is van franse en via het Frans van latijnse oorsprong: -*agium dat teruggaat op klassiek -aticum. Op vreemde herkomst wijst nog de uitspraak met [ʒ]; overigens was de uitspraak in de tijd dat het werd overgenomen, met een affricaat [dʒ], vandaar middelnederlandse spellingen niet alleen als <pelgrimagie> maar ook als <pelgimaedse>, <pelgrimaedje> voor *pelgrimage* (fra. *pélerinage*). Deze spellingen handhaafden zich nog een tijd toen zowel in het Frans als in het Nederlands de affricaat niet meer uitgesproken werd. De Vries en te Winkel (19e eeuw) kozen echter voor <age>. In het Frans is het suffix erg populair geworden; in het Nederlands komt het dan ook vooral in leenwoorden voor. Aan het Frans is ook het de-genus (femininum) te danken; op grond van het latijnse woord zouden we neutrum verwachten. In het Nederlands (in par. 2.8 reeds vermeld) kwam het achter quasi-franse stammen als *blamage* (fra. *blâme*) te staan en verder achter nederlandse stammen als in *lekkage*. Dat gebeurde vooral in de

17^e eeuw of al daarvoor; veel voorbeelden zijn later weer in onbruik geraakt, bijv. *zeilage* ‘de zeilen bij elkaar’, ook bijv. *timmerage*.

Het suffix staat vooral achter werkwoordsstammen: vgl. opnieuw *lekkage*, maar ook wel achter substantieven: *tuigage* ‘tuigwerk van een schip’, ook *zeilage*. We hebben vaak met een handeling te maken (*pelgrimage*) maar ook een gebeuren is mogelijk (*lekkage*), verder ook het resultaat van een handeling of van een gebeuren: vgl. *stellage* of evt. weer *lekkage*. Bij *stellage*, *tuigage*, *zeilage* dringt zich een collectiverende betekenis op. Er is vaak, maar dus niet altijd, sprake van een ietwat ongunstige bijklank: vgl. *lekkage*; in *kijvage* zit deze al in de basis. Ook moeten we (het is in ieder geval duidelijk in het Duits waarin het suffix eveneens voorkomt) met bepaalde gebruikssferen rekening houden: de scheepvaart (vgl. *tuigage*, *zeilage*, ook *takelage*) en quasi-deftige studententaal (vgl. *lullage*). De betreffende vorming is nu wel improductief. Of zouden we ons een vorming als *hekkage* <hackage> kunnen voorstellen? Het is in ieder geval in zoverre ingeburgerd geraakt dat -age zich volgens een hollandse klankwet (vgl. ook *waar waz-je* > *waar wazzie*?) tot -azie heeft ontwikkeld. Een 17^e-eeuwse spelling als <azie> zou al in die richting kunnen wijzen tenzij de <i> diende om het palatale karakter van de consonant aan te duiden.

Zie voor het Duits hierboven. Ook in het Engels komt het suffix voor zij het zonder accent: *postage*, Voor ‘lekkage’ gebruikt het Fries *lekkerij*, *likerij*; zie par. 4.1.2 (8).

7.4.1.2 (11) *Niet-persoonsnamen met prefixen*

Vergeleken met de suffixen vragen de prefixen om heel wat minder ruimte. In deze paragraaf behandelen we een aantal gevallen die meestal als relict-prefix moeten worden beschouwd; in de volgende paragraaf komt het enige succesvolle prefix aan de beurt, namelijk ge-.

et-. Er zijn enkele substantieven met het relict-prefix et-: *etgroen* of *etgras* ‘bij de tweede keer gemaaid gras’, *etmaal* oorspr. ‘terugkerend tijdstip’. Dit et- is het gotische *ip* ‘maar’ en is verwant met lat. *etiam* ‘ook’.

oor-. Een ander relict-prefix is oor-; het is in ieder geval de vraag of hedendaagse taalgebruikers nog een prefix ervaren: mogelijk is voor hen *oorlog* een, zij het niet doorzichtige, samenstelling. In ieder geval moet dat de oorsprong geweest zijn: het prefix gaat terug op het protogermaanse partikel *uz- met de betekenis ‘uit’; in het Gotisch komt het als *us* ‘uit’ als zelfstandige prepositie voor. In *oorsprong* kunnen we het element ‘uit’ nog wel terugvinden, namelijk als we de betekenis omschrijven als ‘waar iets uit naar voren springt’. Bij *oorlog* is het moeilijker; alleen de etymologie kan hier opheldering geven: -log kan verband houden met got. *liuga* ‘huwelijk’, oudiers *lugae* ‘eed’. De oorspronkelijke betekenis zou dan geweest zijn: ‘uit (d.w.z. met opheffing van) de rechtsgeldige verplichtingen’. Andere nog voorkomende voorbeelden, die ieder hun eigen etymologie nodig hebben, zijn *oordeel*, *oorkonde*, *oorlof*, *oorzaak*; voor het Middelnederlands kan dan ook nog het mystieke *orewoet* ‘extase’ (Hadewijch) genoemd worden. oer-. Herkenbaar als suffix is zeker wel oer- in bijv. *oerwoud* (het komt ook bij adjectieven voor: *oeroud*); het heeft dezelfde oorsprong als oor- en is uit het Duits afkomstig. In het (oostelijk getinte) Oudnederlands vinden we het terug bijv. in *urkuntscap* ‘getuigenis’ (vgl. nog *oorkonde*). her-. Herkenbaar is ook her- in bijv. *herexamen* dat ook bij werkwoorden voorkomt (*herenigen*) en daar wel oorspronkelijk moet zijn.

zene=. Ten slotte wordt hier zene- genoemd dat met intensiverende betekenis voorkomt in bijv. *zenegroen* ‘altijd groen = naam van een plant’. We vinden het terug in got. *sin-eigs* ‘oud’ en *sin-teins* ‘dagelijks’ en via het Proto-indo-europees in lat. *sen-ex* ‘grijsaard’. Behalve als ‘sterk wat tijd betreft’ vinden we het ook als ‘sterk wat omvang betreft’ waarschijnlijk in *zondvloed* dat volksetymologisch vervormd is uit mnl. *sintvloet* ‘grote vloed’ (du. *Sintflut*).

7.4.1.2 (12) Niet-persoonsnamen met ge-

Got. ga-, owgm. gi-, ndl. ge- met reductie (het moet verwant zijn met lat. *cum* en *con-*) heeft vanouds een collectiviserende betekenis ‘samen’, ook ‘mede’; die betekenis komt nog duidelijk naar voren in got. *gaqiman* ‘samenkomen’ (lat. *convenire*). Ook in de nederlandse vormingen met ge- tegelijk met suffix -te (een “circumfix”) vinden we duidelijk de collectieve betekenis terug: type *gebergte*, met steeds neutrum-genus. Hierin is -te echter niet gelijk te stellen aan het onder (3) besproken suffix: mhd. *gebeinze* met ts <z> wijst niet op een oudgermaanse þ/ð maar op t. We kunnen verband zien met ofri. *delf-ta* ‘het graven’ of *jech-ta* ‘bekentenis’, buiten het Germaans met lat. *can-tus* ‘gezing’ (vgl. het in 4.1.2 (1) genoemde -tu-suffix). In *gebergte* ontbreekt de sjwa-apocope om de vorming herkenbaar te houden; in poëzie kan toch metri causa *gebergt* optreden (bijv. in de 16^e eeuw bij Camphuysen). Er is ook een type met ge- plus op het eind -e: mnl. *getouwe*, nu *getouw* ‘veel touw bij elkaar’. Ook hier gaat het om neutra; vergelijk de gotische ja-stam *gaskohi* ‘schoeisel’, verder duitse vormingen als *Gebirge*. De vormingen op ge-te en op ge-e (onl. ge-ti, ge-i) lijken naast elkaar te zijn voorgekomen waarbij de eerste het gewonnen heeft in het Nederlands, de tweede in het Duits. Het (weinig vertegenwoordigde) type *gebroeders*, *gezusters* (du. *Geschwister*) sluit bij deze vormingen aan.

Bij mnl. *gespele* (*gespeel*) ‘spelgenoot’ (pl. *gespelen*) kunnen we uiteraard niet aan een neutrum denken; het is masculinum of femininum. Er is verband met got. type *gahláiwa* (masc. n-stam): ga- gecombineerd met het substantief *hláifs* (gen. *hláibis*) ‘brood’; de betekenis is die van een possessief compositum: ‘iemand met wie je samen brood hebt = genoot’. Zo kan *gespele* worden begrepen als ‘iemand met wie je hetzelfde spel hebt/doet’. Een middelnederlands voorbeeld is ook masc. *gebuur*, oorspr. ‘iemand met wie je de/hetzelfde “buur” = huis hebt’. Het gaat hier steeds, ook reeds in de gotische vormen, om samenstellende afleidingen (met het prefix voorop). Zonder prefix komt nu *buur* voor; dat ge- ontbreekt, komt vaak voor, ook bij een adjectief: vgl. *heel* naast *geheel*, en bij werkwoorden: vgl. *raken* naast (vooral ook zuidelijk) *geraken*. De oorsprong van deze ge-loze vormen ligt in het Hollands waarin het ge-prefix vaak ontbreekt (vgl. hfdst. 2 par. 9.3).

De hierboven besproken procédé’s lijken niet of weinig productief te zijn. Als iemand het bij een maaltijd heeft over het *gelepelte* (dat nog ontbreekt), dan is dat wel als een opzettelijke en schertsende toepassing op te vatten. Improductief zijn ook neutrum-vormingen met ge- plus werkwoordsstam (met de mogelijkheid van Ablaut) voor zover er niet een bepaalde activiteit mee wordt aangeduid maar eerder (bijvoorbeeld) een resultaat (effect-object): *gebed*, *gebouw*, *gezing* (met Ablaut bij *zingen*), ook *geschut* (instrument, met Ablaut bij *schieten*). Er is hier nog wel iets van een collectiviserende betekenis terug te vinden, vgl. bijv. *gezing* ‘veel zingen bij elkaar’. Een vroeg voorbeeld is got. *gafilh* ‘begravenis’ bij *-filhan* ‘verbergen’. Bij de oudere vormingen met ge- sluiten vormingen met andere prefixen aan zoals in *besluit* bij *besluiten*, *vergrijp* bij *vergrijpen*, *ontwerp* bij *ontwerpen*; het prefix ge- ontbreekt omdat een combinatie met nog een

accentloos prefix voorop uitgesloten is (vgl. ook part.pret. *besloten* en niet *gebesloten). Vergelijk ook *geloof* dat bij *geloven* hoort, dat “eigenlijk” *gegeloof zou moeten zijn. Deze onzichtbare ge-vormingen zijn soms moeilijk te scheiden van de in par. 4.1.2 (2) besproken conversie-gevallen. Bij *vergriep* zou men twee kanten uit kunnen denken: *vergriep* in bijv. *op dit vergriep* (het geval) *staat straf* zou dan hier eerder thuis horen, in *tijdens dit vergriep* (de activiteit) in genoemde paragraaf.

Het lijkt erop dat we hierboven het oudste type hebben; bij latere vormingen is de betekenis metonymisch naar ‘een veroorzakende activiteit’ verschoven (of daarnaar teruggegaan). Het gaat hier weer om neutra waarbij echter nooit zoals bij gebed enz. een pluralis mogelijk is. Deze vormingen blijken uiterst productief te zijn: *gepraat, gezucht, gelach* enz. Uit deze voorbeelden, zeker uit de eerste twee, springt ook meteen de minder gunstige gevoelswaarde naar voren; er wordt in mindere of meerdere mate irritatie opgewekt. Deze gevoelswaarde heeft zich in de loop van de tijd ontwikkeld. Dit houdt tevens in dat de vormingen een duratief karakter hebben: vgl. *het geschrijf aan zijn proefschrift (begon me te vervelen)*; niet mogelijk is *het geschrijf van zijn scriptie. Ook hier blijkt nog iets van de oude betekenis ‘samen > veel’; wat lang duurt of steeds herhaald wordt roept immers verveling of ergenis op: (*hou ’s op met dat*) *gezing*. De negativiteit hechtte zich aan het prefix ge- dat daardoor voor een te sterke reductie c.q. verdwijnen werd behoeft. De grote productiviteit manifesteerde zich ook in de uitbreiding van de basis: hoewel het werkwoord prototypisch is, komen toch *gejij, gejou, gemaar* (of toch afgeleid van *jijen, jouwen, maren?*) voor, resp. met pronomina en met een adverbium. Bij de vormingen met een werkwoordsstam verloopt de betekenisontwikkeling van ‘bedoelde activiteit’ (*gepraat*) via ‘onbedoelde activiteit’ (*gesnurk*) naar ‘niet alleen auditief maar ook visueel waarneembaar verschijnsel’ (*geruis, geflikker*). Er is dus een overgang van agens via menselijke naar niet-menselijke pseudo-agens (force). Gaat het om geluiden of lichtervaringen, dan hoeft het element ‘irritatie opwekkend’ niet aanwezig te zijn: vgl. *gejuich, geflonker*. Irritatie wordt ook meestal door een heel specifiek “gedoe” opgewekt: vandaar wél *hou ’s op met dat gestofzuig*, niet *met dat gereinig*. (Het zojuist gebruikte *gedoe* ‘vervelende activiteit’ is als gevolg van betekenispecialisatie een, dus schijnbare, uitzondering.)

Door hun negatieve bijklank kunnen de ge-vormingen een concurrent van die op -erij (zie onder punt 8) zijn; het is moeilijk te bepalen wat irriterender is: *heen-en-weerloperij* of *heen-en-weergeloop* (waarschijnlijk het eerste). De vormingen op -erij hebben echter wel vaak een concrete betekenis, die met ge- eerder een abstracte; de eerste kunnen dan ook een pluralis of een diminutief hebben: vgl. *knoeierijen, knoeierijtje* met *geknoei*. Die op -erij lijken ook iets formeler te zijn: vgl. *dromerij* met *gedroom*. Zowel *heen-en-weerloperij* als *heen-en-weergeloop* zijn op basis van een woordgroep gevormd; vergelijk ook, met ge-, (*hou ’s op met*) *dat ge-wat ben je-nerveus*. Het procédé van de ge-nomina staat zo sterk dat ze ook van werkwoorden die van zichzelf al een pejoratieve betekenis hebben, kunnen worden afgeleid: *gezanik, geouwehoer*. Niet mogelijk zijn vormingen bij werkwoorden die van zichzelf al een prefix hebben: vgl. *ge-bejammer; toch lijkt wel *geonweer* (met het accent op het tweede prefix) mogelijk, verder ook *gehardloop* (id., bij een werkwoord “in de dop”, zie par. 3.5), *gestofzuig* (zie ook par. 3.5). Dubieus zijn de vormingen bij samenstellingen: ?uitgezoek, ?geuitzoek, tegenover wél mogelijk *uitzoekerij*, naast ook *hardloperij, stofzuigerij* maar niet *onweerderij. Duidelijk uitgesloten zijn de vormingen bij onscheidbare werkwoorden: *ge-onderzoek; hier is de

algemene regel van toepassing dat ge- niet gebruikt kan worden als het woord al met prefixachtig element begint (vgl. ook *ge-versier met een onmiskenbaar prefix).

Merk op dat in de gevallen met ge- het accent steeds op de stam ligt, althans niet op het prefix in kwestie, met als gevolg reductie van de vocaal daarin. Dit is tegen de verwachting in: vgl. got. *andanems* bij *andniman*) met accent op het prefix. Misschien is hier invloed in het spel van de vele werkwoordsvormen met ga-/gi- waarin het accent op de stam lag.

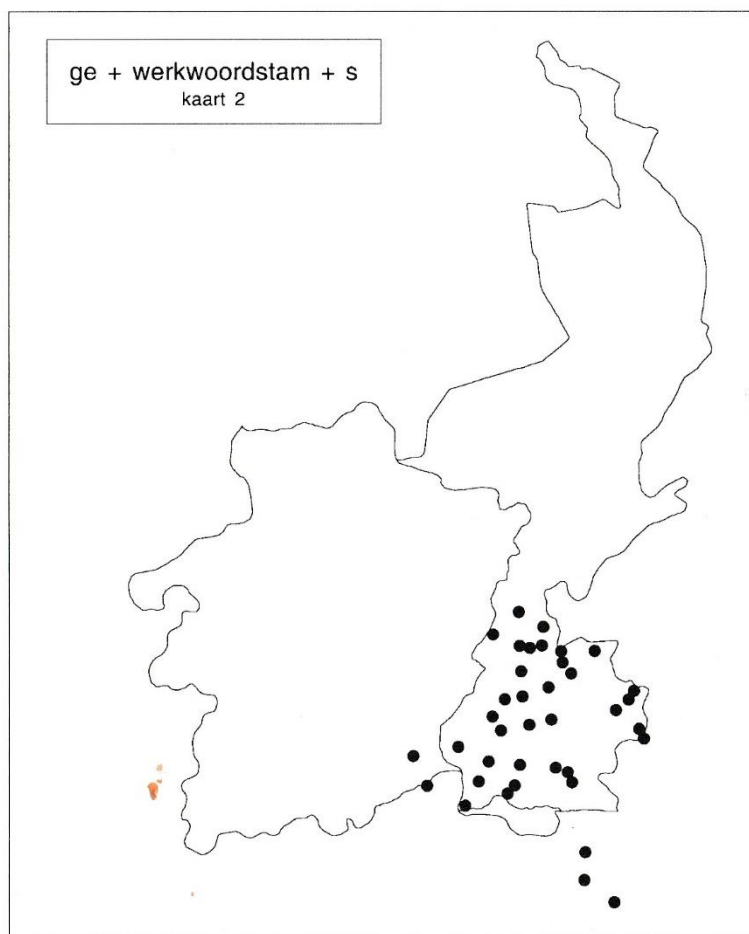
Vergelijk voor het Duits behalve het hierboven genoemde *Gebirge* plus bijv. *Gemälde* nog *Geschwister* (vgl. ndl. *gebroeders*), *Gespräch*, *Gedicht*, (ongunstig) *Gefrage*. In het Engels is het prefix verdwenen en daarmee uiteraard ook de vorming ermee. Voor het Fries worden wél vormen met een werkwoordsstam genoemd: *gebed*, *geskriuw* ‘geschrijf’; met *gevederte* correspondeert echter *feert* (zonder ge- maar ook met wegval van de slotsjwa), met *gebergte bercht(m)e* (een incidenteel geval), met *gebrouwers bruorren*. Een plaatsbepaling hebben we in *dat nei de kroech gerin* lett. ‘dat naar de kroeg geloop’. Deze mogelijkheid lijkt ook voor het Nederlands niet uitgesloten; (*hou ’s op met dat*) *naar de kroeg geloop* (vgl. het hierboven gegeven voorbeeld op basis van een woordgroep). Zie verder, in vergelijking met Stadsfries en Westfries, bij Regionaal.

Regionaal. Het Westfries heeft een voorkeur voor vormen op -erij (-eraai) boven die met ge-: vgl. *lulderaai* ‘gelul’. Bij ge- heeft het wat de basis betreft meer mogelijkheden: niet alleen *geonweer*, *gehardloup*, maar ook *geòitzoek*; hierin komt het overeen met het Fries en het Stadsfries. Voor het Fries wordt naast *geôfblaas* echter ook *ôfgeblaas* als mogelijkheid gegeven, verder ook *gebiêrdrink* en *gedompraat*. Collectiverend maar ook pejoratief is het discontinue prefix ge-/te- in noordoostelijk (maar niet gronings) *geloopte*, *gedoete*, vaak voorafgegaan door *al dat*.

Niet alleen zijn er regionale verschillen in het gebruik, er zijn ook typisch regionaal bepaalde vormen. Voor het limburgse type ge- plus -s, bijv. roermonds *geloups* ‘gelopen’ (iteratief), zie kaart 40; dit roermondse (midden-limburgse) voorbeeld laat echter zien dat de kaart niet volledig is. Ook een afleiding van substantieven is mogelijk: *gezèûds* (collectief) ‘zaadgoed’. Het zijn waarschijnlijk oorspronkelijk genitieven van gelijkbetekenende vormen zonder -s: zo heeft *gedarms* ‘ingewanden’ *gedarm* naast zich. Deze vormen komen ook in het Rijnland en soms nog verder voor; er kan dus eventueel aan keulse expansie gedacht worden. In het Westvlaams corresponderen hiermee vormen met ge- en -sel: *gebaarsel* ‘veinzerij’, *gedromsel* ‘gedrang’.

7.4.1.2 (13) *Niet-persoonsnamen: romaans lexicon*

Het romaanse lexicon is al in par. 2.8.2 genoemd. Voor een deel is het ook reeds hierboven in dit hoofdstuk aan de orde geweest, namelijk bij de vormen op -age onder punt 10; die zijn echter zo ingeburgerd (vgl. bijvoorbeeld de variant -azie) dat we ze al wel tot het inheemse lexicon mogen rekenen. Hetzelfde geldt voor het uiteindelijk ook uit het Frans afkomstige -(er)ie, besproken onder punt 8 met de vernederlandste variant -(e)rij. Een tussen-geval is het suffix -iteit (std.fra. -ité): type *universiteit*; dit suffix is eveneens al in par. 2.8.2 aan de orde geweest. Hierbij komen vormen voor die niet precies op dezelfde manier in het Frans bestaan, bijv. *loyaliteit* (afgeleid van een adjectief; fra. *loyauté*), of daarin zelfs ontbreekt: *pseudonymiteit* (afgeleid van

KAART 40: vormen met ge- plus -s in Limburg
(via Weijnen 2001)

een substantief; het Frans heeft *pseudonomie*). In twee zeldzame gevallen is het suffix bij een inheemse stam komen te staan: *flauwiteit*, *stommiteit*. In de genoemde paragraaf is al duidelijk gemaakt dat we bij “Frans” niet altijd moeten denken aan het Standaardfrans dat op het dialect van Ile de France (rond Parijs) teruggaat; de bron kan in veel gevallen het Picardisch zijn, het franse dialect dat ten zuiden aan het Vlaams, ten dele ook het Brabants grenst. Uit dit dialect is dus -iteit (lat. -itas, -itatis) afkomstig dat in het Standaardfrans -ité is; bij -age kunnen we echter aan het ons bekende Frans denken. Zie ook par. 2.8.2 voor de analyseproblemen bij het romaanse lexicon.

Verder kunnen voor het romaanse lexicon, zonder streven naar volledigheid, de volgende voorbeelden worden genoemd, bij werkwoorden: *demonstratie* bij *demonstreren* (bij een inheemse stam *redenatie* bij *redeneren*, ook schersend *lullificatie* bij *lullen*), *productie* bij *produceren*, *restitutie* bij *restitueren*, *expositie* bij *exposeren*, *notitie* bij *noteren* maar ook met betekenisverschil *notatie*, *dominantie* bij *domineren*, *filtraat* bij *filtreren* (ook *consulaat*, *markizaat*), *bombardement* bij *bombarderen* (bij een inheemse stam *prevelement* bij *prevelen*, evt. ook *reglement* bij *regelen*), *pensioen* bij *pensioneren* (maar *pensionering*); bij adjectieven: *elegantie* bij *elegant*, *idealisme* bij *ideaal* (ook *marxisme* bij eigenaam Marx; zie voor vormingen op -isme ook par. 4.1.3 punt 7), *intelligentie* bij *intelligent*, *accuratesse* bij

accuraat; verder bij substantieven *advocatuur* bij *advocaat*, *adolescentie* bij *adolescent*, *kanonnade* bij *kanon*, *maskerade* bij *masker*, *sultanaat* bij *sultan* (vgl. ook reeds genoemd *consulaat* bij *consul*, *markizaat* bij *markies*). Ook de volgende substantieven zijn te noemen: *censuur*, *coiffure*, *exposé*, *sanitair*. Een voorbeeld van een instrumentnaam is met -eur *mitrailleur*, met -ator *calculator*. De vormen met -atie komen zonder veel betekenisverschil voor naast die op -ering: vgl. bijv. *redenering* met *redentie*. Incidenteel komt wel verschil voor: vgl. *situering* met *situatie*. Vrij recent ontleend is -ette in bijv. *wasserette*. In de meeste gevallen kunnen we aan franse herkomst denken (maar niet bij -ator = lat. -ātor), waarbij echter te bedenken valt dat we heel vaak via het Frans uiteindelijk toch bij het Latijn terecht komen: zo gaat bijv. fra. -atie terug op lat. -ātio. De etymologie van al deze vormen is uiteraard een onderwerp voor de historische grammatica van het Frans. Via het Latijn komen uit het Grieks *centrum* en *planetarium*.

Landnamen gaan behalve op -land (*Engeland*) uit op ië (*Ethiopië*), -ije (*Bulgarije*), (i)stan (*Kazakstan*, *Afghanistan*), -en (*Zweden* sg., *Malediven* pl.), -a (*India*), -rijk (*Frankrijk*). De “suffixen” -ië en -ije moeten teruggaan op lat./gr. -ia; voor deze suffixen zie par. 4.1.2 (8), terwijl -stan ‘staat’ in oorsprong een slavisch element is. Een naam als *Zweden* moet teruggaan op de (datief) pluralis van de inwonersnaam: ‘bij de Zweden’. Maar er zijn ook veel geïsoleerde gevallen: *Litouwen*, *Portugal*, *Spanje* enz.

7.4.1.3. PERSOONSNAMEN

(0. vooraf, 1. relictsuffixen, 2. -ing/(e)ling, 3. -(e)rik, 4. -er, -aar/-enaar/-elaar, 5. -ier, 6. -aard/-erd, 7. -ist, 8. geografische persoonsnamen, 9. aarts-, 10. romaans lexicon)

7.4.1.3 (0) Vooraf

Vroeger was wellicht als kopje van deze serie paragrafen *mannelijke persoonsnamen* gekozen zijn; voor de tegenwoordige tijd zouden we ook de voorkeur kunnen geven aan *niet-specifiek vrouwelijk*. Sommige afleidingen kunnen namelijk ook voor vrouwen gebruikt worden: vergelijk bijv. een vorming met -eling als *lieveling* tegenover het typisch mannelijke *jongeling*. Een ander geval is het suffix -er in de pluralisvorm *Amsterdamers*; hieronder zijn ook de vrouwelijke inwoners van deze stad begrepen. Tegenover deze algemene betekenis staat de mannelijke in *Amsterdammer* waarnaast als vrouwelijke pendant *Amsterdamse* voorkomt. Typisch vrouwelijke persoonsnamen komen in par. 4.1.4 aan de orde; daar komt onder punt 10 ook het toenemend gebruik van “gender-neutrale” aanduidingen aan de orde, dus in casu *Amsterdammer* ook voor een vrouw.

Zie voor het zelfstandig gebruik van adjectieven par. 4.1.1; aan de geografische namen, met verschillende suffixen, is een apart geteelte (punt 8) gewijd. Voor de volledigheid noemen we hier de oude verwantschapsnamen als *vader*, *moeder*, *broeder*, *dochter*, ook *zuster*, steeds uitgaande op -er, die teruggaan op proto-indo-europese vormen met -(t)r-suffix (zie hfdst. 3. par. 10).

Voor een deel behoren de persoonsnamen tot de categorie *nomina agentis* ‘benamingen voor de handelende persoon’; vgl. bijv. *leerling* ‘iemand die leert’ en *leraar* ‘iemand die leert = doceert’. Dat gaat echter niet op voor vormen als *lammeling* (op -(e)ling) of *stommerik* (op -(e)rik) waarmee eerder personen met bepaalde eigenschappen worden aangeduid. Het begrip nomen agentis moet ook zoals hieronder nog zal blijken, ruim genomen worden: vgl. *werker* ‘iemand die werkt’, *wetenschapper* ‘iemand die de wetenschap beoefent’, *schipper* ‘iemand die met een schip vaart’, en nog minder agentief AOW-er ‘iemand die van zijn AOW “geniet”’ enz. Benamingen voor instrumenten, bij wijze van personificatie, sluiten hierbij aan: vgl. *kurketrekker* dat evt. ook

zou kunnen betekenen ‘iemand die de kurken trekt’ maar meestal als betekenis heeft ‘iets waarmee kurken worden getrokken’. Met de instrumentnamen zijn we echter in feite buiten de persoonsnamen terechtgekomen.

7.4.1.3 (1) *Relictsuffixen bij persoonsnamen*

-el. Een oud suffix om nomina agentis (primair van werkwoorden) te vormen, was -el dat verborgen aanwezig is bijv. in *beul* uit *beudel* < *budil oorspr. ‘gerechtsbode’ bij *bieden*; let op de nultrap (Ablaut) en de i-Umlaut. Duidelijker herkenbaar is het in namen voor instrumenten (waarmee we buiten de persoonsnamen terechtkomen): *hengel* (bij *hangen*), *stempel* (bij *stampen*), *sleutel* (bij *sluiten*). Schijnbaar is het aanwezig in *apostel*, *duivel*, *engel*; *ketel*, *fakkel*; dit zijn echter leenwoorden (het zijn ook geen nomina agentis), de eerste drie uit het Grieks: *apostolos*, *diabolos*, *aggilos*, de beide laatste uit het Latijn: *catillus*, *facula*. Ook bij diernamen kunnen we het suffix aantreffen: *egel*, *krekel*.

-es. Hier kan verder nog een zeldzaam -es-suffix genoemd worden, in bijv. *dreumes* (mogelijk afleiding van *dreum* ‘klein stukje, oorspronkelijk van weefsel of touw’ (vgl. ook *dreumel* ‘id’, ook ‘klein kind’), *lobbes* ‘grote goedaardige hond of mens’ (afleiding van mnl. *lobbe* ‘dikke massa’), dial. *dibbes*, gemoedelijke aanspreking (misschien van *dibbe* ‘o.a. slordige vrouw’); de oorsprong ligt mogelijk in het latijnse -us of griekse -es: vgl. nog *quibus*, *hannes* ‘onhandige sukkel’ (verkorting van *Johannes*).

7.4.1.3 (2) *Persoonsnamen op -ing/(e)ling*

In par. 4.1.2 (5) hebben we kennis gemaakt met het adjectivische suffix pie. -nko (-ko achter een n-stam) dat we terugvinden in het -ing-suffix waarmee nomina actionis kunnen worden afgeleid. In het latijnse *longinquus* o.a. ‘ver afgelegen, lang’ naast *longus* ‘lang’ vinden we nog het in een adjectief terug. In het Westgermaans raakte het ook, in de nultrap als -ung (-ong), in gebruik om afstammelingen, secundair ook bewoners van een bepaald gebied aan te duiden. We kunnen hier nog een oude diminutief-betekenis ‘kind van’ in terugvinden; zie genoemde paragraaf. Vergelijk bijv. *Karolingen* ‘afstammelingen van Karel’, daarnaast ook, met aanduiding van de geografische herkomst, onl. *Scaldingi* ‘bewoners van het Scheldegebied’, *Amerongen*, oorspronkelijk ‘bewoners aan een water, genaamd Amer’. En buiten de namensfeer *hemeling* ‘afkomstig uit de hemel’.

Het uitgebreidere suffix -ling voor personen meer in het algemeen, bekend van *kamerling*, *hoveling*, kan door metanalyse ontstaan uit -ing na op -l eindigende stammen: vgl. *edel-ing* ‘afstammeling van adel’ (op basis van (*een*) *edele*), quasi opgevat als *ede-ling*. In *kamerling* en *hoveling* moet de betekenis zoiets geworden zijn als ‘behorend bij’. Er zijn echter maar weinig gevallen zijn waarin zoiets gebeurd kan zijn (we zouden ook nog aan *hemeling* kunnen denken). Daarom is ook wel gedacht aan een combinatie van het oude diminutief-suffix -el (vgl. *druppel*) met -ing, bijv. aan *nestel, dim. van *nest*, plus -ing > mnl. *nestelinc* ‘jonge nestbewoner = vogel’. In het laatste geval moet -(e)ling dus als een soort (dubbel) diminutiefsuffix worden begrepen. Als een argument hiervoor kan ook worden aangevoerd dat veel middelnederlandse woorden op -(e)ling iets kleins noemen: bijv. *halling* ‘halve penning’ uit *halveling. Van daaruit ontwikkelde zich dan de betekenis ‘behorend bij’ in *kamerling*, *hoveling*. Het al dan niet optreden van een

tussen-sjwa is aan ritmische factoren toe te schrijven (zie -(e)nis in par. 4.1.2 onder punt 6, -(e)lijk in par. 4.2.4 (4); na een r is deze nooit aanwezig, net zo min bij *kamerling* (stam op -er) als bij *leerling* (zie voor dit voorbeeld overigens hieronder). Voor het Gotisch worden twee woorden op -;ing <ligg-s> genoemd: *gadiliggs* ‘bloedverwant’ (vgl. ndl. *gade*) en (in een oorkonde) *skilliggs* ‘schelling’.

Door reïnterpretatie heeft het suffix -(e)ling z’n bereik verder uitgebouwd; de betekenis is daarbij sterk uitgewaaierd. We kunnen aannemen dat het oorspronkelijk achter substantieven voorkwam. Bij plaatsnamen komt het voor in *Bruggeling* en *Ieperling* (vergelijk ook *Vlaming* zij het met -ing zonder -l-). Een vorming als *noorderling* sluit hierbij aan, vergelijk ook *stedeling*. Opmerkelijk is de accentverspringing in *wellusteling* (vgl. par. 2.11) bij *wellust*; -eling betekent hier ongeveer ‘behept met’. *Edeling*, bij (een) *edele*, kan ook als een afleiding van adj. *edel* begrepen zijn; van daaruit kon ook een adjectief als basis mogelijk zijn geworden: vgl. *jongeling*, met de gespecialiseerde betekenis ‘jongeman’. Een voorbeeld van een eigenschapswoord (met pejoratieve bijklank), ook metaforisch bedoeld, is *lammeling*. Vervolgens kon het ook achter een werkwoord terecht komen (waarvan al vele voorbeelden in het Middelnederlands), bijv. bij *loteling* via *dopeling* dat behalve met *doop* ook met *dopen* in verband kon worden gebracht. Het geïmpliceerde subject is hier passief: ‘wie geloot, gedoopt wordt’, zo ook *huurling* ‘iemand die gehuurd wordt’; een niet-agens hebben we in *sterveling* ‘iemand die moet sterven’, zo ook in *afstammeling*, *nakomeling*. Let wel: van een duidelijke agens is geen voorbeeld; *vluchteling* is weliswaar ‘iemand die vlucht’ maar het is toch eerder de aanduiding van de toestand waarin zich iemand bevindt. Dat geldt mut.mut. ook voor *volgeling*. De overgang naar deze gevallen kan verlopen zijn via bijv. *loteling* ‘iemand die geloot wordt’, maar ook ‘iemand die loot’ Twijfelen kunnen we bij *leerling* ‘iemand die leert’ of ‘iemand die geleerd = onderwezen wordt’. Een geval van betekenispecialisatie is ook *zendeling*, wél ‘iemand die (uit)gezonden wordt’ maar altijd om in protestantse zin in een ver land te evangeliseren. Er is vaak semantische verwantschap met een participium preteritum: vgl. bijv. *dopeling* met *gedoopte*, of met een participium presens: vgl. bijv. *volgeling* met *volgende*. In *verworping* is er ook overeenkomst wat betreft de Ablaut (nultrap): *verworpen*. Van hieruit gedacht zouden we ook *gezondeling kunnen verwachten; *zendeling* (bij een sterk werkwoord) kan op analogie naar bijv. *dopeling* (bij een zwak werkwoord) berusten: *dopen* – *dopeling*: *zenden* – x; x = *zendeling*.

Bij een adjectivische basis vinden we vaak een ongunstige of niet helemaal gunstige betekenis: vgl. naast reeds genoemd *lammeling* (hierboven al genoemd) nog *stommeling*, ook wel *slimmeling*, echter neutraal *jongeling*, *nieuweling*, *vreemdeling*. De minder gunstige betekenis is heel duidelijk bij vreemde (adjectivische) stammen: *agressieveling*, *artistiekeling* enz.

Oude vormingen met een comparatief of rangtelwoord zijn *ouderling* en *eersteling*; vormingen met een hoofdtelwoord zijn *eenling*, *tweeling* waarbij nooit een tussen-sjwa voorkomt: **elveling*, wél dus *elfling*. In de betekenis ‘uit één dracht geboren kinderen of dieren’ kunnen we nog het oude semantische element ‘herkomst, afstamming’ terugvinden. In het verlengde van de betekenis ‘afstammeling’ bij het oude -ing ligt ook de diminutief-betekenis van -(e)ling in oudnnl. *knapelinck* ‘knaapje’; van daaruit is het te begrijpen dat we -ing of -(e)ling in benamingen voor kleine dieren (vooral vissen) vinden: *haring*, *wijting*, *engerling* ‘larve’, ook *zaailing* ‘gekweekte plant’ enz. Ook benamingen voor (overigens kleine) munten doen mee: *penning*, *schelling* enz. Zie voor *nestelinc* hierboven.

Het oude -ing-procédé is zeker niet productief meer maar de vraag is in hoeverre dat ook geldt voor het nieuwere met -(e)ling; het type *agressieveling*, met vreemde basis en afgeleid van een adjectief, lijkt in ieder geval productief: vgl. *assertieveling* (internet). Van de 17e tot de 19e eeuw moet -(e)ling na substantief of werkwoord duidelijk productief geweest zijn: *biechteling*, *beschermeling* bijv. dateren uit die tijd; een geval als *verplegeling* ‘verpleegde’ heeft de moderne tijd echter niet gehaald. Het vrij recente *ontkeerling* ‘iemand die zich terug bekeert, van het geloof af’, kunnen we het beste als een incidentele analogie verklaren. In geval van passiviteit geeft men nu de voorkeur aan een gesubstantiveerd participium preteritum: *(de) afgedankte* (in plaats van *afdankeling* dat nog wel mogelijk lijkt), bij een niet-agens of onduidelijke agens aan een afleiding met -er: *zwerper* (in plaats van het oudere *zwerveling*). Door klankontwikkelingen is de basis trouwens niet altijd meer goed te herkennen: vgl. *balling* uit *banneling* bij *bannen*. Afleidingen die naar zaken verwijzen, komen in het Zuiden meer voor dan in het Noorden: vgl. bijv. *schafeling* ‘schaafsel’.

Het -ling-suffix komt veelvuldig voor in het Duits en het Fries: *Feigling* ‘lafaard’, *learling*. In het Engels is het minder bekend maar vgl. *duckling* (dim.), *hireling* ‘huurling’. Vergelijk voor oudere vormen op -ing, -ung du. *Thüringen*, *Nibelungen*, eng. *King* uit oe. *cýning* (ndl. *koning*, du. *König*, verwant met *kunne* ‘geslacht’).

7.4.1.3 (3) Persoonsnamen op -(e)rik

De herkomst van het (typisch nederlandse) suffix -(e)rik is niet duidelijk; er wordt wel gedacht aan het element -rik zoals in *Hendrik* (du. *Heinrich*) voorkomt ‘heerser’ (verwant met *rijk* ‘machtig > rijk’; het eerste lid is etymologisch onduidelijk). In het Middelnederlands is het nog zeldzaam: *wiveric* ‘een man die onder de plak van zijn vrouw zit’. Merk op dat in dit voorbeeld van een eventueel oorspronkelijke betekenis ‘machtig’ niet veel meer over is, maar er kan van ironie sprake geweest zijn. Ook in andere gevallen is de betekenis ongunstig: *stommerik*, *botterik* enz.; een afleiding van een gunstige basis als *slimmerik* of *goeierik* is trouwens ook niet helemaal gunstig. Het type is vooral in het Zuiden populair: *onbeleeferik*. Een fonologische restrictie houdt in dat het suffix niet na een ongeaccentueerde syllabe mogelijk is: **lastigerik*. Hoewel het in de eerste plaats mannelijke personen betreft kan ook een vrouw zich wel een *stommerik* noemen. De vorming lijkt niet helemaal improductief: we zouden iemand die altijd te laat is, een *laterik* kunnen noemen, omgekeerd iemand die altijd te vroeg is, een *vroegeerik*; *pedanterik* lijkt in ieder geval geaccepteerd. Zoals blijkt geschiedt de afleiding doorgaans van een adjectief (maar vgl. *wiveric* hierboven). Van het Duits, Engels, Fries is het niet bekend maar zie hieronder.

Regionaal. In het westvlaamse dialect van Poperinge komt de zuidelijke populariteit duidelijk naar voren blijktens bijv. *benouwderik*, *besjoamderik*, *oembeleevederik* resp. ‘iemand die benauwd, beschaamd, onbeleefd is’.

Opmerkelijk is dat -erik nogal eens in vogelnamen voorkomt: vgl. dial. *ganzerik* ‘mannetjezend’; in het Duits komt het vaker voor: *Enterich*, *Gänserich* enz. Interessant is dat de mannelijke vorm hier van de vrouwelijke c.q. algemene is afgeleid terwijl meestal (zie par. 4.1.4) het omgekeerde gebeurt; misschien wordt het mannetje als het gemarkeerde exemplaar ervaren (vgl. ook lexicaal *stier* t.o.v. *koe*). *Leeuwerik*, dat lijkt te bestaan uit *leeuw-* plus -erik, heeft zich bij de -erik-

benamingen aangesloten; het is verwant met du. *Lerche*, eng. *lark* (zie verder de etymologische woordenboeken).

Ook een suffix -(i)k(e) komt voor: *alk*, *havik*, *vink* (mnl. *vinke*); vooral het brabantse gebied wordt in dit verband genoemd. Dat we nu ook parallellen in het Fries en het Engels aantreffen, kan erop wijzen dat we hier met een ander suffix te maken hebben; vgl. behalve *Lerche*, eng. *lark*, fri. *ljurk* (berust *liuwerik* op nederlandse invloed?), verder nog bij *alk* du. *Alk*, eng. *auk*, fri. *alk*; bij *havik* du. *Habicht*, (ohd. *habuh*), eng. *hawk*, fri. *hauk*; bij *vink* du. *Fink*, eng. *finch*, fri. *fink*. De duitse vormen laten niet altijd de hoogduitse klankverschuiving zien; let ook op de gepalataliseerd slotconsonant in eng. *finch*.

7.4.1.3 (4) *Persoonsnamen op -er, -aar/-enaar/-elaar*

(1. Oudere fasen, 2. Basis en betekenis, 3. -enaar/-elaar/-aris)

7.4.1.3 (4.1) *Oudere fasen*

Een oude vorming van nomina agentis is in hfdst. 3 par. 5 en in dit hoofdstuk in par. 3.2.5 ter sprake gekomen. Bedoeld zijn een belangrijke groep bij de n-stammen, namelijk de nomina agentis op -an-, van het type got. *nuta* ‘visser’ bij *niutan* ‘krijgen’ (ndl. *ge-nieten*), mnl. *hertoghe* oorspr. ‘die voor het leger (heer) uittrekt’ (*toghe* bij mnl. *tien* st.ww. ‘trekken’), ndl. *bode* (bij *bieden*). Een belangrijk subtype vormden die op -jan-: got. *fiskja* ‘visser’ bij *fiskon* (zw. 2), mnl. *scutte* (ook nog 17^e-eeuws) bij *schieten* (nog familienaam *Schut*; du. *Schütze*). Hierbij sloot de ja-stam got. *haírdeis* aan, mnl. *herde*, du. *Hirt*. Het suffix -e was op zichzelf al niet erg substantieel; als het dan ook nog geapocopeerd werd, waren de substantieven in kwestie niet duidelijk meer gemarkeerd. Misschien was ook in het spel dat -e meerdere functies kon hebben: het kon (in het Middelnederlands) ook aanduiding van het femininum zijn of van casus of numerus in de flezie. De ontlening van het lat. -ārius bood uitkomst: vgl. *librārius* ‘afschrijver van een boek’ bij *liber* ‘boek’; het suffix -(e)ling, hierboven onder punt 2 besproken, was blijkbaar te veel met het betekenselement ‘herkomst’ verbonden, en (e)rik met een ongunstige betekenis (punt 3). Het aan het Latijn ontleende suffix was zeer succesrijk, niet alleen in het Nederlands (in het Oudnederlands is het -ere/eri) maar ook in andere germaanse talen: du. *Lehrer*, eng. *teacher*, verder ook in de slavische talen: pools *dziennik-arz* ‘journalist’ bij *dziennik* ‘dagblad’. Het vormde in het Latijn oorspronkelijk adjectieven: *faber ferrārius* ‘ambachtsman in ijzer = smid’; door ellips ontstond *ferrārius* ‘ijzersmid’, als substantief dus.

Uiteraard kwam het suffix via leenwoorden onze taal binnen, bijv. via *molinārius* dat vernederlandst werd tot *molenaar*; van daaruit breidde het zich uit tot inheemse stammen waarbij het Latijn als voorbeeld kon blijven fungeren. Zo kan de vorming van *wagenaar* volgens het model van lat. *carpentārius* (bij *carpentum*) ‘wagenaar’ hebben plaatsgevonden (leenvertaling). Soortgelijke ontwikkelingen moeten we ook voor het Gotisch aannemen; in deze taal (met als uitzondering *dáimonareis* ‘bezetene’) vinden we -areis echter praktisch alleen achter germaanse stammen: *bokareis* ‘schriftgeleerde’ bij *bokos* ‘schrift’, *motareis* ‘tollenaar’ bij *mota* ‘tol’, *wullareis* ‘voller’ bij *wulla* ‘wol’, die leenvertalingen resp. van lat. *librārius*, *tolonārius* en *lanārius* kunnen zijn. Latijnse ontleningen op -areis ontbreken dus; die moeten er wel geweest zijn, anders zou -areis zich niet naar oorspronkelijk gotische stammen hebben kunnen uitbreiden. Doordat *láisareis* ‘leraars’ niet alleen bij *^láisa-* ‘leer’ maar ook bij *láisjan* ‘leren, onderwijzen’

gerekend kon worden, werd -areis ook bij een werkwoordsstam mogelijk: *sokareis* ‘onderzoeker’ bij *sokjan* ‘(onder)zoeken’. Uit de gotische voorbeelden kan worden afgeleid dat reeds in deze taal de afleiding productief geworden was. Vergelijk voor het Middelnederlands *herder*, *schenker*, *schutter* met -er uit -aar die in de plaats kwamen van *herde*, *schenke*, *scutte* (suffixsubstitutie). Het suffix was verzwakt tot -er doordat het niet meer het accent had; die verzwakking manifesteerde zich al in de oudgermaanse talen: vgl. onl. *dragere*. Door de voortdurende latijnse invloed bleef daarnaast de variant -aar bestaan of werd deze weer hersteld. In het Middelnederlands vinden we dit -aar vooral in driesyllabische woorden; in hedendaags Nederlands treedt het op na -el, -er en -en in stammen met twee syllaben: vgl. *regelaar*, *peuteraar*, *molenaar* naast *bakker*, *rechter* enz. Het Middelnederlands kon echter nog *bedeler* in plaats van *bedelaar* hebben maar omdat de variant -aar nog beschikbaar was, kreeg deze de voorkeur om een minder prettige opeenvolging van twee sjwa’s te voorkomen. Uitzonderingen op de regel zijn *beoordelaar*, *dienaar*, *leraar*, *minnaar*, *winnaar*, *zondaar* die hun voortbestaan er misschien aan te danken hebben dat ze vooral in wat hogere (bijv. bijbelse) stijl gebruikt werden. Naast *dienaar* komt overigens *diender* voor met betekenisdifferentiatie en verschil in status. Het Middelnederlands kon zoals blijkt uit *predicare*, -are hebben waar we het nu -er is: *prediker*, omgekeerd ook -er (-re) in plaats van -aar in bijvoorbeeld *dienre* voor hedendaags *dienaar* (vergelijk ook reeds genoemd *bedeler* – *bedelaar*).

7.4.1.3 (4.2) *Basis en betekenis*

Zoals de gotische voorbeelden laten zien, was de basis aanvankelijk een substantief (vgl. echter al *sokareis*) maar omdat we bijvoorbeeld bij *moordenaar* (mnl. *mordenare*, *mordere*) ook aan het werkwoord *moorden* kunnen denken, kon ook een werkwoordsstam als basis gaan dienen: vgl. bijv. *werker* (intransitief), *zaaier* (transitief), *fietsenmaker* (verplicht transitief). Vrij zeldzaam is een adjectief: *vrijwilliger*. Een substantief kan nog steeds als basis dienen maar er is dan wel een voorkeur voor een samenstelling: *rolstoeler*, c.q. vaste woordgroep: *rode-kruiser* (vgl. ook *zestigplusser*), of een letterwoord: *VVD-er*. Een afleiding als *stoeler*, op basis van een simplex, zou een te vage betekenis hebben, maar vgl. *wetenschapper* en ook *schipper*. Een geografische eigennaam is de basis in *Amsterdammer* (zie over dit type meer onder punt 8). Het type *naäper*, recent *inklimmer* ‘migrant die in een boot klimt’, *inburgeraar*, ook met niet-agens *meevaller*, op basis van een samenkoppeling, is vooral vanaf de Renaissancetijd bekend; andere voorbeelden zijn *bevelhebber*, *woordvoerder*, *geldschietter*, *betweter*, hedendaags *allesweter*. Ze zijn gebaseerd op samenkoppelingen of woordgroepen en kunnen als samenstellende afleidingen worden beschouwd zoals ook reeds genoemd *rode-kruiser*. Samenstellende afleidingen zijn ook moderne voorbeelden als *driewieler*, met een possessieve betekenis: ‘met drie wielen, drie wielen hebbend’. De vorming met -er moet hier als een extensie van een bahuvrihi-compositum begrepen worden (vgl. par. 3.4). Andere voorbeelden van possessieve gevallen zijn *eenakter*, *tweevoeter* (ook *tegenvoeter*), *dubbeldekker*, *duizendpoter* ‘metselaar, beunhaas’; opvallend is dat het eerste deel vaak een numerale is. Tamelijk recent lijken ook afleidingen van numeralia: *de Tachtigers* (onder invloed van het “germanistische” *tachtiger jaren?*), *tachtiger* ‘iemand van in de tachtig’, *tiener*.

De vormingen op basis van samenstellingen, samenkoppelingen e.d. en letterwoorden lijken dus zeker productief te zijn: *halvemaner* (een moslim-rodekruiser), *(een echte) verkeerd-doener*,

FVD'er lijken goed mogelijk. Dat geldt ook voor het possessieve *veel armer* ter aanduiding van een bepaald soort robot, verder ook voor een afleiding van een numerale als *achtduizender* (internet) voor een berg. Heel duidelijk productief is de afleiding van werkwoorden: *computeraar*, *darter*, *gamer*, *skateboarder*, *starter* van *computeren* enz. De productiviteit van -er blijkt ook uit stapelvormen als *Dominicaner* en *Franciscaner*. Deze vormen zijn wel als germanismen afgekeurd maar een heel gewoon woord als *capucijner* 'grauwe erwt' (genoemd naar de grauwe kledij van de Capucijnen) wijst niet in die richting: over het algemeen zijn germanismen geen "volkswoorden". (Vergelijk ook het bijpassende adjectief: *dominicaner* (*monnik*) naast *dominicaanse* (*spiritualiteit*).) Germanismen-vrees kan er de oorzaak van geweest zijn dat in latere versies van de Statenvertaling volksnamen op het samengestelde suffix -it-er -it uit het Grieks) door zodanige op -iet vervangen zijn: *Edomiter* is dus *Edomiet* geworden. Voor gevallen als *kooiker* zie par. 4.4.4.

De betekenis heeft zich in diverse richtingen ontwikkeld. Zoals aan het begin van dit deel al opgemerkt, moet het begrip 'nomen agentis' ruim genomen worden. Een *werker* is 'iemand die werkt', een *rolstoeler* echter niet 'iemand die rolstoelt' maar 'iemand die zich in een rolstoel voortbeweegt'; vgl. ook *rode-kruiser* 'iemand die bij het Rode Kruis werkt', *VVD-er* 'iemand die lid is van de VVD', *AOW-er* 'iemand die van zijn AOW "geniet"'. Metaforisch kan bij 'agens' ook aan 'instrument' (pseudo-agens) gedacht worden: vgl. *printer* 'machine die print', *wekker* 'klokje dat wekt' maar vgl. ook *gieter*, *schakelaar*, *waaijer* waarbij een passieve betekenis niet ver afdrikt: 'iets waarmee gegoten, gewaaid, geschakeld' kan worden'. Het gebruik als instrumentalis kan bevorderd worden wanneer het de schijn heeft dat de zaak in kwestie z'n werk zelfstandig verricht; vergelijk een *printer* die je alleen maar hoeft aan te zetten of een *pijnstiller* die je alleen maar hoeft in te nemen. Duidelijk passief is de betekenis geworden in *twijfelaar*, de benaming o.a. voor een kledingstuk waarover getwijfeld wordt of het kort of lang is, *aanrader* 'wat aangeraden wordt', *bijsluiter* 'wat bijgesloten wordt', ook het katwijkse simplex *braeder* 'haring die in z'n eigen vet wordt gebraden'. Bij passieve betekenis kan diminuerend optreden: vgl. *afdankertje* 'iets wat afgedankt wordt', *rokertje* 'wat gerookt wordt'; in het laatste geval wordt er ook onderscheid gemaakt met *roker* 'iemand die rookt'. Bij de passieve gevallen sluit *meevaller* ('iets wat meevalt') aan met als geïmpliceerd subject een niet-agens subject zoals ook in *stijger* 'aandeel dat meer waard wordt' (vgl. ook *betweter* of *tiener*). Locatieve betekenis heeft *hoogslaper*: 'hoge slaapplek', terwijl *doordenkertje* een causatieve betekenis heeft: 'iets wat doet doordenken', zo ook *dijenkletser*: 'iets wat maakt dat men zich op de dijen kletst'. Een bezitsbetekenis komt zoals we gezien hebben, bij samenstellende afleidingen (type *driewieler*) voor. Semantisch ingewikkelde verhoudingen vinden we bij *langslaper*, niet 'een slaper die toevallig lang is', maar 'iemand die lang slaapt'. In *dwarsdrijver* (waarbij alleen de infinitief *dwarsdrijven* voorkomt) zal men wel geen verband meer met *drijven* voelen (isolering). Zelfs de betekenis van een nomen actionis komt voor: (*een*) *schuiver* (*maken*). De instrument-betekenis is al heel oud (*wekker* is al vroegmnl.); de andere betekenissen zijn tamelijk recent al komen *martelaar* en *gijzelaar* (zie hieronder) al vroeg voor. Hoewel de betekenissen nogal divers geworden zijn, is in het algemeen gesproken de vorming met -er/-aar productief gebleven. Dit komt misschien doordat het metonymisch c.q. metaforisch verband in sterke mate is blijven bestaan.

Biezoondere gevallen zijn *gijzelaar* (niet degene die gijzelt!) en *martelaar* (niet degene die martelt!). Terwijl *martelaar* van *martelen* komt, is *gijzelaar* een afleiding van mnl. *gisel* ‘gijzelaar’. Ter vermijding van misverstand wordt tegenwoordig wel onderscheid gemaakt tussen *gijzelnemer* en *gegijzelde*. Was een *martelaar* oorspronkelijk ‘iemand die een getuigenis geeft’ (gr. *martyrion* ‘getuigenis’) en een *gijzelaar* ‘iemand die (zichzelf als) onderpand geeft’?

Hierboven is al opgemerkt dat het suffix ook in andere germaanse talen en in slavische als het Pools succesvol is geweest. Terwijl in het Duits -er is zeer frequent is: *Fischer*, *Wecker* enz., ontbreekt -aar wat op een minder sterke romaanse invloed wijst. Door metanalyse zijn -ler en -ner ontstaan: *Künstler* (via *Bettler* bij *betteln*), *Kellner* (via *Gärtner* bij *Garten*). Let bij *Gärtner* op de i-Umlaut die terug te voeren is op de Umlautsfactor in ohgd. -āri. *Besserwisser*, *Befehlshaber* (met tussen-s), *Langschläfer* zijn voorbeelden van samenstellende afleidingen. Vergelijkbare vormingen vinden we (naast eenvoudige met -er: *baker*, *cooker*) ook in het Engels: *shopkeeper*, *babysitter*. Er- is ook de endogene variant in het Fries. Oude n-stammen leven voort in du. *Bote* en *Schütze* (eng. *shot*; fri. *boade*).

Voor het type gronings *boerker*, *toentsjer*, afgeleid van diminutieven, enz. zie par. 4.4.4. Friese substraatwerking kan hiervoor aangenomen worden. De hierboven besproken secundaire gebruiksuitbreidingen gelden bijvoorbeeld niet voor een dialect als het Tildonks.(Belgisch Brabant).

7.4.1.3 (4.3) -enaar/-elaar/-aris

Door metanalyse ontstond de variant -enaar waarvoor als overgangsgevallen *molenaar* en *wagenaar* dienden, misschien ook *tovenaar* waarin de -n- door dissimilatie ten opzichte van de slot-r is ontstaan, ter vermijding dus van *toveraar* (dat toch enkele keren voorkomt). Bij een woord als *schuldenaar*, bij *schuld*, kan uiteraard alleen aan -enaar worden gedacht. De indruk is dat dit suffix graag gebruikt wordt wanneer de basis op twee consonanten eindigt: *kunstenaar*, *ambtenaar*, *harpenaar*, hoewel -er dan ook mogelijk is: vgl. mnl. *pachtenaar*, nu *pachter*, en vergelijk omgekeerd mnl. *proviserer* ‘spijsmeester’, later *provisenaar* ‘plaatsvervangend ambtenaar’. Afgezien van bewonersnamen (vgl. *Gentenaar*; zie onder punt 8) lijkt de vorming niet meer productief te zijn.

Een interessant geval is *weduwnaar*, een mannelijke naam afgeleid van een vrouwelijke (*weduwe*) terwijl het omgekeerde vaker voorkomt, vergelijk echter wat onder het vorige punt bij *ganzerik* enz. is opgemerkt. Een weduwnaar werd blijkbaar als nogal gemarkeerd ervaren: weduwen kwamen vroeger (en komen nog wel) aanmerkelijk vaker voor. Een vergelijkbaar (lexicaal) geval is *bruidegom* oorspr. ‘bruid van de man’ bij *bruid*; de bruid stond op de trouwdag bij uitzondering in het middelpunt van de belangstelling, de bruidegom hing er dan maar bij.

Behalve -enaar komt als uitbreiding van -aar ook -elaar voor, namelijk in zuidelijke namen voor bomen: mnl. *notelaer*, *perelaer*, *roselaer*; vgl. ook *hazelaar* dat oorspronkelijk *hazel* was en bij wijze van uitzondering ook in het Noorden ingeburgerd is geraakt. In het Zuiden komt het ook als plaatsnaam voor: *de Hazelare*. De basis is zoals blijkt de benaming voor een bepaalde vrucht. De andere woorden waren een tijd lang populair in literair taalgebruik; er kon dan ook uitbreiding

naar inheemse bomen plaatsvinden: oudnnl. *iepelaar*. Het vertrekpunt voor deze vormen kan bijv. *mispelaar* geweest zijn conform laat-latijns c.q. vroeg-romaans *mespilarius* (metanalyse); *hazelaar* en ook *appelaar* kunnen overigens nog als afleidingen met -aar begrepen worden. De productiviteit is moeilijk vast te stellen omdat er nu eenmaal maar weinig nieuwe bomen bij komen.

Het verwante suffix -aris in *notaris*, *secretaris*, mnl. -arijs, eveneens uit lat. -ārius, moet via een frans dialect (Picardisch?) gekomen zijn. De vorming ermee is niet productief.

Waarschijnlijk wel een ander maar nog niet opgehelderd -er vinden we in benamingen voor mannetjesdieren: *doffer* bij *duif*, *gander* bij *gans*, *kater* bij *kat*, ook *marter*. De mannetjes werden blijkbaar, zoals bij *ganzerik* enz. onder punt 3, als de gemarkeerde exemplaren beschouwd.

Regionaal. Anders dan bij de geografische groep van woorden (zie onder punt 8) lijkt het Zuiden een voorkeur voor -er te hebben boven de varianten met ā: vgl. zuidelijk en reeds mnl. *metser* tegenover noordelijk *metselaar*. Vergelijk ook oostnoordbrab. *leugener*, maar ook *messelder*. Voor groningse vormen op -er/-tsjer zie par. 4.4.4.

7.4.1.3 (5) Persoonsnamen op -ier

Hoewel het -aar/-er-procédé uiteindelijk uit het Latijn komt, is het doordat het al zo lang geleden in het Nederlands is gekomen, niet meer als romaans te herkennen. Dat ligt enigszins anders bij het -ier-procédé, type *officier*, dat uit het Frans gekomen moet zijn: in de meeste gevallen staat -ier nog achter romaanse stammen mede waardoor het formeler klinkt dan -aar/-er; bovendien verraadt het nog zijn afkomst door het accent op het suffix. De uitspraak met ie gaat terug op het Picardisch. Overigens gaat ook -ier, maar dan via het Frans, op lat. -ārius terug. Het vormt afleidingen van substantieven: vgl. naast mnl en nnl. (reeds genoemd) *officier* (bij *office*) nog *bankier* (bij *banque*), *barbier* (bij *barbe* ‘baard’) enz.; dat het in het Nederlands een eigen leven is gaan leiden, blijkt bijv. uit reeds mnl. *herbergier* van een germaanse stam *herberg* en ook uit het niet voor het Middelnederlands genoemde *tuinier*. Een nederlandse vorming is ook *aelmoesenier* bij mnl. *aelmoesene* maar hiervoor zal ofra. *almosnier* bij *almosne* (nu *aumônier* bij *aumône*) wel model gestaan kan hebben (leenvertaling).

Doordat het suffix vaak na stammen op -en voorkwam, ontstond door metanalyse -enier; *aalmoezenier* werd bijvoorbeeld als een afleiding van *aalmoes* (latere vorm voor *aalmoezen*) begrepen, vandaar *hovenier* bij *hof* e.d. Hierbij kan ook het voorbeeld van -enaar in het spel geweest zijn. Wanneer de ene en wanneer de andere variant optreedt, is niet duidelijk: vgl. bijv. *bankier* met *valkenier*. Voor het Middelnederlands valt overigens een zekere concurrentie tussen de verschillende suffixen (van deze en de vorige paragraaf) te constateren: vgl. *scolier* (nog steeds *scholier*) naast *scholenaar* en *scolare* (vgl. mlat. *scolaris*) of *valkenier* (nog steeds *valkenier*) naast *valkenaar* (vgl. mlat. *falconarius*). Uit *scholier* en *valkenier* blijkt dat -ier, misschien doordat de kennis van het Latijn teloor ging, het gewonnen heeft. Intussen lijkt de vorming met dit suffix, ook in de uitgebreide vorm -enier, improductief, voorzichtiger geformuleerd: niet erg productief te zijn; recente (incidentele?) vormen zijn *glazenier* en *vliegenier* (het laatste afgeleid van een werkwoord). *Kamenier* laat dissimilatie zien, vergelijkbaar met *tovenaar* (zie vorige paragraaf).

In het Duits komt -ier slechts zelden voor, bijv. in *Juwelier*; dit wijst op een minder sterke franse invloed op deze taal. Het Engels lijkt het suffix door -er te hebben vervangen: *officer*, *banker*, *falconer*, *scholar*; het Fries heeft wél -ier: *bankier*.

7.4.1.3 (6) Persoonsnamen op -aard/-erd

Het suffix -aard/-erd gaat terug op het franse -ard dat op zijn beurt teruggaat op het germaanse -hard dat als tweede deel vaak voorkwam in mannelijke eigennamen: vgl. bijv. *Gerhard*, oorspronkelijk met de betekenis ‘hard, moedig’. Ook de vaak voorkomende ongunstige (of niet helemaal gunstige) betekenis is uit het Frans (en via het Frans uit het Middelhoogduits) afkomstig: vgl. bijv. mnl. *dullaert* ‘domkop’ bij *dul/dol*, *galgaert* ‘galgenaas’ bij *galghe* en ook hedendaags *lafaard* en bij Bredero, ook hedendaags, *spotterd*. Dat we voor de twijfelachtige gevoelswaarde niet perse aan de basis hoeven te denken, laat een vorming als *slimmerd* zien ‘slim iemand maar...’. Bij -aard kan de bijgedachte aan *aard* een rol gespeeld hebben: ‘lafaard’ = ‘iemand met een laffe aard’. In *spotterd* enz. heeft in het suffix reductie plaatsgevonden doordat het accent, dat in het Frans voorop lag/licht, mogelijk onder invloed van de vormingen op -aar, naar voren getrokken is. In *lafaard* en dgl. kan de ā eveneens onder invloed van genoemd suffix hersteld zijn, misschien ook weer met de bijgedachte aan het substantief *aard*.

De gegeven voorbeelden laten zien dat de basis een adjectief of een substantief kan zijn; het adjectief kan op -ig uitgaan: *gierigaard*. Bij *spotterd* (met geïmpliceerde agens) moeten we wel aan een werkwoordsstam denken: in een geval als *sufferd* kan men behalve aan *suf* ook aan *suffen* (met geïmpliceerde niet-agens) denken. Naar analogie bijv. van *suffer* – *sufferd* ontstaan er meer van dergelijke paren; zo werd op basis van *veinzer* door suffixsubstitutie *veinzerd*, deftiger *veinzaard*, gevormd om het ongunstige betekenisaspect nog eens te versterken. De vorming op -erd lijkt nog wel productief te zijn: op het internet komt *bedriegerd* te voorschijn en een *apperd* is zeker ook denkbaar, beide bij een werkwoordsstam. Een erg fatsoenlijk iemand werd (observatie van de auteur) een keer een *netterdje* genoemd.

Voor het Duits wordt het suffix niet genoemd maar vergelijk voor het Engels *drunkard* ‘dronkaard’ en voor het Fries *suffert*. In het Afrikaans komt het niet vaak (meer) voor, door de concurrentie van suffixoïde vormingen met -gat of -kop: *banggat*, *slimkop*.

Regionaal. De vorming op -aard/-erd, en dan vooral -aard, is meer zuidelijk dan noordelijk; voor het Brussels Vlaams wordt vermeld dat -erd daarin nooit voorkomt terwijl in een noordelijk dialect als het Westfries het steeds -erd is en dus niet -aard. In het Gronings kan -erd ook heel goed voor vrouwen worden gebruikt: *zai is 'n dikke stieperd* ‘stevig kind’ maar misschien is dit ook voor andere streken niet uit te sluiten. Gronings maar zeker niet alleen gronings zijn (erg informeel) *roeperd* en *poeperd*: *het gaat van de roeperd naar de poeperd*. Het gaat hier trouwens ook om benamingen voor lichaamsdelen.

7.4.1.3 (7) Persoonsnamen op -ist

Ook de vorming van persoonsnamen op -ist (mnl. -iste) is frans van oorsprong; uiteindelijk komen we via lat. -ista bij gr. -istēs terecht: lat./gr. *baptista/ēs* ‘doper’ bij *baptizare* resp. *baptidzein*, mnl. *baptiste*, nog wel *Johannes Baptista* ‘de doper’, nu met sjwa-apocope *baptist*

(aanduiding van een godsdienstige richting). Het suffix kwam in de Middeleeuwen vooral bij christelijke schrijvers voor. Doordat de basis vaak op -n eindigde (*organist/orgenist, hoornist*), ontstond het suffix -enist: *klokkenist*; de beide laatste voorbeelden laten een inheemse basis zien. Vergelijk ook nog *bloemist* dat evenwel naar het franse voorbeeld *fleurist* gevormd kan zijn (leenvertaling). Afgezien van *baptist* (dat in deze vorm ontleend is) hebben we in de gegeven voorbeelden met een substantief als basis te maken; 17^e-eeuws *novellist*, *nieuwist* voor ‘journalist’, hedendaags *modernist* zijn echter afleidingen van adjectieven (frans resp. nederlands) terwijl *amenisten* (Revius, 17^e eeuw) met een samenstelling: (*ja-en-*)*amenzeggens*, verband houdt. Bij wetenschappelijke benamingen als *germanist*, *slavist*, *romanist* kan duitse invloed in het spel zijn. Overigens zijn sommige van dergelijke vormingen later weer in onbruik geraakt: zo moest *astronomist* wijken voor *astronoom*; *ne(d)erlandist* is echter een concurrent van het oude *neerlandicus* geworden. Verder hebben we vaak met benamingen voor groepen, beroepen of muzikale activiteiten te maken: *calvinist*, *socialist*; *bloemist*; *pianist*, *componist* (het laatste voorbeeld uit het Duits); vergelijk echter ook *parachutist*, *automobilist*, *congressist*, *alcoholist*. Heel vaak corresponderen deze -ist-namen met vormingen op -isme (gr. -ismos, lat. -ismus): *sofist* naast *sofisme* (al oud), *calvinist* naast *calvinisme*, *socialist* naast *socialisme* enz. Naast *germanist* komt weliswaar *germanisme* voor maar in dit geval is er geen semantisch parallellisme: ‘beoefenaar van de germaanse taalwetenschap’ tegenover ‘uitdrukking onder invloed van het Duits’. De correspondentie is er ook niet altijd: vgl. *bloemisme, en omgekeerd ontbreekt *katholicist bij katholicisme. Soms is het abstractum op -isme er eerder: uit bijv. *epicurisme* is dan door suffixsubstitutie *epicurist* afgeleid. De noordelijke uitspraak is in beide gevallen met [I]; in het Zuiden hoort men vaak [i] dat wél voorkomt in ook noordelijk *artiest*. In de 17e eeuw was -ist populair getuige o.a. bij Vondel *afgodist* en *ongodist*, en ook voor de tegenwoordige tijd kan er productiviteit geconstateerd worden. Zo vinden we op het internet een vorming als *samojedist* ‘iemand die het Samojeeds bestudeert’ en in plaats van reeds bestaand *keltoloog* vindt men daar ook *keltist*. Naast *saxofonist* (de saxofoon is een vrij recente uitvinding, namelijk van 1840) lijken ook *Foucaultist* (aanhanger van de filosofie van Foucault) en *computerist* (iemand die zich beroepshalve met computers bezighoudt) mogelijk. Nieuwvormingen kunnen overigens heel goed een internationale context hebben. Vergelijk voor het Duits *Socialist*, *Socialismus*, voor het Engels *socialist*, *socialism*. Ook in het Fries komen als internationale suffixen -ist en -isme voor.

7.4.1.3 (8) *Geografische persoonsnamen*

(1. Algemeen, 2. Regionale aspecten)

7.4.1.3 (8.1) *Algemeen*

Vooraf: hoewel de bij de persoonsnamen horende adjectieven hier eigenlijk niet thuishoren, worden ze al voor de duidelijkheid genoemd. De vrouwelijke pendanten worden nader in par. 4.1.4 (8) besproken. In par. 4.1.2 (13) zijn de landnamen ter sprake gekomen.

De suffixen -aar/naar/enaar en -er worden, in ieder geval vanaf de 16^e/17^e eeuw, graag gebruikt om een bewoner van een bepaalde plaats aan te duiden. Volgens de onder punt 4 gegeven regel treedt in ieder geval geen -er op wanneer de plaatsnaam op -en of el eindigt: *Leidenaar*, *Antwerpenaar*, *Meppelaar*; na -er kan dissimilatie optreden: *Deventeraar* > *Deventenaar* (vgl.

tovenaar onder punt 4 of *kamenier* onder punt 5). De mogelijkheid bestaat dat de staart van de naam wegvalt (*truncatie*): *Mechelaar* bij *Mechelen*. De variant *-enaar* vinden we in *Gentenaar* en *Parijzenaar*, beide met consonant op het eind van de naam, *-naar* in *Deinzenaar* bij *Deinze* met sjwa en *Venlonaar* met volle vocaal in die positie. Naast de afleiding met *-aar/naar/enaar* komt echter ook (zij het met de hierboven genoemde beperking) de eveneens productieve met *-er* voor: *Haarlemmer*, *Alkmaarder* met epenthetische *d*, *Groninger*, in het laatste geval met wegval van *-en* (*truncatie*): **Groningener* (vergelijk de boven gegeven regel) is uitgesloten; wél zou (het ongebruikelijke) *Groningenaar* mogelijk zijn. Behalve de ritmiek lijkt ook de lengte van de basis een rol te spelen: het is eerder *Bossenaar* dan *Bosser* als het om een inwoner van 's-Hertogenbosch gaat. Misschien gaat ook het omgekeerde op: *Brabander*, *Limburger*, en niet zo snel *Brabandenaar*, *Limburgenaar*. Het is wel *Maastrichtenaar*, mogelijk doordat het accent op de tweede syllabe valt (*Maastrichter* is het adjectief). De productiviteit van beide vormen blijkt bij nieuwe plaatsnamen als *Almere*: *Almerenaar* (*Almeerder?*), en *Emmeloord*: *Emmeloorder* (*Emmeloordenaar?*). Bij de keuze tussen *-aar*- plus varianten en *-er*- kunnen individuele en ook (zie hieronder) regionale voorkeuren een rol spelen.

Hier volgen nog enige bijzonderheden. In *Lelystad* woont een *Lelystatter* en dus niet een **Lelystader* en evenmin een **Lelystedeling* (zo ook in de zuidafrikaanse stad *Kaapstad* een *Kaapstatter*). Metonymisch is *amsterdammer* voor 'paaltje om parkeren te voorkomen' of voor 'trein die naar Amsterdam rijdt'. Voor de vormen op *-ing*: *Bruggeling*, *Vlaming*, resp. bij *Brugge* en *Vlaanderen*, zie onder punt 2. Biezoondere gevallen zijn ook *Geldersman*, *Fries* en *Zeeuw*; zie voor laatstgenoemde benaming Kl. 32.1. Er bestond een oud warii-suffix c.q. -suffixachtig element dat diende voor de vorming van volksnamen. We moeten dit in ieder geval aannemen voor *burger* dat teruggaat op pgm **burg-warii*. Het is mogelijk dat dit suffix, althans ten dele, ook aan de bewonersnamen ten grondslag ligt. Is dit het geval, dan is het in een vroeg stadium samengevallen met het *-er/-aar*-suffix uit lat. *ārius*.

De bijbehorende adjectieven gaan in het algemeen uit op *-se*: *gentse* enz.; let in *leidse* op de truncatie van *-en* (anders dan in de genitief *Leidens Ontzet*). Bij de vormen op *-er* kunnen adjectieven voorkomen die ook op *-er* uitgaan: *groninger* (*koek*) (ook met truncatie) bij *Groninger*, *haarlemmer* (*olie* bij *Haarlemmer* (maar *lelystadse* en niet *lelystatter*). Bij Brugge en Vlaanderen horen resp. *brugse* en *vlaamse*. De vormen op *-se* kunnen predicatief voorkomen: *dit is typisch vlaams*, bij de vormen op *-er* is dat moeilijk: ?*dit is typisch groninger*. Een aparte groep, binnen de vormen op *-er* of *-aar* (plus varianten), vormen de bewonersnamen in dit opzicht dat de vrouwelijke varianten op *-se* uitgaan: een *amsterdamse* enz., terwijl we in de andere gevallen *-ster* (*werker* – *werkster*) of *-aarster* (*leugenaar* – *leugenaarster*), eventueel *-ares* (*zondares*) krijgen.

In het Duits is het steeds *-er* (subst. en adj.): *Berliner* (*ich bin ein Berliner, die Berliner Luft*, naast overigens *berlinisch, berlinerisch*), ook bijv. *der Genter Altar*; het vrouwelijk is *Berlinerin*. Het Engels heeft geen speciale suffixen; zo moet *Hollander*, *Hollandse* weergegeven worden met *inhabitant from (South or North) Holland* en *hollands* met *from Holland* (tenzij met *Holland* 'Nederland' bedoeld is: *Dutchman, Dutch*). Het *hollands dialect* kan vertaald worden als *the Holland dialect*. Het Fries heeft een aantal suffixen (subst. en adj.) waarvan de conditionering niet altijd helemaal duidelijk is: *Boalserter* bij *Boalsert* 'Bolsward', *Grouster* bij *Grou(w)*, *Drachtster* bij *Drachten* (met truncatie), *Bûtenpostmer* bij *Bûtenpost* 'Buitenpost', ook *klaiker* bij

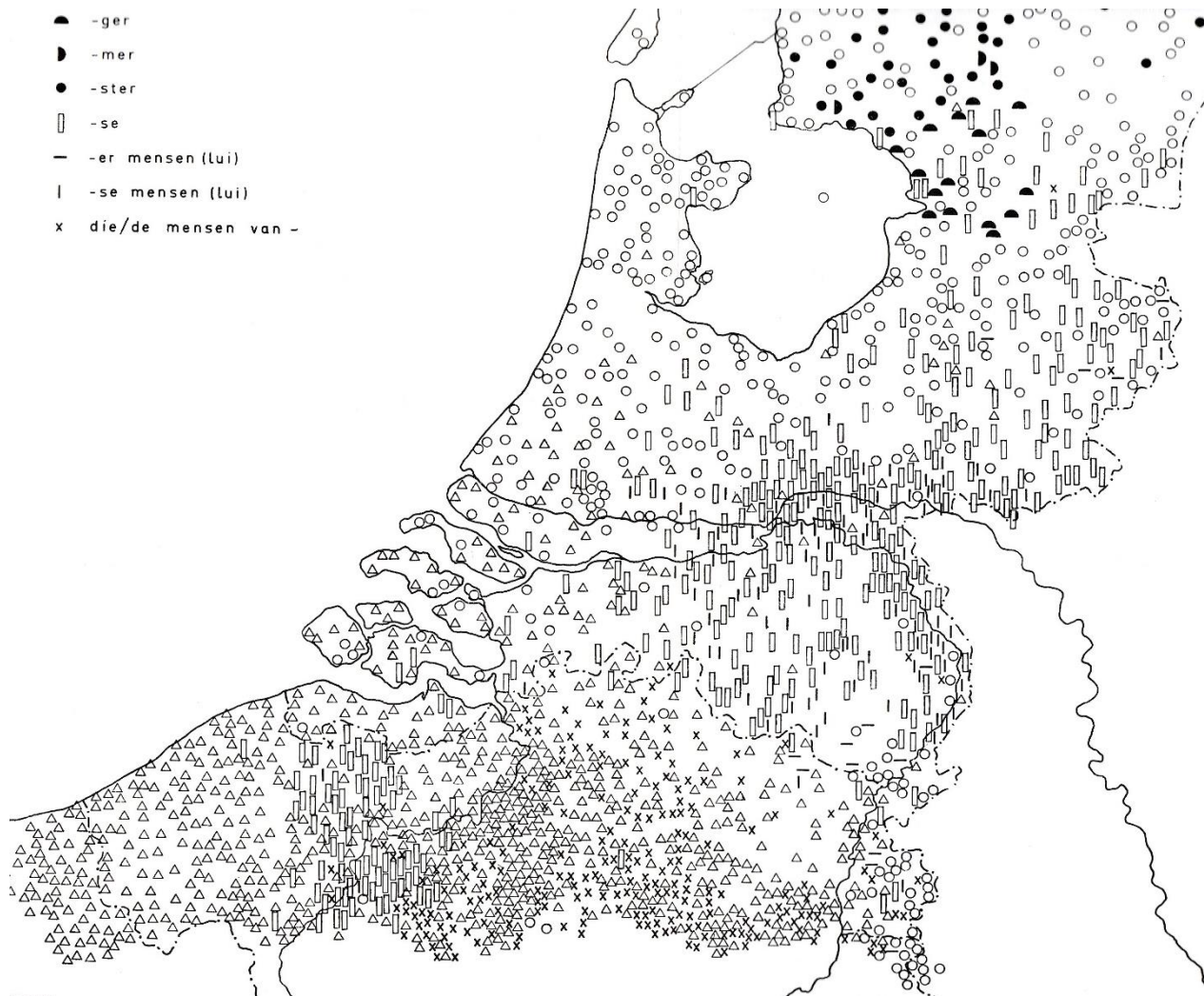
De Klaai ‘de Klei’, *wâldsjer* bij *De Wâlden* ‘de Wouden’. De vormen kunnen ook voor vrouwen worden gebruikt.

Op de inwonersnamen buiten het taalgebied is moeilijk grip te krijgen; dikwijls is per geval een etymologisch c.q. woordhistorisch onderzoek nodig. We komen uiteraard ook vaak buiten het Nederlands terecht. Een uitputtende behandeling is niet mogelijk. Voor -aan in *Mexicaan* en -ijn met diftongering uit -in kunnen we denken aan resp. lat. -ānus (vgl. *Africānus*) en -īnus (vgl. *Palatijn* uit *Palatīnus*); er kan ook sprake zijn van latinisering, bijv. van fra. -ain in *Amerikaan* (*Americain*). Bij ontlending aan het Frans moeten we rekening houden met klankaanpassingen, bijv. van -ees op basis van -ais (uit lat. -ensem) of van -een op basis van -ien: *Libanees* en *Chileen* (fra. *libanais*, *chilien*). Op een oude klankaanpassing berust *Romein* toen in fra. *Romain* nog een diftong werd uitgesproken. De *ō* in het nu ongunstig klinkende *Francoos* gaat terug op een vergelijkbare (diftongische) uitspraak van oudfra. *francois*. Soms is op de achtergrond het Grieks aanwezig, bijv. in *Aziaat*, geabstraheerd uit *aziatisch*, gr. adj. *asiātikos*; vgl. ook *Cyprioot* (-ōtikos) en vergelijk ook de bijbelse namen op -iet (-ītikos). Biezonere gevallen zijn bijv. nog *Guatamalteek* bij *Guatamala*, *Monagask* bij *Monaco*, *Moscoviet* bij *Moskou*, waarvoor we de verklaring buiten het Latijn, Grieks of Frans moeten zoeken. Een biezonder geval is ook de stapelvorm *Afrikaander* (vgl. *Dominicaner* onder punt 4) als aanduiding van een spreker van het Afrikaans (de semi-gecreoliseerde dochters taal van het Nederlands) in Zuid-Afrika (let ook op de d-epenthesis). Er is (c.q. lijkt) ook vaak van verkorting van de gebiedsnaam sprake: *Bulgaar* bij *Bulgarije*, of van afleiding met een suffix: *Surinamer* bij *Suriname*; weglating van -land vinden we bijv. in *Rus* bij *Rusland*. Vergelijk bij een stadsnaam *Parijs* – *Parijzenaar* (adjectief *parijs*). Als biezonere gevallen noemen we nog *Belg* bij *België*, *Duitser* (du. *Deutscher*) bij *Duitsland*, *Deen* bij *Denemarken*, *Egyptenaar* bij *Egypte*, *Engelsman* bij *Engeland*, *Fransman* bij *Frankrijk*, *Japanner* bij *Japan* (naast minder gunstig *Japanees* en uitermate ongunstig *Jap*), *Spanjaard* bij *Spanje*. Naast *Spanjaard* komt ook (minder gunstig) *Spanjool* voor (op basis van fra. *espagnol*). Is de benaming niet bekend of moeilijk te vormen, dan kan er naar een omschrijving worden uitgeweken: *de inwoners van x*.

De bijpassende adjectieven worden over het algemeen op -s van de inwonersnaam afgeleid: *argentijns* enz. (in *japans* van de landnaam *Japan*, vgl. ook *egyptisch*), of op -isch: *cypriotisch*. Het adjectief *libanees* is gelijk aan de inwonersnaam maar we kunnen hierin ook een afleiding met -s zien waarbij -ss verkort is tot -s. Naast *belgisch* komt ook *bels*, op basis van fra. *belge*, voor. Vergelijk verder *duits*, *engels*, *frans*, *spaans*.

7.4.1.3 (8.2) Regionale aspecten

Zie voor de regionale aspecten om te beginnen kaart 41. Er lijkt bij de geografische benamingen een noord-zuidverschil te bestaan: -er meer noordelijk (ook zuidoost-limburgs), de varianten met *ā* meer zuidelijk (let wel: -inger verschijnt in het Gronings als -eger). *Groningenaar* lijkt zoals reeds opgemerkt ongebruikelijk, omgekeerd ook *Kortrijker* in plaats van *Kortrijkenaar*. De erbij behorende adjectieven kunnen hier ook worden vermeld; daar is des te meer reden voor omdat ze als deel van een samenstelling kunnen voorkomen. Dat het adjectief in kwestie parallel loopt

KAART 41: suffixen van inwonersnamen in het nederlandse taalgebied (naar De Schutter 1983)

blijkt bijv. uit *het groninger land* (meer noordelijk) tegenover *het groningse land* (meer zuidelijk); let wel: als benaming voor een speciale lekkernij wordt *groninger koek* (*grunneger kouke*) ook wel in meer zuidelijke gebieden gebruikt. Denk in dit verband ook aan *Haarlemmerolie* als benaming voor een bepaald medicijn terwijl de inwoners van Haarlem zich (nu) *haarlemse mensen* zullen noemen. De *Oprechte Haarlemsche Courant* werd trouwens ook wel als de *Haarlemmer* aangeduid terwijl de kranten die gefuseerd zijn in NRC-Handelsblad resp. als de *Rotterdammer* en de *Amsterdammer* konden worden aangeduid. Het valt ook op dat we in het niet al te noordelijk gelegen Leiden de *Haarlemmerstraat* en de *Rijnsburgerweg* vinden. Werden de adjectieven op *-er* vroeger meer naar het zuiden gebezigd dan tegenwoordig? Dat zou men ook kunnen afleiden uit samenstellingen: vergelijk *Leekstermeer* (Groningen) maar ook in het toch niet al te noordelijke Waardengebied bijv. de *Tielerwaard*. Het is echter wel de *Oorscotse Heide* (Noord-Brabant). In de middelnederlandse periode is *-er* in dergelijke samenstellingen ook duidelijk brabantse en limburgse. Het adjectivische *-er* kan teruggaan op de oude genitief pluralis (vgl. mnl. *goeder*); er heeft echter wel, in ieder geval naar vorm, samenval met *-er* uit *-aar* of *-arii* in persoonsnamen plaatsgevonden. Ook in die zin is er samenval dat de

geografische spreiding overeenkomt: ook adjectivisch -er is toch meer noordelijk dan zuidelijk. Let wel; eindigt de plaatsnaam op -er zoals in *Slochter* (*Slochteren*), dan vervalt uiteraard het suffix: *Slochterbùrg* ‘slochterense borg’.

Gronings (vergelijk hiervoor de friese vormingen hierboven) zijn de varianten -jer: *Stadjer* ‘inwoner van de stad Groningen’ (contaminatie van -er met diminutief-suffix -je?) en -ker: *Schansker* ‘inwoner van Nieuweschans’ (id. met -ke?); zie hiervoor ook par. 4.4.4. Er is ook -ster (onder friese invloed): *Hogezaandster* ‘inwoner van Hogezaand’ dat dus niet perse op een vrouw slaat! Laatstgenoemd suffix gaat waarschijnlijk terug op een genitief pluralis *satera* bij *sater* ‘bewoner’ dat op zijn beurt bij ofr. *sāta* ‘zitten’ hoort. *Hogezaandster* had dus oorspronkelijk de betekenis ‘van de bewoners van het hoge zand’; adjectivisch gebruik (vanuit de genitief) kan primair geweest zijn. De variant -stra vinden we terug in familienamen als *Terpstra*, een afleiding van *terp*. Het suffix -ker treffen we overigens ook aan in *peerdker*, oudtijds ‘belastingambtenaar te paard’. Dat vanuit een fries substraat -ster ook in Westfriesland voorkwam, blijkt uit een overigens zeldzaam voorbeeld als *Dreister Gouw* (1214) bij Oosthuizen.

Bij plaatsen in westelijk Vlaanderen worden (in afwijking van de gebruikelijke systematiek) vormen genoemd als *Veurnaar* i.p.v. *Veurnenaar* bij *Veurne*, *Lokenaar* i.p.v. *Lokeraar* bij *Loker*, *Maldegemnaar* i.p.v. *Maldegemaar* bij *Maldegem*.

7.4.1.3 (9) *Persoonsnamen met aarts-*

Het prefix aarts- gaat terug op gr. -archi ‘eerste’ dat via het kerkelijke Latijn in het Nederlands terechtgekomen is; vgl. voor het Grieks ook *arkhos* ‘aanvoerder’ en *arkhein* ‘de eerste zijn’. De uitspraak met [ts] kan aan franse (picardische) invloed worden toegeschreven terwijl de lange ā uit ē (ontstaan door i-Umlaut) vóór r plus dentaal ontstaan kan zijn (Kl. hfdst. 31). Het gotische *ark-aggilus* ‘aartsengel’ moet aan het Latijn ontleend zijn toen de uitspraak nog met een geaspireerde k (kh) was. Behalve in *aartsengel* vinden we dit suffix nog terug in *aartsbisschop*, *aartsdiaken* enz. Het Middelnederlands laat een tussen-sjwa zien in *artscebiscope*. Uit ‘eerste’ kon een versterkende betekenis ontstaan, vooral met ongunstige betekenis: *aartsketter*. Hoewel het in deze paragraaf over substantieven gaat, vermelden we hier alvast dat het prefix ook vóór adjectieven kon komen te staan: bij Vondel bijv. in *aarts-hemelsch*, maar vooral met ongunstige betekenis, bijv. in *aartsdom*, *aartslui*, *aartsstom*. Het type met versterkende betekenis is productief: vgl. *aartspopulist*. In jongere ontleningen vinden we archi-, bijv. in *architect*, dat quasi-grieks met ch [χ] wordt uitgesproken of op z’n frans met [ś]. Tot het Zuiden blijft (bijv.) *archi-slecht* beperkt.

Het Duits heeft bijv. *Erzbischof* (met i-Umlaut), het Engels *archbishop*. Een versterkende c.q. ongunstige semantische waarde is ook van het Duits bekend: *erzdumm*, niet van het Engels. Aarts- komt ook voor in het Fries; de oorspronkelijke vorm was *earts-* en is verward met *earst* ‘eerst’, bijv. in *in earste(n) dogeneat* lett. ‘een eerste deugeniet’.

7.4.1.3 (10) *Persoonsnamen: romaans lexicon*

Ook persoonsnamen komen in dit deel van het lexicon voor; hierboven zijn al vormingen op -aris en -ist genoemd. Vergelijk verder *programmeur* bij *programmeren*, *formateur* bij *formeren*, *logé* bij *logeren*, quasi-frans *collectant* bij *collecteren* (fra. *quêteur* bij *quêter*), *producent* bij

(gelatiniseerd) *produceren* (fra. *producteur* bij *produire*); hierbij past ook *predikant* bij inheems *prediken* dat overigens wel uiteindelijk een latijnse oorsprong heeft: *predicare*. Vergelijk verder bijv. *kandidaat*. Afgeleid van substantieven zijn *miljardair*, *cabaretier*, *electricien* (met klankaanpassing *elektrizijn*), *koloniaal*, *intellectueel*, *gymnasiast*. Voor *criticus*, *musicus* moeten we aan latijnse invloed denken evenals voor woorden op -ator: *curator*; quasi-frans *kritisieren* en *musiceren* zijn daarbij secundair gevormd. Uit de (meer) academische sfeer stammen *promotor*, *historicus*, *amanuensis* die eveneens in latijnse richting wijzen. De suffixen -aan (door metanalyse -iaan), -iet, -ijn, -ein (waarvan de herkomst onder punt 8 is besproken), kunnen ook voor leden van een bepaalde groep worden gebruikt: *Lutheraan*, *Kantiaan* (vgl. *Venetiaan*), *Hussiet*, *Augustijn*, *republikein*; de bijpassende adjectieven worden met -s of -isch afgeleid: *kantiaans*, *hussitisch*, *augustijns*, *republikeins*, maar vgl. *luthers* en niet **lutheraans*. De vorming op -iaan is productief: vgl. *Grunbergiaan*. Vreemde prefixen zijn ex- (*exeega*, ook geïsoleerd met dezelfde betekenis) en -vice (*vicekanselier*).

Zie voor het type *katholiek* par. 4.1.1 (1), voor afleiding op -eling (type *serieuzeling*) par. 4.1.3 (2).

7.4.1.4. VROUWELIJKE PERSOONSNAMEN

(0. vooraf, 1. conversie, 2. -in, 3. -ster, 4. -egge/-ei, 5. -es(se), 6. vlaamse vormen, 7. -e, 8. -se/-er, 9. romaans lexicon, 10. gebruik)

7.4.1.4 (0) Vooraf

In par. 4.1.3 (0) is gemotiveerd waarom we gekozen hebben voor het gebruik van de term *persoonsnamen* zonder de toevoeging *mannelijke*. In de paragrafen hieronder gaat het om woorden die typisch voor vrouwelijke personen worden gebruikt. Een uitzondering kan zijn *secretaresse* welk beroep tegenwoordig ook wel door een man kan worden uitgeoefend. Als men *secretaresse* te vrouwelijk vindt klinken, kan men uitwijken naar *secretariaatsmedewerker*. Om dezelfde reden kan men in plaats van *verpleegster* van *verpleger* of *verpleegkundige* spreken. *Verpleegkundige* wordt nu vaak in het algemeen gebruikt; de indruk is dat dit met *verpleger* en *secretariaatsmedewerker* minder het geval is, misschien omdat men ze (behalve *verpleegster* bestaat namelijk ook *medewerkster*) toch net wat te “mannelijk” vindt klinken? Maar het lijkt toch heel goed mogelijk om van een vrouw te zeggen dat *het een grote leugenaar* is. Als je haar een *leugenaar* noemt, dan lijkt het meer dat liegen haar gewoonte is. Door contrastering kan de algemene naam echter duidelijk mannelijk worden: vgl. *de hertog en de hertogin* (waren beiden aanwezig); bij een *hertog* zullen we overigens toch al gauw aan een man denken. Hieronder zullen we soms bij de contrastering van “*mannelijke*” *persoonsnamen* spreken (let op de aanhalingstekens).

Het is opmerkelijk dat alle suffixen waarmee vrouwelijke persoonsnamen worden gevormd, op één na (-in in *boerin*), een latijnse, romaanse of franse oorsprong hebben. De van oorsprong vreemde suffixen zijn sterke concurrenten van het inheemse -in: in plaats van *lerares* had het ook heel goed *lerarin* en in plaats van *werkster* *werkerin* kunnen zijn (vgl. du. *Lehrerin*, *Arbeiterin*). Het contact met een vorm van Latijn en de romaans-germaanse taal-symbiose in de zuidelijke gebieden kunnen hier een rol gespeeld hebben; sommige suffixen zijn overigens nauwelijks

verder dan het Zuiden gekomen. Opmerkelijk is ook dat uiteindelijk maar twee vormen productief zijn gebleven, namelijk met -ster en -e, beide van romaanse oorsprong.

Verder kan hier alvast worden opgemerkt dat we te maken kunnen hebben met nomina agentis die aansluiten bij maculiene nomina van die soort: vgl. een afleiding met -ster als *werkster* bij *werker*. (Dat naast *naaister naaier* (afgezien van evt. obscene gebruik) vreemd aandoet, komt doordat het betreffende beroep zelden of nooit door een man wordt uitgeoefend.) Een ander geval is een afleiding op -in als *hertogin*: dit woord is geen nomen agentis (er is ook geen verband met een werkwoord) maar hoort wél bij een mannelijke persoonsnaam; het geeft aan dat er een relatie is met een hertog ('vrouw van') hoewel een hertogin bij ontstentenis van een man ook "regerend" kan zijn. De relatie hoeft dus niet perse te betekenen dat het vrouwelijke woord de echtgenote aangeeft; het kan ook gaan om een vrouw die een (althans vroeger) meestal door mannen uitgeoefend beroep uitoefent of een ambt heeft dat meestal door mannen bekleed wordt: vgl. bijv. nog *pausin*; in *boerin* kunnen de beide "functies" verenigd zijn. De betekenis 'vrouw van' (vgl. ook -se hieronder onder punt 8 regionaal) moet wel op een secundaire ontwikkeling berusten. Ook kan een vrouwelijk lid van een bepaalde groep bedoeld zijn: *negerin*. Met het suffix -es kunnen we eveneens verschillende kanten op: vgl. *zangeres* 'een vrouw die zingt' bij *zanger* en *princes* bij *prins* ('vrouw van prins', 'vrouw met de titel *prinses*'). De hier genoemde verschillen manifesteren zich ook in kaartbeelden: terwijl bij agentief 'naaister' (bij een werkwoord *naaien*) als belangrijkste suffixen -ster-, -esse en -ege te voorschijn komen, doen dat bij 'kosteres' ('vrouwelijke koster', 'vrouw van koster') -es, -esse en -in(ne). Zie kaart 42. Ten slotte: we zullen hieronder ook bij benamingen voor vrouwelijke dieren terechtkomen. Deze kunnen ook door middel van samenstellingen met wijfjes- genoemd worden: *wijffjesolifant* (waarnaast dan ook *mannetjesolifant* mogelijk is).

Voor het Nederlands worden hieronder achtereenvolgens de volgende suffixen behandeld: -in, -ster, -egge (*dievegge*) en varianten, -es, -e en -se. Het is opvallend hoe de vervrouwelijkingssuffixen gemakkelijk gekenmerkt zijn door een duidelijk positieve (-es, -e) of een duidelijk negatieve connotatie (-egge, -ei, oorspronkelijk ook -ster). Manifesteert zich hierin een cultureel fenomeen met (vooral) de mannen als spraakmakende gemeente: zo te zeggen de vrouw als heilige of de vrouw als heks?

Om praktische redenen wordt in deze paragraaf ook al iets over de vergelijkbare benamingen in het Duits, het Engels en het Fries opgemerkt. Voor het Duits zijn we snel klaar: het enige vrouwelijke suffix is daarin -in (zie verder onder punt 2, ook onder punt 10). Dit komt in het Engels niet meer voor (het Oudengels had nog -en) terwijl we er van de overige suffixen nog -ess: *mistress* 'lerares', terugvinden; vgl. ook *heiress* voor ndl. *erfgename*. Het suffix -ster heeft (zie onder punt 3) z'n vrouwelijk karakter verloren: vgl. *gangster*. In het Engels kan ook vaak een samenstelling, een omschrijving of de mannelijke (algemene) benaming worden gebruikt: een *mistress* kan ook een *women-teacher*, *female teacher* of kortweg *teacher* genoemd worden. Het Fries heeft -inne, -ster, -esse, -e, verder ook ske, in het laatste geval met een opmerkelijk betekenisverschil: *kosterske* 'vrouw van de koster', *de kosterke* 'de vrouwelijke koster', resp. zonder en met lidwoord.

7.4.1.4 (1) Conversie bij vrouwelijke persoonsnamen

Een overigens in de standaardtaal zeldzaam geval van conversie (van een werkwoordsstam) is *klets* voor ‘iemand, vooral vrouw die veel kletst’. Zeer systematisch komen dergelijke gevallen in het Hagelands (Assent, bij Leuven) voor.

7.4.1.4 (2) Vrouwelijke persoonsnamen op -in

Een oude manier om bij algemene persoonsnamen vrouwelijke te vormen is met behulp van -in: type *boerin* bij *boer*. Het kan ook om diernamen gaan: *berin*, *leeuwin*; meestal betreft het dan grotere dieren (maar *kattin* is toch mogelijk). De oorsprong ligt uiteindelijk bij een proto-germaans suffix -ōn: vgl. got. *garazno* ‘buurvrouw’ (n-stam) bij *garazna* ‘buurman’ (id.). Daarnaast kwam een -jōn-suffix voor dat door overgang naar de n-stammen gevormd was uit een ouder -jō dat in de nom.sg. got. -i opleverde: *mawi* ‘meisje’ bij *magus* ‘knaap’. Het jōn-suffix dat we bijv. in got. *kalkjo* ‘hoer’ (‘met kalk gemerkt’?; vgl. ook mnl. *henne* < ggm. *hanja bij *haan*) terugvinden, kon achter een n-stam op -in komen te staan; uit -in-jō ontwikkelde zich dan -inne, later -in-; voor -inne vgl. onl. *timparinna* ‘tamboerijnspeelster’ (dat een weergave is van lat. *tympanistria*). Overigens is de normale middelnederlandse vorm -inne in oorsprong de accusatief die de nominatief heeft verdrongen, maar door de sjwa-apocope is het uiteindelijk toch -in geworden. Reeds in het Middelnederlands is het suffix populair bij persoons- en diernamen: vgl. *boerin* en *leeuwin*. Het accent zal reeds toen op het suffix gelegen hebben; was de achtergrond van de verspringing dat *boerin* gemakkelijk tot *boerān* of zelfs *boerā* kon worden met als gevolg een ongewenste samenvall met de pluralis? Of is analogie naar de suffixen met een latijnse, romaanse of franse oorsprong (zie hieronder) in het spel is geweest? In het Duits heeft geen reductie in het niet-geaccentueerde suffix plaatsgevonden, mogelijk om het herkenbaar te houden. In deze taal is de vorming productief: vgl. *Professorin*, in tegenstelling tot het hedendaagse Nederlands. Dit kan in het Nederlands nog (of weer) tegen het einde van de Middeleeuwen het geval geweest zijn; er verschijnen dan nieuwvormingen als *gebiederin*, *borgerinne*, in de 17^e eeuw *mannin*, *poëtin*, *eilandin*; dit kunnen echter (onder duitse invloed?) schrijftaalproducten geweest zijn. In ieder geval heeft -in het uiteindelijk moeten afleggen tegen -ster (*gebiedster*) en -es (*burgeres*). De afleiding in kwestie is dus duidelijk improductief geworden hoewel *cheffin* tamelijk recent gevormd moet zijn (eerste attestatie in het WNT van 1945); opvallend is dat de basis hier een van oorsprong vreemd woord is. Het laatstgenoemde geldt eveneens voor het zeker ook recente zuidelijke *studentin*.

Dat in het Duits -in duidelijk meer succes heeft gehad, moet er wel aan worden toegeschreven dat het daar (praktisch) geen concurrentie ondervond van andere suffixen. Die andere nederlandse suffixen hebben een romaanse (latijnse, franse) oorsprong en dat kan het prestige of de populariteit ervan hebben bevorderd en de productiviteit van de vorming op -in hebben geschaad. Met betrekking tot het Duits kan nog worden opgemerkt dat *Professorin* ‘vrouwelijke professor’ betekent; de vrouw van een professor’ wordt met *Frau Professor* aangeduid. Vergelijk echter ndl. *koningin* dat ‘koningin’ maar ook ‘vrouw, evt. ook weduwe van de koning’ kan betekenen, zo ook (zoals reeds opgemerkt) *boerin* ‘boerin’ maar ook ‘vrouw van de boer’ (wat in dit geval vaak samengaat).

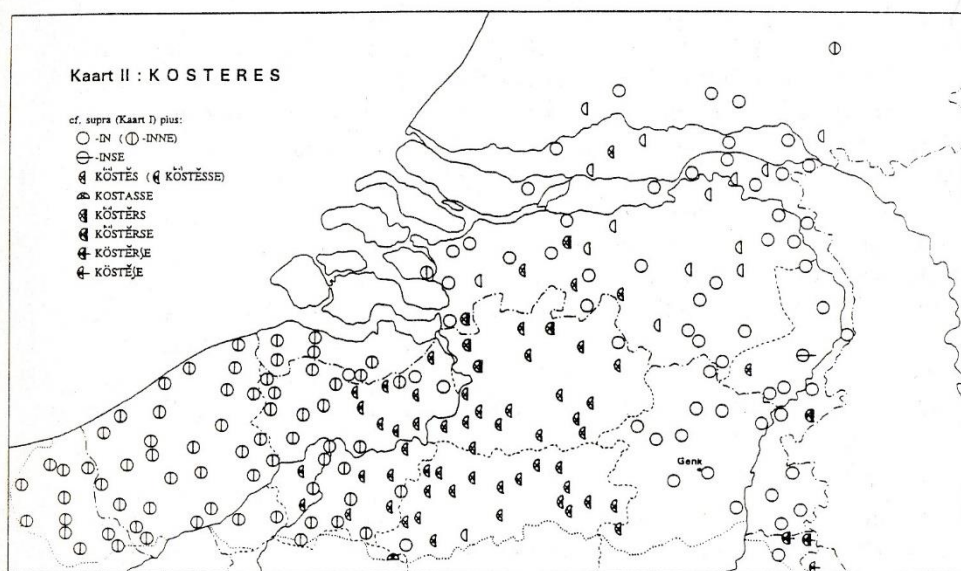
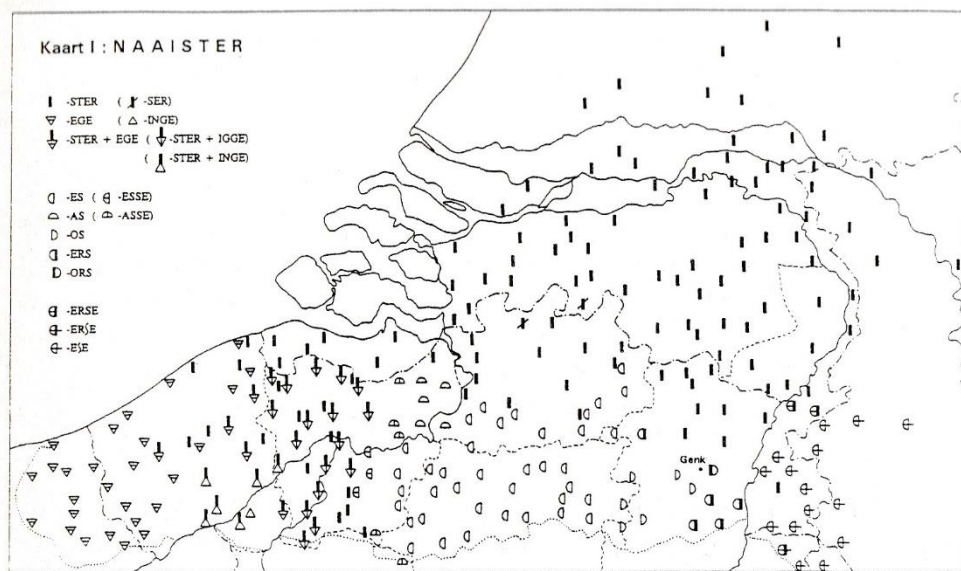
Regionaal. Enige productiviteit vertoont de -in-vorming in het Kempisch: vgl. *bùrgering* ‘burgermeisje’, *bakkerin*, ook bij namen: *Bartelin*, de vrouw van ene *Bartel*.

7.4.1.4 (3) Vrouwelijke persoonsnamen op -ster

De vrouwelijke parallel van -er is -ster geworden: vgl. *werkster* naast *werker*; dat is in ieder geval zo wanneer de basis werkwoordelijk is. Recente vormingen zijn *VVD-ster*, *60-plusster*. Het suffix gaat via het Latijn (-istria) terug op het griekse -istria; hoewel we het om die herkomst in de eerste plaats in het Zuiden zouden verwachten, komt het in de middelnederlandse periode als hollands-utrechts te voorschijn. Een vlaamse stapelvorm -strige (vgl. onder punt 4) maakt echter duidelijk dat het ook in Vlaanderen gebruikt moet zijn. Doordat het suffix dus vooral hollands maar verder ook zeeuws, vlaams, engels is, maakt het een ingweoonse indruk. Tegen deze karakterisering pleit echter dat het niet fries en gronings is aan maar wél nederrijns. De frequentie neemt in de loop van de tijd, vanaf de 15e eeuw, snel toe; het is een van de beide “levende” suffixen in de standaardtaal. Het bracht oorspronkelijk een pejoratieve, in ieder geval een niet erg gunstige gevoelswaarde met zich mee: vgl. oe. *miltestre* ‘prostituée’, *timpestre* ‘tamboerijnspeelster’ (vgl. *timparinna* c.q. *tampanistria* in de vorige paragraaf); in hedendaags Nederlands heeft het een meer neutrale betekenis gekregen (maar zie hieronder). Het kon achter -aar en ook achter -ier komen te staan: *bedelaarster*, *herbergierster*; omgekeerd konden aan -ster andere vrouwelijke suffixen worden toegevoegd, vgl. bijv. oudnnl. *gebiedsteres*. Uit het laatste zou men kunnen afleiden dat -ster niet als een duidelijk vervrouwelijkingssuffix ervaren werd, misschien omdat het te veel op -er leek(?) Voor een ontwikkeling waarbij -ster ook gebruikt werd in het geval van mannen die “vrouwelijk” werk verrichten, zijn anders dan voor het Engels (vgl. eng. *tapster* ‘tapper’, later ook algemener: *gamester* ‘gokker’) voor het Nederlands geen duidelijke aanwijzingen.

Het suffix verschijnt zoals uit de boven gegeven voorbeelden blijkt, na substantieven en wel op -aar of -ier (zie boven) maar vooral na werkwoordsstammen: *koopster*, *werkster*; in het laatste geval sluiten ze aan bij masculiene nomina agentis: *koper*, *werker*. Er ontstond dus een relatie tussen -ster en -er wat zeker de populariteit van -ster heeft bevorderd en er ook toe geleid heeft dat de status minder nederig of op z’n minst neutraal werd. Zo is met tegenwoordig *weldoenster* uiteraard geen ongunstige associatie verbonden. In het Middelnederlands was (naast *bedelaar*) nog *bedeler* mogelijk en daardoor kwam ook *bedelster* voor; vgl. ook naast hedendaags *dien(d)er* de vrouwelijke pendant *dienster*, met standsverschil ten opzichte van *dienares* (zie punt 5). Een vergelijkbaar verschil bestaat tussen *tekenares* en *tekenaarster*; in het eerste geval gaat het meer om een beroep (dus met enige status), in het tweede meer om een incidentele bezigheid. Een duidelijke betekenispecialisatie laat *werkster* zien ‘iemand die huishoudelijk werk verricht’ (om deze al te nederige connotatie te vermijden spreekt men nu liever van een *huishoudelijke hulp* of van een *interieurverzorgster*). *Reizigster* (al genoemd in par. 2.4) is niet rechtstreeks uit *reizen* afgeleid maar met suffixsubstitutie uit *reiziger*. De vormingen met -ster zijn nog steeds productief: vgl. *gamester* (niet te verwarren met hierboven genoemd eng. *gamester*); dit moet (vgl. de hierboven besproken gevallen) eerder van het werkwoord *gamen* zijn afgeleid dan van het substantief *game* (zo ook *appster* van *appen*).

Regionaal. Zie onder punt 5.

KAART 42: dialectvarianten van *naaister* en *kosteres* in het Zuiden (uit: Taeldeman 1995)

Tegen een laat-latijnse oorsprong kan worden aangevoerd dat er in het late Latijn maar weinig woorden voorkwamen die als model voor de nederlandse vorming konden dienen. Daarom heeft men de verklaring ook wel binnen het Germaans gezocht. De geografische spreiding, van Nederrijnland tot Engeland, pleit echter toch wel voor genoemde oorsprong; er is zelfs heel concreet aan contact met de romeinse soldaten gedacht, dus aan een (waarschijnlijk) niet erg verheven gebruikssfeer. De tamelijk negatieve bijklank van de oude voorbeelden zou daarmee samen kunnen hangen. Dat in de middelnederlandse periode -ster vooral hollands-utrechts is, kan worden toegeschreven aan de concurrentie resp. van -ege en varianten in Vlaanderen (punt 4) en van -esse en varianten in Brabant (punt 5). Deze waarschijnlijk later ontleende suffixen verdreven -ster naar noordelijke gebieden (zie ook Regionaal onder punt 5). Voor een germaanse

oorsprong zijn er twee verklaringen voorgesteld. Bij de eerste gaat men uit van een nomen actionis op *-stra (vgl. nld. *laster*) met daarachter het feminiene suffix -jō > -strjō. Bij de tweede neemt men aan dat we in -ster hetzelfde suffix hebben als we in diernamen kunnen aantreffen, bijv. etymologisch gezien in *ekster*.

7.4.1.4 (4) Vrouwelijke persoonsnamen op -egge/-ei

Een vervrouwelijkingssuffix waarmee we (nog) duidelijker dan -bij ster in een ongunstige of in ieder geval sociaal “lage” sfeer terecht komen, is -egge in *dievegge* c.q. -ei in *klappei*. Het heeft net als -ster een latijnse oorsprong, nl. -iga (mogelijk geabstraheerd uit -triga bij -trix) waaruit via ěga, -ěge -ei ontstond, bijv. in *klappei*) of -ēge, bijv. in vlaams *naaiege* waarin door reductie beide vocalen van het suffix tot sjwa werden. Door overgang naar de -jōn-vormen (vgl. onder punt 2) ontstond -igge met jod-geminatie uit -ig-jō-: mnl. *spinnigge*, waarnaast ook met ě/-wisseling *dievegge*. De betekenis kan dus ongunstig zijn: vgl. *dievegge*, *klappei*, ook mnl. *woekerigge*, of dubieus: mnl. *ballerigge* ‘danseres’ (bij *balleren* ‘dansen’); *spinnigge* is niet direct ongunstig maar wel een benaming voor een beroep met weinig aanzien. Toch kon een vorming als mnl. *troosterigge* voor Maria gebruikt worden. Naast *klappei* komen in de standaardtaal nog *labbei* ‘babbelaarster’ en *kladdei* ‘morsig vrouwspersoon’ voor, beide met ongunstige betekenis en nu nog maar weinig bekend. Het suffix staat zoals uit de gegeven voorbeelden blijkt, na substantieven (vaak mannelijke persoonsnamen: *dievegge* bij *dief*) en vaak na werkwoordsstammen. Het hoofdaccent ligt voorop; in (het wat schrijftalige) *dievegge* kan het feit dat de tweede syllabe op gg uitging, de uitspraak met ě bevorderd hebben en daarmee ook de verspringing van het accent naar deze syllabe. Ook invloed van de andere vervrouwelijkingssuffixen met het accent achterop kan in het spel geweest zijn.

Regionaal: zie onder punt 5.

7.4.1.4 (5) Vrouwelijke persoonsnamen op -es(se)

De oorsprong van het -es(se)-suffix is vergelijkbaar met die van -egge/-ei. De oorsprong ligt in het Frans: -essa, dat op zijn beurt teruggaat op lat., ook gr. -issa. Vergelijk voor -issa lat. *abbatissa*, bij *abbās* ‘abt’, dat ontleend is als *abdis*. Dit is dus niet via het Frans ontleend dat *abesse* heeft; het stamt uit het christelijke Latijn. Frans is *duchesse* ‘hertogin’ bij *duc* ‘hertog’ maar reeds in die taal ontstond, na woorden op -er, het uitgebreide suffix -er-ésse: *chanteresse* ‘zangeres’ naast mannelijk *chanteur* bij *chanter* (nu overigens met een ander suffix *chanteuse*). Deze suffixen vinden we in het Middelnederlands als -esse resp. -érse terug: vgl. resp. *princesse* (fra. id.) en *dienérse* bij *dienen*. Voor laatstgenoemde vorm moeten we uitgaan van *dien-er-esse* waaruit door metathesis *dienérse* ontstond, zoals ook uit *meesteresse* (waarin -er- tot de stam behoort; fra. *maître*) *meestérse*. Metanalytisch werd het suffix als -érse begrepen, vandaar *patronérse*, *princérse*. Voor het 13e Middelnederlands zie kaart 43. In de 17e-eeuw vinden we het ook in noordelijke teksten, ook in de variant -aerse. Merk op dat in *dienérse* de basis inheems is hetgeen op productiviteit wijst. Later wordt onder franse invloed -erésse hersteld: mnl. *meesteresse*, na een inheemse stam: *sangeresse*; ook kan voor érse- -esse in gebruik komen: *vogedesse* in plaats van *voochdérse*.

Hierboven is de oude verklaring gevolgd. Er is echter een geografisch probleem, nl. dat -érse niet (erg) vlaams is wat we bij een frans leensuffix en bij metathesis toch wel zouden verwachten. Bovendien vinden we voorbeelden niet alleen in Brabant maar ook in Limburg en in Duitsland tot aan het zuidelijke Rijnfrankisch. We kunnen daarom ook aan een germaans suffix *-isjōn, onl. -issa, mnl. -sse(n) denken dat graag aan vormingen op -er werd toegevoegd omdat dit leensuffix (lat. -ārius) geen feminiene variant had. Hiermee is dan ook verklaard dat een vorm op -érse vaak in relatie staat tot een vorm op -er; vgl. bijv. *dorperse* ‘boerin’ bij *dorper* (een uitzondering is o.a. *propheterse* bij *prophete*). Oorspronkelijk moet het suffix zwak geaccentueerd zijn geweest; in hedendaagse dialecten heeft het zich wat het accent betreft aan andere feminiseringssuffixen aangepast.

Het hedendaagse Nederlands (o.a. de standaardtaal) heeft -es met apocope van de slot-sjwa: *prinses, meesteres, patrones, zangeres, voogdes*. Opmerkelijk is dat de basis steeds op een dentaal of een r eindigt, een beperking (voor zover daar inderdaad sprake van is) die niet voor het Frans geldt; vgl. *abbesse* ‘abdis’. Het zijn steeds afleidingen van “mannelijke” persoonsnamen zoals ook in het Middelnederlands het geval was. Dergelijke afleidingen zijn ook *dienares, lerares, zondares* die afgeleid zijn met -es van *dienaar* enz.; voor een stapelsuffix -ares (waarnaast dan geen mannelijke pendanten met -aar zouden mogen bestaan) zijn geen aanwijzingen. Op een eventueel betekenisverschil tussen -ares en -aarster is onder punt 3 deze paragraaf gewezen; -ares staat ook stilistisch hoger. Terwijl in oudere fasen *dienérse* voorkwam, bij *diener*, is een overeenkomend -eres tegenwoordig uitgesloten: **dieneres*, zo ook **bedeleres* (waarschijnlijk door de opeenvolging van twee sjwa’s). *Onderwijzeres* heeft zich waarschijnlijk kunnen handhaven omdat *onderwijsster* (wat wel voorkwam) te gewoon klonk. Merk op dat we ons met de suffixen in kwestie connotatief over het algemeen in (ietwat) hogere sferen bevinden zij het dat dit net als in het Frans meer geldt voor de vorming op -es dan voor die op -eres. Die hogere gebruikssfeer komt duidelijk voor de dag bij vergelijking met -in of -ster en nog meer met -egge/ei. In zekere zin is *zondares* een uitzondering maar dat woord stamt uit de Bijbel en heeft daardoor een archaïsche bijklank.

Geen apocope vinden we in *secretaresse* naast *secretaris* en *bibliothecaresse* naast *bibliothecaris*, beide met betekenisdifferentiatie. Er is hier van suffixsubstitutie sprake; -aresse vervangt -aris (de mannelijke functies waren er eerder). Dat de archaïsche vorm -aresse (en niet -ares) gekozen is, kan behalve met de status verband houden met de behoefte om op papier een duidelijk verschil te maken: vgl. een eventueel <bibliothecares> c.q. <secretares> met <bibliothecaris> c.q. <secretaris>. Het beroep van *secretaresse* of *bibliothecaresse* kan echter nu ook door mannen worden uitgeoefend, maar misschien spreekt men dan liever, ook voor vrouwen, van *secretariaats-* of *bibliotheek-medewerker*. Vergelijk wat in par. 4.1.4 (0) (Vooraf) hierover is gezegd.

De vorming op -es(se) lijkt niet meer productief te zijn.

Regionaal. Bij de punten 3, 4 en 5. Het suffix -érse plus varianten (bij ‘naaister’) is c.q. was recent nog bekend vooral in Belgisch Brabant plus het Land van Waas en het zuiden van Belgisch Limburg. Voor het Middelnederlands zie kaart 43. De -r- kan weggeassimileerd zijn maar z’n sporen in de voorafgaande vocaal hebben achtergelaten: -as, -os enz.; het moet dan niet verward worden met het oude -esse. Het suffix is vanuit Belgisch-Brabant sterk expansief geweest (omstreeks 1836 kwam het nog in Breda voor); daarop volgde een expansie van noord

naar zuid van -ster dat door de steun van de standaardtaal de overhand heeft gekregen. Dit -ster is nu algemeen in het noorden van het taalgebied plus de daarbij aansluitende gebieden in het noorden van Vlaanderen, de provincie Antwerpen en Belgisch Limburg. Wanneer we -érse in de 17e eeuw bij noordelijke literatoren vinden, is dat vermoedelijk een kwestie van zuidelijk beïnvloede schrijftaal geweest. Zie voor Vlaanderen de volgende paragraaf.

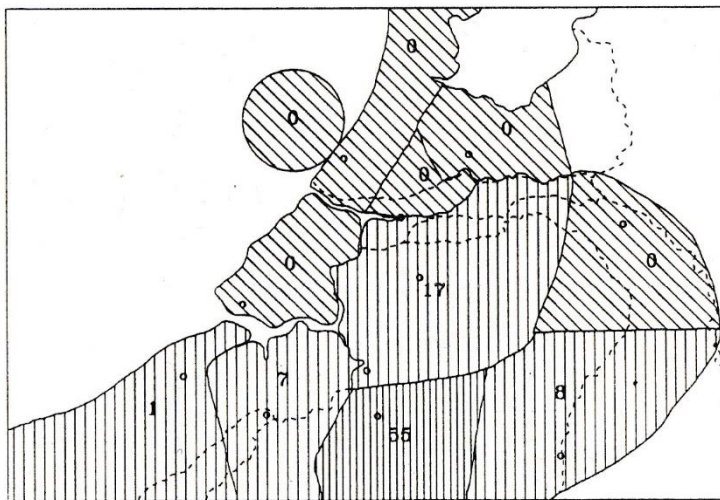
7.4.1.4 (6) Vrouwelijke persoonsnamen in het Vlaams

Hierboven zijn al een aantal vlaamse (c.q. zeeuwse) suffixen genoemd om vrouwelijke persoonsnamen te vormen: vooral -igge/-ege, minder -érse. Een nog niet genoemd suffix is -nede met als basis “mannelijke” persoonsnamen; in de middelnederlandse periode en ook later was c.q. is het voornamelijk beperkt tot het Westvlaams (en Zeeuws). Een middelnederlands voorbeeld is *graefnede* ‘gravin’. De oorsprong is niet duidelijk. Het kan gaan om in oorsprong collectiva, met een suffix *-ōthu, afgeleid van oude n-stammen; uit de betekenis ‘graafheid’ kan dan die van

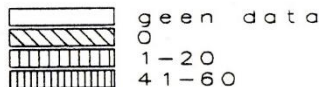
kaart 3: -ERSE

weergegeven percentages: -erse

complementaire percentages: overige fem. suffixen

LEGENDA

KAART 43: -erse in het Middelnederlands (uit: Mooijaart 1991)

‘gravin’ ontstaan zijn. Vergelijk voor een overgang van ‘abstract’ naar ‘feminien’ hfdst. 3 par. 1.3. Of ging het hier oorspronkelijk om aansprekingen (vgl. weliswaar algemeen *Hoogheid*). Doordat het suffix niet meer herkend werd (als zelfstandige vorm is het verdwenen), ontstond stapeling met -inne: middel-ovla. *graefnedinne*, of met -ege: wvla. (poperings) *gebuurnege* (uit *gebuurnedege). Ook met anders gevormde stapelvormen moeten we rekening houden, bijv. *wassc-es-(s)ter*, *spin-st(e)r-igge*, *lodd-ig-inne* ‘lichtekooi’, ook *was-(s)térse* met samenval van -

ster en -érse. In al deze gevallen kan de verklaring zijn dat men een bepaald suffix niet meer als duidelijk ervoer en dat met een tweede verduidelijkte.

7.4.1.4 (7) Vrouwelijke persoonsnamen op -e

Aan het Frans ontleend is het suffix -e, toegevoegd aan mannelijke persoonsnamen, o.a. in mnl. *truwande* bij *truwant* ‘bedelaar’ en vgl. ook hedendaags *masseuse* bij *masseur*, *cabaretière* bij *cabaretier* (maar niet, tenzij grappig bedoeld, *première* bij *premier!*), ook *lesbienne* zonder mannelijk pendant. Vooral sinds de 18e eeuw is het ook bij inheemse stammen populair, vooral bij vormingen op -ling en -genoot: *leerlinge*, *echtgenote*, maar vgl. ook *scholiere* (bij -ier, ook *officiere*), verder *verwante* en *erfgename*. Bij een uitheemse basis ligt het accent achterop, bij een inheemse is dat een bijaccent. De toch wat hogere status van deze woorden kan het gebruik van het uitheemse suffix bevorderd hebben. Behalve het Frans kan ook van invloed geweest zijn dat -e een tijd lang markeerder van feminien genus was (zie hfdst. 3 passim). De vorming is in zekere mate productief: een *astronaute* is goed mogelijk, een *komieke (net als *astronaute* met een uitheemse basis) niet. Mogelijk houdt dit verband met het feit dat (“mannelijk”) *komiek* op conversie van een adjectief berust. Ook is (bijvoorbeeld) een ongelede basis niet goed mogelijk: *klante bij *klant*.

7.4.1.4 (8) Vrouwelijke persoonsnamen op -se/-er

De oorsprong van (vrij recente) vrouwelijke persoonsnamen op -se ligt in de verbogen vorm van het adjectivische suffix -isk (zie par. 4.2.3) dat in eerste instantie -sche opleverde. Substantief geworden adjectieven met dit suffix (in de verbogen vorm, dus met flexie-e) kunnen voor vrouwelijke personen gebruikt worden: vgl. *zij is een Groningse*, *een Italiaanse* resp. ‘een groningse, een italiaanse vrouw’, ook bijv. *het is een stadse* ‘inwoner van een stad’. Als we ‘vrouw’ weggelaten denken, kunnen we hier van een ellips spreken: *Gronings-e*, met flexie-e. We ervaren echter in deze gevallen een suffix -se, dus *Groning-se* enz.; dit kan verklaard worden uit de invloed van de “mannelijke” pendant: vgl. de parallellie *Groning-er* – *Groning-se*, ook *Gent-enaar* – *Gent-se*, *Venlo-naar* – *Venlo-se*, *Leiden-aar* – *Leid-se*, *Antwerp-enaar* – *Antwerp-se* (maar ook (dialectisch?) *Antwerpenaarse*). Deze en vergelijkbare paren maken het minder waarschijnlijk dat we nog steeds aan gesubstantiveerde adjectieven zouden moeten denken, al ligt daar dus wel de oorsprong. Omdat er al een “mannelijke” vorm is, blijft de betekenis van de vorming op -se tot het vrouwelijk beperkt; bovendien doet de sjwa aan het eind sterk aan het femininum denken. Eenmaal een suffix geworden kan het gesubstitueerd worden: -er enz. wordt vervangen door -se, of het kan gebruikt worden om rechtstreeks afleidingen van plaatsnamen te maken, eventueel met truncatie van -en zoals in *Groningen* en *Leiden*. Aan suffixsubstitutie moeten we in ieder geval denken bij *Vlaamse* naast *Vlaming*, terwijl *Antwerpenaarse* als een afleiding van de “mannelijke” vorm moet worden begrepen. Als we -man als suffixoïde opvatten, zou ook *Gelderse* bij *Geldersman* (of *Gelderland*) een geval van substitutie kunnen zijn. Naar analogie van deze gevallen wordt ook (niet geografisch) -se als suffix begrepen: *Joodse*, *Lutherse* (vgl. *zij is een Jood-se*, *een Luther-se*). Hiernaast komt geen vorm op -er voor: vgl. *Jood* zonder, *Lutheraan* mét suffixoïde. In de geografische sfeer is er zeker sprake van productiviteit: vgl. *een Drontse*, *Emmeloordse* bij plaatsnamen in Flevoland.

In aansluiting bij het bovenstaande kunnen we ook voor vrouwelijke benamingen buiten het taalgebied een suffix -se aannemen: vgl. *Deense*, *Argentijnse*, *Canadese* (uit -ees-se, het is niet *Canadeze*!); hiernaast komt de variant -ische voor in *Aziatische*, *Israelitische*. We kunnen deze gevallen beschouwen als afleidingen van de mannelijke pendant *Deen*, *Argentijn*, *Canadees*, *Aziaat*, *Israeliet*. Aan suffixsubstitutie kunnen we denken bij *Duitse* bij *Duitser*, *Egyptische* bij *Egyptenaar* (evt. beide afgeleid van *Egypte*, met wegval van de sjwa in *Egyptische*), *Australische* bij *Australiër* (evt. beide afgeleid van *Australië*); als we -man en -land(er) als suffixoïden opvatten, kunnen we hier *Engelse* bij *Engelsman* (of *Engeland*) en *IJslandse* bij *IJslander* (of *IJsland*) aan toevoegen. Een biezonder geval is *Spaanse* bij *Spanjaard* c.q. *Spanje*; het oorspronkelijke verband met het adjectief komt hier nog naar voren. Voor de volledigheid noemen we ook de franse vrouw die meestal een *Française* en de russische of friese vrouw die een *Russin* c.q. *Friezin* genoemd wordt. Een meervoudsvorm komt niet voor: vgl. *Amsterdamsen; we spreken dan bijv. van *de vrouwen van Amsterdam*.

Regionaal.

- Geografische aanduidingen. In par. 4.1.3 (8) hebben we gezien dat het Westfries als typisch noordelijk dialect liever -er in plaats van -se gebruikt bij inwonersnamen en de bijpassende adjectieven; hierbij sluit aan dat de vorming op -er ook voor vrouwen wordt gebruikt: *ze is een Amsterdammer*. Bij een geografische naam op -er, bijv. *den Helder*, is het dan toch -se: *helderse* is adjectief en niet alleen vrouwelijke maar ook mannelijke persoonsnaam. Het Gronings kent -er bij vrouwelijke persoonsnamen ook wanneer het niet om een geografische naam gaat: vgl. *zai is 'n laifhebbber van kovvie*. Door moderne ontwikkelingen (zie volgende paragraaf) maakt dit nu ook binnen de standaardtaal geen vreemde indruk meer. Omgekeerd kent het Kempisch -se zowel voor mannen als voor vrouwen; het lidwoord maakt dan duidelijk of er een man danwel een vrouw is bedoeld: *ene Stēnselse* is een man, *en Stēnselse* een vrouw uit *Steensel*. Dit op deze manier gebruikt -se komt overigens in een groter gebied voor, reikend van Noord-Brabant tot Zuid-Drenthe, verder ook in een groot deel van Oost-Vlaanderen. In het Randstadgebied staat zoals we gezien hebben, *amsterdammer* tegenover *amsterdamse*; een dergelijke oppositie geldt ook voor een groot deel van het Zuiden met typische vrouwelijke persoonsnamen, bijv. op -ege of -erse.

-Type *domineese*. Noordoostelijk (nederduits) en zuidlimburgs maar in de 17^e en 18^e eeuw ook wel westelijk is het gebruik om de vrouw van bepaalde beroepsuitoefenaars met een afleiding op -s(ch)e te benoemen. De oorsprong kan in gesubstantiveerde adjectieven liggen: vgl. *ketterse* (afgeleid van adj. *ketters*) dat door het contrast met *ketter* de vrouwelijke betekenis kreeg. *Ketterse* wordt dus eerst als *ketters-e*, later als *ketter-se* begrepen. Dit loopt parallel aan *groningse* – *Groninger*. Let wel: *ketterse* houdt niet in dat de betreffende vrouw getrouwd is met een *ketter*; ze is zelf schuldig aan *ketterij*. De oorspronkelijke betekenis kan ‘vrouwelijk persoon’ geweest zijn. Voor de betekenis ‘vrouw van’ die het vaakst voorkomt (maar dus later ontstaan kan zijn), kunnen we *boerin* bij *boer* (zie par. 4.1.4 onder punt 0) vergelijken: ‘vrouw als boer’, ‘vrouw van boer’. Vormingen als *dokterse*, *domineese* (dial. *dokterske*, *domineeske*) ‘vrouw van dokter’, ‘vrouw van dominee’ zijn van substantieven afgeleid: *ketter* in *ketterse* werd immers op een gegeven moment als substantief ervaren. Het Gronings kenmerkt zich door een ruime variatie van betekenis mogelijkheden: de vormingen in kwestie kunnen (wat zoals opgemerkt de oorspronkelijke situatie kan zijn) ook slaan op vrouwen die het beroep uitoefenen: *avvekoatske* ‘advocaat’ (vgl. ook zuidlimburgs *noastersje* ‘naaister’), ja zelfs op vrouwen in het algemeen:

noaberske ‘buurvrouw’, *kammeroadske* (een urks relict is *toverse* ‘tovenares’). *Kammeroadske* raakte met klankaanpassing als *kammeraadske* ooit binnen de NSB in gebruik. Noordelijk *kosterse* en zuidelijk *kostérse* (zie punt 5) mogen dus historisch gezien niet over één kam geschoren worden. Verwarring op papier was ook niet mogelijk zo lang de eerste vorm conform de etymologie met <sch> gespeld werd. Van de hier genoemde vormingen heeft alleen *domineese* ‘vrouw van een dominee’ een (bescheiden) plaats in de standaardtaal veroverd. Van een ontwikkeling in de richting van ‘vrouwelijke dominee’, met eventuele nieuwvormingen als *makelaarse*, *bisschopse*, is in de standaardtaal geen sprake geweest.

7.4.1.4 (9) *Vrouwelijke persoonsnamen: romaans lexicon*

In de vorige paragrafen hebben we kennis gemaakt met een aantal suffixen van romaanse (latijnse of romaanse) herkomst. Deze suffixen zijn zoals uit de voorbeelden bleek, zij het soms dialectisch bepaald volkomen ingeburgerd. Dat geldt echter niet voor de volgende suffixen die alleen in woorden met een duidelijk vreemde herkomst voorkomen: *directrice* (bij *directeur*), *rectrix* bij *rector*, *doctoranda* bij *doctorandus*, *modinette* ‘naaister in een modehuis’ (maar vgl. ook vlaams *kokkette* ‘kokkin’), *blondine*. Voor de geografische benamingen zie onder punt 8.

7.4.1.4 (10) *Gebruik van vrouwelijke persoonsnamen*

Vooraf onder invloed van het feminisme is het in de tweede helft van de 20^e eeuw een belangrijke kwestie geworden hoe men moet aangeven dat bepaalde functies en betrekkingen zowel voor vrouwen als voor mannen open staan. Een mogelijkheid is om naast het algemene woord waarbij men eerder aan mannen dan aan vrouwen zal denken, ook het feminine te gebruiken: *leraar/lerares*, in deze of in omgekeerde volgorde. Het probleem is echter dat een feminien pendant er niet altijd is: naast *timmerman* is weliswaar *timmervrouw* mogelijk maar dat klinkt toch wat eigenaardig, en wat zou het vrouwelijk van *electricien* moeten zijn: *electricière*? Ook *electrotechnica* bij *electrotechnicus* ligt moeilijk omdat dit reeds een betekenis heeft, zoiets als ‘dingen die met de electrotechniek te maken hebben’. Een andere mogelijkheid, die steeds meer gekozen wordt, is om “gender-neutrale” aanduidingen te gebruiken, bijv. *leraar m/v* of *v/m*, of een nieuwgevormde (onverdacht gender-neutrale) benaming, bijv. *verpleegkundige* in plaats van *verpleger* of *verpleegster*. Vergelijk de hierboven (punt 5) reeds genoemde *bibliotheek-* of *secretariaats-medewerker*. Het probleem is dat *leraar* of *medewerker* toch sneller de gedachte aan een man dan aan een vrouw oproept. Dat pleit voor een echt neutrale benaming als bijv. *leerkracht* (dat overigens niet bij iedereen goed valt). Maar wat te denken van *timmerkundige* of van het wel erg lange *electriciteitskundige* of het kortere *electrokundige*? *Onderwijskundige* in plaats van *leraar/lerares* heeft als bezwaar dat dit al gebruikt wordt voor iemand die (theoretisch) zich met de onderwijskunde bezighoudt. De problematiek is overigens per taal verschillend; in het Nederlands kan *studenten* genderneutraal worden opgevat; in het Duits ligt dit anders: juist doordat voor vrouwen altijd *Studentinnen* wordt gebruikt, is *Studenten* masculien en niet gender-neutraal te gebruiken. Het probleem wordt wel opgelost door de “binnen-i” te gebruiken: *studentInnen*, en, om trans- en intergenders niet uit te sluiten, door het gendersterretje: *Student*innen*. Door middel van een kleine pauze kan men dit sterretje ook laten horen. Vergelijk voor het Frans met punt *un.e académique*; of hierbij ook een pauze gehoord kan worden, is niet

duidelijk. De verschillende sexuele geaardheden worden tegenwoordig graag aangeduid met *lhbt* voor ‘lesbisch, homoseksueel, biseksueel, transgender, intergender’. Als we het als een letterwoord opvatten, kan de uitspraak worden: *elhaabeetee-ie*, pl. *elhaabeetee-ie’s*, evt. *elhaabeetie*, pl. *elhaabeetie’s*.

7.4.2. ADJECTIEVEN

(0. Vooraf, 1. relictsuffixen, 2. -ig/-erig, 3. -s/-isch (-er), 4. -loos, -baar, -zaam, -(e)lijk, 5. -achtig/-haftig, 6. pseudoparticipia, 7. prefixen, 8. romaans lexicon)

7.4.2 0. VOORAF

Voor de volledigheid attenderen we hier op een eventueel gebruik van een substantief als stoffelijk adjectief: vgl. *een mica plaatje*; een vorming *micaën* is fonologisch ongewenst. De stoffelijke adjectieven zijn in hdst. 4 besproken; dat geldt ook voor de trappen van vergelijking. De stoffelijke adjectieven hebben als syntactisch kenmerk dat ze niet predicatief gebruikt kunnen worden: **deze armband is gouden* (wel: *van goud*). Dit is echter niet een universele eigenschap zoals uit het Middelnederlands blijkt: *dat hovet ende hande waren guldijn* ‘het hoofd en (de) handen waren van goud’. Als adjectieven worden ook vaak de participia gebruikt; zie hiervoor hdst. 2. Bij adjectivisch gebruik kan verschuiving van het accent geconstateerd worden bijv. in *opvliegend* (van karakter); *opvliegend* (op basis van scheidbaar *opvliegen*) heeft de letterlijke betekenis: *opvliegend liet de vogel een kreet horen*. Vergelijk ook *verheven* met letterlijke maar nu vooral figuurlijke betekenis. Zie voor geografische adjectieven op -er of -ster (*groninger*, *hogezaandster*) onder punt 8 in de vorige paragraaf.

Aan conversie van substantief naar adjectief zouden we kunnen denken bij een geval als *een toppe zonnebril*. Omdat *toppe* hier een versterkende betekenis heeft, is dit eerder een geval van “loskoppeling” (vgl. *topzonnebril*, par. 2.2). Conversie van werkwoord naar adjectief is in het spel bij (*ik zat*) *klem*, van adverbium naar adjectief bij *een veraf geluid* (in de pluralis met niet algemeen aanvaarde flexie *veraffe geluiden*), of bij *vergeefs*, met flexie *vergeefse*. Vergelijk in dit verband ook *bijdehand*, oorspr. plaatsaanduiding *bij de hand*; de isolering blijkt uit een mogelijke comparatief als *bijdehanter* (met analogische -t).

Tot slot een opmerking over de relationele adjectieven, adjectieven die geen eigenschap of zoiets noemen maar een relatie. Een voorbeeld is (*bij*) *koninklijk besluit*: *koninklijk* zegt in feite niets over het besluit zelf maar geeft aan dat er een relatie is met de koning die het besluit op z’n minst ondertekent. Een niet-relationele betekenis heeft *koninklijk* in bijv. *een koninklijke houding*; dan zegt het wel degelijk iets over een bepaald soort houding die ook bij andere mensen kan voorkomen. Daarmee hoort *een weinig koninklijke koninklijke beslissing* tot de mogelijkheden. Een dergelijke gradering is bij een relationeel adjectief niet mogelijk. Zoals hieronder blijkt vinden we al voorbeelden van relationele adjectieven in vroegere fasen; de indruk is echter wel dat hun aantal in latere fasen sterk toeneemt.

7.4.2.1. RELICTSUFFIXEN IN ADJECTIEVEN

-Algemeen. Een proto-indo-europees -nē/nō-suffix is alleen etymologisch te herkennen; het zit bijv. verscholen in *schoon* oorspr. ‘gezien’ (participiaal dus) bij het werkwoord *schouwen*. De -n

staat achter een lange vocaal of diftong; vgl. ook *groen* bij *groeien*. Hetzelfde geldt voor een ander relictsuffix, namelijk -t: pie. -tē/-tō; vgl. *koud* ‘koud geworden’. Deze suffixen vinden we terug resp. bij het sterke en bij het zwakke participium preteritum; zie hfdst. 2 par. 9.3. Zie deze paragraaf ook voor andere als zodanig niet meer te herkennen participia. De proto-indo-europese suffixen -rē/rō- en -lē/lō- hebben hun sporen achtergelaten in lat. *macer* ‘mager’, *credulus* ‘licht gelovig’, *agilis* ‘beweeglijk’, in got. *báitrs* ‘bitter’, *fūls* ‘vuil’, *ubils* ‘kwaad’ en in de vele nederlandse adjectieven die op -er of -el eindigen: *mager*, *bitter* (bij *bijten*), *euvel*, en met -l direct na de wortelvocaal: *vuil*. In het Middelnederlands kwamen er meer voor dan tegenwoordig; vgl. *costel* ‘kostelijk’, *snodel* ‘dom’, *weiger* o.a. ‘weerbarstig’; van het Oudnederlands is bekend *getungel* ‘van de tongriem gesneden, spraakzaam’. Afwisseling van l en r vinden we in mnl. *donkel* (du. *dunkel*) naast *donker*. Dat -el en -er niet meer als suffixen werden ervaren, blijkt uit het feit dat er gemakkelijk andere suffixen achter konden komen: *kostelijk*, *weigerig*, *weigerachtig*. Houdt het -l-suffix verband met het gelijkkluidende suffix dat in par. 4.1.3 (1) aan de orde is geweest? Voor -er met andere oorsprong zie hieronder in par. 4.2.3. Min of meer voor de volledigheid wijzen we hier nog op de kleurnamen die vaak op proto-indo-europese (protogermaanse) vormen op -w- uitgaan; vgl. *geel* naast *geluw*, lat. *helvus*. Zie Kl. 32.3. -Het suffix -(e)de. Het suffix -(e)de, met apocope -t, is in het Standaardnederlands verdwenen is maar wordt in oudere fasen en dialecten nog teruggevonden: mwvla. *driehoekede* ‘met drie hoeken, driehoekig’, oudnnl. (bijv. bij Bredero) *krombient* ‘met kromme benen’; vrij recent kwam nog *platboomd* ‘met platte bodem’ voor (gezegd van een vaartuig). We kunnen een omschrijving gebruiken als ‘drie hoeken c.q. kromme benen c.q. platte bodem hebbend’; er is dus een possessief element in de betekenis. We hebben hier met samenstellende afleidingen te maken (zoals bij *driehoekig*; par. 2.1); met zulke afleidingen hebben we uiteraard niet te maken bij het schaars voorkomende type (gron.) *streepte* ‘met strepen’ zonder eerste lid. Dat de meeste vormen een bepalend eerste lid hebben, is begrijpelijk: het heeft weinig zin om van een mens te zeggen dat hij “oogd” is, wél dat hij *blauwoogd* is. De oorsprong kan liggen in met het suffix van het participium (preteritum zwak) uitgebreide bahuvrihi’s (zie par. 3.4); ook kan een oudsaksisch suffix -ōdi ‘voorzien van’ (vgl. osa. *hring-odi* ‘van ringen voorzien’) erin hebben doorgewerkt. Uit wvla. *kromrugde*, holl. *platboomd*, westfri. *tweibiend*, gron. *twijbaind*, blijkt dat de spreiding als ingweoons kan worden gekarakteriseerd; vgl. ook fri. *langskonke mich* ‘mug met lange poten, langpootmug’, *ieneage* ‘eenogig’ (steeds met wegval van d), en eng. *bowlegged* ‘met kromme benen’. (Het Fries heeft de -d bewaard bijv. in *twa-eard* ‘met twee oren’.) Soms is het (synchroon) niet goed uit te maken of we met deze vorming te maken hebben danwel met een participium preteritum, wanneer dit namelijk zoals bijvoorbeeld in het Noordhollands boven het IJ zonder ge- wordt gevormd: vgl. *kleurd* in westfri. *driekleurd* ‘drie-gekleurd’; hoort dit hier thuis of hebben we hier een pseudo-participium (zie par. 4.2.6)? Vergelijk ook het Gronings met veel eigen voorbeelden: *’n kromvingerde maaid*, *een dikkopte kikker*, *een laankstoalde lepel*. In het algemeen heeft de hier besproken vorming plaats moeten maken voor de zogeheten pseudoparticipia van het type *kromgerugd*. Maar vergelijk ook een vorming met -s als *wijdbeens* ‘met wijde benen’, secundair gevormd bij het gelijkkluidende adverbium (zie par. 4.3.1), en de vorming op -ig: *éénogig*.

7.4.2.2. ADJECTIEVEN OP -IG EN -ERIG

Het suffix -ig (eng. -y, du. -ich) gaat terug op pie. -ko of -k'o (vgl. ook par. 4.1.2 (5) en 4.1.3 (2)), met een mogelijke betekenis 'gerelateerd aan'; latijnse voorbeelden zijn *civi-cus* 'van de burger' en *amni-cus* 'van de rivier' resp. bij *civis* en *amnis* (gr. -*ikos*). Al naargelang de stam kon de vocaal vóór het suffix variëren: vgl. got. *moda-gs* 'toornig', *mahtei-gs* 'machtig', *gab-igs* 'rijk', *hand-ugs* 'wijs'. Op den duur werden deze wisselende vocalen tot het suffix gerekend waarbij in het Nederlands reductie tot sjwa optrad die echter met <i> geschreven wordt (zuidelijk is overigens een daarmee overeenkomende uitspraak, dus met de vocaal van *pit*). Het Oudnederlands heeft over het algemeen ook -ig maar soms ook -eg in bijv. *ungenethege* 'goddeloze' (lett. 'ongenadige'). Vooral in poëzie komt metri causa reductie van de sjwa voor: *zaal'ge*. Er was in het Gotisch ook variatie in de consonant van het suffix, oorspronkelijk bijvoorbeeld volgens de Wet van Thurneysen (fricatief-dissimilatie; zie par. 4.1.2 punt 3): *mahteigs* beantwoordt aan deze wet evenals *áinahs* 'enig'; de andere hierboven gegeven gotische vormen hebben analogisch <g> en niet de verwachte <h>. In het Westgermaans vinden we alleen <g>-vormen.

Oorspronkelijk stond het suffix (voornamelijk) achter substantiefstammen zoals in de hierboven genoemde gotische woorden, afgeleid resp. van de substantieven voor 'toorn' (*mops*), 'macht' (*mahts*), 'rijkdom' (*gabeis*), 'hand' (?) (*handus*) en zoals ook in de latijnse voorbeelden. Vergelijk voor het Nederlands *toornig*, *machtig*, *handig*. Een relationele betekenis vinden we al in bijv. mnl. *butenlandich* bijv. 'buiten het land verkerende' terug. Mogelijk via gesubstantiveerd gebruik gingen ook adjectieven de basis vormen: vgl. *zoet* – *zoetig*; een vroeg voorbeeld is got. *andanemeigs* 'vasthoudend' bij *andanems* 'aangenaam', overigens wel met opvallend betekenisverschil. Het suffix is ter verduidelijking toegevoegd bijv. aan *vocht* (du. *feucht*): *vochtig*; het subst. *vocht* is als de substantivering van het oude adjectief te begrijpen. Het suffix werd, in het Middelnederlands, bijvoorbeeld ook toegevoegd aan *ongenade* dat namelijk behalve substantief ook adjectief kon zijn: *ongenadig*. Mnl. adj. *vocht* en *ongenade* zijn dus niet als verkortingen (Rückbildungen) te begrijpen. In middelnederlandse adjectieven ontbreekt dus nog vaak het suffix dat er dan later achter gekomen is (wat op een grote productiviteit wijst): *behend*, *deft*, *eenvoud* > *behendig*, *deftig*, *eenvoudig* enz. Via stammen die ook werkwoordelijk werden opgevat, konden ook werkwoorden als basis optreden: via *toornig* (bij *toorn* of bij *toornen*) ontstonden vormingen als *nalatig*, *begerig* enz. Bij de adjectieven als grondwoord sluiten adverbialia en numeralia aan: *nederig*, *enig*. Vaak is het grondwoord in het gebruik wat op de achtergrond geraakt, bijv. *droef* bij *droevig*, soms ook verdwenen of onherkenbaar geworden: *gulzig*, *slordig* (vgl. voor het laatste voorbeeld par. 2.6); in dat geval is er nog slechts van vormelijke geleedheid sprake (isolering). In dichtelijk taalgebruik (vanaf de 17^e eeuw, vooral bij Bilderdijk) heeft men onder invloed van de van adjectieven afgeleide -ig-vormingen substantiefstammen wel als adjectief opgevat; vandaar *gift* adj. in plaats van *giftig*, in par. 2.1 is *lafhart* uit *lafhartig* al genoemd als voorbeeld van zo'n Rückbildung. Als de basis een samenstelling is (of iets dat daarop lijkt), dan treedt er vaak accentverspringing op: *armoede* > *armoedig*. Vergelijk ook de samenstellende afleiding *gelijkvormig*.

Er is sprake van betekenis-ontwikkeling: bij de substantiefstammen is de betekenis 'hebbende wat de basis uitdrukt': *machtig*, of 'lijkend op': *bazig*. Bij adjectiefstammen kan er een

relativerend element bij komen: *zoetig* is minder ‘zoet’ dan ‘zoet’. In 17^e-eeuwse voorbeelden is dat vaak minder sterk aanwezig, bijv. in *vruchtbaerigh* (nog wel westfries). Bij werkwoordsstammen kan de betekenis ‘geneigd tot’ zijn: *bibberig*; de betekenis kan dan tot die van een participium presens naderen: vgl. *begerig* met *begerend*; *begerend* is echter neutraler (meer iets momentaans aangevend) dan *begerig* (meer een eigenschap). Er kunnen ook duidelijke betekenisverschillen ontstaan: vgl. *waard* (*je bent het waard*) met *waardig* (*je gedraagt je waardig*) zonder dat *waardig* nog iets relativerends heeft. Met enige moeite lukt het nog om een betekenselement ‘iets hebbend van, nl. van waarde’ te herkennen. De vorming op -ig is nog altijd productief, in ieder geval met als basis substantieven: *koekig* ‘koek bevattend’ (*een koekig product*), *sneeuwig* (*sneeuwige perioden*, internet), *pissig*; een afleiding van een basis die zelf al een suffix bevat, lijkt dubieus: *heldinnig (?).

Doordat de basis nogal vaak op -er uitging, vgl. *stumperig*, *hongerig*, ontstond door metanalyse het suffix -erig: *draderig*, *houterig*, *jovialerig* (in het laatste voorbeeld achter een vreemde stam). Ook nu kon reïnterpretatie van de basis plaatsvinden doordat in *hongerig* de stam ook werkwoordelijk kon worden opgevat (*honger*); vandaar dat *klagerig*, *vitteerig* enz. mogelijk werden. Er is in de betekenis een duidelijk pejoratief element. De vorming is zeer productief: (*ik ben nogal*) *eczemerig*, (*het smaakt wat*) *zoeterig*, (*hij is nogal*) *beleerderig*, (*ik ben niet zo*) *zoenerig*. We noemen hier ook, eveneens door metanalyse ontstaan maar mogelijk mede onder duitse invloed (-*mässig*; al sinds de 16^e, 17^e eeuw), het suffix -matig: *regelmaat-ig* > *regel-matig*; vgl. ook *stelsel-matig*. Het verband met *maat* wordt hier niet meer gevoeld (isolering). Er is een zekere productiviteit: vergelijk in de computersfeer *bestandsmatig*, *programmamatig*, *softwarematig*. Bij Coornhert 16^e eeuw) vinden we al *schrijftmatig*.

Een belangrijke groep bij de -ig-vormingen zijn de samenstellende afleidingen van het reeds in par. 2.1 besproken type *driehoekig*. In par. 3.4 hebben we gezien dat deze afleidingen historisch als extensies van possessieve composita (*bahuvrihi*) kunnen worden begrepen. *Driehoekig* is een voorbeeld met als eerste lid een numeraal; het eveneens in genoemde paragraaf (2.1) besproken *lafhartig* heeft als zodanig een adjectief. Vergelijk verder *handvormig* met een substantief en *naburig* met voorop een partikel. Voor *vrijgevig* kunnen we denken aan een woordgroep *vrij-geven* als afleidingsbasis, bij *gewichtigdoenerig* aan *gewichtig doen* als zodanig. Op basis van *driehoekig* ontstond door zogenaamde Rückbildung (extractie) *driehoek* (par. 2.1), ook *lafh* uit *lafhartig* (id. en zie hierboven); op dezelfde manier kon *blauwoog* gemakkelijk uit *blauwogig* worden geabstraheerd. Hiermee komen we synchroon gezien bij een bepaald type possessieve composita van par. 3.4 terecht (type *kaalkop*).

Het Duits heeft -ig (*gütig*), echter niet -erig; evenzo heeft het Engels alleen -y (*goody*). Het Fries heeft evenals het Nederlands zowel -ig als -erig; zie ook par. 4.2.5. Dat geldt ook voor het Afrikaans waarin de vorming op -erig zeer productief is.

Regionaal. In het Westfries, meer algemeen het Noordhollands, en in de dialecten van de Waddeneilanden lijken er wat de basis betreft zowel voor -ig als voor -erig meer mogelijkheden te zijn dan in het Standaardnederlands: vgl. een afleiding (in dit geval van een diminutief) als *beskuitjesig* ‘gesteld op beschuitjes’; dit ruimere gebruik doet aan het Fries denken: *appelich* ‘van appels houdend’. In (gesproken) standaardtaal zou dit *beschuit-achtig* resp. *appel-achtig* zijn. Uit het eerste voorbeeld blijkt ook dat de basis een pluralis kan zijn: vgl. ook wfri. *koekiesig* ‘van koekjes houdend’. Een voorbeeld met -erig is *stroperig* ‘van stroop houdend’. Vergelijk verder,

van een reeds afgeleid adjectief, *moei(e)lekig* waarbij twee of drie gereduceerde syllaben achter elkaar komen te staan. Het Westfries kan zelfs afleidingen met tweemaal -ig hebben: *armoedigig*; het effect is een dubbele relativering. Vaak heeft het zoals gebleken is, een -ig-afleiding waarvoor in de standaardtaal liever een vorming op -achtig gebruikt wordt. Andere voorbeelden daarvan zijn *lerarig* tegenover *leraar-achtig*, *armeluiertig* tegenover *armelui-achtig*. Westfries (er)ig-formaties kunnen ook passieve betekenis hebben: *ik ben niet zo masseerderig* ‘ik laat me niet graag masseren’. Een vorming als *allenig* is algemeen hollands.

7.4.2.3. ADJECTIEVEN OP -S/-ISCH (-ER)

In het Proto-indo-europees kon het suffix -ko- (o.a. in de vorige paragraaf genoemd)) ook een eenheid vormen met ervóór geplaatst -is- (mogelijk oorspronkelijk comparatiefsuffix): vgl. lat. *pri-is-cus* > *prīscus* ‘oud’, got. *judaïw-is-ks* ‘joods’, onl. *himil-is-c* ‘hemels’; de voorbeelden laten zien dat het suffix gebruikt kon worden om herkomst aan te duiden (in de beide voorbeelden resp. etniciteit en lokaal). In het Nederlands bleef er via -sk/-sx door reductie slechts -s over (oude spelling met <sch>): *joods*. Vergelijk ook *hemels* ‘afkomstig (als) uit de hemel’ dat bijv. in 17^e-eeuws *het hemelsche gerecht* (Gijsbrecht van Aemstel) de waarde van een genitiefbepaling heeft gekregen: ‘van de hemel’. De betekenis is hier duidelijk relationeel. Het kon ook via substantivering achter adjectieven komen te staan: vgl. *groots*, evenals achter werkwoordsstammen: vgl. *waaks*; bij mnl. *woekersc* ‘woekerachtig’ kunnen we niet alleen aan een substantief *woeker* maar ook aan werkwoord *woekeren* denken. Uit deze voorbeelden wordt duidelijk dat er semantische divergentie optrad: terwijl *groots* een nogal specifieke betekenis heeft gekregen, vinden we ‘geneigd tot een activiteit’ in *waaks* en in *woekersc*. In de 17^e eeuw komt vaak deze betekenis voor: vgl. bij Vondel (Rommelpot) *ben jy huppels, ik ben sprincx*. De ontwikkeling kan geweest zijn van ‘afkomstig van’ via ‘van een bepaalde aard’ naar ‘geneigd tot’. Vergelijk ook nog hedendaags *kinds* ‘van een kinderlijk aandoende aard, dement’ en *kerks* ‘geneigd tot kerkgang’.

Het suffix komt vaak voor in adjectieven bij plaats-, streek- en landnamen: *haarlems*, *gronings*, *twents*, *italiaans*; dit is een in oorsprong vlaams gebruik dat zich ten koste van dat van het noordelijke gebruik van -er heeft uitgebreid: *haarlemmer*, *groninger*. Deze adjectieven zijn al in par. 4.1.3 punt 8 behandeld; in genoemde paragraaf wordt -er op de uitgang van een genitief pluralis herleid. Naast *antwerpse* komt ook *antwerpenaarse* voor (reeds genoemd in par. 4.1.4, punt 8), met een afleiding van een persoonsnaam. Een afleiding van de naam van een dag is *zaterdags*: *zaterdagse bezigheden* (relationeel: ‘wat bij de zaterdag hoort’); in het adverbium *zaterdags* ‘op zaterdag’ is de -s een oude genitiefuitgang (temporele genitief; zie 4.3 onder punt 1). De oorsprong van het adjectief kan overigens ook in het adverbium liggen. Vergelijk in dit verband nog *dagelijks* adv. of *vergeefs* id. welke woorden ook als adjectief in gebruik kwamen en evenals misschien *zaterdags* tegen de oorsprong in met <sch> konden worden gespeld.

Samenstellende afleidingen met possessieve betekenis zijn *wijdbeens* ‘met wijde benen’, ook, met een minder duidelijk possessieve betekenis, *goedlachs*, *tweedaags*, *ondergronds* (reeds besproken in par. 3.4). Een geval als *doordeweeks* kan als een afleiding van een woordgroep *door de week* (let op de aanwezigheid van het lidwoord) beschouwd worden. *Eerstejaars* lijkt geabstraheerd uit *eerstejaars-student* ‘student van het eerste jaar’; een verbogen vorm *eerstejaarse is niet mogelijk. Moet het wel als een adjectief worden beschouwd? Althans

historisch gezien zijn er ook gevallen die slechts schijnbaar tot de groep van samenstellende afleidingen behoren; dat geldt van *goedkerks* ‘goed geneigd tot kerkgang’ (bij *kerks*) evenals van *goedgeefs* ‘idem tot geven’ (met een oud adjectief *geefsch* ‘geneigd tot geven’); in beide gevallen bepaalt het eerste lid het tweede en hebben we in feite met gewone samenstellingen te maken. De aanduiding van een bepaalde ziekte als de *Basedowse ziekte* (ziekte van Basedow, door Basedow beschreven), met -se achter een persoonsnaam, moet als een “germanisme” worden beschouwd. Niet altijd lijkt bij de boven gegeven voorbeelden predicatief gebruik mogelijk: vgl. bijv. deze garage is ondergronds?, deze bezigheden is zaterdag?

De variant -isch, uitgesproken -ies (zuidoostelijk -es), is met spelling en al (<isch>) vooral sinds de 16^e, 17^e eeuw aan het Duits ontleend. Via een leenvertaling als bijv. *afgodisch* (du. *abgöttisch*) kwam het ook achter nederlandse stammen te staan: vgl. *wettisch* (het duitse woord voor ‘wet’ is *Gesetz*!). In de 16^e en 17^e eeuw vinden we het suffix vaak in de Duits-georiënteerde kerkelijk taal c.q. de Statenbijbel: vgl. naast *afgodisch* (*wettisch* is minder oud) *evangelisch*, *profetisch*, verder (in onbruik geraakt) *overspelisch*, *ketterisch*, waarvoor nu woorden met een ander suffix worden gebruikt: *overspelig*, *ketters*. Onder inspiratie van latijnse c.q. franse adjectieven op -icus resp. -ique gebruiken we het suffix graag om adjectieven bij vreemde woorden en namen te vormen: *historisch*, *semitisch*, *socialistisch*; (vrij) recent ontstaan zijn *israëlich* (naast *israëlitisch*), *macrobiotisch* en *veganistisch* (naast *vegetarisch*). Bij een tamelijk recent woord als bijv. *genetisch* zou ook een engels woord op -ic: *genetic*, op de achtergrond kunnen staan. Oude vormingen op (frans) -iek werden vaak door die op -isch vervangen: *elektriek* > *elektrisch*, maar vergelijk nog steeds *identiek* en met betekenisverschil *fysiek* naast *fysisch* (zuidelijk echter in beide gevallen *fysisch*). *Israëlitisch* en *israëlich* zijn voorbeelden van geografische namen; *homerisch* is een afleiding van een eigennaam.

De vorming op -s is zeker in de geografische sfeer productief: vgl. (de) *drontse* of *emmeloordse* (*carnavalsvereniging*), beide in de Zuiderzeepolders; dat geldt in dezelfde sfeer ook voor de vorming op -isch: vgl. reeds genoemd *israëlich*. Maar vergelijk ook nog *populistisch* en *bionisch* (*bionische ledematen*). Aan de geografische benamingen is overigens al aandacht besteed in par. 4.1.3 (8.1); zie voor het historisch verwante -se in vrouwelijke benamingen (zij is een *drontse*) par. 4.14 (8)

Het Duits heeft (uiteraard) -isch (*jüdisch*, *närrisch*), het Engels -ish (*jewish*, *foolish*), het Fries (vooral) -sk: *stedsk* ‘stads’.

Regionaal. In het Gronings kan -s ook bij waarde-aanduidingen voorkomen: ‘n *kwattjes mes* ‘een mes van een kwartje’; het komt hierin overeen met het Fries. Of is dit in oorsprong een genitief-s? Overigens wordt voor Amsterdam een vergelijkbaar *kwattjeshoeren* genoemd. In het Westfries vinden we nog de sk-verbinding terug: *broe(d)sk* ‘broeds’, in het Amelands *brosk* (vergelijk het Fries). Een contaminatie van -s en -ig is kempisch -sig: *gelsig* ‘geelachtig’, *dunsig* ‘een beetje dun’, met relativerende waarde. Het Kempisch vormt ook met -s afleidingen van maatwoorden: ‘n *literse fles* (‘een liter inhoudend’).

7.4.2.4. ADJECTIEVEN OP -LOOS, -BAAR, -ZAAM, -(E)LIJK (0. vooraf, 1. -loos, 2. -baar, 3. -zaam, 4. -(e)lijk)

7.4.2.4 (0) Vooraf

Evenals bij de substantieven op -heid, -dom, -schap gaat het hier om oorspronkelijke samenstellingen; -loos, -baar, -zaam, -lijk gaan op zelfstandige woorden terug. Een overeenkomst is ook dat de suffixen weinig onder reductie te lijden hebben gehad en een duidelijk bij-accent krijgen; daardoor lijken de vormingen nog steeds op samenstellingen (-lijk is een uitzondering). Misschien is ook hier een factor dat we de suffixen in kwestie (weer met uitzondering van -lijk) eerder in een formele dan in een informele gebruikssfeer zullen aantreffen. De herkomst uit delen van samenstellingen blijkt nog uit de mogelijkheid van samentrekking: *rede-*, *rade-* en *reddeloos*. Bij -lijk dat een sterke reductie heeft ondergaan, lukt dat niet: *vermaak- en kostelijk.

7.4.2.4 (1) Het suffix -loos

Het suffix -loos (verwant met *los*) komt als zelfstandig woord nog in het Gotisch voor: *láus* ‘los, leeg’, bijv. in een samenstelling als *akranaláus* ‘onvruchtbaar’ (met *-akran* ‘vrucht’); vgl. nog du. *sein Geld los sein*. Ook in het Nederlands leeft het als zelfstandig woord voort, bijv. in *loze beloften* (‘zonder inhoud, onbetrouwbaar’); in *daar was laatst een meisje loos* is de betekenis in minder ongunstige zin veranderd in ‘ondeugend’. *Is er wat loos?* is aan het Duits ontleend. Het staat met een *ö*-trap in een Ablautsverhouding tot got. (*fra*)*liusan*, ndl. (*ver*)*liezen*. In het oudere Nederlands duidde het suffix ‘gemis’ aan: vgl. mnl. *erenloos* ‘beroofd van eer’, maar onder duitse invloed werd de betekenis verzwakt tot ‘zonder’: *pijnloos* betekent niet ‘beroofd van pijn’ maar ‘zonder pijn’. Dat betekende ook dat comparatieven mogelijk werden: *pijnlozer* ‘meer zonder pijn’. De nieuwe betekenisnuance wekte argwaan bij puristen. Oorspronkelijk gaat het hier om afleidingen van substantieven (ook bij een vreemde stam als in *fantasieloos*); in bijv. *hopeloos*, afgeleid van subst. *hoop*, kon *hoop-* ook als werkwoordsstam worden opgevat. Hierdoor konden ook werkwoorden als basis gaan dienen: vgl. *roerloos* ‘zonder zich te (ver)roeren’, vaak met passieve betekenis: *reddeloos* ‘zonder gered te kunnen worden’. Een zeldzame afleiding van een adjectief is (bij Huygens, *Hofwijck*) *wispeltureloos*, van *wispeltuur* waarvan ook *wispelturig* is afgeleid. Vanuit ‘gemis’ ontwikkelde zich in het Westvlaams een pejoratieve betekenis: *goeloos* ‘al te goed, sullig’.

Evenals bij -nis (zie 4.1.2 punt 6) kan om ritmische redenen (in verband met de accentverdeling) een tussen-sjwa optreden: vgl. *werkeloos*, maar nooit na l of r: *gevoelloos*, *eerloos*. Het verschil *werkeloos* ‘zonder betaald werk’ – *werkloos* ‘tijdelijk even niet aan het werk’ lijkt kunstmatig; dit is minder het geval bij *zoutloos* (concreet) tegenover *zouteloos* (figuurlijk). In jongere voorbeelden ontbreekt, misschien door duitse invloed, de tussen-sjwa: *draadloos*. Soms ligt het accent op het suffix: *goddeloos*, dat “erger” klinkt dan een evt. *goddeloos* of *godloos* (vgl. *het Boeddhisme is een godloze godsdienst*); *goddeloos* kan onder invloed staan van *goddeloosheid*. Vaak verspringt het accent bij een meersyllabige basis als in *voorbeeldeloos*.

Het prodédé is productief: vgl. *ik was de hele dag internetloos*; het kan ook gemakkelijk achter andere suffixen komen te staan: vgl. bijv. *dat dorp is nu bakkerijloos*. Het ontbreekt in het Kempisch en schijnt ook in het Maastrichts en in het Poperings (Westvlaams) weinig voor te

komen; dat het dus dialectisch c.q. in gesproken taal weinig lijkt voor te komen, wijst inderdaad op een nogal formele gebruikssfeer.

Het Duits heeft -los (*Arbeitslos*), het Engels -less (*doubtless*), het Fries -leas (*wurkleas*).

7.4.2.4 (2) *Het suffix -baar*

Vormingen met het (westgermaanse) suffix -baar worden graag gebruikt om eigenschappen te noemen. Het houdt etymologisch verband met got. *baíran* met de betekenis 'dragen', welke betekenis we nog terugvinden in *lijk-baar*, *steun-beer*, *baren* (mnl. *ghebaren* ' ') tot het einde toe dragen', *geboren* (oud participium) 'gedragen'. In *vruchtbaar*, met een concreet substantief als eerste lid, vinden we de oude betekenis nog treffend terug: 'vrucht dragend' (vgl. lat. *fructi-fer* bij *ferō* 'ik draag'). Via 'geschikt om vruchten voor te brengen' gaat de semantische ontwikkeling verder naar *dankbaar* (reeds ohgd. *danchbāri*) 'geschikt voor, geneigd tot dank' met als eerste lid een abstract substantief. Het betekenselement 'dragend' evenals 'geschikt voor, geneigd tot' is niet altijd meer gemakkelijk terug te vinden: vgl. mnl. *schijnbaer* 'blijkbaar, zoals blijkt'; we zouden kunnen uitgaan van 'de schijn dragend > in zich hebbend'. Een afleiding van een (eerst gesubstantiveerd?) adjectief is *dierbaar*, ook *openbaar*; nu verouderd *zonderbaar* 'zonderling' is een afleiding van een partikel. In deze gevallen is de betekenis ver van de oorspronkelijke afgedwaald; vergelijk ook 17^e eeuwse *waerschijnbaer* 'waarschijnlijk', *leegbaer* 'ledig, rustig'. (In *openbaar* is het accent versprongen, misschien onder invloed van *openbaren*.) In de oudere literaire taal gebruikt men het suffix ook graag in de vorm -ber of met het oog op het metrum -bre: vgl. Bilderdijk *afleidbre*; dit doet wat kunstmatig aan omdat de vocaal lang is waarbij we niet zo snel zo'n reductie kunnen verwachten.

Op den duur kon het suffix ook en vooral bij werkwoordsstammen in gebruik komen: in *strijdbaar* bijv. kan men behalve aan een substantief 'geneigd tot strijd' ook aan een werkwoord denken, nl. *strijden* 'geneigd tot strijden, kunnende strijden'; vandaar bijv. *vloeibaar* 'kunnende vloeien' bij *vloeien*. Als de basis een werkwoordsstam is, is een betekenselement 'geneigd tot > kunnende' nog wel steeds aanwezig. Is de basis een samenkoppeling, dan verspringt het accent: *oplosbaar* bij *oplossen*. De verdere ontwikkeling in het geval van een werkwoordsstam kunnen we ons als volgt voorstellen, namelijk van een geïmpliceerd agens of niet-agens subject (bij een intransitief werkwoord; vgl. *strijden*, *vloeien*) naar een passieve betekenis (bij een transitief werkwoord): vgl. *breekbaar* eerst 'geschikt om te breken = kapot te gaan', dan (ook) 'geschikt, geneigd om gebroken te worden'. Ingewikkelder omschrijvingen zijn nodig bij *leefbaar vruchten* 'geschikt om van te leven' (Spiegel) of bij *reisbaer water* 'geschikt voor de reis c.q. om over heen te reizen' (Vondel); vergelijk ook hedendaags *een leefbare omgeving* 'geschikt om in te leven', *een begaanbare weg* 'waarop men kan gaan', *een bewoonbaar huis* 'waarin men kan wonen'; anders dan *begaanbaar* is *gangbaar* figuurlijk op te vatten. Een geïmpliceerde pseudo-agens komt al bij Vondel voor: vgl. *verkwikbare rust* 'rust die verkwikt' en wordt vooral populair in de latere literaire taal: *bedriegbaar* 'kunnende bedriegen' (in plaats van *bedriegelijk*), *afgrijsbaar* 'afgrijzen verwekkend' (in plaats van *afgrijselijk*); in *vrijmachtbaar* 'vrijmachtig handelende' treedt weer een agens op. Bij *bedriegbaar* en *afgrijsbaar* zouden we aan suffixsubstitutie kunnen denken: -baar in plaats van -elijk. De afleiding met pseudo-agens heeft zich niet kunnen handhaven wat wel verband houdt met het feit dat -baar vooral in hogere stijl werd c.q. wordt gebruikt; in deze stijl vermijdt men immers graag ambiguïteit, althans een teveel aan

betekenisnuances. Een moderne uitzondering is echter *ontplofbaar* ‘kunnende ontploffen’, ook *doorlaatbaar* ‘water kunnende doorlaten’; bij deze voorbeelden kunnen we aan herkomst uit technisch taalgebruik denken. Bij de geschetste ontwikkelingen kan zijdelingse invloed van latijnse vormen op -bilis (*fragilis* ‘breekbaar’), franse op -able (*cassable* id.) in het spel geweest zijn evenals invloed van duitse vormen op -bar (*-brechbar*). Laatstgenoemde invloed kan zich vooral in technisch taalgebruik hebben doen gelden.

Hoe het met de productiviteit in oudere fasen gesteld was, is moeilijk uit te maken. Voor het hedendaagse Nederlands moet worden vastgesteld dat de afleiding in ieder geval van transitieve werkwoorden met een passieve betekenis zeer productief is. Dat geldt dan echter vooral het (tamelijk) formele taalgebruik: naast *onvindbaar* klinkt *niet te vinden* wat gewoner. Soms kan men daarbij het element van ‘geschiktheid, kunnen’ nog wel terugvinden: *ik ben opbelbaar* ‘ik kan opgebeld worden’, *ik ben niet mailbaar* ‘ik kan niet gemaïld worden’. Soms moet er wat meer moeite gedaan worden: vgl. *een betaalbaar restaurant* ‘met eten dat betaald kan worden’, *een strafbaar feit* ‘in aanmerking komende om bestraft te worden’. Een voorbeeld van metaforisch gebruik is *een onbedwingbare honger* ‘niet van dien aard dat hij “bedwongen” kan worden’. Opmerkelijk is dat er nogal wat -baar-afleidingen zijn die negatief polair zijn: zo komt naast *onbedwingbaar* niet (spontaan) *bedwingbaar* voor. Sommige voorbeelden zijn niet onomstreden, bijv. *studeerbaar*: *is dit programma studeerbaar*? Dat komt wel doordat de betekenis een heel omslachtige omschrijving vergt: ‘is dit programma zodanig geschikt dat de onderdelen ervan goed bestudeerd kunnen worden?’ *Studeren* is trouwens geen transitief werkwoord; vergelijk echter *leefbaar* waarvoor dit evenmin geldt maar dat minder weerstand oproept. Dat geldt ook voor reeds hierboven genoemd *doorlaatbaar*, weliswaar afgeleid van een transitief werkwoord maar met een actieve betekenis (pseudo-agens). In dialecten (die over het algemeen gesproken taal zijn) speelt het suffix -baar geen grote rol wat uiteraard verband houdt met de wat formele gebruikssfeer ervan.

Het Duits heeft -bar (*fruchtbar* ‘vruchtbaar’), het Fries -ber (*brûkber* ‘bruikbaar’). In het Engels ontbreekt het; daarin komen vormen op -able (fra. -able) voor: *bearable* ‘draagbaar’.

7.4.2.4 (3) Het suffix -zaam

Het (waarschijnlijk al gemeengermaanse) suffix -zaam komt slechts in een beperkt aantal woorden voor; in het Gotisch vinden we alleen *lustu-sama* ‘begeerd’. Het Middelnederlands heeft -sam of uit de verbogen vormen al -saem (via -same met rekking). Het houdt etymologisch waarschijnlijk verband met got. *sama* ‘dezelfde’, eng. *same*, ndl. *samen*; de oorspronkelijke betekenis is ‘van dezelfde aard als het grondwoord aanduidt’. Hieruit ontwikkelde zich de betekenis ‘het in zich hebbend > geneigd tot’; bij *lustusama* gaat het van ‘met lust verbonden’ via ‘in zich hebbend lust te geven’ tot ‘begeerd’. Het kwam oorspronkelijk achter substantieven of adjectieven voor: *vreedzaam*, *gemeenzaam*, later ook bijv. via *werkzaam*, met reïnterpretatie van *werk*, achter werkwoordsstammen: *volgzaam*, bij Vondel *schaemzaam* ‘tot schaamte geneigd’, groningen *schudzaam* ‘goed te schudden, gezegd bijvoorbeeld van rogge’.

In *vreedzaam* en *gemeenzaam* kunnen we ‘geneigd tot’ nog wel terugvinden: ‘geneigd tot vrede’, ‘geneigd tot gemeenschap met iemand’. Die betekenis vinden we ook nog wel in *werkzaam* in *werkzame stof* (pseudo-agens); in *hij is daar werkzaam* (agens) nadert de betekenis die van een participium presens ‘werkend’ (vgl. ook *volgzaam* waarin het agens-karakter iets minder

duidelijk is). Een modaal-passieve betekenis vinden we in *schudzaam*, ook te omschrijven als ‘wat geschud kan worden’; vgl. ook *raadzaam* ‘wat aangeraden kan worden’. Mogelijkheid is dus de modaliteit in kwestie. Een causatieve betekenisnuance laat *groeizaam* (*weer*) zien: ‘weer dat doet groeien’. In het vondeliaanse *schaemzaam* is het geïmpliceerde subject reflexief (niet-agens). Het procédé is niet (erg) productief meer: misschien zijn de betekenissen te ver uit elkaar geraakt. Een incidentele analogie als *tweezaam* (*de mens is tweezaam*) is echter geaccepteerd. Het voorbeeld van deze vorming is ongetwijfeld *eenzaam* (ook met een numerale als eerste lid) geweest. Bij combinaties met adjectief of numerale kan duitse invloed in het spel zijn: *gemeinsam*, *einsam*.

Het Duits heeft dus -sam (zie de zojuist gegeven voorbeelden), het Engels -som in bijv. *lonesome* ‘eenheid’, het Fries -sum (*grousum* ‘gruwzaam’).

7.4.2.4 (4) *Het suffix -(e)lijk*

Vormingen met het suffix -lijk, die we al voor het Germeengermaans mogen aannemen, gaan terug op possessieve oftewel bahuvrihi-composita (zie par. 4.3). Zo kunnen we voor got. *liuba-leiks* (*liufs* adj. plus *leik* subst. ‘lichaam’) uitgaan van een oorspronkelijke betekenis ‘een lief lichaam c.q. gestalte hebbend’; het ndl. *liefe-lijk* staat etymologisch met het gotische woord op één lijn. De betekenis is nu vervaagd: vgl. *een liefelijk landschap*, waarin de gedachte aan ‘lichaam’ niet meer aanwezig is, wél die aan ‘aard’, ‘geaardheid’: ‘een lieve, aangename aard hebbend’; -(e)lijk is dus duidelijk een suffix geworden wat ook blijkt uit de sterke reductie die het heeft ondergaan, namelijk tot [(ə)lɛk]. Een rijm bij Vondel, nl. *liefelijck – muzijck* wijst echter nog op ī (of op een diftong?), een rijm bij Stalpaert van der Wielen, nl. (geaccentueerd) *ick – mogelijk* op een half gereduceerde klank, nl. de vocaal van *stip*. Aan laatstgenoemde klank danken we de schrijfwijze <lik> (de uitspraak is nu [lɛk]) die door de spelling-vereenvoudiger Kollewijn (1847-1942) als standaard-spelling is gepropageerd maar het niet van <lijk> gewonnen heeft. Het Antwerps heeft nog -laik zoals in de 17^e eeuw toen het om die reden in Bredero’s *Spaanschen Brabander* werd bespot.

Naast *liefelijk* met tussen-sjwa staat *lieflijk* zonder zo’n sjwa. Het optreden van de sjwa heeft ritmische redenen: *liefelijk* met op de eerste syllabe een hoofd- en op de laatste een bijaccent. Omdat de laatste syllabe intussen sterk gereduceerd is, blijft deze sjwa in de uitspraak meestal achterwege. Bij afwezigheid trad op het eind van de stam verscherping op: *lieflijk* (de stam is liev-); analogisch komt de scherpe consonant blijkens *liefelijk* ook bij tussen-sjwa voor. Eindigde de stam in een zwak geaccentueerde syllabe op een (met sterke spanning uitgesproken) -n, dan kon een t worden ingevoegd: vgl. *eigentlich* (du. *eigentlich*). Stond de -n niet in een zwakke syllabe, dan kon een [d] worden ingevoegd: vgl. mnl. *mindelijc* ‘minnelijk’ en de hedendaagse substandaard vorm *fatsoendelijk*. Voor de k in bijv. *toegankelijk* zie Kl. 36.6.3.

We vinden het suffix om te beginnen na adjectieven; vgl. naast *liefelijk ziekelijk*, *openlijk*. Een voorbeeld met een substantivische stam, van een persoonsnaam, is *mannelijk* dat oorspronkelijk ‘het lichaam van een man hebbend’ betekend kan hebben; een oudnederlands voorbeeld is *ērlic*. Een afleiding van een meer abstract, in ieder geval onpersoonlijk substantief is *schadelijk*, een afleiding van een concretum *huiselijk*. *Koninklijk* kan behalve een eigenschap ook (en vaker) een relatie aangeven: (*het*) *koninklijk* (*paleis*) ‘van de koning’. Voor het Oudnederlands mogen we al een equivalent aannemen, nl. *kuninklik*, op basis van *kuninclīch* (Rijmbijbel). Merkwaardig

genoeg zijn er ook, reeds in het Middelnederlands, afleidingen van partikels, bijv. *achterlijk*. Via reïnterpretatie kwam het suffix ook achter werkwoordsstammen terecht; het Oudnederlands heeft reeds *begerlik*. Een overgangsgeval kan bijv. (reeds genoemd) *schadelijk* geweest zijn, afgeleid van het substantief *schade* maar gereïnterpreteerd als een afleiding van het werkwoord *schaden* waardoor bijv. *sterfelijk* mogelijk werd. De werkwoordelijke basis kan variëren (zie hieronder). Een uitbreiding van de basis wordt ook vertegenwoordigd door *aantrekkelijk* waaraan een scheidbare samenstelling ten grondslag ligt: ‘iets trekt aan’; vergelijk ook *aandoenlijk*: ‘iets doet (op een bepaalde manier) aan’. Bij *klaarblijkelijk* en *waarschijnlijk* is de basis minder duidelijk op de achtergrond aanwezig: ‘iets blijkt klaar’, ‘iets schijnt waar’. *Ogenschijnlijk*, dat hierbij lijkt aan te sluiten, is een afleiding van mnl. *ogenschijn* ‘aandachtige beschouwing’. Negatieve polariteit vertoont bijv. *onmetelijk* waarnaast *metelijk niet voorkomt, positieve *beminnelijk* waarnaast *onbeminnelijk niet voorkomt.

De betekenisontwikkeling is zeer divers verlopen. Het oude betekenselement ‘geaardheid’ vinden we terug in *ziekelyk*: ‘met een tot ziekte geneigde aard’; *openlyk* vraagt om een omschrijving met ‘manier’ (dat echter met ‘aard’ verwant is): ‘op een open manier’. Bij *mannelijk* kunnen de betekenissen uiteen lopen van ‘een mannelijke aard hebbend’ (*mannelijke personen*) tot ‘op een “mannelijke” (‘moedige’) manier’ (*zich mannelijk gedragen*). *Schadelijk* zouden we kunnen omschrijven als ‘van een zodanige aard dat schade veroorzaakt wordt of kan worden veroorzaakt’ maar een korte omschrijving ‘schade veroorzakend’ of ‘schade kunnende veroorzaken’ ligt meer voor hand; in dat geval moeten we eerder aan *schaad-* ‘werkwoordsstam’ denken. Dicht bij ‘geaardheid’ of ‘manier’ blijven we ook bij *fatsoenlijk*, *huiselijk*, *achterlijk*, *sterfelijk*, *aantrekkelijk*, *aandoenlijk*, ook *dragelijk*, *begrijpelijk*; is de basis een werkwoord, dan kan dus ook aan ‘kunnende’ gedacht worden: ‘kunnende schaden, aantrekken, aandoen; gedragen, begrepen worden’ enz., bij *sterfelijk* zelfs ‘moetende’. Er is dan ook sprake van modaliteit: mogelijkheid of noodzakelijkheid; in een geval als *beweeglijk* (‘kunnende bewegen’ of gewoon ‘bewegende’) is dat minder duidelijk. *Klaarblijkelijk*, *waarschijnlijk*, *ogenschijnlijk* hebben een “epistemische” functie: ze zeggen iets over het waarheidsgehalte van onze kennis. Opmerkelijk in het 17^e-eeuws is de betekenis ‘toebehorend aan’ (relationeel), bijv. bij Vondel *’t Raedsheerlyck lyck* dat gelijk staat aan een genitief-bepaling: *het lijk van de raadsheer*. In bijv. *dadelijk* (adverbium geworden) en *nauwelijks* (id. met adverbiale -s) is de betekenis ver afgedwaald.

Bij de vormingen met een werkwoordelijke basis varieert het geïmpliceerde subject van pseudo-agens (*schadelijk*, *aantrekkelijk*, *aandoenlijk*) tot niet-agens subject (*sterfelijk*, *klaarblijkelijk*, *waarschijnlijk*); tegenover deze “actieve” subjecten staan passieve zoals in *dragelijk* en *begrijpelijk*. Een echte agens vinden we in 15^e-eeuws (*dat hi onsen Here*) *loofleec es* ‘dat hij onze Heer lovende is/looft’. We hebben hier in plaats van de verbale (*zijn* plus participium presens c.q. persoonsvorm) een nominale constructie: *zijn* plus een -lijk-vorming. Gevallen zoals deze komen heel vaak, met het oog op het rijmen, in de 16^e-eeuwse rederijkerstaal voor: vgl. nog *begeerlijck sijn* ‘begeren’ (met pseudo-agens). Ze zijn tegenwoordig ondenkbaar. In het algemeen is de betekenis subjectief c.q. figuurlijk geworden: *sterfelijk* heeft weliswaar een objectieve betekenis, *onsterfelijk* kan uiteraard niet letterlijk worden begrepen. De “bij wijze van spreken”-betekenis vinden we ook bij (reeds genoemd) *beminnelijk* en *onmetelijk*. Vergelijk in dit verband ook zonder en met on- *aannemelijk* en *onaannemelijk* waarbij het niet gaat om een letterlijk ‘aannemen’.

Het suffix heeft een zekere populariteit in de literaire taal gekregen, bijvoorbeeld bij Vondel die *leerlijck* gebruikt voor ‘leerzaam’ (vgl. ook *raedsheerlyck* hierboven), en bij Bilderdijk met *nabuurlijck* voor ‘naburig’. Een 20^e-eeuwse dichter als Boutens maakt *morgenlijck* naar analogie van *nachtelijck*. Dit literaire taalgebruik zal echter niet een afspiegeling van de gewone gesproken taal geweest zijn. In de algemene taal is (anders dan (ten dele) de vorming met -baar; zie boven) die met -(e)lijk improductief geworden al hebben we aan Marten Toonder nog wel *grofstoffelijck* te danken. De beslissende factor was wel de grote productiviteit waardoor de betekenis zoals bleek, nogal gevarieerd was geworden; de taalgebruiker miste daardoor z’n semantische houvast. Vooral het gegeven dat het geïmpliceerde subject diverse functies kan vervullen, lijkt hierbij van invloed geweest te zijn. Storende ambiguïteit kon (zoals al in par. 2.5 al aan de orde is geweest) hierbij in het spel zijn: *verdragelijck* ‘te verdragen’ (passief) of ‘verdraagzaam’ (agens). Vergelijk ook *aantrekkelijk* ‘aantrekkelijk’ (pseudo-agens) maar ook ‘zich de dingen aantrekkelijk’ (niet-agens), *aandoenlijk* ‘aandoend’ (pseudo-agens) maar ook ‘snel aangedaan wordend’ (passief). Deze dubbelzinnigheden zijn intussen opgelost doordat de als tweede genoemde betekenis is verdwenen maar ze kunnen een verwarrende uitwerking op de taalgebruiker hebben gehad. De indruk is dus dat -(e)lijk een woekersuffix was geworden. Het is in dit verband opmerkelijk dat er in het 17^e-eeuws veel gevallen voorkomen waarin we nu een ander suffix gebruiken: *leerlyck* ‘leerzaam’, *zichtelijck* ‘zichtbaar’, *keurlyck* ‘keurig’; vgl. ook *goddelijck* ‘aan God gewijd’. Hieruit blijkt dat de taalgebruiker afstand begon te nemen tot het oorspronkelijke suffix. Vergelijk ook *bederfelijck voedsel* (met geïmpliceerd niet-agens subject) waarvoor nu meestal *bedervend voedsel* met participium presens wordt gezegd; in het nog (enigszins) gangbare *bederfelijck weer* is het geïmpliceerde subject een pseudo-agens. Mogelijk is *brekend* in *brekende waar* op deze manier ook voor *brekelijk* in gebruik gekomen; intussen is *breekbaar* het gangbare woord geworden.

Het in het ongerede raken van het -(e)lijk-procédé kan voor de (hernieuwde?) productiviteit van het -baar-procédé een extra stimulans zijn geweest; een nieuwe vorming op -baar is echter wél steeds passief (zie onder punt 4.2). Vergelijk nogmaals *zichtbaar* voor ouder *zichtelijck* en ook *breekbaar* voor id. *brekelijk*. Beide vormingen kunnen echter ook met betekenisverschil naast elkaar bestaan: *onnoemelijk* naast *onnoembaar*; de vorm op -(e)lijk is figuurlijk, die op -baar letterlijk. Overigens lijken ook de -baar-vormingen met on- de subjectieve c.q. figuurlijke kant uit te gaan: vgl. bijv. *onafwendbaar*. Een subtiel betekenisverschil bestaat tussen *wettig* en *wettelijk*. Het Duits heeft -lich: *ängstlich*, het Engels -ly: *freely* ‘vrijelijk’, het Fries -lik: *begryplik*. Zie voor deze taal ook hieronder.

Regionaal. Voor de vlaamse dialecten wordt de mogelijkheid genoemd dat een vorming op -lijk predicatief gebruikt wordt in combinatie met *niet*: de soep is dan wel *eetbaar* ‘te eten’ (objectief) maar *niet etelijk* ‘niet goed te eten, smakelijk’ (subjectief), dus niet *onetelijk. Deze manier van zeggen is echter op z’n retour. Vergelijk voor het Zuiden ook *een begeerlijke jongen*, niet in de betekenis van ‘jongen die begeerd wordt’ (passief) maar in die van ‘jongen die begeert’ (pseudo-agens), namelijk ‘diefachtige jongen’; een fries voorbeeld is *dat famke is goed begryplik* ‘dat meisje is goed van begrip’. In het Noorden is de neiging juist sterk om waar mogelijk voor een passieve betekenis te kiezen (maar vergelijk bijv. *schadelijk*). Het zuidelijke voorbeeld herinnert ons aan de hierboven gegeven voorbeelden uit de rederijkerstaal die misschien toch meer steun in de gesproken taal hebben gevonden dan we geneigd zouden zijn aan te nemen.

7.4.2.5. ADJECTIEVEN OP -ACHTIG/-HAFTIG

Het suffix -achtig (du. -haft en -haftig) komt wat het element -acht- betreft met -baar, -loos, -zaam hierin overeen dat het ook op een deel van een samenstelling lijkt en uit zo'n element ontstaan moet zijn; die herkomst werkt nog door in de mogelijkheid van samentrekking: *vlees-noch visachtig*. Het houdt voor een deel verband met got. *hafts* 'hebbend, behept met' (verwant met *haban*, osa. *hebbian* 'hebben' en *heffen*, osa. *heffian*) dat dus in het Gotisch nog als zelfstandig woord voorkomt. Het Oudnederlands heeft *treghaft* 'verdrietig' bij *trego* 'verdriet'. Voor een ander deel leeft in -achtig een element -echt (pgm. *iht, aht) voort dat met het eerstgenoemde suffix (toen daarin uit ft *χt* was ontstaan) is samengevallen. Ook dit -echt kan oorspronkelijk een zelfstandig woord geweest zijn; in ieder geval hield ook in dit geval de betekenis met 'hebben' verband. Het samenvallingsproduct was -acht vooral na abstracta of -echt vooral na concreta. In beide gevallen, het eerst na -acht, vond aanhechting van -ig plaats; voor een deel echter viel -echt door t-deletie samen met -ig, bijv. in *waterig*. Terwijl in oostelijke gebieden door secundaire i-Umlaut -achtig -echtig werd (en dus alleen -echtig overbleef), moest in het westen -echtig voor -achtig wijken dat dan ook de standaardtalige variant is geworden. Een duidelijke relict van het oude -echt is du. *töricht* 'dwaas', mnl. *doregt-eg* bij *dore* 'id.'. Het betekeniselement 'hebben' vinden we (met enige moeite) nog terug in *twijfelachtig* 'behept met, twijfel hebbend = aan twijfel onderhevig'; vgl. ook *bergachtig* 'bergen hebbend, met bergen'. Een later ontstane betekenis is 'iets hebbend van > lijkend op' bijv. in (een) *aapachtig* (wezen); die hechtte zich blijkens mnl. *roodachtig* 'lijkend op rood' ook al vroeg aan een adjectief. We vinden deze betekenis ook terug in hedendaags (ook deze muziek klinkt) *Bach-achtig* 'lijkend op Bach', afgeleid dus van een eigennaam. Nog recenter is een betekenis 'geneigd tot, gesteld op' (vaak in negatieve context): (iemand is) *vergeetachtig* (met een werkwoordsstam); moderne voorbeelden zijn (ik ben niet zo) *pasta-achtig* (met een substantief), *roodachtig* (met een adjectief, hier met de betekenis 'gesteld op de kleur rood'), *telefoonachtig* (met een werkwoordsstam). Met de betekenissen 'lijkend op' en 'geneigd tot' is het suffix zeker productief; vgl. het hierboven reeds genoemde *Bach-achtig* ('lijkend op Bach' en (ik ben niet zo) *app-achtig* ('geneigd tot appen'); eventueel kan het eerste woord ook als 'gesteld op Bach' begrepen worden. Het kan ook vrij gemakkelijk achter andere suffixen komen te staan: *ik ben niet zo feminist-achtig*. Er is overigens wel concurrentie van -ig en -erig; de verschillen zijn subtiel: *groenig* klinkt iets minder relativerend dan *groenachtig* en ook dan *groenerig* dat daarbij een ongunstige bijklank heeft.

In de oudere vormen ligt het accent vaak op het suffix: *twijfelachtig*. Hierbij kon resyllabisering optreden: *twijfe-lachtig*; vgl. ook *vree-s[z]achtig*, *woo-nachtig* (min of meer met de betekenis 'wonend'), *waa-rachtig*. Hoewel *reusachtig* semantisch ('lijkend op') aansluit bij *roodachtig* 'lijkend op rood' enz., ligt het accent toch achterop en is resyllabisering opgetreden: *reu-zachtig*. Een meer gespecialiseerde betekenis kan resyllabisering in de hand werken. In vormen zoals *bergachtig*, *roodachtig*, *Bach-achtig*, *pasta-achtig* ligt het accent voorop en treedt geen resyllabisering op (wat aan een samenstelling doet denken). Betekenisverschil bestaat tussen (hij reageert) *kram-pachtig* meer figuurlijk en *kramp-achtig* meer letterlijk: een *krampachtige pijn*.

Naast het oude -achtig kwam ook -haftig voor of zonder -ig -haft: *manhaftig*, *manhaft* ‘de kenmerken van een man hebbend’. Deze vormingen zijn sinds de 16^e, 17^e eeuw aan het Duits ontleend; ze komen c.q. kwamen vooral in militaire taal voor of houden c.q. hielden in ieder geval met de militaire sfeer verband: vgl. ook *krijgshaftig*, *heldhaftig* enz.

Uit de gegeven voorbeelden blijkt dat het suffix voorkomt na substantieven en ook, via substantivisch gebruik, na adjectieven: *bergachtig*, *roodachtig* enz.; *twijfelachtig*, *schrikachtig* en dgl. kunnen de overgang naar afleidingen van werkwoordsstammen gevormd hebben, met de betekenis ‘geneigd tot, gewoonlijk doende’: *babbelachtig*. Een afleiding van een woordgroep (let op de verbogen vorm van het adjectief) is *grote mensenachtig*. Mogelijk lijkt ook, met een zin als basis, *(hij is nogal) ik geef er niet om-achtig* ‘hij zegt graag enz.’. Ook bij samenstellingen (zie par. 3.2.4) is dat mogelijk waaruit eens te meer blijkt dat -achtig zich als deel van een samenstelling kan gedragen. Een voorbeeld als *domineesachtig* met een verbindings-s wijst ook in die richting.

Het Duits heeft -haft of -haftig (zie hierboven): *fehlerhaft*, *wahrhaftig*, het Fries -eftig: *berneftig* ‘kinderachtig’, terwijl het van het Engels niet (meer) bekend is. Het Fries gebruikt echter liever - (er)ich-vormingen, zeker na adjectieven en altijd na een werkwoordsstam: *reinich* ‘regenachtig’, *readich* ‘roodachtig’, *twifelich* ‘twijfelachtig’, *fernielderich* ‘vernielachtig’. *Vernielderig* lijkt ook in het Hollands niet onmogelijk. Vgl. de opmerking in par. 4.2.2.

Regionaal. In de derde betekenis (‘gesteld op’) is -achtig zeer populair in het Gronings: vgl. *Gittje is nait hail slim zoepmbrijachteg* ‘Gittje houdt niet erg veel van karnemelkse pap’. Een meer positieve context is ook mogelijk: *bie oom Haarm wazzen ze nògal kerkachtig* ‘bij oom Harm waren ze nogal kerks’. Een grote productiviteit wordt ook genoemd voor het Kempisch: *dreugaechtig* ‘droogachtig, lijkend op droog’, *druikenaechtig* ‘draadje-achtig = draderig’, *bleefaechtig* ‘blijfachtig = geneigd tot blijven’, maar de beide eerste voorbeelden zijn ook in de standaardtaal wel mogelijk: *droogachtig*, *draadjesachtig* (maar *blijfachtig*?). Vooral voor West- en Oost-Vlaanderen wordt een sterke productiviteit genoemd bij affectiviteit: *fietsachtig* ‘graag fietsend’, *kerkachtig* ‘houdend van de kerk’; in het Noorden is dan de vorming op -erig een belangrijke concurrent: *fietserig*, *kerkerig*, maar het is mogelijk dat -achtig in gebruik toeneemt.

7.4.2.6. PSEUDOPARTICIPIA

Er zijn vormen die op participia lijken maar het toch niet zijn: *pseudo-participia*. Het eerste type dat onze aandacht vraagt, is dat van *kromgerugd*: het is duidelijk dat we hier niet het participium preteritum hebben van een werkwoord *ruggen, evt. van een samenkoppeling *krom ruggen. Hetzelfde geldt voor *dikgebuikt* waarnaast *(dik) buiken niet voorkomt. Vergelijk ook *blauwgeoogd*; een werkwoord *ogen* komt weliswaar voor maar dat heeft een betekenis ‘eruit zien als’ die niet van toepassing is. We hebben hier met samenstellende afleidingen te doen waaraan we ook nu weer een possessieve betekenis kunnen toekennen: ‘met een kromme rug’, ‘met een dikke buik’, ‘met blauwe ogen’. Ze kunnen dus als extensies bij de bahu-vrihi-composita worden begrepen (zie par. 4.3); het kan echter zijn dat ze via een soort fatsoenering (standaardisering) door toevoeging van ge- uit het oude (ook participiale) extensie-type *platboomd* (zie onder punt 1) ontstaan zijn. Bij Dirk Rafaelszoon Camphuyzen (16^e eeuw) vinden we soms merkwaardige voorbeelden, bijv. *wijsgelampt* ‘als wijze (wijs man) van een lamp voorzien’.

Bij het type *platboomd* kon ook, zij het niet vaak, een variant zonder bepaling vooraf voorkomen: *streepd* ‘voorzien van strepen’. Dit is ook het geval bij de hier behandelde pseudo-participia: vgl. *gemanteld* ‘voorzien van een mantel’; analogie naar bijv. part. pret. *getekend*, gereïnterpreteerd als ‘van een teken voorzien’, kan een rol gespeeld hebben. Vergelijk ook de uitdrukking *gepakt en gemazeld*. Met andere prefixen (en dan uiteraard zonder ge-) komen voor *bedaad*, *ontarmd*. Varianten met een bepaling lijken hierbij minder goed voor te komen maar vergelijk *behaard* dat in *fijnbehaard* er *fijn-* bij gekregen heeft; een andere verklaring is dat de oorsprong van dit woord in een samenkoppeling gezocht moet worden: (*hij is*) *fijn behaard*. In gevallen als *kromgerugd* kan aan een dergelijke oorsprong (*krom gerugd*) niet gedacht worden: *gerugd* zou daarmee zelfstandig voorkomen maar het heeft geen zin om van een mens te zeggen dat hij/zij gerugd is omdat dit vanzelfsprekend is. Bij de bepaling-loze variant kan ook aan latijnse invloed gedacht worden: vgl. type *barbātus* ‘van een baard (*barba*) voorzien’ (dat op zichzelf eveneens als extensie van een bahuvrihi-compositum begrepen kan worden). Voor latijnse invloed pleit dat de vormen in kwestie vooral in de 16e en 17e eeuw voorkomen en als een renaissancistisch of klassicistisch verschijnsel kunnen worden beschouwd. Het procédé is in de plaats gekomen van een ouder type mnl. *gehaer* ‘gehaard’; vgl. got. *gaskohs* ‘geschoeid’ (afleiding van *skohs* ‘schoen’). Hierin kan ga- de oude betekenis ‘samen’ gehad hebben: ‘met schoenen’. Soms kon een pseudoparticipium als een echt participium worden opgevat en ontstond daarnaast een infinitief (of een finiete vorm), bijv. naast *besluierd* de infinitief *besluieren*. Vanwege deze mogelijkheid wordt ook wel de term *participium preverbale* gebruikt. In het geval *getekend* adj. ging echter het werkwoord (vgl. reeds got. *táiknjan*) vooraf. Vergelijkbaar is *ontbossing* dat er eerder geweest zal zijn dan *ontbossen*. Zeker als de possessieve betekenis nog (enigszins) aanwezig is, is het eerste type (met bepaling) productiever dan het tweede (zonder bepaling), maar dat heeft een (al eerder genoemde) pragmatische reden: dat een man *gebroekt* is, is een weinig interessante mededeling; interessanter is dat hij *witgebroekt* of *ruitgebroekt* is. Hierboven is al het weinig informatieve *gerugd als voorbeeld genoemd. Overigens wordt tegenwoordig wanneer het eerste type gebruikt zou kunnen worden, de voorkeur aan -ig-vormingen gegeven: vgl. *blauwogig*, *dikbuikig*, *fijnharig*, misschien ook *kromruggig*. Het type *platboomd* (zie onder punt 1) komt wél, het hier besproken type uiteraard níet in het ge-loze Engels voor. Het Duits heeft echter *blaugeaugt*. Voor de bepaling-loze variant vgl. du. *bereift* naast *weissbereift*; vgl. ndl. *berijpt*, *witberijpt*.

7.4.2.7. ADJECTIEVEN MET PREFIX

-oor/-oer. Er is een oud prefix oor- dat we al bij de substantieven zijn tegengekomen (zie par. 4.1.2 onder punt 11); in het Middelnederlands vinden we nog bijv. *orsinnich* ‘uitzinnig’ waarin we dus nog de oude betekenis ‘uit’ terugvinden. In het moderne Nederlands zijn er geen voorbeelden meer. Wél hebben we daarin de aan het Duits ontleende pendant oer-, met de oorspronkelijke betekenis ‘oorspronkelijk, oudst’ (ontstaan uit ‘uit de tijd?’): een voorbeeld is *oergermaans* conform du. *urgermanisch* (ook als naam voor een oudere taalfase), ook *oeroud* (*uralt*). De vorming in kwestie is productief: *oersocialistische ideeën* lijkt mogelijk; dat geldt zeker wanneer het prefix intensiverende waarde heeft gekregen in bijv. *het was oergezellig*, dat

was *oerdom*. Als zodanig maar dan wel in ongunstige zin hebben we in par. 4.1.3 (9) ook aarts-leren kennen: *aartsdom*.

-ge-. Ook ge- komt in adjectieven voor, in formeel *getrouw* naast informeel *trouw*, verder ook in *gezond* (waarnaast *zond* niet voorkomt); het prefix ontbreekt ook in *heel* naast *geheel*, *makkelijk* naast *gemakkelijk*. Voor de ge-loze vormen kan aan hollandse invloed gedacht worden (zie hiervoor par. 4.1.2 punt 12); een eventueel betekenisverschil is moeilijk aan te voelen: *geheel* lijkt niet “heler” dan *heel*? *Geronnen* (in *geronnen bloed*) is oorspronkelijk participium preteritum bij een werkwoord *gerinnen* ‘samenlopen, stollen’.

-be/ver-. Voor de volledigheid vermelden we nog de adjectieven met be- of ver- die van werkwoorden zijn afgeleid; de ongeaccentueerde eerste syllabe (met reductie) wijst in die richting. Zo hoort *bewerkelijk* bij *bewerken* dat op zijn beurt weer van *werken* is afgeleid, en *verschrikkelijk* bij *verschrikken* dat bij *schrikken* hoort. Met een typisch adjectivisch prefix hebben we hier dus niet te maken. Een uitzondering is *bang* dat ontstaan is uit *be-ang (verwant met *eng*).

7.4.2.8. ADJECTIEVEN: ROMAANS LEXICON

Bij de in par. 4.1.3 (7) besproken vormingen op -ist en -isme horen adjectieven op -istisch: *calvinistisch* enz. We noemen verder: *actief* (naast *actie*), *ambitieuus* (naast *ambitie*), *antiek*, *bacterieel* (naast *bacterie*), *dictatoriaal* (naast *dictator*), *instinctief* (bij *instinct*), *notoir*, *militair* (ook substantief), *moreel* (naast *moraal*), *paradoxaal* (naast *paradox*), *regionaal* (naast *regio*). Let wel: het suffix -eel komt uit het Picardisch, het Standaardfrans heeft resp. *moral* en *bactérien*. Door conversie komen *antiek* en *moreel* ook substantivisch voor; vgl. ook de persoonsnamen *koloniaal* en *industrieel*. Uit het nog niet zo lang geleden gevormde *digitaal* valt af te leiden dat de vorming op -aal productief is; dat kunnen we ook aannemen voor -eel: vgl. *virtueel*. Het Engels kan hierbij op de achtergrond aanwezig zijn: *digital*, *virtual*; in het Nederlands komt echter zoals blijkt een afwisseling -aal/-eel voor (vgl. ook *verbaal*, *sentimenteel*). Betekenisdifferentiatie komt voor bij *ideaal* (ook subst.) tegenover *ideëel*. Een romaans prefix is in- in bijv. *inhumaan* (naast evt. *onhumaan*). Bij het tegenwoordig populaire *super* (*superleuk*) dat ook in het Frans voorkomt en uit het Latijn afkomstig is, moeten we eerder aan duitse invloed denken (evt. via engelse bemiddeling). Duitse invloed via het Engels is ook in het spel bij *uber* (*über*). Een interessant geval is -esk dat met franse woorden als *burlesk*, *grotesk* is meegekomen en in het Nederlands een zekere productiviteit heeft gekregen, althans bij intellectuele groepen en ook niet zonder enige opzettelijkheid: vgl. *Kafkaësk* (met een zekere betekenisnuance naast *Kafkaïaans* en *Kafka-achtig*?). Andere afleidingen van eigennamen zijn *Breugeliaans* en *Mohammedaans*.

7.4.3. ADVERBIA (EN PREPOSITIES)

(0. algemeen, 1. oude casusuitgangen, 2. adverbia tegenover adjectiva, 3. adverbiale en prepositionele affixen)

7.4.3.0. ALGEMEEN

Adverbia zijn in verschillende groepen te verdelen: van plaats en tijd (*hier, toen*), van graad (*erg*), relaterend (*echter*), modaal (*waarschijnlijk*); we hebben hier steeds met functiewoorden te maken; dat is niet het geval bij de adverbia van wijze (*mooi*) die een duidelijke betekenis hebben en bij de adjectieven aansluiten. De (syntactische) overeenkomst tussen beide groepen is dat adverbia andere elementen dan substantieven bepalen: (*hij zong*) *mooi*, (*een*) *heel (mooi) lied*, (*hij zong*) *heel (mooi)*, *precies (in het gat)*, resp. bij een werkwoord, een adjectief, een ander adverbium, een prepositie. Adverbia kunnen van adjectieven afgeleid zijn maar dan betreft het altijd adverbia van wijze (zie boven); vgl. ndl. *mooi*: *een mooi kind*, *het zingt mooi*. Er is hier dan wel van onzichtbare afleiding (conversie) sprake die overigens ook omgekeerd zou kunnen werken, van adverbium naar adjectief. Er kan echter ook een suffix in het spel zijn: vgl. eng. *beautiful – beautifully*; het adverbium verschijnt dan als de afgeleide vorm. Dat maakt de omgekeerde conversie minder waarschijnlijk maar toch niet onmogelijk zoals we zullen zien. De afleiding met een suffix vinden we niet in het Nederlands, wél in oudere fasen (zie hieronder) en ook in andere talen (id.). Vergelijk voor het Gotisch bijv. *ubilaba* ‘op een slechte manier’ met -aba afgeleid van *ubils*. Dat er ook nu een behoefte bestaat aan adverbiale markering blijkt uit woordgroepen als *op een menselijke wijze/manier* of uit een suffixoïde als -wijs: *menselijkerwijs*. Telkens blijkt dus het adverbium, ruimer: de adverbiale markering, secundair te zijn. Er zijn typologisch aanwijzingen (vgl. dus o.a. Gotisch en Engels) om de adverbia van wijze wat betreft woordsoort van de adjectieven gescheiden te houden ook al is er een belangrijke semantische overeenkomst: het gaat in beide gevallen om eigenschapswoorden. Hieronder zullen we meer van op een vergelijkbare manier afgeleide adverbia tegenkomen.

Ook de adposities kunnen hieronder aan de orde komen. Soms hebben deze een heel oude oorsprong: *aan, bij, door* enz., soms zijn ze later ontstaan, bijvoorbeeld uit een substantief: *ondanks* (in de genitief), een werkwoord: *behoudens* (id.), een oude prepositie plus een adverbium: *be-innen > binnen*.

Voor adverbiale samenstellingen zie par. 3.6. Hierboven is al de woordgroep *op een menselijke wijze/manier* genoemd. Min of meer vaste adverbiale groepen worden hier slechts voor de volledigheid genoemd, bijv. *van stonde aan* (tijd), *zoetjes aan* (wijze), *ten huize van* (plaats).

7.4.3.1. OUDE CASUSUITGANGEN

Adverbia kunnen teruggaan op oude casusvormen. Zo vinden we in het Middelnederlands en soms ook nog in het 17^e-eeuws adverbia (indien nog niet geapocopeerd) op -e; vergelijk nog modern ndl. archaïsch (*van*) *verre*, (*bij*) *lange (na niet)*, en vergelijk ook *gaarne* bij got. (*faīhu*)*gaīrns* ‘geldgierig’, ndl. (*be*)*geren*. In het Gotisch vinden we hiervoor (naast -aba en ook wel ē in bijv. *swarē*: ‘tevergeefs’) het vaak gebruikte suffix-ō: *sinteino* ‘dagelijks’ bij *sinteins*; vgl. ook (ouder) lat. *citō* (later *citō*) ‘snel’ en vgl. ook de oudnederlandse adverbia: *baldo* ‘moedig’, *egisliko* (ook met -lik) ‘ijselijk, vreeswekkend’, *gālico* ‘gauw’ (id.). De oorsprong kan

de pie. ablatief-uitgang -ōd zijn; in got. *hvaþro* ‘waarvandaan’ vinden we de oude ablatief-betekenis nog terug. Gaat in het Middelnederlands het adverbium uit op -e terwijl dat niet het geval is bij de basisvorm van het adjectief (zoals wel bij *rike*), dan kan de -e op de oude ō teruggaan: vgl. *snelle* bij *snel*. Rest-gevallen in hedendaags Nederlands zijn hierboven al genoemd; we zouden ook kunnen denken aan gevallen als (*een*) *hele* (*mooie dag*), (*het was*) *verrekte* (*koud*) die door een duidelijke affectiviteit gekenmerkt zijn. In beide gevallen (*heel*, *verrekt*) komt het woord ook als adjectief voor: *een hele dag*, *die verrekte jongen*; is dat niet het geval, bijv. bij (graderend) *zeer*, dan vervalt de mogelijkheid: vgl. bij **een zere leuke* een **een zere avond*. In het algemeen echter is het adverbium in vorm met het onverbogen adjectief samengevallen: *een goed kind*, *hij werkt goed*.

Een oude accusatief-uitgang wordt aangenomen in got. *áiris*, ndl. *eer* dat in oorsprong de accusatief neutrum van een oude comparatief moet zijn geweest. Deze comparatief was dan nog geen n-stam geworden zoals in got. *managizo* ‘meer’. De comparatief-betekenis is nog duidelijk aanwezig: ‘vroeger’. Ook mnl. *vele* (nu *veel*), got. *filu* is in oorsprong een accusatief (vgl. de got. u-stam *handus*, acc.sg. *handu*). Uit een datief (locatief, instrumentalis) ontstond vaak een tijdsbepaling: got. *himma daga*, ndl. *heden* (osa. *hiudu*). Bij de -n in *heden* kan invloed van bijv. *morgen* (got. *maúrgins*) in het spel geweest zijn. Voor -lijken en -lingen zie hieronder. Van het gotische suffix -ba (vgl. *fropaba* ‘op een wijze manier’ valt geen spoor in het Nederlands en ook verder in het Germaans niet te bekennen.

Belangrijk is de uitgang van de genitief singularis die we terugvinden in aanduidingen van plaats: got. *andwaírþis* ‘tegenwoordig’, ndl. *rechts*, of in die van tijd: got. *gistradagis* ‘morgen’, ndl. *daags*, vgl. ook *deels*. De genitief (van tijd of plaats) kan in oorsprong iets partitiefs gehad hebben: ‘op een bepaald punt van de tijd of de ruimte’. Hij is vast geworden in archaïsche tijds aanduidingen als ‘s *morgens*, ‘s *middags*, ook in in een distributieve groep als *tweemaal* ‘s *jaars*. Deze -s werd zo vaak in adverbia of adverbiale groepen gebruikt dat hij voor de taalervaring de status van “adverbiale s” kreeg, wat overigens niet betekent dat we hem overal terugvinden waar we dat zouden verwachten: vgl. *binnenkort*, niet **binnenkorts*, dat een samenstelling is op basis van een woordgroep *binnen kort* (par. 3.6). Ook kan een vorm met -s naast een vorm zonder -s voorkomen: *onverwacht(s)*. Een andere herkomst ligt in oude gevallen met een absolute genitief: *heelhuids* (adjectief plus substantief) ‘terwijl de “huid” heel bleef’, *goedsmoeds* (id.) ‘terwijl de moed ‘het gemoed’ goed bleef = met goede moed’, *onverhoeds* (met een participium preteritum) ‘terwijl het niet verhoed is’, *vervolgens* uit *vervolgends* (met een participium presens) ‘terwijl het vervolgd wordt’. Deze voorbeelden zijn als samenstellende afleidingen op te vatten in aansluiting waarbij een vorm als *achterbaks* (*bak* ‘rug’), met een partikel als eerste lid, ontstaan kan zijn. We zouden hier ook aan *tussentijds* kunnen denken als dat niet een rechtstreekse afleiding is van *tussentijd*. Vergelijk met een woordgroep als basis ook nog de volgende gevallen: *terloops* < *te-der-loop(s)* ‘in de loop’, *thans* < *te-hand(s)* ‘bij de hand = wat nabij is in de tijd’, *nochtans*, uit *nog dan*.

In oudere fasen, bijvoorbeeld het 17^e-eeuws, vinden we meer gevallen met de adverbiale s dan tegenwoordig: *altyts*, *bereets*, *sekers*; ook dialectisch is dat het geval: vgl. gron. en holl. *veuls*, evenals in het Afrikaans: *altyds*, *meteens*, *vroeërs* ‘vroeger’. De -s kon ook verdubbeld worden: vgl. naar het voorbeeld van *goedsmoeds* evt/ *binnenskamers*. Gevallen als *hoogstens* wijzen op duitse invloed. Opmerkelijke groepen zijn de vormingen op -waarts: *westwaarts* (vgl. reeds got. -*waírþs* waarin de -s echter een nominatief-uitgang is), -lijks: *dagelijks*, -lings: *blindelings*, in het

17^e-eeuws ook zonder -s (in -waarts is de -s regel geworden). voor het type *netjes* zie par. 4.3.3 hieronder. Secundair kunnen vormen ook als adjectief optreden: vgl. *(de) dagelijkse (gang van zaken)*, tegen de oorsprong in vroeger wel als <dagelijksche> met <sch> gespeld (vgl. par. 4.2 onder punt 3).

De vormen op -s vinden we ook als preposities terug: *ondanks het slechte weer, jegens zijn ouders*; in het eerste geval vinden we nog iets terug van een absolute genitief: ‘het weer geen dank verdienende’. In *jegens* (ouder *jegen*) kan de -s analogisch zijn. De overgang van zo’n genitief-groep naar een prepositiegroep is goed te illustreren aan een combinatie met een pronominaal object: *ondanks mijns* (met gen.), later *ondanks mij*. Er zijn meer preposities op -s, vooral op -ens: vgl. bijv. *blijkens* dat op een participium presens *blijkends* teruggaat. We kunnen ook hier aan een oude absolute genitief denken: *blijkens de bewolking (gaat het regenen)* ‘de bewolking blijkende, zichtbaar makende’. Op eenzelfde manier kan *volgens* (< *volgends*) worden verklaard; omdat een werkwoord **tijden* niet voorkomt, moet *tijdens* (net als *jegens* – zie hierboven) op analogie berusten.

De betekenisverschuivingen die hierboven genoemd zijn, zijn goed te begrijpen en komen ook vaak in talen voor. Zo is er geen grote sprong nodig om van een plaatsaanduiding (locatief) naar een tijdsaanduiding (temporalis) te komen. Dat we een ablatief-betekenis meestal niet meer terugvinden, is ook geen probleem gezien de vele functies die bijvoorbeeld de latijnse ablatief is gaan vervullen. Voor een overgang van een instrumentalis-betekenis naar een tijdsaanduiding kan men hedendaags hollands (*dat doen we*) met de winterdag vergelijken. Een duidelijke instrumentalis-uitgang vinden we bijv. in pools *czasem* ‘soms’ bij *czas* ‘tijd’.

7.4.3.2. ADVERBIA TEGENOVER ADJECTIVA

Hierboven is al aangegeven dat door het wegvallen van de -e het adverbium met het onverbogen adjectief is samengevallen. Dat betekent dat nieuwe adjectieven ook als adverbia kunnen worden gebruikt (conversie): (*ik communiceer*) *digitaal*; ook het omgekeerde kan gebeuren (zij het minder vaak) zoals we in de vorige subparagraaf bij *dagelijks* gezien hebben. In het *vooraf* is al op deze mogelijkheden geattendeerd. Vaak is het moeilijk om uit te maken wat primair is, het adjectief of het adverbium. Het zal vaak voorkomen dat we met “eigenschapswoorden” te maken hebben die van het begin af aan zowel adjectivisch als adverbiaal gebruikt konden worden. Een nog niet geheel geaccepteerd geval is (*een*) *op het geel affe-(kleur)*, op basis van de bijwoordelijke groep *op het geel af*.

7.4.3.3. ADVERBIALE EN PREPOSITIONELE AFFIXEN

In feite hebben we hierboven met de adverbiale -s al een affix (suffix) besproken. We noemen hier verder het prefix *be-* dat aan een aantal adverbia is toegevoegd: *binnen* (< *be-innen*), *buiten*, *beneden* enz. Deze vormen komen ook als prepositie voor: *binnen het huis* enz., oorspronkelijk de genitief regerend, later ook wel datief of accusatief (voor de overgang van adverbium naar prepositie vergelijk ook het hierboven besproken *ondanks*). Weersaanduidingen als *benoorden* en bijvoorbeeld ook *benevens* worden alleen als prepositie gebruikt. Vormen als *binnen* enz. komen ook als eerste lid van samenstellingen voor. Vergelijk *binnen(s)lands* dat behalve als adverbium secundair ook als adjectief in gebruik is gekomen: *binnenlands nieuws*. Later is door

suffixextractie *binnenland* ontstaan, anders dan *tussentijd* (zie boven) waarvan, omgekeerd, *tussentijds* als afleiding begrepen kan worden.

Vormen zonder en met het suffix -(e)lijk konden c.q. kunnen als adjectief en als adverbium naast elkaar gebruikt worden: vgl. bijv. *open* en *openlijk*, ook *lief* en *liefelijk* zonder groot betekenisverschil. Dit leidde althans in de schrijftaal tot een tendens tot betekenisdifferentiatie (waarschijnlijk al vóór het Middelnederlands) waarbij de vormen op -(e)lijk als adverbia werden beschouwd, dus als afgeleid. Zo ontstond naast *bitter bitterlijk* (bijv. in *bitterlijk wenen*) en was het in principe mogelijk dat een adjectief het suffix kwijtraakte. Let wel: adjectieven op -(e)lijk konden blijven bestaan, zo ook adverbia zonder suffix, zeker in gesproken taal. Dat men onderscheid wilde maken, kan aan invloed van het Latijn of (ook) het Frans worden toegeschreven: immers, in het Latijn leidde men adverbia van adjectieven af en wel met -ō: *citō*, ‘snel’ of met -iter: *fortiter* ‘sterk’, in het Frans met -ment: *fortement* ‘hevig’. In dit verband is het opvallend dat we adverbia op -(e)lijk frequent in vertalingen uit het Latijn aantreffen; mogelijk kwamen ze (door franse invloed) ook een tijd lang in zuidelijke dialecten voor. Het adverbium kon nog eens extra met -e (zie punt 1) worden gemarkeerd: vgl. mnl. *hoghelike* ‘op een hoge’ of ‘op een verheugde manier’. In de 16^e c.q. 17^e eeuwse schrijftaal komt ook -en voor, een reactie op dreigende sjwa-apocope?: vgl. bijv. *rijckelijcken* ‘op een rijkelijke wijze’ bij Vondel. Naast een adjectief op -lijk voor (een oude vorm of evt. analogisch naar het adverbium; *liefelijk*, *respectievelijk*), dan was het -e of -en dat als adverbiaal suffix ging fungeren. In het 17^e-eeuws (Statenvertaling) waren de -(e)lijk-adverbia zeer succesvol; het Nederlands begon op het Engels te lijken waarin adverbia op -ly regel zijn geworden. Deze ontwikkeling zette zich echter niet door, net zo min als in het Duits; in de 19^e eeuw neemt het bezwaar tegen de “likkers” (Bilderdijk) sterk toe. Tegen -iglijke dat als een ongewenste stapeling kan zijn beschouwd, had men al langer bezwaar. Tegenwoordig doen *ganselijk*, *waarlijk*, *zekerlijk*, als ze niet ironisch-deftig bedoeld zijn, schrijftalig aan; dat geldt ook voor een geval met adverbiale -s als *grotelijks* (*dagelijks* is ook spreektaal). Vergelijk in dit verband ook een typisch schrijftaal-woord als *respectievelijk*. Vrij gewoon klinken echter *lichtelijk* (*verbaasd*), *rijkelijk* (*laat*), *wijselijk* (*je mond dicht houden*).

In par. 4.1.2 (5) (en ook elders) is het suffix -ing ter sprake gekomen. Met daarachter het adverbiale suffix -ō kon het in het Gotisch adverbia aanduiden: vgl. got. *unwen-igg-o* ‘op onverwachte wijze’. In het Middelnederlands vinden we -inge in bijv. *varinge* ‘snel’ (bij *varen* ‘gaan, vaart hebben’ of bij *varen* ‘vrees aanjagen, schielijk overvallen’). Evenals bij -lijke komt ook hier een vorm op -en, dus -ingen voor: *kortelingen* (bij Hooft). Door metanalyse (vgl. mnl. *stolinge* ‘ongemerkt’ bij *stelen* ‘sluipen’) ontstond -linge, bijv. in mnl. *haesteling* ‘plotseling’. Bij dit woord kan men behalve aan het werkwoord *haasten* ook aan een substantief *haast* denken; van daaruit is het te begrijpen dat -linge ook achter substantiefstammen kon komen: *mondelinge*, en via gesubstantiveerde adjectieven ook achter adjectiefstammen: *korteling*, verder ook achter partikels: *onderlinge*. In het moderne Nederlands is de sjwa geapocopeerd: *onderling*. Hierboven (par. 4.3.1) hebben we al gezien dat ook de adverbiale -s er nog achter kon komen: vgl. nog *kortelings*. *Mondcling* en *onderling* zijn in hedendaags Nederlands ook adjectief geworden. Een productieve manier, sinds de 16^e, 17^e eeuw, om populaire adverbia te vormen (die ook in predicatief gebruik kunnen door dringen) is om aan bestaande adverbia het diminutiefsuffix toe te voegen en eventueel daarachter ook nog de adverbiale s die intussen regel is geworden. Hierboven is al mnl. *schoonkine* genoemd dat we bij Kiliaan als *schoonkens* vinden. Vergelijk

ook mnl. *cleinkine* en nu nog wel (literair) *stillekens*, verder *netjes*, *stilletjes*, ook *strakjes*, *eventjes*. In Meierijse dialecten kunnen zelfs comparatieven voorkomen: *netjezer*. Het kan zijn dat de bron voor deze vorming in de kindertaal ligt; er is sprake van een gemoedelijke, relativiserende gebruikssfeer: *het is nog wat frisjes* klinkt minder erg dan *het is nog fris*. De productiviteit blijkt bijv. uit de mogelijkheid van (*we moeten ons maar een beetje*) *lulligjes* (*gedragen*). De -(t)jes-vormingen zijn ook uit het Fries bekend: *lichtsjes* ‘lichtjes’, *sunichjes* ‘zuinigjes’. In deze taal attributief gebruik mogelijk: *netsjese klean* (‘kleren’), ook een comparatief: *netsjeser*, of een afleiding als *netjesheid*. Een comparatief is ook van het Westfries bekend.

Het bijzondere van *schoonkine* enz. is dat hier een diminutief is afgeleid zonder overgang naar de woordsoort van de substantieven (dat we als het gewone geval kennen). Mogelijk hebben we hier een rest van de oude situatie waarin diminutiefvorming geen gevolgen had voor de woordsoort. Enigszins vergelijkbaar is dat oudtijds bij diminuering het genus bewaard kon blijven: zie voor het Gotisch par. 7.1.1.

Opmerkenswaard is ook dat we naast *dunnetjes*, *zachtjes*, *zwakjes*, *fijntjes*, *kalmpjes* niet spoedig *dikjes, *hardjes, *sterkjes, *grofjes, *onrustigjes zullen aantreffen. Houdt dit er verband mee vdat *dik*, *hard*, *sterk*, *grof* ook (meestal) als neutrale term fungeren: vgl. de mate van dikheid, hardheid, sterkte, grofheid? Gezien *warmtemeter* lijkt *warm* de neutrale term te zijn (vgl. bijv. *warmtemeter*); toch is *warmpjes* heel gewoon. Overigens komen ook *koudjes* en zeker *koeltjes* wel voor.

Ten slotte vermelden we hier de vooral voor het Hollands /Utrechts kenmerkende adverbia *waaro*, *hiero* en *daaro*, mogelijk ontstaan uit *waarzo*, *hierzo*, *daarzo* (met “expletief” zo). Zie kaart 44.

7.4.4. WERKWOORDEN

(0. vooraf, 1. oude vormingen, 2. van adjectieven afgeleid, -igen, 3.-elen, -eren, 4. -k/-sk, -s, 5. type klappertanden, 6. te-, 7. be-, 8. ge-, 9. ont-, 10. er-, her-, ver-, 11. adverbiale prefixen, 12. romaans lexicon)

7.4.4.0. VOORAF

Bij conversie kunnen werkwoorden uit andere woordsoorten ontstaan: *feest* > *feesten*, *zwart* > *zwarten*; de flexie is dan altijd zwak, ook wanneer de basis sterk is: *fluiten* – *floot*, *blokfluiten* – *blokfluitte*. Zie verder par. 4.4.1. Bij prefigering gaat het afgeleide werkwoord altijd op een

Kaart 44: spreiding van *waaro*, *hier*, *daaro* (uit Weijnen 2001)

(uiteraard minder geleed) werkwoord terug: *delen* > *verdelen*; de flexie (sterk of zwak) blijft dan behouden: *deelde* – *verdeelde*, *verbond* bij *verbinden*. Er zijn echter gevallen waarin prefigering gepaard gaat met conversie: *bemoedigen*, *bevreemden* (unificatie); in die gevallen komen andere woordsoorten dan werkwoorden in de basis voor, in casu *moed* subst. en *vreemd* adj.

Prefigering speelt een belangrijke rol: er zijn vormingen met *be-*, *ge-*, *ont-*, *er-*, *her-*, *ver-*. Dank zij die prefixen is er een grote variatie aan werkwoorden mogelijk (wat overigens niet bepaald typisch Nederlands is). Het is niet moeilijk om tot drietallen te komen: *belopen*, *ontlopen*, *verlopen*; *begroeien*, *ontgroeien*, *vergroeien*, enz.; ook is soms een viertal mogelijk: *benemen*, *ontnemen*; *vernemen*, *hernemen*; *behalen*, *onthalen*, *verhalen*, *herhalen*. Als we ook de “onscheidbaar samengestelde” werkwoorden verdisconteren, komen we met *achterhalen* voor de laatste reeks tot vijf leden (met scheidbaar *inhalen* zelfs tot zes). Vergelijk ook het vijftal *bekennen*, *ontkennen*, *verkennen*, *herkennen*, *erkennen*. In het algemeen kunnen we vaststellen dat terwijl het bij de nomina vooral om suffigering draait, bij de werkwoorden vooral prefigering van belang is. Een uitzondering vormt *ge-* dat (althans tegenwoordig) meer bij de nomina (substantieven) dan bij de werkwoorden voorkomt. Het is zelfs mogelijk de stelling te verdedigen dat de werkwoorden van óorsprong geen suffigering kenden. Wél is en was conversie mogelijk als gevolg waardoor we, zoals we hieronder zullen zien, toch suffixen als *-igen*, *-elen*, *-eren* konden ontstaan. Er ontstonden ook werkwoorden met zowel zo’n suffix als met een prefix: bijv. *ontreinigen*; in *verontreinigen* is althans historisch gezien zelfs sprake van een suffix met twee prefixen. In par. 4.4.4 komen een paar suffixen met niet altijd duidelijke oorsprong ter sprake.

De prefixen in kwestie gaan terug op prefixen, oorspronkelijk partikels, in het oudere Germaans (vgl. het Gotisch). De werkwoorden hadden in het Gotisch het accent op de stam; vandaar dat in het latere Germaans in het eerste lid reductie kon optreden. Ze komen wat de accentuatie betreft overeen met wat wij nu in het Nederlands als de onscheidbaar samengestelde werkwoorden kennen. Deze werkwoorden hebben in feite ook een prefix (prefixachtig element) als eerste lid. Hier wijzen we ook op een 17^e-eeuws verschijnsel, namelijk dat werkwoorden daarin korter zijn in vergelijking met wat we van het moderne Nederlands gewend zijn: vgl. *eynden* voor ‘eindigen’, *versamen* voor ‘verzamelen’, *vermeeren* voor ‘vermeerderen’, *bejegen* voor ‘bejegenen’; dit werkt ook door in de van werkwoorden afgeleide nomina actionis: vgl. *beschuldigen* voor ‘beschuldigen’. Ook varianten zonder prefix komen voor: *dwingen* ‘bedwingen’, *wachten* ‘verwachten’, *heughen* ‘verheugen’; voor ge-loze vormen zie par. 4.1.2 (12). Vergelijk nog hedendaags *horen* en *hoeven* in plaats van *behoren* en *behoeven*.

Bij wijze van reconstructie (dieper gaand tekst- en literatuur-onderzoek is zeker gewenst). Dat er bij de nomina vooral van suffigering en bij de werkwoorden vooral van prefigering sprake is, kan teruggaan op een oude (protogermaanse of proto-indo-europese) situatie. Zowel het Proto-germaans als het Proto-indo-europees waren talen met een duidelijk casussysteem op grond waarvan we een tamelijk vrije woordvolgorde mogen aannemen. Toch kan zoals vaker in zulke talen het geval is, OV (V = verbum = werkwoord, O = object, in het algemeen bepaling) de dominante (neutrale) volgorde geweest zijn, afgezien van rechts dislocatie waarbij elementen als “afterthought” buiten de eigenlijke zin worden geplaatst (type nld. *dat zei hij tegen mij, die jongen*). De bepaling (determinans) ging dus aan de kern (determinatum) vooraf. Als de determinans een adverbium was en dus nauw aansloot bij het werkwoord, kon zich daaruit een prefix ontwikkelen: adverbium+werkwoord > prefix+werkwoordstam. Dat kon gebeuren doordat het accent op het werkwoord lag en dus niet op het adverbium; vgl. nog steeds de (oude) onscheidbare samenstellingen: *doorgrondt* (de later ontstane scheidbare hebben het accent voorop). De werkwoordelijke voorkeur voor prefigering kan dus in verband worden gebracht met de oude eindpositie van het werkwoord (met accent). Die OV-volgorde kwam overeen met de volgorde binnen de (meeste) nominale samenstellingen waarin eveneens het determinans (nu met accent) aan het determinatum voorafging. Uit de determinata ontwikkelden zich via betekenisvervaging (in het Germaans ging dat met klankreductie gepaard) de suffixen: determinans+determinatum > nominale stam+suffix. Met z’n vage betekenis is het suffix in feite nog altijd datgene wat door het eerste lid wordt bepaald. Op deze manier kan dus de nominale voorkeur voor suffigering worden verklaard. Ook talen als het Latijn en het Grieks vertonen dit beeld: suffixen vooral bij de nomina, prefixen vooral bij de werkwoorden. Secundair kunnen prefixen ook bij nomina terecht komen: vgl. *verblijf*, afgeleid van *verblijven*, en suffixen bij werkwoorden: vgl. bijv. *stenigen* dat zijn -ig-suffix aan *stenig* te danken heeft (zie par.4.4.2 hieronder).

Het geschetste beeld lijkt echter verstoord te worden door de van sterke werkwoorden met behulp van suffixen afgeleide zwakke werkwoorden: het zwakke procédé is weliswaar niet proto-indo-europees, de suffixen zijn dat wél (dat betekent dus toch suffixen in het Proto-indo-europees!). Misschien is er verband met het feit dat deze suffixen eerder grammaticaal dan lexicaal markeren. Het gaat namelijk vooral om causatieven (c.q. factitieven) en inchoatieven die (taaltypologisch gezien) ook met hulpwerkwoorden omschreven kunnen worden. Dergelijke aspecten kunnen ook in het werkwoord zelf gecodeerd worden, dus deel gaan uitmaken van de stam. Als we het suffix als determinatum beschouwen, hebben we ook hier een voorbeeld van de “OV”-volgorde. De suffixen in kwestie zijn echter als zodanig verdwenen waardoor ze het geschetste beeld niet langer verstoren.

Ter afsluiting moet op het uitzonderlijke gedrag van het (collectiverend c.q. perfectiverend) prefix geattendeerd worden dat niet alleen bij de werkwoorden maar ook bij de nomina succesvol is (vgl. par. 4.1.2 (12)). Mogelijk is het al vroeg ook bij de nomina in gebruik gekomen; de oorsprong als verbaal prefix

blijkt dan nog uit het zwakke accent (waarschijnlijk ook bij got. ga-) waardoor reductie tot ge- kon optreden. Een uitzondering vormen ook de ontkennende prefixen (par. 4.5) die vooral bij substantieven en adjectieven optreden. Het ontkennende element kan echter als een bepaling worden opgevat zodat we ook hier de volgorde determinans – determinatum hebben.]

We zullen ook in de volgende paragrafen op parallellen in het bijzonder in het Duits, het Engels en het Fries wijzen. In het Engels zijn echter parallellen soms moeilijk te vinden. Ten eerste kan het affix ontbreken: vgl. *to sin* voor ‘zondigen’, *to drip* voor ‘druppelen’, *to thank* voor ‘bedanken’, *to get* voor ‘verkrijgen; de beide eerste voorbeelden laten weer zien dat het Engels een typische conversie-taal is: *sin* en *drip* kunnen ook substantieven zijn. Ten tweede wordt de parallelle verstoord door de sterke positie van het romaanse lexicon: vgl. *to sanctify* voor ‘heiligen’ (overigens naast *to hallow*), *to conquer* voor ‘bedwingen’ of ‘veroveren’, *to deny* voor ‘ontkennen’. Het Fries en het Nederlands komen sterk met elkaar overeen; dat geldt ook voor het Duits en het Nederlands, wél met dien verstande dat in het Duits de parallel van veront- niet voorkomt: aan *verontschuldigen* beantwoordt in het Duits *entschuldigen*. Als hieronder Duits, Engels en Fries ter vergelijking worden aangevoerd, gaat het steeds om de *types*; precieze lexicale parallellen kunnen soms ontbreken.

7.4.4.1. Oude vormingen bij werkwoorden

Terwijl de sterke werkwoorden over het algemeen geen afleidingen zijn, een paar jan- of nan-werkwoorden uitgezonderd (zie hfdst. 1), zijn de zwakke heel vaak met een suffix afgeleid (zie hfdst. 2, 4.3). Zo zijn de jan-werkwoorden in klasse 1 (in de ð-trap) van sterke werkwoorden (causatieven) danwel substantieven of adjectieven (factitieven) afgeleid, de -ôn-werkwoorden in klasse 2 van substantieven (factitieven), de nan-werkwoorden in klasse 4 (in de nultrap) van sterke werkwoorden of adjectieven (inchoatieven). Deze klassen zijn niet herkenbaar meer; historisch-grammaticaal lukt dat, bij de jan-werkwoorden, nog wel op basis van i-Umlaut of jod-geminatie. De nan-werkwoorden zijn niet westgermaans. Het is ook de vraag of de hedendaagse taalgebruiker om semantische redenen nog verband voelt tussen bijv. *liggen* en *leggen*. De syntaxis heeft de rol van de morfologie overgenomen: causativiteit kan worden uitgedrukt met de hulpwerkwoorden *doen* of *laten*, factiviteit met *maken*, inchoativiteit met *worden*, *gaan*, *beginnen* *te*. Het is ook mogelijk dat men het intransitieve werkwoord ook transitief is gaan gebruiken: vgl. (*de patiënt*) *geneest*, maar ook (*de dokter*) *geneest* (*de patiënt*) terwijl dit klankwettig *geneert zou moeten zijn (zie Kl. 38.8). (Voor het type *bukken* bij *buigen* zie Kl. 36.3.1.)

Er is in zoverre een doorwerking van de oude situatie dat nog altijd gemakkelijk werkwoorden op basis van substantieven worden gevormd. Deze vorm van conversie is al een paar keer aan de orde geweest: zie par. 3.5 en 4.1.2 punt 2a. We zien hierbij af van die gevallen waarin wederzijdse conversie kan worden aangenomen: *dromen* bij *droom* en *dopen* bij *doop*. Een duidelijk eenzijdige conversie hebben we bij *feesten* en *delen*, afgeleid van *deel* en *feest* (en zeker niet andersom). Let erop dat *droom* en *doop* duidelijk een activiteit noemen; dat ligt anders bij *feest* (dat meer een situatie aanduidt) en zeker bij *deel*. Het Gotisch heeft *dáils* > *dáiljan* met een duidelijk suffix in *dáiljan*; ndl. *delen* (waarbij synchroon van conversie sprake is) kan op zo’n afleiding teruggaan. Overigens zijn het precies geformuleerd de werkwoordsstammen: *deel-*, *feest-*, die van de vergelijkbare substantieven zijn afgeleid; de -en van *delen*, *feesten*, *appen* is

immers een uitgang, o.a. van de infinitief. We zouden hier (vgl. de term *nomina postverbalia* in par. 4.1.2 punt 2a) van *verba postnominalia* kunnen spreken. De gebruiksmogelijkheden zijn zeer gevarieerd geworden: transitieven als *bundelen* (causatief: ‘maken tot’), *(een minister) taarten* ‘met taart besmeuren’ (instrumenteel: ‘doen met’), *poederen* (ornatief: ‘voorzien van’), *schillen* (privatief: ‘ontdoen van’) en intransitieven als *jongen* gezegd bijv. van een kat (creatief: ‘voortbrengen’), *fietsen* (instrumenteel: ‘iets doen met’), *ijsberen* (vergelijking: ‘doen als’), *zonnen* (locatief: ‘ergens in zijn’); het subject is een agens of (bij *jongen*) een pseudo-agens. Maar hoewel *angsten* ook mogelijk lijkt, komt het toch niet voor, misschien omdat (bijv.) *angst aanjagen* al als vaste woordgroep voorkomt. Uit bijv. *gamen* blijkt dat in ieder geval de afleiding van een sport- of spelnaam productief is, maar vergelijk ook *appen* (*eppen*) op basis van *app* (*ep*). En uit *ijsberen* evenals uit *blokfluiten* blijkt dat het eerste lid ook een samenstelling kan zijn; een woordgroep komt als zodanig voor in *ouwehoeren*. De flexie is zwak: bij *blokfluiten* komen voor *blokfluitte*, *geblokfluit*. Conversie kan ook bij andere woordsoorten dan substantieven optreden: *ziek-en* (vgl. *zit niet zo te zieken*, adjectief), *nader-en* (adverbium), *ver-neder-en* (id., ook met prefix), *jijen* en *jouwen* (pronomen), *hummen* (interjectie), *ver-foei-en* (id., ook met prefix), *maren* (conjunctie: *niks te maren*); voor adjectieven zie verder de volgende paragraaf. Het Duits, Engels en Fries laten een overeenkomstig beeld zien: ndl. *sonnen*, du. *sonnen*, eng. *to sun* maar fri. *sintsje* (met j-suffix); ndl. *fietsen*, fri. *fytse*, eng. *to cycle/bike* maar du. *radfahren* bij *Fahrrad*.

Regionaal. Het Westfries (als enig nederlands dialect) kent conversie op basis van de pluralis van diminutieven: *klussies-e* ‘klusjes doen’ gebaseerd op *klussies* ‘klusjes’. Hierbij heeft metanalyse plaatsgevonden: *klussie-se*, waarmee een suffix *-se* ontstaan is: *berrie-se* ‘per berrie vervoeren’, *peerdje-se* ‘paardje spelen’ (vooral bij benamingen voor kinderspelen). Zeer populair blijkt conversie in het Kempisch te zijn: *brulleften* ‘bruiloft houden’, *paerden* ‘van paard ruilen’, *vendelen* ‘met het gildevendel zwaaien’.

7.4.4.2. Werkwoorden van adjectieven afgeleid en op suffix *-igen*

Voorbeelden van door conversie van adjectieven afgeleide werkwoorden zijn bijv. *ronden* o.a. ‘de lippen stulpen’, bij *rond*, *zwarten* ‘zwart maken’ bij *zwart*, beide met een agens als subject wat ook het geval is bij het intransitieve *gekken* ‘gekheid maken’ bij *gek*; vergelijk verder het transitieve *bleken* bij *bleek* (*de zon bleekt de lakens*, met een pseudo-agens) en de intransitieven *rijpen* bij *rijp* en *bruinen* ‘liggen bruin te worden’ bij *bruin*, beide met als subject een niet-agens. Een vrij oud voorbeeld is *lieven* ‘liefhebben’ van *lief* (nu nog *geliefd*). Een poëtisch voorbeeld is *blauwt* in bijv. *de hemel blauwt* ‘is blauw’; de Tachtigers spraken van *de daken roden* ‘zijn rood’ (in beide gevallen met de waarde van een naamwoordelijk gezegde: ‘is blauw’, ‘zijn rood’). Een modern voorbeeld zou zijn *outen* ‘je eigen sexuele voorkeur onthullen of die van iemand anders’; vgl. *hij is out* adj., maar *outen* kan ook een rechtstreekse vernederlandsing van eng. *to out* zijn. Vergelijk verder nog, evt. via zelfstandig gebruik van het adjectief, *duisteren* (*het duistert*, *het begint te duisteren*), met een niet-agens. Een geleed adjectief is in het spel bij *billijken*, verder ook bij bijv. *heiligen* bij *heilig*. De in het Kempisch populaire conversie blijkt ook bij het adjectief: bijv. *nijsgierigen* ‘nieuwsgierig komen kijken’.

Een voorbeeld als *zondig-en* kon men opvatten als een afleiding van het substantief *zonde*: *zondigen* (met wegval van de slotsjwa), zo ook *stenigen* van *stenig*. Dat leidde tot een nieuw suffix -igen om werkwoorden van substantieven af te leiden: *kruisigen*; dit werkwoord is al middelnederlands naast nog *crucen* (zoals ook *steen* voorkwam). Voor de gevallen *beëindigen* en *beveiligen* zie par. 4.4.7. Werkwoorden op -igen dateren over het algemeen uit de 15e en 16e eeuw; het procédé is niet productief meer. Er was om te beginnen al een beperking van de productiviteit doordat de woordstam altijd uitgaat op een dentaal: n, l, s/z, t/d.

Is hier een fonetische oorzaak in het spel? Is een velair maar ook een labiaal stameinde niet goed te combineren met een suffix dat een velair bevat? Zie bijv. Kl. 36.9. Maar tegen adjectivische afleidingen als *klammige* (*klammige oppervlaktes*) bestaat geen enkel bezwaar. Is er van een toevallige beperking sprake?

Het type *stenigen*, *kruisigen* vinden we ook in het Duits: *steinigen*, *kreuzigen*; in het Fries komt het j-suffix erbij: *stiennigje*, *krusigje*, terwijl het Engels *to stone* (niet vergelijkbaar) en *to crucify* heeft.

7.4.4.3. Werkwoorden op -elen en -eren

Er zijn nogal wat werkwoorden die via conversie van substantieven of adjectieven op -el of -er zijn afgeleid. Voorbeelden zijn, met substantief: *twijfel-en*, *honger-en*, met adjectief: *wankel-en*, *zuiver-en*. In het Gotisch vinden we met substantief: *tweifl-jan* bij *tweifl* 'twijfel', met adjectief: *mikil-jan* 'groot maken' bij *mikils* 'groot', *bi-abr-jan* 'erg angstig zijn' bij *abrs* 'heftig'. In een eerder taalstadium kunnen we dus bij jan-werkwoorden terecht komen. Ook een comparatief kan als basis dienen: bij *ouder* mnl. *ouderen* 'ouder worden', bij een suppletieve comparatief als *beter*: *beteren* 'beter worden, maken'. Er is modern-synchroon sprake van een wederzijdse conversie-relatie waarbij dus ook het werkwoord primair kan zijn: zo is *wandel* (*aan de wandel zijn*) wel secundair tegenover *wandelen* (vgl. reeds par. 4.1.2, 2a). Heel vaak vinden we bij de afleidingen van adjectieven (maar vgl. ook *vertwijfelen*) tevens het prefix ver-: reeds mnl. *verouderen*, *verbeteren*. Dit kunnen afleidingen zijn van *ouderen* en *beteren*; de indruk is echter dat de werkwoordsafleiding (conversie) en de prefixering met ver- gelijktijdig hebben plaats gevonden (unificatie). In het Duits vinden we meer van zulke gevallen dan in het Nederlands: bijv. *verkleinern* tegenover ndl. *verkleinen*. Een geval als *slingeren* (van *slinger*) kon ook als een afleiding van de werkwoordsstam *sling-* (*slingen*) geïnterpreteerd worden, zo ook *druppelen* (afgeleid van subst. *druppel*) als een afleiding van id. *drup-* (vgl. *druppen*). Hierdoor ontstond een -el- resp -er-suffix om werkwoorden van werkwoorden af te leiden: *trappen* > *trappelen*, *brokken* > *brokkelen* (bij *verouderen* zou daarom ook aan een afleiding van mnl. *verouden* gedacht kunnen worden). Heel vaak hadden de werkwoorden die op -elen of -eren eindigden, een frequentatieve betekenis; bij de van werkwoorden afgeleide vormen overheerst deze. Die betekenis kwam al vaak voor bij de overgangsgevallen: *slingeren* en *druppelen*; bij *slingeren* was ze al aanwezig in de basis *slinger* (zoals ook bij *timmeren* in *timmer*). Ook een herhaalde indruk, bijvoorbeeld van licht, kon c.q. kan weergegeven worden: vgl. *fkakkeren*. Er kan ook sprake zijn intensivering: vgl. bij *snuiven* *snuffelen* met emotionele verscherping (en vocaalverkorting), maar ook van relativering (langdurige herhaling kan zowel intensiverend als verslappend zijn): vgl.

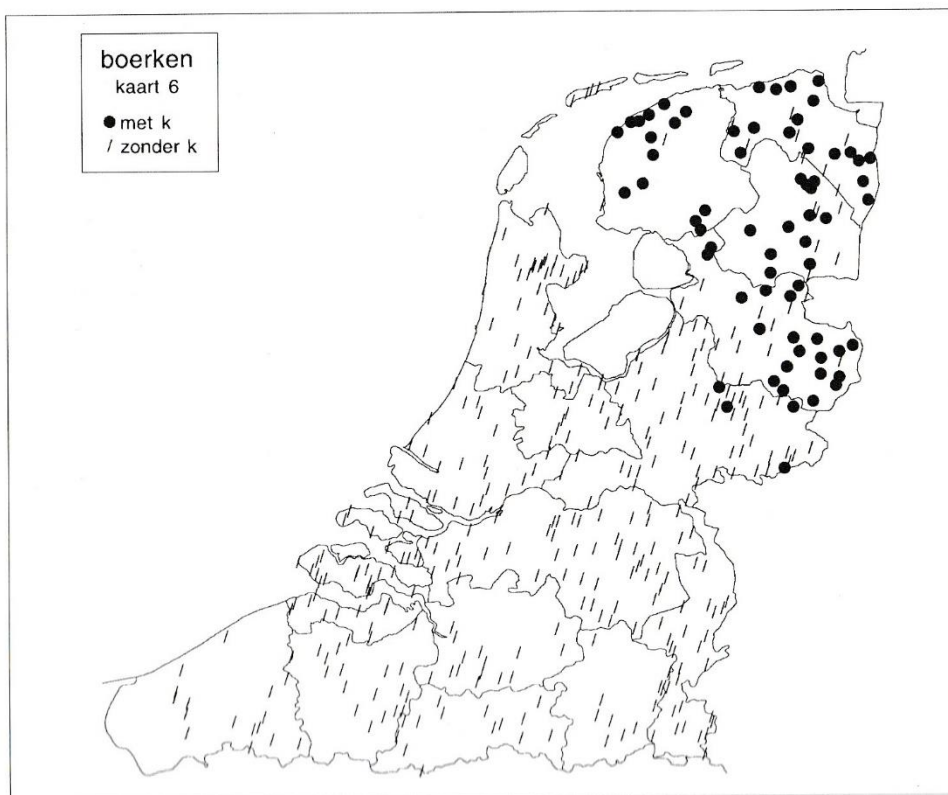
trappelen bij *trappen*. Dergelijke betekenisnuances vinden we ook terug in klanknabootsende of klanksymbolische vormingen als *rammelen*, *klateren* waarnaast *rammen en *klaten niet voorkomen. Let ook op de vaak voorkomende verscherping die bij de werkwoorden op -elen kan ontstaan als de tussen-sjwa wordt gesyncopeerd: *schuif(e)len* bij *schuiven*, maar ook een klankexpressief effect heeft: vgl. nogmaals *snuffelen*.

Overigens kunnen -elen en -eren afwisselen: mnl. (ook du.) *wandelen* en *wanderen* (in het Duits nu met verschil in betekenis, resp. ‘veranderen’ bij *wandeln* en ‘een trektocht maken’ bij *wandern*), ook mnl. *donkelen* en *donkeren* ‘donker maken, worden’ (du. *dunkeln*). In het laatste geval is de afwisseling al in de basis aanwezig: mnl. *donkel*, *donker* (du. *dunkel*). Bij het oude *zijpen* (mnl. *sipen*) ontstaat zowel *sijpelen* als *sijperen* (het laatste is weliswaar minder gewoon). De afwisseling in kwestie is te begrijpen omdat de beide vormingen semantisch dicht bij elkaar staan. Vormingen met twee keer een l of twee keer een r achter elkaar komen niet voor. Gezien het grote aantal woorden die met -elen of -eren afgeleid zijn, moeten beide procédé’s zeer productief zijn geweest; of ze het nog zijn, is de vraag. Nieuwe woorden blijken vaak ook als afleidingen van een basis op -el of -er begrepen te kunnen/moeten worden: *computeren* van *computer*, *hendelen* van *hendel* <handle>, *consuminderen* van *-minder*. Maar voor -eren is *badderen* ‘een tijdje baden’ van *bad* of van *baden* (met opmerkelijk vocaalverschil) misschien een voorbeeld.

Er zijn ook schaarse gevallen waarin een -enen-suffix voorkomt: mnl. *merenen* ‘vermeerderen’. De suffixen in kwestie vinden we ook in het Duits (zie hierboven), het Engels (*to crumble* van *crumb* ‘kruimel’, *to stutter* bij *to stut* ‘stotteren’) en het Fries weliswaar met j-suffix (*krûmmelje*, *stjitterje*).

7.4.4.4. Werkwoorden met een -k/-sk of een -s-suffix

-k/-tsj. De werkwoorden met een vrij jong k-suffix: type *schurken* bij *schuren*, *snurken* bij *snorren*, hebben een frequentatieve c.q. intensiverende betekenis maar niet altijd is die (even) duidelijk: vgl. mnl. *horken* ‘luisteren’ bij *horen*, eng. *to hark* ‘id.’, du. *horchen* ‘id., gehoorzamen’. ‘Luisteren’, zeker ‘gehoorzamen’ kan echter als een intensief ‘horen’ worden opgevat. Een tussenvocaal is bewaard in bijv. *grinneken* bij *grijnen*. De oorsprong van het -k-suffix is niet zeker. Een apart geval vormen *bukken* bij *buigen* en vergelijkbare -ken-werkwoorden; dit zijn heel oude vormingen (zie hiervoor Kl. 36.3.1). Heeft dit -ken zich analogisch naar *schurken* enz. uitgebreid? Ook de in Groningen c.q. noordoosten voorkomende vormingen als gron. *boerkn* ‘de boerderij beheren’, *toentjn* ‘in de tuin werken’ staan apart. Het zijn, althans in oorsprong, afleidingen van diminutieven zoals uit de vorm blijkt: *boerke*, *toentje* (laatste voorbeeld met palatalisatie van het suffix), en de betekenis kan oorspronkelijk geweest zijn ‘iets een beetje c.q. van tijd tot tijd doen’. Omdat het Fries de vorming ook kent; vgl. *bijkje* ‘bijen houden’, ligt friese substraatinvloed voor de hand (die echter in dit geval niet voor het Stadsfries en het Westfries wordt gesignaleerd). Zie kaart 45. Voor het Fries en daarmee dus ook voor het Gronings kan een diepere oorsprong liggen in het Oudfries liggen waarin werkwoorden gediminueerd kon worden. Van de genoemde werkwoorden zijn nomina agentis op -er afgeleid: *boerker*, *toentsjer*; omdat laatstgenoemd woord als een afleiding van *toen* werd begrepen, kon de

KAART 45: spreiding *boerkn* ‘de boerderij beheren’
(via Weijnen 2002)

basis ook een substantief worden: vgl. *kooiker* (dat dus een noordoostelijke herkomst heeft). Dikwijls vinden we -ker of -tsjer in van oorsprong groningse familienamen terug: *Kooiker*, *Woltjer* (oorspronkelijk bewoner van de Wolden). Misschien kunnen ook *Stadjer* en *Schansker* (par. 4.1.3, 8) in dit verband worden begrepen.

-s. In het Middelnederlands en het hedendaagse Westvlaams komen vaak werkwoorden met een -s-suffix voor: mnl. *cleinsen*, wvla. *kleinzen*, vgl. eng. *to cleanse*, met de betekenis ‘zuiver maken’; er is verwantschap met *klein* waarvoor we een semantische overgang van ‘zuiver, fijn’ naar ‘gering’ moeten aannemen. De spreiding doet op het eerste gezicht ingweoons aan. Voor het Standaardnederlands wordt, met een latere betekenis, *kleinzen* ‘in kleine stukjes verdelen’ genoemd. Een ander standaardnederlands voorbeeld is *grijnzen* naast *grijnen* (ook *grienen* met behoud van *i* om klanknabootsende redenen). De -s/z kan van de (substantivische) s-stammen afkomstig zijn; de oorsprong zou dan liggen in afleidingen van dergelijke stammen: vgl. got. *hatizon* ‘toornen’ van *hatis* ‘toorn’. Via metanalyse moet de -s dan tot het suffix zijn gaan behoren; verder moet de basis zich tot adjectieven: vgl. *kleinzen*, en tot werkwoorden hebben uitgebreid: mnl. *stelpsen* naast *stelpen*, reeds got. *walwison* naast *walwjan* ‘wentelen’. Dezelfde afwisseling vinden we bij mnl. *verdiensen* naast *verdieren* ‘duurder maken’ bij *diere* adj. Overigens worden -sen-werkwoorden, met affectieve waarde, ook voor andere, vooral oostelijke gebieden (Overijssel, Gelderland) genoemd, bijv. *sjoksn* (bij *sjokken*). De werkwoordsstam gaat dan vaak op een occlusief uit. Er is historisch verband tussen beide groepen werkwoorden; ze

kwamen met frequentatieve betekenis al in het Oudgermaans voor (vgl. het gotische voorbeeld). De spreiding lijkt daarmee minder ingweoons te worden .

-sk. Een oud voorbeeld met een -sk-suffix is *vorsen*, oude spelling <vorschen>. Ook in *kletsen* en *kwetsen* lijkt gezien du. *klatschen* en *quetschen* de -s- op -sk- terug te gaan. We kunnen ook denken aan *wensen* (mnl. *wenschen*, du. *wünschen*, ohgd. *wunscen*) of aan *dorsen* (mnl. *derschen*, du. *dreschen*, got. *þriskan*).

-Duits. In het Duits komen werkwoorden op -sen, -schen of -zen, meestal intensiva, vaker voor: vgl. naast *grinsen* ‘grijnzen’ *klatschen*, *quetschen*, *drucksen* (bij *drucken* ‘drukken’); *plauschen* bij *plaudern* ‘praten’; *blitzen* ‘bliksemen’ (met -zen uit -atjan) bij *blicken* ‘kijken’.

7.4.4.5. Type klappertanden

Voordat we met de prefixen verder gaan, noemen we hier een groep van samenstellende afleidingen, namelijk het type *klappertanden*, *knipogen*, *stampvoeten*; hierbij is telkens een omschrijving door middel van *met* mogelijk (instrumentalis): ‘klapperen met de tanden’ enz. Minder doorzichtig zijn *druipstaarten* ‘met de staart “afdruipten”’. *kokhalzen* ‘met de hals “kokken” (klanknabootsing)’, *schuimbekken* ‘met de bek schuim produceren’. Een instrumentele omschrijving is niet goed mogelijk bij *kortwieken* ‘de wieken korten’ en bij *ringeloren* ‘de oren (van een dier) van een ring voorzien’. Deze beide werkwoorden hebben in oorsprong een letterlijke betekenis en konden laten ook figuurlijk gebruikt worden. Soms is alleen een participium presens overgeleverd: bijv. *schoorvoetend*, bij het werkwoord *schoren* ‘vastzetten’. Terwijl normaal het eerste lid het tweede bepaalt, is het hier andersom (vgl. ook het type *brekespel*: o.a. par. 3.2.5): ‘klapperen en wel met de tanden’. Het tweede lid bepaalt echter de (zwakke) flexie: *hij klappertandt*, *klappertandde* en niet **klappert-tand*, **klapperde-tand*. Bij *druipneuzen* kunnen we twee kanten uit: het behoort bij het type *klappertanden* (‘druipen met de neus’) of is door conversie van *druipneus* ontstaan. Voor mnl. *traenoghen* zouden we evt. ook van een *traenooch* (nnl. *traanoog*) kunnen uitgaan, zo ook voor *knipogen* van een *knipoog*. *Schuddebollen* kan van het zinwoord *schuddebol* ‘iemand die de bol (het hoofd) schudt’ komen. Maar de omgekeerde richting is ook mogelijk: dan zijn *druipneus*, *knipoog*, *traanoog*, *schuddebol* secundair; *klappertand* ‘een tand die klappert’, *stampvoet* ‘een voet die stamp’t’ enz. kunnen dan als mogelijke woorden beschouwd worden.

Het type is oud getuige mnl. *daesbollen* ‘suizebollen’ (vgl. ook reeds genoemd *traenoghen*); in de zuidelijke dialecten is het populair: *kronkelstaarten*, *pruilmuilen* enz. Mogelijk is de afleiding van oude zinwoorden het oudste type (*schuddebol*) en zijn gevallen als *klappertanden* enz. naar analogie daarvan ontstaan. Zoals hierboven is aangegeven, kan er een tweezijdig verkeer ontstaan zijn: bijv. *knipogen* > *knipoog*, *schuddebol* > *schuddebollen*. Het type werkwoord komt vooral in het Nederlands en het Nederduits voor; ook deze beperkte verbreiding wijst op een secundair ontstaan.

7.4.4.6. Werkwoorden met te-

Een relictprefix is *te-* dat in het Middelnederlands echter nog vaak voorkomt, bijv. in *teblouwen* ‘kapotslaan’. Vergelijk ook onl. *tebrekan* ‘stuk breken’. Dit *te-* kan teruggaan op ogm. **tuz-* (pie. **dus-* ‘slecht’) met wegval van -z (zie Kl. 36.6); dit *tuz-* vinden we terug in got. *tuz-werjan*

‘twijfelen’ (waarin het tweede lid verwant is met ndl. *waar* adj.). In het Oudhoogduits vinden we zonder wegval van -z en met rhotacisme *zur-*, hedendaags Duits *zer-*: *zerschlagen*. Het suffix *te-* komt nu nog in noordoostelijke dialecten voor. Er is ook wel verband gelegd met lat. *dis-*: vgl. *discēdere* ‘uiteengaan’, en met got. *twis-* in *twisstandan* ‘id.’ en daarmee ook met *twee* waarmee we bij een oorspronkelijke betekenis ‘in tweeën’ terechtkomen. Een rest kan zijn (*je valt je*) *tebarsten* met een oud participium preteritum. Negatief voor de overlevingskansen was de vormelijk gelijke prepositie *te*; in het Duits was er echter verschil: *zer-* tegenover de prepositie *zu*. Om dezelfde reden als in het Nederlands kan het prefix ook in het Engels verdwenen zijn (oudeng. *to-*) en in het Fries (middelfri. *to-/te-*); in laatstgenoemde taal is het echter nog relatief lang in gebruik gebleven, overigens vooral in schrijftaal. Een vervanging voor *te-* kon *ver-* zijn: mnl. *tegaen* – nnl. *vergaan*; ook *stuk* of *kapot* waren mogelijk: *tebreken* – *stuk/ kapot breken* (*verbreken* kwam omdat het al een andere betekenis had, niet in aanmerking).

7.4.4.7. Werkwoorden met *be-*

Het vaak voorkomende prefix *be-* gaat terug op *bi-* (nog *osa.* en ook nog wel *onl.*) dat we als zelfstandig woord (partikel) met diftongering terugvinden als *bij* (niet herkenbaar meer in *blijven*, got. *bileiban*). De reductie heeft plaatsgevonden in zwak geaccentueerde syllabe. De oorspronkelijke betekenis was ‘rondom’ (locaal): vgl. nog got. *bistandan* ‘rondom staan’, mnl. *beringhen* ‘omsingelen’. Vanuit die locale betekenis ontwikkelde zich een scala aan secundaire betekenissen waarin het element ‘omvattend, geheel’ (holistisch) toch nog wel vaak terug te vinden is. Andere voorbeelden zijn *bebouwen*, *bedwingen*, *beheersen*, *bekomen*, *bereiken*, afgeleid van werkwoorden; *beglazen*, *benadelen*, afgeleid van substantieven; *begroten*, *bevuilen*, afgeleid van adjectieven. De gotische voorbeelden, vgl. behalve *bistandan* nog *bigitan* ‘vinden’, *bisitan* ‘in de buurt wonen’, *bileipan* ‘verlaten’, lijken erop te wijzen dat afleiding van een werkwoordsstam oorspronkelijk is, maar bij *bigairdan* ‘omgorden’ kan men ook aan het substantief *gairda* ‘gordel’ denken. De overgang van substantief- naar adjectiefstam kan men via substantivering van het adjectief denken: vgl. bijv. *bevuilen* (*het vuil*). In *bigairdan* alsook in *bisitan* vinden we de locale betekenis, in *bigitan* en *bileipan* de holistische: ‘definitief vinden, weggaan’.

De uitbreiding tot substantief- of adjectiefstammen leidt tot unificatie: een samengaan van prefigering en conversie. Bij bijv. *beraden* en *bekoelen* kunnen we denken aan een afleiding van *koelen* en *raden* die op hun beurt van een adjectief c.q. een substantief zijn afgeleid. Denken we echter aan een directe afleiding van *koel* c.q. *raad*, dan is er sprake van prefigering en conversie. Dit is ook het geval bij mnl. *beringhen* waarnaast zowel *ringhen* als *rinc* voorkomt. Bij een werkwoord als *beveiligen* zijn er zelfs drie mogelijkheden: een afleiding met *be-* van een (oud) werkwoord *veiligen*, een afleiding met *be-* plus conversie van *veilig* tot werkwoord (unificatie) of een afleiding met *be-* plus een *-ig(en)-*afleiding van een adjectief *veil* ‘veilig’ (id.). Bij *bevredigen* vervalt de eerste mogelijkheid omdat een werkwoord **vredigen* niet voorkomt; dit *bevredigen* kwam in de plaats van een ouder *bevreden* zoals ook *beschadigen* voor *beschaden* (*bevreden* en *beschaden* laten behalve prefigering met *be-* ook met conversie van *vrede* en *schade* zien). Bij *behartigen* komt slechts één mogelijkheid in aanmerking, namelijk prefigering met *be-* en afleiding met *-ig(en)-* van *hart*: **hartigen* komt niet voor evenmin als **hartig* (het wél bestaande *hartig* is niet van toepassing). Een waarschijnlijk ouder *beharten* (met *be-* en met conversie van

hart) is geattesteerd; vergelijk nog hedendaags *behartenswaard*. Ook in (hierboven genoemd) *beglazen*, *benadelen*, *begroten*, *bevuilen* is er maar één mogelijkheid: prefigering met *be-* en conversie van *glas*, *nadeel*, *groot*, *vuil* (let in *beglazen* op de rekking). Ook dat in de hier besproken gevallen een tweeledige bewerking nodig is, wijst op een latere uitbreiding. Invloed van het Duits kan in het spel geweest zijn: de betreffende woordvorming was vooral productief in de 15^e t/m 17^e eeuw in teksten met een duitse (oostelijke) achtergrond. In ieder geval ontstonden er zoals we gezien hebben, werkwoorden met zowel een prefix als een suffix. Het verschil tussen diachronie en moderne synchronie komt voor de dag bij *beduimelen*: historisch gezien ligt het 't meest voor de hand dat dit een afleiding van *duimelen* is dat op zijn beurt een -el-afleiding is van *duimen* 'met de duim betasten'. Omdat *duimen* (in die bepaalde betekenis) noch *duimelen* meer voorkomen, is het nu een afleiding van *duim* met prefigering (*be-*) en suffigering (*-ig*); de vraag is echter in hoeverre de moderne spreker nog verband voelt met *duim*.

Wat betreft de gevallen met werkwoordsstam: *bekoelen* is vooral intransitief (niet-agens: *het weer bekoelt*), *bekomen* kan zowel transitief (niet-agens: 'krijgen') als intransitief (niet-agens: *ergens van bekomen*) zijn; de andere voorbeelden zijn transitief: *bebouwen* (agens); het laatste lijkt het prototypische geval te zijn. De verschillen vinden we al in het Gotisch terug: *bileiban*, *bisitan* zijn intransitief (niet-agens), *bistandan*, *bigitan* naast *bileipan*, *bigairdan* transitief (niet-agens naast agens). Wat de betekenis van de transitiva (agens) betreft kan de omschrijving zijn: 'wat de basis noemt, wordt, met een doel dat bereikt wordt (telisch), op een bepaald object gericht': zo is bij (*een terrein*) *bebouwen* het bouwen op een bepaald terrein gericht dat als resultaat bebouwd wordt. Hierin vinden we een holistisch betekenselement 'omvattend': de activiteit van het bebouwen omvat het (hele) terrein. Tegelijk hebben we hier een voorbeeld van wat vaker voorkomt, namelijk dat een intransitief (*bouwen*) door prefigering met *be-* transitief wordt: vgl. ook nog *klagen* > *beklagen*, *twijfelen* > *betwijfelen* enz. Van transitief naar transitief is ook mogelijk: *hoeden* > *behoeden*. Bij bijv. *bekomen* 'krijgen' en *bereiken* is de semantiek minder duidelijk geworden: 'ergens aan komen, naar iets reiken om het te "omvatten"'? Een figuurlijk voorbeeld is *er is geen land met hem/haar te bezeilen*: 'door zeilen geen land te bereiken'. Bij *bedriegen* is de basis verdwenen (osa. *driogan*); in *blussen* (vgl. (*dorst*) *lessen*) is het prefix onherkenbaar geworden. Werkwoorden met *bij-* moeten als samenstellingen worden begrepen: *bijstaan* (scheidbaar samengesteld: *ik sta je bij*).

De vorming met *be-* is in verschillende betekenissen nog steeds productief: (*een terrein*) *beskaten*, (*iets*) *beroddelen*, beide afgeleid van werkwoorden en ook transitief met een telisch aspect. (*Je brood*) *bepindakazen* berust op een dubbele bewerking (unificatie): prefigering en conversie; **pindakazen* komt immers niet voor.

Het Duits en het Fries hebben overeenkomstig het Nederlands *be-*; ook in het Engels komt het, maar minder vaak, te voorschijn: vgl. *to begin*.

Regionaal. Het Gronings heeft enkele eigen gebruiksnuances: *wat beloop-ie hier?* 'wat doe je hier te lopen?', *wat belöpst doe tòch aal?* 'wat loop je toch allemaal?', *hai kin gain hoas* 'haas' *meer belopen* 'hij is niet goed meer ter been', *botter is terin bebakt* 'de boter is erin gebakken' (gezegd van een broodje zonder boter), *hai bevrijt heur allain om heur geld* 'hij vrijt alleen maar met haar om haar geld'. We vinden deze gebruiksmogelijkheden in het Fries terug wat dus doet denken aan friese substraatwerking. In het laatste voorbeeld is er duidelijk sprake van een

intentie, van een doel dat men wil bereiken. Ook het Westfries kan genoemd worden met bijv. *befietsen* ‘bijhouden, inhalen met fietsen’.

7.4.4.8. Werkwoorden met *ge-*

Het prefix *ge-* is o.a. al in 4.1.2 (12) ter sprake gekomen. Mogelijk heeft de reductie (got. *ga-*, owgm. *gi-*) primair in het werkwoord (met zwak geaccentueerde eerste syllabe) plaatsgevonden en is de gereduceerde vorm analogisch doorgedrongen in het substantief en het adjectief (type *gezing*, *geheel*). In de genoemde paragraaf hebben we gezien dat we moeten uitgaan van een betekenis ‘samen’ (collectiverend); die vinden we nog terug in mnl. *gerinnen* ‘samenlopen’. In dit voorbeeld kunnen we ook de overgang naar een perfectiverende betekenis volgen: bloed dat samengelopen is, is gestold (eindpunt van de ontwikkeling); ook een bijgedachte aan ‘geheel en al’ (intensiverend) kan in het spel zijn. De perfectiverende betekenis vinden we in got. *gaháusjan* ‘vernemen’ tegenover *háusjan* ‘horen’; in het Middelnederlands komt het perfectiverende *ge-* (bij een infinitief) nog slechts voor in een ontkennende zin met een modaal hulpwerkwoord: *ic en conste dat niet ghesegghen* ‘ik kon dat niet ten volle zeggen, gezegd krijgen’, een geval van negatieve polariteit: ‘onvoltooidheid’ is een duidelijker situatie dan ‘voltooidheid’ waarbij gradaties kunnen voorkomen. Vergelijk nog hedendaags *hij laat zich niet gezeggen* en *iets niet kunnen gebeteren*. We vinden *ge-* verder nog terug in werkwoorden waarbij de oude basis niet meer voorkomt: *gebruiken* (got. *brūkjan*), *genezen* (got. *-nisan*), *genieten* (got. *niutan* ‘treffen, bereiken’). Er zijn nogal wat paren waarin vormen met *ge-* afwisselen met vormen zonder *ge-* (vgl. par. 4.1.2 punt 12); er kan soms enig betekenisverschil geweest zijn in die zin dat de *ge-*vormen meer “volledigheid” suggereerden. Tegenwoordig is er slechts een stilistisch verschil, in die zin dat de vormen met *ge-* vaak formeler (vooral ook zuidelijk) zijn: vgl. *gedijen*, *geleiden*, *gelijken*, *gelukken* met *dijen*, *leiden*, *lijken*, *lukken*. Betekenisverschil is er nog bij *raken* – *geraken* (*iets raken*, *ergens geraken*), *denken* – *gedenken*. Historisch gezien is *ge-* aanwezig in *gunnen*, mnl. nog *geonnen*. De stam is werkwoordelijk, de werkwoorden kunnen transitief of intransitief zijn, vgl. bijv. *geleiden* en *gedijen*, het geïmpliceerde subject is agens of niet-agens, vgl. bijv. *geleiden* en *genieten* (beide transitief). De vorming in kwestie is niet productief meer; het suffix heeft echter een tweede leven gekregen als prefix van het participium preteritum (zie hfdst. 2).

Het suffix ontbreekt in het Engels en het Fries zoals het in die talen ook in het participium preteritum ontbreekt: vgl. *to lead*, *liede* voor ‘(ge)leiden’. Komt het in het Fries toch voor, dan is er wel sprake van nederlandse schrijftaal-invloed. Zo komt *genêze* ‘genezen’ voor terwijl autochtoon fries *beter wurde* is. Het Duits heeft vormen met *ge-*: *geleiten*, met daarnaast een frequenter *leiten*, maar ook vormen met alleen *g(e)-*: *gelingen*, *glücken* ‘(ge)lukken’. Het ontbreken van *ge-* of het geringe voorkomen ervan maakt een ingweoonse indruk (zie Kl. 10.2).

7.4.4.9. Werkwoorden met *ont-*

Het prefix *ont-* in bijv. *ontmoedigen* gaan terug op pie. **nd* dat via *und-* *ond-* opleverde (verscherpt tot *ont-*) en waarnaast als *ō*-trap *and-/ant-* voorkomt. Het ontstaan van de nultrap houdt verband met zwak accent. Dat de reductie niet tot een element met sjwa heeft geleid [ənt-], hangt er wel mee samen dat in het Nederlands een sjwa in de Anlaut fonotactisch ongewenst is.

De oorspronkelijke betekenis was ‘tegen’: vgl. *antwoord* oorspr. ‘tegenwoord’, ook *Antwerpen* oorspr. ‘tegen de oever opgeworpen land’; verwant zijn gr. *anti*, ook lat. *ante* ‘voor’ en got. *and* ‘langs’ (voor de betekeniswisseling vgl. *voor/tegen/langs het huis*). In het Gotisch vinden we echter tegen de verwachting in *andhuljan* bij *huljan* ‘hullen’ tegenover ndl. *onthullen* bij *hullen*. And- kan onder invloed staan van de prefixvariant anda- zoals deze bij de substantieven (en adjectieven) verschijnt: vgl. *andawaúrdi* ‘antwoord’ (*andanems* ‘aangenaam’). Van *andawaúrdi* is afgeleid *andwaúrdjan* waarvoor we wel mogen aannemen dat het accent naar de stam is versprongen. (Het Nederlands heeft echter *antwoorden*, met het accent voorop, dat een nieuwe afleiding van *antwoord* is (zie par. 3.1.2, 2a). Dit ant- zal men wel niet meer als een prefix(variant) ervaren, eerder als een deel van een niet meer doorzichtige samenstelling.) Ook in het Oudnederlands vinden we bijv. bij een werkwoord als *antsetten* de variant ant-; qua vorm komt dit overeen met ndl. *ontzetten*, echter met een afwijkende betekenis, nl. ‘vernietigen’. Afgezien van gevallen als *andwaúrdjan* dat dus een afleiding is van *andawaúrdi* (zoals *andbahtjan* ‘dienen’ van *andbahts* ‘dienaar’) hebben we met afleidingen van werkwoorden te maken: vgl. behalve got. *andhuljan* van *huljan* (ndl. *onthullen* van *hullen*) nog *andbindan* bij *ontbinden*, *andhafjan* ‘antwoorden’ bij *ontheffen* met afwijkende betekenis. Als we aannemen (waar het sterk op lijkt) dat de afleidingen van werkwoorden oorspronkelijk zijn, dan kan voor de overgang naar een substantivische stam bijvoorbeeld aan een geval als *ontzadelen* gedacht worden: *zadel* kan immers als een werkwoordsstam worden opgevat of als een substantief; van substantief naar adjectief is het via zelfstandig gebruik van het laatste maar een kleine stap. Bij *ontharen* moeten we in ieder geval aan een substantief denken, bij mnl. *ontvroeden* ‘(iemand) iets wijsmaken’ aan een adjectief (vroed). Let wel: als we *ontzadelen* of *ontharen* van een substantief of *ontvroeden* van een adjectief afleiden, is een dubbele bewerking (unificatie) nodig: prefigering met ont- en conversie van het substantief of adjectief tot werkwoord. Bij *ontreinigen* is er behalve prefigering met ont- en conversie van *reinig* (dat voorkwam) tot werkwoord ook nog een derde mogelijkheid: prefigering met ont- en werkwoordelijke afleiding met -ig- van *rein*. De drie mogelijkheden doen zich historisch gezien ook voor bij *ontmoedigen*: prefigering van *moedigen* (dat inderdaad bestond), prefigering plus conversie van *moedig* en prefigering plus werkwoordelijke afleiding met -ig- van *moed*. Synchroon voor de tegenwoordige tijd vervalt de eerste mogelijkheid omdat **moedigen* ‘bemoedigen’ niet meer voorkomt. Evenals bij het prefix be- (zie onder punt 7) passen deze meer gecompliceerde gevallen bij een latere uitbreiding van de mogelijkheden; ook duitse invloed kan in het spel zijn. De indruk is (het zou verder moeten worden nagegaan) dat ont- nogal eens ter verduidelijking is toegevoegd: in het Middelnederlands konden *hoveden* (*hoofden*) en *lusen* en ook nu nog *luizen* op zichzelf al ‘onthoofden’ en ‘ontluizen’ betekenen. Isolering doet zich voor bij *ontmoeten* waarvan de basis *moeten* (vgl. eng. *to meet*) niet meer in gebruik is; dat geldt bijvoorbeeld ook voor *ontginnen* (zie ook beneden). Wat de betekenis betreft: afgezien van een geval als *ontmoeten* (vgl. ‘iemand tegenkomen’) ontwikkelde de betekenis ‘tegen’ zich in separatieve richting (‘scheiding’, vgl. ‘iets tegengaan’): *ontnemen* ‘wegnemen’, *ontbinden* ‘een band, binding wegnemen’, *ontgaan* ‘ergens weggaan en zo aan iets *ontkomen*’ enz., soms ook met het tegendeel als resultaat: *ontreinigen*, *ontmoedigen*; bij het laatste voorbeeld is er als wel vaker een tegenstelling tot een vorming met be-: vgl. *bemoedigen*; de betekenis van *benemen* staat echter niet ver af van die van *ontnemen*. Deze negatieve betekenissen hebben ook iets holistisch’: *ontnemen* ‘helemaal wegnemen’ enz. Ook het inchoatieve aspect komt voor. Bij bijv. *ontreinigen* zouden we al in die richting kunnen denken;

duidelijke voorbeelden daarvan zijn *ontbijten* ‘beginnen te bijten = eten, proeven’, later benaming voor de eerste maaltijd, en *ontslapen*, archaïstisch eufemisme voor ‘sterven’, in ouder Nederlands echter (separatief) ook ‘wakker worden’. Mogelijk is hier verwarring met een geprefigeerd (inchoatief) in- in het spel: vgl. got. *inbrannjan* ‘in brand steken’, in het Duits ent- (mhgd. en-), vgl. *enbrennen*, *entbrennen*. In *ontbranden* kan dus oorspronkelijk in- door ont- vervangen zijn; vergelijk ook *ontslapen* met du. *entschlafen*, terwijl *ontbijten* op analogie kan berusten. Ook *ontginnen* dat verband houdt met *beginnen*, is inchoatief te begrijpen. De verwarring van de beide prefixen is begrijpelijk omdat ze weinig accent kregen waardoor het verschil niet duidelijk tot het bewustzijn doordrong. Het 17^e-eeuws heeft voorbeelden van een transitief-inchoatieve betekenis: *ontwakkeren* ‘wakker maken’, *ontduisteren* ‘onzichtbaar maken, verduisteren’. Terwijl in het Nederlands vervanging van in- door ont- heeft plaatsgevonden, heeft in het Duits ent- het gewonnen: *entnehmen*, *entbinden*, *entmütigen* enz. Er is ook verwarring opgetreden met eveneens zwak geaccentueerd on- in van nomina afgeleide werkwoorden: mnl. *onreinen*, *onreinigen* (van *onreine*) > *ontreinen*, (reeds genoemd) *ontreinigen*. Stapeling met ver- leidt tot *verontreinigen*, ook *verontschuldigen*; hierin is ook zoals aangegeven sprake van verspringing van het accent. De vorming met ont- is productief blijkens het bekende *ontvrienden* (bij subst. *vriend*) maar ook blijkens *ontdigitaliseren* (bij ww. *digitaliseren*, internet) of *ontlulligen* (bij adj. *lullig*, id.), steeds separatief. We kunnen bij deze voorbeelden weer aan unificatie denken: prefigering met ont- plus conversie tot werkwoord van *vriend*, *digitaal* en *lullig*; *ontdigitaliseren* kan echter ook als prefigering van een reeds bestaand *digitaliseren* begrepen worden. Het Duits heeft (zoals al gebleken is) ent-: *entmütigen* ‘ontmoedigen’, het Fries ûnt-: *ûntriedselje* ‘ontraadselen’, het Engels un-: *to unveil* ‘ontsluieren’. Het dubbele prefix veront- komt in het Duits niet voor: vgl. *entschuldigen*, in het Fries slechts onder nederlandse invloed: *(fer)ûntskuldigje* (het Engels heeft hier romaans *to excuse* of *to apologize*).

Regionaal. In het Stellingwerfs is een deel van de werkwoorden met ont- in de betekenis ‘weg’ scheidbaar: *de kiepe floepte mi’j ont* ‘de kip floepte (bij) mij weg’. We hebben hier wel met een secundaire ontwikkeling te maken, misschien onder invloed van vormingen met *weg* (vergelijk de boven gegeven omschrijving).

7.4.4.10. Werkwoorden met er-, her- en ver- (1. er-, her-, 2. ver-)

7.4.4.10 (1) er- en her-

Omdat de prefixen er-, her- en ver- in gebruik en betekenis dicht bij elkaar liggen: vgl. *erkennen*, *herkennen*, *verkennen*, worden ze in één paragraaf behandeld.

Bij de substantieven is in 4.1.2 (11) is het prefix oor- besproken, in 4.2 (7) bij de adjectieven (oude betekenis ‘uit’); een gereduceerde vorm -er komt in verbale vormingen voor (het accent lag immers op de stam). We moeten hierbij aan duitse invloed denken. De vreemde oorsprong blijkt uit het feit dat het in de 17e eeuw vooral in literaire taal voorkwam (vgl. bijv. bij Hooft *erdichten* ‘verdichten’) en daarin een zekere populariteit genoot, en verder ook uit het feit dat het voor zover het nog voorkomt, niet met sjwa maar met è (van *bed*) wordt uitgesproken: vgl. *erkennen*.

Een uitspraak met sjwa zou overigens ook fonotactisch niet erg wenselijk geweest zijn.

Productief is de vorming met dit prefix nu zeker niet.

Genoemd er- kwam ook in oostmiddelnederlandse teksten voor. Voor zover er- in andere teksten voordoemt, moeten we aan een franse, meer specifiek picardische oorsprong denken; pic. er- dat in het Standaardfrans re- is. Zo vinden we stdfra. *restaurer* terug als mnl. *erstoren* en op dezelfde manier *remonter* als *ermonteren*. Voor de h- in bijv. *herzien* is wel aan invloed van het adverbium *her* (variant van *hare* ‘hierheen’) gedacht; dat kon namelijk ook in werkwoorden voorkomen, bijv. in mnl. *hercomen* (vgl. nog *herkomst*). Een bezwaar van deze verklaring kan zijn dat zoals aangegeven, *hercomen* het accent voorop heeft terwijl het in *erstoren*, *ermonteren* op de stam of op het suffix ligt; ook liggen de betekenissen nogal uit elkaar: ‘opnieuw’ en ‘hierheen’. Een betere mogelijkheid is dat we bij de h- aan hypercorrectie moeten denken: het is bekend dat de Vlamingen en ten dele ook de Brabanders “moëte” hebben met de h. Kiliaan (16^e eeuw) noemt *hermaecken* brabantse maar *ermaecken* hollands en toch ook vlaams. Uit dit voorbeeld zoals ook uit *herzien* blijkt dat het prefix (her-) ook vóór nederlandse stammen kwam te staan en dus productief was. Vooral Hooft (17e eeuw) maakte er graag gebruik van; evenals er- kwam het dus in literaire taal voor. Het kon ook het duits-achtige -er vervangen: *herinneren* voor *erinnern*. Heel vaak was er sprake van leenvertalingen: vgl. behalve *herzien* (*revoir*) en *hermaken* (*refaire*) ook bijv. *herenen* naast fra. *réunir*. Het suffix in de vorm her- had een tijd lang groot succes (en heeft dat misschien nog wel); het kan ‘opnieuw’ betekenen: *hertrouwen*, of ‘anders’: *herschrijven*. Vooral in het Zuiden was c.q. is het populair: men zegt daar bijvoorbeeld graag *herwerken* in plaats van *omwerken*; vergelijk ook het bekende *zich herpakken* naast *zich hernemen*. Uit de zuidelijke voorkeur blijkt nog steeds de frans/picardische oorsprong van het prefix. Het succes bleef c.q. blijft echter, zeker in het Noorden, tot de meer formele stijl beperkt wat ook nu weer blijkt uit de uitspraak met è. Een anlautende sjwa zou echter ook hier hoe dan ook onwenselijk geweest zijn.

In eenvoudige gevallen is het prefix ongeaccentueerd: *herzien*, *hernemen*, *herenigen*, en mist het ge- in het participium preteritum: (*iets is*) *herzien*, *hernomen*, *herenigd*. Bij stapeling heeft het (gewoonlijk) het hoofdaccent: *herverdelen*, *herbebossen*, *herontdekken* (let op het ritme), en dus niet *herverdelen* enz.; uiteraard ontbreekt ook nu ge- in *herverdeeld*, *herbebost*, *herontdekt*. Dat her- en niet de stam hoofdaccent heeft, kan betekenen dat het, onder invloed van de scheidbaar samengestelde werkwoorden, type *aannemen*, als partikel is opgevat; dat blijkt ook uit het feit dat het in een om-zin zich van de rest van het werkwoord kan losmaken: *om her te verdelen* (vgl. *om aan te nemen*). De duidelijke betekenis van her-, namelijk ‘opnieuw’, kan hierin een rol gespeeld hebben. De analogie gaat niet zo ver dat scheidbaarheid ook bij een persoonsvorm mogelijk is: *ik verdeel dit her, naar analogie van *ik neem dit aan*. Op dezelfde manier vinden we bij een werkwoord op -eren *herwaarden*; hierbij is *herwaardeerd* mogelijk maar dat kan analogie zijn naar ge-loos *herzien* en lijkt nu verouderd te zijn. Eerder komt nu *geherwaardeerd* of *hergewaardeerd* voor; in het laatste geval maakt her- weer de indruk van een partikel te zijn; vergelijk ook mogelijk *om her te waarden*. Bij *heropvoeden* (met een basis die op zichzelf al een scheidbaar samengesteld werkwoord is) lijkt alleen *heropgevoed* goed mogelijk; in een om-zin vinden we *om her op te voeden*. In *herzien*, *hernemen*, *herenigen* heeft her- duidelijk z’n status als prefix behouden: **om her te zien* enz.; in de andere gevallen lijkt het de trekken van een zelfstandig woord gekregen te hebben wat als een geval van degrammaticalisatie kan worden beschouwd.

7.4.4.10. (2) ver-

Het prefix ver- (in die vorm reeds onl.; osa. far-) stelt ons voor problemen: het heeft meer dan één oorsprong en laat vooral wat de betekenis betreft een ingewikkelde geschiedenis zien; in het WNT worden zelfs 32 nuances vermeld. Hier kan slechts een enkele aanduiding worden gegeven: hoe zouden we ons de ontwikkeling eventueel kunnen voorstellen? Men zie verder de etymologische woordenboeken. Het prefix is ontstaan door samenvallende van verschillende oudere prefixen; deze zijn op hun beurt ontstaan uit eerste delen van samenstellingen. Het Gotisch laat nog verschillende vormen zien: *faír-greipan* ‘vergrijpen’ (du. *vergreifen*), *faúr-biudan* ‘verbieden’ (du. *verbieten*), *fra-dáiljan* ‘verdelen’ (du. *verteilen*); bij deze voorbeelden komen de drie talen (Gotisch, Nederlands, Duits) zoals blijkt overeen. De gotische varianten *faúrqīpan* en *faírqīpan*, beide ‘ongeldig verklaren’, laten wisseling van de prefixen zien. Voor een met een vocaal beginnende stam kan er (van fra-) alleen fr- > vr- overblijven: vgl. got. *fra-itan* met ndl. *vreten* (du. *fressen*). Genoemde prefixen kunnen via Ablaut met elkaar verwant zijn: *faír-* met de ē-trap, *faúr-* met de nultrap en *fra-* met de ð-trap (met een afwijkende plaats van de vocaal): pie. **per(i)*, **pr̥*, **pro*. Reeds in de oudere stadia van de ons overgeleverde indo-europese talen vinden we uiteenlopende betekenissen: skrt. *pári* ‘rondom, weg van’, gr. *perí*, *per* ‘rond(om)’, lat. *pro* ‘voor(aan)’, *per* ‘doorheen’, osla. *prē* ‘over, door’. Een betekenis ‘voor’ komt nog duidelijk voor in got. *faúragamanwjan* (bij *manwus* adj. gereed) ‘voorbereiden’. Met soms enige moeite kunnen we dit betekeniselement (‘van te voren’) ook terugvinden in andere voorbeelden als got. *faírqīpan*, *faúrqīpan*, verder *verbieden*, *verdedigen*, *verdelen*, (ongeldig) *verklaren*, nog duidelijker in *verzeggen* ‘rechtelijk beloven’; ‘van te voren zeggen’ enz. Het begrip ‘voor’ kan ook lokaal worden opgevat; misschien kan daarmee *faírgreipan* in verband worden gebracht: ‘van voren grijpen’. Een betekenis ‘rondom, over’ zouden we in got. *faírrinnan* ‘zich uitstrekken, reiken’ kunnen terugvinden terwijl we ‘weg van’ met *fra-itan* ‘weg-eten > vreten’ in verband kunnen brengen of met *verbranden*. Vanuit ‘weg van’ ontwikkelde zich een inchoatieve betekenis ‘tot iets anders (maken, worden)’: *verarmen* ‘weg van het rijke > naar het arme’, *vergrooten* ‘weg van het kleine > naar het grote’. Vergelijk verder bijv. *verbouwen* ‘tot een ander gebouw maken’, *verhuizen* ‘een ander huis krijgen’, *vertalen* ‘in een andere taal overbrengen’; gevallen als *verafgoden* ‘tot een afgod maken’ of *verstevigen* ‘stevig maken’ sluiten zich hierbij aan. De betekenis ‘anders’ kan ook negatief ‘verkeerd’ worden: vgl. *verachten*, (*iemand*) *verdenken*, *verleiden*; vgl. ook reflexief *zich verpraten* ‘door verkeerd praten zich in een vervelende situatie brengen’. Een holistisch aspect kan goed herkend worden in *verbinden* tegenover *binden*; in het eerste geval is het hele object in de handeling begrepen. Het aspect kan ook als versterkend overkomen: vgl. *bergen* met *verbergen* ‘weg bergen, ten volle bergen’, vgl. ook *vergunnen* met *gunnen*. Een duidelijk betekenisverschil is ontstaan bij *nemen* tegenover (perfectief) *vernemen*. Het suffix gaat dus met een grote variatie aan betekenissen gepaard; door het verschil in oorsprong en door de fluctuerende betekenis die aan partikels inherent is, kan deze variatie dus al vroeg aanwezig zijn geweest. Het bovenstaande moet als een poging gezien worden om enige structuur in de semantische uitwaaiing te ontdekken. De ontwikkeling kan ook per woord bekeken worden: een merkwaardige ontwikkeling laat *vergunnen* (*vergonnen*)

zien dat in het Middelnederlands ‘misgunnen’ betekende en dus van positief negatief is geworden. Een wisseling van prefix vinden we in ouder ndl. *verwinnen* dat later heeft plaatsgemaakt voor *overwinnen*.

Een werkwoord als basis lijkt de oudste situatie; een werkwoord als *delen* kan ook als een afleiding van *deel* worden begrepen waardoor ook een substantief als basis mogelijk werd: *verafgoden*, *verhuizen*, *vertalen*, en in het verlengde daarvan ook een adjectief: *verarmen* (*een arme* > *arm*), *verstevigen*. Omdat bijv. *afgoden enz. niet als zelfstandige werkwoord voorkomt (*huizen* wél maar met een wat andere betekenis), moeten we in deze gevallen een dubbele bewerking (unificatie) aannemen: prefigering en conversie. Zo’n dubbele bewerking, die het gevolg is van analogie, zou weer evenals bij be- en ont- (zie vorige paragrafen) op een secundair kunnen wijzen. In *verongelukken* lijken we een dubbel prefix te hebben; -on- hoort echter bij de substantivische basis *ongeluk*.

Dat het ingewikkeld kan zijn, kan aan de hand van *verzadigen* geïllustreert worden. Dit houdt verband met het adjectief *zat* dat oorspronkelijk als verbogen vorm *zade* (onl. *sada*) naast zich had; in het Middelnederlands is deze vorm echter reeds *zatte* geworden, met korte vocaal en [t], door analogie naar onverbogen *zat*. Als we unificatie zouden aannemen, dan zou het resultaat *verzattigen* moeten zijn: prefigering plus werkwoordelijke afleiding met -ig- van *zat* (*zattig* heeft niet bestaan). In de oudnederlandse periode had unificatie nog *verzadigen* kunnen opleveren: unificatie en afleiding met -ig- lijken echter van later datum te zijn. We moeten daarom uitgaan van prefigering van een reeds bestaand (maar nu verdwenen) *zadigen*. Dit is op zijn beurt afgeleid van een werkwoord mnl. *saden* dat op conversie van het adjectief met nog de oude [d] berust. Voor de moderne taalervaring zal het etymologische verband met *zat* wel niet meer invoelbaar zijn.

De werkwoorden in kwestie kunnen transitief of intransitief zijn; de hierboven gegeven gotische voorbeelden zijn transitief (ook met agens) behalve *faírrinnan* ‘zich uitstrekken tot’ (niet-agens). De nederlandse voorbeelden zijn eveneens transitief of intransitief: *verleiden*, *verhuizen*; meestal is er sprake van een agens maar *verarmen* impliceert een niet-agens en *verleiden* kan behalve een agens ook een pseudo-agens inhouden (*de geur verleidde mij ervan te eten*). Een werkwoord als *verkoelen* kan zowel transitief als intransitief zijn: (*een windje heeft de atmosfeer*) *verkoeld* (pseudo-agens), (*de liefde is*) *verkoeld* (niet-agens). Bij *vernien* is het erbij passende adjectief, nl. mnl. *niel* ‘voorover op de grond geworpen’, in onbruik geraakt; bij *vervangen* is het de vraag of er nog verband met *vangen* gevoeld wordt. Ook ver- diende om het vreemde er- te vervangen; daaraan gaf men de voorkeur in het Noorden zodat tegenover (meer) zuidelijk *hernieuwen* of *herrijzen* (meer) noordelijk *vernieuwen* of *verrijzen* kwam te staan. Overigens waren ook andere vervangingen mogelijk: vgl. *omwerken* naast *herwerken*; *verwerken* was vanwege een andere betekenis niet beschikbaar. *Herwerken* en *verwerken* laten zien dat vormingen met her- en ver- met betekenisdifferentiatie naast elkaar voorkomen; vgl. ook met er- erbij *erkennen*, *herkennen*, *verkennen*. Zo’n betekenisdifferentiatie zou kunstmatig kunnen zijn: zo kon mnl. *verkennen* ook ‘erkennen’ en ‘herkennen’ betekenen. Voor de mogelijke vervanging van te- door ver- zie par. 4.4.6. Ook be- en ver- konden/kunnen afwisselen: *vertrouwen*, ouder *betrouwen*. Zie ook “regionaal” hieronder.

Het prefix is bij bepaalde betekenissen productief; uit een genoteerde kranterzin als *het leven is veel te leuk om te verzeuren* blijkt dat dit o.a. het geval is bij een betekenis die iets te maken heeft met ‘verspillen’ (negatief dus). Mogelijk zijn bijv. ook *pas op dat je niet verziekelijkt* ‘wordt wat

het adjectief aangeeft', *iets verteksten* 'maken tot wat het substantief aangeeft' of *een verplastictie straat* 'geworden wat het substantief aangeeft' (alle internet). Bij deze nieuwvormingen vinden we transitieven (*verteksten*, met impliciete agens) zowel als intransitieven (*verzeuren*, *verziekeliijken*, met impliciete niet-agens) en als basis zowel werkwoorden, substantieven als adjectieven (*zeuren*, *tekst*, *ziekeliijk*). Het gaat zoals blijkt vaak om ongunstige activiteiten of processen waarvan er in deze tijd meer dan genoeg zijn. Ook het type *zich verpraten* met verplicht reflexivum (dat niet op één lijn staat met (*je tijd*) *verpraten*) is enigmatische productief: *zich veremailen* lijkt niet onmogelijk.

Van het Duits zijn (vgl. hierboven) *er-* en *ver-* bekend; denk voor het Engels aan *re-* (uit het Frans): *to reset*, en aan *for-*: *to forgive*. In het Fries is *fer-* in ieder geval een endogeen prefix: *ferjaan* 'vergeven'; bij *er-* en *her-* kan aan nederlandse invloed gedacht worden: zo zal men in plaats van *herkennen* eerder *weromkenne* zeggen terwijl *erkenne* een vooral juridische term lijkt te zijn.

Regionaal. In het Vlaams zowel als in het Kempisch kan *ver-* de waarde van *her-hebben*: vgl. kempisch *verbooien* 'opnieuw van een bodem voorzien', wvla. *verzonderen* 'van een nieuwe zolder voorzien'. Voor zuidelijk *erkennen* wordt ook de betekenis 'herkennen' opgegeven; de zuidelijke voorkeur voor *her-* is hierboven al genoemd. Andere zuidelijke voorbeelden zijn *vernoemen* 'opsommen', *veropenbaren* 'openbaren', *verslanken* 'slanker worden c.q. maken' enz.

7.4.4.11. Werkwoorden met partikel-prefix

Onder werkwoorden met een partikel-prefix verstaan wij gevallen als *aanbidden*, *doorlopen*, *omsluiten*, *overdenken*; de aanduiding is gekozen omdat het prefix elders als prepositie fungeert, bijv. *in het hangt aan de muur* (vgl. ook *ik neem dat aan* bij scheidbaar *aannemen*). In par. 3.1.2 hebben we ze conform de traditie "onscheidbaar samengestelde" werkwoorden genoemd; daar is ook de term *pseudo-samenstellingen* vermeld. De elementen *aan-*, *door-*, *om-*, *over-* hebben in de boven gegeven voorbeelden echter meer de functie van prefixen, vergelijkbaar met *be-*, *ver-* enz. die op dergelijke elementen in een oudere fase (got. *bi-*, *fra-* enz.) teruggaan maar een gereduceerde vorm hebben gekregen (zie de voorafgaande paragrafen). De vraag is waarom dat met *aan-*, *door-* enz. niet gebeurd is. Daar zijn verschillende oorzaken voor aan te wijzen: bij *aan-* en ook bij *om-* zouden we een ongewenste sjwa in de Anlaut gekregen hebben (vgl. *ont-* hierboven), bij *over-* kan een factor geweest zijn dat er op de eerste syllabe een bijaccent ligt, bij *door-* en ook in de andere gevallen dat men nog te zeer verband voelde met het betreffende element als deel van een samenkoppeling of als adpositie, enz. Voor de prefix-interpretatie pleit dat bijv. *aan-* zich net zo gedraagt als *be-*: *be-* maakt van intransitief *regenen* transitief *beregenen*, zo ook *aan aanbidden* van *bidden*. Bovendien heeft *aan* enz. net als (uiteraard) *be-* geen (hoofd)accent. In ieder geval de types *doorlopen* (*hij doorliep de school*), *omklemmen* (*hij omklemde het kind*) en *overrijden* (*hij overreed de voetganger*) zijn productief: *computer-informatie doorbrowsen*, *een oude moeder omzorgen* (internet), *een computertekst overschrijven* (let op het betekenisverschil met *overschrijven*). Merk op dat hiernaast, met een andere betekenis, scheidbaar samengestelde werkwoorden (samenkoppelingen) of postpositionele constructies voorkomen: *hij liep de school door/de school door*, *hij klemde zijn handen erom heen*, *hij reed*

over de weg. Vergelijk ook computer-informatie doorbrowsen of een computertekst overschrijven.

7.4.4.12. Werkwoorden: romaans lexicon

Voor het romaanse lexicon vallen in de eerste plaats de werkwoorden op -eren [I:rən] te noemen. Deze gaan terug op het Frans toen daarin de uitspraak nog met r was: [I:r]. In het Nederlands werd er -en aan toegevoegd omdat het normaal was dat een werkwoord in de infinitief (en sommige persoonsvormen) daarop uitging, met dus als resultaat -eren. De werkwoordsstam is echter -eer-! Toen in het Frans de uitspraak [I:] was geworden, bleef het model in stand waarmee franse werkwoorden in het Nederlands werden geïntegreerd: vervang [I:] <er> door -eren (oude spelling <eeren>). Over het algemeen blijven we in het romaanse lexicon: *analyseren*, *feliciteren*, *imiteren*, maar *blinderen*, *halveren*, *kleineren*, *trotseren*, *waarderen*, mnl. *hoveren* ‘hofhouden’ met inheemse stammen, *budgetteren* met een engelse stam (het Frans heeft *budgétiser*) wijzen in de richting van een zekere productiviteit, gezien het laatste vrij recente voorbeeld nog wel actueel. Zoals blijkt kan de stam een adjectief of een substantief zijn; de gegeven voorbeelden zijn ook transitief (met agens), intransitief is *fungeren* (id.). Overigens kwam in het Middelnederlands naast -eren ook -ieren voor dat teruggaat op het oudfranse -ir; vergelijk nog in het hedendaagse Frans -ir in bijv. *punir* (lat. *punire*). In de meeste gevallen heeft fra.-ir echter plaatsgemaakt voor -er en het Nederlands is daarin anders dan het Duits meegegaan: zo heeft het Middelnederlands *hantieren* naast *hanteren* ‘omgang hebben met’; nu komt alleen *hanteren* voor met onder invloed van *hand* veranderde betekenis (*tuinieren* is een afleiding van *tuinier*). Overigens moeten we ook met een latijnse oorsprong rekening houden; naast *falsifiëren* (fra. *falsifier*) staat *falsificeren* (middeleeuws lat. *falsificāre*); het laatste woord is dan getuige -eren een voorbeeld van francisering. Omgekeerd kunnen we ook aan latinisering denken, namelijk bij franse woorden met een voor het Nederlands moeilijke staart: vgl. *conçevir* naast *concipiëren* (lat. *concipere*; de tweede [i] uit de 1^e pers. *concipio*), *absoudre* naast *absolveren* (lat. *absolvere*), *introduire* naast *introduceren* (lat. *introducere*). Per woord moet bepaald worden hoe de ontwikkeling waarschijnlijk is geweest.

Behalve met -eren moeten we met -iseren rekening houden, weer conform het Frans: *concretiseren*, fra. *concrétiser*; de uiteindelijke oorsprong is gr. -izein. Het komt met adjectivische stam voor: *concretiseren*, ook *banaliseren*, of met een substantivische: *schematiseren*. Er is zeker van productiviteit sprake: vgl. *digitaliseren*, verder op basis van een landnaam *finlandiseren* of op basis van een eigennaam *trumpiseren*. Op de achtergrond kan soms een frans of een engels voorbeeld van invloed zijn. Een geval met prefigering zowel als suffigering is *vertoeristisering* (van bijvoorbeeld Amsterdam). Voorbeelden met een vreemd prefix zijn re- (*remilitariseren*) of de- (*demilitariseren*).

Heel oude franse of vulgair-latijnse ontleningen vinden we als -en-werkwoorden terug: mnl. *prenden* ‘nemen’ (hedendaags frans *prendre*), *dichten* (< lat. *dictāre* bij *dicere* ‘zeggen’), *vieren* in bijv. *een feest vieren* (christelijk lat. *feriare*). Maar vergelijk op basis van engelse leenwoorden, met conversie, hedendaags *lay-outen* of *scan-nen*.

7.4.5. ONTKENNENDE PREFIXEN

Bij de ontkennende prefixen komen we vooral met substantieven en adjectieven in aanraking, daarnaast ook maar niet altijd met werkwoorden. Om het verband niet te verliezen splitsen we hier niet uit naar woordsoort. De betekenis is niet altijd precies ‘niet’ maar kan ook ‘slecht’ zijn; vgl. *onmens*. Soms is vervanging door *niet* mogelijk: *ondiep* = *niet diep*, soms is er echter betekenisverschil: *onchristelijk* (pejoratief) – *niet christelijk* (neutraal). *Niet* kan overigens ook als een soort prefix optreden; vgl. *niet-Nederlanders*. Dat heeft meer accent op *Nederlanders* dan op *niet* waarin het zich onderscheidt van de andere (hieronder besproken) prefixen.

a-. Een oud ontkennend prefix is mnl. *a-*: *awint* ‘windstille’ bij een substantief, *awisich* ‘onwijs’ bij een adjectief (vgl. ook onl. *āwiggi* ‘onbegaanbare weg’); de enige rest afgezien van *oubollic* is *amechtig* ‘zonder macht, kracht’. Voor *oubollic* vinden we nog mnl. *abollic* bij *abolghe* ‘verbolgenheid’; het prefix heeft hier intensiverende betekenis gekregen. In *oubollic* ‘koddig, op een flauwe manier’ is *abollic* naar vorm en betekenis volksetymologisch in verband gebracht met *oud*. Het prefix *a-* is, misschien door de concurrentie van het meer substantiële en duidelijke *on-*, in onbruik geraakt. Voor het Gotisch is het niet overgeleverd, wél voor het Oudengels en het Oudhoogduits; de herkomst is onduidelijk.

on-. Een ander ontkennend prefix is mnl. en ook nnl. *on-* (onl. *un-*): got. *unmahts* ‘onmacht, zwakte’, *unhráins* ‘onrein’, ndl. *onmacht*, *onrein*, ook *onbeholpen*, resp. met een substantief, een adjectief en een als adjectief fungerend participium preteritum. Dit prefix heeft een duidelijk proto-indo-europese oorsprong, nl. de nultrap van de negatie **ne* (got. *ni*, lat. *in-*: *incertus* ‘onzeker’, gr. *a(n)-* in *adēlos* ‘id.’, *anembatos* ‘ontoegankelijk’). Uit de nederlandse voorbeelden blijkt (het is met onderstreping aangegeven) dat in substantieven het accent op het prefix ligt, in adjectieven (althans meestal) op de stam; in het Duits, dat de oorspronkelijke situatie laat zien, ligt het accent steeds op *un-*: vgl. *unrein*. In het Nederlands pasten de vele adjectieven die aansloten bij werkwoorden zich bij daaraan aan: bijv. *onnoemelijk* bij *benoemen*, *vernoemen*, met het accent op de stam (een vorming als scheidbaar *opnoemen* is wel van jonger datum: par. 3.1.2); vgl. ook het hierboven genoemde *onbeholpen* bij *behelpen*. Participia met *on-* konden populair worden omdat ze een omslachtige omschrijving onnodig maken: vgl. *onverdiend* ‘zonder het verdiend te hebben’, wat als een geval van “nieuwe synthese” kan worden beschouwd. Een pejoratieve betekenis heeft *on-* in sommige substantieven gekregen, bijv. in (reeds genoemd) *onmens* ‘geen mens > slecht mens’; een pejoratief-intensiverende betekenis heeft het bijv. in *ondiepte* (Vondel) ‘slechte = schrikwekkende, peilloze diepte’ of in kempisch *onverschrikkelijk* ‘zeer verschrikkelijk’ (in het Duits heel gewoon: *Unmenge* ‘zeer grote hoeveelheid’). Het komt vaak voor dat een parallelle vorming zonder *-on* ontbreekt; er is dan sprake van negatieve polariteit. De hierboven gegeven voorbeelden *onnoemelijk* en *onbeholpen* zijn daar een voorbeeld van: **noemelijk* en **beholpen* komen immers niet voor. Verdere voorbeelden zijn *ongerijmd* (eveneens met een participium preteritum), *ondeugend* (met een participium presens), *onuitstaanbaar*, *onachtzaam*. Bij deze gevallen met negatieve polariteit is er sprake van een dubbele bewerking: prefigering plus suffigering (unificatie; “afleidende afleiding”). Analogie naar bijv. *ondenkbaar* (dat naast *denkbaar* voorkomt) kan bij deze gevallen een rol gespeeld hebben; de negatief-polaire gevallen lijken zo historisch gezien secundair. De vorming met *on-* is nog productief in ieder geval bij adjectieven: vgl. (*dit eten is*) *onhalal*, (*dit*

land is nog steeds) *ondigitaal* (internet); vergelijk echter ook, met ongunstige betekenis, bij een substantief. *onwoord* ‘slecht woord’.

wan- Met lat. *vānus* ‘leeg’, got. *wan* ‘gebrek’, *wans* ‘ontbrekend’ is het prefix *wan-* ‘ontbrekend’, pie. **weh₂-no*, verwant dat we buiten het Nederlands vooral in het Oudengels, het Oudnoors en het Nederduits aantreffen, dus in het Noordgermaans en het ingweoonse Westgermaans; het Gotisch heeft het niet als prefix maar dat kan aan gebrekkige overlevering liggen. Het geeft aan de basis een pejoratieve betekenis: vgl. mnl. *wangelove* ‘ongeloof, ketterij’, *wanhopen*, *wangelovich*, resp. bij een substantief, werkwoord en adjectief. Vóór een substantief of een werkwoord komt het meer voor dan vóór een adjectief; bij *wangelovich* hebben we wel eerder met een afleiding van een substantief te maken: *wangelove* + *ich*, dan met een dubbele bewerking met prefix en suffix (unificatie): *wan[ghelove]ich*. Het voorbeeld *wanhopen* is nog bekend van het moderne Nederlands maar vergelijk ook bijv. *wanstaltig*; het laatste vertoont prefigering plus suffigering (**staltig* komt apart niet voor). Als zelfstandig substantief of adjectief vinden we het in het Middelnederlands terug met de betekenissen ‘gebrek’ of ‘ondeugdelijk, ledig’, in het Nieuwnederlands met de betekenissen (zij het niet erg bekend) ‘lek(kage)’ of ‘verkeerd’ (*de wanne kant van het hout*). Naast *wan-* vinden we *waan-* met rekking in verbogen vormen, in bijv. mnl. *waenhope*, nnl. *waanwijs*, *waaninnig*. In de beide laatste voorbeelden kan ook het substantief *waan* van invloed geweest zijn; omgekeerd kan *waan* z’n ongunstige betekenis gekregen hebben onder invloed van het suffix (vgl. voor niet-ongunstige betekenissen got. *wens* ‘hoop’, mnl. *waen* ‘id.’ enz.). De vorming is nog productief: vgl. een substantief *wanreligie* en een adjectief *wanreligieus* (maar dit kan gemaakt zijn bij het substantief *wanreligie*) of *wanvormig*. Het laatste laat weer een dubbele bewerking zien: prefigering plus suffigering.

bal- Uit een oorspronkelijk zelfstandig woord heeft zich het prefix *bal-* ontwikkeld, namelijk uit een oudwestgermaans woord dat we in het Oudsakische en het Oudhoogduits als *balo* ‘slechtheid’ terugvinden; verwant is got. *balwjan* ‘pijnigen’, misschien ook slavisch (pools) *boleć* ‘pijn doen’. Het is in het Nederlands zeer spaarzaam vertegenwoordigd: naast het substantief mnl. *balmont* ‘slechte voogd’ vinden we de adjectieven *baldadig*, *balorig*, *balsturig* (*balorig* is volksetymologisch vervormd uit mnl. *balhorich* ‘hardhorend’). In alle drie de gevallen is er sprake van pre- plus suffigering (unificatie); **baldaad*, **baloor/balhoor*, **balstu(ren)* zijn niet bekend evenmin als **dadig*, **orig*, **sturig* (evt. wél *horig*).

mis- Beter vertegenwoordigd is (ook osa. en onl.) *mis-* bij substantieven, adjectieven en ook werkwoorden: *misdaad*, *misdadig*, *misdoen*; *misdadig* kan een afleiding van *misdaad* zijn (zie voor het accent hieronder) of een combinatie van pre- en suffigering op basis van *daad*. Het substantief en het werkwoord vertonen de bekende afwisseling wat betreft de plaats van het accent; in de adjectieven is het echter om ritmische redenen versprongen. Bij *misdadig* zouden we nog aan invloed van het werkwoorden (*misdoen*) kunnen denken; dit lukt echter niet bij *mismoedig* (bij mnl. *mismoet*). Een afwijkend accent heeft ook het werkwoord *misslaan* dat waarschijnlijk verklaard moet worden uit mnl. *te misse slaen* (*misse* ‘misslag’). De betekenis ‘slecht’ (soms eerder ‘niet’) gaat terug op ‘verschillend’ welke betekenis is bewaard in got. *missaleiks* ‘verschillend’, oorspronkelijk ‘een verschillend lichaam hebbend’ (*bahuvrihi*); in ouder Nederlands is bij *misselijk* de betekenis ‘slecht’ ontstaan, in tegenwoordig Nederlands ‘slecht wat het lichaam betreft’. Als zelfstandige woorden komen voor got. *misso* ‘wederkerig’ en ndl. *mis* ‘verkeerd’. De etymologische oorsprong kan in een adjectief c.q. participium preteritum

liggen: ‘gemeden’ (er is verband met *mijden*). De vorming lijkt nu improductief te zijn maar een woord als *miskleun* is nog niet zo lang geleden gevormd.

non- Ook het romaanse lexicon is vertegenwoordigd, nl. met non-: *non-valeur* (misschien via het Engels), of met in-: *in-actief*. Vergelijk ook dis- in *diskrediet*.

Het Duits heeft un- (zie hierboven), *miß* (*Mißverständnis*), *wahn-* (*Wahnkorn* ‘loos koren’), het Engels un- (*unclose*), mis- (*misuse*), het Fries ûn- (*ûnwaar*), mis- (*misferstân*), wan- (*wanhoop*), bal- (*balearchich*).

Regionaal. In het Twents wordt wan- niet gebruikt; in plaats daarvan gebruikt men mis-, bijv. in *misbegrip*; daarentegen geniet het een zekere populariteit in het Gronings: *wangoud* ‘slecht goud’, *wanriep* ‘onrijp’, *wanstrabig* ‘weerstrevig’.

Aantekeningen. Afleiding

Voor zuidelijke infixen zie Van Keymeulen 2010. Afgeleide woorden worden voor een deel met behulp van verbindingsklanken, waaronder vooral de -s-, voor verdere woordvorming “geopend” (Krott 2001). Popma 1992 geeft een overzicht van combinatie-mogelijkheden van suffixen in het Nederlands. In verband met de conversie en de problemen daarbij (zie par. 4.1.2, punt 2) valt Don 1993 te noemen. In Taeldeman 1990 staat -sel centraal en de concurrentiepositie van dit suffix ten opzichte van andere afleidingen. In een eerdere publicatie (1985a) vergelijkt Taeldeman deverbatieve adjectieven die een ‘neiging’ uitdrukken (achtig, -erig, -zaam, -ziek, -zuchtig) op grond van hun subtiële verschillen. Het verschil tussen [+] en [-agens] ziet hij als oorspronkelijk waartoe latere ontwikkelingen te herleiden zijn. Ook in Van Langendonck 1987-1988 worden suffixen vergeleken: -er en -ling. Voor een ontstaan van -eling door reïnterpretatie van een diminutiefsuffix -el plus -ing zie het EWN onder -ling. Over deverbatieve nomina (plus of min levend, plus of min agens) handelt Devos & Taeldeman 2000; over inwonersnamen handelen De Schutter 1983, Taeldeman 2009, Sassen 1977-78. Voor *Franciscaner* enz. zie Van Haeringen 1954b, voor aardrijkskundige namen, vooral in het Middelnederlands, Van Loey 1943. Zie voor geografische persoonsnamen ook Smedts 2003 waarin op basis van fictieve namen gewezen wordt op de productiviteit van de alternantië ië, -iër, -isch: *Spokanië – Spokaniër – spokanisch (analogisch ook: spokaans). Voor vrouwelijke persoonsnamen zie Mooijaart 1991 (veel over basis en betekenis), Taeldeman 1995 (vooral betreffende het Zuiden), Koelmans 1978. De verklaring van -nede is gebaseerd op een persoonlijke mededeling van Michiel de Vaan; van hem is ook de alternatieve verklaring voor -érse (overgenomen uit een concept-artikel van zijn hand), verder ook de verklaring van du. zer- uit ohgd. zur- (hij verklaart ook a- uit *uz-). Participiale vormen komen aan de orde in Van Haeringen 1949a en 1950b. Het voorbeeld van het improductief worden van de vorming op -lijk is ontleend aan Booi en Van Santen 2017, par. 6.6.2. Voor zelfstandig gebruikte adjectieven zie Hietbrink 1993. Voor de syntaxis van het Proto-indo-europees zie bijv. Clackson 2007. Dat over het algemeen de gevallen bij de be-, ont- en ver-werkwoorden waarbij sprake is van een dubbele bewerking, later ontstaan zijn, wordt (enigermate) bevestigd door de historische woordenboeken (VMNW, MNW, WNT): van de in dit boek genoemde afleidingen van werkwoorden wordt slechts 8% (2 op 24) niet voor het Middelnederlands genoemd, van de afleidingen van substantieven of adjectieven 67% (8 op 12). Zeer recente nieuwvormingen zijn hier uiteraard niet verdisconteerd.

Specifieke suffixen. Voor specifieke affixen zie de hierna genoemde publicaties: -aar/-er: Van Haeringen 1951b, Booi 2007, -aard/-erd in het Brussels: De Vriendt 2006, -achtig: Pijnenburg 1993, Maesfranckx & Taeldeman 1998, Hüning 2004 (ook in vergelijking met het Duits), -aet en varianten (culinair: *sucade*): Jansen-Sieben 1978, -age: Öhmann 1974 (Duits), *archi* ‘slecht’: Mesotten 1996, -aresse: Van Haeringen

1951c, baar: Van den Berg 1974 (die bij de adjectiefbasis van een ander oudwestgermaans suffix uitgaat, nl. ontstaan uit owgm. *bāria ‘tonend’), Zaalberg 1975 (“malle” voorbeelden), Koelmans 1981(historisch), Taeldeman 1985-1986, Van Marle 1987-88, Van Marle 1988 (waarin juist een ontwikkeling van transitief naar intransitief worden aangenomen), Van Marle 1990a (actieve betekenis literair, is niet tot de algemene taal doorgedrongen), Hüning & Van Santen 1994, -d (type *platboomd*): Paardekooper 1990, -dom: Koelmans 1979, -e (adverbia): Verdenius 1939, -e (fem.): De Haas en Trommelen 1993, -eling: zie boven, verder Taeldeman 1987-88, fries, gronings -ens: Van der Meer 1987, -er/-aar: Van Langendonck 1987-1988, Van den Toorn 1988, -eren: Hüning 2018, -erij: Sassen 1981, Hüning 1992 (vergelijking met ge-), Hüning 1999, -es bij feminina: Swigges 1984, in *dreumes*: Weijnen 2000, -esk: Van den Toorn 1978 (en daarin vermelde oudere literatuur), -esse: Debrabandere 1993, ge- (negatief polair): Postma 1999, ge- (o.a.) in type *gedoe*: Taeldeman 1985, Hüning 1992 (vergelijking met -erij), Tálasi 2009, type *zongerijpt*: Hüning & Schlücker 2010, ge-loos *besluit*: De Haas en Trommelen 1993 p. 64 (onder verwijzing naar Don 1989 en 1990), -heid: Van den Toorn 1992 (succes), Van Santen 1992, her-: Van Ginneken 1927, -iek/-isch: Theissen 2009, -ing: Van Loon 1969 (in toponiemen), Devos 1990, -iseren Hüning 2018, -itis: De Bonth 2018, -ken/-tsjen (werkwoorden en bijbehorende substantieven): Van Lessen 1928, 45 e.v., -ling: Van Langendonck 1987-1988, -lijk: Taeldeman 1985-1986, Van Marle 1987-88, Kaptein 1990, Paardekooper 1991d, Hüning & Van Santen 1994, in adverbia: Paardekooper 1991a, -nis: Tops 2007, -ont (populariteit bij de rederijders): Drewes 1957, -schap: Nijen Twilhaar 1995, -(r)zen (wvla.): Debrabandere 1975, -se in vrouwelijke persoonsnamen: Fast 1989, Van Marle 1992a, -sel: Taeldeman 1990, Van der Sijs 2019, 241 (Yukkie B.), -ster (fem.): EWN, -ster, -stra: Hinskens 2006, -sterige (zuidoostvlaams): Van Marle 1993, te- ‘stuk’: Hüning 1997, -te: Van Santen 1992 (samenstelling als basis), -ti: Pijnenburg 1978, -weg (adverbium-vorming): Hüning & Diepeveen 2009.

7.5. ALTERNATIEF LEXICON

(O. vooraf, 1. letterwoorden, 2. verkortingen, 3. samensmeltingen, 4. nieuwe affixoiden)

7.5.0. VOORAF

Samenstelling en afleiding lijken universeel; we zijn ze in ieder geval behalve in het Nederlands en daarmee verwante talen ook in de oudere fasen van die talen tegengekomen.

Betekenisuitbreiding van reeds bestaande woorden en ontlening kunnen we, als het gaat om het ontstaan van nieuwe woorden, hieraan toevoegen. In deze paragraaf komen we bij types woordvorming terecht die pas in de laatste tijd sterk opgekomen zijn maar waarvan we in oudere fasen toch al wel voorbeelden kunnen vinden. In gesproken taal kunnen het er meer geweest zijn: door het informele karakter kwamen ze niet in de geschreven taal terecht. Om diezelfde reden kunnen grammatici het ook niet de moeite waard gevonden hebben om ze te vermelden. We komen ermee aan de rand (“zelfkant”) van de morfologie terecht, een deel van de morfologie waarin enerzijds een zekere wildgroei voorkomt of lijkt voor te komen maar waarin anderzijds een bepaalde vorm van systematiek niet ontbreekt. In ieder geval hebben we hier te maken met een morfologie die niet alleen op morfemen maar ook op syllaben gefundeerd is, en soms zelfs dat niet, namelijk op een klankgroep. Om die reden is aan deze paragraaf de titel *het alternatieve lexicon* gegeven. We zullen hieronder zien dat vaak het economie-principe in het spel is: hoe druk ik me zo kort en zo gemakkelijk mogelijk uit? Hierin kan zich de hedendaagse cultuur manifesteren: alles moet sneller en sneller; hét trefwoord is *versnelling*. Wat betreft register komen we vaak in de journalistieke en de reclamesfeer terecht en ook vaak (reeds genoemd) in een informele sfeer. We hebben trouwens ook met verschijnselen te maken die niet typisch

nederlands zijn maar eerder als internationaal te kenschetsen zijn. Achtereenvolgens behandelen we de letterwoorden, de verkortingen en de versmeltingen; ook komen nieuwe affixoiden ter sprake.

7.5.1. LETTERWOORDEN

Bij de letterwoorden komen twee types voor, type 1. *mavo* ‘middel algemeen vormend onderwijs’, waarin de *klanken* aangeduid met de eerste letters van de vier delen een woord vormen, en type 2. *beha* ‘bustehouder’, waarin de *namen* van de beide beginletters, *bé* en *ha*, dat doen. Terwijl in *mavo* de basis bestaat uit zelfstandige woorden en in *beha* uit de delen van een samenstelling, zijn het in *t.b.c.*, uitgesproken *tébésé* ‘tuberculose’ (type 2) drie syllaben. Heel vaak zijn het namen die zo gevormd zijn: *VARA* ‘Vereniging Arbeiders Radio Amateurs’ (type 1), *NCRV* ‘Nederlands Christelijke Radio Vereniging’ (type 2). *KRO* ‘Katholieke Radio Omroep’ hoort bij type 2: *kaëro*, hoewel ook type 1: *kroo*, mogelijk was geweest; speelt hier een rol dat we met *kroo* maar één syllabe en daarmee een wel erg korte naam gekregen zouden hebben? Overigens is *kaëro* = *ka-ëro* ‘in strijd’ met een fonologische eigenschap van het Nederlands, nl. de afkeer van hiaten (een uitzondering is *cha’os*). Het 17e-eeuwse *UE*, uitgesproken als *U(w)ee*, kan als een opmerkelijk oud voorbeeld worden beschouwd; het kan zowel tot type 1 als tot type 2 gerekend worden. Letterwoorden zijn duidelijk vanuit het economieprincipe te verklaren: hoe kunnen we ons met zo min mogelijk inspanning verstaanbaar maken? Ze vormen in eerste instantie op “papier” een verkorte weergave van woorden en namen; secundair (zie boven) kunnen ze in de gesproken taal op de of andere manier een verklanking krijgen. Het communicatie-principe kan er weleens onder te leiden hebben: letterwoorden worden vaak in een beperkte kring gebruikt en voor buitenstaanders niet of moeilijk te begrijpen zijn. De vraag is wanneer ze (afgezien van *UE*) voor de eerste keer opduiken. Het WNT geeft een keer *h.b.s.* (‘hogere burgerschool’, opgericht 1863) voor 1912; was dit alleen een afkorting op papier of werd er ook *habéès* gezegd? Een vrij oud letterwoord is ook (reeds genoemd) *t.b.c.* (ook wel *t.b.*); als afkorting op papier verschijnt het in het WNT in 1962. In gesproken vorm moet het al eerder bestaan hebben (herinnering van de auteur); dat geldt ook voor de namen van omroepverenigingen en politieke partijen (bijv. *SDAP*).

7.5.2. VERKORTINGEN

In par. 3.1.3 hebben we al kennis gemaakt met ingekorte samenstellingen, samenstellingen die één lid (het middelste) kwijtraken. Ook het laatste lid kan vervallen; een voorbeeld daarvan is *watergate* in plaats van *watergate-schandaal*. In het laatste geval kunnen we ook denken aan metonymie: ‘watergate’ voor ‘iets wat daar gebeurd is’. In deze paragraaf gaat het om woorden (*verkortingen*, eng. *clippings*) die op een onorthodoxe manier als samenstelling of afleiding worden opgevat en tegen de eventuele semantische geleiding in een deel kwijtraken. Voorbeelden zijn *pop*, verkort uit *pop-ulair*, eng. *popular* en *bieb* uit *bib-liotheek*; daarin zijn resp. -ulair/-ular en -liotheek als iets suffix-achtigs opgevat, -liotheek evt. als een tweede lid van een samenstelling. Deze beide voorbeelden maken ook duidelijk dat verkorting tegen de etymologie kan ingaan: etymologisch is de geleiding eerder *popul-ar* (lat. *popul-āris* bij *popul-us*) en *biblio-theek* (gr. *biblion-thēkē*). Vergelijk verder *info* uit *informatie* waarbij de slotvocaal van *info* niet correspondeert met de *ò* in *infor-*; een auslautende *ò* is echter door de fonologische regels van het

Nederlands uitgesloten. Eénmaal ontstaan kunnen de verkortingen in nieuwe woorden worden opgenomen: *popachtig*; een geval van conversie is *kemmen* <cammen> uit *kem-* <cam->, verkort uit *webkem* <webcam> dat op zijn beurt weer verkort is uit (op z'n engels uitgesproken) *webcamera*. Verkortingen zijn overigens ook heel populair bij voornamen: *Son* voor *Sonja*. Ook bij de verkortingen speelt het economieprincipe een rol; omdat de verkorting meestal nog wel herkenbaar is, is de verstaanbaarheid minder bedreigd dan bij de letterwoorden.

De verkortingen van voornamen zijn al oud: *Jan* uit *Johannes*, waarschijnlijk via *Jannes*, *Huigh* (*de Groot*) uit *Hugo*, en ook die van plaatsnamen: *Dordt* uit *Dordrecht*; verder zijn de verkortingen vooral een verschijnsel uit de laatste tijd. Een oud voorbeeld, al wel van vóór 1900, lijkt *prof* voor *professor* te zijn (*prof* voor *professional* is zeker vrij recent). De studenten spraken, zij het in een verkleinvorm, trouwens ook al vroeg van *kandjes* voor *kandidaats* en *propjes* voor *propedeuse*. Er kan onderscheid gemaakt worden tussen monosyllabische gevallen (CVC) en bisyllabische: vgl. resp. *pop*, *biep*, *cam*, *prof* (ook *Son*, *Jan*, *Dordt*) en *info*. De laatste groep is jonger maar *indo* is al een tamelijk oud voorbeeld terwijl *provo* uit de jaren '60 stamt. Recente voorbeelden zijn *depri* (*gedepriimeerd*) en *demo* (*demonstratie*). Een oud voorbeeld, maar dan wel uit het Middelenlengels, is *gent* voor *gentleman*.

N.B. Verkortingen zijn niet te verwarren met *afkortingen*: een afkorting als *a.u.b.* staat voor *alstublieft*, een verkorting staat als het ware voor zichzelf. Voor de in het begin van deze paragraaf genoemde voorbeelden zouden we de term *inkortingen* kunnen reserveren. Deze term kunnen we ook gebruiken voor gevallen als *ex* voor 'expartner', *her* (ook *herretje*) voor 'herexamen', *piep* uit *piepjong*, *stapel* uit *stapelgek*, of aan de achterzijde: *ismen* uit *socialisme*, *communisme* enz. (met een gegeneraliseerde betekenis). De (onorthodoxe) verkortingen als *pop* en *bieb* worden ook wel *splinters* genoemd. Afkortingen spelen een belangrijke rol in digitaal taalgebruik omdat men vaak moet woekeren met de ruimte maar ze zijn (vgl. *a.u.b.*) niet van vandaag of gisteren.

7.5.3. SAMENSMELTINGEN

Bij "samensmelting" worden twee (of meer) woorden, met ten minste één splinter, tot één woord samengesmolten. Duidelijke voorbeelden met twee splinters zijn *brunch* en *chocomel*. In het uit het Engels afkomstige *brunch* is *br-* afkomstig van *breakfast* en *-unch* van *lunch*: 'maaltijd halverwege de morgen in plaats van ontbijt en lunch'. Het gaat hier louter om een combinatie van klanken. In *chocomel*, uit *chocolade* en *melk*, wordt een woordstuk met twee syllaben (*choco*) gecombineerd met de eerste drie klanken van *melk*. Bij de eerste splinter is nog de syllabestructuur (van *chocola*) in acht genomen. Vergelijk ook *horeca* (drie splinters) met *ho-* als de eerste syllabe van *hotel*, *ca-* van *café* terwijl *-re-* [re.] of [rə] de beide eerste klanken van *restaurant* zijn. Terwijl bij *brunch* en *chocomel* kop en staart worden gecombineerd, gaat het bij *horeca* steeds (driemaal) om het begin van de betrokken woorden. Evenals bij *chocomel* ontstaat hier een soort nieuwe samenstelling (met het accent voorop), een soort samenstelling weliswaar: immers *mel*, *ho*, *re* en *ca* komen niet zelfstandig voor (wél in een wat andere betekenis *choco*). Waarom echter is het *brunch* geworden en niet *leakfast* en *horeca* en niet *hocare*, *cohare* enz.? Welluidendheid (*eufonie*) kan hier een rol gespeeld hebben: *brunch* en *horeca* "bekken" beter; *brunch* heeft ook het voordeel van kort te zijn. Bij de samensmeltingen speelt primair de behoefte aan nieuwe woorden een rol, daarnaast ook het economieprincipe met wisselend effect voor de

verstaanbaarheid: *chocomel* is onmiddellijk duidelijk anders dan *horeca*. De verstaanbaarheid wordt bevorderd wanneer een “heel woord” achteraan staat (wat vaak het geval is), zoals in *eurovoedsel* met slechts één verkorting, nl. de splinter *euro*. Opmerkelijk is ook dat het eerste deel heel vaak als adjectivisch kan worden begrepen (vgl. *flexileven*) waarmee als het ware een morfologisch gat wordt opgevuld: het samenstellingstype adjectief plus substantief is immers niet sterk vertegenwoordigd (par. 3.2.2). Ook de samensmeltingen lijken vooral iets van de laatste tijd te zijn. Ten slotte: *euro-* in *eurovoedsel* (internet) en *eco-* in *ecoduct* (id.) lijken overeen te komen; *euro-* is echter een “splinter” van *Europa*, evt. *europées*, *eco-* een neoklassiek woorddeel (zie par. 2.8.3) waaraan historisch gezien een “heel” woord ten grondslag ligt, namelijk gr. *oikos* ‘huis’. De grens is echter niet altijd duidelijk: zo zou *eco-* in *ecovoedsel* ook als een splinter van *ecologie* begrepen kunnen worden.

Zowel in het geval van verkortingen als van samensmeltingen geldt, zoals in het algemeen voor de morfologie, dat de taalgebruiker om nieuwe woorden te maken de bestaande woordenschat (voor zover hij/zij die kent) op een bepaalde, zij het in dit geval “onorthodoxe”, manier analyseert. Zo ontleedt hij/zij *chocolade* als *choco-lade* en *melk* als *mel-k*. Een zekere opzettelijkheid of speelsheid kunnen hieraan niet ontzegd worden; speelsheid is bijvoorbeeld heel duidelijk bij *entertrainer* ‘iemand die op een onderhoudende manier trainingen geeft’ (op basis van *entertainer* en *trainer*). Vergelijk ook een bijzonder geval als *e-vrouw-cipatie* uit *vrouw* en *emancipatie*. In *emancipatie* wordt *man* als “stam” geanalyseerd (en tegen de etymologie in (“volksetymologisch”), als ‘man’ opgevat) en *é-* en *-cipatie* als een soort dicontinu affix (prefix plus suffix; vgl. *ge...te* in *gebergte*); analogisch wordt dan *evrouwcipatie* gemaakt. We kunnen ook formuleren dat de taalgebruiker doet *alsof* -man- de stam is enz. en daarom van de *alsof*-morfologie spreken, met pseudo-stammen en pseudo-affixen enz. Dat veronderstelt in ieder geval opzettelijkheid of speelsheid. Hoe dan ook, deze “marginale” morfologie is uiteraard alleen mogelijk bij de gratie van de reguliere.

N.B. Een samensmelting is iets anders dan een contaminatie als bijv. *verexcuseren* uit *verontschuldigen* en *excuseren*: het prefix *ver-* is uiteraard geen splinter. Contaminaties komen ook meestal “per ongeluk”, d.w.z. zonder opzet, tot stand.

7.5.4. NIEUWE AFFIXOÏDEN

Er kan reeksvorming plaatsvinden waarbij affixoïden ontstaan. Eerst enkele voorbeelden met suffixoïden. Naar analogie van *bibliotheek* worden andere woorden met -otheek gevormd: *videotheek*, *kadootheek* (waarin de -o nog tot de “stam” gerekend kan worden), later ook *discootheek*, zelfs *fietsootheek* met een nederlandse en *hairootheek* met een engelse stam. Een ander voorbeeld is -aholic in bijv. *workaholic* (uit het Engels) met daarnaast bijv. *fietساهolic*. *Motel* is door samensmelting ontstaan uit *mo(torist)* en *(ho)tel*; dat -tel als een soort suffix opgevat werd, blijkt uit *botel* ‘hotel op een boot’; een uitgebreider-otel-“suffix” vinden we in *zotel* ‘hotel als ziekenhuis’. Naar analogie van bijv. *homo* kreeg ook -o iets suffixachtigs: *aso*, *pedo* (waarin de -o nog uit *asociaal* en *pedofilie* afkomstig kan zijn), ook *brabo*, *lesbo*, en met een nederlandse stam *slomo* en met aanpassing aan *brabo* enz. *dombo*. Bij deze vormen kan ook een behoefte aan welluidendheid een rol gespeeld hebben: de Nederlandstalige houdt van woorden die op een volle vocaal uitgaan. “Helaas” zijn door de reductieprocessen veel woorden op een consonant of sjwa ontstaan. Andere voorbeelden zijn vormen op -i als *softi* die door gelijkenis met dialectische diminutieven op -ie iets hypocoristisch’ kunnen krijgen. Een prefixoïde met groot succes is *euro-*:

euro-ambtenaar, eurofobie, europoliticus, eurosong(festival), eurovisie; is ook hier, met een soort verbindings-ō, de eufonische factor in het spel? Van een prefixoïde kunnen we eigenlijk nog niet goed spreken: daarvoor is het verband met *Europa* of *europées* nog te zeer aanwezig; vergelijk echter *Euromast* en *eurokapper* of *eurocoiffeur*. Een splinter als *flex-* uit *flexibel* fungeert niet alleen als deel van een splinter-samenstelling als *flexplek* of *flexwerker* (of is het een prefixoïde?) maar ook als een soort stam in een afleiding als *flexer*. Een zekere productiviteit valt aan alle in deze paragraaf besproken vormen niet te onzeggen: zo lijkt *dialectaholic* ‘iemand die steeds met dialecten bezig is’ heel goed mogelijk. En waarom zou naast een *positivo* en een *negativo* ook niet een *neutralo* mogelijk zijn? In een discussie in dagblad *Trouw* (okt.-nov. 2019) is ter vervanging van een eventueel letterwoord als *yep* ‘young elderly person’ gepleit voor een meer “nederlands” klinkend *vitalo*.

Bij de in de vorige paragrafen besproken gevallen valt heel vaak de voorkeur voor de trochee te constateren: *brabo*, *softi*, *eco*, *euro*, ook *multiculti*, te constateren maar niet bijv. bij de vormen op -theek. De hier gegeven voorbeelden laten ook een duidelijke voorkeur voor een open syllabe zien die echter niet te voorschijn komt in *bios* voor *bioscoop*. De (onmiddellijke) herkenbaarheid kan weleens schade lijden: *jabo* ‘jachtbommenwerper’ is zonder context of uitleg niet duidelijk. Herkenbaarheid kan echter wel in het spel geweest zijn bij *prof* en niet (trocheïsch) *fessor* voor *professor*.

Aantekeningen. Alternatief lexicon

Het idee van “versnelling” is ontleend aan de filosoof Paul Virilio (zie bijv. Ieven e.a. 2011). Een overzichtswerk met vele voorbeelden is Meester 2004; zie ook de daarin vermelde literatuur, o.a. vele artikelen van Van den Toorn (van Van den Toorn is de term *splinterwoord* afkomstig). Zie verder Hamans 1988, 1993, 2009 (er is ook commentaar van Camiel Hamans in deze paragraaf verwerkt), Hüning 2000 en (met ruime aandacht voor de fonologische aspecten) Hinskens 2001. Hamans (1993) werkt met het begrip *diacrise* (ontleend aan de poolse linguïst L. Zabrocki): segmentering van woorden op basis van fonologische overeenkomst (*confusivum*). Zo wordt op basis van *bioloog*, *theoloog*, *filoloog* het *confusivum* -oloog als suffix geïnterpreteerd. Voor een verzameling voorbeelden zie Waszink 2009. Over welluidendheid als factor in taalverandering gaat Kloeke 1953.

7.6. SAMENVATTING

(1. regionaal algemeen, 2. Westfriesland, Holland, friese steden, Waddeneilanden 1, 3. Groningen, Noordoosten, Waddeneilanden 2, 4. Zuiden, 5. per periode, oudere fasen, 6. tussen Oudgermaans en Middelnederlands, 7. vanaf het Middelnederlands, 8. recente ontwikkelingen)

7.6.1. REGIONAAL. ALGEMEEN

In de voorgaande paragrafen is al diverse malen op regionale aspecten gewezen. In deze paragraaf proberen we tot een overzicht te komen waarbij echter niet alle biezonderheden opnieuw kunnen worden vermeld; we beperken ons ook vooral tot de hedendaagse dialecten. Een dialect kan zich van de standaardtaal op de volgende manieren onderscheiden: 1. het dialect heeft een procédé dat in de standaardtaal niet voorkomt, 2. het dialect heeft eenzelfde procédé maar dan voor een deel wel met verschillend lexicaal materiaal (bij een afleidingsprocédé kan zelfs de basis verschillen); 3. het dialect kan een duidelijke voorkeur of juist niet voor een bepaald procédé vertonen (het eerste kan op productiviteit wijzen). De eerste mogelijkheid komt niet vaak voor; bij de beide andere mogelijkheden ligt dat anders. Voor de eerste mogelijkheid vergelijk de westvlaamse (zeeuwse) zuidwesthoek met de vrouwelijke persoonsnamen op -(n)ege, voor de tweede het Westfries met bijv. *vergetelijk* in plaats van *vergeetachtig* en *geuitsoek* op basis van een scheidbaar samengesteld werkwoord, voor de derde het Gronings met een duidelijke voorkeur voor -erij-vormen waarin dit dialect overigens niet alleen staat. Hier kan ook genoemd worden dat het dialect over het algemeen minder samenstellingen heeft dan de standaardtaal (vgl. par. 2.12). Iets dialect-eigens kan ook betrekking hebben op de klankvorm: vgl. het oude hollandse -eles voor -sel (*hengeles*). Dit aspect zullen we over het algemeen verwaarlozen. Met dialectverlies houden we meestal geen rekening; als dus een vorm als westvlaams wordt gekaraktiseerd, dan betekent dat niet dat hij nog in gebruik is, wél dat hij dat zeker nog kort geleden was.

Ten slotte een opmerking over het Bargoens dat primair eerder sociaal dan regionaal bepaald is maar wél regionale variatie kan vertonen. In deze taalvariëteit worden bijvoorbeeld bij nominale afleidingen dezelfde suffixen gebruikt als in het Standaardnederlands maar met ruimere mogelijkheden. Terwijl in het Standaardnederlands met -ement substantieven worden afgeleid van werkwoorden (vgl. met vreemde basis *signalement* maar ook, met een inheemse basis, *dreigement*), worden ze in het Bargoens ook afgeleid van substantieven: vgl. bijv. *zielement* ‘ziel’ (dat ook buiten het Bargoens wel gebruikt wordt).

Het taalgebied wordt hieronder grofweg in drie delen gesplitst: noordwest, noordoost, zuid. Er zijn echter ook oost-westtegenstellingen. Een voorbeeld daarvan is de westelijke voorkeur voor een samenstelling, bijv. *buikpijn*, tegenover de oostelijke voor een woordgroep: *pijn in de buik*.

7.6.2. WESTFRIESLAND, HOLLAND, FRIESE STEDEN, WADDENEILANDEN

Het Westfries gedraagt zich in het geheel van het Nederlands nogal eens afwijkend; wat geldt voor het Westfries (waaraan de meeste voorbeelden zijn ontleend), geldt overigens ook, in meerdere of mindere mate, voor het hele Noordhollands boven het IJ inclusief de Waddeneilanden en waarschijnlijk ook het Aalsmeers. Vaak gaat het echter om verschijnselen die

algemeen hollands (annex westutrechts) zijn maar in het noordelijke Hollands (althans tegenwoordig) vaker voorkomen. In de eerste plaats kunnen de vormingen op -igheid genoemd worden: *vluggigheid*, *dommigheid*, *gekkigheid*, *nattigheid*, *vluggigheid*, *vrijigheid* horen we zeker in het Westfries maar ook wel in meer zuidelijke regionen. Vergelijk ook het suffix -ig (ook -erig): zaans *wallig* ‘graag op de wal spelend’, *nachtig* ‘slaperig’, *etig* ‘waar veel aan te eten valt’, verder *allenig*, *levendig* ‘levend’, *rottig* die ook meer zuidelijk (en ook in het Urks) voorkomen. Meer exclusief westfries zijn *beskuitjesig*, *koekiesig* met -ig achter een diminutief pluralis, *moeilekig* achter een ander suffix en zelfs *armoedigig* nog een keer na -ig; met passieve betekenis komt voor *masseerderig* ‘zich graag latende masseren’. Ook het suffix -te genoot oorspronkelijk een grote populariteit: bij ouderen kan c.q. kon men nog *lekkerte* horen; dit geldt ook voor Tessels en Amelands. Een zekere voorkeur voor de verbindingssjwa blijkt uit *nageleskeertje*, *kinderewagen*, *skommeleskuit*, maar *appelemoes* lijkt ook verder wel hollands te zijn (het is in ieder geval ook tessels). Genoemde voorkeuren lijken zich in deze tijd van dialectverlies goed te handhaven. Een biezonder geval van conversie is wfri. *klussiese* ‘klusjes doen’ op basis van een diminutief pluralis.

De westfriesse woordvorming doet sterk aan het Fries denken: *akelik*, *anwenst*, *vergetelijk*, *verkouwenis* corresponderen met fries *aaklik*, *oanwenst*, *ferjitlik*, *verkouwens*, wat aan friese substraatwerking doet denken. De drie eerst genoemde woorden blijken echter ruimer binnen Holland in gebruik te zijn (geweest) wat de substraatwerking minder waarschijnlijk maakt. Verder kunnen de ge-loze vormen van het type wfri. *bruiken* ‘gebruiken’ genoemd worden; het Westfries komt hierin weer overeen met het Fries: *brûke*. Zo heeft het ook *beure* dat overeenkomt met fri. *barre*; *beure* is echter ook van het Zuidhollands bekend. Voor de geloosheid (vgl. nog *raken* voor *geraken* en *buur* voor *gebuur*) kan wel heel Holland als kerngebied worden beschouwd. Duidelijker in friese richting wijst de tussen-s in *bedsplank*, *keelsgat*, *slòòtswater*: vgl. fri. *bêdsplanke*, *kielsgat*, *sleatswetter*, tegenover stndl. en holl. *beddeplank*, *keelgat*, *slootwater*, of -ers als verbindingselement in *eterstoid*, *hooiersweer*, *waskersdag*: vgl. fri. *iterstiid*, *haaierswaar*, *waskersdei*, tegenover stndl. en holl. *etenstijd*, *hooiweer*, *wasdag*. De dialecten van de Waddeneilanden gaan in deze gevallen met het Fries en het Westfries mee. Duidelijk in friese richting wijst ook dat een basis in het Westfries soms meer mogelijkheden laat zien dan in het Hollands en de standaardtaal: vgl. *renig*, fri. *reinig* ‘regenachtig’, *geuitzoek*, fri. *geûtsyk* ‘uitzoekerij’. Een semantisch gegeven is dat *mefrouwich* zowel in het Fries als in het Westfries de betekenis ‘erop gesteld om als mevrouw te worden aangesproken’ heeft. Nog een andere overeenkomst is dat in beide variëteiten toponymische afleidingen op -(d)er/-ster ook voor vrouwen worden gebruikt: wfri, *moin frouw is ’n Lemster*, fri. *myn frou is in Lemster*.

Ook in het Stadsfries, het dialect van de friese steden, dat in de 16^e eeuw is ontstaan doordat Friezen op het Nederlands (Hollands) overgingen, zouden we een duidelijke substraatwerking verwachten. Deze verwachting komt maar zeer ten dele uit: we treffen in sommige woorden het suffix -ens aan (bijv. *goedens* ‘goedheid’); ook het type *geûtsoek* komt voor. Vrij systematisch staat het Stadsfries aan de friese kant met het type *randjebloem*: vgl. *kroantsjepen*, fri. *kroantsjepinne* tegenover *kroontjespen*. Dit verschijnsel wordt ook voor de dialecten van de Waddeneilanden genoemd. Er zijn verder nog wat incidentele overeenkomsten als *widewaach*, fri. *wiidwaach* (stndl. *wagenwijd*), *pinekeel*, fri. *pinekiel* (stndl. *keelpijn*), *bedsplanke* (zie boven), *eterstyd* (id.). Over het algemeen echter lijken de friese stedelingen de nederlandse (hollandse)

woordvorming vrij goed te hebben aangeleerd. Voor het Amelands wordt een restgeval als *mallens* ‘malligheid’ genoemd (zie voor dit suffix de volgende subparagraaf).

7.6.3. GRONINGEN, NOORDOOSTEN

Friese invloed wordt ook in het Gronings teruggevonden. Vergelijk bij geografische afleidingen: gron. *Vledderveen* – *Vledderveenster* (persoonsnaam en adjectief) met fri. *It Hearrenfean* – *Feenster* (id.); in het Standaardnederlands wordt verschil gemaakt tussen *Herenvener* (subst.) en *herenveens* (adj.). Een mannelijke persoonsnaam kan in het Gronings net als in het Fries ook voor vrouwen gebruikt worden: vgl. *zij is 'n liefhebber van koffie* (maar een dergelijk gebruik kan nu ook standaardtaal geworden zijn: zie 4.1.4 punt 8). Terwijl het Westfries -enis heeft, heeft het Gronings de friese variant -ens die ook gebruikt kan worden waar het Standaardnederlands -heid heeft: *kwoadens*, conform fri. *kweadens*, tegenover stndl. *kwaadheid*. Een belangrijke overeenkomst is dat het diminutief als eerste lid van een samenstelling niet op -s eindigt (vgl. ook vorige subparagraaf): *randjebloem*, fri. *rântsjeblom*, stndl. *randjesbloem*. Overigens zijn er ook specifieke groningismen: samenstellingen van het type *peernbaisten* en *jongkerel*, de betekenis van werkwoorden met be- (*bevrijen* ‘vrijen met’), (mannelijke) persoonsnamen op -jer (*Stadjer*), op -ker (*Schansker*), op -ster (*Hogezandster*). Voor het Gronings wordt ook de populariteit van -erij (*zingeraai* ‘zangvereniging’) en -achtig (*zoepmbrijachtig* ‘gesteld op karnemelk’) genoemd. Meer algemeen noordoostelijk zijn -se in vrouwelijke persoonsnamen (*dokterse*), het type *boerken* ‘de boerderij beheren’ en het oude suffix te- ‘stuk’. Ook noordoostelijk maar niet gronings zijn de types *geloopte* ‘geloop’ en *sjoksn* ‘sjokken’. Wat de verbindingsklanken betreft heeft Groningen en het daarbij naar het zuiden aansluitende gebied een voorkeur voor -e- terwijl men in Twente en omliggende gebieden voor -n- kiest. Een andere tegenstelling betreft het ontkennend prefix: het Gronings heeft vaker wan- (*wangoud*), het Twents heeft mis- in plaats van wan- (*misbegrip*). Vergelijk voor het Gronings ook *eetnkoamer*, *eetnsbord*, *eterstied* (vgl. vorige subparagraaf), *lopergoud* ‘goed, pak om mee uit lopen te gaan’, *kwattjesmes* ‘mes van een kwartje’ (ook Fries). In het Stellingwerfs kan ont- scheidbaar element zijn: *de kip floepte...ont*. Afgezien van het zo-even vermelde en ook afgezien van klankverschillen lijkt de twentse woordvorming over het algemeen met de standaardnederlandse overeen te komen.

7.6.4. ZUIDEN

Aan de andere kant van het taalgebied is het vooral de zuidwesthoek (West-Vlaanderen, evt. annex Zeeland) waarin we verschillen met de standaardtaal kunnen vinden. Wat vooral opvalt, zijn de suffixen waarmee vrouwelijke persoonsnamen zijn gevormd; in de hedendaagse dialecten is dat -(n)ege: *gebuurnege*, waarvoor we in het Brabants -érse (-esse) kunnen aantreffen. Ook werkwoorden van het type *kleinzen* ‘zuiver maken’ moeten worden genoemd. Een opvallende combinatie van ge- plus -sel laat westvlaams *gedromsel* ‘gedrang’ zien. In het Kempisch vinden we als stapelsuffix -sig in *gelsig* ‘geelachtig’. Dan zijn er, in het Westvlaams of ruimer in het Zuiden, verschillen in gebruik: er is een zekere voorkeur voor de verbindings-s (*rundsvlees*), voor het type *kronkelstaarten*, voor suffixen als -inge (*begroavinge*), voor suffixen als -erij of -erië (Poperinge: *deugnieterieë*, kempisch *brullefterij*), -aar plus varianten bij geografische namen (*Brusselaar*), -er bij persoonsnamen (*metser*), -erd, vooral -aard eveneens bij persoonsnamen

(type *veinzaard*), -elaar in boomnamen (type *hazelaar*), -erik in persoonsnamen (*onbeleefderik*), -ik naast -erik in vogelnamen (vooral Brabant: type *havik*, *leeuwerik*), -elijk (*etelijk* ‘niet goed te eten’), -achtig (*fietsachtig* ‘graag fietsend’) en voor prefixen als her- (*herwerken*), ook ver- (wvla. *verzonderen* ‘van een nieuwe zolder voorzien’; vrij algemeen *vernoemen* ‘noemen’). Een afwijkende betekenis hebben *begeerlijke jongen* ‘diefachtige jongen’ en wvla. *goeloos* ‘goedig’. Voor het Kempisch worden nog genoemd: -se ook in mansnamen (*Stêenselse*), ook in *literse fles* en een veel gebruikt -achtig (*dreugachtig*); ook gebruikt het -in in bijv. *bakkerin* en heeft het vaker conversie: *brulleften* ‘bruiloft houden’, *nijsgierigen* ‘nieuwsgierig komen kijken’. Een combinatie van een prefix en een suffix is kempisch *gemälksel* ‘de in één keer gemolken melk’. Het zuidoosten (Limburg) kan z’n eigen biezonderheden hebben: type *geloups* ‘geloop’, *noastersje* ‘naaister’ (vgl. noordoostelijk -se hierboven); in plaats van *diepte* heeft het (roermonds) *deepde* (spreek uit: *deebde*; vgl. zwak *stabde* bij *stappen*). Hier kan het suffix -(e)tig, nog niet eerder in dit hoofdstuk genoemd, aan worden toegevoegd: *watertig* ‘waterig’ of *lopetig* ‘lopend’; uit het laatste voorbeeld blijkt dat de betekenis die van een participium presens kan zijn. Tussen de standaardtaal zoals hij in het Noorden en zoals hij in het Zuiden wordt gesproken, bestaan er geen kwalitatieve verschillen, wél kwantitatieve, in zoverre dat allerlei tendenzen in het informele register, bijvoorbeeld een voorkeur voor vormingen op -ig of -erig of samenstellingen als (*een*) *tjonge-was-me-dat-lekker-huilen-effect*, in het Zuiden minder vaker voorkomen dan in het Noorden. Een angst om fouten te maken gepaard aan een mindere vertrouwdheid met de informele registers van de standaardtaal (die in Vlaanderen in zekere zin een “geïmporteerde” taal is) maar ook een zekere afkeer van hollandismen kunnen hierin een rol spelen.

7.6.5. PER PERIODE. OUDERE FASEN (GOTISCH)

(1. samenstellingen, 2. afleidingen, 3. wortel, stam, woord)

Vooraf. In deze en de volgende paragrafen proberen we een overzicht per periode te geven. De periodisering moet echter tamelijk grof zijn; bovendien kunnen slechts grote lijnen worden getrokken. Enige voorzichtigheid is bij periodisering geboden; het kan toeval zijn wanneer een bepaald procédé pas in een bepaalde eeuw in de teksten optreedt. Het aantal teksten neemt in de loop der eeuwen aanmerkelijk toe; de kans dat een procédé opduikt, neemt daardoor toe. Toch hoeven we duidelijke frequentie-verschillen niet te veronachtzamen. Er is uiteraard overlap met voorgaande paragrafen; soms wordt daarnaar verwezen.

Dat we met het Gotisch beginnen, is gerechtvaardigd omdat dit de oudste vorm van Germaans is die ons is overgeleverd. Als een bezwaar zou echter kunnen worden aangevoerd dat het Gotisch soms opmerkelijk afwijkt van het overige Germaans (inclusief het Noordgermaans!): zo heeft het geen afleidingen op *-doma en *-skapi- (ndl. -dom, -schap) terwijl omgekeerd het suffix -dūps (*gamaindūps* ‘gemeenschap’, vgl. voor de vorming lat. *servitūs* ‘slavernij’, gen. *servitūtis*) alleen in het Gotisch voorkomt. Dit lijkt erop te wijzen dat het Gotisch zich in een vroeg stadium van het overige Germaans heeft afgescheiden. We moeten natuurlijk wél met toevallige leemtes in de overlevering rekening houden.

7.6.5.1. SAMENSTELLINGEN

Het eerste lid van de talrijke gelede werkwoorden in het Gotisch moet nog wel als partikel worden beschouwd: vgl. *andwaúrdjan*. Omdat ze pas na de accentverschuiving zijn ontstaan, ligt het accent op de stam; dit is althans de traditionele verklaring. Over het algemeen zijn ze onscheidbaar: vgl. *andwaúrdjáis* ‘dat je zou tegenspreken’, maar vergelijk het al in par. 3.1.2 (2) gegeven voorbeeld *warþ gaggan imma þáirh atisk* (Lucas 6:6). Deze werkwoorden liggen aan de basis van de onscheidbare samenstellingen in het Nederlands waarin het accent nog altijd op de stam ligt: type *doorlopen*; omdat het accent dus niet op het eerste lid lag, kon daarin reductie optreden: vgl. *fragiban* met ndl. *vergeven*. In het Gotisch was er in die zin ook enige scheidbaarheid dat enclitische elementen tussen partikel en stam konden komen te staan: *uz-uh-iddja* ‘uit en hij ging = en hij ging uit’. Op grond hiervan valt te betwijfelen of we al helemaal met samenstellingen te maken hebben. Ook dat kan de accentloosheid van het eerste lid verklaren.

Duidelijke werkwoordelijke samenstellingen, dus niet met een partikel als eerste lid, waren in het Gotisch zeldzaam en waren steeds afgeleid van samengestelde substantieven of adjectieven: vgl. *þuthaúrnjan* ‘trompetteren’ van *þuthaúrn* ‘trompet’, *unsweran* ‘verachten’ van *unswers* ‘verachtelijk’. Talrijk zijn de substantivische en adjectivische samenstellingen: *huns-la-staps* ‘offerplaats’, *airþa-kunds* ‘van aardse oorsprong’; een possessief voorbeeld is *arma-haírts* ‘barmhartig’ (vgl. *arman* ‘barmhartig zijn’, *haírto* ‘hart’). Een voorbeeld van een samenstellende afleiding is *anda-naht-i* ‘avond’ (ja-stam) waarin *anda* ‘tegen’ en *nahts* ‘nacht’ gecombineerd zijn met behulp van het ja-suffix (nom.sg. -i). Hier ligt het begin van een ontwikkeling, richting samenstellende afleiding, die zich in het Nederlands in allerlei vormen voortzet. Let wel: *arma-haírts* is geen voorbeeld van zo’n afleiding; de -s is hier nominatiefuitgang.

In de substantivische samenstellingen kunnen we nog resten van de oude proto-indo-europese stamcomposita terugvinden maar we vinden ook al casusuitgangen als verbindingsklanken (zie par. 3.1.1). Niet alleen de determinatieve samenstellingen, ook de appositionele, copulatieve en tautologische moeten als oud (indo-europees) worden beschouwd. Dat geldt ook voor de possessieve composita (*bahuvrihi*) waarvan hierboven got. *háuhhaírts* als voorbeeld is gegeven. Dat het type *kaalkop* pas laat in de teksten opduikt kan als oorzaak hebben dat het bij deze vormen vooral om gesproken taal gaat. Een uitzondering is *Blauwbaard* dat al middelnederlands is maar een leenvertaling uit het Frans kan zijn: *Barbe Bleue*. Hoge ouderdom, hoewel ze minder talrijk zijn, geldt ook voor adjectivische samenstellingen waarin het adjectief in feite ook een participium preteritum kan zijn. De substantivische samenstellingen met een adjectief, adverbium of numerale als eerste lid zijn pas later in de afzonderlijke germaanse talen in de sandhi ontstaan; het Gotisch heeft nog geen duidelijk voorbeelden. Misschien zijn ook de zinwoorden als oud te beschouwen hoewel ze pas na het Middelnederlands in de teksten te voorschijn komen.

Het systeem van de Ablaut bij de sterke werkwoorden plus de daarbij behorende nomina heeft z’n doorwerking gehad in het procédé waarmee nog altijd op een gemakkelijke manier werkwoorden van nomina worden afgeleid of andersom (wederzijdse conversie)

7.6.5.2. AFLEIDINGEN

De oudste afleidingen treffen we in het Gotisch aan wat echter niet perse hoeft te betekenen dat ze in die taal toen nog productief waren (dat is voor zo'n oude fase trouwens moeilijk te bepalen): -(i)nassus (*gudjinassus*) ~ -(e)nis (*duisternis*), -ei: *managei* ~ -e (mnl. *diepe*), -iþ/da (*háuhþa*) ~ -te/de (*hoogte*), -sl (*swumfsl*) ~ -sel (*stijfsl*), -ags/uhs/eigs (*mahteigs*) ~ -ig (*gelig*), -isks (*þiudiska*) ~ -s (*gronings*), -ein (*silubreins*, stoff.adj.) ~ -en (*zilveren*). Het Gotisch heeft ook suffixen gekend waarvan we geen equivalenten in het Nederlands terugvinden: vgl. bijv. het hierboven genoemde *gamáindūþs* en vgl. ook -ufni in *wald-ufni* 'heerschappij' bij *waldan* 'heersen' (waarvan we wel sporen in het oudere Westgermaans aantreffen). Relictstatus hadden waarschijnlijk al de representanten van pie. -ti, -tu, -m, -te/to, -ne/no-, -ro, -lo gekregen: *gifts* (*gift*), *kustus* (naast *gakusts*, *kust* 'smaak' in *te kust en te keur*), *malma* (*molm*), *kalds* (*koud*), *áigin* (*eigen*), *báitrs* (*bitter*), *ubils* (*euvel*). De vraag is ook of we voor het Gotisch bij *nuta* 'visser' naast *niutan* 'treffen' of *fiskja* 'visser' naast *fiskon* nog een herkenbaar procédé mogen aannemen; in ieder geval leeft het in het Nederlands voort in het type *albedil*. Op een zeer oude ontlening uit het Latijn berust het suffix -aar/er dat we al in het Gotisch terugvinden, namelijk als -āreis (*bokāreis*). Het suffix -erik (*slimmerik*) moet ook als oud worden beschouwd; in het Gotisch wordt het echter niet aangetroffen. Een oude oorsprong hebben ook -ing en -(e)ling (*tijding*, *vreemdeling*) waarvoor we evenmin gotische voorbeelden vinden.

Op een oude ontlening aan het Latijn berust ook het prefix aarts- (via het Latijn uit het Grieks): vgl. got. *ark-aggilus*, ndl. *aartsengel*. Verder is er als duidelijk prefix ga- (ge-) collectiverend in *gaskohi* (vgl. *getouw*), perfectiverend in *gaháusjan* (*gezeggen*); ook ontkennend un- komt voor: *unhráins* (*onrein*). In z'n betrekkelijke prefixloosheid weerspiegelt het Gotisch nog het Proto-indo-europees waarvoor (afgezien van de ontkennende) geen prefixen gereconstrueerd kunnen worden (vergelijk de beschouwingen in par. 4.4 punt 0). Werkwoordelijke prefixen ontstaan later uit partikels (zie boven). De reeds proto-indo-europese s-mobile (waarvan herkomst en functie niet onomstreden zijn) doet echter prefixachtig aan: vgl. ndl. *smelten* tegenover eng. *to melt*, ook binnen het Nederlands: *slinks* – *links*.

Belangrijke procédé's (waarvan de sporen synchroon gezien in het Nederlands verdwenen zijn) vormden de afleidingen van zwakke werkwoorden: klasse 1 (jan-werkwoorden) van sterke werkwoorden, substantieven of adjectieven: *windan* > *wandjan* (met Ablaut), *táikns* > *táiknjan*, *háuhs* – *háuhjan*, klasse 2 (ōn-werkwoorden) van substantieven: **salba* (*salbons*) > *salbon*, klasse 4 (nan-werkwoorden) van sterke werkwoorden: *bindan* – *bundnan* (ook met Ablaut). Er is overigens niet altijd van (herkenbare) afleidingen sprake: vgl. *miton* 'overleggen' (kl. 2), *haban* 'hebben' (kl. 3). Klasse 4 is het Westgermaans verloren gegaan; de andere klassen zijn als gevolg van het reductieproces niet meer herkenbaar: *wenden* (met i-Umlaut), *tekenen*, (*ver*)*hogen*, *zalven*; wat *wenden* betreft mogen we wel aannemen dat de hedendaagse taalgebruiker geen verband meer voelt met *winden*.

Het is mogelijk dat we op een procédé stuiten waarvan we in het Gotisch (misschien als gevolg van de gebrekkige overlevering) geen vertegenwoordigers vinden. Zo'n voorbeeld is -ing/(e)ling dat hierboven al genoemd is. We kunnen dan toch aannemen dat zo'n procédé oud is en (misschien) al proto-indo-europees was. Een argument daarvoor kan zijn dat we het wél in het Latijn terugvinden: vgl. in casu *longinquus*. Met dit argument moeten we echter voorzichtig zijn: er kan ook sprake zijn van ontlening aan het Latijn en wel in zo'n vroeg stadium dat door een

geslaagde “inburgering” het element in kwestie niet meer als vreemd te herkennen is. Vergelijk voor zeer oude ontlening de hierboven besproken affixen aarts- en -aar/er.

7.6.5.3. WORTEL, STAM, WOORD

Met deze subparagraaf overschrijden we om de samenhang niet kwijt te raken al de grens naar moderne Nederlands. Voor het Proto-indo-europees c.q. Protogermaans nemen we een driedelige woordvorm aan: [wortel + stamsuffix = stam] + uitgang. Zo gaat ndl. *(hij) neemt* terug op pgm. **nēm-ē-ti* en *dag* op pgm. **đäg-ǣ-s* (nom.sg.). Soms is er van een tweedeling sprake; er ontbreekt dan een suffix: vgl. ndl. *-burg*, teruggaande op pgm. **burg-s*. We spreken dan van een wortelnomen; we kunnen ook zeggen dat de stam gelijk is aan de wortel. Het suffix kan een stamvormend element zijn zoals in de gegeven voorbeelden; het kan ook een “echt” suffix zijn waarmee een nieuw woord wordt afgeleid: vgl. ndl. *gift* dat teruggaat op pgm. **geþ-ti*, waarachter dan nog de uitgangen komen. De stam dient ook als eerste lid voor de stamcomposita: vgl. pgm. **mat-i-balg-i-s* ‘spijs-zak’; het tweede lid heeft stam plus uitgang. Voor het Gotisch kunnen we als gevolg van de klankwetten de genoemde driedeling niet meer aannemen: het is daar resp. *nim-iþ*, *dag-s*, *baúrg-s*, *gift-s* dus met stam plus uitgang; vgl. ook *matibalg-s*. Dat we bijv. *dags* een a-stam noemen, is dus een term die op een ouder stadium is gebaseerd. In het moderne Nederlands (standaardtaal) vinden we zoals aangegeven resp. *(hij) neemt*, *dag*, *-burg*, *gift -balg*; in deze gevallen kunnen we nog altijd *dag burg*, *gif*, *balg* (voor *neem* zie hieronder) als de stam beschouwen. Voor de taalgebruiker is de stam ‘de vorm zonder uitgang’ geworden; ook kan hij/zij die uitgang sloze stam als het “woord zelf” ervaren. Daarachter kunnen uitgangen geplaatst worden: *dag-e(n)* enz. De stam zonder uitgang c.q. het “woord zelf” dient als input voor samenstelling en afleiding: *dag-schotel*, *dag-elijks*; in *dag-e-raad* is er sprake van een verbindingsklank of van een stam- c.q. woord-variant. Er zijn echter aanwijzingen dat taalgebruikers bij een verbindingsklank aan een pluralis-uitgang kunnen denken; zo kunnen zij bijvoorbeeld moeite hebben met een spelling <pannenkoek>. Bij het werkwoord kunnen we *neem* als de stam zonder uitgang beschouwen, evt. ook als het “woord zelf”. Dat laatste ligt echter in zoverre moeilijk dat de (zeer frequente) infinitief doorgaans als het “hele werkwoord” wordt ervaren en traditioneel ook als lemma in het woordenboek fungeert. In de voorgaande paragrafen is de infinitief steeds als een met -e(n) van de stam afgeleide vorm beschouwd. In de woordvorming is het doorgaans de werkwoordsstam die een rol speelt: *eet-lepel*, ook bij conversie: *slap(en)* – *slaap*, *mep* – *mep(pen)*, en bij afleiding: *trapp-elen* bij *trappen*. In *etenstijd* kan het eerste lid echter als de genitief van de nominaal gebruikte infinitief *eten* worden begrepen.

7.6.6. TUSSEN OUDGERMAANS EN MIDDELNEDERLANDS

(1. algemeen, 2. samenstellingen, 3. afleidingen)

7.6.6.1. ALGEMEEN

Van de vormingen die we in het Middelnederlands aantreffen maar nog niet in het Gotisch (of voor het Gotisch nog niet mogen aannemen), nemen we aan dat ze in de periode tussen het Gemeengermaans en het Middelnederlands of eventueel in het vroege Middelnederlands zijn

ontstaan. Belangrijke ontwikkelingen zijn al hierboven gesignaleerd: het samenvallen van de zwakke werkwoorden in één klasse; de ontwikkeling als gevolg van het reductieproces in de richting van een stam-, eventueel woord-gebaseerde morfologie (zie hierboven). Inherent aan deze ontwikkelingen is ook dat de mogelijkheden van conversie toenemen. Terwijl bijv. in het Gotisch *táiknjan* nog als een afleiding met een suffix van *táikn-* kan worden begrepen, lukt dat bij ndl. *tekenen* ten opzichte van *teken* niet meer: de *-en* op het eind moet immers als een uitgang worden begrepen. Synchroon is er dan van conversie sprake. Een tweede ontwikkeling, die ook met het reductieproces verband kan houden, is dat men steeds meer de behoefte krijgt om possessieve composita van adjectivische aard met een suffix te verduidelijken: vgl. got. *armaháirts* met mnl. *barmhartig* (ook met prefix *be-*: *be-arm-*). In dit verband kunnen ook de vormingen op *-ede* (type *krombiend*) worden genoemd. Deze tweede ontwikkeling vindt echter vooral ná het Middelnederlands plaats; een uitzondering is het type *tweejarig* (met een numerale als eerste lid).

7.6.6.2. SAMENSTELLINGEN

Naast het overgeërfd type onscheidbare samenstelling ontstaat een nieuw type met het accent op het eerste lid: type *antwoorden*, afgeleid van *antwoord*. Het type scheidbare samenstelling (samenkoppeling) ontstaat eveneens later (het Gotisch laat soms al wat scheidbaarheid zien; zie boven) en neemt in sterke mate toe: vgl. *afnemen*, *ik neem af* (got. *afniman* is onscheidbaar!), met het accent eveneens op het eerste lid. Dergelijke samenstellingen kunnen later onscheidbaar worden, bijv. *aanbidden*. Er ontstaan nu echte “verbindingsklanken” vooral uit casus-, vooral genitief-uitgangen: *schaapskooi*, *schapevlees*, *kinderstoel* enz. Ook slotklanken van stammen kunnen aan verbindingsklanken ten grondslag liggen. Naarmate de tijd voortschrijdt, komen deze klanken vaker voor: in oude samenstellingen ontbreken ze vaak.

7.6.6.3. AFLEIDINGEN

In het algemeen kunnen we constateren dat prefixen duidelijker herkenbaar blijven dan suffixen hetgeen wel verband houdt met het sinds het Gemeengermaans geldende beginaccent waardoor vooral de staart van het woord gereduceerd werd.

We constateren de volgende ontwikkelingen:

1) de verandering van delen van samenstellingen in affixen die deels verdwenen, verstaend of onduidelijk geworden affixen vervangen: *-heid*, *-dom*, *-schap*; *-loos*, *-baar*, *-zaam*, *-(e)lijk*, *-achtig* (zie ook onder punt 5); *oor-*, *te-* (mogelijk verband met got. *twis-*), *be-*, *ver-*, *ont-*, *bal-*, *mis-*, *wan-*. Voor de vervanging vergelijk mnl. *scone* dat vervangen werd door *schoonheid* zoals *diep-e* door *diep-te*. De introductie van het Christendom versterkte de behoefte aan abstracta: vgl. de vormingen met *-dom*, *-heid*, *-nis*, *-schap*, *-ing*: *heidendom*, *drieëenheid*, *vergiffenis*, *priesterschap*, *prediking*. Suffixen die op werkwoordsstammen teruggaan ontbreken: in oude werkwoordelijke samenstellingen lag het accent immers op het tweede lid. Dat er eveneens geen prefixen op werkwoorden teruggaan, trouwens ook niet op adjectieven, houdt er verband mee dat echte samenstellingen met als eerste lid een werkwoord of een adjectief in het oude Germaans

ontbraken c.q. zeldzaam waren. Wél gaat een flink aantal terug op de eerste delen van de partikelwerkwoorden. *Mis-* kan echter op een adjectief c.q. participium preteritum teruggaan: ‘gemeden’ (er is verband met *mijden*).

2) de ontlening van affixen aan een late vorm van Latijn of aan een frans dialect: -ie/-erie (later door diftongering -ij/-erij), -ier, -age, -aard/-erd, -ist/isme, -ster, -egge (en varianten), -es(se), -e (deze beide van iets later datum), -eren (-ieren); aarts-, (h)er- (er- ook aan het Duits);

3) in verband hiermee het begin van de vorming van een romaans deel van het lexicon;

4) verdergaande reductie waardoor bepaalde suffixen onduidelijk werden: vgl. *diupi* > *diepe* ‘diepte’ dat ook de verbogen vorm van een adjectief kon zijn. Hierom week men uit naar andere, duidelijker suffixen: vgl. *diepte*. Het suffix -te op zijn beurt liep door de sjwa-apocope gevaar maar heeft zich toch kunnen handhaven, overigens wel met verlies van productiviteit;

5) het ontstaan van nieuwe affixvarianten door metanalyse: -enaar, -elaar, -achtig, -igen, -elen, -eren (-erig lijkt van later datum); ook hierdoor, zoals ook door de ontleningen aan het Frans, wordt het improductief of onherkenbaar worden van oudere vormingen gecompenseerd. Door een combinatie van twee suffixen (stapeling) ontstaat -in (*boerin*) dat we zo niet in het Gotisch aantreffen;

6) de ontwikkeling van adverbiale suffixen, o.a. de adverbiale -s, waarvan het begin in deze periode ligt maar die zich vooral in de volgende periode doorzet;

7) het ontstaan als affixoiden van versterkende adverbia bij adjectieven, met als hedendaagse voorbeelden: *aloud*, *allerbest*, *hoogbejaard*, *ingelukkig*, *overgelukkig*, *weledel*.

7.6.7. VANAF HET MIDDELNEDERLANDS

Een belangrijke periode is die van de Renaissance (16e, 17e eeuw). Er komen dan vele nieuwe woorden in het Nederlands, ontleend of door inheemse procédé's gevormd. De toename van de nederlandstalige literatuur, ook van meer wetenschappelijke aard, is hier zeker in het spel. Vele nieuwe samenstellingen doen hun intrede; voorbeelden uit de medische sfeer zijn *hoofdpijn*, *ruggemerg*, *slokdarm*. Er is sprake van een eerste golf van neoklassieke woordvorming; hierop volgt in de 18^e, 19^e eeuw met de opkomst van de natuurwetenschappen een tweede. Het type *godgeklaagd* wordt in de 17^e eeuw populair waarschijnlijk o.a. door klassieke, duitse en engelse invloed; in dit verband kunnen ook de (possessieve) pseudoparticipia, type *roodgemanteld*, *dikgebuikt* genoemd worden. Ook bij het type *bebaard* is latijnse invloed in het spel (*barbātus*). Duidelijke duitse invloed, in de militaire sfeer (16^e eeuw), blijkt uit *haftig*; ook -isch is aan het Duits ontleend. Er duiken ook allerlei nieuwe affixoiden op: *doodstil* met dood-, *graanrijk* met -rijk; ook hiermee kan het verlies van oude improductief of onherkenbaar geworden types gecompenseerd zijn.

Een ontwikkeling van algemene aard is ook (zoals hierboven reeds aangestipt) dat nu in toenemende mate samenstellende afleidingen of afleidingen op basis van samenkoppelingen

ontstaan, verder ook afleidingen op basis van woordgroepen (unificatie). Ook hier kan duitse invloed in het spel zijn. Het type *tweejarig* (samenstellende afleiding) was (zoals reeds opgemerkt) in het Middelnederlands al productief; de types *driewieler* en *wijdbeens* komen pas op het eind van de Middeleeuwen op of daarna. Dat geldt ook voor afleidingen als *bevelhebber* en *belangstellend*; laatstgenoemd type was vooral populair in de 18^e eeuw. Ook possessieve composita als *kaalkop* beginnen nu vaker in de teksten te voorschijn komen; de kiem ligt echter blijkens *blauwbaard* (als het niet een ontlening is) al in het Middelnederlands (mogelijk nog vroeger: zie boven). Oude possessieve composita als *krombiend* wijken voor *krombeens*, *kromgebeend*, *krombenig*; ze handhaven zich dialectisch en komen bijvoorbeeld nog bij Bredero voor.

Productiviteitsverlies constateren we bij de vormingen met -dom, -age, -erik, -aard, -ier, -zaam, -(e)lijk, (adverbiale) -s, -igen, -ieren; oor-, te- 'kapot', ge- (bij werkwoorden), er- (uit het Duits). Productief zijn (soms ten dele) nog de vormingen met -heid, -schap, -erij, -erie, -eling, -(en)aar/er, -erd, -ist/isme (romaans), -ig, -erig, -achtig, -isch (uit het Duits), -elen, -eren, -eren; versterkend aarts-, be-, ge- (type *gelach*), ont-, her-, ver-. Werkwoorden met een prefix gecombineerd met conversie of met afleiding door middel van -igen, -eren, -elen (unificatie) moeten wel van later tijd zijn. Het gebruik van -(e)lijk ter aanduiding van adverbia was enige tijd (zij het op papier) erg productief maar heeft zich, anders dan bij eng. -ly, niet doorgezet. Bij de vrouwelijke persoonsnamen heeft alleen de vorming met -ster z'n productiviteit behouden; daarnaast is het aan het Frans ontleend -e-type productief. De andere suffixen zijn hun productiviteit kwijtgeraakt: -in, -es(se), -egge plus varianten. Bij de ontkennende prefixen zijn de vormingen met on- en wan- nog productief, die met bal- en mis- zijn improductief geworden. De kiem van het frequentatief-pejoratieve type *gelach* ligt al in het Middelnederlands maar het is vanaf deze periode dat het aan z'n triomftocht begint.

Nieuwe gevallen, van conversie plus samenstelling, zijn *ondertunnelen*, *ontdijken* (onscheidbaar), ook *inblikken*, *indikken* (scheidbaar). Het eerste optreden van werkwoorden, afgeleid van substantivische samenstellingen, ligt misschien in deze tijd: zo vinden we de eerste attestatie van *blinddoeken* bij Bredero. Het type kwam echter al in het Gotisch voor: vgl. *þuthaúrnan* (zie hierboven). Adjectivische samenstellingen van het type *slachtrijp*, *publieksvriendelijk* doen recent aan. Uit de 18^e eeuw dateren ook de adverbiale vormingen van het type *vooraan*; het type *aaneen* is ouder. De opkomst van gevallen als *paardrijden* (althans in oorsprong nominale infinitief) en *stofzuigen* (analogie naar *stofzuiger*) lijken ook in deze periode geplaatst te moeten worden evenals het type *klappertanden* waarvan we echter, in *daesbollen*, al een voorbeeld in het Middelnederlands aantreffen; het maakte echter vooral in de 17^e en 18^e eeuw furore.

7.6.8. RECENTE ONTWIKKELINGEN

De laatste tijd (20^e eeuw, begin 21^e eeuw) is, vooral vanaf de culturele revolutie van eind jaren '60, gekenmerkt door een toenemende informalisering. Die blijkt misschien niet uit het voorkomen van de affixoiden zelf (ook vroeger kwamen die veelvuldig voor) als wel uit de aard, bovendien uit het gebruik ervan, namelijk ook in de openbare ruimte: vgl. prefix-achtige elementen als klote-, kut-, lul- enz. Een groot aantal affixoiden blijkt uit het Duits afkomstig te zijn: *doorsneefamilie* met doorsnee- en *voetbalgebeuren* met -gebeuren, recent ook uit het Engels: *live-optreden* met live-, *milieufreak* met -freak. De franse invloed is minder geworden;

vgl. echter de suffixen -erie en -ette (*croissanterie*, *wasserette*). De grote vlucht van de wetenschappen manifesteert zich in de combinatie van pseudo-griekse of -latijnse “stammen”, een derde golf dus van neoklassieke woordvorming. In de computersfeer overheerst echter het Engels. De franse invloed is anders dan de engelse niet meer dominant hoewel vormen op -erie nog een zekere populariteit genieten: *croissanterie* enz. Een belangrijk kenmerk van de laatste tijd is ook het streven naar bondigheid dat met de toegenomen snelheid van het bestaan verband zal houden. Zo is bijv. *kinderopvang* korter dan *het opvangen van kinderen* en vergelijk ook relatief nieuwe gevallen van woordvorming als letterwoorden, verkortingen en samensmeltingen. Substantivische samenstellingen met als eerste lid een woordgroep of zelfs zin passen ook in dit beeld: *huis-aan-huisblad* is bondiger dan *blad dat huis aan huis verspreid wordt*. Vergelijk ook *een ik-heb-er-weer-’s-geen-zin-in-houding*. Verder moeten de types *kabinet-Drees* en *onderwijsminister* genoemd worden evenals de vele scheidbare samenstellingen met een partikel als eerste lid (type *afzien*). De suffixen -er en -baar genieten een grote productiviteit: *aanrader*, *lachertje*; *opelbaar*, *studeerbaar*. De populariteit van adjectivische samenstellingen als *slachtrijs* is hierboven al genoemd. Hier kunnen ook (nogmaals) de participiale vormen van het type *computergestuurd* genoemd worden, verder ook substantivische samenstellingen met een onverbogen adjectief als eerste lid (waarbij enige duitse invloed in het spel kan zijn).

Aantekeningen. Samenvatting

Over regionaal onderzoek, in het algemeen, ook methodologisch, handelt Taeldeman 1987b,. Daarin komt o.a. de vraag aan de orde waarom er relatief weinig onderzoek naar regionale variatie is gedaan; één van de oorzaken daarvan is dat er ook, relatief, weinig variatie is. Zie in dit verband ook Van Bree 2000. Dat men in het dialect eerder uitwijkt naar omschrijvingen, wordt ter discussie gesteld in De Caluwe 2010: het hangt ervan af wat de dialectspreker benoemenswaardig vindt. Wél kan men in het dialect zich minder doorzichtig uitdrukken: de hoorders begrijpen elkaar toch wel en het kan het groepsgevoel versterken. Zo wordt voor ‘asgrauwe koe’ in het Vlaams wel het zelfstandig geworden adjectief *ezelhaarde* gebruikt. Zie ook De Caluwe 2010a.

Een overzicht van de dialectbronnen staat in de aantekeningen bij hoofdstuk 1. In het bijzonder noemen we hier verder voor het Gronings Sassen 1983a maar ook reeds passim De Vries 1920-1922, Zie voor het type *boerkn* Jarich Hoekstra 1998, p. 142 en 153, alwaar een verwijzing naar Van der Meer 1988. Voor een eventueel fries substraat onder het Westfries zie Van Bree 2012b, onder het Gronings Van Bree 2017 en onder het Stadsfries Van Bree & Versloot 2008. Een ‘Fundgrube’ voor de westfriesse woordvorming is Pannekeet 1979; hierin wordt het Westfries ook met andere noordhollandse dialecten vergeleken. Een samenvatting bevat Pannekeet 1995. Zie voor de dialecten van de Waddeneilanden (Tessels, Amelands) Jansen & Van Oostendorp 2004. Enige informatie over het Drents geeft Bloemhoff & Nijkeuter 2004; zie Bloemhoff 2004 voor het Stellingwerfs, o.a. voor scheidbaar ont-. In het algemeen voor de noordoostnederlandse dialecten zie Weijnen 2001; hierin ook over vormen als holl. *daaro* en het limburgse type *geloups*. Voor het Urks zie Daan 1990 passim. Voor de twentse woordvorming is Van der Velde 1994 geraadpleegd, daarnaast, ook voor het Sallands en Achterhoeks, Nijen Twilhaar 2003. Veel informatie, namelijk voor het Kempisch (Oerle), biedt De Bont 1962 passim; beknopt is Swanenberg & Swanenberg 2002. Voor de westvlaamse woordvorming zie Vallaey 1997. Taeldeman 1987b behandelt voorbeelden uit het oostvlaamse dialect van Kleit. Het Kleits komt ook naast de dialecten van Hoogboom (prov. Antwerpen) en Izenberge (West-Vlaanderen) ter sprake in De Schutter, Ryckeboer & Taeldeman 1975. Voor suffixen in het Tongers zie Stevens 1995. Vergelijk voor het standaardtalig gebruik tussen

Noord en Zuid De Caluwe & Devos 1998. Voor de nominale afleidingen in het Bargoens vgl. Hauwermeiren 2012. Een oost-westtegenstelling wordt besproken in De Schutter 1991. Voor de historische aspecten zie de aantekeningen bij par. 1.

7.7. DIMINUTIEVEN

(1. vormen, 2. standaardtaal, 3. basis en betekenis, 4. regionale aspecten, 5. augmentatieven, 6. romaans lexicon, 7. typologische aspecten)

7.7.1. VORMEN

(1. k- en l-vormen, 2. j-vormen)

7.7.1.1. K- EN L-VORMEN

Het oude diminutief-suffix is pie. *-īn* (*-ih₂-no*), pgm. *-īn*. Het werd gebruikt om adjectieven bij dier- en stofnamen te vormen: vlg. lat. *taurīnus* bij *taurus* ‘stier’, got. *silubreins* bij *silubr* (ndl. *zilveren* bij *zilver*, hfdst. 4); het is hetzelfde suffix als we bij de pronomina possessiva terugvinden: vgl. got. *meins* enz. (ndl. *mijn* enz., zie hfdst. 5). Het gesubstantiveerde neutrum van het van diernamen afgeleide adjectief werd gebruikt om het jonge dier aan te duiden: got. *gáitein* ‘bokje’ bij *gáits* ‘geit’; daarin fungeerde het dus als diminutiefsuffix. Een diminutief-betekenis ‘kind van’ moet wel als oorsprong aan deze mogelijkheden gelegen hebben. Het ging dus van ‘kind van’ naar ‘ergens bij horen’, ‘herkomst’, ‘klein’ (‘gemaakt van’ bij de stoffelijke adjectieven past ook wel in dit rijtje maar zou ook op een aparte oorsprong kunnen wijzen). Als diminutief is *-en* etymologisch nog herkenbaar bijv. in *kuiken* ‘jonge kip’, ook in een zaaknaam als mnl. *cluwijn*, nnl. *kluwen* naast *kluw*. Het kon later z’n diminutief-functie weer kwijtraken blijkens pgm. **suīn* > *zwijn*, lat. *su-īnus* bij *sūs* ‘zwijn’: *zwijn* duidt immers niet meer het kleine dier aan. Het is ook, waarschijnlijk al heel vroeg, een middel geworden om hypocoristica (vleinenamen) te vormen: vgl. *Koben* bij *(Ja)cobus*. Dit *-en* kon overigens ook als een augmentatief (zie par. 7.5 hieronder) gaan fungeren.

Er bestond daarnaast in het oude Germaans een *-k*-suffix, pie. *-ko* (overigens niet bekend van het Oudfries) waarmee vooral hypocoristica werden gevormd. Er kan verband zijn met het al eerder in een viertal paragrafen: 4.1.2 (5), 4.1.3 (2), 4.2.2 en 4.2.3, genoemde gelijkkluidende suffix. Waarschijnlijk ter verduidelijking kwam er *-īn* achter te staan met als resultaat *-ikīn*, mnl. *-ekijn*, later *-kijn*: *husekijn*, *huuskijn*. Met *n*-apocope en verdere reductie ontstonden daaruit mnl. *huseke(n)*, *huuske(n)* ‘huisje’; in *-ke* kan eventueel nog het oude, nog niet gestapelde *-k*-suffix voortleven. Een pejoratieve functie (uit de verkleiningsfunctie te verklaren?) heeft het *-k*-suffix in afleidingen van adjectieven als *viezik* waarnaast, mogelijk onder invloed van *viezerig* naast *viezig*, ook *viezerik* ontstond. Zie voor een andere verklaring van *-erik* echter par. 4.1.3 (3). Voor het oude Germaans moeten we verder een *-l*-suffix (pie. *-(e)lo*) aannemen (reeds in par. 4.1.2 in verband met *druppel* genoemd; vgl. ook **nestel* in 4.1.3, 2) dat als apart suffix, anders dan het *-k*-suffix, duidelijke sporen heeft achtergelaten, althans in etymologische zin. Het had oorspronkelijk de functie om afstamming (‘kind van’) aan te duiden; secundair kreeg het die van diminutiefsuffix. In het Gotisch zijn de volgende drie woorden overgeleverd: *magula* (masc.) bij *magus* ‘knaap’, *mawilo* (fem.) bij *mawi* ‘meisje’, *barnilo* (neutrum) bij *barn* ‘kind’; we vinden het ook bij eigennamen als *Attila* afgeleid van *atta* ‘vader’ en *Wulfila* afgeleid van *wulfs* ‘wolf’.

Er is verwantschap met het latijnse suffix *-l*-suffix in *filiōlus* (masc.) ‘broertje’ bij *filius* of in *filiōla* (fem.) ‘zustertje’ bij *filia*. Diminuerend betekende in dit geval niet, zoals blijkt, dat het resultaat neutrum werd. In vlaamse dialecten vinden we het suffix nog met diminuerende functie terug: vgl. *wegel* ‘weggetje’. In versteende vorm vinden we het in *eikel* bij *eik* (‘iets afkomstig van een eik’), *stengel* bij *stang* (‘kleine stang’; let op de i-Umlaut door -il-), *ijzel* bij *ijs* (‘iets afkomstig van ijs’) enz., ook in de benamingen van kleine dieren: *egel*, *kwartel*, *wezel* enz. Let op de i-klank in -il- die heel goed iconische waarde kan hebben gehad: taaltypologisch duidt de [i]-klank vaak het kleine aan (een uitzondering vormt got. *magula* ‘jongetje’ met [u] bij *magus*). Ook het -l- suffix kon ter verduidelijking met -īn fuseren met als resultaat mnl. -lijn: mnl. *cnapelijn*, oudnnl. *mondlijn*; dit suffix kreeg, misschien onder duitse invloed, een zekere literaire bijklank: vgl. *vogelijn*. In het Duits is -chen, corresponderend met -kijn, vooral noordelijk en -lein, corresponderend met -lijn, vooral zuidelijk in gebruik.

Een dubbele stapeling blijkt uit mnl. *cnapelkijn* waarin achter het -el-suffix nog een keer -kijn (-k + -ijn) is geplaatst; het geval *vogelkijn*, waarin dan metanalyse heeft plaatsgevonden, kan van invloed geweest zijn. Na de 17^e eeuw is dit suffix verdwenen maar vergelijk nog bij Bredero *menscheltjes*, bij Gezelle *visselkes*.

Als een stapelingsgeval wordt ook wel -skijn, -sken opgevat; hier zou dan een (niet erg duidelijk) -s-suffix in het spel zijn. Het valt echter op dat -skijn, -sken bij voorkeur na een velair optreedt: mnl. *conincskijn*, mnl. *boeckskijn* (nnl. *boekske*), mnl. *tongeskijn* (ouder nnl. *tongsken*). Die velair is dan occlusief wat ook geldt voor mnl. *tonghe* met nog occlusieve [g]. Vergelijk ook winterswijks *bruggeske* bij *brugge* met oude occlusieve geminaat (mnl. *bruggheskijn* naast *brugsken*). We moeten eerder denken aan toevoeging van -(e)s- in reactie op als minder prettig of als minder duidelijk ervaren combinaties als *ton[g]lekijn, *bru[gg]lekijn; *coninkkijn, *boekkijn. De -s- kan afkomstig zijn uit *huiske*, opgevat als *huis-ske*. Winterswijks *weggeske* hoort echter bij *weg* met fricatief; dit moet dus wel een analogiegeval zijn. Het probleem in kwestie kon ook worden opgelost met behulp van het suffix -el of van gestapelde vormen van het type *menscheltjes*, *visselkes* (zie hierboven).

Voor het Zuiden, vooral Vlaanderen maar ook Limburg, kan ook aan een -(e)sīn-suffix <(e)cin/sin> gedacht worden dat nog in het oudste Middelnederlands voorkomt en door een vroege palatalisatie (die althans voor Vlaanderen als ingweoons gekarakteriseerd kan worden) uit -(e)kīn is ontstaan. Dit -(e)sīn-suffix “fuseerde”, alweer ter verduidelijking, met het oude -(e)kīn (dat blijkbaar daarnaast nog voorkwam) tot -(e)skīn. Dit -(e)skīn handhaafde zich om uitspraak-redenen na velair terwijl het in andere posities onder brabantse invloed moest wijken voor -(e)kīn <kijn>. Een relict van het -sīn-suffix kan 15^e-eeuws *ackersijn* zijn, ook het dialectisch nog wel voorkomende *meissen* ‘meisje’.

In het Middelnederlands was -(e)kijn het dominerende suffix. Een tussen-sjwa kwam in het Middelnederlands vaak voor; als we uitgaan van -ik-ijn, dan kunnen we hem als oud beschouwen. Als de stam op een sjwa uitging, dan verviel deze vóór de tussenklank met als resultaat dat er slechts één sjwa overbleef. Als de stam eindigde op een r (achter sjwa of lange vocaal), p, k of el, is de tussen-sjwa al vaak in het Middelnederlands verdwenen: *moederkijn*, *dierkijn*, *dorpkijn*, *boekskijn* (wél met ingevoegde s), *clepelkijn*, uiteraard ook na volle vocaal: *strookijn*. Behoud ervan vinden we vooral na korte vocaal plus n, m, l of r: mnl. *hennekijn*, *commekijn*, *bellekijn*, *carrekijn*; vgl. ook stndl. *kannetje*, *kammetje*, *lammetje*, *karretje*. Behoud

kan bevorderd zijn doordat het basis-substantief op sjwa uitging; dat is bijvoorbeeld het geval bij *tobbetje* dat bij *tobbe* hoort. Ook fonetische oorzaken kunnen gemaakt hebben dat de sjwa behouden bleef; de hierboven gegeven voorbeelden doen in die richting denken. Zie hiervoor en voor andere aspecten verder par. 7.2. Betekenisdifferentiatie vinden we bij *kannetje* bij *kan* tegenover *kantje* bij *kant*. Tot dusver zijn we ervan uitgegaan dat er van *behoud* van de tussen-sjwa sprake is, dus niet van een verdwijnen gevolgd door latere invoeging. We houden de eerste mogelijkheid aan zonder (na eerst apocope) een eventuele latere uitbreiding uit te sluiten. Als in informele standaardtaal *staretje* ‘staartje’ gebruikt wordt, dan is het, gezien mnl. *steertken*, waarschijnlijk dat de tussen-sjwa analogisch is. Bij een sjwa-loze vorm moeten we overigens niet te snel aan apocope denken: waarschijnlijk (zie par. 7.4.1, 4) heeft bijv. gronings *lamke* nooit zo’n sjwa gehad.

7.7.1.2. J-VORMEN

Met wat in de vorige paragraaf staat, zijn nog niet de -j-vormen van de huidige standaardtaal verklaard: *maantje*, *boekje* enz. Deze vormen moeten ontstaan zijn door palatalisering van de -k- van -kī(n) tot -tje dat in bepaalde gevallen ook -je kon worden; de palataliserende factor is de volgende *ī* geweest, dus niet de voorafgaande [i] die door zijn kortheid al snel een sjwa geworden was (of mogelijk al verdwenen) zoals uit het Middelnederlands blijkt. De slot-klank van de stam was ook van invloed: de palatalisatie vindt het eerst plaats wanneer deze zelf zich ook niet ver van het palatum bevindt (n, t, ook l) is; dialecten kunnen in andere posities nog de -k hebben (zie par. 7.4 hieronder). Op de palatalisatie volgde reductie van de *ī* tot sjwa; dit hoeft echter zoals we in de genoemde paragraaf zullen zien, niet voor alle dialecten te gelden. Aan behoud van *ī* (ie) kan hebben bijgedragen dat deze klank taaltypologisch gezien heel geschikt lijkt om het kleine aan te duiden (vgl. par. 3.7); interessant in dit verband is dat in het Hollands een nieuwe -ie is ontstaan: *kuifje* > *kuifie*. Dat gebeurde overigens ook in andere gevallen: vgl. *geev je* > *geevie*, *garage* > *garazie*, maar bij de diminutieven kan de iconische factor bevorderend geweest zijn (vgl. het -il-suffix in par. 7.1.1). De oude -k zorgde ervoor dat de stam altijd stemloos eindigde zoals nog altijd het geval is: vgl. *laagje* [la.ɣjə] en niet [la.ɣjə] bij *laag*, *lagen*. Dit geldt uiteraard niet voor het geval waarin aan de -k- nog een sjwa voorafgaat: vgl. *tobbetje*.

Heel populair waren een tijd lang voornamen op -ie, gespeld met <ie> of <y>; engelse invloed (vgl. *Lizzy*) moet hierbij in het spel geweest zijn. Ook hier blijkt weer de populariteit van de ie-klank om iets kleins en liefs aan te duiden (iconiciteit). Interessant is dat deze -ie, althans in de standaardtaal, niet gebruikt wordt onder die condities waarin in een hollands diminutief de -ie verschijnt: het is *apie* en daarom geen *Japie*, het is *kassie* en daarom geen *Liesie* enz., maar het is *mannetje*, *katje* en daarom mogen *Jannie*, *Aty* wél. En omdat de stam bij het diminutief (wanneer geen tussen-sjwa optreedt) nooit op -b uitgaat, is *Coby* ook aanvaardbaar. Er is in verband met de indertijd modieuze ie-vormen ook wel van “welluidendheid als factor in de taalontwikkeling” gesproken. Substandaard komen *Japie* en *Liesie* echter wél voor.

De uitspraak van <tj> is soms moeilijk aan te geven: het kan, bijv. in *omaatje*, een palatale fricatief zijn die wat meer naar achteren wordt gearticuleerd dan de j maar minder ver dan de duitse ich-Laut. De klank fuseert met de dentale slotklank van de stam in *katje*, *baasje*, *steentje*; bovendien gebeurt er iets met de voorafgaande (volle) vocaal: vgl. bijv. *ka'tje*. De betreffende

klank vinden ook na vocaal of diftong: *koetje, mannetje, weitje*; bij een stam op l, lt, r, rt is hij minder duidelijk: *paaltje, heldje, paartje, bordje* waarin hij meer als -tj- klinkt. Verder vinden we in ieder geval j <j> na labiaal of velair in *kopje, kuifje, hokje, oogje*, na -m met een overgangsklank -p-: *raampje*.

De -j-vormen moeten in Holland ontstaan zijn; bepaalde spellingen die op het (geleidelijke) ontstaan ervan kunnen wijzen, komen in ieder geval in oude hollandse (maar ook utrechtse en zeeuwse) teksten voor. Op de ontwikkeling van de oude -k- in palatale richting wijzen, reeds in de middelnederlandse periode, spellingen met <-tgin/-tgen>: *keteltgin*, waarin <tg> een poging is om de nieuwe klank, iets tussen [t] en [ɣ] in, aan te geven; ook spellingen als <-gie>, <-ge> komen voor. Verder komen voor <-tiaen> (of <-iaen>): *sticketiaen* ‘stukje’, die al wat meer in de genoemde richting wijzen; de <ae> kan voor een è-achtige klank staan, in ieder geval een vocaal met nog niet een volledige reductie tot sjwa. Daartegenover doen spellingen als <-kiaen> (<-kajen>, <-kaen>) weer meer velair aan: *Heynkiaen* ‘Heintje’. Vanuit Holland, vooral vanuit Amsterdam, hebben de -j-vormen zich verder, langs de zuidelijke Zuiderzeekust en Gelderland (zie hieronder par. 7.4.1 punt 2), uitgebreid tot bij Kleef toe. Ze zijn de vormen van de vooral op hollandse basis gevormde standaardtaal geworden, met distantie weliswaar tot de typisch hollandse -ie als in *boekie*. Overigens blijft het bij het historisch onderzoek een probleem hoe bepaalde spellingen moeten worden geïnterpreteerd: wijst bijv. <ien> op een uitspraak [i:n] of al op [jən]?

Er is wel aangenomen dat het centrum van ontstaan specifiek Westfriesland is geweest; hiertegen pleit dat we nu juist in dit gebied nog -k-relicten kunnen aantreffen. Dat zijn echter vermoedelijk relicten van het oude -k-suffix waarachter geen ī volgde (zie hierboven). Een westfries c.q. hollands ontstaan sluit niet uit dat we ook voor andere, bijv. noordelijke of oostelijke, gebieden aan autochtone palataliserende ontwikkelingen moeten denken. Dat geldt ook voor het Zuiden waar de palatalisering zich vooral in de 17^e eeuw gaat doorzetten, dus toen het gescheiden was geraakt van het Noorden. Aan de andere kant moeten we ermee rekening houden dat hollandse invloed al vroeg, nl. in de Middeleeuwen, dus vóór de “eigenlijke hollandse expansie van de Gouden Eeuw, in het spel geweest kan zijn en zich over het water (Zuiderzee, Waddenzee) heen langs de kusten van deze binnenzeeën kan hebben gemanifesteerd. Zie voor de regionale verhoudingen par. 7.4 hieronder.

7.7.2. STANDAARDTAAL

Hierboven zijn de vormen van de standaardtaal (en het Hollands) al genoemd. We wijzen hier nog op een paar bijzonderheden. Wegval van de t en assimilatie vinden we in *posje* uit *postje*, *kafje* uit *kaftje*, *vachje* uit *vachtje*; de hierin verdwenen -t wordt echter wel geschreven. Met een tussen-sjwa zijn ook wel te horen: *slabbetje, poppetje, kippetje, bruggetje, weggetje*; van invloed kan hier geweest zijn dat de stam oudtijds op een sjwa eindigde wat in ieder geval geldt voor *slabbe, poppe, brugge*; vergelijk in dit verband ook *kinnetje* bij het vroegere *kinne* en *torretje* bij id. *torre*. In *wieletje* (kinderlied: *draai er het wieletje nog eris rond*), *penduletje* en *bloemetje* (let op een eventueel betekenisverschil met *bloempje*: (voor iemand) een *bloemetje* (meebrengen), gaat een lange vocaal vooraf. De tussen-sjwa vinden we een enkele keer eveneens na nd: *kindeke*; vgl. ook *windeke* bij P.C. Hooft. Let in de laatstgenoemde vormen op de variant -eke die zuidelijk c.q. schrijftalig (literair) aandoet; vgl. in dit verband ook het vertederende c.q. kleinerende

manneke, verder ook *Anneke* en dergelijke voornamen. Een aparte vermelding verdienen nog de substantieven die op -ing uitgaan. Bij *koning* is het diminutief *koninkje* evenals bij *regering* een evt. *regerinkje* mogelijk is; hier komt de oude occlusief weer te voorschijn (zoals ook bijv. in *koninkrijk*; zie Kl. 36.6.3). Na bisyllabisch -eling, met een sjwa in de op een na laatste syllabe, is het suffix -etje: *wandelingetje*.

De typisch hollandse dialectvormen zijn uit de standaardtaal geweerd; dat geldt zowel voor die van het zuiden en oosten van Zuid-Holland met nog consequent -ie: *touwchie* enz., als voor die van het overige Holland met *koppie* enz.. Zie voor deze vormen par. 7.4. Vormen van het type *koppie* worden wel in “gemeenzame” taal gebruikt: *een leuk boekie*. In 17^e-eeuwse brieven (uit het derde kwart van de eeuw) vinden we (oude) ie-vormen (en ook meer spellingvariatie) bij mensen met minder schrijfervaring alsook bij jongeren terwijl oudere briefschrijvers nog graag -ke gebruiken evenals de slot-n. In 18^e-eeuwse brieven (geschreven rond 1780) is -ke(n) nagenoeg verdwenen en is -je het meest gebruikte suffix geworden; er is dus een duidelijke ontwikkeling in de richting van de moderne standaardtaal. Amsterdam heeft dan echter nog vaak -ie, vooral bij vrouwelijke scribenten en ook bij ouderen en bij de lagere klasse; de belangrijkste stad van de Republiek lijkt dus haar eigen gang te gaan.

In de zuidelijke variant van de standaardtaal worden vaak vormen met -(e)ke of -(e)ske gebruikt. Deze zijn afkomstig uit de in het Zuiden, vooral in Brabant (plus Oost-Vlaanderen), gesproken dialecten (zie hieronder par. 7.7.4.1, punt 8). Ook in de zuidelijke “tussentaal” komen ze frequent voor; vooral via die tussentaal verspreiden ze zich ook in westvlaamse richting (zie punt 7).

7.7.3. BASIS EN BETEKENIS

(1. basis, 2. betekenis en gebruik)

7.3.3.1. BASIS

In oudere fasen van het Indo-europees en het Germaans kwamen diminutieven nog niet of nog maar weinig voor; het is opmerkelijk dat de griekse diminutieven in de Bijbel maar zelden in het Gotisch worden vertaald. In het Middelnederlands zijn ze duidelijk aanwezig terwijl ze in de 16^e en 17^e eeuw populair worden zoals bijv. uit de poëzie van Hooft en Vondel blijkt. Zo komt in een 20-regelig gedicht van Hooft (*Klare, wat heeft er uw hartje verlept*) op 14 plaatsen een diminutief voor. Zoals uit het voorgaande blijkt, zijn de belangrijkste suffixen pas secundair ontstaan. De oorspronkelijke basis is een substantief: vgl. bijv. de gotische en latijnse voorbeelden in de vorige paragraaf. Het kan heel goed zijn dat we althans in het begin van het Germaans vooral aan eigennamen (voornamen) moeten denken. De semantische waarde kan dan vooral hypocoristisch geweest zijn; oude voorbeelden zijn hierboven al genoemd met *Attila* en *Wulfila*. Uit historische bronnen kunnen nog heel wat voorbeelden worden toegevoegd: *Albila*, *Badwila*, *Gudila*, *Triggwila* enz. Dat de gevreesde Hunnenvorst met de vleinaam *Attila* ‘vadertje’ werd aangeduid, kan als oorzaak taboe hebben gehad (vgl. 20^e-eeuws *Vadertje Stalin*): “als we hem vadertje noemen, gedraagt hij zich misschien als zodanig”. Een argument om vooral aan voornamen te denken, kan zijn dat in het Middelnederlands de appreciërende gevoelswaarde vaker lijkt voor te komen dan het zuiver diminuerende effect (zie hieronder). Bij het hypocoristische gebruik zal het in eerste instantie vooral om namen van kinderen gegaan zijn. Hoe dan ook, de oorspronkelijke

waarde moet met ‘kind’ en/of ‘klein’ verband hebben gehouden (vgl. ook het -in-suffix bij benamingen voor jonge dieren).

We moeten voor de stam primair aan de singularis denken: *bakje, stadje, kindje* met als pluralisvormen *bakjes, stadjes, kindjes*; soms echter past de stam zich aan de pluralis-betekenis aan: *daakjes, kindertjes* (vgl. *kinderen*), en soms dringt de pluralis-vocaal ook in de singularis door: *paadje, radertje* (vgl. *raderen*). Hierdoor is er verschil tussen *paadje* ‘kleine weg’ en *padje* ‘kleine pad (dier)’. De grote productiviteit van de diminutieven blijkt uit het feit dat -tje of -etje gemakkelijk achter andere suffixen terecht kan komen: *lekkagetje, hertogdommetje, portiertje*. Overigens is diachroon gezien het diminutief niet altijd secundair ten opzichte van het “grondwoord”; het diminutief kan er ook het eerst geweest zijn. Dat kan bijv. voor *baantje* ‘betrekking’ aangenomen worden; *baan* is dan later door extractie gevormd. Synchroon gezien komt *baan* – *baantje* echter overeen met bijv. *boek* – *boekje*. Interessant is de diminuering van voornamen met betrekking niet alleen tot kinderen maar ook tot vrouwen: vgl. bijv. *Jaapje*. De basis kon later ook een adjectief worden: *z’n natje en droogje*; de overgang kan via gesubstantiveerde adjectieven hebben plaatsgevonden: *de kleine* > *het kleintje*; voor de overgang naar het werkwoord kunnen we aan conversie denken: bijv. *de weet* (voor *jou een vraag, voor mij een weet; aan de weet komen*), op basis waarvan dan *weetje* kon gevormd worden. Analogisch kan bijv. *bedankje* zijn, ook katwijk *blinkje* ‘korte opflikking vóór het sterven’ (waarnaast substantieven als *bedank* en *blink* niet voorkomen). Er is een duidelijke voorkeur voor vormen op -(t)je; ?bekwaampje, ?dommetje (resp. ‘bekwaam persoonetje’, ‘dom persoonetje’), ?zeempje, ?rammetje (resp. ‘even iets zemen’, ‘even iets rammen’) doen vreemd aan. Ook kan de basis niet een samenstelling of afleiding zijn: *lievigje, *hardloopje. Een en ander wijst op een later ontstaan van de afleidingen in kwestie; de middelnederlandse voorbeelden zijn in ieder geval nog schaars: *liefken* en *speelkijn* kunnen nog als afleidingen van de substantieven *lief* en *spel* begrepen worden. Diminuering van werkwoorden lijkt nu in ieder geval niet erg productief te zijn. Omdat er gevallen daarvan voorkomen, moet er in ieder geval van (misschien beperkte) productiviteit sprake zijn geweest. Mogelijk is (een) *drukkie* (doen) naast (een) *poepie* (doen) een recent voorbeeld (in het Afrikaans betekent het ‘knuffel’; vgl. *(iemand tegen je aan)drukken*). Afleiding van adjectieven is (zij het met beperkingen, zie boven) zeker nog productief; denk bijv. aan de aanduiding van voorwerpen van een bepaalde kleur als *een geeltje, een roodje* enz., of aan een *digitaalje* ‘digitale foto’ (internet). Het zojuist genoemde *drukkie* kan ook van het adjectief *druk* komen: ‘iemand die nogal druk doet’.

Van het adjectief naar het adverbium c.q. partikel is maar een kleine stap: vgl. *een apartje* op basis van een adjectief of adverbium en *een toetje* dat van de postpositie *toe* is afgeleid (waarnaast ook *een voorafje* en *een tussendoortje* ontstaan zijn). Een partikel vinden we ook in *uitje* ‘uitstapje’. Evenmin is het een grote stap van adjectief naar numerale: *(je bent me er) ééntje*: uit de tandartsensfeer is de auteur *een drietje* voor ‘een drievlaksvulling’ bekend en uit de lerarensfeer *een mager zesje*. Zelfs een pronomen blijkt mogelijk te zijn: *ditjes* en *datje*; vergelijk ook, met partikel plus pronomen, *onderonsje*. Het laatste woord is een voorbeeld van een samenstellende afleiding: noch **onderons* noch **onsje* (met gelijkblijvende betekenis) komen voor; vergelijk ook met dubbele afleiding van *afdenken*: *afdankertje*. In de laatstgenoemde gevallen blijkt als stam een geleed woord (*onderons, afdanker*) dus wél mogelijk te zijn. Een zeldzaam geval (persoonlijke waarneming van de auteur) met als basis een woordgroep is *(we zitten hier) met ons alletjes* (*gezellig bij elkaar*); de woordgroep in kwestie is *met ons allen*.

Omdat *onderons en *afdanker niet voorkomen, kunnen we voor *onderonsje* en *afdankertje* van *diminutiva tantum* spreken. Daar moeten we overigens niet te snel aan denken: zo komt naast *nachtkastje* *nachtkast niet voor; we hebben hier echter een samenstelling van *nacht* en een bestaand *kastje*. Synchroon hebben we een diminutivum tantum in *sprookje* waarnaast *sprook niet voorkomt; dat was vroeger wél het geval. We moeten ermee rekening houden dat uit een diminutivum tantum later door RÚckbildung secundair een niet-diminutivum ontstaat; zo lijkt intussen (internet) uit *afdankertje* *afdanker* ontstaan te zijn. Vergelijk ook het hierboven genoemde *baan*. *Meisje* (*meisken*) kwam als diminutivum tantum al in het Middelnederlands voor.

7.3.3.2. BETEKENIS EN GEBRUIK

Het diminutief “verkleint”; wat klein is, is echter relatief: als we ervan uitgaan dat er meerdere universa bestaan, zou het onze weleens een *heelalletje* kunnen zijn. Overigens dekt de term “verkleinwoord” maar zeer ten dele de actuele betekenisverhoudingen; naast duidelijk ‘verkleinend’ (diminuerend): vgl. *boompje*, komt om te beginnen ook ‘het klein-zijn bevestigend’ (tautologisch, expliciterend) voor: vgl. *madeliefje*; een madeliefje is immers op zichzelf al klein, althans in verhouding tot de mens. Wat klein is, kan ook gevoelens oproepen, van minachting (*romannetje*) of van vertederling (*musje*); het liefkozend effect (*schatje*), dat we ook bij voornamen vinden, kan oud zijn (vergelijk wat hierboven over het hypocoristische effect is opgemerkt). Ook een relativerend effect is mogelijk: *(een) eindje* (*lopen*), dat ook een eufemistisch effect kan krijgen: *(het duurt maar een) minuutje*. Soms is er alleen maar van een soort “verknussing” sprake: *(jammer, helemaal geen) zonnetje* (*vandaag*); dit staat dichtbij het vertederende effect. Een informele familie-aanduiding is *de Kornaatjes*: ‘de leden van de familie Kornaat’; de familie moet dan ook wel jonge leden bevatten. Een soort verkleining is ook in het spel bij entiteitsvorming (individuatie): de basis heeft betrekking op een ongedifferentieerde massa ofwel een verzameling elementen met een bepaalde eigenschap terwijl het diminutief partitief een bepaald deel of element noemt. Vergelijk *chocolaatje*, afgeleid van een substantief (stofnaam), ‘van alle chocola een stukje’, of *zuurtje*, afgeleid van een adjectief ‘zuur snoepje’, ‘van alle dingen die zuur zijn, er één’. Verdere voorbeelden zijn *koeltje*, *lekkertje*, *nieuwtje* resp. met als betekenis ‘koel windje’, ‘lekker hapje’, ‘nieuw berichtje’, ook katwijks *slechtje* ‘effen zeetje’ (met een oude betekenis van *slecht*). Partitiviteit ligt in ieder geval aan de oorsprong van deze vormen; er heeft later analogische uitbreiding plaatsgevonden.

Entiteitsvorming treedt ook op bij afleidingen van werkwoorden als *weetje* ‘iets wat je weet’ (met een weinig positieve bijklank) en bij afleidingen van telwoorden, adverbia of preposities als *ééntje*, *toetje*, *uitje*; voor uitdrukkingen als *met z’n tweetjes* enz. zie ook hfdst. 6 par. 2.4.

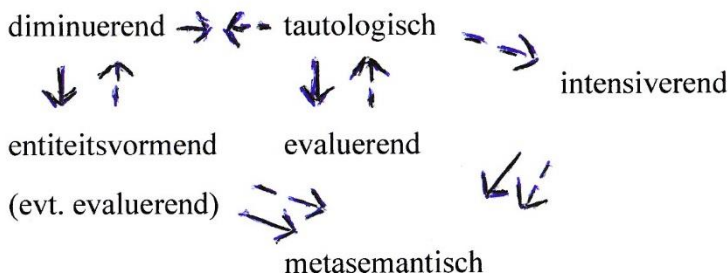
Opmerkelijk zijn de vele verkleinwoorden in uitdrukkingen en spreekwoorden: *(ieder) vogeltje* (*zingt zoals het gebekt is*), *(het scheelde maar een) haartje*, *(een oude bok lust nog weleens een) groen blaadje*, *(elk) diertje* (*heeft z’n) pleziertje*. Het is niet zonder meer duidelijk waarom hier diminutieven worden gebruikt. Het kan hier (metasemantisch) een signaalfunctie hebben: ‘pas op, het gaat om metaforisch taalgebruik’. Soms lijkt het meer metonymisch te zijn: *(een) bioscoopje* (*pakken*), *(je) hachje* (*erbij inschieten*) van ouder *hacht* oorspr. ‘vlees’. Bij *bioscoopje* staat dan ‘plaats’ voor ‘bezoek aan die plaats’, bij *hachje* ‘lichaam’ voor ‘aan dat lichaam inherente leven’. Er kan hier ook aan ellips gedacht worden: ‘bezoek aan een bioscoop’, ‘het leven van je vlees =

lichaam' (ellips en metonymie zijn vaak moeilijk te scheiden). In benamingen voor kinderspelen trekken we ook vaak diminutieven aan: *touwtje-springen*, *bokkie-springen*, *verstoppertje spelen*; in *schuitje-varen*, *ziekenhuisje-spelen* e.d. is metaforie in het spel. We komen hier terecht bij de in par. 3.5 besproken nominale infinitieven, type *paardrijden*. Anders gevormd, met de stam van het werkwoord, is *hamertje-tik* en *landje-pik*; het laatste is na de russische annexatie van de Krim, ook in de politieke sfeer terechtgekomen.

Wat hierboven beschreven is, kan voor het moderne Nederlands als een synchroon geheel van betekenisrelaties worden begrepen. Centraal staat zuivere diminuering en van daaruit lopen de relaties enerzijds van diminuierend naar entiteitsvormend (partitief), anderzijds van diminuierend naar tautologisch (expliciterend) en verder naar evaluerend. Wat laatstgenoemde overgang betreft, juist een "overbodig" suffix kan gemakkelijk een evaluerend effect krijgen; overigens kan dit effect ook gemakkelijk naar de gevallen van entiteitsvorming overspringen. Langs beide lijnen komen we bij het metasemantische geval. Wordt in dit synchrone patroon ook de diachrone ontwikkeling weerspiegeld? Er zijn (zie boven) aanwijzingen dat we historisch gezien (Germaans, Middelnederlands) van het (vooral positief) evaluerende effect moeten uitgaan (*kindekijn*, *mondekijn*). Van daaruit loopt de lijn via tautologisch (*bloemkine*, *welpekine*) naar zuiver diminuierend (*fensterkijn*) en van daaruit verder naar entiteitsvormend welke mogelijkheid in het Middelnederlands nog maar zeer schaars vertegenwoordigd is (vgl. *geldekijn* 'loon'). Datzelfde geldt voor het metasemantische geval; wél zijn er voorbeelden van intensivering: adv. *stillekine* 'heel erg stil' dat we heden ten dage als *stilletjes* terugvinden (zie par. 4.3.3). Dit intensiverende effect is verwant met het tautologische. Als deze voorstelling van zaken juist is, dan is in de loop van de tijd de prototypische term verschoven, van '(positief) evaluerend' naar 'diminuierend'; 'positief evaluerend' kan dan wel oorspronkelijk op kinderen betrekking gehad hebben. Uiteindelijk ligt, ver genoeg terug in de tijd, het beginpunt in een betekenis 'kind/klein'; voor het Middelnederlands en het oudere Germaans, moeten we deze betekenis ook niet uitsluiten. Zie verder het hieronder staande schema. Voor zover in het Middelnederlands zuivere diminuering voorkwam, kan de synchrone lijn ook als diachroon worden begrepen.

SCHEMA BETEKENISNUANCES DIMINUTIEF

(synchroon: doorlopende lijnen, diachroon: gestippelde lijnen)

In de ontwikkelingen in kwestie spelen (zoals we hierboven al gezien hebben) metafoor en metonymie hun rol: zo is het *groene blaadje* in eerder genoemd spreekwoord een metafoor voor 'jong meisje'; een *olifantje* is een 'kleine (evt. al volwassen) olifant' maar omdat 'klein' en 'jong' in de werkelijkheid aan elkaar gekoppeld zijn (metonymie), kan het ook het 'jonge dier'

betekenen. Verder moeten we rekening houden met betekenisspecialisatie: zo kan *boekje* ook ‘agenda’ betekenen en bij een *broodje* denken we niet zonder meer aan een ‘klein brood’.

Vergelijk ook *koek* en *koekje*. In geval van specialisatie kan er gemakkelijk weer extra verkleining optreden: een *klein koekje*, maar vergelijk ook een *klein stukje*, een *erg klein stukje*. zelfs een *heel erg klein stukje* (intensiverend). Bij *kleintje* komen verschillende specialisaties voor: ‘baby’, ‘klein kind’, ‘een beetje koffie’ enz.

Een bijzonder geval is individuatie (type *chocolaatje*) dat ook al in de vorige paragraaf aan de orde is geweest. We komen hierbij aan subtiele vormen van metaforie denken. Bij *chocolaatje* speelt niet ‘groot – klein’ een rol maar ‘vormeloze massa – afgebakend deel ervan’ wat op ‘groot – klein’ lijkt. Overigens speelt ook hier betekenisspecialisatie een rol: niet ieder stukje chocola noemen we een *chocolaatje*; het moet een commercieel bepaalde vorm hebben. Bij een *kleintje* moeten we denken aan ‘verzameling kleine mensen of dingen (‘groot’) – exemplaar ervan (‘klein’)’. Een heel bijzonder geval is (*in het*) *hartje* (*van de stad*), kortweg *hartje stad*, waarbij we intensivering in het spel kan zijn; we kunnen ook aan precisering denken: het gaat hier echt om het centrale deel van de stad. Ook hier is op een bepaalde en weer subtiele manier sprake van metaforie: ‘centrum (‘groot’) – centrum precies genomen (‘klein’)’. Vergelijk in dit verband ook het hierboven genoemde mnl. *stillekine* (*stilletjes*) ‘zeer, duidelijk, precies genomen stil’.

De (individuele) afleidingen van adjectieven, numeralia, adverbia, preposities, waarbij a.h.w. het verduidelijkende substantief ontbreekt, zijn sterk context-afhankelijk: *kleintje* kan (zoals we al gezien hebben) bijv. op een klein kind staan of op iets kleins dat je in een bepaalde situatie wilt hebben; vgl. ook de uitdrukking (*op de*) *kleintjes* (*letten*). Bij *natje en droogje* is de betekenis geconventionaliseerd en gespecialiseerd: dit slaat steeds op ‘eten en drinken’. Verregaande specialisering vinden we bij (*mijn*) *grootje* voor ‘grootmoeder’ omdat ten eerste de moeder van vader of moeder is bedoeld en omdat ten tweede *groot* hier op een zeer speciale manier is gebruikt (overgenomen van *frans grand*), namelijk als aanduiding van een verwantschapsrelatie ‘verticaal twee treden hoger’. Er is hier wel gesproken van “concentratie door diminuering”: we moeten *grootje* niet zien tegen de achtergrond van *grootmoedertje* maar van *grootmoeder*. Vergelijk ook *tientje* dat tegen de achtergrond van *tieneurobiljet* moet worden begrepen. Als we bijvoorbeeld ook *zuurtje* zo willen begrijpen, dan is de achtergrond een woordgroep als *zuur stuk snoep*.

En dan is er ook nog de gebruikssfeer (pragmatisch) waarmee we hierboven soms al in aanraking gekomen zijn. Zo worden diminutieven graag in de omgang met kinderen gebruikt: *eet je bordje ’s leeg*, in de erotische sfeer (*schatje*, affectief) of (vroeger) in de religieus-bevindelijke: (*ieder mens gaat z’n eigen*) *wegje*. In een verzoek zal men (om de moeilijkheid ervan te relativeren) eerder een diminutief gebruiken dan in een bevel. In (*een*) *daagje* (*uit*) wordt uitgedrukt dat men zich van die uitgaansdag ook weer niet al te veel moet voorstellen. En naar tekstsoort: in het Middelnederlands treft men in de abele spelen minder diminutieven aan dan in de erbij horende kluchten; een uitzondering is *Vanden Winter en Vanden Somer* waarin het gebruik bevorderd wordt door de erotische context. Er is ook, binnen de standaardtaal, verschil naar regio: zo worden in het Zuiden meer diminutieven gebruikt dan in het Noorden; vgl. bijv. zuidelijk *koffietje* ‘kopje koffie’, ook *groentjes* voor ‘groente’. Anderzijds kan (vgl. par. 6.4) een mindere vertrouwdheid met de informele registers van de noordelijke standaardtaal ertoe leiden dat zuidelijke sprekers het meer affectieve gebruik van diminutieven vermijden. Er kan ook verschil per groep zijn, bijvoorbeeld meer bij vrouwen dan bij mannen (althans vroeger). Niet alleen

konden vrouwen (vroeger) meer diminutieven gebruiken dan mannen, ze konden er (zoals we al eerder gezien hebben) ook mee aangesproken worden; vaak was de basis dan een mansnaam: *Jaapje, Koosje, Pietje* enz. Daar zijn al in de Middeleeuwen voorbeelden van, bijv. *Kerstijnkin, Maertijnkin*. In die tijd konden overigens ook mannelijke persoonsnamen een diminutief-suffix krijgen: *Adriaenkin, Gabryelkin*. Van ironie is sprake wanneer we bij het zien van een *rijkeluisvilla* van een *aardig optrekje* spreken.

Een zekere aversie tegen het veelvuldige gebruik van diminutieven blijkt wanneer iemand je dankt voor *je telefoon* in plaats van voor *je telefoontje*. Of er een teruggang is in het gebruik, is echter de vraag; de vele voorbeelden uit de moderne technische sfeer wijzen daar niet op: *appje, mailtje, mobieltje, sms-je* enz.

In het bovenstaande is (op z'n minst impliciet) steeds het diminutief tegenover de basis ervan afgezet. Er kan ook een verschil in gebruikswaarde zijn bij verschillende diminutiefsuffixen: denk bijvoorbeeld voor de standaardtaal aan *manneke* dat affectiever klinkt dan *mannetje*. Er zijn ook dialectvoorbeelden: zo wordt voor het westvlaamse dialect van Izenberge vermeld dat *neusje* affectiever geladen is dan *neuzige*, omgekeerd *hondige* affectiever dan *hondje*.

Overigens is voor diminuering niet perse een suffix nodig; het kan (in de standaardtaal) ook met een prefixoïde gebeuren: vgl. dwerg- in *dwerguniversiteit*, ook (met onlening) *mini-* in *miniwereld*; in *minirokje* is er sprake van een dubbele verkleining, door een combinatie van een prefixoïde en een suffix.

Het Duits heeft zoals hierboven al vermeld, -chen en -lein, voor het Fries zie par. 7.4.1 (4), voor het Engels par. 7.7.

Gevallen die semantisch niet onder 'verkleining' zijn te vangen, kunnen mathematisch weergegeven worden met behulp van de lambda-abstractie: 'klein(x) (kleiner dan het prototype op de schaal van omvang)' wordt lambda-geabstraheerd tot 'lambda(y) (kleiner dan het prototype x op de schaal y)'. De schaal kan dan niet alleen op 'omvang' betrekking hebben maar ook op 'massa' (bij een stofnaam) (*chocola*), op 'verzameling' (*kleintje*) of op 'preciesheid' (*hartje*). Ook relativering kan op deze noemer gebracht worden; er is hierbij sprake van 'ernst': 'ernstig (krachtig bedoeld)' tegenover 'afwijkend weinig ernstig'; het vertederende of denigrerende effect lijken hierbij secundair te zijn: 'afwijkend positief waarderend', 'afwijkend negatief waarderend'. Bij metaforisch (of metonymisch) gebruik kan de schaal als 'letterlijkheid' worden aangeduid: 'afwijkend weinig letterlijk' (wat in de praktijk betekent: 'niet letterlijk'). De drijvende kracht is echter steeds metaforie: 'groot-klein' > 'veel-weinig', 'omvattend-weinig omvattend (precies)', 'krachtig/zwak bedoeld', 'sterk/zwak reëel', maar terwijl we in *een jonge blaadje blaadje* alleen met het letterlijke *blaadje* hoeven te vergelijken, is hier sprake van vergelijking van verhoudingen (schalen). De concrete toepassing verschilt per taal of taalfase. Als we uitgaan van een oorspronkelijke verkleiningsfunctie, moeten de andere functies later ontstaan zijn; relativering moet dan echter al vroeg zijn voorgekomen. Deze functies hoeven niet alle rechtstreeks op de verkleiningsfunctie terug te gaan (zoals we in het schema hierboven ook hebben aangenomen). We kunnen ook zeggen dat alle mogelijkheden van het begin af aan in potentie aanwezig waren maar op verschillende momenten werden gerealiseerd.

7.7.4. REGIONALE ASPECTEN

(1. schematisch per regio, 2. tussen-sjwa, stammen op -ing, 3. samenvatting, 4. gebruik)

7.7.4.1. SCHEMATISCH PER REGIO

(1. algemeen, 2. Westen, 3. Noordoosten, 4. Noorden, 5. Oosten, 6., Zeeland, 7. West-Vlaanderen, 8. Zuid-Midden, 9. Zuidoosten (Limburg))

7.7.4.1 (1) *Algemeen*

Het geografische beeld is zeer divers: de verschillen kunnen zelfs lokaal bepaald zijn; ze kunnen daarom alleen globaal worden aangeduid. Ook allerlei klanknuances kunnen slechts beperkt worden aangegeven. We moeten ook rekening houden met vooral westelijke invloeden en voor later tijd met invloed van de standaardtaal; deze gaan ten gunste van de gepalataliseerde varianten met -tje. Hieronder volgen per regio schema's waaraan de belangrijkste verschillen vallen af te lezen; zie ook steeds het erop volgende commentaar. We onderscheiden acht hieronder genoemde conditionerende omgevingen. De conditionerende omgevingen zijn:

- (1) de stam eindigt op korte vocaal plus m, n, ng, l of r (bijv. stndl. *lammetje*);
- (2) op lange vocaal incl. sjwa plus l, r of n (bijv. stndl. *stoeltje*, *lepeltje*);
- (3) op lange vocaal incl. sjwa plus m (bijv. stndl. *boompje*, *bezempje*);
- (4) op een vocaal of diftong (bijv. stndl. *opaatje*, *touwtje*);
- (5) op een t (bijv. stndl. *potje*);
- (6) op een s (bijv. stndl. *roosje*);
- (7) op een p of een f (stndl. *kopje*, *poefje*);
- (8) op een k of een ch (stndl. *stokje*, *oogje*, *lachje*);

N.B. Bij (4): de vocaal kan door d-syncope in de Auslaut terecht gekomen zijn (vgl. in het dialect van Ommen *blaegje* 'blaadje').

In de meeste gevallen wordt met een standaardvoorbeeld volstaan. Onder (1) is dat stndl. *lammetje*; dat betekent dat *kannetje*, *karretje*, *bolletje*, *ringetje* op dezelfde manier gevormd zijn. Wanneer bij *ring* een vorm zonder tussen-sjwa voorkomt, dan wordt die gecursiveerd erbij gegeven. Een voorbeeld is het Utrechts dat *lammechie* enz. heeft maar naast *ringeche* ook *rinchie*. Soms worden twee voorbeelden gegeven. Zo wordt voor het Noordoosten voor een stam op labiale occlusief niet alleen *köppien* maar ook *krabbegien* gegeven; beide mogelijkheden komen dan lexicaal bepaald voor.

Afgezien van de gevallen met een tussen-sjwa ontbreken in het overzicht hierboven de stemhebbende obstruenten: vóór het onmiddellijk volgende suffix treedt immers verscherping op. Het dialect van Kallenkote (bij Steenwijk) heeft echter *neuzien* 'neusje' waarin de z (vgl. pl. *neuzen*) niet verscherpt lijkt; waarschijnlijk is hier eerder van analogie naar de genoemde pluralis sprake.

In het algemeen moet het volgende geconstateerd worden:

1. *stammen op swja*. Gaat de stam op een swja uit, dan vervalt deze. Zo kunnen we bijv. hellendoorns *bell-egien*, conform *brill-egien* bij *bril*, van *belle* met het suffix -egien en wegval van de slot-sjwa afleiden; een alternatieve afleiding zou zijn *belle-gien* van *belle* met de suffixvariant -gien. Om historische redenen houden we de eerste mogelijkheid aan. Sjwa-wegval kan homonymie veroorzaken: een twentse vorm als *wegskén* zou van *weg* maar ook van *wegge* ‘klein broodje’ kunnen komen.

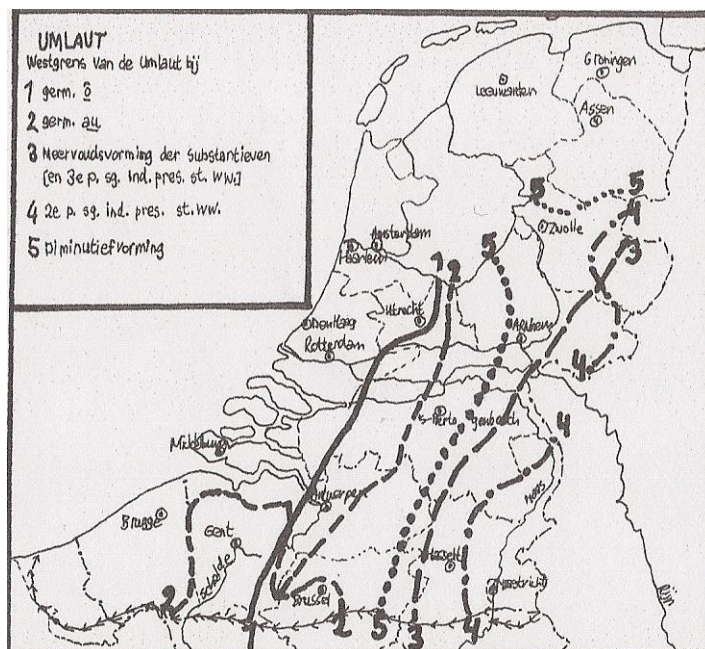
2. *stammen op st, ft, cht*. Als de stam uitgaat op -st, -ft, -cht vervalt de t zoals we al voor het Standaardnederlands gezien hebben. In het algemeen geldt daarbij de regel dat we de suffixvorm krijgen die achter s, f, ch past: vgl. holl. *kassie*, *liffie*, *knechie*. Het (noordbrabantse) Kempisch heeft de variant die achter de t past, bijv. niet *kaske* met -ke na s maar *kasje*.

3. *vocaalverandering in de stam*. We moeten in ieder geval met de i-Umlaut rekening houden. Om die te laten zien is zoveel mogelijk voor klinkers gekozen waarbij deze te voorschijn kan komen. Er worden soms ook verkortingen en verlengingen genoemd, bijv. voor Ommen: *bènkje* bij *baanke*, *bluu:mpie* bij *bloeme*. Ommens *blaegie* bij *blad* correspondeert met stndl. *blaadje* met de pluralisvocaal ook in de singularis. De Umlaut doet zich voor in de oostelijke gebieden, echter niet in Drenthe en Groningen; de westgrens loopt vanaf Drenthe noord-zuid over het midden van de Veluwe en dan iets afgebogen naar het westen door het Grote Rivieren-gebied en een oostelijke strook van Brabant. Op een punt even ten westen van de grens tussen Brabant en (belgisch) Limburg raakt hij de taalgrens. Zie kaart 27 in de Klankleer (isoglosse 5) die hieronder als kaart 46 herhaald wordt.

4. *suffixvormen*. Tussen de m als slotklank van de stam en de onmiddellijk volgende -j ontstaat meestal een p als tussenklank: stndl. *raampje*; vgl. ook holl. *raampie* met -ie uit -je. Voor een bepaalde suffixvariant is nu eens -(e)chie genoteerd, dan weer -(e)gie: -egie wordt vooral voor oostelijke dialecten vermeld. De slot-ie is in veel streken verdwenen (sjwa geworden) maar toch kan hij daar incidenteel nog te horen zijn. Bij de palatale variant vinden we nogal wat variatie: -tje, -tsje, -sje, -je; ook -tjie, -tsjie, -sjie, -jie, -ie kunnen afwisselen (het Zuiden heeft een voorkeur voor palataal *ś*, het Noorden voor *j*). Wat de slot-n betreft, die is voor oostelijke dialecten weliswaar genoteerd maar hij is niet altijd meer goed te horen; soms is er eerder sprake van een zekere nasalering van de -ie.

5. *pluralis*. De pluralis gaat steeds uit op een -s waarbij de evt. slot-n van het suffix verdwijnt maar niet zonder als spoor vaak een zekere nasalering achter te laten.

N.B. Vormen met tussen-sjwa en met stam op -ing krijgen na de schema's een (deels aanvullende) aparte bespreking.

Zie isoglosse 5 (naar Goossens 1972)
 Kaart 46 = kaart 27 Kl.:
 Umlautsisoglossen

7.7.4.1 (2) Westen

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
STNDL.	lammetje	stoeltje	boompje	touwtje	potje	roosje	kopje	stokje
HOLLANDS	lammetje	stoeltje	boompje	touwtje	potje	rosie	koppie	stokkie
(KATWIJK.pl.)	lammetjies	stoeltjies	boompies	touwtjies	potjies	rosies	koppies	stokkies)
ZUIDHOLLANDS	lammechie rinchie	stoeltje	boompje	touwchie	potje	roosje	koppie	stokkie
OOSTHOLLANDS	lammechie	stoeltie laantje	boompje	touwchie	potje	rosie	koppie	stokkie
UTRECHTS	lammechie ringechie/ rinchie	stoelts(j)ie	boompje	touwchie	pots(j)ie	roos(j)ie	koppie	stokkie
WEST-VELUWE	lammetjen	stoeltsjen	boompjen	touwtjen	potjen	roosjen	kopjen	stokjen

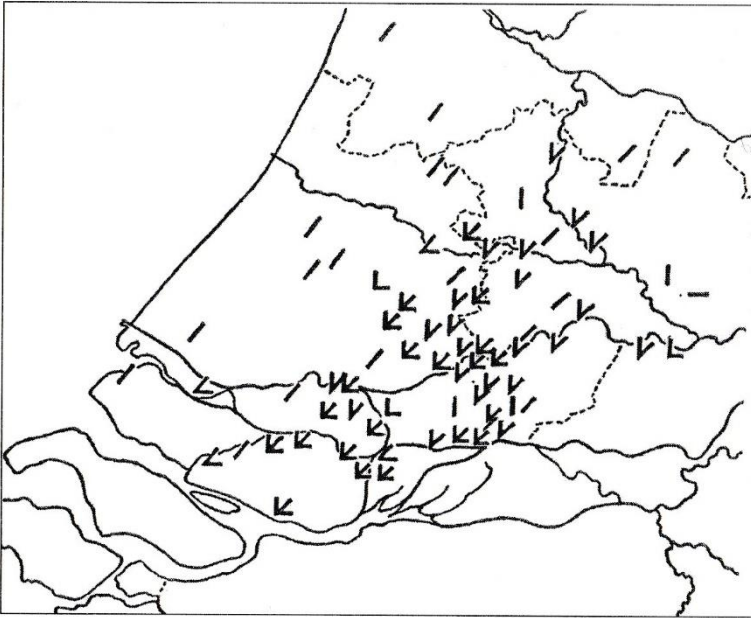
SCHEMA 1: diminutieven in Holland, Utrecht, op de West-Veluwe (West-Gelderland)
 (stdnl = standaardnederlands; hollands = hollands (maar niet zuid- en oostzuidhollands); katwijks = vaak ook schevenings; zuidhollands = hollands van de eilanden (behalve Voorne) en de waarden (bijv. oudbeierlands); oosthollands = bijv. gouds; utrechts = (vooral) west- en zuidutrechts, ook stadutrechts; West-Veluwe: aansluitend ook noordoostelijk Utrechts, ook West- en Zuid-Gelderland; voor de verklaring van de cijfers zie hierboven)

Het systeem zoals we in/op de zuidhollandse waarden en eilanden vinden (met uitzondering van Voorne) en aansluitend daarbij ook in het westen en zuiden van Utrecht (inclusief de stad) en het oosten van Zuid-Holland zouden we het consequente ie-systeem kunnen noemen. Zie kaart 47 waarop ook te zien is dat de -ie-vormen in kwestie een enkele keer ook buiten het aangegeven gebied voorkomen. Dit consequentie ie-systeem kan binnen Holland als het oudste worden begrepen; de -j- (vgl. *stoeltje*) kan echter ontbreken of nog slechts flauwtjes te horen zijn. Behalve Dordrecht ligt ook de stad Culemborg in dit ie-gebied, verder Sliedrecht (met *stoksie*),

Gouda in het oosten van Zuid-Holland en de stad Utrecht. Wat laatstgenoemde stad betreft is er het probleem dat de middeleeuwse oorkondentaal geen ie-vormen laat zien. In het westelijke gebied is -(t)jie door reductie -(t)je geworden, blijkbaar het eerst in de singularis en pas later in de pluralis: in het (conversatieve) Katwijks is namelijk de -ie- nog in de pluralis (gedekt door -s) bewaard gebleven. In de standaardtaal vinden we -(t)je zowel in de singularis als in de pluralis; dialectisch (substandaard), maar niet in het Katwijks, kon -je, maar niet na sjwa of t, weer -ie worden: *kopje* > *koppie*; dat dit niet een zeer recent verschijnsel is, kan uit *vissien* bij Vondel blijken. Dit is overigens dezelfde overgang als we aantreffen in *wat geve* ‘wat geef je’ en in *garazie* uit *garazje* <garage>. Opmerkelijk is de -ch- in *lammechie* (ook in *beddechie* enz.) en *touwchie*; hier is de patalale klank in velaire richting doorgeschooten, een geval van versterking (strengthening) in een vocale omgeving. De utrechtse vorm *stoeltsjie* kan ook als zodanig worden begrepen; alleen gaat het resultaat minder ver. In omgekeerde richting, dus weer in dentale, gaat de versterking in een vorm als *stoeltie*. Voor vormen met tussen-sjwa als *ribbetje* enz. zie hierboven par. 7.2 (vgl. ook het hierboven genoemde *beddechie*).

Ten slotte moet hier het gebied van de West-Veluwe annex Oost-Utrecht genoemd worden dat tussen het utrechtse en het oostelijke gebied (zie hieronder), beide met consequente -ie-, in ligt; er is een verbinding via het noorden van het utrechtse gebied (langs de oude Zuiderzeekust) met het hollandse. Er zijn echter twee verschillen met het hollandse gebied: het suffix gaat (ging) nog op -n uit en er is secundair geen nieuwe -ie ontstaan zoals in holl. *koppie*. Een afwijking is ook een sj-klank wanneer er een lange vocaal plus l of r volgt: *stoeltsje*. Afgezien van deze afwijkingen is er over het moderne (westelijke) Hollands heen overeenkomst met het Zeeuws (zie hieronder); er kan voor beide gebieden aan oude hollandse invloed (dus nog zonder *koppie*) gedacht worden. Afgezien van de slot-n is er doordat het type *koppie* ontbreekt, dus ook overeenkomst met de standaardtaal. Het utrechtse gebied met consequente ie is blijkbaar niet onder de hollandse invloed bezweken doordat het onder de sterke invloed van de gelijknamige stad stond (zoals het zuidhollandse ie-gebied onder die van Dordrecht). Als voor (oostutrechts) Spakenburg of Amersfoort toch ie-vormen worden genoemd, kan dat op invloed van het Stadutrechts berusten. Het gebied rond Arnhem, Nijmegen, ook Kleef sluit nog bij de West-Veluwe aan.

Hierboven is het gebied met consequente ie als conservatief beschouwd; het is ook mogelijk het juist als progressief te beschouwen: de ontwikkeling is dan geweest bijv. van -kie(n) via -tjie en -tje tot -(t)je; in het westelijke en noordelijke Hollands heeft die ontwikkeling zich dan niet na sjwa en -t voorgedaan (in het Katwijks alleen in de pluralis) of heeft ze zich niet kunnen doorzetten. Op een aanzet daartoe kunnen overigens schaarse -tie-vormen als *vatie* ‘vaatje’ in 18^e-eeuwse brieven van (ook autochtone) Amsterdammers wijzen. Als we deze ontwikkeling voor Holland en het aansluitende Utrecht aannemen, ligt het voor de hand om dit ook te doen voor het noordelijke gebied met consequent -ie (zie volgende subparagraaf).

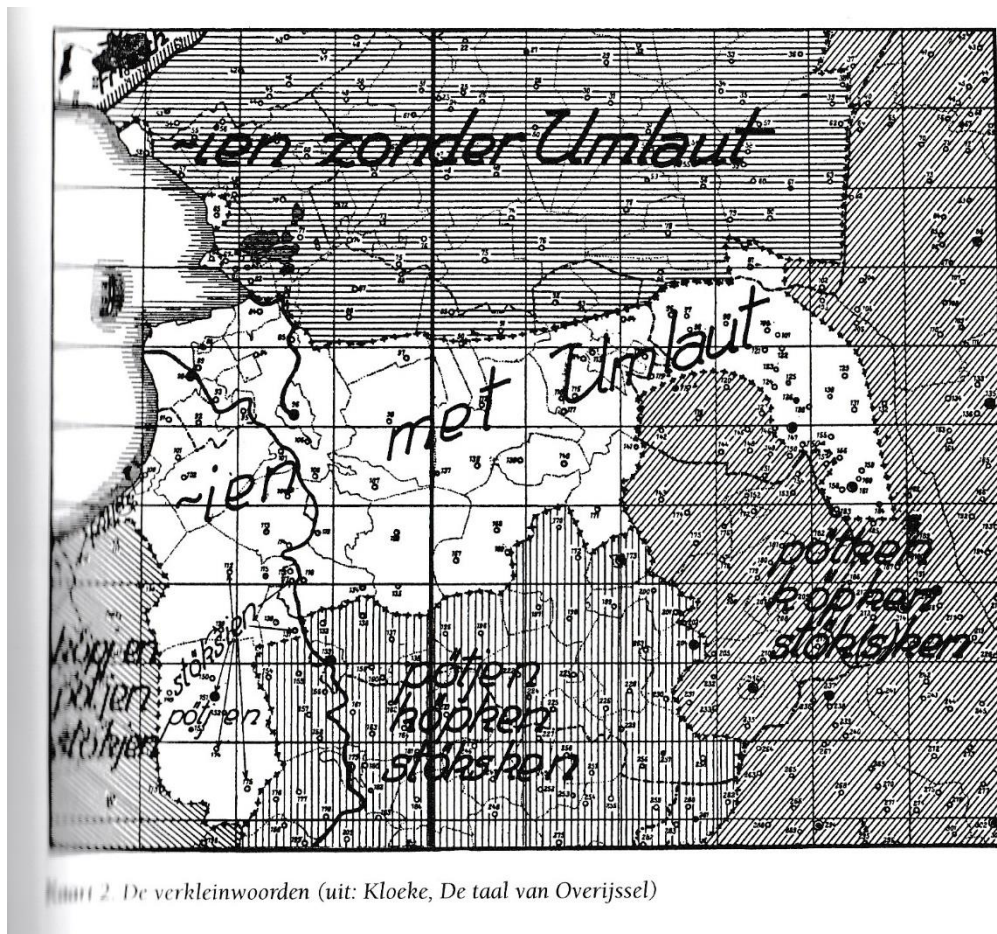

Kaart 47: jaartje in Zuid-Holland
(streepje rechtop: -tie (o.a. *jaartie*), schuin
streepje: -jie/-tjie (o.a. *jaartjie*), liggend streepje: o.a.
karechie, uit Daan 1965 in Daan en Heeroma 1965)

7.7.4.1 (3) Noordoosten

	(1)	(2)	(3)	(5)	(5)	(6)	(7)	(8)
IJSSEL/ VECHT- STREEK	lammegien ringegien/ <i>ringien</i>	stuultien	beumpien	touwgien	pöttien vöddechien	reusien	köppien krabbegien	stökkien
URKS	lammetjen	stoeltjen	boompjen	touwtjen	pötjen	rosien	köppien	stökkien
DRENTHE/ STELLING- WERVEN	lammegien ringegien/ <i>ringkien</i>	stoelt(j)ien	boompjen	touwgien	pottien	roosien	koppjen kribbegien	stok(j)ien
VEENKOL.	lammegie	stoultje	boompie	touwgie	potje	rosie	koppie	stokkie

SCHEMA2: diminutieven in het noord-oosten (zie legenda bij schema 1)

Kaart 2. De verkleinwoorden (uit: Kloeke, De taal van Overijssel)

Kaart 48: oostnederlandse diminutieven
(uit Kloeke 1952)

Ook in het oosten vinden we een groot consequent ie-gebied dat we dus ook als conservatief zouden kunnen beschouwen. Of juist progressief? Het betreft hier echter nog meer dan het eerste, hierboven genoemde, consequente ie-gebied vooral agrarische streken die misschien eerder de gedachte aan conservatisme kunnen oproepen. Het omvat de IJssel-Vechtregio, nagenoeg heel Drenthe en de Stellingwerven; de IJssel-Vechtregio is verder als volgt te preciseren: het oosten van de Veluwe, de IJsseldelta, een groot deel van Salland, een noordwestelijk stuk van Twente en verder een strook langs de Vecht tot bij Nordhorn (Duitsland). Deze strook, in de vorm van een slurf (zie kaart 48), wijst duidelijk op een westelijke invloed langs de bevaarbare Vecht. Let erop dat de -n in dit gebied (waarin n-apocope na sjwa ontbreekt; zie kaart 13b in Kl.) nog gehoord kan worden, soms overigens maar heel flauwtjes zodat er meer van een licht genasaleerde ie sprake is. Let ook op de t in *stuultien* en *pöttien* en van de g in *lammegien* enz. die weer het resultaat zijn van versterking resp. in dentale en velaire richting. Het oosten van de Veluwe (Apeldoorn en omgeving) wijkt enigszins af doordat het -tje heeft na vocaal, w, l of r (vgl. *stuultje*), -etje na korte vocaal plus m, n, ng, l of r (bijv. *lämmetje*); deze vormen doen westelijk aan. Verder heeft het de -ie-vormen met invoeging van -s na velair: *reusie*, *stöksie*, *beumpie*. Vriezenveen onderscheidt zich door *beumtie* in plaats van *beumpie*. Let ook op *vöddechien* en *krabbegien* met tussen-sjwa welke vormen (bijv.) voor Kampen worden opgegeven.

De IJssel-Vechtregio is dus gekenmerkt door i-Umlaut als gevolg van de ie-klank in volgende syllabe; de Umlaut ontbreekt in Drenthe en de Stellingwerven. Umlaut vinden we wél in het Urks bij ò dat overigens, afgezien van de slot-n, de hollandse vormen heeft. Een aparte plaats neemt ook het dialect van Blokzijl in: het heeft de hollandse vormen, echter zonder tussen-sjwa in bijv. *baltjen* ‘balletje’. De hollandse invloed is begrijpelijk: Blokzijl had via de Zuiderzee veel contact met het Westen; ook in een plaats als Kuinre vinden we daar iets van terug, bijv. in *lepeltjen* in plaats van *lepeltien*, zo ook in *woortjen*, *kloartjen* (bij *klaore* ‘glas jenever’), *beentjen*, *kuukntjen*. De (drents-groningse) Veenkoloniën sluiten bij het oostelijke ie-gebied aan; we vinden er echter *stoultje* en *potje* waarin ze overeenkomen met het aangrenzende Oldambt.

7.7.4.1 (4) Noorden

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
GRONINGEN (Hogeland)	lamke tonje/pilje snorke rinkje	stoul(t)je loantje uurke	boomke	touwke	potje	rooske	kopke	stok(t)je
FRIES	lamke tontsje/piltsje snorke	stuoltsje hoantsje oerke	bjemke	toutsje aike	potsje	roaske	kopke	stokje
BILDTS	lamtsie kammechie rinchie	stoeltsie	boomtsie/pie	toutsie	potsie	rosie	koppie	stokkie
WESTFRIES verouderd	lamke tonje/piltje snorke rinkje	stoelke haantje uurke	boumke	touwke	potje	rooske	kopke	stokje
WESTFRIES	lampie tontje/piltje snortje rinkie	stoeltje	boumpie	touwtje	potje	rosie	koppie	stokkie

Schema 3: diminutieven in de noordelijke provinciën
(zie schema 1 voor de legenda; *aike* = eitje, *tonje* = tonnetje, *pilje* = pilletje)¹

De toestand in Groningen is zeer divers: in plaats van -ke horen we in het Oldambt en ook wel in de Woldstreek en in het Gorecht (rond de Stad) -ie of -(t)je, bijv. in *schoapie*, *joartje*; er is hierin aansluiting bij de Veenkoloniën (zie bij het vorige schema). De Veenkoloniën trokken als ontginningsgebied arbeiders uit diverse streken aan; minder ouderwetse of minder “boerse” vormen kunnen in de mengtaal die ontstond, de overhand gekregen hebben. Ook *rinkie* in plaats van *rinkje* komt in het oosten van Groningen voor. Westerwolde heeft consequent -ken (vgl. hieronder bij schema 4); het ondergaat echter een sterke, al vrij ver in de tijd terugreikende invloed vanuit de aangrenzende groningse streken.

Als we ook afzien van het Westerkwartier waarin recente friese invloed in het spel kan zijn, en ons vooral richten op het gebied ten noorden van de Stad, komen we tot het volgende beeld. Dominant in het Gronings is het -ke-suffix dat na t, n kon palataliseren tot (t)je, vgl. *lutje* ‘klein’ uit *lutke*; in *tonje* en *pilje* valt vooral de wegval van -t- op. Voor ‘mannetje’ wordt een groot

aantal varianten genoemd: *maanje*, *mantje*, *mannechie*, verder ook *manke*, *manneke*. Ook na velairen is het -(t)je waar we het niet zouden verwachten; dit -(t)je kan ontleend zijn aan de positie na t of n, ter vermijding van een vorm als *stokke*. Het oude suffix is dus -ke waaruit door stapeling niet -kīn was ontstaan (vgl. par. 7.1.1); de slot-n ontbreekt dus van oudsher. Omdat we ons hier in een gebied zonden-apocope bevinden, zouden we die -n wel verwachten. Dit betekent dat we wanneer er palatalisatie optreedt, alleen aan de slotklank van de stam (n, t) kunnen denken. Van dit suffix moeten we overigens zoals we nog zullen zien, voor het hele Noorden, inclusief Friesland en Westfriesland, uitgaan. Het Bildts (zie beneden) verdient in dit verband echter een aparte bespreking. Merkwaardig is overigens dat het betreffende suffix in de oudfriesse teksten ontbreekt, wat we misschien mogen toeschrijven aan het over het algemeen nogal formele, nl. juridische karakter ervan.

Het Gronings laat wat betreft conditionering in menig opzicht een opvallende overeenkomst met het Fries zien; het is van belang deze beide variëteiten, althans globaal, met elkaar vergelijken. Onder (1) maken beide variëteiten verschil naar -m of -r tegenover -n of -l; bovendien ontbreekt hier de tussen-sjwa (hoewel die in het Fries bij *kar* hier en daar voorkomt). Onder (2) maken beide verschil naar r tegenover l of n; verder hebben beide -(t)je ook na velair (8). Ook verder zijn er opvallende overeenkomsten; alleen heeft het Fries *toutsje* naast *aike*. Het patroon wijst voopduidelijk in de richting van een fries substraat. De precieze vorm van het suffix laat echter verschillen zien: zo heeft het Fries -tsje, met versterkende s, in plaats van -tje; let ook op gron. *tonje* en *pilje* met wegval van de -t- (door sterke assimilatie) die niet fries is, maar misschien wel was? In plaats van de gepalataliseerde vormen laten friese teksten nog tot in de 18^e eeuw vormen met -ke zien; *holke* bij *holle* ‘hoofd’ is een relict. Zo’n tamelijk late palatalisatie mogen we ook wel voor het Gronings aannemen. Uit later tijd kunnen ook de -ie-vormen zijn die van noordwestelijke dialecten van het Fries bekend zijn (vooral na t, l en n). Zie hiervoor ook beneden bij het Bildts.

De friese diminutievorming vinden we zoals te verwachten ook in het Stadsfries terug, duidelijker zelfs in zoverre dat dit ook de -tsje-variant heeft en het type *manje* erin ontbreekt. Ook voor het Stadsfries zijn er oude -ke-vormen bekend die iets liefs uitdrukken: vgl. *bernke* ‘kindje’; voor de 19^e eeuw worden *kiinke* en *kiintsje* ‘kindje’ nog als varianten vermeld. Het westelijke dialect van Ameland gaat eveneens met het Fries mee, zij het dat het *mantke* heeft in plaats van *mantsje*; heeft het hierin een oude vorm bewaard? Het oostelijke Amelands is sterk door het Hollands beïnvloed maar ook daarin ontbreekt de tussen-sjwa. Oude -ke-vormen zijn ook voor het Wierings en het Terschellings gesignaleerd.

Dat een fries substraat eveneens voor het Westfries mag worden aangenomen, blijkt weer uit de grote overeenkomst met het Fries: let vooral op het ontbreken van de tussen-sjwa onder (1), op de afwisseling onder (2) en op de palatale variant na velair (8). Let ook op een vorm als *manje* (in het schema *tonje*) die we ook in het Gronings aantreffen. Dit betreft dan wel het oude en nu wel verouderde Westfries (in de jaren '90 nog wel het Westfries van Opperdoes); het hedendaagse staat onder duidelijke hollandse invloed die er o.a. voor zorgt dat onder (1) steeds meer de tussen-sjwa wordt ingevoegd. Waar het Hollands een slotsjwa heeft (bijv. in *zonnetje*, *vogeltje*, *potje*), kan men hier en daar in het Westfries (nog?) een -ie horen. Het Zaans klinkt tegenwoordig ook als het Hollands maar laat (liet) net als het Westfries onder (1) de tussen-sjwa weg; vroeger waren ook vormen als *kanjes* ‘kannetjes’ in plaats van *kantjes* bekend. Opmerkelijk zijn in het oude Zaans de voornamen met -ie in plaats van verwacht -(t)je (zie schema): *Korrie*, *Trijnie*,

ouder (bekend uit 1728) *Claartie, Sijtje*; zijn dit oude of juist secundair ontstane ie-vormen? Ze zijn in ieder geval niet gelijk te stellen aan de moderne namen die onder engelse invloed in de mode zijn geraakt: *Corry, Trijny, Clary, Aty* (zie hierboven in par. 7.2).

Het Bildts. Het dialect van het Bildt verdient een aparte bespreking. De daarin gebruikte diminutieven verschillen sterk van het Fries, door de consequente -ie en door het ontbreken van het -k-suffix; de -s- in *stoeltsie* en andere vormen doen echter aan het friese -tsje- denken evenals het mogelijke ontbreken van de tussensjwa onder (1). Er is in de -ie en het ontbreken van -k- en ook in de variant -echie een sterke overeenkomst met de consequente ie-gebieden; omdat in de 16^e eeuw bij de inpoldering van het Bildt Hollanders betrokken waren, moeten we voor een eventuele invloed aan het zuidhollandse ie-gebied denken. De Hollandse kolonisten kunnen sterk het karakter van het Bildts bepaald hebben, niet omdat zij in de meerderheid waren (dat waren de friese arbeiders) maar omdat zij de toonaangevende groep vormden. Een probleem is echter wel dat we in 19^e-eeuws Bildts vormen met -je, -tje of -tsje aantreffen: *bittersje, zeuntje, slokje*. Hier kan dan weer friese invloed, vanuit de lagere klasse, in het spel zijn. Vooral de laatste vorm, met -je na velair, doet sterk fries aan. Eventueel zouden ook bepaalde -ie-vormen aan friese invloed vanuit de omgeving kunnen worden toegeschreven: juist in de onmiddellijke omgeving van het Bildt komen deze vormen (zoals reeds vermeld) in het friese dialect voor. Een omgekeerde invloed: het Bildt met z'n hollandse inslag kan als voorbeeld gediend hebben, is ook mogelijk en misschien zelfs aannemelijker.

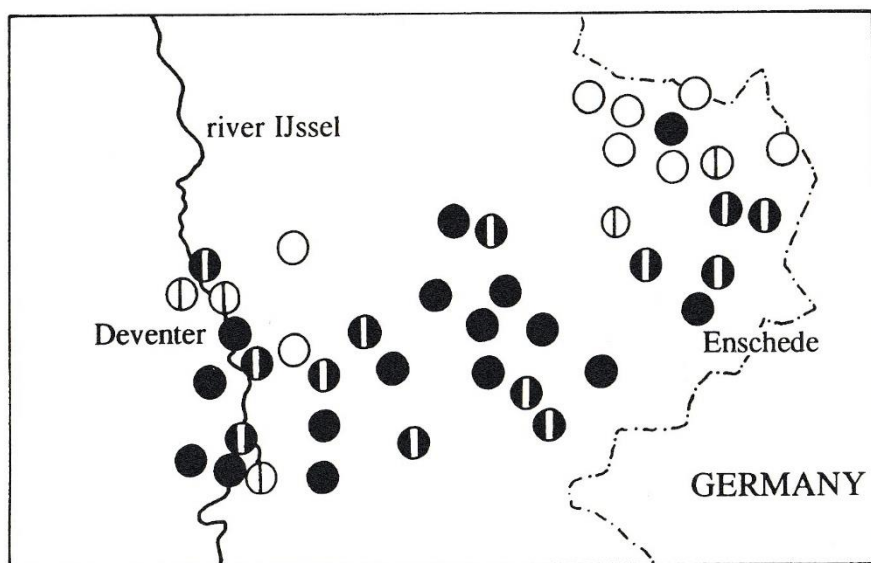
7.7.4.1 (5) Oosten

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
WESTERWOLDE	lamken	stoulken	boomken	touwken	potken	roosken	kopken	stokken
NO.TWENTE	lāmken ringken	steulken	beumken	tōwken	pōtken	reusken	kōpken	stōkken
TWENTE/ ACHTERHOEK/ SALLAND*	lāmmeken ringsken	steultjen haentjen uurken	beumken	tōwken	pōtjen	reusken	kōpken	stōksken

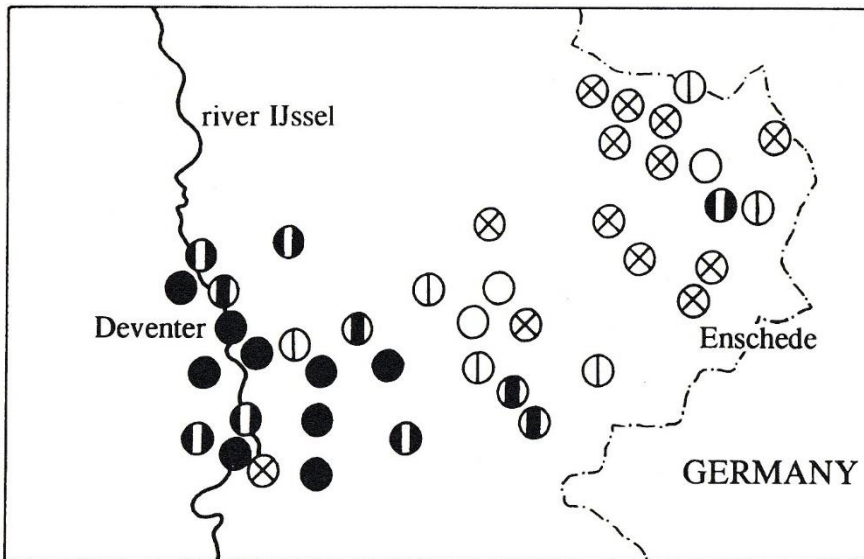
Schema 4: diminutieven in Twente, Achterhoek, Salland (* voor nuances zie hieronder)
(zie schema 1 voor de legenda)

Het oostelijke dialect van Twente, preciezer: het noordoostelijke Twente zoals gesproken in de subregio Oldenzaal – Ootmarsum, kan als een relatief conservatief gebied worden beschouwd. Mogelijk is de verklaring hiervoor dat het katholieke karakter het contact met het meer protestantse westen verhinderde. In het betreffende gebied vinden we naast de Umlaut consequent het -ken-suffix zoals dat ook het geval is of was in het (tamelijk afgelegen) Westerwolde. Beide regio's grenzen aan de duitse grens aan de andere kant waarvan zich het Westfaals bevindt met eveneens -ken-suffix. Opvallend is het ontbreken van de tussen-sjwa onder (1) en van de tussen-s in in *stōkken*. Voor *stōkken* moeten we wel, althans oorspronkelijk, een nog gegemineerde k aannemen die in deze streken langer bewaard gebleven kan zijn dan elders in het taalgebied (Kl. 36.6.3). De geminatie maakte duidelijk dat -k-k- moest worden begrepen. De -s- vinden we wél in het overige Twents, het daarbij aansluitende Sallands en een stuk van de Achterhoek; daarin komt ook vaker de tussen-sjwa te voorschijn. Dat gebeurt ook in *tendeke* 'tandje' waarvan de oudere vorm *tendke* is. Verder treedt in de meer westelijke regio's na dentaal en l -tjen op (in de Achterhoek ook wel na s), dus niet meer -ken; vgl. bijv. *haentjen* 'haantje'; het

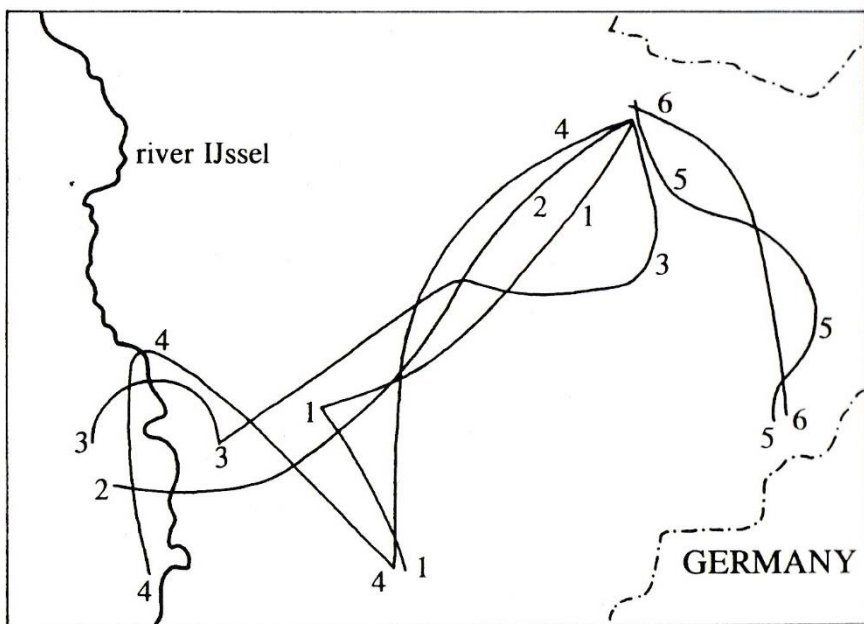
is fonetisch begrijpelijk dat de palatalisatie het eerst na dentaal en ook na l optreedt. Ook in par. 7.1.1 hebben we gezien dat de slotklank van de stam ook van invloed is. Zie voor de betreffende verschijnselen de kaarten 49, 50 en 51 en zie voor een overzicht van het gebied kaart 48 hierboven. Op de beide eerste kaarten zien we dat het noordoosten zich inderdaad wat de tussen-s en de tussen-sjwa betreft conservatief gedraagt. Op de derde kaart zien we dat -k na dentaal en r beperkt blijft tot het noordoostelijke Twente en dat wat de andere conditioneringen betreft -k grosso modo voorkomt rechts van een lijn die van noordoost naar zuidwest loopt. Opvallende vormen in het Winterwijks zijn *tangeske*, *bruggeske* met tussen-sjwa en -sk-; *weggesken* kan zowel van *weg* komen als van *wegge* ‘klein broodje, wegge’. In het laatste geval kan de sjwa van de basis afkomstig zijn zoals ook bij *tangeske* en *bruggeske*: *tange*, *brugge*) mnl. *tanghe*, *brugghe*). Deze suffixvariant zullen we ook in het Zuiden weer tegenkomen, in de variant -esje ook in het Zeeuws. Hij is in par. 7.1.1 al aan de orde geweest.

Kaart 49: tussen-s in Twente
(hoe zwarter, des te vaker) - uit Van Bree 1997b

Kaart 50: tussen-sjwa in Twente (hoe meer zwart, des te vaker)
– uit Van Bree 1997b

Kaart 51: voorkomen k-suffix in Twente: 1. achter sjwa, 2. achter een volle vocaal,
3. achter labiaal of velair, 4 achter s, 5. achter l of r, achter nd, 6. achter
n, d of t – uit Van Bree 1997b

7.7.4.1 (6) Zeeland

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
ZEEUWS	lammetje riengetje/ <i>riengesje</i> / <i>rienksje</i>	stoeltje	bómpje	touwtje	potje	roosje	kopje	stokje

Schema 5: diminutieven in het Zeeuws
(zie schema 1 voor de legenda)

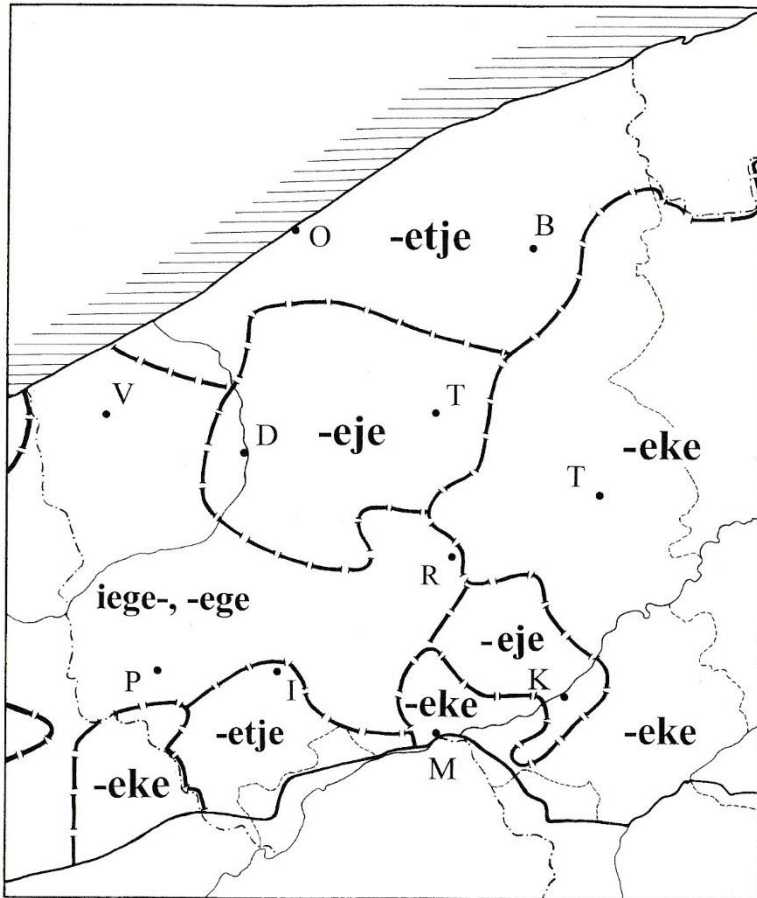
Het Zeeuws (inclusief het Goerees en het Flakkees) gedraagt zich bij de diminutiva als het Standaardnederlands. Dat betekent uiteraard niet dat het Zeeuws als bron voor het Standaardnederlands heeft gediend. In het Zeeuws hebben zich dezelfde ontwikkelingen voorgedaan als in het Hollands (mogelijk onder invloed daarvan); in laatstgenoemd dialect is daarop onder bepaalde condities een nieuwe -ie ontstaan (vgl. *koppie*) welke verandering zich niet in het Zeeuws heeft voorgedaan. Wél kan er soms in sommige vormen in plaats van de sjwa een ie-achtige klank te horen zijn die waarschijnlijk een oudere fase vertegenwoordigt. Voor het (oude) Zuidbevelands wordt na velair wel een tussen-s vermeld: *banksje*, *koninksje*, *jongsje*; vergelijk voor het dialect van Schouwen-Duiveland *diengesje* ‘dingetje’ met ook tussen-sjwa.

7.7.4.1 (7) West-Vlaanderen

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
W.VLA. (Oostvl./ Stavele)	lammige <i>ringsje</i>	stoeltsje	boomtsje	koejge brooige	potsje hondige	kruusje rozige	koptsje kobbige poefstje korvige	stoksge oogsge
W.VLA. (±1987)	lammeje/ lammetje	vieleje vogeltje	boomtje	mouwtje plooitje/ plooisje	potje	visseltje/ visje buseje/ busetje	oapje briefje duveje	buukje bruggetje/ brugsje

Schema 6: diminutieven in West-Vlaanderen
(zie schema 1 voor de legenda; *kobbegje* = spinnetje, *vieleje* – vijltje, *buseje* = buisje, *duveje* – duifje, *buukje* = buikje; Oostvl. = Oostvleteren; varianten: naast –(e)je komt –(e)sje voor, naast –(e)tje –(e)tsje; de klank-weergave hoeft niet altijd conform het dialect te zijn)

Het is niet mogelijk de ingewikkelde westvlaamse situatie hier in detail te beschrijven. Voor het bovenste deel van het schema hebben we ons gebaseerd op de vormen die (rond 1968) voor Oostvleteren/Stavele genoemd worden, een plaats die ligt in het zuidwesten, aan de zuidoever van de IJzer. Het dialect van deze plaats laat duidelijk vormen met de variant –(e)g- [–(e)h–] zien. Deze variant is oud en moet teruggaan op –(e)gie, ouder –(e)chie. De tussen-sjwa komt er steeds voor na d (*hondige*), z (*rozige*), b (*kobbige*), v (*korvige*), stemhebbende obstruenten dus, maar

Kaart 52 westvlaamse diminutiefsuffixen in *huisje* rond 1936
(O = Oostende, B = Brugge, V = Veurne, D = Diksmuide, T = Torhout,
R = Roeselare, P = Poperinge, I = Ieper, M = Moeskron, K = Kortrijk)
(uit: Devos en Vandekerckhove 2005 op basis van Pée 1936)

niet na g (*oogske*). Let ook op *boomtsje* zonder overgangsklank [p]. Kaart 52 laat de situatie in de jaren '30 van de vorige eeuw zien althans wat de verkleinvorm van *huis* (*uus*) betreft. De k-vorm is daarin duidelijk tot het oosten beperkt, afgezien van een gebiedje op de taalgrens, meer in Frans- dan in West-Vlaanderen (bij Belle). De vormen met -g- vinden we op de kaart in het gebied waar (boven P: Poperinge, aan de IJzer) het hietboven genoemde Oostvleteren/Stavele ligt; de variant -eje (zie het middengebied rond Diksmuide en Torhout, ook Kortrijk en omgeving) kan teruggaan op -ege, ook -iege (met -ie uit de tussen-ī van -īkīn?). Verder vinden we vormen op -etje in het noordwesten; zoals op kaart 53 te zien is, is er slechts een smalle corridor die dit gebied met meer noordelijke regionen verbindt. Dat wijst niet op eventuele hollande invloed die ook om historische redenen niet waarschijnlijk lijkt. Verder vinden we -etje in de zuidpunt van de provincie, ten zuiden van Ieper. Dit suffix wordt ook genoemd voor een groot frans-vlaams gebied (niet op de kaart). In het gehele gebied vinden we op de kaart een tussen-sjwa. Let weer op *boomtje* (zie boven).

Het tweede deel van het schema is gebaseerd op opnamen gemaakt tussen 1997 en 1995; men kan uit de op grond daarvan gemaakte kaarten aflezen welke vormen in het westelijk deel van

West-Vlaanderen (globaal genomen) tegenwoordig vooral gebruikt worden. De varianten die gegeven worden, zijn regionaal bepaald. G-vormen zijn in het schema niet genoteerd: ze zijn duidelijk op hun retour; overwegend (met of zonder s) zijn de gepalataliseerde varianten. Let op de tussen-sjwa in *vieleje*, *buseje*, *duveje*, steeds na lange vocaal, soms ook in *bruggetje*; wat die sjwa betreft gaat West-Vlaanderen mee met het Zuiden in het algemeen. Het Frans-Vlaams (voor zover nog gesproken) laat op de kaarten geen duidelijke verschillen zien; wel komt soms een vorm van -(e)che te voorschijn: *vieleche*, *molenche*.

De oostelijke gebieden (rond Tielt en ten oosten van Kortrijk) zijn buiten het schema gehouden; die sluiten met -(e)ke-vormen aan bij Oost-Vlaanderen en Brabant. Let ook op zuidwestelijk *visseltje*, *plasseltje* tegenover zuidoostelijk *plasselke*; vergelijk in dit verband de in par. 7.1 genoemde middelnederlandse vormen op -elkijn. De oostelijke k-vormen dringen door in Kortrijk en omgeving (ook Roeselare wordt genoemd); het zijn ook de vormen die onder invloed van het Brabants graag in de tussentaal worden gebruikt. Van de vormen met palatalisatie staan die vormen sterk die door de standaardtaal gesteund worden, dus wel -(e)tje maar niet -(e)je. Opmerkelijk ten slotte is dat in Frans- en West-Vlaanderen (gebieden zonder n-apocope) nergens de slot-n te voorschijn komt; dit betekent een overeenkomst met de hierboven besproken noordelijke dialecten. Alle vormen gaan op een sjwa uit; oudere vormen doen dat op -ie uit zoals nog in het stedelijke Brugs: *banktsjie*, *zaktsjie* enz. Brugge, stad van oude glorie, komt hier conversatief voor de dag.

7.7.4.1 (8) Zuid-Midden

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
ZD.MID. (Aarschot)	lammeke <i>ringske</i>	stoeltje hoantje ureke kegelke keverke	bomeke bessemke	touke	potteke voddeke poortje	ruske	koppeke schell ^e pke rubbeke schreefke	stokske ugske maar: weggeske

Schema 7: diminutieven in Zuid-Midden

(zie schema 1 voor de legenda; *ruske* = roosje, *ugske* = oogje, *rubbeke* = ribje; de klank-weergave hoeft niet altijd conform het dialect te zijn)

Het Brabants is zoals alle streektaalen, moeilijk af te grenzen; ten westen sluit het Oostvlaams er zich vaak bij aan; het zuidwestelijke Oostvlaams kan echter met het Westvlaams meegaan, omgekeerd het oostelijke Westvlaams met het Oostvlaams. Ook het nederlandse Noordbrabants sluit zich vaak (bij het meer naar het zuiden gesproken) Brabants aan; oostelijk Noordbrabants gaat echter (ook) vaak gelijk op met het Limburgs. In het schema is het betreffende gebied als “Zuid-Midden” aangeduid. Evenals in West-Vlaanderen is ook in “Zuid-Midden” de situatie ingewikkeld. We baseren ons in eerste instantie op het Aarschots waarop ook het schema is gebaseerd; we beschikken hiervoor over een uitvoerige beschrijving (zie de aantekeningen). Duidelijke afwijkingen van dit patroon worden in tweede instantie vermeld; van volledigheid hierbij kan geen sprake zijn. Behalve van grammatica’s maken we hiervoor gebruik van de in de vorige subparagraaf genoemde kaarten.

De dominante suffixvorm is -(e)ke met een (licht) gepatataliseerde variant na n, l en t: *hoantje*, *stoeltje*, *poortje*, dus na lange stam. Let wel: na s is er geen palatalisatie. Verder is het dus -ke waarbij vaak een tussen-sjwa (meestal bij korte vocaal) optreedt: *lammeke*, *tonneke*, *stalleke*, ook *potteke* en *koppeke*, na resp. m, n, l, t, p; een lange vocaal vinden we in *bomeke* en *ureke* na m en r. De onverwachte tussen-sjwa (gezien vanuit de standaardtaal) is typisch voor een middenstrook die loopt ongeveer vanaf ten oosten van Antwerpen in zuidoostelijke richting. Ook na b en d bij korte vocaal in de stam vinden we een tussen-sjwa: *rubbeke* ‘ribje’, *voddeke* (waarin hij minder “onverwacht” is gezien informeel stndl. *ribbetje*, *voddetje*). De tussen-sjwa blijft echter achterwege (is historisch gezien verdwenen) na een fricatief z of v (> s, f): *ruske*, *schreefke*, na een velair (waarbij wél invoeging van s): *stokske*, *ugske*, ook *ringske*, na een vocaal of diftong: *tauke* ‘touwtje’, en wanneer aan r, l, m nog een sjwa voorafgaat: *keverke*, *kegelke*, *bessemke* (ook bij svarabhakti: *schell^epke*). Na een korte vocaal plus g vinden we wél een tussensjwa in *weggeske* maar dan niet precies met -eke maar met -eske. Dergelijke vormen zijn we hierboven al in het Achterhoeks en het Zeeuws tegengekomen (vgl. ook par. 7.1.1).

Het Antwerps wijkt niet sterk af van dit beeld; het heeft echter wel -tje na sjwa plus l: *vogeltje*. De variant -eske heeft het bijv. in *ringske* maar ook in *bangeske* ‘bankje’. Het gebied ten oosten van Antwerpen sluit hierbij aan met *bruggeske*, *tangeske*, *plangeske* (bij *plank*), ook met *vogeltje*. Overigens gaat de provincie Antwerpen niet altijd (in z’n geheel) met de stad Antwerpen mee; zo worden voor bepaalde streken *boonke* of juist *potje* genoemd. Het nederlandse Noordbrabants heeft *rondsje* terwijl het overigens *rondeke* is. Voor het Oostvlaams (Gents) wordt niet *potteke* maar *potse* genoemd, wel *kopke* maar zonder tussen-sjwa. Het komt hierin overeen met het Brussels. Het noordoostelijke Oostvlaams heeft ook *vijlke* (met lange vocaal (èè) plus l), verder heeft het Oostvlaams evenals het Zuidbrabants *vijleke*. In *sneetsje* (brab. -ke) maakt het een westelijke indruk. Mooi komt in Oost-Vlaanderen het west-oostverschil na een vocaal te voorschijn in westelijk *cafeetje* tegenover oostelijk *cafeeke*. Het noordwestelijk deel, om en nabij het Meetjesland, heeft echter -ke na diftong: *eike*, *mouwke*. In Kleit (in het westen van Oost-Vlaanderen) ontbreekt een tussen-sjwa in *boom* (lange vocaal plus m) en *buur* (lange vocaal plus r).. In *potse* is er palatalisatie opgetreden doordat er direct contact was tussen de -t en de k. Zuidbrabants *pin(t)ke* laat echter toch -k- zien, zo ook in *poortke*, *voetke*. Met deze vormen komen we echter in een typisch -k-gebied met -k na dentaal terecht, oostelijk van Brussel bij de taalgrens met daarin Leuven. In het naburige Zuidoostvlaams vinden we het oude -el-suffix terug: *wegele*, *wegelke*, het laatste gestapeld met -ke (vgl. ook het Westvlaams hierboven).

Het noordoostelijke Grave (dat Umlaut kent) mist de tussen-sjwa na t, m, p en r: *letje* ‘latje’, *demke* ‘dammetje’, *hupke* ‘hoopje’, *urke* ‘oortje’, maar heeft die wel in *stuleke* bij *stoel*, *pölleke* bij *poal* ‘paal’ en *männeke* bij *man*. Het noordbrabantse Kempisch (Oerle) (dat eveneens Umlaut ken) laat geen tussen-sjwa zien bij *boom*, *pot* en *kop* evenmin als bij korte vocaal plus m: *mämke* ‘tepeltje’, maar wél in *töddeke* en *vöddeke* evenals bij *man*: *männeke*, en bij *stoel*: *stüleke* dat de oudere vorm is naast het jongere *stültje*.

7.7.4.1 (9) Zuidoosten (Limburg)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
LIMB.W. (vooral Hasselt)	lemmeke <i>riengske</i>	stilke hieë.nke irke	biémke	eeke	pètsje	riéske	kèpke ribbeke	stèkske
LIMB.O. (vooral Roermond)	le:mke <i>ri:ngske</i>	stjeu;lke hae:nke hää:rke	bui:mke	tui:ke	pötje	reu:ske	köpke	sjtökske

Schema 8: diminutieven in Limburg

zie schema 1 voor de legenda; limb.w. = vooral belgisch limburgs, limb.o. = vooral nederlands limburgs)

Voor het Westlimburgs (dat soms gelijk opgaat met noordoostelijk Brabants) is het Hasselts als voornaamste bron gebruikt, voor het Oostlimburgs het Roermonds (het uiterste zuidoosten blijft buiten beschouwing). Beide vormen Limburgs sluiten nauw bij elkaar aan; dominant is het k-suffix weliswaar met de j-variant na t. Let voor beide dialecten op de Umlaut, wat betreft het Hasselts echter ook op de ontrondingen. Voor beide dialecten moeten we ook met de polytonie rekening houden: zo betekent een punt in de hasseltse vormen een sleeptoon, een dubbele punt in de roermondse een stoottoon. In beide dialecten is er na korte vocaal plus ng geen sprake van een tussen-sjwa; dit konden we ook in het Brabants aantreffen. In het Hasselts vinden we wél het (brabants aandoende) type *ribbeke* maar leenwoorden als *job* en *tube*: *dzjobke*, *tùbke*, vallen daarbuiten; het is echter wél *pelliereneke* ‘kort schoudermanteltje’ met een korte ie. Overigens geldt de tussen-sjwa na r of m niet voor het hele Westlimburgs: ook *kerke* ‘karretje’ en *kemke* ‘kammetje’ komen voor. De beide limburgse dialecten vertonen dus minder palatalisatie: vgl. *stilke*, *hieë.nke*, *steulke*, *hae:nke*; dat ze wel *pètsje* cq. *pötje* hebben maar het Brabants *potteke* heeft, komt doordat in laatstgenoemd dialect de beide consonanten niet met elkaar in contact zijn (vgl. echter hierboven vermeld zuidbrabants *pin(t)ke*). Het -eske-suffix vinden we in het Oostlimburgs terug in (roermonds) *waegeske* bij *wagen* (ouder *waegelske*). Voor het limburgse (en rijnslandse) gebied wordt ook diminuering zonder suffigering door middel van Umlaut genoemd, echter alleen bij eigennamen: *Frens* bij *Frans*. In het algemeen is er overigens aansluiting bij het aangrenzende duitse gebied waarbij als we meer naar het zuiden gaan met de Hoogduitse Klankverschuiving te maken krijgen: -chen.

7.7.4.2 TUSSEN-SJWA, STAMMEN (BASES) OP -ING

Vormen met een tussen-sjwa kunnen we behalve na korte vocaal plus liquida of nasaal ook in andere gevallen aantreffen; deze zijn voor de standaardtaal en diverse dialecten al enige keren genoemd. Het betreft stammen (bases) op -b, -d, -g: vgl. dialect van Kallenkote (bij Steenwijk) *ribbegien*, oudbeierlands *beddechie*, brab. *weggeske*. In stndl. *poppetje* gaat de stam uit op p; vgl. ook brab. *koppeke* en ook, met een stam op t, *potteke*. Gevallen met ie, uu en oe zijn bijv. drents (Runen) *zielechien* bij *ziele* ‘planken duiker’, *nunechien* bij *nune* ‘schelp’, *smoelechien* bij *smoele*. Vergelijk voor de ie ook ‘vijltje’ dat in West-Vlaanderen en Zeeland en ook in Brabant vaak met tussensjwa verschijnt, als gevolg van een (nog) niet gediftongeerde ī? Ook is een

tussen-sjwa mogelijk bij een stam op -rd, -nd, -ld, md waarbij de d vaak weggeassimileerd wordt met als mogelijk resultaat -r, -n, -l, -m: holl. *borretje* (bij *bord*), id. *paretje* bij *paard* (denk aan het sprookje ‘paretje schijtgeld’); wvla. *kienige*, *kieneye* bij *kiend* ‘kind’, ook twents *hendeke*; achterhoeks *veldeken*; holl. *hemmetje* bij *hemd*. Ook -rt doet mee in holl. *karetje* bij *kaart* of *staretje* bij *staart* (wvla. *sterretje* bij *staert*), ook *paretje* in een kinderliedje rijmend op *staretje*. In zuidelijke dialecten zijn de mogelijkheden nog groter: een duidelijk lange vocaal heeft brab. *bomeke* met -m, *rozeke* (wvla. *rozige*) met -z, een lange stam op -rv wvla. *korvige*. De voorbeelden laten zien hoe verspreid deze vormen voorkomen al is de voorkeur ervoor het grootst in het zuiden (Vlaanderen, Brabant). We moeten er rekening mee houden dat het simplex op -e kan uitgaan; vgl. bijv. brussels *beddeke* naast *bedde*, *voddeke* naast *vodde*, ook *spelleke* naast *spelle*, *nonneke* naast *nonne*. Dat kan aan het behoud van de tussen-sjwa of aan een eventuele secundaire uitbreiding ervan hebben bijgedragen.

Het voorkomen van de tussen-sjwa in de boven genoemde vormen (c.q. de latere toevoeging) kan met behulp van fonetische analogie verklaard worden. Na de sonorante n, m, l en r (in *kannetje* enz.) die dus van nature stem hebben, komt de sjwa het meest voor (voor de ng-klank zie beneden). Na b, d komt hij minder vaak maar toch geregeld voor; dit zijn weliswaar obstruenten (occlusieven) maar ze zijn wel stemhebbend. Ook na de stemhebbende fricatief g komt hij vaak voor: *weggetje*, *weggeske* (een v of een z na korte vocaal is fonotactisch zeldzaam: Kl. 46.9). Stemhebbend zijn ook de clusters rd, nd, ld, md met evt. assimilatie tot r, n, m, l; *karetje* en *staretje* bij stammen op -rt lijken op analogie naar *paretje* te berusten. Een stemlóze obstruent laten brab. *potteke* en *koppeke* zien, ook holl. *poppetje*; gevallen met een stemloze fricatief (f, s, ch) lijken niet voor te komen. Meestal gaat er een korte vocaal vooraf; in *wieletje*, *penduletje*, *bloemetje* is de ie, uu, oe weliswaar lang, d.w.z. hij gedraagt zich als een lange vocaal (hij kan bijvoorbeeld in de Auslaut voorkomen: *die*, *ruzie*), maar in fonétisch opzicht is hij eerder kort. Een “echt” lange vocaal heeft zuidelijk *bomeke*, wél met een stam op nasaal; een lange vocaal heeft ook *rozeke* waarin de stam op een stemhebbende fricatief uitgaat. Een lange stam heeft wvla. *korveje* ‘korfje’: het suffix staat na korte vocaal gevolgd door r plus stemhebbende fricatief v. Schematisch kan het behoud of eventuele latere uitbreiding qua positie als volgt worden voorgesteld: sonorant > stemhebbende obstruent (ook de stemhebbende clusters met sonorant plus d) > stemloze occlusief; korte vocaal > korte “lange” vocaal > lange vocaal c.q. stam. Een enkele keer komt bij concurrerende diminutiefsuffixen betekenis- c.q. gebruiksverschil voor: vgl. in het dialect van Boom (bij Antwerpen) *joengske* ‘jong van een dier’ tegenover *joengeske* ‘jongen’. Standaardtalig is wél *kijk ’s in de poppetjes*, niet *in de popjes van m’n ogen*. Vergelijk ook *bloempje* naast *bloemetje* (par. 7.2).

Bij een woord als *ring* is er een complicatie in zoverre dat dit woord oorspronkelijk op -nk (mnl. *rinc*) uitging met een combinatie van velaire nasaal plus stemhebbende velaire occlusief [ŋg] in de verbogen vormen. Later ontstond hieruit een enkele velaire nasaal [ŋ] <ng> die analogisch ook in de onverbogen vorm doordrong (zie Kl. 36.6.3). De oude occlusief (vgl. mnl. *rincskijn*) komt nog te voorschijn in bijv. gron. *rinkie* of westerwolds *ringske* [-ŋksk-]. Oudbeierlands *rinchie* berust op *rink* met assimilatie van -kchie tot -chie of op *ring* met [ŋg] of reeds [ŋ] plus -chie terwijl in stndl. *ringetje* of in utrecht. *ringeche* de [ŋ] <ng> zich wat de tussen-sjwa betreft bij de andere nasalen heeft aangesloten. De <ng>-klank (met ervóór vanwege het oorspronkelijke clusterkarakter steeds een korte vocaal) gedraagt zich dus als een velair of als een nasaal.

In woorden als *koning* en *wandeling* kan -ing als (oorspronkelijk) suffix worden opgevat. De oude occlusief vinden we terug behalve in stndl. *koninkje* in dialectisch *koninkie* of *koninksje*; in *wandelingetje* waarin de [ŋg]-combinatie intervocalisch staat, kunnen we zo'n -k-vorm uiteraard niet verwachten. Toch heeft het westfries (analogisch?) *verskoppelinkie*; verder vinden we naast -etje ook -etjie in bijv. oud-beierlands *wandelingetje* of -chie in bijv. utrecht's *wandelinchie*.

7.7.4.3. SAMENVATTING

Als we het hele taalgebied overzien, valt het volgende te constateren.

1. Wat de Umlaut betreft: deze vinden we alleen in de oostelijke delen van het gebied (zie voor een beschrijving van de grens hierboven).
2. Wat de tussen-swja betreft: deze vinden we *in ieder geval* na korte vocaal plus m, n, l en r; verder kan hij optreden na b, d, g en ook na nd of rd (ook wel ld, md) of daaruit ontstane n, r, l of m, verder als de vocaal een ie, uu of oe is (zie verder de vorige paragraaf). Hij is weliswaar met de nodige variatie populair in het Zuiden: Vlaanderen, Brabant, maar ontbreekt in het vooral oostelijke Limburgs (in aansluiting bij het duitse taalgebied), en in meer dialecten vlak bij de staatsgrens: Westerwolds en noordoostelijk Twents, verder ook in de noordelijke dialecten inclusief het oude Westfries conform het Fries en waarschijnlijk ook onder friese substraatinvloed. De oorzaak van het verschil kan in de uitspraak van de betreffende consonanten, in eerste instantie m, n, l, r, gezocht worden. Een meer gespannen uitspraak (met meer energie) leidde tot syncope van de (zwak geaccentueerde) tussenvocaal (nog [I]?), een minder gespannen uitspraak tot behoud van deze in ieder geval later sjwa geworden vocaal. De gevallen waarbij andere consonanten en vocalen betrokken zijn, kunnen op latere uitbreiding berust (zie de vorige paragraaf). Ook een oude stam op -e kan van invloed geweest zijn.
3. Wat de -ie-klank betreft, er zijn twee als conservatief (?) opgevatte gebieden, één in Holland-Utrecht en één in Gelderland, Overijssel en Drenthe, met consequent behoud van deze vocaal. Het is mogelijk dat deze gebieden oorspronkelijk één geheel vormden dat dan later door westelijke invloed langs de zuidelijke Zuiderzeekust en vervolgens richting het gebied met de steden Arnhem, Nijmegen, Kleef in tweeën gesplitst is. In de overige gebieden vinden we reductie tot sjwa, in het westelijke Hollands echter ontstaat onder bepaalde condities een nieuwe -ie (type *boekie*).
4. Wat de palatalisatie betreft, deze vinden we het meest in de westelijke kstdialecten, volledig ontbreken ervan in de onder punt 2 genoemde grensdialecten. In de gebieden met consequente ie vinden we eveneens palatalisatie maar minder duidelijk dan in het Westen; de gevallen van versterking (strengthening) kunnen als een reactie worden begrepen. In de overige gebieden vinden we geconditioneerd door de slotklank van de stam een afwisseling van -k en -tje plus varianten. Die gebieden vormen een brede strook die loopt van het oosten van West-Vlaanderen tot aan het oosten van Twente. Een menggebied is ook Groningen (met uitzondering van de Veenkoloniën) dat hierin weer aansluit bij Friesland inclusief de friese steden met hun Stadsfries; in het Westfries kunnen we nog -k-relicten aantreffen. In de noordelijke gebieden kan het om het oude (niet met -in gefuseerde) -k-suffix gaan; ook voor het zuidwesten kunnen we hier in oorsprong aan denken. Zie voor een overzicht kaart 53 (waarop echter Westerwolde en Oost-Twente niet duidelijk als oud -ke(n)-gebied te voorschijn komen).

Een en ander wordt samengevat in de onderstaande schema's.

WESTEN	Umlaut	tussen-sjwa	-ie	palatalisatie
stand.nederlands.	–	+	–	++
(n)west veluwe	–	+	–	++
zeeuws	–	+	–	++
kust-westvlaams	–	++	– (oud +)	++
westhollands	–	+	– (nieuw +)	++
MIDDEN				
z.hollands/utrechts	–	+	+	+
ijssel/vechtstreek	+	+	+	+
drenthe enz.	–	+	+	+
NOORDEN				
noord. dialecten	–	–	–	+
OOSTEN				
no.twents./westerwolde	+	–	–	–
limburgs	+	–	–	–
ZUIDEN				
zuid-midden	–	++	–	+

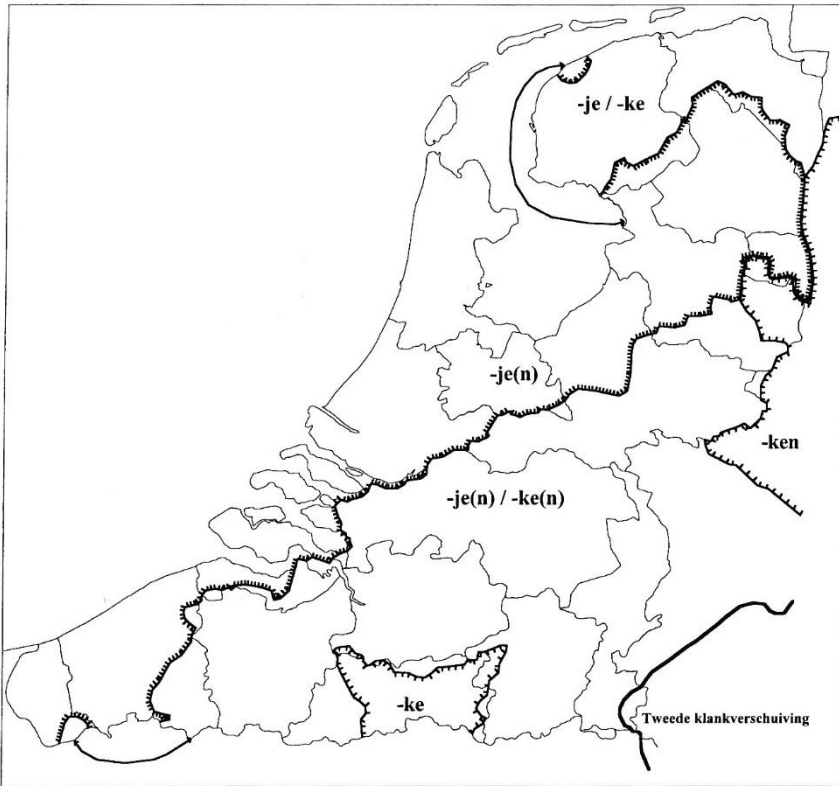
Schema 9a: samenvatting diminutieven per streek

	Umlaut	tussen-sjwa	-ie	palatalisatie
Westen	–	+(+)	–(+)	++
Midden	–/+	+	+	+
Noorden	–	–	–	+
Oosten	+	–	–	–
Zuiden	–	++	–	–

Schema 9b: samenvatting diminutieven per deel taalgebied

7.7.4.4 GEBRUIK

Wat het gebruik betreft wordt voor het Gronings opgemerkt dat de diminutieven alleen gebruikt worden als het om werkelijk kleine dingen gaat: *'t moantje lacht* klinkt in groninger dialect belachelijk; 'het zonnetje schijnt' is in het Gronings *zun schient*. Kleineren kan wel: *wat wilt, vintje dast bist?* 'wat wil je, ventje dat je bent' maar "verknussing" ontbreekt dus. Voor het Westerwolds wordt vermeld dat men daar de voorkeur aan een omschrijving met *luttik* 'klein' geeft; daarin sluit het aan bij het aangrenzende noordelijke Duits waarin wel diminutieven voorkomen die echter maar weinig gebruikt worden. Ook het dialect van Schiermonnikoog wordt door een onderzoeker (Willem Pée) diminutiefarm genoemd. Daarentegen lijkt men in het Zuiden ("Vlaanderen") juist graag diminutieven te gebruiken (hoewel men niet meegaat in het informele gebruik van het Noorden (Nederland). Van noord naar zuid zou de voorkeur er dus voor kunnen toenemen. Voor het Twents wordt gemeld dat men ook daar liever *de zun schient* zegt maar

Kaart 53: diminutiefsuffixen in het nederlandse taalgebied
(uit Goossens 2008)

toch ook graag *kléén* en diminutief combineert: *'n klèèn huuske*. Misschien neemt het een tussenpositie in.

7.7.5 AUGMENTATIEVEN

Augmentatieven (“vergroetwoorden”) worden genoemd voor zuidelijke dialecten, met name het Westvlaams van Oostvleteren annex Stavele, het Zuidoostvlaams, het Brabants van Aarschot, het Limburgs van Tongeren. We zien hier af van de vraag of/in hoeverre ze nog gebruikt worden. In ieder geval vinden we omstreeks 1900 al de vermelding dat ze uit het Antwerps al nagenoeg zijn verdwenen; misschien loopt de (grote) stad in de verdwijning voorop. De herinnering van een informant uit de antwerpse Kempen aan een persoon die *Zjeppe* (zie hieronder) genoemd werd, kan erop wijzen dat augmentatieven vroeger ook in dat gebied voorkwamen. Augmentatieven kunnen uit diminutieven worden verklaard; er lijkt zelfs sprake te zijn van een implicatiele ordering: een taal met augmentatieven heeft perse ook diminutieven, het omgekeerde geldt niet. Een zuidnederlands augmentatief-suffix is *-en* dat ontstaan kan zijn uit het oude diminutief-suffix *-īn*. Als *-ie* komt het overigens ook voor, zo ook als *-e*; de *-ie* kan de oude *ī*-klank zijn of als een later ontstaan (versterkend) plusfoneem worden begrepen. Hoe kan *-īn* (*-en*, *-ie*, *-e*) augmentatieve waarde gekregen hebben? We kunnen het ons als volgt voorstellen. Naast *-īn* ontstond zoals we in par. 7.1.1 gezien hebben, door stapeling *ikīn* (*-eke*); de stapeling vond plaats omdat men het koos-effect nog eens extra wilde versterken. Vormingen met dit stapelsuffix

werden vooral voor kinderen en ook vrouwen gebruikt terwijl het minder vertederende -īn enz. voor mannen gereserveerd werd. Dat kreeg hierdoor een mannelijke connotatie; werd het tegen kleine jongens gebruikt, dan had dat een ‘wat ben je al een grote jongen’-effect. Het augmentatief was hiermee geboren; de herkomst blijkt nog uit het masculiene genus. Het begin ligt dus wel in de doopnamen voor jongens en mannen waar ze zich ook goed kunnen c.q. konden handhaven: vgl. zuidoostvlaams *Dorie* bij (*Isi*)*door*, *Miele* bij (*E*)*mil*)*ius*; zie ook (hierboven genoemd) *Zjeppe* bij *Jozep*. Uit de voorbeelden blijkt dat het suffix aan een verkorte stam werd gehecht. Later konden ook familie- en bijnamen gaan meedoen, bijv. zuidoostvlaams *meulie* voor *De Meulemeester*, *brillie* ‘iemand die een bril draagt’, nog later (maar niet in grote aantallen) gevolgd door gewone woorden (appellatieven): vgl. leuvens *mojje* ‘grote mond’. Leuvens *lemme* ‘groot lam’ (naast het diminutief *lemmeke*, beide met Umlaut) laat zien dat het augmentatief ook voor dieren kan worden gebruikt. Het suffix -e wordt overigens ook wel voor vrouwen gebruikt: zuidoostvlaams *bèle* voor (*Isa*)*bel*.

Eindigt de stam (basis) op een vocaal, dan kan het suffix met een t- beginnen: -tie, -te, -tn; hiervoor kan aan metanalyse gedacht worden: zovla. *Petie* (van *Peter*) werd als *Peet-tie* begrepen, vandaar *Riti* bij *Henri*; een combinatie van een ie of welke vocaal dan ook als stam-einde gevolgd door -ie, -e, -n waarbij het suffix herkenbaar zou blijven, zou wat betreft uitspraak moeilijk zijn. Vergelijk ook het vrouwelijke *Annate* bij *Anna*. In het Westvlaams van Oostvleteren en Stavele komt de t- behalve na vocaal ook voor na nasaal of liquida (na r alleen bij korte vocaal), na f en soms ook na s. Omdat -e nog maar weinig klanksubstantie had, kon toevoeging van -r plaatsvinden of beter gezegd: -e moest voor -er, het suffix van de nomina agentis (zie par. 4.1.3 (4)), plaatsmaken. Ook zo’n nomen agentis kon dus met een augmentatief effect voor een bepaalde persoon gebruikt worden: vgl. du. (dialectisch) *Heiner* voor *Heinrich*, antwerps *Rikker* uit *Rik* bij *Hendrik*. Een voorbeeld van een appellatief is zuidelijk *beeners* voor ‘benen’.

Met de augmentatieven bevinden we ons in het algemeen in een informele sfeer; ook wordt wel van grof taalgebruik gesproken waarvan men zich als men zich netjes wil gedragen, distantieerde. Uit de augmentatieve waarde kan zich ook gemakkelijk een pejoratieve ontwikkelen. De behoefte aan augmentatieven blijft overigens niet beperkt blijft tot dialecten; deze behoefte blijkt ook uit het gebruik in de standaardtaal van prefixoïden als *reuze* in *reuzeleuk* of van het vreemde *mega* in *megaglad* (persoonlijke observatie van de auteur) wanneer het *gigagevroren* (internet) heeft. Hoewel het een contradictio in terminis lijkt, zou ook *megaklein* ‘heel erg klein’ wel mogelijk zijn. Er zijn ook zuiver lexicale middelen: vgl. *muil* in toepassing op een menselijke mond. Ook nu bevinden we ons in meer informele gebruikssituaties.

Ten slotte: we kunnen het ons ook voorstellen dat, incidenteel, een diminutief door ironisch gebruik in een augmentatief verandert, bijvoorbeeld wanneer een riant villa maar vaak genoeg met (*een aardig*) *optrekje* wordt aangeduid.

7.7.6. ROMAANS LEXICON

De indruk is dat vreemde woorden in eerste instantie zonder tussen-sjwa worden gediminueerd wat erop wijst dat dit de primaire manier van suffigering is: zo wordt bij *ponton* *pontontje* gevormd dat later bij inburgering conform *ton* – *tonnetje* meer informeel *pontonnetje* kan worden. Vergelijk ook een keukenwoord als *magnetronnetje*, eerder dan *magnetrontje*; *baritonnetje zou echter vermeden

kunnen worden vanwege associaties met *tonnetje*. In *professor* is -or zwak geaccentueerd met mogelijk reductie tot sjwa plus r; het is dus *professortje* en niet *professoretje. In *anecdoteetje* is de slot-sjwa nog blijven staan, in het meer ingeburgerde *parachuutje* is deze volgens de regel verdwenen. Vergelijk ook *aspirientje* bij *aspirine* waarnaast echter ook *aspirienetje* mogelijk lijkt (zie *wieletje* in par. 7.2).

7.7.7. TYPOLOGISCHE ASPECTEN

Diminutieven komen niet alleen in het Nederlands voor maar worden daarin ook opmerkelijk vaak gebruikt: een mooi voorbeeld is *zonnetje*. In het Duits komen ze eveneens voor, zowel op -chen als op -lein, maar erg populair zijn ze niet, althans niet in het noorden. Evenals in het Engels en het Frans (zie hieronder) wordt meestal de analytische manier gebruikt: *ein kleines Schiff* ‘een scheepje’ terwijl -chen en -lein meer evaluerend zijn. In het hedendaagse Engels treffen we drie suffixen aan met een germaanse oorsprong: *duck-ling* (vgl. par. 4.1.3 punt 2), *beet-le* ‘kever’, oorspr. ‘bijtertje’ bij *to bite* (vgl. -el in par. 7.1), *cat-kin* ‘wilgekatje’ (ontleend aan het Nederlands); in *cigar-ette*, *book-let* en *daddy* is het suffix uit het Frans afkomstig. De meeste vormen zijn verstaend; alleen -y is nog productief: *deary*, ook in namen: *Lizzy*. De franse verkleinwoorden gaan uit op -et of -ette, maar ook in deze taal is er weinig sprake van productiviteit. Dat ligt anders in een taal als het Pools: vgl. *ślonko* ‘zonnetje’ bij *ślonce*, waarnaast ook met dubbele diminuering *śloneczko* ‘id.’ voorkomt. De laatste vorm kan worden vergeleken met een westvlaamse als *plasseltje* (zie par. 7.4.1 punt 7): -el plus -tje. Ook persoonsnamen worden in het Pools graag verkleind: *Michalek* ‘Michieltje’ bij *Michał*, *Pjotruś* ‘Pietertje’ bij *Pjotr*. En het ligt ook anders in een taal als het Italiaans: vgl. *solicello* ‘zonnetje’ bij *sole*, waarin ook augmentatieven voorkomen als *trombone* ‘vergroetwoord’ bij *tromba* ‘trompet’. Die ontbreken trouwens ook niet in het Pools: vgl. *domisko* ‘groot huis’ bij *dom*. We hebben gezien dat ze ook in zuidnederlandse dialecten voorkomen (par. 7.5).

Er zijn dus nogal wat verschillen, ook binnen een (sub)taalfamilie (Germaans, Indo-europees), wat betreft het voorkomen en het gebruik van diminutieven. De vraag is hoe we die verschillen moeten verklaren. Voor het Nederlands is wel gedacht aan een neiging tot knusheid (een kwestie van “volksaard”) maar dat lijkt bij de Polen en de Italianen minder voor de hand te liggen. Een betere vraag is hoe bepaalde betekenissen of connotaties zoals we die bij de nederlandse diminutieven aantreffen, tot uitdrukking komen in andere minder tot diminutie geneigde talen. Overigens wordt diminuering wel vaak door middel van suffigering uitgedrukt maar toch niet altijd, soms namelijk ook door infigering (hoisa *qāb* ‘rivier’ – *qa-ro-b* ‘beek’), door prefigering (japans *ko-* oorspr. ‘kind’: *kō*; kogawa ‘riviertje’), reduplicatie (maleis *budak* ‘kind’ – *budak-budak* ‘kindje’) of foneemvariatie (baskisch *zerri* ‘varken’- *txerri* ‘big’). Ook het aantal procédé’s kan variëren; zo heeft het Italiaans zelfs twaalf productieve diminutiefporcédé’s. Augmentatieven (het is al opgemerkt in par. 7.5) schijnen alleen maar voor te komen als er ook diminutieven zijn; er is sprake van een implicatonele ordening. De eerstgenoemde kunnen heel goed uit de laatstgenoemde ontstaan (zie genoemde paragraaf). Meestal volgen de flexie-uitgangen op het diminutief maar het kan ook andersom zoals in het Welsh: vgl. *bechgyn-nach* lett. ‘jongen-s-je = jongens’. Diminutieven kunnen ook, vaak in afwijking van de basis, het genus bepalen (vgl. het Nederlands) maar de gotische voorbeelden *magula* enz. (zie par 7.1.1) laten zien dat het ook onveranderd kan blijven. Het Japans laat zien dat een diminutiefaffix uit een substantief kan

ontstaan; hierboven is reeds het prefix *ko-* genoemd. Voor de ontwikkeling in de richting van een augmentatief voor het Nederlands vergelijk men de prefixoïde *reuze-* uit *reus*. Ligt hier dus ook een ontstaansbron van augmentatieven? Op welke substantieven de vanouds overgeleverde suffixen (-kijn enz.) eventueel teruggaan, valt niet meer na te gaan.

Het Afrikaans kent dubbele diminutieven: *boompjetjie*, ook diminutieven bij pronomina als *ekkie* ‘ik’, *hierdietjie* ‘deze’. In de beide laatste voorbeelden vindt geen transpositie naar een substantief plaats; vergelijk in dit verband ook *neinoutjies* ‘nu’ (adverbium) en *nach-is-an-kommetjies* ‘de nacht komt aan’ (werkwoord, gezegd tegen een kind).

Aantekeningen. Diminutieven

Opmerking vooraf: de historische ontwikkeling van de diminutievorming is moeilijk na te gaan, vooral omdat het (zoals aangegeven) niet altijd duidelijk is hoe bepaalde spellingen moeten worden geïnterpreteerd; bovendien moeten we met schrifttradities rekening houden waardoor bepaalde vormen in een bepaald gebied niet kenmerkend hoeven te zijn voor de daar gesproken taal. Een tweede opmerking vooraf: de studie van de diminutieven houdt nauw verband met die van de persoonsnamen, vooral doordat bij diminutieven het hypercoristisch aspect een belangrijke rol kan spelen. Een overzicht van oudere diachrone en synchrone literatuur geeft Hüning 2013; voor de oudere noemt hij E. Kruisinga, W.H. Staverman, G.S. Kloeke, Wobbe de Vries, W. Péé. Een opmerkelijke analyse van de nederlandse diminutieven vinden we in Shetter 1959. Betelenisverschillen bij verschillende diminutiefsuffixen worden behandeld in Roelandts 1987 en 1987a. Voor de augmentatieven zie (in algemene zin) Roelandts 1989, daarnaast ook voor het dialect van Aarschot Pauwels 1958 (p. 305), van Oostvleteren en Stavele (West-Vlaanderen) Leys 1968, van Tongeren (Belgisch Limburg) Stevens 1995. Van 1998 is de dissertatie van Bakema met een synchrone en een diachrone benadering, ook met een typologisch hoofdstuk; voor de semantische structuur zie daarin hoofdstuk 3 maar zie daarvoor ook Bakema, Defour & Geeraerts 1993. Het gebruik van diminutieven wordt ook besproken in Geeraerts 1995. Jurafsky 1996 is van belang voor zowel de synchronie als de diachronie; de auteur ziet het diminutief als een radiale categorie (met de betekenisomvang in een stervorm) en maakt voor gevallen als intensificatie en individuatie gebruik van de lambda-abstractie. Zoals in de hoofdtekst is aangegeven (en we ook bij Jurafsky vinden) kan een subtiel soort metafoor hieraan ten grondslag liggen. Nederlands, Duits en Pools komen aan de orde in Klimaszewska 1983. Het gebruik van de diminutieven in Vlaanderen wordt beschreven in Wiercińska 2016. Over de populariteit van voornamen o.a. met diminutiefsuffixen zie *Neerlandistiek* (online) 20 dec, 2019.

Bij de verklaring van -kijn en -lijn is de oude opvatting gevolgd zoals we die in Schönfeld kunnen terugvinden. C. Marynissen 1974a denkt voor oudnederlandse persoonsnamen op -līn evenals voor een z-suffix aan romaanse invloed. Ook het -cin-suffix en de s in -ske komen in deze publicatie aan de orde wat ook in C. Marynissen 1974 gebeurt. Hij denkt liever niet aan stapeling. Zie ook C. Marynissen 1986. Het idee dat in het oudere Nederlands vooral het “vertederende” aspect aanwezig is, is door hem geïnspireerd. Een verzameling middelnederlandse vormen bevat De Bont 1962. Het suffix -sken wordt besproken in Van Loey 1972; een wat oudere studie is ook Van der Schaar 1981 waarin veel aandacht voor persoonsnamen. Dat niet alles meteen op hollandse expansie teruggevoerd kan worden, blijkt uit historisch onderzoek (Ann Marynissen 1998): er moeten verschillende palataliseringshaarden worden aangenomen. Aan de hand van kaartjes, gebaseerd op toponymisch materiaal, laat Marynissen de opkomst van de j-vormen in het Zuiden zien. Voor een vroege, al middeleeuws hollandse invloed (zij het niet in verband met diminutieven) zie echter Van Reenen 1991. Voor de ontwikkeling vooral in het Hollands, van de 17^e resp. 18^e eeuw, is ook het in Nobels 2013 (zie ook Nobels 2013a) en Simons 2013 onderzochte brievenmateriaal (“brieven als buit”) van belang. De zuidhollands aandoende vormen op -tie (*vatie*

‘vaatje’) bij autochtone Amsterdammers worden in de tweede studie genoemd. Welluidendheid als factor in de taalontwikkeling is het thema in Kloeke 1953. “Concentratie”, in *grootje* enz., wordt besproken in Van Haeringen 1952. Van Van Haeringen is ook een publicatie van 1975 waarin hij gevallen van extractie behandelt.

Een klassieke dialectgeografische studie is Pée 1936. Pée denkt bij de consequente -ie- aan een secundair ontstaan uit -je- en bij de tussen-sjwa aan herkomst uit de verbogen vormen of aan invoeging om een minder prettige klankencombinatie (bijv. n plus k) te vermijden. Pée is sterk geïnteresseerd in fonetische verklaringen; dat geldt ook voor zijn voorgangers van wie hij in de inleiding een overzicht geeft. In verband met de tussen-sjwa zie het dialectologisch handboek Weijnen 1966 par. 138; zie ook de daarin verder nog vermelde literatuur. Een overzicht van het hele taalgebied, weliswaar met vooral aandacht voor het Zuiden, biedt Goossens 2008. Voor de dialectbronnen moet weer verwezen worden naar de aantekeningen bij hoofdstuk 1. Hoewel er heel vaak maar weinig over de woordvorming wordt opgemerkt, komen de diminutiefsuffixen in deze bronnen volop aan bod. Een oud maar nog altijd belangrijk overzicht van de vormen in Gelderland, Overijssel en Drenthe geeft Kloeke 1929. Ter aanvulling noemen we verder Van Bree 2004 voor Zuid-Holland, Van den Berg 1975a voor de stad Utrecht, Bloemhoff 2004 voor de Stellingwerven, Nijen Twilhaar 1990 voor Oost-Nederland, Van Bree 1997b voor Twente, Schuringa 1923 voor Groningen, Callewaert 1963 voor Kortrijk, Leys 1968 voor het westvlaamse Oostvleteren en Stavele, Devos en Vanderkerckhove 2005 voor West-Vlaanderen, Ryckeboer 1995 voor zuidoostelijk West-Vlaanderen (ook Oost-Noordbrabant), Ryckeboer 2004 voor Frans-Vlaanderen, Taeldeman 2017 voor het noordwesten van Oost-Vlaanderen, De Vriendt 2000 voor Brussel, Wetzels 1990 (in verband met de Umlaut) voor Schinnen. Zie Van Bree en Versloot 2008 voor de verhoudingen in het Fries en het Stadsfries (en het Noordhollands); dat in de oudfriesse teksten diminutiva ontbreken, kan (zoals in de hoofdtekst is gebeurd) aan het nogal formele, nl. juridische karakter ervan worden toegeschreven. Zie voor het Bildts bijv. Van Bree 1997a of 2001. Belangrijk zijn ook de kaarten in hoofdstuk 2 van De Schutter e.a. 2005 (morfologische atlas, MAND). Een dialectometrische benadering op basis van de optimaliteitstheorie bevat Sloos en Van Oostendorp 2000. Voor i-Umlaut en verkorting in de tilburgse diminutieven zie Boutkan 1990, voor de Umlaut in een oostgelders dialect Haan 48. De afrikaanse voorbeelden zijn met één uitzondering (het laatste hierboven gegeven) overgenomen uit Shetter 1959.

BIBLIOGRAFIE

Afkortingen voor periodieken

ABäG = Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik
BMDC = Bijdragen en Mededelingen van de Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW)
DBNL = Digitale bibliotheek voor de Nederlandse Letteren
DMB = Driemaandelijks Bladen. Tijdschrift voor taal en volksleven in het oosten van Nederland
H(K)CTD = Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie
HKZMTLG = Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis
LB = Leuven(ch)e Bijdragen.
NT = Nederlandse Taalkunde
NTG = De Nieuwe Taalgids
MVN&CN = Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam
PBB = *Pauls und Braunes Beiträge*
TenT = Taal en Tongval
TNTL = Tijdschrift voor Nederlands(ch)e Taal- en Letterkunde
(V)MKANTL = (Verslagen en) Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde
VMKVA = Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde
VMKNAW = Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, afdeling letterkunde, nieuwe reeks

Afkortingen voor woordenboeken

EWN: Marlies Philippa, *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, Amsterdam, 2003-2009 (Met medewerking van Frans Debrabandere, Arend Quak, Tanneke Schoonheim en Nicoline van der Sijs)
Franck-van Wijk: N. van Wijk, *Franck's Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche taal*, 2^e druk, 's-Gravenhage, 1949. Met supplement door C.B. van Haeringen, 's-Gravenhage, 1936
MHW: J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, 's-Gravenhage, 1932 (van het woord *sterne* af opnieuw bewerkt door C.H. Ebbinghe Wubben)
MNW: E. Verwijs & J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, 10 delen, 1885-1952 (voltooid door F.A. Stoett en met tekstkritiek en bouwstoffen van W. de Vreese en G.I. Lieftinck; online te raadplegen)
NEW: Jan de Vries, *Nederlands Etymologisch Woordenboek*, herzien door F. de Tollenaere, Leiden, 1971 (met medewerking van Maaik Hogenhout-Mulder; met vele latere herdrukken)
ONW: Tanneke Schoonheim, Kenny Louwen, Marijke Mooijaart, Aad Quak en Wil Pijnenburg (red.), *Oudnederlands Woordenboek*, 2009 (alleen online te raadplegen)
VMNW: W.J.J. Pijnenburg, K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt en T.H. Schoonheim, *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, 2001 (online te raadplegen)
WNT: Matthias de Vries e.a., *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, 43 delen, 's-Gravenhage, Leiden enz., 1864-1993 (online te raadplegen)

Afkortingen voor atlassen

ANKO: zie Daan en Francken 1972, 1977
FA: *Fränkischer Sprachatlas* = *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südöstlichen Nederlands* (red. J. Goossens), in 3 afleveringen, Marburg, 1981-1994
FAND: *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (red. J. Goossens, J. Taeldeman, G. Verleyen, C. de Wulf), 4 delen, Gent, 1998-2005 (drie banden: 1, 2 + 3, 4)
FSA = Jan Goossens, *Sprachatlas des nördlichen Rheinlands und des südöstlichen Nederlands (Fränkischer Sprachatlas)*, Marburg 1981-2005.
MAND: *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (red. Georges de Schutter, Boudewijn van den Berg, Ton Goeman, Thera de Jong, Marc van Oostendorp, Pieter van Reenen, Oele Koornwinder, Anke van Reenen), Amsterdam, 2005-2008
RND: *Reeks Nederlands(ch)e Dialect-atlassen* (red. E. Blancquaert, W. Pée), 16 delen, 1925-1982

TNZN: *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* (red. G. Kloeke, L. Grootaers), 9 afleveringen, Leiden, 1939-1972; voortgezet als *Taalatlas van het Nederlands en het Fries*, 12 afleveringen, Leiden, 1981-1988
 TON: *Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden* (red. K. Heeroma), 3 delen, Assen, 1957-1963
 (zie ook Van der Sijs 2011)

Belangrijke oudere grammatica's of woordenboeken (in chronologische volgorde)

Joos Lambrecht (Gent 1491 – 1556/7): *Nederlandsche Spellinghe*, 1550
 Pontus de Heuiter (Delft 1535 – Sint-Truiden 1602): *Nederduitse orthographie*, 1581
 Hendrik Laurenszoon Spiegel (Amsterdam 1549-1612): *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*, 1584
 Cornelis Kiliaen (Duffel 1528/29 – Antwerpen 1607): *Etymologicum teutonicae linguae sive Dictionarium teutonico-latinum*, 1599 (een derde druk van zijn *Dictionarium* uit 1574)
 Anthoni Smyters (Antwerpen ca. 1545 – Amsterdam 1625/6): *Schryfkunstboek* (enz.), 1613
 Samuel Ampzing (Haarlem 1590 – 1632): *Nederlandsch tael-bericht*, 1616
 Anthonis de Hubert (Zierikzee 1583 - ca. 1644): *Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduijtzse tael*, 1624
 Christiaan van Heule (? – Leiden 1655): *Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe*, 1633
 Petrus Montanus (Delft 1594/5 – Nieuwenhoorn 1638): *Spreeckonst*, 1635
 Allard Kók (1616-1653), *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst*, 1649
 Wigardus van Winschooten (Amsterdam 1639 – Leiden ca. 1685): *Letterkonst*, 1683
 Arnold Moonen (Zwolle 1644 – Deventer 1711): *Nederduitsche spraekkunst*, 1706
 Lambert ten Kate (Amsterdam 1674 – 1731), *Gemeenschap tussen de Gottische spraecke en de Nederduytsche*, 1710; *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, 2 delen, 1723
 Balthazar Huydecoper (Amsterdam 1695 – 1778): *Proeve van taal- en dichtkunde*, 1730
 Adriaan Kluit (Dordrecht 1735 – Leiden 1807): *Vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal*, 1777
 Matthijs Siegenbeek (Amsterdam 1774 – Leiden 1854): *Verhandeling over de Nederduitsche spelling ter bevordering van eenparigheid in dezelve*, 1804
 Schuere, Jacob van der (Menen 1576 – ? na 1643): *Nederduytsche spellinge*, 1612
 Matthias de Vries (Haarlem 1820 – Leiden 1892) – zie Te Winkel
 Lammert Allard te Winkel (Winkel N.H. 1847 – Leiden 1868): *Grondbeginselen der Nederlandsche spelling*, 1863 (met medewerking van Matthias de Vries)
 Roeland Anthonie Kolléwijn (Amersfoort 1857 – Helmond 1942): 'Onze lastige spelling', in *Vragen van de dag*, 1881

(Voor meer informatie, ook over moderne uitgaven, zie Bakker & Dobbets 1977, Van der Sijs 2004 of Van der Wal & Van Bree 2008)

Boeken en artikelen

Deze bibliografie is tevens een overzicht van geraadpleegde literatuur. Voor het geval dat een bepaalde publicatie hier niet terug te vinden is, zie men de bibliografie in het eerste deel. N.B. Bij oudere publicaties wordt soms, in strijd met de tegenwoordige gewoonte, alleen de eerste bladzijde vermeld. Dit is overgenomen uit de eerste druk van dit boek. De terugzoekbaarheid wordt niet geschaad en modernisering zou te veel tijd gekost zou hebben. Bij meer dan één publicatie van een auteur in een bepaald jaar wordt met a, b enz. onderscheid gemaakt. Ontbreekt een bepaalde mogelijkheid, dan kan men deze in de bibliografie van het eerste deel terugvinden.

Aalberse, Suzanne P. 2004, 'Waer bestu bleven? De verdwijning van het pronomen 'du' in een taalvergelijkend perspectief', in: *NT* 9, 231-252.
 Aalberse, Suzanne P. 2009, *Inflectional economy and politeness: morphology-internal and morphology-external factors in the loss of second marking in Dutch*, dissertatie Universiteit van Amsterdam.
 Aalberse, Suzanne P. en J. Don 2009, 'Syncretisms in Dutch dialects', in: *Morphology* 19, 3-14.
 Aalberse, Suzanne P. en J. Don 2011, 'The typology of syncretisms and the status of feature structure. Verbal paradigms', in: *Morphology* 17, 109-149.
 Agten, Clement & J. Vangenechten 2012, *Thematisch woordenboek van het Eksels dialect*, Hechtel-Eksel.

- Albert, Birgit & Stefan Rabanus 2011, 'Kasussynekretismus und Belebtheit in germanischen Pronominalparadigmen', in: Glaser e.a. red., 23-46.
- Armbrust, Annemarie & Margu rite Corporaal red., *'Dat gy mij niet vergeet': correspondentie van vrouwen in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam.
- Audring, Jenny 2006, 'Genusverlies en de betekenis van voornaamwoorden', in: H ning e.a. red., 71-88.
- Audring, Jenny & Geert Booij 2009, 'Genus als probleemcategorie', in: *TenT* themanummer 22, 13-37.
- Audring, Jenny & Francesca Masini red. 2019, *The Oxford handbook of morphological theory*, Oxford.
- Ausems, Th.W.A. 1953, *Klank- en vormleer van het dialect van Culemborg*, Assen.
- Austefjord, Anders 1990, 'Zur Analogie im Deutschen und Niederl ndischen', in: *Nowele* 16, 53-62.
- Auwera, Johan van der 1999, 'Dutch verbal prefixes: meaning and form, grammaticalization and lexicalization', in: Mereu red., 121-136.
- Baayen, R.H. 1993, 'Het type *ontzadelen*: denominaal of deverbaal?', in: *Tabu* 23, 5-14.
- Bakema, Peter 1998, *Het verkleinwoord verklaard. Een morfosemantische studie over diminutieven in het Nederlands*, dissertatie Leuven.
- Bakema, Peter, Patricia Defour & Dirk Geeraerts 1993, 'De semantische structuur van het diminutief', in: *Forum der Letteren* 34, 121-137.
- Bakkes, Pierre 1996, *Vari tie en verandering in het Montforts*, Amsterdam.
- Bammesberger, A. 1986, *Der Aufbau des germanischen Verbalsystems*, Heidelberg.
- Barbiers, Sjef 2007, 'Indefinite numerals ONE and MANY and the cause of ordinal suppletion', in: *Lingua* 117, 859-880.
- Barbiers, Sjef & Hans Bennis 2004, 'Reflexieven in dialecten van het Nederlands: chaos of structuur?', in: De Caluwe red., 43-59.
- Beekes, Rob S.P. 1990, *Vergelijkende taalwetenschap. Een inleiding in de vergelijkende indo-europese taalwetenschap*, Utrecht (engelse uitgave van 1995: *Comparative Indo-European linguistics: an introduction*, Amsterdam).
- Bennis, Hans 2005, 'Een duitse expansie', in: *TNTL* 121, 201-210.
- Bennis, Hans & A. Maclean 2006, 'Variation in verbal inflection in Dutch dialects', in: *Morphology* 16, 291-312.
- Berg, B. van den 1949, 'De conjugatie van het praesens in de Noordnederlandse dialecten', in: *TenT* 1, 6-13.
- Berg, B. van den 1957a, 'De "ie" van "bedierf", "stief", "wierf", "wierp" en "zwierf"', in: *TenT* 9, 75 e.v.
- Berg, B. van den 1974, 'Het suffix *-baar*', in: Odendal e.a. red., 128-134.
- Berg, B. van den 1975a, 'De morfonologische regels voor de vorming van het verkleinwoord in het dialect van de stad Utrecht', in: *TenT* 27, 95-102.
- Bergen, G. van, W. Stoop, J. Vogels & H. de Hoop 2011, 'Leve hun! Waarom hun nog steeds *hun* zeggen', in: *NT* 16, 8-29.
- Berns, Jan B. & Jaap van Marle red. 1992, *Vari ties in de nederlandse standaardtaal*, Amsterdam.
- Berteloot, Amand 1983, *Bijdrage tot een klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*, deel 1 tekst, deel 2 platen, Gent.
- Berteloot, Amand 1985, 'Werden – warden – worden: een middelnederlandse chaos?', in: *TenT* 37, 55-70.
- Berteloot, Amand 1990, 'Een vormleerhoofdstukje uit de Maerlant-grammatica', in: Damme e.a. red., 15-28.
- Berteloot, Amand 1999, 'Wilstu? – Du wilt! De uitgangen van de tweede persoon enkelvoud van het werkwoord in het dertiende-eeuwse Middelnederlands', in: *TenT* Themanummer 12, 81-102.
- Berteloot, Amand 2001, 'Anredepronomina in Brabant um 1400', in: Peters e.a. red., 41-55.
- Berteloot, Amand 2003, 'Van du naar ghi. Waarom het pronomen du uit het Nederlands verdween', in: *TNTL* 119, 204-217.
- Berteloot, Amand 2004, 'Nogmaals de prefixloze voltooiden deelwoorden in het Middelnederlands', in: Johan de Caluwe e.a. red., 67-86.
- Berteloot, Amand 2005, '"eens wisen subtijs menschen...". Over de verbuiging van het adjectief in het Middelnederlands', in: Quak & Schoonheim red., 23-38.
- Besten, J.B. den, A.M. Duinhoven & J.P.A. Stroop red. 1990, *Vragenderwijs. Vragen over tekst, taal en taalgeschiedenis*, Amsterdam.

- Beughem, A.E. van 1934, 'Bijdrage tot de studie van het geslacht der zelfstandige naamwoorden in de Zuid-Nederlandsche Dialecten', in: *HKCTD* 8, 47-96. Ook verschenen als overdruk in de reeks *Uit het Seminarie voor Vlaamsche Dialectologie van de Universiteit te Gent* 2.
- Beijk, Egbert, Lut Colman, Marianne Göbel, Frans Heyvaert, Tanneke Schoonheim, Rob Tempelaars & Vivien Waszink red., *Fons Verborum*, Amsterdam.
- Bezoen, H.L. 1938, *Klank- en vormleer van het dialect der gemeente Enschede*, Leiden.
- Bezoen, H.L. 1952, 'Slachtrijp en stootvast', in: *NTG* 45, 40-51.
- Blancquaert, E. 1943, 'Genus-onderscheid en fonetische tendensen', in: Bohet e.a. red., 27-33.
- Bloemhoff, Henk 1980, 'Verkleinwoordvorming in het Kuinders', in: *DMB* 32, 1-24, 156-167.
- Bloemhoff, Henk 2004, *Stellingwerfs*, Den Haag.
- Bloemhoff, Henk 2008, 'Klank- en vormleer', in: Van der Kooi eindred., 65-112.
- Bloemhoff, Henk 2008a, 'Stellingwerfs', in: Van der Kooi eindred., 175-193.
- Bloemhoff, Henk, Geert Kocks & Hermann Niebaum 2008, 'Drenthe', in: Van der Kooi eindred., 194-220.
- Bloemhoff-de Bruijn, Philomène 1994, *Het dialect van Wijhe. Klank- en vormverschijnselen*, Kampen.
- Bloemhoff-de Bruijn, Philomène 1998, *Het dialect van Ommen. Klank- en vormverschijnselen*, Kampen.
- Bloemhoff-de Bruijn, Philomène 2008, 'West-Overijssel', in: Van der Kooi eindred., 221-239.
- Bloemhoff, Henk, Hermann Niebaum, Jan Nijen Twilhaar & Harrie Scholtmeijer 2013, 'The Low Saxon dialects: morphology and syntax', in: Hinskens & Taeldeman red., 476-494.
- Bloemhoff, Henk & Henk Nijkeuter 2004, *Drents*, Den Haag.
- Blok, D.P. 1989, 'Meervoudsvormen bij vroegmiddeleeuwse nederlandse plaatsnamen', in: *ABäG* 28, 55-56.
- Blom, Corien 2005, *Complex predicates in Dutch. Synchrony and diachrony*, Utrecht.
- Blom, Corien & Geert Booij 2003, 'The diachrony of complex predicates in Dutch: a case study in grammaticalization', in: *Acta linguistica hungarica* 50, 61-91.
- Boekenoogen, G.J. 1971, *De Zaanse volkstaal*, met aanvullingen van G.J. Boekenoogen en K. Woudt, Zaandijk. [Oorspronkelijke uitgave: Zaandijk, 1821.] Boer, R.C. 1924: *Oergermaansch handboek*, 2e druk, Haarlem.
- Bohet, V., Fr. Closset e.a. red., 1943, *Album René Verdeyen*, Brussel & Den Haag.
- Bont, A.P. de 1962, *Dialect van Kempenland, meer in het bijzonder d'Oerse taal*, dl. 1, *Klank en vormleer en enige syntaktische bijzonderheden*, Assen.
- Bonth, Roland de 2018, 'Ziektes waarvoor je niet naar de dokter hoeft', in: *Neerlandistiek* (online) 1 november.
- Boogaart, Boogaart, Timothy Colleman & Gijsbert Rutten red. 2014, *Extending the scope of construction grammar*, Berlijn.
- Boogaart, Ronny, Josien Lalleman, Marijke Mooijaart & Marijke van der Wal red. 2009, *Woorden wisselen*, Leiden.
- Booij, Geert 1996, 'Verbindingsklanken in samenstellingen en de nieuwe spellingregeling', in: *NT* 1, 126-134.
- Booij, Geert 2007, 'Polysemy and construction morphology', in: Moerdijk e.a. red., 355-364.
- Booij, Geert red. 2018, *The construction of words*, Studies in morphology 4, Cambridge.
- Booij, Geert & Matthias Hüning 2014, 'Affixoids and constructional idioms', in: Boogaart e.a., 77-103.
- Booij, Geert & Ariane van Santen 2017, *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands*, 3^e geheel herziene druk, Amsterdam.
- Boucherij, Jan 1907, *De tongval der stad Gent*, Gent.
- Boutkan, Dirk 1990, 'Morfonologische klinkerwisseling in het tilburgse stadsdialect', in: *TenT* 42, 46-60.
- Boutkan, Dirk 1995, *The Germanic 'Auslautsgesetze'. A new interpretation*, Amsterdam.
- Boutkan, Dirk & Maarten Kossmann 1996, *Het stadsdialect van Tilburg*, Amsterdam.
- Boyce Hendriks, Jennifer 1998, *Immigration and linguistic change. A socio-cultural linguistic study on the effect of German and Southern Dutch immigration on the development of the Northern Dutch Vernacular in 16th/17th century Holland*, ongepubliceerde dissertatie Wisconsin, Madison.
- Braune, Wilhelm 1975, *Althochdeutsche Grammatik*, 13^e druk, bewerkt door Hans Eggers, Tübingen.
- Braune, Wilhelm 2004, *Gotische Grammatik*, 20^e druk nieuw bewerkt door Frank Heidermanns, Tübingen [17^e druk van 1966].
- Bree, Cor van 1969, 'De vormen van "gezegd"', in: *TenT* 21, 15-45.B
- Bree, Cor van 1971, 'Gezegd zo gezegd, speciaal in de zuidelijk-centrale dialecten', in: *NTG. Stutterheim-nummer* 64, 346-355.
- Bree, Cor van 1981, *Hebben-constructies en datiefconstructies binnen het nederlandse taalgebied. Een taalgeografisch onderzoek*, dissertatie Universiteit Leiden.

- Bree, Cor van 1986, 'De meervoudsvorming bij de twentse substantieven vroeger en nu', in: Hoppenbrouwers e.a. red., 315-328.
- Bree, Cor van 1996, *Historische taalkunde*, 2^e druk, Leuven & Amersfoort [ook online].
- Bree, Cor van 1997a, 'Hollandse taalinvloed in Friesland', in: Breuker en Janse red. 1997, 120-133.
- Bree, Cor van 1997b, 'Changes in diminutive formation in the eastern Dutch dialect of Twente', in: Gvozdanović red., 143-178.
- Bree, Cor van 2000, 'Nordniederländische und niederdeutsche Syntax. Ein friesisches Substrat?', in: *ABäG* 54,41-74.
- Bree, Cor van 2000a, 'Taalbewustzijn, taalverandering en regionale taalvariatie', in: *TenT* 52 (1. *De toekomst van de variatielinguïstiek*), 22-46.
- Bree, Cor van 2001, "'Stadtfriesisch" und andere nicht-friesische Dialekte der Provinz Fryslân', in: Munske red. 129-137.
- Bree, Cor van 2004, *Zuid-Hollands*, Den Haag.
- Bree, Cor van 2004a, 'De Zuid-Hollandse trochee op -ie in de enclise', in: Daalder e.a. red., 121-136.
- Bree, Cor van 2005, recensie van Van der Sijs 2004, in: *TenT* 57, 214-225.
- Bree, Cor van 2012b, 'Een fries substraat in Noord-Holland. Oftewel: noord-hollandse frisismen op de methodologische pijnbank', in: *It Beaken* 74, 173-205.
- Bree, Cor van 2012c, 'Hun als subject in een grammaticaal en dialectologisch kader', in: *NT* 17, 229-249.
- Bree, Cor van 2017, 'The Frisian substrate beneath Groningen dialect', in: *AbäG* 77, 65-87.
- Bree, Cor van & Arjen Versloot 2008, *Oorsprongen van het Stadsfries* (with an extensive summary), Ljouwert (Leeuwarden).
- Bremmer, R.H. Jr. 1989, 'Is de nederlandse meervouds-s van engelse kom-af?', in: *ABäG* 28, 77-91.
- Brom, Gerard 1956, *Boekentaal*, VMKNAW 42, Amsterdam.
- Bijl, P. 2003, 'Önne man en ön vaoder', in: *Onze Taal* 72, 166.
- Callewaert, P. 1963, 'De verkleinwoorden in het Kortrijks', in: *TenT* 15, 45-57 (ook in *Gentse bijdragen*, 16-28).
- Caluwe, Johan 1985, 'Het 'bestemd zijn voor' als relationeel element in substantivische samenstellingen', in: De Caluwe & Taeldeman red., 6-33.
- Caluwe, Johan 1990, *Studia Germanica Gandesia*. 19. *Betekenis en produktiviteit*, Gent.
- Caluwe, Johan 1990a, 'Complementariteit tussen morfologische en in oorsprong syntactische benoemingsprocédés', in: De Caluwé red., 9-24.
- Caluwe, Johan 2010, 'Woordvorming in onomasiologisch perspectief. Een case-study uit het Nederlands', in: *Voortgang* 18, 71-92.
- Caluwe, Johan 2010a, 'Dialectologie, evolutionaire linguïstiek en woordvorming', in: De Caluwe & Van Keymeulen red., 147-163.
- Caluwe, Johan de & Magda Devos 1998, 'Noord/Zuid-verschillen in de nederlandse morfologie', in: Hoekstra & Smits red., 21-33.
- Caluwe, Johan de & Jacques van Keymeulen red., 2010, *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent*, Gent.
- Caluwe, Johan de, Georges de Schutter, Magda Devos & Jacques van Keymeulen red., 2004, *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*, Gent.
- Caluwe, Johan de & Johan Taeldeman 1985, *Leksikaal-semantische aspecten van de nederlandse woordvorming (Studia germanica gandsia 3)*.
- Caluwe, Johan de & Johan Taeldeman 1985a, 'Deverbatieve adjektieven die een 'neiging' uitdrukken', in: De Caluwe & Taeldeman red., 79-91.
- Carr, Charles T. 1939, *Nominal compounds in Germanic*, Londen.
- Clerinx, Marco, m.m.v. Xavier Staelens 2014, *Grammèr van 't (H)essels*, 2e dr., Hasselt.
- Clackson, James 2007, *Indo-European linguistics. An introduction*, Cambridge.
- Coetsem, Frans van 1964, *Das System der starken Verba und die Periodisierung im älteren Germanischen*, 2e druk, Amsterdam.
- Coetsem, Frans van 1980, 'Germanic verbal ablaut and its development. A contribution to the theory of internal inflection', in: Van Coetsem & Waugh red., 81-339.
- Coetsem, Frans van 1983, 'The development of the Germanic reduplicating class: reanalysis and competition in morphological change', in: Rauch & Carr red., 39-83.

- Coetsem, Frans van 1990, *Ablaut and reduplication in the Germanic verb*, Heidelberg.
- Coetsem, Frans van & Linda R. Waugh red. 1980, *Contributions to historical linguistics. Issues and materials*, Leiden.
- Coopmans, P. & R. Bok-Bennema red. 1990, *Linguistics in the Netherlands 1990*, Dordrecht.
- Corbett, Greville 1991, *Gender*, Cambridge.
- Cornelissen, Jozef & J.B. Vervliet 1899, *Idioticon van het Antwerpsch dialect (stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen)*, Gent.
- Cornips, Leonie & Gunther de Vogelaer 2009, 'Variatie en verandering in het nederlandse genus: een multidisciplinair perspectief', in: *TenT* themanummer 22, 1-12.
- Couvreux, W. 1973, 'De werkwoordspelling volgens Jan des Roches en Pieter Behaegel', in: Blancquaert e.a. red., 57-65.
- Cowgill, W. 1959, 'The inflection of the Germanic *ō*-presents', in: *Language* 36, 1-15.
- Cijsouw, Michael 2003, *The paradigmatic structure of person marking*, Oxford.
- Daalder, Saskia & Marinel Gerritsen red. 1980, *Linguistics in the Netherlands 1980*, Amsterdam enz.
- Daan, Jo 1970, 'Kruimelwerk. Sporen van Noordhollands in vroeger eeuwen', in: Meertens e.a. red., 67-72.
- Daan, Jo 1981, *Wieringer land en leven in de taal*, 2^e druk, Wieringen.
- Daan, Jo red. 1990, *Urk. Het dialect van Urk*, Lelystad.
- Daan, Jo & K. Heeroma 1965, *Zuidhollands*, Amsterdam.
- Dam, J. van 1958, *Handbuch der deutschen Sprache*. I. Einleitung und Lautlehre. II. Wortlehre, 4e druk, Groningen, 1963.
- Damme, Robert, Loek Geeraerds, Gunter Müller & Robert Peters red. 1990, *Franco-Saxonica*, Neumünster.
- Dammel, Antje 2011, *Konjugationsklassenwandel. Prinzipien des Ab-, Um- und Ausbaus verbalflexivischer Allomorphie in germanischen Sprachen*, Berlin.
- Dammel, A(ntje), S. Kurschner & D. Nübling red., 2010, *Kontrastive germanistische Linguistik*, Tübingen.
- Dammel, Antje, Jessica Nowak & Mirjam Schmuck 2010, 'Strong-verb paradigm in four Germanic languages: a category frequency approach', in: *Journal of Germanic linguistics* 22, 337-359.
- Damsteegt, B.C. 1978, 'T'samenvoeging in de Hertspiegel', in: *TNTL* 94, 1-24.
- Debrabandere, F. 1975, 'Westvlaamse werkwoorden op -(r)zen', in: Jansen-Sieben e.a. red., 33-36.
- Debrabandere Frans 1993, 'Kosteresse', in: *Leiegouw (Kortrijk)* 35, 345-347. ,
- Dekeyser, Xavier de 1980, 'The diachrony of the gender systems in English and Dutch', in: Fisiak red., 97-111.
- Dekeyser, Xavier de, Betty Devriendt, Guy A.J. Tops & Steven Geukens 1997, *Foundations of English grammar*, Antwerpen & Amsterdam.
- Delbecq, Nicole, Johan van der Auwera & Dirk Geeraerts red., *Perspectives on variation. Sociolinguistic, historical, comparative*, Berlijn & New York, 2005.
- Deprez, Kas en Guido Geerts 1980, 'Pronominale problemen: ge, u en je in Duffel-Lier (K293-K291)', in: *LB* 69, 257-381.
- Devos, Filip 1990, 'Semantiek en produktiviteit van nomina actionis op -ing in het Nederlands', in: De Caluwe red., 24-56.
- Devos F(ilip). & J(ohan) Taeldeman 2000, 'Een "escapade" in de woordvorming. Een contrastieve verkenning van deverbatieve nomina in het Nederlands en het Frans', in: *LB* 89, 85-103.
- Devos, Magda 1986, 'Het persoonlijk voornaamwoord 2^e pers. enk. in het Westvlaams: geografie en historie', in: Devos & Taeldeman red., 167-189.
- Devos, Magda 2002, 'Perifere parallellen', in: *DMB* 54, 45-86.
- Devos, Magda 2013, 'The grammar of the southwestern dialects', in: Hinskens & Taeldeman red., 174-194.
- Devos, Magda & Reinhild Vandekerckhove, 2005. *West-Vlaams. Taal in stad en land*, Tielt.
- Devos, Magda & Willy Vandeweghe 2002-2003, 'Pronominale substitutie na voorzetsel in het West-Vlaams', in: *TenT* themanummer 15-16, , 209-216.
- Dhondt, Arne & Johan de Caluwe 2018, 'Morfologie in het Taalportaal. Wat valt er te leren over scheidbaar samengestelde werkwoorden in het Nederlands?', in: *NT* 23, 151-170.
- Dibbets, G.R.W., J.G. Kooij, Ariane van Santen, J. van der Schaar & Marijke van der Wal red. 1981, *Studies voor Damsteegt*, Leiden.
- Dik, Simon 1980, *Studies in functional grammar*, Londen enz.

- Don, Jan 1989, 'Ge-deletion in Dutch nouns', in: OTS Yearbook, 1-9.
- Don, Jan 1990, 'Prefixed nouns in Dutch', in: Coopmans & Bok-Bennema red., 33-42.
- Don, Jan 1993, *Morphological conversion*, dissertatie Utrecht.
- Don, Jan 2009, 'Over wortels en woorden', in: Egbert Beijk e.a. red., 359-368.
- Drewes, J.B. 1957, 'Enige bijzonderheden in het woordgebruik van de rederijkers', in: *TNTL* 75, 24-40.
- Duinhoven, A.M. 1997, *Middel nederlandse syntaxis, synchroon en diachroon, 2. De werkwoordgroep*, Groningen.
- Dürell, Martin 2001, 'Strong verb Ablaut in the West Germanic languages', in: Watts e.a. red., 5-18.
- Dijk, Siebren 1973, *Noun incorporation in Frisian*, diss. Groningen, Ljouwert.
- Elffers-van Ketel, E.H.C., J.M. van der Horst & W.G. Klooster red., *Grammaticaal spektakel. Artikelen aangeboden aan Ina Schermer-Vermeer bij haar afscheid* (enz.), Amsterdam.
- Emmerik, Joanne van, Roeland van Hout, Ineke van de Craats & Jetske Klatter-Folmer 2009 'Het' gaat niet vanzelf. De verwerving van het genus door dove volwassenen en horende tweedetaalleerders', in: *TenT* themanummer 22, 188-226.
- Engelsman, Jaap, Joep Kruijsen, Ewoud Sanders & Rob Tempelaars red. 2005, *Taal als levenswerk. Aspecten van de Nederlandse taalkunde*, Den Haag.
- Entjes, Hendrik 1970, *Die Mundart des Dorfes Vriezenveen in der niederländischen Provinz Overijssel*, Groningen.
- Ernestus, Mirjam & Harald Bayen (november) 2007: www.kennislink.nl (eerder in *Onze Taal* 2004: www.onzetaal.nl).
- Everaert, Martin 1993, 'Morfologische vaste verbindingen: bestaande woorden', in: *Tabu* 23, 29-40.
- Faasse, Mark 1982, *Aspecten van het Noordbevelands. Een diachronisch onderzoek*, doctoraal scriptie Leiden.
- Fast, Peter 1989, 'De vorming van inwoonsternamen in de dialecten', in: *TenT* 41, 143-159.
- Feist, Sigmund 1939, *Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache*, 3^e druk, Leiden.
- Fenoulhet, Jan & Jan Renkema red., *Internationale neerlandistiek: een vak in beweging*, Gent.
- Fisiak, J. red. 1980, *Historical morphology*, Den Haag.
- Foolen, Ad. & Guillaume van Gemert red. 2008, *Duits en Nederlands in taal en cultuur. Bijdragen voor Jan van Megen bij zijn afscheid van de Radboud Universiteit Nijmegen*, Nijmegen.
- Fulk, Robert D. 1987, 'Reduplicating verbs and their development in northwest Germanic', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 109, 159-178.
- Fulk, Robert D. 2018, *A comparative grammar of the early Germanic languages*, Amsterdam & Philadelphia.
- Geeraerts, Dirk 1995, 'Diminuerend als variabel stijlenmerk', zie: Cajot e.a. red., 821-829.
- Geerts, G. 1966, *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw*, Tongeren.
- Geerts, G. 1970, 'De nominale klassifikatie van ontleningen', in: *NTG. Van Haeringennummer*, 43-53.
- Geerts, G. 1975, 'Het genus van engelse leenwoorden in het Duits en in het Nederlands', in: Jansen-Sieben e.a. red., 115-122.
- Geerts, G., W. Haeseryn, J. de Rooij & M.C. van den Toorn red. 1984, *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, Groningen & Leuven. In bijgewerkte vorm nu online te raadplegen.
- Gerritsen, Marinel 1989, 'Een sociolinguïstische aanpak van taalverandering geïllustreerd aan een onderzoek naar het verdwijnen van het gerundium', in: *NTG* 82, 97-120.
- Ginneken, J. van 1927, 'Een Fransch voorvoegsel in het Nederlandsch of een oer-Europeesch prae-Indo-germaansch relict', in: *Neophilologus* 13, 161-177 en 241-254.
- Ginneken, J. van 1936-37, 'Het onbepaald lidwoord en het geslacht', in: *Onze Taaltuin* 5, 353-356.
- Glaser, Elvira, Jürgen Erich Schmidt & Natascha Frey eds. 2011, *Dynamik des Dialektes – Wandel und Variation*, Stuttgart.
- Goeman, Ton 1976, *Aspecten van de vervoeging van het presens*, in: BMDC 49.
- Goeman, Ton 1979, 'Ik zijn versus ik ben gedurende honderd jaar', in: Marinel Gerritsen red., 219-230.
- Goeman, Ton 1987, 'T-deletie of nul-suffix. De rol van frequentie in de werkwoordsmorfologie van oostelijke dialecten', in: *TenT* Themanummer 1, 68-86.
- Goeman, Ton 1992, 'De presensvervoeging in de dialecten van Nederland', in: *TenT* 44, 97-139.
- Goeman, Ton 1992a, 'Voorbeelden van Paardekooper z'n "vaste aansluiting": werkwoordssuffigering in enclise bij monosyllabische werkwoorden, 2^e persoon enkelvoud', in: Bennis en De Vries red., 95-106.

- Goeman, Ton 1993, 'Der Einheitsplural im Präsens Indikativ der (ost)niederländischen Dialekte. Synchrone und diachrone Variation: rezente Dialekterhebungen und mittelalterlichen Urkunden', in: *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 116, 134-169.
- Goeman, Ton 2004, 'Morfologische Umlaut in werkwoorden. Umlaut bezien vanuit het Noordoosten', in: De Caluwe e.a. red., 455-470.
- Goeman, Ton 2009, 'The landscape of Dutch past participle suffixes: eastern and other dialects', in: Alexandra N. Lenz e.a. red., 217-244.
- Goeman, Ton 2019, '400 jaar geleden: ik zijn', in: *Neerlandistiek* online 14 mei.
- Goemans, Leo 1937, 'Over het geslacht van aan het Fransch ontleende zaaknamen in het Nederlandsch', in: *VMKVA* 769-789.
- Goossens, Jan 1964, 'Een tweede limburgs gerundium', in: *TenT* 16, 103-106.
- Goossens, Jan 1972, *Inleiding in de nederlandse dialectologie*, Tongeren (2^e druk Groningen 1977).
- Goossens, Jan 1975, 'Analogieën in de historische vormleer van het Nederlands', in: Kazemier & Van Caspel red., 55-60.
- Goossens, Jan 1981, 'Kanttekeningen bij de meervoudsvorming van substantieven in het Nederlands en in zijn dialecten', in: *TenT* 33, 70-75.
- Goossens, Jan 1987, 'Schets van de meervoudsvorming der substantieven in de nederlandse dialecten', in: *TenT* 39, 141-173.
- Goossens, Jan 1991, 'Zwischen Niederdeutsch und Niederländisch. Die Dynamik der ostniederländischen Sprachlandschaft', in: *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*, 114, 108-133.
- Goossens, Jan 2000, 'Reeksdoorbreking bij historische gesloten lange klinkers in het Brabants', in: De Tier e.a. red., 295-304.
- Goossens, Jan 2000a, 'Onslieden en ons leden', in: Gillis e.a. red., 187-191.
- Goossens, Jan 2000b, 'Het "onregelmatige" vocalisme bij een aantal sterke werkwoorden in brabantse dialecten', in *TenT* 52 (*De toekomst van de variatielinguïstiek*, red. Hans Bennis, Hugo Ryckeboer & Jan Stroop), 101-114.
- Goossens, Jan 2008, 'Dialektgeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis', in: *HKCT D* 80, 33-258. [Ook als overdruk verschenen.]
- Goossens, Jan & J. Verheyden 1970, 'De preteritum-vormen van de zwakke werkwoorden in het zuiden van het Nederlandse taalgebied', in: Meertens e.a. red., 133-147.
- Goossens, P. 1969, 'Pronominalia in het land van Maas en Rijn', in: *TenT* 21, 161-168.
- Goethem, Kristel van 2014, 'Reuze bedankt, het was echt top! Een vergelijkend onderzoek naar 'loskoppeling' van samenstellingscomponenten', in: *Internationale Neerlandistiek* 52, 27-46.
- Gruyter, Jan Oscar de 2007, *Het gentse dialect. Klank- en vormleer I* (manuscript 1907), uitgegeven door Johan Taeldeman met medewerking van Paul de Loore, Jaak van Schoor & Roland Wissaert, Gent.
- Gunnink, J. 1908, *Het dialect van Kampen en omstreken*, Kampen.
- Gvozdanović, Jadranka red. 1997, *Language change and functional explanations*, Berlijn enz.
- Gvozdanović, Jadranka red. 1999, *Numeral types and changes worldwide*, Berlijn.
- Gvozdanović, Jadranka 1999a, 'Types of numeral change', in: Gvozdanović red., 95-111.
- Gysseling, Maurits 1975, 'Over het ontstaan van het bezittelijk voornaamwoord 'hun'', in: Kazemier en Van Caspel red., 61-62.
- Gysseling, Maurits 1975a, 'De nominatief masculinum van de a-stammen in het Westgermaans', in: Jansen-Sieben e.a. red., 149-150.
- Gysseling, Maurits 1981, 'Composita', in: *Naamkunde* 13, 118-130.
- Haan, Judith 1996, 'Umlaut en diminutiefvorming in een oostgelders dialect', in: *TenT* 48, 18-37.
- Haar, D. van der 1967, *Gaellemuun en het Gaellemunegers. Een studie over Genemuiden en het Genemuider dialect*, Nijmegen.
- Haas, Wim de & Mieke Trommelen 1983, *Morfologisch handboek van het Nederlands*, 's-Gravenhage.
- Haeringen, C.B. van 1940, 'De taaie levenskracht van het sterke werkwoord', in: *NTG* 34, 241 e.v., ook in: Van Haeringen 1949, 222-236.
- Haeringen, C.B. van 1944, 'Afleidingen en samenstellingen van *doen, gaan, slaan, staan* en *zien*', in: *TNTL* 63, 215 e.v., ook in Van Haeringen 1949, 237-245.

Haeringen, C.B. van 1947, 'De meervoudsvorming in het Nederlands', in: *MKNAW* nieuwe reeks 10, 131-152, ook in: Van Haeringen 1949, 186-208.

Haeringen, C.B. van 1947a, 'Naamvallen bij eigennamen van personen en bij verwantschapsnamen', in: *NTG* 40, 250 e.v., ook in: Van Haeringen 1949, 209-221.

Haeringen, C.B. van 1948, 'Ingekorte samenstellingen', in: *NTG* 41, ook in: Van Haeringen 1962, 20-23.

Haeringen, C.B. van 1949a, 'Participia praeverbalia', in: *NTG* 42, ook in: Van Haeringen 1962, 38-44.

Haeringen, C.B. van 1950, 'De hoofdvormen van het nederlandse werkwoord, proeve van synchronische grammatica', in: *NTG* 43, 20 e.v., 103, ook in: Van Haeringen 1962, 45-67.

Haeringen, C.B. van 1950a, 'Iets over het voorvoegsel in het verleden deelwoord', in: *DMB* (nieuwe reeks) 2, 68-74, ook in: Van Haeringen 1962, 68-74.

Haeringen, C.B. van 1950b, 'Nieuwe synthese', in: *MKNAW*, afd. letterkunde, nieuwe reeks, 13, no. 2, Amsterdam, ook in: Van Haeringen 1962, 45-67.

Haeringen, C.B. van 1951, 'Merkwaardige vormen van de werkwoorden doen, gaan, slaan, staan en zien', in: *DMB* nieuwe serie 3, ook in: Van Haeringen 1962, 128-133.

Haeringen, C.B. van 1951a, 'Genusverandering bij stofnamen', in: *NTG* 44, ook in: Van Haeringen 1962, 96-107.

Haeringen, C.B. van 1951b, '-AAR of -ER', in: *NTG* 44, ook in: Van Haeringen 1962, 108-117.

Haeringen, C.B. van 1951c, 'Secretaresse', in: *NTG* 44, ook in: Van Haeringen 1962, 126-127.

Haeringen, C.B. van 1952, 'Concentratie door diminuering', in: *NTG* 45, 194-199, ook in: Van Haeringen 1962, 134-141.

Haeringen, C.B. van 1954, *Genus en geslacht. Het voornaamwoordelijk gebruik in de gesproken taal*, Amsterdam.

Haeringen, C.B. van 1954a, 'Zijn en wezen', in: *TenT* 6 (1954), ook in: Van Haeringen 1962, 203-206.

Haeringen, C.B. van 1954b, 'Franciscaner, Benedictijner, Karmelieters', in: *NTG* 47, ook in: Van Haeringen 1962, 197-202.

Haeringen, C.B. van 1956, *Nederlands tussen Duits en Engels*, Den Haag.

Haeringen, C.B. van 1956a, '"Taaleconomische" tendenties in het Duits en het Nederlands', in: *NTG* 49, ook in: Van Haeringen 1962, 217-246.

Haeringen, C.B. van 1960, *Netherlandic language research. Men and Works in the study of Dutch*, 2^e druk, Leiden.

Haeringen, C.B. van 1962, *Grammarie. Keur uit het werk van zijn hoogleraarsstijd*, Assen.

Haeringen, C.B. van 1969, 'Pronominale aanduiding van Karnemelk', in: *TenT* 21, 261-266.

Haeringen, C.B. van 1975, 'Diminutiva op terugtocht', in: *TenT* 27, 103-109.

Haeringen, C.B. van 1977, 'Amsterdams van Multatuli', in: *NTG* 65, 370-376.

Haeseryn, Walter red. 1997, zie hieronder.

Haeseryn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn 1997, *Algemene nederlandse spraakkunst* (ANS), 2^e druk, Groningen (ook als E.ANS online te raadplegen).

Hamans, Camiel 1980, 'The semantics of elk 'each' and ieder 'every'', in: Zonneveld & Weerman red., 135-151.

Hamans, Camiel 1988, 'De overeenkomst tussen *literama* en *actreutel*. Zabrocki's diacrise als oplossing van enige klassieke morfologische problemen', in: *Spektator* 17, 289-299.

Hamans, Camiel 1989, *Over taal*, Amsterdam.

Hamans, Camiel 1993, 'Van epicentrum tot episch centrum; enige notities over distinctieve morfologie', in: *Tabu* 23, 63-74.

Hamans, Camiel 2009, 'Het belang van paradigmatische productiviteit. Over blends, clipping en andere oddities', in: Boogaart e.a. red., 37-52.

Harbert, Wayne 2007, *The Germanic languages*, Cambridge.

Haspelmath, Marin 1994, 'The growth of affixes in morphological reanalysis', in: *Yearbook of morphology* (red. Geert Booij & Jaap van Marle), 1-30.

Hauwermeiren, Paul van 1975, 'De samengestelde telwoorden', in: *Levende Talen* afl. 311, 185-187.

Hauwermeiren, Paul van 2012, 'Nominale afleidingen in het Bargoens', in: *TenT* 64, 263-300.

Heeroma, K. 1934a, 'De beleefdheidsvorm U omstreeks 1800', in: *NTG* 28, 328 – 332.

Heeroma, K. 1938, 'Jullie', in: *TNTL* 57, 80 e.v.

Heeroma, K. 1948, 'De telwoorden', in: *NTG* 41, 241-250.

Heestermans, Hans & Jan Stroop 2002, *West-Brabants*, Den Haag (Reeks Taal in stad en land onder red. van Nicoline van der Sijs).

- Helten, W. van 1893, Grammaticisches, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (PBB)* 17, 550-572.
- Helten, W. van 1909, Grammaticisches, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (PBB)* 35, 273-305.
- Hempfen, Ute 1988, *Die starken Verben im Deutschen und Niederländischen. Diachrone Morphologie*, Tübingen.
- Hermans, Ben & Georges de Schutter 2013, 'The Limburg dialects: grammatical properties', in: Hinskens & Taeldeman red., 356-377.
- Hermkens, H.M. 1981, 'Het genus in het Hollands van de zeventiende eeuw', in: Dibbets e.a. red., 65-77.
- Hermkens, H.M. 1988, 'De gebiedende wijs in zeventiende-eeuwse teksten, voornamelijk van Huygens. Een regressief-diachronische benadering', in: Van Leuvensteijn red., 175-191.
- Hermansson, L.H. 1952, *Reflexive und intransitive Verba im älteren Westgermanischen*, Uppsala.
- Hewson, John 2011, 'Aspect and tense from PIE to Germanic: the systemic evolution', in: Kotin & Kotorova red., 73-82.
- Heynderickx, Priscilla 1990, 'De interpretatie van combinaties van relationele adjectieven en substantieven: een elektrische zaag vs. een elektrische batterij', in: De Caluwe red., 57-77.
- Hietbrink, Martin 1993, 'Tussen lexicon en syntaxis: een analyse van de het-constructie', in: *Tabu* 23, 83-94.
- Hill, Eugen 2010, 'A case study in grammaticalized inflectional morphology. Origin and development of the Germanic weak preterite', in: *Diachronica* 27, 411-458.
- Himpens, Erwin 1992, 'De samenstelling in de germaanse, romaanse en iraanse taalfamilies', in: Prędota (red.), 129-141.
- Hinskens, Frans 2001, 'Hypocoristische vormen en reductievormen in het hedendaagse Nederlands', in: *Neerlandica extra muros* 39, 37-48.
- Hinskens, Frans 2006, met medewerking van Leendert Brouwer, 'Van Abbegeesterkeating naar Zansterpijpje, -ster in noordelijke aardrijkskundige namen', in: *TenT* 19, 71-92.
- Hinskens, Frans & Pieter Muysken 1986, 'Formele en functionele benaderingen van dialectale variatie; de flexie van het adjectief in het dialect van Ubach over Worms', in: Hoppenbrouwers e.a. red., 13-24.
- Hinskens, Frans & Johan Taeldeman red. 2013, *Language and space. An international handbook of linguistic variation*. Vol. 3: *Dutch*, Berlijn.
- Hockett, C.F. 1958, *A course in modern linguistics*, New York.
- Hoebeke, M. 1969, 'Het systeem der augmentatieven bij mannelijke persoonsnamen in een zuidoostvlaams dialect', in: *Naamkunde* 1, 208-230.
- Hoekstra, Eric & Marjo van Koppen 2013 'Holland and Utrecht: morphology and syntax', in: Hinskens & Taeldeman red., 418-442.
- Hoekstra, E(ric) & C(aroline) Smits red. 1998, *Morfologiedagen 1996*, Amsterdam.
- Hoekstra, Jarich 1998, *Fryske wurdfoarming*, Ljouwert.
- Hoekstra, Jarich 2011, 'Meervoudsvorming in het Westerslauwers Fries en het Nederlands (en patroniemvorming in het Noord-Fries)', in: *TenT* 63, 281-302.
- Hoekstra, Teun & Harry van der Hulst red. 1979, *Glott 2 Morfologie in Nederland*.
- Hoezen, Gabriël 1991, *Tussen regelmatig en onregelmatig. De ontwikkeling van de verbale ablaut in het Nederlands*, doctoraalscriptie Universiteit Leiden.
- Hofmann, Dietrich 1956, 'Probleme der nordfriesischen Dialektforschung', in: *Zeitschrift für Mundartforschung* 24, 78-112 (ook in: Hofmann 1989, 22-61).
- Hofmann, Dietrich (G. Kreuzer, A. Walker & O. Wilts red.), *Gesammelte Schriften II. Studien zur friesischen und niederdeutschen Philologie*, Hamburg.
- Hofstra, Tette 2003, 'Altfriesisch und Altniederländisch', in: Pijnenburg e.a. red., 77-92.
- Hogenhout-Mulder, Maaikje & Wil J.J. Pijnenburg 1987, 'Drie verkenningen n.a.v. drieënzestig in het Middelnederlands', in: *Voortgang* 8, 131-151.
- Hol, A.R. 1936, 'De noordgrens van het pronomen gij (met een kaartje in den tekst)', in: *TNTL* 55, 225 e.v.
- Hol, A.R. 1937, *Een tegenstelling noord – zuid in de praeterita en participia van de sterke werkwoorden. Een dialectgeografisch-historisch onderzoek*, 's-Gravenhage.
- Hol, A.R. 1941, 'Het prefix in het verleden deelwoord', in: *TNTL* 60, 249-293.
- Hol, A.R. 1947, 'De n na de toonloze vocaal in werkwoordsvormen', in: *HKCTD* 21, 237 e.v.
- Hol, A.R. 1951, 'Hij', in: *NTG* 44, 179-181.

- Hol, A.R. 1955, 'Het meervoud van het praesens in onze oostelijke dialecten', in: *TenT* 7, 87-96, 160-175.
- Hol, A.R. 1958, 'Het meerv. en de 1e pers. enkelv. praesens van het verbum substantivum', in: Pée e.a. red., 179-183.
- Holthausen F. 1921, *Altsächsisches Elementarbuch*, 2e verbeterde druk, Heidelberg.
- Hoppenbrouwers, Cor 1980, 'De meervoudsvorming in het Nederlands', in: Janssen & Steekstra red., 159-179.
- Hoppenbrouwers, Cor 1983, 'Het genus in een brabants regiolect', in: *Tabu* 13, 1-25.
- Hoppenbrouwers, Cor, Joop Houtman, Ineke Schuurman & Frans Zwarts red. 1986, *Proeven van taalwetenschap. Tabu* 16.
- Hoppenbrouwers, Cor, Ineke Schuurman, Ron van Zonneveld & Frans Zwarts red. 1986, *Syntaxis en lexicon*, Dordrecht.
- Hopper, Paul J. & Elizabeth Closs Traugott 1993, *Grammaticalization*, Cambridge.
- Horst, Joop van der 2008, *Geschiedenis van de nederlandse syntaxis*, 2 delen, Leuven.
- Horst, Joop van der & Kees van der Horst 1999, *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*, Den Haag.
- Houben, J.H.H. 1905, *Het dialect der stad Maastricht*, Maastricht.
- Hout, Roeland van 1996, 'Waar kwamen hun onze taal binnen?', in: Van Hout & Kruijsen red., 143-156.
- Hout, Roeland van 2003, 'Pronominale meervoudsvorming in de nederlandse dialecten', in: *LB* 92, 257-270.
- Hout, Roeland van & J. Kruijsen red. 1996, *Taalvariaties. Toonsettingen en modulaties op een thema*, Dordrecht.
- Houx, J.H., A.M. Jacobs & P.P. Lückner 1968, *Tegels dialek*, Tegelen.
- Howe, Stephen 1996, *The personal pronoun in the Germanic languages: a study of personal pronoun morphology and change in the Germanic languages from the first records to the present day*, Berlin.
- Hüning, Matthias 1992, 'De concurrentie tussen deverbale nomina met *ge-* en op *-erij*', in: *Spektator* 21, 161-172.
- Hüning, Matthias 1997, 'Het tegaan van een morfologische categorie: over het middelnederlandse verbaalprefix *te-*', in: Van Santen & Van der Wal red., 23-35.
- Hüning, Matthias 1999, *Woordensmederij. De geschiedenis van het suffix -erij*, Den Haag.
- Hüning, Matthias 2000, 'Monica en andere gates', in: *NT* 5, 121-132.
- Hüning, Matthias 2004, 'Concurrentie en equivalentie in de morfologie: het suffix *-ACHTIG*', in: De Caluwe e.a. red., 547-556.
- Hüning, Matthias 2006, 'Reciprociteit in het Nederlands: de geschiedenis van elkaar en mekaar', in: *NT* 11, 185-217.
- Hüning, Matthias 2009, 'Een historisch-taalvergelijkend perspectief op de nederlandse woordvorming', in: Boogaart e.a. red., 65-76.
- Hüning, Matthias 2010, 'Productiviteit in taal en taalgebruik. Overwegingen vanuit een diachroon perspectief', in: *Voortgang* 28, 51-69.
- Hüning, Matthias, 2010a, 'Diachronie in de synchronie. Ove contrastieve taalkunde en taal(veranderings)theorie', in: Fenoulhet & Renkema red., 149-166.
- Hüning, Matthias 2013, 'Nederlandse morfologie in de eerste helft van de 20ste eeuw', in: Janssen & Van Strien red., 89-98.
- Hüning, Matthias 2014, 'From compounding to derivation. The emergence of derivational affixes through "constructionalization"', *Folia Linguistica* 48, 579-604.
- Hüning, Matthias 2018, 'Foreign word-formation in construction morphology: verbs in *-ieren* in German', in: Booi red., 341-371.
- Hüning, Matthias 2019, 'Morphological theory and diachronic change', in: Audring & Masini red., 475-492.
- Hüning, Matthias & Janneke Diepenveen 2009, 'Simpelweg een suffix? Over bijwoordvorming met *-weg*', in: Beijck e.a. red., 369-380.
- Hüning, Matthias & Ariane van Santen 1994, 'Productiviteitsveranderingen: de adjectieven op *-lijk* en *-baar*', in: *LB* 83, 1-29.
- Hüning, Matthias & B. Schlücker 2010, 'Konvergenz und Divergenz in der Wortbildung. Komposition im Niederländischen und im Deutschen', in: Dammel e.a. red., 783-825.
- Ieven, Bram, Aukje van Rooden, Marc Schuilenburg & Sjoerd van Tuinen red., *De nieuwe franse filosofie. Denkers en thema's voor de 21^e eeuw*, Amsterdam.
- Jacob, W.G.J.A. 1937, *Het dialect van Grave*, 's-Hertogenbosch.
- Jansen, Frank & Marinel Gerritsen 1997, 'Van *neemt* naar *neem*: de verdwijning van de imperatief met *-t* in een instructief tekstgenre', in: Van Santen en Van der Wal red., 37-44.
- Jansen, Mathilde & Marc van Oostendorp, 2004 *Taal van de Wadden*, Den Haag.

- Jansen-Sieben, Ria 1978, 'Het culinaire -aet-suffix en varianten', in: *NTG* 71 (Van den Berg-nummer), 523-533.
- Janssen, Th. & N.F. Steekstra red., *Grenzen en domeinen in de grammatica van het nederlands*, Groningen.
- Janssen, Theo & Ton van Strien red. 2012, *Neerlandistiek in beeld*, Münster.
- Janssens, K. 1983, 'Wijzigingen in het systeem van het onregelmatige werkwoord in het dialect van Kampen', in: *DMB* 35, 29-39.
- Jongeneel, J. 1884, *Dorpsspraak van Heerle. Vormenleer en woordenboek*, Heerlen.
- Jurafsky, D. 'Universal tendencies in the semantics of the diminutive', in: *Language* 72, 533-578.
- Kaptein, Kees 1990, *Productiviteitsverandering. De geschiedenis van het suffix -lijk*, doctoraalscriptie Universiteit Leiden.
- Kats, J.C.P. 1939, *Het fonologisch en morphologisch systeem van het Roermondsche dialect*, Roermond-Maaseik.
- Kazemier, G. & P.P.J. van Caspel red. 1975, *Taal- en letterkundig gastenboek voor Prof.Dr. G.A. van Es*, Groningen.
- Keller, Rudi 1990, *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*, Tübingen. Engelse vertaling: *On language change: the invisible hand in language*, Londen enz., 1994.
- Kern, J.H. 1911, 'Is de beleefdheidsvorm U een verbastering van U.E.?', in: *NTG* 5, 121 e.v.
- Kern, J.H. 1927, 'Nog iets over de beleefdheidsvorm U', in: *NTG* 21, 18.
- Keulen, Ronny, Ton van de Wijngaard, Herman Cromptvoets & Frans Walraven red. 2007, met medewerking van Pierre Bakkes, Rob Belemans & Georg Cornelissen, *Riek van klank. Inleiding in de limburgse dialecten*, Sittard.
- Keymeulen, Jacques van 2010, 'Signalement: infixen in de nederlandse dialecten', in: De Caluwe & van Keymeulen red., 719-732.
- Klein, Thomas 1977, *Studien zur Wechselbeziehung zwischen altsächsischem und althochdeutschem Schreibwesen und ihrer sprach- und kulturgeschichtlichen Bedeutung*, Göttingen.
- Klein, Thomas 2013, 'Zum r-Plural im Westgermanischen', in: *Nowele* 66, 169-196.
- Klimaszewska, Zofia 1981, *Diminutive und augmentative Ausdrucksmöglichkeiten des Niederländischen, Deutschen und Polnischen. Eine konfrontative Darstellung*, Wrocław.
- Kloke, G.G. 1920, 'Dialektgeografische onderzoekingen' (met twee kaartjes), in: *TNTL* 39, 238-273.
- Kloke, G.G. 1926a, 'De ondergang van het pronomen DU (met een kaartje)', in: *NTG* 20, 1 e.v.
- Kloke, G.G. 1929, 'Ostniederländische diminutiva (mit einer Karte)', in: *Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 55, ook in: Kloke 1952, 69-96.
- Kloke, G.G. 1932, 'Zum Ingwäonismenproblem', in: *Niederdeutsche Studien. Festschrift für Conrad Borchling*, Neumünster, 338-366.
- Kloke, G.G. 1934, *Deftige en gemeenzame taal*, Groningen.
- Kloke, G.G. 1941, 'Over 'jullie' en enige andere pronomina', in: *NTG* 35, 161-170.
- Kloke, G.G. 1948, 'Uit de voorgeschiedenis van het beleefde pronomen U', in: *Verzamelde Opstellen [voor] Prof.Dr. J.J. Scholte*, Amsterdam, 15 e.v.
- Kloke, G.G. 1948a, 'De zeventiende-eeuwse aanspreekvorm U in de nominatief', in: *TNTL* 65, 286.
- Kloke, G.G. 1953, 'Welluidendheid als factor bij de taalontwikkeling', in: *NTG* 46, 89-102.
- Kloke, G.G. 1955, *Het taallandschap van onze noordoostelijke provinciën (VMKNAW)*, Amsterdam.
- Kloke, G.G. 1956a, 'Een oud sjibboleth: de gewestelijke uitspraak van "heeft"', (VMKNAW 63), Amsterdam.
- Koefoed, G.A.T. & J(aap) van Marle red. 1978, *Aspecten van taalverandering*, Groningen.
- Koelmans, L. 1968, 'Over het enklitisch pronomen -en', in: *TenT* 20, 17-24.
- Koelmans, L. 1972-1973, 'Over nederlands (d)er, vroeger en nu', in: *NTG* 65, 191-198, 66, 387-394.
- Koelmans, L. 1975, 'Lotgevallen van het lidwoord. I (de geboorte van het)', in: *NTG* 68, 173 e.v.
- Koelmans, L. 1975a, 'Jan z'n boek en de pregenitieven', in: *NTG* 68, 433-445.
- Koelmans, L. 1978, 'Uit de geschiedenis van de nederlandse achtervoegsels I: over de vorming van vrouwelijke persoonsnamen', in: Van Putte & Verkuyll red., 57-74.
- Koelmans, L. 1979, 'Uit de geschiedenis van de nederlandse achtervoegsels II: het suffix -dom', in: *NTG* 72, 37-44.
- Koelmans, L. 1981, 'Uit de geschiedenis van de nederlandse achtervoegsels III: het suffix -baar', in: *NTG* 74, 330-339.
- Koelmans, L. 2001, *Het Nederlands van Michiel de Ruyter*, Assen.
- Koenraads, W.H.A. 1953, *Studien über sprachökonomische Entwicklungen im Deutschen*, Amsterdam.

- Kooi, Jurgen van der (eindred.), Henk Bloemhoff, Hermann Niebaum & Siemon Reker (red.) 2008, *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*, Assen.
- Kooiman, K. 1950, 'Hij', in: *NTG* 43, 324-333
- Kooiman, K. 1967, 'Lotgevallen van hen en hun in de twintigste eeuw', in: *NTG* 60, 410 e.v.
- Kooiman, K. 1969, 'Hun = zij', in: *NTG* 62, 116-120.
- Koppen, Marjo van 2010, 'Subjectsverdubbeling: heranalyse of analogie?', in: *NT* 15, 331-334, in discussie met De Vogelaer 2010.
- Kortlandt, Frederik 1986, 'The Germanic first class of weak verbs', in *Nowele* 8, 27-31, ook in: Frederik 2010, 201-203.
- Kortlandt, Frederik 1989, 'The Germanic weak preterit', in: *ABäG* 28, 163-170, ook in: Kortlandt 2010, 227-233.
- Kortlandt, Frederik 1990, 'The Germanic third class of weak verbs', in: *Nowele* 15, 3-10, ook in: Kortlandt 2010, 205-208.
- Kortlandt, Frederik 1991, 'The Germanic seventh class of strong verbs', in *Nowele* 18, 97-100, ook in: Kortlandt 2010, 209-210.
- Kortlandt, Frederik 1992, 'The Germanic fifth class of strong verbs', in: *Nowele* 19, 101-107, ook in: Kortlandt 2010, 211-214.
- Kortlandt, Frederik 1994, 'The Germanic sixth class of strong verbs', in: *Nowele* 23, 69-73, ook in: Kortlandt 2010, 215-217.
- Kortlandt, Frederik 1994a, 'The Proto-Germanic pluperfect', in: *ABäG* 40, 1-5, ook in: Kortlandt 2010, 235-238.
- Kortlandt, Frederik 2007, 'Gothic gen.pl. -e', in: *Historische Sprachforschung (Historical Linguistics)* 120, 237-240.
- Kortlandt, Frederik 2010, *Studies in Germanic, Indo-European and Indo-Uralic*, Amsterdam & New York.
- Kotin, Michail L. 2011, 'Zum Formenbestand des Verbalparadigmas im Gotischen und im Althochdeutschen: indogermanische Archaismen und germanische Innovationen', in: Kotin & Kotorova red., 63-71.
- Kotin, Michail L. 2011a, 'Zur historischen Entwicklung der Definietsmarker in der Germania und Slavia. Die Frühformen der Definitheits-Kodierung', in: Kotin & Kotorova red., 147-158.
- Kotin, Michail L. 2015, 'Das Verbum substantivum aus synchroner, diachroner und typologischer Sicht', in: Kotin & Whitt red. 18-67.
- Kotin, Michail L. & Elizaveta G. Kotorova red. 2011, *Geschichte und Typologie der Sprachsysteme*, Heidelberg.
- Kotin, Michail L. & Richard J. Whitt, *To be or not to be? The verbum substantivum from synchronic, diachronic and typological perspective*, Cambridge.
- Kowalska-Szubert, Agata 2016, 'Doe een voorzetsel bij je werkwoord – een (internationaal) woordvormingskookboek', in: *Roczniki Humanistyczne* 54, 95-103.
- Krogull, Andreas 2018, *Policy versus practice*, diss. Leiden, Utrecht.
- Kroonen, Guus 2008, 'The origin of Gothic *izwis*', in: *Nowele* 53, 3-11.
- Kroonen, Guus 2009, *Consonant and vowel gradation in the Proto-Germanic n-stems*, dissertatie Universiteit Leiden, .
- Kroonen, Guus 2013, *Etymological dictionary of Proto-Germanic*, Leiden.
- Krott, Andrea 2001, *Analogy in morphology. The selection of linking elements in Dutch compounds*, dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Kürschner, Sebastian 2006, 'De nederlandse nominale meervoudsallomorfie tussen duitse en engelse eenvoud', in: Hüning e.a. red., 103-122.
- Kuijper, J. 1971-1972, 'U', in: *Spektator* 1, 198-201.
- Laan, K. ter 1953, *Proeve van een groninger spraakkunst*, Winschoten.
- Lafeber, A.P.M. 1967, m.m.v. L.B. Korstanje, *Het dialect van Gouda*, Gouda.
- Laker, Neale J. 2001, 'The lengthened grade in the Germanic 4th and 5th class strong verbs', in: Watts e.a. red., 19-27.
- Lalleman, Josien & Janneke Caspers, 'Ik *griek* en *gral* nu even, maar vroeger *griek* ik liever dan dat ik *griek*. Over regelmatigheden bij sterke werkwoorden', in: Boogaart e.a. red., 77-92.
- Lalleman, Josien & Ariane van Santen 1993, 'De produktie van Nederlandse regelmatige en onregelmatige verleden-tijdsvormen door moedertaalsprekers en tweede-taalverwervers', in: *Toegepaste taalwetenschap in artikelen* 46/47, 2/3, 173-184.

- Lalleman, Josien & Ariane van Santen 1994, 'Gaat zwak anders dan sterk? Over de produktie van Nederlandse regelmatige en onregelmatige verleden-tijdsvormen', in: *Forum der Letteren* 35, 1-22
- Lamers, H. 1979, 'Herkomst en gebruiksfunctie van je kan, je zal, je mag; een verkenning', in: *TenT* 31, 1-23.
- Landheer, H.C. 1955, *Het dialect van Overflakkee*, met een vocabularium, Assen.
- Langendonck, Willy van 1987-1988, '-Er als akkusatief en -ling als ergatief suffix in een zuidbrabants dialect' in: *Spektator 17 Morfologie in Gent* (red. G.E. Booij e.a.), 317-327.
- Larsen, Niels-Erik 1998, 'Een vroegmiddelnederlands sandhiverschijnsel in de uitgang van de derde persoon enkelvoud presens indicatief', in: *TenT* 50, 135-163.
- Lass, Roger 1988, 'How to do things with junk: exaptation in linguistic evolution', in: *Stellenbosch papers in linguistics* 17, 33-61.
- Lehmann, Winfred P. 1986, *A Gothic etymological dictionary*, Leiden.
- Lenz, Alexandra N., Charlotte Gooskens & Siemon Reker red., *Low Saxon dialects across borders – Niedersächsische Dialekte über Grenzen hinweg*, Stuttgart.
- Lessen, Jacoba Hermina van 1928, *Samengestelde naamwoorden in het Nederlandsch*, Groningen & Den Haag.
- Leuvensteijn, J. Arjan van 1986, 'Genus en casus in het dagboek van Wouter Jacobsz', in: *Voortgang* 7, 113-136.
- Leuvensteijn, J. Arjan van red. 1988, *Uitgangspunten en toepassingen. Taalkundige studies over Middelnederlands en zestiende- en zeventiende-eeuws Nederlands*, Amsterdam.
- Leuvensteijn, J. Arjan van 1992, 'Genus in zestiende-eeuws Nederlands. Een verkennende studie', in: Prędota red., 229-238.
- Leuvensteijn, J. Arjan van 1997, 'De genusclassificatie in het hollandse Reisjournaal van Jan Martensz. Merens uit 1600', in: *TenT* 49, 145-157.
- Leuvensteijn, J. Arjan van 2000, 'Aanspreekvormen in de Sara Burgerhart. Een inventarisatie', in: *TNTL* 116, 121-131.
- Leuvensteijn, J. Arjan van 2000a, 'Over Uw Edele, Uwé en Juffrouw. Zijdelingse aanspreking in de Sara Burgerhart', in: *Voortgang* 19, 87-93.
- Leuvensteijn, J. Arjan van 2002, 'Epistolaire aanspreekvormen in de correspondentie van Maria van Reigersberch', in: *TNTL* 118, 288-298.
- Leuvensteijn, J. Arjan van 2002a, 'Van 'Wel edele gestrenge Heer! tot 'Hooggeachte Veelgeliefde Vriendinne', aanspreekvormen in de briefwisseling, 1765-1804, van Betje Wolff en Aagje Deken', in: *De achttiende eeuw. Documentatieblad van de Werkgroep achttiende eeuw* 34 (2002), 65-74.
- Leuvensteijn, J. Arjan van 2005, 'Substitutions in epistolary forms of address in the seventeenth century Dutch standard variety', in: Delbecq e.a. red., 129-143.
- Leuvensteijn, J. Arjan van & J.B. Berns red. 1992, *Dialect and standard language in the English, Dutch, German and Norwegian language areas*, Amsterdam enz.
- Leys, Odo 1968, 'Het augmentatief- en diminutiefsysteem in een westvlaams dialect', in: *MVN&CN* 44, 109-191. Zie ook Leys 1970.
- Leys, Odo 1970, 'Einige allgemeine Betrachtungen zum Diminutiv- und Augmentativsystem in einer westflämischen Mundart', in: *Orbis* 19, 28-35.
- Leys, Odo 2000, 'Possessieve afleidingen', in: Gillis e.a. red., 232-236.
- Loey, A. van 1943, 'Het suffix -er in plaatsnamen', in: *HKCTD* 17, 279-298.
- Loey, A. van 1954, 'Sterke participia perfecti en andere verbale vormen op -E', in: *VMKVA*. 441-453.
- Loey, A. van 1954a, 'Het pronomen 'ten'', in: *TenT* 6, 171-174.
- Loey, A. van 1958, 'Het bezittelijk voornaamwoord "hun"', *VMKNAW*, Amsterdam.
- Loey, A. van 1970, *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*, 8^e druk, Zutphen.
- Loey, A. van 1972, 'Over het mnl. diminutiefsuffis -sken', in: *VMKANTL*, 20-43.
- Loey, A. van 1976, *Middelnederlandse spraakkunst*, 1, *vormleer*, 8^e druk, Groningen.
- Loey, A. van 1976a, *Scheidbare en onscheidbare werkwoorden hoofdzakelijk in het Middelnederlands*, Gent.
- Loon, Jozef B. van Loon 1969, 'Het element -ing in de westvlaamse toponymie', in: *TenT* 21, 267-271.
- Loon, Jozef van 1981, 'De betekenis van toponymische samenstellingen', in: *Naamkunde* 13, 131-187.
- Loon, Jozef van 1986, *Historische fonologie van het Nederlands*, Leuven & Amersfoort, uitgebreide herdruk: Gent, 2014.
- Loon, Jozef van 1987, 'De genitief meervoud in het Oudnederlands', in: *TenT* themanummer 1 Morfologie, 87-96

- Loon, Jozef van 1988, 'Zwakke, sterke en pronominale adjectiefflexie in het Oudnederlands', in: *Naamkunde* 20, 37-41.
- Loon, Jozef van 2005, *Principles of historical morphology*, Heidelberg.
- Loon, Jozef van 2014, zie Van Loon 1986.
- Lühr, Rosemarie 1984, 'Reste der athematischen Konjugation in den germanischen Sprachen', in: Untermann & Brogyanyi red., 25-90.
- Lühr, Rosemarie 2015, 'Das Verb sein: eine besondere Form van Suppletivismus in indogermanischen Sprachen', in: Kotin & Whitt red., 68-93.
- Luján, Eugenio Ramón Martínez 1999, 'The Indo-European system of numerals from '1' to '10'', in: Gvozdanović red., 199-219.
- Lulofs, F. 1967, 'Over het gebruik van du in de Reynaerd', in: *TNTL* 83, 241 e.v.
- Maciązek, Magdalena 2002, *Konfrontative Analyse der polnischen Nominalkomposita und ihrer niederländischen Entsprechungen*, Wrocław.
- Maesfranckx, Patricia & Johan Taeldeman 1998, 'Polyseem, polyvalent en vaag -achtig', in: Hoekstra & Smits red., 84-105.
- Mailhammer, Robert 2007, *The Germanic strong verbs: foundations and development of a new system*, Berlijn.
- Mailhammer, Robert red. 2007, *Lexical and structural etymology (Studies in language change 11)*, Berlijn.
- Mak, J.J. 1967, 'De oorsprong van het persoonlijk voornaamwoord U', in: *NTG* 60, 112-133.
- Maljaars, A. 1979, *Bijdrage tot de kennis van genus en geslacht in de achttiende eeuw. Met een uitweiding over de pronominale aanduiding in het moderne Nederlands*, Utrecht.
- Mallory, J.P. en D.Q. Adams 1997 red., *Encyclopedia of Indo-European Culture*, Londen & Chicago.
- Marle, Jaap van 1978, 'Veranderingen in woordstructuur', in: Koefoed & Van Marle red., 127-176.
- Marle, Jaap van 1981, 'Over de dynamiek van morfologische categorieën', in: *Forum der Letteren* 22, 51-63.
- Marle, Jaap van 1984, 'Morfologische veranderingen in breder perspectief', in: *TNTL Vorm en functie in tekst en taal*, 131-153.
- Marle, Jaap van 1986-1987, 'Accentuering als evidentie voor affix-substitutie (enkele opmerkingen n.a.v. de accentuering van formaties op -(e)ling)', in: *Spektator* 16, 257-269.
- Marle, Jaap van 1987, 'Nogmaals overkarakterisering', in: *Spektator* 16, 448-456.
- Marle, Jaap van 1987-1988, 'Betekenis als factor bij produktiviteitsverandering', in: *Spektator* 17, 341-359.
- Marle, Jaap van 1988, 'A case of morphological elaboration: the history of Dutch -baar', in: *Folia Linguistica Historica* 9, 213-234.
- Marle, Jaap van 1990, 'Hoe invloedrijk is het literaire taalgebruik?', in: Den Besten e.a. red., 122-129.
- Marle, Jaap van 1990a, *Over de ongelijkheid van synchronie en diachronie*, inaugurele rede Vrije Universiteit Amsterdam (P.J.Meertens-Instituut).
- Marle, Jaap van 1990b, 'Bij de woordwording van *tig*', in: *NTG* 78, 145-148.
- Marle, Jaap van 1992, 'Iets over het werk van Jaap de Rooij: een plaatsbepaling aan de hand van enkele pronominale kwesties', in: Berns & Van Marle red., 3-22.
- Marle, Jaap van 1992a, 'Lexicale herinterpretatie met morfologische consequenties: over de herrijzenis van de vrouwelijke persoonsnamen op -se', in: Schermer-Vermeer e.a. red., 169-176.
- Marle, Jaap van 1993, 'Universele morfologische principes vs. taalspecifiek morfologisch particularisme: een schijntegenstelling?', in: *HKZMTLG* 47, 165-179.
- Marle, Jaap van 1994, 'Oppervlakte-gelijkvormigheid als conditionerende factor bij taalverandering. Iets over de resten van het gerundium in het Middelnederlands en de Nederlandse streektaalen', in: *Taal en Tongval* 46, 14-32.
- Marle, Jaap van 1997, 'Taalverandering en de kwestieuze status van wortelsuffixen', in: Van Santen & Van der Wal red., 375-381.
- Marle, Jaap van 2004, 'Nogmaals het genus van franse leenwoorden in het Nederlands', in: De Caluwe e.a. red., 917-925.
- Marle, Jaap van 2010, 'Over het veronderstelde proces van gender copying in de zuid-nederlandse dialecten', in: De Caluwe & Van Keymeulen red., 747-760.
- Marle, Jaap van & Geert Koefoed 1980, 'Over Humboldtiaanse taalveranderingen, morfologie en de creativiteit van taal', in: *Spektator* 10, 111-147.
- Marle, Jaap van & Geert Koefoed 1988, 'Herinterpretatie: voorwaarden en effecten', in: *Spektator* 17, 488-511.

- Mars, F.K.M. 1968, 'Concentratietendenties', in: *NTG* 61, 98-100.
- Mars, F.K.M. 1980, 'Willen, je wil, e.d.', in: *TenT* 32, 83-89.
- Marynissen, Ann 1994, 'Het s-meervoud in het ambtelijke Middelnederlands', in: *ABäG* 40, 63-105.
- Marynissen, Ann 1996, *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands*, Leuven.
- Marynissen, Ann 1998, 'Van -(t)ke naar -(t)je. De oorsprong en verspreiding van het nederlandse diminutiefsuffix -(t)je', in: *TNTL* 114, 252-296.
- Marynissen, C. 1974, 'Onl. -cin, mnl. -sin', in: *Naamkunde* 6, 100-166.
- Marynissen, C. 1974a, 'Opmerkingen bij enkele oudnederlandse suffixen', in: *HKZMTLG* 28, 229-224.
- Marynissen, C. 1986, *Hypokoristische suffixen in oudnederlandse persoonsnamen inz. de -z- en de -l-suffixen*, Gent.
- Mazzola, Giulia & Peter Alexander Kerkhof 2019, 'Doet mén maah een bieachtje: het gebruik van mijn voor mij in het zeventiende-eeuwse Nederlands', in: *Neerlandistiek* (online) 30 maart.
- Meer, Geart van der 1987, 'Nominalisering op ENS (< NIS) en HEID (in het Fries en elders)', *TenT* themanummer 1, 22-37.
- Meer, Geart van der 1988, 'k-verbs in some West-Germanic languages', in: *Nowele* 11, 51-72, 12, 3-14.
- Meersman, Fons de 2004, 'Ik wou alles, hij vooral wilde', in: De Caluwe e.a. red., 301-315.
- Meester, Gert 2004, *Marginale morfologie in het Nederlands. Paradigmatische samenstellingen, neoklassieke composita en splintercomposita*, Gent.
- Megen, N. van 2002, '“Ick wilde wel een dagh met ul prate...”: persoonlijke voornaamwoorden in zeventiende-eeuwse brieven', in: *Károli-studies: hongaar se bijdragen tot de neerlandistiek* 2, 149-165.
- Megen, N. van 2006, '“Ick verlang hard nae een brief, maer noch meer nae ul mijn lieve man self”: persoonlijke brieven van zeventiende-eeuwse vrouwen', in: Armbrust e.a. red., 25-47.
- Mereu, Lunella red. 1999, *Boundaries of morphology and syntax*, Amsterdam & Philadelphia.
- Mesotten, B. 1996, *Binnen kijken in woorden. Etymologische verkenningen*, Kapellen.
- Meijering, H.D. 1989, 'Het Oudfries -ar-meervoud. Feiten en interpretaties', in: *ABäG* 28, 21-42.
- Michels, L.C. 1950, 'Nogmaals over het pronomen UE', in: *NTG* 43, 288-289.
- Michels, L.C. 1952, 'U Eerwaarde en Zijn Edele', in: *NTG* 45, 160-162.
- Michels, L.C. 1967, 'Ulieden in enkelvoudsfunctie', in: *NTG* 60, 406-407.
- Miller, D. Gary 2019, *The Oxford Gothic grammar*, Oxford.
- Moerdijk, A. (Fons) 1987, 'Lexicale semantiek en compositavorming', in: *Forum der Letteren* 28, 194-213.
- Moerdijk, Fons, Ariane van Santen & Rob Tempelaars red. 2007, *Leven met woorden*, Leiden.
- Mooijaart, Marijke 1991, 'Morfologische verandering in het Nederlands van de dertiende tot de zeventiende eeuw – de vorming van vrouwelijke persoonsnamen', in: *ABäG* 33, 193-213.
- Mooijaart, Marijke 1992, *Atlas van vroegmiddelnederlandse taalvarianten*, Utrecht.
- Mooijaart, Marijke & Marijke van der Wal 2008, *Nederlands van Middeleeuwen tot Gouden Eeuw. Cursus Middelnederlands en Vroegnieuwlands*, 2e druk, Nijmegen.
- Morshuis, H.H.A. 1977, 'Samenstellingen bestaande uit twee zelfstandige naamwoorden in Noord-Oost-Nederland', in: *DMB* 29, 1-19.
- Mossé, Ferdinand 1956, *Manuel de la langue Gotique*, 2e druk, Parijs.
- Mottausch, Karl-Heinz 2013, *Untersuchungen zur Vorgeschichte des germanischen starken Verbs. Die Rolle des Aorists*, Hamburg.
- Mulder, Maaïke 1989, 'Het uitgangsloze meervoud in 13de en 14de-eeuws Middelnederlands', in: *ABäG* 28, 93-100.
[Maaïke Mulder = Maaïke Hogenhout-Mulder]
- Muller, J.W. 1926, 'Bijdragen tot de geschiedenis onzer nieuwnederlandsche aanspreekvormen', in: *NTG* 20, 81 e.v., 113 e.v., 161 e.v.
- Muller, J.W. 1931, 'Je en jij', in: *TNTL* 50, 29 e.v.
- Neri, Sergio & Roland Schuhmann red. 2014, *Studies on the collective and feminine in Indo-European from a diachronic and typological perspective*, Leiden & Boston.
- Neijt, Anneke, Margit Rem & Bob van Tiel 2011, 'De historische ontwikkeling van de tussenklank in nederlandse nominale samenstellingen', online.
- Neijt, Anneke & Robert Schreuder 2009, 'De rol van en en s in samenstellingen. Veranderend Nederlands verandert gedachten over het taalsysteem', in: Boogaart e.a. red., 93-104.
- Niebaum, Hermann 2001, 'Der Niedergang des Friesischen zwischen Lauwers und Weser', in: Munske red. 430-442.

- Nobels, Judith 2013, *(Extra)ordinary letters. A view from below on seventeenth-century Dutch*, dissertatie Leiden, Utrecht.
- Nobels, Judith 2013a, 'Small but tough. Diminutive suffixes in seventeenth-century Dutch private letters', in: *TenT* 65, 73-96.
- Norde, Muriel 2006, 'Van suffix tot telwoord tot bijwoord: degrammaticalisering en (re)grammaticalisering', in: *Tabu* 35, 33-58.
- Norde, Muriel 2009, *Degrammaticalization*, Oxford.
- Norde, Muriel 2015, 'Emancipatie van affixen en affixoiden. Degrammaticalisatie of lexicalisatie?', in: *NT* 20, 37-68.
- Novaković-Lopušina, Jelica 1994, 'Contrastieve analyse van woordvorming in het Nederlands en het Servokroatisch – zelfstandige naamwoorden', in: Prędota red., 223-228.
- Nowak, Jessica 2010, 'On the emergence of an eighth ablaut class in German and Dutch', in: *Journal of Germanic linguistics* 22, 361-380.
- Nuijten, E. 1962, *De tweetalige mens. Een taalsociologisch onderzoek naar het gebruik van dialect en cultuurtaal in Borne, Assen*.
- Nuyts, Jan 1995, 'Subjectspronomen en dubbele pronominale constructies in het Antwerps', in: *TenT* 47, 43-58.
- Nijen Twilhaar, Jan 1982, 'Meervoudsvorming in het Hellendoorns', in: *DMB* 34, 133-144.
- Nijen Twilhaar, Jan 1985, 'Morfonologische aspecten van het hellendoornse adjectief', in: *TenT* 37, 36-54.
- Nijen Twilhaar, Jan 1990, *Generatieve fonologie en de studie van oostnederlandse dialecten*, Amsterdam.
- Nijen Twilhaar, Jan 1992, 'Deflexie en genusverlies', in: *NTG* 85, 147-160.
- Nijen Twilhaar, Jan 1992a, 'Morfologische structuur en genusverandering', in: *NTG* 85, 302-318, 396-404.
- Nijen Twilhaar, Jan 1995, 'Synchrone en diachrone eigenschappen van middelnederlandse -schap-woorden', in: *NTG* 88, 150-163, 236-246.
- Nijen Twilhaar, Jan 2004, *Sallands, Twents en Achterhoeks*, Den Haag.
- Nijen Twilhaar, Jan 2008, 'Oost-Overijssel', in: Van der Kooi eindred., 240-255.
- Odendal, F.F., D.C. Hauptfleisch & J.E. Loubser red. 1974, *Taalkunde- 'n Lewe*, Kaapstad & Johannesburg.
- Öhmann, E. 1924, 'Der S-Pural im Deutschen', in: *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, ser. B dl. 18, 1, Helsinki, 1-128.
- Öhmann, E. 1961/62, 'Die Pluralformen auf -s in der deutschen Substantivflexion', in: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 91, 228-236.
- Öhmann, E. 1974, 'Das deutsche Suffix -age, -asch(e)', in: *Neuphilologische Mitteilungen* 75, 513 enz.
- Opprel, A. 1896, *Het dialect van Oud-Beierland, 's-Gravenhage*.
- Paardekooper, P.C. 1948, 'U en UE', in: *NTG* 41, 199 e.v.
- Paardekooper, P.C. 1950, 'U en UE (aanvulling)', in: *NTG* 43, 222 e.v.
- Paardekooper, P.C. 1969, 'Aanspreekvormsystemen in mnl. taal en tekst', in: *NTG* 62, 441 e.v.
- Paardekooper, P.C. 1987-1988, 'De rol van half- en indirecte aanspreekvormen bij het ontstaan van u enz. als ond. en als beleefdheidsvorm', in: *NTG* 80, 491-511, 81, 42-71.
- Paardekooper, P.C. 1990, 'Een uitstervend morfologisch ingweonisme: het type *platboomd*', in: *LB* 79, 279-299.
- Paardekooper, P.C. 1991, 'Leeft ik bem nog?', in: *LB* 80, 1-14.
- Paardekooper, P.C. 1991a, 'Het vlaamse /zu/ enz. 'zij' enz.: stervend en springlevend', in: *LB* 80, 15-42.
- Paardekooper, P.C. 1991b, 'Raadsels rondom ju/jou enz./jy, ju, jyu/ in taal en tekst', in: *LB* 80, 129-153.
- Paardekooper, P.C. 1991c, '"Eenlettergreppige" niet-ontleende westvlaamse s-meervouden', in: *Gramma* 14, 25-52.
- Paardekooper, P.C. 1991d, 'Hij weende bitterlijk: Een stukje bijvoordmorfologie', in: *Gramma* 15, 147-171.
- Paardekooper, P.C. 1992, 'Afrikaanse en nederlandse meervouden op -ings', in: *TenT* 44, 52-66.
- Paardekooper, P.C. 1996, 'U (ond.) ook voor 1600', in: *TenT* 48, 70-71.
- Paardekooper, P.D. 2004, *Gebrandmerkte oude meervouden in taal en tekst*, Kon. Vlaamse Academie Gent, cd-rom.
- Pannekeet, Jan A. 1979, *Woordvorming in het hedendaags Westfries*, Amsterdam.
- Pannekeet, Jan A. 1995, *Het Westfries. Inventaris van dialectkenmerken*, Wormerveer.
- Panzer, Baldur 1972, 'Morphologische Systeme niederdeutscher und niederländischer Dialecte', in: *Niederdeutsches Wort* 12, 144-169.

- Pascual, Esther & Theo Janssen 2004, 'Zinnen in samenstellingen: presentaties van fictieve verbale interactie', in: *NT* 9, 285-310.
- Paser, Matthias 2014, 'Genus – Form und Funktion neu betrachtet', in Neri & Schuhmann red., 318-313.
- Pauwels, J.L. 1938, *Bijdrage tot de kennis van het geslacht der substantieven in Zuid-Nederland*, Tongeren.
- Pauwels, J.L. 1958, *Het dialect van Aarschot en omstreken*, 2 delen, Tongeren.
- Pée, Willem 1936, *Dialectgeographie der Nederlandsche diminutiva*, Tongeren.
- Pée, Willem e.a. red. 1958, *Album Edgard Blancquaert*, Tongeren.
- Peridon, Harry 2001, 'On the origin of ū in verbs of the type lūkan', in: Watts e.a. red., 29-37.
- Peters, P. 1936-37, 'De geslachtsvormen van het adjectief in de nederlandse dialecten', in: *Onze Taaltuin* 5, 357-379.
- Peters, P. 1937-38, 'De vormen en de verbuiging der pronomina in de nederlandse dialecten', in: *Onze Taaltuin* 6, 209-222, 249-259.
- Peters, P. 1938-39, 'Het zelfstandig gebruikte adjectief en het geslacht', in: *Onze Taaltuin* 7, 22-25.
- Peters, P. 1938-39a, 'De vormen en de verbuiging der pronomina in de nederlandse dialecten', in: *Onze Taaltuin* 7, 226-243.
- Peters, Robert, Horst P. Pütz & Ulrich Weber red. 2001, *Vulpis Adolatio, Festschrift für Hubertus Menke zum 60. Geburtstag*, Heidelberg.
- Philippa, Marlies L.A.I. 1987, *Noord-zee-germaanse ontwikkelingen*, Alblasterdam.
- Philippa, Marlies L.A.I. 1989, 'Het meervoud op -ar in het Oudfries. Stand van zaken', in: *ABäG* 28, 5-20. 223-228.
- Plevoets, Koen, Dirk Speelman & Dirk Geeraerts 2009, 'De verspreiding van de -E(N)-uitgang in attributieve positie', in: *TenT* themanummer 22, 111-142.
- Ponelis, Fritz 1993, *The development of Afrikaans*, Frankfurt am Main enz.
- Ponten, Jan-Peter 1976, 'Das Konjugationssystem der starken Verben im Niederlaendischen und im Deutschen. Ein Versuch zur Typologisierung', in: *Akten des 5. Intern.Germ.Kongresses 1975. Jahrb.Intern.Germanistik*, Reihe A, vol. 2, 43-52.
- Poorter, Pieter 1989, *Blokzielugger schippers*, met een inleiding over het Blokzijs en een verklarende woordenlijst door Jan Nijen Twilhaar & Harrie Scholtmeijer, Kampen.
- Popma, Jildou 1992, 'Suffixparen in het Nederlands', in: *Tabu* 22, 37-58.
- Postma, Gertjan 1999, 'De negatieve polariteit van het syntactische GHE-partikel in het Middelnederlands', in: *NT* 4, 310-330.
- Postma, Gertjan 2004, 'Structurele tendensen in de opkomst van het reflexief pronomen 'zich' in het 15^e-eeuwse Drenthe en de theorie van reflexiviteit', in: *NT* 9, 144-168.
- Postma, Gertjan 2011, 'Het verval van het pronomen du. Dialectgeografie en de historische syntaxis', in: *NT* 16, 56-87.
- Postma, Gertjan 2017, 'Possessor truncation in kinship terms in Dutch', in: *TenT* 69, 159-194.
- Prędota, Stanisław red. 1992, *Studia neerlandica et germanica*, Wrocław.
- Prędota, Stanisław red. 1994, *Handelingen Regionaal Colloquium Neerlandicum Wrocław 1993*, Wrocław.
- Prokosch, E. 1939, *A comparative Germanic grammar*, Philadelphia.
- Pronk, Tijmen 2015, 'Singulative *n*-stems in Indo-European', in: *Tranaactions of the Philological Society* 113, 327-348.
- Putte, P.C.A. van & H.J. Verkuyt red. 1978, *Nieuwe tegenstellingen op nederlands taalgebied*, Utrecht.
- Pijnenburg, W.J.J. 1978, 'Ahd. chumft, mnd. kumpst, anl. cuomst', in: *Niederdeutsches Wort* 18, 64-69.
- Pijnenburg, W.J.J. 1982, 'De mnl. *ghe*-loze participia', in: *TNTL* 98, 104-116.
- Pijnenburg, W.J.J. 1989, 'De meervoudsvorming in het Vroegmiddelnederlands. Aspecten van het -s- en -er-meervoud', in: *ABäG* 28, 57-76.
- Pijnenburg, Wil J.J. 1989a, 'Eine germanisch-baltoslawische Isoglosse', in: *Historische Sprachforschung (Historical Linguistics)* 102, 99-106.
- Pijnenburg, W.J.J. 1992, 'Neuerungen im westgermanischen Dekadesystem', in: *ABäG* 36, 31-38.
- Pijnenburg, W.J.J. 1993, 'Honderd jaar -achtig. Over de wording van een samengesteld suffix', in: *ABäG* 37, 33-48.
- Pijnenburg, Wil J.J. 1997, 'Superlatieven', in: Van Santen & Van der Wal red., 57-64.
- Pijnenburg, Willy, Arend Quak & Tanneke Schoonheim red. 2003, *Quod vulgo dicitur. Studien zum Altniederländischen*, Amsterdam & New York = *ABäG* 57, 169-182.
- Pijpops D., K. Beuls & F(reek) van de Velde 2015, 'The rise of the verbal weak inflection in Germanic: an agent-based model', in: *Computational linguistics in the Netherlands Journal*, 81-102.

- Quak, Arend 1989, 'Meervoudsvorming in Oudsaksisch en Middelnederduits', in: *ABäG* 28, 43-54.
- Quak, Arend 1997 met medewerking van J.M. van der Horst, 'Oudnederlands (tot circa 1200)', in: Van den Toorn e.a., 37-68.
- Quak, Arend 2002, 'Der Leidener Williram' - ein westfränkisches Denkmal', in: *ABäG* 56, 83-92.
- Quak, Arend & Joop M. van der Horst 2002, *Inleiding Oudnederlands*, Leuven.
- Raidt, Edith H. 1968, *Geskiedenis van die byvoeglike verbuiging in Nederlands en Afrikaans*, Elsiesrivier (Zuid-Afrika).
- Ramat, P. 1981, *Einführung in das Germanische*, Tübingen.
- Randall, William & Howard Jones 2015, 'On the early origins of the Germanic preterite presents', in: *Transactions of the Philological Society* 113-2, 137-270.
- Rauch, Irmengard & Gerald F. Carr red. 1983, *Language change*, Bloomington.
- Rauch, Irmengard & Gerald F. Carr red. 1997, *Insights in Germanic linguistics II*, Berlijn.
- Reenen, Pieter van 1991, 'De Hollandse Expansie, gebruiksfrekwenties en het belang van drempelwaarden', in: *TenT* 43, 169-209. Ook in: Van Reenen 2006, 87-132.
- Reker, Siemon 1987, 'Een zwakke verledentijdsvorming in het Gronings morfofonologisch beschouwd', in: *TenT* Themanummer 1, 54-67.
- Reker, Siemon 1989, *Het groningen werkwoordsysteem en 'hoeven': synchrone verbale morfologie in verandering*, Groningen.
- Reker, Siemon 2008, 'Groningen', in: Van der Kooi eindred., 157-174.
- Rhee, Florus van der 1973, 'Vokalalternanzen im Germanischen starken Verbum', in: *ABäG* 5, 11-31.
- Rhee, Florus van der 1995, 'Entstehung und Verfall des Grammatischen Wechsels', in: *Nowele* 26, 43-55.
- Rodenburg, Günter 2002, 'Variable plural marking with measure nouns in Non-Standard English and Low German dialects', in: *Nowele* 48, 111-130.
- Roelandts, Karel 1956, 'Augmentativ, Diminutiv und Zugehörigkeit im Lichte der Namengebung', in: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 21 (Festschrift A. Bach 2), 110-124, ook in: Roelandts 1989, 57-77.
- Roelandts, Karel 1987, 'Wisseling van diminutiefsuffixen met onderschied van woordbetekenis in het dialect van Boom', in: *VMKANTL* 1987, 385-386.
- Roelandts, Karel 1987a, 'Van allomorf naar betekenisonderscheidend suffixen in boomse diminutieven', in: *TenT* Themanummer 1 *Morfologie* (red. A. Goeman, G. De Schutter en J. Taeldeman), 38-42.
- Roelandts, Karel 1989, *Expressiviteit en taalverandering*, Leuven.
- Roodenburg, Jasper & Aafke Hulk 2009, '"Gender"puzzels', in: *TenT* themanummer 22, 143-164.
- Roos, Niek 2004, 'Stemassimilatie in de Veenkoloniën', in: *TenT* 56, 7-18.
- Rooij, Jaap de 1974, 'Dubbel meervoud', in: *TenT* 46-69 (I) en 153-178 (II).
- Rooij, Jaap de 1977, 'De schilderij in het salon', in: Van Sterkenburg red., 221-229.
- Rooij, Jaap de 1978, 'Dubbel genus II. Een dialectgeografische studie met een mislukte poging tot sociolinguïstische inbreng', in: *TenT* 30, 105-135.
- Rooij, Jaap de 1979, 'Zij vroegde of ik het dorst', in: Gerritsen red. 1979, 231-243.
- Rooij, Jaap de 1980, 'Ons bruine paard', in: *TenT* 32, 3-25, 109-129.
- Rooij, Jaap de 1986, 'Wezen en zijn', in: Hoppenbrouwers e.a. red., 295-309.
- Rooij, Jaap de 1990, 'Over hun en hen, en hun. Vorm en functie van de niet-gereduceerde voorwerpsvormen van het persoonlijk voornaamwoord in de derde persoon meervoud, in standaardtaal, ouder Nederlands en dialect', in: *TenT* 42, 107-147.
- Rooij, Jaap de 1992, 'Mag ik professor hartelijk feliciteren? Over de indirecte aanspreking in de nederlandse dialecten', in: Prędota (red.), 319-340.
- Rooij, Jaap de 1994, 'd'r en ze. Over de gereduceerde niet-onderwerpsvormen van het persoonlijk voornaamwoord in de derde persoon vrouwelijk enkelvoud', in: *Neerlandica Wratislaviensia* 7, 161-181.
- Royen, Gerlach 1947-1954, *Buigingsverschijnselen in het Nederlands*, 4 delen, Amsterdam.
- Ruissen, Marion 2011, *Oudnederlandse woordvorming*, scriptie Universiteit Gent, online.
- Rutten, Gijsbert 2008, 'Standaardvariatie in de 18^e eeuw. Historisch-sociolinguïstische verkenningen', in: *NT* 13, 34-59.
- Rutten, Gijsbert 2010, 'Vroegmoderne relativa: naar een diachrone constructiegrammatica', in: *NT* 15, 1-31.

- Rutten, Gijsbert & Marijke J. van der Wal 2014, *Letters as Loot. A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*, Amsterdam.
- Ryckeboer, H. 1972, 'Zoe, persoonlijk voornaamwoord derde persoon vrouwelijk enkelvoud, een uitstervend relict', in: *TenT* 24, 67-70.
- Ryckeboer, H. 1973, 'Het preteritumsuffix bij zwakke werkwoorden in Frans-Vlaanderen', in: Vanacker e.a. red., 291-300.
- Ryckeboer, H. 1995, 'Restanten van het diminutief stapelsuffix -elkijn in de zuidnederlandse dialecten', in: *TenT* 1995, 187-194.
- Ryckeboer, H. 2004, *Frans-Vlaams* (Taal in stad en land). Tiel.
- Ryder, Frank G. 1951, 'Syntax of Gothic compound verbs', in: *The Journal of English and Germanic philology* 50, 200-217.
- Salverda, Reinier 2005, 'Over de sterke werkwoorden in het Nederlands, Engels en Duits', in: Hüning e.a. red., 163-181.
- Sandra, Dominiek, Rita Rijmenans, Pol Cuvelier & Peter van Petegem red. 2007, *Tussen taal, spelling en onderwijs*, Gent.
- Santen, Ariane van 1992, *Productiviteit in taal en taalgebruik*, dissertatie Leiden.
- Santen, Ariane van 1997, 'Hoe sterk zijn de sterke werkwoorden?', in: Van Santen & Van der Wal red., 45-56.
- Santen, Ariane van 1998, 'Nemen we de ANS op haar Woord? Over de morfologie in de ANS', in: *NT* 3, 183-194.
- Santen, Ariane van 2007, 'Van tennisarm naar iPod-duim', in: Moerdijk e.a. red., 423-434.
- Santen, Ariane van & Nicoline van der Sijs 2006, 'Een historisch-morfologische database', in: *TenT* Themanummer 19, 153-168.
- Sassen, Albert 1953, *Het Drents van Ruinen*, Assen.
- Sassen, Albert 1977-78, 'Het suffix -se: een geval van morfologische herstructurering (metanalyse)', *Tabu* 8, 31-39.
- Sassen, Albert 1981, 'Morfologische herstructurering (metanalyse)', in: Dibbets e.a. red., 171-183.
- Sassen, Albert 1982, 'Variatie en verandering door analogie in de vervoeging van het werkwoord', in: *Tabu* 12, 8-22.
- Sassen, Albert 1983, 'De oudste vindplaats van 'u'', in: *TNTL* 99, 165-167.
- Sassen, Albert 1983a, 'Een morfologisch regiolectisme uit Groningen', in: *TenT* 35, 90-94.
- Sassen, Albert 1998, 'Hoe zit het woord aardappel in elkaar?', in: Hoekstra & Smits red., 127-136.
- Sayre, Robert T. 1972, 'The present tense inflections of the Dutch dialects', in: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 39, 19-36.
- Schaar, J. van der 1981, 'Over diminutieven in het Middelnlnd', in: Dibbets e.a. red., 184-194.
- Schaars, Lex 2008, 'Gelderland', in: Van der Kooi eindred., 256-269.
- Schermer-Vermeer, E.C., W.G. Klooster & A.F. Florijn red. 1992, *De kunst van de grammatica*, Amsterdam.
- Scholtmeijer, Harrie 2002, *Utrechts, Veluws en Flevolands*, Den Haag.
- Scholtmeijer, Harrie 2008, 'Gelderland ten westen van de IJssel', in: Van der Kooi eindred., 270-293.
- Schönfeld 1970: zie Van Loey 1970.
- Schönfeld-Wichers, K.D. 1979, *Woordenboek Nederlands-Twents*, Hengelo enz.
- Schoonenboom, Judith 1997, 'De distributie van *dat*, *wat* en *hetgeen* in bijbelvertalingen', in: *NT* 4, 343-369.
- Schoonenboom, Judith 2000, *Analyse, norm en gebruik als factoren van taalverandering: een studie naar veranderingen in het nederlands onzijdig relativum*, z.pl.
- Schoonheim, Tanneke & Nicoline van der Sijs 2009, 'De tale Kanaäns in beweging. Een inventarisatie van het taalgebruik in de Delftse bijbel (1477) en de Statenvertaling (1637)', in: Boogaart e.a. red., 313-328.
- Schothorst, Wijnand van, *Het dialect der Noord-West-Veluwe*, dissertatie Utrecht.
- Schuhmann, Roland & Sergio Neri red. 2014, *Studies in the collective and feminine in Indo-European from a diachronic and typological perspective*, Leiden.
- Schultink, H. 1962, *De morfologische valentie van het ongelede adjectief in modern Nederlands*, Den Haag.
- Schuringa, F.G. 1923, *Het dialect van de Veenkoloniën in verband met de overige tongvallen in de provincie Groningen*, Groningen.
- Schutter, Georges de 1966, 'De verbuiging van het onbepaald lidwoord en van een aantal bijvoeglijke woorden in zuidnederlandse dialecten', in: *TenT* 18, 71-99.
- Schutter, Georges de 1983, 'Apellatieven in de nederlandse dialecten', in: *TenT* 35, 27-31.
- Schutter, Georges de 1987, 'Morfologische categorieën van 'persoonspronomia' in de nederlndse dialecten', in: *TenT* Themanummer 1, 43-53.

- Schutter, Georges de 1989, *Pronominale clitica in de nederlandse dialecten*, Antwerpen.
- Schutter, Georges de 1991, 'Pijn in/aan X↔X-pijn', in: *TenT* 43, 1-17.
- Schutter, Georges de 1992, 'Persoonlijke voornaamwoorden in het Antwerps', in: Bennis & De Vries red., 343-352.
- Schutter, Georges de 1994, 'Voegwoordflectie en pronominale clitisering waarin Vlaams en Brabants bijna elkaars tegengestelden zijn', in: *TenT* 46, 108-131.
- Schutter, Georges de 1997, 'De imperatief in de nederlandse dialecten', in: *TenT* 49, 31-60.
- Schutter, Georges de 1998, 'Nog eens over de oorsprong van het s-meervoud in het Nederlands', in: *TenT* 50, 121-149.
- Schutter, Georges de 2000, 'De gerundium- en participiumvorm op /s/, een relict in het Nederlands', in: De Tier e.a., 167-178.
- Schutter, Georges de 2004, 'Een aspect van de meervoudsvorming in de zuidelijke nederlandse dialecten', in: De Caluwe e.a. red., 343-355.
- Schutter, Georges de 2006, 'Nomina op -r en hun meervouden in de zuidelijke nederlandse dialecten', in: *TenT* themanummer 19, 169-190.
- Schutter, Georges de 2008, 'Persoonsvormen van werkwoorden in de zuidelijke nederlandse dialecten. Inleidende beschouwingen bij een onderzoek op basis van de RND-gegevens', in: VMKANTL 118, 217-259.
- Schutter, Georges de 2008a - 2011, 'Werkwoordsvormen in de zuidelijke nederlandse dialecten: stamkeuze en werkwoorduitgangen', in: *TenT* 60, 121-171, 62, 119-162 en 63, 229-280.
- Schutter, Georges 2010, 'Samenvatpatronen bij pronomina in de nederlandse dialecten', in: Cajot e.a. red., 477-485.
- Schutter, Georges de 2013, 'The dialects of Brabant: grammatical properties', in: Hinskens & Taeldeman red., 297-318.
- Schutter, Georges de & Ben Hermans 2013, 'The Limburg dialects: grammatical properties', in: Hinskens & Taeldeman red., 356-377.
- Schutter, Georges de & Hanne Kloots 2000, 'Relatieve woorden in het literaire Nederlands van de 17^e eeuw', in: *NT* 5, 325-342.
- Schutter, Georges de, Hugo Ryckeboer & Johan Taeldeman 1975, 'Het diminutiefsysteem in drie zuidnederlandse dialecten', in: Jansen-Sieben e.a. red., 37-58.
- Schutter, Georges de & Johan Taeldeman 2009, 'Het genus van leenwoorden in de vlaamse en brabantse dialecten in België', in: *TenT* themanummer 22, 38-81.
- Scott, Alan K. 2009, 'Feminine gender marking using female-marking suffixes in Standard Dutch', in: *TenT* themanummer 22, 165-187.
- Scott, Alan K. 2014, *The genitive case in Dutch and German. A study of morphosyntactic change in codified languages*, Leiden & Boston.
- Seebold, Elmar 1970, *Vergleichendes und etymologisches Wörterbuch der germanischen starken Verben*, Den Haag & Parijs.
- Sercu, Aurel 1972, *Het dialect van Oostduinkerke en omgeving*, Gent.
- Shetter, William Z. 1959, 'The Dutch diminutive', in: *Journal of English and Germanic philology* 58, 75-90.
- Simons, L. 1889, *Het Roermondsch dialect. Getoetst aan het Oud-saksisch en Oud-nederfrankisch*, Gent.
- Simons, Teuntje Adriana 2013, *Ongekend 18e-eeuws Nederlands. Taalvariatie in persoonlijke brieven*, dissertatie Leiden, Utrecht.
- Sloos, Marjolein & Marc van Oostendorp 2000, 'The relationship between phonological and geographical distance. Umlaut on the diminutive in Dutch dialects', in: *TenT* 62, 204-234.
- Smedts, Willy 2003, 'Afleidingen van fictieve geografische namen geen fictie', in: *LB* 93, 163-173.
- Smessaert, Hans 1998, 'Over de morfosyntaxis van West-Vlaamse hoofdtelwoorden', in: Hoekstra & Smits red., 157-170.
- Smessaert, Hans 2013, *Basisbegrippen morfologie*, Leuven & Den Haag.
- Smet, Gilbert 1991, 'Die südniederländische Obstbaunamen auf -elaar', in: Gilbert de Smet, *Kleine deutsche Schriften* (red. L. de Grauwe), 38-391.
- Smet, Isabeau de (KU Leuven) 2018, 'De verzwakking van de sterke werkwoorden in het Nederlands: een multifactorieel, diachroon onderzoek', lezing 20^e Colloquium Neerlandicum (IVN) te Leuven.
- Smout, Herm(an). 1980, *Het Antwerps dialect*, herdruk ingeleid door Yvette Stoops, Antwerpen & Amsterdam. Oorspronkelijke uitgave: Gent (Gand)1905.
- Sneller, Agnes 1983, 'JULLIE is jodenvolk', in: *Meta* 18, 31-39.

- Spa, J.J. 1996, *Het dialect van de stad Vollenhove. Klank- en vormleer*, Kampen.
- Spa, J.J. 2000, *De dialecten van Groot-IJsselmuiden. Klank- en vormleer*, Kampen.
- Spa, J.J. 2004, *De dialecten van Kallenkote, Steenwijk en Steenwijkerwold*, Kampen.
- Spa, J.J. 2011, *De dialecten van centraal-Salland: Raalte, Heino en Lemelerveld. Klank- en vormleer*, Kampen.
- Stegeman, Jelle 2014, *Handbuch Niederländisch. Sprache und Sprachkultur von den Anfängen bis 1800*, Darmstadt. 2e deel 2016.
- Stevens, André 1995, 'Twee tongerse suffixen', in: Cajot e.a. red., 419-431.
- Stiles, Patrick V. 2017, 'The comparative method, internal reconstruction, areal norms and the West Germanic third person pronouns', in: *AbäG* 77, 410-441.
- Stroop, Jan red. 1983, *Nederlands dialectonderzoek: artikelen uit de periode 1927-1982*, Amsterdam.
- Stroop, Jan 1997, 'Vlo en vlooiën', in: Elffers-van Ketel e.a. red., 219-230.
- Stroop, Jan 2003, 'Me wordt maai', in: *Onze Taal*, 72, 154.
- Stroop, Jan 2005, 'Over liggen/leggen en kunnen/kennen', in: Engelsman e.a. red., 168-172.
- Stroop, Jan 2010, 'Nu gaat (die)gene met de die', in: De Caluwe & Van Keymeulen red., 551-559.
- Stutterheim, C.F.P. 1946, *Twee onbekende tafelspelen*, Amsterdam.
- Stutterheim, C.F.P. 1956, *Voornaamwoordelijke misstappen en misverstanden*, Groningen & Djakarta, ook in: Stutterheim 1971, 141-156.
- Stutterheim, C.F.P. 1971, *Uit de verstrooiing. Gesproken en geschreven taalkundige beschouwingen*, Leiden.
- Stutterheim, C.F.P. 1973, 'Zwoor' in: *NTG* 70, 218-221.
- Stutterheim, C.F.P. 1981, 'Dienstbare productiviteit', in: *Forum der Letteren* 22, 64-73.
- Swanenberg, Jos & Cor Swanenberg, 2002, *Oost-brabants (Taal in stad en land)*, Den Haag.
- Swiggers, Pierre 1984, 'Nominale derivatie met -es in het Leuvens', in: *TenT* 36, 67-69.
- Swiggers, Pierre 1987, 'Voornaamwoorden met onderwerpsfunctie in brabantse dialecten', in: *LB* 76, 159-170.
- Sijs, Nicoline van der 1996, *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*, Den Haag.
- Sijs, Nicoline van der 2001, *Etymologie in het digitale tijdperk, Een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld*, Amsterdam.
- Sijs, Nicoline van der 2004, *Taal als mensenwerk. Het ontstaan van het ABN*, Den Haag.
- Sijs, Nicoline van der 2005, *De geschiedenis van het Nederlands in een notendop*, Amsterdam
- Sijs, Nicoline van der 2011, met medewerking van Mathilde Jansen, Ann Marynissen, Marc van Oostendorp, Anke en Pieter van Reenen en Jan Stroop, *Dialectatlas van het Nederlands*, Amsterdam.
- Sijs, Nicoline van der 2014, *De voortzetting van de historische taalkunde met andere middelen*, inaugurele rede Universiteit Nijmegen.
- Sijs, Nicoline van der 2019, *15 eeuwen nederlandse taal*, Gorredijk.
- Taeldeman, Johan 1980, 'Pluralisation in the Flemish (and the Brabantish) dialects. A diatopical survey and a sociolinguistic close-up of morphological change', in: Daalder & Gerritsen red., 29-46.
- Taeldeman, Johan 1980a, 'Inflectional aspects of adjectives in the dialects of Dutch-speaking Belgium', in: *Dutch studies* 4, 223-245.
- Taeldeman, Johan 1982, 'De meervoudsvorming bij substantieven op syllabische sonans in de vlaamse en de brabantse dialecten', in: *Glott* 5, 157-187.
- Taeldeman, Johan 1982a, 'Meervoudsvorming bij substantieven op syllabische sonans in de vlaamse en de brabantse dialecten', in: *Glott* 5, 157-187.
- Taeldeman, Johan 1983, 'Adjectieffleksie in de zuidnederlandse dialecten', in Stroop red., 211-229.
- Taeldeman, Johan 1984, 'De morfonologie van hoofdtelwoorden in de zuidwestelijke dialecten', in *TenT* 36, 50-53.
- Taeldeman, Johan 1985, 'Afleidingen van het type [GE + ww.STAM] in het Nederlands', in: De Caluwe & Taeldeman red., 34-69.
- Taeldeman, Johan 1985-1986, "'De soep is wel eetbaar maar niet etelijk". Over deverbatieven op -(lijk) in de vlaamse dialecten het A.N.', in: *Spektator* 15, 94-103.
- Taeldeman, Johan 1987b, 'Woordvorming in de dialecten: een nauwelijks ontgonnen studieterrein', in: *TenT* Themanummer 1, 9-21.
- Taeldeman, Johan 1987-88, 'Nederlandse deverbatieven op -(e)ling: een geval van tematische motivering', in: *Spektator* 17, 17-26.

- Taeldeman, Johan 1990, 'Afleidingen op -sel: semantiek, produktiviteit en integratie in een globale verantwoording van deverbatieve nomina', in: De Caluwe red. 1990, 77-115.
- Taeldeman, Johan 1995, 'Vrouwelijke persoonsnamen in de nederlandse dialecten', in: Cajot e.a. red., 725-741.
- Taeldeman, Johan 2003, 'Recent developments in the East Flemish dialect', in: Hinskens & Taeldeman red., 255-277.
- Taeldeman, Johan 2009, 'Inwonersnamen op -aar, -naar en -enaar', in: Boogaart e.a. (red.), 117-122.
- Taeldeman, Johan 2017, 'Diminutieven van basissen op een vocaal of glijder in de centraal-zuidelijke en de zuidwestelijke dialecten. Een precisering', in: *TenT* 69, 231-237.
- Tálasi, Zsófia 2009, *Het Nederlandse prefix ge- in historisch perspectief. Ge + werkwoordstam'-afleidingen in grammatica's, woordenboeken en teksten*, Utrecht.
- Theissen, Siegfried 2009, 'Diplomatiek of diplomatisch: is er een verschuiving van de bn-uitgang -iek naar -isch? Een morfologische studie met semantische implicaties', in: *VMKVA* 119, 15-33.
- Tier, Veronique, Magda Devos & Jacques van Keymeulen red., 2000, *Huldealbum Hugo Ryckeboer*, Gent.
- Toorn, M.C. van den 1959, 'De herkomst van het enklitisch pronomen ie, resp. die/tie', in: *NTG* 52, 85-90.
- Toorn, M.C. van den 1977, 'De problematiek van de nederlandse aanspreekvormen', in: *NTG* 70, 520-540, ook in: Geerts & Hagen 1980, 210-232.
- Toorn, M.C. van den 1978, 'Een nieuwe esk-apade', in: *NTG* 71 (Van den Berg-nummer), 609-615.
- Toorn, M.C. van den 1983, 'Halfsuffixen', in: *NTG* 76, 335-341.
- Toorn, M.C. van den 1988, 'De persoonsnaamvormende suffixen "-er/-aar" in historisch perspectief', in: *Gramma* 12, 101-115.
- Toorn, M.C. van den 1992, 'Vragen bij concurrerende suffixen', in: Bennis & De Vries red., 363-372.
- Toorn, Maarten C. van den, Wil Pijnenburg, Arjan van Leuvensteijn & Joop van der Horst red. 1997, *Geschiedenis van de nederlandse taal*, Amsterdam.
- Tops, Guy A.J. 1974, *The origin of the Germanic dental preterit. A critical research history since 1912*, Leiden.
- Tops, Guy A.J. 2007, 'Afleidingen op -nis: één wildernis', in: Sandra e.a. red., 113-116.
- Trommelen, Mieke 2009, 'Toch een default-meervoud in het Nederlands', in: Boogaart e.a. red., 123-134.
- Tummers, Jose, Dirk Speelman & Dirk Geeraerts 2006, 'Geografische differentiatie van de adjectivische buigingsalternantie bij neutra in het gesproken Standaardnederlands', in: *TenT* themanummer 19, 191-211.
- Uitert, G.C. van 1990, *De herkomst van het zwakke preteritum. Een oriëntatie in een netelig vraagstuk*, doctoraal scriptie Leiden Universiteit.
- Untermann, J. & B. Brogyanyi red. 1984, *Das Germanische und die Rekonstruktion der indogermanischen Grundsprache*, Amsterdam.
- Ureland, Sture 1979, 'The development of Dutch and West Frisian reflexives between 1879 and 1979', in: Gerritsen red., 250-263.
- Vaan, Michiel de (ongepubliceerd), 'The palatalisation of k and g in Dutch and his (ir)relevance for West Germanic dialect grouping'.
- Vallaey, André 1997, *Spraakkunst van het Poperings*, Poperinge, 1997.
- Vanacker, V.F. 'Is hij de(n) eersten) of zijn(en) eerste(n)?' 1971, in: *TenT* (Jozef Leenen-nummer), 23, 155-160.
- Vandekerckhove, Reinhild 1993, 'De subjectsvorm van het pronomen van de tweede persoon enkelvoud in de westvlaamse dialecten', in: *TenT* 45, 173-183.
- Vandekerckhove, Reinhild 2000, 'West-vlaamse pronomina n beweging', in: De Tier e.a. red., 409-420.
- Vandekerckhove, Reinhild 2003, 'Microvariatie in de preteritumvorming van zwakke werkwoorden', in: *LB* 92, 31-41.
- Vandeweghe, Willy 2000, 'Pronominale reduplicatie: een spoor in het AN', in: De Tier e.a. red., 439-443.
- Velde, Freek van de 2006, 'Herhaalde exaptatie. Een diachrone analyse van de germaanse adjectiefflexie', in: Hüning e.a. red., 47-70.
- Velde, J.B. van der 1994, *Grammatica van Twents*, Enschede.
- Velupillai, Viveka 2012, *An introduction to linguistic typology*, Amsterdam & Philadelphia.
- Vennemann, Theo 1997, 'The development of reduplicating verbs in Germanic', in: Rauch & Carr red., 297-336.
- Vennemann, Theo 2003 (red. Patrizia Noel Azis Hanna), *Europa vasconica – Europa semitica*, Berlijn.
- Vennemann, Theo 2013a, 'Concerning myself', in: Mailhammer red., 121-146.

- Verdenius, A.A. 1924, 'De ontwikkelingsgang der Hollandsche voornaamwoorden je en jij', in: *TNTL* 43, 81-104.
- Verdenius, A.A. 1926, 'Over de aanspreekvormen ie (i-j) in onze oostelijke provinciën', in: *TNTL* 45, 23-32.
- Verdenius, A.A. 1930, 'Over mogelijke spelvormen onzer hollandse voornaamwoorden je en jij', in: *TNTL* 43, 81 e.v., ook in: Verdenius 1946, 165 e.v.
- Verdenius, A.A. 1938, 'Over onze vertrouwelijkheidspronomen en de daarbij behorende werkwoordsvormen', in: *NTG* 32, 205 e.v., ook in: Verdenius 1946, 214 e.v.
- Verdenius, A.A. 1939, 'Adverbia van graad op -e', in: *NTG* 33, 361-367.
- Verdenius, A.A. 1942, 'Over het voornaamwoord JULLIE', in: *NTG* 36, 249 e.v., ook in: Verdenius 1946, 229 e.v.
- Verdenius, A.A. 1942a, 'De laatste sporen van DU in Noord-Holland', in: *NTG* 36, 223 e.v., ook in: Verdenius 1946, 224 e.v.
- Verhagen, Michel 2008, 'Sich in Zeeland. De opkomst van een Duits reflexiefpronomen in zeventiende-eeuwse zeeuwse overheidsstukken', in: Foolen & Van Gemert red., 61-83.
- Vermaas, Hanny 2002, *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende t/m de twintigste eeuw*, Utrecht.
- Vin, A. de 1953, *Het dialect van Schouwen-Duiveland. Grammatica en historie*, Assen.
- Vink, Leendert de 2004, *Dialect en dialectverandering in Katwijk aan Zee*, dissertatie Leiden.
- Vogelaar, Gunther de 2006, 'Pronominaal genus bij 'Zuid-Nederlandse' taalverwerfers: grammaticaal of semantisch systeem?', in: Hüning e.a. red., 89-102.
- Vogelaar, Gunther de 2008, *De Nederlandse en Friese subjectsmarkeerders: geografie, typologie en diachronie*, Gent.
- Vogelaar, Gunther de 2009, 'Paden van paradigmatische vereenvoudiging. Morfologie, fonologie of pragmatiek?', in: *NT* 14, 119-146.
- Vogelaar, Gunther de 2010, 'Het gevaarlijke pad van pronomen tot suffix. Over grammaticalisatie en analogie', in: *NT* 15, 318-330, 335-336, in discussie met: Van Koppen 2010.
- Vogelaar, Gunther de 2013, 'Between Brabantic and West Flemish: East Flemish morphology and syntax', in: Hinskens & De Vogelaar red., 235-254.
- Vogelaar, Gunther de & Evie Coussé 2008, 'De kracht van disambiguering. Nieuwe meervoudspronomen van het Middelnederlands tot nu', in: *TenT*. Themanummer 21, 15-37.
- Vogelaar, Gunther de & Magda Devos 2009, '"Einheitsplural" in Dutch and Low German: a natural syncretism?', in: Alexandra N. Lenz e.a. red., 113-132.
- Vogelaar, Gunther & Clazien Rooze-Stouthamer 2006, 'Taalcontact of onvolledige verwerving: casusverlies bij de zeeuwse pronomen', in: *TNTL* 122, 348-368.
- Voortman, Berber 1989, 'De bestendige aanwezigheid van het oude meervoud van zelfstandige naamwoorden in het Gelserlaars', in: *TenT* 41, 124-142.
- Voors, C.G.N. de 1939, 'Een zeventiende-eeuwse bewijsplaats voor Uwé's', in: *NTG* 33, 368.
- Voors, C.G.N. de 1943, 'Uwe = Uwé', in: *NTG* 37, 41.
- Voors, C.G.N. de 1967, *Nederlandse spraakkunst*, herzien door M. Schönfeld, 7e druk, Groningen (ook online).
- Vor der Hake, J.A. 1908, *De aanspreekvormen in 't Nederlandsch. I. De Middeleeuwen*, Utrecht.
- Vor der Hake, J.A. 1911, 'Is de beleefdheidsvorm U 'n verbastering van UEd.?', in: *NTG* 5, 16 e.v.
- Vos, Lien de 2009, 'De dynamiek van hersemantisering', in: *TenT* themanummer 22, 82-110.
- Vriendt, Sera F.L. de 1965, *Sterke werkwoorden en sterke werkwoordsvormen in de 16^e eeuw*, Tongeren.
- Vriendt, Sera F.L. de 2000, 'Diminutieven in het Brussels', in: *TenT* 52, 293-307.
- Vriendt, Sera F.L. de 2003, *Grammatica van het Brussels*, Gent & Brussel.
- Vriendt, Sera F.L. de 2004, 'Clitica in het Brussels Vlaams', in: De Caluwe e.a. red., 375-386.
- Vriendt, Sera F.L. de 2006, 'Mannelijke persoonsnamen in het Brussels Vlaams', in: *TenT* themanummer 19, 231-243.
- Vriendt, Sera (F.L.) & Georges de Schutter 2012, 'Het genus van leenwoorden in het Brussels', in: *TenT* 64, 195-241.
- Vries, Jan W. de 1975, *Lexicale morfologie van het werkwoord in modern Nederlands*, Leiden.
- Vries, Jan W. de 1981, 'De gotische jan-werkwoorden', in: Dibbets e.a., 236-245.
- Vries, Wobbe de 1920-1922, *Iets over woordvorming*, Groningen (opnieuw uitgegeven door C. Kruyskamp, Zutphen, 1972).

- Wal, Marijke J. van der 1978, 'De tel (niet) kwijtraken', in: *Meta* (vakgroep Nederlands Leiden) 13.1, 10-12.
- Wal, Marijke J. van der 1993, 'Dialect and standard language in the past: the rise of Dutch standard language in the sixteenth and seventeenth centuries', in: Van Leuvensteijn & Berns red., 119-129.
- Wal, Marijke J. van der 1995, *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*, Den Haag.
- Wal, Marijke J. van der 2003, 'Relativiteit in de grammaticale traditie: tussen norm en descriptie?', in: Ruijsendaal e.a. red., 361-375.
- Wal, Marijke van der & Cor van Bree 2008, *Geschiedenis van het Nederlands*, 5^e druk, Utrecht.
- Waszink, Vivien 2009, 'Digiflirten op de Reliwiki is aso...en splinters bestaan niet', in: Beijck e.a. red., 381-406.
- Water, A. van de 1904, *De volkstaal in het oosten van de Bommelerwaard*, Utrecht.
- Watts, Sheila, Jonathan West & Hans-Joachim Solms red. 2001, *Zur Verbmorphologie germanischer Sprachen*, Tübingen.
- Weel, M.A. van, *Het dialect van West-Voorne*, dissertatie Universiteit van Amsterdam, 1904.
- Weerman, Fred 2006, 'It's the economy, stupid! Een vergelijkende blik op men en man', in: Hüning e.a. red., 9-18.
- Weerman, Fred & Petra de Wit, 'De ondergang van de genitief', in: *NT* 1, 18-46.
- West, Jonathan 2001, 'The Newcastle Germanic weak verbs project: conjectures on the weak preterite', in: Watts e.a. red., 51-61.
- Wetzels, Leo 1990, 'Umlaut en verkleinwoordvorming in het Schinnens', in: *Gramma* 14, 139-168.
- Weijnen, A.A. 1937, *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant in aansluiting aan geografie, geschiedenis en volksleven*, Fijnaart.
- Weijnen, A. 1962, 'De t van negentig', in: *Mededelingen van de nijmeegse centrale voor dialect- en naamkunde* 2, 14-16.
- Weijnen, A. 1966, *Nederlandse dialectkunde*, 2e druk, Assen.
- Weijnen, A.A. 1968a, *Zeventiende-eeuwse taal*, Zutphen. [met vele herdrukken]
- Weijnen, A. 1983, 'Quatre-vingt-dix. Carte d'essai de l'Atlas Linguarum Europae', in: *TenT* (Huldenummer Em. Prof. Willem Pée) 36, 136-140.
- Weijnen, A.A. 1991, *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*, 's-Gravenhage.
- Weijnen, A. 2000, 'Rond het achtervoegsel -es', in: Gillis e.a. red., 475-482.
- Weijnen, A. 2001, *Woordvorming in de noordoostnederlandse dialecten. Een verkenning*, Amsterdam.
- Wiercińska, Katarzyna 2016, 'Diminutief in de dagelijkse sociale interactie in Vlaanderen', in: *Neerlandica Wratislaviensia* 26, 201-219.
- Wierenga, Annet 1984, 'Regiolectische en dialectinterne ontwikkelingen in het groningense genussysteem', in: *TABU* 14, 127-154.
- Wilde-van Buul, G. de 1942-1943, 'Het enclitisch pronomen personale van de tweede en derde persoon singularis in het Rotterdams', in: *TNTL* 62, 290-301.
- Will, George 1994, 'Ben en zijn in de dialecten van Zeeuws-Vlaanderen', in: *TenT* 46, 142-151.
- Will, George 2004, *Zeeuws of Vlaams? (Morpho-)syntactische verschijnselen in de dialecten van Zeeuws-Vlaanderen*, Oosterhout.
- Willemyns, Roland 1979, 'Vorm en functie van de aanspreekvormen in West- en Frans-Vlaanderen', in: *HKCTN* 53, 171-193.
- Willemyns, Roland 1980, 'Het systeem van de aanspreekvormen in het Brugs', in: Kruijsen red., 79-87.
- Winkel, Jan te 1901, *De Noordnederlandsche tongvallen*, aflevering 2, Leiden.
- Winkler, Johan 1874, *Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon*, 2 delen, 's-Gravenhage.
- Wouden, Ton van der 2008, 'Rotwoordvorming', in: *Tabu* 37, 39-46.
- Zonneveld, Wim & Fred Weerman red., *Linguistics in the Netherlands 1977-1979*, 1980, Dordrecht.
- Zaalberg, C.A. 1975, 'Vruchtbaar', in: *Onze Taal* 44, 1-2.
- Zwart, Jan-Wouter 1997, *Morphosyntax of verb movement: a minimalist approach to the syntax of Dutch*, Dordrecht enz.